

Tehdas yhdistää ja erottaa
Verlassa 1880-luvulta 1960-luvulle

Inkeri Ahvenisto

Tehdas yhdistää ja erottaa
Verlassa 1880-luvulta 1960-luvulle

SUOMALAISEN KIRJALLISUUDEN SEURA
HELSINKI

Bibliotheca Historica 118

ISBN 978-952-222-046-2

ISSN 1238-3503

www.finlit.fi

Hakapaino Oy, Helsinki 2008

KIITOKSET

Verla on ollut minulle rakas paikka pienestä pitäen: ensin mummola, sitten kesämökki. Nyt se on saanut uuden ulottuvuuden: siitä tuli myös työ ja tutkimuskohde. Olen rakastanut saada sukeltaa arkistoon, toisinaan kirjoittaminenkin on voinut mennessään, mutta työn varsinainen suola ovat olleet tapaamiset entisten ja nykyisten verlalaisten kanssa. Ilman heitä ja teitä kaikkia tämän työn tekeminen olisi ollut paljon yksipuolisempaa ja ainakaan se ei olisi tämän näköinen. Olen iloinen, että olen saanut tutustua teihin. Kiitos ajastanne ja avustanne!

Työn varrella professori Kari Immonen on ollut rohkaisija ja kannustaja, professori Hannu Salmi taas on antanut tutkimukselle tukensa ja paneutumisensa erityisesti sen viimeisissä vaiheissa. Ohjaajani dosentti Kari Teräs on opastanut minua työväentutkimuksen saloihin ja antanut huolellista palautetta milloin työn rakenteesta, milloin tekstistä, perehtyen aina ajatuksella kulloiseenkin mahdolliseen ongelmaan.

Professoreita Pauli Kettusta ja Pirjo Markkola kiitän hyödyllisestä palautteesta väitöskirjan esitarkastajina niin pienissä kuin suurissakin asioissa. Pirjo Markkoselta olen saanut kommentteja jo lisensiaatintyön tarkastuksen yhteydessä ja Pauli Kettusta kiitän lisäksi suostumisesta vastaväittäjän tehtävään. Professori Anne Ollilalta ja yliassistentti Sakari Ollitervolta saamani kommentit ovat myös vienneet työtä eteenpäin ja antaneet uskoa siihen.

Turun yliopiston kulttuurihistorian oppiaine on tarjonnut minulle inspiroivan työyhteisön, johon olen saanut etätutkijana kuulua. Oppiaineen tutkijaseminaarissa olen päässyt osallistumaan tutkimusta koskevaan keskusteluun ja saanut kommentteja myös omista teksteistäni. Erityisen mukavina ovat jääneet mieleen lukuisat joulu- ja syyskoulut.

Aivan konkreettisen työyhteisön sain kuitenkin Helsingistä työhuone Ratamosta (Eero Niinikoskelle kiitos vihjeestä!), jonka osakkaiden kanssa jaoin parin vuoden ajan helteet ja pakkaset, keskittymisen kuin myös lukuisat kahvi- ja teehetket. Erityisesti keskustelut ja kinastelut Anu Suorannan kanssa ovat olleet työlleni hyödyksi, kiitos niistä!

Lisäksi on mainittava Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, joka on tarjonnut rennon, mutta asiapitoisen foorumin tavata alan tutkijoita, tutustua heidän työhönsä ja keskustella heidän kanssaan. Yhteistyö professori emer. Esko Salmisen kanssa Jaalan historian merkeissä taas on opettanut minulle hyvin paljon paikallishistorian perusasioista ja tutkimisesta.

Myös aivan konkreettista apua olen saanut lukuisilta tahoilta. Arkistoissa apunani ovat olleet monet ystävälliset arkistojen työntekijät, joita kaikkia haluan lämpimästi kiittää. Erityisesti olen vaivannut UPM-Kymmenen Kymin keskusarkistolla Birgit Rantalaa ja Ritva Lehtoa ja samalla saanut iloita heidän seurastaan. Sirkku Dölle Museoviraston kuva-arkistosta on etsinyt tilauksiani pikaisellakin aikataululla ja Jukka Helle Sota-arkistolla nähnyt erityistä vaivaa eteeni.

Vilkmanin ja Mäkelän sukuihin minut on tutustuttanut Aki Pukkila, jonka kanssa on ollut hyvä myös muuten keskustella Verlan asioista. Salla Jokela on piir-

tänyt työhöni tarvittavat kartat ja Roderick Dixon tarkistanut tiivistelmäni niin että fnglishistä saatiin englishiä. Maija Räisänen on taittanut kirjan, Anne Kaikkonen suunnitellut kannen ja Rauno Endén toiminut SKS:n puolesta viime hetken ukkosenjohdattimena.

Verlan maailmanperintökohteen väkeä kiitän moninaisesta yhteistyöstä vuosien kuluessa: opastyöhön liittyneestä yhteistyöstä, aineiston keruun mahdollisuudesta, teknisestä avusta, valokuvista, keskusteluista. Vähäisimpiä ilojani ei myöskään ole ollut piipahtelu museoalueella ja siellä työskentelevien ihmisten tapaaminen. Jatkakaamme samaan malliin!

Loppujen lopuksi ja heti alkuun tutkijan jääkaapin täyttämiseen ja asumisen kustantamiseen tarvitaan kuitenkin rahaa, jota työhöni ovat myöntäneet Suomen Kulttuurirahaston Kymenlaakson maakuntarahasto sekä Koneen säätiö, joka on rahoittanut tutkimustani kolmen vuoden ajan. Kunnioittavat kiitokseni!

Lukuisat ystävät ovat piristäneet tutkijan mieltä, mutta myös auttaneet erilaisissa vaiheissa kuuntelemalla, keskustelemalla, oikolukemalla, kommentoimalla ja auttamalla tietokoneongelmissa. Kiitos siis Anuleena, Erja, Iitu, Kirsi, Maija, Saara, Taru, Teresa, Kuku-sisko ja muut! Eniten lienen kuitenkin vaivannut isääni Tapani Ahvenistoa, joka on paitsi lukenut työstäni suuren osan ja kommentoinut sitä huolellisesti, myös ollut malttiaan menettämättä puhelimen tavoitettavissa milloin minkäkin asian tarkistamisessa.

Kiitos teille kaikille!

Helsingissä 14.7.2008

Inkeri Ahvenisto

SISÄLLYS

1. Johdanto	11
Kohti Verlaa	11
Yhteisyys tutkimuskohteena	16
Yritysten työnantajapolitiikka yhteisyyden muokkaajana	21
Paternalismi	22
Hyvinvointikapitalismi	26
Työnantajapolitiikan valinta	28
Verlaa ja tehdasyhdyskuntia koskeva tutkimus	32
Arkistomateriaalin ja muistitietoaineiston dialogi	37
Asiakirja-aineisto	38
Muistitietoaineisto	39
Haastattelutilanteet ja keruiden tausta	41
Kertojat ja kuuntelija: taustoja ja vuorovaikutusta	47
Kerrontatilanteesta tekstinnökseksi	50
Matkaeväiksi	52
2. Koskipaikasta vilkkaaksi tehdaskyläksi	56
Esiteollisesta vaiheesta ensimmäiseen puuhiomoon: Verla osana yleistä kehitystä	56
Kylä syntyy ja kasvaa	64
Verla suuryhtiön aikaan	75
Verla suhteessa lähikyliin: omanarvontuntoa ja yhteisyyttä	82
Aluejakoa Verlan sisällä: Valkeala, Kesonmäki, Katajannokka	88
Fyysinen tehdasyhdyskunta, hierarkia ja yhteisyys	95
3. Yhdyskunnan ihmiset	101
Eristynyt tehdaskylä?	101
Tehtaan ylimmän johdon verkostot	104
Kokeneet ja koulutetut virkailijat ja toimihenkilöt	114
Verlalaistuvat työnjohtajat ja mestarit	118
Kylän ”itsenäiset”	123
Tulevat, menevät ja pysyvät työläiset	127
Vaihtuvuus tehtaalla	127
Vilkmanin, Mäkelän ja Ahveniston perheet	136
Rajoja toistavat ja ylittävät suhteet	142
Hierarkkinen tehdasyhdyskunta	142
Heterogeenisiä luokkia ja rajat näkyviksi tekevää ylittämistä	148
Lapset rajojen ylittäjinä	153
Harrastukset ja yhteistilaisuudet rajojen ylitysmahdollisuuksina	155
Rajojen ohittaminen	157
Ketkä ovat verlalaisia?	161
Eristyneisyys, yhteiskuntaluokat, paternalismi ja yhteisyys	166

4. Työ yhdistää ja erottaa	168
Erilaisia työtehtäviä ja työyhteisyyttä	168
Uitolta pakkaamoon	169
Tehtaan pihalla ja konttorissa	185
”Epäloogisia” uria, pysyvyyttä ja vaihtuvuutta työtehtävissä	190
Sukupuolittunut työ	194
Sukupuolten välinen työnjako vakiintuu ja muuttuu	195
Miesten ja naisten tehdas	200
Sukupuolten välistä kanssakäymistä tehtaalla	205
Eri-ikäisiä työntekijöitä	211
Aikuisten työyhteisö?	211
Ei vanhuuden lepoa, vaan työtä	217
Nuorten ja vanhojen, tulokkaiden ja konkareiden kohtaamisia työssä	221
Työn ja rahan käytäntöä	229
Eriarvoisia työntekijöitä	229
Hajontaa ulkotyössä: ammattilaisuus erkanee sekatyöstä	232
Vaihtelevia palkkahierarkioita ja kokonaistuloja	238
Urakalla, aikapalkalla ja tuotantoon sitoen	245
”Free lancereita” ja tehtaalaisperheen erilaisia jäseniä	252
Omapäistä työntekoa ja huumoria	260
Tehdastyön luoma yhteisyys	269
5. Tehdaspaternalismi	271
Kuka oli Verlan patruuna?	271
Ketkä kuuluivat patruunan tehdasyhteisyyteen?	275
Asuminen	276
Terveystenhoito	280
Ennen sairauskassaa	280
Sairaus- ja hautausapukassa perustetaan	282
Jäsenyys kassassa, työnantajan rooli ja etuudet	283
Valvonta	287
Sairauskassan luottamustoimet	290
Sairauskassan rooli tehdasyhdyskunnassa	291
Tehtaan kansakoulu	292
Kansakoulun hallinto	297
Tehtaan kansakoulu Verlan tehdasyhdyskunnassa	299
Vanhuuden turva	300
Laki ja kunnat	300
Eläkerahaston perustaminen	303
Yhteenkuuluvuuden tunne ja lahjat	307
Tehtaan koko ja sosiaalinen huoltotyö	312
Patruuna ja tehdasyhteisyys	315
6. Tehdas ja työväenliike	317
Työväenliike saapuu Verlaan	318
Vuosi 1917: maailmanpolitiikasta kuntatasolle	326
Sisällissota	335
Sodan jälkeen	340

Valkoisessa Suomessa	354
Urheilu yhdistäväksi tekijäksi?	362
Työväenliike ja tehdasyhteisyys	368
7. Hyvinvointikapitalismi	370
Tehtaan ja yhdyskunnan vaiheita 1920-luvulta 1950-luvulle	373
Kissakosken kautta Kymin Osakeyhtiön haltuun	373
Sota-aika murroksena ja jatkuvuutena	381
Sosiaalinen toiminta – ketkä kuuluvat yhteisyyden piiriin suuryhtiössä?	387
Kunnalliset kansakoulut	387
Verlan koulu irti tehtaasta	387
Pukkilan koulu Valkealan puolelle	391
Sairauskassa ja terveydenhoito suuryhtiön aikaan	394
Ketkä osallistuvat kassaan?	394
Kassa jäsentää yhteisyyttä ja vaikuttaa yksilöön	401
Eläkkeet	408
Vielä oikeus vanhuudenlepoon	408
Eläkkeet suuryhtiön tytäryhtiössä	411
Eläkkeet systematisoidaan	415
Yhtymän henkilöstölehti yhteisyyden tuottajana	419
Muut etuudet ja lahjat: palkkiot, mitalit, asuminen, seuratalo, kurssit	428
Tehdas ja perhe	434
Yhdyskunnan isälliset keulakuvat	436
Agronomi	436
Insinööri	442
Työläisisät ja -äidit	445
Yhtiövetoisesta neuvottelevaan hyvinvointikapitalismiin	452
Ammattiosasto herätetään	452
Työväen poliittinen järjestäytyminen	456
Uudenlaista yhteistyötä tehdaskomiteoissa	459
Verlan tuotantokomitea kohtaamispaikkana	462
Toimijat ja osapuolet	465
Tuotantokomitea osana hyvinvointikapitalismia	469
Kovat realiteetit 1950- ja 1960-luvulla	472
Tehtaan lakkauttaminen	472
Suhtautuminen lakkauttamiseen	481
Tehtaan jälkeen	487
Hyvinvointikapitalistiset piirteet ja yhteisyys	490
8. Tehdasyhdyskunta ja yhteisyys	494
Työnantajapolitiikan valinta ja puunjalostusteollisuus	494
Tutkimuksessa käytetyn aineiston erityispiirteistä	496
Yhteisyydet ja erillisyydet tehdasyhdyskunnassa	497
9. Lähteet	503
10. Liitteet	523
Summary	542
Hakemisto	551

KARTAT, ASETELMAT, KAAVAKUVAT, KUVIOT JA TAULUKOT

KARTAT

Kartta 1. Verlankoski ja Parikankoski 1778.	58
Kartta 2. Verlan tehdasalue 1909.	70
Kartta 3. Muistikartta Verlasta 1904–1926.	72
Kartta 4. Verlan tehdasalue ja tehtaan omistamat rakennukset 1955.	77
Kartta 5. Verla ja lähikylät.	84
Kartta 6. Verlan asuinalueet.	90
Kartta 7. Punaisten esikunta Verlassa 1918.	336

ASETELMAT

Asetelma 1. Verlan tehtaan eläkerahaston vanhimpien sääntöjen mukaiset eläkkeelle pääsemisen ehdot sekä eläkkeiden suuruus	304
Asetelma 2: Korvausluokat Verlan tehtaan eläkerahastolle 18.8.1919	408

KAAVAKUVAT

Kaavakuva 1: Empiirisen yhteisökäsitteen ulottuvuudet	18
Kaavakuva 2: Verlalaisuuden merkityksiä	165

KUVIOT

Kuvio 1: Työntekijöiden rahalliset kokonaisansiot Verlan tehtaalta 8.1.–4.2.1886	241
Kuvio 2. Eri työntekijäryhmien keskimääräiset rahalliset kokonaiskuukausiansiot Verlan tehtaalla henkilöä kohden vuoden 1951 alkaessa	242

TAULUKOT

Taulukko 1: Verlan tehtaan tilastoitu työntekijämäärä viiden vuoden välein 1885–1964	66
Taulukko 2. Verlan sairaus- ja hautausapukassan jäsenmäärä vaihteluineen 1899–1920	129
Taulukko 3. Verlan sairaus- ja hautausapukassan jäsenmäärä vaihteluineen 1920–1942	131
Taulukko 4. Tehtaalla palvelleiden työläisten työurien pituus vuonna 1920 tai 1921	132
Taulukko 5. Verlan tehtaan tilastoidut työntekijät ja sukupuolijakauma viiden vuoden välein 1885–1964	194
Taulukko 6. Verlan tehtaan työntekijät työtehtävän ja sukupuolen mukaan 1885/1886 ja 1950	196
Taulukko 7. Verlan tehtaan alaikäiset työntekijät 1886–1901	212
Taulukko 8. Verlan tehtaalta eläkkeelle jääneistä säilyneet tiedot	219
Taulukko 9. Työntekijöiden ikä ja uran pituus ammattitaitin ja sukupuolen mukaan Verlan tehtaalla 1952	222
Taulukko 10. Verlan työntekijöiden ansioperusteita 1885, 1905, 1925, 1938, 1951 ja 1964	231
Taulukko 11. Ulkotyöläis miehille Verlan tehtaalla maksetut päiväpalkat 25.6.–10.7.1885	233
Taulukko 12. Verlan tehtaan kansakoulun oppilaat otoksina viiden vuoden välein 1890–1920	296
Taulukko 13. Verlan ja ”alatehtaiden” työntekijämäärät	312
Taulukko 14. Verlan ensimmäisen työväenyhdistyksen jäsenmäärät 1906–1912	321
Taulukko 15. Verlan, Kissakosken ja Juankosken tuotanto työntekijää kohden 1930 ja 1937 ..	380
Taulukko 16. Verlan tehtaan työntekijäeläkeläisten edut 1934	413
Taulukko 17. Verlan tehtaan työntekijöiden asumismuodot 1952	431
Taulukko 18. Verlan tehtaan työläis miesten alle 16-vuotiaitten lasten lukumäärä 1952	446
Taulukko 19. Verlan tehtaan työläis miesten perhekoko 1952	446
Taulukko 20. Verlan tehtaalaisnaisten alaikäiset lapset 1952	448
Taulukko 21. Verlan puuhiomon ja pahvitehtaan ammattiosaston jäsenet 1945–1956	453
Taulukko 22. Verlan vaalipiirin äänestysikäiset ilman Siikakoskea ja Vesalaa	488

1. JOHDANTO

Luku käsittelee työn peruslähtökohtia, tutkimusaineistoa sekä käytettyjä metodeja ja tärkeimpiä käsitteitä. Työn tavoitteet esitellään ja lukijalle annetaan taustatietoja sekä lyhyt opastus helpottamaan tutkimuksen kulun seuraamista. Luvun lopuksi tutkija selvittää suhteensa tutkimuskohteeseensa.

KOHTI VERLAA

Teollistumista pidetään yhtenä suurimmista muutoksista ihmiskunnan historiassa. Olennainen osa teollistuvaa ja teollistunutta maailmaa ovat yhdyskunnat, joita muodostui tehtaiden ja muiden tuotantolaitosten ympärille. Tällaisia ovat esimerkiksi Kuusankoski, Nokia ja Mänttä, mutta yhtä lailla Amoskeag, Nyby ja Munktells. Niin tutkimuksessa kuin populaarissa historiakuvassakin tehdasyhdyskunnat on nähty toisaalta konfliktin ja hierarkian näyttämöinä, toisaalta yhteisyyden värittäminä kokonaisuuksina. Tässä työssä syvennytään tarkemmin yhteen niistä, Verlan pahvitehdasyhdyskuntaan, ja siellä rakennettuun yhteisyyteen ja eroihin.

Tehdasyhdyskuntia ovat tutkineet niin kansatieteilijät, folkloristit, sosiologit, historioitsijat kuin maantieteilijätkin. Minkälaiseen traditioon tämä tutkimus pohjaa?¹ Pienet ja arkisetkin ilmiöt ovat nousseet tutkijoiden mielenkiinnon kohteeksi esimerkiksi naishistorian, arjen historian, marginaalien historian ja mikrohistorian myötä. Aiemmin unohdetuille ihmisryhmille on pyritty antamaan ääni ja tavallisista ihmisistä on tullut tärkeitä menneisyyden toimijoita suurmiesten rinnalle.² Myös tässä tutkimuksessa kiinnitetään huomiota arkiseen, ”tavallisen” ihmisen kokemaan menneisyyteen sekä yleisen ja erityisen suhteeseen. Monet mikrohistorian maineikkaimmista tutkimuksista ovat käsitelleet ”tavallisen erityisiä” yhteisöjä, ihmisiä ja tapahtumia.³ Myös Verlan tehdasyhdyskunta on tavallisen erityinen: ai-

1 Jo 1800–1900-lukujen vaihteen historiakeskustelussa esitettiin näkemys, jonka mukaan ensisijaista historiassa eivät ole valtio ja politiikka tai talous, vaan kulttuuriset arvot ja normit. Sittemmin kulttuurihistorian piirissä on vakiintunut ajatus, että taloudelliset ja sosiaaliset suhteet määräytyvät itse kulttuurisesti. Immonen 2001, 11, 13–14, 21. Tehdasyhdyskunnassa vaikuttavat tilannekohtaisten tekijöiden lisäksi eri etäisyyksiltä menneisyydestä periytyvät arvot, tavat ja käytänteet, joista osa siirtyy eteenpäin tulevaan ja muotoutuu vähitellen uudelleen ja osa taas haipuu unohduksiin. Näin jokainen nykyhetki on ainutkertainen, erilainen kuin edeltävät ja tulevat. Kulttuurihistorian määrittelyssä viitataan usein Fernand Braudelin Välimeri-tutkimuksessaan esiintuomaan ajatukseen historian eripitkistä kestoista. Ajatusta eteenpäin viemällä on päästy vertauskuvaan ”aikojen orkesterista”, jossa kaikki eri aikatasot muodostavat yhdessä ainutlaatuisen, monikerroksisen nykyisyyden, jossa mennyt on läsnä. Ks. Immonen 2000, 215; Immonen 2001, 20–21; Braudel 1981, 20–21.

2 Ks. esim. Burke 1993a, 1–7; Sharpe 1993, 36–37. Vrt. esim. Rahikainen 1996b, 23. Laajemmin arjen historiasta ks. esim. Teräs 2001, 21–25 ja passim.

3 Peltonen M 1996, 21–22. Esimerkiksi Emmanuel Le Roy Ladurie on tutkinut Montaignon kyläyhteisöä 1200–1300-luvun vaihteessa ja kahden poikkeuksellisen karnevaaliviikon tapahtumia

nutkertainen ja silti sidoksissa samanlaisiin kehityskulkuihin, joita voidaan tunnistaa muista yhdyskunnista sekä Suomessa että ulkomailla.

Verlan edustama tehdasyhdyskuntatyyppi kehittyi keskellä muutosta maatalouden hallitsemasta yhteiskunnasta kohti teollistunutta maailmaa. Muutosta ei turhaan ole nimitetty vallankumoukseksi, niin suuressa määrin teollinen tuotantotapa on muuttanut ihmisten maailmankuvaa, elämäntapaa, yhteiskuntaa ja henkistä rakennetta.⁴ Pienet tehdasyhdyskunnat ovat kuitenkin saaneet 1900-luvun kuluessa väistyä suurten teollisuuskeskusten tieltä, ja monet niistä ovat kuihtuneet ja autoituneet. Pientä, puoliagraarista tehdasyhdyskuntaa ja sen kehitystä onkin pidetty jonkinlaisena välivaiheena tai siirtymämuotona, joka edusti jo 1970–1980-luvulla kansatieteilijöiden tutkimuksissa mielenkiintoisempaa tutkimuskohdetta kuin ”puhdas” agraarinen tai urbaani yhdyskunta.⁵

Verla on mielenkiintoinen tutkimuskohde suhteellisen pienen kokonsa takia, sillä se tekee mahdolliseksi tarkastella siellä tapahtuvaa muutosta koko tehtaan linkkaaren pituudelta. Koska tehdas on museoitu ja kohde nimetty Unescon maailmanperintöluetteloon, sen kautta rakennetaan myös voimakkaasti populaaria historiakuva. Verla saa toimia esimerkkinä 1800- ja 1900-luvulla Pohjois-Euroopassa ja -Amerikassa kukoistaneesta puunjalostusyhdyskunnan tyyppistä, joka syntyi maa-seudulle ja jonka tuotanto oli vielä melko pienimuotoista.⁶ Minkälaisen esimerkin se siis antaa?

Mikrohistoriassa keskeisellä sijalla on kysymys ihmisen ja yhteisön välisestä vuorovaikutuksesta ja keskinäisten riippuvuussuhteiden verkostoista. Yksittäisen tutki-

Romansin kaupungissa 1500-luvun lopulla, Giovanni Levi taas perehtynyt 1600-luvun italialaiseen pikkukylään, ja sitä kautta mm. perheen ja suvun merkitykseen sekä yksilöiden toimeentuloon. Carlo Ginzburg on tutkinut 1500-luvulla eläneen mylläriin maailmankatsomusta, Natalie Zemon Davis kolmen 1600-luvulla eläneen naisen elämää ja Anne Ollila kolmea 1800-luvun virkanaista Suomessa. Yksittäisen, erikoisen ja epätavallisen kautta voidaan kertoa siitä, mikä oli yleistä, tyypillistä ja tavallista, mutta samalla luodataan yksilön mahdollisuuksia tietystä historiallisesta ympäristöstä. Ginzburg 1981, xx–xxi ja passim; . Ladurie (1975) 1984; Ladurie 1990; Levi 1992. Davis 1997, 10–11; Ollila 1998. Ks. myös Elomaa 2001, 62. Mikrohistorian käsitteen kehityksestä ks. Ginzburg 1996, 167–178.

4 Vallankumous-nimike on saanut osakseen myös kritiikkiä, koska sen on ajateltu herättävän mielikuvan äkillisestä murroksesta, kun kyseessä oli kuitenkin pitkä prosessi, joka käynnistyi eri aikaan eri maissa. Muutoksen totaalisuutta ajatellen nimike on kuitenkin oikeutettu. Virtanen 1991, 725–726.

5 Talve 1983, 1. Teollisuusyritysten koon kasvu käy hyvin ilmi esimerkiksi Riitta Hjerppen tutkimuksista. Ennen ensimmäistä maailmansotaa suurimmat yritykset Suomessa (Finlayson & Co. ja A. Ahlström Oy) työllistivät runsaat 2000 henkilöä. Vuonna 1975 pieninkin 30 suur-yrityksestä työllisti lähes 3000 henkeä. Hjerppe 1979, 34–37.

6 UNESCO perustelee kohteen liittämistä luetteloon seuraavasti: “The Verla groundwood and board mill and its associated habitation area is an outstanding and remarkably well preserved example of the small-scale rural industrial settlement associated with pulp, paper and board production that flourished in northern Europe and in North America in the 19th and early 20th centuries, of which only a handful survives to the present day.” World Heritage. Unescon maailmanperintösivut. Verla Groundwood and Board Mill. http://whc.unesco.org/pg.cfm?cid=31&id_site=751. Haettu 25.1.2005. Maailmanperintökohteeksi nimetyltä kulttuuriperintökohteelta edellytetään yleensä ”että se on inhimillisen luovuuden mestariteos tai poikkeuksellisen merkittävä todiste olemassa olevasta tai jo hävinneestä kulttuurista.” Unescon Maailmanperintö. Opetusministeriön sivut. <http://www.minedu.fi/opm/unesco/maailmanperinto.html> Haettu 25.1.2005.

muskohteen tarkastelu antaa mahdollisuuden selvittää, kuinka yhteiskunnan ja yhteisön normit ja säännöt ilmenivät jokapäiväisessä elämässä ja muuttivat muotoaan. Alistaminen ja vastarinta, kilpailu ja kumppanuus, valta ja läheisyys toimivat samanaikaisesti.⁷ Pyrkimys ei siis ole esittää yleistyksiä ja yksinkertaistettuja malleja menneisyydestä, vaan päinvastoin kiinnittää huomiota menneisyyden moninaisuuteen ja ainutlaatuisuuteen.⁸ Myös Verlan tehdasyhdyskunta on moniääninen: menneet tapahtumat nähdään eri tavoin, tilanteet koetaan ja muistetaan eri tavoin katsojan ja kokijan näkökulmasta riippuen. Yhteisyys ja erillisyytys on samanaikaista.

Historioitsijat ovat painottaneet ruohonjuuritason tutkimuksen jatkuvaa vuoropuhelua suurten linjojen kanssa, ja samalla tavoin keskustelevat myös erilaiset tutkimusmenetelmät toistensa kanssa. Kvalitatiivinen ja kvantitatiivinen analyysi ovat kaksi toisiaan täydentävää tapaa tarkastella samoja ilmiöitä, eivät vastakohtia tai toisensa pois sulkevia malleja – ne voidaan ja ne tulee yhdistää lukemattomilla tavoilla.⁹ Myös Verlaa koskevassa tutkimuksessa on hedelmällistä yhdistellä tilastollisesti ilmaistavaa aineistoa, asiakirjalähteitä ja muistitietoa.

Tässä tutkimuksessa kohtaavat yleinen ja ainutlaatuinen, kvantitatiivinen ja kvalitatiivinen, yksilö, yhtiö, yhteisö ja yhteiskunta. Tutkin millä eri tavoin tehdas rakensi yhteisyyttä ja erillisyyttä tehdasyhdyskunnassa. Miksi? Entä miten yhteisyys jäsenyi käytännön tasolla, miten sitä ehkä hajotettiin?

Ennen kun siirryn eteenpäin, on pieni katsaus tehdasyhdyskunnan historiaan paikallaan. Verla sijaitsee Pohjois-Kymenlaaksossa Jaalan ja Valkealan kuntien rajalla. Vuoden 2009 alusta molemmat kuuluvat Kouvolaan, jolloin kaupungin keskustaan on noin 30 kilometrin matka. Ensimmäinen puuhiomo perustettiin Verlan kosken partaalle jo 1872. Hiomo tuhoutui tulipalossa muutama vuosi myöhemmin ja joutui lopettamaan toimintansa. Kymmenen vuotta ensimmäisen yrityksen jälkeen 1882 rakennettiin samalle paikalle Verlan puuhiomo ja pahvitehdas (Verla Träsliperi och Pappfabrik), joka oli heti alkujaan suurempi kuin edeltäjänsä. Kun aiempi hiomo oli työllistänyt noin 10–12 henkeä, uusi tehdas tarjosi jo 1885 melko vakituista työtä yli 30 työntekijälle. Viimeistään kolmivuorotyöhön siirryttäessä 1917 vakituisten työntekijöiden määrä ylitti sadan. Enimmillään työntekijöitä oli noin 160.¹⁰

Verlan tehtaan itsenäinen taival päättyi 1920, kun Kissakoski Oy osti yrityksen. Kissakosken hallussa tehdas pysyi kaksi vuotta, minkä jälkeen molemmat siirtyivät suuren Kymen Osakeyhtiön omistukseen. Verlan tehdas sai olla alkuvaiheensa jälkeen kohtuullisen rauhassa uudistuksilta: viimeiset suurisuuntaisemmat muutok-

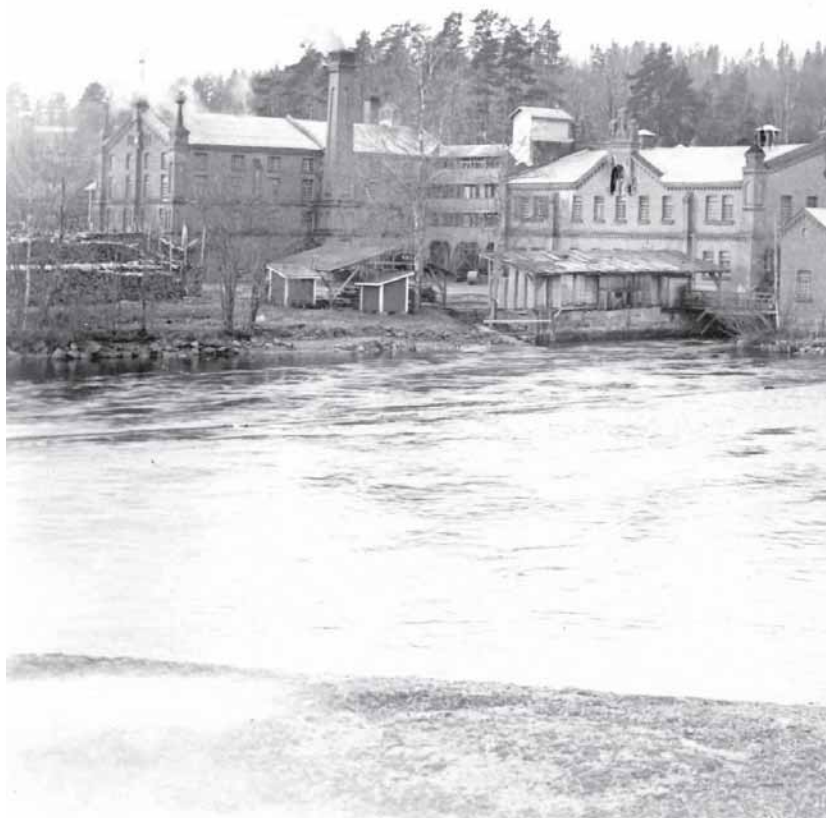
7 Mikrohistoriasta Ollila 1998, 10–11.

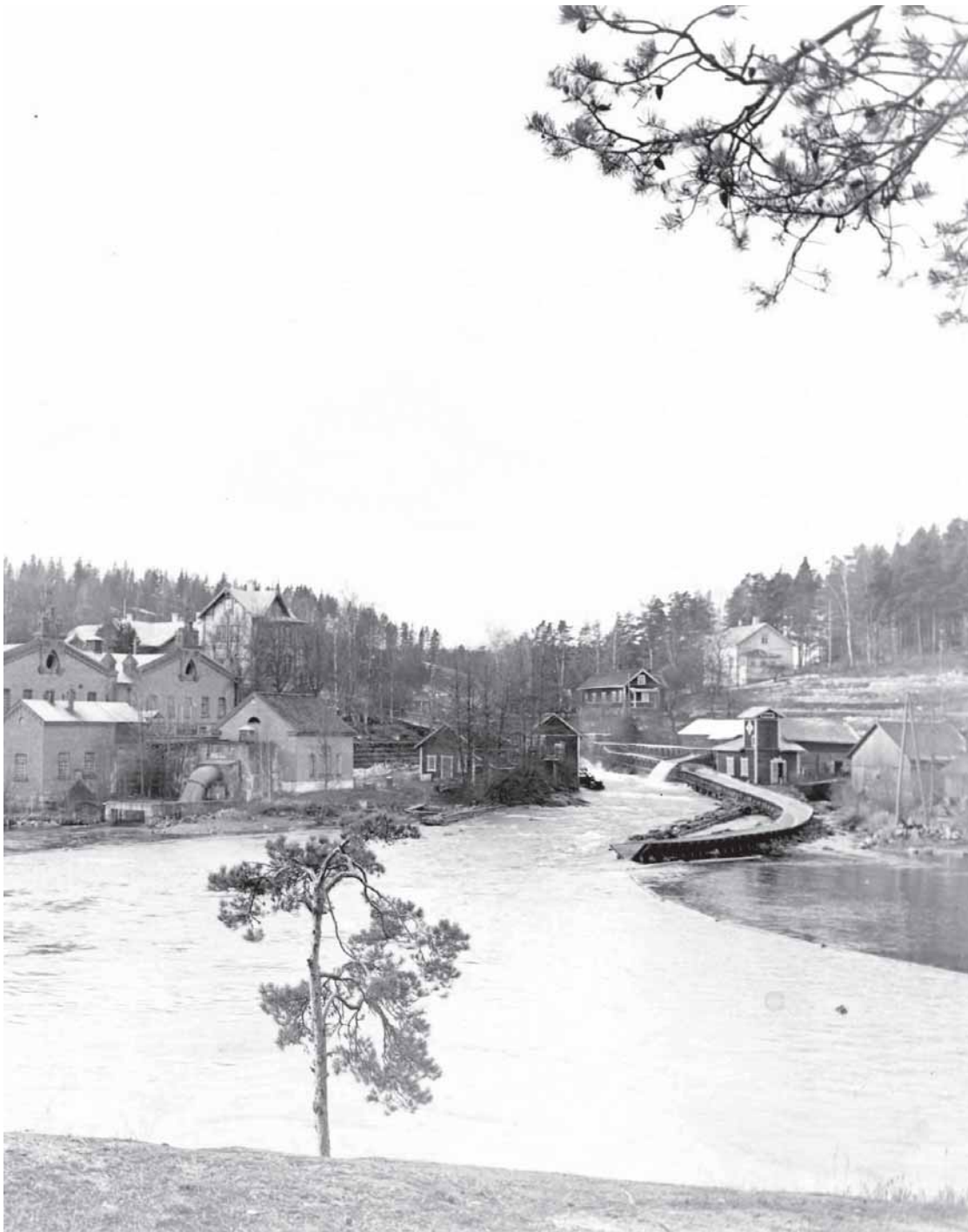
8 Vrt. Levi 1993, 99–104, 106–110: Miksi tehdä asiat yksinkertaisiksi, kun ne voi tehdä monimutkaisiksi. Ibid, 110.

9 Historiasta ks. esim. Levi 1993, 95–97; Davis 1996, 12–14; Elomaa 2001, 61 ja passim. Kvalitatiivisesta ja kvantitatiivisesta: Alasuutari 1994, 18–19, 22–23. Mikrohistoriasta käydylä keskustelulla on itse asiassa hyvin paljon yhteistä laadullista tutkimusta koskevan keskustelun kanssa. Esimerkiksi Alasuutari perustelee ”toisarvoisten ja marginaalisten” ilmiöiden tutkimista käytännössä samalla tavoin kuin mikrohistorioitsija: kyse on ”metodista, jossa poikkeavuutta ja poikkeavia ilmiöitä tutkimalla pureudutaan ”normaalin” arjen ja yhteiskuntaelämän perustavanlaatuisen merkitysvälitteisyyteen.” Ibid, 50–51.

10 Työntekijämäärät ks. liite 3.

*Verlan tehdas noin
1930-luvulla Vähä-
Kamposelta päin.
Vasemmassa reunassa
näkyvät kuivaamo, jonka
edessä on polttopuuta
pinoissa lämmittämistä
varten. Tehtaan edessä
järven rannassa
sahakatos.
Isännöitsijänrakennus
pilkottaa tehtaan
takaa. Oikealla kosken
rannalla Vähä-
Selänpään mylly ja
sähkölaitos, joiden
takana kauempana
punainen työväen
asuinrakennus ja
vaalea virkailijatalo.
Uittoränniä pitkin
uitettiin tukkipuita
alajuoksulla sijaitseville
tehtaille ja sahoille.
Kuva: Verlan tehtaan
arkisto.*

set tehtaan toiminnassa tehtiin 1920-luvulla, joten vielä lakkauttamisensa aikaan 1964 sen toiminta oli pitkälti samanlaista kuin 50 tai jopa 80 vuotta aiemmin. Juuri tämä teki tehtaasta myöhemmin otollisen museoksi, mutta samalla se vaikutti olennaisesti tehtaan lakkauttamispäätöksen tekemiseen 1950-luvun alussa. Lakkauttaminen tehtiin asteittain tuotantoa vähentäen. Vuonna 1967 kylään perustettiin Kymin yhtiöläisille lomakylä ja kahdeksan vuotta myöhemmin 1972 tehdasrakennus avattiin museona. Vuodesta 1996 lähtien alue on ollut osa Unescon nimeämää Maailmanperintöä.¹¹

Tämä tutkimus on akateeminen väitöskirja, joka palvelee samalla myös laajempaa yleisöä. Tutkijayhteisön lisäksi toivon työni olevan hyödyllinen myös museoihmisille sekä entisille ja nykyisille verlalaisille. Luvut on kirjoitettu niin, että ne muodostavat itsenäisiä kokonaisuuksia. Otsikoiden avulla lukija voi löytää itselleen mielenkiintoisen sisällön – halutessaan vaikka hypätä luvusta toiseen. Tutkimuksessa mennään syvälle menneisyyden yksityiskohtiin, koska juuri sillä tavalla tehdasyhteisyyden rakentumisesta saadaan uutta tietoa. Yksityiskohtien kautta lukijan on mahdollista seurata päättelyä ja perustelua mahdollisimman pitkälle ja esiin nousevat myös tutkimuksen aukot ja epävarmuudet. Lukija kutsutaan mukaan matkalle Verlaan, ja samalla matkalle tutkimukseen.

YHTEISYYS TUTKIMUSKOHTENA

Tehdasyhdyskunnille tyypillistä näyttää olleen yhteisöllisyys ja yhteenkuuluvuuden tunne sekä niiden korostaminen esimerkiksi muistelupuheessa ja yhdyskuntien itseymmärryksessä. Lukija kohtaa eri tutkimuksissa niin Suomesta kuin ulkomailta yhä uudestaan väittämiä kuten ”me olimme kuin yhtä suurta perhettä”.¹² Yhteisöllisyyden korostus ei kuitenkaan rajoitu vain tehdasyhdyskuntiin, vaan samalla tavoin muistoissa on ylläpidetty maaseutuyhteisöjen mennyttä yksituumaisuutta ja harmoniaa.¹³ Vastaavasti Heikki Lehtosen mukaan sosiologian teoriahistoria on ymmärretty ”toistuvasti kertomukseksi yhteisön hajoamisesta ja yhteiskunnan voittokulusta”. Tällöin yhteisö nähdään tavattoman arvokkaana, mutta väistämättä kadonneena tai katoamassa olevana asiana.¹⁴ Tehdasyhdyskuntien muistelua sävyttävä kaipuu¹⁵ menneeseen yhteisöllisyyteen liittyykin osaksi pitkää ketjua ja suurta kertomusta kadonneesta ”hyvästä” yhteisöstä.

11 Esim. Ahvenisto 2002c, 170. Muut maailmanperintökohteet Suomessa ovat Suomenlinna (hyväksytty luetteloon 1991), Vanha Rauma (1991), Petäjäveden vanha kirkko (1994), Sammallahdenmäen muinaisjäännösalue (1999), Struven ketju (yhteinen Norjan, Ruotsin, Venäjän, Viron, Latvian, Liettuan, Valko-Venäjän, Ukrainan ja Moldovan kanssa, 2005) ja Merenkurkun saaristo (Ruotsin Höga Kustenin maailmanperintökohteen laajennus, 2006). Maailmanperintökohteet Suomessa. Museoviraston maailmanperintösivut. <http://www.nba.fi/fi/maailmanperintokohteet>. Haettu 25.4.2007.

12 Ahvenisto 2002a, 262–263. Ks. myös esim. Hareven, Langenbach 1978, 12; Kortelainen K 1996, 134–137; Makkonen 1997, 25–26; Ericsson 1997, passim.

13 Knuuttila 1984, 145; Ollila 1993, 202, 206; Liikanen 1996, 171–173; Heimo 2000, 66–67. Ks. myös Knuuttila 1996, 66–67; Lehtonen 1990, passim.

14 Lehtonen 1990, 20–23.

15 Enemmän kaipuusta menneeseen Verlan yhteydessä ks. Ahvenisto 2002c, 170–177.

Tutkimus on pudottanut liki kaikki menneet ja nykyiset yhteisömuodot jalustaltaan onnen ja harmonian tyyssijana,¹⁶ mutta tehdasyhdyskuntia koskevassa muistelussa, käsityksissä ja tutkimuksessa mennyt yhteisöllisyys elää paikoitellen vielä voimakkaana.¹⁷ Menneen nostalginen muistelu on sinänsä miellyttävää ja voi auttaa tunnetasolla ymmärtämään mennyttä, mutta tutkimalla tehdasyhdyskuntien yhteisyyttä kriittisesti tulee mahdolliseksi päätellä, mihin oikeastaan kaivataan tai ei kaivata. Se taas auttaa meitä nykypäivän ihmisiä ymmärtämään paremmin tapaamme arvioida ja tulkita itseämme ja ympäristöämme, mennyttä ja nykyistä.

Tässä työssä tutkin Verlan esimerkin avulla, miten 1800–1900-lukujen tehdas rakensi, jäseni ja hajotti yhteisyyttä tehdasyhdyskunnassa ja osallistun tätä kautta yhteisöllisyyttä koskevaan keskusteluun. Miten yhteisyyttä ja yhteenkuuluvuuden tunnetta rakennettiin yhdyskunnan sisällä? Miten tehdas jaotteli yhdyskunnan jäseniä ja miten luotiin myös näkyviä ja näkymättömiä raja-aitoja? Miten yhteisyys purkautui? Entä mikä oli tehtaan, tehdastyön ja tehdasyrityksen harjoittaman työnantajapolitiikan rooli tässä kaikessa?

Vaikka tutkin yhteis(öllis)yyttä, olen puhuessani Verlasta valinnut lähtökohtaisesti käsitteen yhdyskunta myös usein käytetyn yhteisön sijaan ja yhteisyyden yhteisöllisyyden sijasta. Valinnalle on useampikin syy. Heikki Lehtosen mukaan empiirisessä yhteisötutkimuksessa on vakiintunut käsitteellinen kolmijako, jonka mukaan yhteisö voidaan käsittää

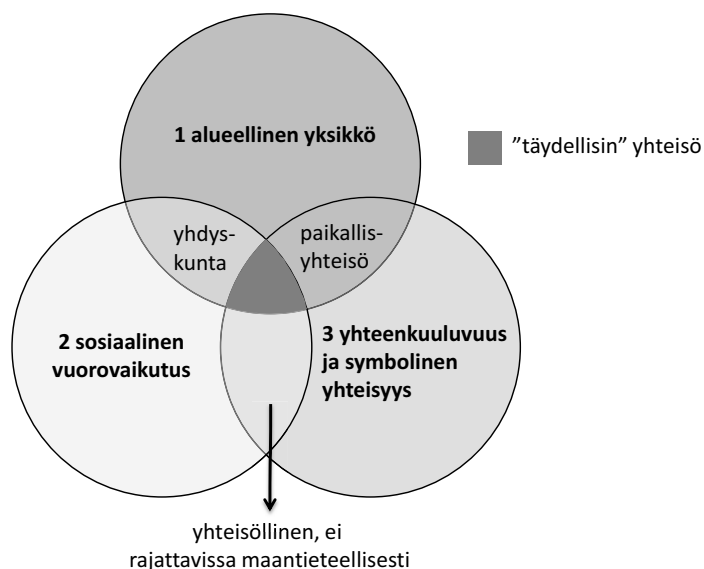
- 1) alueellisesti rajattavissa olevana yksikkönä,
- 2) sosiaalisen vuorovaikutuksen yksikkönä ja
- 3) yhteenkuuluvuuden tunteiden ja muiden symbolista yhteisyyttä osoittavien ilmiöiden yksikkönä.

Nämä kolme ulottuvuutta voidaan nähdä toisensa leikkaavina ympyröinä, jolloin ne muodostavat erilaisia yhdistelmiä.

16 Esim. Heikki Lehtonen on osoittanut, että sen enempää pyynti- ja keräily- kuin maatalousyhteisötkään eivät ole vastanneet yhteisöidealia. Myöskään suku- ja/tai perheyhteisö ei toimi demokraattisesti eivätkä sen sisäiset suhteet ole tasa-arvoisia, vaan niissä on ollut sekä sukupuolta, ikää että syntyperää kriteereinään käyttävää eriarvoisuutta. Samoin keskiaikaiset killat saattoivat kehittyä alkuperäisestä ideaalistaan suuntaan, jossa ”toiset olivat enemmän jäseniä kuin toiset”. Vaihdon edellytysten kehittyessä yleistyivät myös kapinat ja mellakat, joissa vaadittiin mm. varallisuuden uudelleenjakoa, suurempaa sosiaalista yhdenvertaisuutta ja yhteisöllisyyden palauttamista. Siispä jo yhteisöjen kulta-aikana nähdyssä esimodernissa maailmassa esiintyi romanttista kaipuuta sosiaalisen ja lämpimän yhteisön turvaan. Lehtonen 1990, passim. Ks. myös talonpoikaisyhteisöstä Suomessa Katajala 1994, 48 ja passim.

17 Lisäesimerkkeinä voidaan mainita kuva menneestä Verlasta, joka on vahvasti tunnelatautunut ja muodostaa vastakohtan usein kylmäksi, kiireiseksi ja itsekkääksi koetulle nykyisyydelle. Ahvenisto 2002c, 174–175. Ks. myös Ahvenisto 2002a, 54–70 ja passim. Samoin Tarmo Koskisen monella tapaa ansiokkaassa sosiologian piiriin kuuluvassa tutkimuksessa (1989) Tervakosken tehdasyhteisöä käsitellään miltei orgaanisena olentona. Koskinen kirjoittaa esim: ”Täydellisimmillään olen nähnyt yhteisön koko kuvan 1940-luvun lopulla ja 1950-luvun alkupuolella, jolloin yhteisö eli ja hengitti tehtaan tahdissa ja tehdas sai mielekkyytensä yhteisöstä. Tehdasyhteisö kulki kuin yhtä jalkaa niin tehtaaseen kuin juhannuksen viettoonsa, palokunnanjuhliinsa ja urheilutilaisuuksiinsa, joihin kaikkiin se osallistui sekä järjestäjänä että esiintyjänä ja yleisönä.” Koskinen 1989, 9. Vastaavasti ks. myös Koskinen 1993, passim.

Kaavakuva 1: Empiirisen yhteisökäsitteen ulottuvuudet

Lähde: Lehtonen 1990, 17–20.

Lehtonen esittää alueellisen yksikön ja sosiaalisen vuorovaikutuksen (1+2) kriteerit täyttävälle yhdistelmälle sopivaksi käsitteeksi yhdyskuntaa; alueellinen yksikkö ja symbolinen yhteisyys (1+3) ilman sosiaalista vuorovaikutusta taas kuuluisivat paikallisyhteisölle. Yhteisöllisyyden tunteen ja sosiaalisen vuorovaikutuksen leimaama kenttä on näistä kolmesta ”yhteisöllisin” (2+3), mutta sitä ei yhdistä alueellinen yksikkö. ”Täydellisin” yhteisö syntyykin kuvion keskelle, jossa yhdistyvät kaikki kolme ulottuvuutta, vaikka vasta kunkin kriteerin tarkempi määrittely voi kertoa minkälaisesta yhteisöstä loppujen lopuksi on kysymys.¹⁸

Käyttäessäni Verlasta sanaa yhdyskunta viittaa siis alueellisesti rajattuun yksikköön, jonka oletan muodostavan toiminnallisen (sosiaalisen vuorovaikutuksen) kokonaisuuden. Oletus on kuitenkin jossain määrin ongelmallinen. Ensinnäkin tulen todistamaan, että Verla ei ollut täysin yksiselitteisesti rajattavissa edes alueellisesti. Yhdyskunta elää tiiviissä vuorovaikutuksessa ympäristönsä teknisen, taloudellisen, poliittisen, kulttuurisen ja muun kehityksen kanssa. Samoin kuin raha, koneet ja tavarat, liikkuvat myös ihmiset yhdyskuntaan, sen laitamille ja sieltä pois, eikä maantien laidalla ollut kylttiä, joka pystyisi kertomaan, mistä yhdyskunta alkaa ja mihin se päättyy. Toiseksi vuorovaikutuksella on rajoitteensa. Yhdyskunnassa on aina jäseniä, jotka eivät ole suorassa vuorovaikutuksessa keskenään ja vuorovaikutuksen määrä vaihtelee.

Valitsemalla yhdyskunta-käsitteen yhteisö-käsitteen sijaan haluan kuitenkin välttää ottamasta ennakolta kantaa siihen, kokivatko yhdyskunnan asukkaat yhteisöllisyyttä niin suuresti, että lopputuloksena syntyisi Lehtosen kaavion kes-

¹⁸ Lehtonen 1990, 17–20.

kuksen mukainen kaikkein täydellisin yhteisö. Samalla valitsemalla yhteisyys-käsitteen yhteisöllisyyden sijasta, painotan yhteenkuuluvuuden tunnetta käytännön elämän yhteisöllisyyden, kuten yhteisasumisen sijaan. Työssä tutkitaan yhteisyyden ulottuvuuksia laajasti: maantieteellisiä, yhteiskuntaluokkia, sukupuolta ja ikää koskevia ulottuvuuksia sekä tunneyhteisyyttä, joihin kaikkiin myös tehtaalla oli oma vaikutuksensa ja suhteensa tahtoen ja tahtomattaan.

Suhtaudun yhteisö-käsitteeseen varovasti myös, koska sillä on kannettavanaan suuri emotionaalinen painolasti. Syvään juurtuneessa Ferdinand Tönniesin (1955) *Gemeinschaft–Gesellschaft*-jaottelussa yhteisöä ovat luonnehtineet harmonia ja lämpö, kun taas yhdistystä/yhteiskuntaa kylmä rationaalisuus. Tällöin menneestä on tullut nykyisyyden vastakohta, ja menneiden yhteisöjen kielteiset piirteet ovat jääneet liki systemaattisesti myönteisten varjoon. Tutkimuksessa ja mielikuvissa syntyneeseen yhteisöidealiin kuuluvat vapaaehtoisuus, legitimiisyys, demokraattisuus, tasa-arvoisuus ja autonomisuus muihin yhteisöihin nähden. Idealin ominaisuuksien olettaminen vain positiivisiksi kuitenkin vääristää tutkimuskohdetta.¹⁹ Tunteellisen perspektiivin takaa niin tutkijan kuin lukijankin olisi hyvin vaikea suhtautua tutkimuskohteeseen neutraalisti.

Ongelmallista on myös, että tunnelatautunut yhteisö-käsite ohjaa usein tarkastelemaan vuorovaikutussuhteista vain horisontaalisia, vastavuoroisiksi oletettuja suhteita ja unohtamaan vertikaaliset, hierarkkiset ja epätasapainoiset suhteet. Myös horisontaalisiin suhteisiin voi kuitenkin sisältyä alistamista ja vastaavasti vertikaalisuus ei aina tarkoita herruussuhdetta tai suhteen yksisuuntaisuutta.²⁰ Oletankin, että tehdasyhdyskunnan hierarkia on ollut yhteisyyden korostamisen alla hyvin voimakas, vaikka se on aika ajoin voitu ylittää ja ohittaa. Keskinäistä kilpailua ja vallankäyttöä on voinut esiintyä myös eri ryhmittymien sisällä.

Vaikka yhteisöideali perustuu samanarvoisuuden oletukseen, ei sitä vastaavaa yhteisöä liene koskaan tavattu käytännössä. Myös instituutioita tutkittaessa on jouduttu toteamaan, että ne eivät ole yksiselitteisesti hierarkkisia, individualistisia tai voimakkaaseen ryhmäsidokseen perustuvia.²¹ Tällöin loogisena päätelmänä seuraa, että toisilleen vastakkaiset ominaisuudet voivat olla olemassa myös yhtä aikaa – ihmisen on mahdollista kokea yhteisyyttä ja erillisyyttä samanaikaisesti. Yhteisyyden jäsentymisellä tarkoitankin sen sisältämää eriarvoisuutta ja erillisyyttä, ja sen jäsentämisellä eriarvoisuuden ja erillisyyden luomista ja ilmentämistä. Yhteisyys-käsite sallii samanaikaisen eriarvoisuuden kokemuksen toisin kuin yhteisöidealin mukainen yhteisöllisyys.

19 Lehtonen 1990, 20–23, 30, 33. Esim. Ilmar Talve on myös päätenyt käyttämään yhdyskuntakäsitettä ”yhteisön” sisältämän tunnelatauksen takia jo 1980-luvulla. Talve 1983, 3.

20 Lehtonen 1990, 33.

21 Mary Douglasin mukaan instituutiot voidaan jaotella kolmeen (neljään) perustyyppiin suhteessa yksilön (yksikön) toimintavapautteen ja ryhmäsidoksen voimakkuuteen: 1) individualistiset instituutiot, joissa yksilöllinen toimintavapaus ja -halu on suuri. Yhteistoiminta perustuu vastalahjoihin, rahallisiin korvauksiin tms. vastikkeisiin ja yksiköt usein kilpailevat keskenään, 2) hierarkkiset instituutiot, joissa ryhmäsidoks on voimakas ja toimintavapaus rajattu, 3) lahkot tai ryhmät, joiden yhteistoiminta perustuu voimakkaaseen ryhmäsidokseen ja vapaaehtoisuuteen. Neljäs tyyppi olisi eristävä instituutio, joka kontrolloi jäseniään voimakkaasti ja samalla estää ryhmäsidoksen muodostumisen, mikä on puhtaana tyyppinä mahdottomuus. Douglas 1992, 177.

Ajattelua ohjaavan yhteisöidealin, horisontaalisten suhteiden painottumisen ja uomiinsa jumittuneen valtakäsityksen lisäksi yhteisötutkimuksen kompastuskivenä on rakenteiden tutkimisen aiheuttama illuusio staattisuudesta.²² Verkostotutkimukset ovat osaltaan vastanneet yhteisötutkimuksen ongelmiin rikkoessaan perinteisten luokitusten rajoja ja siirtäessään huomion yksilön ominaisuuksista sosiaalisten suhteiden ominaisuuksiin. Erityisesti egokeskeinen eli yksittäisen toimijan suhteista liikkeelle lähtevä verkostotutkimus on tuonut esiin prosesseja ja konflikteja rakenteiden ja integraation sijaan. Tällöin myös aikaulottuvuus ja muutos ovat tärkeitä.²³

Sosiaalieteilijät erottavat toisistaan verkosto-käsitteen metaforisen (tai yleiskielisen) käytön sekä formaalin verkostanalyysin. Historiantutkimuksessa on todettu kuitenkin uuden käsitteen jo vertauskuvallisella tasolla pystyvän rikastamaan kuvaa tutkimuskohteesta. Verkostonäkökulmaa on hyödynnetty esimerkiksi tutkittaessa modernisoituvia työelämän suhteita ja etsittäessä muodollisen ja epämuodollisen organisoitumisen tapoja kytkeytyä toisiinsa.²⁴ Yhden paikkakunnan suhdeverkostojen tarkastelu taas on auttanut kuvaamaan yhteisyyden ja vastakkaisuuden kokemusta paikallisella tasolla Suomen tasavallan syntyvaiheissa.²⁵ Verkoston kautta mielletävä yhdyskunta on dynaaminen ja muuttuva, ja sen käsittely on ajallisesti herkkää. Tässä työssä yhdyskunta muodostuu yhtäältä jatkuvasti muuttuvasta ja kehittyvästä fyysisestä kokonaisuudesta²⁶ ja toisaalta vaihtuvista yksilöistä, vuorovaikutussuhteista ja toiminnasta.

Entä sitten rinnakkaiset ja päällekkäiset yhteisyydet? Kuten aiemmin on mainittu, tehdasyhdyskunnissa näyttää esiintyvän usein me-henkeä, joka viittaa alueellisen ja toiminnallisen yhteisyyden lisäksi myös symboliseen yhteisyyteen. Yhdyskunnan alueella vaikuttaa kuitenkin monenlaisia erilaisia ryhmiä, yhdistyksiä ja verkostoja, joita voitaisiin arkikielisesti kutsua myös yhteisöiksi.²⁷ Pienimpiä yhteis-

-
- 22 Ahvenisto 2002a, 245. Rakenteiden kuvaaminen malliksi tekee dynaamisestakin näennäisen staattisen, minkä on tiedostanut mm. Jarmo Kortelainen. Kortelainen 1991, 131 ja passim.
- 23 Saaritsa ja Teräs 2003, 8–10. Ks. myös Mattila & Uusikylä 1999, 10–11. Verkostotutkimuksen sisällä on vaikuttanut myös strukturalistinen suuntaus, joka keskittyy tutkimaan kokonaisverkostoja eikä kriitikkojen mukaan ole pystynyt tuomaan paljon todellista uutta tietoa, vaan toistanut työläästi aiempia tuloksia uusien käsitteiden kuten klikkiytyneisyyden tai verkoston keskittyneisyyden avulla sekä syyllystynyt historiattomuuteen. Saaritsa ja Teräs 2003, 10–11.
- 24 Johanson, Mattila, Uusikylä 1995, 4; Mattila & Uusikylä 1999, 10–11; Teräs 2001, 32–33; Saaritsa ja Teräs 2003, 7.
- 25 Alapuro 1998, passim. Verkostoja erittelemällä Alapuro on pystynyt esimerkiksi esittämään, että paikallinen järjestäytynyt työväki Huittisissa oli 1900-luvun alussa jo sulautumassa vallitsevaan järjestelmään, eikä kehitymässä sen haastajaksi. Tällöin vuosien 1917–1918 tapahtumat voidaan nähdä katkoksenä kehityksessä, eikä kehityksen vääjäämättömänä tuloksena. Ibid, 343–344.
- 26 Tehdasyhdyskunnassa tehdas ja sitä ympäröivä asutus muodostavat kokonaisuuden, jota tutkittaessa molemmat on otettava huomioon. Ks. esim. Koskinen, 1989, 45–51; Ahvenisto 2002a, 322 ja passim.
- 27 Lehtonen moitiskelee yhteisö-käsitteen epämääräisyyttä, kun sillä voidaan tarkoittaa miltei mitä vain ihmiskunnasta muutama ihmiseen, taloudellisesta poliittiseen tai alueelliseen yhteisöön ja sen rinnalla käytetään nimikkeinä esimerkiksi yhdyskuntia, ryhmiä, korporeatioita, sosiaalisia verkostoja jne. Kovin yleisellä käsitteellä ei ole erottelukykä tieteessä. Lehtonen 1990, 14–20 ja passim. Jokainen yksilö kuuluu elämässään useisiin eri ryhmiin ja hänellä voi olla useita eri rooleja. Rooleista ja ryhmistä ks. esim. Allardt (1983) 1987, 60–62, 67–69.

syyden rakentamisen tarkasteluksiköitä tässä työssä ovat perheet, suurimpia kansallinen yhteisyys ja työväen yhteisyys. Yhden yhteisyyden kokemuksen olemassa-olo ei sulje pois muita.

Yhteisön muodostamiseen voidaan pyrkiä yleensä kahta tietä: yhteisöllistymisen (joukko ihmisiä pyrkii järjestämään elämänsä yhteisöidean mukaisesti yhteisön sisältä päin) ja yhteisöllistämisen (ihmisryhmiin pyritään vaikuttamaan ulkoapäin) kautta, vaikka kumpikaan näistä pyrkimyksistä ei johda välttämättä yrityksen onnistumiseen.²⁸ Verlassakin yhteisöllisiä piirteitä on syntynyt ja kehittynyt sekä yhdyskunnassa asuvien ihmisten toiminnan kautta että esimerkiksi tehdasyhtiön vaikutuksesta. Yhteisöllistymistä ja yhteisöllistämistä on kuitenkin käytännössä usein vaikea erottaa toisistaan: Onko esimerkiksi yhden yksilön aloitteesta lähtenyt pyrkimys yhteistä yhteisöllistymistä vai muiden yhteisöllistämistä? Entä katsotaanko tehdas yhdyskunnan sisäiseksi vai ulkoiseksi toimijaksi?

Tehdasyhdyskuntien yhteisyyden erilaisia vaiheita ja niihin vaikuttaneita tilanteita ja tapahtumia tarkasteltaessa on tärkeää huomata, että yhteisyyden rakentaminen ei välttämättä tarkoita sen toteutumista. Tavoitteet voivat toteutua vain osittain ja toimenpiteillä voi olla myös toisenlaisia vaikutuksia kuin alun perin oli suunniteltu. Toimet eivät kohdistu samanlaisina kaikkiin yhdyskunnan jäseniin, eikä yhdyskunta ole homogeeninen kokonaisuus, jossa kaikkia koskisivat samat toimintatavat, yhteisyys ja säännöt.

Tehdasyhtiö on tekijä, joka vaikutti yhdyskuntaan lukuisilla eri tavoilla, sekä välittömästi että välillisesti, tarkoituksellisesti ja ikään kuin vahingossa, muiden toimenpiteiden sivutuotteena. Sijoittamalla tehtaan toiminnan tutkimukseni keskiöön olen halunnut korostaa sen roolia aktiivisena toimijana sekä tapahtumisen dynaamisuuutta. Muutos tehdasyhdyskunnassa voi olla ajoittain piilevää, mutta se on silti jatkuvaa vastakohtana Verlan tehdasyhdyskunnasta julkisuudessa usein esiintyneelle pysähtyneisyyden²⁹ ja passiivisuuden vaikutelmalle. Yhdyskunta oli jatkuvan muutoksen alainen niin sisäisesti kuin ulkoisestikin, eivätkä yhteisöt vain ”yhteisöllisty”, ”synny”, jotenkin luonnonvoimaisesti. Eri toimijat rakentavat, kehittävät, pitävät niitä yllä tai antavat niiden rapistua enemmän tai vähemmän tietoisesti. Yksi näistä toimijoista on tehdasyhtiö.

YRITYSTEN TYÖNANTAJAPOLITIikka YHTEISYYDEN MUOKKAJANA

Jussi Koivuniemi on käyttänyt omassa tutkimuksessaan Nokian tehdasyhdyskunnasta keskeisenä käsitteenä sosiaalista järjestystä, jolla hän tarkoittaa ”sitä sosiaalisten suhteiden järjestelmää ja verkostoa, joka ohjasi ja hallitsi yhdyskunnan toimintaa”.³⁰ Sosiaalisen järjestyksen käsite sisältää minun työni kannalta kuitenkin sa-

28 Lehtonen 1990, 26. Ks. myös *ibid*, 246.

29 Ks. esim. Ahvenisto 2002a, 78–81. Pysähtyneisyyden vaikutelma saattaa osin johtua syklisen aikakäsityksen korostumisesta tehdasyhdyskunnassa: vuodenaikojen syklit olivat lähellä puoliagrarisessa tehdaskylässä, samoin vuorokauden kierto, mutta myös vuorotyön syklit, investointien syklit ja sukupolvien kierto. *Ibid.*

30 Koivuniemi 2000, 9.

moja ongelmia kuin yhteisö: se luo mielikuvan pysyvyydestä ja on kuvaileva enemmän kuin dynaaminen. Sosiaalisen järjestyksen sijasta tarkastelenkin tutkimuskysymystäni työnantajapolitiikan käsitteen kautta.

Työnantajapolitiikalla tarkoitan paikallisella tasolla toimintaa, jonka kautta tehdasyhtiö vaikutti työnantajan ja työntekijöiden välisiin, mutta myös työntekijöiden keskinäisiin suhteisiin sekä maailmankatsomukseen. Vain osaa toiminnasta voi pitää suunnitelmallisena ja sillä saattoi olla myös tahattomia seurauksia. Tavoitteeni on kuvailemisen sijaan kuitenkin selittää: mikä oli tehtaan eli työnantajan rooli siinä, miten ja miksi yhteisyys hahmottui niin kuin se hahmottui Verlan tehdasyhdyskunnassa jonain tiettyinä hetkenä? Kansallisella tasolla työnantajapolitiikka saattoi taas suuntautua esimerkiksi hyvinvointivaltiota vastaan tai sen puolesta.

Työnantajapolitiikan käsitteen avulla yhdyskunnan jatkuvasti muuttuvaa sosiaalista järjestystä katsotaan työnantajan näkökulmasta, mutta tällöin otetaan huomioon, että asetetut tavoitteet eivät aina toteutuneet. Jokaisen yhdyskunnan asukkaisiin tai heidän elinympäristöönsä kohdistuvan toimenpiteen tai politiikan äärimmäinen vastavoima on lopulta kukin itse.

PATERNALISMI

Teollistuvan Suomen yritysten työnantajapolitiikasta vallitsevaa kuvaa on leimannut pitkälti keskustelu paternalismista. Tämä johtuu kenties kansantalouden kehityskulusta ja tutkimuksellisesta perinteestä, jossa metalliruukit ja metsäteollisuuden yhden yrityksen tehdasyhdyskunnat helposti dominoivat käsitystä 1800–1900-luvun vaihteen teollisuudesta. Samoin asiaan voi vaikuttaa, että paternalismia voidaan pitää työnantajapolitiikan valtavirrasta erottuneena suuntauksena, joka on sellaisena periaatteessa helppo käsitteellistää ja ottaa tutkimuskohteeksi. Paternalististen tehdasyhdyskuntien oloista onkin kohtalaisen paljon³¹ tutkimustietoa.

Patriarkalismi ja paternalismi ovat käsitteinä hyvin lähellä toisiaan ja niitä käytetään usein jopa synonyymeinä. *Suomalaisen sivistyssanakirja* (1992) määrittää paternaalisuuden yksinkertaisesti isällisyydeksi – patriarkaalisen selittämiseen se tarvitsee kuitenkin hiukan enemmän sanoja: ”jota mies tai miehet johtavat isällisen holhoavasti, yksinvaltaisesti; sen kaltainen, isänvaltainen”. Määrittelyn lopuksi kirja viittaa nimenomaan patriarkaaliseen yhteisöön.³² Historiantutkimuksessa paternalismia ja patriarkalismia koskeva keskustelu on kuitenkin saanut aivan erityisiä merkityksiä ja sisältöjä, vaikka niiden käytössä onkin häilyvyyttä. Miten paternalismi olisi siis ymmärrettävä?

Varsin yleisen käsityksen mukaan 1800-luvun lopulla monissa eurooppalaisissa ja pohjoisamerikkalaisissa tehdasyhdyskunnissa vaikutti patriarkaalinen/paternalistinen järjestys, jossa yhdyskunta organisoitiin niin, että työvälle pyrittiin tarjoamaan hyvät tai ainakin kelvolliset elinolot, sillä tyytyväinen työntekijä oli arvokas. Vastapalvelukseksi vaadittiin uskollisuutta ja kuria ja näin pyrittiin luomaan yh-

31 Tehdasyhdyskuntia käsitteleviä tutkimuksia esim. Talvi 1979; Ericsson 1997; Magnusson 1987; Leminen 1999; Koivuniemi 2000.

32 Nurmi, Rekiaro, Rekiaro 1992, 309–310.

dyskunnalle ja tehtaalle mahdollisimman hyvät toimintaedellytykset. Paternalismi voidaankin tässä mielessä käsittää, kuten esimerkiksi Christer Ericsson, Tarmo Koskinen ja Jussi Koivuniemi tekevät, eräänlaiseksi vaihdon järjestelmäksi, jossa kauppatavarana olivat toisaalta sosiaaliset etuisuudet ja yhteisöinvestoinnit, kuten sairauskassa, tehtaan koulu tai juhannusjuhlat, ja toisaalta rauhallinen ja lojaali työkansa. Näkemykset työntekijän asemasta vaihtelevat tutkimuksissa alistussuhteesta järjestelmään, joka voitaisiin nähdä kompromissina kahden osapuolen välillä.³³ Sosiaalisten etuuksien luomisen lisäksi ja niiden avulla synnytetään työntekijän ja työnantajan välille emotionaalinen side kiittollisuuden ja yhteenkuuluvuuden tunteiden avulla.³⁴

Patriarkaalisuuden tai paternaalisuuden katsotaan periytyneen teollisuuden esiteolliselta kaudelta, jolloin se on ollut tyypillinen ilmiö käsityön, maanviljelyn ja esimerkiksi rautaruukkien parissa.³⁵ Kun ensimmäisiä puuhiomoita 1800-luvulla perustettiin Suomeen, olivat patruunat hallinneet rautaruukkeja täälläkin jo 1600-luvulta lähtien.³⁶ Näkökulmasta riippuen paternalismin on nähty olleen joko ohi mennyt ilmiö teollisuudessa tai sen on katsottu jatkuneen hiukan toisenlaisessa muodossa esimerkiksi hyvinvointikapitalismina (*welfare capitalism, welfareism*). Hyvinvointikapitalismin nimitys on peräisin 1900-luvun alkupuolen Yhdysvalloista, mutta sitä on käytetty myös yleisemmin kuvaamaan eri paikoissa esiintynyttä ilmiötä. Suomessa siitä on aiemmin käytetty käännoästä moderni paternalismi.³⁷

Tehdasdyskuntien isänvaltaisia piirteitä voidaan siis tarkastella esimerkiksi rautaruukkien perintönä, mutta toisaalta myös esimerkiksi kartanotalouden jälkeinä. Tällöin huomiota on kiinnitetty kartanoissa vallinneeseen sosiaalisten suhteiden järjestelmään, mutta myös talousmalliin, jossa osa palkasta muodostui erilaisista luontaiseduista.³⁸ Tehtaan patruunan katsotaankin perineen roolinsa suoraan kartanonherralta, isännältä, jolla oli huolehtimisvelvollisuus alaisistaan. Näin teollisuuden paternalismia on pidetty jonkinlaisena menneen aikakauden ja maatalousyhteiskunnan jäänteinä teollistumisen alkuvaiheessa. Välivaihe olisi 1900-luvun alkaessa kuitenkin jo vähitellen ollut siirtymässä historiaan ja päättyneet viimeistään ennen toista maailmansotaa kunnan ja valtion otettua sosiaalisen huolto-työn osalleen yhä enenevässä määrin.³⁹

33 Ks. esim. Magnusson 1988, 140–142; Koskinen 1989, 102–104, 187; Koskinen 1993, 18–19; Ericsson 1997, 144–145; Leminen 1999, 15; Koivuniemi 2000, 30–32. Myös Elisabetta Benenati esittää työntekijöiden ”alistuneen” Calzificio Torinese -yhtiön rationalisointiin toisen maailmansodan jälkeen siinä uskossa, että yhtiön harjoittama hyvinvointikapitalismi takaisi heidän työnsä ja palkkansa jatkuvuuden. Benenati 1998, 16–17.

34 Ks. esim. Svensson 1988, 169, 197; Ericsson 1997, 165–173 (lahjat), 220–221.

35 Magnusson 1988, 140.

36 Rautaruukeista ks. Katajamäki 1988, 12; Keränen 1990, 178; Vilkkuna 1994, Vilkkuna 1996, Spoof 1997, 275–277; Turunen 1998, 11, 18–19.

37 Ohi mennyt ilmiö ks. esim. Koivuniemi 2000. Jatkuva ilmiö ks. esim. Svensson 1988, 187–189; Kling 1998, passim. Moderni paternalismi ks. Teräs 1992, 262–269.

38 Koskinen 1989, 102.

39 Koskiahon 1981, 64; Svensson 1988, 171–175; Leminen 1999, 13–18, Koivuniemi 2000, passim. Ks. myös Waris (1932) 1973, 130–131; Spoof 1997, 271. Yksi varhaisimmista paternalismin ”pääatöskohdista” lienee 1800-luvun puoliväli, minkä yli paternalistinen ideologia ei Robertsinkin mielestä Englannissa oikein selvinnyt. Roberts ymmärtää paternalismin yhteiskunnassa laajalti vaikuttaneena ideologiana, jonka ilmenemismuodoista teollisuuspaternalismi oli vain yksi. Roberts 1979, 1, 272–277.

Esimerkiksi brittitutkimuksessa on todettu tehdaspatalnialismin muodostuneen kuitenkin ympäristöön, jossa teollisuuden tarpeisiin oli vastannut parhaiten *laissez faire* (antaa mennä) -ideologia. Yhdysvalloissa *welfare capitalism* taas rakennettiin tilanteeseen, jossa työoloja, -suhdetta ja -markkinoita säätelevä lainsäädäntö oli vasta tekeillä ja tarkoituksena oli myös kilpailla lainsäätäjien kanssa.⁴⁰ Vaikka esimerkkejä voidaan siis hakea esiteollisista järjestelmistä, ei tehdaspatalnialismi ollut mitenkään automaattisesti esiteolliselta kaudelta teolliselle kaudelle periytynyt ilmiö, vaan myös tietoisesti ja itsenäisesti syntynyt työnantajapolitiikan muoto. Sitä ei myöskään voi pitää vallitsevana ilmiönä millään aikakaudella, vaan aina tehtiin myös toisenlaisia ratkaisuja.

Mielenkiintoisen terän paternalismille antaa Thommy Svenssonin määritelmä, jossa olennaisella sijalla ovat 1) yhteiskuntapalvelujen rakentamisen ja tarjoamisen sekä 2) yhtiöön kohdistuvien emotionaalisten siteiden vahvistamisen lisäksi 3) elinikäiset työsuhteet keskeisille työntekijäkategorioille.⁴¹ Tällöin työntekijöille tarjottu sosiaalinen turvallisuus käsittää myös itse työsuhteen ja sen jatkuvuuden, joka on työntekijöiden arjen toimeentulon kannalta keskeinen osa-alue ja voidaan nähdä olennaisena osana paternalistista työnantajapolitiikkaa. Onkin mielenkiintoista, miksi tätä näkökulmaa ei ole juurikaan problematisoitu tehdasyhdyskuntatutkimuksissa. Onko niin, että idyllinen kuva yhdyskuntien pysyvistä ja jopa sukupolvesta toiseen jatkuvista työsuhteista on otettu niin itsestään selvänä, että se on jättänyt varjoonsa asian tutkimisen konkreettisella tasolla? Tässä tutkimuksessa yksi tavoitteeni on selvittää, minkälainen oli työsuhteiden pysyvyys Verlassa, sillä se on vaikuttanut olennaisesti myös yhteisyyden laatuun ja muodostumiseen yhdyskunnassa.

Sosiaalisten ja taloudellisten etujen sekä yhteenkuuluvuuden tunteen tuottamisen lisäksi olennainen osa paternalismia ovat auktoriteetti- ja hierarkiasuhteet sekä niiden luonne. Tehtaan patruunan auktoriteetti oli kyseenalaistamaton, osa luonnollista maailmanjärjestystä, mihin myös on viitattu paternalismin käsitteen isällisellä ulottuvuudella. Työntekijän ja työnantajan välinen suhde oli henkilökohtainen, ja tämän henkilökohtaisuuden murtumista on pidetty yhtenä merkinä paternalismin päättymisestä. Tällöin paternalistisen kauden katsotaan usein päättyneen jo 1900-luvun alkupuolella, mutta toisinaan jopa pian 1800-luvun puolivälin jälkeen.⁴² *Welfare capitalismia* tarjottiinkin Yhdysvalloissa 1900-luvun alussa osaratkaisuna tämän henkilökohtaisuuden palauttamiseen tai korvaamiseen.⁴³

Hierarkian lisäksi isälliseen auktoriteettiin liittyi pyrkimys ”kasvattaa” työntekijöitä. Heti teollistumisen alkuun työntekijät oli sopeutettava uuteen teolliseen kuriin ja tehdasmaailmaan. Kasvatuksellisiin tavoitteisiin liittyi vallitsevan yhteiskuntajärjestyksen pönkittämisen lisäksi usein esimerkiksi ahkeruuden, säästäväisyyden, uskonnollisuuden, raittiuden ja tavoitteellisuuden edistäminen työntekijöiden elä-

40 Roberts 1979, 6; Joyce 1982, 136–139; Tone 1997, 17–31.

41 Svensson 1988, 169, 187, 189 ja passim.

42 Roberts 1979, 270–271; Magnusson 1988, 146, 157–158; Teräs 1992, 233–289; Koivuniemi 2000, 30, 34, 41.

43 Tone 1997, 235.

mässä.⁴⁴ Näillä kaikilla tähdättiin myös tehtaan menestykseen, sillä esimerkiksi 1900-luvun alun Amerikassa uskottiin ”kunnollisen” työntekijän olevan kunnollinen myös työn teossa.⁴⁵ Edelleen vielä toisen maailmansodan jälkeen työntekijät on nähty jossain määrin irrationaalina ja kykenemättöminä itse huolehtimaan tarpeistaan. Tällöin rationaliteetti oli tuotava heihin ulkoapäin ja työnantajat pyrkivät edistämään esimerkiksi terveitä elämäntapoja, kurinalaisuutta, yhteistyökykyä, suunnitelmallisuutta ja taloudellisuutta työntekijöiden keskuudessa.⁴⁶

Auktoriteettisuhteisiin liittyvät myös sukupuolten väliset suhteet tehdasyhdyskunnassa. Naistutkimuksen piirissä patriarkaatti on pyritty jo 1960-luvun lopulla yhdistämään kapitalismiin, jolloin miesten verkoston tavoitteena olisi kontrolloida naisten työvoimaa. Patriarkaattiteoriaa on kuitenkin kritisoitu siitä, että se olettaa naisten sarron olevan ja olleen universaalia, eikä ota huomioon esimerkiksi luokka- ja rotueroja naisten välillä tai historiallisen muutoksen mahdollisuutta. Näin käsite ei anna myöskään mahdollisuuksia selvittää patriarkaattia ylläpitäviä mekanismeja tai rakenteita.⁴⁷ Esimerkiksi Pia Leminen onkin Kyröskosken tehdasyhdyskuntaa käsittelevässä liseniaatintyössään erottanut suomen kielen käsitteet paternalismi ja patriarkalaisuus toisistaan niin, että hän käytti paternalismi-sanaa tarkoittamaan aiemmin kuvatun tapaista työnantajan harjoittamaa työvoimapolitiikkaa, ja patriarkaatti-sanaa kuvaamaan järjestelmää, jossa miehet hallitsevat ja naiset sysätään alistettuun asemaan.⁴⁸

Tätä käsitteellistä jakoa minäkin noudatan tässä työssä: vaikka paternalistiset tehdasjärjestelmät ovat voineet olla (ja usein olleet) myös patriarkalaisia eli miesvaltaisia, haluan erottaa nämä kaksi ulottuvuutta toisistaan, jolloin ne auttavat erittelemään toisiaan. Esimerkiksi Andrea Tone on tehnyt mielenkiintoisen analyysin 1900-luvun alun Yhdysvaltojen *welfare capitalismin* suhteesta sukupuoleen. Suurin osa tuolloisista sosiaaliohjelmista tähtäsi naistyöntekijöiden hyvinvointiin ja niitä tarjottiin erityisesti naisvaltaisilla aloilla. miehille ja naisille suunnatut etuudet olivat erilaisia: naisten etuudet tähtäsivät ”heikomman” sukupuolen suojelemiseen ja naisellisuuden, vaimon ja perheenäidin taitojen hankkimiseen ja säilyttämiseen, kun taas miesten etuudet vahvistivat maskuliinisuutta esimerkiksi tukemalla miehen roolia elättäjänä.⁴⁹ Mikä siis olikaan paternalismin, hyvinvointikapitalismin ja sukupuolten välisten suhteiden suhde Verlassa?

44 Roberts 1979, 177 (uskonnollisuus); Haapala 1986, 62, 71–73, Teräs 2001, 83–86 (teollinen kuri). Patrick Joyce korostaakin, että vaikka periaatteita ei tehty aina julkisiksi – Robert Owen oli yksi harvoista, joka kirjoitti julkisesti toiminnastaan ja tavoitteistaan – ei paternalismin keskeistä merkitystä toimintatapana 1800-luvun Englannissa saa vähätellä. Joyce 1980, 146.

45 Tone 1997, 91.

46 Teräs 1992, 263, 267–269. Paternalismi katsoo ”alemman” osapuolen kyvyttömäksi ajamaan kaikkia intressejään. Esim. Koivuniemi 2000, 30.

47 Liljeström 1996, 112–113. Ks. myös Sulkunen 1991, 18. Konkreettisena tutkimusesimerkinä Sulkunen on todennut sukupuolen olleen alisteinen yhteisölle säätyjakoisessa maalaisyhteiskunnassa, eikä jokapäiväinen elämä jäsentynyt välttämättä patriarkatiin mukaan. Sulkunen 1991, 63.

48 Leminen 1999, 13–15.

49 Tone 1997, 140–181.

HYVINVOINTIKAPITALISMI

Paitsi reliikkinä menneisyydestä, paternalismia on tarkasteltu osana nykypäivään ulottuvaa työnantajapolitiikan jatkumoa. Esimerkiksi Thommy Svenssonin määritelmän mukaisesti paternalismi kuuluu sosiaalis-emotionaalisesti rakentuneiden työnantajapolitiikan muotojen piiriin ja on toimintatapana tavoitettavissa yhtä lailla niin ruotsalaisesta (tai suomalaisesta) 1800-luvun tehdasyhdyskunnasta, Yhdysvalloista 1920-luvulla kuin Kaukoidästä 1900-luvun lopulla.⁵⁰ Svenssonin näemyksiin pohjautuen Kari Teräs on soveltanut ”modernin paternalismin” käsitettä Huhtamäki-yhtymän toimintaan toisen maailmansodan ja sen jälkeisenä aikana.⁵¹ Pauli Kettunen taas on Partekin historiaa tutkiessaan korostanut, ettei kyse teollisuusyritysten sosiaalitoiminnassa toisen maailmansodan jälkeen ollut missään nimessä paternalismin heikkenemisestä, vaan vain sen uudenaikaistumisesta.⁵² Paternalismia ja hyvinvointikapitalismia ei tulekaan nähdä irrallisina, vain yhteen aikakauteen, kulttuuriin tai ympäristöön sidottuna ilmiönä, vaan osana tiettyä työnantajapolitiikan suuntausta, joka on muuttunut, kehittynyt ja ottanut uusia muotoja ajan kuluessa.

Jotta samanlaisuuksien ja jatkuvuuden etsiminen ei veisi tutkimusta harhaan, on mielestäni kuitenkin perusteltua vaihtaa tutkimuksellinen termi modernissa tehdasteollisuudessa paternalismista hyvinvointikapitalismiin, sillä vanhaa paternalismia ja sen seuraajaa erottavia tekijöitä ilmenee ajan kuluessa lukuisia. Yksi merkittävä ero on, että suhde työntekijän ja työnantajan välillä muodostui yhtiököön kasvaessa ja byrokratian lisääntyessä vähemmän henkilökohtaiseksi kuin patruunavetoisessa paternalismissa. Lojaaliutta pyrittiin luomaan pikemmin yhtiötä kuin tiettyä henkilöä kohtaan.⁵³ Toiseksi sosiaalitoiminnasta tuli ajan mittaan yhä systemaattisempaa tapauskohtaisuuden sijasta. Yhtiöiden sosiaaliohjelmissa määriteltiin edut ja niiden saamisen ehdot tarkasti ja yhtiö ainakin periaatteessa sitoutui noudattamaan niitä.⁵⁴ Kolmanneksi suhde työntekijöihin oli toinen työväenliikkeen nousun ja ammatillisen järjestäytymisen jälkeen. Työväenkollektiivin olemassaolo tiedostettiin yrityksissä joko negatiivisesti nähtynä ja virallisesti tunnustamattomana tosiasiana, jota vastaan taisteltiin, tai tunnustettuna ilmiönä, jolloin se pyrittiin liittämään osaksi yhtiön hyvinvointistrategiaa. Joka tapauksessa työnantaja oli pakotettu ottamaan työväenliikkeen huomioon päättäessään toimintatavoistaan.⁵⁵ Neljänneksi paternalismin seuraajan on korostettu olevan selvässä yhtey-

50 Svensson 1988, 197 ja passim. Tutkimuksissa on toisinaan väitetty, että hyvinvointikapitalismi olisi päättynyt Yhdysvalloissa 1930-luvun vaihteen talouslaman myötä, mutta tätä on pidettävä virheellisenä käsityksenä. Swenson 2002, 68 ja passim, Klein 2003, 54 ja passim.

51 Teräs 1992, 262–264 ja passim.

52 Kettunen 2002, 314.

53 Svensson 1988, 188; Teräs 1992, 262.

54 Teräs 1992, 262–264. Toisaalta esimerkiksi Jennifer Kleinin mukaan monilla yrityksillä Yhdysvalloissa oli 1930-luvun alkuun asti nimenomaan harkinnanvaraisia eläkejärjestelmiä, jotka perustuivat tapauskohtaisuuteen, sillä yritykset eivät halunneet sitoa itseään säännöillä. Myös Yhdysvaltojen sosiaalis-emotionaalisesti painottuneen työnantajastrategian peruseriaatteet jatkoivat kehittymistään halki lama-ajan ja sen jälkeen. Klein 2003, 54, 58–59. Ks. myös Tone 1997, 245–257.

55 Teräs 1992, 262–264 ja passim; Kettunen 2002, 313–314 ja passim. Esimerkiksi Jussi Koivuniemen mukaan suurlakko 1905 oli Nokialla keskeinen taitekohta, jonka jälkeen yhteiskunnan vanhat

dessä rationalisointiin, eikä niinkään maatalousyhteiskunnasta periytyvään isäntävaltaisuuteen. Tehokkuuden tavoittelu oli olennainen osa strategiaa.⁵⁶ Vielä viidenneksi tehdasyritykset joutuivat toimimaan ympäristössä, jossa lainsäätäjät, valtio ja kunnat enenevässä määrin vaikuttivat niiden toimintamahdollisuuksiin ja -vaihtoehtoihin.⁵⁷

Hyvinvointikapitalismi on suora käänös englanninkielisestä käsitteestä *welfare capitalism*, jolla on kuvattu alun perin Yhdysvalloissa 1900-luvun alkuvuosikymmeninä vaikuttanutta työnantajapolitiikan suuntausta, jossa yhtiöt tarjosivat työntekijöilleen laajoja sosiaalisia ohjelmia. Sana *welfare work* sai 1920-luvulle tultaessa kuitenkin jo negatiivisen armeliaisuuden ja vastikkeettoman köyhäinhuollon painolastin USA:ssa, ja sen sijalle ehdotettiin jo 1910-luvun lopulla neutraalimpaa käsitettä *service work*.⁵⁸ Sitten *welfare capitalism* -käsitettä on käytetty tutkimuksessa laajemmin kuvaamaan paternalismin modernia seuraajailmiötä, vaikka esimerkiksi Andrea Tone on protestoinut käsitteen ”lepsua” ja kontekstistaan irrotettua käyttöä vastaan. Yhdysvaltojen 1900-luvun alun *welfare capitalism* ja hyvinvointikapitalismi yleisenä käsitteenä onkin syytä erottaa toisestaan. Alkuperäinen *welfare capitalism* oli sekoitus vanhaa paternalismia ja modernia toimintaa – se taisteli lainsäätäjien (ja ammattiyhdistysliikkeen) lisääntyvää vaikutusta vastaan, mutta muuttui vasta 1920- ja 1930-luvulle tullessa vähitellen systemaattiseksi. Myös myöhemmälle hyvinvointikapitalismille tyypillinen toiminnan yhteys rationalisointiin ja tieteelliseen liikkeenjohtoon kehittyi vasta myöhemmin vuosikymmeninä.⁵⁹ Hyvinvointikapitalismi on käsitteenä kuitenkin laajemmin ilmaisuvoimainen kuin vain alkuperäisessä kontekstissaan.

Tässä työssä käytän käsitettä hyvinvointikapitalismi (*welfare capitalism*) kuvaamaan yleisesti modernin tehasteollisuuden sosiaalispainotteista työnantajapolitiikan ilmiötä ja sen piirteitä, jolloin erotan sen Yhdysvaltojen 1900-luvun alun työnantajapolitiikan sosiaalipainotteisesta muodosta (alkuperäinen *welfare capitalism*).⁶⁰ Suomenkielistä hyvinvointikapitalismi-käsitettä ei ole käytetty tutkimuksessa juuri aiemmin, vaikka se kuvaa erinomaisesti ilmiön keskeistä olemusta: työnantajapolitiikkaa, joka pyrki kapitalistiseen tavoitteeseensa eli yrityksen menestymiseen ja pääoman tuottoon keinoin, joiden se arveli edistävän työntekijöiden hyvinvointia (sosiaalista turvallisuutta ja viihtyvyyttä). Suomen kielen sanalla ”hyvinvointi”

rakenteet kyseenalaistettiin ja ”tehdaspaternalismin yksinapaisen harmonian tilalle tuli kaksinapainen tasapainotteleva tehdasyhteiskunta”. 1920-luvun Nokialla paternalismi tarkoitti yhä enemmän tarkoitushakuista, työrauhaa takaavaa voimaan, huoltoon ja asennekasvatukseen perustuvaa henkilöstöhallintaa. Koivuniemi 2000, 23, 98, 109, 137.

56 Benenati 1998, 6. Ks. myös Teräs 1992, 260.

57 Tone 1997, 7–8 ja passim.

58 Tone 1997, 7–8 (valtion vastaisuus), 37–39 (*welfare work*- käsite), 230–231 (yhteys tieteelliseen liikkeenjohtoon), 235–237 (yksilöllisyyden sijalle kategorisointi, *welfare work* -käsite). Vastaavasti sosiaalihuolto -käsite sai Suomessa holhoavan luonteen, jonka työnantajat kokivat vaikuttavan ”poistyvää” henkilöstöön ja siksi siirryttiin sosiaalinen toiminta -käsitteeseen ja korostettiin toiminnan tuottavan molemminpuolista hyötyä, sillä työväkikään ei halunnut ottaa vastaan almuja. Kaitila 1948, 16–19.

59 Kling 1998, 70; Tone 1997, 6–7.

60 Englanninkielisessä tekstissä olen aiemminkin käyttänyt käsitettä *welfare capitalism* myös Verlan kohdalla. Ahvenisto 2005, 49–51.

ei ole *welfarea* vastaavaa negatiivista painolastia, mikä näkyy esimerkiksi suhteessa sanaan hyvinvointivaltio. Sen sijaan suomenkieliseen sanaan voi liittyä positiivinen arvolutaus, johon yhdistettynä sana ”kapitalismi” kuitenkin muistuttaa, että näkökulma käsitteessä on työnantajan. Hyvinvointikapitalistiset toimet saattoivat luoda myös eriarvoisuutta, eivät kohdistuneet välttämättä samanlaisina kaikkiin työntekijöihin ja perustuivat työnantajan tavoitteisiin.

TYÖNANTAJAPOLITIIKAN VALINTA

Tehdasyhtiö saattoi toimenpiteillään epäilemättä vaikuttaa työntekijöiden asenteisiin ja ajatusmaailmaan. Esimerkiksi Tamara Harevenin mukaan Amoskeagin tehdaskaupungissa Yhdysvalloissa monet työntekijöistä kehittivät voimakkaan identifi-kaation yhtiönsä kanssa: he kokivat olevansa ”Amoskeagin miehiä” vielä 40 vuotta tehtaan sulkemisen jälkeen. Samalla he olivat kuitenkin myös hyvin tietoisia val-
lasta, joka yhtiöllä oli (ollut) heidän elämäänsä.⁶¹ Myös Patrick Joyce on korostanut työnantajan ja työntekijän välistä emotionaalista sidettä. Työ ei ollut vain luokkasolidarisuuden, vaan myös alistumisen kulttuurin lähde. Paternalistisen suhteen sisäistämisen merkitystä ei pidä vähätellä.⁶²

On kuitenkin jälleen erotettava toisistaan paternalistinen pyrkimys yhteenkuu-luvuuden tunteen tai kurinalaisen ilmapiirin synnyttämiseen ja pyrkimyksen on-nistuminen.⁶³ Andrea Tone on kiinnittänyt huomiota työntekijöiden erilaisiin reak-tioihin Yhdysvaltain *welfare capitalismia* kohtaan jopa saman työnantajan alaisuus-
dessa. Hyväksymistä voitiin ilmaista kiitoskirjein ja osallistumalla yhtiön järjestä-mään toimintaan ja ohjelmiin, toisaalta toisia etuuksia voitiin torjua olemalla osal-listumatta niihin ja työnantajaa vastaan voitiin jopa lakkoilla. Torjumalla toisia etuuksia ja hyväksymällä toisia työntekijät osallistuivat työnantajapolitiikan muoka-
kamiseen niin, että 1920-lukujen etuudet olivat jo osin erilaisia kuin aiempina vuosikymmeninä.⁶⁴ Vastaavasti Suomessa työnantajat pelkäsivät 1940-luvun lo-pulla työntekijöiden torjuvan heille tarjotut edut almuina ja näkivät siksi tarpeelli-seksi korostaa sosiaalisen toiminnan molemminpuolista hyötyä.⁶⁵ Näin työnanta-jan valitsemista toimintatavoista osa saattoi onnistua samaan aikaan, kun toiset epäonnistuivat.

Mainio esimerkki paternalismin ja hyvinvointikapitalismin ristiriitaisesta vas-taanotosta on Blair B. Klingin tutkima Jamshedpurin tehdaskaupunki Intiassa. Maa-ilmanlaajuisessa mittakaavassa kaupunki edusti vielä 1990-luvulla megaluokan pa-
ternalismia: yhtiö kontrolloi kaikkea maata, suurta osaa asunnoista, ylläpiti kaikkea keskeistä infrastruktuuria kuten viemäreitä, vesijohtoja, energiaa, teitä, lentokent-

61 Hareven, Langenbach 1978, 11.

62 Joyce 1982, xvi, 90.

63 Magnusson 1988, 142–143, 150–151, 157.

64 Tone 1997, 200, 226, 244. Laajemmin *ibid*, 200–244. 1920-luvulla tarjottiin vähemmän vastikkeettomia etuuksia ja enemmän kassatyyppejä, osallistavia (*contributory*) ohjelmia. Siis vähemmän retkiä ja kauniita sosiaalituloja, enemmän käytännön tukea elättäjille. *Ibid*, 226–244.

65 Kaitila 1948, 16–19.

tää ja kaatopaikkoja, puistoja ja urheiluhalleja, säännösti markettien toimintaa, isännöi uskonnollisia ja sosiaalisia instituutioita, sponsoroi sosiaalisia ja kulttuurisia aktiviteetteja, tarjosi terveyspalveluja ja kouluja, perhesuunnittelua ja taloudellisia kehitysprojekteja myös lähikylissä. Intian mittakaavassa kaupunki oli ihme: melko siisti, avara ja varakas, ja keskiluokkaiset kaupunginosat olivat suurempia kuin slummit.⁶⁶

Kaikesta tästä huolimatta työntekijät Jamshedpurissa olivat alusta asti myös epäluuloisia johdon motiiveja kohtaan ja tyytymättömiä työoloihinsa. Teräksen-teko Jamshedpurissa oli raskasta etenkin kesäaikaan ja tehtaanlaajuisia lakkoja Tiscolla (Tata Iron and Steel Company) on ollut vuosina 1920, 1922, 1928 ja 1958. Joissakin tapauksissa levottomuuksien syynä ovat olleet hyvinvointikapitalistiset toimet, kuten tuotantobonus. Toisissa taas odotusarvo yhtiön huoltotoimien suhteen oli noussut niin korkeaksi, että tyytymättömyyttä aiheuttivat puutteet, joihin omassa kotikylässä ei olisi kiinnitetty mitään huomiota.⁶⁷ Paternalistiset ja hyvinvointikapitalistiset tavoitteet ja toimenpiteet ovat siis kyllä usein tunnustettavissa, mutta se ei tee niitä sisältävästä yhdyskunnasta tai yhtiöstä vielä välttämättä tavoitteiden mukaista.

Pohjoismaisessa tutkimuksessa paternalistinen tai hyvinvointikapitalistinen työnantajapolitiikka on perinteisesti nähty tyypillisenä toimintamallina kahdenlaisissa teollisuusyrityksissä. Ensinnäkin sellaisissa kaupunkien tehtaissa, jotka tarvitsivat tiettyä ydinosaamista tai ammattityöntekijöitä ja joutuivat kilpailemaan heistä muiden yritysten kanssa. Tällöin sosiaalinen huoltotyö ja etuisuudet ovat saattaneet ulottua ainoastaan tuotannon kannalta keskeisiin työntekijäryhmiin. Toinen tapaus ovat maaseudun teollisuusyhdyskunnat, joissa työnantajan on ollut likimain pakko ottaa vastuulleen ainakin osittain mm. asumisen kehittäminen ja palvelujen tuottaminen, koska nämä tehtaat syntyivät usein ”keskelle ei-mitään”.⁶⁸ Välttämättömyyksiin perustuva paternalismin selitys näkee ilmiön reaktiivisena, olosuhteiden pakkoihin vastaavana. Toisaalta työnantajapolitiikka on voitu nähdä myös proaktiivisena, tietoisesti ja systemaattisesti kehitettynä toimintamallina.⁶⁹

Mielenkiintoinen erityistapaus on kaupunkipaternalismi, jollaista harjoitettiin esimerkiksi 1900-luvun vaihteen Turussa. Kaupungin työnantajat harjoittivat tii-

66 Kling 1998, 69–70. Yhtiö on yrittänyt 1920-luvulta lähtien vähentää vastuutaan kaupungista, mutta vielä vuonna 1988 kaupungissa äänestettiin kunnallistamista vastaan, koska pelättiin palvelujen tason romahtavan. Yhtiö on Klingin mukaan samalla tavoin paternalismin vanki kuin työntekijätkin. Ibid, 82–83.

67 Kling 1998, 74, 77.

68 Svensson 1988, 177–180. Myös STK:n opaskirjasessa *Teollisuuden sosiaalinen toiminta* todettiin jo 1948, että Suomen tehdaslaitosten sijoittuminen maaseudulle on johtanut siihen, että teollisuuden on täytynyt laajasti huolehtia yhdyskunnasta. Tällöin asuntojen tarjoaminen on ollut suorastaan välttämätöntä ja tärkeitä ovat myös terveydenhoito ja koulut. Kaitila 1948, 13–14.

69 Reaktiivisen ja proaktiivisen käsitteet paternalismin yhteydessä ks. Svensson 1988, 183. Olosuhteiden paktoon vastaamiseen liittyen kirjoittaa esim. Kaitila 1948, että teollisuus on yleensä pyrkinyt täyttämään juuri ne tarpeet, joita ympäristö ei muuten pysty täyttämään, ja joiden täyttäminen on kuitenkin tehtaan ja työntekijöiden kannalta suotavaa tai suorastaan välttämätöntä. Kaitila 1948, 14. Välttämättömät voisivat viitata reaktiiviseen toimintaan ja suotavat proaktiiviseen. Toisaalta myös reaktiivinen toiminta voi olla systemaattista ja suunniteltua ja muodostaa kokonaisuuden ennakoivan ja vapaaehtoisen toiminnan kanssa.

viimpää yhteistyötä kuin muun Suomen kaupungeissa ja käsittelivät tällöin kaikkia kaupungin tehdastyöläisiä omana ryhmänään, eivätkä vain kukin omia palkollisiaan. Kaupungin palvelut, teollisuuden yhteiset toimenpiteet, työväen tehtaista riippumaton keskinäinen apu ja yksittäisten tehtaiden toimenpiteet täydensivät työnantajapolitiikassa toisiaan.⁷⁰ Verlassa kyse on ollut kuitenkin yhden tehtaan yhdyskunnasta, johon sopivat myös paternalististen instituutioiden perustamisen pakot.

Isabela Mares ei ota tutkimuksessaan hyvinvointivaltion ja liike-elämän suhteista juurikaan kantaa maaseutu–kaupunki -vastakohtaan, mutta erittelee laajasti muita tekijöitä, jotka vaikuttivat kunkin työnantajan valitsemaan työnantajapolitiikan muotoon. Ensinnäkin yhtiön tarpeeseen kontrolloida työvoimaa luomalla laajoja sosiaalisia etuuksia vaikuttavat Mareksen mukaan ammattitaitoisien työvoiman tarve kullakin tehtaalla sekä yhtiön koko: suurempien yritysten on helpompi siirtää sosiaali- tai palkkamenot kuluttajahintoihin. Toiseksi etuuksien laajuuden määrittymiseen vaikuttaa yrityksen sosiaalinen riski. Korkean riskin yritykset ovat esimerkiksi alttiita suhdannevaihteluille tai tuotteen menekin vaihteluille, niissä on paljon työtaturmia tai keskimääräistä iäkkäämpää työvoimaa ja ne ovat yleensä halukkaita jakamaan riskinsä muiden työnantajien ja esimerkiksi valtion kanssa. Tällöin etujen piiriin pääsevät suuret työntekijäryhmät tai jopa koko kansa. Vähäisen riskin työnantajat sen sijaan suosivat ammattiin ja suppeampiin työntekijäryhmiin kohdistuvia etuja.⁷¹

Yritysten yhteiskunnallisella roolilla onkin ollut olennainen vaikutus erilaisten hyvinvointivaltiotyyppien muotoutumiseen, vaikka se ei toki missään tapauksessa ole ollut ainoa kehitystä määräävä tekijä. Peter A. Swenson luokittelee työnantajat kolmeen pääryhmään: 1) kartellisteihin, jotka pyrkivät kollektiivisesti työehtosopimusten avulla säätelemään minimipalkkoja ja etuja, 2) solidaristeihin, jotka pyrkivät kollektiivisesti sopimaan eduille ja palkoille katot (ei siis minimiä) ja 3) segmentalisteihin, jotka torjuvat kollektiivisen sopimisen pyrkien toimimaan yksittäisen yhtiön tasolla. Segmentalistien käytännön toimenpiteisiin kuuluvat Swensonin mukaan sosiaalisten etujen tarjoaminen ja tehokkuuden parantamiseen tähtäävät palkkausmuodot (*efficiency wages*). Kunkin strategian valinnalla on edellytyksensä, jotka määräytyvät esimerkiksi yhtiön koon ja sijainnin, teollisuuden alan, työvoiman tarjonnan ja kansainvälisen kaupan ehtojen mukaan, mutta kaikki ne tähtäävät yrityksen taloudelliseen menestykseen.⁷²

70 Teräs 1995, 69–73.

71 Mares 2003, 28–31. Näiden kahden muuttujan, yrityksen kontrollin tarpeen ja sosiaalisen riskin, avulla Mares määrittelee neljä ideaalityyppiä työnantajapolitiikkaa: 1) yksityistyyppistä (firmakohtaista) sosiaalista politiikkaa kannattavat yritykset, joilla on tarve kontrolloida ja alhainen sosiaalinen riski. 2) Jos sekä kontrollin tarve että riskialttius ovat korkeita, päätyvät yritykset yleensä sosiaalitoiminnassaa malleihin, jotka nojaavat työntekijöiden osallistumiseen (esim. kassat). 3) Verovaroin rahoitettavaa universalistista eli kaikkia koskevaa sosiaalipolitiikkaa kannattavat yritykset, joilla on alhainen kontrollin tarve, mutta korkea sosiaalinen riski. 4) Jos sekä kontrollin tarve että sosiaalinen riski ovat alhaisia, yritys todennäköisesti ei koe tarvetta edistää minkäänlaista sosiaalipolitiikkaa, sillä sen kustannukset ylittäisivät siitä saatavan hyödyn. Mares 2003, 36–37.

72 Swenson 2002, 21–35. Luonnollisesti kategoriat myös sekoittuvat aika ajoin eli kartellistinen yhtiö voi nauttia segmentalistisista eduista, jos muut alueella eivät kuulu kartelliin tai segmentalistit voivat nauttia solidarismin tai kartellismin eduista, jos ne koordinoivat toimintaansa. Ibid, 36.

Onkin huomattava, että paternalismin tai hyvinvointikapitalismin esiintyminen työnantajapolitiikkana tietynä ajankohtana ei tarkoita, että sitä olisi automaattisesti sovellettu kaikkialla teollisuudessa. Päinvastoin hyvinvointikapitalismi perustui etuuksien ja eri yrityksissä harjoitetun työnantajapolitiikan epätasa-arvoisuuteen: tarjoamalla muita työnantajia parempia etuuksia segmentalistit ja hyvinvointikapitalistit houkuttelivat itselleen mieluisia työvoimaa.⁷³ Tämä ei olisi onnistunut ilman toisenlaisia työnantajia. Samalla on esitettävä kysymys siitä, kuinka kattavaa paternalistinen tai hyvinvointikapitalistinen politiikka oli edes yhden tehtaan yhdyskunnissa. Olivatko kaikki yhdyskunnan jäsenet samanveroisia tehdasperheen jäseniä vai koskivatko etuisuudet eri tavoin eri ihmisryhmiä?

Sekä paternalismissa että hyvinvointikapitalismissa työnantajien motiiveissa voidaan katsoa sekoittuneen taloudellisen edun tavoittelun ja filantropian tai idealismin. Esimerkiksi David Robertsin mukaan 1840-luvun Englannin paternalismiin liittyi idealismia, kuten käsitys hyväosaisten velvollisuudesta auttaa heikompiosaisia ja halu luoda ”jumalisempi” yhteiskunta maan päälle. Samaan aikaan kuitenkin esimerkiksi puuvillatehtailija Henry Ashworth korosti hyväntahtoisuutensa olevan laskelmoitua omaneduntavoittelua eikä jaloutta, ja hänen kollegansa Samuel Greg koulutti työläisiään, koska uskoi heidän silloin tuottavan enemmän. Ajan talousmiesten ajattelu ei ollutkaan looginen analyysi, vaan sekoitus rationaalisuutta ja epärationaalisuutta, yhteistä hyvää ja omien intressien ajamista.⁷⁴

Vastaavasti myöhemmän ajankohdan hyvinvointikapitalistit ovat perustelleet toimintaansa järkisyillä, vaikka he saivat valinnoistaan epäilemättä myös ideologista tyydytystä. Yhtiöiden hyvinvointiohjelmilla pyrittiin 1900-luvun alun Yhdysvalloissa pienentämään kokonaispalkkakustannuksia, kun työrauha ja -moraali parainivat, tehokkuus kasvoi ja työvoiman vaihtuvuus väheni. Palkkojen kaksinkertaistaminen Fordin tehtailla talvella 1913–1914 eli viiden dollarin työpäivä oli Henry Fordin mukaan yksi hänen parhaista kulujensästäoperaatioistaan.⁷⁵ Suomen Työnantajain Keskusliiton vuonna 1948 julkaisema *Teollisuuden sosiaalinen toiminta* -kirja näki samoin tarpeelliseksi korostaa, että sosiaalisessa toiminnassa ei ollut kyse hyväntekeväisyydestä, vaan taloudellisiin harkintoihin perustuvasta toiminnasta, josta hyötyivät sekä työntekijät että yritys.⁷⁶ Kuitenkin mukana oli myös idealismia.

73 Swenson 2002, 25–26 ja passim.

74 Roberts 1979, 3–4, 175–177. Roberts pitää paternalismia ideologiana, joka läpäisi retorisella tasolla koko 1840-luvun englantilaisen yhteiskunnan, ja josta teollisuuspaternalismi on vain yksi johdannainen. Vaikka paternalismi-sanaa ei käytetty, voitiin kyllä puhua patriarkaalisista periaatteista tai paternaalisesta hallinnosta. Jokaisella yhteiskunnan jäsenellä uskottiin olevan paikkansa, joten hyväosaisilla – kuten tehdasyrittäjillä – oli velvollisuus hallita, valvoa ja ohjata moraalisesti sekä auttaa vähäosaisia hädän tullen. Käytännössä noudatettiin usein kuitenkin ”antaa mennä”-politiikkaa ja teollisuuden hyväntahtoiset kapteenit olivat kuitenkin vähemmistönä yhteiskunnassa. Ibid, 1–6, 183.

Vastaavasti Suomessa esimerkiksi Finlaysonin tehtaalla Tampereella omistajat toivat esiin uskonnollisia tavoitteita ja korostivat ”korkeampien tarkoituksien kuin vain voitonhimon” ohjaavan heitä. Haapala 1986, 51.

75 Swenson 2002, 56–58.

76 Kaitila 1948, 16–18. Sosiaalinen toiminta auttoi ”luomaan ja säilyttämään pysyvästi kunnollista ja ammattitaitoista työntekijä- ja virkailijakuntaa”, helpotti sen toimeentuloa, järjesti virkistystä ja vaihtelua tehdastyön vastapainoksi, herätti henkilökunnan kiinnostusta yritystä ja sen menestystä kohtaan, tuki sosiaalisen turvallisuuden tunnetta ja loi edellytyksiä tyytyväisyyteen ja viihtyvyyteen työpaikalla, lievensi työnantaja–työntekijä vastakohtaa ja paransi työrauhaa sekä työtuloksia. Ibid..

Heikki Huhtamäki kirjoitti joulukuussa 1943, ettei teollisuuden harjoittaminen ”enää” ollut vain parhaaseen mahdolliseen voittoon pyrkivä pääoman sijoitusmuoto, vaan ennen kaikkea yhteiskunnan palvelemista. Yrittäjän velvollisuus oli kehittää alaansa yhdessä muiden alojen yrittäjien kanssa kansantalouden tarpeiden mukaan, pyrkiä huolehtimaan alaistensa hyvinvoinnista sekä rationalisoida ja tehostaa työtä. Rationalisoinnilla pyrittiin liiketaloudellisen edun lisäksi kansallisen työn tuoton kasvattamiseen, tuotteiden hintojen alentamiseen ja työntekijöiden parempiin ansioihin eli käytännössä yleiseen elintason nostamiseen.⁷⁷

Tässä työssä paternalismia ja hyvinvointikapitalismia tarkastellaan sosiaalis-emotionaalisia seikkoja painottavana työnantajapolitiikkana, jolla pyrittiin hyvään työilmapiiriin ja lojaaliuden lisäämiseen yhtiötä kohtaan ja sitä kautta hyvinvointiin ja yrityksen taloudelliseen menestykseen. Tavoitteiden saavuttamiseksi työntekijöille tarjottiin sosiaalisia etuisuuksia, pyrittiin synnyttämään yhteenkuuluvuuden tunnetta sekä luomaan taloudellista turvallisuutta (vrt. elinikäiset työsuhteet). Hyvinvointikapitalismiin voivat kuulua tehokkuutta edistävät palkkausmuodot, mutta muuten en pidä tavallista korkeampaa palkkatasoa näiden työnantajapolitiikkojen välttämättömänä kriteerinä. Vaihtelevilla käsitteillä – paternalismi, yhtiövetoinen hyvinvointikapitalismi, neuvotteleva hyvinvointikapitalismi – pyrinkin tuomaan esiin Verlan työnantajapolitiikassa ja sitä kautta luodussa yhteisyydessä tapahtuneita muutoksia. Paternalismi-käsitteeseen en sisällytä automaattisesti sukupuolijärjestelmää, vaan miesvaltaiseen järjestelmään viitataan patriarkalismi-käsitteen avulla. Oletan työnantajapolitiikan voineen myös koskettaa ja hyödyttää tehdasyhdyskunnan jäseniä eri tavoin, toisia enemmän kuin toisia.

VERLAA JA TEHDASYHDYSKUNTIA KOSKEVA TUTKIMUS

Lukuisat työelämän ja työväen historian tutkimukset ovat olleet ohittamattoman tärkeitä tutkimuskohteeni kokonaisuuden hahmottamiseksi sekä sen kontekstin ymmärtämiseksi ja taustatietojen hankkimiseksi. Työni johdannossa esittelen tutkimuskirjallisuudesta erikseen kuitenkin lähinnä vain Verlaa ja tehdasyhdyskuntia koskevaa tutkimusta ja viitatan muihin teoksiin itse käsittelyluvuissa. Vaikka Verla on maailmanperintökohde, on sitä tutkittu yllättävän vähän. Paikallinen tutkimushistoria noudattelee tehdasyhdyskuntien historiankirjoitusta laajemmin koskevaa kehityskulkua yrityshistorioista kansatieteellisiin tutkimuksiin ja mielenkiinnon heräämiseen useiden eri tieteenalojen parissa, ja siksi käsittelen sitä tässä suhteellisen seikkaperäisesti.

Vanhin tapa sivuta tehdasyhdyskuntien historiaa lienevät teollisuusyritysten omat historiikit, joissa useimmiten keskitytään yrityksen kasvuun ja johtohahmojen kuvailuun sekä taloudellisiin ja tuotannollisiin seikkoihin. Ensimmäisen tunnetun Verlan tehtaan historian on kirjoittanut sen konttoripäällikkö T.M.A. Ilmonen

77 Teräs 1992, 233–234, 243. Nk. modernin paternalismin ja rationalismin yhteyksistä ks. myös Teräs 1995, 409.

tehtaan täytettyä 50 vuotta. Hiukan yli 50-sivuinen käsikirjoitus *Anteckningar angående a/b Werla Träsliperi & Pappfabrik, 1882–1932* valmistui vuonna 1933 ja on tehty huolellisesti asiakirjalähteisiin perustuen, mutta se sisältää myös Ilmosen omaa tietoa tehtaan toiminnasta, ja ilman näitä muistiinpanoja olisi paljon tietoa Verlasta joutunut jo kokonaan kadoksiin.⁷⁸

Verlaa sivutaan luonnollisesti myös Kymin Osakeyhtiön historiaa käsittelevissä tutkimuksissa, koska tehdas siirtyi suuryhtiön omistukseen 1920-luvun alussa. Verla on näissä teoksissa vain pieni osa suurempaa kokonaisuutta, eikä siihen ole voitu perehtyä kovin tarkasti. Kymin Osakeyhtiötä ja Kuusankoskea ja Voikkaata sen keskuspaikkakuntina käsittelevä tutkimus on kuitenkin merkittävää myös, koska mahtiyhtiö keskuspaikkakuntineen on ollut Verlan tehtaalle, tehdasyhdyskunnalle ja tehtaalaisille läheisen sijaintinsa vuoksi luonnollinen vertailuympäristö. Kymin Osakeyhtiön historiasta eri näkökulmista ja aikakausilta ovat kirjoittaneet mm. Julius Polin (1932), Victor Hoving (1947, 1949), Jorma Ahvenainen (1972), Veikko Talvi (1979), Antti Tuuri (1999) ja Jari Ojala (2001), vaikka varsinainen yhtiön oma historia toisen maailmansodan jälkeiseltä ajalta puuttuukin. Samoin paikallishistorioista löytyy tietoa yrityksen toiminnasta.⁷⁹

Näistä yrityshistorioista Victor Hoving (1947, 1949) kirjoittaa varsin ”perinteistä” tehdashistoriaa käyttäen hyväkseen myös omaa sosiaalista verkostoaan ja sen tarjoamaa informaatiota, jolloin sävy on paikoitellen tarinoiva ja isällinen suhteessa työntekijöihin – samantyyppisiä historiateoksia on kirjoitettu tuohon aikaan varmaankin liki kaikista Suomen suuryrityksistä.⁸⁰ Jorma Ahvenaisen (1972) tutkimus keskittyy maailmansotien väliseen aikaan vuosiin 1918–1939, edustaa akateemista talous-, tuotanto- ja yrityshistoriaa ja antaa varsin tarkkaa tietoa näiltä aloilta, mutta jättää samalla yhdyskunnat ja yhtiön työntekijät taustalle.

Vihä tehtaan seinien ulkopuolella tapahtuvasta yhdyskuntaelämästä saa Julius Polinin kirjasta *Kymiyhtiön sivistyksellinen ja yhteiskunnallinen toiminta* (1932), jossa selostetaan juhla- ja muistokirjalle sopivaan tapaan yhtiön lukuisia saavutuksia sosiaalisella saralla. Teos edustaa kuitenkin tehtaan johdon näkökulmaa, eikä siten anna aina avaimia työläisten kokemusmaailman ymmärtämiseen. Kymin Osakeyhtiön tiedotuspäällikkö ja historioitsija Veikko Talven tutkimuksessa *Pohjois-Kymenlaakson teollistuminen. Kymin Osakeyhtiön historia 1872–1917* (1979) huomio keskittää kuitenkin suurelta osin nimenomaan tehdasyhdyskuntien syntyyn ja kehitykseen, vaikka yksittäisen työntekijän arki ja näkökulma jäävät vielä tutkimuksen ul-

78 Konttoripäällikön myöhemmin 1930, -40 ja -50-luvulla Kymin Osakeyhtiön henkilöstölehteen *Kymi-Yhtymään* kirjoittamat Verlaa käsittelevät artikkelit ovat työstäneet tutkielmaa edelleen. Ilmonen 1937a, 1937b, 1945, 1951.

79 Antti Tuurin teos kattaa periaatteessa ajankohdan 1990-luvulle asti, mutta pystyy käsittelemään kutakin tehdasta ja yhdyskuntaa vain hyvin ylimalkaisesti. Jari Ojalan tutkimuksessa metsäteollisuuden suuryrityksen toimintastrategioiden muutoksesta 1900-luvulla käytetään Kymin Osakeyhtiötä yhtenä esimerkkinä, jolloin sen kehityksen päälinjat on täytynyt selvittää. *Kuusankosken kirja* taas valaisee kaupungin syntyä ja kehitystä monilta eri osa-alueilta. Tuuri 1999; Ojala 2001; *Kuusankosken kirjassa* mm. Alamäki, Holm, Jokiniemi-Talvisto, Kaitalehto, Roiko-Jokela, Talja ja Talvisto 1997. Myös Jaalan ja Valkealan paikallishistorioista on saatavissa taustatietoa Verlan ympäristöstä sekä itse Verlasta. Ks. esim. Lemminkäinen 1958, Vaara 1970, Oksanen 1995, Salminen 2004.

80 Hoving 1947, 1949 vrt. esim. Ekman 1930, Annala 1950.

kopuolelle. Talven teoksen lopputulokseen ja myöhempiin yrityshistorioihin lienevät vaikuttaneet yhtäältä tehdasyhdyskunnista jo tuohon aikaan kansatieteen piirissä tehty tutkimus sekä toisaalta samaan aikaan alkanut yleisempi tieteellisen paradigman muutos: nk. uudet tarinat ja antropologinen käänne.

Jos yrityshistorioissa työväki onkin usein jäänyt taustalle, on teollisuustyöväen elinolosuhteita käsitelty tutkimuksessa kuitenkin jo varsin varhain. Esimerkiksi Väinö Voionmaan *Tampereen kaupungin historia* (1903–1910) on jo 1900-luvun alussa nostanut teollisuustyöväen esiin yhtenä historian subjektina. Samoin Heikki Wariksen *Työläisyhteiskunnan syntyminen Helsingin Pitkänsillan pohjoispuolelle* (1932) on muodostunut alan klassikoksi eritellessään työläiskaupunginosien kehityksen eri osa-alueita ja hyödyntäessään aihepiiristä tehokkaasti niin arkistolähteitä kuin muistitietoaineistoakin.

Varsinaisesti yksittäisiin tehdasyhdyskuntiin tutkimuskohteena kiinnittivät huomionsa ensimmäisenä kulttuurin tutkijat. 1960-luvulla Turun yliopiston kansatieteen oppiaineessa käynnistettiin Ilmar Talven johdolla eri ammattiryhmien ja teollisuusyhdyskuntien muistitiedon keruu⁸¹ ja kansainvälisellä kentällä esimerkiksi Tamara Harevenin ja Randolph Langenbachin kokoelma *Amoskeag. Life and Work in an American Factory City* (1968) Amoskeag-yhtiön työntekijöiden muistoista on muodostunut alan klassikoksi. Talven kansatieteelliseen projektiin nivoutuu Henri Nordbergin laaja pro gradu -työ *Verlan ruukkiyhdyskunta 1882–1964. Kansatieteellinen tutkimus puuhioke- ja pahvitehtaan työntekijöiden työ- ja elämänoloista* (1974). Työssä käsitellään niin työtä, terveydenhuoltoa, asumista, koti- ja ruokataloutta, vaatetusta, paikkakunnan sosiaalisia suhteita, vapaa-ajanviettoa kuin sivistys- ja yhdistystoimintaakin oppiaineessa luodun mallin mukaan. Nordberg on tehnyt perusteellista työtä Verlaa kuvatessaan, mutta historian näkökulmasta jää mielenkiintoiseksi sitoa yhdyskunta vielä tiiviimmin aikaan ja ajalliseen muutokseen: miltei sadan vuoden olemassaolonsa aikana tehdasyhdyskunta on kehittynyt ja kokenut erilaisia vaiheita.

Myös Veikko Talven Verlasta 1960–1980-luvuilla kirjoittamissa artikkeleissa (keskeisin⁸² *Verlan tehdas ja tehdasyhdyskunta* (1972)) näkyy kansatieteen vaikutus mm. kiinnostuksena työmenetelmiä kohtaan ja haastattelumateriaalin käytössä. Talven tekstit, joihin kuuluu käsikirjoitus tehdasmuseokierrosten alussa esitettävään lyhytelokuvaan *Näin tehtiin Verlassa käsipahvia* (1964), ovat luoneet suurelta osin pohjan Verlan historiasta ja tehdastyöstä sittemmin muodostetulle kokonaiskuvulle. Aikaisemmasta jonkin verran poikkeavaa yrityshistorian traditiota edustavat Verlan ja Kymmin Osakeyhtiön osalta koko UPM-Kymmeneen uutta, yhteistä identiteettiä 2000-luvun taitteessa luonut Antti Tuurin *Metsän jättiläinen* (1999) ja Eero Niinikosken *Verla – ainutlaatuinen teollisuusmuistomerkki* (2001), joka antaa yleiskatsauksen Verlan historiaan, tehtaan toimintaan ja kehitykseen matkailukoh-

81 Ks. esim. Talve 1983, Kortelainen 2003, 4–5. Talven projektilla on ollut suuri vaikutus tehdasyhdyskuntatutkimukseen Suomessa. Opinnäytteiden lisäksi esimerkiksi Pekka Leimun Työväenkulttuuriprojektille tekemä tutkimus Forssasta (1983) noudattelee haastattelujen osalta Talven luomaa runkoa ja antaa monipuolisen kuvan Forssan tehdasyhdyskunnasta. Leimu 1983, III–6.

82 Lisäksi esim. Mahalan pyörä (1964) ja Verlan tehdasmuseo (1986).

teeksi. Näissä kirjoissa yritystä lähestytään aiempaa laajemmin pyrkien huomioimaan myös arjen historian vaatimukset ja ruohonjuuritason työntekijöiden näkökulma. Urakan valtavuudesta johtuen Tuurin teos on kuitenkin lähinnä aiempien tutkimusten yhteenkoonti, ja Niinikosken kirja taas on tehty vastaamaan museovieraiden ja matkailun tarpeisiin. Laajempi historiallinen perustutkimus Verlasta on siis vielä puuttunut.

Kansatieteilijöiden jälkeen tehdasyhdyskunnat ovat päässeet Suomessa useiden eri tieteenalojen mielenkiinnon kohteiksi, tieteenalojen välisiä raja-aitoja on ylitetty suuntaan jos toiseenkin ja tutkimuksille asetetut vaatimukset ovat yhä laajempia ja moninaisempia. 1980-luvun lopulla julkaisi sosiologi Tarmo Koskinen tutkimuksensa *Tehdasyhteisö. Tutkimus tehtaan ja kylän kutoutumisesta tehdasyhteisöksi, kudelman säilymisestä ja purkautumisesta* (1989), jossa hän Tervakosken tehdasyhdyskunnan avulla luo eräänlaisen tehdasyhteisön ideaalimallin. Koskisen mukaan kylää ja tehdasta ei voi erottaa toisistaan, eikä niitä tule nähdä toistensa vastakohtina. Tehdasyhdyskunnissa kyse ei ole sen enempää kylän ja tehtaan kuin työntekijöitten ja työnantajienkaan välisestä kamppailusta, vaan molemmat osapuolet kutoutuvat yhteisöksi, jossa tehtaan, kylän, yhtiön ja yhdyskunnan eriarvoisuudet ja vastakohtaisuudet pystytään tarvittaessa sekä ohentamaan että ylittämään.⁸³ Koskisen tutkimus on tuonut tutkimukselle uuden tuoreen näkökulman, mutta on paikoitellen melko idealistisen nostalgian sävyttämä. Yhteisö-näkökulma kaipaa yhä kriittistä otetta.

Maantieteen alalla taas ilmestyi vuonna 1991 Jarmo Kortelaisen tutkimus *Vanerin varassa. Tutkimus Vuohijärven tehdasyhdyskunnan elinkaaresta*, joka kuuluu intensiiviseen yhdyskuntatutkimukseen. Kortelainen tutki teollisuuden rakenteellista uusiutumista Vuohijärvellä ja sen vaikutusta tehdasyhdyskunnan muotoutumiseen ja kehitykseen. Näkökulma avaa tutkimuskysymyksen kansalliselle ja kansainväliselle tasolle etsien sieltä tekijöitä, joista tehtaan kehitys riippui, ja pohtii millä tavoin nämä muutokset välittyivät tehtaaseen ja yhdyskuntaan. Toisaalta huomio kohdistuu kuitenkin myös paikallisen tason uniikkeihin sosiaalisiin, taloudellisiin ja fyysisiin erityispiirteisiin, jolloin myös historiallinen kehitys nähdään tärkeänä taustatekijänä vallitsevalle tilanteelle. Analyysi ottaa huomioon tehtaan aseman alueellisessa työnjaossa ja konsernilogiikan, joka osaltaan vaikuttaa esimerkiksi supistamispäätöksiin.⁸⁴ Käytännössä Kortelainen käytti yhdyskunnan kehitystä selittävinä tekijöinä lähinnä taloudellisia, tuotannollisia ja maantieteellisiä seikkoja, mikä tuo esiin erinomaisesti tehdasyhdyskunnan anatomian, mutta jättää ihmisten ja yksilöiden toiminnan sekä arjen elämän tutkimukselliseen varjoon.

83 Koskinen 1989, 10–17, 38, 56, 182 ja passim.

84 Kortelainen 1991, 8–9, 15–16, 21, 31 ja passim. Maantieteellinen (ja historiallinen) tekijä on esim. Vuohijärven sijainti vanhan kaskeamisalueen etelälaidalla, jolloin tuotannossa tarpeellista koivupuuta oli saatavilla lähiseudulta. Taloudelliselta ja tuotannolliselta puolelta Kortelainen hyödyntää tuotteen elinkaari-teoriaa yhdistäen sen tehdasyhdyskuntien elinkaariteoriaan, ja luo mallin Vuohijärven tehdasyhdyskunnan kehityssyklistä: vanerimarkkinoiden kasvaessa myös yhdyskunta oli kasvuvaiheessa, yhdyskunnan kypsyyssivaiheessa kilpailu markkinoilla kiristyi, tuote ja teknologia uudistuivat, mutta tuotannon kasvu pysähtyi Vuohijärvellä ja vanerimarkkinoiden kypsyessä seurasi yhdyskunnan supistumisvaihe. Ibid, 27–43, 51, 128–129.

Jos kansatieteen varhaisempia tutkimuksia voidaankin kritisoida rajoittumisesta menneisyyden elämän melko ulkonaiseen kuvailuun ja tallentamiseen, on alalla viime aikoina perään kuulutettu holistisempaa otetta, jota edustaa Sanna-Kaisa Spoofin *Savikkojen valtias. Jokelan Tiilitehtaan sosiaalinen ja fyysinen miljöö* (1997). Spoofin tavoitteena on ollut työväentutkimus, joka olisi samalla yhteisötutkimusta ja joka huomioisi myös yhdyskunnan rakenteen, instituutiot, innovaatiot, arvot, symbolit ja identiteetin. Lokeroituminen erilliseen työväen-, keskiluokan- ja yläluokantutkimukseen pitäisi olla jo aikansa elänyttä ja saman tutkimuksen tulisi sisältää koko tehdasyhdyskunta työläisineen, työnjohtajineen ja omistajineen.⁸⁵ Loppujen lopuksi ongelma on kuitenkin sama kuin ennenkin: jos yrittää tutkia kaikkea, ei välttämättä tutki mitään, ja siksi tutkimuskysymyksen tarkentaminen on tarpeen.

Kulttuurin tutkimusta edustaa myös Joensuun yliopiston folkloristiikan oppiaineessa 2003 valmistunut Kaisu Kortelaisen lisensiaatintyö *Muisteltu Penttilän sahayhteisö*, jossa materiaalina ovat sahan entisten työntekijöiden ja heidän perheenjäsentensä haastattelut ja jossa tarkastellaan muistelukerronnassa rakentuvaa yhteisön kuvaa. Muistellussa yhteisössä ei Kortelaisen mukaan voi erottaa toisistaan mennyttä, nykyistä ja tulevaa, sillä ne ovat kaikki siinä yhtä aikaa läsnä aiempien sukupolvien kokemuksista tulevaisuuden suunnitelmiin asti. Lineaarinen ja syklinen aika limittyvät toisiinsa. Kortelainen kieltäytyy etsimästä yhtä totuutta ja pyrkimästä vanhan historiaperinteen tyypilliseen yhtenäiseen ja ristiriidattomaan tarinaan tuoden esiin aineistonsa moniäänisyyttä mm. huomioimalla haastateltavien erilaiset elämänhistorialliset taustat kuten syntymäpaikan, sukupolven, sukupuolen ja ammatin.⁸⁶

Historioitsijalla on yleensä kuitenkin tarve ankkuroida tehdasyhdyskunta aikaan ja vertailla muistojen kuvaa muussa lähdeaineistossa muodostuvaan kuvaan menneisyydestä. Jussi Koivuniemen väitöskirja *Tehtaan pillin tahdissa. Nokian tehdasyhdyskunnan sosiaalinen järjestys 1870–1939* (2000) perustuu ensisijaisesti arkistolähteisiin ja sen keskiössä on paternalistinen perinne. Nokia sai jo 1900-luvun alkupuolella toisen tehtaansa, mikä toi paikkakunnalle oman leimansa ja vaikutti paikalliseen työnantajapolitiikkaan. Koska oma tutkimukseni tulee suurelta osin ottamaan osaa paternalismia koskevaan keskusteluun, mutta päädyn sen määrittelyssä hiukan toisenlaiseen lopputulokseen kuin Koivuniemi, joka katsoo paternalistisen työnantajapolitiikan päättyneen Nokialla viimeistään sotien välisenä aikana, olen käsitellyt tätä keskustelua jo tarkemmin omassa alaluvussaan.

Historia-alalla melko uutta tehdasyhdyskuntatutkimusta edustaa myös Pia Leminen, joka lisensiaatintyössään *Näkymättömät kädet. Naiset ja sukupuolijärjestelmä paperitehdasyhdyskunnassa*. (1999) käsittelee Hämeenkyrön Kyröskosken paperitehdasyhdyskuntaa ja naisten asemaa siellä. Lemisen työ sijoittuu sotien jälkeiseen aikaan 1940-luvun lopulta 1970-luvun alkuun. Paternaalisuus ja yhteenkuuluvuus eivät hänen mukaansa kadonneet sotien myötä, vaan piirteitä ”perinteisestä” tehdasyhdyskunnasta säilyi nousevan elintason hyvinvointi-Suomessakin vielä

85 Spoof 1997, 20 ja passim.

86 Kortelainen 2003, 26, 188–191 ja passim.

pitkään. Leminen ei myöskään rajaa tutkimuskohdettaan pelkkään työväkeen, vaan pyrkii käsittelemään yhdyskuntaa eri yhteiskuntaluokkien muodostamana kokonaisuutena.⁸⁷ Tässä suhteessa hän onkin hyvin lähellä Sanna-Kaisa Spoofin tavoitteita.

Verlassa uusin⁸⁸ tutkimustyö on lähtenyt niinkin erilaisilta aloilta kuin arkkitehtuurista ja rakennussuojelusta sekä metsäekonomiasta: Tampereen teknillisen korkeakoulun arkkitehtipiskelijöiden rakennussuojelun ammattikurssin harjoitustöistä on tehty sekä näyttely Verlaan että teos *Verla arkkitehtipiskelijöiden harjoitustyönä* (1998), jossa tehdasta lähestytään arkkitehtuurin, rakennusten ja tehtaan historian kautta. Samana vuonna valmistui Mari Wiiskannan metsäekonomin pro gradu -työ *Kaksi tietä Verlaan. Uiton sosioekonomiset vaikutukset Verlaan vievillä vesiosuuksilla 1882–1964* (1998), joka kuitenkin sijoittuu pääosin Verlan kylän ulkopuoliseen maailmaan.

Populaaria historiakuvaava Verlassa on muokannut mikro- tai henkilöhistoriallinen tuulahdus *Verlan Maria* (1995) lyhytfilmin muodossa. Draamadokumentin keskushenkilö on Verlan tehtaalla yli 50 vuotta työskennellyt Maria Mattsson, josta kerrotaan nykyisin myös jokaisella tehdasmuseon opaskierroksella. Mattssonista on tullut suorastaan legendaarinen hahmo, joka symboloi ahkeruutta, työteliäisyyttä, tehdasuskollisuutta ja tehdasyhdyskunnassa vallinneita lämpimiä ja luottamuksellisia suhteita. Elokuvan antama kuva menneisyydestä sisältää paljon tietoa, mutta on osin yksipuolinen ja kiiltokuvamainen.⁸⁹

Oma tutkimukseni Verlasta on saanut vaikutteita sosiologian yhteisökäsityksistä, maantieteen taloudellisten, teknisten ja fyysisten taustatekijöiden huomioonottamisesta, kansatieteellisestä holismista ja folkloristiikan muistitietoaineiston ja kerronnan tutkimuksesta sekä hyvinvointivaltion kehitykseen liittyvistä yhteiskuntatieteellisistä pohdinnoista. Ennen kaikkea se on kuitenkin aikaan ja paikkaan sidottua mikrotasosta liikkeelle lähtevää kulttuurihistoriallista tehdasyhdyskuntatutkimusta, jossa kyseessä on yhden tehtaan yhdyskunnan pitkä kaari ja työnantaja-politiikan, yhteisyyden ja erillisyyden kehitys paikkakunnalla.

ARKISTOMATERIAALIN JA MUISTITIETOAINIEN DIALOGI

Olen pyrkinyt toteuttamaan tutkimuksellista läpinäkyvyyttä työssäni tuomalla tutkimustekniikat, dokumenttien rajoitteet ja tulkinnan eri mahdollisuudet myös itse kerronnan sisään. Näin konkretisoituu se, ettei todellisuutta pyritä esittämään objektiivisena, vaan tutkijan näkökulmasta tulee tiedostettu osa tutkimusta.⁹⁰ Kui-

87 Leminen 1999, 3–4, 30–31, 38 ja passim.

88 omani lisäksi

89 Tarkemmin ks. Ahvenisto 2002a, 63–69.

90 Tämä on ideaali, joka on esitetty esimerkiksi mikrohistorialle tyypillisen kerronnan yhteydessä. Levi 1993, 105–106. Esimerkiksi Ginzburgin *Juusto ja madot* -teoksessa hypoteeseista, epäilyistä ja epävarmuuksista tuli osa tutkimusta. Sen sijaan, että aukot ja vääristymät piilotettaisiin lukijan katseelta, ne sisällytetään kertomukseen. Ginzburg 1996, 182–183, 188.

tenkin lähdeaineiston yleinen esittely johdanto-osassa on paikallaan. Tutkimuksessa käyttämäni alkuperäisaineisto koostuu kahdesta pääryhmästä:

- 1) perinteisistä arkistolähteistä (asiakirja-aineisto) ja
- 2) haastatteluaineistosta.

Erilaisten lähderyhmiä hyödyntämisessä on etunsa, mutta myös haasteensa. Samalla kun erityyppiset lähteet rikastavat kokonaisuutta – kertovat erilaisista asioista, vastaavat erilaisiin kysymyksiin, vaihtavat kertojaa, näkökulmaa ja kerronnan tapaa – niihin on sovellettava erilaisia tutkimusmenetelmiä. Kunkin lähderyhmän erityisluonne on huomioitava lähdekritiikkiä harjoitettaessa ja tulkintoja tehtäessä.

ASIAKIRJA-AINEISTO

Asiakirja-aineisto on tärkeässä osassa tutkimuksessani kautta työn. Yksityiskohtia kuten palkkausta tai vuosilukuja koskevissa asioissa tukeudun asiakirjoihin aina kun se on mahdollista, koska monet näistä asioista ovat juuri niitä, jotka nopeasti unohtuvat, eivätkä kertojat ole yleensä edes kovin halukkaita arvelemaan niistä mitään tarkkaa. Arkistomateriaali ei kuitenkaan ole ainoastaan täydentävässä roolissa työssäni, vaan se on itsessään tärkeää, koska se kertoo paljon tehdasyrityksen toimintatavoista ja näkökulmasta. Erityisen suuri merkitys asiakirja-aineistolla on 1800-luvun ja 1900-luvun alkua koskevissa asioissa, koska niistä on saatavilla vain niukasti muistitietoa.

Käyttämästäni arkistomateriaalista tärkein osa sijaitsee Verlan tehtaan arkistossa UPM-Kymmene Kymin keskusarkistossa Kuusankoskella. Aineisto pitää sisällään monenlaisia asiakirjaryhmiä ja erilaisia lähtökohtia. Esimerkiksi yhtiökousten ja johtokunnan pöytäkirjat sekä tehtaan vuosikertomukset kertovat useimmiten yrityksen hallinnosta, menestyksestä ja ongelmista, sen omistussuhteista sekä tuotannon suuruudesta ja laadusta. Näistä asioista lisävalaistusta saadaan myös esim. juridisen osaston asiakirjoista (kaupparikirjat, sopimukset, säännöt, oikeudenkäyntipöytäkirjojen otteet jne). Lähteet ovat syntyneet useimmiten tehtaalla johdon tai virallisten tahojen toimesta, ja niitä säätelevät tietyt muutosäännöt. Muodollisten rivien välistä on kuitenkin luettavissa sanomia⁹¹, joiden avulla voidaan löytää tietoa myös yhdyskunnan arjesta, ihmisten välisistä sosiaalisista suhteista ja siitä, miten yritys määritteli tai pyrki määrittelemään tehdasyhdyskunnan.

Tehtaalla arkiston kirjanpito-osastolta olen hyödyntänyt palkkakirjoja ja -luetteluita, jotka kertovat paitsi rahasta ja elannosta, myös mm. siitä, kuinka arvokkaana työtä on tehtaalla pidetty, keitä tehtaalle palkattiin, minkälaisiin tehtäviin ja minkälaisilla ehdoilla. Palkkakirjojen avulla on mahdollista päästä kiinni ”ruohonjuuritasoon”: yksilöön.⁹² Rakennuksia koskevat luettelot, kartat ja pohjapiirroukset

91 Esim. Carlo Ginzburg käyttää käsitettä ”johtolanka” ja vertaa historioitsijan työtä mm. salapolisiin työhön. Ginzburg 1996, 37–51 ja passim. Kulttuurihistoriassa on käytetty myös käsitettä ”sign” hyvistä johtolangoista, jotka toimivat avainkäsitteinä aikansa kulttuuriin. Ks. esim. Kaartinen 1999, 14 ja passim; Klemettilä 2003, 12 ja passim.

92 Erityisesti nk. alemmat kansankerrokset ovat yleensä jättäneet jälkeensä vain hyvin vähän lähteitä historian tutkijoille ja tulkintojamme menneisyydestä dominoivat useimmiten yhteiskunnan

valottavat yhdyskunnan kehitystä, kasvua ja rakennetta, kun taas tehtaalaisia koskevat erilaiset luettelot, eläketiedot ja sairauskassan paperit kertovat mm. siitä, minkälainen oli tehtaalaisten sosiaaliturva ja keitä kaikkia se koski. Sairauskassan kokousten pöytäkirjoissa samoin kuin 1940-luvulla perustettujen tuotanto- ja työturvallisuuskomiteoiden pöytäkirjoissa myös työntekijät saavat äänensä kuuluviin. Lisäksi Verlan tehtaan arkistoon kuuluu sellaisia varsinaisen tehdastyön ulkopuolista elämää koskevia kokonaisuuksia kuin tehtaan kansakoulu sekä vapaa-palokunnan ja keskustelukerhon pöytäkirjat.

Verlan tehtaan arkiston lisäksi Kymin keskusarkistossa sijaitsevat Kissakoski Oy:n sekä itse Kymin Osakeyhtiön arkistot, jotka ovat tarvittaessa täydentäneet Verlaa koskevia tietoja. Kymin keskusarkistoon on talletettu myös 1930-luvulta lähtien julkaistut yhtiön henkilöstölehden *Kymi-Yhtymän* numerot, joiden kautta on mahdollista tavoittaa häivähdyksiä ajan ihmisten ajatus-, kokemus- ja tulkintamaailmasta. Verlan tehtaan arkiston ja Kymin keskusarkiston lisäksi olen yhdistellyt työssäni muiden arkistojen tarjoamaa lähdeaineistoa ja erilaisia näkökulmia niiltä osin, kuin niillä on ollut hallussaan Verlaa koskevaa materiaalia. Esimerkiksi kunnallisen toiminnan näkökulma avautuu Jaalan ja Valkealan kunnan arkistoista, työväenliikkeen näkökulma taas Työväen Arkistosta, Kansan Arkistosta sekä Paperiliiton arkistosta ja suojeluskuntien ja nk. valkoisen Suomen näkökulma Sotaarkistosta (nykyisin osa Kansallisarkistoa). Kansallisarkistosta olen hyödyntänyt myös esimerkiksi henkikirjoja, joista olen saanut perustavanlaista tietoa Verlasta ja sen asukkaista ajalta ennen 1920-lukua. Tilastokeskuksen arkistosta taas olen käyttänyt teollisuus- ja vaalitulastoja.

MUISTITIETOAINIESTO

Toinen keskeinen lähderyhmä asiakirja-aineiston rinnalla työssäni on muistitietoineisto. Kaikkea ei ole kirjoitettu muistiin, ja muistitiedon hyödyntäminen sopii tutkimukseen, jossa halutaan nostaa esiin tavallisia ihmisiä ja heidän arkikokemuksiaan, historian moniäänisyyttä ja vaihtoehtoisia tulkintoja.⁹³ Haastattelu on ollut historiatieteen vanhimpia tietojen hankintamenetelmiä, mutta 1700–1800-luvulta lähtien 1900-luvun loppupuolelle siihen suhtauduttiin usein väheksyen, kun keskeiseksi menneisyydestä kertovaksi aineistoksi nostettiin asiakirjat.⁹⁴ Histo-

parempiosaisten näkemykset ja elämämpiiri. Ks. esim. Rahikainen 1996b, 20. Siksi kosketuskohta tavalliseen tehtaalaiseen on tärkeä, olkoonkin että se olisi jossain kohtaa ”vain” nimi ja numeroita luettelossa.

93 Thompson 1988, 2–8, 72–73, 77–99; Caunce 1994, 66–84; Rahikainen 1996, 141; Teräs 2000, 360. Jorma Kalela pitää kansanomaista historiaa nimenomaan akateemisen historiankirjoituksen vastareaktionä ja nk. pienen tradition, siis ei-virallisen historian, itsepuolustuksena. Sen olemassaolo todistaa Kalelan mukaan, ettei tieteellistynyt historia ole pystynyt täyttämään kaikkia historialle annettuja tehtäviä ja molempia tarvitaan, niin akateemista kuin kansanomaista historiaakin. Samasta aiheesta kirjoittaa Natalie Zemon Davis, joka artikkelissaan *Who owns history?* toteaa kummankin perinteistä hyödyttävän toisiaan. Kalela 1984b, 180; Davis 1999, 20–22. Ks. myös Kalela 1992, 60–61; Rossi 2003a, 23.

94 Thompson 1988, 22–23, 46; Virrankoski 1994, 4. Paul Thompson näkee yhtenä syynä tälle kehitykselle 1800-luvulla historian eriytymisen tieteenalana – lähdekritiikki antoi historiatieteelle

rioitsijat välttelivät haastattelumateriaalin ja ylipäänsä muistitietoaineiston käyttämistä viitaten kaikkiin niihin virhetekijöihin, jotka vaikuttavat muistamisprosessiin ja voivat siten ”vääristää” aineistoa. Lähdekritiikissä perehdyttiinkin perusteellisesti siihen, kuinka mahdollisimman hyvin eliminoida nuo virheet materiaalista ja löytää niiden takaa ”historiallinen totuus”.⁹⁵ Sitten muistautuminen on muuttunut.

Muistitietoaineisto on luonnollisesti toisenlaista kuin aikalaisaineisto, sillä muistaminen tapahtuu aina nykypäivästä käsin menneeseen ja on siten muisteltua ajan-kohtaa myöhempien tapahtumien ja ajattelun värittämää. Toiset asiat muistetaan paremmin kuin toiset ja esimerkiksi media ja historiankirjoitus vaikuttavat muistiin. Muistaminen on aktiivista toimintaa, eikä objektiivista muistia ei ole olemasakaan.⁹⁶ Muistin heikkoudet ovat kuitenkin myös sen vahvuus: varsinaisen ilmisältönsä lisäksi muistelupuhe viestii asenteista, mielipiteistä ja tärkeysjärjestyksistä. Kun puhe vaikenee, kertoo se jostakin. Samoin kun kertoja muistaa ”väärin”, on sille syynsä. Jopa valhe on johtolanka, eivätkä huhut pysy hengissä, elleivät ne tunnu niiden kertojista järkeenkäyville tai täytyä jotakin muuta tarkoitusta.⁹⁷ Jyr-

oman metodin, jonka avulla voitiin testata ja kouluttaa opiskelijoita ja tutkijoita. Erikoistuminen ja kouluttautuminen tarkoittivat samalla sosiaalista nousua. Oma metodiikka antoi mahdollisuuden uskoa tieteen objektiivisuuteen ja toisaalta myös mahdollisti tutkijoiden sosiaalisen eristäytymisen kammioihin, joissa ei tarvinnut olla tekemisissä sen enempää valtiaitten kuin köyhienkään kanssa. Thompson 1988, 46–50.

- 95 Vielä 1994 suomalaisessa haastattelumenetelmien käyttöä koskevassa historian tutkimuksen oppaassa tehdään myönnytyksiä muistitietoaineiston käytön suuntaan hyvin varoen: ”Kun haastattelutietoja käytetään tutkimukseen, on pidettävä aina mielessä, että *muistitieto on sinänsä epäluotettavaa* ja edellyttää huolellista lähdekritiikkiä.” Epäluotettavuus voi oppaan mukaan johtua monista eri tekijöistä kuten muistin rajallisuudesta ja rapistumisesta tai kertojan tietojen ja tulkintojen mahdollisista puutteista ja virheistä. Tieto voi ollakin toisen tai kolmannen käden tietoa tai sitä voi hallita jokin tahaton tai tahallinen tendenssi esim. kaunistella tai vääristellä asioita. Myös haastattelija itse on voinut saada aikaan virheitä esittämällä ohjaavia kysymyksiä tai vääriä tietoja taikka hän on käsittänyt väärin saamansa vastauksen. Virrankoski 1994, 25–28.

Uusien historioiden myötä asemansa vakiinnuttaneen muistitietotutkimuksen (*oral history*) kannattajat ovat kuitenkin kommentoineet tätä ”luotettavuusongelmaa” terävästi huomauttamalla, että useimmat historioitsijoiden käyttämät ja luotettavina pitämät kirjalliset aineistot ovat syntyneet alun perin puhutusta tekstistä. Oikeudessa, poliisikuulusteluissa jne. suulliset lausunnot on kirjattu muistiin, jolloin niistä on syntynyt ”kirjallisia lähteitä”. Tällaista materiaalia tutkijat eivät vierasta, vaikka sen syntyy ja syntymotiiveihin liittyy myös paljon mahdollisia virhetekijöitä – onhan osa historioitsijan ammattitaitoa lähdekritiikkiä harjoittamalla pystyä tulkitsemaan värityneitäkin lähteitä. Ks. esim. Thompson 1988, 148; Prins 1993, 131–132; Teräs 2000, 360. Miksi siis ammattitaito olisi vähäisempi muistitietoaineistoa käsiteltäessä? Aiheesta ks. myös Rossi 2003a, 22.

Kirjallisista lähteistä ”luotettavimmatkaan” eivät kerro kaikkea, sillä kaikkea ei ole kirjoitettu muistiin. Ne saattavat olla myös harhaanjohtavia, kuten pöytäkirja johon kirjataan vain päätökset kuin ne olisi tehty yksimielisesti, vaikka niistä olisi käyty kuinka kiivasta keskustelua. Counce 1994, 11–13, Prins 1993, 129.

- 96 Ks. esim. Bertaux, Bertaux-Viame 1980, 110–113; Ollila 1999, 8–9; Rossi 2003a, 24. Eri asiat vaikuttavat muistamiseen: esimerkiksi päivittäiset rutiinit muistetaan toistojen takia yleensä hyvin, vaikka suurin osa arkipäivästä näyttääkin katoavan muuten jättämättä pysyviä muistoja, samoin kuin tapahtumat ja asiat, joilla on ollut yksilölle itselleen merkitystä tai joihin on liittynyt voimakkaita tunteita. Silti käsitykset omista mielipiteistä ovat yksi voimakkaimmin ajan mukana unohtuvia ja muuttuvia seikkoja. *Ibid.*; Thompson 1988, 112–114; Counce 1994, 21–22.
- 97 Ks. esim. Thompson 1988, 139–145, 155–156. Mielenkiintoinen esimerkki tutkimuksen kannalta hedelmällisestä ristiriidasta asiakirjalähteiden ja muistelun välillä on esim. Alessandro Portellin

kästi ottaen ei olekaan virhetapauksia vastauksissa, vaan vain tutkijan vajavaista taitoa lukea lähdeettä. Jos vastaus näyttää olevan väärä, on kysymyksessä kenties ollut vikaa.⁹⁸

Muutama huomio käyttämästäni terminologiasta. Jorma Kalela ehdotti vuonna 1984 *oral history* -suuntauksen suomennokseksi muistitietotutkimusta, koska yhteistä alan tutkimukselle ei ole suullisuus vaan muistitiedon käyttö. Vaikka sana muistitieto näyttää korostavan tiedollista aspektia, on muistitietotutkimukselle tunnusomaista nimenomaan kertojan ajattelutapaa kunnioittava suhtautuminen, jolloin ”tieto” merkityksessä ”fakta” ei suinkaan ole ainoa merkityksellinen ulottuvuus.⁹⁹ Näin olen päätenyt käyttämään saamastani haastattelumateriaalista jo varsin vakiintunutta nimitystä muistitieto, jolloin muistitieto on yleisnimitys menneisyyttä koskevalle omakohtaiselle kerronnalle ja folklorelle.¹⁰⁰ Tutkimussuunnasta käytän nimitystä muistitietotutkimus, vaikkakin suullinen historia olisi helpommin yhdistettävissä kansainväliseen virtaukseen.¹⁰¹ Kertojiani vältän nimittämästä informanteiksi, sillä sana informaatio haaskahtaa mielestäni liiaksi ”faktoille”. Kerronta ja haastattelutilanne eivät ole vain ”faktojen” välittämistä, vaan vuorovaikutustilanne, jossa menneisyys (niin kuin nykypäivä ja tulevakin) luodaan uudestaan ja siitä tehdään uusia tulkintoja.

Haastattelutilanteet ja keruiden tausta

Folkloristiikan väitöskirjassaan Taina Ukkonen on ehdottanut muisteluaineistoihin sovellettavan lähdekritiikin tarkoittavan ensisijaisesti aineiston tuottamisprosessin näkyväksi tekemistä ja muistelijoiden omien muistelu- ja kertomistapojen tarkastelua.¹⁰² Aineiston syntyyn onkin syytä kiinnittää huomiota. Verlalaista muistitietoa on saatavilla jonkin verran kirjallisessa muodossa eri arkistoista (SKS, Työväen Arkisto) sekä kyläläisten itse laatimista kirjallisista muistelmista¹⁰³. Suurin osa

tutkima tapaus, jossa saksalaisjoukot teloittivat etukäteisvarotuksetta 335 aseetonta siviiliä Roomassa koston partisaanien aiemmasta hyökkäyksestä. Jälkeenpäin luodussa ”muistossa” partisaanien kuitenkin käskettiin ensin tulla esiin, ja teloitus toimitettiin vasta kun he ”pelkurimaisesti” eivät totelleet. Portelli 2003, 2–3.

98 Rahikainen 1996b, 26. Olennaista on myös yhdistää vanha, yksinkertaisesti tiedon ”luotettavuuden” selvittämiseen tähtäävä lähdekritiikki ja monimutkaisempi lähdekritiikin linja, joka ei heitä epäluotettavaksi todettua aineistoa hyödyttömänä pois, vaan jää miettimään, mitä sen epäluotettavuus meille kertoo. Kun saatua haastattelutietoa voidaan verrata ja suhteuttaa muuhun asiasta saatuu tietoon, voidaan myös arvioida sen sisältämää merkitystä totena, puolittotena tai ”epätotena”. Rahikainen 1996, 165. Ks. myös Rossi 2003a, 23.

Esimerkiksi moni Tamara Harevenin haastattelemista amerikkalaisen Amoskeag-yhtiön entisistä työntekijöistä muisti lopettaneensa työskentelyn yhtiöllä jo 1922, vaikka arkistotietojen mukaan he olivat jatkaneet 1930-luvulle asti. Vuonna 1922 yhtiöllä oli kuitenkin suuri lakko, jonka jälkeen työsuhteet kävivät epävarmoiksi ja koko entinen maailma tuntui päättyneen. Hareven, Langenbach 1978, 32.

99 Kalela 1984a, 4; Kalela 1984b, 179.

100 Vastaavasti on muistitiedon määritellyt myös Saara Tuomaala. Tuomaala 2004, 38.

101 Esimerkiksi Kari Teräs ja Saara Tuomaala ovat käyttäneet nimitystä suullinen historia. Teräs 2000; Tuomaala 2004.

102 Ukkonen 2000, 97.

103 Erkki Kousan *Vaari muistelee* (2002), Toini Hälikän *Ulpukka Kananen. Lapsuuden muistoja* (1998) ja Eino Pukkilan *Verlan kuohuista maailmalle. Elämää Verlassa 1910- ja 1920-luvuilla* (2006).

käyttämästäni muistitietoaineistosta on kuitenkin tuotettu haastattelemalla, jolloin sen rajoitteisiin kuuluu, että se ulottuu useimmiten vain 1900-luvun alkupuolelle ja keskittyy aikaan 1930-luvulta eteenpäin. Aineisto muodostuu kahdesta pääryhmästä:

- 1) Henri Nordbergin vuosina 1972 ja 1973 Verlassa tekemät haastattelut (9 henkilöä), joiden tekstinnöksiä säilytetään Turun yliopiston kulttuurien-tutkimuksen laitoksen kokoelmissa.
- 2) Vuosina 1997–2005 itse tekemäni haastattelut (39 henkilöä), joiden nauhoja ja tekstinnöksiä säilytetään Verlan tehtaan arkistossa. Tähän ryhmään liittyy myös Pasi-Pekka Rossin tekemä haastattelu vuodelta 1997 eli yhteensä näitä 2000-luvun vaihteen haastatteluja on 40 henkilöstä.

Henri Nordbergin haastattelujen taustalla vaikutti Turun yliopiston kansatieteen oppiaineessa Ilmar Talven johdolla jo 1960-luvulla aloitettu eri ammattiryhmiin ja tehdasyhdyskuntaan liittyvän muistitiedon keruu, ja toisaalta Verlan tehtaan avaaminen museona samaan aikaan. Talve oli saanut Kymmin Osakeyhtiöltä apurahan haastattelujen tekemistä varten Verlassa, ja Nordberg lähti tehtävään kesätyönään. Haastatteluissa käytettiin laitoksen omaa kyselyrunkoa, jossa kartoitettiin laajalti elämän eri osa-alueita. Tekstinnöksistä löytyviä väliotsikoita ovat: työ, työväki ja työolot, asuminen ja asunnot sekä sisustus, koti- ja ruokatalous, vaatetus, sairaus, sairausapu, lääkintä ja sosiaaliturva, perhe ja suku, tavat: juhla- ja merkkipäivät, vapaa-ajan vietto, harrastukset, paikkakunta ja ympäristö sekä organisaatiot. Haastattelujen ja arkistomateriaalin pohjalta Nordberg kirjoitti pro gradu -työnsä *Verlan ruukkiyhdykskunta 1882–1964. Kansatieteellinen tutkimus puuhioke- ja pahvitehta- taan työntekijöiden työ- ja elämänoloista*.¹⁰⁴ Nordbergin 1970-luvun alussa tekemät haastattelut ovat korvaamattomia, sillä tuolloin eli vielä jopa 1800-luvun puolella syntyneitä kertojia. Haastatteluja ei nauhoitettu, mutta arkistoituna ovat ajatus- tai asiataason sisältöreferaatit. Tietosisältöä referaatteihin mahtuu valtaisa määrä, mutta joskus tutkijan on vaikea päätellä, mikä on suoraa sitaattia, mikä taas haastattelijan yhteenvetoa, omaa päättelyä tai tulkintaa.

Toinen haastattelumateriaaliryhmä muodostuu vuosina 1997–2005 entisten ja nykyisten verlalaisten keskuudessa tehdyistä haastatteluista.¹⁰⁵ Haastatteluhanke lähti alun perin liikkeelle yleisestä tarpeesta kerätä talteen muistitietoa Verlasta mitä tahansa tulevia tutkimuksia varten ennen kuin on liian myöhäistä. Kahden henkilön muistoja kirjoitettiin muistiin kesällä 1997 ilman nauhoitusta. Seuraavana kesänä tarjouduin tehdasmuseolle haastatteluaineiston kerääjäksi ja tarjoukseni otettiin vastaan. Päätökseni itse ryhtyä tekemään tutkimusta Verlasta syntyi siis vasta näiden haastattelujen tekemisen jälkeen. Museon intendentin Eero Niinikos-

Pukkilan muistelmat on julkaistu postuumisti ilmeisesti 1960-luvulla kirjoitetusta käsikirjoituksesta. Lisäksi Helly Kyllönen on toimittanut kaksi noin kymmenen sivun kokoelmaa sukunsa muistitietoa Verlan tehdasmuseon kokoelmiin eli nk. Muistitietoa Verlasta I ja II (WA).

104 Henri Nordbergin kirjallinen tiedonanto 8.11.2004; TKU TYKL KTL 780 ja 842 sisältöreferaatit, Nordberg 1974, 4–5. Ks. myös Kortelainen 2003, 4–5.

105 Koonti keruista ja niiden tarkoituksista liitteessä 1.

ken kanssa käymässämme keskustelussa päädyimme lopputulokseen, että mielekäintä vanhoilta tehtaalaisilta on kysellä työhön ja työolosuhteisiin liittyneitä asioita, sillä ne kukin todennäköisesti muistaa vielä melko hyvin. Samalla kannattaisi kerätä materiaalia vapaa-ajan vietosta ja elämästä tehtaan ulkopuolella, sillä näistä aihepiireistä tietoa oli melko vähän ja myös museon mielenkiinnon kohteena oli koko Verlan kyläyhteisö, eikä vain tehdas.

Haastateltavia etsiessäni oli lähtökohtana tehtaan 125-vuotisjuhlia varten (1997) kerätty kutsuvierasluettelo, johon oli kirjattu mahdollisuuksien mukaan kaikki tavoitettavissa olevat tehtaan entiset työntekijät. Luettelosta ei ikävä kyllä käynyt ilmi, kuinka kauan ja missä tehtävissä henkilöt olivat olleet tehtaalla, joten tukeuduin myös muiden ihmisten tietoihin luettelossa olevista ihmisistä ja ehdotuksiin haastateltavista (nk. lumipallometodi). Jossain määrin yhteydenottoni olivat silti sattumanvaraisia – soittaessani en usein vielä ollut varma, mitä haastattelusta oli odotettavissa. Varsinaisten tehtaan työläisten lisäksi haastattelin myös henkilöitä, jotka eivät olleet työskennelleet tehtaalla, mutta jotka mielestäni olivat yhteisön kannalta muuten relevantteja, kuten entistä kauppiasta tai patruunan pytingin eli tehtaan isännöitsijärakennuksen palveluskuntaa. Kesän 1998 ja sitä seuraavan syksyn aikana haastattelin UPM-Kymmenen arkistoa varten yhteensä 12 henkilöä, joitakin heistä kerran, joitakin kaksi kertaa. Lisäksi kävin esimerkiksi tehtaan korjauspajan entisen työmiehen kanssa metalliverstaalla tutkimassa koneita ja keskustelu nauhoitettiin.

Vuoden 1999 alusta käynnistyi Jaalassa hanke kunnan ensimmäisen oman virallisen historian kirjoittamiseksi, ja teos valmistuikin Jaalan 125-vuotistaipaleen kunniaksi 2004. Paikallinen historiatoimikunta laati historian tekemistä varten luettelon ”todennäköisesti hyvistä haastateltavista”. Hankkeen tutkimusassistenttina haastattelin vuonna 1999 yhteensä 13 henkilöä, joista 11 oli verlalaisia tai Verlaa lähellä asuneita tai toimineita kertojia. Näissä haastatteluissa pääosaan asetettiin ihmisten oma elämä, jonka kautta peilattiin heidän kotikylänsä arkea, kehitystä ja suhdetta ympäristöönsä ja kansallisen historian tapahtumiin. Verlalaisten kertojien kohdalla otin samalla esiin myös sellaisia kysymyksiä ja aihepiirejä, jotka olivat tärkeitä nimenomaan omalle tutkimukselleni, joka oli tuolloin jo hyvällä alulla.

Näiden kahden verlalaista muistitietoa tallentaneen projektin lisäksi olen tehnyt haastatteluja myös puhtaasti oman tutkimukseni tarpeitten mukaan täydentääkseni materiaalia niiltä osin, kuin se on osoittautunut tarpeelliseksi. Tällaisia täydentäviä haastatteluja tein vuonna 2000 viisi kappaletta ja 2001 yhden. Keväällä 2002 valmistui lisensiaatintyöni *Elävä kylä ja idylli. Verlan tehdaskylän moniääninen menneisyys*, minkä jälkeen syksyllä 2003 haastattelin vielä kuutta henkilöä ja kevättalvella 2005 kahta henkilöä täydentääkseni materiaalia väitöskirjaa varten. Useimmiten yhden haastattelun aikana olen tallentanut n. 1,5–2 tuntia ääninauhaa, joskus enemmänkin. Tarpeen mukaan olen tavannut joitakin kertojia jopa kolmasti. Uudet tapaamiset ovat aina osoittautuneet hyviksi ja syventäneet kerrontaa sekä haastattelijan ja kertojan välistä suhdetta. Joihinkin henkilöihin olen ottanut myös uudestaan puhelimitse yhteyttä ja tarkistanut epäselviksi jääneitä seikkoja tai pyytänyt lisäinformaatiota. Vuosien 1998–2005 haastatteluista yksi on nauhoitettu C-kasettinauhurilla, muut sanelukoneella. Sekä nauhat että niiden tekstinäkset on säilytetty.

Keväällä 2004 minua pyydettiin työryhmään tekemään Verlan historiaan liittyvä valokuvanäyttely tehdasmuseoalueella sijaitsevaan vanhaan pahvivarastoon keksän Verla-päiväksi. Näyttelyä varten kerättiin vanhoja kuvia ilmoitusten ja ”puskaradion” avulla, ja kuvista otettiin kopiot Museoviraston kuva-arkistoon myös muita mahdollisia käyttötarkoituksia varten. Tässä yhteydessä merkitsin muistiin paljon mielenkiintoista tietoa ja kuvauksia Verlasta, mutta keskusteluja ei nauhoitettu, eikä kyse ollut varsinaisista haastatteluista. Tiedot kuitenkin arkistoitiin kuvien mukana ja tarvittaessa olen viitannut kuvien arkistoteksteihin.

Yleensä yhteydenottoihini¹⁰⁶ haastatteluja pyytäessäni suhtauduttiin positiivisesti ja tapaamiset järjestäytyivät hyvinkin lyhyellä varoitusajalla. Toki melko tyypillisesti¹⁰⁷ toiset ennen suostumustaan kursailivat ensin ja epäilivät omaa kykyään muistaa oikein tai muistaa mitään ”merkittävää”, mutta yleensä kuitenkin suostuivat haastatteluun. Ainoastaan kerran vastustelu oli sen verran tarmokasta, että sovimme palaavamme asiaan ”jos en mistään muualta löydä ketään, joka tietäisi”. Toisen kerran taas jouduin keskeyttämään haastattelun kertojan epäiltyä tullessa puhuneeksi liian yksityisiä asioita. Folkloristi Taina Ukkonen kertoo kokeneensa omassa tutkimuksessaan hyvin vaikeaksi löytää kertojia *Metallin nainen* -projektiin ja monien kieltäytyneen haastatteluista kokonaan. Ukkonen arvelee kieltäytymisten johtuneen siitä, etteivät metallimiesten vaimot kokeneet tallennustyötä omakseen.¹⁰⁸ Amerikkalaisen Amoskeagin entiset työntekijät innostuivat kertomaan muistojaan vasta, kun tehtaalta oli tehty näyttely, jonka kautta he ymmärsivät oman historiallisen arvonsa.¹⁰⁹

Verlalaisten kohdalla tulkitsisinikin heidän myötämielisyytensä keruuprojektiani kohtaan ilmaisuksi kyläläisten arvostavasta suhtautumisesta omaa kyläänsä, tehdastaan ja työtään kohtaan, johon on varmasti vaikuttanut tehtaan saama laaja huomio. Kuitenkin myös monilla muilla tehdaspaikkakunnilla on menestyksellä kerätty muistitietoa ”vanhoilta ajoilta”, esimerkiksi Tervakoskella ja Kaltimossa.¹¹⁰ Osaltaan tähän on voinut vaikuttaa tavallista ihmistä ja arkea koskevan historiantutkimuksen nousu 1970–1980-lukujen aikana ja niiden vaikutus yleiseen

106 Yhteydenotoissa hyödynsin sekä sattumanvaraisuutta että nk. lumipallometodia. Lumipallometodia ovat hyödyntäneet esim. Yves Lequin ja Jean Métral tutkimuksessaan Givorsin metallityöläisten keskuudessa. Lequin, Métral 1980, 252. Tiettyä sattumanvaraisuutta ei kuitenkaan voi välttää. Kuten Taina Ukkonen on todennut, ihmisten tulkinnat ja kokemukset voivat poiketa niin paljon ennako-oletuksista, että aineistosta tulee joka tapauksessa erilaista kuin etukäteen oli luultu tai mihin oli pyritty. Ukkonen 2000, 103. Samoin vasta itse haastattelutilanteessa selviää, onko kertoja puhelias, kertooko hän mielellään oma-aloitteisesti vai vastaileeko vain asetettuihin kysymyksiin.

107 Ks. esim. Lequin, Métral 1980, 253, Thompson 1988, 207. En kuitenkaan pitäisi tätä varsinaisesti ainakaan pelkän huonon itsetunnon ilmaisuna niin kuin Lequin ja Métral ovat tulkinneet, vaan pikemmin kohteliaisuutena ja reaktiona, joka syntyy siitä, ettei haastateltava tiedä mitä hänestä halutaan, mitkä ovat haastattelun ja tutkijoiden perimmäiset tarkoitukset ja tavoitteet, jolloin oman tiedon soveltuvuutta onkin vaikea arvioida. Aihetta ja estelyn merkitystä on eritelty tarkemmin myös Leena Rossi. Rossi 2003b, 283–287.

108 Ukkonen 2000, 73–74.

109 Hareven, Langenbach 1978, 31.

110 Ks. esim. Koskinen 1993, Makkonen 1997; Kalpio 1988. Kalpio kertoo etenkin vanhempien henkilöiden suhtautuneen erittäin myönteisesti tutkimukseen ja tunnustaneen sen arvon ja tärkeyden. Kalpio 1988, 10.

historiatietoisuuteen. Toisaalta myös tehdasyhteisöideali voi olla tekijä, joka vaikuttaa suotuisasti tunteeseen, että oma historia on kertomisen arvoista ja arvokasta tallennettavaksi – tässäkin mielessä yhteenkuuluvuuden tunteen ja yhteisyyden tutkiminen on mielenkiintoista.

Myös monet muut tekijät ovat voineet vaikuttaa edukseni. Asemaani haastattelijana on voinut helpottaa esimerkiksi se, että olen voinut soittaa haastateltaville varsinkin ensimmäisenä kesänä Verlan tehdasmuseon nimissä ”kotitehtaalta”, enkä esimerkiksi yliopistolta, joka olisi voinut kuulostaa vieraalta ja kovin viralliselta. Olen voinut myös tuoda esiin omat sukujuureni Verlassa ja siten edustaa ainakin osin ”Verlan omaa tyttöä”. Haastattelutilanteissa olen pyrkinyt olemaan mahdollisimman vähän muodollinen, koettanut esittää kysymykseni ja kommenttini selkeästi sekä kiinnittää sanelukoneeseen mahdollisimman vähän huomiota. Näin olen pyrkinyt eliminoimaan puhetilanteen ongelman, joka Bertaux’n ja Bertaux-Viameen mielestä havainnollistaisi ”intellektuellin” ja työläisen välistä luokkarakennetta.¹¹¹

Haastatteluni olen tehnyt pitkälti vapaalla muistitietotutkimuksen linjalla ja välttänyt valmiita¹¹² kysymyslistoja. Ensimmäisiä työ-aiheisia haastatteluja museolle tehdessäni mietin etukäteen läpi osa-alueet ja seikat, jotka minua kiinnostavat ja kirjoitin ne muistiin, joten menetelmää voisi arvioida pitkälti myös teemahaastatteluksi¹¹³. Itse haastattelutilanteessa en kuitenkaan yleensä ottanut listaani edes esiin säilyttääkseni mahdollisimman pitkälle vapaan keskustelun linjan ja välttääkseni kuulustelun tuntua.

Samoin Jaalan historiaa varten tehtyjä haastatteluja varten mietimme projektin toisen tutkimusassistentin Janne Perätalon kanssa painopistealueet ja haastattelurungon, mutta en ottanut sitä itse haastattelutilaisuuksissa esiin, enkä noudattanut sitä orjallisesti. Annoin haastattelun kulkea niihin osa-alueisiin, joihin kertoja viittasi tai jotka hän itse otti esiin ja tarpeen tullen – esim. keskustelun katketessa – otin esiin uusia osa-alueita. Tein myös paljon tarkistavia ja lisätietoa hakevia kysymyksiä. Uusintatapaamisten yhteydessä olin kuitenkin toisinaan kirjoittanut itselleni muistilistan kysymyksistä, joita vielä halusin käsitellä ja joihin aiemmissa keskusteluissa oli ehkä viitattu. Muutamissa aivan viimeisistä omista haastatteluistani kokeilin antaa kertojalle paperinpalalla tukisanalistan eri aihepiireistä, jonka mukaan hän sai vapaasti kertoa. Toimintatapa tuntui sopivan joillekin kertojista erittäin hyvin. Tällöin osoittautui oivaksi keinoksi pitää muistelun aikana kynä ja paperia lähellä mieleen tulevia tarkennuskysymyksiä varten, jolloin toteutui kaksi esimerkiksi Kari Teräksen esiin ottamaa muistitietotutkimuksen erityistä etua: toi-

111 Bertaux, Bertaux-Viame 1980, 121–122.

112 Valmiiden kysymyslistojen ja teemarunkojen puuttuminen sekä improvisointi tilanteen mukaan on realistinen tapa tehdä haastattelua. Kuten Kari Teräs toteaa, vaikka tutkija tekisi etukäteen millaisen haastattelurungon, ei sen mukaan etene yksikään haastattelu, sillä haastattelutilanteessa muistelija vie tilannetta. Teräs 2000, 362.

113 Tiukimmat teemahaastattelut muistuttavat lomakekyselyjä, eikä tutkija anna haastateltavan poiketa niissä lainkaan itse määrittelemästään ”oikeasta” aiheesta. Toinen ääripää olisi täysin vapaa haastattelu, joka tuottaa kuitenkin valtavasti tietyn tutkimuksena kannalta ”turhaa” tietoa, eikä välttämättä kuitenkaan vastaa sille keskeisiin kysymyksiin. Ongelmakeskeisen teema-haastattelussa kertoja taas johdatetaan ”aihepiiriin muutamalla hyvin suunnatulla kysymyksellä ja antaa hänen sen jälkeen edetä rauhassa itselleen luontevassa järjestyksessä”. Rossi 2003a, 28–29.

saalta mahdollisuus tavoittaa kertojan oma tulkinta ja toisaalta mahdollisuus välittömästi kontrolloida saatua tietoa, tarkentaa ja asettaa lisäkysymyksiä sekä testata keskustelun aikana syntyviä hypoteeseja, ja näin tuoda lähdekritiikki elimelliseksi osaksi tiedon tuottamista.¹¹⁴

Kaikille tämäkään kerrontatapa ei kuitenkaan sovellu ja varmaankin jokainen muistitietoaineistoa kerännyt henkilö tietää, että vaikka tutkimusoppaat antavat monenlaisia, jopa ristiriitaisia ohjeita esimerkiksi kysymysten tekemisestä,¹¹⁵ konkreetisoituu käytännössä lähinnä yksi ohje: se mikä sopii yhdelle, ei sovi välttämättä toiselle. Koska haastateltavat ovat erilaisia, myös erilaiset lähestymistavat ovat oikeita.¹¹⁶ Joskus ristiriitaisen tiedon esittäminen voi saada kertojan vetäytymään kuoreensa. Toiselle henkilölle se voi olla juuri oikea kimmoke lähteä pohdiskelemaan asiaa eri puolilta ja innoittaa esiin uusia tulkintoja. Konkreettinen kysymys voi auttaa kertojaa ymmärtämään mitä häneltä halutaan, toisaalta se voi rajata toisia osa-alueita tahattomasti pois. Hedelmällinen haastattelu voikin syntyä hyvin erityyppisiä¹¹⁷ kysymyksiä yhdistelemällä.

Haastattelemineen on ollut minulle yhtä aikaa hyvin vaikeaa ja helppoa, eikä mikään oppaiden lukeminen pysty siihen täysin valmistamaan tai kouluttamaan. Toisaalta on joka hetki tarkasti keskityttävä kuuntelemaan¹¹⁸ voidakseen heti tarvittaessa esittää tarkentavia kysymyksiä ja osataksaan ottaa esiin asian, joka vilahtaa puheessa jonkin toisen tarinan yhteydessä. On seurattava haastateltavan reaktioita, äänensävyjä, taukoja puheessa ja kyettävä tulkitsemaan mitä ne tarkoittavat. Itse on reagoitava tarinaan ja siten osoitettava kuuntelevansa. Samalla kuitenkin on oltava valmiina ohjaamaan takaisin aiheeseen, jos juttu tuntuu eksyvän liian kauas tai annettava uusia keskusteluaiheita vanhan aiheen tyrehtyessä. Haastattelijan on otettava aktiivisempi tai passiivisempi rooli haastateltavan reaktioiden mukaan ja etsittävä sama aallonpituus, jotta viesti pääsisi mahdollisimman samanlaisena perille kuin se on lähetetty, kumpaankin suuntaan. Kaikki nämä vaatimukset täyttääkseen pitäisi tutkijan olla yli-ihminen ja omistaa ylimääräisiä silmä- ja korvapäriä. Kuitenkin kerta kerralta voi oppia uutta ja seuraavalla kerralla ottaa uusia seikkoja huomioon.

Keruuni alkuvaiheessa pyrin välttämään johdattelevia kysymyksiä ja omien kantojeni esiin tuomista. Vähitellen minusta alkoi kuitenkin tuntua, ettei se ole ”reilua”. Lequin ja Métral kirjoittavat haastattelun aloittamisen tuntuvaan väkivaltaalta: vieraan ihmisen kanssa pitäisi yhtäkkiä puhua melko henkilökohtaisista asioista.¹¹⁹ Toisinaan kärsin myös haastattelun jälkeisestä ”henkisestä krapulasta”,

114 Teräs 2000, 361–362. Vrt. Ukkonen 2000, 87, 95. Ks. myös Thompson 1988, 108.

115 Ks. esim. Thompson 1988, 201–203, Virrankoski 1994, 18–20.

116 Esim. Caunce 1994, 4; Thompson 1988, 200; Rossi 2003a, 30–31.

117 Esimerkiksi Taina Ukkonen on listannut erilaisia hyvin toimineita kysymyksiä: ottaessaan esiin uuden aiheen voi käyttää yleisluontoisia pyyntöjä kertoa tai kuvailla, kysellä mitä on jäänyt jostain asiasta mieleen, tulkintoja tavoitellessaan voi kysellä mielipiteitä asioista konkreettisisissa yhteyksissä tai esittää itse tulkintoja, jolloin antaa kertojalle mahdollisuuden myöntää, kieltää tai myöntää kohteliaisuudesta ja sitten todellisuudessa kieltää. Ukkonen 2000, 81–86.

118 Tarkan, osallistuvan kuuntelemisen ja improvisoinnin merkityksestä Ukkonen 2000, 70; ks. myös Teräs 2000, 362. Keskittymistä ja empatiaa tarvitaan mm. Cauncen mielestä. Caunce 1994, 141.

119 Lequin, Métral 1980, 253.

joka johtui periaatteessa samasta syystä: joutua pyytämään vierasta ihmistä avautumaan ja kertomaan elämästään antamatta juuri mitään itsestään vastalahjana. Muistitietotutkimuksen periaatteiden mukaan haastattelu saa kuitenkin muodostua myös kokemusten vaihdoksi ja oikeaksi keskusteluksi, ei vain yksisuuntaiseksi kyselemiseksi ja vastaamiseksi.¹²⁰ Niin aloin tutkimuksen edetessä vähitellen enemmän myös itse tarpeen tullen kommentoida ja osallistua keskusteluun. Osaltaan ”henkistä krapulaa” helpottaa myös nauhurin ulkopuolella tapahtuva keskustelu esim. kahvipöydässä, jolloin tutkijalla on mahdollisuus kertoa myös itsestään.¹²¹

Kertojat ja kuuntelija: taustoja ja vuorovaikutusta

Eri-ikäiset kertojat muistavat erilaisia asioita ja antavat niille erilaisia merkityksiä ikäpolvensa kokemusmaailman mukaisesti. Esimerkiksi J. P. Roos on tutkimuksissaan suomalaisista omaelämäkertoista päättänyt jakamaan elämäkerrat 3–4 sukupolveen, joita yhdistävät erilaiset avainkokemukset, painotukset ja tärkeysjärjestykset.¹²² Samoin amerikkalaisen Amoskeagin tehtaiden työntekijöiden haastatteluista oli myös erotettavissa kolme sukupolvea, joiden kokemusmaailma ja tulkinta yhteisestä poikkesivat selvästi toisistaan: ennen vuosisadan vaihdetta tulleet tunsivat ”turvallisen” Amoskeagin, kun taas 1920-luvun jälkeen työnsä aloittaneiden maailma oli paljon epävakampi.¹²³ Ryhmittämällä kertojat erilaisiin ikäluokkiin onkin monissa haastattelu- ja kerronta-aineistoa hyödyntäneissä tutkimuksissa löydetty olennaisia piirteitä aineiston moniäänisyydestä.¹²⁴

Henri Nordbergin haastateltavat ovat syntyneet 1892–1909: kuusi 1890-luvulla ja kolme 1900-luvun ensimmäisellä vuosikymmenellä.¹²⁵ He kuuluivat siis ikäpolveen, joka oli kasvanut keisarillisessa Suomessa, kokenut nk. sortokaudet, maan itenäistymisen ja työväenliikkeen nousun. Sisällissotaan jouduttaessa vanhin heistä täytti 26 vuotta ja nuorin 9 vuotta. Perheen perustaminen lienee tapahtunut pääosin 1920- ja 1930-luvuilla, talvi- ja jatkosodan aikaan he ovat olleet 30–50-vuotiaita ja tehtaan alkaessa supistaa toimintaansa 1950-luvun alussa 40–60-vuotiaita. Kun tehdas lopetti toimintansa 1964, he olivat 55–72 vuoden ikäisiä.

2000-luvun vaihteen kertojat ovat selvästi myöhempää ikäluokkaa, vuosina 1915–1944 syntyneitä.¹²⁶ Pääosa (33/40) heistä on syntynyt kahdenkymmenen

120 Ks. esim. Ukkonen 2000, 80.

121 Tätä toimintatapaa suosittelee myös mm. Thompson. Thompson 1988, 211.

122 Roos 1987, 52–56; Roos 1988, 26–29, 63–64 ja passim. Matti Virtasen mukaan Marja Tuominen on ollut ensimmäinen, joka on hyödyntänyt Suomessa Mannheimin sukupolvikäsitettä oman tutkimuksensa pohjana. Virtanen itse käyttää käsitettä fennomanian hahmottamiseen ilmiönä. Virtanen 2001, 16 ja passim.

123 Hareven, Langenbach 1978, 26–27.

124 Ks. esim. Miika Tervosen tutkimus romanien kiertävästä elämäntavasta ja suhteesta valtaväestöön. Hanna Snellman taas on jakanut haastattelemansa göteborginsuomalaiset kolmeen ryhmään syntymäajan mukaan: sota-ajan lapsiin (s. 1931–1944), jälleenrakennusajan lapsiin (s. 1945–1948) ja suuren muuton lapsiin (s. 1949–1959), ja Kaisu Kortelainen erittelee 1909–1954 syntyneiden haastateltaviensa erilaisia kokemusmaailmoja. Snellman 2003, 171–172; Tervonen 2003, passim; Kortelainen 2003, 56–58.

125 Koonti Henri Nordbergin kertojista synnyinajankohdan mukaan liitteessä 1.

126 Koonti 2000-luvun vaihteen kertojista synnyinajankohdan mukaan liitteessä 1.

vuoden sisällä 1915–1934. Tällä ryhmällä on yleensä lapsuusmuistoja maailmansotien väliseltä ajalta ja jatkosodan päättyessä he ovat olleet 10–29-vuotiaita. Heidän aikuiselämänsä sijoittuu siis pääosin sotien jälkeiseen aikaan, ja tehtaan alkaessa supistaa toimintaansa nämä miehet ja naiset ovat olleet vasta 18–37-vuotiaita. Monet heistä ovat muuttaneet sittemmin Verlasta pois ja eläneet vielä pitkän elämän muualla. J. P. Roosin jaottelussa he kuuluisivat miltei poikkeuksetta nk. pulan, sodan ja jälleenrakennuksen sukupolveen (1910–1930-luvulla syntyneet), joka on elänyt usein ”kaksijakoisen” elämän. Tämän sukupolven lapsuus ja nuoruus on ollut Roosin mukaan yleensä köyhyyden ja epävarmuuden leimaama, sota-aika ja sen jälkeinen pula ovat sillä hyvässä muistissa, mutta sotien jälkeen se on kokenut vielä vaurastumisen ja huiman elintason nousun. Jatkuva työnteke, sosiaalinen eriarvoisuus ja kouluttautumismahdollisuuksien erot ovat heille kuitenkin vielä tuttu kokemusmaailma.¹²⁷

Myös kertojien synnyin- ja kasvinpaikalla on merkitystä. Tutkiessaan joensuulaista Penttilän sahaa koskevia muistoja Kaisu Kortelainen huomasi esimerkiksi lapsuutta koskevien muistojen poikkeavan toisistaan Penttilässä kasvaneilla ja sinne vasta aikuisiällä tulleilla. Penttilässä kasvaneiden lapsuuskertomukset korostivat kahta poikkeusta lukuun ottamatta onnellista lapsuutta, kun sen sijaan muualta muuttaneet kuvailivat useammin köyhyyttä ja kurjuutta.¹²⁸ Henri Nordbergin haastattelemista yhdeksästä henkilöstä kuusi oli ilmeisesti syntynyt Verlassa tai ainakin muuttanut sinne jo lapsuusiällä, kolme taas oli tullut Verlaan toisaalta: kaksi muualta Jaalasta ja yksi aivan toiselta puolen maata erinäisten muuttoetappien jälkeen.¹²⁹ Ikä huomioon ottaen viidellä heistä saattoi olla omakohtaisia muistoja patruuna Kreidlin ajalta, seitsemällä Verlan tehtaan itsenäiseltä ajalta ja kaksi oli tullut kylään vasta aikuisiällään tehtaan kuuluessa Kymin Osakeyhtiölle.

Ydin-Verlassa syntyneitä tai sinne alle kouluikäisinä muuttaneita on 2000-luvun vaihteen kertojista 17 ja Verlan lähiseudulla (esimerkiksi Nisuksen tai Pyörylän kylissä) kasvaneita 11. Vasta täysi-ikäisinä Verlan kanssa tekemisiin joutuneita on kahdeksan henkilöä.¹³⁰ Omakohtaisia muistoja haastateltavillani voi olla lähinnä Kymin Osakeyhtiön kaudelta, mutta toisen käden tietoa ja esimerkiksi vanhempien kokemuksia myös aiemmalta ajalta.

Elinoloihin ja muistojen muovautumiseen on luonnollisesti vaikuttanut myös kertojan yhteiskunnallinen asema. J. P. Roosin mukaan yläluokan elämäkerroissa korostuvat jo varhaisemmissa sukupolvissa esimerkiksi elämän lisääntynyt ulkoinen hallinta sekä valinnan vaikeudet, jotka tulevat alemmissa sosiaaliluokissa esiin tavallisesti vasta sotien jälkeen syntyneiden kerronnassa.¹³¹ Minun tutkimuksessani

127 Roos 1987, 52–56; Roos 1988, 26–29. Vuonna 1987 julkaistussa tutkimuksessa Roos jakoi sukupolven vielä kahtia 1900–1920 syntyneisiin sotien ja pulan sukupolveen ja 1925–1938 syntyneisiin sodan jälkeisen jälleenrakennuksen ja nousun sukupolveen, mutta näiden kahden sukupolven kokemusmaailmat olivat ilmeisesti kuitenkin monessa kohtaa niin samantapaiset (varsinkin nykypäivän näkökulmasta) ja vanhimman sukupolven edustajia niin vähän elossa, että 1988 julkaistussa versiossa on vain yksi 1910–1930-luvulla syntyneiden yhteinen sukupolvi.

128 Kortelainen 2003, 58–59, 77.

129 Koonti Henri Nordbergin kertojien synnyin- ja kasvinympäristöstä liitteessä 1.

130 Koonti 2000-luvun vaihteen kertojien synnyin- ja kasvinympäristöstä liitteessä 1.

131 Roos 1985, 186. Matti Virtanen kiinnittää Mannheimin sukupolvimallissa huomiota sen moniulotteisuuteen. Sukupolvea yhdistää sama avainkokemus, mutta se voi mobilisoida

valtaosa kertojista kuuluu työväenluokkaan: Nordbergin haastattelemissa henkilöistä kahdeksan oli itse ollut tehtaalla työntekijänä ja yksi työnjohtajana. Omista kertojistani noin puolet on itse työskennellyt Verlan tehtaalla: 17 tehtaan ”lattia-tasolla” ja 4 toimihenkilöasemassa. Lopuista kertojista karkeasti ottaen yhdeksän kuuluu muuhun työväkeen itse tai puolisonsa tai vanhempiensa kautta. Kertojista kuusi on kauppiaita, poliiseja, talollisia tai heidän jälkikasvuaan sekä kaksi työnjohdon tai virkamiesten lapsia. Yksi on tehdasmuseon intendentti ja yksi maanviljelijä toisesta Verlan kylästä.

Yksioikoisia rajoja työväen ja muiden väestöryhmien välille ei 2000-luvun alun haastatteluissa kuitenkaan ole mahdollista vetää, sillä rajat ovat osin haipuneet ja sekoittuneet. Muutamat kertojista voitaisiin hyvin luokitella kahteenkin eri ryhmään: tehtaalla on työskennellyt esimerkiksi pienviljelijän lapsi ja tehtaan työläisen jälkeläinen on kouluttautunut myöhemmin toimihenkilöksi, mikä luonnollisesti voi vaikuttaa arvioihin mennyttä muistellessa. Myös avioliiton kautta taustat sekoittuvat: työläistaustainen on nainut maanviljelijän ja tehtaan elinkaaren loppupuolella on myös konttorityöntekijätär mennyt naimisiin tehtaan työläisen kanssa.

Useissa haastattelu- ja elämäkertatutkimuksissa on kiinnitetty huomiota miesten ja naisten erilaiseen tapaan kertoa. Esimerkiksi Kaisu Kortelaisen mukaan Penttilän muistelijoiden elämänselityksessä miehet ja naiset erottuivat selvästi toisistaan siinä, miten he ajoittivat aikuisiän tapahtumat: miehet viittasivat yleisemmin työuraansa ja siihen liittyneisiin muutoksiin, naiset taas useimmiten lapsiinsa ja lasten ikään.¹³² Verlassa Henri Nordbergin haastateltavista miehiä on ollut kuusi ja naisia kolme. 2000-luvun vaihteen kertojistani naisia on ollut 18 ja miehiä 22. Vaikka eri sukupuolten kerronta on erilaista, se ei kuitenkaan vaikeuta materiaalin tulkintaa tai heikennä sen käyttömahdollisuuksia. Sen sijaan siinä heijastuva miesten ja naisten erilainen elämis-, kokemis- ja työmaailma on yksi mielenkiinnon kohde tutkimuksessani.

Sukupuolella voi kuitenkin olla merkitystä haastattelutilanteessa ja -tutkimuksessa myös muilla tavoin kuin erilaisten kerronnan tapojen kautta. Koska elämme sukupuolittuneessa maailmassa, eivät kertoja ja kuuntelija voi koskaan täysin irrottautua meille annetuista sukupuolirooleista. Näin ollen kerrontaan on myös tässä tutkimuksessa voinut vaikuttaa se, onko haastattelijan ja haastateltavan sukupuoli sama.¹³³ Sukupuolen lisäksi haastattelutilanteessa vaikuttavat keskustelijoiden välinen ikäero tai sen puuttuminen, paikkakuntalaisuus tai muukalaisuus, tuttuus ja vieraus, koulutustaustan ja maailmankatsomuksen erot ja samanlaisuudet jne.

erilaisiksi fraktioiksi, jotka tulkitsevat kokemuksen eri tavalla ja sille antamansa merkityksen mukaan voivat suhtautua toisiinsa jopa eriaistaiseen vihamielisesti. Virtanen 2001, 25–26 ja passim.

132 Kortelainen 2003, 78.

133 Esimerkiksi Kaisu Kortelainen kertoo kokeneensa haastatteluja penttiläläisten keskuudessa tehdessään, että kaikkea ei pidetty sopivana naisen korville. Kortelainen 2003, 52. Oma kokemukseni sukupuoliasetelmaan nähden liittyy lähinnä tapaan puhua ja käyttäytyä, joka meidän kulttuurissamme – sekä haastattelijalla että haastateltavalla – helposti vaihtelee sen mukaan olemmeko tekemisissä miehen vai naisen kanssa. Kokonaisuudessaan olen tullut haastatelleeksi lukumääräisesti hiukan useampaa miestä kuin naista, mutta toisaalta monet pisimmistä haastatteluistani olen tehnyt nimenomaan naisten kanssa. Ehkä ei ole myöskään sattumaa, että esimerkiksi lisätietoja olen tullut kyselleeksi eniten juuri naispuolisilta henkilöiltä.

Vaikka näitä tekijöitä ei voi hallita siinä mielessä, että niiden vaikutukset voitaisiin poistaa, ei niitä tule mielestäni missään tapauksessa pitää vain haittatekijöinä. Niistä jokainen voi olla myös potentiaalinen voimavara tai tilanteen rikastuttaja, jonka avulla jotkin asiat, jotka muuten jäisivät huomiotta, voivat tulla näkyviksi.

Esimerkiksi paikkakuntalaisuus tai tuttuus voi auttaa tekemään oikeita kysymyksiä ja tulkitsemaan kertomuksia siten kuin kertoja on ne tarkoittanut, mutta toisaalta vieras ihminen voi rauhassa tehdä nk. tyhmiä kysymyksiä ja hänelle selitetään asiat ehkä perusteellisemmin kuin sellaiselle, jonka oletetaan ymmärtävän jo ”puolesta sanasta”.¹³⁴ Samalla tavalla esimerkiksi ikäero voi toisaalta vaikeuttaa joidenkin asioiden ymmärtämistä – toisaalta se toimii viestinä kertojalle, että kuuntelija tulee kenties ”toisesta maailmasta”¹³⁵, ja siksi hänelle täytyy selittää asioita enemmän auki kuin oman sukupolven edustajalle. Kokemukseni perusteella en voikaan pitää kumpaakaan ominaisuutta – samanlaisuutta tai erilaisuutta – ratkaisevasti toista parempana.

Kerrontatilanteesta tekstinnökseksi

Haastattelun jälkeen ääninauhat muutetaan tutkimusta varten tekstiksi. Jo tekstinnöksessä menetetään informaatiota: kun suullinen lähde muutetaan kirjalliseksi, paralingvistinen informaatio kuten tauot, äänenpainot jne. katoavat tai menettävät merkitystään. ”Muistitietoa käyttäessään tutkija tekee omia tulkintojaan tekstistä, joka on jo hänen tai jonkun muun nauhan purkajan tulkintaa kertojan kertomuksesta.”¹³⁶ Tekstintäminen on kuitenkin työkaluna ohittamaton apu – jatkuva nauhojen edes takaisin kelailu olisi toivoton urakka. Silti on muistettava, että jokainen haastattelu on kokemus, ennen kuin siitä tulee teksti, kuten Alessandro Portelli kirjoittaa.¹³⁷ Parhaan lopputuloksen kokemuksen ja sanoman säilymisen kannalta tutkija saanee, kun hän itse tekstintää haastattelunsa.¹³⁸

Taina Ukkonen selostaa väitöskirjassaan muutamia tekstinnöstäpoja (litterointitapoja), joilla osa katoavasta on pyritty säilyttämään. Esimerkiksi keskusteluanalyysissä on tuotu erilaisten merkkien avulla esiin mm. sävelkulkua, päällekkäispuhunnaa, tauotusta, puhenopeutta, äänenvoimakkuutta ja nauruja. Etnopoettisessa litteroinnissa pyritään samoin saamaan mahdollisimman tarkasti esiin suullisen esityksen eri piirteet, mutta tavoitteena on kuitenkin luettava, jopa nautinnollinen teksti. Ukkonen pitää omassa tutkimuksessaan kuitenkin ensisijaisena nauhojen kuuntelemista, koska täydellistä tekstinnöstä ei ole mahdollista tehdä. Analyysissä hänellä on ollut apunaan vain karkeasti tekstinnetyt versiot tai haastattelujen/kes-

134 Thompson 1988, 118–120. Ks. myös esim. Kortelainen 2003, 52.

135 Historiantutkijoiden piirissä on esitetty, että tutkijan tulisi suhtautua menneeseen yleensäkin kuin vieraaseen kulttuuriin. Ks. esim. Lowenthal 1998, xiv–xv, 109–110; Kalela 2000, 244. Haastattelutilanteessa vaatimus konkretisoituu usein automaattisesti niin, että kertojalle on selvää, että kuuntelija ei voi ymmärtää kaikkea. Kuuntelijalla voi sen sijaan olla harha tarinan ”tuttuudesta” ja siksi ohje vieraannuttamisesta on hyvä pitää mielessä.

136 Teräs 2000, 361. Ks. myös esim. Thompson 1988, 108.

137 Portelli 1997, xiii.

138 Vrt. Rossi 2003a, 32.

kustelujen sisältöreferaatit.¹³⁹ Silti edes ääninauha ei voi tallentaa mennyttä tilannetta täsmälleen sellaisena kuin se oli, vaan sillä on rajoitteensa esimerkiksi elekielellä kadotessa asiayhteyksistä.

Koska keruuni tarkoitus on ollut myös tuottaa materiaalia muita tutkijoita varten ja kasettinauhujen säilyvyydestä ei ole varmaa tietoa, olen tekstintänyt tekemäni haastattelut. Tekstinnöstekniikkani on kuitenkin muuttunut tutkimuksen ja keruiden edetessä. Kuten aiemmin on mainittu, Henri Nordbergin haastatteluista on olemassa vain ajatus- tai asiatason sisältöreferaatit, mutta myös ensimmäiset itse tekemistäni tekstinnöksistä ovat parhaimmillaan tai pahimmillaan melko karkeasti yhteenvetäviä. Tyypillistä on esimerkiksi, että olen häivyttänyt oman osani haastattelusta näennäisesti osaksi kerrontaa. Nämä tilanteet ovat tarkkasilmäiselle lukijalle tunnistettavissa myös kirjallisesta muodosta. Esimerkki voisi olla tilanne, jossa kysyisin, oliko tehtaalla käytössä ruokahuonetta. Saatuani pelkän kielteisen tai myönteisen vastauksen, olisin todennäköisesti kirjoittanut vain ”Tehtaalla ei ollut / oli ruokahuone/tta” erittelemättä kahta eri puheenvuoroa. Itseäni ajatellen alkuperäinen lähde on haastattelutilanne, jossa olen ollut itse mukana, jolloin tekstinnökset ovat minulle vain muistin tuki, ja keskustelun tarkan sisällön olen voinut tarvittaessa tarkistaa nauhalta. Tulevien tutkijoiden kannalta tilanne on kuitenkin ongelmallisempi, joten nauhojen digitoiminen tai saattaminen muuten säilyvään muotoon on toivottavaa.

Keruiden edetessä olen liikkunut koko ajan kohti tarkempia ja täsmällisempiä tekstinnöksiä. Alusta asti olen pyrkinyt säilyttämään puhutun tekstin luonteen ja ominaispiirteet, mutta ottanut vapauden esimerkiksi poistaa täytesanoja ja toistoja. Myöhemmin olen yhä useammin päätenyt uskollisesti kirjaamaan muistiin myös sanojen etsimiset ja toistot. En kuitenkaan missään vaiheessa mene takuuseen kirjalliseen muotoon saatetun puheen murreasusta. Tutkimuksessa esiintyviä aineistositaatteja olen myös muokannut toisinaan, jotta niiden luettavuus paranisi. Hakasulkujen avulla olen lisännyt tekstinnöksiin sanoja tai muita selvennyksiä autamaan lukijaa.

Haastattelujen tekstinnökset toimivat työssäni tutkimuksellisina työkaluina materiaalin käsittelyssä, mutta myös osana lähdeapparaattia. Historia-alalla on tapana identifoida lähteet sivun tarkkuudella ja tällöin esimerkiksi yhden lauseen etsiminen 20-sivuisesta tekstinnöksestä tai jopa viisituntisilta haastattelunauhoilta on mielestäni kohtuuton vaatimus. Siksi käytän viittauksissa apuna tekstinnöksiä. Henri Nordbergin tekemiin haastatteluihin viitatessani olen kirjannut viitteeseen kokoelman koodin ja kauttaviivan jälkeen tekstinnöksen sivunumeron aineistokokonaisuuden alusta laskien. Esimerkiksi viite TKU TYKL KTL 780/23 tarkoittaa Turun yliopiston kansatieteen kokoelman haastattelukokonaisuutta 780, sivua 23 alusta laskien. Omissa haastatteluissani olen käyttänyt koodia VH (Verlan haastattelut), haastateltavan koodinumeroa sekä kauttaviivan jälkeen tekstinnöksen sivunumeroa. Esim. VH 4/8 tarkoittaa Verlan haastattelujen haastattelu numero neljästä tekstinnöksen sivua kahdeksan. Jos olen haastatellut tiettyä kertojaa useamman kerran, on kaikki hänen haastattelunsa tekstinnetty saman numeron neljä alle.

139 Ukkonen 2000, 58–63.

Viittausjärjestelmällä olen mahdollistanut tutkimukseni perusteiden, siis lähde-työskentelyn ja päättelyn lähtökohtien alkuperän tarkistamisen.

Haastattelujeni numerokoodausta en julkaise ja tulen näin noudattaneeksi vanhaa tapaa, jonka mukaan ”tavallinen kansa” esiintyy anonyyminä.¹⁴⁰ Jako tutkimuksen piirissä tuntuu noudattelevan samoja linjoja kuin joukkotiedotusvälineissä: nk. julkisuuden henkilöistä kirjoitetaan heidän oikeilla nimillään, mutta nk. tavallisten ihmisten kohdalla tilanne on yksityisyyden suojan kannalta hankalampi. Henkilöllisyyksien kätkeminen on mielestäni osin ikävää, koska kunnia saisi lanteta sille, jolle kunnia kuuluu. Aineistossa voi kuitenkin olla myös arkaluontoisia piirteitä ja toisinaan ulkopuolisen on vaikea arvioida, mikä kertojan tai lukijan mielestä on sellaista, mitä hän ei haluaisi nähdä julkaistuna oman nimensä yhteydessä. Osin kyse on myös joidenkin haastateltavieni toiveesta. Niinpä henkilöt ovat sitaattien yhteydessä tarvittaessa vain esimerkiksi ”Kalle”, ”Matti” tai ”Maija”.

MATKAEVÄIKSI

Työni alkuosa käsittelee tehdasyhdyskuntaa temaattisesti, jolloin näkyväksi tehdään se maailma, jossa yhdyskunnan jäsenet toimivat sekä siinä tapahtuneet muutokset. Käsitteily alkaa luvusta kaksi, jossa luon taustan Verlan tehdasyhdyskunnan muodostumiselle fyysisenä kokonaisuutena ja seuraan sen kehitystä 1960-luvulle saakka. Kylä ei syntynyt ja kehittynyt sattumalta, vaan monin tavoin kiinteässä yhteydessä ympäröivään maailmaan ja sen kehitykseen. Käsitteelen myös paikallisten ihmisten tapaa hahmottaa fyysistä tehdasyhdyskuntaa ja sen ympäristöä tutkimalla yhdyskunnan rajoja, suhdetta lähiseutuun ja kylän erilaisia alueita. Luvussa kolme lähestyn yhdyskuntaa sen asukkaiden kautta ja tutkin, millä tavoin he olivat sidoksissa yhdyskunnan ulkopuoliseen maailmaan: mistä he tulivat, minne he kenties menivät ja määrittäkö siis jokin muukin paikallinen yhteys heidän suhdettaan kylään ja tehtaaseen. Ihmisten kannalta olennaista oli myös perustavanlaatuinen jako eri yhteiskuntaryhmiin, joiden välisiä rajoja ylitettiin erilaisissa tilanteissa, vaikka samalla ne myös tulivat näkyviksi.

Luvussa neljä käsitteelen tehdastyötä, jolla oli merkittävä asema arkea ja yhteisyyttä määrittävänä tekijänä yhdyskunnassa. Tarkastelen, miten erilaiset työtehtävät ja työn käytänteet, työntekijöiden ominaisuudet kuten sukupuoli ja ikä sekä palkkojen suuruus ja palkkausmuoto vaikuttivat siihen, minkälaista työn kautta mahdollisesti syntyvä yhteisyys oli ja minkälaiseksi eri henkilöiden asema muodostui työpaikalla ja yhdyskunnassa. Tehtaalaisten arjen strategiana soveltan Alf Lüdtken analyysiä ”Eigen-Sinn”:stä, josta käytän suomennosta ”omapäisyys”.

Luvusta viisi lähtien työ käsittelee niitä tapahtumia ja tekoja, jotka muuttivat ja säätelivät tehdasyhdyskuntaa. Yrityksen harjoittamalla työnantajapolitiikalla oli suuri merkitys yhteenkuuluvuuden tunteen kehittäjänä, ja luvussa viisi perehdytään sen eri ulottuvuuksiin Verlassa 1880-luvulta 1910-luvulle. Tarkastelussa käytän apuna paternalismin käsitettä. Tutkin, miten ajan työnantajapolitiikka vaikutti

¹⁴⁰ Tutkimuskäyttöä varten koodaus on talletettu Verlan tehtaan arkistoon.

yhdyskuntaan ja yhteisyyden muodostumiseen tai muodostumatta jäämiseen: keitä yhteisyyden osaksi hyväksyttiin missäkin tilanteessa ja miten yhdyskunnan erilaisista jäsenistä pidettiin huolta tai jätettiin pitämättä.

Tehdasyhteisyyden haastajaksi nousi 1900-luvun alkupuolella työväen(liike)yhteisyys, jonka kehitystä 1900-luvun neljänä ensimmäisenä vuosikymmenenä käsittelem luvussa kuusi. Tutkin, miten työväenliikkeen nousu vaikutti tehtaan johdon ja työntekijöiden asemaan yhdyskunnassa ja miten epäonnistunut vallankumousyritys vaikutti yhteisyyden hahmottamiseen ja kokemiseen. Seuraan työväenliikkeen tilannetta Verlassa 1920- ja 1930-luvulle asti.

Murros 1910- ja 1920-lukujen vaihteessa oli yhdyskunnassa kuitenkin vielä laajempi, kun Verlan tehtaan itsenäinen kausi päättyi yrityksen siirtyessä suurempien yhtiöiden haltuun. Samaan aikaan valtion ja kunnan roolit kasvoivat. Entä miten yhdyskunnassa reagoitiin taloussuhdanteisiin tai ajan poliittisiin virtauksiin? Luvussa seitsemän käsittelem Verlassa harjoitettua työnantajapolitiikkaa 1920-luvulta 1960-luvulle apunani hyvinvointikapitalismin käsite. Tutkin, miten yhteisyyttä luotiin, jäsenettiin ja rajattiin osana suuryhtiötä ja miten työnantajapolitiikka vastasi ja sopeutui uusiin haasteisiin. Viimeisen suuren haasteensa paikallinen työnantajapolitiikka kohtasi tehtaan lakkauttamispäätöksen tekemisessä ja toteuttamisessa, eikä se siitäkään selvinnyt muuttumattomana. Luvussa kahdeksan taas kootaan yhteen työn keskeiset tulokset ja keskustellaan joistakin aineistoon ja työhön yleisesti liittyvistä piirteistä.

Ennen työni käsittelyosan alkamista tahdon vielä paikantaa itseni suhteessa tutkimuskohteeseeni. Suhteeni Verlaan on alkanut jo kauan ennen kuin olen ollut olemassa. Isoisäni isä tuli tehtaalle ulkotöihin 1880-luvulla, ja hänen lapsistaan juuri vaarini jäi tehtaalle ja teki siellä miltei koko työuransa. Hän oli yksi niistä työntekijöistä, jotka tehtaan lopettaessa toimintansa oli vain muutaman vuoden päässä eläkeiästä ja pestattiin viimeisiksi vuosiksi sekalaisiin töihin tehdasalueelle, eikä hän siten joutunut enää kulkemaan linja-autolla muualle töihin. Isäni on syntynyt Verlassa vuonna 1941 eli hän kuuluu siihen sukupolveen, joka joutui jättämään Verlan. Jo oppikoulunsa hän kävi Kouvolassa ja muutti sittemmin Helsinkiin, joten itse olen syntynyt helsinkiläinen. Isäni synnyinkoti Verlassa on edelleen mökkikäytössä perheellämme, ja olen viettänyt siellä vuosien varrella paljon aikaa. Kesällä 1997 ja osin 1998 toimin tehdasmuseolla oppaana, minkä jälkeen olen enemmän tai vähemmän ollut tekemisissä Verlan kanssa myös tutkimukseni vuoksi.

Tutkijalle tilanne on yhtä aikaa otollinen ja ongelmallinen. Esimerkiksi Tarmo Koskinen on Tervakoski-tutkimuksessaan nähnyt tervakoskelaisuutensa – hän on tervakoskelainen jo useammassa polvessa – voimavarana työlleen, sitä rikastavana tekijänä ja hän on nostanut sen osaksi tutkimusmetodiaan.¹⁴¹ Juuri henkilökohtainen kokemus on varmasti osasyynä Koskisen tutkimuksen näkökulman tuoreuteen – hän selvästi näkee itsensä osana Tervakosken historian jatkumoa ja pystyy tutki- maan yhdyskuntaa ikään kuin sisältä päin. Tällaisessa ”kotikenttäedussa” on lukuisia hyviä puolia, eikä vähäisin niistä ole juuri se samainen henkilökohtainen, jopa nostalginen side tutkimuskohteeseen, jota samalla kuitenkin voi pitää tutkimuksen

141 Koskinen 1989, 8–9, 17, 19–20 ja passim.

suurimpana ongelmana. Koskinen on itse kasvanut sisään osaksi Tervakosken ”idylliä” ja kaipaa menneeseen, aikaan joka päättyi viimeistään ”julmassa saneerauksessa” – termi, jota hän käyttää halki työnsä aina puhuessaan Tervakosken saneerauksesta 1983, eikä tee selvästi eroa Tervakosken ja luomansa tehdasyhteisön ideaalimallin välillä.¹⁴²

Suomalaisen historian tutkimuksen yhteydessä nostalgialla on huono kaiku, koska sen avulla on yritetty vaikuttaa asenteisiin: esimerkiksi 1800-luvulla kansakuntaa rakennettaessa pyrittiin suomalaisen itsetietoisuuden ja itsetiedostamisen lisäämiseen. Myöhemmin tutkimukselta on alettu vaatia ennen kaikkea ulkopuolisuutta ja tunteiden syrjäyttämistä. Kuitenkin intiimi ja läheinen suhde tutkijan ja tutkimuskohteen välillä ohjaa tutkijaa Kari Immosen mukaan ottamaan tosissaan ne ihmiset, joita hän tutkii ja valitsemaan kysymyksiä, jotka ovat olennaisia myös itsemme ja oman elämämme kannalta.¹⁴³ Tunteiden käsittäminen menneisyyden kuvaa ”vääristäviksi” tekijöiksi onkin Immosen mukaan johtanut tilanteeseen, jossa taide iskee suoraan tunteeseen ja tiede on ulkokohtainen ja steriili.¹⁴⁴

Koska en itse ole verlalainen, minun on mahdotonta kyetä samalla tavoin tarkastelemaan tutkimaani yhdyskuntaa sisältäpäin ja hyödyntämään omia kokemuksiani kuin Koskinen on tutkimuksessaan tehnyt. Vaikka sukuni juuret ovat Verlassa, olen siellä ulkopuolinen, kesäverlalainen ja tutkimuskohteeni suhteen oikeastaan täysin toisen käden tiedon varassa – onhan tehtaan lakkauttamisesta kulunut jo yli 40 vuotta. Esimerkiksi haastatteluja tehdessäni on sukulaisuussuhteistani voinut olla minulle yhtä lailla haittaa kuin hyötyä myös minun itse sitä tietämättä. Koska perheestä saamani ”sisäpiiritiedon” määrä ei ole kovin suuri – vaarini oli haastattelujen tekovaiheessa jo kuollut, mummoni ei ollut enää haastattelukunnossa ja isäni taas on melko nuorena jo tullut ”puoliverlalaiseksi” – voitaisiin ankarasti ottaa ajatella minun näin menettäneen suurimman osan kotikenttäedusta ja jäljelle jääneen ”haitallisen” tunnesiteen.

Henkilökohtaisen siteen olemassaoloa on turha kieltää, joten tiedostamalla asian pyrin kääntämään sen edukseni. Jokainen meistä on loppujen lopuksi sidottu itseensä, eikä sen kieltäminen esim. valitsemalla itselleen näennäisen vieras ja kaukainen tutkimusaihe muuta asiaa millään tavalla. Viimeistään haastatteluja tehdessään vieraskaan tutkija voi tuskin olla kehittämättä tunnesidettä tutkimuskohteeseensa ja sama tapahtuu minkä tahansa aiheen ja tutkimusmateriaalin kohdalla, kun sen kanssa tehdään töitä kenties vuosikausia. Kuitenkin myös tutkimani ihmiset ovat ja ovat olleet eläviä ja tuntevia, itseensä sidottuja yksilöitä *jokainen*. En siis usko tunteiden vääristävän tutkimusta vaan pikemmin niiden olemassaolon kieltämisen. Historia, joka leikkii, että tunteita ei olekaan, kauppaa meille osatututta kokonaisuutena ja pitää itseään, tutkijaa, ihmisen sijasta koneena.

Myös tiedollisen tason mahdollisuuksia ja rajoitteita on tarpeen pohtia lyhyesti. Samoin kuin yhteisyyttä rakennetaan ja hajotetaan, myös minä rakennan ja hajotan menneisyyttä tässä tutkimuksessa. Historioitsija ei voi palata menneeseen

142 Ks. esim Koskinen 1989, 41 ja passim.

143 Immonen 1999, 101–104, 106.

144 Immonen 1996b, 16.

sen enempää kuin lukija tai muistelijakaan, vaan hänen tehtävänsä on muodostaa siitä tulkinta, johon hän ottaa mukaan toisia asioita ja jättää toisia sen ulkopuolelle. Tulkinta ei ole koskaan sama asia kuin itse mennyt.¹⁴⁵ Tutkijan tavoitteena on tulkintaa tehdessään kuitenkin perustaa se mahdollisimman vankasti lähteisiin,¹⁴⁶ vaikka lähteetkin ovat vain menneisyyden jälkiä. Ne kertovat menneestä valikoiden ja aina omasta näkökulmastaan. Näin voidaan sanoa, että menneisyyttä ei ole mahdollista tavoittaa koskaan enää täydellisesti, mutta se ei tee tutkimuksesta tarpeetonta. Lähteet ovat aina puutteelliset, mutta niiden moniäänisyys tuo esiin myös menneisyyden moniäänisyyden. Samoin kuin meidän nyt-hetkemme on pirstoutunut ja näyttäytyy erilaisena eri henkilöille, myös menneet ihmiset ovat kohdanneet menneet nyt-hetket pirstoutuneina ja erilaisina.¹⁴⁷

Historioitsijalla on taipumus luoda menneisyyteen järjestystä kirjoittamalla siitä (ehettä) kertomuksia, joilla on alku ja loppu ja joissa tapahtumilla on tietyt syyt ja seuraukset ja ne etenevät johdonmukaisesti ja usein jopa vääjäämättömästi kohti nk. loppuaan. Tämä on kuitenkin usein vain jälkiviisauden luoma harha ja tapa jäsentää menneisyyttä, tehdä siitä lukijalle jotenkin käsiteltävissä oleva.¹⁴⁸ Minun tulkintani Verlan tehdaskylän menneisyydestä on yksi mahdollinen tulkinta, joka pyrkii tunnistamaan vajavaisuutensa, mutta samalla tuomaan esiin menneen tehdasyhdyskunnan kirjoja.

145 Ajatus liittyy historian alalla yleisesti käytyyn keskusteluun. Historian ei uskota enää olevan objektiivista, eikä unelmaa menneisyyden kuvaamisesta niin kuin se todella on ollut (”wie es eigentlich gewesen”) pidetä enää realistisena tavoitteena. Vanhojen lähderyhmien puutteellisuus on paljastettu: niidenkin näkökulma on rajoittunut. Ks. esim. Burke 1993a, 4–6. Kuitenkin väitteelle, ettei historiallista todellisuutta voida saavuttaa, on asetettava rajat. Toteamus ei tarkoita, ettei menneisyyttä tutkittaessa pyrittäisi mahdollisimman lähelle mennyttä todellisuutta tai jotakin näkökulmaa siihen. Konstruktio menneisyydestä ei voi eikä saa olla mielivaltainen. Ks. esim. Iggers 1999, 49–67.

146 Toisaalta lähteet puhuvat vain, koska tutkija on pannut ne puhumaan. Ne eivät puhu itseksensä. Kalela 2000, 92 ja passim.

147 Ajatusta voidaan jatkaa jopa saman yksilön eri hetkinä vaihtuviin menneisyystulkintoihin ja muistoihin asti. Yleisemmällä tasolla on kiinnitettävä huomiota kulttuurin ja historian moniäänisyyteen yhtenäiskulttuuri-teoriaa vastaan. Esim. ääniradioviihteen suomalaisuus-tulkintoja tutkinut Paavo Oinonen toteaa toisten ohjelmien ja ohjelmistojen osa-alueiden voineen haastaa samoja suomalaisuutena pidettyjä elementtejä, joita toiset legitimoivat. Oinonen 2004, 45–46.

148 Ks. esim. Kalela 2000, 125: ”Tapahtuman kertominen on tapa tehdä osa maailmasta käsitettäväksi itselle ja kuulijoille.” Tutkija selittää ja tulkitsee historian ilmiöitä asettaen ne tiettyyn asia-yhteyteen, esimerkiksi kronologiaan. Jo ajan jäsentämisen tapa ja lokeroiminen erilaisiin aikakausiin on usein menneisyyden tulkinnan mukaista ja jälkiviisauden värittämää. Ks. myös ibid 112, 128–136 ja passim. Samoin Peter Burke toteaa kerrontaa kritisoidun, koska se korostaa juonellisia elementtejä eikä siten pysty monipuoliseen analyysiin. Ratkaisuksi hän tarjoaa ”mikrokertomusta”, loppuratkaisusta taaksepäin lähtevää, yleisen ja yksityisen tason välillä vuorottelevaa ja eri näkökulmia esiin tuovaa kirjoitustapaa, jolloin teksti voidaan lukea myös kertomuksena. Burke 1993b, 235, 241–245.

2. KOSKIPAIKASTA VILKKAAKSI TEHDASKYLÄKSI

Luvussa tutkitaan, miten alueellinen kokonaisuus, fyysinen Verlan tehdasyhdyskunta muodostui ja kasvoi ja miten se liittyi yhdyskunnassa rakennettuun ja koettuun yhteisyyteen ja erillisyyteen. Yhdyskunta liitetään osaksi kansainvälistä ja kansallista teollistumiskehitystä sekä lähiympäristöään.

ESITEOLLISESTA VAIHEESTA ENSIMMÄISEEN PUUHIOMOON: VERLA OSANA YLEISTÄ KEHITYSTÄ

Eräs verlalainen perimätieto kertoo kylän nimen synnystä seuraavasti:

Ruotsi-Suomen ja Venäjän sodan aikana 1808–1809 käytiin Verlassa taisteluja kesällä 1809. Kaatuneita sotilaita oli kasattu nykyisen kyläkaupan ja Kievarin edessä olevalle kalliolle. Kaatuneista vuoti kalliolle verta, mistä johtuen kylän asukkaat alkoivat kutsua paikkaa ver'laaniksi. ”Verlaani” onkin jo lähellä Verla-nimeä.¹

Tarina on kiehtova, vaikka nimen synnyn selitykseksi se tuskin sinällään käy. Kerromuksen historiallista lähtökohtaa etsittäessä nousee Suomen sodan vaihtoehdoksi Verlassa käydyille taisteluille nk. Kustaan sota, jonka kolmantena sotavuonna 1790 Ruotsin armeijan joukot kerääntyivät Jaalan Pyörylän kylään vain 3–4 kilometrin päähän nykyisestä Verlasta. Sieltä Kustaa III hyökkäsi Venäjälle virran yli hätäisesti rakennettua siltaa myöten.² Pohjois-Kymenlaakson kylännimiä tutkineen Saulo Kepsun mukaan Verla-nimi tulee kuitenkin yksinkertaisesti Verlan koskesta. ”Wärla niemen maa” on mainittu tuomiokirjoissa jo 1681.³ Tarina on kuitenkin osoitus paikkakuntalaisten tuntemasta mielenkiinnosta menneisyyttä ja kylän alkuperää kohtaan. Nimen syntyvaiheiden pohtiminen vastaa osaltaan kysymyksiin siitä missä me asumme, mistä tulemme, keitä olemme.

Virallisesti Verlan kylää ei ole monessa suhteessa ollut edes olemassa, mihin on osaltaan vaikuttanut sijainti kahden kunnan rajalla. Vaikka Jaalan kunnallishallinnossa on silloin tällöin esiintynyt Verla-niminen yksikkö kuten Verlan kansakoulu-piiri tai Verlan äänestyspiiri, on Verlaksi katsottava alue kuulunut Jaalan puolella Jaalan kylään ja Valkealan puolella Selänpäähän.⁴ Asutus on syntynyt kosken ran-

1 WA Lehtileikekokoelma. *Kouvolan Sanomat*. Lukijoilta: Pauli Kalenius: *Mistä Werla on saanut nimensä*. Kesä 1995.

2 Halila (1939) 1988, 297–306; Oksanen 1995, 171–177.

3 Kepsu 1981, 214.

4 Ks. esim. KA Henkikirjat 1895 Valkeala ES 3777, Jaala ES 3945; JKA Lakkautetut koulut Verlan koulu; JKA Valt vaalik Vaaliluettelot.

nalle vasta tehtaan myötä, mikä on hyvin ymmärrettävää, sillä Verlan kallioiset maat eivät juuri anna mahdollisuuksia laajamittaiseen maanviljelyyn. Sen sijaan Verlassa on koski.

Koski yhdistää ja erottaa, houkuttelee ja karkottaa. Se on vaarallinen ja hanka-loittaa kulkua joella, mutta siitä saadaan myös energiaa ja se tarjoaa mahdollisuuksia runsaisiin kalasaaliisiin. Verlankoski onkin ollut yksi Valkealan parhaista kalastamoista. Ainakin jo 1600-luvun alkupuolella koskessa on ollut ankeriaskalastamo, joka laskettiin kuuluvaksi yhteen läheisen Siikakosken kanssa ja näistä maksettiin vuotuista veroa tuolloin neljä tynnyriä⁵ suola-ankeriasta ja neljä leiviskää⁶ kuivatua ankeriasta. Kun kala väheni koskissa ja kalastamot jäivät pitkäksi aikaa käyttämättömiksi, alkoivat Jaalan puolen (silloisen Iitin) asukkaat puolestaan pitää koskea omanaan. Niinpä selänpääläinen Esko Matinpöika valitti käräjillä vuonna 1685 huhdasjärveläisten (nyk. Koillis-Jaalaa) rikkoneen hänen Verlankoskeen tekemänsä ankeriasarkun.⁷ Koski on siis houkuttanut molempien rantojen asukkaita ja ollut eräänlaista rajamaata, kylien takamaata, jota molemmat puolet mielellään hyödynsivät.

Myös kosken vesivoimaa on hyödynnetty pitkään ennen tehtaan rakentamista. Parhaimmillaan kaksi myllyä on jauhanut viljaa Verlankoskessa, yksi kummallakin puolella rantaa, vaikka myllyjen käyttäjät ovatkin asuneet kauempana. Vuonna 1748 Valkealan kirkkoherra Procopaeus yritti päästä käräjillä eroon kalastamosta, joka oli vaurioitunut pikkuvihan aikana. Hyöty ei kuulemma muutenkaan ollut entisenlainen, kun toinen ranta kuului Turun rauhan solmimisen jälkeen eri valtakuntaan (Ruotsin ja Venäjän välinen raja kulki tuolloin Verlankoskessa). Tässä yhteydessä kerrotaan Jaalan pyöryläisten rakentaneen omalle rannalleen myllyn, joka vaikeutti kalastusta. Sen lisäksi myös Valkealan selänpääläisten mylly aiheutti kalastukselle haittaa ja Procopaeus pyysi käräjiltä todistusta tilanteesta. Tarkastajien kertomuksessa on säilynyt kuvaus tuonaikaisesta Verlankoskesta: ankeriaspato oli 14 sylen⁸ pituinen ja siitä puolet oli uusittu. Kalastuslaitteisto oli ylempänä koskenniskassa, jossa oli putousta vain kyynärän⁹ verran. Alajuoksulla kymmenen sylen päässä ankeriasarkuista sijaitivat myllyt: pyöryläisten mylly Ruotsin puolella ja selänpääläisten mylly Venäjän puolella. Kumpaakin myllyä varten oli rakennettu 17 kyynärän pituinen pato ja putousta tällä kohtaa oli peräti kuusi kyynä-

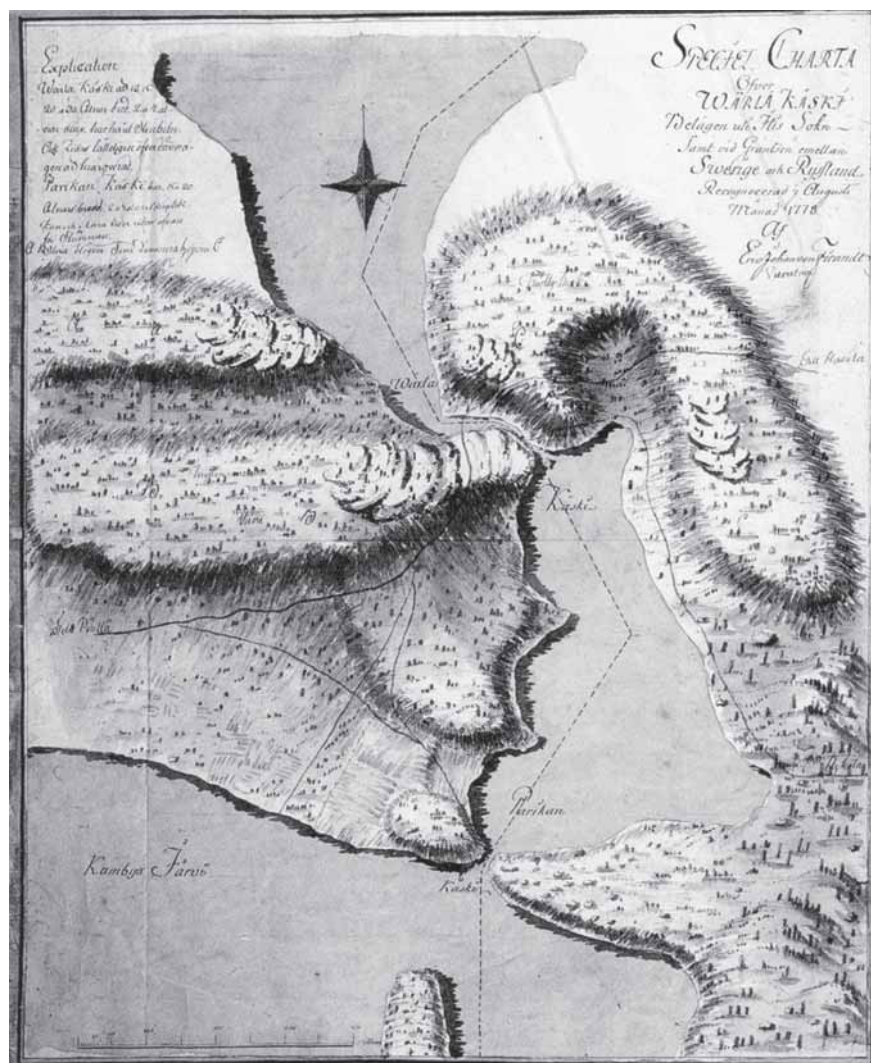
5 Neljä tynnyriä vastaa noin 660 litraa. Yksi tynnyri (*tunna*) kuivaa ainetta on vastannut 1600-luvun alkupuolelta lähtien Suomessa yleensä 30 kappaa eli noin 164,91 litraa. Juoksevassa aineessa tynnyri vastasi 48 kannua eli noin 125,61 litraa. Mittojen muuntaja. <http://www.utu.fi/hum/historia/cgi-bin/mitat> Haettu 26.8.2004.

6 Neljä leiviskää vastaa noin 34 kiloa. Leiviskä on Skandinaviassa ja Itämeren alueella käytetty painomitta, jossa yksi leiviskä (*lispund*) on vastannut 1600-luvun alkupuolelta lähtien yleensä 20 naulaa eli 8,5 kiloa. Metrisessä järjestelmässä leiviskästä on käytetty kuitenkin myös arvoa 10 kg. Mittojen muuntaja. <http://www.utu.fi/hum/historia/cgi-bin/mitat> Haettu 26.8.2004.

7 Oksanen 1995, 73–74.

8 14 syltä vastaan noin 25 metriä. Yksi syli (*famn*) on 1600-luvun alkupuolelta vastannut yleensä kolmea kyynärää eli noin 178 senttimetriä. Mittojen muuntaja. <http://www.utu.fi/hum/historia/cgi-bin/mitat> Haettu 26.8.2004.

9 Yksi kyynärä vastaa noin 60 cm. Mittojen muuntaja. <http://www.utu.fi/hum/historia/cgi-bin/mitat> Haettu 26.8.2004.

Kartta 1. Verlankoski ja Parikankoski 1778. Vasen ranta kuului Ruotsille, oikea Venäjälle. Karttaan on merkitty myös kosken poikki kulkenut ratsutie, joka vie vasemmalle Pyörylään, oikealle Hasulaan. Kartta: Krigsarkivet, Stockholm.

rää.¹⁰ Vuonna 1802 mainitaan Iitin puolelle Verlaan rakennetun 2-kiviparisen veromyllyn.¹¹ Näin myös myllyt ovat olleet osoitus Verlan kosken asemasta kahden kaukaisemman alueen hyödyttäjänä.

Verlan koski on vanhastaan sijainnut myös uittoreitillä. 1700-luvulla Iitti ja Valkeala joutuivat Kymenlaakson sahojen ostopiiriin, mikä kohotti metsän arvoa.

10 Oksanen 1995, 217–218. Ankeriasarkun ja myllyjen etäisyys (10 sylvä) vastaa noin 18 metriä. Padon pituus (17 kyynärää) oli noin kymmenen metriä ja kosken putouskorkeus myllyjen kohdalla (kuusi kyynärää) noin kolme ja puoli metriä. Mittojen muuntaja. <http://www.utu.fi/hum/historia/cgi-bin/mitat> Haettu 26.8.2004.

11 Halila (1939) 1988, 534.

Syyskuussa 1738 valitettiin Kymenkartanon läänissä (Valkealan puoli) käräjille, että Viialan sahan uitto haittasi Kymijoen kalastusta Verlankoskella. Uitto oli kuu-lemma tuhonnut osan kosken kalastuslaitteista.¹² Viialalaiset lupasivatkin 1750-luvulla Verlan- ja Siikakoskien vuokraajalle 50 ruplaa, jos hän luopuisi kosken ja laitteiden käytöstä, ja ainakin Siikakoski siirtyi viialalaisten hallintaan.¹³ 1800-luvulla koskea perattiin julkisin varoin kahteen eri otteeseen. Vuosina 1831–1834 tehdyn perkauksen myötä vedenkorkeus yläjuoksulla sijaitsevassa Suolajärvässä laski kolme kyynärää, mutta jo 30 vuoden kuluttua (1863) tuli perkaus uudelleen ajankoh- taiseksi, jottei Suolajärvi tulvisi Vuohijärven laskun yhteydessä.¹⁴ Tässäkin suhteessa Verla on ollut ennen teollista kauttansa raja-alue, ja sen vesireittiä on hyödyn- netty läpikulkuun ja kuljetukseen, vaikka siellä ei ole juuri asuttu.

Paitsi rantakaistaleiden kapeus ja maastonmuodot, on Verlan kehitykseen vai- kuttanut sen sijainti myös konkreettisella rajaseudulla. Kymijoessa kulki aikoi- naan jo Hämeen ja Viipurin linnaläänien raja niin, että Iitti ja sen mukana nykyi- nen Jaala kuuluivat Kaakkois-Hämeeseen, kun taas Valkealan puolta pidettiin Karjalana. Itsenäisen Valkealan synnystä lähtien 1640 on koskessa kulkenut kun- nanraja.¹⁵ Suurin muutos rajaoloissa Iitin, Valkealan ja Verlan osalta tapahtui kuitenkin 1700-luvulla, kun hävityn hattujen sodan (1741–1743) jälkeen valta- kunnan raja siirtyi Kymijokeen, mikä tarkoitti Valkealan jäämistä Venäjän puo- lelle osaksi nk. Vanhaa Suomea. Nykyisen Verlan alue jakautui siis kahtia toisen puolen kuulussa Ruotsin, toisen Venäjän valtakuntaan. Perimätiedon mukaan Verlan Valkealan puolella ”Lipun torppana” tunnettu pieni mökki olisi 1700-lu- vulta periytyvä venäläisten rajavartijoitten vahtitupa ja näin ollen Verlan ensim- mäinen asuinrakennus. Paikka olisi ollut vahtituvalla otollinen, sillä Verlankos- ken niskalla oli kahlaamo, jonka kautta kulki ratsutie Ruotsista Venäjän puolelle.¹⁶

12 Oksanen 1995, 73.

13 Oksanen 1995, 218.

14 Ilmonen 1933, 10.

15 Halila (1939) 1988, 70–71, 78–83, 335 ja passim; Oksanen 1995, 142–145; Salminen 2004, 189. Kun Iitin seurakunta oli perustettu Arvid-piispan päätöksellä 1539, siihen kuului myös osia Valkealasta. Valkeala rakensi itselleen kuitenkin jo 1630-luvulla kirkon ja 1640 syntyi itsenäinen Valkealan seurakunta. Viipurin piispa Nikolaus Magni nimitti Valkealan seurakunnan perustami- seen liittyvässä asiakirjassa vuodelta 1631 nykyisen Valkealan puolen talonpoikia ”Karjalan puolen talonpojiksi” ja nykyistä Iittiä ja Jaalaa Hämeeksi. Aimo Halilan mukaan Iitin Vesikansalla eli Jaalalla oli vahvat yhteydet kuitenkin myös Heinolan ja Mäntyharjun kautta Savoan. Jaala itsenäistyi Iitistä 1879.

16 Halila (1939), 1988, 289–291; Oksanen 1995, 167, 178; Salminen 2004, 175; Y. M. Sprengtporten, *Kymenlaakso ja Suomen puolustus. Sotilaiden (”Lipun”) vahtitupa Verlassa venäläisten etuvartio 1700-luvulta?* Lehtiartikkeli ilman päivystä tekijän hallussa. Ks. myös WA Lehtileikekokoelma. Nimensä torppa on saanut Antti Lipun mukaan, joka osti sen valtiolta vuoden 1880 tienoilla. Ibid..

Venäjälle Turun rauhassa luovutettu alue muodosti siis yhdessä jo aiemmin luovutetun alueen kanssa nk. Vanhan Suomen. Alueen asukkaat saivat säilyttää Ruotsin vallan aikaiset säätyeri- oikeutensa, lakinsa, oikeudenkäytäntönsä, uskontonsa ja virkakielenä pysyi edelleen ruotsi, vaikka näiden oikeuksien loukkauksiakin tapahtui. Suurimpia epäkohtia oli lahjoitusmaakysymys, sillä venäläiset lääniherrat pyrkivät kohtelemaan talonpoikia maaorjina. Vanhan Suomen oloja pidettiin 1800-luvun alkuvuosina varsin onnettomina ja surkeina, varsinkin kun niitä verrattiin muuhun Suomeen. Uudempi tutkimus on kuitenkin lieventänyt kuvaa, vaikka on totta että rajaseutu oli kärsinyt huomattavasti mm. jatkuvista sodista.

Pitkin Kymijokea käytiin veden poikki edelleen kauppaa ja jonkin verran solmittiin avioliittojakin. Joen ylitys edellytti asianmukaista lupaa ja rajaa vartioivat vahtisotilaitten lisäksi

On kuitenkin mahdollista myös, että torppa on siirretty nykyiselle paikalleen joltain toiselta vahtipaikalta.¹⁷

Valtakunnanraja säilyi seutua tuhonneesta nk. Kustaan sodasta (1788–1790) huolimatta muuttumattomana Suomen sotaan (1808–1809) asti, minkä jälkeen vuoden 1812 alusta Vanha Suomi liitettiin osaksi vasta perustettua Suomen suuriruhtinaskuntaa Viipurin lääninä. Lääninraja jäi kulkemaan siihen, missä ennen oli ollut valtakunnan raja, sillä Iitti kuului edelleen Uudenmaan lääniin.¹⁸

1800-luvun loppupuolella Iitin laajan kunnan sisäiset erot ja kiistat johtivat siihen, että kunta jakautui kahtia sen pohjoisen osan, nk. Vesikansan (Jaala) itsenäisyydessä eteläisestä Maakansasta (Iitti). Jaalan seurakunnan syntyvuotena pidetään vuotta 1873, jolloin senaatti antoi luvan oman kirkkoherrakunnan muodostamiselle, mutta kunnallinen itsenäistyminen tapahtui vasta kuusi vuotta myöhemmin 1879.¹⁹ Kun Verlan ensimmäinen teollisuusyrittäjä Hugo Neuman saapui kuohujen äärelle, hän perusti hiomonsa siis Iitin kuntaan Uudenmaan lääniin Suomen suuriruhtinaskuntaan, joka kuului Venäjälle.

Miksi Neuman saapui Verlaan? Kysymykseen voisi vastata tutkimalla Neumanin elämäntilannetta, koulutusta, varallisuutta (tai sen puuttumista) ja höystää teorian arveluilla hänen mielenlaadustaan, luonteenpiirteistään ja ajatusmaailmaansa. Taustalla vaikuttivat kuitenkin myös monet sellaiset tekijät, jotka eivät olleet Neumanin henkilöstä riippuvia, mutta jotka hän kohtasi, jotka kohtasivat hänet ja joihin hän osasi tarttua. Tästä yleisen ja yksityisen kohtaamisesta syntyi Verlan ensimmäinen tehdas. Tehtaan perustamista 1870-luvulla voi puolestaan pitää lähtökohtana itse kylän synnylle.

Kansallisen ja kansainvälisen talouden kannalta 1800-luvun Suomi oli ehdottomasti agraarinen maa, jolla oli kuitenkin jo kokemusta metsien hyväksikäytöstä. Jo 1600-luvulla Suomi oli kytkeytynyt mukaan maailmankauppaan tervan viejänä, ja seuraava suuri metsäteollisuuden vientituote oli sahatavara. Kun puuta alettiin hyödyntää paperin raaka-aineena, oli Suomi nopeasti kehityksessä mukana.²⁰

Paperinvalmistus oli ollut 1800-luvun alkuun asti pääosin käsityötä, jossa arkit siivilöitiin, puristettiin ja kuivatettiin käsin. Elintason ja yleisen sivistystason noustessa painotuotteiden kysyntä kasvoi ja 1800-luvun alussa kehitettiin paperikone. Koska paperin tarve lisääntyi kuitenkin jatkuvasti, ei pelkkää lumppea riittänyt enää tarpeeksi raaka-aineeksi ja vaihtoehtoisten raaka-aineiden löytäminen alkoi

myös rajaratsastajat, tullimiehet, joita kansa kutsui rantrijijareiksi. Rajan toisella puolella käytiin kuitenkin luvattakin ja myös tavaraa salakuljetettiin yli, kun rajavartioiden silmä vältti. Kustaan sodan (1788–1790) jälkeen valvonta rajalla tiukkeni epäluulon jäätyä kytemään naapurivaltioiden välillä, jolloin ennestään avoin raja sulkeutui ja kanssakäyminen sen yli väheni. Venäjän puolella 1790-luvulla tehdyissä puolustus suunnitelmissa mainittiin myös Verlankoski mahdollisena ylimenopaikkana.

Myös enemmän ks. Halila (1939) 1988, 286–291; Mäntylä (1987) 1990, 357; Blomstedt 1992, 138–139; Ranta 1992, 83–84; Oksanen 1995, 22–34, 167, 170, 178–180.

17 Mökkiä korjatessa on osoittautunut, että hirret on numeroitu, kuten rakennuksen siirtämisessä on tapana. Myöskään sijainti ei ole paras mahdollinen kahlaamon vartiointia ajatellen.

18 Halila (1939) 1988, 297–313; Oksanen 1995, 182. Kustaan sodasta Oksanen 1995, 171–177.

19 Halila 1966, 328–331; Salminen 2004, 185–189.

20 Kuisma 1993, 25–26, 43, 254 ja passim.

käydä yhä välttämättömämmäksi.²¹ Jo 1830-luvulla keksittiin, kuinka oljesta voitiin keittää paperivalmistukseen kelpaavaa massaa, mutta paljon suuremman merkityksen raaka-aineena sai puu. Vuonna 1844 saksalainen kutomomestari Friedrich Keller onnistui valmistamaan käsin veivattavalla hiomakivellä puusta kuitumassaa. Heinrich Voelter kehitteli keksintöä edelleen ja onnistui muokkaamaan siitä ensimmäisen tehdaskäytössä käyttökelpoisen hiomakoneversion kymmenisen vuotta myöhemmin 1852. Varsinaisen maailmanmaineen hänelle toi kuitenkin Pariisiin maailmannäyttelyssä 1867 esitelty kokonainen hiomo.²²

Hiomakoneen kehitys ja Suomen asema Venäjän yhteydessä tarjosivat suuriruhtinaskunnalle Karl-Erik Michelsenin mukaan aivan uudenlaisen roolin paperinvalmistuksen suhteen kansainvälisessä teollisuudessa ja kaupassa. Uuden raaka-aineen hyödyntämisen myötä tuotantoalueet jakautuivat maailmanlaajuisesti uudelleen: pohjoiselle havumetsävyöhykkeelle syntyi lähinnä puumassaa tuottava alue, joka käsitti Skandinavian maat ja Kanadan, kun taas Keski- ja Etelä-Euroopan vanhat paperin suurtuottajat (Englanti, Ranska, Hollanti ja Espanja) muodostivat vyöhykkeen, joka osti raaka-ainetta ja jalosti sitä eteenpäin suurille kotimarkkinoilleen. Saksalla ja Yhdysvalloilla oli sekä metsävaroja massan tuotantoon että riittävät kotimarkkinat tuotteilleen. Niissä hyödynnettiinkin teknisiä uudistuksia tehokkaimmin ja onnistuttiin rakentamaan korkealuokkainen massa- ja paperiteollisuus. Suomesta muovautui mielenkiintoinen erityistapaus. Metsävarojensa lisäksi se saattoi tullien suojaamana hyödyntää Venäjän mittavia markkinoita, jolloin siitä kehittyi Saksan ja Yhdysvaltojen kaltainen paperin vientimaa, vaikkakin pienempi.²³

Suomessa koettiin 1870-luvun alussa suorastaan pieni puuhiomojen perustamisalta uuden tekniikan ja talouden korkeasuhdanteen ansiosta. Vuonna 1875 toiminnassa oli jo 12 hiomoa, joista yksi oli Hugo Neumanin 1872 aloittama yritys Verlankoskessa.²⁴ Neuman oli syntynyt Oulusta, ja Vaasan teknillistä reaalkoulua käytyään hän oli jatkanut opintojaan Zürichissä Sveitsissä vuosina 1865–1870. Sveitsin opiskelujen ja tietotaidon ansioksi onkin laskettu hänen innostuksensa kokeilla onneaan hioma-alalla, joka oli tuolloin Suomessa vielä aivan aluillaan. Palattuaan Suomeen Neuman värväytyi Riihimäen–Pietarin rautatielle, jolloin hän lieinee myös ”löytänyt” Verlankosken. Koski oli syrjemmällä ja pienempi kuin Kymihoen suuret kosket ja siksi todennäköisesti paremmin hänen kustannuskynsä ra-

21 Michelsen 1986, 97; ks. myös Talvi 1979, 25.

22 Sourander, Solitander 1943, 5–9; Talvi 1979, 25; Kuisma 1993, 249–250, 253–256.

23 Michelsen 1986, 98.

24 Vuoteen 1900 mennessä määrä oli kaksinkertaistunut 24:än ja kaksikymmentä vuotta myöhemmin puuhiomoja ja pahvitehtaita toimi Suomessa jo 47. Ensimmäiset 12 puuhiomoa perustamisvuosineen olivat: Kinterin puuhiomo Viipurin pitäjässä 1859, Tampereen puuhiomo Tampereen kaupungissa 1865, Nokian puuhiomo Pirkkalan pitäjässä 1868, Mäntän puuhiomo Keuruun pitäjässä 1868, Kyröskosken puuhiomo Hämeenkyrön pitäjässä 1871, Valkeakosken puuhiomo Sääksmäen pitäjässä 1872, Tampereen puuhiomo Tampereen kaupungissa 1872, Werlan puuhiomo Jaalan pitäjässä 1872, Inkeröisten puuhiomo Sippolan pitäjässä 1872, Kuusankosken puuhiomo Iitin pitäjässä 1873, Kymin puuhiomo Valkealan pitäjässä 1874 ja Hovinmaan (Åstrandin) puuhiomo Viipurin pitäjässä 1875. Sourander, Solitander 1943, 13, 19, 22–23; Oksanen 1957, 15; Talvi 1979, 28; Michelsen 1986, 98; Kuisma 1993, 256–257.

joissa.²⁵ Pietarin rata päätettiin vetää Riihimäestä Lahden ja Kausalan kautta itään, ja se valmistui 1870. Radan rakentamisen myötä syntynyt yhteys Venäjälle oli yksi keskeinen edellytys Pohjois-Kymenlaakson kehittymiselle yhdeksi Suomen puunjalostusteollisuuden keskuksista jo varhaisessa vaiheessa.²⁶

Kymenlaakso tarjosi siis vesivoimaa tehtaille, liikenneyhteydet markkinoille sekä uittoyhteydet puunhankinta-alueille. Inkeröisten Ankkapurha ja Kuusankoski vallattiinkin nopeasti, ja Pohjois-Kymenlaakson koskien tehtailla tuli olemaan saannotavansa vielä Verlankin historiassa. Kuusankosken itärannalle rakensi Forssan tehtaiden perustaja Axel Wilhelm Wahren Kymintehtaan (Kymin Osakeyhtiö), joka pääsi aloittamaan paperinvalmistuksen 1874. Samalle kohtaa virtaa Myllysaareen pystytti kreivi Carl Robert Mannerheim (marsalkka Mannerheimin isä) Kuusankosken tehtaan (Kuusankoski Osakeyhtiö), jossa paperinvalmistus alkoi 1873.²⁷ Kolmas mahtava koski, Kyöperilän eli Voikkaan koski oli niin vaikeasti lähestyttävä, että se saatiin valjastettua vasta vuosisadan lopussa, jolloin Rudolf Elving rakensi Voikkaalle muutamassa vuodessa maan suurimman ja ajanmukaisimman paperitehtaan. Voikkaa, Kymi ja Kuusankoski yhdistyivät 1904 Kymin Osakeyhtiöksi, josta tuli Suomen suurin yhtiö ja Pohjoismaiden suurin paperintuottaja.²⁸

Entä miten Neuman käynnisti liiketoimintansa? Suomen luotto-olot olivat 1800-luvulla vielä kehittymättömät ja uusi yritys perustettiin usein kokoamalla yhteen asiasta kiinnostuneita miehiä, jotka sitten muodostivat yhtiön ja vastasivat perustamiskustannuksista kertyneellä pääomalla. Yksityisten henkilöitten esiintyminen teollisuuden luotottajina oli myös tyyppillistä.²⁹ Neuman sai rakennuspääoman yritykselleen Alexander Lagerborgilta, joka oli ollut hänen opiskelutoverinsa Sveitsissä, ja toinen opiskeluystävä Waldemar Conradi hoiti yrityksen kirjanpidon ja talouspuolen.³⁰

Neumanin hiomon myötä Verlassa alkoi teollinen aika ja siitä alkoi muodostua takamaan sijaan keskus. Ensimmäinen hiomo oli kuitenkin hyvin pieni. Neuman osti sitä varten Verlankosken rannalta neljän talon omistaman myllyn, jota hän jatkoi kuvauksen mukaan rakentamalla kaksikerroksisen puutalon korkeiden, muurattujen pylväiden varaan.³¹ Työväkeen kuului kaksi katkaisumiestä (sirkkeli), kak-

25 Ilmonen 1933, liite; Ilmonen 1945, 47; Hoving 1947, 364–366; Talvi 1979, 31; Kovalainen & Kotila 2002, 32. Ei ole sattumaa, että Neuman päätyi Suomessa juuri ratatyömaalle, sillä rautatieverkoston luominen oli Michelsenin mukaan suomalaisen insinöörikunnan ensimmäinen oma, suuri taidonnäyte. Hanke keräsi suorittajikseen niin eri puolilla Eurooppaa koulutuksensa saaneita insinöörejä kuin myös oman Polyteknillisen opiston insinööriosaston kasvatit, ja uudesta rautatiehallituksesta tuli insinöörivetoinen keskusvirasto. Michelsen 1999, 146–149, 157.

26 Halila 1966, 16, 21–22; Talvi 1979, 20; Kuisma 1993, 263.

27 Halila 1966, 26–30; Kuisma 1993, 261. Ks. myös Talvi 1979, 33–56, Tuuri 1999, 16. Vesivoiman merkityksestä ks. Michelsen 1986, 103.

28 Talvi 1979, 98–112. Ks. myös Halila 1966, 32; Karonen 2004, 258.

29 Hjerpe 1979, 120–124.

30 Ilmonen 1933, liite; Ilmonen 1945, 47. Waldemar Conradista kerrotaan hänen olleen säännöllinen ihminen, hyvin miellyttävä seuramies, mutta tarmoton. Verlan tehtaan palon jälkeen hän siirtyi Pohjois-Suomeen viljelemään maata, hoiti myöhemmin myös meijeriä Limingassa. Ilmonen 1933, liite.

31 Ilmonen 1933, 2–3; Ilmonen 1937a, 8; Ilmonen 1945, 47; Hoving 1947, 366–367. Rakennuksen yläkertaan sijoitettiin 50-hevosvoimainen hiomakone sekä katkaisusirkkeli ja alempaan kerrokseen kokoojakone ja ruuvikäsipuristin. Neuman osti myös joltakulta Selänpään talolliselta riihen, jonka hän pystytti hiomonsa läheisyyteen kuivaushuoneeksi. Näin hän saattoi toimittaa valmistamansa massan joko märkänä tai kuivana.

si hiojaa, kaksi arkinvastaanottajaa (kokoojakoneet), kaksi prässimiestä ja 2–4 sekatyöläistä, joista yksi oli yövahti. Työvoimana käytettiin ainoastaan miehiä. Vähäisen työntekijämäärän mukaisesti myös tuotanto oli vaatimatonta. Muistitieto kertoo, että ”kun puuhiomon koneet reistailivat, saatiin vain kolla tai pari päivässä”.³²

Neumanin hiomo joutui kuitenkin pian vastatuuleen. Tuotanto oli kovin pientä ja suhdanteet heikkenivät. Jo huhtikuussa 1874 Neumanin piti jättää yrityksensä Conradin hoidettavaksi ja itse lähteä takaisin rautateiden palvelukseen Turun–Tampereen radalle.³³ Myös massan kuljettaminen tuotti ongelmia, sillä matka rautatielle oli tuon ajan liikenneolosuhteissa pitkä. Jäätömänä aikana kerrotaan masapaaleja kuljetetun erikoisesti tätä tarkoitusta varten rakennetuilla veneillä vesitse Pyhäjärvelle ja sen toiselle puolelle, mistä loppumatka Kausalan asemalle taitettiin rahtihevosilla. Talvisin koko matka piti taittaa hevosilla jäiden yli.³⁴ Veikko Talvi kertoo Neumanin kuitenkin luopuneen pian tästä hankalasta kuljetustavasta ja palkanneen Selänpään talollisia kuljettamaan paalit huonopohjaisia teitä myöten Valkealan kautta Utin asemalle.³⁵ Hiomorakennuksessa syttyi 1875 tulipalo, jonka yövartija kuitenkin sai sammutetuksi, ennen kuin suurta vahinkoa pääsi tapahtumaan. Lopullisen kuoliniskun Verlankosken ensimmäinen hiomo sai seuraavana vuonna tapahtuneessa tulipalossa, jossa tehdasrakennus tuhoutui. Samaan aikaan 1870-luvun puolivälissä oli Preussin–Ranskan sodan (1870–1871) jälkeinen nousukausi vaihtunut pitkään lamaan, eikä Neuman enää rakentanut tehdastaan uudelleen.³⁶

Neumanin yritys kuvastelee niitä vaikeuksia, jotka olivat tyypillisiä ensimmäisille puuhiomoille: välituotteen kuten hiokkeen tai sellun kuljettaminen ei saanut olla liian kallista, jotta sen hinta pysyi kohtuullisena ja tuote meni kaupaksi. Jos pääoma oli vähäistä ja uuden tekniikan kanssa koettiin takaiskuja, se johti uuden yrityksen helposti taloudellisiin vaikeuksiin.³⁷ Lähtösysäyksen yritykselle antoi uusi teknologia, mutta myös kansainväliset taloussuhdanteet vaikuttivat olennaisesti sen elinehtoihin. Vaikka Neumanin yritys jäi lyhytikäiseksi, se toi ensimmäiset teollisen aikakauden tuulahdukset Verlaan. Hiomo liitti Jaalan ja Valkealan rajakolkan osaksi valtakunnallista ja kansainvälistä kehitystä taloudessa ja tekniikassa. Myös

Myllyn täytyy olla samainen vuoden 1802 2-kiviparinen veromylly (Halila (1939) 1988, 534.), josta aiemmin oli puhetta. Sen omistivat Toitturin talo Palojärven kylästä ja Paavola, Urpanen ja Puolakka Jaalan kylästä. Koskioikeudesta jouduttiin käräjöimään mm. 1903–1911. Turun Hovioikeus ratkaisi asian yhtiön eduksi kesäkuussa 1909 ja talojen kanssa tehtiin sopimus, jonka mukaan yhtiö pitää huolta myllystä ja kyseisillä taloilla on siinä tulliton jauhatusoikeus. Mitä hiomon rakentamiseen tulee, Ilmonen huomauttaa valtioneuvos A. Krogiuksen toimineen samalla tavalla Kapakkakoskella muuttaessaan myllyn hiomoksi: pidentänyt sitä pilareiden päällä. Ilmonen 1933, 11–12; Ilmonen 1937a, 8.

32 Ilmonen 1937a, 8; Ilmonen 1951, 2–3; vrt. Ilmonen 1933, 3; Hoving 1947, 367. Kolla on pahvipaali, useimmiten 200 kg.

33 Ilmonen 1933, liite; Hoving 1947, 367; Ilmonen 1951, 2–3. Neumanilla oli ilmeisesti ainakin kaksi tyttäretä. Ilmonen 1933, liite.

34 Ilmonen 1933, 3; Hoving 1947, 367.

35 Talvi 1979, 31.

36 Ilmonen 1933, 3; Hoving 1947, 367; Ilmonen 1951, 3; Hjerppe 1979, 27; Hjerppe 1990, 25. Lama vaivasi Suomen taloutta pahimmin 1876–1881, kunnes 1882 alkoi elpyminen. Ibid..

37 Hjerppe 1979, 92.

kylä alkoi muodostua.³⁸ Varsinaisen Verlan kylän voi katsoa syntyneen kuitenkin vasta Verlan toisen puuhiomon myötä, joka sitten jatkoi toimintaansa aina vuoteen 1964.

KYLÄ SYNTYY JA KASVAA

Teollinen toiminta Verlankosken partaalla virisi uudestaan viitisen vuotta ensimmäisen yrityksen hiipumisen jälkeen, kun Hugo Neuman myi Jaalassa sijaitsevan tonttinsa myllyineen, turbiineineen ja koskioikeuksineen 15 000 Suomen markasta itävaltalaisentyiselle Kuusankosken tehtaan paperimestarille Gottlieb Kreidlille marraskuussa 1881.³⁹ Kaupan jälkeen Verlassa alkoi tapahtua. Tehtaan myöhemmän konttoripäällikön Ture Ilmosen 1930-luvun alussa kirjoittaman historiikin mukaan puisten tehdasrakennusten rakentaminen aloitettiin heti seuraavana keväänä, niin että tehdas voitiin käynnistää syksyllä. Paperisodan pyörittämisessä ei oltu turhantarkkoja. Yhtiökirja ”Werla Träsliperi & Pappfabrik” -nimisestä kauppayhtiöstä (handelsbolag) allekirjoitettiin Kreidlin, Kymintehtaan saksalaisen paperimestari Louis Hänelin⁴⁰ ja viipurilaisen liikemies Wilhelm Dippellin kesken syyskuussa, ja Ilmonen raportoi jopa täsmälliset tuotantomäärät tehtaalta kuukausittain lokakuusta lähtien. Uudenmaan läänin kuvernöörin virallinen lupa hiomotoiminnalle saatiin kuitenkin vasta seuraavassa helmikuussa 1883. Kesäkuun loppuun 1883 päättyneen ensimmäisen tuotantokauden tuotanto oli vajaat 433 tonnia eli keskimäärin noin 48,1 tonnia kuussa.⁴¹

Tehtaan vaiheista kolmena ensimmäisenä vuonna on hyvin vähän tietoa, sillä suurin osa tuon ajan arkistosta tuhoutui Kreidlin asuintalon tulipalossa 1884. Arkistoon syntyi lisää aukkoja 1900-luvun alussa, kun Kreidl antoi polttaa osan konttorikirjoista ja muita papereita.⁴² Ensi vuosinaan yhtiö joutui kuitenkin taistelemaan taloudellisten vaikeuksien kanssa 1890-luvulle asti jatkuneen laman takia, vaikka elpyminen alkoi 1880-luvulla. Jaalan kuntakokouksessa 1.3.1884 joudut-

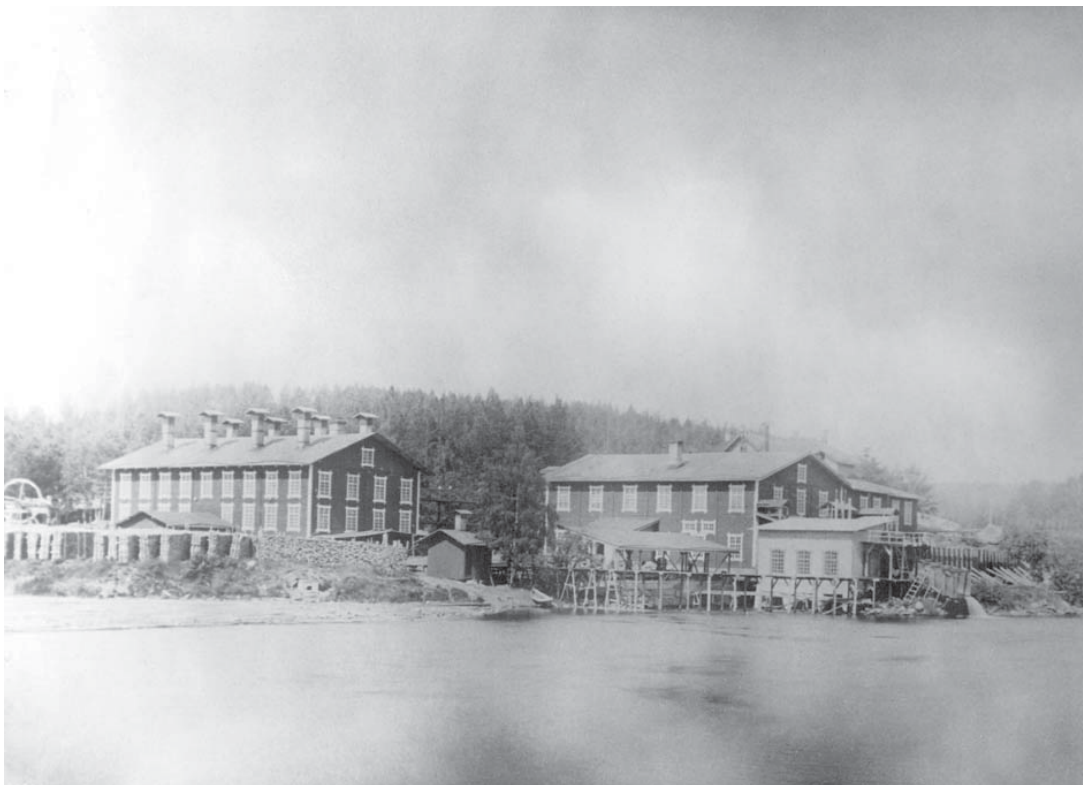
38 Iitin rippikirjasta Verlan tehtaalta löytyvät siviili-insinööri Hugo Neuman ja hänen vaimonsa Johanna sekä piika Maria Sofia Sylvestersdotter, renki Karl Efaïasson ja hänen vaimonsa Eva Henriksdotter, mylläri Johan Gustaf Mattsson ja hänen vaimonsa Eva Lisa Davidsdotter sekä tehtaan työläiset Matts Mattsson Häkkinen, Fredrik Ahola eli Virtanen vaimonsa Anna Latipään kanssa, Erik Johan Lindquist ja tehtaan seppä David Takoja vaimonsa Anna-Leenan kanssa. KA Rippikirjat Iitti 1867–1876 kortti 52. Näiden lisäksi Valkealan puolen rannalla on myös voinut olla asukkaita myllärin lisäksi, vaikka heitä on melko mahdoton jäljittää.

39 WA Jur Protokoll och kontrakt Ca:1: kauppakirja 8.11.1881; Talvi 1979, 57.

40 Louis Hänel aloitti Suomessa Kymintehtaan paperimestarina helmikuun alussa 1876. Häntä ennen toimessa oli ollut Rudolph Goede (samoin saksalainen), mutta yhtiö oli häneen tyytymätön ja ilmoitti Württembergissä Saksassa ilmestyvässä alan lehdessä *Wochenblatt für Papierfabrikation*issa etsivänsä ”paperimestaria”. Hänel oli jo aikaisemmin kolme vuotta johtanut Saksassa erästä paperitehdasta. Hänel oli ilmeisesti taitava ammattimies, mutta työtä oli liian paljon, joten jo seuraavan vuoden keväällä tehtaalle palkattiin hänen lisäksi erillinen hiomomestari. Verlan tehtaan perustamisen myötä Hänel jätti työnsä Kuusankoskella. Hoving 1947, 250–252; Talvi 1979, 65.

41 WA Jur Ca:1 yhtiösopimus 23.9.1882, Utdrag ur häradsrättens inteckningsprotokoll i Iittis och Jaalas socknars tingslag 2.10.1882; Ilmonen 1933, 5–6, 47; Ilmonen 1937a, 9; Ilmonen 1951, 3.

42 Ilmonen 1933, 13.

Verlan puinen tehdas (1882–1892). Vasemmalla kuivaamo, oikealla itse tehdusrakennus. Äärimmäisenä vasemmalla näkyy väkipyörä, jota käytettiin polttopuun nostamiseen vedestä. Hiomapuun lisäksi siis myös polttopuuta on uitettu tehtaalle. Kuva: Verlan tehtaan arkisto.

tiin alentamaan tehtaan osuudeksi taksoitettu kaksi manttaalia liikkeen vähäisyyden vuoksi yhdeksi. Samana vuonna Gottlieb Kreidl ilmoitti, ettei hänellä itsellään ollut lainkaan tuloja, joten hän ei voinut myöskään maksaa veroja.⁴³

Tehdas kasvoi melko nopeasti. Vuodesta 1885 lähtien Verlan tehdas, kuten muutkin teollisuusyritykset, lähetti Teollisuushallitukselle vuosittain tietoja toiminnastaan kuten työntekijämäärästä, raaka-aineista ja tehtaan teknisestä varustuksesta. Näiden tilastotietojen mukaan Verlan tehtaan työntekijämäärä oli vielä 1880-luvun puolivälissä 33 henkeä, mutta vuonna 1890 se oli kaksinkertaistunut jo 60 henkeen. Vuoteen 1900 mennessä työntekijöitä oli jo 90 ja sadan työntekijän raja ylitettiin 1910-luvun loppupuolella. Kasvu huipentui 1950-luvun alkuun, minkä jälkeen alkoi väheneminen. Tehtaan viimeisenä toimintavuonna 1964 työntekijöitä oli enää keskimäärin 30 henkeä.⁴⁴

43 JKA Kunnall.lk I Ca:2: kuntakokouksen ptk 1.3.1884, 20.9.1884; Ilmonen 1933, 6; yleisestä taloushistoriasta Hjerppe 1990, 25–26.

44 Tarkka vuosittainen tilasto liitteessä 3.

Taulukko 1: Verlan tehtaan tilastoitu työntekijämäärä viiden vuoden välein 1885–1964.

vuosi	työntekijöiden määrä	vuosi	työntekijöiden määrä	vuosi	työntekijöiden määrä
1885	33	1915	84	1945	101
1890	60	1921*	114	1950	156
1895	57	1925	113	1955	78
1900	90	1930	111	1960	37
1905	85	1935	112	1964	30
1910	84	1940	94		

* Lomake vuodelta 1920 puuttuu.

Lähde: KA TH Saapuneet tilastotiedot. TH 169–184 (vuodet 1885–1905); TK teollisuustilaston yleis-lomakkeet (vuodet 1910–1949); WA Bokf Bokslut Gp:1 ja Gp:2: vuosikertomukset 1943–1964. Tar-
kemmin ks. liite 3.

Tilastoon ilmoitetut työntekijämäärät ovat keskiarvoja vuoden ajalta, mutta ne vastasivat 1800-luvulla Verlassa varsin hyvin tehtaan perustuotantolinjan työntekijämäärää, sillä esimerkiksi vuodenaikojen vaihtelu ei juuri vaikuttanut toimintaan tehtaan sisällä. Tehtaan kokonaistyöntekijämäärä on 1800-luvulla ollut kuitenkin tilastoitua suurempi, sillä lomakkeiden ulkopuolelle jäivät alkuun esimerkiksi kevästä syksyyn työllistetyt rakennus- ja sekatyömiehet. Ulkotyöläiset lienee otettu huomioon työntekijämäärässä noin vuodesta 1900 lähtien. Koska ulkotyö oli usein sesonkiluontoista ja tilastoon ilmoitettiin työntekijöiden määrä keskiarvona, ei luku kuitenkaan vastaa tilannetta heidän osaltaan välttämättä millään tietyllä hetkellä vuoden kierrossa.⁴⁵ Kaikki laajemmat työllistämisaikutukset (uitto, metsätyö ym.) eivät näy tilastossa ollenkaan ja konttorihenkilökunta ja työnjohto ilmes-
tyivät kokonaisuudessaan mukaan tilastoon vasta 1950-luvulla.

Luvut ovat kuitenkin suuntaa antavia. Niistä on hyvin nähtävissä ensin 1800-luvun aikana tapahtunut kasvu tehtaalla, siirtyminen kolmivuorotyöhön vuonna 1917, seuraavan kahden vuosikymmenen tasainen kehitys ja viimeinen selkeä kasvu toisen maailmansodan jälkeen 1940-luvun lopulla. Työntekijämäärä oli korkeimmillaan vuonna 1951, jolloin henkilökunnan kokonaismäärä nousi 160:en. Näistä konttorityöntekijöitä ja työnjohtajia oli 12 henkeä ja työläisiä 148. Tehtaan supistamisvaihe näkyy 1950-luvun alun jälkeen työntekijämäärän vähenemisenä ennen tuotannon lopettamista vuonna 1964.

Koska Verlassa ei ollut ennen tehdasta juuri muuta kuin myllypaikka koskessa, ei pelkän tehdasrakennuksen pystyttäminen tehnyt siitä vielä kylää. Lisäksi tarvittiin asuinrakennuksia, mutta myös tehdasalue kehittyi nopeasti. Ilmonen kertoo Neumanin hiomon tulipalosta säilyneen tallin ja navetan, joiden aineksista Kreidl olisi rakentanut ensimmäisen asuinrakennuksensa suunnilleen myöhemmän tiilisen myllymakasiinin paikalle. Rakennus oli yksikerroksinen ja siinä oli viisi huonetta, joista yhtä käytettiin konttorina ja kaksi oli hiomomestari A. H. Kronholmin

⁴⁵ Tilaston lukuja verrattu palkkaluetteloihin. WA Pers Lönestatistik.

käytössä. Tämä ensimmäinen asuinrakennus tuhoutui tulipalossa 1884, minkä jälkeen 1885 rakennettiin tehtaan kartanomaisen isännöitsijärakennuksen, patruunan pytingin, perusosa.⁴⁶

Työläisten asuntotilanne lienee ollut ensimmäisinä vuosina varsin onneton. Epäilemättä työntekijät ovat joutuneet alkuun ottamaan pääosin itse vastuun asumisestaan sekä kulkemaan pitkiäkin työmatkoja. Vuoden 1885 alun tilannetta kuvaavaan henkikirjoituksen mukaan näyttää Jaalan puoleisella rannalla Puolakan tilan (Jaala 12) alueella asuneen vakituisesti ainoastaan viisi täysi-ikäistä tehtaan työntekijää: kuorija Daniel Tuomasson, massakarhu eli kokoojakoneen käyttäjä Wendla Laitinen, prässimies Johan Seppälä, mylläri Gustaf Mattsson ja ulkotyömies Johan Laitinen. Rossin tilalla, joka omisti maata hiukan kauempana mm. Niuksessa, olivat kirjoilla kuorija Petter Waljakka ja ilmeisesti isännöitsijän asuinrakennuksen palamisen takia Gottlieb Kreidl. Valkealan puolella Selänpään tilan n:o 1 sillä osalla, joka käsittää myllytonttia lukuun ottamatta Verlan Valkealan puoleisen rannan, ei näytä asuneen ketään Verlan työntekijöistä.⁴⁷ On kuitenkin muistettava, että henkikirjoitukseen ilmoitettu tilanne ei aina vastannut arkea: ihmiset saattoivat olla kirjoilla eri paikassa kuin missä he konkreettisesti asuivat tai viettivät suurimman osan viikostaan.

Tehtaan ensimmäinen asuntokasarmi valmistui 1885. Vuoden 1903 vakuutus-tietojen mukaan sen ensimmäisessä kerroksessa oli 11 huonetta ja kaksi leivintupaa. Rakennuksen keskiosan päällä kohoavassa toisessa kerroksessa oli kolme huonetta ja keittiö. Yhden talouden käytettävissä lienee ollut yleensä huone tai korkeintaan kaksi. Lisää asuntoja paikkakunnalle saatiin, kun 1890 valmistui koulurakennus ja siihen myös asuntoja. Rakennuksessa oli 13 huonetta ja yhteensä 16 tulisijaa. Seuraavan kerran tehdas rakennutti kylän puolelle kokonaan uutta ilmeisesti vasta seuratalon valmistuessa 1919.⁴⁸

Yksi asuntokasarmi ja koulurakennus asuntoineen ovat tuskin riittäneet tyydyttämään asuntojen tarvetta, kun pelkästään tehtaan vakituisiksi laskettujen työntekijöiden määrä 1880-luvun puolivälissä oli 33, viisi vuotta myöhemmin 60 ja vuosisadan vaihteessa jo 90.⁴⁹ Muistitieto kertoo, että koska asuntoja oli vaikea saada, joutuivat uudet työntekijät joskus majoittumaan toisen perheen luo tai hätätilassa jopa riiheen. Lisäksi kerrotaan ainakin yhden isännän Selänpäästä tehneen taloja Verlaan – tulijat hankkivat maapalan käyttöönsä ja teettivät torppansa (Verlassa pientä asuinrakennusta kutsuttiin torpaksi riippumatta sen omistus- tai vuokra-suhteesta), elleivät itse olleet käteviä käsistään.⁵⁰

46 Ilmonen 1933, 13.

47 KA Henkikirjat Jaala ja Valkeala 1885; WA Pers Lönestatistik Ka:1 26.6.–10.7.1885. Vuonna 1865 annettujen ohjeiden mukaan kaikki henkilöt tuli mainita nimeltä, siis myös alaikäiset, mutta käytännöstä luovuttiin ilmeisesti suuren kirjoitustyön vuoksi jo 1869 ja alaikäisistä merkittiin vain lukumäärätiedot. Vasta 1941 lähtien oli kaikkien nimet merkittävä henkikirjaan. Henkikirjoitus määrättiin vuonna 1878 tapahtumaan maaliskuun 15. ja kesäkuun 15. päivän välillä, mutta tietojen piti vastata tammikuun ensimmäisen päivän tilannetta. Orrman 1980, 6/14, 4/14 ja viite 12.

48 WA Fast Ba:1 Taxation 1903, rakennukset 6 ja 16; WA Fast Ba:1 rakennusten kortistotiedot VB16 (seuratalo). Vrt. Ilmonen väittää kasarmien valmistuneen vasta 1886, mutta vuosien 1885–1886 päivätyökirjan mukaan tehdyt työt viittaavat jo edelliseen vuoteen. WA Pers Ka:1 esim. 10.7.–4.9.1885; Ilmonen 1933, 16.

49 KA TH 178, 181, 173.

50 WA Muistitietoa Verlasta I, 1; TYKL KTL 780/35.

Asunto-ongelmat ovat olleet tuttuja kaikille maaseudulle syntyneille uusille teollisuuspaikkakunnille, vaikkakin niihin kehitettiin eri paikkakunnilla hiukan toisistaan poikkeavia ratkaisuja. Kuusankosken ja Kymmin tehtailla siirrettiin tehtaiden rakennusvaiheessa 1870-luvun alussa lähietäältä rakennuksia asumukseksi työväelle. Kymintehtaalla Axel Wilhelm Wahren puhui jo tehtaan suunnitelmia tehdessään erämaan muuttamisesta toimeliaaksi teollisuusseuduksi, ja hän ryhtyikin rakentamaan yhdyskuntaa huolellisesti ja suunnitelmallisesti, kuten jo aiemmin Forssassa. Rakentamisvaiheen jälkeen tehdasta johti käytännössä toimitusjohtaja Ernst Dahlström, joka kuitenkin kysyi alkuaikoina ahkerasti neuvoa kokoneelta Wahrenilta. Tehtaan käynnistyessä tarjottiin 40 perheelle asunnot tehtaan kasarmeissa. Viimeistään 1887 alettiin Kymintehtaalla rakentaa pienempiä neljän perheen taloja, kun kasarmirakentamisen häiritseväksi oli alettu kiinnittää huomiota.⁵¹

Kuusankoskella asuntotilanne ei edistynyt aivan yhtä hyvin: tehtaan aloittaessa toimintansa eivät läheskään kaikki työläiset mahtuneet kahteen kasarmiin. Monet majoittuivat tilapäisesti esimerkiksi läheisiin maalaiskyläihin ja alkoivat vähitellen siirtää asumuksiaan lähemmäs tehdasta, jolloin syntyi ensimmäinen omakotitaloalue tehtaan läheisyyteen. Tien varressa talot olivat vielä jokseenkin järjestyksessä, mutta alueen sisällä aivan sikin sokin ja suunnittelemattomasti.⁵² Vaikein tilanne syntyi kuitenkin Voikkaalle, kun tehdas käynnistyi siellä vuoden 1898 alussa. Voikkaan tehdas kehittyi muutamassa vuodessa maan suurimmaksi yritykseksi alallaan ja aiheutti rajun muuttoliikkeen alueelle. Tehtaan johdon huolenpito rajoittui vain kaikkeen välttämättömimpään, jolloin tavalliset työläiset asuivat epäjärjestyksessä syntyneessä hökkelikylässä tai lähiseudun talonpojilta ostetuissa tai vuokratuissa mökeissä ja huoneissa. Kasarmimainen rakennustapa jatkui Voikkaalla kauemmin kuin Kymintehtaalla ja Kuusankoskella. Veikko Talven mukaan sosiaaliset epäkohdat tarjosivatkin Voikkaalla Kymiyhtiön muita tehdasyhdyskuntia otollisemman maaperän radikaaleille aatteille ja levottomuuksille.⁵³ Osaltaan asiaan lienee vaikuttanut myös yhdyskunnan suuri koko.

Verlan pienessä mittakaavassa ei kokonaisvaltaista suunnittelua juurikaan tarvittu. Tehtaan alueen sisäpuolella rakentamista rajoitti tilan puute, ja ulkopuolella sille asettivat ehtonsa paikallisten maanomistajien suostumus sekä maantieteelliset tekijät kuten kallioiden ja vesistön sijainti. Kun tehtaan tarjoamat asunnot eivät riittäneet ja lisää tarvittiin, niitä rakennettiin omatoimisesti rantakaistaleille ja teiden vierustoille, eikä aina niin edustavasti kuin tehdasyhtiön edustajat olisivat toivoneet. Valkealan puolella koskessa toimi edelleen selänpääläisten mylly, jolla oli oma tonttinsa ja myllärillä omat ulkorakennuksensa. Myllärinpoika Eino Pukkilan mukaan vanha patruuna Kreidl olikin useampaan kertaan kironnut röttelöitä hänen isoisälleen Tanelille: ”Saatans Pyykila, vie pois nää rumat röttelöt.” Mutta Taneli ei vienyttä.⁵⁴

Verla näyttää 1880-luvulla olleen vielä pitkälti sama asia kuin tehdasalue rakennuksineen, mutta vähitellen kylä kasvoi ja laajeni. Neljä Valkealan puolella säily-

51 Talvi 1979, 180. Dahlströmistä Karonen 2004, 250–253. Ks. myös Spoof 1997, 250–251.

52 Talvi 1979, 187–190.

53 Talvi 1979, 191–195; 316.

54 Pukkila 2006, 17.

neistä pienistä työläisasuntorakennuksista on vakuutustietojen mukaan peräisin vuosilta 1880–1885 ja viisi vuodelta 1890. Annetut vuosiluvut voivat olla summitaisia, mutta luultavasti oikean suuntaisia. Valkealan puoleista rantaa hallitsevalla Latipään tilalla oli henkikirjan mukaan vuonna 1890 isäntäperhe Linderoosin talouden lisäksi kuusi taloutta, joista ainakin seuraavien tehtaalta säilyneiden palkkatietojen mukaan (1894) Antti Lippu oli Verlassa hiojana ja Isak Koivula ulkotyössä. Vuonna 1895 tilan viidestätoista taloudesta oli tehtaalla töissä heidän lisäksi ainakin Isakin tytär Amanda Koivula pahvinputsajana, Karl Sirén ulkotöissä ja Anna Toivonen pahvinkostuttajana.⁵⁵

Samalla tavalla kuin tehtaan työläisten torppia ilmaantui Valkealan puolelle jo varhaisessa vaiheessa, niitä rakennettiin oletettavasti myös Jaalan puolelle. Näiden mökkien rakennusajankohdista ei kuitenkaan ole saatavilla juurikaan tietoja.

Suomessa elettiin keskimäärin vakaamman taloudellisen kasvun aikaa 1890-luvulta 1910-luvun alkuaan, ja erityisen nopeaa talouskasvua edustivat vuodet 1893–1898.⁵⁶ Samaan aikaan tehdasalue Verlassa koki suuren, menestyksestä kertovan tai siihen uskovan muodonmuutoksen. Puinen pahvikuivaamo korkeine sisälämpötiloineen oli altis tulipaloille ja paloi perustuksiaan myöten 1892, jolloin sen tilalle rakennettiin hyvin nopeasti uusi tiilinen kuivaamo, joka oli nelikerroksinen, vaikka vastasi kooltaan muuten edeltäjänsä. Komean rakennuksen piirustukset teki konsuli Wilhelm Dippellin veli arkkitehti Edward Dippell, joka suunnitteli samaan tyyliin uuden ulkoasun myös itse tehdasrakennukselle. Hiomon ja pahvitehtaan uudistaminen toteutettiin kaksi vuotta myöhemmin ja Ilmonen kertoo sen tapahtuneen niin, että vanhan tehdasrakennuksen ympärille muurattiin ensin uudet tiiliset ja koristeelliset seinät, minkä jälkeen ylimääräiset puiset rakenteet voitiin sisäpuolelta purkaa. Näin tehdas pidettiin käynnissä pitkään vielä remontin aikana.⁵⁷

Tiilisten tehdasrakennusten lisäksi aluetta täydennettiin patruunan pytingin torniosalla (1898), koristeellisella keilaradalla sekä valkotiilisellä makasiini- ja puusepänverstasrakennuksella (1902). Kaikki nämä uudistukset ja uudisrakennukset kielivät toisenlaisesta pysyvyydestä ja vauraudesta kuin entinen vaatimattomampi ja puinen tehdasalue. Kun pahvin kesäkuivaamo vielä valmistui 1908 vastasi tehdasalue vuoden 1909 vakuutuksen kuvausta ja siihen liitettyä karttaa.⁵⁸ Liikekaudella 1913–1914 rakennettiin tehtaalle vielä uusi mylly, sillä entinen oli kuulemma jo niin vanha ja huono, ettei sitä voinut enää käyttää.⁵⁹

Tehdas vakiinnutti asemansa paitsi arkkitehtuurin keinoin myös laajentamalla ”hallinta-alueitaan” kylässä. Marraskuun alussa 1896 tehdas osti Linderooseilta Ojaselan (Latipää) tilan, joka omisti kosken Valkealan puoleisen rannan Vähä-Selänpään myllytonttia lukuun ottamatta. Tilan päärakennukset sijaitsivat noin kolmen kilometrin päässä Verlasta ja pellot olivat olleet jo muutaman vuoden viljelemättä. Vaikka muutama hehtaari Ilmosen mukaan otettiin Kreidlin aikana vil-

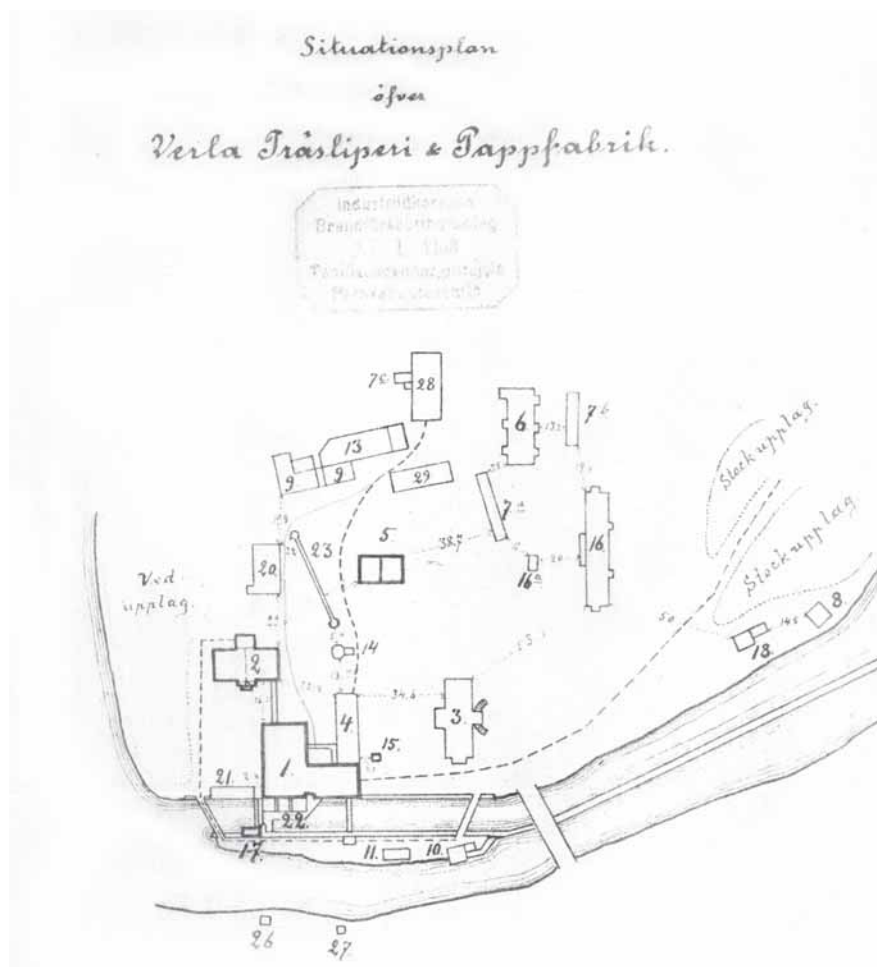
55 WA Fast Ba:1 vakuutus 1955 ja rakennusten kortistotiedot 1966; KA Valkealan henkikirjat 1885, 1890, 1895 mikrofilmit ES 3763, 3885 ja 3777; WA Pers Ka:1 10.8.–23.8.1894 ja 12.7.–25.7.1895.

56 Hjerpe 1990, 26.

57 Ilmonen 1933, 14–15. Ks. myös Niinikoski 2001, 17–20.

58 WA Fast Ba:1 Taxation 1903 ja 1909; Ilmonen 1933, 16.

59 WA Dir Ca:2 tehtaan vuosikertomus kaudelta 1913–1914, yhtiökokouspt:n liitteenä.

Kartta 2. Verlan tehdasalue 1909. Vasemmalle on merkitty halkolaani ja oikealle hio-
mapuuvarastot. Rakennukset: 1) hiomo 2) kuivaamo 3) isännöitsijän rakennus eli
patruunan pytinki 4) puinen pahvimakasiini 5) tiilinen materiaalmakasiini ja puu-
sepänverstas 6) työläisten asuntokasarmi 7a+b) puuliiterteitä 7c) käymälä 8) pesu- ja
kylpytupa 9) puinen talli, heinälato ja vaunuvaja 10) mylly ja sirkkelisaha 11) myl-
lärin asunto 12) Selänpään aseman makasiini (ei näy kartassa) 13) liiteri 14) jääkel-
lari ja sen yllä ruiskuhuone 15) kellari 16) koulu- ja asuinrakennus 16a) jääkellari
17) sähkökeskus 18) sepän paja ja hiilivaja 20) makasiini 21) sahakatos raamisahalle
22) tehtaan ränni, jossa kolme turpiinia 23) keilarata 26 & 27) kaksi kylpytupaa 28)
kesäkuivaamo. Kartta: Verlan tehtaan arkisto.

jelyyn ja tallissa pidettiin hevosia rahdinajoa varten, ei kaupan tarkoitus ollut ensi-
sijaisesti ryhtyä harjoittamaan maataloutta tai vakauttaa elintarvikkeiden hintoja
toisin kuin esim. Kuusankosken tehtaan ostaessa Eerolan tilan 1903. Pääasiallisena
kimmokkeena tilan hankkimiselle oli tieto, jonka mukaan eräs tamperelainen yri-
tys olisi harkinnut Verlankosken toisen rannan ostamista perustaakseen sinne

oman hiomonsa. Ojasela oli siis ostettava, jos haluttiin estää kilpailun syntyminen pieneen koskeen.⁶⁰

Ojaselan oston myötä yhtiöstä tuli vaikuttaja myös Verlan Valkealan puoleisella rannalla, mistä se alkoi vähitellen hankkia myös alueella sijaitsevia rakennuksia omistukseensa. Ojaselan kauppakirjan yhteydessä on luettelo tilan ”torppareista”, joita oli kaikkiaan 17 ja joista monet olivat itse asiassa Verlan Valkealan puolen asukkaita: tehtaan palkkalistoilla esiintyvät ainakin puuseppä Karl Sirén, hioja Antti Lippu, lämmittäjä David Lampila ja ulkotyöläiset Isak Koivula, Robert Mustonen sekä David ja Daniel Pukkila. Suurinta vuokraa tonteistaan maksoivat kauppiaat Johan Tenhu(o)nen ja Simo Jaakkola, molemmat 100 mk vuodessa, mutta loput korkeintaan 20 markkaa vuodessa – vuokralaisista kolme selvisi vain 4–5 markalla. Ainoastaan Kalle Simonpojan kohdalle on merkitty erikseen mahdollisuus maksaa vuokra työllä: 12 markkaa tai 20 päivätyötä.⁶¹

Ojaselan mailla sijaitsevista rakennuksista ensimmäisenä yhtiön haltuun siirtyi kauppias Simo Jaakkolan pihapiiri ”yläpuolella Verlan mylly tietä”. Ojasela oli ottanut Jaakkolan vuokralle 25 vuodeksi 1893 sillä ehdolla, että kaikkalainen oluen ja väkijuomain kauppa oli kielletty, luvattomia hyrryläisiä tai pahennusta herättäviä asujaimia ei otettaisi, eikä metsästä otettaisi luvatta puuta. Jaakkola myi omistamansa rakennukset kuitenkin melko pian konsuli Wilhelm Cadeniukselle, joka taas myi ne eteenpäin Verlan tehtaalle 1100 markalla toukokuussa 1899. Kauppaan kuului asuinrakennus, talli ja karjatto, sauna, katos, kaksi kivistä kellaria ja viisi aittaa.⁶² Jaakkola ei välttämättä muuttanut kauas: Venäjän alamainen kauppias Simo Jaakkola on kadonnut Valkealan henkikirjoista 1900, mutta Jaalan puoleiselle rannalle on ilmestynyt leipuri Simo Jaakkola, myös Venäjän alamainen.⁶³

Toisen merkittävän talo-ostoksen tehdas teki toukokuussa 1907, kun Johan Tenhonen myi talonsa ulkorakennuksineen sekä pihalla kasvaneet 20 omenapuuta Werla Träsliperi & Pappfabrikille 3000 markalla. (Maa)kauppias Juho Tenhonen esiintyykin Valkealan henkikirjoissa 1890–1905 Latipään tilan asukkaana ja Valkealan puolella kosken välittömässä läheisyydessä muistetaan olleen Tenhosen kaupan. Kauppias itse aikoi muuttaa pois elokuun 1907 alussa, mutta hänen kerrotaan jatkaneen kaupan pitoa Jaalan puolella.⁶⁴ Selvästi vaatimattomimmat talokaupat oli tehty vähän aiemmin J. D. Ekholmin ja Kaarlo Koivulan kanssa. Jälkimmäinen

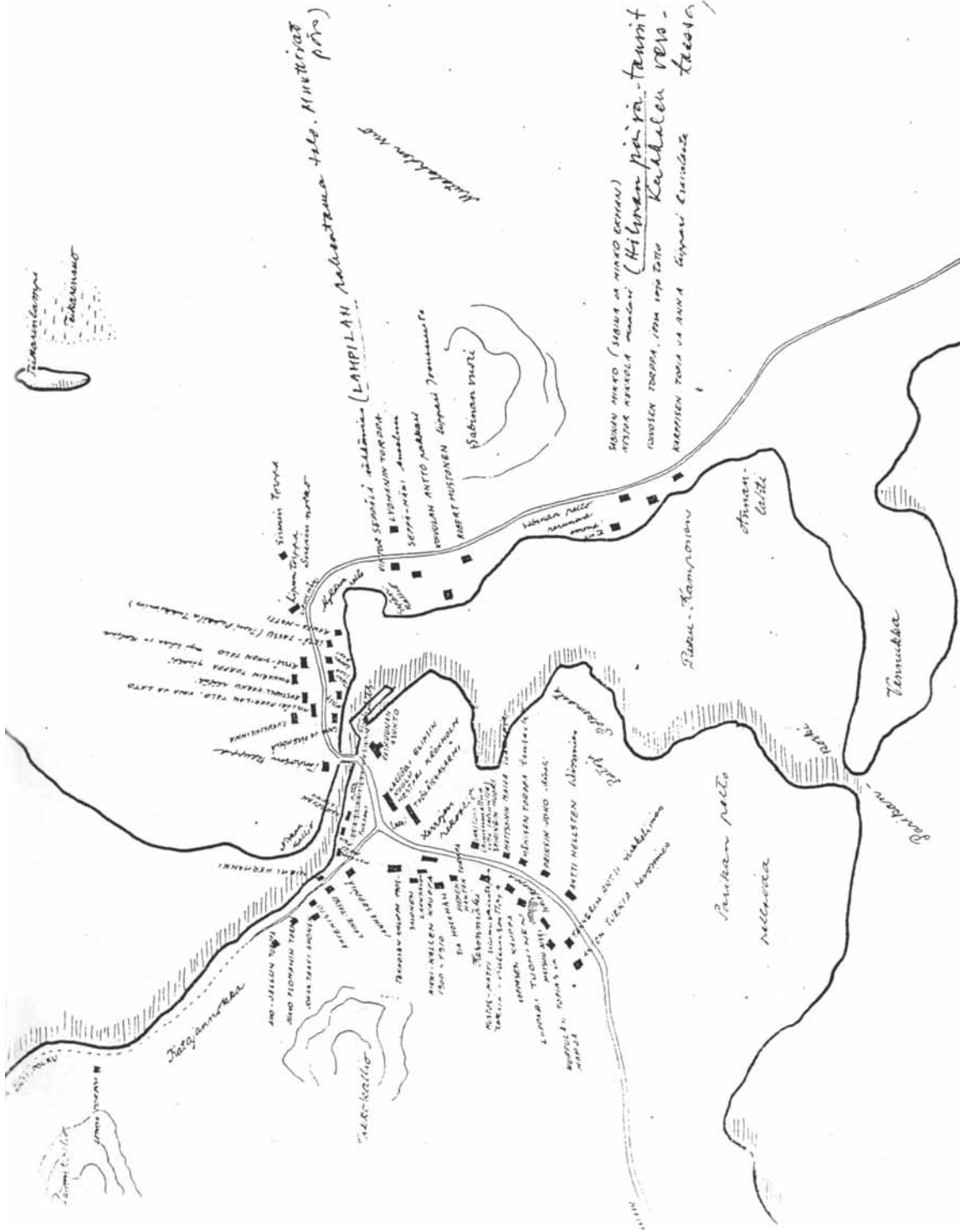
60 WA Jur Cb:1 kolmas lainhuudatus 15.11.1897; Ilmonen 1933, 40–41; Kuusankoskesta Polin 1932, 66. Polinin mukaan Kuusankosken Osakeyhtiön johtokunnan pöytäkirjassa 7.11.1903 on kahden sivun pituinen lausunto Eerolassa aloitetun viljelyn merkityksestä elintarpeiden hintojen vakauttajana. Ibid.. Ojaselasta käytetään myös muotoja Ojaselä ja Ojaselkä.

61 WA Jur Cb:1 kolmas lainhuudatus 2/3 Selänpään perintötilasta n:o 1 15.11.1897 liitteinen; WA Pers Ka:2 esim. 12.7.–25.7.1895.

62 WA Jur Ca:1 kauppakirja 18.5.1899 liitteinen. Jaakkola sai sopimuksen mukaan kuitenkin pitää metsässä kolme lehmää laitumella.

63 KA Henkikirjat Valkeala ja Jaala 1895 ja 1900.

64 WA Jur Ca:1 kauppakirja 21.5.1907; KA henkikirjat Valkeala 1890, 1895, 1900, 1905; TYKL KTL 842/4 ja 842/14 (1973). Toisessa muistitiedoista kauppa sijoitetaan rakennukseen VB3, joka on myöhemmin ollut virkailija-asuntona. Kyseessä lienee kuitenkin koodiin liittyvä erehdys, sillä VB3 ei ole ”kosken välittömässä läheisyydessä”. Eino Pukkilan muistelmien mukaan Onni Tenhunen jatkoi isänsä kauppaa. Pukkila 2006, 150–153. Onni Tenhunen oli syntynyt vuonna 1890 ja Juho vuonna 1849. KA Henkikirjat 1915 Jaala ja 1900 Valkeala. Nimen oikeinkirjoitusasu Tenhunen / Tenhonen vaihtelee.

Kartta 3. Aino Kyllösen (s. 1904) muistin mukaan piirretty kartta Verlasta 1904–1926. Kartasta saa elävän kuvan kylästä ja sen merkikkeenkiltoista vuosisa-
dan ensimmäisinä vuosikymmeninä. Kartan on piirtänyt Hely Kyllönen 1970-luvulla.

lienee ollut tehtaan palkkaluetteloissa esiintyvä hioja Kalle Koivula ja Ekholm saattaisi olla henkikirjassa 1905 esiintyvä suutari Juho Ekholm. Ekholmin torppa vaihtoi omistajaa 612 markalla ja Koivulan töllin myyntihinta muodostui 450 markaksi.⁶⁵

Kauppiaiden ilmaantuminen yhdyskuntaan kertoo sen vakiintumisesta ja kaupankäynnin laajeneminen kasvusta ja vilkastumisesta. Eino Pukkilan muistelmien mukaan Verlassa toimi 1910-luvulla kolme kauppa: ”Koppain, Laukkain ja Tenhuin”. Henkikirjoista 1915 löytyy nimiä vastaavat kauppiat sekä vielä muistitiedossa tuntematon kauppias Kalle Laaksonen.⁶⁶ Tenhusen tai Jaakkolan kaupat eivät välttämättä olleetkaan Verlan ensimmäisiä, sillä Jaalan historiaa käsittelevä Tapani Lemminkäisen teos *Seulan pohja* kertoo kahden huhdasjärveläisen miehen perustaneen kaupan Verlaan jo 1884.⁶⁷ Kun Suomeen perustettiin 1896 kaupparekisteri, Verlaan rekisteröi yrityksensä Tenhusen lisäksi Matti Laukkanen, mutta Jaalan puoleiselle rannalle. Laukkasen kauppa lienee ollut tuolloin uusi, sillä edellisen vuoden henkikirjoituksessa häntä ei vielä näy. Laukkasesta on kuitenkin tullut osa Verlan historiaa: ”asemalta saa, asemalta saa” hän vastasi aina, milloin kysyttiin tuotetta, jota juuri nyt ei löytynyt hyllystä (mikä ilmeisesti tapahtui melko usein).⁶⁸ Myös Koppasen kauppa esiintyy muistitiedossa. Se sijaitsi kylän keskusaukiolta eli laanilta hiukan Pyörylään ja Kesonmäelle päin ja kantoi purkamiseensa asti nimeä ”Koppasen talo”.⁶⁹ Vuonna 1917 Verlassa avattiin osuuskauppa, jolle Tenhunen muistitiedon mukaan myi oman kaupparakennuksensa.⁷⁰ Laaksonen sen sijaan saattoi olla hyvin lyhytaikainen kauppias tai ei välttämättä pitänytäkään kauppaansa juuri Verlassa.

Omien kauppajien lisäksi Verlasta voitiin asioida jo tehtaan itsenäisellä kaudella kauempana kirkonkylällä, Selänpäässä tai Kouvolassa. Myös kulkukauppiat löysivät tiensä tehdaskylään, minkä 1900-luvun alkuun ulottuva muistitieto todistaa: ”Verlassa kävi kulkukauppiaita ajan tavan mukaan. Oli Joska, joka myi savikuppeja ja osteli lumppuja. Oli Helsingin Matami, naishenkilö, joka myi ns. lyhyttavaraa ja suuttui jos ei ostettu.” Ja Ryssä-Jussi, joka sitten murhattiin.⁷¹ ”Sihvosen” myyn-

65 WA Jur Ca:1 kauppakirjat 30.4.1907 ja 8.10.1906; WA Pers Lönestatistik Ka:10 esim. 14.7.–27.7.1906. Ekholmia ei esiinny Ojaselan torppareiden luettelossa – vuokraoikeus on voinut siirtyä hänelle tai talo on voitu rakentaa myöhemmin tai se sijaitsi jossain muualla tehtaan mailla. WA Jur Cb:1 lainhuudatus 15.11.1897 liitteeseen.

66 Pukkila 2006, 150. Vuonna 1915 Jaalan puoleisen rannan käsittävällä Puolakan tilalla oli henkikirjoitettuna aiemmin mainitun Laukkasen lisäksi kolme kauppiasta: Onni Tenhunen (Johan Tenhusen poika), Kalle Laaksonen ja Robert Koppanen. KA PRH Poistetut ja lakanneet yhtiöt Ea 201 32.210; KA Henkikirjat Jaala 1915.

67 Lemminkäinen 1958, 67.

68 KA PRH Poistetut ja lakanneet yhtiöt Eb 22 4.122; KA Henkikirjat Jaala 1895–1915; VH 2b/1–2; VH 4/6. Laukkasen kauppa avattiin rekisterin mukaan 20.12.1896. 30.12.1922 leskeksi jäänyt Gustaava Laukkanen ilmoitti liikkeen lakkaamisesta Verlan tehdasalueella. KA PRH Poistetut ja lakanneet yhtiöt Eb 22 4.122.

69 VH 10/12. Myös talon luona ollut kaivoa kutsuttiin Koppasen kaivoksi. Ibid.. Robert Koppanen oli Eino Pukkilan mukaan kotoisin Sakkolasta, ”hyvä karjalainen kauppias, joka omasi myyntitaidon. ”Idyllisestä Koppasen kaupasta” sai Pukkilan mukaan kyökin kautta tavaraa myös iltaisin ja keittiön ovella oli silloin usein parvi nuorison seisoskelemissä. Jos vanhempia asiakkaita saapui illalla, kävi Koppanen kohteliaasti avaamassa oikein kaupan varsinaisen oven. Liikkeen alamäki alkoi Pukkilan mukaan Roopen vaimon Annan kuolemasta, ja kauppa meni lopulta konkurssiin. Pukkila 2006, 154–155.

70 Talvi 1979, 219; Karjalainen 1995, 19. Tenhusen myynnistä ks. Pukkila 2006, 150–153.

71 WA Muistitietoa Verlasta II,11–12.

tikoju ilmestyi Selänpäästä kuulemma lauantaisin Valkealan puolen myllyn kellarin eteen houkutellen paikalle paljon ostajia.⁷²

Tehdas jatkoi maillaan sijaitsevien mökkien lunastamista halki 1900-luvun ensimmäisten vuosikymmenien. Näin tehtaan omistukseen siirtyi vielä ainakin kymmenen taloa Verlassa tai sen läheisyydessä ja Valkealan puoleiseen kylään jäi myllärin lisäksi ainoastaan yksi ”itsenäinen” mökin omistaja.⁷³ Eino Pukkila muistaa mökin myyjistä neljän hakeneen lakiapua kauppoihin hänen isältään mylläri Anton Pukkilalta, joka olikin sitten auttanut kaupan hieronnassa. Koivulan Anton oli se, joka päätti olla myymättä kotiaan ja mylläri lupasi auttaa tässäkin asiassa, jos apua tarvittaisiin. Tehdas tiedusteli kuulemma myös mahdollisuutta ostaa Valkealan puolen myllytontti vähäselänpääläisiltä, mutta siihen ei suostuttu.⁷⁴ Näin tehdas hankki omistukseensa miltei koko Valkealan puoleisen Verlan maat ja rakennukset.

Massa- ja pahviarkkien kuljetusyhteys markkinoille suuntautui 1880-luvulla Selänpään aseman valmistumiseen asti Verlasta Kouvolaan, jossa tehtaalla oli oma makasiinirakennus. Ilmonen kertoo Suur-Selänpään, Vähä-Selänpään ja Sopsasen talonpoikien vastanneen kuljetuksista, niin että tehdas lähetti heille sanan aina kun tarvetta oli. Huonon sään sattuessa saattoi kuitenkin käydä, että hevosia ja kuskeja ei ilmaantunutkaan ja lähetykset myöhästivät. Arvoposti kuitenkin lähetettiin ja noudettiin Utin asemalta.⁷⁵ Savon radan avaamisella lokakuussa 1889 oli suuri merkitys niin Verlan tehtaalle kuin kylällekin. Selänpään asema sijaitsi vain noin 7 ½ km päässä Verlasta ja sen läheisyyteen tehdas rakensi heti oman makasiinin ja Selänpään kautta kulkivat siitä lähtien niin massa- ja pahvikollit kuin arvopostikin. Lisäksi Senaatilta saatiin lupa vetää tehtaan konttorista puhelinlinja Selänpään kautta Kouvolaan, mikä loi reaaliaikaisen yhteyden Verlasta Viipurissa sijainneeseen tehtaan pääkonttoriin samoin kuin tarvittaessa muuallekin.⁷⁶

Ennen 1800-luvun päättymistä Verla oli vakiinnuttanut olemassaolonsa tehdasyhdyskuntana sekä saanut Selänpään kautta entistä yksinkertaisemmat ja nopeammat yhteydet muuhun maailmaan. Viimeistään 1910-luvulla se oli jo vilkas tehdasyhdyskunta, jossa toimi useita kauppvoja ja joka oli pieni keskus myös lähiympäristölleen. Yhdyskunnan kasvaminen omaksi kokonaisuudekseen loi pohjan verlalaisen paikallisidentiteetin synnylle. Tehdasyhtiö omisti tehdasalueen lisäksi miltei koko Valkealan puoleisen rannan yhdyskunnasta sekä siellä olevat rakennukset ja tarjosi työntekijöilleen asuntoja. Jaalan puolen maat taas kuuluivat pai-

72 Pukkila 2006, 151.

73 WA Jur Ca:1 Diverse köpebref. Monet kauppakirjoista ovat varsin vaatimattomia, mutta osaan on kirjattu ylös entisen omistajan oikeuksia tai rajoituksia kuten ”Myyjä pidättää itselleen oikeuden vuokratta asua rakennuksessa olevassa pienemmässä huoneessa, niin kauan kuin hän elää ja viljellä sen osan pellosta joka paikan päällä on paaluilla merkitty” tai huomautuksen, että muuripata ja nuoret omenapuut jäävät myyjälle. Myöhempien riitojen välttämiseksi on joihinkin kauppakirjoista pyydetty myös myyjän tyttären tai pojan allekirjoitus tyytyväisyydestä tehtyyn kauppaan. Ibid, lainaus kauppakirjasta 15.6.1920 ja erityiset viittaukset kirjoihin 9.2.1920, 2.7.1920, 11.6.1920.

74 Pukkila 2006, 146–148.

75 Ilmonen 1933, 18, 36.

76 Ilmonen 1933, 17, 37–38. Ilmosen mukaan senaatti teki päätöksensä asiasta 4.5.1889. Tehtaan arkistossa on säilynyt kuitenkin vain lupapäätös, joka on päivätty 4.5.1893. Siinä sallitaan linjan rakentaminen tehtaalta Selänpään kautta Kouvolaan ja lupa piti uudistaa kymmenen vuoden kuluttua 1903. Linja on epäilemättä rakennettu juuri Selänpään kautta. Ilmonen 1933, 17; WA Jur Ca: 1 Kejslerliga Senatens resolution 4.5.1893.

kalliselle maanviljelijälle. Itse tehdasrakennuksilla yhtiö loi kuvaa vauraasta, menestyksekkäästä ja vakiintuneesta yrityksestä.

VERLA SUURYHTIÖN AIKAAN

Verlan tehdas vaihtoi 1920-luvun alussa kahdesti omistajaa melko nopeassa tahdissa. Itse tehdasalueen peruspiirteet pysyivät hyvin samanlaisina kuin aiemmin, mutta joitakin muutoksia tapahtui. Ehkä merkittävin uudistus oli tehtaan laajentuminen, kun vuonna 1928 rakennettiin vanhan varaston tilalle kiillottamosiipi, jossa ilmoitettiin sijaitsevan myös ruokasalin ja autotallin. Lisäsiipi tehtiin Edward Dippellin arkkitehtoniseen tyyliin sopivaksi niin, että maallikko tuskin huomaa sen olevan muuta rakennusta myöhempää perua.⁷⁷ Tehdas piti siis laajetessaankin kiinni arvokkaasta tiiliarkkitehtonisesta asustaan.

Ruokala ei perimätiedon mukaan saanut osakseen suurta suosiota tehtaalaisten joukossa, kun päivätyöläisten oli helppoa piipahtaa ruokatunnilla kotiin ja vuorotyöläiset taas eivät kuitenkaan voineet poistua koneiltaan. Pian tilaa alettiinkin käyttää harrastustoimintaan kuten liikuntaan ja käsityökerhon kokoontumisiin. Myöhemmin tilassa kerrotaan sijainneen myös mankelin, jota tehtaalaiset saattoivat käyttää.⁷⁸ Tehdasalue pysyi siis avoinna kyläläisille ja työntekijöille. Samaan aikaan kun seinän toisella puolella valmistettiin pahvia 24 tuntia vuorokaudessa, voitiin toisella puolella tehdä käsitöitä.

Tehtaan rännin alapäähän kosken keskellä sijaitsevalle saarelle rakennettiin 1920-luvulla uusi voimalaitos, jolloin vanhaan voimalaitokseen muutti aiemmin kosken yläpuolella sijainnut sepän paja, johon yhdistettiin pumppuhuone. Tehtaan alapihalla (nk. halkolaanilla) toimi edelleen saha. Kylän sydämessä sijaitsivat kuten aiemmin myös patruunan pytinki, valkotiilinen makasiini, jonka toisessa päässä oli nikkariverstas sekä kesäkuivaamo, puinen makasiini ja keilarata, jota ei kuitenkaan ilmeisesti enää käytetty.⁷⁹ Talli, heinälato, vaunuvaja ja yksi varasto muodostivat kesäkuivaamon viereen vielä 1920-luvulla puisen rakennuskompleksin, joka korvattiin yhtenäisellä tallirakennuksella 1937.⁸⁰ 1930–1940-lukujen vaihteessa rakennettiin pähvivarasto kuorma-autotalleineen (nykyinen ”Kollamakasiini”) samalle paikalle, jossa jo 1900-luvun alussa oli sijainnut makasiini.⁸¹

77 WA Fast Ba:1, taxation 1909 ja tehdasalueen kartta 25.1.1908; WA Fast Ba:1 vakuutusluettelo 11.9.1928 ja tehdasalueen kartta 16.8.1928.

78 Nordberg 1974, 74 (ruokahuone jäi pois käytöstä); VH 13/3 (liikunta), VH 4/12 (käsityöt), VH 26/8 (käsityöt ja mankeli). 1940-luvulla tilassa oli kivimankeli. Insinöörin Lindblomin aikana samaan paikkaan hankittiin sähkömankeli.

79 WA Fast Ba:1, taxation 1909 ja tehdasalueen kartta 25.1.1908; WA Fast Ba:1 vakuutusluettelo 11.9.1928 ja tehdasalueen kartta 16.8.1928; VH 7b/1.

80 WA Fast Ba:1 vakuutusluettelo 11.9.1928 ja tehdasalueen kartat 16.8.1928 sekä 17.9.1938; WA Bokf Gp:1 Verlan puuhiomon ja pähvitehtaan voitto- ja tappiotilin selvitys 1937.

81 Vuoden 1928 kartassa vanha makasiini on vielä paikallaan (M2). Vuoteen 1938 päivitetystä kartasta se on kuitenkin poistettu, eikä sitä ole myöskään vakuutettu 18.1.1940 tehdyssä vakuutusluettelossa. Muistitiedon mukaan rakennuksen alakertaa on kuitenkin käytetty pommisuoja-ajan sotien aikaan. WA Fast Ba:1 tehdasalueen kartat 16.8.1928 ja 17.9.1938 sekä vakuutusluettelo 18.1.1940; VH 21/8.

Rakennusta kutsutaan nykyisin Kollamakasiiniksi, mutta ainakin minun kertojilleni nimitys on outo. Pähvipaalia he kutsuisivat ennemmin kolliksi kuin kollaksi.

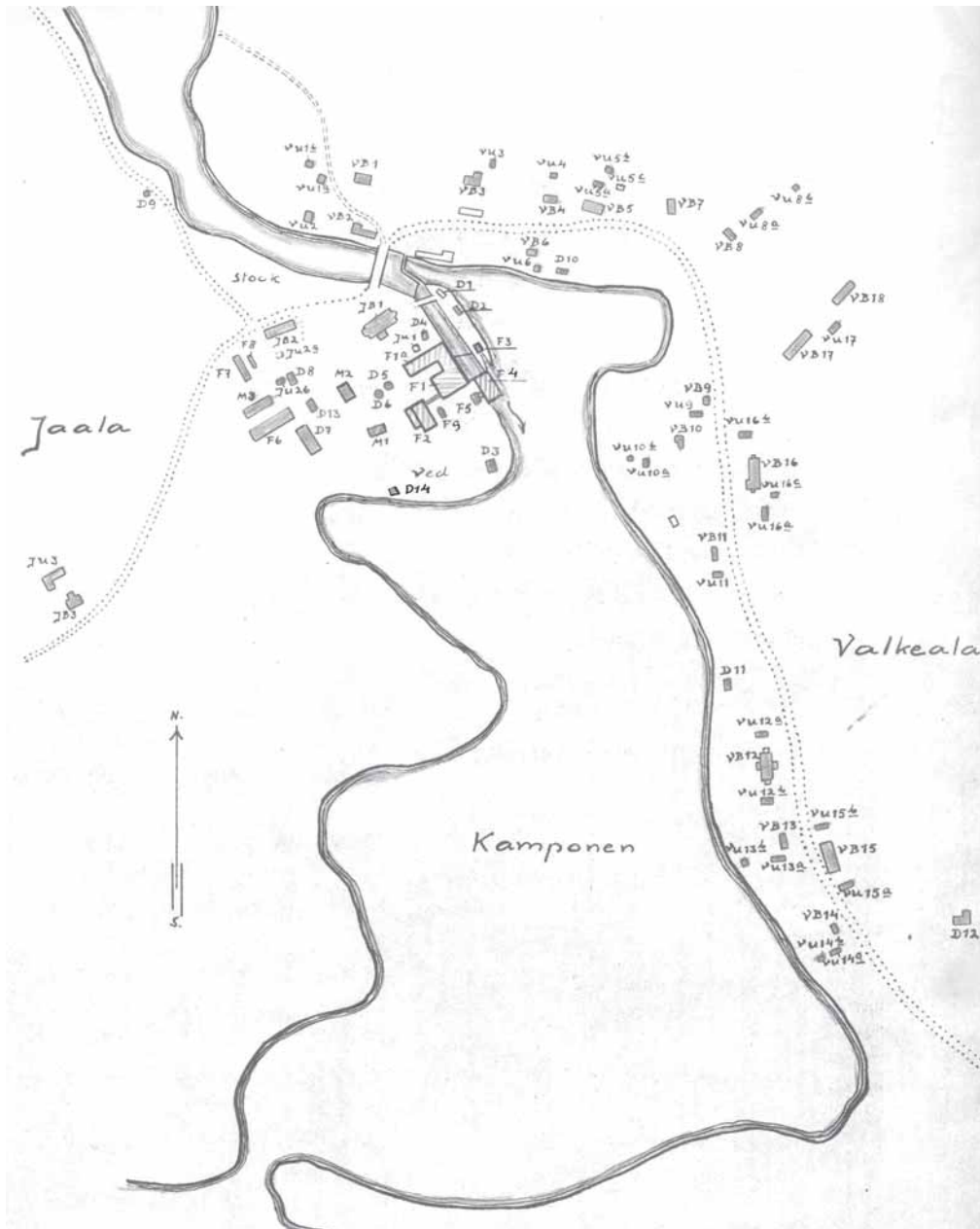
Kun tehdastoiminta laajeni, asuminen siirtyi kauemmas. Kun myllärin talo paloi 1920-luvun alussa, sen tilalle koskessa olevaan saareen rakennettiin virkailijoiden sauna. Jaalan puolella sijainnut vanha työväen asuinkasarmi siirrettiin Valkealan puolelle 1920-luvulla ja näin hiukan väljennettiin tehdasaluetta. Kasarmin sijalle nousi 1930-luvulla uusi saha. Patruunan pytingissä asuttiin toki edelleen ja entinen koulurakennus maantien vieressä oli kokonaan asuinkäytössä, kun koulun pito oli siirtynyt kuntien vastuulle.⁸² Osa koulurakennuksesta purettiin Ilmosen mukaan vuonna 1930, ja hirsistä rakennettiin Valkealan puolelle virkailijarakennus VB1. Vuoden 1938 vakuutuksen karttakuvassa uusi rakennus näkyikin ja entinen koulu on pienentynyt jonkin verran.⁸³

Tehtaan tarjoamat työväen asunnot sijaitsivat siis lähinnä Valkealan puolella kylää. Tämän melko yhtenäisen alueen ulkopuolella tehdas omisti yhden kolmihuoneisen talon Jaalan puolella Verlaa, makasiinin ja yhden pienen asuinrakennuksen Selänpään asemalla sekä tietysti Ojaselan tilaan kuuluvat rakennukset.⁸⁴

Kylän kehittymistä Jaalan puolella on vaikeampi seurata, koska tontit kuuluivat Puolakalta lunastamisen ja ostamisen jälkeen yksittäisille henkilöille. Jaalan puoli oli kuitenkin se, jota pidettiin Verlan ”keskuksena”. Sisällissodan jälkeen hyväksyttiin torppien ja mäkitupien lunastaminen vuokraisänniltä ja pelkästään vuosina 1920–1922 Puolakalta ostettiin 21 maa-aluetta, joista muodostettiin itsenäiset tilat. Esimerkiksi lajittelija Maria Mattsson teki 26.2.1922 kauppakirjan Nestor ja Antti Alfred Puolakan kanssa ostaen 300 markalla Järvenpää-nimisen osan Puolakan perintötaltoa suullisen vuokrasopimuksen nojalla.⁸⁵ Puolakan tilasta irrotettujen itsenäisten tilojen määrä lisääntyi 1930-luvun loppuun mennessä aiemmin mainitun 21 lisäksi vielä 30:llä, minkä jälkeen sotien aikana toiminnassa oli katkos. Vuosina 1946–1955 uusia itsenäisiä tontteja erotettiin vielä 21. Näin saivat omat tonttinsa monien tehtaan työläisten lisäksi mm. Karppisen kauppa (1927), osuuskauppa (1930) ja Saarin kauppa (1939). Tehtaallekin erotettiin lisätontti 1933.⁸⁶ Rekisteriin kirjattiin joillekin asuintonteista erityisiä oikeuksia, kuten läheisen kaivon käyttöoikeus, vedenotto-oikeus tontin kohdalla olevan ranta-alueen poikki tai tienkäyttöoikeus palstoille ja kaivolle,⁸⁷ jolloin pyrittiin turvaamaan arjen sujuvuus yhdyskunnassa.

-
- 82 WA Fast Ba:1, taxation 1909 ja tehdasalueen kartta 25.1.1908; WA Fast Ba:1 vakuutusluettelo 11.9.1928 ja tehdasalueen kartat 16.8.1928 ja 17.9.1938; Ilmonen 1933, 16. Ilmonen kertoo työväenasuntokasarmin siirtämisestä 1928, mutta on mietittävä voiko kyseessä olla sekaannus tai väärinkäsitys, sillä Jaalan kirkonkylään kerrotaan myös siirretyn yhden tehtaan asuntokasarmeista. Tai onko mahdollista että rakennuksesta siirrettiin kaksi osaa eri paikkoihin? Joka tapauksessa Jaalan puolelta asuinrakennus siirrettiin pois ja Valkealan puolelle rakennettiin lisää.
- 83 WA Fast Ba:1 tehdasalueen kartta 17.9.1938; Ilmonen 1933, 16. Vuonna 1917 syntynyt kertoja muistaa myllärin talon palon ajalta ennen kouluun menoaan. VH 23/2–3.
- 84 WA Fast Ba:1 vakuutusluettelo 11.9.1928, Ojaselan vakuutusluettelo 11.9.1928 ja kartta 6.8.1928.
- 85 Iitin ja Jaalan talvikäräjien lainhuudatusptk 25.4.1924 § 82, ote Aila Kauvatsalo-Holmqvistin hallussa. Kauppahinnan maksaminen oli aloitettu jo syyskuussa 1920 ja mökki oli siirtynyt Mattssonin haltuun vuoden 1921 alusta. Koko summan maksamiseen oli aikaa neljä vuotta, mutta jo helmikuussa 1922 Nestor Puolakka kuittasi hinnan vastaanotetuksi. Ibid.. Torpparilaista ja Lex Kalliosta Alapuro 1995, 256–257; Salminen 2004, 287.
- 86 KMM Maarekisterikirja, Kouvolan kihlakunnan Jaalan kunnan maarekisteri III nidos. Vuosina 1923–1927 yhteensä 16 uutta tonttia ja 1930-luvun loppuun mennessä vielä 14.
- 87 Iitin ja Jaalan talvikäräjien lainhuudatusptk 25.4.1924 § 82, ote Aila Kauvatsalo-Holmqvistin hallussa; Jaalan kunnan vuokralautakunnan kokousptk 8.7.1924, kopio Tapani Ahveniston hallussa.

2. Koskipaikasta vilkkaaksi tehdaskyläksi

Kartta 4. Verlan tehdasalue ja tehtaan omistamat rakennukset 1955. Tehdusrakennukset on merkitty F-kirjaimella, varastot M:llä, muut tarverakennukset D:llä. Asuinrakennuksia ulkorakennuksineen on sekä Jaalan puolella (JB ja JU) että Valkealan puolella (VB ja VU). Kartassa näkyvät tehtaan (F1), kuivaamojen (F2 ja F6), isännöitsijärakennuksen (JB1) ja entisen koulupytingin (JB2) lisäksi mm. seuratalo (VB16), Lotinanpelto (VB12), Tupsula (VB15), Hölmölä ja Törmälä (VB 17 ja VB18), uimalaitos (D14), tanssipaviljonki (D12), työväen saunat (D10 ja D11), ”herrojen sauna” (D2), sahan uusi sijainti (F7) ja uusi voimalaitos (F4). Kartta: Verlan tehtaan arkisto.

Sotien jälkeen Verlassa ehdittiin rakentaa vielä muutama uudisrakennus ennen tehtaan lakkauttamispäätöksen tekemistä. Tehdasalue oli kasvanut 1950-luvulle tultaessa niin, että sinne oli rakennettu vielä toinen, pieni sahakatos, sahatavaravara-
rasto sekä muutamia pieniä ulkorakennuksia kuten hevos- ja vaunuvaja, pyöräka-
tos, käymälöitä ja uimalaitos. Vanha puinen keilarata oli purettu, ja kun kosken
rantaan pystytettiin uusi voimalaitos 1954, se pakotti sepän pajan jälleen vaihta-
maan paikkaa. Urheilukentän laidalla sijaitsi tanssipaviljonki.⁸⁸ Asuinrakennuk-
sista kaksi pientä töllä oli purettu ja tilalle rakennettu uudet, keltaiset nk. Hölmö-
län ja Törmälän rivitalot eli ”kasarmit”, joissa myös terveysisar piti vastaanot-
toaan. Samalla seuratalo oli palautettu alkuperäiseen käyttöönsä.⁸⁹

Kylän laanilla maanteiden risteyksessä pidettiin markkinoita litviikki- eli palk-
kapäivänä viimeistään maailmansotien väliseltä ajalta lähtien. Laani on kauppojen
ohella ollut kylän avoimimpia ja julkisimpia paikkoja: se kuului kaikille mahdolli-
seen käyntialueeseen. Verlan markkinat olivat ehkä pienet isompien paikkakuntien
rinnalla, mutta joskus kauppiaita kerrotaan olleen niin paljon, että muutamia heis-
tä joutui asettumaan Nisuksen tien varteen. Markkinapäivä oli kansanhupia, jol-
loin tavallisessa kaupassa ei välttämättä käytykään, vaikka hinnat torilla saattoivat
olla itse asiassa korkeammat kuin kaupassa. Mukana oli helppoheikkejä, jotka myi-
vät tuotteitaan huutamalla ja tunnelma kehittyi muistitiedon mukaan kuin huuto-
kauppakamarilla.⁹⁰

Kylän laanin läheisyydessä sijaitsi myös muita palveluita, joita olivat kaupat, ai-
nakin 1930–1950-luvuilla pidetty kahvila ja puhelinkeskus sekä kirjasto. Niinpä
laanin laitaan oli laitettu myös hevospuomi, johon myllymiehet ja muut kauempaa
tulevat saattoivat jättää ajokkinsa asiointinsa ajaksi.⁹¹ Osuuskauppa tuntuu haas-
tattelujen perusteella olleen Verlan ylivoimaisesti suosituin liike: juhla-aaton aamu-
na jono saattoi ulottua kaupan ovelta laanille asti. Kun kaikki odottivat ”rosent-
teja”, joilla sitten voitiin saada jotain ylimääräistä hyvää, täytyy ihmetellä, kuinka
kylän muut kaupat saattoivat edes menestyä. Kuitenkin Verlassa käytiin ostoksilla
melko laajalta alueelta, jolloin maalaiskyläen asukkaat ovat voineet suosia muitakin
kauppoja. Kauppiaiden kerrotaan toisinaan myös tarkkailleen ikkunasta asiakkait-
tensa uskollisuutta – jos tuli närää, saattoivat nämä mielenosoituksellisesti siirtyä
toisen kaupan asiakkaaksi. Vuonna 1917 toimintansa aloittanut osuuskauppa oli
Verlan kaupoista suurin: parhaimmillaan 1950-luvulla siellä työskenteli neljä ih-
mistä, kesäisin myyjä saattoi olla viisi tai kuusikin. Hyvän kyläkauppaperinteen
mukaan tuotevalikoimasta löytyi kaikkea silmäneuloista traktoriin ja kaupanteon
sivussa voitiin vaihtaa myös muutamalla sanalla kuulumiset. Osuuskauppaan tuli

88 WA Fast Ba:1 vakuutusluettelo1955 ja kartta 22.2.1951/1955.

89 WA Fast Ba:1 vakuutusluettelo1955 ja kartta 22.2.1951/1955. Hölmölä- ja Törmälä -nimityksistä
ks. VH 17/1.

90 VH 2b/4–5; VH 10/3,12. Eino Pukkilan muistelmissa markkinoita ei ole mainittu; sen sijaan
kerrottiin Sihvosen kauppakojun tulleen lauantaisin mylläri Pukkilan kellarin eteen Valkealan
puolelle. Muistelmat painottuvat 1910-luvulle ja 1920-luvun alkuun. Vuonna 1925 Pukkila
kirjoitti jo ylioppilaaksi ja oli sitä ennen käynyt oppikoulua Lappeenrannassa. Pukkila 2006, 151,
198 ja passim.

91 VH 2b/2; VH 4/6.

Näkymä Verlan kylälle Valkealan puoleiselta rannalta joen yli Jaalaan päin. Jaalan puoleisen rannan täyttävät hiomapuupinot. Vasemmalla tehtaan koulurakennus, jossa koulun pidon jälkeen oli asuntoja. Keskellä kuvaa Karppisen kaupparakennus, jossa pidettiin jonkin aikaa myös kuppilaa. Pieni rakennus kaupasta vasemmalle on Puolakan talo, jossa oli puhelinsentraali. Karppisen kaupan takana kohoaa Kinttulan talo, jossa näytettiin myös elokuvia. Vaalea talo oikealla on osuuskauppa, reunimmaisena osuuskaupan varasto. Kuva: Museoviraston kuva-arkisto.

myös säästökassa, joka 1950-luvun alussa oli niin suosittu, että Verlan liike voitti kahtena vuonna (1953–1954) valtakunnallisen kilpailun talletuksista.⁹²

Kauppias Laukkasen kuoltua 1922 osti Selänpään osuuskaupan hoitaja Pekka Karppinen hänen kaupparakennuksensa ja perusti siihen kauppansa. Rakennuksessa toimivat 1930-luvulla kauppiaina kuitenkin myös Sjöblom ja Veikko Saari. Samassa rakennuksessa sijaitsee Verlan kyläkauppa vielä vuonna 2008. Kaupanpito Koppasen talossa lienee päätynyt viimeistään 1939, kun Veikko Saari rakensi oman kauppansa Karppisen taloa vastapäätä. Saari sai kilpailijoiltaan tunnuksen ”kova kauppias”, ja hänen liikkeensä oli joidenkin asiakkaiden mielestä monipuolisempi valikoimaltaan kuin muut: sieltä sai lihaa, punsaa (hyytelöitynyttä

⁹² VH 2b/1–4,12; VH 7/4; VH 13/3; VH 10/12–13; VH 3/14; VH 20/2; VH 26/5; VH 27/3.

Maanteiden risteyksessä kylän laanilla pidettiin markkinoita palkkapäivinä kahden viikon välein. Kuvassa on markkinaväkeä todennäköisesti 1930-luvulla. Taustalla näkyy entinen tehtaan kansakoulu, vasemmalla taas joen toisella puolella sijaitseva virkailijatalo. Kuva: Museoviraston kuva-arkisto.

sisälmyskeittoa) ja tuoreita munkkeja. Ennen Saarin kaupan avaamista lihaa sai teurastaja Mäkiselältä, ensin isältä ja sitten pojalta. Lihan myynnin lisäksi Verlassa on siis ollut viimeistään 1910-luvulta lähtien jatkuvasti kolme kauppa aina tehtaan lakkauttamiseen asti ja vielä jonkin aikaa sen jälkeenkin.⁹³

Vuonna 1930 Verlan tehdas ja Selänpään puhelinosakeyhtiö tekivät sopimuksen, jonka mukaan Selänpään puhelin veti kaksoislinjan Verlaan ja otti hoitaakseen yhtiön 1889 luoman puhelinyhteyden Kouvolaan. Oletettavasti tällöin tuli kylän keskustaan sentraali, josta myös ”rahvaan” posti haettiin. Alkuaikoina puhelinta jopa pelättiin, eikä sitä osattu oikein käyttää, luuri saattoi osua käteen väärin päin tai

93 VH 10/1,12–13; VH 3/14; VH 12/1; VH 2b/1–2 VH 2/2; KA PRH Poistetut ja lakanneet yhtiöt Ea 600 86.702. ”Karppisen talossa” ollut kauppa oli maailmansotien välisenä aikana ilmeisesti välillä vuokralla ensin Sjöblom-nimisellä kauppialla, sitten Veikko Saarilla. Saari tuli W. Sjöblom Oy:n kauppa-apulaiseksi 1933 ja 1934–1939 hän toimi Verlan liikkeen myymälänhoitajana. Oma liiketalo valmistui 1939 ja ”Karppisen talon” kauppa palautui jälleen Karppiselle. VH 2b/2; *Suomen vähittäiskauppiaita* 1950, 438.

tuskan hiki virtasi soittajan otsalla. Numeroita oli aluksi viisi tai kuusi ja niistä on luettavissa oma tärkeiden henkilöiden ja kylän tekijöiden järjestyksensä: numero 1 Selänpäähän, 2 mylläri Pukkilalle, 3 osuuskauppaan, 4 tehtaalle, 5 Karppisen kauppaan, 6 tehtaan konttoriin, 7 mestari Richterille, 8 konttoripäällikkö Ilmoselle, 9 metsäpäällikkö Kalliolalle, 10 työväenpoliitikko Martti Kajanderille, 11 kauppias Veikko Saarille, 12 maanviljelijä Onni Puolakalle... Vuonna 1960 Verlan keskuksen alueella oli jo 27 puhelinta.⁹⁴

Karppisen talossa sijainneella kahvilalla oli useita eri pitäjiä: pitäjinä mainitaan ainakin Sinisalo-niminen leipuri, kauppias Sjöblom ja Karppinen itse. Pääpiirteisään kuppilatoimintaa on kuitenkin ollut 1930–1950-luvuilla. Kuppilasta puhutaan usein ”miesten paikkana”: ”ei se mikään semmoinen kahvila ollu”, että se vastaisi käsitystä 2000-luvun vaihteen kahvilakulttuurista. Osa naisista ja lapsista piti siellä asioimista ja jopa sen ohi kulkemistakin pelottavana. Kuitenkin toiset lapset kävivät ostamassa sieltä munkkeja tai naiset kävivät siellä päivisin kuuntelemassa levyjä – ilmeisesti paikan kävijäkunta ja konsepti muuttuivat ajankohdan mukaan.⁹⁵ Kahvilasta kertovaa muistelua sävyttää paikoitellen varovaisuus. Varovaisuutta selittävät kenties tarinat kuppilassa syntyneestä tappelusta tai vaimosta, joka miestä kotiin hakiessaan heitti tämän vihapäissään portaita alas raitille. Vaikka yhteenotot olisivat luonnollinen osa kylän arkea, ei niistä ehkä haluta puhua vieraille haastattelijalle ja siten ”leimata” kuppilaa tai kyläläisiä. Kahvilan rehvakkein vaihe sijoitetaan sotien jälkeiseen aikaan, jolloin miehet olivat palanneet rintamalta ja ehkä osaltaan purkivat sieltä saamiaan kokemuksia etsien jälleen paikkaansa siviili-maailmassa.⁹⁶

Tehtaan lukutuvan ja kansakoulun kirjaston perinteitä jatkoi kunnan kanta-kirjasto, joka tuli Verlaan ilmeisesti 1927 ja sijoitettiin Kajanderin taloon, missä isäntä itse toimi kirjastonhoitajana. Myöhemmin kirjasto on toiminut Karppisen kaupan ja Osuuskaupan välisessä talossa. Kirjasto oli avoinna esimerkiksi kahdesti viikossa, jolloin siellä voitiin käydä lainaamassa ja taas palauttamassa kirjoja.⁹⁷ Suhtautuminen kirjoihin ja lukemiseen on ollut vaihtelevaa: yksi työmies saattoi olla lapselleen kiukkuinen, jos tämän aikaa kului liiaksi lukiessa, mutta toinen kovakin lukija. Naisilla näyttää olleen harvemmin aikaa lukemiseen. Esimerkiksi näin muistelee eräs kertoja luultavasti 1930-lukua:

...En tiedä ketään, joka ois ollu niin kova lukemaan kuin meidän isä ol, se ei käyny syömäänkään ellei siin ollu jotain luettavaa siin lautasen vieressä. Ja kanto [niitä kotiin] ett kyllä se vissiin meitilki oli aika paljo kirjoja [...] isä ol tosiaan kova lukemaan, meille tuli Kuvalehti ja Hesari niin kauan ku isä oli ja Kouvolan Sanomat ja Kuluttaja ja Apu, mie sanon, etten oo ketään nähny sellasta lukijaa, mutt en mie tiedä, kyl se varmaan ois ollu viisas mies ja osannu, mutt äitil ollu aikaakaan ku ol käsin tehtävä kaikki [...]⁹⁸

94 WA Jur Protokoll och kontrakt Ca:1: keisarillisen senaatin toimilupa puhelinlinjan vetämiseen 4.5.1893 ja sopimus 14.6.1930; VH 4/5; VH 10/2, 20.

95 VH 3/14; VH 22/10; VH 2b/2; VH 10/8.

96 VH 22/19; VH 23/14; VH 2b/3.

97 *Kuluttajan lehti* 18.10.1964: *Martti Kajander kuollut*; VH 20/4; VH 10/3, 15.

98 VH 10/3, 6 vrt. VH 26/5.

Karppisen kaupan takana Kinttulan talossa toimi 1930-luvulla ”elokuvateatteri”, jossa esitettiin ainakin *Aatamin puvussa ja vähän Eevankin*, joka on jäänyt mieleen monelle Verlan lapsista ilmeisesti ensimmäisenä elokuvakokemuksena. Muistoihin on painunut palonkestävä ovi, joka tilaan piti olla ja kuinka heittimen kohdalla istuvan miehen piti ottaa hattu pois päästä, ettei hän olisi peittänyt kuvaa. Heittimen luukusta piti myös pyyhkiä aina välillä huurua, jota siihen kertyi.⁹⁹ Kinttulan talossa on jonkin aikaa myös pidetty kahvilaa tai kuppilaa.¹⁰⁰

Seuratalon kunnostamisen jälkeen 1940-luvun lopussa siellä näytettiin elokuvia, mutta myös vierailuvia teatteriseurueita kävi paljon, ja esimerkiksi Tapio Rautavaaran esiintyminen muistetaan. Kuvan talon toiminnasta saa esimerkiksi talon valmistumisen jälkeen syksyllä 1948 kolmen kuukauden aikana siellä pidetystä ohjelmasta. Säännöllisten voimistelu- ja näytelmäharjoitusten lisäksi talolla oli kuusi teatteri-iltaa, kolme joulujuhlaa, seitsemän ohjelmallista seurailtaa, neljä tanssi-iltamaa ja kolme kokousta. Vuoden 1949 alussa aloittivat keskustelukerho ja shakkikerho toimintansa ja terveysisäri piti viiden luennon sarjan lastenhoidosta.¹⁰¹

1920-luvun aikana Verlan kylä siis pitkälti mukautui uuteen kolmivuorotyön (1917) ja modernisointien jälkeiseen kokoonsa. Tehtaan toimintaa pyrittiin tehostamaan, asuntoja tarvittiin lisää ja myös tehtaan ulkopuolinen toiminta laajeni. Seuraava kasvu- ja muutosvaihe tehdasyhdyskunnassa osui sotien jälkeiseen aikaan, jolloin tehtaan työntekijämäärä oli korkeimmillaan ja maassa vallitsi asuntopula. Valkealan puolella tehtaan asuinalue kasvoi muutamalla isolla rakennuksella sekä 1920-luvulla että uudelleen 1940-luvun lopulla, ja Jaalan puolella merkittävää oli yksityisten tonttien määrän huima lisääntyminen ensin 1920-luvun kuluessa ja uudestaan sotien jälkeen. Kylän vakiintuminen näkyi entistä monipuolisempana toimintana eri osa-alueilla. Kauppa ja harrastustoiminta kukoistivat. Vaikka seuratalo oli käytettävissä vapaa-ajan toimintaan 1920-luvun alkupuolen jälkeen uudelleen vasta 1940-luvun lopulla, oli kylällä väliaikanakin mahdollista nähdä elokuvia sekä harrastaa urheilua ja tanssia.

VERLA SUHTEESSA LÄHIKYLIIIN: OMANARVONTUNTOA JA YHTEISYYTTÄ

Verlan tehdasyhdyskunta on selvästi koettu omaksi maailmakseen, joka erottui ja poikkesi ympäristöstään ja johon pätevät osin eri säännöt kuin ympäröivään maaseutuun. Tämä käy ilmi esimerkiksi Verlan ammattiosaston pyrkimyksistä 1946, kun Jaalan puoleinen ranta ja tehdas sen mukana koetettiin saada siirrettyä neljänestä kalleusluokasta kolmanteen, jossa Valkealan puolikin oli: ”Ei siinä tarvitsisi ottaa koko Jaalan pitäjää lukuun, sillä tehdasalue asujaimistoineen ja muu osa pitäjää ovat kaksi aivan eri asiaa kalleusryhmiin nähden”, kirjoitettiin Verlasta liitolle vuonna 1946.¹⁰² Myös muiden jaalalaisten taholla Verla koettiin omaksi maail-

99 VH 10/13; VH4/3.

100 VH 41/2.

101 VH 15/8, VH 16/6; *Kymi-yhtymä* 1/1949, 42.

102 PL Kirjeenvaihto. Osastojen Kirjeenvaihto Ea 94: kirje 2.4.1946.

makseen, ei vain sijaintinsa, vaan myös elinkeinon erilaisuuden tähden. Elinkeinoon liittyi jossain määrin erilainen elintapa ja tehdasyhtiön hallinta. Tulkinta sotien jälkeiseltä ajalta:

Verla on täältä niin paljon kauempana, me kahottiin sitä enemmän niinku omaa tehdas-
aluettansa, en tiedä olisko ne lähempänä olevat maanviljelijät, ne suhtautu vaan, että ne
ovat sen alan ihmisä, myö kahottiin, kun siellä oli niin paljo aina sitä jyskettä, että se oli
enemmän sitä puolta. [...] En minä tiedä, mutta sellanen ajatus on, että Verla ol enem-
män sellanen niinku tehdaspuolen ihmisä. Se on ollu kaikinpuolin niinku oma valta-
kuntansa [...] ¹⁰³

Molemmipuolinen erillisyyden ja erilaisuuden tunne on voinut selittää myös kunnan passiivisuutta verlalaisten asioiden edistämisessä. Vaikka Verlan miehiä oli aktiivisesti mukana kunnallispolitiikassa jo 1910-luvulta lähtien, ei esimerkiksi tieto tehtaan lakkauttamisesta aiheuttanut kunnassa oikeastaan minkäänlaista reaktiota. Eräs kertoja muistelee asiaa ja arvelee reagoimattomuuden johtuneen kuitenkin myös tilanteesta, jossa päätökset oli tehty jo:

Shän minuukin ihmetytti, ettei kunta mitenkään reagoinu [...] Kun ei tätä tajuttu kunnassa ja Jaalassa, mitä mieki puhuin, niin ei sellasii oo. Tää oli ihan kuin eri maailma noille kirkonkyläläisille, jotka on ollu vähän parempii... [naurua] Ne ei vaan tajunnu siellä, ainoa oli nää kartanon isännät, ne kyllä oli, Gestrin oli hyvä ystävä Breitensteinin kanssa ja ne kävivät vieraisilla toisissaan, niin kyllhän nää tasot ties mikä on, mutta, ei, kyll se ol niin erillistä meininkiä. Kai se kunta joutu valmiiden päätösten eteen.¹⁰⁴

Verlan asukkailla oli oma identiteettinsä, ja heidät erotettiin myös ulkopuolelta omaksi ryhmäkseen. Alun perin Verla oli erään kertojan sanoja lainaten vain ”Pyörylän poikanen”, kylän myllypaikka, mutta sen kasvettua tehdaskyläksi, ne erottuivat toisistaan kahdeksi eri kyläksi, joiden välillä raja oli melko jyrkkä. Poliittisissa näkemyksissä teollisuustyöväki erosi selkeästi maanviljelyskylien väestä, mikä kyllä tiedostettiin, mutta siihen suhtauduttiin ainakin sotien jälkeen varsin maltillisesti.¹⁰⁵ Tanssipaikeilla nuoriso ryhmittyi kylittäin: esimerkiksi tolskalaiset, vuohijärveläiset ja verlalaiset omiin nurkkiinsa. Todennäköisesti 1940-luvulta periytyvässä muistossa huomasi Jaalan seurantalolla ilmeisesti joku kirkonkyläläisistä: ”Täällähän on näitä Verlan massanaamoi...”. Huomautus kolautti niin paljon verlalaista omanarvontuntoa, ettei auttanut, vaikka anteeksipyyntö saatiin, vaan verlalaiset päättivät porukalla lähteä tansseista, jolloin jäljelle ei jäänyt ”melkein ketään”.¹⁰⁶

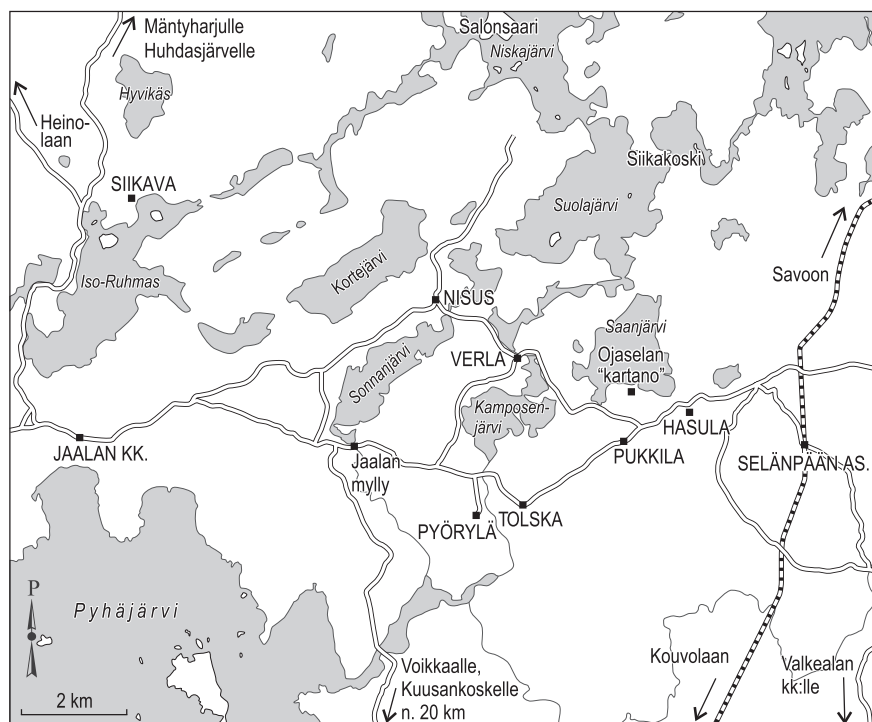
Eittämättömästi reviiiritietoisia ovat olleet myös vuosisadan vaihteen verlalaisnuorukaiset, jotka menivät seipäitten kanssa vastaan Pyörylän poikia, kun nämä olivat tulossa ”Verlan tyttöjä katselemaan”. Seuraavassa sukupolvessa taas näki

103 VH 25/6.

104 VH 2/6. Vrt. JKA Kunnanvaltuuston ptk:t 1953–1954 passim.

105 VH 2/1; VH 27/2; *Pieni suuri Pyörylän kylä*, lehtileike ilman päiväystä tekijän hallussa.

106 VH 1/8, VH 2/6.

Kartta 5. Verlasta on matkaa yli 10 km Jaalan kirkonkylälle ja yli 20 km Valkealaan ja Kuusankoskelle. Selänpään asema oli kuitenkin vain noin 7,5 km päässä. Kartassa näkyvät mm. lähikylät Pyörölä, Nisus, Pukkila, Hasula ja Tolska sekä Ojaselan ”kartano” ja Jaalan mylly. Nisuksen ja Verlan välinen tie oli 1920-luvulle asti vain kinttu-polku. Kartanpiirtäjä Salla Jokela, pohjakartta vuodelta 1924.

eräskin poika unta nisuuslaisten ”kouluttamisesta” nyrkein.¹⁰⁷ Koskenruoppaustöiden savolaisporukan ”ällöttävine murteineen” kerrotaan herättäneen verlalaisissa 1920-luvulla niinkin paljon epäluuloa ja ärtymystä, että se lopulta purkautui eräänä kortinpeluu- ja tanssi-iltana verlalaisen miehen ja mäntyharjulaisporukan väliseksi puukkotappeluksi ja kurinpalautukseksi.¹⁰⁸ Myös 1940-luvun lopulla Verlassa koulua käynyt salonsaarelaispoika muistelee, että koulupoikien tasolla oli tunnistettavissa jonkinlaista Verlan ja maaseudun välistä vastakkainasettelua. Asettelu saattoi purkautua tappelun nujakaksi samalla tavoin kuin kaupunginosat ovat kaupungeissa muodostaneet omia ”jengejään”.¹⁰⁹

Ulkopuolisenkin on melko helppo nähdä, mihin kiinteä asutus päättyy ja suunnilleen siinä mielletään useimmiten myös Verlan rajojen kulkeneen. Pyörölään

107 VH 4/8.

108 Pukkila 2006, 179–180, 195–196. Epäluuloon vaikuttivat ainakin leipähuolet, sillä mäntyharjulaisten pelättiin vievän paikkakunnan nuorten työt, sekä naimahuolet, sillä heidän pelättiin vievän myös paikkakunnan tytöt. Joukossa oli kuulemma pelimannejakin, jotka soittivat uusia tanssikappaleita ja saivatkin Verlan tyttöjä usein kanssaan tanssiin.

109 VH 27/1.

suuntaan mennessä Stenbergin talo oli viimeinen, jonka katsottiin kuuluvan Verlaan ja sen jälkeen alkoikin peltoaukea. Valkealaan päin raja oli ehkä vielä selkeämpi, sillä tehtaan asunnot sijaitsivat hyvin yhtenäisenä nauhana koskelta aina Arkon ts. Tobias Karppisen mökille ja urheilukentälle asti, minkä jälkeen seuraa metsää. Valkealan puolen lasten koulu (rakennettu 1930) sijaitsee näin ”varsinaisen Verlan” ulkopuolella n. 1 ½ km päässä tehtaasta. Siitä ei kylässä käytettykään nimeä Verlan koulu, joka nimitys kuului Jaalan puoleiselle koululle. Valkealan puolen koulua kutsuttiin Mustalahden taikka Pukkilan kouluksi, sillä siellä kävivät myös pukkilaisten ja tolskalaisten lapset.¹¹⁰

Kuitenkin rajojen mieltämisessä on myös häilyvyyttä esimerkiksi asuinpaikkaan ja liikkumisalueeseen liittyen. Esimerkiksi eräs Valkealan puolella asunut verlalainen, joka oli käynyt koulunsa Mustalahdella, mielsi Valkealan koulun vielä selvästi Verlaksi, se alue ikään kuin ”omittiin” omaan kylään.¹¹¹ Myös Nisuksen suunta on toisinaan ongelmallinen kylän rajoja määriteltäessä. Jaalan puolen kunnallinen koulu kulki nimellä ”Verlan koulu”, mutta sijaitsi hiukan kiinteän asutuksen ja kylän keskustan ulkopuolella Nisuksen suunnalla ja siellä kävivät myös esimerkiksi Nisuksen ja Salonsaaren lapset. Koulun lähiympäristöstä ei aina oikein osatakaan sanoa, kuuluuko se Verlaan vai ei. Työväenyhdistyksen lava hiukan koululta eteenpäin saa määreekseen yleensä ”Nisuksen tien varressa” ja tarkemmin ”Kaleniuksen Hildan mökin luona” ja asutus koulun takana on ”koulun takana”, ”Emmanlahdella” tai ”Saukkolahdella”. Pisimmillään Verlan ja Nisuksen raja lykättiin muisteiluissa kuitenkin Kantokosken sillalle eli miltei Nisuksen keskustaan saakka.¹¹²

Nisus tuntuu olevan lähikylistä Verlaa lähimpänä maantieteen lisäksi myös henkisesti. Se oli Verlan ”kiintein liitännäinen”, 1920-luvulla syntyneen kertojan sanoja lainaten Verlan ”tutuin lähiö”, jonka kanssa kanssakäymistä oli eniten. Verlalaisilla oli siellä sukulaisia ja tuttavita, joiden luona käytiin, ja monet rakensivat sinne itselleen ”eläkemökin” tehtaan asunnossa asumisen jatkeeksi. Monet Nisuksen asukkaista olivat tehtaalaisia kuten verlalaisetkin. Syynä Nisuksen suosioon on luultavasti ollut maan saatavuus: tehdas omisti Verlan kylästä Valkealan puolen, Jaalan puoli taas oli yhden yksityisen maanomistajan hallussa. Nisuksesta oli kenties kohtalaisen helppo saada maatilkkua. Tolska, Pukkila ja Pyörylä taas olivat selvästi maanviljelyskylä ja ehkä siksi henkinen raja niiden suuntaan oli korkeampi kuin Nisukseen.¹¹³

Verlassa ja Nisuksessa tunnetaan pilke silmäkulmassa käytetty käsite ”Nisuksen tasavalta” (esim. ”Tervetuloa Nisuksen tasavaltaan” tai ”Tehän tulettekin sieltä Nisuksen tasavallasta?”). Käsite tuntuukin kertovan vähintään yhtä paljon oloista Verlassa kuin Nisuksessa, jos oletetaan sen vertaavan Nisuksen ”demokraattisia” oloja Verlassa vallitsevaan tehtaan hierarkiaan: paikallisjohtaja, virkailijat, mestarit... Maata auliisti myyneelle Rossin isännälle annettiin sitten samassa hengessä arvonimi Nisuksen ”resitentti”.¹¹⁴ Päätös pysyä Verlassa tai muuttaa sieltä pois oli

110 VH 7/6; VH 22/2; VH 26/3.

111 VH 43/11.

112 VH 7/6; VH 20/3; VH 22/2-3; VH 26/3,6; VH 43/11.

113 VH 22/3-4; VH 26/4.

114 VH 5/6; VH 22/3-4; *Verlan seudun opas* 2006, 13.

kuitenkin jokaisen oma. Verlalaisesta näkökulmasta oman kylän arvoa eivät mitkään tasavallat voineet horjuttaa: erään muistitietomääritelmän mukaan Nisus oli ”käpykylä”.¹¹⁵

Vaikka rajat naapurikyliin olivat selkeät, ei se toki estänyt kanssakäymistä ja jonkinlaisen laajemmankin yhteenkuuluvuuden tunteen syntymistä. Lähiseudun pikkukylät asukkaineen koettiin toisinaan myös samaksi paikkakunnaksi, meikäläisiksi, vaikkei ehkä verlalaisiksi. Harrastustoiminta saattoi kerätä mukaansa jäseniä laajemmaltakin alueelta kuin ydin-Verlasta. Pyörylässä asuva Verlan osuusmyymälänhoitaja oli aktiivisesti mukana 1940–1950-lukujen vaihteessa niin Werlan Kirin, näytelmäkerhon, keskustelukerhon kuin mieskuoronkin toiminnassa. Kirin vuosikertomuksissa 1957–1958 näkyy heijastuma Verlan suuruuden ajasta, kun siinä juhlavasti todetaan seururan tavoitteena olevan ”oikean seurahengen SVUL:n hengen kehittäminen ja vaaliminen Pyörylän kulmilta aina Salonsaaren perukoille asti”.¹¹⁶

Esimerkiksi salonsaarelainen maatalon poika kertoo salonsaarelaisille olleen itsestään selvää liittyä jäseneksi Kiriin. Verla oli lähempänä kuin esimerkiksi Jaalan kirkonkylä, eikä Huhdasjärvikään ollut vetovoimainen, vaikka Salonsaaren kylä hallinnollisesti kuului siihen. Liikenne Salonsaaresta suuntautui ensisijaisesti Verlaan ja toissijaisesti kirkonkylälle. Vaikka Verlaa ei toki pidetty kaupunkina, se koettiin kaupunkimaisemmaksi ja se edusti jonkinlaista lähiseudun kulttuurikeskusta kauppoineen, myllyineen, urheiluneen, kouluineen, kahviloineen, posteineen ja myöhemmin seurataloineen.¹¹⁷

Myös urheilun ulkopuolella nuorisoi löysi toisensa yli kylärajojen. Tansseissa käytiin ennen Werlan Kirin lavan rakentamista ja sen jälkeenkin työväenyhdistyksen ja pienviljelijöitten lavoilla Nisuksen suunnassa, mutta myös Jaalassa ja Selänpäässä, joskus jopa Voikkaalla. Sota-aikana ”Selänpäätä, Valkealaa myöten kulki nuoret pyörillä Sorasaareen ja myö laulettiin ja piirileikkiä pyörrittiin”.¹¹⁸ Samoin Verlassa järjestetyt tanssit keräsivät nuorisoi laajemmalta alueelta kuin vain omasta kylästä. Varsinkin sodan jälkeen kerrotaan jopa ”alatehtailta” (Voikkaalta ja Kuu-sankoskelta) tulleen nuoria autoilla Verlaan ajelemaan ja katsastamaan menoa pitkin kylän raittia.¹¹⁹

Naapurikylistä käytiin töissä Verlassa ja tehdas vaikutti puunhankinnoillaan ja rahdinajolla huomattavan laajalle alueelle varsinaisen kylän ulkopuolella. Toisaalta myös Verlasta käytiin töissä naapurikyliissä. Monilla verlalaisilla oli lehmä, joka laidunsi lähimetsissä ja josta sen tähden tehtiin metsänomistajille ”lehmäpäiviä”. Myös muita taksvärkin syitä oli, kuten ”vihtapäivät”. Vaikkei taksvärkkiäkään olisi ollut suoritettavana, hankkivat toiset verlalaiset lisäansioita tekemällä tehtaan työpäivän jälkeen tai kesälomalla vielä toisen työpäivän lähimaatiloilla. Taksvärkkipäivä saattoi olla talossa suuri juhla niin kuin ruisniittopäivä Pyörylässä Kousalla, jolloin koko väelle tarjottiin kaksi aterialla, kahvit ja pullaa. Kerran saapui eräs verla-

115 VH 20/3.

116 VH 2b/5–10, VH 26/3; WEKI: toimintakertomukset 1957–1958.

117 VH 27/1–2.

118 VH 11/5–6; VH 9/2–3; VH 13/2.

119 VH 23/14.

lainen niittopäivään mukaan huvikseen selittäen tekevänsä ”vattupäiviä” muka korvatakseen metsistä poimimansa vadelmat.¹²⁰

Myös tehtaan omistamalla suurella Ojaselan tilalla tarvittiin välillä lisätyövoimaa. Ehkä on osoitus samasta hirtehisestä huumorista ja kylmistä omistuksellisista tosiasioista kuin ”vattupäivien” ja ”Nisuksen tasavallan” kohdalla, että Ojasela kulki verilaisien keskuudessa ”Ojaselan kartanon” ja ”Ojaselan hovin” nimellä, vaikka sillä ei ollut edes huomioonotettavaa pääarakennusta. Toisaalta nimitys on vain murrealueeseen liittyvä.¹²¹

Yhtiö säilyi verilaisille melko etäisenä. Tehdas oli se, mikä Verlassa merkitsi ja mistä puhuttiin. Erään kuvauksen mukaan ei Verlassa edes tunnettu että kuulutaan yhteen ”alatehtaiden” kanssa, jotka tuntuivat olevan jälleen aivan oma maailmansa. Verlan puolia pidettiin yhtiötä vastaan; Verla oli jotain erillistä, jotain parempaa, tai ainakin omempaa. Työmiestä huvittikin, kun ”yleensä” oli saatu olla rauhassa (so. huomiotta), mutta kun tehtaalla oli tulipalo 1958, johan virtasi johtajia autolasteittain Verlaan katsomaan, kuinka oli käynyt.¹²²

Verla oli ainakin 1900-luvulla lähikyliensä keskus kolmine kauppoineen ja joka toinen viikko pidettävine markkinoineen – lähikylistä tultiin Verlaan asioimaan ja niiden asukkaat tulivat tätäkin kautta tutuiksi. Vaikka maalaiskylään nähden voitiin olla ylpeitäkin, tiedettiin isännät toisaalta arvokkaaksi väeksi, jota ei voinut oikein alaspäinkään katsella. Asioita voitiin hoitaa kirkonkylillä taikka Selänpäessä, mutta esimerkiksi vaatteet ja viina piti hankkia kauempaa. Voikkaan torille voitiin lähteä jalkapatikassa aamukolmelta, Kouvolaan taas päästiin junalla Selänpään asemalta. Selänpäähän kulkivat yhtiön autot, ellei muuta julkista liikennettä ollut. Myös Lahdessa käytiin silloin, kun sinne oli linja-autoyhteys. Heinolasta haettiin viinaa. Kuitenkin kylällä kerrotaan olleen vielä 1950-luvun vaihteessa vanhoja ihmisiä, jotka eivät olleet eläessään käyneet kuin muutaman kerran Kouvolaan, ei koskaan sen kauempana.¹²³

Verlasta piirretyt muistikartat vahvistavat suunnilleen aikaisemmin esitetyt Verlan rajat.¹²⁴ Samalla tavalla kuin Nisuksen suunnalla on Verlaa muillakin suunnilla ympäröinyt ”harmaa alue”, joka ei kuulunut oikein mihinkään ja jonka asukkaat saivat ilmaista asuinpaikkansa hiukan monimutkaisemmin kuin pelkällä kylän nimellä. Tilanne lienee kuitenkin sama joka puolella Suomea: on kyliä ja on taloja kylien ulkopuolella. Eräänlaisen määritelmän Verla sai *Jaala tänään* -lehdessä

120 VH 2/1; VH 5/5. Mukana kenties myös irvailua mokomille vihtapäiville – etteikö mitään saa metsistä ilmaisiksi ottaa.

121 VH 22/11; *Jaana* 25–26/1975: *Matka vuosisadan vaihteeseen. Kun Lempit olivat pieniä ja Verlan pahvitehdas kukoisti*; Nordberg 1974, 57. Toisaalta Kimmo Katajalan mukaan Itä-Suomessa kartanoita kutsuttiin ainakin 1600-luvulla hoveiksi. Lounais-Suomen kartanoihin verrattuna ne olivat usein vaatimattomia, mutta ympäristössään selvästi vauraan oloisia tiloja. Katajala 1994, 105, 117.

122 VH7b/18; VH22/13,17; VH 26/8.

123 VH 12/4; VH 1/7; VH 9/2–3; VH 10/4; VH2/2; VH 26/8; WA Muistitietoa Verlasta II, 9; *Jaana* 25–26/1975: *Matka vuosisadan vaihteeseen. Kun Lempit olivat pieniä ja Verlan pahvitehdas kukoisti*.

124 Olen pyytänyt muutamia kertoja piirtämään kartan Verlasta sellaisena kuin sen lapsuudestaan muistavat. Näitä karttoja on kertynyt 20-luvun tilanteesta alkaen. Toiset kartoista käsittävät vain yhden kulman Verlasta ja kuvaavat siten pienen lapsen maailmaa, joka on ensin pienempi kuin oma kotikylä. Raja-alueet kuitenkin tulevat näissä selkeästi ilmi.

vuonna 1988, kun Kalle Kalenius kertoi kahden kilometrin säteellä tehtaalta vuosina 1950–1964 asuneen talo talolta laskien 445 henkilöä.¹²⁵ Verlan kylästä kertoo jo paljon, että sen asukkaat kykenevät laskemaan määränsä taloittain, siis tuntevat jokaisen perheen. Toisaalta vuoden 1988 näkökulmasta vanhat rajat näyttävät menettäneen merkitystään, kun kahden kilometrin säteelle osuu varmasti myös taloja, jotka ennen olisivat olleet varsinaisen Verlan ulkopuolella.

Vanhoja verlalaisia hämmästyttääkin Verla-käsitteen laajeneminen sitten heidän lapsuutensa jonkinlaiseksi suur-Verlaksi, joka käsittää suunnilleen entisen Verlan vaikutusalueen. Esimerkiksi nykyiseen Verlanseudun kyläyhdistyksen alueeseen kuuluvat varsinaisen Verlan lisäksi Pyörylä, Nisus, Palojärvi ja Pahasaari ja yläjuoksulla sijaitsevan Suolajärven rantojen lomamökkejä mainostetaan Verlan nimellä.¹²⁶ Ilmiö kuvanee tavallaan maaseudun autioitumista: kaikenlainen yhteistointa edellyttää väen kokoontumista yhä laajemmalla alueella. Toisaalta Verla on matkailu- ja kulttuurimaineensa kautta vetovoimainen kohde, asuinalue, josta voi olla ylpeä, jolloin tavallaan kyse on motiiviatraktiosta. Etenkin maailmanperintölistalle liittämisen jälkeen on Verlan osoitteella status-arvoa ja kuten eräs kertoja toteaa, on ihminen sen verran itserakas, että sanoo olevansa verlalainen, jos esimerkiksi postinumero siihen oikeuttaa.¹²⁷

ALUEJAKOA VERLAN SISÄLLÄ: VALKEALA, KESONMÄKI, KATAJANNOKKA...

Naapurissa käytiin ainakin kerran päivässä, hyvässä useamminkin. Naapuriin mentiin kutimen kanssa ja tarinoitiin kylän asiat ”reilaan”. Sukulaisten kanssakäyminen riippui siitä, asuivatko he lähistöllä vai peninkulmien päässä.

Vaikeuksissa turvaututtiin naapureiden ja tuttavien apuun, mutta silloin piti olla tosi tarvis. Hevillä ei pyydetty keneltäkään apua. Joskus lainattiin tutusta talosta kyntöhevosia, jos oli iso potaattimaa.¹²⁸

Yllä siteeratussa päiväämättömässä muistitiedossa suhde naapureihin on kaksijakoinen: yhtäältä tekemisissä oltiin paljon, toisaalta ensisijaisesti haluttiin pärjätä itse ilman kenenkään apua. Verlan kylän asutus on levittäytynyt kolmen kylän laanilla kohtaavan maantien varrelle. Näin katsoen kylän keskustan muodostavat tehdas, patruunan pytinki ja kaupat. Keskustasta lähtevien teiden varsilla on kolme työväen asuinalueita: Valkealan puoli Selänpäähän menevän tien varressa, Katajannokka Nisuksen tien varressa ja Pyörylän suuntaan vievän tien varsi, jolla melko tiiviisti asutun kokonaisuuden muodosti nk. Kesonmäki. Kesonmäki ja Katajannokka ovat käsitteitä, jotka kuuluivat jokaisen verlalaisen sanavarastoon ja niitä myös käytettiin näillä alueilla asuvista.¹²⁹

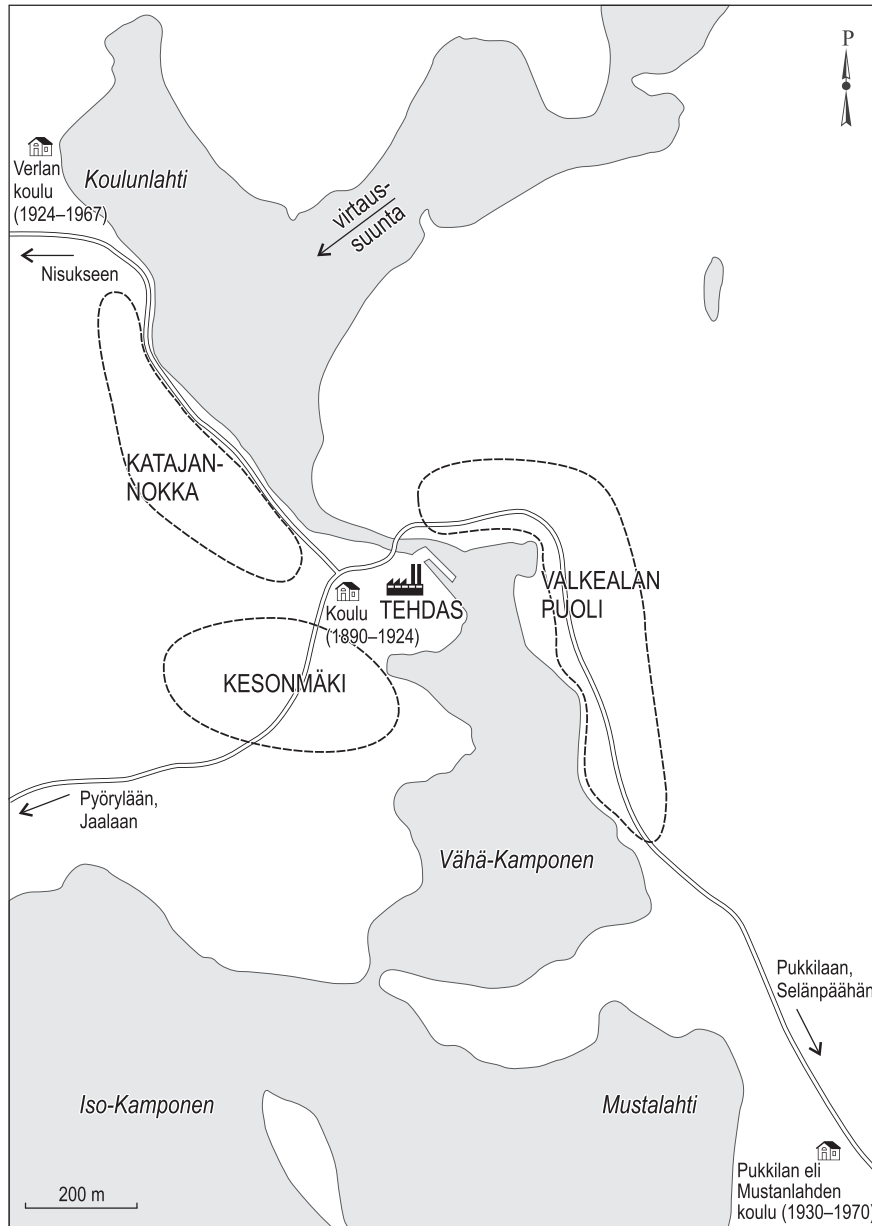
125 *Jaala tänään* 1988: *Verlasta muutama muistelo*. Vuoden 1988 tilanteeksi samalla alueella Kalenius ilmoittaa 98 henkeä. Sävy onkin haikea, menneeseen kaipaava ja maaseudun autioitumista sureva.

126 VH 22/2.

127 VH 27/4.

128 WA Muistitietoa Verlasta I, 6.

129 VH 22/6; VH 20/1.

Kartta 6. Verlan asuinalueita. Valkealan puolella tehdas omisti miltei kaikki rakennukset ja maan, mutta Jaalan puolella mökit olivat työläisten omia. Nisuksen tien vartta kutsutaan nykyäänkin Katajannokaksi ja kylän keskustasta Pyörylään päin lähdeittäessä vastaan tulee Kesonmäki. Molemmat kunnalliset koulut sijaitsivat kylän keskustan ulkopuolella. Kartan puhtaaksipiirros Salla Jokela.

Veikko Talvi kuvaa artikkelissaan vuodelta 1972 Verlassa olleen ilmeisesti 1800–1900-lukujen vaihteessa kolme ryhmittymää, joista puhuttiin: oli jaalalaiset hiivan jatkajat, venähmaalaiset ja kasarmilaiset. Kasarmilaiset olivat kotioloissakin eniten tehtaalaisia, ja omissa mökeissään asuvat puhuivat kuulemma osoittelevasti kasarmilaisista ja kasarmilaisten kakaroista. Valkealan puolen asukkaita kutsuttiin venähmaalaisiksi ja heidän maataan kaalin valtakunnaksi jäänteenä ajalta 1743–1812, jolloin joen toiselta rannalta alkoi Venäjän valtakunta. Valkealaisia puolestaan huvitti sananparsi ”Jatkaa kuin Jaalan mies hiivaa”.¹³⁰ Tämä kolmijakoisuus ei ole säilynyt minun kertojieni maailmankuvaan asti. Kasarmilainen ja venähmaalainen (valkealainen) erillisinä ryhminä ovat todennäköisesti tulleet tarpeettomiksi, kun Jaalan puolelle jäi 1928 kasarmin siirron jälkeen vain yksi isompi tehtaan asuinrakennus eli nk. koulupyntinki, jossa siinäkin asui osin ”parempaa” väkeä kuten hio-
mimestari ja autonkuljettaja. Valkealan puolen itsenäinen mökkiasutus oli lakannut jo isännöitsijä Andersinin aikana 1910-luvulla tehtaan lunastettua yhtä lukuun ottamatta kaikki Valkealan puolen torpat omistukseensa. Näin valkealainen (venähmaalainen) tarkoitti samalla yleensä tehtaan asunnossa asuvaa.¹³¹

Verla oli jakautunut lähinnä kahtia 2000-luvun vaihteen kertojien muistoissa. Valkealan puoli oli tehtaan valtakuntaa, mutta Jaalan puolella asutus oli liki kokonaan itsenäistä, etenkin Torpparilain (1918) ja Lex Kallion (1922) jälkeen, kun Jaalan puolen työläiset lunastivat asumuksensa tontteineen omikseen. Kesonmäkeä kuvatessaan eräskin kertoja kokee omistuksen mainitsemisen arvoiseksi piirteeksi ja kriteeriksi yhdyskunnassa: ”Kesonmäellä jokainen omisti tontin ja siinä olevat rakennukset. Naapurissa oli kuitenkin yksi rakennus, jonka omisti Kymin Osakeyhtiö.”¹³² Samoin kuin esimerkiksi Vuohijärvellä tehdyssä tutkimuksessa osa kertojista piti luokittelukriteerinä omistusta, otti toinenkin kertoja Verlassa asian omaloitteisesti esiin: ”Musta tuntuu, että suurempi rooli kuin näillä asuinalueilla oli, että ne jotka asu siinä tehtaan asunnoissa, ne oli sitten jotenkin eri ihmisiä, niillä ei ollu kotieläimiä, ja kaikilla muilla oli sitten omat tontit ja omat talot.”¹³³ Työikään tultuaan kuitenkin myös monet Jaalan puolen itsenäisten mökkien lapset joutuivat muuttamaan ainakin väliaikaisesti tehtaan omistamiin asuntoihin Valkealaan. Vastaavasti tehtaan asunnossa aiemmin asunut saattoi rakentaa tai ostaa itselleen talon Jaalan puolelta tai Nisuksesta.

Sekä Valkealan puolella, Katajannokassa että Kesonmäellä muistellaan olleen verlalaisuuden lisäksi myös omaa yhteisyyttään. Yhteishenki oli muistitiedossa useimmiten hyvä ja naapureita autettiin. Jaalan puolella vietiin lämpimäisiä ja istuttiin ”hämärähysyä”: juteltiin ilman valoja naapurissa pimeään tullessa. Kun kaikissa pienissä mökeissä ei ollut omaa saunaa, lainasivat muutamat saunan omistajat pesupaikkaa muillekin tarvitseville. Valkealassa taas oli tehtaan omistama yhteissauna, jonka kukin vuorollaan lämmitti ja vei sitten saunasanan seuraavaksi saunaan tuleville. Valkeala oli erään kertojan mukaan 1930-luvulla hyvin yhtenä-

130 Talvi 1972, 185.

131 Nordberg 1974, 96.

132 VH 20/1. Yhtiön omistamassa talossa asui ensin kasööri Eliksin ja myöhemmin mestari Kronholm. Sittemmin myyty yksityiselle.

133 VH 26/3.

nen juuri tehtaalaisuudessaan, vain uittoyhdistyksen ”pomon” ja myllärin perheestä ei lähdetty tehtaalle töihin. Vaikka joukossa oli mestarikin, ei hänen perheensä tässä suhteessa erottunut muista. Sen sijaan virkailijoita ei tässä yhteydessä mainita, mikä voi liittyä toisaalta alueellisten rajojen mieltämiseen, mutta myös sosiaaliryhmien välisiin rajoihin. Mestari on lähempänä työntekijää kuin toimihenkilö. Myös pyykkipäivät ja lipeäkalan liotukset saunapaljuissa vaativat yhteistoimintaa ja -ymmärrystä. Sekä Kesonmäellä että Valkealan puolella oli vain yksi kaivo, josta vesi haettiin. Valkealan puolella tosin suurin osa vedestä nostettiin joesta ja kaivoa käytettiin lähinnä maidon jäähdyttämiseen ja kylmänä pitämiseen.¹³⁴

Katajannokka poikkeaa kahdesta muusta alueesta jonkin verran siinä, että mökeillä oli yleensä omat saunat, pellot ja kaivot, joten siellä ei tarvittu kaikkea samanlaista yhteistoimintaa kuin Kesonmäellä tai Valkealan puolella. Katajannokan kahdeksan tai yhdeksän taloa ovat levittäytyneet ketjuun rannan mukaisesti, joten välimatka ensimmäisestä talosta viimeiseen on jo melko suuri. Kuitenkin Katajannokkakin saatettiin kokea kuin ”omaksi pieneksi kyläkseen”, missä huomionarvoista on naisten, lasten ja miesten jossain määrin erilaiset elämämpiirit: kotiäitien ja pienten lasten päivittäinen liikkuminen saattoi rajoittua hyvin pienelle alueelle, lähinnä omaan kotiin ja naapurustoon sekä matkalle kauppaan kylän keskusta. Tehtaalla työskentelevillä miehillä ja naisilla oli sen sijaan jo lähtökohtaisesti laajempi elinpiiri ja työyhteisö, jossa tavattiin ihmisiä laajemmaltakin alueelta kuin omasta naapurustosta.¹³⁵ Samantapaisen tutkimustuloksen on saanut Kaisu Kortelainen, joka toteaa naisten kertovan itse asiassa Joensuun Penttilän sahan yhteydessä eri yhteisöstä kuin miesten: yhteisön maantieteelliset rajat asettuivat miesten kerronnassa laajemmalle kuin naisten.¹³⁶ Naapurien välisten suhteitten mahdolliseen tiiviyyteen vaikuttivat Katajannokalla, kuten varmasti muuallakin Verlassa, työn ja asuinpaikan lisäksi mm. sukulaisuus, yhteiset harrastukset ja yhtenäiset ikäryhmät. Yhteisten tekijöiden ollessa vähissä saattoi naapuruston asukas kuitenkin eellä ”enemmän omissa oloissaan”, mikä lienee kiertoilmaus yhteistoiminnan puuttumiselle.¹³⁷

Naapuruston yhteisyyden kuvausten rinnalla – vaikka eräs kertoja tarkkanäköisesti huomauttaa, ettei yhteishenkeä niin huomannut siinä eläessään, vaan kyseessä on jälkikäteen tehty tulkinta – elää kuitenkin myös yleinen verllalaisuus. Joki ja koski ovat olleet pienille lapsille vaarallisiakin paikkoja ja on ymmärrettävää, että monissa perheissä siihen on asetettu raja, jonka yli on kielletty menemästä. Kouluikään päästyään saivat lapset kuitenkin yleensä liikkua kylässä jo vapaammin. Kaupat sijaitsivat Jaalan puolella, joten jos Valkealan lapsista halusi apua juokse-

134 VH 22/4,10; VH 20/1; VH 4/19.

135 VH 26/1–2. Katajannokasta vrt. kuitenkin VH13/5 – toinen kertoja kokee kysymyksen Katajannokan erillisyydestä ehkä liian suorana tai hänellä on tarve korostaa kylän yhtenäisyyttä kylänä, joten hän toteaa Katajannokan olleen ”vain asuinalue”. Kyse voi olla paitsi toki eri persoonallisuuksista myös eri ikäryhmien maailmankuvasta. Aluksi lapsen maailma on oma koti, sitten naapurusto koetaan tärkeimpänä, mutta kouluikäisenä aletaan laajentaa reviiriä jo koko kylään. Olennaista kaikkien asuinalueiden kohdalla on, että ne saatettiin kokea erillisiksi, omiksi yhteisöikseen, vaikkeivät kaikki kyläläiset olisi näin kokeneet.

136 Kortelainen K. 1996, 136–137.

137 VH 26/1–3.

maan asioille, oli lupa sillan ylitykseen annettava. Valkealan puolella taas sijaitsivat ainoa urheilukenttä ja seuratalo. Yksi kylän molempien rantojen asukkaita yhdistävä tekijä oli harrastustoiminta, josta mainittakoon esimerkiksi Voimistelu- ja Urheiluseura Werlan Kiri. Näyttää myös siltä, että pojat laajensivat reviiriään varhaisemmassa vaiheessa kuin tytöt.¹³⁸

Itse asiassa verlalaiset helposti kieltävät minkäänlaista jakoa kylässä olleenaan,¹³⁹ joten se on rekonstruoitava pienien, liki unohtuneiden jäänteiden perusteella. Tehtaan alkuaikoina nuoret tapasivat sillalla. Nimettömän muistitiedon mukaan ”oli piirileikkiä ja joskus tanssiakin, mutta lopuksi poikien kesken tuli tappele. Jaalan ja Valkealan pojat ottivat yhteen Valkealan nättien likkojen takia”.¹⁴⁰ Sittemmin tapaamiset sillalla näyttävät loppuneen, samoin kuin varsinaiset Jaala–Valkeala-tappelut. Tappeluperinne yleensä ei kuitenkaan kuollut, vaan miesten kerrotaan ottaneen yhteen esimerkiksi Verlan laanilla ja joskus etsineen kättä pitempää lähitalon säleaidasta. Eräänä jouluna kaksi taloja kiertävää joulupukkia päätyi tappelemaan sillan korvalla kohdatessaan. Kumpikin oli saanut varmaankin jo useampia naukkuja kiitokseksi jouluisesta roolistaan, mutta samalla valvottiin todennäköisesti omaa toiminta-aluetta.¹⁴¹ Myös tappeluita koskevaa kerrontaa sävyttää nostalgisuus: ne ovat yhtä aikaa päivittelyn, ylpeyden ja naurun arvoisia asioita. Vaikka kyseessä ovat ristiriitatilanteet, niitä käytetään pikemmin viestinä yhteisyydestä, ikään kuin ”veljellisestä” ruumiillisuudesta¹⁴² ja tappelusta.

Werlan Kirin juhlissa saatettiin köydenvetojoukkueet hyvinkin asettaa asuinpaikan mukaan Valkeala vastaan Jaala. Eräs kertoja muistaa valkealaiselle miehelleen olleen vielä vuonna 1960 hiukan epämieluisaa, kun perheen piti muuttaa Jaalan puolelle:

No en mie tiedä, kun oli urheiluseuraki se ol kahen puolen tät siltaa, mutta se ol vähän niinku Valkealan ja Jaalan puolelaiset, valkealaiset pit jaalalaisii taas sitt, niinku meiän ”Kalle”, se ei tykänny hyvää, kun se oli ylitöissä ja [...] mie huusin [huutokaupassa] tän mökin [Jaalan puolelta] ja yömyöhään odotin ”Kallea” kotia ja se tul vasta yömyöhään ja mie sanoin, ett nyt mökki on meitin. Se toppas kynnykselle ja katto ett voi hitsi, kun ei olis jaalalaisii oikein... Ja tähän kun omenapuita ostettiin, niin yks piti sellanen puu ainaki ostaa sitt, kun oli ”Valkealan syys”... [naurua]¹⁴³

Myös 1940–1950-lukujen poikaviikari muistelee Verlankosken ylittävää siltaa konfliktin tullen jonkinlaisena rajana poikien kesken:

138 VH 22/4,7, VH 13/5.

139 Esim. VH 13/5, VH 10/12.

140 WA Muistitietoa Verlasta I, 6.

141 VH 7/4; VH 4/7. Ainoa minun kertojistani, joka muistaa sillalla tanssitun on VH22, jonka vanhemmat kerran työväenyhdistyksen kokouksesta kotiin tullessaan olivat kuulemma jääneet hetkeksi tanssimaan sillalle, hanuristikin oli ollut. Vanhemmat lienevät olleet sukupolvea, jonka kokoontumispaikka nuoruudessa on hyvinkin voinut olla Verlan silta. VH 22/14.

142 Tehdasyhdyskuntien yhteydessä monet tutkijat ovat kiinnittäneet huomiota miehisten tehtaiden ruumiilliseen kulttuuriin ja kanssakäymiseen. Ks. esim. Lüdtke 1993, 137, 141; Ericsson 1997, 102.

143 VH 4/8–9, 19.

Valkeala–Jaala jakoa vähän oli, ei niinkään kunnan rajana, mutta tää silta oli semmonen, että sitä ei aina ylitetty. Vaikka sanoin äsken, että oltiin etupäässä hyvissä väleissä, mutta aina tulee niitä konflikteja, jollon ei kaikki menekään hyvin tai sitten oikein vartutaan, että kunhan nyt saadaan [näyttää niille toisille]... Lumipallohan on esimerkiksi aika hyvä ase, kun jää siihen sillan korvaan odottamaan, kun tulee sieltä niin alko sitten [lumisota]... Vuoromestarin pojat oli aika hyviä lumipallonheittäjiä [naurua] [...]¹⁴⁴

Sama muistelija palaa aiheeseen myöhemmin keskustelussa. Jokea ylitettäessä ylitettiin myös kuntaraja, ja vaikka ylittäminen olisi pääosin hyvin arkista, saattoi eri kunnan jäsenyys aiheuttaa epävarmuutta omista oikeuksista ja toimivallasta toisella puolen koskea:

Aikasemmin kun puhuttiin, että Jaalan puolelle tultiin joskus vähä suuremmallakin joukolla, mutta nehän ei ollu ollenkaan jokapäiväisiä nää erimielisyydet, mutta siellä oli se kirjasto semmonen, mikä minulle jäi hyvin voimakkaasti mieleen, sitä käytettiin paljon nimittäin. [...] Koska siinä oli eräällä tavalla juttu, joka hieman kaihersi meitä Valkealan puolen poikia, kun meidän kunnalla ei ollu siellä Verlan alueella kirjastoa ja tää oli Jaalan kunnan kirjasto, niin me kuultiin joskus sieltä kirjastonpitäjän, hoitajan taholta, vähän että minkäs takia työ Valkealan pojat tulette tältä puolelta kirjoja lainaamaan. Ei kai se ollu kyllä kun vähän tuollanen niin sanottu tän päivän huuli, mutta vähän meitä arvelutti, että lainataanko meille vai eikö meille lainata. Mutta lainattiin sieltä kyllä aikaisillekin [so. aikuisillekin] Valkealan puolen ihmisille.¹⁴⁵

Kunnan raja aiheutti tiettyä virallista jakoa kylän sisällä, kun sen eri puolilla kulluttiin eri seurakuntiin, vaivaistaloihin, vaalipiireihin ja kalleusluokkiin. Virallisesti Verlan Jaalan puoli kuului edelleen Jaalan kirkonkylään ja Valkealan puoli Selänpään kylään. Vaikka joidenkin valkealaisten sanottiin käyneen Jaalan kirkossa, koska se oli lähempänä, oli tiettyjä asioita pakko hoitaa omalla kirkonkylällä. Samaan läänin joen rannat pääsivät vasta vuoden 1949 alusta laajennetun Kymen läänin myötä, kun Viipurin lääni oli siirtynyt menneisyyteen. Koulupiirien erillisyydestä 1927 lähtien vaikutti varmasti ainakin nuorempien lasten elinpiiriin ja viivästytti tutustumista toisen rannan lapsiin. Kummallakin koululla oli omat hiihtokilpailunsa ja kummallakin puolella jokea omat pyykki- ja uimarantansa, josta saatettiin kuulla ääniä toiselle puolelle, mutta ne eivät ainakaan heti herättäneet kiinnostusta lähteä kaveeraamaan sen kauemmaksi.¹⁴⁶ Myös tehdasyhtiö joutui asioimaan työntekijöitään koskevissa asioissa kahden eri kunnan kanssa.

Samantapaisia ongelmia kuin Verlalla oli sijaintinsa tähden, oli esimerkiksi Kuusankoskella. Kymijoen itärannan Kymintehdas yhdyskuntineen sekä Myllysaarressa sijaitseva Kuusankosken tehdas laskettiin kuuluvaksi Valkealaan, mutta Kuu-

144 VH 43/6–7.

145 VH 43/12.

146 VH 20/1; VH 10/3; VH12/5; VH 22/6–7; PL Kirjeenvaihto. Osastojen Kirjeenvaihto Ea 94: kirje 2.4.1946; *Maakunta-arkistojen yleisluettelo III* 1992, 114. Kymen lääni oli perustettu jo neljä vuotta aiemmin, mutta 1949 siihen liitettiin vielä Jaala neljän muun kunnan kanssa. Kymen läänin hallintokeskus oli vuoteen 1955 asti Kotka ja sen jälkeen Kouvola.

sankosken tehtaan työläiset asuivat joen Iitin puoleisella rannalla. Jopa rajakunnat ovat siis miltei samat kuin Verlassa: Valkeala ja Iitti.¹⁴⁷ Sijainti kahden kunnan rajalla synnytti erimielisyyksiä vaivaishoidosta ja kansakoulutoimesta. Kuusankosken tehdas maksoi “varsinaisen veronsa” Valkealaan, kun Iitti sai ainoastaan vähävaraisten työläisten verot, vaikka työläisasutus aiheutti sille melko suuria rasituksia huoltotoimen alalla. Kahdesti kunnassa yritettiin siirtää Kuusankosken tehdas veroineen oman kunnan puolelle, mutta hankkeet epäonnistuivat ja ehkä myös tästä syytä yhtiö joutuikin vastaamaan monista julkisista tehtävistä yhdyskunnassa. Vesa Holmin mukaan Kuusankosken itsenäistymisen taustalla olikin Kymiyhtiön aloite ja sen kunnallishallinto alkoi toimia vuoden 1921 alusta. Samalla tavoin maatalousvaltaisesta kunnasta erkanemalla ovat syntyneet mm. Äänekoski 1912, Kouvola 1922, Mänttä 1922 ja Varkaus 1928.¹⁴⁸

Verlassa tehdasyhdyskunnan pienuus ei antanut aihetta omille kuntasuunnitelmille. Työntekijöiden asumisen kannalta jako Jaalan ja Valkealan välillä oli varsin tasainen. Paperiliitolle lähetetyn selvityksen mukaan vuonna 1948 Verlan tehtaan työntekijöistä 66 asui Valkealan puolella ja 64 Jaalassa.¹⁴⁹ Valkealan puolen perinnettä ja muisteluja on säilynyt vähemmän, koska tehtaan asunnot on hiomon lakkauttamisen jälkeen tyhjennetty ja niiden asukkaat lähteneet kuka minnekin, kun taas Jaalan puolen asukkaista moni on jäänyt omaan taloonsa asumaan. Koko Verlan asukasmäärästä suurempi osa asui kuitenkin Jaalan puolella. Kalle Kaleniuksen vuonna 1988 muistin varassa tekemien laskelmien mukaan Verlan asukkaista (kahden kilometrin säteellä tehtaasta) olisi asunut vuosina 1950–1964 Valkealassa 110 henkeä ja Jaalassa 335. Jaalan puolella asui enemmän ei-tehtaalaisia ja on myös muistettava, että Valkealan puolen asunnoista monet olivat vain 1–2-huoneisia. Suuremmat ja vakiintuneemmat perheet ovat voineet pyrkiä omiin mökkeihin, jolloin heistä yleensä tuli jaalalaisia.¹⁵⁰

Ainakin osalla kyläläisistä oli myös melko voimakas kunnallinen identiteetti. Esimerkiksi verlalaisen Eino Pukkilan muistelmista voi päätellä perheen olleen suuntautunut ainakin 1910-luvulla Valkealaan. Useaan otteeseen Pukkila puhuu nimenomaan ”valkealaisista” ihmisistä, tavoista tai murteesta.¹⁵¹ Hän saattaa myös puhua vain ”kylästä” tarkoittaen Verlan sijasta Selänpäätä tai Vähä-Selänpäätä.¹⁵² Virallisestihan Verlan Valkealan puoli olikin Selänpäätä, mutta asiaan lienee vaikut-

147 Halila 1966, 333–336.

148 Halila 1966, 333–336; Holm 1997, 155, 157. Senaatin suostumus itsenäisen Kuusankosken seurakunnan muodostamiseksi saatiin 28.12.1917 ja saman tien ryhdyttiin toimiin myös Kuusankosken kunnan perustamiseksi.

149 PL Osastojen Kirjeenvaihto kansio 116: kirje 22.4.1948.

150 *Jaala tänään* 1988: *Verlasta muutama muistelo*. Vuoden 1988 tilanne Kaleniuksen mukaan: Jaalassa 83 henkeä, Valkealassa 16. Tämä selittyy helposti sillä, että yhtiön lomakylän avaamisen jälkeen vakituisia asukkaita jäi Valkealan puolelle vain muutamaan taloon.

151 Pukkila 2006, 60, 179, 180, 182, 185 ja passim. Valkealan puolella Verla on ainakin tehtaan lakkauttamisen jälkeen mielletty ilmeisesti tehtaan sijainnin perusteella lähinnä Jaalan kyläksi. Esimerkiksi valkealalaisten paikannimien hakemisto Valkealan kunnan historiassa ei tunne koko kylää, vaikka Verlan osien kalliomaalaus on kyllä huomioitu saman teoksen esihistoriaosuudessa ja kosken vaiheet myllyineen ja ankeriaspatoineen historiaosuudessa. Hamari, Miettinen, Kepsu 1990, passim; Oksanen 1995, passim.

152 Pukkila 2006, 94.

tanut, että muistelijalla oli pitkät paikalliset selänpääläiset sukujuuret ja hänen isänsä oli kunnassaan aktiivinen Vähä-Selänpään kylän mylläri. Vastaavasti Jaalan puolella voidaan olettaa sukujuuriltaan jaalalaisissa asukkaissa ja Jaalan kunnallispolitiikassa tai yhdistyselämässä mukana olleiden olleen voimakkaamman suuntautuneita jaalalaisuuteen kuin muiden verlalaisten. Verlan tehdasyhdyskunnan vaikiintuessa ja saavuttaessa ikää on kuntien vaikutus osana sen asukkaiden identiteettiä todennäköisesti heikennyt. Tehdasyhdyskunnan hiipumisen jälkeen kuntien rooli lienee taas vahvistunut.

Jaalalaisilla, valkealaisilla ja eri naapurustojen asukkailla on Verlassa ollut siis myös omaa, yleisverlalaisuudesta erottuvaa yhteisyyttä. Ulospäin voitiin erottautua verlalaisina, mutta kylän sisällä asukkaat osattiin jakaa tarkemmin eri ryhmiin. Tehdas kietoutui mukaan tähän erontekoon tarjoamalla osalle kyläläisistä asuntoja kasarmeissaan tai omistamissaan pientaloissa, mikä vaikutti ryhmien määrittelyyn. Mistään varsinaisesta taistosta asuinalueiden tai eri kuntien asukkaiden kesken kylässä ei ollut kyse, mutta nokittelunomaisesta kilpailusta ja sanailusta kyllä. Tästä kilpailusta tuli ja se oli sinällään itse olennainen osa verlalaista yhteisyyttä ja sen rakentamista. Eronteon ja kiusoittelun kautta luotiin myös yhteisyyttä.

FYYSINEN TEHDASYHDYSKUNTA, HIERARKIA JA YHTEISYYS

Tehdasyhdyskunnan valtasuhteita ilmaisee jo kylän fyysinen olemus ja rakenne. Ympäristöpsykologiassa on todettu varakkailla ja valtahierarkiassa korkealla olevilla henkilöillä olevan yleensä suuret tai muuten arvokkaat territoriot jo hautausmaalta lähtien.¹⁵³ Patruunan pytinki ei ole ainoastaan komea talo, vaan se sijaitsee myös hallitsevalla paikalla kosken partaalla. Keskeisyyteen ja komeuteen liittyy myös valvova katse: 1900-luvun vaihteesta peräisin olevassa muistitiedossa kerrotaan patruunan katselleen ikkunasta, kun kylän nuoret tulivat iltaisin sillalle leikkimään ja tanssimaan.¹⁵⁴ Aivan 1900-luvun alussa patruuna Kreidlin kerrotaan valvoneen koskea ja sitä ylittävää liikennettä niinkin tarkkaan, että silta oli suljettu portilla, ja jos vaunut halusivat kulkea siitä läpi esimerkiksi myllylle, oli avain haettava tehtaan konttorista. Jalan kulkevia tehtaan työläisiä varten sillalla oli kuitenkin pienempi portti, joka oli avoin.¹⁵⁵ Etenkin patruunan pytingin torniosan ikkunoista aukeaa oivallinen näköala tehtaan käynnissä pitävälle koskelle ja kohti Valkealan puolen työläisasutusta.

Patruunan pytingin antamaa komeaa vaikutelmaa tehosti sitä ympäröivä puistikko keilaratoineen: Kreidl oli mielistynyt puutarhanhoitoon ja hän tilasi puutarhaansa ulkomaisia puita ja pensaita Viipurista ja Helsingistä. Myöhemmät tehtaan paikallisojohtajat pitivät myös puutarhaa yllä.¹⁵⁶ Muistitieto tietää kertoa Verlan

153 Horelli 1982, 154–159.

154 VH 29/1.

155 VH 50/1–2.

156 Neumanin hiomon tulipalosta oli säästynyt muutamia talousrakennuksia, joista Kreidl kunnosti ensimmäisen asuinrakennuksen itselleen. Rakennukseen tuli viisi huonetta, joista yksi palveli

Patruunan pytinki kertoo jo ulkonäöllään, missä on kylän valtakeskus. Vasemmalla näkyy tehdas 1890-luvulla muuratussa tiilisessä asussaan. Nykyisen kiillottamosiiven kohdalla keskellä kuvaa puinen makasiini. Kuva on otettu Valkealan puolelta kosken yli Jaalaan. Taustalla Vähä-Kamponen. Kuva: Verlan tehtaan arkisto.

patruunan asunnon ja sitä ympäröivän puiston olleen alun perin aidatun ”keilipaanaan” (purettu ilm. 1930-luvulla) asti. Etenkin lapset pelkäsivät ”herroja ja herrasväkeä”, eikä kenenkään mieleenkään olisi tullut mennä herrasväen puolelle. Puistoa voitiin kuitenkin ihailla aidan rakosista, sen kauneutta ja suuria kukkia ja joskus joku ”daameista” saattoi heittää lantteja lapsille.¹⁵⁷

Patruunalla oli siis oma ”tilansa”, joka oli työväeltä kielletty ja selkeästi erotettu muusta kylästä. Myös herrasväen tekemiset poikkesivat työväen arkiaskareista – voiko mikään olla työläisen silmissä turhempaa ja samalla niin hyvin erilaisuutta

tehtaan konttorina, kaksi kuului Kreidlin asuntoon ja kaksi oli hiomomestari A. H. Kronholmin käytössä. Rakennus paloi kuitenkin 1884, minkä jälkeen rakennettiin uusi, komea, kosken parrasta hallitseva isännöitsijärakennus, jota kutsutaan vielä tänä päivänäkin patruunan pytingiksi. Rakennus oli arkkitehti Edward Dippellin ensimmäinen luomus Verlassa, ja 1898 sitä täydennettiin torniosalla, jossa tulivat sijaitsemaan tehtaan konttori ja vierashuoneet. Ilmonen 1933, 13,16, 46; Ilmonen 1937a, 9; Hoving 1947, 372; VH 8/3.

157 WA Muistitietoa Verlasta II, 8.

korostavaa kuin keilaaminen keskellä työntäyteistä tehdaskylää? Vaikka lanttien heittely lapsille saattaa nykyajan ihmisen korvissa kuulostaa alentuvalta, ei näihin muisteluihin vaikuta liittyvän katkeraa sävyä. Herrasväen erilaisuus näyttää otetun annettuna, luonnollisena asiointilana, jossa ei ole mukisemista, vain ihmettelemistä ja toteamista.

Myös tehtaan virkailijoiden asunnot erosivat työntekijöiden asumuksista. Ne maalattiin vaalealla värillä, kun tehtaan omistamien työväen asumusten tunnusväriksi tuli punainen, sitten kun niitä alettiin maalata. Perinnettä kuitenkin rikottiin 1940-luvun lopulla rakennettujen kahden rivitalon (kasarmin) keltaisella värillä. Kenties värivalinnalla haluttiin ilmentää uutta aikaa, jolloin yhteiskuntaluokkajako ei ollut niin voimakas kuin aiemmin ja varaa oli edullisen punamullan lisäksi muihinkin väreihin. Jaalan puolella talon väri oli sen sijaan omistajien vapaasti valittavissa, joten värivalikoimaa oli enemmän, eikä talon asukkaiden asemaa yhdyskunnassa voinut suoraan päätellä rakennuksen väristä. Alkujaan mökit lienevät kuitenkin olleet harmaita molemmiin puolin jokea. Joka tapauksessa tehdasyhtiö toi tehdasyhdyskunnan perushierarkian näkyviin myös rakennettuun ympäristöön niillä alueilla, joita se ”hallitsi”.

Samalla tavalla kuin Verlassa on patruunan valtaa ja yhteiskuntaluokkien välisiä eroja pidetty yllä myös arkkitehtuurin keinoin muissakin tehdasyhdyskunnissa. Esimerkiksi Nybyn ruukki oli suunniteltu niin, että patruunan katse ylsi kartanolta oikeastaan yli koko yhdyskunnan. Christer Ericssonin mukaan arkkitehtuuri tuki paternalistista systeemiä, paitsi manifestoiden hierarkkista systeemiä, myös luoden yhteishenkeä, turvallisuutta ja vahvistaen työläisten samastumista tehtaaseen.¹⁵⁸ Myös Forssan tehdasyhdyskunnassa rakennusten muodot ja värit kuvastivat eri ryhmien sosiaalista asemaa ja arvojärjestystä ja tehtaan johto ja virkamiehet asuivat erillään työväestä. Samoin Jokelan tiilitehdasyhdyskunnassa asuinrakennusten arkkitehtuuri, sijainti ja asuntojen koko puhuvat omaa kieltään koko yhdyskunnan hierarkkisesta perusrakenteesta.¹⁵⁹

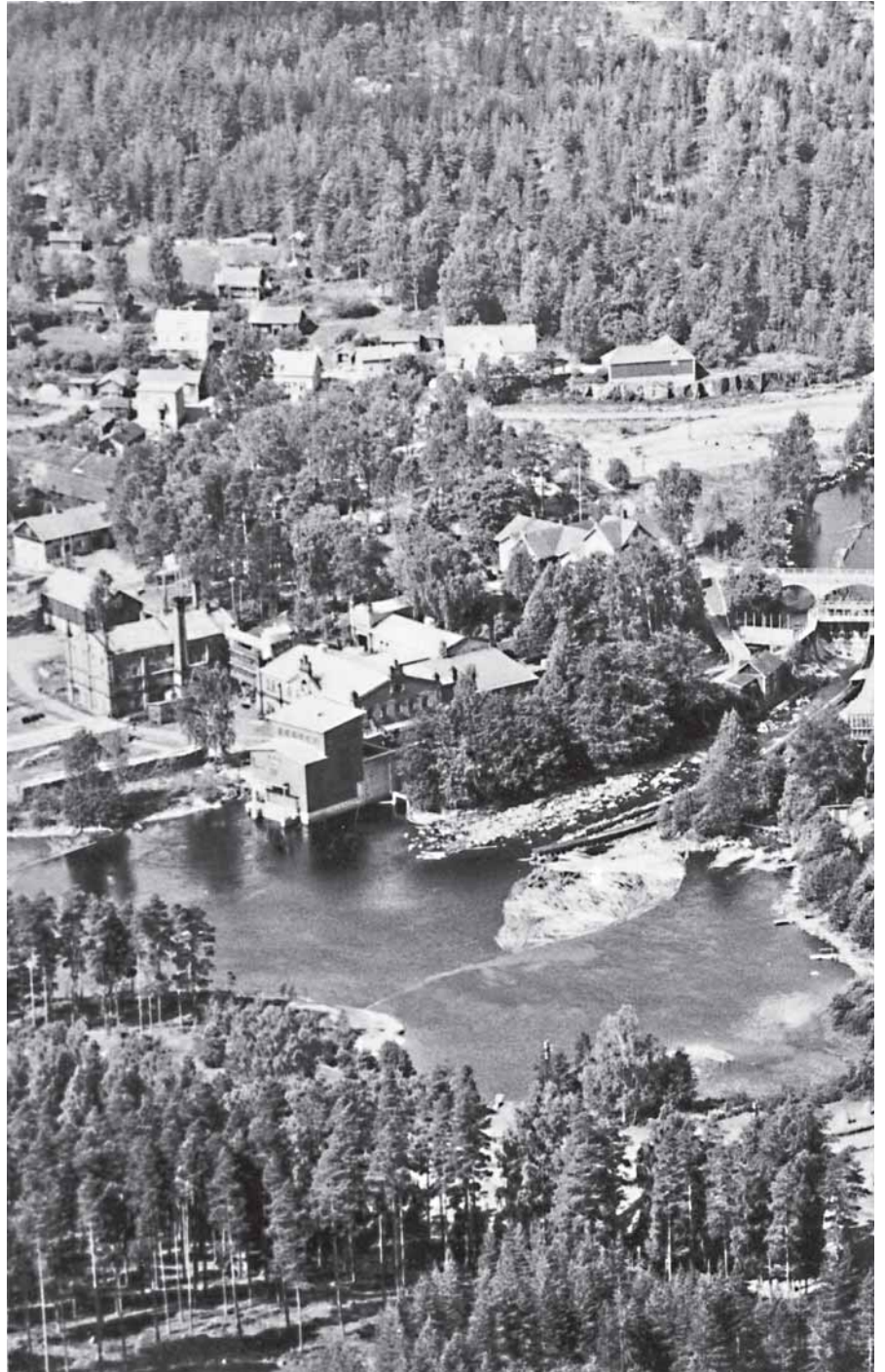
Itse tehdasalueen arkkitehtuurilla on lukuisia tarkoituksia. Tehdasrakennuksen ensisijainen tehtävä on tuki suojata tuotantoprosessia ja osallistua tuotannon rationaaliseen järjestämiseen. Rakennusten avulla voidaan kuitenkin myös muokata mielikuvaa yhtiöstä ja rakentaa sen identiteettiä.¹⁶⁰ Verlan tehdasalueesta ja isännöitsijän rakennuksen pihapiiristä luotiin 1800-luvun lopussa hyvin edustava arkkitehtoninen kokonaisuus, jota kelpasi esitellä niin kuvissa kuin paikan päälläkin. Kokonaisuutta laajennettiin vielä 1900-luvun alussa, ja kun tehdas sai uuden siiven 1920-luvulla, vanha tyyli säilytettiin. Ensimmäiset ja ainoat modernin arkkitehtuurin säröt tulivat tehdasalueelle vasta 1954 valmistuneen voimalaitoksen myötä, jolloin tehtaan lakkauttamista jo suunniteltiin. Toisin kuin suurempia tehtaita, Verlan tehdasaluetta ei koskaan aidattu tai pääsyä sinne rajoitettu muuten kuin kieltokyltillä. Sen sijaan tehtaan isännöitsijänrakennus oli aluetta, jonne tavallisella kyläläisellä ei yleensä ollut asiaa.

158 Ericsson 1997, 12, 19, 218.

159 Leimu 1983, 21–23 (Forssa); Spoo 1997, 279 (Jokela). Ks. myös Häggman 2006, 195.

160 Mikkonen 2005, 20.

*Verlan kylä-
maisema oli
maaseutumainen
vielä 1960-luvun
alkaessa. Nk.
Lipun notkossa
Valkealan
puoleisella
rannalla on tehty
heinää ja piholla
näky mm.
perunanviljelyksiä.
Vasemmalla
tehdas, ja sen
rannassa
laatikkomainen
voimala vuodelta
1954. Uittorännin
alla Vähä-
Kamposessa sekä
kosken yläpuolella
Mahalanpyörän
rannassa näkyy
tukkilautta. Kylän
keskustassa
aukeaa
hiomapuiden
varastoalue. Kuva:
Keijo Kääriäinen,
Lammi.*

Vaikka Verlan kylä rajautuu ympäristöstään melko selvästi tiiviinä fyysisenä kokonaisuutena, paikkakunnan yhteisyyden kokemisen rajat häilyivät jonkin verran. Yhdyskunta muodosti myös lähikylille jonkinlaisen työssäkäynti- ja asioimiskeskuksen, ja niiden kanssa koettiin niin yhteisyyttä kuin erillisyyttäkin. Samoin Verlan sisällä on mahdollista erottaa asuinalueita, joiden asukkaat toisaalta kokivat yhteisyyttä, mutta myös erillisyyttä toisistaan.

Valkealan puoli kylästä siirtyi miltei kokonaan tehtaan omistukseen 1900-luvun alkuvuosikymmeninä ja sinne rakennettiin myöhemmin myös seuratalo, urheilukenttä ja uimalaitos. Työssäkäynnin lisäksi siis myös harrastaminen sijoittui suurelta osin tehtaan alueelle, mutta esimerkiksi kunnan koulut sijoitettiin yhdyskunnan keskustan ulkopuolelle.¹⁶¹ Yhdistystoimijat saattoivat kokoontua kuitenkin myös yksityisissä taloissa eli kaikki toiminta ei ollut tehtaasta riippuvaista.¹⁶²

Noin puolet tehtaan työntekijöistä asui tehtaan asunnoissa perheineen ja noin puolet omissa mökeissään tai vuokralla Jaalan puolella. Yhdyskuntaan kuului lisäksi toki myös muita jäseniä. Kylän asiointikeskus muodostui yksityiselle maalle Jaalan puolelle maanteiden risteykseen, ja se olikin yhdyskunnan julkisin alue markkinoineen ainakin 1920–1930-luvulta eteenpäin.¹⁶³

Verlan tehdaskylää leimaa yleisesti maaseutumainen ulkoasu, jossa kukin rakennus on yksilölliselle paikalle rakennettu yksilö ja jonka puoliagraarinen luonne näkyy asuinrakennuksia ympäröivistä pihoista ja pienviljelmistä. Vielä 1950–1960-lukujen vaihteessa kyläkuvaan ovat kuuluneet jopa heinäseipäät. Maaston muodot – vesistö ja rinteet – muokkasivat Verlan ”asemakaavan” teineen ja taloineen. Uudenaikaisempaa, kaupunkimaista rakentamista edustaa kylässä vain Saarin 1930–1940-luvun vaihteessa rakennettu kauppa- ja asuinrakennus, josta tuli kaksikerroksinen, laatikkomainen ja rapattu.

Tehdas jäseni yhteisyyttä fyysisessä ympäristössä arkkitehtuurin ja rakennetun ympäristön kautta. Arkkitehtuuri, rakennusten sijainti ja ulkomuoto, symboloivat ja samalla aineellistivat yhdyskunnan hierarkiasuhteita ja osallistuivat yhtiön imagon luomiseen sekä yhteisen identiteetin muodostamiseen yhdyskunnan asukkaiden kesken. Tehdasyhtiö vaikutti myös toimintojen (esim. koulu) sijoittumiseen yhdyskunnassa ja siten kylän rakenteeseen. Yhtiön valta ei kuitenkaan ollut jakamaton, sillä se omisti vain osan yhdyskunnan alueesta ja rakennuksista.

161 Poikkeuksena kunnan kirjasto.

162 Esimerkiksi Verlan sos. dem työvänyhdistys on pitänyt kokouksiaan myös Lautamatin ja Arkon taloissa. VESOS ptk:t 20.2.1951 ja 27.3.1952 ja Verlan demokraattinen yhdistys Stenbergin talossa. VNK Valtioneuvoston kanslia. Yhdistysrekisteristä poistetut yhdistykset. N:o 39537 Verlan demokraattinen yhdistys. Lyhennysote vuosikokouksen ptk:sta 26.1.1947.

163 Yleensä muistitiedossa esiintyvät markkinat sijoittuvat tähän maanteiden risteykseen. Eino Pukkilan muistelmissa kerrotaan kuitenkin 1900-luvun alussa Sihvosen myyntikojun olleen heidän talonsa luona Valkealan puolella. Pukkila 2006, 151.

3. YHDYSKUNNAN IHMISET

Luvussa esitellään lähemmin tutkimuksen päähenkilöt, yhdyskunnan asukkaat. Tehdas määrittäi pitkälti yksilön asemaa yhdyskunnassa ja vaikutti olennaisesti tapaan, jolla yhdyskunnan jäsenet kokivat toisensa ja arvioivat toisiaan, sekä kanssakäymiseen heidän välillään. Yhdyskunta ei ollut eristyksissä ympäristöstään, vaan myös sen asukkaat olivat sidoksissa ympäröivään maailmaan ja sen kehitykseen eri tavoin.

ERISTYNYT TEHDASKYLÄ?

Yhteisötutkimuksessa katse kohdistetaan yhteen paikkaan ja usein vielä yhteen ajankohtaan tai tiettyihin ajankohtiin, jolloin yhteisö hetkellisesti ikään kuin pysäytetään läpileikkausta varten. Tällöin syntyy helposti harhakuva staattisesta yhteisöstä, jossa vallitsivat tietyt rakenteet ja yhteisyys olisi suljettua ja muuttumatonta. Kuitenkin nämä rakenteet olivat jatkuvan muutoksen alaisia ja samalla myös yhteisyyden oli siedettävä muutosta: ihmiset ja ihmisryhmät eivät vain olleet, vaan myös tulivat, menivät ja vaihtuivat. Koska Verlan kylä syntyi vasta tehtaan myötä, olivat verlalaisetkin alun perin muualta tulleita, kunnes ensimmäinen uusi sukupolvi syntyi ja kasvoi, ja senkin jälkeen muuttoliikkeillä on ollut huomattava merkitys kylän asujaimistossa. Yhdyskunnan asukkaita ei voikaan tarkastella erillään ympäristöstään, jonkinlaisina juurettomina tabula rasoina, joiden yhteisyyden kokemukseen vasta Verla ja vain Verla olisi lyönyt leimansa. Heillä oli oma menneisyytensä, omat tapansa ja omat sukulais- ja ystäväverkostonsa myös muualla. Osa heistä myös jatkoi matkaansa muualle.

Yksi työläisen asemaan tehdasyhdyskunnassa vaikuttava henkilökohtainen ominaisuus on Tervakoskea tutkineen sosiologi Tarmo Koskisen mukaan ”paljasjalkaisuus”. Sinänsä paljasjalkaisuus on käsitteenä huono, sillä kyse ei ole pelkästään ominaisuudesta, joka yksilöllä yksinkertaisesti oli tai ei ollut syntymänsä kautta. Etulyöntiaseman saattoi myös menettää muuttamalla toisaalle ja sen saattoi ainakin osaksi ansaita takaisin tai luoda liki tyhjästä asettumalla kylään vakituisesti, viipymällä siellä ja osallistumalla kylän toimintaan. Niinpä Koskinenkin puhuu esimerkiksi paljasjalkaistuvista virkamiehistä.¹ Myös Pia Leminen kertoo paljasjalkaisuuden olleen tärkeää kulttuurista pääomaa Kyröskosken tehdasyhdyskunnassa, vaikka samalla toteaa virheelliseksi käsityksen siitä, että suurin osa tehtaan työntekijöistä olisi ollut syntyperäisiä kyröskoskelaisia. Melkein puolet 1970-luvun tehtaalaisista oli tullut paikkakunnalle muualta.²

1 Koskinen 1989, 112, 113, 119–121 ja passim.

2 Leminen 1999, 65–68. Vrt. myös Forssan kohdalla Pekka Leimu nimittää työläisten ”aristokratiaksi” nimenomaan useamman polven työläisiä. Leimu 1983, 133.

Osa syntyperäisyyden merkityksestä saattaa johtua sen linkittymisestä kiinteästi sukulaisuuteen. Paikkakuntalaisilla oli ympärillään sukulaisten muodostama verkosto, joka saattoi tarpeen tullen auttaa ja tukea jäsentään. Sukulaisverkoston kautta kylälle on kuitenkin tullut myös uusia asukkaita esimerkiksi avioitumalla ja muualta tulleiden puolisoitten suvuista. Monilla tehdaspaikkakunnilla sukulaisuuden on todettu olleen etu työtä haettaessa, mikä on yksi tehtaalaissukujen syntyymiseen vaikuttanut seikka.³ Syntyperäisellä verlalaisella oli ”luonnollisesti” myös paremmat lähtökohdat löytää asemansa kyläyhteisyyden ”sisäpiiristä” ja ”meistä” kuin toiselta paikkakunnalta tulleella työläisellä, joka ei tuntenut vielä ketään, joka ei ollut vielä ”kukaan” ja jota voitiin tästä juurettomuudestaan myös muistuttaa. Kyse oli loppujen lopuksi paikkakuntaan sitoutumisesta, kotiutumista ja siihen kiinni kasvamisesta. Näiden syvyys taas saattoi vaihdella suoran laidasta laitaan kaikkine eri variaatioineen.

Osa Verlaan muualta tulleista jäi vain paikkakunnalla piipahtajiksi, jotka sitten jatkoivat matkaansa taas uuteen työpaikkaan – jotkut ehkä saman yhtiön sisällä, toiset taas aivan muualle – niin pian, että paikkakuntalaiset tuskin ehtivät noteerata heidän läsnäoloaan. Tai jos heidät oli noteerattu, he unohtuivat pian. Esimerkiksi Ture Ilmonen listasi tehtaan konttorihenkilökuntaan kuuluneen 1882–1931 kaksitoista henkilöä, joista suurin osa on viipynyt Verlassa vain 1–5 vuotta. Verlan nykyiseen perimätietoon suurimmasta osasta heistä ei ole jäänyt miltei jälkeäkään – on kuin heitä ei olisi ikinä ollutkaan. Vain kahdeksan vuotta 1880-luvulla konttorissa työskennellyt mies on saavuttanut kyseenalaista kunniaa tekemällä kuulemma itsemurhan, jolloin hän on jäänyt elämään kansanperinteeseen patruunan pytingin kummituksena. Sen sijaan kymmeniä vuosia paikkakunnalla asuneet kasööri Elik-sin, konttoripäällikkö Ilmonen, neiti Grönstrand ja agronomi Breitenstein ovat olennainen osa Verlan perinnettä, vaikkeivät syntyperäisiä verlalaisia olleetkaan.⁴

Vielä vähemmän kuin lyhytaikaisista konttoristeista tiedetään kuitenkin niistä työläisistä, jotka ovat tulleet ja menneet. Ainakin 1930-luvulta lähtien Verlaa on kuvailtu sulkeutuneeksi tehdasyhdyskunnaksi, jossa ”pojat ja tyttäret perivät vanhempiansa paikat koneiden äärellä”, eikä kovin vilkasta vuorovaikutusta ympäristön kanssa tämänkään puolesta tarvittu.⁵ Samoin muiden tehdaspaikkakuntien yhteydessä on viitattu usein pysyvyyteen ja sukupolvien jatkuvuuteen. Muutos ja liikkuvuus olivat kuitenkin olennainen osa ainakin Verlan tehdasyhdyskuntaa myös työntekijäkunnan sisällä.

Työläiset eivät ilmestyneet Verlaan tyhjistä sen enempiä kuin tehtaan perustajat, virkailijat tai työnjohtajat, ja osa heistä myös muutti jonnekin eteenpäin. Tehtaan palkkalistoista on todettavissa, ettei Verlan työllisyystilanne koskaan ollut niin vakaa, etteivät työntekijät tehtaalla olisi vaihtuneet. Jossain määrin kylän ja tehtaan ydin, ”sisäpiiri”, oli pysyvä, mutta se oli vain ydin. Lisäksi tehtaalla oli monenlaista

3 Ks. esim. Leimu 1983, 76; Saaritsa ja Teräs 2003, 13–14.

4 Ilmonen 1933, 9. Ks. Ilmonen luettelo kasööreistä liitteessä 3. ”Oskarini” kerrotaan eräässä tarinassa tehneen kavalluksen ja etsivän nyt vanhoja tilikirjoja todistaakseen syyttömyyttään. Kuolleen konttoristin sukulaisten mukaan kyse oli kuitenkin sydänsurujen tähden tehdystä itsemurhasta. Kolmannessa tarinassa taas tehtaan varhaisen isännöitsijän poika sairasti keuhkotautia ja päätti päättää päivänsä. VH 7b/7; VH 10/1.

5 Ilmonen 1933, 44. Ks. myös Talvi 1972, 184.

tilapäisyyttä: vapaaehtoista ja pakotettua, lyhytaikaista ja pitkäkestoista, kausiluontoista, toistuvaa ja ainutkertaista. Moni tilapäiseksi jääneistä työntekijöistä sen enempää kuin heidän ympäristönsä ei ole tiennyt työsuhteen jäävän tilapäiseksi tai siten työntekijä ei ole halunnutkaan pitempää pestiä. Näin tilapäinen asema tehtaalla ei ratkaissut asemaa koko yhteisyydessä. Työntekijä on voinut olla työssä tehtaalla väliaikaisesti, mutta olla yhteisyydessä samaan aikaan pysyvä ja arvostettu jäsen, jolla on oma paikkansa, kuten esim. teurastaja, joka välillä tekee töitä tehtaalla tai tehtaalaisen vaimo, joka silloin tällöin ”tuurailee” eri työtehtävissä.⁶ Tämä saman henkilön eri roolien ristiriitaisuus sekoittaa tehtaan arvojärjestystä ja on yksi tekijä, joka estää sen suoran toisintumisen vapaa-ajalle. Pysyvyys kyläyhteisössä voikin olla merkittävämpi yksilön sosiaaliseen asemaan vaikuttava tekijä kuin pysyvyys työpaikassa.

”Tilapäisistä verlalaisista” ”pysyvät verlalaiset” muistavat yleensä vain ne, jotka ovat olleet heidän sukulaisiaan, naapureitaan, läheisiä työtovereitaan tai ystäviään. Tuskinpa juuri kukaan muu kuin minun sukuni esimerkiksi muistaa kahden isotätini olleen töissä Verlassa vuoden tai pari joskus 1940–1950-luvulla ja sitten jatkaneen matkaansa. Tilapäisjäseniä on kuitenkin ollut yhdyskunnassa ja luultavasti he ovat Verlassa asuessaan lunastaneet itselleen paikan, vaikka eivät jääneetkään kylään pysyvästi ja vaikkei kyseinen paikka olisi ollutkaan kovin keskeinen. Koska ”tilapäiset verlalaiset” onnistuvat näin katoamaan suurempia muistijälkiä jättämättä, voimistuu ja mahdollistuu muistitiedossa kuva tehdasyhdyskunnasta sisäpiirinä, jossa verlalaisuus ja kyläyhteisön jäsenyys olivat pysyviä ja vallitsevia ominaisuuksia. Sisäpiiri laajenee siten helposti käsittämään koko yhdyskunnan.

Tilapäisiä työntekijöitä koskevan tiedon puutteellisuus vaikuttaa myös tutkimukseen ja esimerkiksi muistitiedon laatuun ja näkökulmiin: yhdyskuntaan jäivät todennäköisesti ne, jotka siellä parhaiten viihtyivät ja joiden ei tarvinnut lähteä työhön muualle. Esimerkiksi Kaltimon tehdasyhdyskuntaa tutkinut Elina Makkonen arveli haastatteluihin tulleen lähinnä niiden, jotka olivat kokeneet yhteisöllisyyden ja tehtaalaisen elämäntavan myönteisenä, vaikka merkkejä huonoista puolistakin oli näkyvissä.⁷ Verlan kohdallakin helpoimmin tavoitettavissa ovat olleet ne, jotka jäivät kylään, mutta tehtaan lakkauttamisen takia monien heidän pestinsä jäivät lyhyemmiksi kuin he ehkä olisivat toivoneet. Suurin osa 2000-luvun vaihteessa eläneistä Verlan tehtaalaisista oli joutunut ennemmin tai myöhemmin muuttamaan pois yhdyskunnasta, eikä kenenkään työura ollut muodostunut kokonaan Verlassa.

Tässä luvussa osoitan, että verlalaiset olivat sidoksissa kiinteästi myös muuhun maailmaan. He tulivat jostain ja osa heistä myös jatkoi matkaansa eteenpäin. Yhdyskunta ei ollut staattinen, pysyvä yhteisö, vaan jatkuvan muutoksen tilassa. Tehtaan johdosta työläisiin asti jokaisella verlalaisella oli kontaktinsa myös kylän ulkopuolelle, eikä yhdyskunta ollut erillinen saareke.

6 VH 10; VH 23/7.

7 Makkonen 1997, 27.

TEHTAAN YLIMMÄN JOHDON VERKOSTOT

Pieniin tehdasyhdyskuntiin liitetään helposti eristyneisyyden leima etenkin 1800-luvulla, mikä on ymmärrettävää, kun otetaan huomioon tuon ajan liikenneolot. Tällöin vertailukohteena toimivat esimerkiksi kaupunkien olot, tiedonkulku ja tapahtumat. Jos tehdasyhdyskuntaa vertaa kuitenkin sitä ympäröivään maaseutuun, se suuntautuukin voimakkaasti ulospäin. Kuten aiemmin on todettu, Verlan tehdas sai jo 1890-luvulla puhelinlinjan,⁸ eikä se sitä ennenkään ole voinut toimia ilman jatkuvaa posti-, rahtaus- ja tiedotusyhteyttä ”maailmalle” ja ”maailmalta”. Dippelin toimistoon Viipuriin, ostajiin, raaka-aineen toimittajiin ynnä muihin tarpeellisiin tahoihin tarvittiin jatkuvaa yhteyttä. Verlan tehtaalla oli yhteytensä maailmalle paitsi yrityksenä, myös sen johdossa vaikuttaneiden ihmisten kautta. Tehtaan johtajilla ja yhtiömiehillä oli linkkinsä kansallisen tason liikemiesten ja vaikuttajien lisäksi myös ulkomaille.

Verlankosken ensimmäinen yrittäjä Hugo Alexander Neuman (s. 19.2.1847) oli Oulun suomenruotsalaisia ja liikkui sujuvasti kansainvälisessä ympäristössä. Jo hänen lapsuuden perheessään olivat ulkomaalaiset tuttuja, sillä isä Lars Neuman oli merikapteeni. Myös Hugoa kaksi vuotta vanhemmasta isoveljestä Franz Johanista tuli myöhemmin kauppalaivuri. Isä Lars kuoli Gibraltarilla Hugon ollessa vasta 5-vuotias, ja poika päätyi opiskelemaan insinööritieteiden alkeita ensin Vaasan teknilliseen reaalikouluun ja myöhemmin Zürichiin valtion polyteknilliseen kouluun.⁹ Opinnot Sveitsissä kestivät vuodesta 1865 vuoteen 1870, ja Zürichiin nuori Neuman palasi myös vuotta myöhemmin mennäkseen naimisiin 17-vuotiaan neiti Johanna Louise Rahnin kanssa. Nuoripari muutti samana syksynä 1871 Verlaan, josta Neuman oli ostanut itselleen koskiosuuden ja jossa rakentaminen oli jo käynnissä. Myös pääoman uudelle puuhiomolle lainannut Alexander Lagerborg sekä sen kirjanpitäjänä toiminut Waldemar Conradi olivat opiskelleet Sveitsissä.¹⁰ Ulkomaan opinnot ja työkokemuksen hankkiminen ulkomailta onkin ollut tyypillistä suomalaisille yritysjohtajille.¹¹

Myöhemmin Neuman pysytteli Suomessa, mutta liikkui maan sisällä sujuvasti. Verlan episodin jälkeen hän palasi rautateille insinööriksi, missä toimessaan hän jatkoi kuolemaansa 1.7.1906 asti,¹² mutta tuli tunnetuksi myös arkkitehtina. Jo Verlan tulipalon vuonna 1876 hän suunnitteli Turkuun rautatietäisten asuinraken-

8 WA Jur Ca: 1 Kejslerliga Senatens resolution 4.5.1893. Ilmosen mukaan senaatin teki päätöksensä asiasta 4.5.1889. Kyseessä lienee kuitenkin painovirhe, sillä arkistossa säilynyt lupapäätös on päivätty 4.5.1893. Ilmonen 1933, 17; WA Jur Ca: 1 Kejslerliga Senatens resolution 4.5.1893.

9 Kovalainen & Kotila 2002, 32.

10 Ilmonen 1933, liite; Ilmonen 1945, 47; Hoving 1947, 364–366. Pariskunta avioitui 29.8.1871, jolloin Neuman oli siis 24-vuotias. Ilmonen 1933, liite.

11 Osin tämä johtui Suomen rajallisista opiskelumahdollisuuksista. Vaikka koko tutkintoa ei olisi tehty ulkomailla, opintoja voitiin esimerkiksi täydentää siellä tai ammattia harjoitettiin ulkomailla jonkin aikaa. Tekniikan korkeakoulutusta haettiin Saksan lisäksi Ruotsista, mutta myös esimerkiksi juuri Sveitsistä ja Itävaltasta. Jo 1900-luvun alun yritysjohtajilla oli Suomessa suhteellisen korkea koulutustaso ja he tulivat usein ylemmistä yhteiskuntaluokista. Susanna Fellmanin tutkimuksen ensimmäinen kohortti on 1829–1874 syntyneitä yritysjohtajia, joiden ikäluokkaan myös Verlan ensimmäiset yrittäjät tuttavineen kuuluvat. Fellman 2000, 62, 91–93, 207–210, 222.

12 Ilmonen 1933, liite, Ilmonen 1951, 3.

Hugo Neuman (istumassa) ja Waldemar Conradi olivat opiskelutovereita Zürichistä. Neuman hoiti hiomon teknisen puolen, Conradi talousasiat. Kuva: Verlan tehtaan arkisto.

nuksen (Ratapihankatu 41) sekä itselleen kaksikerroksisen asuinhuvilan Helsingin Kaivopuistoon (Puistokatu 2). Vuonna 1884 mainostettiin *Åbo Underrättelser* -sanomalehdessä hänen Turkuun suunnittelemaansa huviloita mainoslauseella ”kauniita Neumanin huviloita”. Tuon vuoden tuotantoa olivat mm. nykyisin Villa Petreliusena tunnettu pitsihuvila Turun Ruissalossa sekä Neumanin asuinrakennus kantakaupungissa (Kristiinankatu 5). Neuman piirsi rakennuksia myös synnyinkaupunkiinsa Ouluun, jonka kaupunkikuvaan olennaisesti kuuluva Uusi Seurahuone eli ”Teräksen talona” tunnettu barokkipalatsi on hänen käsialaansa.¹³

13 Kovalainen & Kotila 2002, 32, 47, 84; Turun keskustan suojeltavat rakennetun ympäristön kokonaisuudet <http://www.varsinais-suomi.fi/seutu/maakkaav/tks/Ehdotus%20041102/02raksuoturta.pdf> haettu 2.12.2003; Helsingin niemen puutalot <http://www.hel.fi/kaumuseo/kavely/puutalot/puukohde.html> haettu 2.12.2003; Villa Petrelius. <http://www.geocities.com/villapetrelius/tekstisivut/villapetrelius.htm> haettu 2.12.2003; Näyttelyt ja avoimet ovat Oulunpäivillä 2002. <http://oulu.ouka.fi/oulunpaivat/ohjelma2002/nayttelyt.html> haettu 2.12.2003. Uusi Seurahuone on toiminut Neumanin suunnittelemassa Petrellin liikepalatsissa helmikuusta 2002 lähtien. Talo on tunnettu siinä sijainneen rautakaupan mukaan myös ”Teräksen talona”. Kovalainen & Kotila 2002, 47, 84 ja passim.

Itävaltalainen Gottlieb Kreidl oli muuttanut Suomeen 24-vuotiaana Kuusankosken tehtaan paperimestariksi. Verlaan tullessaan hän oli vähän päälle kolmikymmenvuotias ja eli siellä yli 25 vuotta kuolemaansa asti. Kuva: Kymi-yhtymä 2/1937.

Teknistä osaamista rekrytoitiin Suomeen teollistumisen alkuvaiheessa paljon myös ulkomailta.¹⁴ Verlan toisen puuhiomon perustajista Gottlieb Kreidl (1850–1908) oli itävaltalainen, joka 24-vuotiaana (1874) oli muuttanut Suomeen paperimestariksi vain kaksi vuotta aiemmin perustetulle Kuusankosken tehtaalle. Kreidlin palveltua Kuusankoskella seitsemän vuotta hän omistautui oman yrityksen perustamiseen ja kehittämiseen Verlassa ja jäi vaimoineen Suomeen loppuiäkseen tuoden syrjäkylään oman kansainvälisen lisänsä.¹⁵ Samalla tavoin kuin Kreidl, oli Louis Hänel (1836–1905) värvätty ulkomailta paperinvalmistuksen asiantuntijaksi nopeasti kehittyvälle alalle. Hän oli aiemmin johtanut paperitehdasta Saksassa ainakin kolme vuotta ja tuli Kymintehtaalle 1876 *Wochenblatt für Papierfabrikation*issa olleen ilmoituksen perusteella. Myös hän oli kykenevä ammattimies ja Verlan puuhiomon perustaminen tarkoittikin Veikko Talven mukaan molemmille Kuusankosken partaan tehtaalle niiden tärkeimmän mestarin menetystä.¹⁶ Periaatteessa Hänel ja Kreidl olivat siis kilpailevien tehtaiden mestareita, mutta ammattitaito ja yhteinen kieli lienevät tuoneet heidät helposti yhteen. Hänel oli syntynyt Sachsenin Breitenbrunnissa lähellä Dresdeniä, ja tullessaan Suomeen kaksi vuotta itävaltalaista myöhemmin hän oli 40-vuotias. Samana vuonna Kymintehtaalla hänestä tuli myös isä. Hänel ei kuitenkaan jäänyt lopullisesti Suomeen vaan palasi Saksaan ja kuoli Dresdenissä 1905.¹⁷

Vaikka Hänel ja Kreidl toivat yritykseen osaltaan kansainvälistä tietotaitoa ja tuulahdusta, yhtiön menestymiselle tärkein sosiaalinen verkosto saattoivat hyvin-

14 Monilla Suomen varhaisista yrittäjistä oli ulkomaalainen tausta ja monet heistä myös jäivät Suomeen. Vielä 1900-luvun alussa oli yleistä rekrytoida suomalaisiin yrityksiin teknisiä asiantuntijoita ulkomailta, vaikka tällöin he enää harvoin nousivat aivan ylimpään yritysjohtoon. Fellman 2000, 26–27.

15 KA Henkikirjat Jaala ES 3931 (1885), ES 3971 (1905); Ilmonen 1933, 5,7; Talvi 1979, 57, 70–71.

16 Hoving 1947, 250–252; Talvi 1979, 65.

17 Ursula Aldergårdin kirjallinen tiedonanto 10.1.2004; Hoving 1947, 250.

kin olla Wilhelm Dippellin (1853–1906) tarjoamat yhteydet. Dippell oli kolmesta yhtiömiehestä ainoa suomalainen, tosin hänkin itse asiassa saksalaista syntyperää, mikä on myös melko tyypillistä – moni Suomeen tulleista ulkomaalaisista yrittäjäistä sai Suomen kansalaisuuden ja siten suomalaistui ainakin tilastoissa.¹⁸ Kieli lie-neekin ollut yksi tekijä, joka yhdisti yhtiömiehiä. Vaikka Verlan tehtaan yhtiöjärjes-tykset tehtiin maan hallintojärjestelmään sopivasti ruotsiksi, voitiin esimerkiksi vuosikertomuksissa käyttää myös saksan kieltä.¹⁹ Iällisesti Kreidl ja Dippell olivat samaa ikäluokkaa ja noin kolmissakymmenissä Verlan tehtaan aloittaessa toiminta-nsa, Hänel sen sijaan viitisentoista vuotta vanhempi.

Mikä Wilhelm Dippell oli miehiään? Wilhelm ja Edward Dippellin isä Julius Dippell oli muuttanut Hannoverista Viipuriin 1847 ja saavuttanut pian merkittä-vän aseman kaupungissa Hannoverin konsulina ja yhtenä kaupunginvanhimmista. Kaupan lisäksi teollisuuden harjoittaminen oli suvussa tuttua: Julius Dippell pe-rusti arvostettuja tuotteita tehneen tupakka- ja sikaritehtaan 1852 ja eräiden mui-den viipurilaisten kauppiaiden kanssa nopeasti kasvaneen Yhdysoluttehtaan 1864. Isän kuollessa 1868 Wilhelm oli noin 15- (s. 1853) ja Edward 13-vuotias (s. 1855).²⁰ Käytyään ensin Viipurin saksalaisen koulun Wilhelm Dippell vietti kahdeksan vuotta tutustuen kauppiastoimintaan Saksassa, Ranskassa ja Englannissa – kan-sainvälistä kokemusta ja kontakteja häneltä siis tuskin on puuttunut, mutta kaup-piaalle ja pahvin- ja puuhiokkeen viejälle ne ovat olleetkin välttämättömiä. Vuonna 1876 Dippell perusti (n. 23-vuotiaana) oman toiminimen W. Dippell, joka aloitti viinikauppana, mutta laajensi sitten sekatarvakaupaksi. Dippellin kauppiastoimin-taan kuului myös kahvin tuominen Viipuriin Hackmanin kauppahuoneen kanssa sekä myöhemmin petrolin yksinmyyntioikeus koko Itä-Suomeen.²¹

Wilhelm Dippell on ollut siinä määrin merkittävä ja monipuolinen liikemies, että hänet on kelpuutettu 2000-luvun alussa koottuun *Suomen kansallisbiografia* -sar-jaan. Verla ei ollutkaan Dippellin ainoa kosketus teollisuuteen, sillä hän aloitti Åstrandin (myöh. Hovinmaa) puuhiomon ja Rakkolanjoen kaakelitehtaan osaka-kaana jo samoihin aikoihin kuin perusti kauppaliikkeensä 1870-luvulla. Kaakeli-tehdas siirtyi 1889 kokonaan hänen ja hänen veljensä omistukseen ja Rakkolanjoki kasvoi samanlaiseksi keskisuureksi teollisuusyritykseksi kuin Verla aikanaan: vuon-na 1890 siellä työskenteli 34 henkeä, vuonna 1910 jo 109 ja kolme vuotta myöhem-min 143. Hovinmaa sen sijaan lopetettiin kannattamattomana 1886 ja tehdas vaih-toi yrittäjää seuraavana vuonna.²² Dippellin teollisuustoiminta ei kuitenkaan ra-joittunut näihin, vaan vuonna 1892 hänestä tuli Viipurin Yhdysoluttehtaan toimi-

18 Fellman 2000, 27.

19 WA Jur Ca:1 passim; WA Dir Ca:2 passim.

20 Salokoski 2003, 390–391; Meurman 1977, 115; Paavolainen 1981, 249; Lakio 1981, 392, 410.

21 Lakio 1981, 394; Salokoski 2003, 391. Ks. myös Latva-Koivisto 1982, 282.

22 *Kotimaisen teollisuuden albumi* 1913, 175, 394; Kuujo & Lakio 1982, 87–90; Salokoski 2003, 391. Ks. myös Latva-Koivisto 1982, 282. Rakkolanjoen kaakelitehtaan oli perustanut venäläinen N. Erber 1877, jonka liikekumppaniksi W. Dippell ryhtyi 1879. Vuonna 1889 Dippellin veljekset ostivat koko tehtaan. Hovinmaalle taas perustettiin Åstrandin puuhiomo ja paperitehdas jo 1873, mutta se ei menestynyt. W. Dippell osti tehtaan 1879 ja alkoi valmistaa siellä silkkipaperia. Tämäkin yritys täytyi lopettaa kannattamattomana 1886. Vuotta myöhemmin tehtaan osti paperiteknikko Ernst Klaile, joka käynnisti tehtaan uudestaan ja laajensi sitä. Vuonna 1912 työväestön lukumäärä tehtaalla oli 110 henkeä. *Kotimaisen teollisuuden albumi* 1913, 175, 394–396.

Wilhelm Dippellin isä oli muuttanut Saksasta Viipuriin 1847. Wilhelmistä itsestään tuli tunnettu liikemies, kunnallispoliitikko ja elinkeinoelämän vaikuttaja Viipurissa. Kuva: Niinikoski 2001.

tusjohtaja ja yritys kasvoi pian maan toiseksi suurimmaksi olutpanimoksi. Ennen vuosisadan vaihtumista Dippell perusti vielä Hämekosken puuhiomon ja ryhtyi sen toimitusjohtajaksi.²³ Näin Verlan tehtaan johdossa on ollut tuntemusta paitsi puuhiomoalan yrityksistä, myös muiden alojen teollisuusyritysten toiminnan arjesta ja edellytyksistä.

Dippellin asema teollisuusmiehenä korostuu edelleen, kun otetaan huomioon hänen aktiivinen toimintansa pahvin ja hiokkeen myyntiyhdistyksissä. Jo 1870-luvulla oli Suomeen perustettu ensimmäiset ”puumassa- ja puupahvitehtailijoiden” yhdistykset, jotka huolehtivat jäsentensä Venäjää koskevasta viennistä. Pahviihdistyksen hajaantumiseen 1882 vaikutti osaltaan Verlan tehdas: Kuusankosken Osakeyhtiö päätti jäädä yhdistyksen ulkopuolelle kuultuaan alan uusien yrittäjien Ummeljoen ja Verlan hiomojen kieltäytyneen toistaiseksi liittymästä siihen. Jo 1883 maaliskuussa päätettiin kuitenkin perustaa Venäjälle myytävää pahvia varten Suomen Pahviihdistys, jonka toimitusjohtajan apulaiseksi nimitettiin herra Dippell ja jonka varsinaisena toimitusjohtajana hän toimi ainakin kaudella 1884–1885.²⁴ Vuonna 1890 perustetun uuden, sekä puuhioketta että pahvia myyvän yhdistyksen perustavassa kokouksessa Verlaa edusti G. Kreidl, mutta yhdistyksen järjestäytyttyä Suomen Puuhiomoyhdistykseksi 1892 sen ensimmäiseksi hallituksen puheenjohtajaksi valittiin Wilhelm Dippell. Erityisesti yhdistyksen ensimmäistä vuosi-

23 *Kotimaisen teollisuuden albumi* 1913, 397–398; Latva-Koivisto 1982, 282; Salokoski 2003, 391. *Kotimaisen teollisuuden albumissa* perustamisvuodeksi mainitaan 1897, muissa lähteissä 1896. Vuonna 1913 kerrotaan työväkeä tehtaalla olleen 150 miestä ja 200 naista sekä 8 henkeä konttorissa eli se kasvoi Dippellin yrityksistä suurimmaksi. Tehdasrakennukset oli uusittu kokonaan ja ajanmukaistettu 1902–1903.

24 Sourander, Solitander 1943, 109–114, 119, 122–124. Valitettavasti vuosien 1885–1889 pöytäkirjat puuttuvat, joten ilmeisesti yhdistyksen johtohenkilöistään ei tältä ajalta ole varmaa tietoa. Ibid, 125. Katso myös Laiho 1998, 18–19. Myyntijärjestöjen kenttä on vaihdellut Suomessa reilun sadan vuoden aikana. Puuhiomo- ja pahvialalla ovat toimineet siis ainakin Suomen Puupahviihdistys 1874–1882, Suomen Puumassayhdistys 1875–1877, Suomen Pahviihdistys 1883–1889, nimeltään tuntematon yhdistys 1890–1891, Suomen Puuhiomoyhdistys 1892–1967 (sulautui 1967 Suomen selluloosayhdistys – Finnncelliin), Suomen Pahviihdistys 1905–1907 (Englantiin menevää vientiä varten, sulautui 1908 Puuhiomoyhdistykseen), Suomen Kartonkiyhdistys – Finnboard 1943–(erkani Puuhiomoyhdistyksestä). Solitander, Sourander 1943, passim ja Laiho 1998, passim.

kymmentä kehuttiin sopuisaksi sen toimintaan osallistuneiden henkilöiden hyvän yhteistyön ansiosta. Luottamusta Dippelliä kohtaan ja hänen merkitystään osoittaa, että hän sai pysyä toimessaan kuolemaansa 1906 asti.²⁵ Verlassa oltiin hyvin perillä alan kehityksestä.

Kauppa- ja teollisuuspiirien tuntemus ja suhteet ovat varmasti olleet hyödyllisiä sekä Dippellin omalle toiminnalle että Verlan tehdasyritykselle. Suomen Puuhiomoyhdistyksen lisäksi Dippell toimi mm. Ranskan kunniakonsulina Viipurissa, Pohjoismaiden Osake-Pankin hallintoneuvostossa, Viipurin Säästöpankin ja Viipurin kauppayhdistyksen hallituksissa sekä oli perustamassa Viipurin kauppakoulua, jonka johtokunnassa hän myös toimi. Yhteiskunnallisiin asioihin hän joutui perehtymään vuodesta 1883 lähtien myös Viipurin kaupunginvaltuutettuna ja vuosina 1904–1905 jopa kaupunginvaltuuston puheenjohtajana. Ratkaisujen etsiminen yhteiskunnallisen huoltojärjestelmän puutteisiin ja keskinäisen vastuunkannon periaatteet tulivat hänelle tutuiksi myös Viipurin kauppayhdistyksen eläkekassan toiminnasta, johon hän osallistui hallituksen jäsenenä.²⁶ Dippell teki huomattavia lahjoituksia yleishyödyllisiin tarkoituksiin Viipurissa, joten ei liene ihme, että Verlassakin näitä asioita pohdittiin. Dippell lahjoitti varoja mm. Verlan tehtaalaisten eläkerahastoksi ja perusti tehtaan 25-vuotisen toiminnan kunniaksi lahjarahaston, josta maksettiin 500 markan palkkio aina 25 vuotta tehtaan palveluksessa olleille työntekijöille.²⁷ Konsuli Dippell on ollut mies, joka on seurannut aikansa yhteiskunnallista kehitystä ja keskustelua laajasti eri elämän osa-alueilla.

Viipuri ja sen monitahoiset piirit olivat muutenkin alkuaikoina usein Verlan taustatoimijoita yhdistävä tekijä. Verlan tehtaan osakkaina jonkin aikaa olleet herrat Alfthan ja Lydecken lienevät myös Viipurin kauppiaita. Alfthanit oli vanha Viipurin suomenruotsalainen suku kuten Lydeckenkin. Kauppaneuvos ja konsuli Ferdinand Alfthan toimi mm. Havin tehtaiden isännöitsijänä vuoteen 1889 ja hänellä oli 1879 perustettu toiminimi Viipurissa, kun hänen isänsä liike oli lopettanut toimintansa 1863. Dippellin veljesten äiti oli omaa sukua Maria Alfthan ja veljeksistä nuorempi, Edward meni naimisiin Dagmar Maria von Alfthanin kanssa. Konsuli Robert Lydecken taas oli mm. tulitikkutehtailija, tukkukauppias, ravintoloitsija ja laivanvärittäjä sekä kuvanveistäjä Johannes Takasen suojelija.²⁸ Verlan tehtaan osakkaana ja

25 Sourander, Solitander 1943, 126–130, 146–147. Uusi Suomen Puuhiomoyhdistys vastasi jäsentensä kaiken hioketuotannon myymisestä ”Venäjän monarkian sisä- ja ulkopuolella” sekä kaiken arkin muotoon valmistetun hioketta sisältävän pahvin myynnistä ainoastaan ”Venäjän monarkian sisäpuolella”. Jo maaliskuussa 1893 aloitettiin kuitenkin Englantia lukuunottamatta yhteinen pahvin myynti myös muualle. Vuonna 1907 on luonnehdittu alkaneen uuden kauden Puuhiomoyhdistyksen historiassa, kun sen hallituksen pitkäaikainen puheenjohtaja Wilhelm Dippell kuoli ja voimaan tuli samaan aikaan uusi järjestysmuoto. Ibid, 129, 139, 153–154.

26 Salokoski 2003, 391. Ks. myös Halila 1981, 289–290.

27 Viipurista: Kuujo 1981, 353; Salokoski 2003, 391; Valkonen 1992, 36. Mm. 600 000 mk Viipurin kaupungille testamentissaan. Ibid.. Verlasta: WA Pension Hb:1 Henkilökansion liitteenä ote Kymin johtokunnan kokouksen esityslistasta kokoukseen 28.5.1938; *Kotimaisen teollisuuden albumi* 1913, 400; Ilmonen 1933, 26–28. Ainakin 1913 kerrotaan myös Rakkolanjoella toimineen eläke- ja sairausapukassat. Hämekosken tehtaan kohdalla ei sen sijaan ole mitään mainintaa yrityksen sosiaalisesta toiminnasta, mikä ei kuitenkaan tee kassojen olemassaoloa mitenkään mahdottomaksi.

28 Alfthanista ks. esim. Ruuth & Kuujo 1981, 42; Paavolainen 1981, 250; Lakio 1981, 392, 394, 410. Lydeckenistä Ruuth & Kuujo 1981, 42; Lakio 1981, 391, 413; Hirn 1981, 494, 520–521.

johtokunnan jäsenenä vuosina 1908–1920 toiminut konsuli Joh. Rob. Stünkel taas lienee kuulunut vuonna 1851 Hannoverista Viipuriin muuttaneeseen sukuun, joka jatkoi Julius Dippellin kauppahuoneen toimintaa nimellä J. H. Stünkel & Co.²⁹

Kun Wilhelm Dippell kuoli lapsettomana Viipurissa 9.11.1906, hän jätti liikeyrityksensä veljelleen Edwardille. Edward Dippell oli ollut kyllä aiemminkin mukana teollisuus- ja liiketoiminnassa sekä Hovinmaalla että Rakkolanjoella, mutta varsinaiselta ammatiltaan hän oli arkkitehti ja opiskellut Saksassa. Otto-I. Meurman arvelee hänen olleen ensimmäinen arkkitehti Viipurissa, joka piti yksityistä arkkitehtitoimistoa, eikä siis ollut virkamies. Edward Dippell suunnitteli mm. lukuisia asuinrakennuksia Viipuriin, mutta myös tehdas- ja varastorakennuksia, näkötornin eli ”huvihuoneen” Papulan puistoon, Nuijamaan puukirkon ja Viipurin suomalaisen seurakunnan kirkon, joka valmistui 1893 ja josta tuli myöhemmin Viipurin uusi tuomiokirkko. Saavutuksista vähäisimpiä eivät myöskään liene Verlaan valmistuneet rakennukset.³⁰

Myös Edward Dippell oli yhteiskunnallisesti aktiivinen. Otto-I. Meurman mainitsee hänen olleen perustamassa Viipurin Taiteenystäviä 1891 ja Viipurin Teknillistä klubia (Tekniska klubben i Wiborg) 1895. Arkkitehti Dippell toimikin Teknillisen klubin perustavan kokouksen puheenjohtajana, ensimmäisen toimintavuoden yhdistyksen varapuheenjohtajana sekä kahdeksan seuraavaa vuotta 1896–1903 sen puheenjohtajana. Yhdistys otti aktiivisesti kantaa alansa asioihin niin Viipurissa kuin koko maassakin, teki ehdotuksia ja kommentoi esimerkiksi patenttilakia, insinöörien työharjoittelumahdollisuuksien järjestämistä sekä Viipurin asemakavaa ja puhtaanapitoa. Vuonna 1900 yhdistykseen kuului sata henkilöä, jotka muodostivat merkittävän verkoston alueen insinööreille, arkkitehdeille ja tehtailijoille. Yhdistys kuului alaosastona Tekniska föreningen i Finlandiin ja sisaryhdistyksiä toimi jo ennen sitä 1895 Helsingissä, Tampereella ja Vaasassa.³¹

Keuhko- ja sokeritaudin vaivaama Edward Dippell asui viimeisinä vuosinaan enimmäkseen etelässä Nizzassa, missä hän kuoli 57-vuotiaana 30.12.1912, jolloin hänen leskestään Dagmar Dippellistä tuli Verlan tehtaan suurin omistaja. Lapsista Harry oli kuollut jo pienenä, mutta tytär Harriet oli vajaa kaksi vuotta aiemmin (14.3.1911) mennyt naimisiin Wilhelm Thesleffin kanssa, joka kuului Saksasta 1500-luvulla Viipuriin tulleeseen porvaris- ja sotilassukuun. Thesleffistä tuli toiminnimen W. Dippell johtaja vuosiksi 1912–1922 ja ilmeisesti sitä kautta niin Verlan, Rakkolanjoen kuin Hämekosken tehtaankin toimitusjohtaja. Dippellin toimistoon tullessaan Thesleff oli tehnyt lähinnä sotilasuraa, mutta hän kertoo opiskelleensa myös Kölnin kauppakorkeakoulussa vuonna 1912.³² Ulkomainen koulutus on todennäköisesti ollut Thesleffille eduksi, mutta perhesidos lienee painanut vaa’assa jopa enemmän. Susanna Fellmanin mukaan suomalaiset yritysjohtajat on 1900-lu-

29 *Kotimaisen teollisuuden albumi* 1913, 399; Ilmonen 1933, 9; Paavolainen 1981, 249; Lakio 1981, 391; Salokoski 2003, 391.

30 Meurman 1977, 115–117; Salokoski 2003, 391–392. Ks. myös Meurman 1981, 174, 176, 178, 195; Kuujo 1981b, 425; Niinikoski 2001, 37.

31 Wahlroos, 3–7, 17–19 ja passim; Meurman 1977, 116.

32 *Kotimaisen teollisuuden albumi* 1913, 175, 397, 399; Thesleff 1925, 226; Meurman 1977, 115–117, Salokoski 2003, 391; Lemberg 22.3.2004.

Arkkitehti Edward Dippell peri veljensä osuuden Verlan tehtaasta vuonna 1906. Verlan tehdasrakennusten lisäksi Dippell on suunnitellut mm. Viipurin ”uuden” tuomiokirkon. Kuva: Niinikoski 2001.

vulla usein rekrytoitu nk. sisäisiltä työmarkkinoilta, joilla 1900-luvun alussa olivat keskeisiä nimenomaan perhe-, suku- ja tuttavaverkostot. Erityisesti perheyhtiöissä seuraaja katsottiin valmiiksi jo hyvissä ajoin.³³

Wilhelm Thesleffin kautta Verla tuli sidoksiin Suomen huippuportaahan politiikan ja sotilasmaailman kanssa, vaikka onkin kyseenalaista, kuinka paljon Thesleff todella ehti sotavuosina Verlaa ajattelemaan. Muistelmissaan hän kertoo saaneensa elokuun alussa 1914 ensimmäisen maailmansodan puhjettua kolme päivää aikaa palvelukseen astumiseen ja kuvaa kiireisiä valmisteluja:

Jo samana päivänä muutin kaupunkiin, vintit käytiin läpi ja vanhat univormut ja varusteet kaivettiin esiin, vaikka olin toivonut niiden tulleen jo iäksi laitetuiksi syrjään. Liiketoimet konttorilla lopetettiin tai panttiin jäihin, vanha prokuristi Porkka teki parhaansa mukaan selontekoa kaikista niistä sadoista asioista, joita hän oli pannut muistiin, ohjeita annettiin tulevaa varten niin firman suhteen kuin itsenikin, siltä varalta, etten enää palaisi.³⁴

Syyskesään 1915 asti Thesleff viipyi Venäjällä, minkä jälkeen hän pääsi komennukselle Suomeen, mutta joutui kertomuksensa mukaan pian tutkinnan alaiseksi nk. toisen sortokauden vaivaamassa Suomessa:

Kova hallinto, jonka venäläiset aloittivat jälleen sodan alun jälkeen, johti poliittisiin vaiinoihin, ilmiantoihin ym, kaikki tunnettuun bobrikoffilaiseen tyyliin. Oli selvää, etten minä voinut enää säästyä, koska olin aiemmin joutunut poliittisiin ristiriitoihin Bobrikoffin, Seynin ja kumppanien kanssa.³⁵

33 Fellman 2000, 177–178, 225.

34 Thesleff 1919, 5–6. Tekijän suomennos. Alkuperäissitaatti: ”Redan samma dag flyttade jag in till staden, vindarna genomsökte, gamla, som jag hoppats, för alltid bortlagda uniformskläder och persedlar togos fram, affärerna på kontoret avslutades eller skrinlades, gamla prokuristen Porkka erhöj så gott sig göra lät besked om alla de hundratals frågor, han upptecknat sig till minnes, order gavs för framtiden såväl för firmans räkning som även för min egen del, i händelse jag ej mera skulle återvända.”

35 Thesleff 1919, 11–12. Tekijän suomennos. Alkuperäissitaatti: ”Den hårda regim, som ryssarna efter krigsutbrottet på nytt införde härstädes, förde med sig politisk förföljelse, angivelser m.m.,

Vaikka ilmeisesti mitään raskauttavaa ei löydetty, Thesleff nähtiin parhaaksi lähettää pois Suomesta Baltiaan, missä hän palvelikin, kunnes joutui syyskuussa 1917 sairaalassa ollessaan saksalaisten vangiksi näiden vallatessa Riikan.³⁶ Pian Thesleff kutsuttiin Berliiniin, jossa hän tutustui suomalaisen jääkäripataljoonan vaiheisiin ja hänelle uskottiin sen päällikkyyks. Helmikuussa 1918 Thesleff otti Suomen hallituksen nimissä pataljoonan vastaan Libaussa ja matkusti sen mukana Suomeen, mutta jouduttuaan erimielisyyksiin Mannerheimin kanssa hänet lähetettiin takaisin Saksaan apuretkikunnan yhdysupseeriksi. Thesleff palasi uudestaan Suomeen saksalaisten nk. Itämerendivisioonan mukana ja osallistui Pellingin vapaaehtoisten kanssa Kemiön saaren valloittamiseen, minkä jälkeen pataljoona nimitettiin uudelleen ”Jääkäripataljoona Thesleffiksi”.³⁷

Sisällissodan jälkeen toukokuussa 1918 Wilhelm Thesleff nimitettiin Suomen ensimmäiseksi sotaministeriksi ja syyskuussa Suomen armeijan ylipäälliköksi. Saksalaissuuntauksen häviön jälkeen ja Mannerheimin ryhdyttyä valtionhoitajaksi hän erosi näistä toimista marraskuun 1918 lopussa. Thesleff palasi hoitamaan toiminiimi W. Dippelliä Viipuriin, jossa hän toimi myös Saksan konsulina kesäkuun 1922 loppuun asti, jolloin hän jätti nämä toimet ja muutti Helsinkiin A.B. Feodor Kiseleffin toimitusjohtajaksi.³⁸ Viimeistään Viipurissa Thesleff kuitenkin jälleen muisti aktiivisesti Verlaa muullakin kuin velvollisuuksien tasolla, vaikka työntekijät olivat sodassa asettuneet pääosin eri puolelle kuin toimitusjohtaja. Thesleff uusi tehtaan eläkerahaston säännöt, lahjoitti stipendirahaston Verlan tehtaan koulun lahjakkaille oppilaille ja verlalainen muistitieto kertoo vuonna 1919 pystytetyn seuratalon tulleen rakennetuksi ”Teslevin lahjavaroilla”.³⁹

Verlan siirrettyä Kissakosken osakeyhtiön ja myöhemmin Kymin Osakeyhtiön omistukseen, sen johtokunnassa istui liike-elämän eturivin vaikuttajia kuten Wilhelm Bensow, Mauritz Hallberg, pankinjohtajat Gustaf af Forselles ja Gunnar Bonsdorf sekä Kymin Osakeyhtiön toimitusjohtaja Einar Ahlman.⁴⁰ Ahlman toimi

allt i den kända bobrikoffska stilen. Att min person på grund av mina tidigare politiska kontroverser med Bobrikoff, Seyn et consortes ej länge skulle förskonas var ju klart [...]

36 Thesleff 1919, 12, 59, 65.

37 Thesleff 1919, 101–103, 107, 120, 144–151 ja passim; Lemberg 22.3.2004. Thesleff oli saanut ensimmäisen kontaktin jääkäriiliikkeeseen jo kesällä 1916, jolloin hän sai kuulusteltavakseen kaksi venäläisten puolelle loikannutta jääkäripataljoonalaista. Mannerheimin on arveltu paheksuneen Thesleffiin antautumista saksalaisille sekä hänen omavaltaisuuttaan jääkäreiden nimittämisessä suomalaisiin sotilasarvoihin. Thesleff edusti saksalaissuuntausta, kun taas Mannerheim olisi alun perin halunnut ratkaista sodan kotimaisin voimin. Erimielisyyksiin Mannerheim ja Thesleff joutuivat myös, kun Mannerheim arveli Thesleffin liiaksi myötäillen jääkärien toiveita toimia yhtenäisenä eliittiyksikkönä nk. jääkärikonfliktissa. Mannerheim näki Thesleffin mahdollisesti myös kilpailijana, ja senaatti olisikin ilmeisesti halunnut jonkun neuvonantajakseen Mannerheimin vastapainoksi. Pellinkiläisinä tunnettu ryhmä oli Etelä-Suomesta jään yli Viroon peräytyneitä valkoisia, jotka palasivat Itämerendivisioonan mukana Suomeen. Ahto 1993, 222, 379; Manninen 1993a, 34–35 ja 1993b, 157–158, 162; Lemberg 22.3.2004.

38 Thesleff 1919, 169; Thesleff 1925, 227–228; Lemberg 22.3.2004. Thesleff toimi myöhemmin myös Helsingfors Aktiebankin johtokunnan jäsenenä, Suomen Vuolukivi oy:n, Wiborgs Gas och Elektricitets Ab:n ja Finska Shell Aktiebolagetin hallituksissa. Suomen liikemiehiä. *Suomen liikemiehiä II* 1930, 849.

39 Ilmonen 1933, 27, 29; TKU/TYKL KTL 842/4.

40 Ilmonen 1933, 9. Suomen elinkeinoelämän piirit olivat tuohon aikaan edelleen melko pienet. Perhesidosten lisäksi tuttavuuksia synnyttivät esimerkiksi ammatilliset ja korporatiiviset verkostot. Ks. esim. Fellman 2000, 222–225.

Wilhelm Thesleff toimi Verlan tehtaan toimitusjohtajana 1908–1920. Kesällä 1918 hänet nimitettiin myös senaattoriksi ja Suomen sotaministeriksi. Kuva: Museoviraston kuva-arkisto.

aktiivisesti mm. työnantajajärjestöissä ja edusti STK:ta 1930-luvulla työväen-
kuutusta pohtineissa ja valmistelleissa valtiontalouskomiteassa sekä sosiaalivakuu-
tuskomiteassa. Hän oli myös ajamassa valkoisen ”vastapropagandatoimiston” Kan-
salais-Tietotoimiston ja teollisuuden lakonmurtajajärjestön T.T.T:n perustamista
1910- ja 1920 -lukujen vaihteessa. Ahlmanin seuraaja Karl-Erik Ekholm taas toimi
esimerkiksi 1940-luvun alussa kokoontuneen valtioneuvoston työrauhakomitean
puheenjohtajana.⁴¹ Näissä piireissä ja tuona ajankohtana Verla oli suhteessa pie-
nempi ja vähemmän merkittävä tehdas kuin aiemmin, ja sai osakseen henkilökoh-
taista huomiota vain harvoin, etenkin osakeyhtiön purkamisen (1933) jälkeen.
Kuitenkin suuryhtiö saattoi tarjota pienelle yhdyskunnalle pysyvyyttä ja vakautta
ja sen kautta Verlan tehtaalla oli edelleen yhteydet maan huipputason vaikuttajiin.

Verlan tehdas linkittyi itsenäisellä kaudellaan omistajiensa ja toimijoittensa
kautta monin eri tavoin kansalliseen liike-elämään ja yhteiskuntaan, mutta myös
kansainvälisiin yhteyksiin. Tehtaan johdossa oli maan kehitystä ja aikaansa seura-
avia miehiä, joten kylä ja tehdas eivät olleet unohtunut syrjäkolkka, vaikka olisivat-
kin ajoittain vaipuneet päättäjien ajatuksissa taka-alalle. Verlan tehdas menetti itse-
näisyytensä 1920-luvun alussa, mutta sen omistava suuryhtiö oli Suomen tärkeim-
piä liikeyrityksiä. Mielenkiintoista onkin tutkia, minkälainen rooli Verlalla oli suur-
yhtiössä ja sen työnantajapolitiikassa, missä määrin toiminta suuryhtiön sisällä oli
systemaattista ja missä määrin toiminta Verlassa erosi toiminnasta yhtiön suurem-
milla tehtailla.

⁴¹ Mansner 1981, 263–266, 283, 292–293, 416–417 (Ahlman), Mansner 1984, 35, 202 (Ekholm). Ks. Ahlmanin roolista myös Häggman 2006, 21–22.

KOKENEET JA KOULUTETUT VIRKAILIJAT JA TOIMIHENKILÖT

Verlan tehtaan virkailijat olivat yleensä muualta tulleita, ja vaikka he saattoivat jäädä asumaan Verlaan pitkäksikin aikaa, he yleensä ajallaan myös muuttivat jälleen kylästä pois. Tähän kategoriaan voidaan laskea kuuluvaksi molemmat tehtaan 1920–1960-lukujen pitkäaikaiset paikallisjohtajat Bruno Breitenstein ja Nils Lindblom. Bruno Breitenstein tuli Verlaan Kissakoskelta vuonna 1923 ja palasi sinne paikallisjohtajaksi ”eläkevirkaan” 1950. Nils Lindblom taas saapui Verlaan Kymin-tehtaalta ja muutti eläkkeelle siirryttyään 1966 jälleen pois työsuhdeasuntona olleesta patruunan pytingistä.⁴² Paikallisjohdon roolia ja merkitystä käsitellen tarkemmin myöhemmin luvussa seitsemän, mutta tässä heidän voidaan siis katsoa kuuluvan tehtaan toimihenkilöihin.

Aivan tehtaan alkuaikoina sen paikalliseen johtoryhmään kuului isännöitsijä Kreidlin ja paperimestari Kronholmin lisäksi vain kasööri, joka vaihtui melko tiheään. Tämä levottomuus heijastui myös esimerkiksi tehtaan kansakoulun johtokuntaan, johon kasöörin oli tapana kuulua. Konttoripäällikkö Ilmonen on listannut historiikkiinsa konttorissa toimineen ennen Verlaan pysyvästi jäänyttä Edvard Eliksiniä seitsemän eri kassanhoitajaa, joista pitkäaikaisinkin toimi virassaan vain seitsemän vuotta.⁴³ Vuonna 1906 hiukan alle 30-vuotiaana tehtaalle tullut Edvard Eliksin sen sijaan pysyi toimessaan noin 25 vuotta äkilliseen halvaantumiseensa ja kuolemaansa asti vuoteen 1931, ja tuli siten pysyvämmän osaksi sekä tehdasyhdyskuntaa että yhtiön toimintaa. Eliksinin tunnustamisesta osaksi yhtiöperhettä kertoo esimerkiksi hänen leskelleen Rosa Eliksinille myönnetty leskeneläke. Noin vuoden kuluttua miehen kuolemasta lesken täytyi ilmeisesti kuitenkin muuttaa pois yhtiön tarjoamasta asunnosta ja samalla kylästä,⁴⁴ sillä asuntoa tarvittiin seuraaville asukkaille, eikä rouva Eliksinistäkään siis tullut pysyvää verlalaista. Alun perin Eliksinin kerrottiin olevan puolalaista syntyperää.⁴⁵

Verlan siirryttyä uusille omistajille 1920-luvulla myös sen hallintoa ja johtoa uudistettiin ja konttorihenkilökunnankin määrä lisääntyi vähitellen. Tavalliseksi muodostui, että monet virkailijoista tulivat Verlaan yhtiön toisilta tehtailta ja toisista yksiköistä, jolloin heillä oli kylään tullessaan mukanaan jo kokemusta ja näkemystä erilaisista olosuhteista, työpaikoista ja jopa maista. Verlassa toimi konttoristina 1920-luvun puolivälissä lyhyen aikaa Mauri Sohlman, joka oli aloittanut uransa Kuusankoskella yhtiön pääkonttorilla ja palasi sinne myös Verlan pestinsä päätyttyä. Hänen jälkeensä asetui kylään siellä pitkään vaikuttanut Ture Ilmonen 1926.⁴⁶ Ilmonen oli Verlaan tullessaan 35-vuotias ja toiminut aiemmin Venäjällä Bakun kaupungissa 1914–1917 mm. Ludvig Nobelin konetehtaalla kirjeenvaihtajana, mutta myös muiden toiminimien palveluksessa. Lokakuusta 1917 lähtien hän

42 KyA Personalkort Breitenstein, Bruno ja Lindblom, Nils.

43 Ilmonen 1933, 9. Luettelo liitteessä 3.

44 WA Dir Ca:3 ptk 21.5.1931 ja 18.12.1931; SARk Sk 821/9 henkilökortisto. Edvard Eliksin oli syntynyt 3.6.1877.

45 Pukkila 2006, 20.

46 Ilmonen 1933, 9; KyA Personalkort Sohlman, Mauri: s. 26.12.1894, tullut pääkonttorille 11.6.1910 ”som yngsta kontorelev och telefonpojke” ja edennyt urallaan, kunnes Verlaan 1924. Palasi pääkonttorille Kuusankoskelle 1925 ja töissä yhtiöllä kuolemaansa asti 1943.

Konttoripäällikkö Ture Ilmonen oli työskennellyt ennen Verlaan tuloaan mm. Bakussa Venäjällä.

Kuva: Kymi-yhtymä 5/1950.

työskenteli Kymin Osakeyhtiöllä, ja Venäjältä Suomeen palattuaan hänen asemaipaikkansa oli ensin Kymin Oy:n pääkonttorissa Kuusankoskella, kunnes hän siirtyi Verlan tehtaan konttoriin.⁴⁷ Ilmonen oli paitsi maailmaa nähnyt mies, myös kulttuurista kiinnostunut ja sen eri aloja harrastava henkilö, joka toi harrastuksensa mukanaan pieneen tehdaskylään. Yhtiön oma lehti kirjoitti:

Konttoripäällikkö Ilmonen monista eri harrastuksista mainittakoon arkeologia, postimerkkien keräily, urheilukalastus, kukkaviljely, taidemaalaus ja kirjallisuus. Kaikilla näillä aloilla on konttoripäällikkö Ilmonen saavuttanut asiantuntijoiden tunnustuksen ja hänen kaunis kotinsa on myös hyvä todistus siitä. Muun muassa on hänen vanhojen aseiden koelmansa harvinaisen suuri ja edustava.

Konttoripäällikkö Ilmonen tunnetaan hiljaisena, ystävällisenä ja huumorintajuisena ihmisenä, ja suurena kirjallisuuden tuntijana on keskustelu hänen kanssaan aina mielenkiintoinen ja antoisa.⁴⁸

Lehtijutussa toimittaja toi esiin oman myönteisen mielipiteensä ja yhtenä kirjoituksen tarkoituksena oli olla kunnianosoitus kirjoituksen kohteelle. Sen lisäksi, että kirjoittelu kuvasti toimittajan käsitystä, se kuitenkin myös muokkasi lukijoiden käsityksiä ja tietoja kyseisistä henkilöistä. Eläkkeelle jäätyään 1955 Ilmonen muutti pois Verlasta samoin kuin toinen 1930- ja 1940-lukujen merkittävä virkailija, Eliksinin jälkeen 1931 kassanhoitajaksi tullut, alun perin loviisalainen neiti Naëmi Grönstrand.⁴⁹ Heistä kumpikaan ei siis ”paljasjalkaistunut” loppuun asti, mihin lienee vaikuttanut osaltaan myös asuntotilanne.

⁴⁷ Ilmonen 1933, 9; *Kymi-yhtymä* 5/1950, 58.

⁴⁸ *Kymi-yhtymä* 5/1950, 58.

⁴⁹ KyA Personalkort Ilmonen, Thure; Grönstrand, Naëmi; Ilmonen 1933, 9; *Kymi-yhtymä* 4/1946, 36. Ilmonen muutti Kouvolaan. VH 41/4. Neiti Grönstrand oli syntynyt Loviisassa ja tullut Kymin-tehtaalle töihin jo 1920. Ennen siirtymistään Verlaan 1931 hän ennätti työskennellä myös Voikkaalla ja uudelleen Kymintehtaalla. KyA Personalkort Grönstrand, Naëmi; *Kymi-yhtymä* 4/1946, 36.

*Kassanhoitaja neiti Naëmi Grönstrand
sylissään koira King.*

Kuva: Aki Pukkilan kokoelma.

Naëmi Grönstrandista tuli keskeinen ja tunnettu henkilö Verlan tehdasyhdyskunnassa. Kassanhoitajan aseman lisäksi hänen tehtävänä oli pitkään toimia jonkinlaisena paikallisena ensisairaanhoidajana ja hän osallistui aktiivisesti paikkakunnan harrastustoiminnan kehittämiseen mm. vuonna 1934 perustetussa Werlan Kirissä. Kun neiti Grönstrand vuonna 1946 jäi *Kymi-yhtymä* -lehden mukaan terveydellisistä syistä eläkkeelle, muistettiin häntä lehdessä lämpimästi. Yleinen sävy yhtiön lehdessä oli toki aina myönteinen – lehden tarkoitushan oli mm. luoda yhteishenkeä – mutta tuskin kiitokset aivan tyhjästäkään syntyivät:

Hyväsydämisenä ja auttavaisena ihmisenä joutui nti Grönstrand paljon tekemisiin paikkakunnan väestön kanssa, saaden sen jakamattoman suosion osakseen. Monet ovat ne sairastapaukset, joissa hän antoi ensiavun. Sentakia muistelevatkin Werlan ja lähiseudun asukkaat ”konttorineitiä”, millä nimellä hänet tunnettiin paikkakunnalla kiitollisin mielin.

Myöskin voimistelu ja urheilu olivat lähellä hänen sydäntään. Kun Werlaan perustettiin urheiluseura, oli hän siinä mukana kuuluun sen johtokuntaan koko ajan, toimien rahastonhoitajana ym. tehtävissä. Kun paikkakunnalla ei ole minkäänlaista juhla- tai koustilaa, oli nti Grönstrandin koti tarvittaessa aina avoinna. Muutettuaan nyt pois hänen hartaimmaksi toivomukseksi jäikin, että Werlaan saataisiin talo, jossa nuoriso voisi kokoontua viettämään vapaa-aikojaan, sillä nykyisellään ei kasvavalla polvella ole kodin ulkopuolella muuta ajanvietepaikkaa kuin kylän raitti.⁵⁰

Sotien jälkeen Verlan noustessa ”viimeiseen kukoistukseensa” myös tehtaan virkailijakunta ja konttorihenkilökunnaksi laskettavien henkilöiden määrä lisääntyi, mutta edelleen keskeisimmät henkilöt saapuivat Verlaan ulkopuolelta. Uudeksi kassanhoitajaksi nimitettiin vuonna 1946 *Kymi-yhtymä* -lehden mukaan herra Torsten Alfons Oljemark Kymintehtaalta, mutta käytännössä Oljemarkin tehtävät muotou-

50 *Kymi-yhtymä* 4/1946, 36.

tuivat sosiaalipäällikön tehtävien suuntaan, ja kassanhoitajaksi palkattiin Kalson tehtaalta rouva Elmi Savolainen jo helmikuussa 1947.⁵¹

Virkailijoiden kohtalo oli edelleen myös muuttaa Verlasta muualle työn siellä päätyttyä. Torsten Oljemark oli ennättänyt työskennellä yhtiön palveluksessa Kuusankoskella reilun vuoden ennen tuloaan Verlaan, ja kun päätös tehtaan lakkauttamisesta oli tehty, siirrettiin hänet perheineen takaisin Kuusankoskelle 1953.⁵² Kassanhoitaja Elmi Savolainen siirrettiin samoin töihin Kuusankoskelle, kun toiminta Verlassa lakkasi 1960-luvulla. Eläkkeelle jäätyään Savolainen muutti Tampereelle. Savolaisen jalanjäljissä tuli 1952 Kalsolta Verlaan valkealalainen konttorineiti Marja Huovila, jolla olisi ollut hyvä mahdollisuus kokonaan verlalaistua, sillä hän meni naimisiin Verlassa. Tehtaan toiminnan supistuessa pariskunta joutui kuitenkin muuttamaan työn perässä Kuusankoskelle 1956.⁵³ Ulkopuolelta kylään tulivat ja pestinsä jälkeen pois muuttivat tai siirrettiin myös terveystisaret, joita ennätti vuosina 1948–1954 toimia Verlassa ainakin kolme.⁵⁴

Vaikka konttorityöntekijät tulivat koulutusta vaativiin tehtäviin järjestelmällisesti muualta, voitiin vaatimattomampiin tehtäviin palkata myös kylän ”omia” tyttöjä. Ensimmäinen näistä lienee ollut kasööri Eliksinin tytär Helvi Eliksin, joka toimi konttorissa isänsä kanssa yhtä aikaa vuosina 1923–1930. Kylän maanviljelijöiden ja tehtaalaisten tyttäriä olivat myös sotien jälkeen 1940-luvulla konttorineitinä ja varastokirjanpitäjinä toimineet S. Pukkila, Elli Puolakka ja Eeva Pasanen.⁵⁵ Todennäköisesti konttori olisikin vähitellen alhaalta käsin paikallistunut ja naisistunut edelleen, ellei tehtaan lakkauttaminen olisi keskeyttänyt kehitystä.

Virkailijat ja toimihenkilöt muodostivat Verlaan ryhmän, joka oli pääosin vaihtuva ja jolla oli kiinteät yhteydet kylän ulkopuolelle jo ajalta ennen Verlaan tuloa. Yhtä lailla kuin verlalaisia, heistä suuri osa oli yleensä koko ajan myös jotain muuta ja lopulta he yleensä kaikki myös muuttivat kylästä jälleen pois. Muuttoon vaikuttivat osaltaan työsuhdeasunnot, joihin ei voinut työsuhteen päättymisen jälkeen enää jäädä asumaan, ja vastaavantasosten tai -suuruisten asuntojen puute vapailla markkinoilla Verlassa. Tässä mielessä useimmat virkailijat saivat kylässä loppujen lopuksi ”vierailijan” roolin. Vastaavasti myös heidän oman suhteensa Verlan tehtaaseen ja tehdasyhdyskuntaan voi katsoa olleen erilainen kuin paikallisen työväen – Verla oli osa maanlaajuista, toisinaan jopa kansainvälistä työkenttää. Naisia ilmestyi tehtaan konttoriin sen lopputaipaleella enemmän kuin aiemmin, mutta tärkeimmät virat kuuluivat miehille.

51 *Kymi-yhtymä* 4 / 1946, 36; VH 37/1; VH 41/3; WA Pers Bc:1 Tjänstemannalöner den 1.1.51.

52 KyA Personalkort Oljemark, Torsten; VH 37/1; WA Pers Bc:1 Tjänstemannalöner den 1.1.51. Oljemark oli otettu töihin 25.8.1945 ja hän siirtyi Verlaan 20.11.1946.

53 VH 41/1,3,5; KyA Personalkort Savolainen, Elmi. Maria Huovila siirtyi palkkakeskukseen marraskuussa 1956. Harry oli siirretty voimalatyömaan jälkeen jo Kymän Rakennusosaston palkkalistoille. KyA Personalkort Kinttula, Maria; Kinttula, Harry.

54 WA Pers Bc:1 Månadslönerna 1.4.48 Tjänstemän; Tjänstemannalöner den 1.1.51 ja VH 44/2; KyA Personalkort Pajula, Irma-Hellevi. Annikki Fasta aloitti toimessaan 1.3.1948, Helena Taavitsainen taas 1.8.1950 ja Irma Hatva (myöh. Pajula) keväällä 1952. Irma Pajula siirrettiin Verlasta Kuusankoskelle, eikä hänen jälkeensä tehtaalle palkattu enää uutta terveystisarta.

55 WA Pers Bc:1 Tjänstemannalöner den 1.1.51; WA Pension Ha:1 Eläkkeet kuukausipalkkalaisille, jotka eivät kuulu virkailijain eläkekassaan 25.4.1955.

VERLALAISTUVAT TYÖNJOHTAJAT JA MESTARIT

Samoin kuin tehtaan virkailijat myös sen mestarit ja työnjohtajat tulivat yhtä tai kahta poikkeusta lukuun ottamatta tehtaaseen kylän ulkopuolelta, mutta he saattoivat jäädä seudulle loppuiäkseen. Mestarit olivat poikkeuksetta miehiä. Eniten tietoa on saatavissa ensimmäisestä ja pitkäaikaisimmasta mestarista August Herman Kronholmista, joka oli hyvin merkittävä henkilö Verlan tehdasyhdyskunnassa ja jonka perhe linkittyi eri puolille Suomea erilaisiin ammatteihin.

Kronholm oli vasta 26-vuotias aloittaessaan työn Verlassa, mikä tapahtui tehtaan asiakirjojen mukaan 1.12.1882: ehkä Louis Hänelin suunnitelmat olivat muuttuneet juuri tuolloin, eikä hän asettunutkaan Verlaan, jolloin Kreidl tarvitsi apua. Aiemmin Kronholm oli työskennellyt Nokialla, missä hän toimi Jussi Koivuniemen mukaan massatehtaan esimiehenä. Kirkonkirjoihin muutto Jaalaan merkittiin kuitenkin vasta 1886 vaatimattomalla nimikkeellä ”entinen tehtaan työmies”. Myös perhe lienee seurannut Kronholmia Verlaan jo aikaisemmin, sillä suvun tutkimusten mukaan perheen lokakuussa 1884 syntynyt toinen lapsi Akseli Hugo kastettiin Jaalassa. Pojan kummeiksi ryhtyivät patruuna ja patruunessa Kreidl sekä insinööri Gustav Duncker ja neiti Olga Sandholm, mikä kertoo varsin läheisistä suhteista tehtaan ylimpään johtoon. Duncker lienee tehtaan kasööri ja Sandholm taas Kreidlien taloudenhoitaja.⁵⁶

Kronholm itse oli syntynyt 1856 Nokialla Viikin kartanossa, missä hänen isänsä Johan Mattsson Kronholm oli metsänvartijana. Herman oli 12-päisen sisarusarjan neljäs, minkä lisäksi hänellä oli sisar- ja velipuolet isän seuraavasta avioliitosta. Sisaruksista neljä sekä velipuoli kuolivat nuorina, mutta muut näyttävät menestyneen hyvin: veljien ammatteina mainitaan paperitehtaan työmies, maakauppias ja tehtaan työväen päällysmies (yhdestä ei ole tietoa). Sisaret taas naivat yksi paperimestarin, toinen aliupseerin ja rakennusmestarin ja kolmas Emäkosken tehtaan puuseppämestarin. Sisarpuoli lähti Amerikkaan.⁵⁷ Nokian kotipaikkakunnalla Tampereen lähellä lienee ollut vaikutusta teollisuuden painottumiseen uravalinnoissa.

Herman Kronholm avioitui 1881 Mathilda Mariana Salinin kanssa, jonka isä oli tullut Nokian Viikin kartanoon myllärin rengiksi ja toimi siellä myöhemmin puutarhurina ja kuskina. Pariskunnalla oli yksitoista lasta: esikoinen Cesilia (Sissi) syntyi 2.7.1882 Nokialla, mutta toinen lapsista siis todennäköisesti jo Verlassa. Kuopus Eero syntyi vuonna 1905 Verlassa. Osa lapsista jäi Verlan seudulle, mutta osa linkittyi kauemmas. Lapsista kaksi työskenteli myöhemmin Verlan tehtaalla: Eino Kronholm vuoromestarin ja Eero Kronholm sähköasentajana. Tytär Jenny toimi jonkin aikaa kansakoulunopettajana Verlassa ja myöhemmin Juntin tilan hoitajana Pyörälässä, toinen tytär Sievä taas nai uittopäällikkö Kalle Markkasen ja perhe asui Kamposen rannalla aivan Verlan tuntumassa. Suruakin riitti: yksi Kronholmien tyttä-

56 Kronholmin tulosta tehtaalle WA Pers Bc:1 Förteckning över mästare och arbetsledare å Werla Träsliperi & Pappfabrik 1930; Karstila 1995, 8–9; vrt. Koivuniemi 2000, 70. Verlan tehtaan konttoristina on toiminut Ilmosen mukaan 1882–1889 R. Duncker. Neiti Olga Sandholm taas esiintyy osana Kreidlin taloutta vuoden 1900 henkikirjoissa ja muistitiedossa hänet mainitaan huushollerskana. Ilmonen 1933, 9; KA Henkikirjat Jaala 1900; TaY Mus 6908/1972.

57 Karstila 1995, 4–6. Tarkka synnyinaika 10.8.1856. Ibid..

Ristiäiset hiomomestari A. H. Kronholmin perheessä 1905. Knallipäinen mies on itse hiomomestari, ristittäväänä tuleva sähkömies Eero Kronholm. Pöydän takana äiti Mathilda Kronholm ja keskellä edessä tuleva vuoromestari Eino Kronholm. Perheessä oli yhteensä 11 lasta. Kuva: Museoviraston kuva-arkisto.

ristä kuoli vain puolivuotiaana vuonna 1900 ja kaksi Juntin tilan hoitajina toiminnutta poikaa menehtyi alle 30-vuotiaana, toinen tuberkuloosiin 1923 ja toinen vahingonlaukaukseen metsästämissä ollessaan 1930. Muista lapsista Cesilia sai käsi-työkoulutusta, nai pastori Arvi Heinosen ja muutti Amerikkaan 1911, Akseli Hugosta tuli maanmittausinsinööri ja Elli miehineen työskenteli SOK:n konttoristina Vaasassa. Tyko valmistui kadettikoulusta ja toimi mm. talvi- ja jatkosodissa Puolustusministeriön kaasusuojeluosaston päällikkönä. Herman Kronholm kuoli 79 vuoden iässä marraskuussa 1935 ja Mathilda Kronholm seurasi miestään vain kolme kuukautta myöhemmin helmikuussa 1936.⁵⁸ Kronholmin perheen jäsenistä tuli pysyviä asukkaita Verlan seudulle, mutta he säilyttivät kontaktinsa ja rakensivat niitä myös muualle.

Herman Kronholm ehti tehdä Verlassa 50-vuotisen uran ja jättää jälkensä tehtaan muistitietoon ”Vanhana Helteenä”. Päämestarina hänen asemansa oli keskeinen etenkin Kreidlin kuoltua, jolloin tekninen asiantuntemus jäi paljolti mestarin vastuulle. Herman Kronholmin poika Eino Kronholm tuli tehtaalle isänsä avuksi ilmeisesti 1919. Työ oli ensin päivätyötä, mutta Kissakoskelle siirtymisen jälkeen 1920-luvun alussa tehtaalla siirryttiin kolmen vuorotyömestarin järjestelmään.⁵⁹ Verlan tehtaan arkistosta löytyvän mestarien ja työnjohtajien luettelon mukaan

⁵⁸ Karstila 1995, 7–11. Tarkka avioitumisaika 10.9.1881. Ibid..

⁵⁹ *Kymi-yhtymä* 5/1951, 15; TKU/TYKL KTL 780/15.

heitä oli 1930 yhteensä jo kuusi henkilöä. August Herman Kronholmin lisäksi työnjohtoasemissa olivat Otto Richter, Eino Kronholm ja Hjalmar Moberg vuoromestareina, Allan Fagerlund rakennusmestarina ja A. Kanerva Ojaselan maatilantoiminnan johtajana. Kanervan ilmoitettiin tulleen tehtaan/yhtiön palvelukseen marraskuussa 1923, Mobergin ja Fagerlundin 1924 ja Richterin 1929.⁶⁰

Kanervaa lukuun ottamatta näistä ”ensimmäisistä” työnjohtajista on saatavissa jonkin verran taustatietoja: Eino Kronholm oli joukon ainoa Verlassa syntynyt, mutta hänkin ehti hankkia nuoruudessaan kokemusta myös muista tehtaista. Hiukan päälle 20-vuotiaana 1913 hän oli päässyt Voikkaalle viilaajan apulaiseksi ja selluloosakoneelle, ja Verlassa hän työskenteli ensin pakkaajana maaliskuuhun 1916 asti, minkä jälkeen lähti kahdeksi vuodeksi Tampereen teollisuuskouluun. Ensimmäinen mestarin pesti oli Kajaanissa selluloosatehtaalla, minkä jälkeen hän ehti vähän aikaa olla Juntin tilalla, ennen kuin tuli takaisin Verlan tehtaalle. Mestarin työ Verlassa alkoi lähteiden mukaan hänen ollessaan joko 26- tai 27-vuotias.⁶¹ Eino Kronholm työskenteli eläkkeelle siirtymiseensä asti Verlassa, jolloin hän muutti yhtiön asunnosta Nisukseen omaan eläke- ja kesäkotiin, mutta asui talvet Tampereella.⁶²

Muut työnjohtajat tulivat Verlaan yhtiön muiden tehtaiden kautta, jolloin yhtiön laajuisen yhteisyyden merkitys korostuu. Hjalmar Moberg oli aloittanut työuransa Kuusankoskella 1910 ja kaksi vuotta myöhemmin hänet oli pestattu Kymintehtaalle. Verlaan Moberg siirtyi 1924, vaikka erääseen mestariluetteloon on lisätty huomautus, että Moberg olisi todennäköisesti ollut välillä muuallakin. Jos hän oli muutaman vuoden vaimoaan vanhempi, hän olisi ollut tuolloin noin 30-vuotias.⁶³ Kuusankosken ja Voikkaan tehtaat eivät kuitenkaan olleet ainoa mahdollisuus. Jo aiemmin on mainittu Bruno Breitensteinin tulleen Verlaan Kissakoskelta. Samoin rakennusmestari Allan Fagerlund muutti Verlaan vähän ennen 40. syntymäpäiväänsä Kissakoskelta, missä hän oli palvellut tuolloin jo 14 vuotta. Fagerlund asettui perheineen Verlaan ja eli siellä kuolemaansa asti 1938.⁶⁴

Yhteys Kissakoskelle oli vahva, sillä sinne linkittyi myös Saksan Merseburgissa syntynyt tuleva päämestari Otto Paul Richter, jonka isä Otto Richter vanh. oli muuttanut Saksasta Kissakoskelle mestariksi.⁶⁵ Erään tehtaan palkkaluettelon mukaan nuorempi Richter olisi pestautunut yhtiöön ensimmäistä kertaa jo vuonna 1919, mahdollisesti Kissakoskelle. Kymin Osakeyhtiön henkilökorttien mukaan hän oli tullut yhtiön palvelukseen kuitenkin Voikkaan korjauspajalle 21-vuotiaana 1923, ja eronnut jälleen omasta pyynnöstään 1926. Verlan tehtaalla pesti alkoi viimeistään 1929.⁶⁶ Otto Paul Richter meni Verlassa naimisiin rakennusmestari Fa-

60 WA Pers Bc:1 Förteckning över mestare och arbetsledare å Werla Träsliperi & Pappfabrik 1930; WA Pension Ha:1 Eläkkeet kuukausipalkkalaisille, jotka eivät kuulu virkailijain eläkekassaan 25.4.55.

61 TKU/TYKL KTL 780/15; WA Pension Ha:1 Eläkkeet kuukausipalkkalaisille, jotka eivät kuulu virkailijain eläkekassaan 25.4.55. Ks. myös WA Sjuk Ca:1 ptk 19.4.1914.

62 Karstila 1995, 10.

63 WA Pers Bc:1 Förteckning över mestare och arbetsledare å Werla Träsliperi & Pappfabrik 1930; WA Pension Ha:1 Eläkkeet kuukausipalkkalaisille, jotka eivät kuulu virkailijain eläkekassaan 25.4.55. Hjalmar Mobergin vaimo Alma oli syntynyt 4.5.1896.

64 VH 40/1; VH 43b/2.

65 VH 43/1, 10; VH 45/3.

66 KyA Personalkort Richter, Otto Paul; WA Pers Bc:1 Mästarlönerna den 1.1.51.

Richterin ja Fagerlundin perheitä 1937. Oikealla mestari Otto Richter vaimonsa Irman (os. Fagerlund) kanssa. Keskellä takana rakennusmestari Allan Fagerlund, hänestä vasemmalle vaimo Tyne. Kuva: Museoviraston kuva-arkisto.

gerlundin tyttären Irman kanssa ja perheessä oli neljä lasta. Richterit asuivat Verlassa, kunnes mestari siirrettiin yhtiön Juankosken tehtaalle 1950-luvun puolivälissä. Richterin jäätyä eläkkeelle 1960-luvun lopulla pariskunta asui Kuusankoskella ja Kouvolassa, ja vietti paljon aikaa kesäasunnolla Verlassa.⁶⁷

Verlan tehtaan mestarikunta uusiutui 1940-luvulla jonkin verran. Vuosikymmenen alussa mestareina toimivat ”kartonkimestari” Otto Richterin ja vuoromestari Eino Kronholmin lisäksi Nikolai ”Niilo” Ahonen (aloittanut kesäkuussa 1940) toisena vuorotyönjohtajana ja Anton Oksanen rakennusmestarina sekä ulkotyönjohtajana (aloittanut syyskuussa 1938).⁶⁸ Vuonna 1947 mestari Richterin lisäksi vuorotyönjohtajia oli taas yksi kutakin vuoroa kohti, siis yhteensä kolme: Eino Kronholm, Niilo Ahonen ja Toivo Sahlberg (aloittanut helmikuussa 1947). Ulkotyönjohtajana jatkoi Anton Oksanen ja lastauksen esimiehenä oli toiminut marraskuusta 1945 lähtien Onni Ripatti.⁶⁹

Uudet työnjohtajat oli Anton Oksasta lukuun ottamatta siirretty Verlaan yhtiön muilta tehtailta ja he tulivat Verlaan iäkkäämpinä kuin edeltäjänsä. Niilo Ahonen

67 VH 45/3; VH 43/1,10–11.

68 WA Pers Bc:1 Työnjohtajien keskimääräiset kuukausiansiot Werlan tehtaalla 1941 ja 1943.

69 WA Pers Bc:1 Kymmin Oy:n Verlan tehtaan työnjohtajien palkat y.m. edut 1.10.1947 lähtien.

oli syntynyt Läskelässä vuonna 1900 ja otettu yhtiön palvelukseen 1.10.1919. Ahonen eteni Leppäkoskella prässipojasta paperikoneen hoitajaksi ja toimi vuoromestarina vuodesta 1929. Talvisodan jälkeen Ahonen joutui lähtemään siirtolaisena kotiseudultaan, tehdas jäi uuden rajan taakse ja Ahonen tuli vuoromestariksi Verlaan siis noin 40-vuotiaana. Ahosen kerrotaan olleen myös innokas kalamies.⁷⁰ Toinen vuorotyönjohtaja Toivo Sahlberg taas oli kotoisin Kuusankoskelta 11-lapsisesta yhtiöläisperheestä ja aloittanut työnteon jo 13-vuotiaana tiilitehtaalla. Pesti Kymmin Osakeyhtiöllä alkoi 14-vuotiaana joulukuussa 1906, minkä jälkeen hän toimi Kuusankosken tehtaalla ja Kymintehtaalla eri osastoilla edeten koneenhoitajasta vuoromestariksi ja voimalaitostyömaan ”pomoksi”, kunnes tuli Verlaan 1.2.1947 juuri ennen 55-vuotissyntymäpäiväänsä. *Kymi-yhtymä*-lehdessä Sahlberg kertoi halunneensa Verlaan kalastus- ja metsästysmaiden keskelle, kun oli ostanut sieltä parin hehtaarin suuruisen maa-alueen ja rakentanut sinne talonkin.⁷¹ Lastauksen esimies Onni Ripatti puolestaan oli tullut yhtiön palvelukseen 17-vuotiaana Kissa-koskelle 1909, missä toimi lastausesimiehenä vuoteen 1924 saakka, kunnes muutti Juantehtaalle. Verlassa (tai oikeammin Selänpäässä) marraskuussa 1945 aloittaessaan hän oli 53-vuotias.⁷²

Verlan uudet vuoromestarit olivat siis muualla kokemuksensa hankkineita miehiä. Vain ulkotyönjohtaja Anton Oksanen oli esimerkki Verlassa urallaan edenneestä ammattimiehestä. Oksanen oli syntynyt tammikuussa 1896 ja ollut Verlan tehtaan palveluksessa vuodesta 1924 lähtien eli miltei 13 vuotta ennen ylenemistään pienen tauon jälkeen 41-vuotiaana työnjohtajaksi. Työnjohtajana hän jatkoi kuolemaansa saakka vuoteen 1950.⁷³ Oksanen oli myös työntekijöiden luottomies, sillä hän toimi esimerkiksi Verlan osuuskaupan hallinnossa, Verlan sosialidemokraattisessa työläisnuoriso-osastossa 1920-luvulla ja sairauskassan hallinnossa 1930- ja 1940-luvulla.⁷⁴ Oksanen kuoleman jälkeen ulkotyönjohtajaksi tuli Kaarlo Soljama, joka oli syntynyt 1891 ja jo miltei 60-vuotias tullessaan yhtiön ja Verlan tehtaan palvelukseen elokuussa 1950.⁷⁵

Mestareilla oli siis yleensä aina työkokemusta jo muualta heidän tullessaan Verlaan ja Verlan tehdas oli heille osa yhtiön laajuista työkenttää. Samoin kuin virkailijat, he eivät yleensä olleet paikkakuntalaisia, mutta toisin kuin virkailijat, monet heistä kuitenkin jäivät sinne. Muita paikkakuntia ja tehtaita nähneinä he katselevat Verlaa ja sen toimintaa todennäköisesti erilaisin silmin kuin sellaiset kyläläiset, jotka olivat eläneet koko elämänsä Verlassa. Työn Verlassa voi olettaa olleen itse-

70 WA Pers Lönestatistik Ka:64 Mästarlönerna per den 1.1.1950; *Kymi-yhtymä* 1/1950, 58.

71 *Kymi-yhtymä* 1/1963, 12; WA Pension Ha:1 Eläkkeet kuukausipalkkalaisille, jotka eivät kuulu virkailijain eläkekassaan 25.4.55.

72 WA Pension Ha:1 Eläkkeet kuukausipalkkalaisille, jotka eivät kuulu virkailijain eläkekassaan 25.4.55.

73 WA Pension Ha:1 Eläkkeet kuukausipalkkalaisille, jotka eivät kuulu virkailijain eläkekassaan 25.4.55.

74 TA 334.5 Osuusliike Kymenmaa Hallinnon ja hallintoneuvoston ptk:t 22.1.1938 § 8; 19.1.1930 § 6; 6.1.1938 § 17 ja passim; TA 329.5 HB 10 Kymen läänin sos. dem. piiri. Lakkautetut ja eronneet yhdistykset. Werlan sos. dem. Työläisnuoriso-osasto ry. Muutosilmoitus yhdistysrekisteriin 14.10.1927; WA Sjuk Ca: 1 ja Da:1 kassan vuosikertomukset ja vuosikokousten ptk:t.

75 WA Pers Bc:1 Mästarlönerna den 1.1.51; WA Pension Ha:1 Eläkkeet kuukausipalkkalaisille, jotka eivät kuulu virkailijain eläkekassaan 25.4.55.

näistä ja vastuullista, mutta toisaalta etenemismahdollisuuksia tai uusia teknologisia haasteita ei juuri ollut. Etenkin sotien jälkeistä aikaa ajatellen tekniikka Verlassa oli jo niin vanhanaikaista, että siirtyminen takaisin moderneille tehtaille olisi luultavasti ollut vaikeaa. Verlaan viimeisinä vuosikymmeninä tulleet työnjohtajat olivat kohtalaisen iäkkäitä ja ainakin osa heistä saapui Verlaan todennäköisesti eläkepestiin tarkoituksenaan päättää uransa siellä. Anton Oksanen on kuitenkin esimerkki Verlassa uransa tehneestä ammattimiehestä, joka vähitellen eteni työnjohtajaksi.

Tässä mainittujen mestarien ja edellisessä luvussa mainittujen toimihenkilöiden lisäksi Verlassa työskenteli ajoittain myös ulkomaalaista apua, kuten muistitiedossa esiintyvät saksalaiset insinööri Eberhardt ja teknikko (insinööri) Ludwig Plantz.⁷⁶ Epäilemättä esimerkiksi suurempien korjausten ja uudistustöiden aikana työhön on tarvittu myös ulkopuolista johtotaitoa ja teknistä tietämystä ja myös tällä tavoin kylään saatiin tuulahduksia aina ulkomailta asti.

KYLÄN ”ITSENÄISET”

Vaikka muistitiedossa saatetaan sanoa yleistäen esimerkiksi: ”Verlalaisethan ol kaikki tehtaalaisia”,⁷⁷ ei väittämä pidä paikkaansa. Se kertoo kuitenkin kertojan näkökulmasta. Tehtaalaisia oli paljon ja he muodostivat kylään tietyn perusjoukon, joka oli kieltämättä suuri. Muualta leipänsä ansaitsevia oli kuitenkin myös lukuisia. Kylän ”itsenäisiä” oli sekä työväkeen että keskiluokkaan ja sivistyneistöön laskettavia. Eräskin kylän ”itsenäisiin” kuulunut kertoja ryhtyy oikein pohtimaan, että oikeastaan näitä ei-tehtaalaisia oli valtavan paljon, iso osa hänen ystävästään.⁷⁸

Pienessä kylässä miltei kaikki toiminta oli kuitenkin sidoksissa tehtaaseen tai ainakin johonkin metsäteollisuusyhtiöön: uitto ja metsätyöt puunhankintaan, kauppa ja muut palvelut tehtaalaiseen asiakaskuntaan jne. Tehtaan palkkalistojen ulkopuolella toimivia henkilöitä kylällä olivat esimerkiksi tukkimiehet, kauppiaat, opettajat, suutarit ja pari maanviljelyksestä elantonsa saavaa perhettä. Lisäksi melko itsenäisessä suhteessa tehtaaseen saattoi työskennellä esimerkiksi rahdinajossa myös lähikylien pienviljelijöitä ja tilallisia. Kylän ”itsenäisilläkin” oli yhteytensä kylän ulkopuolelle, eikä tehdasyhdyskuntaa tässäkin suhteessa voi pitää eristäytyneenä saarekkeena. Päivittäin kylässä kävi myös muiden lähikylien asukkaita, jotka eivät olleet suoraan sidoksissa Verlan tehtaaseen. Tässä aluvussa käsitellään näitä kyläläisiä ja lähiseudun asukkaita, jotka eivät olleet tehtaan palkkalistoilla tai olivat siellä vain satunnaisesti. Mistä he tulivat, keitä olivat ja mikä oli heidän suhteensa kylän yhteisyyteen?

Ensinnäkin talolliset ja lähiseudun pientilalliset kuuluivat arkiseen kyläkuvaan ja olivat paikallista väkeä usein monen sukupolven takaa. Vaikka heitä ei itse kyläs-

76 Pukkila 2006, 162, 181. Eino Pukkila ystäväystyi kertomansa mukaan Plantzin kanssa ja toimi usein tulkkina hänelle, sillä Plantz ei osannut suomea.

77 Ks. esim. VH 11/7.

78 VH 52/8 ja passim.

Ompelija Edla Toivonen (oik.) kuului kylän ”itsenäisiin”. Vieressä Helga-tyttö. Koneen äärellä Taimi Ahonen, joka myös teki ompelutöitä. Kuva: Verlan tehtaan arkisto.

sä asunut kuin ehkä kaksi perhekuntaa, monet lähiseudun viljelijöistä kävivät Verlassa asioillaan myllyssä ja kaupassa. Nämä ryhmät saattoivat myös tyypillisesti tarjota tehtaalle työpanostaan esimerkiksi itsenäisinä rahdinajajina tai polttopuun toimittajina. Talolliset liikkuiivat asioillaan ja sukuloimassa luonnollisesti myös tehdasyhdyskunnan ulkopuolella ja hevosen omistajina heidän oli yleensä helpompi taittaa matkaa esimerkiksi kirkonkylille kuin tehtaan työläisten.⁷⁹ Talollisiin rinnastuvaa paikallista väkeä oli Valkealan puolen mylläri Anton Pukkila (k. 1930-luvulla) jälkeläisineen. Pukkila omisti myös sahayrityksen, joka palveli seudun asukkaita.⁸⁰

Kauppiaat tulivat Verlaan sen sijaan kaikki muualta – kylän alkuaikoina heissä oli jopa kreikkalaiskatolisia Venäjän kansalaisia kuten Aleksej Sergejeff ja Wille Jakovleff perheineen.⁸¹ Suuri osa kauppiaista (Jaakkola, Sergejeff, Jakovleff, Onni Tenhunen, Koppaset, Nivelit, Sinisalo ja Sjöblom) ilmeisesti myös jatkoi matkaansa pois Verlasta etsien ehkä vielä kannattavampia markkinoita. Matti Laukkanen lie nee kuollut Verlassa, ja Karppiset ja Saarit jäivät kylään asumaan.⁸² Heilläkin oli kuitenkin kokemuksia ja tietoa liikkeenharjoittamisesta ja elämästä muualla. Esimerkiksi Pekka Karppinen oli ollut aiemmin Selänpään Osuuskaupan hoitaja ja

79 Ks. esim. VH 4/7.

80 Ks. esim. VH 3/3.

81 KA Henkikirjat Jaala 1905 Jaala n:o 12.

82 KA PRH Eb 22 4.122 (Laukkanen); VH 2/2; VH 2b/1–3; VH 12/1. Karppisen kerrotaan olleen aiemmin Selänpään liikkeen hoitajana ja Saari oli myös syntyjään valkealalainen, joten he olivat Verlassa kyllä melkein kotiseudullaan. VH 12/1; *Suomen vähittäiskauppiaita Detaljhandlare i Finland* 1950, 438.

Anna (vas.), Orvokki ja Veikko Saari kaupassaan 1960-luvulla. Kuva: Museoviraston kuva-arkisto.

muutti vasta sieltä Verlaan. Samoin valkealalainen Veikko Saari ehti toimia Kouvolan Ympäristön Osuusliikkeessä sekä W. Sjöblomin kauppa-apulaisena ja myymälänhoitajana Verlassa ennen kuin perusti oman yrityksensä.⁸³ Kauppiaat olivatkin ryhmä, joka joutui liiketoimintansa takia olemaan jatkuvasti tiiviissä yhteydessä sekä laajaan paikalliseen asiakaspiiriin että kylän ulkopuolelle. Kauppa itsessään ei ollut vain kauppa vaan myös tapaamispaikka, jossa vaihdettiin kuulumisia ja uutisia.⁸⁴

Myös suuri osa kylän opettajista tuli ja meni, etenkin Verlan kunnallisessa koulussa Jaalan puolella. Valkealan puolella opettajakunta näyttää olleen pysyvämpää. Koulua kulloinkin käyneille lapsille opettajilla on ollut suurikin merkitys, mutta muuten he esiintyvät ehkä mieskuoron perustajana tunnettua Simo Aaltoa lukuun ottamatta harvoin kylän yleisessä muistitiedossa.⁸⁵ Esimerkiksi äitienpäiväjuhlat

⁸³ *Suomen vähittäiskauppiaita. Detaljhandlare i Finland 1950*, 438; VH 12/1.

⁸⁴ Ks. esim. VH 2b/4; VH 12/1.

⁸⁵ Ks. esim. VH 2/6–7. Yleensä opettajat viipyivät kunnallisen koulun aikaan harvemmin paljon yli 10 vuotta. Tehtaankoulun aikaan opettajina toimivat siis Edla Lundgren vuodesta 1890 ilmeisesti kuolemaansa saakka 1903 ja Emma Saarela (aik. Lindén) 1903–1921 eli kumpikin varsin pitkään. WA Folk Ca:1 vuosikertomukset.

Kunnallisessa yläkoulussa Jaalan puolella opettivat melko pitkään mm. Anna Leppänen 1924–1931, Lyyli (os. Gynther) Aalto 1931–1935, Valma Karppi (os. Luoma) 1939–1948, Simo Aalto 1949–1952, Oskari Komu 1954–1967. Alakoulun puolella toimi ainakin Jenny Kronholm 1922–1925, Ida Viinikainen viipyi miltei 20 vuotta ilmeisesti noin 1925–1942, sitten opettajina olivat mm. Aino Haukka, Ulla Salonen, Kyllikki Virtanen, Riitta Korhonen ja Kirsti Airaksinen. JKA Verlan kansakoulu Da–Df 1900–1968 vuosikertomukset.

Valkealan puolella opettajat näyttävät olleen pysyvämpiä kuin Verlan koulussa Jaalan puolella. Ilmeisesti alakoulussa opetti pitkään Impi Pekkalin (1929–1968). Aili (os. Metsäpelto) Pukkila

Uittomiehet olivat yleensä paikallista väkeä. Suma Verlankosken niskalla. Kuva: Verlan tehtaan arkisto.

muistetaan kyllä järjestetyn kouluilla ja eräs haastateltava korostaa opettajien roolia kylän ”henkisen puolen” huoltajina, mutta itse henkilöt ovat ajan mittaan jo suureksi osaksi unohtuneet.⁸⁶ Opettajat tuntuvat näin eläneen elämäänsä jossain määrin erillään muusta kylästä, ehkä koulutuksensa ja yhteiskunnallisen asemansa takia, mutta osaltaan asiaan on voinut vaikuttaa myös kunnallisten Verlan (Jaaan puolen) ja Pukkilan (Valkealan puolen) koulujen sijainti miltei tai selvästi varsinaisen kylän ulkopuolella.

Kirkonmiehiä tehdasyhdyskunnassa ei ollut, vaan heidän toimipaikkansa olivat kirkonkylillä. Yhteys kirkkoon oli toki olemassa. Tehtaan alkuaikoina kerrotaan papin kerran kylään tultuaan hoitaneen sitten yhdellä kertaa kaikki mahdolliset velvollisuudet: vihkimiset, kasteet, kirkottamiset, sairaiden luona vierailukset ja aviottomien lasten äitien haukkumiset. Suhteensa uskontoon hoiti jokainen Verlassa itse: kirkossa kävivät ne, jotka sen tarpeelliseksi kokivat. Kuitenkin etenkin ”vaimoväki” kävi muistitiedon mukaan melko uskollisesti kirkolla. Verlasta kulki erityinen kirkkopolku Jaalaan, jonka muistellaan olleen ilmeisesti vielä 1950-luvulla niin hyvässä kunnossa, että sitä pitkin olisi voinut ajaa polkupyörällä.⁸⁷ Eino Pukkila kirjoittaa muistelmissaan Verlasta 1900-luvun alussa vuoden suurimman tapauksen kylällä olleen Jaalan puolen hiekkakuopalla pidetyt herännäisjuhlat, jotka vetivät

avioitui paikallisen miehen kanssa ja opetti Pukkilan koulussa 1923–1942. Myös Albin Rämö ehti opettaa niukasti yli 10 vuotta 1959–1970 ennen koulun lakkauttamista. Hako 1983, 149 sekä VKA Pukkilan kansakoulu Dc Vuosikertomukset.

86 VH 8/1.

87 VH 10/11; VH 12/4; VH 15/13; WA Muistitietoa Verlasta I 6–7; WA Muistitietoa Verlasta II, 10.

sankoin joukoin ihmisiä mukaansa. Samaan aikaan eli kuitenkin vielä voimakkaana esimerkiksi usko haltioihin.⁸⁸ Ikävä kyllä kyläläisten suhteesta uskontoon ei ole juurikaan säilynyt lähteitä ja 2000-luvun vaihteen muistitiedossa aihe tuntuu jo kovin haalistuneelta. Uskonnon merkitys yhteisyyden rakentajana ja jäsentäjänä tehdasyhdyskunnassa on kuitenkin voinut olla huomattava etenkin sen alkuaikoina, johon herännäisjuhlamuistelukin liittyy.⁸⁹

Itse tehtaalla oli sen rakentamis- ja korjausvaiheita lukuun ottamatta tarjolla varsin vähän kausiluonteista työtä, lähinnä hiomapuiden nosto ja kuljetus tehtaalle. Jonkin verran kylässä ja lähiseudulla oli kuitenkin aina kausiluonteisen työn, kuten uiton ja metsätyön tekijöitä, sekatyöläisiä, suutareita ja muita työväenluokkaan laskettavia, jotka olivat pääsin itsenäisiä suhteessa tehtaaseen. Nämä kylän itsenäiset työläiset olivat usein myös paikallista väkeä. Esimerkiksi uitto jäi osalle vain välivaiheeksi työuralla, mutta monille siitä tuli pysyvä elämäntapa ja ura, jolloin talvisaikaan tehtiin esimerkiksi metsätöitä, kesällä taas oltiin vesillä. Ainakin 1920-luvulta lähtien ja todennäköisesti aiemminkin uittajat tunnettiin Verlassa, heidän perhesuhteensa ja asuinpaikkansa tiedettiin, eivätkä he siis vastanneet elokuvien kuvaa kiertelevästä poikamiessakista valmiina aiheuttamaan ikävyyksiä.⁹⁰ Vaikka uittajat, metsätyömiehet ja muut tehtaasta riippumattomat työntekijät kuuluivat paikallisyhteisöön, heidän päivittäinen elämänpiirinsä oli usein laajempi kuin pelkkä tehdasyhdyskunta.

TULEVAT, MENEVÄT JA PYSYVÄT TYÖLÄISET

Vaihtuvuus tehtaalla

Keitä tehtaan työläiset sitten olivat ja mistä he tulivat? Etappimuuttomalli⁹¹, jonka mukaan maaseudun väestö ensin muuttaa kotikuntansa sisällä, sitten kenties naapurikunnan teollisuuspaikkakunnalle ja lopulta vasta jollekin suuremmalle keskuspaikkakunnalle, näyttää sopivan hyvin Verlaan. Muuttovirta Jaalan kuntaan, jonka puolelle tehtaan toiminta 1800-luvulla selvästi keskittyi, oli 1880-luvulla vähäinen ja useimmat muuttajat tulivat naapurikunnista.⁹² Muuttajat olivat suureksi

88 Pukkila 2006, 23, 117–118.

89 Herännäiset voitiin paikallisyhteisöissä usein kokea omaksi muista erottautuvaksi ryhmäkseen, kuten kävi esim. Rääkkylän Oravialossa 1820-luvulla. Kimanen 2008, 14–17 ja passim.

90 VH 26/4, 7; VH 40/3; VH 42/1. Ks. myös Wiiskanta 1998, 60–63.

91 Ks. esim. Kortelainen 1991, 81.

92 KA Jaalan kirkonkirjat, Muuttaneet 1882–1889, mikrokortit 270–271. Vuosina 1882–1889 Jaalaan muutti yhteensä 605 henkeä, joista ylivoimaisesti suurin osa tuli Iitistä (267), Heinolasta (107), Mäntyharjusta (103) ja Valkealasta (30). Näiden jälkeen suurimmat määrät olivat Hartolan 13, Helsingin 11 ja Nastolan 11 henkeä, minkä lisäksi lukuisista muista kunnista muutti 1–5 henkeä. Heinolasta tulleista osa oli merkitty pelkästään nimikkeellä Heinola, osa Heinolan maaseurakunta, Heinolan pitäjä tai Heinolan kaupunki. Kaupungista tulleiksi oli merkitty kuitenkin vain kolme henkeä.

Kaupunkioikeudet Heinola sai jo 1839, mutta kaupunkiseurakunta erotettiin maaseurakunnasta vasta 1917. Heinolan historia alkaen vuodesta 1700– <http://heinola.fi/info/heinolhistoria.html> Haettu 9.12.2003; Heinolan kaupunkiseurakunta <http://www.evl.fi/srk/heinola/frame3.htm> Haettu 9.12.2003.

osaksi maatalousväestöä: renkejä, piikoja, itsellisiä, torppareita, muonamiehiä, talonpoikia jne, mutta etenkin kauempaa muuttaneista löytyy myös toisenlaisia ammatteja. Niinpä esim. vuonna 1884 Jaalaan on muuttanut kauppias Mikkelistä, 1885 meijeristi Janakkalasta ja kirkkoherra perheineen Jäскеstä, 1887 kansakoulunopettaja Anttolasta, siviili-insinööri Kälviältä ja meijeristi Dragsfjärdistä. Verlaan helposti yhdistettäviä muuttoja kauempaa on kolme, joista ainakin kaksi kertoo erikoisasemasta: 1886 muutti hiomomestari Herman August Kronholmin perheineen virallisesti Pirkkalasta ja 1889 Verlan tehtaalle tullut konttoristi Johan Oscar Franck siirsi kirjansa Viipurista Jaalaan. Erikoisammattitaitoa lienee ollut myös Turusta asti muuttaneella ”työmies Kaarle Granbergillä”, joka lienee Verlan palkkuluetteloissa esiintynyt hioja. Olisikin mielenkiintoista tietää enemmän syistä, joiden takia hän tuli muuttaneeksi Jaalaan miltei toiselta puolelta maata.⁹³

Kirkonkirjojen perusteella voidaan olettaa Verlan ensimmäisten työntekijöiden olleen miltei täysin omasta kunnasta tai naapuripitäjistä lähtenyttä väestöä agraarisine arvoineen. Heidän lapsensa taas olivat ensimmäinen Verlassa syntynyt sukupolvi, josta moni jäi omalle kylälle. Käsinkirjoitettuun luetteloon Verlan tehtaan henkilökunnasta 1942 on kirjattu aakkosittain nimen ja ammatin lisäksi tiedot syntymäajasta ja paikasta sekä onko työntekijällä vaimo, lapsia tai muita huollettavia. Luettelossa on kuitenkin vain 47 nimeä eli vain noin puolet tehtaan henkilökunnasta, eikä siihen pääsyn perusteista ole tietoa. Nämä 47 kuitenkin olivat hyvin paikallista väkeä: heistä 32 oli syntynyt Jaalassa, 7 Valkealassa ja yksi Mäntyharjulla. Isännöitsijä vaimoineen sekä yksi mestari olivat kauempaa muuttaneita, ja heidän lisäksi tulokkaita oli yksi työntekijä Hirvensalmelta, Lappeelta, Jämsästä ja Joutsasta kustakin.⁹⁴ 1970-luvulla tehdyissä haastatteluissa eräs itse vasta aikuisiällä Verlaan muuttanut mies arvioi työntekijöiden yleensä tulleen sinne noin 20 kilometrin säteeltä. Samalla hän itse oli esimerkki toisesta ääripäästä: ennen tuloaan Verlaan hän oli työskennellyt mm. Tampereella, Lielahdessa, Helsingissä ja Tainionkoskella. Syntyisin hän oli Jämsänkoskelta.⁹⁵

Kaikista Verlassa syntyneistä tai sinne muuttaneista ei tullut verlalaisten tehtaalaissukujen kantaisia tai -äitejä. Osa jäi lapsettomiksi ja osa taas jatkoi matkaansa toisille paikkakunnille joko pakon, kuten heikon työllisyystilanteen, edessä tai omasta halustaan. Itse asiassa vaihtuvuus tehtaalla näyttää olleen tehtaan sairauskassan tilastoinneista päätellen ajoittain esimerkiksi 1900-luvun alkaessa verrattain suuri. Vuosikertomuksiin kirjattiin jäsenmäärän lisäksi vuoden aikana jäsenyydestä luopuneiden ja uusien jäsenten määrä. Koska jäsenyys kassassa oli tuolloin työntekijöille pakollinen, jäsenkunnan vaihtuvuus kertoo myös tehtaan työntekijäkunnan vaihtuvuudesta. Vuosittaiset erot saattoivat olla huomattavia, kuten osoittaa tarkastelu vuosilta 1899–1920.

93 KA Jaalan Kirkonkirjat, mikrokortit 270–271 (1879–1889); WA Pers Ka:1. Ks. myös Nordberg 1974, 31 ja passim.

94 WA Pers Bc:1 Kymin Osakeyhtiö Werlan puuhiomo ja pahvitehdas n:o 1 Ankom 1.7.42. Käsinkirjoitettu luettelo.

95 TKU TYKL KTL 842/1, 9.

Verlan tehtaan työväkeä noin 1910. Vasemmalla hiomomestari A. H. Kronholm. Noin 30 työntekijää puuttuu kuvasta – kenties he ovat vuorotyöläisiä ja nukkumassa. Kuva: Verlan tehtaan arkisto.

Ensimmäisten vuosien suurta vaihtuvuutta Verlan tehtaalla selittää osaltaan, että tuolloin sairauskassan jäseniksi luettiin vielä lyhyessä tai kausiluonteisessa pestissä olevia työntekijöitä kuten hiomapuiden nostoporukka, jonka työ kesti vain keväästä syksyyn. Järjestelmäksi näyttää kuitenkin vakiintuneen 1900-luvun alkuvuosina, että kassan jäsenmaksua maksoivat vain ne, joiden työsuhdetta pidettiin jatkuvana. Esimerkiksi kesällä 1903 nostoporukka ei enää osallistunut sairauskassan jäsenmaksuihin.⁹⁶ Näin vaihtuvuus pieneni, mutta silti työstään ”luopuneita” oli vuosina 1901–1909 kuitenkin jatkuvasti edelleen 10–18 henkeä vuosittain ja uusia työntekijöitä 6–23. Vaikka tehdas kasvoi ja tarvitsi laajennuksien yhteydessä joitakin uusia työntekijöitä, kaikki heistä eivät kotiutuneet Verlaan. Vaihtuvuus näkyy myös kansakoulun ja sairauskassan johtokuntien vaihtelevissa kokoonpanoissa.⁹⁷

Maassamuutto oli Suomessa ylipäänsä 1900-luvun vaihteessa vilkkaampaa kuin aiemmin: myös muut tehdasyhdyskunnat eri puolilla maata samoin kuin kaupungit houkuttelivat työväkeä.⁹⁸ Tampereen työväestön muodostumista tutkinut Pertti Haapala on todennut nk. läpimuuton Tampereella kasvaneen 1870-luvulta lähtien uudelle tasolle. Kaikilla pohjoisesta kaupunkiin muuttaneilla ei etenkään nou-

⁹⁶ WA Pers Lönestatistik Ka:7–8.

⁹⁷ WA Sjuk Da:1 vuosikertomukset; WA Folk Ca:1 ptk:t ja vuosikertomukset.

⁹⁸ Pitkänen 1994, 50. Kun 1880 vielä noin 96 % Suomen väestöstä asui synnyinlänneissään ja 85 % jopa syntymäkunnassaan, olivat vastaavat osuudet 1920 enää 90 % syntymälänneissään ja 70 % syntymäkunnassaan.

Taulukko 2. Verlan sairaus- ja hautausapukassan jäsenmäärä vaihteluineen 1899–1920.

	1899	1900	1905	1910	1915	1918	1920
osakkaita vuoden alussa							
miehiä	41	45	47	46	47	65	64
naisia	35	33	38	38	37	45	43
yht.	76	78	86	84	84	110	107
vuoden kuluessa luopuneet							
miehiä	14	10	9	1	1	16	9
naisia	11	8	7	2	5	15	11
yht.	25	18	16	3	6	31	20
luopuneiden osuus vuoden alun jäsenmäärästä %	32,9	23,1	18,6	3,6	7,1	28,2	18,7
vuoden kuluessa lisää							
miehiä	18	17	9	2	1	15	15
naisia	9	11	9	1	5	15	4
yht.	27	28	18	3	6	30	19
vuoden lopussa							
miehiä	45	52	48	47	47	64	70
naisia	33	36	40	37	37	45	36
yht.	78	88	88	84	84	109	106
uusien jäsenten osuus vuoden lopun jäsenmäärästä %	34,6	31,8	20,5	3,6	7,1	27,5	17,9

Lähde: WA Sjuk Da:1 vuosikertomukset 1899–1920.

sukauden aikana ollut aikomustakaan jäädä Tampereelle, ja 1900-luvun alun lama taas työnsi kaupungista pois niin vasta tulleita työntekijöitä kuin siellä syntyneitäkin. Kun työpaikkojen määrä kaupungissa kasvoi hitaasti ja 1901–1910 ei lainkaan, tuli 1900-luvun kahden ensimmäisen vuosikymmenen muuttovaihteluista suuria, mutta muuttovoitto jäi pieneksi.⁹⁹

Erityisen stabiileja vuosia Verlan tehtaalla olivat 1910–1911 ja 1914–1915, jolloin sekä uusien että poistuneiden työntekijöiden määrä sairauskassassa jäi alle kymmeneen. Niin pieni vaihtuma selittynee pitkälti sellaisilla ”luonnollisilla” syillä kuin perheen perustamisilla, eläkkeelle jäämisillä ja kuolintapauksilla. Poikkeuksellisen korkean vaihtuvuuden vuotena sen sijaan erottuu 1918, jolloin käyty sisällissota ja sen jälkeinen vankileiritilanne ja mahdolliset ristiriidat heijastuivat jäsenyyden muutoksina myös sairauskassaan.

Sairauskassan vuosikertomuksiin ei enää 1920-luvulta eteenpäin kirjattu säännönmukaisesti uusien jäsenten ja vuoden aikana jäsenyydestä luopuneiden määrää, minkä takia tarkastelu ajanjaksolta 1920–1942 käsittää vain osan vuosista. Tehtaan vaihtaessa omistajaa 1920-luvun alussa kahteen kertaan ja joutuessa uudistusten kohteeksi, oli vaihtuvuutta kuitenkin jälleen niin, että vuosittain parhaimmillaan viidennes työntekijöistä vaihtui. Sen sijaan 1930-luku näyttää hyvin stabiililta kaudelta, jolloin työvoiman vaihtuvuus tehtaalla oli vähäistä.

⁹⁹ Haapala 1986, 121–122.

Taulukko 3. Verlan sairaus- ja hautausapukassan jäsenmäärä vaihteluineen 1920–1942.

	1920	1921	1922	1924	1925	1930	1939	1940	1942
osakkaita vuoden alussa									
miehiä	64	70	68	71	62	73	70	75	63
naisia	43	36	46	41	45	48	47	55	50
yht.	107	106	114	112	107	121	117	130	113
vuoden kuluessa luopuneet									
miehiä	9	11	8	19	10	7	3	9	3
naisia	11	6	8	7	8	3	1	5	2
yht.	20	17	16	26	18	10	4	14	5
luopuneiden osuus vuoden alun jäsenmäärästä %	18,7	16,0	14,0	23,2	16,8	8,3	3,4	10,8	4,4
vuoden kuluessa lisää									
miehiä	15	9	16	11	8	2	8	0	0
naisia	4	16	13	11	9	2	9	0	7
yht.	19	25	29	22	17	4	17	0	7
vuoden lopussa									
miehiä	70	68	76	63	60	68	75	66	60
naisia	36	46	51	45	46	47	55	50	55
yht.	106	114	127	108	106	115	130	116	115
lisää tulleiden osuus vuoden lopun jäsenmäärästä %	17,9	21,9	22,8	20,4	16,0	3,5	13,1	0	6,1

Lähde: WA Sjuk Da:1 sekä WA Sjuk Ha:1 kassan vuosikertomukset sekä sosiaaliministeriölle tehdyt ilmoitukset 1921–1942.

Vaihtuvuusprosentit sopivat hyvin tehtaan palkkalistojen perusteella tekemääni vertailuun työntekijöiden vaihtuvuudesta: 1930-luku näyttää edustavan aikaa, jolloin tilanne vakiintui myös eri työtehtävien kesken tehtaan sisällä – viiden vuoden välein tehdyissä vertailuissa etenkin miehet pysyivät hyvin kulloisissakin työtehtävissään eli tehdas näyttää saaneen kiinteän ydinjuokkonsa.¹⁰⁰ Sota-ajan lisäksi huono vesivoimatilanne lienee vaikuttanut väen vähenemiseen tehtaalla 1940-luvun alussa. Vuoden 1939 jäsentappion kerrottiin tarkoittavan kolmea kuollutta miestä ja yhtä eronnutta naista. Seuraavana vuonna tehtaan vuosikertomuksessa sen sijaan todettiin, että sotatilanne ei ollut vaikuttanut tehtaan käyntiin, mutta sen sijaan veden vähäisyyden takia kokonaistuotanto oli vähemmän kuin puolet tavallisesta. Vuonna 1942 taas kaksi miestä oli eronnut työstä, yksi jäänyt eläkkeelle ja kaksi naista kuollut.¹⁰¹ Vaihtuvuutta oli Verlassa tehtaan alkuaikoina siis melko paljonkin, ja pysyvämpään, vakiintuneempaan vaiheeseen tultiin vasta tehtaan toimittua yli neljäkymmentä vuotta.

¹⁰⁰ Ahvenisto 2002a, 232–233.

¹⁰¹ WA Dir Ca:2, tehtaan vuosikertomus 1940; WA Sjuk Da:1 sekä WA Sjuk Ha:1 kassan vuosikertomukset sekä sosiaaliministeriölle tehdyt ilmoitukset 1939–1942.

Toinen tapa arvioida työntekijöiden pysyvyyttä tehtaalla ja kylässä on tutkia työurien pituutta. Verlan tehtaan arkistosta löytyy käsinkirjoitettu luettelo tehtaan työntekijöistä ja virkailijoista, jossa näkyy kunkin työntekijät palvelusajan pituus. Luetteloa ei ole päivätty, mutta vuonna 1882 työnsä tehtaalla aloittaneen hiomomestari A. H. Kronholmin 38:n, kasööri (prokuristi) Edvard Eliksinin 15:n ja opettajatar E. Saarelan 18 palvelusvuoden perusteella se on sijoitettavissa vuosiin 1920–1921 ja on siten vanhin säilynyt luettelo, jonka avulla voi tutkia Verlan tehtaan työntekijöiden työurien pituutta. Edellä mainittujen kolmen toimihenkilön lisäksi työnjohtoon luettavia henkilöitä ovat metsätyönjohtajat J. Suurmäki ja O. Lindroos, jotka molemmat olivat olleet 13 vuotta yhtiön palveluksessa, sekä apulaismestari Eino Kronholm, jonka mestarivuosia oli kertynyt tuolloin vasta yksi. Työläisiä on kirjattu luetteloon yhteensä 119: miehiä 73 ja naisia 46. Lyhimmät työläisurat luettelossa ovat vain puolen vuoden mittaisia, joten ilmeisesti mukaan on todella laskettu kaikki tehtaan tuon hetkiset työntekijät. A. H. Kronholmin lisäksi suunnilleen tehtaan alusta asti siellä palvelleita olivat Erik Wilenius (38 vuotta), Herman Kinnari (38 vuotta) ja Johan Seppälä (37 vuotta). Yli 30-vuotinen ura oli takanaan myös Maria Mattssonilla (36 vuotta), Tobias Karppisella (33 vuotta) ja Tobias Huippulalla (31 vuotta).¹⁰²

Taulukko 4. Tehtaalla palvelleiden työläisten työurien pituus vuonna 1920 tai 1921.

		30–38 vuotta	20–29 vuotta	10–19 vuotta	5–9 vuotta	2–4 vuotta	½–1 vuotta
lukumäärä	miehet	5	9	15	12	18	14
	naiset	1	7	7	9	17	5
	yhteensä	6	16	22	21	35	19
prosentteina	miehistä	6,8 %	12,3 %	20,5 %	16,4 %	24,7 %	19,2 %
	naisista	2,2 %	15,2 %	15,2 %	19,6 %	37,0 %	10,9 %
	kaikista	5,0 %	13,4 %	18,5 %	17,6 %	29,4 %	16,0 %

Lähde: WA Diverse Förslag till gratifikation åt Werla bruks tjänstemän & arbetare. Ilman päivystä.

Verlan tehtaan kaikista työntekijöistä oli 1920-luvun alkaessa noin 45 % palvelleet tehtaalla alle viisi vuotta ja 16 % korkeintaan vuoden. Työurien pituuteen vaikuttivat luonnollisesti tehdasyrityksen ikä sekä sen laajentumisvaiheiden tuomat voimakkaammat ja hiljaisemmat rekrytointikaudet. Lyhyiden työurien suurta osuutta noin vuonna 1920 selittävät siirtyminen kolmivuorotyöhön ja tehtaan laajennukset 1917, mutta todennäköisesti myös lyhyet pestit esimerkiksi ulkotöissä, sisällissota ja sen seuraamukset. Joitakin tehtaan työläisiä kuoli sodan yhteydessä, mutta on mahdollista, että toiset myös muuttivat paikkakunnalta ja uusia työntekijöitä rekrytoitiin heidän tilalleen. Näin työvoima uusiutui jonkin verran 1910-luvulta 1920-luvulle tultaessa. Kokonaisuudessaan hiukan reilu kolmannes (36,9 %) Verlan tehtaan työntekijöistä oli palvelleet vähintään 10 vuotta. Yli 30 vuotta tehtaalla

¹⁰² WA Diverse Förslag till gratifikation åt Werla bruks tjänstemän & arbetare. Ilman päivystä.

työskennelleitä oli 5 % työntekijöistä. Mitä luvut kertovat verrattuna tilanteeseen muualla?

Vertailutietoja on yllättävän vaikea löytää, mutta Patrick Joycen mukaan Ainsworth's Halliwellin valkaisuainetehtaalla vuonna 1857 Englannissa 23,7 % työntekijöistä oli palvellut tehtaalla pitempään kuin 10 vuotta. Joyce pitää lukua osoituksena tehtaiden kyvystä sitoa työvoimaa ja perheitä paikoilleen ja hänen mielestään se kuvaa hyvin yleistä asiainlaitaa tuolloin.¹⁰³ Eri teollisuudenaloilta Turusta saatavien tietojen mukaan taas alle yhden vuoden kestäneitä työsuhteita oli vuonna 1901 kaupungin tupakkateollisuudessa 12 % ja alle viisi vuotta kestäneitä työsuhteita 40 %. Teollisuusalojen välinen vaihtelu oli kuitenkin huomattavaa: kutomateollisuudessa 1902 samat osuudet olivat 23 % ja 71 %, kirjapainoteollisuudessa 1904 taas 36 % ja 68 %.¹⁰⁴ Tupakkateollisuutta lukuun ottamatta Verlan työntekijät näyttävät siis pysyvämmiltä kuin kaupunkiteollisuuden työntekijät Turussa 1900-luvun alussa tai 1800-luvun puolivälin Englannin tehdastyöläiset. Missään tapauksessa työsuhteet eivät Verlassakaan olleet kuitenkaan lähtökohtaisesti elinikäisiä ja pysyviä.

Ero sukupuolten välillä oli yllättävän pieni, mutta selvä: miesten työurat olivat kestäneet Verlassa 1920-luvun alkaessa keskimäärin 10,1 vuotta ja naisten 8,8 vuotta. Miesten osuus oli kuitenkin selkeästi suurempi kuin naisten sekä pitkäaikaisimmassa että lyhytaikaisimmassa työntekijäryhmässä. Suurimmillaan naisten osuus oli 2–4 vuotta tehtaalla työskennelleiden joukossa, mikä sopii hyvin kolmivuorotyöuudistukseen (1917) ja on myös ajanjakso, jonka jälkeen monet naiset päätyivät naimisiin tai naimisissa olevat saivat lapsia. Vaikka toiset naisista palasivat töihin, jäi heidän uransa usein katkosten takia kokonaisuudessaan lyhyemmäksi, mikä selittää todennäköisesti naisten vähäistä määrää kaikkein pisimpien työurien joukossa. Samantapaiseen selitykseen naisten lyhyemmistä työurista Yhdysvalloissa on päätenyt Jennifer Klein.¹⁰⁵

Tehtaan ikääntyessä pitkäaikaisten työntekijöiden määrä kasvoi, jolloin voidaan olettaa pysyvyyden merkityksen myös kasvaneen osana yhteisyyttä ja yhteenkuuluvuuden tunnetta. Kun Verlan tehtaalla luetteloitiin ilmeisesti¹⁰⁶ vuonna 1932 yli 20 vuotta palvelleita työntekijöitä, oli heitä yhteensä jo 32 (1920-luvun alussa 22).¹⁰⁷ Naisten keskimääräinen uran pituus oli 1945 kohonnut 11,5 vuoteen, mutta miesten noussut selkeästi 17,9 vuoteen. Samoin kuin reilut 20 vuotta aikaisemmin, olivat miehet yleisempiä kuin naiset kaikkein pitkäaikaisimpien työurien tekijöiden joukossa, mutta lyhytaikaiset pestit kuuluivat yleensä naisille. Tehdas tarjosi siis miehille 1940-luvun puolivälissä yleensä ympärivuotista ja pysyvää työtä.¹⁰⁸

103 Joyce 1982, 120. Yhteensä 574 työntekijästä 136.

104 Teräs 1995, 73.

105 Klein 2003, 63.

106 Luettelossa annetaan Herman Kinnarin pestausajankohdaksi 14.5.1882 ja palvelusajaksi 50 vuotta.

107 WA Pers Bc:1 Förteckning över Werla bruks arbetare vilka varit i arbete över 20 år. Ilman päiväystä.

108 WA Pers Bc:1 Förteckning över Werla Träsliperi & Pappfabriks arbetare 1.1.1945 (2 luetteloa – miehet ja naiset erikseen). Luetteloissa yhteensä 111 nimeä, joista miehiä 57 ja naisia 54. Alle vuoden palvelleiden kohdalla on käytetty laskennallisena palveluvuosien lukumääränä puolta

Verlan tehtaan työväkeä 1937. Oikealla eturivissä mestari Otto Richter. Kokooajakone-salin naisilla on tummat haalarit, joita he kuitenkin pian omin luvin lakkasivat käyttämästä. Kuva: Verlan tehtaan arkisto.

Pian sotien päättymisen jälkeen tehtaalle palkattiin nopeasti lisää väkeä, jolloin myös tehdasyhdyskunta oli murrosvaiheessa. Lokakuussa 1952 juuri ennen Verlan lakkauttamisvaiheen alkua luetteloihin työntekijöitä jälleen kerran ja saldoksi saatiin 138 henkeä: 78 miestä ja 60 naista. Määrä vastaa suunnilleen teollisuustilastoon ilmoitettua vuoden keskimääräistä työntekijämäärää (148), kun siihen lisätään työnjohto ja konttorihenkilökunta. Naisten työuran keskipituus oli pysynyt melko vakaana noin 12 vuodessa, mutta tehtaan kasvuvaihe ja uusien miesten palkkaaminen sotien jälkeen näkyi heidän keskimääräisen työuransa pituuden lyhenemisenä 14,7 vuoteen. Miesten urat olivat silti edelleen selvästi pitempiä kuin naisten.¹⁰⁹

vuotta (0,5 v). Työsuhteiden katsottiin jatkuvan myös sotavuosina rintamallaolon ajan, jolloin miehillä ei ollut edes ”mahdollisuutta” lähteä muihin töihin, mikä nosti heidän uriansa keskiarvoa. Toisaalta sotien päättymisen heijastuneeseen siihen, että vuoden 1945 alussa kokonaista seitsemän miestä oli ollut vasta korkeintaan vuoden tehtaan palkkalistoilla. Naisista alle vuoden palvelleita oli kuitenkin 12 ja 2–4 vuoden ryhmässäkin kahdeksan, kun miehiä vain kaksi. Taulukko työurien pituudesta Verlassa 1.1.1945 liitteessä 3.

109 WA Pers Bc:1 Luettelo Verlan tehtaan työläisistä 20.10.1952. Taulukko urien pituudesta 1952 liitteessä 3. Palvelusajat on laskettu vuosilukujen erotuksena. Vähintään kymmenen vuotta tehtaalla työskennelleiden määrä oli kasvanut 1950-luvun alussa noin kymmenellä prosentilla 30 vuotta aikaisempaan lukuun verrattuna eli 46,4 prosenttiin kaikista tehtaan työntekijöistä. Alle viisi vuotta työskennelleiden määrä taas oli laskenut noin neljännekseen työntekijöistä eli 25,3 prosenttiin. Miesten kohdalla suurin ryhmä olivat 5–9 vuotta tehtaalla työskennelleet, mikä sopii sodan päättymisen ajankohtaan kahdeksan vuotta aiemmin. Naisten kohdalla suurin ryhmä olivat 2–4 vuoden työkokemuksen omaavat työntekijät.

Työn jatkuminen sukupolvesta toiseen ei myöskään ollut varmaa, vaikka se on kuulunut pysyvän työväen ohella tehdasyhteisöidealin kriteereihin. Kun tehdas ennätti olla toiminnassa vain reilut 80 vuotta, on kolmen suoraan alenevan tehtaalaispolven löytäminen itse asiassa yllättävän hankalaa. Mahdollista se on: esimerkiksi 1899 syntyneen Jalmari Seppälän sekä isä että isoisä olivat työskennelleet tehtaalla.¹¹⁰ Käsitys monipolvisista tehtaalaissuvuista Verlassa muodostaa kuitenkin mahdollittoman yhtälön: tehtaalaisten pysyvyys ja heidän lastensa palkkaaminen suljivat toinen toisensa pois. Jotta sekä isälle että pojille olisi riittänyt työtä, olisi tehtaan pitänyt kasvaa jatkuvasti. Kuitenkin päinvastoin kasvu tehtaalla oli vuosisadan alun jälkeen melko vähäistä, jolloin nuoret olivat usein pakotettuja etsimään työtä muualta ja hankkiutumaan toisille paikkakunnille; muutama lähti Amerikkaan.¹¹¹ Myös tunnetun lajittelija Maria Mattssonin tytär miehineen joutui jo 1906 muuttamaan Kuusankoskelle, ja syyksi muistelija mainitsee työn vähyyden: ”Kyllä Verlassa oli oikein mukava olla ja asua, mutta ku se ol semmonen pieni paikkakunta niin eihän siellä ollu työmaita niin täyty lähteä sieltä pois.”¹¹²

Aina synnä lähtöön tehtaalta tai paikkakunnalta ei ollut vain olosuhteiden pakko, vaan myös oma halu ja toive toisenlaisesta elämästä. Kaikki eivät viihtyneet sisätyössä tehtaalla, vaan kaipasivat esimerkiksi ulkoilman vapauteen, vaikka pysytelivätkin kylässä. Muisto 1940-luvulta:

[...] Richter ol mestarina Verlassa ja se värväs sit työvoimaa ja miekin läksin tehtaalle sillon syksyllä. Mie en sitt tykänny siit sisätyöstä taas ensinkään ja kevät ku tul ja uitot alko niin veri veti taas sinne vesille. Meit ol viel neljä poikaa, jotka läks yhtä aikaa pois ja Richter ol pahalla päällä, ett mistä minä neljä miestä koppaan yhtäkkiä... [naurua]¹¹³

Yhtä lailla kuin miehille, oli myös naisille avoinna muitakin mahdollisuuksia kuin tehdastyö kotikylässä. Kenellä oli rohkeutta ja halua, saattoi hakeutua muualle ja toisenlaiseen työhön toteuttamaan itseään. Vaikka muistitiedossa joskus väitetään verlalaisten yleensä odottaneen vain työhön pääsyä tehtaalle, voi se kuitenkin olla pikemmin ulkopuolisen tulkinta kuin kuvaus kaikkien tehtaalaisten haaveista.¹¹⁴ Tulevaisuudensuunnitelmia oli myös aivan toisenlaisia, etenkin kun koulutusmahdollisuuksia vähitellen avautui yhä enemmän:

–45 mie ajattelin, ett mie koko ikääni täällä tehtaassakaan marua, ett mie lähen vähän väljemmille vesille ja läksin sinne kouluun. Mie olin niin kova kästyöntekijä ja se minuu kiinnosti kovasti. Yhdeksän kuukautta koulussa meni. [...] Mestarille sanoin itteni irti, tulijoita ol tehtaalle vaikka kuinka paljon, paikkakunnan ihmisiä oli aina halukkaita. [...] se ol mukava, ett mie pääsin sinne kouluun, ku seki ol rajotettu, kuin monta pääs. Se ol oikein ilosanoma, ett ol päässy sinne.¹¹⁵

110 TaY Mus 6908/1972.

111 Ks. esim. TKU TYKL KTL 780/74.

112 VH 38/1. Muuton ajankohdasta ks. Vallenius, liite.

113 VH 40/2.

114 Ks. esim. VH 3/5. Kertoja on muualta tullut, eikä kuulu itse varsinaiseen työväestöön.

115 VH 11/5.

Tehdasyhdyskuntien kohdalla tehdashistoriat ovat usein korostaneet pysyvyyttä ja sukupolvien jatkuvuutta. Esimerkiksi Verlasta on kirjoitettu: ”Yleensä tehtaan palvelukseen tulleet jäivät loppuiäkseen Verlaan ja heidän lapsensa vuorostaan astuivat tehtaan töihin. Sitä pidettiin suorastaan etuoikeutena. Tehtaalaiset halusivat pitää Verlan itsellään ja kun työväen määräkään ei pitkään aikaan lisääntynyt, tuli Verlasta yhä suljetumpi tehdaskylä.”¹¹⁶ Vaikka pitkät työurat yleistyivät mitä kauemmin tehdas toimi, yli 40 vuotta tehtaalla palvelleet työntekijät olivat joka tapauksessa harvinaisia ja edelleen 1940-luvulla oli työntekijäkunnassa vaihtuvuutta. Vaihtuvuuteen vaikuttivat niin työntekijöiden henkilökohtaisen elämän ratkaisut kuin kansalliset ja kansainvälisen tason tapahtumatkin, kuten sisällissota ja toinen maailmansota. Miesten työurat olivat yleensä pitempiä kuin naisten, mutta silti tehtaalla ja tehdasyhdyskunnassa rakennetun yhteisyyden piti sietää jatkuvaa vaihtuvuutta.

Vaikka monien ihmisten elinpiiri sata vuotta sitten on ollut pieni verrattuna nykyihmisiin, he eivät pystyneet ylittämättömiä muureja kotikylänsä rajoille. Pie-nehkön tehdasyhdyskunnan ulkopuolella asioitiin jatkuvasti, käytiin kirkossa, sukuloimassa, vieraisilla tai marjassa, kuultiin kuulumisia muilta paikkakunnilta ja tarpeen tullen elantoa voitiin lähteä hakemaan kaukaakin kotikylän ulkopuolelta. Läheskään kaikki Verlassa syntyneet tai sinne muuttaneet eivät jääneet kylään ja jokaisella oli yhteyksiä tehdasyhdyskunnan ulkopuolelle. Tehtaalla käytiin myös kylän ulkopuolelta ja verlalainen yhteisyys oli siis loppujen lopuksi melko avointa ja heterogeenistä. Työvoiman vaihtuvuutta ja työntekijöiden todennäköistä linkittymistä tehdasyhdyskunnan ulkopuolelle on tässä käsitelty lähinnä tilastollisesti, mutta vielä paremmin yhdyskunnan arki ja verkostot käyvät ilmi yksilö- ja perhetason esimerkeistä. Siksi esittelenkin seuraavassa kolme tehtaalaissukua, Vilksmanit, Mäkelät ja Ahvenistot.

*Vilksmanin, Mäkelän ja Ahveniston perheet*¹¹⁷

Tehtaalaisuus nivoutui nk. tehtaalaissuvuissakin kiinteästi ei-tehtaalaisuuteen. Samoin kuin tehtaan johdolla, virkailijoilla ja työnjohtajilla sekä Verlan kylän ”itse-näisillä”, oli myös tehtaan työläisillä menneisyytensä ja verkostonsa, jotka ulottui-

¹¹⁶ Talvi 1972, 184.

¹¹⁷ Sukupuut liitteessä 9. Vilksmanin ja Mäkelän sukuja koskeva perustieto on saatu Aki Pukkikalta kirjallisina tiedonantoina 11.11.2004 ja 20.9.2006, minkä jälkeen sitä on täydennetty arkistolähteistä. Ahveniston suvusta on käytetty Kari Kiviojan sukututkimusta (Kivioja 2000, 33, 37–38), arkistolähteitä ja perheen muistitietoa. Käytettyjä asiakirja- ja muistitietolähteitä: JSRK Kirkonkokousten ptk:t 27.7.1884, 13.7.1890, 7.6.1896, 2.8.1896, 3.10.1897; WA Pers Bc:1 Luettelo Verlan tehtaan työläisistä 20.10.1952, Förteckning över Werla Träsliperi & Pappfabriks arbetare 31.3.1949, kirje 20.01.1964 Beträffande nedläggande av papptillverkningen å Werla ja 30.6.1964 työläisten sijoitus suunnitelma (luettelo); WA Pers Lönestatistik Ka: 4; Ka:10 14.7.–27.7.1905; Ka:14 20.1.1910; Ka:19 3.5.1917; Ka:20 30.5.1918; Ka:20 2.5.1918; Ka: 21 9.1.1919; Ka:26 16.–31.7.1923; Ba:2 1.–15.8.1925; Ka:30 1926; Ka:34; Ba:5 1.–15.1.1928; Ka:34 1930; Ba:10 16.–31.7.1933; Ba:12 1.–15.7.1935; Ka:41 1937; WA Pension Hb:1 henkilökansiot sekä luettelo virkailijoiden eläkekassaan kuulumattomista tehtaan kuukausipalkkalaisista; WA Sjuk Personkort Ba:1, Ba:2, Ba:3; Ca:1, Ha:1, Ha:2 vuosikokousptk:t; WA Sjuk Motböcker Db:1; ÅA STA D XXIV 60 Nr. 199; Uuno Ahveniston virkatodistus perunkirjoitusta varten Jaala 20.7.1984; Jaalan kunnan vuokra-lautakunnan kokousptk 8.7.1924, kopio Tapani Ahveniston hallussa; TaY Mus nauha 6908/1972; WA Muistitietoa Verlasta II, 8 ja teksti tehtaalaisten ryhmäkuvaan n. vuodelta 1910; VH 5/1–4; VH 21/1, 7–8; VH 26/4–5; VH 42/1–3, 16; *Kymi-yhtymä* 2/1949.

vat tehdaskylän ulkopuolelle. Myös he kuuluivat osaksi erilaisia yhteisyyksiä, joista tehtaalaisuus ja verlalaisuus olivat yksi ulottuvuus, mutta vain yksi. Tehtaalaisuuden sekä pysyvät että väliaikaiset elementit tulevat hyvin ilmi yksilötason esimerkeistä. Sekä Vilkmanin, Mäkelän että Ahveniston sukua voi pitää jonkinlaisina tehtaalaissukuina, sillä niissä työskenneltiin vähintään kahdessa polvessa Verlan tehtaalla. Kuitenkin sukuihin sisältyi myös poikkeavia elämänuria ja valintoja ja vain osa tehtaalaisten jälkeläisistä jäi itse Verlaan töihin. Tarkastelussa tulee ilmi myös horisontaalisen (sisarukset) sukulaisuuden voimakas merkitys rekrytoitumisessa tehtaalle, vaikka pestautuminen saattoi jäädä vain välietapiksi muuttomatalla. Samoin esille tulevat tehtaalaisurien monet koukerot vaihtelevine työtehtävineen sekä erilaiset ratkaisut asumisen suhteen: osa työntekijöistä pyrki omiin taloihin asumaan, osa taas jäi tehtaan asuntoihin. Molemmat sitoivat työntekijöitä: vuokra-asunnot sitoivat työnantajaan, mutta omistusasunnot paikkakunnalle.

Arndt (”Aaretti”) Vilkman oli syntynyt 1879 ja kotoisin Heinolan Hujansalosta. Verlassa hän aloitti työt 1911 yli 30-vuotiaana ja työskenteli tehtaalla yhteensä 30 vuotta mm. sekatyömiehenä, hiojana ja kuorimossa. Aaretti nai Verlassa 1916 Olga Mäkelän, joka oli kotoisin Jaalan Ansalahdelta ja tullut tehdaskylään asumaan sisarensa Idan ja tämän miehen Jalmari Ahon luo. Olga ja Aaretti kiinnittyivätkin Verlaan monin sidoksin Olgan sisarusten ja näiden puolisoitten kautta.

Ensinnäkin Olgan lanko ja Idan mies Jalmari Aho oli tullut tehtaalle töihin 1909 ja työskenteli siellä koko ikänsä. Ahon pariskunta hankki oman mökin Katajannokalta Nisuksen tien varresta Verlan Jaalan puolella, mutta heidän molemmat lapsensa kuolivat nuorina. Myös Olgan toinen sisar Maria asui Verlassa miehensä Tobias Huippulan kanssa, joka oli tullut tehtaalle jo 1889 ja saanut Keisarillisen Suomen Talousseuran pronssisen ansiomitalin pitkäaikaisesta ja uskollisesta palveluksesta 1907. Huippulat asuivat myös omassa mökissään Verlan Jaalan puolella nk. Kesonmäellä. Pariskunnan tyttäristä toinen työskenteli Verlan tehtaalla ainakin kuivaamossa jonkin aikaa 1920-luvulla, mutta muuten heistä ei tullut pysyviä Verlan tehtaalaisia. Olgan, Idan ja Marian veli Robert Mäkelä taas työskenteli Verlan tehtaalla 1910–1954 mm. kuorijana, hiojana, lämmittäjänä, pakkaajana, korjauspajalla ja sekatyössä, minkä jälkeen hän jäi eläkkeelle. Robert Mäkelä perheineen asui tehtaalla asunnossa. Hänen viidestä lapsestaan kuitenkin vain yksi, tytär Eeva, työskenteli noin kymmenen vuotta Verlan tehtaalla.

Mäkelän alun perin viidestä sisaruksesta siis neljästä tuli verlalaisia. Näistä neljästä kaksi – vähälapsisimmat – päätyivät asumaan omissa mökeissään, kaksi taas tehtaalla asunnossa. Perheissä, joissa lapsia oli useita, kuuluivat ansiot todennäköisesti jokapäiväiseen elämiseen, eikä talon hankkimiseen jäänyt välttämättä varoja.

Aaretti ja Olga Vilkman asuivat tehtaalla asunnossa Verlan Valkealan puoleisella rannalla. Aaretin palkan lisäksi perheen elatukseen kuuluivat ainakin pätikkäin Olgan tulot, sillä Olga itse oli myös tehtaalla töissä ainakin kuivaamossa ilmeisesti lyhyitä pestejä 21 vuoden aikana. Talossa oli kaksi huonetta, ja omalla pihalla viljeltiin juureksia ja pidettiin marjapensaita ja omenapuita. Lisäksi perunamaana oli yksityiseltä vuokrattu maatilkkua Nisuksesta. Perheeseen syntyi viisi lasta, neljä tyttäriä ja yksi poika, jotka kaikki olivat ainakin jonkin aikaa tehtaalla töissä.

Tyttäristä vanhin, Saima, teki pisimmän yhtäjaksoisen uran Verlan tehtaalla työskennellen siellä 1934–1956 kokoojakoneilla. Saiman mies, verlalainen Erkki

Vilkmanin perheestä kaikki olivat jossain vaiheessa tehtaalla töissä. Vasemmalla äiti Olga (os. Mäkelä), lapset Lilli, Saima, Eeva ja nuorimmainen Eino (s. 1923) sekä isä Arndt eli Aaretti. Kuva: Aki Pukkilan kokoelma.

Stenberg elätti itsensä alkuun mm. suutarina, vaikka hänen suvussaan oli myös joi-takin tehtaalaisia.¹¹⁸ Naimisiin menon aikaan Erkki pestautui tehtaalle prässimie-heksi, missä toimessa hän ehti olla seitsemisen vuotta ennen kuin tehtaan toimin-taa supistettiin ja sekä Saima että Erkki siirtyivät töihin muualle yhtiössä. Paris-kunta asui edelleen Verlassa Pyörylän suuntaan kulkevan tien varressa talossa, jon-ka he olivat itse rakentaneet 1950-luvun alussa. Erkki pääsi 1970-luvulla takaisin Verlaan töihin voimalaitosmieheksi, jolloin työmatka lyheni mukavasti. Pariskun-nalla ei ollut lapsia.

Vilkmanin tyttäristä toiseksi vanhin, Lilli, avioitui verlalaisen Jalmarin Pukkilan kanssa, joka tunnetaan tehtaan pitkäaikaisena (1927–1954) kuorma-autokuskina, vaikka hän välillä oli myös sekatöissä ja sahalla. Pukkilat olivat kotoisin Selänpään Pukkilasta vain parin kilometrin päässä Verlankoskelta ja siten monet heistä olivat-kin tekemisissä Verlan tehtaan kanssa jossain vaiheessa elämänsä.¹¹⁹ Lilli Vilkman

118 Erkin äiti Ida Stenberg teki tehtaalla 40-vuotisen uran, eno Kalle Stenberg ainakin 10-vuotisen ja täti Alina Stenberg oli myös ollut Verlan tehtaalla töissä.

119 Jalmarin isä Taavi (s. 1853 Selänpään Pukkilassa) oli tullut Verlaan suutariksi ja perhe asui Verlan Valkealan puolella vuokratontilla mökissä, jonka Taavi myi tehtaalle 1920 ja josta tuli siis sittemmin tehtaan asunto. Taavin veljistä ainakin toinen, Elias, oli tehtaalla myös töissä ainakin jonkin aikaa 1880-luvulla. Jalmarin äiti Maria (os. Kurhinen Jaalan Metsäkylästä) oli tehtaalla töissä ilmeisesti lyhyen aikaa kiillottajana 1800-luvun lopussa. Jalmarin sisaruksista Taavi-veli työskenteli tehtaalla noin 10 vuotta 1940–1950-luvulla ja Tyne-sisko ainakin kahteen otteeseen, sekä 1920-luvulla että 1940-luvulta eteenpäin. Tyynen puoliso Akseli Forsman oli Verlan tehtaalla mm. sorvaajana vuodesta 1925 tehtaan lakkauttamiseen asti. Lydia-sisko avioitui ja muutti Pyhtäälle.

itse työskenteli jo ennen avioliittoa muutaman vuoden Verlan tehtaalla ja avioitumisensa jälkeen hän teki töitä edelleen silloin tällöin tehtaalla, mutta myös muualla ja välillä oli kotiäitinä ja -rouvana.¹²⁰ Perhe muutti 1950-luvun puolivälissä Kuusankoskelle, kun työt Verlassa loppuivat. Pariskunnalla oli yksi poika, joka oli muuton aikaan 16-vuotias, eikä koskaan ollut Verlan tehtaalla töissä.

Kolmas Aaretti ja Olga Vilkmänin tyttärinä, Eeva, työskenteli Verlan tehtaalla kuivaamossa, kokoojakoneilla ja varastossa, mutta osin pätkittäisesti vuodesta 1941 aina tehtaalla lakkauttamiseen 1964 asti, minkä jälkeen hän sai töitä yhtiön Voikkaan tehtaalla. Eevän mies ei ollut tehtaalla töissä, eikä heillä ollut lapsia. Nuorin Vilkmänin sisaruksista, Irene, ehti työskennellä kuivaamossa noin kolme vuotta 1950-luvun alussa, ennen kuin työntekijöitä vähennettiin tehtaalla supistamisen takia ja hänet irtisanottiin. Irene päätyi opiskelemaan hoitoalaa ja työskenteli Helsingissä eläkeikänsä saakka. Vilkmänin perheen ainoa poika, Eino, ehti olla tehtaalla lyhyen aikaa prässimiehenä ennen kuin kaatui sodassa 19-vuotiaana 1943.

Aaretti ja Olga Vilkmänin lapsista siis kaikki olivat ainakin jossain vaiheessa jonkin aikaa työsuhteessa Verlan tehtaaseen ja kaksi heistä myös nai tehtaalaisen. Kuitenkin Vilkmänin sisaruksista vain kaksi teki tehtaalla pitemmän uran ja heidän serkuistaan vain yksi. Työsuhteiden päättymiseen vaikuttivat toki myös ulkoiset tekijät kuten sota ja tehtaalla lakkauttaminen, mutta ei voida olla varmoja, olisivatko sisarukset kaikki kuitenkin jääneet koko iäkseen Verlaan. Ensimmäisessä sukupolvessa Olga Mäkelä (myöh. Vilkmän) kolmine sisaruksineen oli asettunut Verlaan pysyvästi, mutta toisessa sukupolvessa vakituinen ja pysyvä työpaikka koti-tehtaalla tarjoutui ja sopi vain osalle jälkeläisistä.

Myös Ahveniston perheessä on vaihe, jossa yksi sukupolvi toisaalta hakeutui tehtaalle ja toisaalta ajautui sieltä samaan aikaan pois. Ahveniston perheen ”kantaisä” on Juho Hermaninpoika, joka oli syntynyt 1859 Jaalan kirkkoherran Ahveniston-nimisellä virkatilalla, jolla hänen isänsä Herman Sigfridinpoika oli vuokraviljelijänä. Juho jatkoi veljineen vuokraviljelyä ja tilanhoitoa, kunnes tuli Verlaan ulkotyöntekijäksi 1888, ja veljet jäivät Ahveniston tilalle. Muistitiedossa Juho mainitaan mm. patruunan kuskina ja vellikellon soittajana ja hän sai Verlassa sukunimekseen Ahvenisto vanhan kotipaikkansa mukaan. Työskenneltyään 14 vuotta tehtaalla hän vihdoinkin 1902 muutti virallisesti kirjansa Verlaan ja asettui perheineen asumaan lähelle kylän keskustaa Nisuksen tien varteen Puolakan tilan mäkitupalaiseksi. Vuonna 1907 Juho sai Keisarillisen Suomen Talousseuran pronssisen ansiomitalin pitkäaikaisesta ja uskollisesta palvelusta ja palvelikin tehtaalla, kunnes kuoli sisällissodan yhteydessä teloitettuna 1918.

Juho oli kolmasti naimisissa ja hänellä oli yhteensä 10 lasta, joista kaksi kuoli alle 3-vuotiaana. Vaimot löytyivät kaikki lähiseudulta, ensimmäinen Iitistä ja kaksi seuraavaa Valkealan Hasulasta. Juhon itsensä kuoltua lunasti hänen leskensä Anna Maria mäkituvan tontin omakseen 1920-luvulla ja tilalle annettiin nimeksi ”Jukola” Juhon mukaan. Kahdeksasta aikuisikänsä eläneestä lapsesta kuitenkin vain yhdestä tuli pitkäaikainen Verlan tehtaalainen: nuorin poika Uuno työskenteli 1920-

¹²⁰ Lilli työskenteli ainakin variksena eli kuivaamotyöntekijänä sekä 1930-luvulla että noin viisi vuotta 1940–1950-lukujen vaihteessa ja oli mukana voimalaitoksen rakentamisessa 1953–1954.

Juho Ahvenisto ja monet hänen lapsistaan olivat tehtaalla töissä. Lapsista kuitenkin vain Uuno ja Arttu jäivät Verlan seudulle. Istumassa Anna Maria ja Juho Ahvenisto. Takarivissä vas. Maija, Arttu, Tyyne ja Uuno. Keskellä nuorin lapsista, Impi (s. 1903). Kuva: Verlan tehtaan arkisto.

luvulla ensin uitolla ja hiomapuiden nostolla ja sittemmin tehtaalla jääden eläkkeelle 1966 palveltuaan yhtiötä yhteensä 42 vuotta.

Uunon vaimo Anna oli kotoisin Oulun läänin Pyhäjärveltä ja tullut Verlaan piiaaksi Puolakan tilalle. Anna ei koskaan ollut tehtaalla töissä, mutta työskenteli jonkin aikaa yhtiön lomakylässä tehtaan lakkauttamisen jälkeen 1960–1970-luvulla. Palkkatyön lisäksi olennainen osa perheen toimeentuloa olivat mäkitupatontin viljely (perunaa, juureksia, omenapuita, marjapensaita...), kotieläimien kuten lehmän tai sian pitäminen sekä kalastus. Annalla oli Pyhäjärvellä myös lukuisia sisaruksia, joista kaksi tuli sisarensa perässä Verlaan ja työskenteli vähän aikaa sen tehtaalla, mutta päätyi sittemmin muualle. Uunon ja Annan poika Tapani lähti opiskelemaan Helsinkiin, minne sitten perusti perheensä ja työskenteli eläkeikään saakka. Tytär Mariitta oli Annan kanssa jonkin aikaa töissä Verlan lomakylässä, mutta muutti sitten Kuusankoskelle, minne perusti perheen ja jäi työskentelemään.

Juhon muista lapsista yhteensä viisi, kolme tytärtä ja kaksi poikaa, työskenteli myös jonkin aikaa tehtaalla, mutta kenenkään heidän pestinsä ei liene kestänyt kerralla viittä vuotta kauempaa. Toisin kuin Mäkelän suvun ensimmäinen polvi, osui Ahveniston lasten aikuistuminen ja aloilleen asettuminen 1910- ja 1920-luvuilla kauteen, jolloin tehtaalle yhtä aikaa hakeuduttiin ja kuitenkin sieltä melko pian lähdettiin tai ajauduttiin pois. Syinä oli todennäköisesti juuri pysyvän työn puute ja henkilökohtaiset ratkaisut, mutta on mahdollista, että myös esimerkiksi poliitikalla on ollut vaikutusta asiaan. Ahveniston perheen pätkäpestejä löytyy kuitenkin

2. Koskipaikasta vilkkaaksi tehdaskyläksi

kaikilta 1900-luvun neljältä ensimmäiseltä vuosikymmeneltä.¹²¹ Maria (Maija) työskenteli ainakin kiillottajana, Evert kuorijana ja sekatyössä, Tyyne kiillottajana, kuuvaamossa ja lajittelussa, Artturi (Arttu) seka- ja rakennustöissä ja Impi kokoojakoneilla.

Jukolan kotimökkiin jääneen Uunon lisäksi Ahveniston lapsista vain veljet Rikhard ja Arttu jäivät pitemmäksi aikaa Verlan seudulle asumaan. Rikhard opiskeli räätäliksi, Arttu taas osti itselleen ja perheelleen Nisuksesta pientilan ja elätti itsensä lähinnä rakennustyömiehenä. Artun vaimo Ester teki ainakin yhden noin puolen vuoden pestin Verlan tehtaalla 1920-luvulla. Heidän pojistaan toisesta, Tapanista, tuli uittomies ja toisesta, Sakarista, rakennusmies. Sakari, kuten molempien veljesten vaimot, Laila ja Meeri, oli myös jonkin aikaa Verlan tehtaalla töissä 1940-luvun lopulla. Muut Juhon lapsista muuttivat 1910–1930-lukujen kuluessa Jaalasta Jääskeen, Nurmijärvelle, Teiskoon, Juvalle, Kuusankoskelle ja Rääkkylään. Kuopus Impi palasi eläkeiässä Verlaan. Suvussa oltiin siis tehtaalaisia, eikä kuitenkaan oltu.

Sekä Vilkmanin, Mäkelän että Ahveniston suvussa Verlan tehdas on ollut tuttu työpaikka, jonne on pestauduttu itse ja jonne myös uusille sukulaisille on tarjoutunut työpaikkoja ainakin joksikin aikaa. Työn perässä Verlaan on voitu tulla kauempaakin, mutta monet työsuhteista ovat jääneet väliaikaisiksi tai – etenkin naisten kohdalla – pätkittäisiksi. Aaretti Vilkmanin perhe on esimerkki tehtaalaisperheestä, joka omien työ- ja elämänurien lisäksi kietoutui kylään moninaisin sitein Mäkelän, Pukkilan ja Stenbergin suvun edustajien kanssa solmittujen avioliittojen kautta. Kuitenkaan heidänkään perheessään tehdas ei ollut kaikkien kohtalo, eikä olisi todennäköisesti sellaiseksi jäänyt, vaikka sitä ei olisi lakkautettu. Koko Vilkmanin–Mäkelän sukua tarkastellen muodostui myös toisenlaisia elämänuria. Mäkelän viidestä sisaruksesta neljä asettui asumaan Verlaan ja he kuuluivat sukupolveen, joka oli voimakkaasti sidoksissa tehtaaseen. Vain viides sisaruksista, Hilja, ei kuulunut tehtaalaisiin. Lasten aikuistuminen taas sattui hankalampaan aikaan, jolloin Aaretti ja Olga Vilkmanin jälkeläisiä lukuun ottamatta Mäkelän sisarusten jälkikasvusta vain yhdestä, Eeva Mäkelästä, tuli pysyvämpi tehtaalainen Verlaan.

Ahveniston suvussa ylivoimaisesti suurin osa perheen jäsenistä hakeutui ajan mittaan muualle. Tehtaalaisuus ja lyhyet pestit eivät taanneet lapsille automaattisesti työtä Verlasta. Myös paine muuttaa pois kotimökistä nuorempien sisarusten tieltä ja oma tahto ja elämänsuunnitelmat kuten avioituminen vaikuttivat elämänurien muodostumiseen – esimerkiksi Evert Ahvenisto opiskeli kansakouluopettajaksi ja Tyyne muutti miehensä mukana muualle asumaan. Kolmesta tehtaalaisperheestä löytyy siis saman perheen sisältäkin sekä tilapäisiä, toistuvia että pysyviä Verlan tehtaan työntekijöitä. Tehtaalaisuus ja ei-tehtaalaisuus olivat kiinteässä yhteydessä toisiinsa, samoin verlalaisuus ja muu Suomi. Maailma oli kylän rajojen takana verlalaisillekin avoinna.

121 Maija oli tehtaalla 1900-luvun kahdella ensimmäisellä vuosikymmenellä, Evert 1910-luvulla, Tyyne 1910–1920-luvulla, Arttu 1920–1940-luvulla ja Impi 1920-luvulla.

RAJOJA TOISTAVAT JA YLITTÄVÄT SUHTEET

HIERARKKINEN TEHDASYHDYSKUNTA

Verlalaiset kehuvat säännönmukaisesti 1970-luvulla tehdyissä haastatteluisissa kylänsä yhteishenkeä ja torjuvat sosiaalisten (tai muiden) ristiriitojen läsnäolon: ”ei ollut mitään erityisiä sosiaalisia ryhmiä”, ”ei ole ollut mitään sosiaalisia eroja” ja ”työväestö ollut Verlassa hyvin pysyväistä, vieraat tulijatkin kotiutuivat helposti ja jos joku lähti, hän palasi pian takaisin”. Kuitenkin ensimmäistä vastausta seuraa usein ”mutta”, jonka jälkeen selvitetään, että ”virkailijat olivat ylempänä” tai että lasten kesken saattoi olla jotain ”kismaa”, jotakuta oli haukuttu ”verlalaiseksi roska-väeksi” tai että jotkut talolliset katsoivat karsaasti avioliittoja tehtaalaisten kanssa. Vaalien alla oli poliittisia erimielisyyksiä ja maalaiset saattoivat tuntea itsensä huomompiosaisiksi kuin säännöllisen palkkapussin saavat tehtaalaiset. ”Kapinan” aikaan oli ”ehkä” ollut jotain, mutta poliittiset erotkin ovat kuulemma hioutuneet ”pienen nuhinan kanssa” ja tehtaan ja maaseudun väki sopeutuneet yhteistoimintaan esim. urheiluseurassa jne.¹²²

Kaiken kaikkiaan nämä ”mutat” ja varaukset todistavat Verlan olleen kylä täyttä lihaa ja verta, eloisa ja huomattavasti mielenkiintoisempi ja monisärmäisempi yhdyskunta kuin klisee tehdasyhteisöstä, joka on vain ”kuin yhtä suurta perhettä”. Ne todistavat samalla kylän rakenteen olleen ainakin yhdessä suhteessa hierarkkisen – virkailijat ja tehtaan johto kuuluivat niin selkeästi eri ryhmään, että heitä hädin tuskin laskettiin ”meiksi”, verlalaisiksi. Samoin ero talollisten ja tehtaalaisten välillä oli nähtävissä. Kun nämä ryhmät miellettiin kuitenkin joksikin muuksi kuin arkipäivän ”meiksi”, voitiin todeta, että (loppujen kyläläisten kesken) ei ollut suuria sosiaalisia eroja.

Kylän yhtenäisyyttä ylistävistä puheista huolimatta luokkaero tunnistettiin Verlassakin tarkkaan. Tehtaan herroilla oli oma saunansa, työväellä omansa, herrojen posti tuotiin tehtaan konttoriin, rahvas kävi hakemassa omansa sentraalista. Virkailijoiden talot maalattiin vaaleiksi, työläisten punaisiksi. Tehtaan johto ja virkailijat elivät osin erillään muusta kylästä ja myös kieli oli mukana erottamassa usein äidinkieleltään ruotsinkielisiä (alkuaikoina myös saksankielisiä) virkailijoita suomenkielisistä työläisistä. Esimerkiksi Eino Pukkila kertoo muistelmissaan Eliksinin olleen puolalaista alkuperää, mutta puhuneen ”tietenkin” ruotsia, vaikka kyllä suomeakin osasi.¹²³ Oma mullistuksensa tapahtui kylässä myös sisällissodan yhteydessä.

Palkkaero Verlan tehtaan johdon ja työläisten välillä oli huomattava, joskin joillain toisilla tehdaspaikkakunnilla se on voinut olla vielä selvästi suurempi. Kun tehtaan johto Kreidl, Hänel ja Dippell saivat nostaa 1882 yhtiösopimuksen mukaan palkkaa kukin 500 mk kuussa, oli samoihin aikoihin normaali miehen palkka tehtaalla siitä kymmenesosa eli noin 50 markkaa kuussa, naisen taas vielä siitäkin puolet. Varsinaisen palkkasumman lisäksi tehtaan johto on voinut saada yritykses-

122 TYKL KTL 780/13–14, 31, 43, 53, 64; KTL 842/8–9 ja passim.

123 Pukkila 2006, 20. Ks. myös VH13/3, VH16/7, VH10/12, VH20/3; VH 26/6. Kieliero oli tyypillinen ilmiö. Ks. esim. Häggman 2006, 198.

tä voittoja.¹²⁴ Samoin ero virkailijoiden ja mestareiden ansioissa työväkeen nähden oli selkeä, vaikka pienehkö kohti tehtaan elinkaaren loppua.¹²⁵ Tässä mielessä tehdasyhdyskunnan tasa-arvoisuutta korostavissa muisteluissa onkin totuuden jyvää: kun muistelemme tapahtuu nykyisestä menneeseen, on muistoissa ollut päällimmäisenä tasaisimman palkkauksen ja luokkaerojen tasoittumisen kausi.

Pääosin rajaa yhteiskuntaluokkien välillä pidettiin luonnollisena, jolloin sitä tuskin edes huomattiin. Se saattoi kuitenkin tietyissä tilanteissa tulla näkyväksi, kuten 1900-luvun alkuvuosikymmeninä, kun tehtaan kasöörin vaimon tiedettiin olevan entinen kotiapulainen. Rouvan yhteiskunnallista arvonnousua ja uutta hienoutta pidettiin niin sopimattomana, että rouvalle jopa pyllistettiin kylällä takapuolta.¹²⁶ Samantapainen ylhäältä näkymätön, mutta alempana näkyväksi tuleva raja näyttäytyy muistelussa, jossa Verlan tehtaan vuosien 1908–1920 toimitusjohtaja Wilhelm Thesleff saapui Verlaan. Thesleffin itsestään selvää hienoutta enemmän kyläläisten mielenkiinto kohdistui autonkuljettajaan, joka oli kovin olevinaan:

Kerran kesällä Thesleff tuli Viipurista punaisella avoautolla Verlaan. Shafööri tietenkin ajoi. Thesleffin tulo herätti kovasti huomiota ja kansaa kerääntyi tien vierille tätä ihmettä katsomaan. Shafööri töötötti kovasti, oli mahtavaa, eikä puhutellut eikä katsonut kehenkään.¹²⁷

Rajan kokeminen muuttui kuitenkin ajan kuluessa: ennen luonnollisesta, suuresta ja yleensä ”näkymättömästä” luokkaerosta tuli näkyvä samaan aikaan, kun erot vähitellen pienenevät. Verlassa 1910-luvun lopulla syntynyt työväenluokan nainen ei omien sanojensa mukaan kokenut luokkaeroja tehdasyhdyskunnassa ja alkoi vasta myöhemmin ymmärtää, ”että siinä on joku”. Hänen tyttärensä muisti erot kuitenkin hyvin.¹²⁸ Aiemmin tässä luvussa onkin noudateltu hierarkkista yhdyskuntamallia, kun tehtaan johto, virkailijat, mestarit, kylän ”itsenäiset” ja työntekijät on käsitelty omissa alaluvuissaan. Vaikka jaottelu muokkautui ajan myötä, se oli olemassa koko tehtaan toiminnan ajan.

Varsin perinteinen tapa esittää tehdasyhdyskuntien rakennetta on jakaa sen asukkaat kolmeen ryhmään: yläluokkaan, keskiluokkaan ja työväkeen. Esimerkiksi Pia Leminen luettelee hyvin perustellen Kyröskosken tehdasyhdyskunnassa yläluokkaan kuuluneen tehtaan johdon ja virkailijat sekä muutaman lähiseudun talollisen, kunnan lääkärin, apteekkarin ja muuta sivistyneistöä kuten opettajat. Keskiluokan rajat häilyivät kumpaankin suuntaan, mutta siihen kuuluivat esimerkiksi mestarit ja suurin osa kylän yrittäjistä, ehkä lisäksi muutama ammattitaitoisimmista työläisistä. Työväestöön kuuluivat tehtaan ja sahan työntekijät perheineen

124 WA Jur Ca:1 yhtiösopimus 23.9.1882 § 7; WA Pers Lönestatistik Ka:1 10.7.–24.7.1885 ja 22.1.–7.2.1886. Esim. prässimiehen ja pakkaajan päiväpalkka kaksi markkaa, kuivaamon naisten yksi markka.

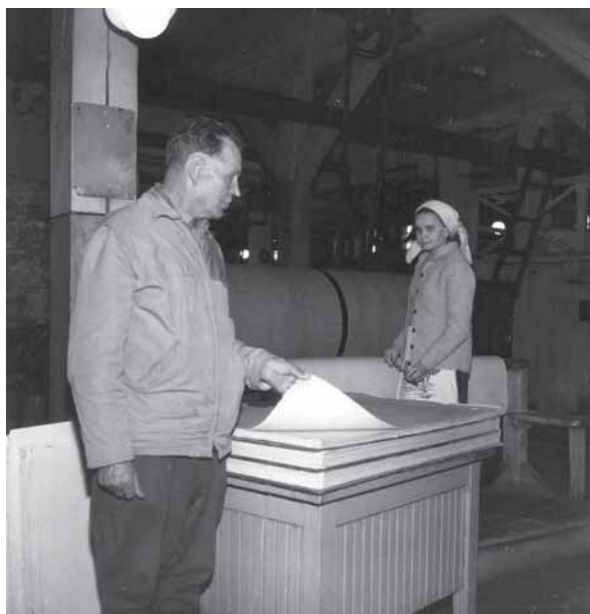
Vrt. Nokia Ab:n isännöitsijän tulot 1931 olivat 29-kertaiset paperitehtaan työmiesten vuosipalkkoihin verrattuna: Koivuniemi 2000, 174.

125 Ks. palkkausta käsittelevät luvut.

126 VH 4/6.

127 WA Muistitietoa Verlasta II, 8.

128 VH 23/3.

*Mestari Toivo Sahlberg massa-arkkien äärellä kokoojako-
nesalissa. Taustalla tilannetta tarkkailee yksi koneita käyttä-
neistä naisista. Kuva: Verlan tehtaan arkisto.*

sekä jonkin verran muuta työväestöä, kuten kauppa-apulaisia, pyykkäreitä, ompelijoita ja palvelijoita.¹²⁹ Kolmijako kertoo omalla tavallaan paljonkin tehdasyhdyskuntien rakenteesta, mutta se alkaa tuntua pakotetulta, kun katsotaan lukusuhteita kokonaisuudessaan. Esimerkiksi Jussi Koivuniemi luokitteli Nokian väestöstä 1880 noin yhden prosentin kuuluneen yläluokkaan, keskiluokkaan alle kolme prosenttia ja työväestöön noin 87 prosenttia. Tehtaan luoman pyramidin ulkopuolelle jäivät maanviljelijät, joita oli noin 10 % väestöstä.¹³⁰

Ihmisten kokemusmaailmaa vastaa mallinnuksessa kolmijaon ohella kuitenkin myös vinoneliö. Kauko Honkala on todennut Valkealan Vuohijärven tehdasyhdyskunnassa kyläläisten muodostavan paikkakunnasta kuvan sekä perinteisenä pyramidiyhteisönä että vinoneliönä, jossa sekä yhteiskunnan ylimpään että alimpaan luokkaan kuului vähemmän jäseniä kuin keskimmäisiin. Viisi arviomiestä näki Vuohijärven kaksiluokkaisena, kymmenen taas kolmikerroksisena. Vielä suositumpia olivat kuitenkin jaotellut neljään (11 arviomiestä) ja viiteen (13 arviomiestä) kerrostumaan, jolloin mallista tuli vinoneliö, jonka alimpana olivat esimerkiksi ”eläkeläiset” tai ”puliukot”. Neljä arviomiestä jaotteli kylän jopa 6–7 eri kerrostumaan.¹³¹ Vastaavasti vuoden 1910 yhteiskuntaa Suomessa analysoinut Viljo Rasila

129 Leminen 1996, 169–170.

130 Koivuniemi 1997, 66, 194.

131 Honkala 1976, 6–12, 14–16. Kaksiluokkaisessa järjestelmässä ryhmät nimettiin tyyliin ”enempi rahaa/tehtaan johtoporukkaa/on kiinteistöjä ym. vs. palkkatyöläiset ja eläkeläiset” ja kolmikerroksisissa esim. ”kerma-työnjohtajat-työväki”, ”johtavat-keskiluokka-duunarit” taikka ”akateemiset-omistavat-työläiset”.

toteaa yleisen käsityksen mukaisen keskiluokan mahtuneen kokonaan reaalisen keskitason yläpuolelle. Reaalista keskiluokkaa, kuten torppareita ja teollisuustyöväkeä, pidettiin proletariaattina ja sen alapuoli taas unohdettiin kokonaan, sillä se oli väestönosa, jolla ei ollut asemaa eikä merkitystä yhteiskunnan päätöksenteossa.¹³²

Tutkimukset osoittavat, että ihmisillä on taipumus ajatella perheittäin yhteiskuntaluokkia määriteltessään ja tällöin koko perhe luokituu yleensä sen päämiehen aseman mukaan.¹³³ Samalla kuitenkin kokonaisuus on paljon monimutkaisempi kuin karkea kolmijako. Vaikka yksilön asema Verlassakin määrittyi pitkälti tehtaan ”suuren hierarkian” mukaan, eivät työtehtävä ja tulotaso yksinään ratkaisleet asiaa, vaan siihen liittyivät myös kunkin henkilökohtaiset ominaisuudet:

[...] onhan yimestarit ja sitten tulee näitä muita, niin laskisin kyllä siihen, että ehkä työläisten keskuudessa sitten jollakin tavalla siihen liittyy tää persoonallisuus ja perhekin, että erosko se millä tavalla tästä muusta, koska ei se ollu minusta niin selvä, että vaikka se perheen pää olis ollu mestari, niin jos ei se nauttinu sellasta ihan luonnollista arvonantoa, niin silloin se ei kovin paljon eronnu muusta, että siihen liittyy tää elämäntapa. [...] ¹³⁴

nainen, s. 1920-luvulla Verlassa

Myös taito, tieto ja ”fiksuus” olivat ominaisuuksia, jotka määräsivät yksilön asemaa yhdyskunnassa ja saattoivat olla syynä arvostukseen ja kunnioitukseen tai sen puutteeseen:

Ketkä työnsä osas, sitä pidettiin tietysti arvossa, selvisi työstään hyvin, verrattuna semmoseen, jolle vähän naureskeltiin, kun se ei osannu. Musta tuntuu että ”Kalle” piti suuressa arvossa ”Jussia”, että se tiesi valtavan paljon asioita, oli sellanen fiksi ihminen. Sen puolesta tietysti se, jotakin kunnioitettiin sen takia.¹³⁵

mies, s. 1940-luvulla Verlassa

Esimerkiksi tehtaan pitkäaikaisesta kirvesmiehestä Matti Mustosesta käytettiin positiivisessa mielessä sanaa ”originelli” kuvaamaan hänen voimakasta persoonallisuuttaan, itsenäisyyttään ja omanarvontuntoaan. Tällöin originellius asetettiin nostalgiseen valoon ja sitä pidettiin menneisyydelle luonteenomaisena ja arvokkaana piirteenä.¹³⁶

Epäilemättä kunkin yksilön asema tehdasyhdyskunnassa määräytyi viime kädessä hänen omien henkilökohtaisten ominaisuuksiensa mukaan, kun ensin so-

132 Rasila 1995, 305–311. Rasila näkee yhteiskuntaluokat pikemmin jatkumona kahden ääripään välillä kuin selkeinä luokkina ja kerrostumina ja asettaa eri yhteiskuntaryhmät normaalijakauman mukaisesti vertikaaliselle suoralle aina kartanoista talollisiin, tilallisiin, torppareihin, päivätyöläisiin, varattomiin ja niin edelleen. Näin syntyneessä hierarkiassa yleensä huono-osaisimmiksi luetut torpparit ja teollisuusväestö sijoittuvatkin suunnilleen keskelle eikä suinkaan alimmaksi. Jokainen alaryhmä jakautui vielä oman normaalikäyränsä mukaisesti. Esimerkiksi pientilallisten arvostus saattoi vaihdella niin, että arvostetuimmat heistä vastasivat rusthollareita, vähiten arvostetut taas mäkitupalaisia.

133 Ks. esim. Honkala 1971, 30 ja 1976, 6–16; Nieminen 1973, 38–48.

134 VH 22/15.

135 VH 26/6.

136 VH 7/5.

siaaliluokka, sukupuoli ja työtehtävä olivat asettaneet ne rajat, joissa yksilö liikkui. Ikä oli henkilökohtaisista tekijöistä yksi, samoin ”paljasjalkaisuus”, taitavuus ja tietävyys, mutta myös muut ominaisuudet. Toiset ovat luontaisia johtajatyyppejä, toiset syrjäänvetäytyvämpiä, toiset avoimia ja ulospäin suuntautuneita, toiset mieluummin taas tarkkailevat muita. Samoin kuin asema työssä vaikutti asemaan yhdyskunnassa vapaa-ajallakin, saattoivat perhe ja asema vapaa-ajalla vaikuttaa asemaan työmaailmassa.

Muissa tehdasyhdyskunnissa on vastaavasti löydetty erilaisia tekijöitä, jotka vaikuttivat yksilöiden sijoittumiseen yhdyskunnassa. Esimerkiksi Jokelan tiilitehdasyhdyskunnassa oli Sanna-Kaisa Spoofin mukaan jako ruumiilliseen ja henkiseen työhön olennainen tekijä. Hevosen tai myöhemmin auton omistaminen, oma talo tai vuokra-asuminen sekä asuinrakennuksen koko ja edustavuus, sen sisäänkäyntien määrä, kuistityyppi ja rakennusrungosta ulkonevat elementit kuten parvekkeet ja erkkerit, vaikuttivat ja kielivät kaikki yksilön asemasta yhdyskunnassa.¹³⁷ Muissa yhteisötutkimuksissa on kiinnitetty huomiota esimerkiksi sukulaisuuteen, kotiseutuun, naapuruuteen, sukupuoleen ja puoluekantaan yhteisyyttä edistävinä tai sitä hajottavina tekijöinä.¹³⁸

Vaikka ulkoisia tekijöitä on usein helpompi määritellä kuin muita ominaisuuksia, vaihteli yksilön sijainti yhdyskunnassa myös niihin nähden. Yhdyskuntaan kuului jäseniä, jotka selvästi liukuivat eri tilanteissa ryhmästä toiseen. Esimerkiksi Verlan osuuskaupan myymälän hoitaja ja tehtaan mylläri olivat palkkatyöntekijöitä, mutta eivät kuitenkaan ihan tavallisia sellaisia. Itsenäinen yrittäjä kuten kylän teurastaja-lihakauppias saattoi tehdä ”keikkoja” tehtaalle tai olla siellä pidempiäkin aikoja töissä. Tehtaan ”suuren hierarkian” ulkopuolella olivat suutarit, jotka olivat ammatissa pysyessään ”omia herrojaan”, mutta eivät kuitenkaan erottuneet muista työläisistä elintasoltaan. Samoin tehtaasta irrallaan olivat mm. metsätyö- ja uittomiehet, mutta heitä ei silti pidetty kummempina kuin tavallisia tehtaalaisia tai kyläläisiä.¹³⁹ Yksilön asemaan yhdyskunnassa vaikuttivat monet eri seikat, ei vain ammatti, varallisuus tai suhde tehtaaseen.

Verkostoihin keskittyvä tutkimus on vaatinut tutkijoita kiinnittämään huomioita prosesseihin rakenteiden sijaan ja välttämään yhteiskunnallisten luokkien käsitelyä suljettuina, itsenäisinä kokonaisuuksina.¹⁴⁰ Koko valtavan, heterogeenisen työväen käsitteleminen yhtenä massana voikin edustaa tehtaiden johdon ja keskiluokan näkökulmaa, josta katsoen työväki on saattanut näyttäytyä yhtenäisenä massana. Näkemys olisi tällöin periytynyt historiankirjoitukseen ja tutkimukseen, koska ylemmät yhteiskuntaluokat ja keskiluokka ovat tuottaneet pitkään lähes kaikki historian lähteet sekä kaltaisistaan että muista ihmisistä. Tällöin alempien yhteiskuntaluokkien ihmiset esiintyvät lähteissä useimmiten vain joko ongelmana taikka toiminnan kohteena, yhteistyöhaluisina taikka vastahankaisina.¹⁴¹ Toisaalta myös

137 Spoof 1997, 178–186.

138 Esim. Ladurie (1975) 1984, passim; Aukia 1973, 67–70 ja passim; Nieminen 1973, 38–48, 53–57, 69–70.

139 VH 22/14–16, VH 10/1, 9.

140 Ks. esim. Saaritsa ja Teräs 2003, 8–10, 12–13.

141 Lüdtker 1993, 40–41; Rahikainen 1996, 20. Vrt. Bertaux, Bertaux-Viame 1980, 115–118: porvarien kollektiivinen muisti on historioitsijoiden historiaa.

työväki itse on aatteellisella tasolla sekä toiminnallisesti usein nähnyt ja halunnut nähdä itsensä yhtenä muista eroavana luokkana, jolla on yhteiset edut ajettavanaan.¹⁴² Arjen vuorovaikutus rikkoo kuitenkin usein perinteisten luokitusten rajoja ja tehtaan virkailijat, toimihenkilöt ja kylän ”keskiluokka” olivat yhtä vähän yhtenäistä massaa kuin työntekijät.

Kaikki rajat eivät tulleet yhdyskunnan jäsenille ulkoapäin annettuina, vaan monien niiden pystyttämiseen ihmiset osallistuivat halukkaasti itse. Esimerkiksi lähekkään asumisen ja elinpiirien yhteneväisyyden tuoma yhteisyys saattoi olla niin pakottavaa, että sitä piti itse rajata. Toisten tavat tunnettiin niin tarkkaan, että tiedettiin, kenellä oli puhdasta pyykkiä, kenellä vähemmän puhdasta, kuka lämmittää saunan niin kuumaksi, että riittää viimeisillekin kylpijölle ja kenen jälkeen on viileää. Erään kertojan kotona oli koira, joka kävi aamuisin tervehtimässä naapureita ja näistä kuka milloinkin antoi sille jonkin herkkupalan. Kun koira sitten palasi, tunnettiin sen suussa olevan pullan muodosta ja leipomatavasta, keneltä se oli saatu.¹⁴³ Samoin tiedettiin toisten riustelut ja juomistavat, ja jos tankojuopolta oli polkupyörä jäänyt tien varteen, tiedettiin kenelle se kuului. Uutena vuonna metsästystä harrastavat miehet ampuivat kukin vuorollaan ilmaan, ja laukauksia voitiin seurata mies mieheltä, kuka milloinkin oli vuorossa. Uteliaita oltiin muistitiedon mukaan myös ja eräs nainen saikin lempinimen ”käkikello”, koska hän säännöllisin ajoin pisti päänsä ulos ikkunasta ja kurkisti kylän raittia pitkin suuntaan ja toiseen pysyäkseen perillä siitä mitä tapahtui.¹⁴⁴

Toisten asiat tiedettiin niin tarkkaan, että yksityisyyden suojaamiseksi jouduttiin toisaalta käyttämään kuvitteellisia muureja, hienotunteisuutta, eikä joistain asioista oltu tietävinään. Esimerkiksi suurten perheiden kohdalla tiedettiin, että ahdasta täytyi olla, mutta olisi ollut hyvin epähienoa käydä utelemaan, kuinka perhe oikein mahtui asumaan.¹⁴⁵ Marjatta Rahikainen onkin esittänyt viitaten lasinpuhaltajien eristäytyneeseen asemaan monilla lasitehtailla, että menneen ajan yhteisöllisyydestä on vallalla jossain määrin romantisoiva ja erheellinen käsitys. Tietyn muodollisuuden ja välimatkan säilyttäminen ”saattoi olla aivan välttämätöntä, jotta ihmiset ylipäänsä voivat elää vuosikymmeniä kylki kyljessä naapureina ja työtovereina pienessä tehdasyhdyskunnassa, jossa kaikki tiesivät toistensa asiat”.¹⁴⁶

Yhden ryhmä- tai hierarkiajärjestelmän olemassaolo ei myöskään sulje pois muita mahdollisia järjestelmiä, ne vain aktualistuvat eri tilanteissa ja eri aikoina, joskus myös yhtäaikaisesti.¹⁴⁷ Ihminen ei liity elämässään vain yhteen ryhmään, ja hänen roolinsa voi vaihdella saman päivänkin aikana useasti esimerkiksi äidistä vaimoksi, miniäksi, pahvin lajittelijaksi, kaupan asiakkaaksi, ammattiliittolaiseksi, ompelukerhon sihteeriksi, ystävättäreksi, tyttäreksi ja taas äidiksi tai aviomiehestä

142 Ks. esim. Teräs 2001, 313: Vaikka rajanveto työväestön sisällä oli olennaista, perusjako kulki työnantajien, ”kapitalistien” tai ”herrojen” ja työntekijäin välillä.

143 VH 22/4–5,10.

144 VH 10/14; VH 22/6,10.

145 VH 22/6,10. Asumisella tarkoitettaneen tässä konkreettisia seikkoja, kuten nukkumisjärjestelyjä ja ihmisten kokemusta ahtaudesta. ”Uteleminen” taas liittyy suhteen läheisyyteen: kaukaisempi tuttava ei ole näkemässä asumisen käytäntöä, eikä hänen kuulu siitä kysellä.

146 Rahikainen 1996, 161–162.

147 Ks. esim. Allardt (1983) 1987, 60–62, 67–69.

työkaveriksi, alaiseksi, pomoksi, metsästystoveriksi, isäksi ja pojaksi. Lisäksi yksilön asema yhdyskunnassa vaihtuu elämänkaaren eri vaiheissa. Verlassakaan vuorovai-
kutus ei rajoittunut horisontaaliselle tasolle ja työn maailmaan, vaan se ylitti täysin
arkisesti useita yhteiskunnallisia rajoja ja jätti toisia samalla melko koskemattomiksi.

HETEROGEEENISIÄ LUOKKIA JA RAJAT NÄKYVIKSI TEKEVÄÄ YLITTÄMISTÄ

Millä tavoin rajoja sitten ylitettiin eri aikoina Verlassa? Minkälaisissa tilanteissa ra-
joja ylitettiin ja keiden kesken ylittäminen oli mahdollista? Millä ehdoin ylittämi-
nen tapahtui? Helpoimmin ylittyivät luonnollisesti rajat hierarkiassa ”lähimpiin”
ryhmiin nähden ja ylittämistä edisti yhdyskunnan pieni koko. Tehtaan isännöitsijä
tai paikallisjohtaja oli yhdyskunnan selvä johtaja ja erot ansioissa virkailija- ja mes-
tarikunnan sisälläkin olivat melkoiset vielä 1940–1950-luvuilla, mistä ensimmäiset
systemaattiset palkkatiedot näiltä työntekijäryhmiltä on saatavilla.¹⁴⁸ Johtajan per-
he olisikin muodostanut varsin yksinäisen huipun yhdyskunnalle, ellei järjestelmää
olisi osin rikottu. Jos Verlan tehdas ja kylä olisivat olleet suurempia, virkailijat ja
mestarit olisivat oletettavasti muodostaneet useampia erilaisia ryhmittymiä tai
yhteiskuntakerrostumia. Verlassa kuitenkin samantapaisessa asemassa toimivia
henkilöitä oli hyvin vähän, jos lainkaan, ja siksi kanssakäymistä muodostui yli
hierarkiarajojen todennäköisesti enemmän kuin toisenlaisessa ympäristössä olisi
tapahtunut. Keskitason virkailijat saattoivat käydä vierailuilla niin tehtaan paikal-
lisjohton, toisten virkailijoiden kuin esimerkiksi mestarien ja joidenkin kylän ”it-
senäisten” luona. Vaihtoehtona oli ”säädynmukaisten” yhteyksien ylläpitäminen
kylän ulkopuolelle.¹⁴⁹

148 Alhaisinta palkkaa valkokaulustyöläisistä saivat konttorin naiset, joiden palkkahaitarin ylärajoilta
alkoi ”sinikauluksisten” mestareiden palkkahaitarin alaraja. Päämestariakin enemmän ansaitsivat
kuitenkin tehtaan miespuoliset virkailijat, jolloin toimihenkilöt ja työnjohtajat muodostivat
yhteensä kolme erilaista palkansaajaryhmää. Taulukko virkailijoiden ja mestareiden ansioista
Verlassa 1941–1951 liitteessä 4. KyA Styrelsen Styrelseprotokoll Cb:15 ptk 25.2.1938 § 8 Identif.
N:o K & W 6/1938, KyA Personalkort; WA Pers Bc:1 Työnjohtajien keskimääräiset kuukausiansiot
Werlan tehtaalla 1941 ja 1943, Kymin Oy:n Verlan tehtaan työnjohtajien palkat y.m. edut
1.10.1947 alkaen, mästarlöner per 1.1.1949, Månadslönerna 1.4.48 Tjänstemän, jänstemannalöner
den 1.1.51, Mästarlönerna den 1.1.51.

149 1920- ja 1940 -lukujen paikallisjohtaja Breitensteinin perhe teki muistitiedon mukaan vierailunsa
yleensä pitkien matkojen taakse Ilonojan ja Haverin kartanoihin sekä Kissakoskelle. Ehkä
kolmesti vuodessa vierailulle kutsuttiin konttoripäällikkö ja yhteyksiä oli varmasti myös kasööriin
ja konttorineitiin. Vuosina 1946–1953 Verlassa toiminut sosiaalipäällikkö kuvaa vuorostaan
itsellään olleen paikallisjohtajaa tiiviimpiä vierailusuhteita konttoripäällikön, itsenäisen mylläriin,
päämestarin ja tehtaan terveysisaren kanssa. VH 7/3; VH 37/4; VH37b/5. Susanna Fellmanin
mukaan konttoripäällikkö oli etenkin ennen toista maailmansotaa yrityksen johtoportaan
selvästi sisäpiiriläinen ja monesti tehtaan johtajan oikea käsi. Fellman 2005, 66.

Annettujen ja saatujen vierailuvalintojen avulla on mitattu sosiaalista vuorovaikutusta
esimerkiksi Vuohijärvellä. Tällöin todettiin, että naapuruus tai läheinen sijainti sekä sukulaisuus
vaikuttivat ymmärrettävästi vierailuyhteyksiä lisäävästi, mutta myös yhteiskunnallinen asema ja
poliittinen kanta heijastuivat valintoihin. Poliittinen kartta jakoi yhdyskunnan jäseniä niin, ettei
äärimmäisellä oikeistolla ja äärivasemmistolla juuri ollut yhteyksiä, mutta SDP:n kannattajat
toimivat jonkinlaisessa välittäjän asemassa. Nieminen 1973, 37–48.

Vastaavasti kylän ”keskiluokka” (myllärit, maanviljelijät, kauppiaat jne.) ja opettajat olivat jo ammattinsa puolesta tekemisissä eri yhteiskuntaluokkien kanssa. Opettajat opettivat liki kaikkia kylän lapsia – ei kuitenkaan välttämättä tehtaan isännöitsijän lapsia – ja kaupoissa asioivat niin talolliset kuin tehtaalaisetkin. Varsinaiset ystävyys-suhteet ovat kuitenkin todennäköisesti rajautuneet tarkemmin. Normaalin ammatinharjoittamisen ulkopuolisista yhteyksistä muistetaan erityisesti mylläri ja sahayrittäjä Anton Pukkila, joka on esimerkki rajojen ylittäjästä. Pukkila auttoi muistitiedon mukaan kyläläisiä lakiasioissa kuten käräjillä ja toimi apuna ja edusmiehenä asioita hoidettaessa. Myös kirkon suhteen hänellä oli avustava rooli: Pukkilan riihessä säilytettiin ruumiita ennen kuin ne vietiin haudattavaksi ja mylläri lauloi vainajat viimeiselle matkalleen.¹⁵⁰ Kerrotaan esimerkiksi erään kirkosta eronneen miehen vaimon tulleen pyytämään apua ja valittamaan, ettei miestä huolitella kirkkomaalle haudattavaksi. Pukkila soitti kirkkoherralle ja tokaisi, että suolatahan se ruumis sitten täytyy, jos ei haudata saa. Tarinan kertoja korosti, että juttu ei ole vitsi, vaan tosi.¹⁵¹ Kertomuksen toisen variantin mukaan kaikkeen eivät kuitenkaan Pukkilankaan kyvyt riittäneet, vaan tokaisu ”Pankait se suolaan!” suunnattiin lähikylän isännän vaimolle, kun myllärikään ei kokenut voivansa löytää hautapaikkaa kirkosta eronneelle.¹⁵²

Pukkila oli 1914 perustetun Selänpään Sähkö Osakeyhtiön perustajaosakkaita ja toimi Verlankoskessa sijaitsevan voimalaitoksen hoitajana.¹⁵³ Hän oli myös osuuskaupan voimahahmoja sen perustamisvaiheessa ja toimi myymäläneuvoston puheenjohtajana ainakin 1920-luvun alkuun saakka. 1920-luvun lopulla Pukkila oli siirtynyt neuvoston varajäseneksi ja puheenjohtajana toimi verlalainen sosialidemokraatti Martti Kajander.¹⁵⁴ Pukkilan kerrotaan perustaneen myös Selänpään torvisoittokunnan.¹⁵⁵ Mylläri ei tarvinnut välittää tehtaan hierarkiasta ainakaan samalla tavoin kuin työläisten ja niinpä hän saattoi erään jälkeläisen sanoin jauhomylläriin ”vain kuunnella puumylläreiden kellonsoittoa” (tehtaan vellikelloa ja pilliä) ja todeta elantonsa paremmaksi.¹⁵⁶ Anton Pukkila kutsui mylläriä (palkollisen) asuaan kuitenkin ”orjan hahmoksi” ja vaikka hän kuului esimerkiksi suojeluskuntaan ainakin sen alkuvaiheessa (vaikka kieltäytyi kantamasta asetta), häntä pidet-

150 VH 3/10–12; VH 4/13; VH 10/1; WA Muistitietoa Verlasta II, 9–10; Pukkila 2006, 37–38 ja passim. Anton Pukkilan poika Eino kertoo isänsä olleen nuorena Viipurissa konepajalla töissä ja aikoneen veturimieheksi, mutta joutuneen palaamaan Verlaan jatkamaan isänsä ammattia tämän kuoltua. Viipurissa Pukkila oli näytellyt myös Viipurin näyttämöllä. Isänsä ansiolistaan hän lisää vielä mm. kirjojen vähittäiskaupan ja henkivakuutusasiamiehen roolin. Ibid, 16, 37.

151 VH 4/11.

152 WA Muistitietoa Verlasta II, 9.

153 *Sata vuotta sähköä Pohjois-Kymenlaaksossa* 1984, 87–89; Pukkila 2006, 67. Joulun alla 1918 saatiin sähkövalot maailmansodan tuomien ongelmien jälkeen syttymään Selänpäässä. Jakeluverkostoa laajennettiin melko nopeasti, esimerkiksi Pyörylään Jaalan puolelle jo 1924. *Sata vuotta sähköä Pohjois-Kymenlaaksossa* 1984, 87–89.

154 TA 334.5 Woikan osuuskauppa, hallinnon ja yleisen kokouksen ptk:t 10.6.1917 § 2, 12.1.1919 § 3, 4.1.1920 § 5, 23.1.1921 § 4; TA 334.5 Osuusliike Kymenmaa, hallinnon ptk 22.1.1928 § 8. Ks. myös VH 2b/1.

155 VH 2b/1.

156 *Viikkosanomat* n:o 15 13.4.1972: *Putosi ylöspäin kuin Verlan mylläri.*

tiin kansanmiehenä, joka otti ”napsunkin” ja roiskautti mallin suustaan niin kuin muutkin kylän miehet.¹⁵⁷

Toinen keskeinen perhekunta kylällä oli pienviljelijä Väinö Puolakan perhe, jonka talossa toimi kylän puhelinkeskus, josta haettiin myös ”rahvaan” postit. Puolakkaa pidettiin hyväluontoisena, lapsirakkaana ja ”kansanmiehenä”, vaikka hänkin erotui kylän enemmistöstä mm. suojeluskuntalaisuuden takia.¹⁵⁸ Tehtaalaisilla oli kuitenkin yhteyksiä maanviljelijöiden ja myös kylän ulkopuolella asuvien talollisten kanssa paljonkin mm. taksvärkkien kautta. Tarvittaessa heiltä voitiin saada apua, lainata hevosta tai hyödyntää suhteita. Esimerkiksi tehtaan lämmittäjän poika pääsi 1950-luvulla Kouvolaan koulukortteeriin paikallisen maanviljelijän, Onni Puolakan tuttavun luokse.¹⁵⁹ Samalla tavoin kuin talollisten luona, tehtaan työläiset kävivät myllärin apuna töissä lisätienestiä vastaan jo 1900-luvun alussa.¹⁶⁰

Rajojen ylittäminen aika ajoin ei kuitenkaan tarkoita, että ne olisivat lakanneet olemasta. Suhtautuminen toisiin saattoi olla kaksitahoista ja vaihdella tilanteen mukaan. Esimerkiksi mylläri Anton Pukkila oli poikansa mukaan saanut Verlan tehtaan isännöitsijä Andersinilta läksiäislahjaksi partaveitsen tämän jättäessä Verlan, mutta piti silti esimerkiksi Thesleffin seuruetta ”herroina” ja agronomi Breitensteinin perhettä toisena ”rotuna” kuin omaa perhettään.¹⁶¹ Tehtaan työmiehiä pistäytyi myllytupaan usein jutustelemaan, mutta kun myllärin pojan jalkaan sattui kirves vihtametsällä, hermostui matkassa ollut työläisvaimo, kuinka laittoivatkin tuon ”herraspojan” metsään. Kun ensimmäinen lääkäriäkäynti Kouvolassa ei auttanut poikaa, pyysi mylläri hiukan vastahakoisesti apua agronomi Breitensteinilta, joka sitten osoittautui hyvin avuliaaksi ja käski tehtaan auton viemään pojan yhtiön sairaalaan.¹⁶²

Ylitystilanteissa rajat tulivat usein näkyviksi. Väinö Puolakan tyttäret muistavat hyvin perheensä yhteyden agronomi Breitensteinin perheeseen ehkä juuri siksi, että kontakti oli epätavanomainen:

Kertoja: Jotenki, muistan, että hirveen hyvin ne meiän kanssa, kun isä ajo niitä halkoja laanille, niin usein agronomi oli isän luona, tuli siihen jotain seurustelemaan [...] se oli kauhiasti ihme, kun isä yhtäkkiä kuoli silleen, että [...] niin sitten kun agronomikin tuli kahville hautajaispäivänä, niin se oli kyllä ihme. [...] ¹⁶³

Merkittävää suhteen muodostumisessa lieneekin, että vaikka perheen isä silloin tällöin teki ”viraapelitöitä”, kuten halon- tai massakollien ajoa tehtaan lukuun, hän ei ollut varsinaisesti tehtaalainen ja siten suoraan agronomin alainen, jolloin ylitys ei ollut yhtä suuri kuin tavallisen tehtaalaisen suuntaan. Myös aatteellisesti perhe

157 VH2b/1; VH10/6; VH22/16; Pukkila 2006, 10, 98. Suojeluskuntalaisuudesta ks. myös esim. KA VRO 75/459. Marko Tikan mukaan suojeluskuntaan kirjoittautuminen oli porvaripiireissä kunnan kansalaisen merkki, mutta osa jäsenistä jättikin osallisuutensa siihen. Tikka 2006, 34.

158 VH 35/5,21, 23; VH 10/2, 6.

159 VH 26/1, 8.

160 Pukkila 2006, 18.

161 Pukkila 2006, 114–115, 123, 149.

162 Pukkila 2006, 19, 86, 142–144.

163 VH 35/13.

Väinö Puolakka (s. 1890) ravirattailla. Puolakka oli paikallinen pienviljelijä, joka harjoitutti harrastuksenaan myös kilpahevosiä. Puolakat asuivat perheineen vuodesta 1913 Verlan keskustassa. Viljelyn lisäksi Väinö teki toisinaan myös tehtaalle työtä. Kuva: Museoviraston kuva-arkisto.

oli lähempänä virkailijakuntaa kuin työväkeä ja ammattina maanviljely ja karjanhoito lienevät olleet lähellä agronomin sydäntä.¹⁶⁴

Vaikka ylemmän yhteiskuntaluokan edustajan huomiosta oltiin imarreltuja, saatettiin heidän vierailunsa kokea myös kiusallisina, varsinkin jos niihin ei ollut osattu varautua. Esimerkiksi agronomin ja vanhan mestari Kronholmin odottamattomat käynnit herättivät Puolakan perheessä joskus arvaamattomia reaktioita, kuten seuraavista kahdesta katkelmasta käy ilmi:

Kertoja 1: Agronomi oli hyvissä väleissä meidän perheen kanssa.

Kertoja 2: Sen verran kun nyt sen arvonen mies nyt on tavallisten ihmisten kanssa, mutta se kävi aina kattomassa meidän äitin lehmä. Vanhanaikain navetta, että sitä lantaa oli kevätaikaan melkein että kynnyksestä yli, ja se kun oli pitkä mies, niin kerrankin äiti näki ikkunasta, se oli jo vähän vanhempi ja kumara, että taas se könyää: ”Jokos se pahus taas könyää...” Se kävi aina tarkastamassa, millasessa kunnossa äitin lehmät oli.

[...]

Kertoja 2: Mie en tiedä minkä tähden se tuli se vanha mestar, se Kronholmi tänne, kun veli söi siinä pöydän puolella, kun ei ny paljo kukaan [koputtanut ovelle], me nyt joskus kurillaan kolkutettiin, niin veli kiljas, että ”Astu sisään sellaisena kuin olet!” ja vanha mestar tuli sitte [sisään], niin veli lähti vetään [pakosalle]... [naurua] Voi herranjestas... [arvokkaita] ihmisiä, [ei] niille voinu sanoa, kaukaant kierrettiin, niinku opettajiiki, kun vaan kerkis karkuun tai salaa piiloon [...]¹⁶⁵

164 VH 35/1, 9, 19.

165 VH 35/3, 4.

Virkailijaperheisiin kuuluvalla naisväellä oli oma oleellinen osuutensa yhdyskunnan sairaanhoidossa: sekä rouva Breitenstein että konttorineiti Grönstrand hoitivat sairaita, auttoivat haavereissa ja neuvoivat esim. lastenhoidossa 1920–1940-luvulla. Nämä ovatkin ehkä tapahtumia joiden yhteydessä he tulivat lähimmäksi työläisten arkimaailmaa. Molemmilla oli myös koira, jota piti ulkoiluttaa, joten he olivat yleinen näky kävelyllä kylän raitilla. Lapset kertovat matkineensa heitä leikeissään ja oppineensa sitä kautta ”koiraruotsia”, jota lemmikeille puhuttiin. Kylän tyttöjä otettiin myös virkailijoiden perheisiin palvelusväeksi. Kävelyllä ollessaan saattoivat naiset antaa kehuja kauniisti hoidetuista puutarhoista, kysellä perheenjäsenten vointia tai kauhistella pyykin huuhtomista avannossa. He kävivät ostoksilla ja heille myytiin elintarvikkeita. Lapset voitiin lähettää viemään tilausta, jolloin palkkana oli yleensä ”karsua” (karamellia) tai jotain muuta hyvää. Lasten mieleen on jäänyt näiltä lähettimatkoilta konttorineidin valtava talo, jossa hän asui yksin koiransa kanssa ja jonka ovi oli yleensä lukossa toisin kuin muiden Verlan talojen ja mökkien. Ainakin 1930-luvulla naiset osallistuivat myös kylän harrastustoimintaan sen johtohahmoina: rouva Breitenstein ompeluseurassa ja neiti Grönstrand Werlan Kirin perustajajäsenenä ja naisten osaston johtajana.¹⁶⁶

Tehtaan työntekijöitten näkökulmasta kylän säätyläisiltä jouduttiin siis usein pyytämään asioita – työtä, palkkaa, neuvoja, apua sairaanhoidossa – joten ei liene ihme, että mieleen on jäänyt tilanne, jossa säätyläinen on saanut pyytää apua kyläläiseltä ja kyläläiset saivat hiukan naureskella herrasväen kokemattomuudelle:

Mutta sitähan minun piti puhua, kun sitt tuli Ilmonen Eliksinin jälkeen kasööriks, sillä oli kanoja, palvelijat hoiti kanoja ja ne alkokin hautomaan, niin se [rouva?] tuli meidän äitilt kysymään, kun äitill oli kanoja, että ”Mitä hän teke niille kanoille, kun ne vaan hautoo, istuu, ei muni?” Äiti sano, että heitä vettä niiden päälle, että ne pelästyy, sitt se varmaan pysähtyy se hautomiin. Parin päivän päästä tul sitte se rouva: ”Minä olen pirkotanut vettä luudan kanssa niiden päälle hirveesti, ja ne vaan hautoo... [naurua]”¹⁶⁷

Samalainen rajoja silloin tällöin ylittävä tai madaltava tekijä kuin harrastukset tai sivuelinkeinot oli naapurisuus: esimerkiksi 1930-luvulla mestarin naapurissa asunut työväenperhe koki mestarin perheen itselleen muista poikkeavan läheiseksi. Samoin 1800-luvun patruunan kasvattipojan ja 1920-luvun agronomin lasten erityinen suhde syntyi kaikista kylän keskiluokan lapsista juuri naapurissa tai lähellä patruunan pytinkiä asuvien lasten kanssa.¹⁶⁸ Verlan tehtaan supistuessa 1950-luvulla muualle töihin siirtyneet saattoivat kokea outona, kuinka esim. Voikkaalla mestareita sinuteltiin ja heille saatettiin jopa hiukan sanoa vastaan. Verlassa ”oltiin nöyriä ja toteltiin heti, oli homma mikä tahansa”. Tämä kuitenkin päti sellaisenaan tuohon aikaan ilmeisesti vain tiettyihin mestareihin ja vain tehtaan ja työajan sisällä. ”Siviilissä” samainen mestari saattoi olla naapuri ja sinutteluväleissä.¹⁶⁹

166 VH4/1, 6–7; 13, 20; VH10/2–3; VH 19/1; VH20/3, VH22/4, 7, 15; VH7/1–2; WA Div: Syföreningens Kassabok 1934–1939 ja ptk 6.12.1938. Pyykin huuhtontaa kauhisteli rouva Ilmonen. VH 4/6.

167 VH 4/6–7.

168 VH 29/2; VH 23/2–3; 8; 10–11; VH 35/13.

169 VH 13/5; Nordberg 1974, 77.

Rajoja oli myös työväenluokan sisällä. Verlassa kerrotaan esimerkiksi työmiehestä, joka makasi sammuneena kylän laanilla, kun agronomi tuli häntä herättämään: ”Mitä sinä siinä maka? Nouse ylös!” Valtajärjestelmän kyseenalaistava vastaus tarinassa kuuluu: ”No jos tää on sin paikkas, niin täshän tää on.” ja mies lähti kotiaan kohti.¹⁷⁰ Mielenkiintoista kyseisessä tarinassa on, että ylöskomentaja vaihtelee: joskus puhutaan patruunasta, välillä taas kyseessä on Martti Kajander, verlalainen työväenliikkeen mies, jonka sanotaan olleen päätään pitempi muita ja jonka ura kulki punakapinallisesta kunnanvaltuuston puheenjohtajaksi symboloiden siten samalla yhteiskunnan eheytymisprosessia sisällissodan jälkeen. Kajanderin mukanaolo tarinassa kertookin siitä, kuinka kaukaiseksi työläisten ”omakin mies” voitiin toisinaan kokea.

Silloin tällöin muisteluissa esiintyy ilmaus ”koko kylä”. Esimerkiksi kaadettua villisikaa tuli katsomaan ”koko kylä” taikka ”koko kylä” nauroi miehelle, joka ajeli lastenvaunuissa pitkin kylänraittia.¹⁷¹ Ilmaisuu on kuvaava ja arkiselle kielenkäytölle sekä kaskuille tyypillinen, mutta luonnollisesti myös epätarkka ja itse asiassa paikansa pitämätön. Yhdyskunta koostuu yksilöistä, jotka kaikki kokevat maailman eri tavalla ja eri näkökulmista. Eri henkilöiden mielestä ”koko kylä” varmasti käsittäisi eri henkilöitä. Paitsi että yläluokka lienee jäänyt näissä yhteyksissä ”koko kylän” ulkopuolelle, on myös työläisissä ja keskiluokassa aina niitä, jotka kuuluvat meihin ja niihin jotka eivät, sekä omasta tahdostaan että toisten tahdosta. Jotkut verlalaiset eivät koskaan osallistuneet edes urheiluseura Werlan Kirin pikkujouluihin, jotka kuitenkin olivat luultavasti kylän suurimpia yhteisiä tapahtumia.¹⁷² Kaikkia rajoja ei ylitetty.

LAPSET RAJOJEN YLITTÄJINÄ

Sanna-Kaisa Spoofin mukaan Jokelan tiilitehdasyhdyskunnassa keskiportaan lapset liikkuiivat vaivattomimmin niin ylä- kuin alapuolellaankin sosiaalisessa hierarkiassa.¹⁷³ Lapset (ja nuoret) ovat Verlassakin luultavasti se ryhmittymä, joka helpoiten ylitti ja jonka annettiin ylittää sosiaalisia raja-aitoja yhdyskunnassa. Paikallisjohtajan lasten koulunkäynti tapahtui yleensä erillään kyläläisistä, mutta koulun jälkeen ja loma-aikoina lapset halusivat olla lapsia ja tarvitsivat leikkeihinsä kavereita.¹⁷⁴ Jo 1800-luvun puolella tehtaan mylläriin tytär löysi leikkikaverikseen patruunan kasvattipojan ja 1920-luvulla kuvio toistui uuden mylläriin perheen kanssa, kun agronomin lapset olivat siinä iässä, että kaipasivat seuraa.¹⁷⁵ Esimerkiksi agronomi Breitensteinin poika haki mylläriin lasten lisäksi seuraa pienviljelijä Puolakan pojista, jotka asuivat myös varsin lähellä. Hakureittinä toimi patruunan pytingillä keittiö, pienviljelijän kotona taas pihamaa: suoraan sisään omasta poikkeavaan yksityiselämän ja asumisen piiriin ei tungeteltu:

170 VH 22/15.

171 VH 22/11.

172 VH 26/7.

173 Spoof 1997, 268–269.

174 VH 23/2–3,8; VH 30/1–2,4–5; VH 7b/9; VH 7c; VH 4/13–14.

175 VH 28, VH 23/2–3, 8; VH 7a/4.

Sitt oli kovasti, ku meill oli sika, tehtiin makkaroi, ja veljestäkin se oli olevinaan erikoista ja se puhu vielä silleen lapsellisesti, juoksi sinne agronomin keittiölle ja sano, ”onkos Valtter [agronomin poika] kotona, joutuu meille, meillä tehdään mattaroi!”, kattomaan sitte kun sianmakkaroi tehdään. [naurua] [...] mutta kuitenkin se Valtteri tuli aina meidän veljee [hakemaan], ei se tullu sisään, mutta pihaan huuteli veljeä leikkimään kanssaan.¹⁷⁶

Kylästä ja leikkitovereista erottavan ruokakellon kutsun agronomin lapset kokivat myös kiusallisena. Silloin alkoivat kylän lapset nimittäin ilkkua: ”Akronomin penskat kottiin! Akronomin penskat kottiin!”¹⁷⁷ Kutsu kotiin ja tapa, jolla se tehtiin – kellonsoitto – oli arvatenkin kaikille lapsille muistutus kuulumisesta leikkiyhteisön lisäksi myös toisiin yhteisyyksiin, perheisiin, jotka edustivat erilaista taustaa.

Paikallisjohtajan lasten lähtiessä toisille paikkakunnille kouluun alkoivat he kasvaa enemmän erilleen kylän maailmasta, vaikka lomille palattiinkin aina Verlaan ja esimerkiksi agronomin poika oli kesäisin mukana tukinuitossa. Ainakin hänen muistoissaan vanhat tukkijätkät hyväksyivät pojan täysin porukkaansa. Samoin Werlan Kirin toiminnassa saattoivat kohdata erilaisista sosiaalisista taustoista tulevat lapset ja nuoret. Agronomin tyttäret kävivät nuoruudessaan mm. Jaalassa tansseissa, vaikka olivatkin suutuksissaan isälleen, kun tämä ei päästänyt heitä sinne yksinään. Mukaan lomille saattoi kuitenkin tulla myös joku koulukaveri seuraa pitämään, jolloin nuoret eivät olleet enää vain kyläläisten seurasta riippuvaisia.¹⁷⁸

Nuorimmat lapset eivät olleet vielä niin tietoisia yhteiskuntaluokkien välisistä eroista kuin vanhemmat, mutta iän karttuessa erot kävivät selvemmiä. Raja-aitoja rikkoi estottomasti aina työväenluokkaan asti esimerkiksi tehtaan sosiaalipäällikön 5-vuotias poika 1950-luvun alussa vaeltelemalla naapureissa kyläsillä ja aina hänet otettiin hyvin vastaan. Aivan tavanomaisesta lapsen vierailusta kuitenkin tuskin oli kyse, sillä tuskinpa tavallisten tehtaalaisten lapsille olisi käyty kahvia keittämään.¹⁷⁹ Agronomin neitejä taas katsottiin jo sitten vähän ylöspäin, ja kylän nuoremmille lapsille he toimivat esikuvina, joita matkittiin. Eräs kertoja selittää koettaneensa karttaa ”paremmassa asemassa olevien” lapsia ja perhettä: heitä saatiin ujustella, pelättiin, ettei osata olla ”oikein”. Aloite ystävyiden solmimisesta jäi näin asemaltaan ylempään luokkaan kuuluvan harteille.¹⁸⁰ Orvar Löfgren on huomannut samantapaisia tunteita kuin yllämainitulla kertojalla ruotsalaistyöläisten muistoissa, joissa on paljon kykenemättömyyden tunteita, tunteita siitä, ettei osata tulla toimeen ja käyttäytyä kaikissa tilanteissa.¹⁸¹ Rajat näyttäytyivätkin oletettavasti selvempinä ja opittiin tuntemaan nuorempana työväestä ylä- ja keskiluokkaan päin kuin päinvastoin.

Erojen kokeminen on joka tapauksessa ollut henkilökohtaista ja persoonasta ja tilanteesta riippuvaa. Vaikka keskiluokan mies olisi sotien välisenä aikana kylällä katsottu kansanmieheksi, hänen vaimonsa saattoi olla ”eri maata”. Yksi keskiluo-

176 VH 35/13, 20.

177 VH 30/1–2; VH 4/13.

178 VH 30/1–2,4–5; VH 7b/9; VH 7c; VH 4/13–14.

179 VH 37/5.

180 VH 10/3; VH 11/5; VH 22/15.

181 Löfgren 1991, 152.

Tehtaan sosiaalipäällikön Torsten Oljemarkin poika Anders seikkaili usein naapureissa. Perhekuva on otettu vaalean virkailijatalon pihassa 1950-luvun alussa. Kuva: Museoviraston kuva-arkisto.

kan lapsista saattoi erottaa työläislapsista selkeästi ja oma-aloitteisesti, mutta toinen ei tunnustanut erottuvansa joukosta millään tavalla. Kolmas taas tunsi eron lähinnä suhteessa johonkin tiettyyn asiaan, kuten suojeluskuntalaisuuteen. Muistiin on painunut esimerkiksi, että kunnan jalkineapua jaettaessa ei nk. keskiluokan perheelle apua suotu, vaikka tarve olisi ainakin lapsen mielestä ollut aivan yhtä suuri.¹⁸² Vanhempien piti neuvotella työväestön tytön ja kansakoulun opettajan tyttären ystävyyssuhteen sopivuudesta 1930-luvulla – tässäkin aloite oli ”ylemmällä” taholla eli opettajattarella, joka totesi, ettei hänellä ole mitään suhdetta vastaan, jolloin vanhemmatkin hyväksyivät sen. Muiden lasten keskuudessa tyttö tunsi kuitenkin saaneensa muista poikkeavan leiman.¹⁸³

HARRASTUKSET JA YHTEISTILAISUUDET RAJOJEN YLITYSMAHDOLLISUUKSINA

Tyypillisiä yhteiskunnallisten rajojen ylittämisen ja yhteisyyden rakentamisen tilanteita tarjoavat erilaiset harrastukset ja juhlat, jotka toimivat Tarmo Koskisen havainnon mukaan tehdasyhteisön ”solmuina”. Tällä hän tarkoittaa yhteisyyden lujittamista positiivisessa mielessä ja sen eri ryhmittymien liittämistä yhteen. Koskisen mukaan toimivan tehdasyhteisön kannalta on olennaista, että tehtaan päivittäin uusintama työn- ja vallanjakohierarkia kyetään tarvittaessa mitätöimään ja ylittämään. Tällöin yhteisön sisälle ei pääse rakentumaan ryhmittymiä, jotka asettuisivat toistensa vastavoimiksi, toisin sanoen yhteisöön ei synny useampia erillisiä, mahdollisesti jopa toisilleen vihamielisiä yhteisöjä.¹⁸⁴ Yhteisötapahtumia – niitä valmis-

182 VH 22/4,16, VH 4/8–9.

183 VH 4/passim; VH 10/passim; VH 22/8.

184 Koskinen 1989, 56–58, 112–113.

teluja, tapahtumia ja tilaisuuksia, joissa yhteisö mitätöi sisäiset rajansa ja tulee näkyväksi kokonaisuutena, aivan kuin tuottaa itsensä – Koskinen kuvaa käsitteellä ”joukkosydämen lyönnit”. Ne osoittavat yhteisön olevan toimintavalmis, vaikka se ei olisikaan jatkuvasti nähtävissä. Joukkosydämen lyönnit ovat yhteisön merkkipaaluja, jotka tilaisuuden onnistuessa vakuuttavat yleisölle, että ”se pyörii sittenkin”.¹⁸⁵

Koskinen näkemys yhteisöharrastuksista yhteiskuntaluokkien välisiä rajoja mitätöivinä tai niiden ylittämistä helpottavina tekijöinä on mielenkiintoinen ja varmasti oikean suuntainen. Kuitenkaan pelkkä yhteisötapahtumien olemassaolo ei todista yhteishengen kattavuutta tai yhteisyyden lujuuutta. Toki tilanne on terveempi, silloin kun niitä on, kuin jos yhdyskunnan eri ryhmittymät eivät koskaan tapaisi toisiaan, mutta ongelmaksi jää, kuinka tapahtuman onnistumista voidaan arvioida. Kuinka usein tapahtumia pitäisi olla? Tuleeko aivan kaikkien osallistua? Mitkä ovat ihmisten motiivit tulla paikalle ja puhua tai toimia toistensa kanssa? Pelkkä samassa tilassa samaan aikaan näyttäytyminen tuskin tarkoittaa yhdyskunnan yhtenäisyyttä ja yksimielisyyttä. Rajat ja hierarkiat voivat toistua myös yhteisöharrastuksissa.

Virkailijat, työnjohtajat ja työläiset toimivat Verlassa toisinaan samoissa yhdistyksissä, ja osallistuivat kylän yhteisiin tapahtumiin aivan huippua myöten: jo patruuna Kreidlin kerrotaan vaimoineen tulleen katsomaan tehtaalaisten näytelmiä Ojaselaan samoin kuin tehtaalaiset saapuivat patruunan juhannusjuhliin Kokkollalle.¹⁸⁶ Verlan mestareista esimerkiksi vuoromestari Hjalmar Moberg toimi Werlan Kirin innokkaana ja aktiivisena puheenjohtajana vuosikaudet ja Otto Richter sekä Kaarlo Soljama tehtaan VPK:n päällikköinä. Kasööri, neiti Grönstrand ja sosiaalipäällikkö Torsten Oljemark ovat hyvin verrattavissa heihin: konttorineiti toimi Kirin sihteerinä ja naisten jaoston johtajana ja Oljemark mm. mieskuoron puheenjohtajana, vapaapalokuntalaisena, Kirin toimitsijana ja puhe- ja keskustelukerhon sihteerinä. Agronomi Breitensteinin rouva taas oli kylän ompelukerhon varastonhoitaja.¹⁸⁷ Näin kontakteja yhdyskunnan ja tehtaan eri ryhmittymien välillä oli myös vapaa-ajalla, mutta ”ylempään” luokkaan kuuluvat henkilöt yleensä luontevasti asettuivat myös siellä vastuu- ja johtoasemiin.

Kaikkia harrastuspiirejä ei koettu kuitenkaan kaikille avoimiksi tai yhteisiksi. Tehtaan ammattimiehiä, mestareita, maanviljelijöitä ja muuta ”keskiluokkaa” kuului esimerkiksi metsästyseura Selänpään Eräveikkoihin, mutta osa kyläläisistä piti seuraa kuitenkin ”herrakerhona”, johon tavallisilla tehtaalaisilla ei ollut oikein asiaa. Eräs paikkakunnan viisunikkari teki seurasta laulunkin, jossa luettiin sen jäsenistöä.¹⁸⁸ Verlaan perustettiin 1949 puhe- ja keskustelukerho, joka oli ensimmäisenä lukukautenaan melko suosittu tai ainakin sen kokouksiin osallistui aina yli kymmenen henkeä. Vähitellen toiminta kuitenkin hiipui ja syyksi esitettiin aiheesta käydyssä keskustelussa mm. että kerhon jäsenistö koostui ”nk. yhteiskunnan

185 Koskinen 1993, 26. Itse ”joukkosydän” viittaa Raoul Palmgrenin 1960-luvulla ilmestyneisiin tutkimuksiin työväenliikkeen kaunokirjallisuudesta.

186 VH 28/3; VH 29/1.

187 VNK Rekisteristä poistetut yhdistykset n:o 56958; PRH Yhdistysrekisteri n:o 24634; WA Fri Ha:1; WA Puhe- ja keskustelukerho Ha:1; WA Diverse Verla Syförening Kassabok ptk 13.12.1938; VH 23/11; VH 37/1–4; *Kymi-yhtymä* 5/1951, 9, 12–14.

188 VH 5/6–7.

tukipyväistä”, eikä siksi kiinnostanut nuorisoa. Joukkoon kuuluikin ”keskiluokan” lisäksi esimerkiksi työväen ”eliittiä” kuten kunnanvaltuutettu.¹⁸⁹

Oletettavasti samoin kuin lasten tuttavuuksien suhteen, saattoi ”ylemmältä” taholta tuleva aloite olla merkittävä myös rajoja ylittävissä harrastusyhteyksissä, kunhan se ei leimannut harrastusta niin voimakkaasti, että se olisi saanut toisen osapuolen vieroksumaan kanssakäymistä. Esimerkiksi Pia Lemisen näkemyksen mukaan työväenluokasta peräisin olevan sisäkkötytön oli mahdoton liittyä lottiin Kyröskoskella, paitsi ympäristönsä todennäköisen paheksunnan takia, myös koska se olisi tuonut rajat hänen elämässään vielä merkityksellisemmiksi kuin ne entuudestaan olivat:

Miksi Laura, palvelustyttö, olisi vapaaehtoisesti mennyt samaan järjestöön omien työnantajien ja heidän ystäviensä kanssa, kun juuri he muutenkin määräsivät hänen elämänsä ja käyttäytymistään? Juuri lottiin kuuluvia naisia hän joutui aamusta iltaan rouvittelemaan ja neidittelemään ja juuri heidän seurassaan hänen oletettiin noudattavan tiukkoja käyttäytymissääntöjä, joita hän ei tuntenut omikseen. [...] Todennäköisesti tämä käskysuhde olisi siirtynyt sellaisenaan myös emännän ja palvelijattaren ”yhteiseen” harrastukseen. Meneminen lottiin olisi merkinnyt Lauralle vapaaehtoista alistumista tämän valtasuhteen laajentamiseen.¹⁹⁰

Tuskin voidaan kuvitella Verlan patruunan ja työläismiehen juhlassakaan käyneen kovin tuttavallisiksi keskenään ja tuskinpa työläisnaiset pitivät itseään rouva Breitensteinin ”vertaisina” vaikka toimivatkin samassa ompeluseurassa. Yhteiset harrastukset, juhlat ja ylipäänsä kohtaamiset vapaa-ajalla kuitenkin edesauttoivat yhdyskunnan laajuisen yhteisyyden tunteen kehittymistä muiden identiteettien ja yhteisyyksien rinnalle.

Vastakohtana Koskisen juhliin ja poikkeuksellisiin yhteisötapauksiin keskittyvälle teemalle Pia Leminen toteaaakin yhteisön toimineen nimenomaan arkipäivän tilanteissa ilmeisen moitteettomasti. Eri yhteiskuntaluokkiin kuuluvat ihmiset olivat tekemisissä toistensa kanssa joka päivä ilman mitään kaikenkattavaa luokkavihaa. Ihmiset tunnettiin yksilöinä hyvine ja huonoine puolineen ja ne hyväksyttiin. Silti luokkien välillä oli rajat, jotka otettiin käyttöön tietyissä tilanteissa.¹⁹¹ Tämä on nähtävissä myös Verlan muistelussa.

RAJOJEN OHITTAMINEN

Ahvenisto: Jos ajatellaan että se yhteisön ”runko” tulis tehtaalta, niin silloinhan luokiteltais koko perhe aina sen pään mukaan?

Kertoja: Joo. Kyll se minusta nimenomaan tuli, jos ajatellaan sitä, millä portaalla kukin oli, joku tämmönen yhteiskunta-arvojärjestys, kyllä se siitä lähti ja siihen saatto tietysti liittyä, että minkälainen se muu perhe oli ja elämäntapa [elin?]taso ja muu, mutta ei niissä niin

189 WA Puhe- ja keskustelukerho Ha:1 passim; VH 2b/6; VH16/3.

190 Leminen 1996, 179.

191 Leminen 1996, 184–185.

kovin paljon [ollut eroja]. Minä en pystyis sanomaan... Kun minä sanoin, että oli siistiä, ettei ollu mitään ryysyrantoja. Eikä ollu oikeestaan mitään hierarkian alapuolella oleviakaan ihmisiä. Jonkinlaiset vähän sellaset pienet reppanat, ne oli tän kylän ulkopuolella.¹⁹²

kertoja nainen, s. 1920-luvun lopulla

Vaikka yllä siteeratun kertojan arvion mukaan yhdyskunnan sisäpuolella ei ollut hierarkian alapuolella olevia ihmisiä, erottuivat jotkut asukkaista ympäristöstään. Tietyt esimerkiksi elintapoja ja käytöstä koskevat normaaliuden kriteerit ja niistä poikkeaminen vaikuttivat yksilön asemaan yhteisyydessä ja pyrkimykseen sijoittaa heidät yhteisyyden ulkopuolelle. Tämä on alue, josta puhutaan varoen, ehkä siksi, että arviot ovat aina subjektiivisia ja leimaaminen tutkijan kuullen tuntuu uskalletulta. Vaiteliaisuuteen saattaa vaikuttaa myös kylän idyllinen maine, jota ei haluta tahrata.¹⁹³ Verlan 2000-luvun vaihteen muistelussa muista kyläläisistä erottuu menneisyydestä kuitenkin esimerkiksi nk. Riemulan pariskunta (noin 1930-lukua), joka sai nimensä viettämänsä huolettoman elämäntavan mukaan. Suosittu on esimerkiksi kertomus pulla- tai munkkitaikinasta, joka jäi kesken, kun Riemulassa keksittiin, että lähdetäänkin viinan hakuun.¹⁹⁴ Näin tarinaan tulee mukaan naisen ja kodinhoidonvelvollisuuksien laiminlyönnin poikkeavuus ja anteeksiantamattomuus.

Viinan lisäksi huonot käytöstavat, riitely ja näpistyksen vaikuttivat muiden suhtautumiseen.¹⁹⁵ Pienessä kylässä kovaääninen riitely ei voinut jäädä huomaamatta, joten naapurienkin oli pakko seurata asioiden kulkua, halusivat tai eivät. Vaikka perheasioihin ei yleensä olisi puututtu, oli tietty määrä itse- ja kylänsuojelua sallittua. Esimerkiksi kerran kerrotaan Riemulassa riidellyn kovasti, jolloin mies uhkasi lopulta polttaa koko talon. Uhkaus ei päässyt koskaan toteutusasteelle, mutta ai-keesta ei missään tapauksessa olisi tullut mitään, sillä naapurit olivat jo hakeneet vesiämpärit valmiiksi sammutusta varten. Ainakaan kaikkien osalta ei kyseessä ollut vain pilanteko, vaan arvaamattoman käytöksen herättämä oikea epävarmuus ja sen helpottaminen.

Alkoholi mahdollisti myös yleisemmin tavallisesta poikkeavan käytöksen ja normien ylitykset. Kustaa Vilkun mukaan juominen on sääty-yhteiskunnan aikaan talonpoikien keskuudessa ymmärretty yksiselitteisesti ilonpidoksi ja juomin- git ”myönteisen kansanhuumorin sävyttämiksi tilaisuuksiksi”. Talonpoikaisyhteisö salli juopuneiden narrimaisen käytöksen, ellei ketään paikalla ollutta loukattu. Humalaisia saatettiin jopa pyytää tai yllyttää pilkkaamaan normeja, koska heidät katsottiin syyntakeettomiksi ja he näin samalla saattoivat purkaa ympäristönsä tunto- ja paineita.¹⁹⁶ Raittiusliike kasvoi Suomessa joukkoliikkeeksi kuitenkin jo 1800-luvulla.¹⁹⁷

192 VH 22/15.

193 Samalla tavalla Seppo Knuuttila on huomannut esimerkiksi Rasimäessä tehtävän tutkimuksen ja haastattelutyön itse asiassa uusintaneen kollektiivisuutta. Kylästä ja sen elämästä haluttiin kertoa parhain päin, yhteisiä asioita korostettiin ja kyläläisten keskinäiset suhteet pyrittiin pitämään poissa keskustelusta – juoruta ei haluttu. Tällöin tutkija voi tulla tietoisiksi vaietuista asioista tai alueista, mutta ei pääse välttämättä sen pitemmälle. Knuuttila 1996, 66–67.

194 VH 10/4, 20; VH 23/14.

195 VH 10/4. Ks. myös 23/14.

196 Vilkuna 2000, 34–35.

197 Ks. esim. Sulkunen ja Alapuro 1987, 142 ja passim.

Luonnollisesti virallinen haastattelutilanne vaikuttaa muistoihin, joita ollaan valmiita kertomaan ja joista halutaan kertoa. Muistitiedossa Verlan miehet saattoivat maistissa ollessaan olla julkisesti hauskoja, uhmata auktoriteetteja tai ryhtyä tappeluun. Viinan voimalla uskallettiin uhitella poliisille tai heittää vettä kylän keskustassa. Muistoihin liittyy kuitenkin myös pelkoa, huolta ja (kätkeytä) pahaa mieltä. Viina haettiin yleensä kylän ulkopuolelta niin kieltolain aikaan kuin muulloinkin, vaikka salakapakastakin huhuttiin ja myöhemmin kylän ”kahvilassa” myytiin myös olutta. Tarinan mukaan eräs vaimo kyllästyi miehensä toilailuihin lopulta niin, että kielsi paikallista taksikuskia enää ottamasta äijää autoonsa (todennäköisesti 1940-lukua). Tuostapa veikot keksivät oivan ajatuksen: mies pistettiin lastenvaunuihin, jotka sidottiin taksin perään ja niin herätettiin ”koko kylä” huristamalla sen halki: mies ei ollut autossa, vaikka kyydin saikin.¹⁹⁸

Normaalin yhteis-(ja yhdys-)kuntahierarkian ulkopuolella olevia henkilöitä Verlassa ovat edustaneet myös esimerkiksi kerjäläiset, kulkurit tai ”kylähullut”, originellit, joista monet olivat koko kunnan alueella tuttuja ja jotka aina sopivin väliajoin palasivat lähteäkseen taas uudelleen; Sysmän Jussi ja Hanna gramofoneineen ja ryysyineen, Laulu-Loviisa, joka aina mennessään höpötti ja oli siitä saanut nimensä...¹⁹⁹ Esimerkiksi pitkäaikaisen kiertolaisen Sysmän Jussin tekee Eino Pukkilan muistelmissa jännittäväksi juuri epä tietoisuus siitä, oliko hän ”houna, rikki viisas vai heitännäinen” ja vetikö hän juttukumppaniaan höplästä ollenkin tavallista älykkäämpi mies.²⁰⁰ Hanna kuoli jo 1929, mutta Jussi kierteli kylä vielä 1940-luvulla, kunnes kuoli 1950.²⁰¹

Suomalaisessa kansankulttuurissa kyläoriginellit ovat olleet sangen yleinen ilmiö. Tuija Joutsivuon (Saarinen) mukaan heitä oli erityyppisiä, mutta muista he erottuivat esimerkiksi pukeutumisellaan, elämäntavallaan, ajatuksillaan ja/tai käyttäytymisellään. Originelli toisaalta hauskuutti kyläläisiä, mutta oli samalla arvaamaton ja siksi häneen suhtauduttiin varoen – pilkka saattoi kohdistua miltei kehen tahansa.²⁰² Lynn Åkessonin tulkinnan mukaan originellit olivat usein kansan sankareita, koska he pystyivät sanomaan sen, mitä monet ehkä olisivat halunneet sanoa, mutta eivät uskaltaneet tai tohtineet. Originellit saattoivat haastaa ja uhmata kommentaillaan paikallisia hierarkioita ja niin antaa kansalle naurunsa mahtieliitin kustannuksella. Samalla tavoin kuin muunkin huumorin kautta, on kylähullun sanoilla ja tekemisillä tehty sosiaalinen valtarakennelma hetkeksi näkyväksi ja yhtä aikaa kyseenalaistettu. Samalla kylähullun sanavalmius oli kuitenkin tapa selvittää hengissä ja ansaita toisten kunnioitus; sillä puolustauduttiin marginalisoitumista, kategorisointia ja leimaamista vastaan. Rooli onkin kaksijakoinen: originellit ovat yhtä aikaa rakastettuja ja vihattuja, ihailtuja ja pelättyjä.²⁰³

198 VH 4/7; VH 22/10–11; VH 10/4; VH 7c; VH 3/14.

199 VH 10/2,4; VH 4/5,7; VH 20/4. Stephen Caunce onkin todennut kulkureista yms. puhuttaessa ihmisten usein toteavan, ettei ”sellaisia ihmisiä tapaa enää”. Näin heidän katoamisensa kuvastaa yhteiskunnan muutosta: nykyaikana he ovat menettäneet merkityksensä, funktionsa yhteiskunnassa. Caunce 1994, 82.

200 Pukkila 2006, 169–171.

201 Selänpään perinnepiiri 2005, 147; Sysmän Jussin virkatodistus.

202 Joutsivuo 1995, 164–167; Saarinen 2000, 77–78, 89, 97–98.

203 Åkesson 1996, 179–183.

Sysmän Jussin ja Hannan omaisuus kulki mukana rattailla, mm. isot istuinkivet. Jussilla oli kuulemma hatussaankin rojua. Kuva: Museoviraston kuva-arkisto.

Yhteiskunnallisessa hierarkiatutkimuksessa kulkurit on yleensä helppo sijoittaa alas, mutta myös Verlan tehdasyhdyskunnan elämässä he ovat olleet omalla tavallaan merkkihahmoja. Heidän tulonsa kylään pantiin merkille ja se toi vaihtelua arkeen, heitä mentiin katsomaan ja jututtamaan, ja aina he saivat jostain yösjän. Heitä muistellaan ylpeinä ja he ovat siirtyneet osaksi kansanperinnettä. Toisaalta heitä kuitenkin pelättiin ja heidän nimiään on käytetty jopa lasten pelottelemiseen: ”Jos et ole kiltisti, niin Sysmän Jussi vie...”. Kiertolaisten elämäntapa oli täysin erilainen kuin muun kylän, he erottuivat muista jo ulkonäöltään, mutta silti he kuuluivat yhdyskunnan elämään.²⁰⁴ Näin tarkastellen originellit tuntuvatkin sijoittuvan ennemmin koko hierarkian ulkopuolelle kuin sen alapäähän. He elivät omien sääntöjensä mukaan, yhteisyyden tuomat pakotteet eivät koskeneet heitä. Sen sijaan heitä koskevat tarinat ja kertomukset vahvistivat muiden yhdyskunnan jäsenten välistä yhteisyyttä: originellien erilaisuutta vasten oli helppo kokea muiden kertojien samanlaisuus ja yhteenkuuluvuus.

Kiertäviä ja Verlaan aina uudelleen palaavia hahmoja olivat myös 1800-luvun ja 1900-luvun alkupuolen kulkukauppiaat, ”reppuryssät” ja torikauppiaat, jotka tulivat joka toinen viikko järjestettävälle litviikkimarkkinoille Verlaan myymään tuotteitaan. Kulkukauppiaat majoitettiin kylän taloihin kortteeria pitämään, minkä jälkeen he taas jatkoivat matkaansa.²⁰⁵ Verlassa tehtiin 1900-luvun alkupuolella ryöstömurha, kun yksi kulkukauppiaista, ”Ryssä-Jussi”, tapettiin matkalla kylästä pois-päin. Tekijät olivat paikallisia miehiä, heidät saatiin kiinni ja tuomittiin, mutta tuo-

204 VH 26/7; VH 22b/1; Pukkila 2006, 169–172. Ks. myös kerjäläisistä ja romaneista *ibid.* 55–56.

205 VH 10/2; VH 20/2–3.

mion istuttuaan he palasivat takaisin kotiseudulle. Muistitiedossa kuitenkin todetaan, että ”tästä kamalasta ryöstömurhasta levisi suuri kauhu pitkiksi ajoiksi väen keskuuteen”.²⁰⁶

Samalla tavoin yhteiskunnan ulkopuolella ja omien sääntöjensä mukaan kuin kerjäläiset ja ”kylähullut” elivät romanit. Romaneja mainitaan poikenneen 1900-luvun alkuvuosikymmeninä hyväksytyinä vieraina Verlan taloissa,²⁰⁷ mutta 2000-luvun vaihteessa kerätyssä muisteluaineistossa ainakin osa kyläläisistä vierasti heitä ja arimmat pistivät ovensa kiireesti lukkoon, kun näkivät heitä olevan liikkeellä. Poikkeava olikin mies, joka erityisesti kutsui romaneja luokseen.²⁰⁸ Miika Tervosen mukaan romaniväestön asema ja suhde valtaväestöön onkin muuttunut Suomessa toisen maailmansodan jälkeen, kun vastavuoroisuuteen maaseudun väestön kanssa perustunut kiertelevä elämäntapa menetti vähitellen pohjansa.²⁰⁹ Romanit eivät tehdasyhdyskunnassa olleet koskaan ”meitä”, mutta uhka heistä alkoi muodostua ilmeisesti vasta myöhemmässä vaiheessa. Tämä erilaisuus samalla tavoin kuin kiertolaiset todennäköisesti kuitenkin vahvisti paikallisen asujaimiston yhteisyyden ja samankaltaisuuden kokemusta.

Luvun alussa siteerattuun muistitietoon palaten on mielenkiintoista huomata, kuinka yhteiskunnan ”rajalla” elävät hahmot elivät – tai heidän koettiin elävän – usein myös konkreettisesti sen rajalla joko ilman vakituista asuinpaikkaa ja kulkien missä milloinkin, tai asuen syrjässä muista, kylän ulkopuolella, ei-kenenkäänmaalla. Näin kyläyhteisyys ja tehdasyhdyskunta ulkoisti erilaisuuden, joka oli liian suurta sopiakseen normaaliin vaihteluväliin. Toisinaan negatiivissävytteinen erilaisuus – kuten Riemulan pariskunta – asui kuitenkin itse yhdyskunnassa, jolloin siihen oli sopeuduttava samalla tavoin kuin esimerkiksi virkailijoiden erilaisuuteen.

KETKÄ OVAT VERLALAISIA?

Verlan ”perusrajat” pystytään edelleen rekonstruoimaan, vaikka niissä näyttääkin tapahtuneen muutosta ajan kuluessa ja jonkinlaista vaihtelua on havaittavissa niiden määrityksessä. Myös verlalaisuuden käsite ansaitsee kuitenkin hiukan tarkemman analysoinnin. Ketkä olivat verlalaisia? Seuraako käsite yksinkertaisesti kylän maantieteellistä määrittelyä vai onko sillä havaittavissa myös muita merkityksiä? Käsite tuntuu saavan erilaisia merkityksiä eri tilanteissa, mikä ei kuitenkaan ole poikkeuksellista: Sinikka Vakimon mukaan esimerkiksi Rasimäen naisten puheessa kylän alue määrittyi vaihtelevasti ja kyläläisiä olivat välillä jo kuolleet ja nykyiset, välillä kirkonkyläläisetkin, välillä taas Rasimäestä erotettiin kaikkien lähikylien asukkaat.²¹⁰

206 WA Muistitietoa Verlasta II, 11–12. Ks. myös Pukkila 2006, 41–44.

207 Pukkila 2006, 56.

208 VH 20/2–3, VH 26/7; VH 42/17.

209 Tervonen 2003, 230–231. Vuosina 1907–1930 syntyneiden romanien kerronnasta välittyy

keskinäinen riippuvuusuhde valtaväestön kanssa: majoituksesta maksettiin esimerkiksi työllä.

Toisen maailmansodan jälkeen majoitusta oli entistä vaikeampi saada ylipäänsä ja maksu haluttiin yhä useammin rahassa. Vuosina 1931–1959 syntyneiden puheessa kiertävä elämäntapa alkaakin hahmottua ongelmana, kodittomuutena.

210 Vakimo 1996, 197.

Verlan kylän ja tehtaan yhteinen nimi mahdollisti verlalaisuuden ehkä suppeimman määrittelyn, jolloin sitä käytettiin synonyyminä tehtaalaisuudelle tai työväestölle. Esimerkiksi seuraavassa katkelmassa ei-tehtaalaiseen kuuluva kertoja tarkoittaa verlalaisuudella tehtaalaisuutta käyttämällä ilmaisua ”näma verlalaiset”, eikä esimerkiksi ”ne tehtaalaiset”:

Kertoja 1: ”Ja [Verlan tehtaalaiset] haki sieltä konttorilta laput, johon oli laskettu tili ja oli sellanen tapa, että Raamatun väliin pantiin ne paperirahat...”

Kertoja 2: ”Kenest sie nyt puhut?”

Kertoja 1: ”No näistä verlalaisista”

Kertoja 2: ””Kalle” se oli, en minä muista tiedä...”²¹¹

Verlalaisuuden samastuminen tehtaalaisuuden kanssa ei kuitenkaan ainoastaan supista sen merkitystä, sillä samalla käsitteen piiriin saattavat nousta myös ne tehtaalaiset, jotka asuivat lähikyliässä itse Verlan ulkopuolella. Tehtaalla kävi työssä ihmisiä miltei kaikista lähikylistä: Nisuksesta, Pyörylästä, Tolskalta ja Pukkilasta ja tietyssä yhteydessä – esimerkiksi yhtiön tehtaiden välisissä kisoissa – he saivat edustaa verlalaisia tehtaan ja työn kautta. Seuraavassa esimerkissä hiukan kylän ulkopuolella asuvan ei-tehtaalaisen ja ei-syntyperäisen verlalaisen naisen (kertoja 2) ajatusmaailmassa tehtaalaiset muodostivat yhtenäisen joukon tarkasta asuinpaikasta riippumatta. Aihe ei tunnu häntä kiinnostavan kovin paljon, sillä hän jatkaa nopeasti jo seuraavaan aiheeseen. Kylän keskiluokkaan kuuluva, tehtaallakin työskennellyt aviomies (kertoja 1) ei anna vahvistusta hänen arviolleen, mutta ei sano vastaankaan:

Ahvenisto: ”Tännehän tuli työläisiä tehtaalle väkeä Nisuksesta ja Pyörylästä, tuliko Tolskalta?”

Kertoja 1: ”Tulihan niitä näistä kylistä aina muutamia joka puolelta, Sallikin tuli Pukkilasta ja sieltä vielä kaukempaa Ristikallion Manta ja se lämmittäjä Ahomies ja...”

Ahvenisto: ”Oliko ne kuitenkin ihan samaa porukkaa kuin verlalaisetkin?”

Kertoja 1: ”Samaa samaa, ne kävi tuolta kyliltä vaikka, niin ei ne millään tavalla, sopeutuhan ne”

Ahvenisto: ”Jos puhuttiin siitä mistä kukakin on kotoisin, niin oliko se tarkkaa kuka Verlasta ja kuka Nisuksesta vai laskettiin ne verlalaisiksi?”

Kertoja 2: ”Verlalaisiks ne laskettiin. Ennen ne tilitkin jaettiin sieltä mestarin kopista [...]”²¹²

Vaikka kertoja laskee siis lähiseudun tehtaalaisetkin verlalaisiksi, hän rajaa itsensä (ja perheensä) seuraavassa esimerkissä verlalaisuuden ulkopuolelle. Tällöin verlalaisuuteen liittyy jälleen nimenomaan tehtaalaisuus ja työväkeen kuuluminen:

Ahvenisto: ”Ei niistä palkoista sitten ollu mitään mukinoita?”

Kertoja 2: ”Ei, ei, ne oli vaan niin tyytyväisiä, ne vaan odotti sinne tehtaaseen pääsyäkin ne verlalaiset, monikin oli syntynyt ja kasvanu täällä, monikaan oo iässään menny muual-

211 VH 4/6.

212 VH 3/13.

le mihkään, odotti vaan, kun täyttää sen määrätyn vuosmäärän niin pääsee tehtaalle töihin ja se oli se autuus siinä...²¹³

Verlalaisuuden ja yhteisyyden erilaiseen määrittämiseen eri tilanteissa viittaa myös kohta keskustelussa, jossa kertojien viestit ovat mielenkiintoisessa ristiriidassa keskenään. Yhtä aikaa kun toinen kertojista vetää rajan perheen ja muun kylän väliin, toinen haluaa mitätöidä sen ja korostaa yhteishenkeä. Myös jälkimmäisessä otteessa yhteishengen ja yhteisyyden korostus on voimakas:

Ahvenisto: ”Minkälaisia piirejä täällä oli, kenen kanssa teidän perhe esimerkiksi seurusteli vapaa-aikana?”

Kertoja 1: ”Me oltiin kaikkien verlalaisten kanssa ihan ei ne meittii mitenkään...”

Kertoja 2: ”Me oltiin täällä vähän sivussa, niin eikä meidän lapsetkaan tupannu tonne kylälle, ettei niitä monet tuntenukaan[...]”

[...]

Kertoja 1: ”Ne [kyläläiset] tuli mielellään kyllä talkoisiin aina, tätä mökkiinkin kun tehtiin, niin Verlan kirvesmiehetkin tuli.”

Kertoja 2: ”Aina tuli talkoisiin enempi väkeä mitä oli ajateltukaan, kaikki ne tuli aina mitä vaan tiedettiin. Se oli auttamishenki semmonen sillon ja yhteishenki.”²¹⁴

Mielenkiintoista onkin, että 1970-luvulla tehdyissä haastatteluissa parikin kertojaa piti talkoohenkeä ja auttamista kuitenkin varsin vähäisenä.²¹⁵ Kenties tämä on asia, johon vaikuttavat nimenomaan menneisyyden ja nykyisyyden perspektiivit sekä kunkin subjektiivinen arvio ja vertailukohteet. Menneisyys kultautuu muistoissa helposti tai ainakin näyttää erilaiselta, kun vertailukohta muuttuu.

Muilta kyliltä tehtaalle tulevat näyttävät tosiaan sopeutuneen työyhteisöön hyvin, kuten käy ilmi seuraavasta muistelusta, jossa kertojana on nuorena Karjalasta evakkomatallaan vuodeksi Pyörylään pysähtynyt nainen. Sopeutumista lienee auttanut kertojan elämänvaihe – nuoruus on aika, jolloin sosiaalinen elämä on usein vilkkaimmillaan. Olennaisinta lienee, että kertoja ensin löysi tehtaalta hyvän toverin, joka ikään kuin johdatti hänetkin ”piireihin”:

Tehtaan työntekijät tunsivat kyllä kaikki, paitsi ei minulle nää ulkotyöläiset tullu oikein tutuks, ne oli ehkä enemmän oma poppoonsa. [...] Työssä ei ainakaan ollu mitään väliä mistä tuli, kuin olisin ollu ikäni. Enkä paikkakunnastakaan voi pahaa sanoa mitään, kuinka olisivat karjalaisiin suhtautunu. [...] Verlalaisten ja muitten kanssa ei tehty mun mielestä mitään eroa, eikä siinä kuka oli tehtaalla ja missä. Kaikki ol siellä niinku samanlaisia tehtaalla.²¹⁶

Samoin nisuuslainen näkökulma:

Tehtaalle otettiin hyvästä vastaan. Kaverit löyty, kaikki ol mukavia meidän löysissä...²¹⁷

213 VH 3/5.

214 VH 3/13.

215 TKU TYKL KTL 780/61; TKU TYKL KTL 780/72.

216 VH 9/2.

217 VH 11/4.

Kuitenkin sama kertoja tiedostaa täysin luontevasti kuuluvansa eri kylään:

Me oltiin Nisuksessa jo pikkuisen syrjässä, siellä eri kylässä, ettei ne Verlan tapahtumat oo niin jääny mieleen.²¹⁸

Samoin kuin lähikylissä ovat Verlan tapahtumat jo vähän unohtuneet, eivät lähikyläisten tapahtumat ja ihmiset myöskään ole kiinnostaneet verlalaisia kovin suuresti. Ydinverlalaisesta näkökulmasta esimerkiksi tehtaan ryhmäkuva katsellessa ”ulkokyläläisten” kohdalla ovatkin nimet usein unohtuneet ja tyydytään selitykseen, että ”ne oli jotain pyöryläisiä” taikka ”tulivat Pukkilasta”. Työ tehtaalla ei tarkoittanut verlalaisuutta sen kaikissa merkityksissä.

Tehtaalaisuutta laajempi toinen verlalaisuuden taso esiintyy haastattelussa jonkinlaisena sisäänrakennettuna ”meinä” ja se pitää sisällään enemmänkin Verlan asukkaita kuin vain työväen. Verlalaisista puhuttaessa viitataan usein kyläyhteisöön, jonka jäseniä olivat lähinnä kylän työväen ja keskiluokan perheet ja nämä muodostivat ”meidät” tai ”koko kylän”, joka tosin on ilmaisuna hyvin joustava. Sen sijaan esimerkiksi tehtaan paikallisjohtajan olemassaoloa ei tässä yhteydessä aina oikein muistutakaan, ellei siitä erikseen muistuteta. Jossain määrin muistamisessa ja muistamattomuudessa on kyse ”paljasjalkaistumisesta” ja sen asteesta. Esimerkiksi agronomi Breitenstein on monta kymmentä vuotta Verlassa asuttuaan ollut jo niin olennainen osa kylää, että häntä saatettiin jo pitää verlalaisena,²¹⁹ mutta esimerkiksi insinööri Lindblomia eivät kaikki muista, koska hän ehti olla Verlassa lyhyemmän aikaa ja saapui Verlaan lähellä sen supistamisvaihetta. Kuitenkin hyvin olennaista oli yhteiskuntaluokasta johtuva elämänpiirien erilaisuus. Patruunan pytingissä elettiin aika lailla erillistä elämää ja suoraankin kysyttäessä asianlaita ollaan valmiita tunnustamaan:

Ahvenisto: Mites jos kuvittelet verlalaisia niinku tälleen, ketä on verlalaiset, ketkä on me, niin kuuluks tää virkamiehistö siihen tai niinku... agronomi perheineen tai jotain?

Kertoja: No ne oli jotenkin niin vieraita ihmisiä, ett ne ei kuulunu siihen samaan, ett ne oli jotenkin ulkopuolisia, niiden kanssa ei oltu tekemisissä... Ne kai puhukin äidinkielenään ruotsia, että sikäläkin oli vieraita. Eikä insinöörikään sitten millään tavalla verlalainen ollu.²²⁰

Jos kuitenkin laajennetaan verlalaisuus käsittämään kaikki, jotka asuivat tiettyjen maantieteellisten Verlan rajojen sisällä ja kuuluivat Verlan kylään, saadaan esiin kolmas verlalaisuuden käsitteen taso, johon kuuluvat sekä tehtaan työläiset, kyläyhteisön ”me” että virkamiehet ja paikallisjohtaja perheineen. Tämä oli se verlalaisuus, joka määräytyi asuinpaikan mukaan. Verlan muodostaa tällöin kolmio, jonka kärjet sijaitsivat suunnilleen Nisuksen suunnassa Levonnokalla tai Verlan koululla, Valkealan puolella Arkon/Tobias Karppisen mökillä ja Pyörylän suunnassa Huiperinojan jälkeen Stenbergillä.

218 VH 11/6.

219 VH 22/19. Vrt. VH 27/3.

220 VH 26/6.

Kaikkein laajimman merkityksen verlalaisuus saa nykyisessä laajentuneessa ”suurverlalaisuudessa” tai entisessä ”meikäisyyden” kokemuksessa, joka vastaa jokseenkin Verlan vaikutusaluetta: sitä lähiseudun aluetta, jonka keskuksen se muodosti. Saman paikkakunnan ihmisiksi katsottiin kylän rajojen ulkopuolelta mm. lähiseudun talonpojat, jotka asioivat Verlan kaupoissa ja toivat polttopuuta tehtaalle sekä esimerkiksi Nisuksen ja Salonsaaren perheet, joista käytiin Verlassa koulussa ja kenties töissä tehtaalla. Seuraava kertoja on toisaalla itse kuvannut Verlan rajat yhtä pitävästi muiden kertojien kanssa. Otteissa nousee esiin kuitenkin ”suurverlalaisuuden” olemassaolo jonkinlaisena laajempaa yhteisyyden kokemisen kaavana. Tarvittaessa kylän maantieteelliset rajat unohdettiin tai ne venyivät:

Kertoja: Sitä on tietysti aika vaikee vetää semmosta rajaa, kun kansakouluun tuli Nisuksesta, Salonsaaresta asti [lapsia], ne tuntu tietysti niinku saman paikkakunnan asukkailta, kun ne oli koulussa niinku minäkin.

[...]

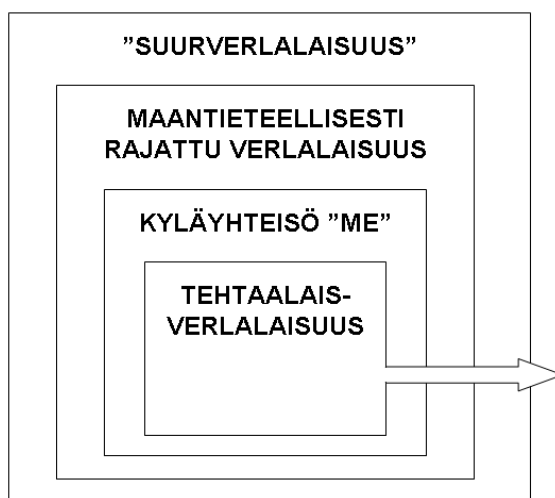
Kertoja: Talolliset oli taas omaa joukkoaan ihan sen takia, että talolliset oli siellä niinku omilla maillaan.

Ahvenisto: Mutt eihän ne sitt ollu oikee verlalaisiakaan ne talolliset?! ”Kalle” ja ”Pekkahän” siinä asu, mutt eihän siinä kai oikein muita talollisia ollu...

Kertoja: Juu no ei, ett ne on kyllä sen alueen ulkopuolellakin.²²¹

Näin verlalaisuuden eri merkityksistä näyttääkin muodostuvan maaginen ympyrä, jossa uloin taso (”suurverlalaisuus”) lähenee jälleen sen sisintä tasoa (verlalaisuus tehtaalaisuutena myös lähikylistä). Käsitteellä ”verlalainen”, ”me” ja ”sama paikkakunta” saattaa olla hyvinkin erilaisia määritelmiä eri tilanteissa, jolloin myös ”muut” määrittyvät eri lailla eri tilanteissa.

Kaavakuva 2: Verlalaisuuden merkityksiä

221 VH 26/3, 8.

Kaavakuva 2 on kaavamainen esitys verilalaisuuden eri merkityksistä. Sisimpänä on verilalaisuus tehtaalaisuutena, jolloin se voi käsittää melko pienen ryhmän henkilöitä, mutta ulottuu toisaalta maantieteelliseen suurverilalaisuuteen asti ja suuryhtiön ja työväen yhteisyyden kautta ylipaikalliselle tasolle. Verilalaisuus kyläyhteisön jäsenyytenä on paikallisella tasolla laajempi käsite, ja vielä laajempi on verilalaisuus maantieteellisen rajauksen mukaan. Uloimpana ja laajimpana niin henkilömäärältään kuin maantieteelliseltä alueeltaan on nk. suurverilalaisuus.

ERISTYNEISYYS, YHTEISKUNTALUOKAT, PATERNALISMI JA YHTEISYYS

Varhaiseen paternalismiin liittyi käsitys yhteiskunnasta autoritaarisena, hierarkkisena, orgaanisena ja pluralistisena. Jumala oli luonut välttämättömän hierarkian, jossa kaikella oli tarkoituksensa ja tehtävänsä, joiden mukaan jakautuivat myös koulutus ja varallisuus. Jokaisella oli velvollisuutensa yhteiskunnassa, niin köyhillä kuin rikkaillakin.²²² Esimerkiksi 1879 työnantajien lehdessä Englannissa käytettiin vanhaa vertausta yhteiskunnasta ihmisruumiina: työnantaja oli pää, pääoma veri ja työntekijät toimivat käsinä ja jalkoina.²²³ Myöhemmin tehdas ja tehdasyhdyskunta muodostivat edelleen samalla tavoin funktionaalisen kokonaisuuden, jossa jokaisella oli paikkansa ja tuohon paikkaan liittyi myös yhteiskuntaluokkien välisten erojen itsestään selvyys ja ylläpitäminen.

Epäilemättä jonkinlaista säätyajattelua²²⁴ on ollut olemassa Verlassakin vielä pitkälle 1900-luvun puolelle. Työnantajan ja liiketalouden kannalta yhteiskuntaluokkien ja eri työntekijäryhmien välisten erojen ylläpitämisessä voidaan katsoa olleen myös kyse tarpeesta rohkaista tiettyjä alaisia ammattitaidon hankkimiseen ja ylläpitämiseen. Kouluttamaton työntekijä ei yksinkertaisesti voi olla samassa asemassa kuin koulutettu toimihenkilö, sillä muuten kukaan ei vaivautuisi hankkimaan koulutusta. Myös sosiaalipolitiikka voidaan tällöin käyttää välineenä, jonka avulla palkollisia ja potentiaalisia palkollisia rohkaistaan investoimaan taitoihin ja niiden hankkimiseen.²²⁵ Näin yhteiskuntaluokkien ja työntekijäryhmien väliset erot eivät ole ainoastaan paternalismin ja hyvinvointikapitalismin tunnusmerkki vaan myös väline, jonka avulla pyrittiin tavoiteltuun lopputulokseen eli yrityksen taloudelliseen menestykseen.

Tehdasyhdyskunnan ei myöskään ole suotavaa olla eristyksissä ympäristöstään edes paternalistisen tai hyvinvointikapitalistisen työnantajapolitiikan mukaan. Sosiaaliin etuuksiin ja mahdollisesti myös korkeisiin palkkoihin nojautuva työnantajapolitiikka perustuu nimittäin pohjimmiltaan tiedonkulkuun ja vertailuun. Eri-

222 Roberts 1979, 2–5.

223 Joyce 1982, 139. Vertauskuva yhteiskunnasta organismina on toki vanhempi.

224 Säätyajattelu ymmärretään tässä kuvainnollisena, ja se voi perustua syntyperän lisäksi tai sijasta esimerkiksi koulutukseen tai työtehtävään. Jorma Kalelan mielestä kapitalistinen sääty-yhteiskunta katosi Suomesta vasta 1960- ja 1970-lukujen syvällisen murroksen myötä. Ks. esim. Kalela 2006, 272.

225 Mares 2003, 24.

laiset edut ja hyvät palkat ovat tehokkaita vain silloin, kun niistä nauttivat työntekijät, samoin kuin niiden ulkopuolelle jäävät työntekijät, ovat tietoisia vallitsevista eroista. Tällöin etuudet ainakin teoriassa estävät toisia työntekijöitä irtisanoutumasta ja vastaavasti houkuttelevat toisia työnhakuun uudesta paikasta. Näin työnantaja luo itselleen työvoiman ylitarjontaa, mikä sallii hänen valita itselleen mieluisat työntekijät. Samalla politiikka itse asiassa luo kitkatyöttömyyttä ja synnyttää työmarkkinat, joilla toiset alat ja tehtaot tarjoavat parempia oloja kuin toiset.²²⁶ Vaikka paternalistinen työnantaja siis saattoi toivoa, että esimerkiksi sosialistiset aatteet eivät leviäisi hänen valtakuntaansa, olivat yhteydet ulkomaailmaan tärkeitä paitsi raaka-aineiden hankkimisen ja tuotteiden myynnin, myös työvoimapolitiikan kannalta.

Yhteisyyden kannalta tehdasyhdyskunnan ihmiset muodostivat kokonaisuuden, jossa koettiin erillisyyttä muuhun ympäristöön nähden, mutta samalla yhteydet ulkomaailmaan säilytettiin ja myös muunlaiset identiteetit elivät verlalaisuuden rinnalla. Oma asema tehdasyhdyskunnassa ja ympäröivän maailman suhteen miellettiin eri tilanteissa eri tavoilla, ja vaikka rajoja ylitettiin, jäseni yhdyskuntaa jako toisaalta tehtaalaisiin ja ei-tehtaalaisiin sekä eri yhteiskuntaluokkiin. Yhteiskuntaluokkien väliset erot olivat juurtuneet syvälle yhdyskunnan arkeen aina rakennetusta ympäristöstä käytettyyn kieleen ja ajattelun rakenteisiin saakka – esimerkiksi siihen, millaisen eron olemassaolo huomattiin ja milloin tai miten ne jäivät huomaamatta.

Tässä luvussa tehdasyhdyskunnan ihmisiä on tarkasteltu sen mukaan, mihin yhteiskuntaluokkaan he ensisijaisesti kuuluivat, sillä tehtaalla oli olennainen osansa luokkien muodostamisessa ja ylläpitämisessä. Vaikka rajoja ylitettiin ja ohitettiin, olivat yhteiskuntaluokka ja työtehtävä tehtaalla tai sen ulkopuolella yksi tekijä, joka määritteli voimakkaasti yksilön paikkaa yhteisyydessä. Erilaisten yhteiskuntaluokkien lisäksi tehdas vaikutti yhdyskunnan yhteisyyden jäsentymiseen kuitenkin myös muilla tavoin. Esimerkiksi työikäinen ja ei-työikäinen väestö erotettiin toisistaan, jolloin palkkatyössä käymättömillä lapsilla ja vanhuksilla oli erilainen asema tehdasyhteisyydessä kuin työssäkäyvillä aikuisilla. Toinen jakolinja muodostui mies- ja naispuolisten työntekijöiden välille, joita tehdas kohteli toisistaan poikkeavalla tavalla. Muun muassa iän ja sukupuolen merkitykseen suhteessa tehdastyön ja tehtaantalonantajapolitiikan luomaan yhteisyyteen perehdytään seuraavissa luvuissa.

226 Swenson 2002, 25–27.

4. TYÖ YHDISTÄÄ JA EROTTAA

Luvussa tutustutaan tehdastyöhön, joka synnytti Verlan kylän ja oli perustavanlaatuinen arjen jäsentäjä tehdasyhdyskunnassa. Erilaiset tekijät arkisessa tehdastyössä toisaalta tukivat yhteisyyden syntyä, toisaalta edistivät esimerkiksi keskinäistä kilpailua tai rakensivat raja-aitoja. Lukijalle esitellään tehtaan tuotantoprosessi ja erilaiset työtehtävät tehtaan alaisuudessa, minkä jälkeen käsitellään sukupuolta, ikää ja palkkausta yhteisyyden reunaehtoina ja jäsentäjinä. Lopuksi pohditaan vielä työn arkisia käytänteitä ja yksilön suhdetta ympärillään oleviin ihmisiin ja järjestelmiin ”omapäisyys”-käsitteen avulla.

ERILAISIA TYÖTEHTÄVIÄ JA TYÖYHTEISYYTTÄ

”Kalle” oli vähän aikaa hiomakoneella, sihtipoikana ja rasvarina, ennen kuin pääsi viilariksi.¹

mies, s. 1899

Mie olin lanssill ja mokkamyllyll, siin jauhettiin sit haketta sinne myllyyn massaks, ja sitt mie olin koneil siin alhaal ja sitt olin täss suojassa. Joka paikassa minuu käytettiin siinä, että mie olin niin ku sellanen vara, jos joku sairastuu. Kyl mie punnitsemistakin kokeilin, mutt en mitenkään suuremmin, mutta että kokeilin kaikkii niitä.²

nainen s. 1927

Verlan tehdas tarjosi työntekijöilleen erilaisia työympäristöjä metsästä tehdassaliin ja konttorista puusepänerstaalle, puutarhaan ja myllyyn. Tässä mielessä Verlan ”tehtaalainen” on varsin laaja käsite. Tehtaalaisuus toisaalta yhdisti erilaisten töiden tekijöitä, toisaalta heidän sijaintinsa tehtaan tuotannon kokonaisuudessa saattoi olla niin kaukana toisistaan, että he eivät oikeastaan koskaan törmänneet toisiinsa. Osa työtehtävistä oli itsenäisiä, jopa yksinäisiä tehtäviä, osa taas tehtiin tiiviissä yhteistyössä toisten kanssa tai heidän rinnallaan vierekkäisissä työpisteissä. Siis miten Verlan tehdas toimi ja miten se vaikutti yhteisyyden muodostumiseen? Verlan yhteydessä on usein kiinnitetty huomiota myös tehtaan tuotantoprosessin ja teknologian vanhenemiseen³ 1900-luvun kuluessa. Mitä teknologia ja työn käytännöt tarkoittivat yhteisyydelle?

1 TKU TYKL KTL 780/55.

2 VH 42/3.

3 Olen käsitellyt teknologian vanhenemiskysymystä Verlassa tarkemmin artikkelissa *Tekniikan Waiheissa* 4/2002. (Ahvenisto 2002b.)

UITOLTA PAKKAAMOON

Itse kylässä ja tehtaalla tapahtuvan työn lisäksi Verlan tehdas työllisti välillisesti ja välittömästi ihmisiä jo metsässä, uittoreiteilla ja jälleen tuotannon loppupäässä kuljetuksessa ja markkinoinnissa. Nämä työntekijät eivät välttämättä asuneet lainkaan Verlassa tai tunteneet esimerkiksi tehdassalissa työskenteleviä tehtaalaisia, eivätkä kaikki heistä olleet edes tehtaan palkkalistoilla. Esimerkiksi hioma- ja poltto-puuta voitiin ostaa suoraan yksityisiltä ja itsenäisiltä tilallisilta, kuten käy ilmi Jaalan kirkossa kolmena sunnuntaina joulukuussa 1886 kuulutetusta ilmoituksesta:

Werlan Tehtaalla ostetaan Sliippi-puita, Poltto-puita ja Hiiliä. Hiilistä maksetaan 80 penniä tynnyriltä, jos ne ovat puhtaita ja mäntypuista poltetut. Poltto-puista maksetaan 6 korttelii pitkiä 4 Kynäröllisestä Sylestä. Koivu-puista ja männyistä hinnat. Sliippi-Kuusista maksetaan 16 mk ja parhaimmista 18 fmk 00 Kuutio-syleltä. Sliippi-puiten pituuden mitta annetaan Werlan Tehtaalla. Haappasia Sliippi-puita ostetaan myöskin jos kauppoja tullaan tekemään Werlan Tehtaallen.⁴

Tehdas tarjosi siis ansiomahdollisuuksia myös muille kuin itse suoraan palkkaamilleen henkilöille. Varmoin tapa taata puun saanti kohtuuhintaan oli kuitenkin hankkia omaa metsää, sillä kilpailu koveni koko ajan. Yhtiöiden metsänhankinta Suomessa vahvistui 1890-luvulta lähtien ja kiihtyi vuosisadan vaihteessa, mikä korotti myös myytävän maan hintaa. Verlan puuhiomo ja pahvitehdas piti kilpailussa hyvin puolensa ja tehtaan metsäomaisuus karttui yrityksen itsenäisen taipaleen aikana huomattavaksi (n. 8000 hehtaariin), millä tuli 1920-luvun alussa olemaan vaiikutuksensa suurempien yhtiöiden halukkuuteen ostaa hiomo.⁵ Metsän omistaminen tarkoitti kuitenkin myös metsässä tehtävää työtä, vaikka tämä työ tapahtui pääosin kauempana Verlasta ei-verlalaisin voimin. Aavistuksen metsätyömiehiä ja tehdasta yhdistävästä napanuorasta saa esimerkiksi oikeudenkäyntipöytäkirjoista, joissa tehdas joutuu puolustamaan omiaan. Esimerkiksi 1916 ratkaistiin Viipurin hovioikeudessa kiista, jossa Verlan osakeyhtiön työnjohtajia Petter Auvista ja Juho Suurmäkeä syytettiin alamittaisen puun kaatamisesta kaupan kohteena olleelta alueelta Herransaareissa ja tämän toiminnan salailusta. Kiista jäi ilman lopullista ratkaisua, sillä kumpikin osapuoli oli vältellyt yhteisen katselmuksen järjestämistä ja esitti siten asiasta toisistaan poikkeavia väitteitä.⁶

Puiden kaatamisen, karsimisen ja pätkimisen jälkeen tarvittiin uittomiehiä, jotka saattelivat ne tehtaalle. Mari Wiiskannan mukaan Verlan uittajat pitivät itseään

-
- 4 WA Verlan tehtaan kuulutuksia luettu Jaalan kirkossa 1884 ja 1886: 10.12.1886. Mielenkiintoista ilmoituksessa on myös tieto halukkuudesta käyttää haappaa hionnassa, sillä yleensä raaka-aineen mianitaan Verlassa käytetyn vain kuusta. Ks. esim. Lindblom 1951, 5. Tehtaan merkityksestä lähiseudulle ”puupolitiikan” kautta ks. VH 5/5.
 - 5 Yleisestä kehityksestä ks. Kuisma 1993, 289, 383 ja passim. Metsäomaisuus mainitaan usein tärkeänä syynä sille, että Kymen Osakeyhtiö kiinnostui Kissakoskesta ja Verlasta. Ks. esim. Hoving 1947, 347, 363; Ahvenainen 1972, 106–108; Tuuri 1999, 273. Verlan tehtaan arkistossa on Ojaselan kauppakirjan lisäksi vuosilta 1895–1903 lainhuudot 36 muusta tilasta, joista suurin osa (19) sijaitsee Mäntyharjussa ja miltei yhtä monta kauempana Valkealassa (14) esimerkiksi Parolan, Anttilan ja Käähälän kylissä. WA Jur Cb:1.
 - 6 WA Jur Cc:1 Viipurin hovioikeuden päätös 6.4.1916.

Puutavaraa toimittamaan tarvittiin väkeä myös metsään ja uitolle. Tukit uitettiin 1960-luvun alkuun asti yksittäin. Mies ohjaamassa puita kosken ohittavaan ränniin Verlassa kesällä 1953. Kuva: Museoviraston kuva-arkisto.

Avonaisempien järvien yli tukit hinattiin. Hinauksessa käytettiin 1950-luvulla moottorivene Karittsalmea. Kuva: Museoviraston kuva-arkisto.

kunnon miehinä, tunsivat ylpeyttä itsenäisestä ja vapaasta ulkoilmatyöstään ja kivat jopa ylemmyyttä sisällä tapahtuvaa, ”epäitsenäistä” tehdastyötä kohtaan.⁷ Nämä piirteet näkyvät myös minun haastattelumateriaalissani. Verlan tehdas saattoi olla uittajille hyvin tuttu omasta tai perheenjäsenten työkokemuksesta, mutta oma valinta oli tehty toisella tavalla. Uittotyö tarjosi vaihtoehdon, ja kukin teki valintansa tarjoutuvien mahdollisuuksien, mutta myös omien mieltymystensä mukaan.⁸

Uittotyö tapahtui harvemmin suoraan tehtaan alaisuudessa. Hiomapuiden uitosta Mäntyharjun reitin yläjuoksulta vastasivat aivan ensimmäisinä vuosina kaksi taloa Kangasniemeltä ja Leivonmäeltä, mutta 1885 työ siirtyi muutamaksi vuodeksi tehtaan vastuulle. Vuonna 1891 muodostettiin eri yritysten yhteenliittymänä Mäntyharjun lauttausyhtiö, joka sittemmin huolehti uitosta koko reitillä Puulavedeltä Pilkanmaalle.⁹ Vaikka uitto oli toimintana ulkoistettu, oli uittomiesten joukossa useita paikallisia miehiä ja uiton alkaminen ja päättyminen kuuluivat vuoden kiertoon Verlassa. Keväällä uiton alkua jo odotettiin ja uittorännin kolina huutoineen Verlassa (”Suma seisoo ja miehet makaa!”) jatkuivat aina syksyyn. Kylän ja uittomiesten suhde koettiin rikkautena, vaikka joskus syntyi myös kinaa, jos vesireitit olivat niin tukossa, ettei veneellä päässyt kulkemaan. Toisaalta kyläläiset hyötyivät esimerkiksi oikeudesta nostaa uppotukkeja omaan käyttöön.¹⁰

Verlan tehtaan palkkalistoilla pysyi ilmeisesti edelleen joitakin uittajia, sillä esimerkiksi vuosina 1908–1911 käytiin oikeudessa kiistaa Ida (Olga) Oksasen vaatiessa Verlan tehtaalta leskeneläkettä hänen miehensä Taavi Oksasen kuoltua tapaturmaisesti uittaessaan tehtaan halkoja Hartolanjoessa Jaalassa. Vaade hylättiin, sillä Oksasen työ – kuten uittotyö yleensä – oli ollut väliaikaista, eikä tehdastyöksi katsottavaa, minkä tähden siihen ei voitu soveltaa lakia työnantajan vastuunalaisuudesta työntekijää kohtaavasta ruumiinvammasta.¹¹ Uittajat eivät siis kuuluneet tehtaalaisuuden ydinpiiriin.

Verlan kohdalle saavuttuaan suuri osa uitetusta puusta jatkoi matkaansa kosken ohi uittoränniä myöten, mutta Verlan tehtaan osuus nostettiin joesta muutaman sata metriä ennen putousta. Nostosta vastasi itsenäinen urakaporukka, joka käytti 1900-luvun alkuvuosiin asti apunaan puista, miesvoimin pyöritettävää väkipyörää, ja sittemmin hevostuon eli hevostuonkia. Nosto- eli hirttomiehet keräsivät vedessä olevista tukeista nippuun sopivan määrän, joka ”hirtettiin” pujottamalla sen ympäri kaksi ”varppia”. Sitten alettiin nostopyörää joko mies- tai hevostuonin

7 Wiiskanta 1998, 6, 60–63.

8 Ks. esim. VH 40/2; VH 42/7.

9 Ilmonen 1933, 31. Esimerkiksi vuosikokouksessa 1906 olivat läsnä Verlan, Hallan Osakeyhtiön, Hackman & Co:n, Paul Wahl & Co:n, Gutzeit & Co:n, Kymin Osakeyhtiön sekä Tammerfors Linnespinneri:n edustajat. WA Jur Ca:1 Mäntyharjun lauttausyhdistyksen vuosikokousptk 8.12.1906.

Aina vuoteen 1900 asti uitettiin lauttausyhdistyksen eri osakkaiden hiomapuut erikseen, mutta kyseisestä vuodesta lähtien vain Verlan puut erillään. Myös halkopuuta on uitettu tehtaalle alkuaikoina, mutta ne nostettiin joesta vasta kosken alla, missä tehtaan toiminnan päättymiseen asti oli halkolaani. Puut nostettiin vedestä suurella väkipyörällä – joukossa kerrotaan olleen jopa 30 tuumaisia komeita tukkeja. Ilmonen 1937b, 9.

10 Wiiskanta 1998, 60–63, 91–97; VH 15/4; VH 23/9; VH 20/1.

11 WA Jur Cc:1 Kihlakunnanoikeuden ptk 26.10.1908 ja Turun hovioikeuden päätös 16.5.1911. Kihlakunnanoikeuden pöytäkirjassa lesken etunimi on Ida, hovioikeudessa taas Olga.

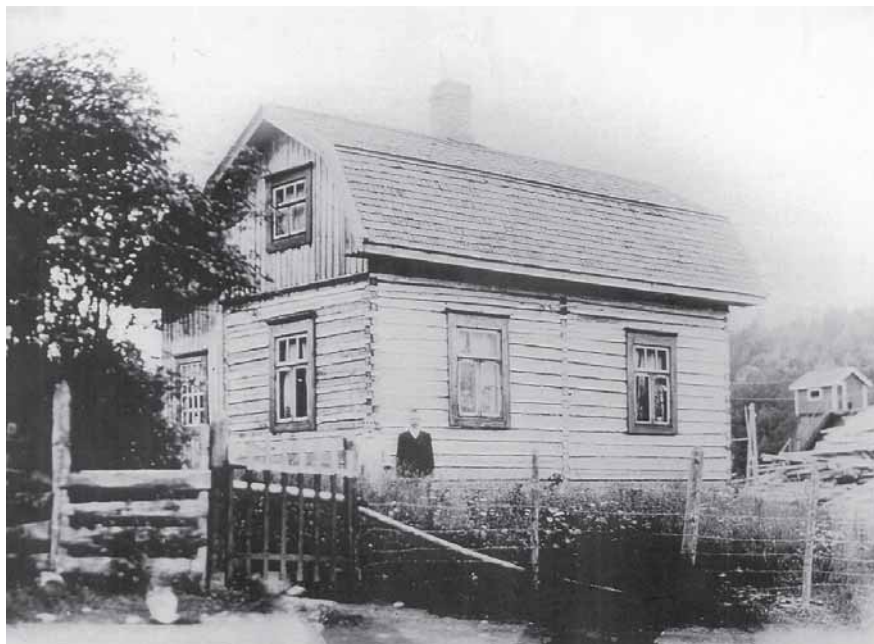

Verlan tehtaalle tulevat puut nostettiin vedestä kosken yläpuolella hevosiavulla. Alun perin nostoon käytettiin miesvoimin pyöräytettävää väkipyörää. Taustalla näkyy tehtaalaisten asuinrakennuksia Katajannokassa. Kuva: Suomen Kuvalehti 1953.

pyörittämällä kelata köyttä rannalle, jolloin nippu nousi joesta viistosti asetettuja tukipuita eli ”lontoa” myöten ylös ja putosi lopulta liuskan alle valmiiksi asetettuun vaunuun. Miesvoimin pyöräytettävää pyörää käytettäessä vaunu täyttyi kahdella nostolla, mutta hevosvorokkia käytettäessä yhdellä. Väkipyörällä kerrotaan ensimmäisenä keulamiehenä olleen Mahlakoivu-nimisen miehen, mistä sille jäi Mah(a)lan noston tai Mah(a)lan pyörän nimi.¹²

Muutaman vuoden 1920-luvun lopulla tai 1930-luvun vaihteessa Verlassa oli käytössä puiden koneellinen nosto, kiramo, joka sijaitsi hiukan kauempana kylän keskustasta nk. Kauramaalla Nisuksen tien varressa. Kiramo oli ketjukuljetin, jonka avulla tukit nousivat vedestä vaakatasossa, ketjusta sojottavien koukkujen varas-

12 Talvi 1964, 17–18, Ahvenisto 2001, 19–21, Ahvenisto 2002b, 6. Mahalan pyörää voi ajoittaa vain summittain: 7-vuotiaana hevospoikana aloittanut Antti Niemi (s. 16.11.1900) muisti käytöstä poistuneen pyörän lojuneen tuolloin vielä työmaalla, joten pyörä on käynyt virattomaksi viimeistään 1907. Talvi 1964, 17–18 vrt. WA Pers Arbetare på Werla Bc: 1: Förteckning över Werla arbetare 1943.

Jonkin aikaa 1920- ja 1930-luvun vaihteessa Verlassa kokeiltiin puiden nostossa myös koneellista nostoa, ”kiramoa”, josta kuvan oikeassa reunassa näkyy osa. Asuinrakennuksen edessä Katajannokassa seisoo tehtaan työläinen Jalmari Aho vaimonsa Idan kanssa. Kuva: Museoviraston kuva-arkisto.

sa, yli maantien sen toiselle puolelle isoon kasaan. Kiramolla voitiin nostaa 1200–1500 tukkia päivässä, mikä oli melkein kolme kertaa niin paljon kuin hevosvorokilla. Nopeus on saattanutkin olla yksi syy kokeilun lyhytaikaisuuteen Verlassa: kone oli yksinkertaisesti tarpeettoman tehokas. Kuljettimen toiseen päähän kertyvä puuröykkiö voitiin kokea myös vaaralliseksi, ja kasasta puut piti kuitenkin edelleen kuljettaa tehtaalle.¹³

Samoin kuin metsä- ja uittotyö, nosto tapahtui itsenäisesti tehtaan seinien ulkopuolella ja nostoryhmä muodosti näin oman, erillisen työporukkansa, jolla oli oma työn piirinsä ja urakkapalkka. Nostolla poikana 1930-luvulla työskennelleen miehen mukaan ensimmäisinä ”sosiaaliloina” toimi nurin käännetty vene, jonka alle saatiin eväskontit suojaan sateelta.¹⁴ Hirttomiesten lisäksi nostolla työskentelinkin hevos- tai vaunupoika, joka ajoi valmiin puukuorman varastoalueelle, sekä kaksi pinkkaria, jotka varastoivat puut pinoihin tulevaa käyttöä varten. Vielä 1900-luvun alkaessa ilmeisesti kaikki joesta nostetut puut varastoitiin ja tehtaalla käytettiin vain ylivuotisia puita, mitä pidettiin tuolloin hyvänä tapana vähentää puun

13 Helander 1918, 271–273; Ahvenisto 2001, 21. Kiramon toiminta on haarukoitava haastattelutietojen pohjalta. Laitteen muistetaan olleen toiminnassa muutaman, korkeintaan 4–5 vuotta. Vuonna 1915, 1921 ja 1923 syntyneet kertojat muistavat kiramon, vuonna 1924 syntynyt taas ei, vaikka kouluun on ollut pakko kulkea sen alta. Voidaan siis arvella kiramon lopettaneen toimintansa ennen syksyä 1931. VH 4/4; VH 7/3; VH 10/10; VH 15/3.

14 VH 15/2.

Puut sahattiin ensin pölleiksi ja sitten niistä kuorittiin tumma pintakerros kuorimakoneella. Kuvat 1960-luvulta, Verlan tehtaan arkisto.

pihkaisuutta. Samaan tulokseen pyrittiin myös esimerkiksi valvomalla puiden oikeaa kaatoaikaa, uittamalla ja liottamalla puita ennen hiontaa ja/tai käyttämällä runsaasti puhdasta vettä hiontavaiheessa. Myöhemmin Verlan puita säilytettiin kuitenkin vesivarastossa Koulunlahdella ja päivittäinen tarve kuljetettiin märkinä suoraan nostolta tehtaalle, jolloin hiomapuita varastoitiin vain talvea varten noston läheisyyteen.¹⁵

Nostajilla ja pinoajilla oli lyhyt kontakti tehtaan sisällä työskenteleviin vain puiden tehtaalle haun ja tuonnin yhteydessä. Tällöin kerrotaan tehtaan alkuaikoina tulleen myös kahnauksia, kun nostoporukka toi puut varastoalueelle ja tehtaan ”sirkkelimiehet” hakivat ne, jolloin porukat olivat toistensa tiellä. Molempien työskentellessä urakkapalkalla tunteet saattoivat kuumeta hidastusten tähden.¹⁶ Huolellisesti tehty työ – siistit pinot ja niiden siisti purkaminen – oli siis molempien työporukoiden etu, mutta ajoitus aiheutti ongelmia yhteistyöhön.

Itse tehtaalla tuotantolinjan ”ensimmäiset” työntekijät olivat kuorimon eli ”klapiverstaan” kolme tai neljä ”sirkkelimestä” (kuorijaa, puunputsajaa, ”kaarnaherra”), jotka paloittelivat puut käsin painettavalla sirkkelillä hiomakoneesta riippuen puolimetrisiksi tai 65 cm pitkiksi pölleiksi ja sitten poistivat niistä pintakerroksen kuorimakoneella painamalla niitä yksitellen vasten koneessa pyörivää levyä, jossa oli juustohöylämäiset terät.¹⁷ Konttoripäällikkö Ilmosen mukaan Verlaan oli

15 Verlasta ks. Lindblom 1951, 5; Talvi 1964, 18; Ahvenisto 2001, 19–21; Ahvenisto 2002b, 6–7; TKU TYKL KTL 780/55. Vrt. myös Talvi 1986, 8. Puunkäsittelymenetelmistä ks. Solitander 1909, 72; Helander 1918, 450; Sourander, Solitander 1943, 28, 40, 48, 64–65. Vuodelta 1933 oleva *Paperimassan valmistuksen käsikirja* neuvoo varastoimaan puut lahoamisen estämiseksi joko märempinä tai kuivempina kuin sienet tarvitsisi. Uittamalla kuljetetut puut on helpompi pitää märkinä, ne voidaan jopa varastoida säilyttämällä niitä vedessä. Suurin osa puuhioketeollisuudessa käytetystä puusta kaadetaan marras-maaliskuussa, kun puussa on vähiten ”elinneiteitä”. Kuitenkin myös samana kesänä kaadettua puuta voidaan käyttää, jos se kuoritaan kokonaan puhtaaksi ilmeisesti jo metsässä. Märästä puusta hiottava massa on myös pitempikuituista ja vähemmän tikkuista. *Paperimassan valmistuksen käsikirja* 1933, 8, 12.

16 Talvi 1964, 18.

17 TKU TYKL KTL 780/21; VH 1/3; Lindblom 1951, 6; Ahvenisto 2001, 22.

hankittu heti ensimmäisten koneiden joukossa Chemnitzistä horisontaalinen kuorimakone. Tämä tarkoittaisi Verlan käyttäneen alusta asti koneellista kuorintaa, vaikka käsinkuorinta oli yleistä tehtailla vielä 1900-luvun vaihteessa. Saksalaisvalmisteisia Angermain-tyyppin pyöröpöytäkoneita oli alettu kokeilla jo 1870-luvulla ja myöhemmässä vaiheessa yleistyivät esimerkiksi kuorimarummut 1910–1920-luvuilla, mutta Verlaan ne eivät koskaan tulleet.¹⁸ Todennäköisesti ne olisivat olleet Verlan kokoiselle tehtaalle liian suuria ja tehokkaita kuten kiramokin.

Sirkkelimiehet tai kuorijat muodostivat ainakin myöhemmän muistitiedon perusteella porukoita, joiden sisällä tehtäviä vaihdeltiin vapaasti. Yksi käytti sirkkeliiä, toinen siirsi puita sirkkeliltä kuorimakoneelle ja kolmas kuori pöllit, kunnes taas vaihdettiin osia.¹⁹ Työtehtävien vaihtelu on varmasti ollut hyödyllistä myös työterveyden kannalta: työasento ja -liike vaihtuivat aika ajoin. Esimerkiksi 1905 sirkkelimiesten palkat oli kuitenkin porrastettu kolmeen eri luokkaan, jolloin on mahdollista, että tehtävätkin oli eroteltu toisistaan ja toiset niistä olivat arvostetumpia kuin toiset.²⁰

Kuorijoiden porukan vastuulla on tehtaan alkuaikoina ollut myös hiomapuun tarkempi puhdistaminen kuin pelkkä kuoriminen. Ilmonen kertoo *Kymi-yhtymässä* 1937 tehtaalla olleen aiemmin käytössä kuorimakoneen lisäksi myös pölkkyjen puhdistuskone ja jonkinlainen kairauskone, jolla kuitenkin kuulemma porattiin yhtä paljon oksan viereen kuin itse oksaan.²¹ Kyse lienee ollut pyrkimyksestä saada hiomapuusta mahdollisimman puhdasta, sillä Axel Solitanderin *Paperintekijän käsikirjassa* (1909) kerrottiin oksankohtien olevan hiomapuussa vahingoksi, koska ne ovat kovaa puuta ja kuluttivat energiaa, mutta myös koska niiden puu on runkoa tummempaa ja aiheuttaa hiokkeeseen mustia tai tummia pilkkuja. Siksi toisilla tehtailla kairattiin Solitanderin mukaan oksat pois kairakoneella, joka kuitenkin samalla kulutti hyvääkin puuta. Huolellisimmat puhdistajat karsivat vielä höylällä sahausrippeet halon päästä. Tarkka puhdistaminen tuli kuitenkin kalliiksi ja siksi monet tyytyivät pelkkään koneelliseen kuorintaan ennen hiomista.²² 1920-luvulla Verlaan ostettiin uusi kuorimakone, jossa terä pyöri pystysuunnassa sitä edeltäneen kahden vaakasuuntaisen koneen sijaan. Mahdollisesti juuri tässä yhteydessä puun muusta puhdistamisesta luovuttiin.²³ Kairaaminen kulutti hiomapuuta ja ”ylimääräiset” tuotantovaiheet lisäsivät tuotantokustannuksia.

Kuoritut puut siirrettiin ”klapiverstaalta” avoimissa kärryissä hiomakoneille, ”liipeille”, joita hoitelivat hiojat eli ”liipparit”, yksi kutakin konetta. Hiojan tehtävänä oli kiertää koneen ympäri täyttämässä hiomapesiä puupölleillä, joita kone puristi keskellään pyörivää hiomakiveä vasten. Puukuitu sekoittui veteen, jolloin siitä

18 Helander 1918, 450–451, Ilmonen 1933, 19, 22; *Paperimassan valmistuksen käsikirja* 1933, 12–18; Sourander, Solitander 1943, 72; Michelsen 1986, 107–108. Jo vuonna 1918 kerrottiin jo käytettävän yleensä koneita, joissa kuoritaan pitempiäkin puita kuin lyhyitä pöllejä. Ensimmäiset kuorimarummut tulivat Suomeen 1913 ja yleistyivät vuoden 1928 jälkeen. 1930-luvun alun paperimassan teko-oppaassa esitellyt kuorimakoneet ovat joko rumpuja tai suuria koneita, joihin rungot kuljetetaan rullilla tms. liukuhihnatyypisesti.

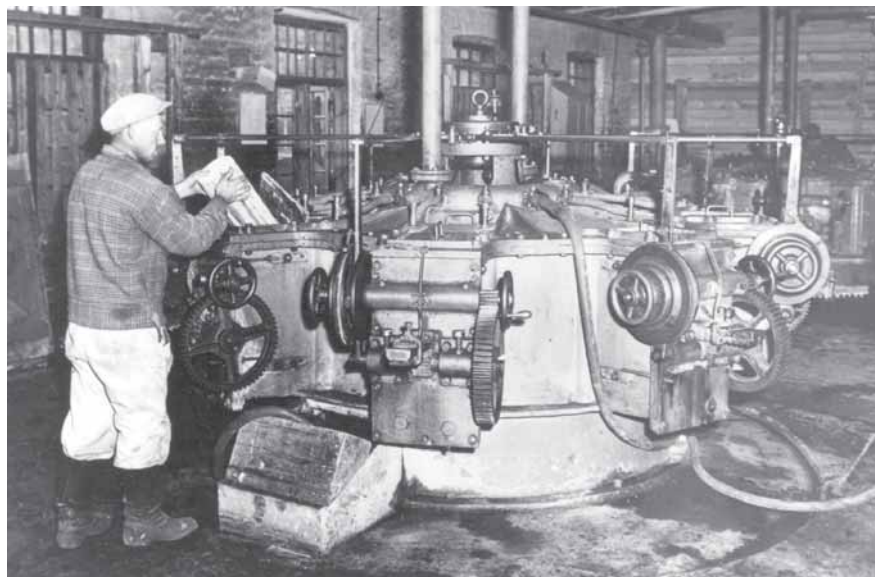
19 VH 1/3.

20 WA Pers Ka:10, ks. esim. 14.7.–27.7.1905.

21 Ilmonen 1937b, 6.

22 Solitander 1909, 71–72.

23 Ilmonen 1933, 19, 22; Solitander 1909, 70, 73–74.

Karhulan tehtaassa valmistamissa hiomakoneissa oli kahdeksan luukku, joihin täytettiin puuta hiottavaksi. Koneita oli kaksi ja kummallakin työskenteli yksi mies. Kuva: Verlan tehtaassa arkisto.

syntyi hiokemassaa. Verlaan Karhulan konepajalta 1903 hankitut kaksi kylmähiomakonetta olivat käytössä tehtaassa lakkauttamiseen saakka 1964, ja ne oli sijoitettu tehtaassa yläkertaan, jolloin käytettiin hyväksi massan luonnollista virtausta kokoojakoneille.²⁴ Kolmanneksi hiomakoneeksi hankittiin 1922 Tampellan kolmiuuninen kuumahiomakone, joka sijoitettiin toisiin kuin muut hiomakoneet hiomon alakertaan, sillä se yhdistettiin suoraan turbiiniin ja massa pumpattiin koneellisesti eteenpäin. Tällä kolmannellakin hiomakoneella työskenteli vain yksi mies.²⁵ Hiojan tehtävä oli siis varsin itsenäinen.

Hiomakoneilta massa jatkoi eteenpäin tikkusihtiin, lajittelijoille ja tarvittaessa raffinööriin, joka jauhoi karkeat osat hienommaksi. Nämä koneet eivät tarvinnut omia koneenkäyttäjiä – vain tikkusihti oli tyhjennettävä silloin tällöin, ettei se mennyt tukkoon, ja tämä kuului ilmeisesti rasvamiesten tehtäviin.²⁶ Lajittelijoilta massa kulkeutui putkia pitkin eteenpäin naisten hoitamille kokoojakoneille, joilla siitä tehtiin arkkeja. Koneen perälaatikkoon pulpuava massa johdettiin altaaseen, josta tiheällä metallikankaalla päällystetty sylinteri (”viira”) nosti sen kahtena ratana huovalle eli ”viltille”, joka kuljetti sen eteenpäin kokoojasynterille. Kun massaa oli kertynyt sylinterille halutun paksuuden verran, otti se kiinni sylinterin takana olevaan vastapyörään, jolloin koneen merkkikello soi. Koneella työskennellyt nainen eli ”massakarhu” leikkasi silloin arkit irti pyörivältä sylinteriltä katajaisella ke-

24 Ilmonen 1933, 19–22; Talvi 1972, 181, Ahvenisto 2002b, 8. Verlan ensimmäiset kaksi hiomakonetta olivat 5-luukkuisia, mutta myöhemmin tehtaalle hankituissa kylmähiomakoneissa oli kahdeksan hiomapesää.

25 Talvi 1986, 11; Ahvenisto 2002b, 8–9.

26 VH 24/3; Lindblom 1951, 6.

Pahviarkit leikattiin kokoojakoneen sylinteriltä katajaisella kepillä. Ohuimpiin laatuihin käytettiin metalliveistä. Kokoojakonesalin perällä sijaittivat prässit, joissa määristä arkeista puristettiin mahdollisimman paljon vettä pois. Kuva: Verlan tehtaan arkisto.

pillä eli ”leipärassilla”, veti ne koneen edessä olevalle puomille ja nosti siitä pöydälle pinoksi. Pinoon asetettiin noin viiden sentin välein metallinen tai vanerinen välilevy.²⁷ Massakarhun työ koostui siis suurimmaksi osaksi kellon soiton odottelusta ja sitä seuraavasta toiminnasta. Koneita oli kuitenkin useita rinnakkain, jolloin juttu-toverit olivat lähellä ja kokoojakonesali muodosti oman tilakokonaisuutensa tehtaan sisällä.

Vuonna 1897 oli alalla kehitetty jo itsetoimiva koneisto arkin irrottamiseksi kokoojakoneesta,²⁸ ja ilmeisesti yksi tällainen kone saatiin myöhemmin kokeiltavaksi Verlaankin. Eräs 1930-luvulla tehtaalle tullut massakarhu muistelee:

Sit oli yhteen aikaan – mut mie en tiedä tehtiinkö siinä massaa – ku oli sellain [kone] joka ittestään leikkas pois, ku mie jouduin yhteen aikaan olemaan siinäkin, että kahel koneel. Se toinen kone löi aina ittestään pois sen arkin siihin ja sit toiselta otettiin pois. [...] Toinen otettiin käsin ja toinen leikkas ittestään sitten. Ku oli määrätty paksuus, niin se kone leikkas sen siit ja sitt ol sellain teline, mihkä ne tuli ne arkit aina ja sitt laitettiin siihen pöydälle.²⁹

27 Lindblom 1951, 6; Ahvenisto 2001, 14–16; Niinikoski 2001, 60–63.

28 Sourander, Solitander 1943, 76–77.

29 VH 21/4. Vrt. VH 11/1 ja WA Pers Arbetare på Werla Bc:1: esim. Työläisten luettelossa 1953 kokoojakoneilla työskentelee 21 naista, joka tarkoittaisi, että joka vuorossa yhden tulisi hoitaa kahta konetta yhtä aikaa, jos kaikkia koneita käytetään.

Valtaosa arkkikoneista toimi kuitenkin vanhaan tapaan aina 1960-luvulle saakka.

Kokoojakoneiden naisten vieressä salin perällä työskentelivät prässimiehet, jotka toimivat yleensä pareittain.³⁰ Arkit työnnettiin kokoojakoneilta kiskoilla kulkevien pienien vaunujen päällä ”räksiin”, jossa niistä puristettiin mahdollisimman paljon vettä pois. Prässimiehet hoitivat puristamisen lisäksi märkien hiokearkkien viemisen eteenpäin pakattaviksi ja pahviarkkien kuljettamisen ripustettaviksi kuivaamoon. Puristamalla päästiin noin 50 % ilma-kuivuuteen eli tilanteeseen, jossa puolet massan painosta oli vielä vettä, mikä riitti märän massan (hiokkeen) kuivuuksateeksi kotimaassa. Näin hiokemassa voitiin kuljettaa sellaisenaan paaleihin pakattuina esimerkiksi paperitehtaille raaka-aineeksi, ja vain pahviarkeilla oli edessään vielä kuivaus.³¹ Kamyri- ja kartonkikoneiden (ensimmäinen Suomessa Inkeröisiin 1897) korvatussa kokoojakoneet ja märkäpuristimet alettiin alalla kutsua kokoojakoneissa suoritettua pahvinvalmistusta vähitellen käsipahvinvalmistukseksi. Vuonna 1943 se oli jatkunut Suomessa Verlan lisäksi vain Tampereen puuhiomossa, joka valmisti ruskeaa pahvia. Juantehtas oli 1938 alkanut varta vasten tehdä käsipahvia kolpakon alustoiksi ja Näsijärven pahvitehtas valmisti lumpuista ja selluloosasta kokoojakoneilla pahvia.³² Vuonna 1962 Verlan tehtaan vuosikertomus kertoi kuitenkin viimeisenkin skandinaavisen kilpailijan, norjalaisen valkoista käsipahvia tuottavan Lands-tehtaan, lopettaneen toimintansa.³³

Puristamisen jälkeen prässimiehet työnsivät arkit kiskoja pitkin kuivaamoon, jossa ”suojan varikset” eli kuivaamon naiset ripustivat ne yksitellen tai pienissä niipuissa kuivumaan kuin pyykin. Ripustuskerroksia oli seitsemän ja ”varikset” kulkevat niissä irrotettavia lankkuja pitkin. Kun arkit oli ripustettu, kuumensi ”eltari” eli lämmittäjä kuivaamon noin 75 asteeseen ”eltarista” tai ”koijasta” eli lämmittämöstä käsin. Polttoaineena käytettiin halkoja ja hiomon kuorimajätteitä. Näin syntyvä lämmin ilma ja palamiskaasut johdettiin putkia pitkin kuivaamon pohjakerroksen läpi ja toiselta puolen rakennusta savupiipusta ulos. Lämmitettävän kuivaamon eli ”suojan” lisäksi käytettiin myös kesäkuivaamo eli ”huvilaa”, jonka seinät oli laudoitettu harvaan avosuomuun, jolloin auringon lämpö ja tuuli saivat kuivattaa sinne ripustetut arkit.³⁴ Työ kuivaamossa oli siis raskasta kuumuuden takia, eikä työntekijällä voinut olla korkeanpaikankammosa hänen liikkuessaan korkealla kuivaamorakennuksessa vain irrotettavan lankun päällä tasapainoillen. Hankalat työolosuhteet lienevät yhdistäneet kuivaamon jopa liki kahtakymmentä³⁵ naista toisiinsa.

30 VH 40/2–3; VH 41/7. Talvi- ja jatkosodan aikana kolmikkona, kaksi nuorta poikaa ja yksi nainen. VH 15/5

31 VH 1/1; Lindblom 1951, 6; *Paperimassan valmistuksen käsikirja* 1933, 41, 46, 116. Kotimaahan myytävä hioke kuivattiin 40–50 % kuivaksi, ulkomaille myytävä 80–90 %:ksi, koska rahtaaminen tuli sitä kalliimmaksi, mitä märempää ja siten painavampaa massa oli. Ks. myös Solitander 1909, 88.

32 Sourander, Solitander 1943, 77–78. Kamyri-koneista ks. *Paperimassan valmistuksen käsikirja* 1933, 46–48; Sourander, Solitander 1943, 57, 69. Jo 1922 hankittiin Kankaan paperitehtaan puuhiomoon ruotsalaisen insinööri Daniel Ullgrenin konstruoima kokoojakone, joka tuotti 50 % kuivaa pahvia. Ibid, 69. Ks. myös *Paperimassan valmistuksen käsikirja* 1933, 44–47.

33 WA Bokf Bokslut Gp:2: vuosikertomus 1962.

34 Lindblom 1951, 7; Talvi 1986, 14–15; Ahvenisto 2001, 11–14. Kuivaaminen kesti 3–4 vuorokautta; Lindblomin mukaan 1950-luvun alussa noin 3 ½ vuorokautta. Rakennus oli jaettu palomuurilla kahtia siten, että toista puolta lämmitettäessä voitiin toisella puolella samanaikaisesti työskennellä.

35 Esimerkiksi luettelossa Verlan työläisistä 20.10.1952 kuivaamotyöntekijöitä oli 19. WA Pers Bc:1.

Kuivaamossa pahvit ripustettiin kuivumaan kuin pyykki seitsemään kerrokseen. Kuvassa naiset ojentavat kerrosten välistä arkkeja työparilleen, joka pinoaa ne. Kuva todennäköisesti 1940-luvulta, Verlan tehtaan arkisto.

Kuten yleensä ”keinotekoisesti kuivatut” pahviarkkeja, täytyi suojassa kuivatut Verlan pahveja kuivaamisen jälkeen kostuttaa, jotta ne suoristuivat jälleen. 1880-luvulla käytössä on ollut jonkinlainen kostutuskone (”fuktapparater”), mutta sittemmin kostuttaminen on tapahtunut asettamalla kuivien arkien väliin muuttaman arkin välein kostea arkki, mikä oli tyypillinen kostuttamisen tapa 1900-luvun alussa. Kuivaamossa työskenneltiin ainakin tehtaan viimeisinä vuosikymmeninä yleensä kolmikoissa, joissa kaksi naista toimi työparina vuorotellen lankulla kulkien ja vuorotellen pahveja ojennellen, ja kolmas oli nk. kastelija.³⁶

Kuivaushuoneiden, kuten Verlan ”huvilan” ja ”suojan”, käyttö oli ilmeisesti yleistä hiomoissa 1870–1880-luvuilla, jolloin kesäisin käytettiin juuri ”kuivauslatoja” ja tuotannon kasvaessa lämmitettäviä kuivaushuoneita talvisin. Kuivaushuoneiden korvaamista kuivaustorneilla ja -kanavilla vuosisadan vaihteessa pidettiin suurena edistysaskeleena ja 1937 asennettiin maailman ensimmäinen puhallinkuivauskone Mustion puuhiomoon Suomessa.³⁷ Nämä uudistukset eivät kuitenkaan koskaan ulottuneet Verlaan asti.

36 Verlasta WA Pers Lönestatistik Ka:1 ja Ka:2 palkkaluettelot; Ahvenisto 2001, 12 vrt. yleisesti Solitander 1909, 326. Papereitakin kasteltiin, jotta ne kiillottuisivat paremmin. Rutikuiva paperi ei välttämättä edes kestänyt kiillotusta, vaan siihen saattoi tulla ryppyjä. Kasteluun käytettiin mm. harja- ja ruiskukastelukoneita, vesiammeessa pyöriviä valsseja ja höyryä kahden valssin pinnalle suihkuttavia koneita. Tavallisten kastelukoneiden lisäksi käytettiin pahvin kostuttamisessa kosteita vilttejä tai viltillä päällystettyjä kosteita valsseja. Solitander 1909, 250–252, 326.

37 Sourander, Solitander 1943, 30, 38, 70, 75–76; Ahvenisto 2001, 11–14. Kanavakuivausjärjestelmä tuli käyttöön jo 1880-luvulla. Siinä arkit vietiin tavallisesti n. 1,7 x 2 metrin levyisen ja 10–40 metriä

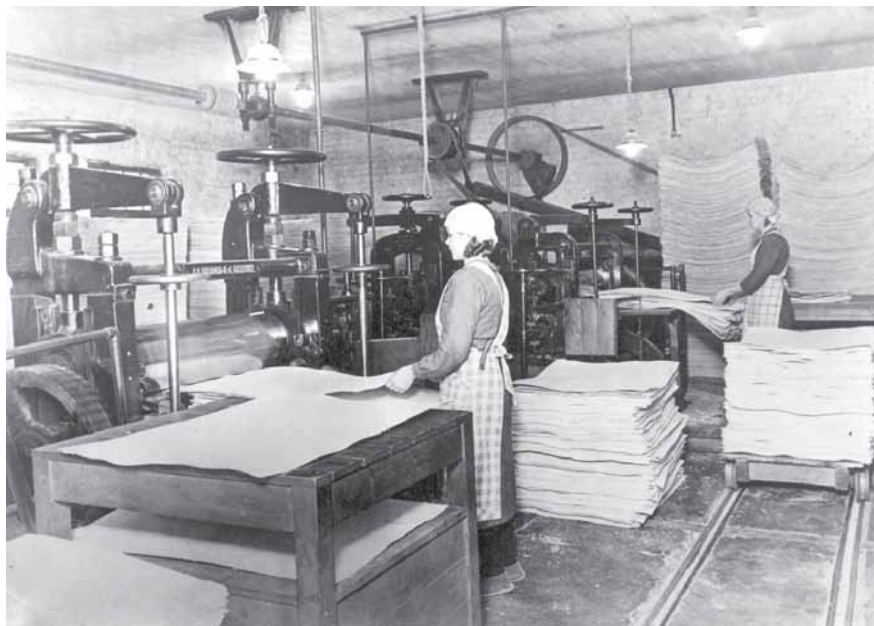

Kuivaamon lämmittämiseen käytettiin polttopuun (vas.) lisäksi mm. kuorimajätteet. Kuva 1960-luvulta, Verlan tehtaan arkisto.

Sekä prässimiesten, kuivaamon ”varisten” että eltarien eli lämmittäjien työ oli raskasta. Viimeksi mainittujen tehtävä oli lämmittää vuoroin kumpaakin talvikuivaamon osastoista varsin itsenäisesti erillisestä lämmittämöstä käsin. Jokainen näistä kolmesta työryhmästä joutui kovaan fyysiseen rasitukseen sekä painavien arkkien tai halkojen liikuttelun takia että epämuukavien työolosuhteiden tähden. Vaikka kuivaamossa ei ollut tarkoitus työskennellä varsinaisen kuivauksen ja lämmityksen aikana, vastasi lämpötila pahveja ripustettaessa eli ”naulatessa” ja taas alas ”raksittaessa” harvemmin normaalia huonelämpötilaa. Prässimiesten toimenkuvaan taas kuului viedä kosteat arkit valmiiksi kuivaamoon ripustamista varten, riippumatta sen kulloisestakin lämpötilasta tai ulkona rakennusten välillä vallitsevasta pakkasesta. Samoin eltarit altistuivat suurille lämpötilaeroille liikkueensa kuumun uunin ääreltä hakemaan uusia polttopuita ulkona halkolaanilla sijaitsevista pinoista. Myös lämpöeristys lämmittämössä oli huono ja talvipakkanen tahtoi puskea uuneja vastaavalta sivulta läpi.³⁸

pitkän kanavan läpi lämmintä ilmavirtaa vasten kiskoilla kulkevissa rullavaunuissa. 1900-luvun alussa käytettiin myös kuivaustorneja, joissa kuljetusketjuihin kiinnitetyt pahviarkit vietiin ylös torniin ensin lämpimän ja kostean vyöhykkeen läpi ja kuivattiin sitten yhä kuivamassa ilmavirrassa, kunnes alastultuaan ne olivat juuri aavistuksen verran kosteita pysyäkseen tasaisina. Myös kuivaussynterejä on voitu käyttää jo vuosisadan alussa, mutta se on yleensä ollut kallein kuivaustapa. Solitander 1909, 321–327; Sourander, Solitander 1943, 75–76; Laiho 1998, 13. *Paperimassan valmistuksen käsikirja* nimittää kanavatyyppisiä kuivausjärjestelmiä kuivausuuneiksi. 1933, 48.

- 38 VH 40/3; Talvi 1986, 15; Ahvenisto 2001, 11–13. Kojjasta myös perheen perimätietoa. Turun kansatieteen haastatteluista löytyy myös seuraava kuvaus lämmittäjän työstä: ”Lämmittäjän työstä – jossa ”Kalle” työskenteli tosin vain tilapäisesti – hän kertoi seuraavaa: Työ oli pirun raskasta, kun alkuaikoina puut oli kuljetettava talvella kelkalla ja kesällä kottikärryillä eltariin. Kottikärryillä puut piti viedä kapeata alaspäin viettävää ”laakonkia” pitkin pannuhuoneeseen. Työ oli vaikeata etenkin kun vielä laakonki oli usein liukas ja huonosti valaistu. Tämä työ helpottui myöhemmin Richterin aikana, kun alapihalle saatiin kiskot ja vaunut. Lämmittäjän työssä oli myös monia muita haitta- puolia, joista vähäisimmät eivät olleet kuumuus ja noki. Lämmitysunit oli nimittäin puhdistettava joka toisena päivänä l. ”suojapäivänä”, ja silloin miehen oli mentävä sisälle uuniin ja puhdistettava arinaraudat sekä katajatupsua vetämällä lämmityskanavat.” TKU TYKL KTL 842/10.

Pahviarkit laskettiin yksitellen läpi kiillotuskoneista. Arkkipinoja liikutettiin tehtaalla pienien vaunujen avulla (oik.). Kuva: Verlan tehtaan arkisto.

Ennen pahviarkkien kiillottamista rapsittiin niiden pinnalta pois vielä ”hierinkäiset”, epätasaisuudet kuten kierteet ja tikut, jotka olisivat jättäneet jälkensä arkeihin kiillottamisen yhteydessä. Tähän työhön voitiin laittaa varikset niinä mahdollisina välipäivinä, jolloin pahvien kuivumista odoteltiin, mutta muutoin kiillottajanaiset tarkistivat nopeasti pahviarkin ennen kuin laskivat sen kiillotuskoneen höyryllä kuumennettavien silinterien välistä. Arkin pinta tiivistyi ja sai kiiltoa ilman kemikaaleja. Tällainen kiillottaminen on ollut tyypillistä ainakin 1900-luvun alussa. Ensimmäiset viisi vuotta kiillotus oli tapahtunut Verlassa kuitenkin kylmillä valseilla. Kiillotuskoneita oli kaksi ja niillä työskenneltiin tarvittaessa kolmessa vuorossa ympäri vuorokauden.³⁹ Tehtaan kiillottamosiiven (1928) naiset työskentelivät siis suuren osan ajasta itsenäisesti ja jossain määrin eristyksissä, mutta tilanne muuttui varisten ”putsuupäivinä”.

Viimeinen työvaihe ennen kuin pahvi oli valmista pakattavaksi oli myös naisten vastuulle annettu lajittelu. Kiillotetut Verlan pahvit ”sortteerattiin” niiden painon mukaan punnitsemalla ne yksitellen vaa’alla, koska eri laadut olivat monien työvaiheiden aikana mm. kuivaamossa menneet sekaisin. Samalla arkit lajiteltiin priimaan ja sekundaan. Pahvin paksuus määriteltiin numeroilla, jotka ilmaisivat, kuinka monta arkkiä mahtui 50 kiloon, mitä kutsuttiin 1909 ”eurooppalaiseksi” numeroinniksi – venäläiset numerot kertoivat, kuinka monta arkkiä meni puutaan.⁴⁰

39 Verlasta Nordberg 1974, 61–62; Talvi 1986, 16; Ahvenisto 2001, 12, 25, yleisistä menetelmistä ks. Solitander 1909, 326–327.

40 Solitander 1909, 327; Lindblom 1951, 7; Ahvenisto 2001, 25. Yksi puuta = 40 Venäjän naulaa = 16,38 kg. Mittojen muuntaja. <http://www.utu.fi/hum/historia/cgi-bin/mitat> Haettu 4.12.2003.

Pahviarkit punnittiin yksitellen ja lajiteltiin painon mukaan vaa'an alla näkyvään lokeriin. Huonolaatuiset pahvit palautettiin uudelleenjauhettaviksi. Kuva: Verlan tehtaan arkisto.

Lajittelijanaiset työskentelivät vierekkäisillä vaa'oilta tehtaan pakkaamon vieressä ja Hilda Kaleniuksen lehtihaastattelussa 1990 antaman tiedon mukaan heitä kutsuttiin myös enkeleiksi.⁴¹

Tuotannossa syntyi aina myös jonkin verran huonolaatuista hukkapahvia, joka voitiin jauhaa takaisin hiokemassaksi. Viimeinen laadunvalvontavaihe olikin asetettu lajittelijanaisille – huonolaatuiset arkit lajiteltiin omaan lokeroonsa, mistä ne vietiin uudelleenjauhettaviksi. Uudelleenjauhettavia arkkeja eroteltiin prosessista toki jo aikaisemminkin, esimerkiksi jos arkki repeytyi sitä irrotettaessa kokoojakonesylinteriltä.⁴² Ainakin 1903–1922 Verlassa on ollut käytössä hollanteri, jota käyttelivät miehet. Viimeistään jatkosodan jälkeen hylkypahvin hienontaminen on tapahtunut naistentyönä nk. morkkamylyllä, jossa kaksi myllynkiven muotoista graniittikiveä hoitivat jauhamisen. Morkkamyly oli ollut jo kauan tunnettu: 1909 sen kilpailijoiksi olivat markkinoille ilmaantuneet Wursterin ja Dietrichin hienontajat, mutta 2–3 kertaa morkkamylyä tehokkaampina niille on tuskin ollut Verlassa tilausta.⁴³

41 *Kouvolan Sanomat* 12.8.1990. *Varo Ylppö, Jaalasta tullaan.*

42 VH 15/11. Lajitteluosastolla lokerikoissa on edelleen nähtävissä lokero ”kottia”, joka oli tarkoitettu uudelleenjauhettavaa pahvia varten.

43 WA Pers Lönestatistik Ka:8, Ka:24 ja Ka:25: hollanteri mainittu ensimmäisen kerran palkkaluettelossa 4.12.1902, viimeisen kerran luettelossa 31.5.1922; WA Pers Arbetare på Werla Bc:1: luettelossa työläisistä 1.1.1945 mainitaan nähtävästi ensimmäisen kerran nimike ”massamalare”; Solitander 1909, 266–270; Ahvenisto 2001, 23–24.

*Pahvit pakattiin
puristimessa 125,
200 tai 250 kg kolleiksi.
Kuva 1960-luvulta,
Verlan tehtaan arkisto.*

Lajittelun jälkeen pahvi oli valmista pakattavaksi. Pakkarit paalasivat pahvit 125, 200 tai 250 kg:n ”kolleiksi” ja tarvittaessa tasasivat niiden reunat leikkaamalla. Kun pahvit oli pakattu, lyötiin niihin tarvittavat leimat päälle ja ne olivat valmiita kuljetettaviksi eteenpäin. Verlan pahvista valmistettiin mm. kirjankansia ja koteloi-
ta.⁴⁴ Pakkaajia työskenteli tehtaalla yleensä yksi työvuoroa kohti. Yksinäiseksi työ kuitenkin tuskin koskaan kävi, sillä esimerkiksi lajittelijanaiset työskentelivät aivan pakkarin tuntumassa. Työ oli raskasta, mutta siinäkin oli omat niksinsä, jotka oli opeteltava, jotta se kävi kevyemmin.⁴⁵

Useat ammattiryhmät muodostivat oman työporukkansa tehtaan sisällä. Erityisesti kuorimon ja kuivaamon työtä voi pitää ryhmätyönä, jossa yhteistyön piti olla saumatonta, mutta myös prässimiesten parityöskentelyssä tarvittiin yhteisymmärrystä. Hiominen, rasvaaminen, mokaamyllyn työ ja lämmittäminen taas olivat tehtäviä, joissa kukin vastasi omasta koneestaan tai tehtävästään. Rasvari kyllä liikkui työnsä puolesta eri puolilla tehdasta, mutta myös mokaamyllyläri ja hioja olivat näköetäisyydellä muihin työntekijöihin ja saivat välillä juttuseuraa läheisten koneiden työntekijöistä. Suurimmat työntekijäryhmät tehtaalla olivat massakarhut, joita saattoi kolmivuorotyöhön siirtymisen jälkeen (1917) olla yhteensä 18–27 eli 6–9 vuoroa kohden, ja kuivaamon varikset, joita oli 1900-luvun alkuvuosista lähtien päivätyössä yli kymmenen (n. 12–18).⁴⁶

Työvuorot ja -porukat muodostuivat parhaimmillaan kiinteiksi ryhmiksi, jotka voitiin kokea joko hyvinä tai huonoina yhteishengeltään ja joista voitiin löytää ystäviä ja vihamiehiä. Eräs pitkäaikainen massakarhu muistelee työkavereiden olleen ”hyvin sovinnossa keskenään”. Vuosikaudet samassa löysissä (työvuorossa) oli ka-

44 Lindblom 1951, 7; Ahvenisto 2001, 25.

45 *Kymi-yhtymä* 1/1963, 11.

46 Massakarhujä 10.7.1885 neljä, 7.1.1897 kymmenen, 6.4.1905 neljätoista, 17.5.1917 kaksikymmentäyksi, 15.7.1938 kahdeksantoista ja 15.1.1951 kaksikymmentäseitsemän. Kuivaamotyöntekijöitä 10.7.1885 viisi, 6.1.1899 yhdeksän, 6.4.1905 kolmetoista, 15.1.1935 kaksitoista, 15.1.1951 kahdeksantoista. WA Pers Lönestatistik Ka- ja Ba- sarjat sekä Kb:1.

veri, jonka kanssa ”itkut itkettiin ja naurut naurettiin”.⁴⁷ Yhteinen työvuoro ja työtoveruus eivät kuitenkaan aina taanneet hyvää yhteistyötä ja -henkeä. Toinen massakarhu muistelee:

Kertoja: Kaverit löyty, kaikki ol mukavia meidän löysissä. Mut toisessa löysissä ne riitelivät kauheasti, suutuksissaan lähtivät sieltä pitkin poikin monta kertaa, en tiä mistä syystä. Viimeset kaks konetta, ne siinä usein riiteli ja kinas.

Ahvenisto: Minkä takia ne riiteli? Työstäkö?

Kertoja: Eihän se työ mitään riitaa aiheuta, vissiin niil ol omia syitä.⁴⁸

nainen, massakarhuna 1940-luvulla

Samalla tavoin vaihtelevia tilanteita ja ihmissuhteita muistelee entinen tehtaan työmies:

Tehtaalaiset tunsu kaikki toisensa totta kai. Oli sekä hyvää että huonoa henkeä. Vähän pidettiin naapurin asioistakin huolta, yleensä hyvä henki kuitenkin.⁴⁹

mies, tehtaalla 1930-luvun lopulta 1950-luvulle

Myös tekniikka asetti rajoituksensa ja vaatimuksensa tehdastyölle niin yksittäisten koneiden kuin voimansiirronkin osalta. Verlan tehtaan työkonet ol kytkeyty alun perin 1800-luvulle tyypilliseen tapaan suoraan mekaanisella voimansiirrolla turbiineihin, joilta energia siirrettiin valta-akselia ja mahdollisia sivuakseleita myöten yksittäisille koneille. Sähkömoottoreiden käyttöönoton myötä koneita siirrettiin tehtailla ryhmä- ja yksittäiskäyttöön, jolloin työskentely oli itsenäisempää ja häiriöttömämpää. Oman voimalaitoksen (1923) myötä Verlassakin hankittiin useille koneille sähkömoottoreita ja 1932 niitä oli jo 13. Voimansiirtohihnat jäivät kuitenkin pysyväksi osaksi tehdassaleja ja esimerkiksi tehtaan metalliverstaalla piti aina 1960-luvulle saakka säädellä voimansiirtohihnoja sen mukaan, mitä koneita kulloinkin tahdottiin käyttää.⁵⁰ Tämä saattoi asettaa rajoitteita töiden tekojärjestykselle.

Verlan tehtaan tuotantoprosessi oli alkuaan 1800-luvulla ja 1900-luvun vaihteessa aivan ajanmukainen ja toisissa suhteissa jopa edistyksellinen. Esimerkiksi sähkövalo tuli tehtaalle jo 1889, pian Kuusankosken tehtaan ja Kymintehtaan jälkeen.⁵¹

47 VH 21/2. Vastaavasta toveruudesta ks. VH 9/1 tai ”Mut meidän löysissä oltiin kaikki hirveän hyvii kaverii, mukava ol mennä töihin ja ku mentiin sillalta päin töihin niin siinä ol se joku kone, jonka viereen aina asetettiin ja yhet turinat pidettiin ennen ku mentiin alakertaankaan. Siinä aina keskusteltiin viikon tapahtumia.” VH 11/4.

48 VH 11/4.

49 VH 15/7.

50 Voimansiirron kehityksestä yleisesti Myllyntaus 1986b, 185–187. Verlan sähköistäminen Ilmonen 1933, 21–22 ja itse tehdassalit koneineen.

51 Ahvenisto 2002b, 13. Ensimmäinen sähkölamppu oli syttynyt Suomessa Tampereella 1882 Finlaysonin kutomosalissa Plevnassa. *Sata vuotta sähköä Pohjois-Kymenlaaksossa* 1984, 6–7. Sekä metalli-, saha-, että paperiteollisuudessa otettiin käyttöön ensimmäiset sähkövalot 1882–1884, mutta sähkövalaistus levisi silti hitaasti. Nopeinta käyttöönotto oli metalliteollisuudessa, missä ensimmäinen sähkövalo syttyi 1884 John Stenbergin konepajalla Helsingissä ja Wärtsilässä. Vuonna 1890 metalliteollisuuden yrityksistä 16 % valaistiin sähköllä, 1900 noin kolmasosa ja 1908 hieman yli 40 %. Sahoista varmuudella vasta 11 oli valaistu sähköllä 1890 ja 1900 edelleen vain noin 7 % alan yrityksistä. Herranen 1986, 36–37; Myllyntaus 1986a, 83; Myllyntaus 1986b, 182–183.

Uudistuksia tehtiin 1910-luvulta lähtien kuitenkin melko vähän, ja kun koneet ja tuotantomäärät maailmalla kasvoivat, Verla ei lähtenyt mukaan kilpailuun. Syyksi on esitetty mm. kosken pienuutta ja siten energiansaannin rajallisuutta sekä liikenneyhteyksien kohtalaista kehnoutta. Kuitenkin uudistamisen ja laajentamisen varaa olisi vielä ollut, jos siihen olisi ollut halua ja pääomaa. Ratkaisevaa lieneekin ollut, että tehtaan perustajakaartin kuoltua yritys siirtyi ehkä vähemmän innostuneiden perillisten omistukseen ja 1920-luvun alussa suuryhtiölle, jonka ostomotiiveista yksi oli poistaa kilpailua toiminta-alueelta. Näin toisaalta turvattiin toiminnan jatkuminen Verlassa, mutta samalla tehdas joutui toissijaisten sijoitusten ja kehityskohteiden joukkoon.⁵²

Verlan tehtaalla hyödynnetty teknologia vaati käyttäjikseen melko paljon työvoimaa, mikä tarkoitti raskasta fyysistä työtä ja kohtuullisen monia tekijöitä pienellä alalla sekä yhteistyötä tietyissä työpisteissä. Työtehtävät olivat yleensä melko helposti omaksuttavissa, jolloin uusia työntekijöitä oli periaatteessa helppo kouluttaa ja työtehtäviä vaihtaa työläisuran aikana. Koneiden toimintaa ei voinut yleensä nopeuttaa, jolloin työtahti pysyi useimmiten tasaisena ja työhön sisältyi myös luonnollisia taukoja. Vaikka tehokkuusajattelu kehittyi Suomessakin pitemmälle 1900-luvun kuluessa, ei sitä voitu soveltaa Verlassa samalla tavalla kuin suuremmilla tehtailla esimerkiksi liukuhihnatuotannossa. Jotkin tehtaan työpisteistä, kuten lämmittämö, kuivaamo tai kiillottamosiipi, muodostivat tehdasrakennuksessa oman, erillisen kokonaisuutensa. Koska tehdas pysyi melko pienenä, työtehtäviä vaihdettiin aika ajoin, ja eri vaiheiden työntekijät olivat yleensä säännöllisesti kosketuksessa myös lähimpiin toisiin työntekijäryhmiin. Näin rajat eri työntekijäryhmien välillä tehtaan sisällä eivät muodostuneet kovin jyrkiksi. Tehdas ei kuitenkaan jakautunut vain erilaisiin ”osastoihin”, vaan muodosti lähimpien työporukoiden lisäksi yhden tavallaan ymmärrettävän kokonaisuuden myös yhteisyyden kannalta.

TEHTAAN PIHALLA JA KONTTORISSA

Varsinaisen tuotantolinjan pyörittämisen lisäksi tehdas tarvitsi työntekijöitä kuitenkin myös monenlaisiin muihin tehtäviin. Ennen 1900-lukua tätä muuta työvoimaa ei ole juurikaan eritelty palkkalistoille omiksi nimikkeikseen, vaan heistä käytettiin yleisnimitystä ”utarbetare”, ulkotyöläiset. Ulkotyöläisten lukumäärä saattoi vaihdella huomattavasti etenkin tehtaan alkuaikoina vuoden kierron mukaan. Esimerkiksi kesä-heinäkuun vaihteessa 1885 ulkotyöntekijöiden palkkaluettelossa on mainittu yhteensä 38 eri ”ulkotyöläistä”, joista kaksi on merkinnällä ”med flera” tai ”med 3 kamrater”. Tämä on suurimpia ulkotyöläisten määriä, mitä tuon ajan palkkakirjasta löytyy ja tarkoittaa, että hetkittäin heitä saattoi olla jopa enemmän kuin

52 Vrt. Ahvenisto 2002b, 13–14. Tampereen arkkitehtiopiskelijat ovat jakaneet Verlan tehtaan historian tuotanto- ja tekniikkalähtöisesti jaksoihin, joita olivat 1) Verlan synty- ja alkuvuodet 1872–1903, 2) Hiljaiselon vuosista Kymiyhtiön uudistuksiin 1904–1929 sekä 3) Tuotannon hiipuminen ja loppuminen 1929–1964. *Verla arkkitehtiopiskelijoiden harjoitustyönä* 1998, 4. Tuotannon Verlassa ei kyllä voi nähdä hiipuneen vielä 1930-luvulla tai 1950-luvun alussakaan, jolloin työntekijämääräkin nousi korkeimmilleen, mutta teknisten uudistusten kannalta jaksotus on hyvin valaiseva.

Pahvikollit kuljetettiin Selänpään asemalle 1920-luvun lopulle asti hevosella. Kuorma oli raskas: korkeammassa mäessä hevosten piti antaa levätä välillä. Naispuolinen kuljettaja oli harvinaisuus, vaikka olisi ollut naimatonkin, kuten Sohvi Horppu Selänpäästä. Kuva: Museoviraston kuva-arkisto.

tehtaan sisällä työskenteleviä. Tähän vaikutti tehdasalueen aktiivinen rakennusvaihe 1880-luvulla. Seuraavan joulu-tammikuun vaihteessa sen sijaan palkkaa maksettiin vain kahdeksalle miehelle, ja näistäkin säännöllisessä päivätyössä oli vain yksi (David Penttilä).⁵³ Tehtaan vakiintuessa ”ulkotyöntekijöiden” kausittainen vaihtelu kuitenkin pieneni: 1935 heidän lukumääränsä oli alimmillaan 26 ja ylimmillään 35.⁵⁴

Tehtaan lisäksi ulkotyöntekijöitä tarvittiin yhtiön maatilalla Ojaselassa. Kesällä 1905 ulkotyöläisiä oli yhteensä reilut 30, joista nimettiin erikseen vain kaksi kirvesmiestä (”timmerman”), kolme seppää ja vahti, ja loput luokiteltiin saamaan palkkansa ”hevostililtä”, ”sekatyöstä” tai toiselta ”hevostililtä”. Viimeksi mainittu ryhmä lienee 1896 yhtiölle ostetun Ojaselan ”kartanon” työntekijöitä. Seuraavana talvena tammi–helmikuun vaihteessa ulkotyöläisiä oli 24, joista hevostiliin kuuluvia 14.⁵⁵ Henri Nordbergin muistiin kirjaama tieto kertoo seuraavasti:

Tehtaan yhteyteen kuului tavallaan myös Ojaselan kartano. Kartanon vakinaisena työvoimana oli kymmenkunta renkiä ja lisäksi mm. heidän vaimonsa. Tehtaan naisetkin joutuivat usein pakkotöihin Ojaselaan koneiden seistessä. Usein nuoret verlalaiset menivät ensin Ojaselaan l. ”hoviin” palvelukseen, kun tehtaalle otettiin vasta 18 vuotta täyttäneitä henkilöitä. Ojaselasta toimitettiin mm. perunaa ja lanttua myytäväksi Verlan työläisille, sekä alatehtaille.⁵⁶

53 WA Pers Ka:1 26.6.–10.7.1885 ja 25.12.1885–8.1.1886. Ulkotyöntekijöiden määrä palkkakaussittain 26.6.1885–9.7.1886 liitteessä 3. Kesän 38 ulkotyöntekijästä kaksi oli tehtaan pakkareita ja kaksi lämmittäjää, jotka olivat tehneet osan työviikoistaan ulkotöissä.

54 WA Pers Ba:12 (1935). Erittely ulkotyöntekijöiden määrästä palkkakaussittain 1935 liitteessä 3.

55 WA Pers Ka:10 14.7.–27.7.1905; WA Pers Ka:10 26.1.–8.2.1906.

56 TKU TYKL KTL 842/14.

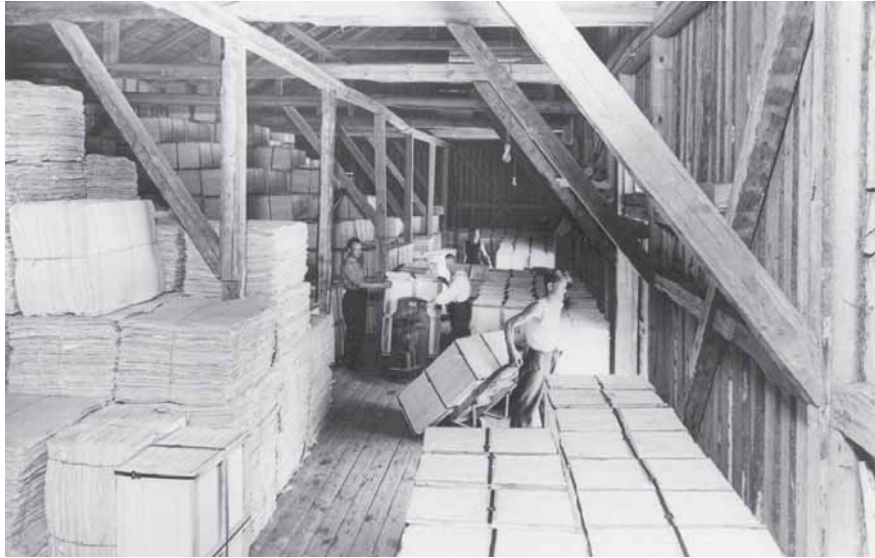
Tehtaalle hankittiin kuorma-autot 1929 ja 1930. Kuvassa sotien jälkeisenä aikana Erkki Kukkola, jonka poika Terho on päässyt mukaan kuljettamoon. Kuva: Verlan tehtaan arkisto.

Hevosia ja hevosmiehiä työskenteli Ojaselan lisäksi kuitenkin myös tehtaalla. Neumanin hiomon aikaan pahvikollit oli kuljetettu ensin vesitse Kausalaan; sitten talonpojat rahtasivat niitä hevospelillä Uttiin ja Kouvolaan. Huonon sään sattuessa saattoi kuitenkin käydä, että hevosia ja kuskeja ei ilmaantunutkaan ja lähetykset myöhästivät.⁵⁷ Savon radan ja Selänpään aseman avaamisen myötä 1889 oli lähimmälle asemalle Verlasta enää noin 7,5 kilometrin matka. Selänpäähän rakennettiin makasiini ja samoihin aikoihin yhtiö osti ensimmäiset kaksi omaa hevosta varmistukseensa kuljetukset edes osalle tuotannostaan sääolosuhteista ja teiden kunnosta riippumatta. Näin tallityöstä ja rahtaamisesta tuli myös yhtiön omaa toimintaa. Hevosten määrä lisääntyi ajan mittaan: vuonna 1896 pidettiin Ojaselan tilan tallissa kuutta hevosta pahvi- ja hiokemassakollien kuljettamista varten, mutta 1920-luvulla tehtaan talliin oli sijoitettu jo 10–13 hevosta. Kuorma-autot hankittiin 1929 ja 1930, mikä luonnollisesti vähensi hevosten käyttöä.⁵⁸ Sen sijaan tarvittiin autoille kuljettajat ja apumiehet.

Samalla kun ulkotyöntekijöiden työsuhteet vakiintuivat, alkoivat heidän työtehtävänsä myös eriytyä. Erilaisia huolto-, korjaus- ja rakennustehtäviä varten tehtaalla tarvittiin jo aiemmin mainitun rasvarin lisäksi sekä metalli- että puutyön osaajia. Heinäkuussa 1925 palkkalistalla lueteltiin tuotantolinjan ulkopuolelta (rasvarien katsotaan tässä kuuluvan tuotantolinjaan, koska heidät lueteltiin palkkakirjoissa sisätyöläisten joukossa) 34 työntekijää: kuusi kirvesmiestä, seppä, sepän apumies, auton ohjaaja, sorvari, sähkömies, werstasmies, sahamies, sahan apumies,

57 Ilmonen 1933, 36; Talvi 1972, 176. Vuosina 1883–1889 kuljetettiin kaikki pahvi ja hioke Verlasta hevosilla Kouvolan asemalle, missä tehtaalla oli oma varasto ja palkattu varastomies. Ilmonen kertoo Suur-Selänpään, Vähä-Selänpään ja Sopasen talonpoikien vastanneen kuljetuksista, niin että tehdas lähetti heille sanan aina kun tarvetta oli. Arvoposti kuitenkin lähetettiin ja noudettiin edelleen Utin asemalta. Ilmonen 1933, 18, 36.

58 Ilmonen 1933, 37–39.

*Kuva Selänpään asemalla sijainneesta pahvimakasiinista. Ilman kehikkoja sidotut paa-
lit vasemmalla ovat hiokemassaa, jota myytiin paperinvalmistuksen raaka-aineeksi.
Kuva: Verlan tehtaan arkisto.*

*Tehtaalla remonttia tekemässä vas. seppä Theodor Pekkalin (k. 1939), Jalmari Seppälä
ja Akseli Forsman. Ylhäällä Antti Niemi. Kuva: Museoviraston kuva-arkisto.*

yövahti, kahdeksan hevosmiestä, kaksi sekatyöläistä, muurari, muurarin apumies, tallimies, mylläri, puutarhuri, maalari ja kaksi kivimiestä sekä ilman nimekettä esiintynyt rakennusmestari.⁵⁹ Tammikuussa 1951 palkkataulukkoon kirjattiin vastaavasti siivoajat, hiomapuun nostajat, raamintekijä, yhdeksän korjauspajan (metalliverstas) miestä, sähköasentaja, autonasentaja, kaksi kuorma-autonkuljettajaa, sahamies, yhdeksän kirvesmiestä, muurari, mylläri ja 14 tarkemmin erittelemätöntä ulkotyöläistä. Samalla vuoden kierron mukainen vaihtelu tuotantolinjan ulkopuolisten työntekijöiden määrässä oli tasoittunut huomattavasti 1800-luvun tilanteesta, kuten jo 1930-luvulla nähtiin: tammikuussa 1951 heitä oli yhteensä 45, heinäkuun alkupuoliskolla 54. Tehdas tarjosi siis yhä useammalle ympärivuotista työtä.⁶⁰

Kaikki tehtaan palkkaa nauttivat henkilöt eivät kuitenkaan näy edes työläisten palkkaluetteloista, sillä mestareita ja tehtaan paikallisia virkailijoita ei ollut tapana kirjata niihin sen enempää kuin esimerkiksi 1910-luvun loppuun asti tehtaan pääkonttorina toimineen Dippellin Viipurin konttorin työntekijöitä.⁶¹ 1920-luvulle asti Verlan tehtaan johtoryhmä muodostui lähinnä isännöitsijästä, mestarista ja käsööristä ja työnjohdollisia tehtäviä alettiin jakaa ilmeisesti vasta 1920-luvun kuluessa muuallakin kuin uitto- ja metsätyössä. Vuodelta 1930 peräisin olevan luettelon mukaan mestarien ja työnjohtajien kategoriaan kuului Verlassa kuusi henkilöä, jolloin vanhan mestari Kronholmin lisäksi pestattuina oli kolme vuoromestaria, rakennusmestari sekä Ojaselan työnjohtaja. Viimeksi mainittujen palvelus tehtaalla oli alkanut vuosina 1919–1929.⁶² Vuoden 1951 alussa työnjohdon luettelo käsitti edelleen kuusi henkeä, mutta Ojaselan työnjohtajan sijalla mainittiin lastauksen esimies.⁶³

Samoin kuin mestarien ja työnjohdon määrä, myös konttorihenkilökunnan määrä kasvoi tehtaan ikääntyessä. Teollisuustilastoon ilmoitettiin 1923–1924 konttorihenkilökunnan Verlassa käsittävän kokonaisuudessaan kolme henkilöä, 1926–1929 neljä ja 1937–1938 jopa viisi henkeä. Väli vuosina väitetään tullun toimeen useimmiten kahdella henkilöllä ja sota-aikana konttorihenkilökunnan määrä taas pieneni.⁶⁴ Lukujen häilymisessä voi olla kyse myös identifioitumisesta ja kategorisoinnin vaikeuksista. Ilmoitettiin esimerkiksi tehtaan paikallisjohtajaa ollenkaan? Entä luettiin osa mestareista konttorihenkilökunnaksi tai tavallisiksi työntekijöiksi, sillä työnjohtajien lukumäärä näyttää jatkuvasti arkitodellisuutta pienemmältä? Tai jos konttorityöntekijöiden määrä vaihtui vuoden aikana, mikä luku ilmoitettiin keskiarvoksi?

Tehtaan työntekijämäärän noustua huippuunsa sotien jälkeen oli myös konttori laajimmillaan. Vuoden 1951 alussa virkamiehiin (”tjänsteman”) luettiin yhteensä seit-

59 WA Pers Ba:2 1.–15.7.1925.

60 WA Pers Bc:1 Työläisten palkat 15 % liseen 16.1.51; WA Pers Kb:1 Likvid No 1 1.1.–15.1.1951; Likvid No 13 1.7.–15.7.1951.

61 Maaseudulle syntyneiden tehdasyhtiöiden hallinto oli 1800-luvulla usein muualla. Esimerkiksi Kymin Paperitehtaan pääkonttoria johdettiin Dahlströmin kauppahuoneelta Turusta. Pääkonttorit siirtyivät tehdaspaikkakunnille usein vasta 1900-luvulla. Karonen 2004, 253.

62 KA TH 169–184; TK Teollisuustilastolomakkeet 1910–1919; WA Pers Bc:1 Förteckning över mestare och arbetsledare å Werla Träsliperi & Pappfabrik 1930. Vrt. WA Pension Ha:1 Eläkkeet kuukausipalkkalaisille, jotka eivät kuulu virkailijain eläkekassaan 25.4.55.

63 WA Pers Bc:1 Mästarlönerna den 1.1.51.

64 TK Teollisuustilastolomakkeet 1921–1943.

semän henkilöä: paikallisjohtaja, konttoripäällikkö, kaksi konttoristia, kassaneiti (kasööri), terveyssisar ja varastokirjanpitäjä.⁶⁵ Tuotantokomitealain 1946 mukaan nämä virkamiehet sekä työnjohtajat kuuluivat kuitenkin uuteen yhteiseen toimihenkilöiden kategoriaan lukuun ottamatta niitä, joilla oli yksin tai yhdessä toisen kanssa yhtiön nimenkirjoitusoikeus.⁶⁶

Verlan tehtaalainen voi siis tarkoittaa paljon enemmän kuin pelkästään tehtaan sisällä työskennelleitä miehiä ja naisia. Erilaisten työtehtävien ja asemien kirjo Verlassa oli suuri ulkotyöstä sisätyöhön, metsistä ja uitolta tehdassaliin, toimistoon ja verstaalle. Kaikki näistä ryhmistä eivät kuitenkaan olleet osana samaa jokapäiväistä arkea kuin toiset. Kokonaisuuden ydin oli tehdas ja pahvin tuotantolinja, mutta ilman valmistelevia työvaiheita, raaka-aineiden toimittajia, huoltoa ja kunnossapitoa sen enempää kuin tuotteiden markkinointia ja eteenpäin kuljettamista, se ei olisi voinut toimia. Osa kunnossapitotyöstä tähtäsi esimerkiksi tehtaalaisten asumisolojen kehittämiseen, eikä siten ainoastaan koneiden, vaan myös työvoiman huoltamiseen ja uusintamiseen.

”EPÄLOGISIA” URIA, PYSYVYYTTÄ JA VAIHTUVUUTTA TYÖTEHTÄVISSÄ

Työtehtävän vaihtaminen tehtaan sisällä tutustutti työntekijöitä ja yhdyskunnan jäseniä toisiinsa ja edisti yhteisyyden kokemuksen syntymistä eri työtehtävien välillä. Toisaalta työntekijöiden voi olettaa pysyneen pitkään mieluisissa ja arvostetuissa työtehtävissä sekä työporukoissa, joissa olo koettiin hyväksi. Ilman muuta myös työn palkkaus on vaikuttanut tehtävän valintaan, jos siihen on ollut mahdollisuus vaikuttaa itse. Tehtävän vaihtamiseenkin on kuitenkin voinut olla lukuisia eri syitä. Vaihto on voitu kokea nousu- tai laskujohteisena tapahtumana tai ei kumpanakaan. Miltä näyttää siis pysyvyys, viihtyvyys ja sitä kautta yhteisyys eri puolilla Verlan tehdasta?

Tehtaan palkkaluetteloista on mahdollista seurata työntekijöiden pysymistä eri työtehtävissä 1800-luvulta 1930-luvulle. Pistokokeina viiden vuoden välein tutkittaessa sirkkelimiehistä yleensä noin puolet pysyi samoina, 1930-luvulla jopa enemmän (4/6, 5/6). Pakkarien pysyvyys oli tehtaan parhaimpia, ja hyvin pysyviä olivat myös rasvamiehet. Yllättävää on ehkä hiojien ryhmän tiiviys, vaikka heidän palkkansa 1920–1930-luvulla jäi huomattavasti jälkeen pakkareista ja sirkkelimiehistä. Aina 1890-luvulta lähtien liipparit näyttävät viihtyneen tehtävässään. Työ hiomakoneella olikin itsenäistä, eikä ilmeisesti liian hektistä – yksi mies hoiti yhden koneen – ja koneenhoitajalla on voinut olla tiettyä miehistä statusarvoa, joka on korvannut ”palkkakuoppaa”. Melko hyvin palkatut sirkkelimiehet ja pakkarit taas puolestaan edustavat perinteistä miehisyyttä voimia ja huolellisuutta vaativassa työssään. Pakkarit työskentelivät myös hyvin itsenäisesti, mutta sirkkelimiehet poru-

65 WA Pers Bc:1 Tjänstemannalöner den 1.1.51.

66 AsK 1946/470, laki tuotantokomiteoista § 2.

koina.⁶⁷ Yleensä pysyvyys korreloi melko hyvin työtehtävän palkkauksen kanssa ja sopii hyvin yhteen 1950-luvun alun urien pituuksista kertovien tietojen kanssa.

Eri töiden arvostukset saattoivat muistelupuheessa kuitenkin mennä myös ris-
tiin, kuten näillä kahdella kertojalla:

Työt ol aika samanverosia... Hiojan työ ol hyvin itsenäinen, ehkä se ois ollu ihailtu, mut
siihen harvoin paikka avautu.⁶⁸

mies, s. 1920-luvulla

Liippimiehenä kyllä se oli noin mielenkiintoinen homma, mutta se että minä en oikein
siitä vuorotyöstä, että se oli kaikkein ikävin homma se yövuoro [...]⁶⁹

mies, s. 1920-luvulla

Suhtautumisessa tiettyyn työtehtävään saattoi tapahtua myös selkeä muutos teh-
taan elinkaaren aikana. Esimerkiksi lämmittäjät vaihtuivat tiiviisti 1920-luvun al-
kuun asti, mistä lähtien myös heidän palkkansa alkoi nousta verrattuna muihin.
Prässimiehet näyttävätkin olleen se miesryhmä, joka tehtaalla vaihtui tiuhimmin,
mikä oli nähtävissä myös urien pituuksissa 1950-luvun alussa. Työn arvostukseen
on saattanut vaikuttaa palkan lisäksi työn luonne eräänlaisena ”juoksupoikuutena”
kokoojakoneiden ja kuivaamon välillä. Vasta 1930-luvulla päästään tilanteeseen,
jossa vähintään puolet prässin miehistä on vanhoja tekijöitä.⁷⁰ Tuolloin tilanne
näyttää vakiintuneen jo kaikissa ammattiryhmissä – tehdas oli saanut kiinteän
”ydinjoukkonsa” eikä laajentunut enää juurikaan, ja ajankohtaiseksi tulee muis-
telupuheessa esitetty näkemys:

En minä tiedä oikeastaan töiden arvostuksesta, ne oli niin vakituisilla miehillä miehitetty
ne hommat siellä, että joka mihinkin jäi, niin se oli niin kauan, että eläkkeelle jäi siitä,
että siinä oikeastaan mitään semmosia arvostuseroja minun käsittääkseni ollu... Se oli
nyt pääasia että noin niitä töitä riitti, kun se oli ainoa työnantaja koko pitäjässä [...]⁷¹

mies, s. 1920-luvulla

Pysyvyys naisten töissä oli yleensä huonompaa kuin miesten töissä. Osalle naisista
tehdas jäikin vain välietapiksi ja kodin ulkopuolinen työnteko lakkasi tai keskeytyi
naimisiinmenon tai lasten saamisen yhteydessä, vaikka toki tehtaalla työskenteli
myös naimisissa olevia naisia. Naisten neljästä tärkeimmästä työtehtävästä (kokoo-
jakoneet, kuivaamo, kiillottamo ja lajittelu) näyttävät lajittelijat pysyvimmältä työ-
ryhmältä jo ennen 1950-lukua. Heidän työnsä oli päivätyötä, siistiä ja ainakin Hil-

67 WA Pers Lönestatistik Ka:1 luettelo 10.7.1885; Ka:2 luettelo 23.8.1894; Ka: 6 luettelo 26.4.1900;
Ka:10 luettelo 6.4.1905; Ka: 14 luettelo 20.1.1910; Ka: 20 21.2.1918; Ka: 21 luettelo 9.1.1919; Ka: 26
luettelo 31.7.1923; Lönelistor Ba: 5 luettelo 15.1.1928; Ba: 10 luettelo 31.7.1933; WA Pers Arbetare
på Werla Bc:1 luettelo 1938 työntekijöistä; VH1/6; VH15/7; VH 24/ 2–3.

68 VH 15/7.

69 VH 5/5.

70 Siis olleet vähintään viisi vuotta työtehtävässään. Palkkaluettelot kuten yllä; Ahvenisto 2001, 13–
14 ja passim.

71 VH 5/5.

da Kaleniuksesta 1990 tehdyn lehtihaastattelun mukaan arvostettua.⁷² Viihtyvyys kiillottamossa oli naisten keskuudessa taas yllättävän vähäistä, vaikka kyseessä oli kohtuullinen palkka ja itsenäinen koneen hoito, joka muistelupuheessa on esiintynyt myös tavoiteltuna. Lanssaajien työtä voikin pitää toisaalta tylsänä, yksinäisenä, raskaana ja kiireisenä, jopa kuumana, vaikkei kuumuus toki ollut mitään verrattuna kuivaamon työolosuhteisiin. Toisaalta kiillottamotyöstä saatettiin pitää mm. sen siisteyden tähden.⁷³

Työtovereilla on luonnollisesti ollut suuri vaikutus viihtyvyyteen työssä ja yhteisyyden kokemuksen syntymiseen. Kokoojakoneiden naisten eli massakarhujen kukin työvuoro muodosti oman ryhmänsä, josta voitiin löytää elinikäinen ystävä ja jota jälkikäteen voidaan muistella ryhmänä hyvällä tai pahalla. Samoin työ kuivaamossa eli suojassa oli yhteistyötä ja välillä hyvinkin seurallista, kuten putsuupäivinä, jolloin puhdistettiin pahveja ylimääräisistä puupaloista tai päivinä, jolloin työskenneltiin kesäkuivaamossa. Luultavasti kovien työolosuhteiden takia työntekijöiden pysyvyys suojassa oli kuitenkin melko heikkoa 1930-luvulle asti.⁷⁴

Ura⁷⁵ Verlan tehtaalla saattoi olla monivaiheinen, pitää sisällään useita eri työtehtäviä ja myös tehtaan ja tehdastyön ulkopuoliset tekijät vaikuttivat uravalintoihin. *Kymi-yhtymässä* 1/1963 kirjoitettiin tuolloin 68-vuotiaasta Antti Kaivolasta, joka oli juuri saanut Kymen Osakeyhtiön ansiomerkin 50-vuotisesta palveluksesta Verlassa. Kaivola oli työskennellyt tehtaalla hiojana, lämmittäjänä, rakennusmiehenä ja nyt pakkaajana, mutta joutui kuulemma siinä sivussa tekemään kaikenlaista muutakin. ”Hän onkin kaikkeen valmis, sillä hän osaa tämän tehtaan työt ja hänellä on yhä karhun voimat”, kirjoitti toimittaja. Kaivola kertoo lehtijutussa pyrki-neensä aikoinaan lämmittäjäksi paremman palkan perässä, koska lämmittäjät eivät pitäneet vapaata sunnuntaisin ja ansaitsivat silloin hyvin. Jonkin aikaa eltarina ol-tuaan hän kuitenkin totesi tarvitsevansa sunnuntaivapaansa kalastusretkiä varten ja päätyi pakkariksi.⁷⁶

Vapaa-ajan harrastusten lisäksi myös perhesuhteet vaikuttivat työtehtävän sopi-vuuden kokemukseen. Eräälle kertojalle ehdotettiin siirtoa kokoojakoneilta lajitte-luun, jota palkkauksen ja yleisen arvostuksen mukaan voisi pitää haluttuna työnä, mutta hän pysyi mieluummin vuorotyössä voidakseen paremmin pitää huolta sai-raasta äidistään siskonsa kanssa.⁷⁷ Myös Pekka Leimu on Forssaa tutkiessaan to-dennut, ettei uralla eteneminen ollut aina suoraviivaista, vaan työläisillä saattoi olla

72 Palkkaluettelot kuten yllä; *Kouvolan Sanomat* 12.8.1990: *Varo Ylppö, Jaalasta tullaan*.

73 Palkkaluettelot kuten yllä; *Kouvolan Sanomat* 12.8.1990: *Varo Ylppö, Jaalasta tullaan*; VH 23/6. Siisteys-näkökulma on mielenkiintoinen. Vertauskohtana on toiminut kenties esimerkiksi kokoojakonetyö, jossa käsiteltiin märkiä massa-arkkeja. Myös työympäristön siisteyden hallinta oli toisenlainen kuin esimerkiksi kuivaamossa, joka oli tilana suuri ja jaettu. Erityisen ”likaista” naisten työtä on ollut massamyllärin työ, jossa hiokemassassa uitettiin käsiä ilmeisesti usein kyynärpäitä myöten.

74 Palkkaluettelot kuten yllä; VH 23/3–5, VH 21/2–3; VH 11/1,4.

75 Ura-käsite ei tässä työssä ole millään tavalla arvoväritteinen: se ei siis sisällä ajatusta työntekijän ”etenemisestä” tehtaan hierarkiassa tai hänen palkkansa parantumisesta, vaan tarkoittaa yksinkertaisesti hänen työhistoriansa kokonaisuutta. Työhistoria-sana kuitenkin viittaa turhaan vain menneeseen aikaan.

76 *Kymi-yhtymä* 1/1963, 10–11.

77 VH 21/8. Vuorotyön epämieluisuudesta toisille työntekijöille ks. VH 5/5; VH 19/2.

aivan omia syitään työn tai osaston vaihtoon.⁷⁸ Läheskään aina tehtävät eivät kuitenkaan Verlassakaan olleet vapaasti työntekijöitten itse valittavissa, vaan työhön jouduttiin sinne, mihin pääsi ja määrättiin tai minne sattuma vei.⁷⁹

Nk. ammattimiehen tehtävästä korjauspajalta tai nikkariverstaalta (puutyöpajalta) ei kuitenkaan yleensä vaihdettu enää pois. Näin silti, vaikka ammattimiehet olivat Verlassa ehkä lähempänä tavallisia työläisiä kuin monilla muilla tehdaspaikkakunnilla. Kohtuulliseen läheisyyteen saattoi vaikuttaa, että suurin osa Verlan ammattimiehistä oli itseoppineita tai ”oppisopimuskoulutettuja” verlalaisia, ei siis kouluja käyneitä. Jollekin kertojalle saattoi asia näyttäytyä niinkin tasapuolisena, ettei hänen mielestään ollut niin merkitystä, oliko mies liipillä, pakkaajana tai seppä, vaan työläiset nähtiin yhtenäisenä joukkona. Metalliverstaallakin työtehtävissä oli joustavuutta suuntaan ja toiseen, työt hoidettiin sen mukaan kuka jouti, eikä tiukasti ainoastaan työn laadun mukaan.⁸⁰ ”Ammattimiehen” uraan liitetty arvostus kuuluu muistelupuheessa kuitenkin esimerkiksi vanhempien toiveena kouluttaa pojastaan ammattimies.⁸¹

Nikkariverstaan ja metalliverstaan työläisiin rinnastettavia ammattimiehiä olivat esimerkiksi autokuskit. Kuorma-auton apumiehenä työskennellyt kertoja toteaa, että oli tavallaan hienoa olla kuorma-autolla töissä. Työssä oli oma viehätysensä, kun autoihin suhtauduttiin vielä kunnioituksella, silloin kun ne tulivat tehtaalle.⁸² Kutakin kertojaa lähinnä olivat luonnollisesti ne tehtävät, joita hän itse tai hänen lähipiirinsä oli tehnyt ja niiden luonnetta hän pystyi pohdiskелеmaan paremmin kuin vieraampia tehtäviä.

Tehtävien vaihto tehtaan sisällä ei tapahtunut siis aina yksiselitteiseen suuntaan, eikä töitä siten voida arvottaa haluttavuuden mukaan mihinkään kaikkien verlaisten yhteisesti tunnistamaan järjestykseen – paitsi että nk. ammattityöstä ei yleensä siirrytty pois, jos siinä oli päästy alkamaan. Verlassa ei ole monilta paperiteollisuuspaikkakunnilta tuttua paperikoneenhoitajien ”työväen aristokratiaa”⁸³, sillä Verlan koneet eivät vaatineet pitkiä koulutusaikoja, eikä niille näin muodostunut mitään tiettyä ammattisalaisuutta hallitsevaa ryhmäkuntaa. Jokainen työntekijä Verlassa tarkasteli työtään ja uraansa tehtaalla omasta näkökulmastaan, jossa merkittäviä asioita saattoivat olla esimerkiksi rahan lisäksi perhe- ja ystävyysuhteet ja eri työtehtävien ominaisuudet. Arvostusten erilaisuuden ja vaihtelevuuden sekä työtehtävien vaihtamisen voi katsoa edistäneen työntekijöiden tehtaanlaajuisen yhteisyyden syntyä työntekijöiden omien ammatti- ja ryhmäidentiteettien rinnalle. Vain varsinaiset mestarit ja virkailijat esiintyvät selvästi erilaisena ryhmänä, joka – kuten aiemmin todettu – oli yleensä myös Verlaan muualta tullutta tai vähintään muuallakin työkokemusta hankkinutta väkeä.

78 Leimu 1983, 150.

79 VH 1/5; VH 2/1; VH 5/5; VH 15/1; VH 23/4.

80 VH 13/1, 3, 7; VH 15/12; VH 22/15.

81 VH 26/5. Samantapaisia muistoja löytyy Tolkisten sellutehtaan mielenmaisemasta, jossa korjauspajan todettiin ”olevan parempi kuin vuorotyö”. Lönnqvist, Nordlund 1997, 252.

82 VH 15/10.

83 Ks. Koivuniemen lisäksi esim. Talvi 1979, 369–371; Koskinen 1989, 118 ja 1993, 21.

SUKUPUOLITTUNUT TYÖ

Ahvenisto: Tehtaallahan oli naisia aika paljonkin töissä...

Kertoja (mies): Varmasti enemmän kuin miehiä. Luulisin.⁸⁴

Naisten osuus työntekijöiden kokonaismäärästä Verlassa oli melko suuri. Teollisuustilaston mukaan heitä oli yleensä reilu kaksi viidennestä eli 40–46% kaikista työntekijöistä. Poikkeuksellisia ovat vuosi 1886, jolloin naisten osuus näyttää olleen muita vuosia pienempi (33,3 %), ja vuosi 1895, jolloin se oli selvästi tavallista suurempi (57,9 %).

Taulukko 5. Verlan tehtaan tilastoidut työntekijät ja sukupuolijakauma viiden vuoden välein 1885–1964.

	Miehiä	Naisia	Konttori ja työnjohto	Yhteensä	Naisten osuus
1885*	?	?		33	?
1886	24	12		36	33,3 %
1890	33	27		60	45 %
1895	24	33		57	57,9 %
1900	54	36		90	40 %
1905	47	38		85	44,7 %
1910	47	37		84	44 %
1915	47	37		84	44 %
1921**	68	46		114	40,4 %
1925	67	46		113	40,7 %
1930	64	47		111	42,3 %
1935	64	48		112	42,9 %
1940	51	43		94	45,7 %
1945	55	46		101	45,5 %
1950	78	66	12	156	45,8 %
1955	?	?	9	78	?
1960	?	?	4	37	?
1964	?	?	4	30	?

* Vuonna 1885 työntekijämääriä ei ole tilastossa eritelty sukupuolen mukaan.

** Lomake vuodelta 1920 puuttuu.

Lähde: KA TH Saapuneet tilastotiedot. TH 169–184 (vuodet 1885–1905); TK teollisuustilaston yleislomakkeet (vuodet 1910–1945); WA Bokf Bokslut Gp:1 ja Gp:2: vuosikertomukset 1946–1964. Tarvemmin ks. liite 3.

Pia Lemisen mukaan puunjalostusteollisuuden yksipuolinen miesvaltaisuus (”paperimiehet”) onkin näköharha. Esimerkiksi maailmansotien välisenä aikana paperitehtaiden työvoimasta yleensä yli 40 % oli naisia ja puuhiomoiden ja pahvitehtaidenkin työntekijöistä yli kolmannes. Naisten osuus alalla alkoi kuitenkin laskea hiljalleen 1930-luvun lopulla. Lasku jatkui sodan jälkeen, kunnes 1950–1960-luvun

84 VH 13/5.

vaihteessa oltiin suunnilleen 1990-luvun lopun tasolla eli noin neljänneksessä alan työvoimasta.⁸⁵

Verlassa naisten osuus ja merkitys näyttää olleen hiukan suurempi kuin hiomonalalla keskimäärin ja se pikemminkin kasvoi kuin väheni tehtaan viimeisinä vuosina. Vaikka yllä olevasta tilastosta puuttuvat tiedot miesten ja naisten määrästä tehtaalla sen viimeisinä vuosina, käy muista työntekijäluetteloista ilmi, että tehtaan lakkauttamispäätöksen (1952) jälkeen esim. vuonna 1954 Verlassa työskenteli 55 miestä ja 39 naista (41,5 % naisia), vuonna 1958 29 miestä ja 24 naista (45,3 % naisia) ja vuoden 1964 alussa 20 miestä ja 18 naista (47,4 % naisia).⁸⁶ Miten Verlan kehitys ja sen poikkeamat ovat selitettävissä? Entä miten sukupuoli vaikutti yksilön asemaan tehtaalla ja yhteisyyden muodostumiseen?

SUKUPOULTEN VÄLINEN TYÖNJAKO VAKIINTUU JA MUUTTUU

Verlan tehtaalla vallitsi varsin selkeä työnjako sukupuolten välillä. Jaossa esiintyi vuosikymmenten kuluessa kuitenkin joitakin muutoksia ja poikkeamia, jotka ovat luonnollisesti mielenkiintoisia.⁸⁷ Vanhin tehtaan säilyneistä palkkakirjoista on peräisin 1880-luvun puolivälistä. Se alkaa kesäkuusta 1885 ja päättyy helmikuuhun 1887.⁸⁸ Tietoja eri työtehtävissä toimineiden henkilöiden määrästä ja sukupuolesta voi verrata esimerkiksi tilanteeseen 1950-luvun alussa juuri ennen tehtaan supistamis- ja lakkauttamispäätöstä. Tällöin käy ilmi, että jako miesten ja naisten työtehtäviin pysyi pääosin hyvin samanlaisena 1880-luvulta tehtaan lakkauttamiseen asti. Sukupuoli oli siis olennainen ihmisen työtä määrittävä tekijä. Miesten työtä tehtaan sisällä olivat kuoriminen, hiominen, rasvaaminen, prässäminen, lämmittäminen ja pakkaaminen. Naisten töihin taas kuuluivat arkkien ”ylösottaminen” kokoojakoneilla, kuivaamotyö, kiillottaminen ja lajitteleminen. Selkeästi suurin osa tehtaan ”ulkotyöntekijöistä” oli miehiä.

Työtehtävien jakautumisessa sukupuolen mukaan ei ollut Verlan tehtaalla oikeastaan mitään kummasteltavaa. Sukupuolten välinen tehtävänjako oli ollut selkeä jo maatalousyhteiskunnassa. 1800-luvun suomalaisilla oli vahva käsitys siitä, mikä oli miesten ja mikä naisten työtä, mutta kansanperinne osoitti myös, että molempia tarvittiin eikä toinen ollut välttämättä toista helpompaa. Tarvittaessa naiset joustivat tekemällä miesten töitä, mutta harvemmin päinvastoin.⁸⁹ Vaikka paikallisyhteisöjen julkinen rakenne ja toiminta nojasivat usein miesvaltaiseen pe-

85 Leminen 1998, 217–219. Tilastossa ovat mukana kaikki alan tuotantolaitokset, erittelyä alan sisällä esimerkiksi tehdasyritysten koon mukaan naisten ja miesten määristä ei ole saatavilla.

86 WA Pers Lönelistor Ba: 38 luettelo 1.–15.1.1964; WA Pers Arbetare på Werla Bc:1: luettelot Verlan tehtaan työläisistä 1954 ja 1958.

87 Poikkeuksellisen merkityksestä ks. esim. Ladurie 1990, 209 ja passim; Ginzburg 1981, xx–xxi; Davis 1997, 262–263, Elomaa 2001, 62.

88 WA Pers Lönestatistik Ka:1. Liitteessä 3 on täydellinen luettelo henkilöistä, jotka esiintyvät ensimmäisessä säilyneessä palkkaluettelossa.

89 Markkola 1990, 374–378. Maataloustyökin saattoi kyllä olla hierarkisoitua. Ann-Catrin Östmanin mukaan naisten työ oli maataloudessakin usein avustavaa, ja vaikka he saattoivat tehdä satunnaisesti myös miesten töitä, ei valinta ollut heidän. Jopa samassa työssä miehiin ja naisiin liitettiin erilaisia ominaisuuksia. Östman 2001, 76–77.

Taulukko 6. Verlan tehtaan työntekijät työtehtävän ja sukupuolen mukaan 1885/1886 ja 1950.

	1885/1886		1950	
	miehiä	naisia	miehiä	naisia
kuorijat (vedputsare / barkare)	4	–	6	–
hiojat (slipare)	4	–	9	–
rasvaajat (smörjare)	2	–	4	–
massakarhut (wid pappmaskiner / uppt.mask.)	–	4	–	28–29
prässimiehet (presskarlar / prässare)	2	–	12	–
lämmittäjät (eldare / ångpanne avd.)	2	–	3	–
kuivaamossa (i torkhuset / torkhus)	3	2	–	18
kostutuskone (wid fuktapparaten)	2	–	–	–
kiillottajat (wid glättvalsarna / glättare)	(1)	4	–	7–8
lajittelijat (sorteraskor / sorterare)	–	2	–	10
pakkaajat (packare)	2	–	2	–
yhteensä	21	12	36	63–64
muut työntekijät (”utarbetare”) n.	8–38	0–3	35–42	3
yhteensä n.	29–59	12–15	71–78	66–67

Lähteet: WA Personalavdelning Lönestatistik Ka:1, erityisesti. 24.6.–10.7.1885 ja 6.–20.8.1886; WA Pers Kb:1 Likvid No 1 1.1.–15.1.1950; Likvid No 13 1.7.–15.7.1950.

rinteeseen, ei kyse maatalousyhteiskunnassa ollut kuitenkaan sukupuolten välisestä antagonismista, vaan vastakohtat täydensivät toisiaan.⁹⁰ Samalla tavalla miesten ja naisten työtehtävät Verlan tehtaalla muodostivat kokonaisuuden, jossa molempia tarvittiin.

Teollistuvassa yhteiskunnassa miesten ja naisten työnjako muotoutui kuitenkin jossain määrin eri tavoin eri aloilla. Monet naisille tyypilliset ammatit kuten palvelijatar, pyykkäri tai sairaanhoitaja olivat ikään kuin kotitaloustyön ulottamista kodin ulkopuolelle. Naisten katsottiin soveltuvan myös esimerkiksi tekstiiliteollisuuteen, koska naiset ovat aina tehneet käsitöitä. Kuitenkin tekstiilitehtaissa oli eritelty tarkkaan miesten ja naisten työt, eikä lopputulos ollut aina nykypäivän näkökulmasta looginen. Vaikka naiset olivat perinteisesti kehränneet rukeilla, hoitivat kehrukoneita tehtaissa miehet. Sen sijaan kutomisesta tuli naisten työtä, vaikka miehet olivat aiemmin kutoneet kangaspuilla siinä missä naisetkin. Joillekin teollisuuden aloille taas liukuhihnatuotanto ja rationalisointi loivat naistyöryhmiä hierarkian alapäähän.⁹¹

Jos Verlan tehtaan sukupuolijaosta pyritään löytämään jonkinlaista yhtenevyyttä, voidaan todeta miesten töiden olleen lämmittämistä lukuun ottamatta tehtäviä, joissa käytettiin koneita itsenäisesti tai jopa huollettiin niitä. Miesten työ sekä aloitti että lopetti tuotantoprosessin ja määritteli siten sen kokonaisnopeuden. Lisäksi miesten työt kuten lämmittäminen vaativat usein suurta hetkellistä voimaa. Naisten töistä lajitteleminen ja kuivaamotyö olivat ”käsitöitä”, kun taas kokooja-

90 Sulkunen 1991, 63.

91 Markkola 1990, 384–388.

konetyö ja kiillottaminen tapahtuivat koneiden avulla, mutta nekin vaativat käsi-työnomaista näppäryyttä ja tarkkuutta. Ongelmien sattuessa ainakin kokoojako-neilla apuun haettiin muistitiedon mukaan kuitenkin miehiä.⁹² Naisten työt vaati-vat siis harvemmin suurta hetkellistä voimaa, mutta sen sijaan kestävyyttä, nopeut-ta, näppäryyttä ja jatkuvan rasituksen sietokykyä.

Vallitsevan kaavamaisen käsityksen mukaan naiset ovatkin näppäriä ja miehet voimakkaita. Kyröskosken paperitehtaalla naisille sopivia töitä pidettiin kevyinä ja miellyttävinä, yksitoikkoina, näppäryyttä ja tarkkaavaisuutta vaativina. Naisten työksi luokiteltiin myös tehtävät, joita pidettiin miehille sopimattomana, koska he eivät ”viihtyisi” niissä. Esimerkiksi epämieluisaa ja toimenkuvaan kuulumatonta hanttihommaa, ”rehunkantoa” tekemään pistettiin naiset. Naisten osalle tulivat myös automatisoimattomat ja huonosti palkatut työt. Monissa naisten töissä raskaus oli tasaista kuluttavuutta, toimintaa usein puutteellisten apuvälineiden kanssa, jolloin taito ja niksit oli hallittava, mutta niitä ei katsottu ammattitaidoksi.⁹³ Yleistä nais-ten tehdastyölle on ollut, että se oli yleensä heikommin arvostettua kuin miesten työ ja usein miesten työtä avustavaa. Naisia otettiin tilapäisiin töihin ja heidät voi-tiin jälleen irtisanoa, jos suhdanteet kääntyivät laskuun.⁹⁴ Vaikka naisten näppä-ryys, kärsivällisyys ja huolellisuus eivät ole heille sen enempää luontaisia ominai-suuksia kuin miehillekään, vaan lapsesta asti opittuja taitoja, ei näitä ominaisuuksia arvostettu sellaisina.⁹⁵ Tehtaan työnjako kuitenkin vahvasti käsityksiä ”miehisis-tä” ja ”naisellisista” ominaisuuksista ja taipumuksista.

”Miehisen” ja ”naisellisen” mieltämiseen liittyy varmasti myös se tosiasia, että naisia käytettiin Verlassa harvoin ulkotyössä. Poikkeukset toki vahvistavat säännön. Esimerkiksi 10.7.–4.9.1885 Katharina Parkkonen lämmitti (ilmeisesti rappausta ym. töitä varten), siivosi ja pesi ikkunoita uudessa asuntokasarmissa ja samaan ai-kaan Maria Ahvenainen kantoi puolitoista päivää massaa. Elo-syyskuun vaihteessa Erika Rett sekä Thilda ja Maria Mattsson kuurasivat uudella asuntokasarmilla.⁹⁶ Vuonna 1950 naisia käytettiin tehdastyön ulkopuolella vastaavasti siivoojina.⁹⁷ Naisten ulkotyö näyttää olleen siis joko ”tyypillisenä” pidettyä naisten työtä (sii-voamista, kuuraamista, pesemistä) tai muuten kenties vähäpätöisenä pidettyjä teh-täviä (lämmittäminen, massan kantaminen – 1880-luvulla lämmittäjien palkat oli-vat miesten palkoista alhaisimmat), jotka kuitenkin saattoivat olla raskaitakin.

Vaikka jako miesten ja naisten töihin oli Verlassa pääosin hyvin kestävä, muutama muutos on kuitenkin havaittavissa tehtaan elinkaaren aikana. Esimerkiksi 1880-lu-vun puolivälissä kuivaamossa toimi yllättäen sekä mies- että naispuolisia työntekijöi-tä. Myös kustuttajat olivat tuolloin miehiä, vaikka tämä tehtävä myöhemmin annettiin kuivaamon naisille. Lisäksi kesä-heinäkuun vaihteessa 1885 Antti Pekkoli työskenteli lyhyen aikaa kiillottamossa naisten työssä.⁹⁸ Mistä poikkeukset johtuvat?

92 VH 1/6.

93 Leminen 1999, 98–102.

94 Ks. esim. Vuohijärvestä Kortelainen 1991, 112–114; Voikkaasta Immonen 1996, 212, 218; Markkola 1990, 379–380.

95 Markkola 1990, 400.

96 WA Pers Lönestatistik Ka:1 passim.

97 WA Pers Kb:1 Likvid No 1 1.1.–15.1.1950.

98 WA Pers Ka:1 24.6.–10.7.1885 ja passim.

Työtehtävät oli tehtaalla jaettu sukupuolen mukaan. Kuvassa lajittelijoita ja todennäköisesti ainakin pakkaajia 1930-luvulta. Keskellä Maria Mattsson, joka työskenteli tehtaalla pääosin lajittelijana 51 ja ½ vuotta. Näköään Mattsson ei vanhanakaan kuitenkaan menettänyt, vaikka niin on joskus kerrottu. Taustalla oikealla näkyy ikkunat mestarin konttorikoppiin. Kuva: Verlan tehtaan arkisto.

Kostuttaminen tapahtui 1880-luvulla, toisin kuin myöhemmin, jonkinlaisen kostutuskoneen (”fuktapparater”) avulla. Työn muuttuminen käsityöksi ei kuitenkaan välttämättä yksinään selitä sen tekijöiden vaihtamista miehistä naisiksi, sillä 1880-luvulla kostutuskoneilla työskennelleille Anders Tuomolalle ja Kalle Neuvoselle maksettiin koko tehtaan alhaisinta palkkaa, jopa vähemmän kuin naisille. Myös kuivaamossa ja kiillottamossa 1880-luvulla työskennelleet miespuoliset työntekijät, kuten Johan Seppälä, saivat alhaista palkkaa verrattuna muihin sukupuolensa edustajiin – heille riitti samainen palkka kuin naisille.⁹⁹ Selitys poikkeuksille löytyneekin iästä: palkkatilastotiedoista 1937 käy ilmi, että Johan Seppälä oli kesällä 1885 täyttänyt vain pari kuukautta aiemmin 15 vuotta. Kuivaamossa työskenteli siis 1880-luvulla naisten lisäksi nuoria poikia, ja sama lienee pätenyt kostuttajiin.¹⁰⁰ Pojat rinnastettiin 1880-luvun tehtaalla työsuoritukseltaan naisiin.

Myöhemmin kun alaikäisiä työntekijöitä ei enää käytetty tehtaalla, nämä tehtävät annettiin naisille, jolloin palkkakulut eivät nousseet.¹⁰¹ Horjunta sukupuolten

99 WA Pers Ka:1 24.6.–10.7.1885 ja passim.

100 WA Pers Lönestatistik Ka:1 24.6.–10.7.1885 ja passim; WA Pers Lönestatistik Ka: 41 (1937). Johan Seppälän synnyinaika 25.3.1870.

101 Lasten rinnastaminen naisiin on ollut yleistä myös esimerkiksi 1800-luvun väestötilastoissa ja naisten halpuus työvoimana ollut merkittävä tekijä sukupuolten välisen työnjaon muovautuessa. Sanoihin ”mies” ja ”nainen” on sukupuolen lisäksi sisällynyt usein käsitys itsellisyydestä ja elättäjyydestä tai niiden puuttumisesta. Esimerkiksi vuoden 1865 virallisissa tilastoissa ”15-vuotta

välisessä työnjaossa Verlan tehtaan ensimmäisellä vuosikymmenellä ei siis itse asiassa ole sukupuolten välistä horjuntaa, vaan alle 15-vuotias poika katsottiin ”naiseksi”.

Sukupuolten välinen työnjako joutui muutoksen alaiseksi myös poikkeusaikoina kuten sotavuosina ja tehtaan lakkauttamisvaiheessa. Talvi- ja jatkosodan aikaan muistetaan esimerkiksi prässillä olleen kahden miehen tai pojan muodostaman parin apuna aina yhden naisen.¹⁰² Samoin työtehtävät saattoivat jakautua tavallisesta poikkeavasti tehtaan supistamisvaiheessa. 1920-luvulla syntynyt nainen kertoo vaihtuvista työtehtävistään juuri ennen voimalaitostyömaalle siirtymistään 1950-luvun alussa:

Sieltä mie menin sit varmasti ”Kallen” kaveriks sinne rässille. Ja silloin meit ei ollu ku kaks ja me nostettiin niit rautalevyi sillonki. Siitä mie siirryin sinne autolle [repsikaksi eli kuorma-auton apumieheksi]. [...] Ne opetti ne miehet kyl hyvin, että näin otat sen ja sitt kun sie viet kärrille, niin sitt katot sen ett se on aika lähel, muttei ihan kiinni ja sitt äkkiä nykäset. Ja niin mie opin sen tekemään ja mie olin siinä. [Kerran] kun myö haettiin täält Kuusaankoskelt lautatarhalta lautoi, niin miehet sano sit viel ”Kallelle”, että ”No niin! Nythän sie repsikan olet saanu, kun naisen olet saanu!” [...] Mutta hyvin minä pärjäsin. Mie olin silloin vahva, mutta nyt en.¹⁰³

Poikkeuksellisen pestin taustalla onkin poikkeuksellinen tilanne, jossa etenkin miesten sekä itseään ja/tai lapsiaan elättävien naisten toimeentulo pyrittiin takaamaan mahdollisimman pitkään ennen kuin irtisanomisesta tai muualle siirtämisestä tuli välttämätöntä.¹⁰⁴ Toisaalta 1950 Suomessa oli satamissa, lautatarhoilla, sahoilla ja rakennuksilla yleensä noin 8000 naista raskaissa ulkotöissä, ja he katosivat näiltä työmailta vasta myöhemmin.¹⁰⁵ Lastaus- ja rakennustyötä ei pidetty tuolloin yleisesti yksinomaan miehisenä työnä, mikä käy ilmi myös monien naisten sijoittamisesta voimalaitostyömaalle Verlassa 1950-luvun alkupuolella.¹⁰⁶ Maatalousyhteiskuntaan sopinut jousto – naiset tarvittaessa miesten töihin – oli siis mahdollinen vielä 1950-luvun tehdasyhdyskunnassa.

Tehtaan sisällä ei liene palkkojen näkökulmasta kuitenkaan sattumaa, että naiset ilmaantuivat miesten töistä juuri prässille, sillä prässarit kuuluivat miltei koko tehtaan toiminnan ajan sen matalapalkkaisimpiin miehiin.¹⁰⁷ Vaikka pysyvät ja vakaat kulttuuriset normit saattoivat joustaa ja muotoutua uudelleen poikkeustilanteissa, vaikutti muutoksen alla myös jatkuvuus. 1970-luvun alussa tehdyissä haastatteluisissa on säilynyt toteamus: ”Myöhemmin kun naisia tuli myös rässiin, heillä

vanhemmiksi miehenpuoliksi” laskettiin tehtaalaisnaiset ja muut itseään elättävät tai omaa elinkeinoa harjoittavat naiset, ”vaimoiksi ja lapsiksi” taas kaikki vaivaiset ja vangit sukupuoleen katsomatta. Kinnunen 1996, 30–31. Naisten halpuus työvoimana on myös ollut olennainen tekijä työtehtävien sukupuolittumista ajatellen. Ks. esim. Markkola 1990, 397.

102 VH 15/5.

103 VH 1/5.

104 Ks. luku tehtaan lakkauttamisesta.

105 Rahikainen 2001a, 32–33.

106 Ks. esim. VH 1/6 ja 21/3.

107 Ks. palkkausluku.

oli hieman pienempi palkka.”¹⁰⁸ Näin säästettiin myös palkkakuluissa, kun tehtaalla oli taloudellisesti vaikeaa.

MIESTEN JA NAISTEN TEHDAS

Työnjako 1880-luvun puolivälissä oli muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta siis samanlainen kuin 1950-luvun alussa. Miten sitten on selitettävissä naisten ainakin näennäisesti poikkeuksellisen korkea (57,9 %) osuus Verlan tehtaan kokonaistyövoimasta 1890-luvun puolivälissä? Kyse oli yhtäältä tilastoinnin perusteiden ja toisaalta ulkotyön aseman muuttumisesta. Koska ulkotyöntekijät olivat miehiä, näyttää naisten osuus 1800-luvulla suuremmalta kuin se olikaan. Kun ulkotyöntekijät alettiin laskea mukaan tilastoon, pieneni naisten suhteellinen osuus, vaikka heidän määränsä tehtaan sisällä saattoi olla jopa miehiä suurempi.¹⁰⁹ Tämä selittänee myös muistitiedossa esiintyvän käsityksen, että tehtaalla oli töissä enemmän naisia kuin miehiä.

Ulkotyöntekijöiden osuuden lisäksi naisten osuuteen kokonaistyövoimasta vaikuttivat tehtaan erilaiset kehitys- ja laajenemisivaiheet sekä työtehtävien sukupuolittaminen. Esimerkiksi 1900-luvun kahtena ensimmäisenä vuosikymmenenä käytetyllä hollanterilla¹¹⁰ työskenteli kaksi miestä, mutta myöhemmin tunnettu ”mökamylläri” taas oli nainen, jolloin naisten työ lisääntyi.¹¹¹ Suurempi merkitys sukupuolijakaumalle oli kuitenkin eri koneiden lukumäärillä ja myyntituotteiden jalostusasteella. Esimerkiksi 1890-luvulla oli tehtaalla yksi hiomakone enemmän kuin aikaisemmin, mikä tarkoitti hiomon työstävän enemmän puuta ja tuottavan enemmän hioketta. Miehiä olikin palkattu lisää kaksi kuorimoon, kaksi hiomoon ja kaksi prässille, aina yksi kumpaankin työvuoroon. Sen sijaan poikia ei käytetty enää kivi-vaamossa tai pahvin kastelijoina, ja näin ollen tehtaan sisällä työskentelevien miespuolisten henkilöiden määrä pysyi miltei samana kuin kymmenen vuotta aiemmin. Naisten lukumäärä kasvoi kuitenkin lähes kolminkertaiseksi, sillä tuotannon

108 VH 1/5–6; TKU TYKL KTL 780/56.

109 WA Pers Ka:2 esim. 12.7.–25.7.1895; WA Pers Ka:3 24.1.–6.2.1896; WA Pers Kb:1 Likvid No 1 1.1.–15.1.1950; Likvid No 13 1.7.–15.7.1950. Nk. ulkotyöntekijöitä ei 1800-luvun puolella Verlassa laskettu mukaan Teollisuushallituksen lomakkeeseen kirjattuihin lukuihin, sillä vuonna 1885 ilmoitettu määrä, 33 työntekijää, tulee täyteen tehtaan ”sisätyöntekijöistä”. Ulkotyöntekijät mukaan lukien olisi miehiä ollut 1890-luvullakin tehtaan palkkalistoilla keskimäärin enemmän kuin naisia. Talvisin miesten ja naisten määrä oli suunnilleen tasoissa, vaikka ulkotyöntekijätkin olisi laskettu mukaan, mutta kesäaikaan sai yleensä useampi mies kuin nainen ainakin jonkinlaisesta tienestä tehtaalta. WA Pers Ka:2 esim. 12.7.–25.7.1895 ja WA Pers Ka:3 24.1.–6.2.1896. Vuonna 1950 tehtaan sisällä työskenteli miltei kaksi kertaa niin paljon naisia kuin miehiä, mutta ulkotyöntekijät mukaan lukien naisten osuus jäi kokonaisuudessaan miehiä pienemmäksi. Esimerkiksi 1950-luvun alussa ulkotyöntekijät muodostivat miltei kolmanneksen tilastoon ilmoitetusta kokonaistyöntekijämäärästä. WA Pers Kb:1 Likvid No 1 1.1.–15.1.1950; Likvid No 13 1.7.–15.7.1950.

110 Hollanteri on ”massan jauhain, jossa massa vesilietteenä kulkeutuu useita kertoja metallisten hammastelojen läpi, kuidut irtaantuvat toisistaan ja niiden pinta rispaantuu”. Käsitesanasto. http://koal.cop.fi/prosessiteknikka/sanasto_2.htm. Haettu 4.12.2003.

111 WA Pers Ka:8, Ka:24 ja Ka:25: hollanteri mainittu ensimmäisen kerran palkkaluettelossa 4.12.1902, viimeisen kerran luettelossa 31.5.1922; VH 1/ 1; WA Pers Arbetare på Werla Bc:1: luettelossa työläisistä 1.1.1945 mainitaan nähtävästi ensimmäisen kerran nimike ”massamalare”.

kasvun ja konehankintojen seurauksena massakarhuja tarvittiin neljän sijasta kymmenen. Kun hioke valmistettiin kiillotetuksi pahviksi asti, tarvittiin kiillottajia neljän sijasta kuusi ja lajittelijoiden määrä kasvoi viiteen. Lokakuussa 1894 palkkakirjoihin ilmestyi uusi naisten työnimike ”papputsare”, pahvinputsaja, joka sekin oli tarpeellinen nimenomaan kiillotetun pahvin tuotannolle. Kun kustuttajatkin olivat naisia, työskenteli tehtaan sisällä 1890-luvun puolivälissä tosiaan enemmän naisia kuin miehiä.¹¹²

Verlan ulkotyöntekijöiden joukkoon 1900-luvun alkupuolella on kirjattu toiselle ”hevostileistä” myös naisia, joista osa on määritelty miehensä kautta ”Ojaska”, ”Kinnuska” ja ”Mäntyskä”, mutta osa mainittu etu- ja sukunimeltä. Kyseessä on todennäköisesti 1896 yhtiölle ostetun Ojaselan ”kartanon” työntekijöitä, jolloin Ojaska, Kinnuska ja Mäntyskä lienevät ulkotyöläisistä löytyvien Kalle Ojasen, Salomon Kinnusen ja Vihtor Mäntysen puoliset.¹¹³ Koko nimeltä mainitut naiset olivat sen sijaan todennäköisesti naimattomia.

Vaikka Ojaselan miesten vaimojen etunimet puuttuivat palkkakirjasta 1905, heidät on kuitenkin merkitty siihen erikseen, itsenäisiksi palkansaajiksi. Vielä muutamaa vuotta aiemmin vaimon ansiot saatettiin maataloustyössä merkitä myös miehen kohdalle: esimerkiksi marras-joulukuun vaihteessa 1902 Antti Järvisen tiliin on lisätty ”hustru 7 dag à 1,25” eli 8,75 markkaa, S. Kinnusen ja K. Ojasen vaimot taas ovat kasvattaneet miehensä palkkapussia 8–9 päivätyön verran. Myös tyttären ansiot on voitu lisätä yhteiseen palkkapussiin, sillä elokuun alussa 1902 Antti Järvisen kohdalla on vaimon lisäksi tytär, ”flicka”, tehnyt työtä 10 ½ päivää, mistä hyvästä isän tilin yhteyteen laskettiin lisää markka päivältä.¹¹⁴ Käsitys miehestä perheenpäänä ilmeni 1920-luvun loppuun saakka Suomessakin konkreettisesti esimerkiksi naineen naisen asemassa miehensä edusmiehisyyden alaisena.¹¹⁵ Ojaselan työntekijöiden maksujärjestelmä 1900-luvun alussa kuvastaakin käsitystä perheestä yhteisenä taloutena, elatusyksikkönä, jonka pää oli sen isä tai mies.

Myöhemmissä palkkakirjoissa Ojaselan työntekijöitä ei enää juuri esiinny, vaan heistä on pidetty erillistä kirjaa.¹¹⁶ Varsinaisten tehdastyöläisten joukossa naiset esiintyivät palkkaluetteloissa aina yksilöinä etu- ja sukunimeltä. Tässä suhteessa tehdastyö ja tehdasyhdyskunta näyttävätkin vähemmän patriarkalisilta kuin maataloustyö ja kartanotalous: tehtaalla myös naineilla naisilla oli henkilökohtainen ansaitsemismahdollisuus ja identiteetti yhdyskunnan alusta asti.

Tehtaan johtotehtävät kuuluivat Verlassa varsin yksiselitteisesti miehille: mestarit ja työnjohtajat olivat miehiä tehtaan perustamisesta sen lakkauttamiseen saak-

112 WA Pers Ka:2. Koneistuksessa tapahtuneet muutokset yhtäältä työntekijämäärästäkin päätellen, mutta myös Ilmosen mukaan 1886–1887 oli tehtaalle hankittu toinen kiillotusvalssi ja 1889–1890 viides silinteripahvikone. Ilmonen 1933, 19. Pahvin putsaminen siis liitettiin myöhemmin kuivaamon ja kiillottamon naisten työhön. Ks. luku Uitolta pakkaamoon.

113 WA Pers Ka:10.

114 WA Pers Lönestatistik Ka: 8 21.11.–4.12.1902.

115 Lähteenmäki 2000, 18–19.

116 Ks. esim. WA Pers Ka:19 3.5.1917. Erillistä toista ”hevostilin” luetteloa ei ole. Hevostiliin kuuluu nytkin 11 miestä ja erikseen viisi renkiä, mutta tehdaskin tarvitsi hevosia, eikä ulkotyöntekijöissä esiinny maataloustyölle tyypillisiä naisia. Vuosilta 1923–1952 Verlan tehtaan arkiston yhteydessä on Ojaselasta erillisiä arkistokansioita. Esim. WA Ojasela Ha:1 Diverse Rapporter, försäkringar 1923–1946; WA Ojasela Löner Gc:1–4 1940–1952.

ka.¹¹⁷ Konttorihenkilökunnan joukkoon ilmestyi ensimmäinen nainen 1923. Naisia oli konttorilla ensimmäistä kertaa kaksi vuonna 1937 ja 1943 kolme, jolloin he olivat myös konttorin ainoat työntekijät. Naiset olivatkin enemmistönä Verlan virkailijoista ensimmäistä kertaa juuri sota-aikana. Vuoden 1951 alussa virkailijoihin luettiin yhteensä seitsemän henkilöä, joista neljä oli naisia.¹¹⁸ Naisten tehtävät konttorilla olivat kuitenkin vähemmän arvostettuja kuin miesten ja niistä maksettiin vähemmän kuin miesten työstä.¹¹⁹

Konttorihenkilökunnan määrä kasvoi ja henkilökunta naisistui teollisuudessa yleisesti 1900-luvun edetessä. Paperiteollisuudessa oli 1920–1930-luvulla keskimäärin yksi toimihenkilö 12–16 työntekijää kohden, mutta 1945 määrä oli jo kaksinkertaistunut. Puuteollisuudessa kehitys on ollut hitaampi mutta samansuuntainen. Samalla naiset nousivat konttorityöntekijöiden enemmistöksi paperiteollisuudessa yleensä jo 1920-luvun puolivälissä.¹²⁰ Miesten vahva asema Verlan konttorilla selittyy tehtaan ja konttorin suhteellisella pienuudella: naisille tyypillisiä apulais-tehtäviä ei ollut tarjolla niin paljon kuin suuremmissa konttoreissa ja vaihtuvuuden ollessa hidasta myös muutos sukupuolijakaumassa oli hitaampaa kuin muualla.

Kokonaisuudessaan jako miesten ja naisten töihin näkyi Verlassa selvästi myös niistä saadussa palkassa, jolloin tehtaan työntekijät jakautuivat kahteen erilaiseen palkansaajaryhmään, miehiin ja naisiin. Tämä jako säilyi palkkauksessa koko tehtaan toiminnan ajan, vaikka ero pienenikin 1930-luvulta lähtien. (Aikuisten) miesten työtehtävistä maksettiin 1880-luvun puolivälissä 1,80–2,25 markkaa päivältä ja naisten työstä suunnilleen puolet siitä eli 1–1,20 markkaa päivältä. Vielä 1920-luvun puolivälissä tehtaan matalapalkkaisimpien naisten eli massakarhujen ja kuivaamon varisten tuntipalkka oli tasan puolet (1,50 mk) matalapalkkaisimpien miesten, siis rasvariiden, hiojien ja prässimiesten palkasta, joka oli kolme markkaa. Muutos kohti tasa-arvoisempaa palkkausta tapahtui kuitenkin nopeasti 1940-luvun kuluessa: massakarhujen ja varisten tuntipalkat olivat 1938 vielä noin 60 % alhaisimmista miesten tuntipalkoista tehtaalla, mutta 1951 jo miltei 88 %, ja 70 % parhaista ammattimiesten tuntipalkoista.¹²¹ Ero miesten ja naisten tuntipalkkojen välillä kasvoi 1960-luvulle tultaessa jonkin verran uudelleen: juuri ennen tehtaan lakkauttamista 1964 tuotantolinjan naisten alhaisimmat tuntipalkat olivat 83 % miesten alhaisimmista tuntipalkoista ja 63 % korkeimmasta ammattimiesten tuntipalkasta.¹²²

117 WA Pers Bc:1 Förteckning över mestare och arbetsledare å Werla Träsliperi & Pappfabrik 1930; WA Pers Bc:1 Mästarlönerna den 1.1.51, KA ja TK Teollisuustilastolomakkeet, VH-haastattelut passim.

118 TK Teollisuustilastolomakkeet 1921–1943; WA Pers Bc:1 Tjänstemannalöner den 1.1.51. Naisia olivat kasööri, terveysisä, yksi konttoristi ja varastokirjanpitäjä, miehiä taas isännöitsijä (paikallisjohtaja), konttoripäällikkö ja toinen konttoristin nimikkeellä kulkevista työntekijöistä.

119 Koonti mestareiden ja virkailijoiden ansioista 1941–1951 liitteessä 4.

120 Leminen 1999, 34–36, 130–131.

121 Ks. taulukko 10. WA Pers Ka:1 25.6.–4.9.1885 ja 22.1.–7.2.1886; Ka:10 14.7.–27.7.1905; Ba:2 1.–15.7.1925; Ba:15 1.–15.7.1938; Ba:27 1.1.–15.1.1951.

122 Naisten palkoissa oli jonkin verran hajontaa myös. Paras naisten tuntipalkka oli 91 % miesten alhaisimmasta ja 69 % korkeimmasta tuntipalkasta. Tehtaan alhaisin tuntipalkka oli kuitenkin osa-aikaisilla siivoojilla, jotka ansaitsivat 79 % alhaisimmista miesten tuntipalkoista ja 61 % korkeimmista ammattimiesten tuntipalkoista. WA Pers Ba:38 16.–31.1.1964.

Vertailutietoja sukupuolten välisistä palkkaeroista on saatavilla toistaiseksi ikävä kyllä hyvin vähän. Verlan tilanne näyttää kuitenkin noudatelleen karkeasti ottaen valtakunnallista tilannetta. Naispuolisten ulkotyöntekijöiden palkat Vaasassa, Oulussa ja Helsingissä otoksina vuosilta 1851–1910 olivat 53–69 % miesten palkoista ja kehitys näyttää pikemminkin johtaneen suurempiin palkkaeroihin kuin päinvastoin. Maataloudessa naisten päiväpalkat olivat 1878–1913 keskimäärin 60–66 % miesten palkoista. Teollisuudessa 1902–1910 naisten palkat olivat keskimäärin 57 % miesten palkoista, mutta hajonta eri aloilla oli huomattavaa vaihdellen miesvaltaisen lasiteollisuuden 39 prosentista (vuosi 1910) naisvaltaisen tupakateollisuuden 60 prosenttiin (vuosi 1902) ja leipomoiden 65 prosenttiin (vuosi 1903, naisia alalla 34 %).¹²³

Sukupuolten välisen palkkauseron nopea kaventuminen tapahtui vasta toisen maailmansodan jälkeen miltei kertarysäyksellä. Vielä marraskuussa 1944 paperiteollisuuden pikasopimuksessa alan ammattitaitoisten naisten alimmat palkat olivat 61–64 % ammattitaitoisten miesten palkoista. Valtioneuvoston palkkasäännöstelypäätös kesäkuussa 1945 nosti naisten ohjepalkat kuitenkin ylimmissä palkkaryhmissä 83–87 prosenttiin ja alimmissa 84–93 prosenttiin miesten vastaavista palkoista. Käytännössä naiset sijoittuivat useammin alempiin ja miehet ylempiin palkkaluokkiin, jolloin käytännössä naisten palkat olivat päätöksen jälkeen Tapio Bergholmin mukaan keskimäärin 70,8 % miesten palkoista. Nousu oli huomattava, sillä vielä vuoden alussa suhde oli ollut 58,2 %.¹²⁴

Anu Suoranta on tutkinut sukupuolten välisiä palkkaeroja Suomen tekstiiliteollisuudessa 1900-luvun alkupuoliskolla ja todennut miesten ja naisten välisten palkkaerojen olleen suuret ja kaventuneen vähäisesti 1930-luvulla. Suuri muutos tapahtui työehtosopimusten läpimurrossa 1940-luvulla ja pienimmillään ero oli 1945, minkä jälkeen se lähti uudelleen kasvamaan.¹²⁵ Suunta kohti jälleen kasvavia palkkaeroja on itse asiassa nähtävissä valtioneuvoston palkkapäätöksen jälkeen jo 1940-luvun lopulla, vaikka sitä ei ole juurikaan sanottu ääneen tutkimuksissa.¹²⁶ Näin ollen palkkaerojen kasvaminen Verlassa uudelleen 1960-luvulle tultaessa ei ilmeisesti ole poikkeuksellinen ilmiö. Sukupuolten väliset palkkaerot eivät yksiselit-

123 Heikkinen, Kortteinen ym 1983, 52–53,

124 Bergholm 2005, 52–55. Päätöksen taustalla olivat SAK:n yhä pontevammat vaatimukset samapalkkaisuudesta. Myös STK:ssa mielipiteet kuitenkin menivät pahasti ristiin. Kun Yleisen ryhmän johtaja Ossi Holmström vetosi Ruotsissa esitettyihin käsityksiin, että naisten palkat eivät saisi ylittää 2/3 miesten palkoista, olisivat jotkut työnantajista olleet valmiita korottamaan naisten palkat joissain töissä jopa 95 % miesten palkoista, koska naiset heidän mielestään olivat toisinaan jopa tehokkaampia kuin miehet. STK:n yhteiseksi kannaksi tuli kuitenkin, että naisten palkat saisivat nousta korkeintaan 70 %:iin miesten palkoista. Valtioneuvoston palkkasäännöstelypäätös tarkoitti joillain aloilla jopa takapakkia, kuten vaatturialalla, jolla oli työehtosopimuksella jo sovittu samapalkkaisuudesta. Ibid.. Miesten ja naisten välinen palkkaero säilyi kuitenkin kauemmin ja on olemassa edelleen 2000-luvulla. Useissa maissa – Suomi mukaan lukien – oli aina 1960-luvulle asti käytössä erilliset sukupuolen mukaiset palkkataulukot. Osasyynä tähän on sukupuolten välinen ”luonnollinen” työnjako, jossa naisten osalle ovat langenneet usein matalapalkkatyöt. Markkola 1990, 408–419.

125 Suoranta, *Tulevaisuus oli ennen meitä*, käsikirjoitus.

126 Bergholm 2005, 54, 259. Bergholm ei itse tuo asiaa esille, mutta se käy ilmi hänen työssään olevista taulukoista.

teisesti vain pienentyneet tehdasyhdyskunnan elinkaaren aikana, vaan pienemisen jälkeen ne kasvoivat jälleen hiukan.

Vaikka palkkaerojen ylläpitäminen on voinut olla suotuisaa työnantajille ja porvarillisen perhemallin levittäjille, ovat myös työväenliikkeen ja työläisnaisten taivoitteen palkkauksen suhteen olleet ristiriitaisia. Toisaalta on esitetty samapalkkaisuusvaatimuksia, toisaalta taas vaadittu miehille riittävän suuria palkkoja, jotta vaimo voisi jäädä kotiin ja hoitaa perhettä. Molemmat ajattelutavat ovat olleet esillä niin 1900-luvun alussa kuin toisen maailmansodan jälkeenkin. Useimpien niin nais- kuin miespuolistenkin työväenjohtajien lähtökohtana oli 1900-luvun alussa, että naimisissa olevat pienten lasten äidit pitäisi vapauttaa kodin ulkopuolisesta palkkatyöstä ja tätä varten miehille tuli maksaa korkeampaa palkkaa, mutta myös toisenlaisia puheenvuoroja esitettiin.¹²⁷ Samoihin argumentteihin palattiin heti toisen maailmansodan jälkeen, jolloin SKDL:n ja SDP:n naiset ajoivat yhteisesti samapalkkaisuutta SAK:n naisjaoston kautta. Palkkasäännöstelypäätöksessä 1945 naisten palkat vakiinnettiin alhaisemmiksi kuin miesten, mikä oli pettymys naisjaostolle. Perheellisyysperiaatteisiin sopi taas esimerkiksi lapsilisien säätäminen.¹²⁸

Miesten palkkojen korotusvaatimukset perheen elättämisen perusteella voidaan liittää ajatusmalliin, jolle tutkijat ovat antaneet nimeksi perhepalkka. Perheen elättäjälle oli maksettava 1800-luvun kuluessa kehittyneen ihanteen mukaan niin suurta palkkaa, että hän pystyisi sen turvin huoltamaan perheensä. Puhtaimmillaan ihanne ei siis ollut sukupuolisidonnainen ja palkan suuruus olisi porrastettu lapsiluvun mukaan. Esimerkkeinä perhepalkasta toimivat maalaiskansakoulujen opettajat 1900-luvun alussa ja virkamiehet 1920-luvulla.¹²⁹ Käytännössä periaatetta toteutettiin laajempien työväenpiirien suhteen kuitenkin lähinnä poikkeusoloissa, kuten sotien tai taloudellisten kriisien yhteydessä, jolloin kalliinajanlisä ja perhevastuksia voitiin maksaa perheellisyysperiaatteen mukaisesti.¹³⁰

Sukupuolten välisten palkkauserojen suhteen on merkityksellistä, että perheen elättäjäksi oletettiin kuitenkin useimmiten mies, ja tällä perusteltiin miesten korkeammat palkat. Näin periaate vaikutti niin miesten kuin naistenkin palkkaukseen, vaikka virallista perhepalkkajärjestelmää ei luotukaan. Samalla kun pyrittiin turvaamaan normaaliperheen toimeentulo, oikeutettiin naisten palkkojen pienemmyys, mikä taas aiheutti ongelmia etenkin yksineläville naisille, yksinhuoltavista puhumattakaan.¹³¹

Ajatus miehen elatusvelvollisuudesta ei kuitenkaan ollut kansan perinteinen käsitys. Nuorta palvelustyttöä neuvottiin esimerkiksi Englannissa 1740-luvulla menemään naimisiin vain, jos molemmilla puolisoista oli työtä, sillä vaimoa ei voinut

127 Lähteenmäki 2000, 41, 163–165. Markkola 1994, 167. Ks. myös Uusitalo 2006, 115–117.

128 Katainen 1994, 36, 286–287; Lähteenmäki 2000, 164–166. Elina Kataisen mukaan naisten ansiotyöllä on ollut vasemmistososialistien keskuudessa vankempi sija kuin muualla työväenliikkeessä. Katainen 1994, 36.

129 Markkola 1994, 156–159.

130 Lähteenmäki 2000, 165. Pia Leminen on todennut perhepalkkapolitiikan olleen kuitenkin Kyröskosken paperitehtailla yhtiön todellista politiikkaa 1960-luvulla, vaikka työehtosopimus ja virallinen politiikka eivät sitä tunteneetkaan. Naimisissa olevien ja naimattomien miesten palkkaero oli selkeä. Leminen 1999, 152–156.

131 Markkola 1994, 94, 158. Ks. myös Markkola 1990, 355 ja esim. Koivuniemi 1998, 26–27.

elättää sen enempää kuin miestäkään. 1800-luvulla kuitenkin alkoi yleistyä käsitys, jonka mukaan miehen tuli elättää perhe ja naisen huolehtia kodista ja lapsista. Suomessa keskiluokkainen ydinperhemalli alkoi yleistyä 1900-luvun vaihteessa. Käytännössä innokkaimpia uuden ideologian vaalijoita tehdasympäristössä olivat nk. ammattityömiehet, sillä matalammin palkatut työntekijät yksinkertaisesti tarvitsivat molempien puolisoitten palkan.¹³²

Ainakin Tampereella 1900-luvun alussa työväestö näyttää Pirjo Markkolan mukaan pitäneen mieselättäjyyden ihannetta luonnollisena ja tavoiteltavana. Naisten työtä pidettiin jopa vaarallisena ja perheitä vahingoittavana, sen uskottiin alentavan miesten palkkoja ja aiheuttavan miehille työttömyyttä. Myös vuosisadan alun samapalkkaisuusvaatimusten taustalla voidaan nähdä ajatuskuvio, jonka mukaan naisten palkkojen noustessa myös miesten palkat nousisivat, eivätkä työnantajat voisi suosia enää naisia miesten kustannuksella. Näin naiset hinnoittelisivat itsensä ulos työmarkkinoilta, miesten työllisyystilanne paranisi, heistä tulisi parempia elättäjiä, eikä naisten tarvitsisi mennä töihin.¹³³ Toisen maailmansodan jälkeinen perheellisyysperiaatteen kannatus taas on helposti yhdistettävissä sota-aikana alkaneseen väestöpolitiikkaan ja 1940-luvun lopun kotikulttiin.¹³⁴

Verlassa miesten ja naisten välinen palkkaero otettiin vastaan ilmeisesti pääosin luonnollisena asiana, ainakaan muunlaisesta suhtautumisesta ei ole jäänyt jälkiä. Perheessä, jossa sekä mies että vaimo työskentelivät tehtaalla tai ylipäänsä palkkatyössä, puolisoitten ansiot täydensivät toisiaan. Yksinelävien tai yksinhuoltavien naisten asema oli kuitenkin selvästi hankalampi – heidän vain oletettiin tulevan vähemmällä toimeen kuin yksinelävien miesten. Tehdas jakoi työntekijänsä olenaisesti kahteen eri palkkaryhmään sukupuolen, ei perheellisyyden, perusteella.

SUKUPOULTEN VÄLISTÄ KANSSAKÄYMISTÄ TEHTAALLA

Sukupuolten välinen työnjako Verlassa ei ole todettavissa vain tilastollisesti, vaan se oli osa jokaisen sisäistämää (työ)maailmankuvaa. Varmasti kuka tahansa Verlassa työskennellyt olisi osannut luetella, mitkä työt olivat miesten, mitkä naisten töitä, kuten tämä kertoja:

Miehiä olivat sirkkelimiehet, liipparit eli hiojat, prässimiehet ja pakkaajat. Naisia olivat kokouskoneen työt eli massakarhut, kuivaushuoneen työntekijät eli suojan varekset ja kiillottajat, sortteeraajat eli lajittelijat.¹³⁵

nainen, s. 1890-luvulla

Jako eri tehtäviin ja palkkaero sukupuolten välillä ei kuitenkaan tarkoita, ettei eri työtehtävien ja sukupuolten välillä olisi ollut kanssakäymistä, yhteistyötä tai risti-

132 Markkola 1990, 355, 360–365; Ollila 1993, 57.

133 Markkola 1994, 162–165. Logiikka oli perusteltavissa, sillä esimerkiksi 1945 STK:ssa esitettiin jopa, että naistyövoiman käyttö on lopetettava kokonaan, jos palkkaero vielä kapenisi. Tämä ei kuitenkaan muodostunut järjestön yhteiseksi kannaksi. Bergholm 2005, 52.

134 Satka 1993, 58–59, 68, 71 ja passim.

135 TKU TYKL KTL 780/2.

riitoja arkisen työpäivän aikana. Kohtaamisten määrä ja niille annettu merkitys kuitenkin vaihtelee eri kertojen muistoissa. Toisissa kertomuksissa ja muisteluissa yhdessäolo ja sosiaalinen kanssakäyminen ovat näkyvällä sijalla, toisissa taas työstä saa yksinäisemmän kuvan. Molemmat tulkinnoista ovat varmasti yhtä oikeita, sillä menneisyys on moniääninen tässäkin suhteessa. Tämän luvun johtopäätökset koskevat lähinnä 1930–1950-lukujen tehdasta, jota suurin osa saamastani muistitiedosta koskee. On mahdollista, että tilanne on aikaisemmin ollut jossain määrin erilainen, mutta siitä ei ole todisteita tai tietoa.

Esimerkiksi prässimiehet joutuivat jo työn käytännön puolesta usein yhteistyöhön naisten kanssa. Heidän tehtäviinsä kuului viedä naisten kokoojakoneilta irrottamat ja eteensä pöydälle pinoamat märät pahviarkit puristettaviksi, ja puristamisen jälkeen taas kuljettaa arkit kuivaamoon naisten ripustettavaksi. Sekä 1940-luvun vaihteen prässimies että pitkäaikainen (1930–1950-luvut) massakarhu kertovat myös kokoojakoneitten pesun viikon päätteeksi tapahtuneen eräänlaisena ryhmätyönä: miehet nostivat telat ulos koneista ja naiset pesivät sylinterit lipeällä.¹³⁶ Yhteistyö ei kuitenkaan välttämättä synnyttänyt yhteisyyttä, sillä toinen massakarhu puolestaan muistelee:

Rässimiehet vei sen pahvin, siitä ei tarvinu välittää. Ne miehet ol vähä niinku omassa nurkassaan, ei ne oikein meidän kanssa ollu tekemisissä.¹³⁷

nainen, kokoojakoneilla 1940-luvun alkupuolella

Koska tehtaan mestarit, työnjohtajat, konttoripäällikkö ja paikallisjohtaja olivat kaikki miehiä, naiset olivat aina virallisesti alisteisessa auktoriteettisuhteessa miehiin nähden. Tämän lisäksi heidän olemisensa saattoi olla jossain määrin alisteista myös muille miehille, vaikka työ oli periaatteessa itsenäistä kussakin työpisteessä. Esimerkiksi kokoojakoneilla apua ongelmiin voitiin hakea mestareiden lisäksi rasvamieheltä.¹³⁸ Sukupuolen antamaa auktoriteettia saattoi vahvistaa ikä ja kokeneisuus verrattuna lyhytaikaisiin tai nuoriin työntekijöihin kuten seuraavassa kertomuksessa:

Mutta me vähä pelättiin aikasemmin niit rässimiehiä ku ne ol vanhempia ja ne piti vähä jöötä meille, jotka siel [kokoojakoneella] oltiin väliaikasina. Yövuoroon otettiin joku kirja, ett yritti saada sen väliajan menemään koneella, niin ne rässimiehet yritti ain sotkea, että ei siell tarvi lukea.¹³⁹

nainen, muisto 1930-luvulta

Sittemmin työn ohessa lukeminen ainakin kokoojakonesalissa kiellettiin virallisesikin. Tehtaan seinällä nykyisinkin nähtävillä olevissa säännöissä katsotaan aiheelliseksi mainita erikseen, että lukemista työaikana ei sallita.¹⁴⁰

136 VH 15/5, 7; VH 21/3.

137 VH 11/2.

138 VH 1/6.

139 VH 23/5.

140 Kokoojakonesalin pylväässä roikkuvat, kehystetyt säännöt.

Yhteisyyden ja sosiaalisen kanssakäymisen määrään ja sen muistamiseen ovat vaikuttaneet luonnollisesti sellaiset seikat kuin työntekijöiden ikä ja luonteenpiirteet. Samanikäisten kanssa tultiin usein hyvin toimeen, olivat he sitten samaa tai eri sukupuolta. Entinen kuivaamon varis kertoo:

Rässimiehillä ol vapaata [kesäkuivaamolta pahvinkuljetuskärryn kanssa] alamäkeen, pääsivät kärryn kyytiin ja laskivat alas. Olhan siellä nuorempia, niin vähän aikaa puhu meitin [kuivaamon tyttöjen] kans ja sit laskivat alas. Olhan se helpotus niillekin, raitis ilma.¹⁴¹

nainen, muisto 1930-luvulta

Vastaavasti kuitenkin taas erään nuoren prässimiehen muistoissa kuivaamon työ oli niin kiireistä, että siinä ei ollut aikaa seurusteluun ulkopuolisten kanssa.¹⁴² Näin jokaisella tehtaalla työntekijällä on omat muistonsa eri tilanteista, tapahtumista ja työtehtävistä, ja niistä tehty tulkinta saattaa olla aivan erilainen kuin toisen henkilön tekemä.

Prässimiesten lisäksi kuivaamon naiset joutuivat työssään jatkuvasti tekemisiin mm. lämmittäjien ja korjauspajan miesten kanssa. Lämmittäjien oli tiedettävä, missä vaiheessa kuivaamon purku ja täyttö olivat ja varisten työolosuhteita vallinnut kuumuus taas riippui lämmittäjien tekemisistä. Periaatteessa kyseessä oli ristiriita, jossa toisen työ oli toisen vahinko, mutta se pyrittiin kuittaamaan leikinlaskulla:

Alhaalta alettiin täyttämisen ja ku oltiin ylimmässä kerroksessa niin lämmittäjät tuli jo kattomaan, ett joko voi hyvän lämmön laittaa ja sitt aina naurettiin, ett älkää vielä laittaa kun täällä sulaa. Mut täytyhän niitten sitten jo vähitellen laittaa ja seuraavana päivänä ol sit jo kuivaa.¹⁴³

nainen, muisto tod. näk. 1930-luvulta

Tehdasmuseolla on elänyt tarina, jonka mukaan miehiltä oli pääsy kielletty kuivaamoon, koska naiset kulkivat sen kuumuudessa niin keveissä vaatteissa. Kyseessä on menneisyyden tulkinta, joka on voinut eri ihmisten kohdalla olla erilainen tai muuttua ajan myötä. Häveliäämpi nainen on hyvinkin voinut pitää kuivaamoita naisten yksityisalueena, mutta toisaalta se on sijainnut sen verran muusta tehdasalasta erillään, ettei sinne niin vain poikettu muutenkaan. Käytännössä kuivaamoon lienee pätenyt sama sääntö kuin mihin tahansa tehdastyöhön: suotavaa oli kunkin pysytellä omalla työpisteellään, ellei itse työ vienyt toiselle puolelle tehdasta. 1930-luvulla kuivaamossa työskennelleen variksen mukaan kohtaamisista voitiin iloita, mutta oikeus niihin lunastettiin hoitamalla oma työ niin, että syytä moitteisiin ei ollut:

Tulhan sinne [kuivaamoon] sitt aina niitäkin miehiä, joiden tarvi korjata niit risloi [pahvin kiinnittimiä]. Sillon ne tul koko osasto, korjauspajan miehet. Ei kai siin sen kum-

141 VH 23/5.

142 VH 15/6.

143 VH 23/1.

Miesten ja naisten yhteistyötä työnnettäessä pahvivaunua kesäkuivaamoon 1960-luvulla. Taustalla tiilinen makasiini, jossa on sijainnut esimerkiksi puutyömiesten nikkariverstas ja rakennuksen toisessa päässä jopa mylly. Kuva: Verlan tehtaan arkisto.

mempaa kielto ollu, vaikk eihän me siint tietyst oikein tykätty, kun meillä ol vaan ohkaset, käsvarret ihan paljaana, mut eihän siel alasti kukaan voinu olla! Jos miehiä tuli, niin leikkiä sit laskettiin mitä kerittiin, mutta töitä tehtiin. Mestar kävi tarkistamassa, että työt on paikalla ja työ sujuu.¹⁴⁴

Työtehtäviin ja tavanomaisiin sukupuolirooleihin työtä suorittaessa saattoi vaikuttaa myös arvio toisen työkyvystä ja voimista, niin että mieskin saattoi joutua vastaanottamaan naisten apua. Sukupuolijärjestelmää ei siis voi pitää joka tilanteessa kiveen hakattuna. Eräs kuivaamon variksista kertoo pahvin nostamisesta kesäkuivaamon ylempiin kerroksiin seuraavasti:

Ne [prässimiehet] hoiti sen hissinn veivaamisen, joskus oltiin apuna, jos huomattiin, että tarvi apua. Eihän ne kaikki miehetkään niin väkivahvoja ollu.¹⁴⁵

nainen, tehtaalla n. 1935–1955

Kiillottajien työ oli varsin itsenäistä, kun se tapahtui 1920-luvun lopulta lähtien vielä erillisessä kiillottamosiivessä, eivätkä ”silittäjät” joutuneet työssään tekemisiin juurikaan muiden kuin kuivaamon naisten ja mahdollisesti lajittelijanaisten kanssa. Lajittelijoilla sen sijaan oli lähellään pakkaajat, eikä hiomakoneillekaan ollut kovin pitkä matka. Vaikka varsinaista työn aiheuttamaa yhteistyötä tai kohtaamisia ei eri työntekijäryhmien välillä aina ollut, voitiin yhteyttä pitää ihan seurallisuuden ja ajankulun vuoksi. 1940–1950-lukujen liippimies muistelee:

144 VH 23/1.

145 VH 23/5.

Siinäkin [alakerran hiomakoneella] kuitenkin vain yks mies, oli yksinäistä. Välillä kun ne löi luukut täyteen, niin ne lähti vähän kierrokselle sitten kattomaan muitakin ihmisiä. Ylhäällä [hiomakoneilla] ei tarvinu lähtä kierrokselle, siinä näki ihmisiä aina. Ol niitä tyttöjä, jotka pahvia punnitti ja siinä kävi muitakin vieraita kattomassa, ihan ulkopuolisia, että kuinka Verla toimii. Mokkaamyllyssä oli ”Maija” minun löysissä. Siinä sitten oltiin aina nokat vastakkain pöydän vieressä.¹⁴⁶

Urakatyölle tyypillisiä työpisteitä lukuun ottamatta monissa tehtävissä tehtaalla itse työhön kuului ajoittain taukoja, joiden aikana vain odotettiin seuraavan työvaiheen alkamista. Hiomakoneilla pidettiin tauko hiomapesien ollessa täydet, koojakoneella paksun arkin valmistuessa, prässillä puristusta odotellessa. Tehtaan lattiatason logiikan mukaan ”vapaa” aika voitiin käyttää miten parhaaksi katsottiin, vaikka omaksi ja työkaverin ratoksi. Mokkaamyllynä ollut nainen muistaa myös mukavat juttuhetket:

Lähellä liippiä [hiomakonetta], mokkamylyllä olin, sinne työnnettiin niitä hukkapahveja. Siinä ol hauska sikäli, että siin sattu olemaan mukavii miehii liipillä, jotka kävi juttelemassa mukavia. Ei tarvinu ajatella mitään, senku mätti ja ves roisku ja saihan sen lian [vaatteista ja käsistä] aina pois. Siin ol oltava yölläkin, mutt se men mukavasti se yö, ku kävivät puhumassa huumoriiki.¹⁴⁷

nainen, tehtaalla n. 1935–1955

Haastatteluja tehdessäni en ole tavoittanut yhtään pakkarina toiminutta miestä ja sirkkelistä, lajittelijoista ja kiillottajistakin vain melko lyhytaikaisia työntekijöitä, joten heidän arjestaan ei ole helppo sanoa kovin varmasti mitään. Urakkapalkkausten aikaan motivaatio tiiviiseen työn tekoon tehtävissä lienee ollut suuri, ja ryhmäurakoissa myös ryhmän paine ja tavat vaikuttivat yhteiseen rytmiiin. Urakatyö ei silti eristänyt työntekijöitä muusta työyhteisöstä, jos heillä itsellään oli pyrkimys kanssakäymiseen. Tilaisuus jonkinlaiseen sosiaaliseen toimintaan sopivissa väleissä oli varmasti jokaisella kuten sirkkelimiehillä vuoron vaihtuessa:

Kertoja 1 (nainen): Sirkkelin päädyssä on täytyny olla joku pyöräsuoja, koska sinne aina pyörät jätettiin, ei alaovelta koskan menty. Ja sieltä mentiin poisinkin sirkkelistä...

Kertoja 2 (sirkkelimies): Sirkkelmiehet voi vaikka halata välillä... [nauraa]¹⁴⁸

kertojat yhtä aikaa tehtaalla 1940-luvun lopulla

Eri työtehtävien työntekijöiden ja sukupuolten välillä oli siis kanssakäymistä ja yhteistoimintaa tehtaan arjessa. Tietoisuus eri sukupuolista sisältyy työtä koskevaan kerrontaan silloinkin, kun siitä ei varsinaisesti ole kyse. Ammattinimikkeiden sijasta tai lisäksi käytetään usein sukupuolen määritteitä ja tällöin naisiin liitetään ainakin miesten kerronnassa usein nuoruuteen ja viattomuuteen viittaava nimitys ”tytöt”, vaikka osa näistä työntekijöistä olisi ollut jo lähempänä eläkeikää: sirkkelmie-

146 VH 24/2.

147 VH 23/6.

148 VH 1/3.

het, prässimiehet, mutta kokouskoneiden *tytöt*, *puntartytöt* jne. ”Tytöttelyn” voi nähdä yhtäältä kohteliaisuutena ja epäseksualisointina, mutta toisaalta myös hakkailuna: tehtaan naiset haluttiin nähdä tyttöinä tai ainakin puhutella heitä sellaisina.

Ammattinimikkeisiin voi katsoa sisältyvän paitsi miehen ja naisen välisen eron tekemistä, myös sen tulkintaa. Naiseus samastetaan länsimaisessa kulttuurissa usein luontoon ja materiaan, mies taas henkeen ja tietoon.¹⁴⁹ Naisten työtehtäviin onkin Verlassa liitetty eläimet sekä *varisten* että *massakarhujen* kohdalla, mutta vastaavaa ei tapahdu miesten nimikkeissä. Samoin kuin ammattinimikkeisiin, tietoisuus sukupuolesta välittyy itse tapahtumiin ja niiden kerrontaan – tuskinpa ”sirkkelmiehet” aikoivat missään tapauksessa toisia miehiä halata, vaan halaukset oli tarkoitettu lähinnä kokoojakoneilla työskenteleville (nuorille) naisille.

Kokonaisuudessaan tehtaan alainen työ Verlassa oli selkeästi sukupuolittunutta: kutakin työtä tekivät yleensä vain miehet tai naiset. Tehtaan sisällä työntekijöistä suurin osa oli naisia, joten ”puuhiomo ja pahvitehdas” voisi näyttäytyä naisten maailmana. Naiset olivat keskittyneet kuitenkin vain neljään eri työtehtävään, jolloin kuivaamon varikset ja kokoojakoneiden massakarhut muodostivat tehtaan suurimmat yksittäiset työntekijäryhmät, ja suurinta osaa eri työpisteistä hallitsivat miehet. Tilanne ei muuttunut, koska työmenetelmät eivät muuttuneet – päinvastoin joitakin työtehtäviä siirtyi miehiltä naisille. Näin naisten osuus 1900-luvun kuluessa yhä vanhakantaisemmaksi jääneessä Verlan puuhiomossa ja pahvitehtaalla säilyi korkeana. Miesten osuus koko työvoimasta nousi kuitenkin naisia suuremmaksi, kun ulkotyö luettiin siihen mukaan. Onkin mahdollista, että myös muissa puuhiomoissa ja pahvitehtaissa tehtaan sisällä työskennelleistä ”ydintehtaalaisista” selvästi suurempi osuus kuin sotien välisen ajan keskiarvoksi väitetty¹⁵⁰ reilu kolmannes oli naisia.

Naisten työstä maksettiin vähemmän kuin miesten työstä, vaikka palkkaero pienenikin tehtaan ikääntyessä, kunnes kasvoi jälleen hiukan. Miehet hoitivat kaikki työnjohdolliset sekä virallista ”ammattitaitoa” vaativat tehtävät. Tehdasta voidaan pitää siis patriarkalisena, miesvaltaisena maailmana, vaikka se tarjosikin itsenäisen ansaitsemismahdollisuuden ja identiteetin myös naisille. Nuoret pojat rinnastettiin 1880-luvulla työpanokseltaan ja palkkaukseltaan naisiin, mutta yleensä sukupuolten välinen työnjako oli selvä myös niissä tehtävissä, jotka olivat eri sukupuolille ainakin näennäisesti samoja, kuten sekatyö ja konttorityö. Muutokset konttorin sukupuolijakaumassa tapahtuivat pienessä Verlassa hitaammin kuin suuremmilla paikkakunnilla. Muun maan kehityksestä poikkeavan naisten osuuden kasvun kokonaistyöntekijämäärästä aivan tehtaan viimeisinä aikoina selittää todennäköisesti tehtaan lakkauttamisprosessi, mutta myös taloudelliset tekijät. Lakkauttamisprosessi koetteli aiemmin vallinneita kulttuurisia normeja, mutta muutoksen alla sukupuolijärjestelmän perusasetelma säilyi.

149 Rantonen 1997, 1; Johansson 2002, 242.

150 Lemisen mukaan puuhiomoissa ja pahvitehtaissa sotien välisenä aikana yli kolmannes työvoimasta oli naisia. Leminen 1998, 217–219.

ERI-ikäisiä työntekijöitä

Arvoeroja ei työntekijöiden kesken ollut, vanhemmalta tosin kysyttiin neuvoja.¹⁵¹
nainen, s. 1897

Nuori työntekijä oli vähän aikaa, 1–2 päivää, vanhemman työntekijän opissa ja sai sitten jatkaa yksin. Samasta työstä maksettiin nuorille ja vanhoille työntekijöille sama palkka. [...] Usein työläiset olivat Verlan tehtaalla koko ikänsä.¹⁵²
mies, s. 1892

Työ saattoi yhdistää ja erottaa myös eri ikäryhmiä toisiinsa ja toisistaan. Verlan tehtaalla työskenteli 1880-luvun puolivälissä ainakin kuivaamossa ja todennäköisesti myös kustuttajina alle 18-vuotiaita työntekijöitä. Vastaavasti tehtaalla tiedetään työskennelleen pitkään vielä hyvin iäkkäitäkin henkilöitä. Minkä ikäisiä tehtaalaiset oikeastaan olivat? Oliko työskentely tehtaalla eri ikäryhmiä yhdistävä tekijä Verlassa? Miten ikä vaikutti yhteisyyteen?

AIKUISTEN TYÖYHTEISÖ?

Nykypäivänä lapsityövoiman käyttö tuomitaan yleensä jyrkästi, mutta lasten apu työssä on ollut Suomessakin pitkään välttämättömyys perheen elättämiseksi. Luontaistalouden ja kodin piirissä sitä on pidetty normaalina osana lapsen kasvua ja sosiaalistumista. Kansatieteilijä Ilmar Talven mukaan lapset saivat suomalaisessa kansankulttuurissa jo 5–10-vuotiaana auttaa vähemmän vaativissa tehtävissä, minkä jälkeen alettiin tehdä eroa sukupuolten mukaisiin tehtäviin. Jo 10–12-vuotiaille lapsille asetettiin tiettyjä vaatimuksia, jotka sitten kasvoivat, kunnes lapsuus loppui ripillepääsyn yhteydessä 15–16-vuotiaana ja nuorten tuli kyetä ”seisomaan itse edestään”.¹⁵³ Teollistuminen ei siis ollut mikään erityinen muutos huonompaan, mutta sen kautta lasten työ tuli näkyväksi toisella tavalla kuin aiemmin. Työn ei katsottu alun perin vahingoittavan työläislapsia, vaan se oli itsestään selvää.¹⁵⁴

Lasten ja nuorten käyttöä teollisuustyössä on pyritty rajoittamaan Suomessa jo melko varhain verrattuna teollistumisen etenemiseen maassa. Elinkeinoasetukset 1868 ja 1879 sisälsivät rajoituksia lasten ja nuorten teollisuustyöstä, mutta vuonna 1884 valmistuneen tehdasteollisuuden työolojen selvityksen mukaan laissa olevia työsuojelumääräyksiä ei aina noudatettu ja epäkohtia oli paljon. Miltei viidennes kaikesta teollisuuden työvoimasta oli tuolloin alle 18-vuotiaita työntekijöitä, ja näistä miltei puolet alle 15-vuotiaita. Puumassa- ja paperiteollisuudessa alle 18-vuotiaita oli 13,9 % työvoimasta.¹⁵⁵ Vuoden 1890 alusta astui voimaan asetus teollisuusammateissa toimivien työntekijöiden suojelemisesta, ja sen mukaan alle 12-vuo-

151 TKU TYKL KTL 780/21.

152 TKU TYKL KTL 780/17.

153 Talve 1980, 161.

154 Setälä 1990, 24.

155 Kuusi 1931, 448–449; Jaakkola 1994, 101.

tiaiden tehdastyö kiellettiin kokonaan, alle 15-vuotiaiden työpäivä sai olla korkeintaan seitsemän tuntia pitkä ja alle 18-vuotiaiden korkeintaan 14 tuntia päivässä lepotauot mukaan lukien. Lasten ja nuorten yötyö kiellettiin kokonaan tai siitä tehtiin luvanvaraista.¹⁵⁶

Teollisuustilastossa eriteltiin 1886 lähtien työntekijöiden sukupuolen lisäksi eri ikäryhmät: alle 15-vuotiaat, 15–17-vuotiaat ja yli 18-vuotiaat työläiset. Tällöin on mahdollista seurata nuorten työntekijöiden määrän kehitystä myös Verlan tehtaan kohdalla. Alle 15-vuotiaita ei tehtaan kirjoilla esiinny tilastoinnissa lainkaan, mutta 15–17-vuotiaita työskenteli tehtaalla vuoteen 1891 asti 5–12, minkä jälkeen heitä on enää yksi tai kaksi vuosien 1900–1901 ilmoituksissa. Ensimmäistä vuotta ja vuosia 1900–1901 lukuun ottamatta nuorissa työntekijöissä oli enemmän tyttöjä kuin poikia.

Taulukko 7. Verlan tehtaan alaikäiset työntekijät 1886–1901.

	15–17-vuotiaita poikia	15–17-vuotiaita tyttöjä
1886	4	1
1887	5	7
1888	3	9
1889	1	7
1890	1	7
1891	2	6
–	–	–
1900	2	–
1901	1	–

Lähde: KA TH 178–174 (1886–1901).

Teollisuustilastoilmoituksen 1890 yhteydessä on säilynyt luettelo vuoden ensimmäisen neljänneksen nuorista työntekijöistä. Luettelo kertoo myös siitä, millaisissa työtehtävissä nuoria voitiin käyttää: 16- ja 17-vuotiaat Maria Klingberg ja Anna Ukko työskentelivät kokoojakoneilla, 16-vuotias Maria Koivula kostuttajana, 16-vuotiaat Maria Honni ja Ida Lippu sekä 17-vuotias Stina Pukkila kiillottamossa ja 15-vuotias Viktor Seppälä kuivaamossa.¹⁵⁷

Nuorten työn päätymiselle 1891 jälkeen lienee ollut selkeä syy. Monet Verlan tehtaan työtehtävistä tehtiin vuorotyönä ja nuorten työntekijöiden palkkaaminen niihin vaati uuden lain mukaan yötyöluvan. Arkiston juridisen osaston papereiden joukossa on säilynyt 28.5.1890 päivätty asiakirja, jossa Teollisuushallitus vastaa kielteisesti Verlan tehtaan poikkeuslupa-anomukseen suojelusääntöjen suhteen. Anomus koskee nuorten työntekijöiden yötyötä kokoojakoneilla, kiillottamossa ja kostuttajina, mutta se hylättiin, koska kiillottaminen ja kostuttaminen eivät viranomaisten mukaan vaatineet yötyötä eikä kokoojakoneilla ollut mahdollista pitää asiallisia taukoja.¹⁵⁸ Näin ollen nuoria työntekijöitä voitiin palkata vain päivätöihin.

¹⁵⁶ Kuusi 1931, 456; Jaakkola 1994, 101. Ks. myös Rahikainen 1996c, 324–325.

¹⁵⁷ KA TH Saapuneet tilastotiedot TH 181 (vuoden 1889 alla).

¹⁵⁸ WA Jur Diverse protokoll och Domslututslag Cc:1: 28.5.1890.

Palkkakirjojen ja muiden tarkempien lähteiden puuttuessa on mahdoton tarkistaa, pitävätkö tilastotiedot paikkansa ja ovatko kaikki tehtaan työntekijät todella olleet vuoden 1891 jälkeen vähintään 18-vuotiaita vai onko nuoria ollut edelleen työssä ”pimeästi”.¹⁵⁹ Lain tehosta käytännön tasolla ei ylipäänsä olla varmoja. Koska nuorten lyhyemmät työpäivät ja lakimääräiset lepotaumat oli usein vaikea sovittaa tehdasrutiiniin, erotettiin Eino Kuusen mukaan lukuisia lapsia työstä ja yritykset koettivat välttää nuorten työntekijöiden palkkaamista, mikä aiheutti yleistä tyytymättömyyttä asetusta kohtaan lasten vanhempien joukossa.¹⁶⁰

Marjatta Rahikainen on todennut, ettei laki lopettanut alaikäisten käyttöä ainaakaan lasitehtaissa, vaikkakin se vähensi sitä. Vielä 1890-luvulla aloitti lasitehtaissa muutamia poikia työnsä niinkin varhain kuin 7-vuotiaana. Tehtaille myönnettiin yleensä auliisti poikkeuslupia, ja jos lupaa ei saatu, oli muita tapoja kiertää ongelma. Esim. Joonas Karhu Karhulan lasitehtaalta kertoi, että tarkastaja ilmoitti tulostaan aina etukäteen, jolloin pojat kerättiin yhteen ja vietiin varastoon odottamaan tai lähetettiin kotiin siksi aikaa, jonka vierailu kesti.¹⁶¹ Rahikaisen mukaan alaikäisten työn päättyminen Suomessa ei lopulta johtunutkaan lainsäädännöstä sen enempiä kuin teknologisesta kehityksestä, vaan yksinkertaisesti kysynnän ja tarjonnan puutteesta. Kun totuttiin uuteen tehdaskuriin, ei enää tarvittu helposti väsyviä lapsia tekemään työtä, oppivelvollisuus vei lapset kouluun, eikä lasten työstä saatu korvaus ollut perheiden toimeentulolle enää samalla tavoin välttämätön kuin aiemmin.¹⁶² Esimerkiksi Pertti Haapala taas yhdistää lapsityön vähentymisen työn vaatimustason nousuun ja koneiden kehittymiseen.¹⁶³

Verlan tehtaan kannalta nuorten työntekijöiden palkkaamisesta oli vain vähän rahallista tai muuta etua, sillä peruseriaatteena oli, että samasta työstä maksettiin kaikille sen tekijöille samanlaista palkkaa, eikä teknologia vaatinut erityisesti lapsityötä. Esimerkiksi teollisuustilastoilmoituksessa 1886 mainittua yhtä 15–17-vuotiasta tyttöä ei pysty erottamaan tehtaan palkkaluettelosta: kuka hän onkin, hän on nauttinut samaa palkkaa ja tehnyt samaa työtä kuin muut työpisteensä naiset. Samoin kuivaamossa työskennelleet pojat ovat saaneet samaa palkkaa kuin naiset samasta työstä.¹⁶⁴ Näin ollen nuoret työntekijät voitiin korvata naisilla ilman, että se tuotti yhtiölle tappiota, ja tehdastyö muodostui aiempaa selvemmin yli 18-vuotiaiden maailmaksi.

Niissä muutamassa tapauksessa, kun tehtaalla tiedetään työskennelleen alle 18-vuotiaita, on työpaikan hankkiminen ollut nuoren itsensä ja hänen perheensä int-

159 Kuivaamossa 1880-luvulla työskennelleen Viktor Seppälän eläkepapereissa hänen lasketaan tulleen tehtaalle 18 vuotta täyttäessään 1892. Eläkkeen kannalta alaikäisen työpanosta ei kuitenkaan ehkä ole pidetty merkityksellisenä. WA Pension Hb:1 henkilökansiot.

160 Kuusi 1931, 549.

161 Rahikainen 1995, 120. Myös Voikkaan paperitehtaalla muistetaan olleen lapsia töissä vielä sen jälkeen, kun laki oli sen jo kieltänyt. Ammattientarkastajan tullessa käymään lapset saivat lopputilin, mutta pian heidät palkattiin uudestaan. Immonen 1996, 212–213.

162 Rahikainen 1995, 124; Rahikainen 1996c, 339–342 ja passim. Vrt. Setälä 1990, 87: lapsityövoiman käyttöä säätelevä lainsäädäntökin saatiin aikaan vasta, kun itse ilmiö oli jo menettänyt merkityksensä.

163 Haapala 1986, 53. Haapalakin toteaa kehitykseen vaikuttaneen myös muiden tekijöiden: vanhemmilla oli paremmat edellytykset elättää lapsensa ilman heidän palkkatyötään, lapsityöhön kohdistunut arvostelu ja rajoitukset sekä kansakoulun yleistymisen.

164 KA TH 179; WA Pers Ka:1.

ressi. Esimerkiksi marraskuussa 1916 kirjoitti ammattientarkastaja Lahdesta saaneensa valituksen, että Verlan tehtaalla käytetään alaikäisiä löysityömiehiä. Samalla valitettiin tehtaan valaistuksen öisin olevan heikkoa.¹⁶⁵ Tehtaalta vastattiin työssä olevan yhden 17-vuotiaan pojan, joka oli terve ja vahvarakenteinen ja täyttäisi helmikuussa 18 vuotta. Poika oli 8-henkisestä perheestä, jonka isä oli erityisesti pyytänyt tehtaan ottavan pojan töihin, koska perhe tarvitsi rahaa. Ammattientarkastajalle tehty valitus sen sijaan oli ”koston ja eripuraisuuden yritys työväen keskuudessa”. Valittaja oli kuulemma yrittänyt saada oman poikansa samaan työhön, vaikka tämä oli vielä nyt pestattua nuorempi. Ammattientarkastajalle tehty valitus huonosta valaistuksesta tehtaalla leimattiin samalla suoranaiseksi valheeksi.¹⁶⁶

Kirjeenvaihdossa on mielenkiintoista paitsi alaikäisen työtä ja sen syitä koskeva tieto, myös sen sisältämä tieto työntekijöiden välisistä suhteista. Kyseessä on toki työnantajan näkemys asiasta, mutta tulkinta voi pitää paikkansa. Kantelu alaikäisen työntekijän suhteen vaikuttaa melko turhanpäiväiseltä, mutta osoittaa oma-päistä toimintaa, jota ei määritellyt sen enempää solidaarisuus työnantajaa kuin työtovereitakaan kohtaan. Valaistuksen suhteen valitus sen sijaan voi olla oikeassa tai olla olematta, sillä sen riittävyys on subjektiivinen kokemus. Saamansa selvityksen jälkeen ammattientarkastaja tyytyi huomauttamaan, että 17-vuotiasta poikaa voi siis pitää työssä ainoastaan päivisin.¹⁶⁷

Samantapainen esimerkki alle 18-vuotiaan työstä 1930-luvulla löytyy muistitiedosta. Eräs massakarhu muistelee, että häntä ei ensin olisi haluttu ottaa töihin tehtaalle, koska hän ei pyrkiessään ollut vielä täyttänyt 18 vuotta, mutta mestari myöntyi sitten, koska tiesi perheen tarvitsevan lisäansioita.¹⁶⁸ Käytäntö oli siis laikia joustavampi.

Vuoden 1890 lain jälkeenkään työ ei ollut kuitenkaan varattu aivan pelkästään yli 18-vuotiaille, vaikka nuoren työvoiman käyttö tehtaalla oli rajoitettua. Esimerkiksi puiden nostossa ”Mahalan pyörällä” on ollut alaikäisiä poikia apuna vielä pitkään. Antti Niemi kertoo *Kymi-yhtymä* -lehdessä olleensa vasta 7-vuotias aloittaessaan toimensa hevospoikana, ilmeisesti vuonna 1907. Hevoskierron työntekijät olivatkin itsenäinen urakkaporukka, joten heitä ei luettu tehdastyöläisiksi eikä heistä tarvinnut raportoida esim. teollisuustilastoon. Työ nostolla ei myöskään ollut kokovuotista, vaan sijoittui pääosin kesäaikaan, jolloin koulua ei ollut, samoin kuin työ ”raaminaulaamalla”, jonne palkattiin vielä toisen maailmansodan jälkeen poikia myllärin avuksi nikkaroimaan puukehyksiä, joihin pahvikollit pakattiin.¹⁶⁹

Vaikka Verlan hevospojat kertovat joskus päivän käyneen pitkäksi ja mielen levottomaksi, saattoi työskenteleminen olla myös hauskaa ja kohottaa omanarvontuntoa. Mahdollisuus ansaita taskurahaa oli houkutteleva, eikä työpaikkoja ollut tarjolla liikaa. Eräs hevospoika muistelee näiden muutamien alaikäisten työpaikkojen ”kiertäneen” kylässä, että mahdollisimman moni lapsista ”pääsi vuorollaan” työhön. Myös tehtaan paikallisjohtajan poika kertoo olleensa hyvin ylpeä saades-

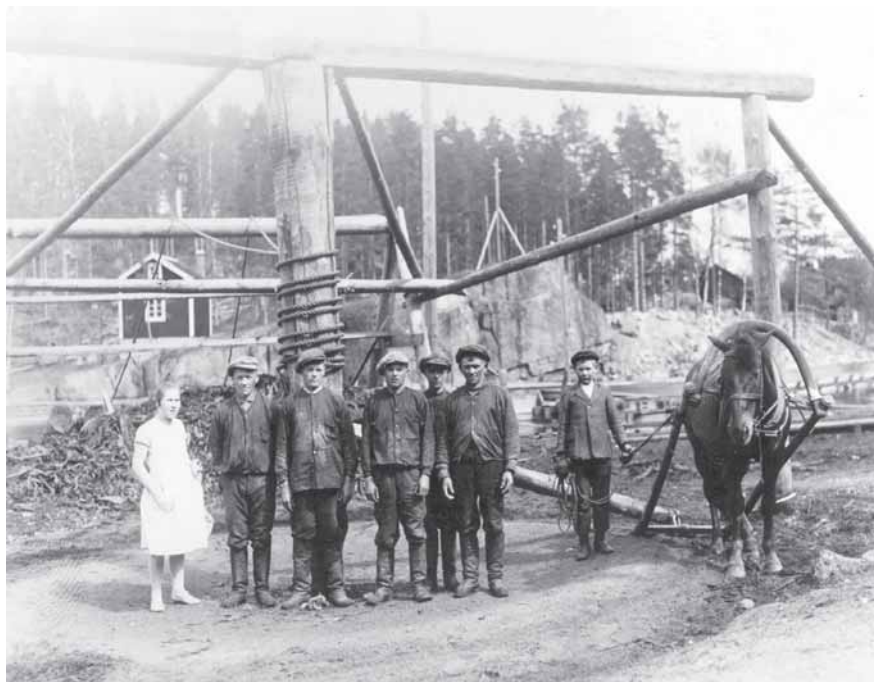
165 WA All Anlända brev Ea:21 Kirje 7.11.1916.

166 WA All Brevkopiebok Da:33 kirje ammattientarkastajalle 13.11.1916.

167 WA All Anlända brev Ea:21 20.11.1916.

168 VH 21/2.

169 Talvi 1964, 17; VH 15/1; VH 13/1.

Mahalanpyörällä työskenteli yleensä myös joku kylän pojista kevästä syksyyn, mikä oli monille mieluinen ansiomahdollisuus. Kuva 1920-luvulta, hevospoikana Olavi Puolakka. Kuva: Verlan tehtaan arkisto.

saan olla ”tukkijätkänä” 12–13-vuotiaana 1920–1930-luvun vaihteessa Verlassa.¹⁷⁰ Samantapaisiin johtopäätöksiin lasten työn merkityksestä tehdasyhdyskunnassa on tullut Elina Makkonen, joka on tutkinut tehtaalaislapsuutta Kaltimon pahvitehtaalla. Työn teettäminen lapsilla oli hyvin tavallista: tytöt olivat pidempään sidoksissa kotityöhön, kun pojat lähtivät hankkimaan rahaa kodin ulkopuolelta. Työnteon kautta opittiin ahkeruutta, velvollisuudentuntoa ja oman avun tarpeellisuus perheelle. Työstä saatu raha meni usein perheen käyttöön, mutta oma tili oli ylpeyden aihe.¹⁷¹

Sota-aikana alaikäisten työskentely tehtailla yleensä lisääntyi jälleen ja Marjatta Rahikainen toteaaakin, että on vaikea sanoa, oliko kyseessä nuorten odottama tilaisuus työhön vai vain työvelvollisuuden aiheuttama pakko. Prosentteina lisäys on suuri: vuosina 1939–1944 lapsityövoiman lisäys teollisuudessa oli 375 % ja nuorien työntekijöiden 80 %, mutta lapsityövoiman osuus kokonaistyövoimasta pysyi edelleen minimaalisena (0,8 % = 1570 lasta). 15–17 -vuotiaiden osuus oli korkeimmillaan noin kymmenesosa teollisuuden työvoimasta.¹⁷² Myös Verlan tehtaalle otettiin nuoria työntekijöitä korvaamaan rintamalla taistelevien työpanosta esimerkiksi prässille:

170 VH 15/3; VH 30b/9, VH 7c, VH 5/1, VH 13/1; Talvi 1964, 18.

171 Makkonen 1997, 52–58.

172 Rahikainen 1996c, 328.

Talvisota ku sytty niin tilapäistyövoimaa tarvittiin, kun miehet lähti. Marraskuulta -39 eiköhän se kestäny sen kolme kuukautta minkä talvisota, satakunta päivää. Mie olin rässi-miehenä, kolmivuorotyötä, ikää kuustoista. Vuonna -41 kun jatkosota alko juhannuksen jälkeen taas tarvittiin tilapäistyövoimaa. Olin siihen asti kun [...] piti itse lähteä alokkaaksi eli reilu puol vuotta. Edelleen rässimiehenä.¹⁷³

Sotien jälkeen esimerkiksi vuosina 1950–1951 ei hiomapuun nostossa palkkatilas-toissa ilmoitettu olevan alaikäisiä työntekijöitä, mutta raaminaulaamolle oli mo-lempina vuosina tammikuussa palkattu yksi alle 18-vuotias. Lisäksi heinäkuussa 1950 sekatyöntekijöistä yksi ja ilmeisesti puutarhatyöntekijöistä yksi sekä heinä-kuussa 1951 sekätoissa jopa neljä oli alle 18-vuotiaita.¹⁷⁴ Tehdas tarjosi siis ainakin ”kesätöitä” muutamille nuorille työntekijöille tehdassalin ulkopuolelta vielä sotien jälkeen.

Vaikka Verlan tehtaalla oli vain vähän nuoria, eikä oikeastaan lainkaan lapsia töissä, toi tuotantolaitoksen avoimuus oman ulottuvuutensa arkisen työn maailmaan. Se sekoitti kodin ja työn piirejä ja toi esimerkiksi kylän lapset osallisiksi tehtaalaisyhteydestä. Lapset ja puoliset kävivät tehtaalla tuomassa eväitä työssä oleville ja samalla ehkä jutustelemassa ”joutavien” työntekijöiden kanssa, joko näiden iloksi tai harmiksi:

Mä muistan vaan ku mä karkasin sinne Mahlanpyörälle isän luokse aina, ku se oli työssä siellä, ja isä oli kiukkunen, ku mä tulín sinne ”kiusaamaan” sitä työmaalle. Tehtaalle kävin viemässä eväitä, kun isä oli vuorotyössä. Piti viedä kahvia ja leipää, se oli kuuden aikaan iltavuorossa, aamupäivällä ehkä kymmenen aikaan, mutt silloin mä olin koulussa, että silloin äiti vei [eväät aamuisin] ja iltavuoroon minä vein.¹⁷⁵

mies, muisto 1940–1950-lukujen vaihteesta

Tehtaalla eivät käyneet ainoastaan työläisten lapset. Eräs tehtaan 1940–1950-luvun vaihteen virkailijoista kertoo, kuinka hän oli noin 5-vuotiaan poikansa kanssa matkalla kotiin sillan yli, kun muisti jotain unohtamaansa. Pojan käskettiin pysyä paikallaan, mutta kun isä hetken kuluttua tuli takaisin, oli poika kadonnut, eikä häntä löytynyt sen enempää kotoa kuin naapurienkaan luota. Isää alkoi jo pelottaa, että poika on pudonnut koskeen, kun hän lopulta käveli tehtaan ympäri ja sattumalta vilkaisi pannuhuoneeseen, mistä löysikin pojan istumasta ja ”iskemästä tarinaa” lämmittäjän kanssa.¹⁷⁶ Samoin tehdasalueen tunsivat läpikotaisin myös lapset, joiden vanhemmat eivät olleet lainkaan tehtaan palkkalistoilla, kuten tyttö, joka 1940–1950-luvulla kuljeskeli siellä iltaisin ystävättärensä kanssa, jutusteli lämmittäjän kanssa, ui tehtaan rannassa tai kävi pyytämässä piirustus- ja askartelupahvia siinä missä muutkin kylän lapset.¹⁷⁷

173 VH 13/1; VH 15/1.

174 WA Pers Kb:1 Likvid No 1 1.1.–15.1.1950; Likvid No 13 1.7.–15.7.1950; Likvid No 1 1.1.–15.1.1951; Likvid No13 1.7.–15.7.1951.

175 VH 26/5. Samasta asiasta ks. myös esim. TKU TYKL KTL 780/6; VH 10/16.

176 VH 16/5. Ks. myös VH 7/3.

177 VH 53/7–8 ja passim.

Tehdas kuului siis Verlan kylän lasten arkiseen kokemusmaailmaan, vaikka se olisikin ollut virallisesti kielletty paikka, samalla tavoin kuin Kaltimon pahvitehtaalla Enossa tai Nybyn rautaruukilla Ruotsissa.¹⁷⁸ Lapset ja heidän käyntinsä tehtaalla hyväksyttiin osaksi normaalia tehtaan arkea, mutta asiattomina he tulivat sinne kuitenkin ”omalla riskillään” ja saattoivat joutua myös työntekijöiden pilan kohteeksi:

Kato siellähän oli semmonen tapa, että nuutinpäivänä kulki niitä nuuttipukkeja ja mie olin silloin yövuorossa, kymmenestä alko, ”Kalle” oli siinä toisella liipillä ja minä olin siinä toisella yläliipillä ja niitä rupes sitten, oisko ollu puol yhdentoista maissa, kun rupes sieltä sirkkelin päästä pukkaamaan niitä nuuttipukkeja sinne tehtaaseen. Ulkona oli semmonen 30 astetta pakkasta, juu, ja sielt tulee vissiin pari-kolmekymmentä [nuuttipukkia,] kaikenlaisilla väreillä maalattu ja puettu.

”Kalle” san, että kuule nyt tehdään tempu, että hän menee tonne alas, että pistä vesiraana auki, kun hän huutaa. ”Kalle” meni sinne ja [...] hihkas, että käännä auki. Ja ne oli kuule just siinä rapuissa menossa alas, niin ne raput oli aivan täyteen niitä, ”Kalle” ku rupes sieltä alhaalta ruuttaamaan sillä letkulla, niin arvaapas millanen meteli siellä syntyy, herran jestas sentään, se oli kauhee ja ulkona sellanen pakkanen! No mie käänsin raanan kiinni ja se lysti loppu siihen, mutta kyllä suojassa piisas lämmittelijöitä sitten, kun niiden piti saada vaatteet kuivaks, ennen ku kotia parani lähteä, ku ne olis jäätyne sitten. Kuule se meni aamuyöhön saakka ennen ku ne... [pääsivät kotiin – naurua]¹⁷⁹

mies, tehtaalla 1940-luvun lopulla

Roisi leikki ja sen jälkeinen kuivattelu osoittivat lasten olevan osallisia, jäseniä työ- ja kyläyhteisyydessä. Pilan avulla heitä opetettiin toisaalta olemaan varuillaan aikuisten maailmassa, mutta samalla heistä ja heidän kuivattelustaan pidettiin huolta, ja näin kasvatettiin tulevia tehtaalaissukupolvia.

EI VANHUUDEN LEPOA, VAAN TYÖTÄ

Ennen ei ”Kallen” mukaan ollut eläkeikää, vaan tehtiin työtä niin kauan kuin jaksettiin. Kun jäätin eläkkeelle, käytiin makaamaan ja siihen kuoltiin.¹⁸⁰

mies, tullut Verlaan 1920-luvulla, 1970-luvun haastattelu

Ennen oltiin työssä niin kauan kunnes tuuperruttiin koneen ääreen, kertoi ”Kalle”.¹⁸¹

mies, tullut Verlaan 1920-luvulla, 1970-luvun haastattelu

Verlan tehtaalle perustettiin 1890-luvulla eläkerahasto, jonka ensimmäiset säännöt mahdollistivat vanhuuseläkkeelle siirtymisen 55-vuotiaana, jos vaaditut palvelusvuodet (täysimääräiseen eläkkeeseen 20 vuotta) muutoin tulivat täyteen. Kun elä-

178 Makkonen 1996, 153 ja 1997, 58 (Kaltimo); Ericsson 1997, 83–88 (Nyby).

179 VH 5/5.

180 TKU TYKL KTL 780/50.

181 TKU TYKL KTL 842/7.

kerahaston säännöt uudistettiin 1919, vähimmäiseläkeikä nousi 60 vuoteen ja vaadittu uran pituus 25 vuoteen.¹⁸² Köyhäinhuitolaki taas velvoitti työnantajan antamaan elatuksen työntekijälle vain, jos tämä oli tullut työhön kykenemättömäksi tai vastaavasti antamaan hänelle elatusta hänen voimiansa vastaavaa työtä vastaan. Vuoden 1879 lain mukaan tähän oikeutti 25 vuoden työura, mutta 1922 lain mukaan jo 20 vuotta. Uuden lain myötä sen, samoin kuin vanhan lain, tulkittiin Verlassa kuitenkin menevän eläkerahaston sääntöjen ohi. Pelkästään korkea ikä ei siis enää oikeuttanut vanhuuden lepoon.¹⁸³

Eläkeikään tultiin ja palvelusvuodet täyttyivät Verlan tehdasyhdyskunnassa ensimmäisiä kertoja 1900-luvun puolella. Verlan tehtaan arkistossa on säilynyt tiedot synnyinajasta ja eläkkeelle jäämisen ajankohdasta yhteensä 27:stä vuosina 1922–1957 eläkkeelle jääneestä tehtaan työntekijästä, jos leskeneläkkeitä nauttineita ei oteta lukuun. Näistä 27:stä naisia on 12 ja miehiä 15. Kyseessä on eläkeläisistä tehty ”arkisto”, joka on luotu todennäköisesti 1930- tai 1940-luvulla.

Kun otos on näin pieni, yksittäiset tapaukset vaikuttavat huomattavasti keskiarvoihin, mikä koskee erityisesti 1910-, 1920- ja 1950-luvun tuloksia. Eläkkeelle iäkkäinä 1910- ja 1920-luvulla jääneet henkilöt olivat kortistoa tehtäessä todennäköisesti ehtineet jo kuolla ja jäljelle olivat jääneet vain nuorena esimerkiksi työkyvyttömyyden takia työnsä päättäneet, jolloin eläkkeelle jäämisen keskiarvot jäävät mataliksi 54 ja 55 vuoteen.¹⁸⁴ Kansaneläkelaki (uudistettu 1956) taas sääti oikeuden vanhuuseläkkeelle jäämiseen 65-vuotiaille,¹⁸⁵ jolloin kolmesta 1950-luvulla eläkkeelle jääneestä työntekijästä kaksi jäikin pois töistä juuri vaaditun ikäisinä, mutta keskiarvo laskee yksi työkyvyttömyyden takia 57-vuotiaana työnsä lopettanut henkilö. Sen sijaan 1930-luvulla ja 1940-luvun esimerkkejä on enemmän ja tuolloin tehtaalla työskenneltiin ennen eläkkeelle jäämistä todella pitkään, 1930-luvulla keskimäärin miltei 73-vuotiaaksi. Yli 70-vuotiaita oli tehtaalla töissä kuitenkin vielä 1940-luvullakin.¹⁸⁶

Kokonaisuudessaan eläkkeelle jäämisen keski-ikäsi Verlassa muodostuu 66 vuotta, mutta kuten eri vuosikymmenien kohdalla on käynyt ilmi, vaihtelu oli huomattavaa. Myös naisten ja miesten välillä eläkkeelle jäämisen iässä oli selvä ero: naisten keski-ikä tehdastyöstä pois jäädessä oli 60,8 vuotta ja heistä ainoa yli 70-vuotiaaksi työskennellyt oli 77-vuotiaana työnsä lopettanut lajittelija Maria Mattsson. Miesten eläkkeellejäämisiän keskiarvo taas oli kymmenen vuotta korkeampi eli 70,2 vuotta, jolloin kahdeksan viidestätoista päätti uransa 70 vuotta täyttäessään tai vanhempana. Tehtaan kaikkien aikojen nestorin arvonimen ansaitsi Herman Kinari, joka oli hiukan alle 87-vuotias päättäessään työn yövahtina.¹⁸⁷

182 Ensimmäiset säännöt ja eläkekassan perustaminen: WA Dir Ca:2, eläkekassan säännöt 3.9.1912 vuosikokousptk:n välissä. Ei päiväystä tai allekirjoitusta; KA TH Saapuneet tilastotiedot TH 169–184. Vuoden 1919 säännöt: Ilmonen 1933, 27.

183 Köyhäinhuitolaista ks. Kuusi 1931, 789–790.

184 1910-luvulla on vielä ollut eläkekassan sääntöjen mukaan mahdollista jäädä vanhuuseläkkeelle, vaikka työkykyä olisi ollut. 1920-luvulla eläkkeelle jääneet kaksi naista olivat työskennelleet tehtaalla 29–30 vuotta, mutta sitten ilmeisesti menettäneet työkykynsä ja 52:n ja 58 vuoden iässä. WA Pension Hb:1 henkilökansiot.

185 AsK 1956/347 § 20.

186 WA Pension Hb:1 henkilökansiot. Keskiarvot laskettu vuosilukujen erotuksena.

187 WA Pension Hb:1 henkilökansiot. Keskiarvot laskettu vuosilukujen erotuksena.

Taulukko 8. Verlan tehtaalta eläkkeelle jääneistä säilyneet tiedot.

eläkkeelle jäämisen ajankohta	lukumäärä/ ihmisiä	eläkkeelle jäämisen ikä	iän keskiarvo
1910–1919	1	54	54
1920–1929	2	52–58	55
1930–1939	7	62–87	72,7
1940–1949	14	55–78	65,8
1950–1959	3	57–65	62,3
yhteensä	27	54–87	66

Lähde: WA Pension Hb:1 henkilökansiot. Ikävuosien määrä laskettu vuosilukujen erotuksena.

Mitä luvut kertovat Verlan iäkkäistä työntekijöistä? Eläkkeelle jääminen oli eläke-rahaston sääntöjen mukaan periaatteessa mahdollista vielä 1910-luvulla jo 55-vuotiaana, jos riittävä määrä palvelusvuosia oli täyttynyt. 1920-luvulta 1950-luvulle asti Verlassa tyydyttiin kuitenkin täyttämään eläkerahaston sääntöjen sijasta ilmeisesti vain lain vaatimukset, jolloin eläkkeelle jäämiseen oli oikeus vasta, kun työntekijä oli todettu työhön kykenemättömäksi. Työssä oli mahdollista ja välttämätöntä käydä iäkkäänäkin; aikaa laakereilla lepäämiseen ei ollut. Vanhus saattoi näin pysyä työn kautta aktiiviväestön jäsenenä pitkään, jos vain terveyttä riitti ja etenkin jos oli mies, sillä iäkkäille miehille oli tehtaalla tarjolla mm. yövahdin tehtävä, joka ei vaatinut suuria fyysisiä voimia.¹⁸⁸

Lajittelua lukuun ottamatta naisten työtehtäviä ei vastaavasti ehkä pidetty iäkkäille ihmisille sopivana ja riittävän keveinä, eikä heille ollut tarjolla korvaavia tehtäviä, jolloin he joutuivat jäämään tai pääsivät – miten asian haluaa esittää – eläkkeelle ja hankkivat kenties lisätuloja muualta.¹⁸⁹ Naisten työssäkäynnin ei luultavasti katsottu olevan samalla tavoin välttämätöntä kuin miesten, joita pidettiin yleensä perheen elättäjinä. Tällöin yksinäisten tai perhettä elättävien naisten itsestänsä asemaa ei huomioitu, kuten esimerkiksi Pirjo Markkola on tutkimuksessaan tamperelaisista työläisperheistä 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa todennut.¹⁹⁰

Samantapainen tilanne korvaavien tehtävien suhteen oli esim. Nybyn ruukilla Ruotsissa, jonne perustettiin tuki- ja eläkekassa 1889. Tyypillistä oli, että työkyvyn heiketessä vanhukset siirrettiin helpompiin töihin ja perhesuhteet otettiin huomioon palkkauksessa. Säännön mukaan vanha tehtaalainen sai kuitenkin enemmän kuin mikä vastasi työkykyä. Kassan perustamisen jälkeen eläkkeestä tuli Christer Ericssonin mukaan eräänlainen palkan kompensatio, kun se pieneni toisissa tehtävissä.¹⁹¹ Myös Forssassa sairastuneet ja vanhenevat työntekijät siirrettiin toisiin tehtäviin, jotka olivat yleensä huonommin palkattuja ja vähemmän tärkeitä.¹⁹²

188 Ainakin viisi tutkituista viidestätoista miehestä onkin ilmeisesti päättänyt tehtaalaisuransa yövahtina.

189 WA Pension Hb:1 henkilökansiot vrt. palkkaluettelot.

190 Markkola 1994, 105–107, 156–168 ja passim.

191 Ericsson 1997, 158–162, 219–220.

192 Leimu 1983, 80.

Tehtaan vanhimman työntekijän arvonimen ansaitsee Herman Kinnari, joka työskenteli tehtaalla miltei 87-vuotiaaksi 1882–1937. Kuvassa myös vaimo Maria todennäköisesti kotimökillä eli nk. Lipun torpalla. Kuva: Museoviraston kuva-arkisto.

Matka vaikkapa hiojasta yövahdiksi oli yhtä aikaa pitkä ja lyhyt: siirto koneenhoitajasta yövahdin statukselle tapahtui yhdessä hujauksessa, mutta se muutti huomattavasti kyseisen henkilön asemaa tehtaalla ja yhdyskunnassa. Hioja oli työmies muiden joukossa, mutta yövahdin tehtäväksi on muistelupuheessa jäänyt lähinnä hätistellä lapsia ja nuoria kuivaamosta:

Meidän ”Kallen” isoisä vielä 78-vuotiaana oli siellä yövahtina, ranvahdiks sanottiin ja myö vähä tehtiin kiusaa niille, kun myö mentiin sinne suojaan talvellaki, kuultiin kun se tuli keppien kanssa ja ovet kävi, sitt myö aina toiseen kerrokseen, kun se ol alimmassa ja siellä [epäselvää] ja mentiin ja se sitt meitill anto aina kyytiä, ettei tänne saa tulla hyppimään ja...¹⁹³

nainen, muisto 1920–1930-luvun vaihteesta

Kuivaamo oli luvaton riiuupaikka, mutta tulhan sitä käytettyä talviaikaan, yks jos toinen pari sinne pyrähti lämmittelemään. Eihän ne ovet ollu lukittu, kunhan piti vaan huolen, ettei kiukku vahti yllättäny, yleensä joku eläkeukko käpitteli kello kaulassa kävi siellä [epäselvää] aina.¹⁹⁴

mies, muisto tod. näk. 1940-luvun alusta

193 VH 4/14.

194 VH 15/7. Ks. myös VH 7/3. Yksi Verlalle tyypillinen ja tehdasyhteisöjen joukossa harvinainen ominaisuus on, ettei tehdasalueutta koskaan aidattu. Karkkilassa alueen aitaaminen 1930-luvun alussa oli Kirsti Salmi-Niklanderin mukaan tärkeä merkki muutoksesta. Työprosessin kontrollia kiristettiin ja tarinoissa ja anekdooteissa työläiset muuttuivat myyttisistä sankareista vangeiksi. Työläiset eivät kuitenkaan alistuneet uuteen järjestelmään ilman protestia, vaan tulivat aitojen omapäisyys- periaatteiden mukaisesti kekseliäiksi kiertämään sääntöjä. Salmi-Niklander 1999, 136–137. Kymiyhtiön tehdasalue ympäröitiin kaksi metriä korkealla aidalla jo 1911, jolloin käynti alueelle tapahtui kolmen vartioidun portin kautta. Holm 1997, 178.

Vaikka eläkekassat olivat yleisiä teollisuudessa ja Verlan tehtaan säännöissäkkin oli mainittu eläkkeelle jäämisen vähimmäisikäraja, se ei ainakaan 1920-luvulta lähtien tarkoittanut, että ihminen olisi tuon ikärajan saavutettuaan voinut vetäytyä kotiin- sa nauttimaan eläkettä ja vanhuuden lepoa, vaan työtä piti tehdä niin kauan kuin siihen kykeni. Eläke oli työkyvyttömiä ja kuolevia varten. Työ tehtaalla saattoi pitää vanhukset osana toimivaa työyhteisöä, mutta työtehtävien muuttuessa myös heidän asemansa ja roolinsa kokonaisuuden suhteen muuttui. Vanhukset ajautuivat usein nk. aktiiviväestön näkökulmasta marginaaliin, mutta samalla he olivat tunnustettuja ja tunnustettuja hahmoja yhdyskunnan arjessa.

NUORTEN JA VANHOJEN, TULOKKAIDEN JA KONKAREIDEN KOHTAAMISIA TYÖSSÄ

16-vuotiaallakin oli sen verran jo raamit kehittyne, ku oli kaverina toinen nuori, ”Kalle”, jatkosodan aikaan oltiin samanikäiset ja -pituiset, niin se [työ prässillä] kävi sit... siinä kerkis jutustelemaan, miten ne vielä... ei ehkä riuuuiuistoja siihen aikaan -41-42, ehkä jotain piirileikkireissuja.¹⁹⁵

Kun tehtaalla työskenteli yhtä aikaa 18- ja 70-vuotiaita työntekijöitä, on se heijastunut myös työn arkeen, käytänteisiin ja tehtaalla rakennettuun yhteisyyteen. Saman ikäisten kanssa tunnettiin helposti yhteenkuuluvuutta kuten yllä siteeratussa muistelmassa, mutta miten nuoret ja vanhat, kokeneet ja kokemattomat työntekijät kohtasivat työssä? Olivatko he jakautuneet eri työtehtäviin vai työskentelivätkö he yhdessä? Ylittikö työn luoma yhteisyys ikäryhmien rajat? Vuodelta 1952, jolloin tehdas oli jo vakiinnuttanut tietyn ydintyövoiman, mutta sotien jälkeen saanut myös paljon uusia työntekijöitä, on säilynyt systemaattiset tiedot työntekijöiden synnyinajoista ja työhön tulon ajankohdasta. Taulukkoon 9 on laskettu tehtaan työntekijöiden iät ja työurien pituudet ammattiryhmittäin.

Koko tehtaan työläisten keski-ikä oli noin 42 vuotta, mikä asettuu täsmälleen tehtaan tuolloisen potentiaalisen työiän (18–66 vuotta) puoliväliin. Myös suurin osa eri ammattiryhmistä asettuu lähelle sitä. Miehet olivat keskimäärin hiukan vanhempia kuin naiset: heidän keski-ikänsä oli 43,6 vuotta verrattuna naisten 39,9 vuoteen. Naisista lajittelijat olivat keskimäärin kaikkein iäkkäimpiä (48,2 vuotta), sitten morkkamyllyn työntekijät ja siivoojat (keskim. 44,3 vuotta), kiillottajat (keskim. 39,5 vuotta), massakarhut (keskim. 38,6 vuotta) ja nuorimpina kuivaamon varikset, mutta hekin olivat keskimäärin yli 36-vuotiaita. Miehistä vastaavasti tehtaan sisällä iäkkäimpiä olivat lämmittäjät (keskim. 57,3 vuotta), sitten rasvaajat (keskim. 47,25 vuotta), hiojat (keskim. 44,7 vuotta), pakkaajat (keskim. 43,5 vuotta), kuorijat (keskim. 41,8 vuotta) ja nuorimpina prässimiehet (keskim. 38,2 vuotta). Ulkotyöntekijät olivat keskimäärin hiukan päälle 43-vuotiaita ja heidän kohdallaan myös ikähaarukka on kaikkein suurin: 22–66 vuotta.

195 VH 15/6.

Taulukko 9. Työntekijöiden ikä ja uran pituus ammattittain ja sukupuolen mukaan Verlan tehtaalla 1952.

nimeke ja sukupuoli (m/n)	yhteensä / henkeä	työntekijöiden ikä (keskiarvo)	työntekijöiden uran pituus (keskiarvo)	ikähaarukka (nuorin – vanhin)	urahaarukka (lyhin – pisin ura)
lajittelijat (n)	10	48,2	22,5	29–57	5–36
jauhaaja, mokkamylly (n)	3	44,3	4,7	31–59	3–7
siivoajat (n)	3	44,3	4,7	26–56	4–6
kiillottajat (n)	6	39,5	8,3	25–59	2–14
massakarhut (n)	18	38,6	11,8	21–56	1–39
kuivaamotyöntekijät (n)	19	36,3	10,5	19–57	1–24
sekatyö (n)	1	22	4	22	4
naiset yht.	60	39,9	12	19–59	1–39
lämmittäjät (m)	3	57,3	30	51–65	26–34
rasvaajat (m)	4	47,3	30	43–52	28–32
hiojat (m)	6	44,7	13,2	33–60	6–25
pakkaajat (m)	2	43,5	15,5	40 ja 47	7 ja 24
kuorijat (m)	6	41,8	10,8	25–57	2–36
prässarit (m)	10	38,2	7,8	24–54	3–30
ulkotyö yhteensä (m)	47	43,6	14,5	22–66	0–43
sekatyöläiset (m)	14	46,9	15,4	22–66	0–42
muu ulkotyö (m)	33	42,2	14,1	22–66	0–43
miehet yht.	78	43,6	14,7	22–66	0–43
kaikki (m/n)	138	42	13,5	19–66	0–43

Lähde: WA Pers Bc:1 Luettelo Verlan tehtaan työläisistä 20.10.1952. Iät ja urien pituudet laskettu vuosilukujen erotuksena. Sekatyöläisiksi määritelty ainoastaan sillä nimikkeellä esiintyvät työntekijät, joita oli yhteensä 14 miestä ja yksi nainen.

Keskiarvot ovat vain keskiarvoja ja siksi mielenkiintoisia ovat myös hajonnat. Mitään leimallisesti vain nuorten työntekijöiden työtehtävää ei tehtaalla ollut, sillä jokaisessa ammatissa toimi ainakin yksi vähintään 47-vuotias työntekijä. Sen sijaan lämmittäjät, pakkaajat ja rasvaajat – kaikki pieniä työntekijäryhmiä – näyttäytyvät iäkkäämpien työntekijöiden ammatteina, sillä niissä toimivat miehet olivat kaikki vähintään 40-vuotiaita, ja lämmittäjistä nuorinkin jo 51-vuotias. Lisäksi heillä oli yleensä ällistyttävän pitkä työhistoria takanaan: lämmittäjillä ja rasvaajilla vähintään 26 vuotta. Työntekijöiden iäkkäys ja kokeneisuus ei tässä tarkoita, että tehtävät olisivat olleen muita keveämpiä töitä. Päinvastoin ne ovat voineet olla hyvinkin raskaita, mutta myös itsenäisiä työtehtäviä, sillä kussakin vuorossa toimi yleensä vain yksi tämän alan työntekijä. Pikemmin vaikuttaa siltä, että kokemattomia ei näihin töihin otettu tai päässyt, sillä ansiot saattoivat nousta varsin korkeiksi. Kertoja muistelee 1950–1960-luvuilla lämmittäjänä toiminutta isäänsä:

Kertoja: Se [isä] oli, sen mä muistan, ensin tukkimiehenä, ennen tehtaalle menoa. Mitä se tehtaalla on tehny, niin se oli joskus rasvamiehenä, sen minä muistan, ja se oli varmaan niitä ensimmäisiä aikoja, jolloin se oli siellä hiomossa, sen jälkeen rasvamiehenä ja sitten

lämmittäjänä. [...] Kai siinä työn vaihdossa oli tarkoitus, että se sai hyvää palkkaa, ku se oli vuorotyötä se lämmittäminen, niin palkan takia se sinne muutti.¹⁹⁶

Toisin kuin pakkaaminen ja rasvaaminen, lämmittäminen ei kuulunut 1950-luvun alun tuntipalkkoissa tehtaan sisätyöläisten korkeimpiin, mutta merkittäväksi nousivat nimenomaan kokonaisansiot, joissa kaikki kolme iäkkäiden miesten työntekijäryhmää keräsi 1950-luvun alussa tuhdit palkkapussit. Raha ansaittiin kovalla työllä, mutta vuorotyö-, ylityö-, urakka-, ym. lisineen pakkaajien, rasvaajien ja lämmitäjien kuukausiansiot pyörivät vuoden 1951 alkaessa jopa 30 000 markassa, mikä saattoi olla 10 000 mk enemmän kuin esimerkiksi hiojilla ja lähenteli jo työnjohtajien ansioita.¹⁹⁷

Lämmittäjien lisäksi yli 60-vuotiaita miestyöntekijöitä oli vuonna 1952 vain ulkotyössä, sekä nk. sekatyön että ammattityön puolella. Sekatyössä toimi mm. yksi entinen hioja ja yksi pakkari mahdollisesti eläkepäiviä odotellen, tehtaan mylläriellä oli ikää jo 66 ja puutarhurilla 65 vuotta. Yli 60-vuotiaita naisia tehtaalla ei ollut tuolloin ollenkaan. Nuorimmat miehet (alle 24 vuotta) löytyivät ulkotyöstä (sekä nk. sekatyö että ammattityö), mutta alle 30-vuotiaita oli lisäksi prässimiehisä ja kuorijoissa. Nuorimmat naiset (alle 24 vuotta) olivat kuivaamo- ja kokoojajakoneityöntekijöitä sekä ulkotyöntekijöitä (yksi 22-vuotias sekatyössä), mutta alle 30-vuotiaita naisia löytyi kuitenkin moka-mylläreitä lukuun ottamatta kaikista naistyöntekijäryhmistä. Suurin ikähaarukka (44 vuotta) oli siis ulkotyössä, mutta lämmittäjiä, pakkaajia ja rasvaajia lukuun ottamatta ikäero kahden työntekijän kesken saattoi muissakin työpisteissä olla 27–38 vuotta. Näin eri puolilla tehdasta eri-ikäiset työntekijät todellakin työskentelivät rinta rinnan samoissa tehtävissä.

Mitä työuran pituuksiin naisten kohdalla tulee, 1970-luvulla tehdyissä haastatteluisia esiintyy näkemys, että naispuolinen tulokas joutui aluksi työhön kuivaushuoneelle, missä piti olla kolme vuotta ennen kuin saattoi odottaa siirtoa toisiin työtehtäviin. Ainakin jo 1930-luvulla naiset ovat kuitenkin voineet yhtä hyvin aloittaa uransa esimerkiksi kokoojakoneilta.¹⁹⁸ Vuonna 1952 kuivaamo ja kokoojajakoneet näyttävät edelleen sekä työntekijöiden iän että työuran pituuden perusteella naisten ”sisääntuloväyliltä” tehtaaseen, sillä niistä löytyvät ainoat alle kaksivuotiset työurat. Tämä lienee luontevaa, koska ne muodostivat myös tehtaan suurimmat (nais)työntekijäryhmät. Silti myös näissä työpisteissä voitiin työskennellä pitkään ja aina eläkeikään saakka. Kuivaamossa vanhemmat naiset toimivat yleensä nk. kastelijoina ja nuorempien tehtävä oli kulkea lankuilla ripustamassa arkkeja ja ottamassa niitä jälleen alas.¹⁹⁹

Lajittelua lukuun ottamatta alle 5-vuotisia uria oli kuitenkin kaikissa naisten työntekijäryhmissä ja työsuhteen pituuden keskiarvo moka-mylläreillä ja siivoojilla jäi silmäänpistävästi lyhyeksi: molemmilla 4,7 vuotta. Nämä työntekijät olivat kuitenkin keski-ikänsä yli 44-vuotiaita – kyseessä on ollut siis iäkkäille naisille

196 VH 26/4–5.

197 WA Pers Ba:26 16.–31.12.1950 ja Ba:27 1.–15.1.1951. Tarkemmin ks. palkkataulukko kokonaisansioista.

198 TKU TYKL KTL 780/2; VH 21/2.

199 Taulukko yllä; WA Pension Hb:1 henkilökortit/kansiot vrt. palkkaluettelot; VH 23/4.

sopivaksi katsottu työ tai ”sisääntuloväylä”. Lajittelu sen sijaan näyttää iäkkäiden, pitkän ja uskollisen uran tehneiden naisten työltä, kuten rasvaaminen, pakkaaminen ja lämmittäminen miehillä. Urien keskipituus oli siellä miltei kaksi kertaa pitempi (22,5 vuotta) kuin missään muussa naisten tehtävässä ja myös työntekijöiden keski-ikä (39,5 vuotta) muita naisia korkeampi. Samoin kuin miesten kohdalla iäkkyys ja kokeneisuus ei kuitenkaan tarkoittanut, että vanhat naiset olisi siirretty lajittelijoiksi sitten, kun he eivät enää muuhun pystyneet. Päinvastoin lajittelu työnä saattoi olla ylpeydenaihe:

Ahvenisto: Tosta vaakasta vielä, että olikse sit joku tämmönen oikee arvostetumpi paikka, että sinne pääsi tämmöset vanhemmat työntekijät?

Kertoja: No justiin, jotain pidettiin sellasena. Mut että en mie siihen oisi, minut siihen vaan laitettiin. [...] En mie tiedä mitä varten minut sit laitettiin, mut kysyttiin, että haluatko sie sinne, ja mie sanoin, että no jos työtä on tehtävä, niin johkuuhan sitä on mentävä.²⁰⁰

nainen, tehtaalla 1940–1950-luvuilla

Sisääntuloväylinä miesten kohdalla näyttäytyvät urien pituuden perusteella ulkotyö, prässi ja kuorimo, vaikka keski-ikä näissäkin työntekijäryhmissä ylitti 38 vuotta. Vuoden 1952 tilanteessa alle 2-vuotisia uria oli vain ulkotyömiesten (sekä nk. sekatyö että ammattityö) joukossa ja alle 5-vuotisia sen lisäksi kuorimossa ja prässillä. Prässin kymmenestä miehestä vain yhdellä oli yli 10-vuotinen ura takanaan, kuorimossa taas kuudesta kahdella. Työ prässimiehenä onkin ollut työolosuhteiltaan raskasta ja kun ansiotkaan eivät olleet kummoiset, on siitä ehkä ennen pitkää pyritty muihin tehtäviin:

[...] kun kärrätään siit hissiltä sinne kuivaamoon, niin siinä ei ollu mitään seinii, siin oli vaan kaide. Kun oli 30 astetta pakkasta, ku tultiin sieltä [kuivaamosta] 40–50 asteen kuumuudesta ja paita oli vaan päällä sinne pakkaseen. Se ol minusta niin kauhia se väli, mie mestarille sanoin, että yks syy oli että sen takii mie läksin.²⁰¹

mies, muisto 1940-luvulta

Muistitiedossa esiintyy uria, joissa on ensin oltu sekatyössä ja sitten siirrytty tehtaan seinien sisäpuolelle työhön, mutta välttämätöntä se ei ollut. Sekatyömiesten ja ammattimiesten hajonta iässä ja urien pituudessa oli suurempaa kuin missään muualla ja toisaalla alkanut työläisura saattoi myös päättyä ulkotöissä, jolloin kyseessä saattoi toisinaan olla vanhuuden mukanaan tuoma siirto kevyempiin töihin. Niinpä tehtaan miesten pisimmät työurat, kaikki yli 40-vuotiset, sijoittuivat ulkotöihin.²⁰²

Useilla tehtailla on ollut tyypillistä sosiaalista tulokkaita työyhteisöön eräänlaisten ”initiaatiomenojen” kautta, joissa tulokas pantiin koville. Uusi työntekijä

200 VH 1/5. Myös vanhemmissa haastatteluisissa on lajittelijoiden kohdalla aistittavissa ammattiympeyttä, kun he esim. kertovat työskennelleensä ensin muutaman vuoden kuivaamossa ja sittemmin pitkään lajittelijoina. TKU TYKL KTL 780/2, 32.

201 VH 40/3.

202 Ks. esim. VH 1/1; VH 24/1; 15/1; WA Pers Bc:1 Luettelot Verlan tehtaan työläisistä 20.10.1952 ja 12.6.1954.

voitiin lähettää hakemaan olemattomia työkaluja, hänelle tehtiin kepposia ja kerrottiin hävyttömiä juttuja. Ammattitaitoa voitiin jopa salata, jolloin se piti tavaltaan ”varastaa”.²⁰³ Erityisen vahva perinne lienee ollut ammattimiesten keskuudessa, missä eräänlainen oppipoika-mestari-perinne säilyi pitkään.²⁰⁴ Verlassa tämän tapainen toiminta on kuitenkin ollut melko vähäistä. 1940-luvulla tehtaalle tullut korjauspajan työntekijä muistelee:

Työelämässä ei, totta kai, oppipojalla oli ammattimestä kohtaan sellanen asenne, että sitä kunnioitettiin ja yritettiin ottaa oppia. Kyl se, ei sovi sanoo, että se aristokraatti oli, mutta oppipoika oli oppipoika ja ammattimies oli ammattimies ja hänen sanaansa kuultiin ja otettiin ohjeet vastaan. Täällä ei oikeastaan tehtaalla ollu semmosia koirankuria ei paljo harrastettu, tietysti jotain tommosta ihan pikkusta, mutta minkä mie ny siellä olin töissä, niin ei ainakaan minua hätyytetty koskaan, että kyllä se melko asiallista oli se homma.²⁰⁵

Osaltaan ”koirankurin” vähäisyyteen ainakin 1940-luvulla lienee vaikuttanut tehtaan pienuus ja avoimuus, monien työntekijöitten paikallinen tai melko paikallinen syntyperä sekä työmenetelmien suhteellinen yksinkertaisuus. Tehdas eri työvaiheineen on ollut monille työntekijöille jo heidän sinne tullessaan niin tuttu, että huiputtaminen olisi voinut olla hankalaa. Silti vähän varuillaan oli hyvä olla uuteen työtehtävään tullessa, etenkin jos se vaati jonkinlaista tiimityötä. Esimerkiksi 1940-luvulla ensin prässissä ja sitten sirkkelillä työskennellyt mies muistelee:

Kaks vanhempaa miestä ol ja mie nuor pojanloppi olin sit niiden... [...] Kyl niitten kans pärjäs hyvin, nehän ol oikein hauskoit miehii.²⁰⁶

Kertoja: Olhan siin oltava varovainen vähän kun men sinne, miten ne vanhat karistimet siin, ol oltava vähän luimus katella... [naurua]

Ahvenisto: Ett ensin hyväksytään porukkaan.

Kertoja: Niin niin, ei siin muuta ollu.[...] Olhan siel tullu käytyy, ett kylhän ne tuttu ol siinä. Mutt että tietysthän se kun ei ollu tällait tehny, se ensimmäinen ol vähän, että oppii. Se ol katsottava tarkasti, ett mitä ne tek siin [naurua].²⁰⁷

Vaikka pitkiä koe- tai oppiaikoja ei useimmissa Verlan tehtaan työtehtävissä ollut, lisäsi oman työn arvoa, kun voitiin osoittaa, ettei sitä kuka tahansa niin vain tehnyt, vaan oli tiedettävä oikeat niksit ja otteet. Pakkaajana toiminut Antti Kaivola kertoi *Kymi-yhtymässä* 1963, että ”enemmän kuin voimaa tarvitaan tässä työssä taitoa. Jokainen liike on suoritettava taiten ja harkiten, niin ettei paalaaja tuhlaisi voimiaan hukkaan”. Toimittaja ymmärsi, ”että niksit ne ovat, jotka tässäkin työssä ovat ammattitaidon salaisuus.”²⁰⁸ Pakkaajan työtä 1940-luvun lopulla opetellut mies kertoo:

203 Rossi 1988, 61–65; Immonen 1996, 218, 225, Teräs 2001b, passim.

204 Teräs 2001b, 18–21 ja passim.

205 VH 13/4.

206 VH 1/4.

207 VH 1/6.

208 *Kymi-yhtymä* 1/1963, 10–11.

Ahvenisto: Mikä siinä oli se salaisuus, tietty tekniikka vai..?

Kertoja: No se! Se on just semmonen nyytti jo ja ku ei sit saa särkee. Siin oli ne vanhat entiset pakkaajat, jotka siinä sitte ne niksit opetti, kun niitä [pahvikollia] tehtiin vielä kaks päällekkäin siinä koneessa. Ei se kauaa se opiskelu kestäny, olisinko mä viikon verran ollu siinä sitten sen pakkaajan apumiehenä, että se siinä sitte noin se konstit tuli mieleen...²⁰⁹

”Hiljaisen tiedon” välittäminen ja välittyminen olivat osa ammattiympäryyden ylläpitoa, joka näin siirrettiin myös uusiin työntekijöihin. Tarvittaessa itsetuntoa voitiin pönkittää pelottelemalla epäonnistumisella:

Ensin olin harjoittelussa [kokooja]koneilla muutaman päivän, sitten hyväksyttiin työnteekoon. Ensin joku vanhempi näytti miten se työ tapahtuu. Tarina kertoo, että joku ei olis oppinu lainkaan, se oli täytynyt lähteä pois, kun ei se oppinu ottamaan pahvia pois.²¹⁰

nainen, tehtaalla 1940-luvulla

Opastus annettiin huolella myös, jos työssä oli oikea tapaturman vaara, vaikka nuorempi työntekijä ei olis aina heti uskonutkaan kokeneempien viisauteen. Sirkkelimies kertoo, kuinka hänen piti uhallaankin testata neuvojen aiheellisuutta kuorimakoneella, ennen kuin saattoi hyväksyä ne oikeiksi. Kunnioituksesta vanhemmaa työntekijää kohtaan kertoo myös hänestä käytetty nimitys ”herra”:

Sattuhan minunkin sormeen vähäsen, mut kun minulle sanottiin, että älä näin päin tie, kun tällä viisiin pyörität, niin ei käy mitään [kämmenet ylöspäin sormenpäillä puun alta, peukaloo ei tarvita]. Mut miunhan pit kokeilla näin [toisin] päin, niin sormeenhan se nappas. ”HA HA”, sano se vanhemp herra, mikäs sen nimi olkaan... [...] Enhän mie töistäkään pois ollu, eihän se menny ku vähän nappas, sen että verta tul päästä. [...] Mut miun piti näet kokeilla, kun se sano, että älä sinne, älä näin päin pyöritä, niin pithän miun kokeilla! [naurua]²¹¹

mies, tehtaalla 1940-luvulla

Muistitiedossa esiintyvä aulius jakaa neuvoja – ainakin silloin kun työntekijät eivät olleet kilpailutilanteessa keskenään – viittaa tietynlaiseen perheenomaisuuteen Verlan kohtalaisen pienellä tehtaalla, jossa 1900-luvulla suuri osa tulokkaista on tiedetty ja tunnettu jo etukäteen. Ainakin paikoitellen Verlaan tuntuukin sopivan kuva eräänlaisesta ”perheyrytyksestä”, jossa työntekijät olivat samassa veneessä ja vanhemmat opettivat nuorempiaan. Parhaimmillaan oppi annettiin kuin kunnia-asiana, että se omaksuttiin oikein. Opastaja on voinut konkreettisesti olla oma sukulainen, jonka kautta työ on ehkä alun perin saatukin. Tällöin aiemmin tehtaalle tullut oli ikään kuin vastuussa kokemattomamman pärjäämisestä, kuten tämän 1930-luvulla kuivaamoon tulleen työntekijän muistoista on arvattavissa:

209 VH 5/3.

210 VH 11/1.

211 VH 1/4.

Sinne kuivaamoon, suojaan, otettiin aina uusia apulaisia. Keskimäinen sisko ol siellä töissä ja ikäni muistan sen opetuksen, jonka siellä sain, kun oli oikein kuumaa ja mie olin oikein laiha ja vähäveriin siihen aikaan, niinku nuori tyttö on. Sisko ol kova opettaja. Mie pariin päivään olin opetuksessa, ja se neuvo minua kuinka tehään ja ”Eikä sitt noin saa tehdä!” ja ”Älä pyöri siin tolviisiin, sie meet sekasin!” Siin täyty sitt osata aina mennä samojapäin ja antaa sitt toiselle, kun laitettiin arkit kuivumaan. Illalla kun päästiin kotia, jalat vapisi ja joka paikka ol ku hakattu. Mie valitin sit äidille, kuin oli kova päivä, ett ”Maija” on kova opettaja, kun se koko ajan kilju minulle, ett ei sit noin tehdä ku näin. Ja nyt olen jälkikäteen kiitollinen, että hän opetti minut hyvin tekemään työn. Nopea täyty aina olla.²¹²

Aina ei Verlassakaan kuitenkaan puhallettu yhteen hiileen. Kuivaamossa ja sirkkellillä työn eteneminen riippui yhteistyöstä ja ryhmän toimivuudesta, mutta kun kyse oli henkilökohtaisesta urakkatyöstä, oli oma ansio ja etu lähimpänä. Niinpä esimerkiksi eräs lajittelija kertoi jo 1970-luvulla tehdyissä haastatteluissa, että hitaampia työntekijöitä ei juuri autettu työssä, vaan he saivat työskennellä jopa ruokatuntina.²¹³ Tällöin myöskään kovin perusteelliseen opastukseen on tuskin uhrattu aikaa.

Kaikki työntekijät eivät kuitenkaan tulleet tehtaalle nuorina, jolloin kokemuksesta ei tarkoitannut välttämättä nuoren ja vanhan välistä asetelmaa. Tehtaan työntekijöiksi 1952 luetelluista vain vajaa puolet (63 henkeä eli 45,6 %) oli merkitty tulleekeksi töihin alle 25-vuotiaana, ja 14 työntekijän oli ilmoitettu tulleen palvelukseen yli 45-vuotiaana, iäkkäin heistä 55-vuotiaana. Kaiken kaikkiaan Verlan tehtaalaisiksi luetellut henkilöt olivat olleet yhtiön palvelukseen tullessaan keskimäärin 28,5-vuotiaita, eivätkä miesten ja naisten keskiarvot poikkea suuresti toisistaan: miehet keskimäärin 28,9-vuotiaita, naiset 27,9-vuotiaita. Tavallista iäkkäämpinä tehtaalle tulleissa työntekijöissä oli esimerkiksi leskiksi jääneitä naisia, jo aiemmin tehtaalla tai yhtiöllä työskennelleitä, mutta välillä muualla olleita henkilöitä tai muista yksiköistä sinne siirrettyjä työntekijöitä.²¹⁴ Näin myös iäkkäiden rekrytointipolitiikassa voidaan nähdä paternalistiselle politiikalle tyypillistä sosiaalisten seikkojen huomioimista.

Eri ikäryhmien intressit törmäsivät joissakin tilanteissa myös yhteen ja yleensä nuoret jäivät silloin häviölle. Eräs massakarhu muistaa 1930-luvun lopulta, kuinka lauaintain yöloysisissä puoli yhden aikaan yöllä aina alettiin jo odottaa jalkoja näkyvän alas tulevissa rappusissa, kun poikaystävät palasivat tansseista ja tulivat ”tarkistamaan”, että tytöt olivat paikoillaan. Verlan tehdashan oli avoin ihmisten tulla ja mennä siinä mielessä, että sen ovet olivat auki, eikä siellä ollut aitoja portinvartijoista puhumattakaan. Jotkut vanhemmista naisista eivät katsoneet touhua hyvällä,

212 VH 23/1.

213 TKU TYKL KTL 780/22.

214 WA Pers Bc:1 Luettelo Verlan tehtaan työläisistä 20.10.1952. Nuorin mies oli yhtiöön tullessaan ollut vain 14-vuotias, minkä mahdollisti tuolloin vallinnut sota-aika (1941), ja nuorin nainen 16-vuotias (1921).

Esimerkki välillä muualla työskennelleistä: TKU TYKL KTL 780/1. Esimerkki leskestä Lydia Puolakka. Esimerkki muualta siirretystä Einar Saarinen, joka oli kuulunut aiemmin Ojaselan palvelusväkeen.

kun osa pojista saattoi olla hiukan ”maistissakin”, ja niin öiset vierailut kiellettiin. Nuoria tämä harmitti, vierailu kun oli ollut pitkän yön piristys.²¹⁵

Vanhemmat työntekijät saattoivat siis asettua valvomaan nuorempien käytöstapoja, työkuria ja moraalialia. Aiemmin on jo mainittu, kuinka iäkkäämmät prässimiehet pyrkivät pitämään kuria nuoremmille massakarhuille ja estämään lukemisen työn ohessa.²¹⁶ Myös kuivaamon kastelijat pitivät ainakin 1930-luvulla vähän oman joukkonsa myös nk. putsuupäivinä, kun varikset puhdistivat pahveja kiillottamon puolella, ja valvoivat siinä samalla omalta osaltaan, että myös nuoret ”tirisijät” tekivät työtä.²¹⁷ Eräs kertoja haaveili tuolloin kiillottamotyöstä, jota pääsi putsaamisen ohessa tarkkailemaan:

Siin täyty olla kans näppäryyttä, ettei menny kahta [arkkia] sinne yhtä aikaa. Küireistähän se ol, mutt jostain syystä mie oisin siin tykänny olla, mut siin ol ne vakituiset ja ne aina katto meittii nuorii siell ku me kikatettiin, vähä halveksuen kattoivat ja siihen valittiin aina vähä vanhemmat ihmiset.²¹⁸

Osin myös miesten ja naisten välisistä suhteista kertoo muistelma, kuinka nuoremmat tytöt kävivät kuivaamosta kesäisin välillä vilvoittelemassa järvessä. Vaatteet päällähän sinne mentiin, mutta kun miehiä kerääntyi uimaanlähtöä katselemaan tehtaan oville, kiellettiin ”sekin huvi” (myöhemmin se tosin sallittiin uudelleen). Miehiä ei siis kielletty katselemasta, vaan tyttöjä kiellettiin uimasta. Kertojan käsityksen mukaan kiellon takana olivat miehet, mutta yhtä hyvin kyseessä olisivat voineet olla myös toiset naiset.²¹⁹

Kokeneemmat työntekijät saattoivat kuitenkin esiintyä myös eri ikäryhmien välisten ristiriitojen sovittelijoina, kuten kuivaamossa:

Suojassa ol mukavaa. Oli hyvä yhteishenki, nuorten uusien puolta pidettiin, jos ol vanhempia, jotka vähä pisti halvalla, ett toi ei opi mitään, niin me vanhat yritettiin sovittelaa, että kyllä siitä hyvä tulee.²²⁰

nainen, tehtaalla n. 1935–1955

Kertoja on siis yhtä aikaa nuorten puolella, vanhoja vastaan ja samalla itse jo paikkansa ansainnut. Ikä ja kokemus toivat auktoriteettia ja vanhemmat työntekijät saattoivat kantaa vastuuta siitä, että työ tuli tehtyä, vaikka heillä ei olisi ollut esimerkiksi parempaa palkkaa kuin muilla. Muistitiedon mukaan prässimiesten työvuorot kulkivat vanhimman miehen nimellä,²²¹ ja prässimiehenä 1940-luvulla toiminut mies kertoo:

215 VH 23/12. Myös Martta-järjestöissä nuoret ja vanhat saattoivat olla eri linjoilla.

Agraariperinteeseen kuului, että vanhemman sana oli laki, mutta toisinaan myös nuoret onnistuivat muuttamaan vanhoja käytäntöjä, kuten ompeluseurojen kirkollisuutta. Ollila 1993, 202–204.

216 VH 23/5. Ks. myös luku sukupuolten kohtaamisesta.

217 VH 23/4.

218 VH 23/6.

219 VH 23/4; VH 9/2.

220 VH 23/5.

221 TKU TYKL KTL 780/67.

Työnjako oli porukassa ihan selvä, kenenkään ei tarvinnu olla pomona [...] Nyt kun kysyt, niin siin oli kyllä se ”Kalle” vähän niinku porukassa, että piti huolta, että koska lähettään. Oli vähän vanhempi.²²²

Eri-ikäiset työntekijät joutuivat Verlan tehtaalla yhteistyöhön, joka toisaalta loi yhteisyyttä ja keskinäistä kunnioitusta, mutta ei aina ylittänyt erilaisten ikäryhmien toisistaan poikkeavia intressejä. Toisinaan yhteistyö sujui mallikkaammin, välillä taas ajaututtiin ristiriitatilanteisiin. Perheenomaisuuteen tehtaalla viittaa vanhempien työntekijöiden tehtävä opastaa (”kasvattaa”) uudet työntekijät työtehtävään ja heidän pyrkimyksensä ainakin silloin tällöin valvoa nuorempien työkuria ja moraalialia. Aina ei kuitenkaan tehty vain yhteistyötä. Työuransa aikana sama työntekijä saattoi kokea kaikki mahdolliset roolit, jos hän vain pysyi tehtaalla: nuoren, vanhan, kokemattoman ja kokeneen roolin. Myös se, milloin itse koettiin nuoreksi tai vanhaksi vaihteli tilanteen ja ympäristön mukaan. Joskus oltiin molempia yhtä aikaa.

TYÖN JA RAHAN KÄYTÄNTÖÄ

ERIVARVOISIA TYÖNTEKIJÖITÄ

Heikki Lehtosen mukaan yksi imaginaarisen ideaaliyhteisön kriteereistä on ollut tasa-arvoisuus, ja omassa tutkimuksessaan hän toteaa, että täysin tasa-arvoista yhteisöä ei toistaiseksi liene maailmassa vielä nähty.²²³ Nk. työyhteisöissä eri työntekijät ovat yleensä säännönmukaisesti erilaisissa tehtävissä ja yleistä on myös, että kokonaisuus toimii hierarkkisesti ja toisten työstä maksetaan enemmän kuin toisten. Palkkakriteerit tai kokonaisansioiden suuruus eivät välttämättä kerro kaikkea työntekijöiden omista asenteista eri työtehtäviä tai niiden suorittajia kohtaan, mutta yrityksen, yhdyskunnan ja kulttuurin arvoista ne kuitenkin kertovat. Arvostettiin toisia työtehtäviä selvästi enemmän tai vähemmän kuin toisia? Millä tavalla palkkaus jäseni Verlan tehtaalla yhteisyyttä? Muuttuivatko arvostukset ajan mittaan? Miksi?

Taulukkoon 10 on koottu tiedot Verlan tehtaan työntekijöiden päivä- ja tuntipalkoista noin kahdenkymmenen vuoden välein. Vertailua vaikeuttavat erilaiset palkkausmuodot: erityisesti kuorimossa (sirkkelissä), pakkaamossa, kiillottamossa ja lajittelussa on usein työskennelty urakkapalkalla, mikä tekee niiden ansiotason suhteuttamisen muihin työtehtäviin hankalaksi. Silloin tällöin nämä työntekijät ovat kuitenkin tehneet perustyönsä lisäksi muita töitä päiväpalkalla tai heidän tuloistaan on laskettavissa päivä- tai tuntipalkka, jota on käytetty sitten vertailukohdaksi. Ensimmäinen tarkastelujakso sijoittuu 1880-luvun puoliväliin, mistä on peräisin ensimmäinen ja ainoa tehtaan 1880-luvulta säilyneistä palkkakirjoista. Tasan kahdenkymmenen vuoden välein tarkasteltaessa vuosien 1885, 1905 ja 1925 jälkeen ennen vuotta 1964 pitäisi luonnollisesti seurata vuosi 1945, mutta päädyin

222 VH 40/3.

223 Lehtonen 1990, passim.

venyttämään viimeistä tarkkailuväliä 1950-luvun alkuun, jolloin Verlan tehdas oli suurimmillaan. Tällöin otin mukaan vertailuun myös vuoden 1938 tiedot, koska muutos vuosien 1925 ja 1951 välillä osoittautui huomattavaksi.

Vuosi 1938 on itse asiassa viimeinen vuosi, josta työtehtäväkohtaisia palkkaustietoja on vielä suoraan saatavissa. Vuoden 1951 tiedot on koottu vertailemalla tehtaalaisten palkkaluetteloa tammikuun alusta eri henkilöiden työtehtävistä kertoviin muihin lähteisiin, jolloin osoittautui vallitsevana periaatteena olleen edelleen maksaa palkkaa työtehtävän mukaan.²²⁴ Palkat olivat 1940-luvun lopulla ja 1950-luvun alussa kuitenkin jatkuvassa muutoksessa aiempaan verrattuna: palkkasäänöstelystä huolimatta huomattavia korotuksia jouduttiin tekemään vähän päästä hintojen nousun, lakkojen ja lakonuhkien takia.²²⁵ Tämä vaikutti osaltaan vuoden 1951 tammikuun tilanteen valitsemiseen vertailukohdaksi, sillä työnjohdon ja virkailijakunnan palkkauksesta on säilynyt tietoja juuri kyseisestä ajankohdasta. Huomattava osa työntekijöistä teki työnsä 1950-luvun alussa ainakin osin urakkatyönä, mutta tähän taulukkoon on koottu tiedot tuolta ajalta vain aikapalkkauksesta, koska se kertoo jossain määrin yhteismitallisesti kullekin työlle annetusta arvostuksesta. Vuotta 1964 koskee sama kuin vuotta 1951 – palkkaustiedot ovat saatavissa ainostaan henkilön nimeen liittyen, eivätkä paljasta työntekijän kulloistakin työtehtävää. Koska tuolta ajalta ei ole säilynyt muita, työtehtävän kohtuullisen varmasti ilmoittavia lähteitä, olen esittänyt tuntipalkat vain miesten ja naisten palkkahaarukoina. Taulukon sisältöä käsittelem tarkemmin seuraavissa alaluvuissa.

Esimerkiksi Nokian paperitehtaaseen verrattuna Verlan palkat näyttävät olleen alkuaan melko ajanmukaisia, mutta jääneen 1920- ja 1930-luvuilla selvästi jälkeen. Vuosisadan vaihteessa Nokian paperisalin naisten päiväpalkka vaihteli 70 pennistä 1,10 markkaan, jolloin Verlan naiset saattoivat saada jopa hiukan parempia päiväpalkkoja kuin pirkanmaalaiset. Parhaiten palkattu paperikoneenhoitajamies saattoi Nokialla ansaita kyllä jopa 4,20 markkaa päivässä, mutta keskimääräiset ansiot jäivät puuhiomolla 1905 vielä 2,41 markkaan eli alhaisemmiksi kuin Verlassa.²²⁶ Vuonna 1938 tilanne on kuitenkin muuttunut. Tuolloin Nokialla miesten alhaisimmat palkat maksettiin ulkotyömiehille: noin neljä ja puoli markkaa eli kokonaisen markan enemmän kuin Verlassa oli samaan aikaan tyypillistä. Esimerkiksi selluloosatehtaalla, pakkasalissa, puuhiomolla ja kyllästämössä päästiin Nokialla jopa reilun 5 markan keskimääräisiin tuntipalkkoihin, mihin Verlassa ylsivät vain

224 Yhteensä 145 työntekijästä vain 26:n ammattia ei voitu varmuudella uskottavasti määrittää, koska heille annettu nimike vaihteli hiukan eri ajoilta olevissa lähteissä, eikä tuntipalkassa eri tehtävien välillä ollut eroa. Epävarmoilla tapauksilla ei kuitenkaan ollut merkitystä tuntipalkkojen selvittämiseksi ja eri työntekijäryhmien keskimääräisiä kokonaispalkkojakin laskiessa epävarmuus oli mitenkään merkittävää vain kuudessa tapauksessa, joissa ei tiedetty oliko mies työskennellyt tehtaan sisä- vai ulkopuolella. Tällöin miehen ansiot sijoitettiin varmuuden vuoksi sekä sisä- että ulkotyöntekijöihin.

225 Esimerkiksi 7.11.1950 Kekkosen hallitus teki hinta- ja palkkasulkupäätöksen, mutta jos seuraavassa tammikuussa hallitus joutui taipumaan 10 % yleiskorotukseen. Bergholm 2006, 197.

226 Koivuniemi 2000, 66–67. Naisten palkkatieto vuodelta 1900. Vuonna 1880 Nokian kuivaamolla/paperisalissa oli keskimääräinen päiväpalkka 1,12 mk ja 1905 1,31 markkaa, mikä on varsin lähellä Verlan naisten palkkoja sekkin. Koko puuhiomon osalta keskimääräinen tuntipalkka Nokialla on ollut 1885 1,61 markkaa ja korjauspajalla 2,25 markkaa. Puuhiomon keskipalkkaa laskevat oletettavasti naistyöntekijät.

Taulukko 10. Verlan työntekijöiden ansioperusteita 1885, 1905, 1925, 1938, 1951 ja 1964.

nimike ja työntekijöiden sukupuoli (M/N)	1885 mk/pvä	1905 mk/pvä	1925 mk/h	1938 mk/h	1951 mk/h	1964 mk/h
massakarhut (N)	1,15 mk/pvä	1,30 mk/pvä	1,50 mk/h	2,15 / 2,40 mk/h	73,50 mk/h	
kuivaamossa (N)	1,00 mk/pvä	1,20 mk/pvä	1,50 mk/h	2,15 mk/h	75,6 mk/h	
kiillottajat (N)	3p puudalta* päivätöistä 1 mk/pvä	1,30 % pahvin määrästä jaettuna pahvi pinon korkeudella eli esim. 0,52 mk/m	1,90 mk/h	2 p/kg tuotettua pahvia jaettuna kiillotetuilla metreillä esim. 7,07 mk/m, muut työt 2,40 mk/h	73,5 mk/h	
lajittelijat (N)	2p puudalta, päivätöistä 1 mk/pvä	1,25 % pahvin määrästä jaettuna työpäivien määrällä eli esim. 2,17 mk/pvä	2,00 mk/h	2,60 mk/h	73,5 mk/h	
tuotantolinjan naiset	1–1,15 mk/pvä	1,2–2,17 mk/pvä	1,5–2 mk/h	2,15–2,60 mk/h	73,5–75,6 mk/h	1,43–1,64 mk/h
kostutuskone (M)	0,80–0,90 mk/pvä					
hollanterilla (M)		1,50 / 2,25 mk/pvä				
kuorijat (M)	7 mk/kuutio, päivätöistä 2 mk/pvä	2,25 / 2, 35 / 2,75 mk/pvä	5,00 mk/m ³ , mistä palkaksi esim. 4,83 mk/h, muut työt 4,00 mk/h	5,00 mk/m ³ , mistä palkaksi esim. 4,61 mk/h, muut työt 3,75/4,25 mk/h	90,3 mk/h	
hioijat (M)	2,25 mk/pvä	2,75 mk/pvä	3,00 mk/h	3,55 / 3,65 mk/h	84 mk/h	
rasvarit (M)	2,25 mk/pvä	3,00 mk/pvä	3,00 mk/h	3,55 mk/h	90,30 mk/h	
präsimiehet (M)	2,00 mk/pvä	2,75 mk/pvä	3,00 mk/h	3,55 mk/h	84 mk/h	
lämmittäjät (M)	1,80 mk/pvä	2,50 mk/pvä	3,60 mk/h	4,25 mk/h	85 mk/h	
pakkaajat (M)	2,00 mk/pvä	1,53 % pahvin määrästä jaettuna päivätöiden määrällä plus 2,50 mk/päivä eli esim. 3,46 mk/pvä	200 kg:n pahvikollit 2 mk / kpl 200 kg:n märät hiokekollit 1 mk / kpl 164 kg:n kuivat massakollit 1,50 mk/kpl plus 2,25 mk/h, josta kokonaispalkaksi esim. 4,64mk/h	eri taksat erikokoisista ja -laatusista kolleista, mistä kokonaispalkaksi esim. 4,84 / 5,63 mk/h, muut työt 4 mk/h sekä leikkaustaksat erikseen	90,3 mk/h	
tuotantolinjan miehet	1,8 (0,80)–2,25 mk/pvä	2,25 (1,50)–3,46 mk/pvä	3–4,83 mk/h	3,55–5,63 mk/h	84–90,3 mk/h	1,80–2,36 mk/h
tuotantolinjan ulkopuoliset työntekijät (yleensä M)	0,75–3,00 mk/pvä	1,25–4,00 mk/pvä	1,50–8,00 mk/h	2,00–7,25 mk/h	69,3–105 mk/h	1,80–2,36 mk/h

* puuta = 40 Venäjän naulaa = 16,38 kg

** urakkapalkkoja ei huomioitu

Lähde: WA Pers Ka:1 25.6.–4.9.1885 ja 22.1.–7.2.1886; Ka:10 14.7.–27.7.1905; Ba:2 1.–15.7.1925; Ba:15 1.–15.7.1938; Ba:27 1.1.–15.1.1951; WA Pers Ba:38 16.–31.1.1964; WA Pers Bc:1 Förteckning över Werla Träsliperi & Pappfabriks arbetare per 31.3.49 miehet ja naiset; Luettelo Verlan tehtaan työläisistä 20.10.1952 sekä WA Pers Kb:1 Likvid No 5, 8, 10, 11, 19, 20 vuodelta 1951. Vuoden 1938 kohdalla korkeinta (7,25 mk/h) tuntipalkkaa ei ole ilmoitettu luettelossa tuntipalkkana, vaikka työtunnit on laskettu normaalista (yhteensä 102 h), vaan kyseessä on kenties kiinteä palkka (750 mk / palkkakuusi). Kyseessä on yksi autonajajista.

ja ainoastaan pakkaajat. Paperisalin naisten keskimääräinen tuntipalkka 1938 Nokialla oli 2,83 mk, kun Verlassa parhaatkin naisten tuntipalkat jäivät 2,60 markkaan.²²⁷

Yksi palkkojen jälkeen jäämisen syy lienee ollut Verlan tehtaan teknisen kehityksen pysähtyminen. Ajanmukaisella tehtaalla voitiin maksaa ajanmukaisia palkkoja, mutta kun koneet vanhenivat, piti tulosta parantaa muilla keinoilla, esimerkiksi pitämällä palkkakulut alhaisina. Täysin vertailukelpoisia eri tehtaiden ja paikkakuntien palkat eivät toki ole, mutta kyllä suuntaa antavia. Verlan alhaisiin palkkoihin viitataan myös ammattiosaston kirjeenvaihdossa 1945: tällöin kuitenkin menneessä muodossa – ammatillisen toiminnan elpymisen ja palkkasopimusten myötä palkkojen suuruus alkoi määryytyä 1940-luvun puolivälistä lähtien valtakunnallisten kriteerien mukaan.²²⁸

Sukupuolten välistä palkkaeroa on käsitelty aiemmin luvussa *Miesten vai naisten tehdas?*, eikä sitä siksi enää käsitellä tässä uudestaan. Sen sijaan on todettava, että käytössä oli erilaisia palkkausmuotoja ja kokonaisansiot muodostuivat niidenkin takia erilaisiksi, mutta muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta maksettiin samalla nimikkeellä olleesta työstä kaikille sen tekijöille samanlaista palkkaa. Eriarvoisia käytäntöjä saattoi kuitenkin esiintyä, kuten hollanterimiesten ja kuorijoiden palkat 1900-luvun alussa, eikä niille voida varmasti tietää syytä. Todennäköisesti työtehtävät erosivat toisistaan, vaikka työpiste oli yhteinen. Esimerkiksi 1905 hollanterilla 1,50 mk päivässä ansainnut mies voisi olla muistitiedossa esiintynyt ”sihtipoika” ja vain koneen vastuullinen käyttäjä on ansainnut 2,25 mk päivässä.²²⁹ Tuotantolinjan ulkopuolisessa nk. ”ulkotyössä” palkkojen moninaisuus oli sen sijaan sääntö eikä poikkeus.

HAJONTAA ULKOTYÖSSÄ: AMMATTILAISUUS ERKANEE SEKATYÖSTÄ

Ulkotyölle luonteenomaista on ollut koko Verlan tehtaan toiminnan ajan suuri hajonta aikaperusteisten palkkojen suuruudessa. Alhaisimmat palkat kuuluivat aina naisille: 1880-luvulla siivoojalle, 1905 ”hevostilin” naisille, 1925 sekatyötä tehneelle naiselle, 1938 puutarhurin apulaiselle ja 1950-luvun alussa siivoojille.²³⁰ Perusjako

227 Koivuniemi 2000, 167. Nokian kuorimon keskimääräinen tuntipalkka on ollut 4,86 mk, puuhion 5,05 mk, korjauspajan 6,68 mk ja hevos- ym. sekaulkotyön 4,54 mk. Ulkotyömiehiin kuuluville rautatietyömiehille maksettiin keskimäärin 4,53 mk tunnilta. Naisten työstä paperisalissa keskimääräinen tuntipalkka on ollut 2,83 mk.

228 PL kirjeenvaihto Ea 86/1945: kirje 6.5.1945.

229 TKU TYKL KTL 780/55. Kertoja sanoo työskennelleensä mm. sihtipoikana. Nimikettä ei selvitetä sen paremmin, mutta hollanterille se sopii. Samoin 1938 kolme hiojaa sai palkkaa kymmenen penniä enemmän tunnilta kuin muut, jolloin parempipalkkaiset olivat kenties uudemman kuuma-hiomakoneen käyttäjiä. Samaan aikaan kolmella kokoojakonesalin naisista oli hiukan muita parempi palkka ehkä vastuuaseman tai kahden koneen käyttämisen perusteella. Teh-taalla kerrotaankin olleen myös yhden nk. itseleikkaavan kokoojakoneen, jolloin yksi työntekijä hoiti sekä tätä itseleikkaavaa että yhtä ”tavallista” kokoojakonetta. WA Pers Ba:15 1.–15.7.1938; VH 21/4.

230 WA Pers Ka:1 10.–24.7.1885: Katharina Parkkonen sai 75 penniä päivältä lämmittämisestä ja siivoamisesta. WA Pers Ka:10 14.7.–27.7.1905: Ojaska, Mäntyskä, Kinnuska, Maria Lahtinen, Sofia Latipää, Anna Ahomies, Ann Hasari ja Anna Karhu saivat hevostilillä 1,25 markkaa päivässä kukin. WA Pers Ba:2 1.–15.7.1925: 1,50 markan päiväpalkkaa sai Hilma Mäntynen. Seuraavaksi

sopi yhteen myös tehtaan sisäisen palkkausperiaatteen kanssa, jonka mukaan miesten työ oli arvokkaampaa kuin naisten. Kuitenkin myös miesten välisten palkkojen hajonta oli ulkotyössä suuri. Esimerkiksi kesä-heinäkuun 1885 vaihteessa Verlan tehtaalla miesten ulkotyöstä maksetut päiväpalkat vaihtelivat 1,25 markasta kolmeen markkaan.

Taulukko 11. Ulkotyöläismiehille Verlan tehtaalla maksetut päiväpalkat 25.6.–10.7.1885.

päiväpalkka	lukumäärä	päiväpalkka	lukumäärä
1,25 mk	3 miestä	2,00 mk	7 miestä
1,75 mk	3 miestä	3,00 mk	4 miestä
1,80 mk	4 miestä	yhteensä	21 miestä

Lähde: WA Pers Lönestatistik Ka: 1 25.6.–10.7.1885

Alhaisinta päiväpalkkaa nauttivien ansion vähäisyys voi selittyä iällä: 1,25 markkaa päivässä on muihin tehtaalla maksettuihin palkkoihin nähden miehelle niin pieni, että kyseessä olivat todennäköisesti alle 18-vuotiaat työntekijät. Korkeinta kolmen markan päiväpalkkaa nauttivien Adam Latukan, Erik Paavolan ja Herman Mahla-koivun ansio taas selittyy sillä, että palkkaluettelo kertoo heidän tuoneen työhön mukanaan hevosen. Kolmikön lisäksi vain Daniel Laurilalle on maksettu kolmen markan tuntipalkkaa, jonka suuruudelle ei löydy suoraa selitystä, ellei Laurilalla sitten ollut jotain tietoa tai taitoa, josta oltiin valmiita maksamaan. Hän on voinut olla jonkinlainen työnjohtaja tai muurarimestari, sillä lokakuussa 1886 hän osallistui kuivaushuoneen uunien korjaamiseen.²³¹

”Ulkotyöntekijöiden” joukkoon kuuluivat sekä matalapalkkaisimmat että korkeapalkkaisimmat työntekijät koko tehtaan toiminnan ajan. Korkea- ja matalapalkkaisimpiin ulkotyömiehiin kuuluvien väliin jäi 1880-luvun puolivälissä kaksi kolmasosaa ulkotyöläisistä. He saivat 1,75–2,00 markan päiväpalkkaa, mikä horjuttaa jonkin verran ”samasta työstä sama palkka” -periaatetta. Ulkotyöntekijöiden työlle annettiin kuitenkin suunnilleen sama arvo kuin tehtaan sisällä työskennelleiden kuorijoiden, prässimiesten, lämmittäjien ja pakkarien työlle. Palkkauksen perusteella ei voidakaan väittää tehtaan sisällä ja ulkona tehdyn työn olleen 1880-luvun puolivälissä arvostukseltaan mitenkään selkeästi toisistaan poikkeavaa tai yhteisyyttä hajottavaa – korkeintaan perusulkotyö oli tehdastyöhön nähden aavistuksen ”alakantissa” niin miesten kuin naistenkin kohdalla.²³²

alhaisin päiväpalkka oli ulkotyössä 2 mk ja kuului tehtaan miespuoliselle yövahdille, sitten järjestyksessä seurasi muurarin apumies, joka sai 2,75 mk päivässä. WA Pers Ba:15 1.–15.7.1938: kahden markan päiväpalkkaa sai puutarhurin apulainen Anna Ukko, seuraavaksi alhaisin palkka oli yövahdin 2,75 mk päivässä ja sitten muutaman sekatyömiehen 3,25 mk/kk. WA Pers Ba:26 16.–31.12.1950 ja Ba:27 1.–15.1.1951: alhaisin miehelle ulkotyöstä maksettu tuntipalkka oli 84 mk/h.

231 WA Pers Ka:1.

232 WA Pers Ka:1. Lämmittäjät ja pakkaajat toimivatkin 1880-luvulla usein osan ajastaan ulkotyöntekijöinä.

Tehtaan ”ulkotyömiehiä”. Vasemmalla kirvesmies Anton Oksanen, josta tuli tehtaan ulkotyönjohtaja 1938. Kuva: Museoviraston kuva-arkisto.

Palkkauserot ulkotyöntekijöiden ryhmässä kuitenkin kasvoivat 1900-luvun alkupuolella ja tasoittuivat vasta palkkasopimusten solmimisen myötä 1940-luvulla. Jos alaikäisten työ jätetään pois laskelmista, olivat 1880-luvun alhaisimmat miespuolisten henkilöiden ulkotyöpalkat noin 60 % korkeimmista, mutta 1920-luvun puolivälissä enää vain 25 %. Vuonna 1938 palattiin vajaaseen 40 %:iin, mutta alle 15 vuoden kuluttua, työehtosopimusten läpimurron jälkeen 1950-luvun alussa alhaisimmat ulkotyömiesten tuntipalkat nousivat jo 80 % korkeimmista.²³³

Ulkotyöstä maksettujen palkkojen hajonnan kasvussa 1920-luvulla lienee kyse ulkotyön muutoksesta ja eriytymisestä, jota haluttiin tukea myös palkkakehityksellä. 1800-luvulla suuri osa ulkotyöstä oli eriytymätöntä, mikä näkyi mm. palkkaluetteloissa, joissa ulkotyöläiset, ”utarbetare”, olivat alun perin kaikki saman nimikkeen alla ilman sen kummempia ammattinimikkeitä. 1900-luvun kuluessa ulkotyöntekijöiden palkkaluetteloihin ilmestyi sekatyömiesten rinnalle yhä tarkemmin eriteltyjä ammattinimikkeitä, kun tuotantolinjan ulkopuolisista työntekijöistä osa erikoistui ja edusti tehtaalle tietyn alan osaamista. Tällaisten ”ammattilaisten” korvaaminen ei enää käynytkään aivan helposti ja siksi heistä ja heidän ammattitaidostaan pidettiin kiinni myös tarjoamalla heille tavallista korkeampia palkkoja. Ulkotyömiesten luetteloon syntyi monimutkainen ja -polvinen palkkahierarkia, jossa palkkojen suuruus saattoi vaihdella paitsi ammattinimikkeiden välillä, myös niiden sisällä henkilöstä toiseen.²³⁴

233 Ks. taulukko yllä lähteineen. 1885 alhaisin miespuoliselle maksettu päiväpalkka oli 1,25 mk, mutta jos oletettavasti alaikäisten työ jätetään pois, oli alhaisin 1,75 markkaa ja korkein 3 markkaa.

Vuonna 1905 vastaava hajonta oli 1,50–4 markkaa, 1925 2–8 markkaa yövahdista muurariin, 1938 2,75–7,35 markkaa yövahdista autonajajaan (laskettu kuukausipalkasta) ja 1951 84–105 markkaa.

234 Ks. esim. WA Pers Ka:1, Ka:2, Ka:10, Ba:2, Ba:15. Esimerkiksi heinäkuussa 1938 esiintyy kirvesmiesten kohdalla neljä erilaista tuntipalkkaa, vaikka nimike on kaikilla sama: 4,50 mk, 4,75 mk, 5 mk ja 5,50 mk. WA Pers Ba:15 1.–15.7.1938.

Samalla kun palkkahierarkia monimutkaistui ja palkkauserot ulkotyöntekijöiden ryhmän sisällä kasvoivat, yhä useampi ulkotyössä oleva ”ammattityömies” ansaitsi enemmän kuin tehtaan sisällä työskennelleet miehet. Kun 1880-luvulla ainoastaan muurari ja hevosen mukanaan työhön tuoneet työläiset olivat ansainneet ulkotyössä paremmin kuin tehtaan sisällä työskennelleet miehet, oli tilanne 1920-luvulla oikeastaan päinvastainen: vain kymmenesosa ulkotyöntekijöistä alitti enää tehtaan sisällä työskentelevien miesten ansiot ja miltei puolet ansaitsi enemmän kuin kukaan tuotantolinjan työntekijöistä.²³⁵ Tehtaan sisällä tehtävän työn ei ilmeisesti katsottu (enää) vaativan samanlaista erikoistumista tai ammattitaitoa kuin moninaisen ulkotyön ja siitä maksettiin jopa huonommin.

Matti Hannikaisen mukaan rakennusalan työehtosopimukset Helsingissä olivat jo antaneet siunauksensa alalla vallinneelle palkkaerottelulle 1920-luvun loppupuolella: ammattimiehet saivat parempaa palkkaa kuin apumiehet, ja apumiehet parempaa kuin apunaiset. Sen lisäksi ammattimiesten ryhmän sisällä oli palkkaeroja ammattitaitoisuuden ja korvattavuuden mukaan. Työehtosopimuksista luopuminen 1930-luvun alussa ei muuttanut palkkahierarkiaa, vaan työnantajat hinnoittelivat työn edelleen työtehtävien, sukupuolen, työkyvyn ja ammattitaidon mukaan. Eri ammattiryhmien välisillä palkkaeroilla työnantaja pyrki turvaamaan työrauhaa, kun avainryhmät pidettiin tyytyväisinä ja haluttomina työtaisteluihin, samalla kun ne hajottivat työntekijöiden yhteisrintamaa. Eriarvoisilla palkkoilla itse asiassa vedottiin yleiseen käsitykseen ”reilusta” ja ”oikeudenmukaisesta” palkasta, joka vastasi työntekijän ammattitaitoa ja työsuorituksen nopeutta ja tehokkuutta.²³⁶ Näin Verlassakin voitiin palkita taitavimpia työmiehiä ja rohkaista kokemattomampia pyrkimään aina taidokkaampiin ja nopeampiin suorituksiin.

Tuntipalkkojen hajonnan pienentyminen 1950-luvun otoksessa taas osoittaa samaa valtakunnallisten sopimusten pakottamaa tasa-arvoistumiskehitystä, joka näkyi myös tehtaan sisällä miehille ja naisille maksettavien palkkojen eron pienemisenä. Vaikka ainoastaan naispuolisten siivoojien tuntipalkka oli alhaisempi kuin tehtaan sisällä maksettavat palkat, muodostivat tuotantolinjan ulkopuoliset työntekijät palkkaluettelossa selvärajaisemmin kuin aiemmin kaksi ryhmää. Kahdeksantoista miehen ”hanttityöryhmän” muodostivat sekatyömiehet, hevostmiehet, hiomapuun nostajat, auton apumiehet, mylläri ja puutarhuri-yövahti, joiden tuntipalkka oli 84–86 markkaa kuten hiojilla, prässimiehillä ja lämmittäjillä tehtaan si-

235 WA Pers Ka:1 25.6.–10.7.1885; WA Pers Ba:2 1.–15.7.1925. Heinäkuun alussa 1925 tehtaan sisällä parhaaksi tuntipalkaksi oli muodostunut kuorijoiden urakka-ansio (4,83 mk/h), ylitti sen 34 ulkotyöntekijästä 15 eli miltei puolet muurarista seppään ja auton ohjaajasta maalariin. Tehtaan hiojia, rasvareita ja prässimiehiä vastaava kolmen markan tuntiansio oli sahan apumiehellä, neljällä hevostmiehellä ja yhdellä sekatyömiehellä ja sen alittivat vain yövahti, muurarin apumies sekä mylläri, jonka palkkaa ei kuitenkaan laskettu tunneissa ja joka sai ilmeisesti tuloja lisäksi ainakin kolliraamien tekemisestä. Vuoden 1925 kohdalla tallimies, mylläri ja puutarhuri ovat ilmeisesti saaneet kiinteää palkkaa. Vertailun vuoksi olen laskenut heille myös tuntipalkat olettaen heidän tehneen muille ulkotyömiehille tyypillisen 102 tuntia kahden viikon aikana.

236 Hannikainen 2005, 75, 79–87. Myös esim. 1949 Paperiteollisuuden työehtosopimuksessa varattiin oikeus / mahdollisuus maksaa työntekijälle taitojen, työtehon tai kokemuksen mukaan 10 % ohjetuntipalkkaa alhaisempaa tai 15 % ohjetuntipalkkaa korkeampaa palkkaa sekä sopia palkka tapauskohtaisesti esim. sairauden, korkean iän tai muun vajavaisuuden takia alemman työkyvyn omaaville työntekijöille. AyA Paperiteollisuuden TES n:o 4 (3.3.1949) § 6.

sällä. ”Ammattityömiesten” ryhmän muodostivat 19 miestä autonkuljettajista korjauspajan työmiehiin, kirvesmiehiin ja sähköasentajaan, joiden kaikkien tuntipalkat olivat tehtaan sisätyöläisiä korkeampia vaihdellen 93 markasta 105 markkaan.²³⁷ Kokonaisuudessaan palkkaerot olivat tasoittuneet huomattavasti, vaikka ero ammattimiesten ja ammattitaidottomiksi katsottujen työntekijöiden välillä säilyi.

Muistelupuheessa sellainen matalasti palkattu ja arvostukseltaan ehkä muuta työtä vähäisempi sekatyö oli juuri sitä ”hanttityötä”, jolla ei ollut omaa nimikettä ja jossa oltiin ikään kuin käskyläisinä milloin minnekin: ”...oli niitä joilla oli joku ammattitaito, jotka osas jonkun työn, sitt oli niitä sekatyömiehiä, jotka ei osanneet mitään työtä erityisesti.”²³⁸ Kyseisessä esimerkissä kertoja tarkoittaa ammattitaidolla nimenomaan yhtä hyvin koneiden käyttäjiä, eltareita, mylläreitä jne. kuin varsinaisia ammattimiehiä kuten kirvesmiehiä, joiden vastakohtaksi asettuivat sekatyömiehet, joilla ei ollut yhtä tiettyä työtä.

Vaikka tuntipalkkojen ero sekatyömiesten ja ammattimiesten välillä oli pienentynyt 1950-luvulle tultaessa, tunnettiin ero asemassa sekatyömiehen ja ammattityömiehen välillä kuitenkin vielä selvästi. Tuolloin ulkotyöllä tarkoitettiin nimenomaan sekatyötä, eikä enää ammattityötä. Metalliverstaan mies muistelee:

... että ku mie olin armeijassa -50 ja pääsin pois, niin silloinen tehtaanjohtaja sano, ettei enää samaan työhön, mistä lähdin, vaan ulkotöihin, mutta minä ajattelin, että koska minä olen ammatin opetellu siihen metallihommaan, niin kyllä minä metallihommassa pysyn, että sitten täytyy tehdä niin, että rupean etsimään työtä jostain muualta, mutta kyllä se sitt, ja luottamusmiestä sen selvitti, että minä pääsin kuitenkin jälleen korjauspajalle, että ei siinä sen kummempia.

[...] Ulkotyöt oli mitä kaikennäköstä, kärräämään puita lämmityslaitokselle, eltariksi sanottiin sitä, ja kaikennäköstä mitä nyt pihatöitä on, sekatyötä. ... Arvostuksesta en tiedä, tottakai sekatyömies on sekatyömies ja ammattimies on ammattimies, huonompi palkka on sekatyömiehellä. En tiedä onko liippari vaikka parempi kuin sekatyömies, mutta onhan liipillä vakituinen homma, ulkotyömies tekee sitä sun tätä, mitä sattuu olemaan, lakasee pihvoja ja kaikennäköstä, niin mukavampihan semmonen työ on missä on vakiohommat, että minä meen nyt tähän työhön. Sekatyössä ei taas tiedä mihin seuraavana päivänä joutuu, ja ulkotyö, niin huonot ilmat ja tottakai siinä on omat hankaluutensa.²³⁹

Sekatyö saattoi olla myös sesonkiluonteista, mikä vähensi yleensä sen arvostusta ja heikensi toimeentuloa. Urakkatyönä siitä saattoi kyllä saada hyviäkin ansioita, ja tällaisen työn, kuten rahdinajon, katsoivat itselleen sopivaksi myös lähiseudun talolliset ja pienviljelijät.²⁴⁰ Verlassa ei ollut juuri muita töitä tarjolla kuin tehdas, uitto ja metsätyöt, ja näistä tehtaalla sai yleensä varmimman leivän, jos oli päässyt vakituiseksi työntekijäksi. Veikko Talvikin kertoo paikkakunnan maaseutuväestön hiukan kateellisina sanoneen: ”Mikäs tehtaalaisten on olla, nehän leipoo joka lau-

237 WA Pers Ba:26 16.–31.12.1950 ja Ba:27 1.–15.1.1951. Näiden kahden ryhmän väliin jäi sahamies, joka ansaitsi suunnilleen saman (90 mk) kuin kuorijat, rasvarit ja pakkaajat tehtaalla, sekä ulkopuolelle lastauksen esimies, joka nautti kuukausipalkkaa.

238 VH 26/6.

239 VH 13/4.

240 Ks. esim. VH 4/1.

antai pullaa.”²⁴¹ ”Käskytettävä” sekatyökin tehtaalla saattoi siten olla parempi vaihtoehto kuin sama työ muutoin:

Verlaan tehtaalle tulin suunnilleen vuonna 1946. Richter [mestari] laitto sanan, että nyt ois töitä. Olin sahaamassa järvestä nostetui puita metrisiks haloiks ja minulle tuotiin työmaalle sana, että Richterin puheille. Heti en päässy, vähän aikaa tarvi varttua. Puiden sahaus oli Metsäpuolen hommia. Se oli se työvoimapula, että olivat valmiiks kattoneet, kenelle laitetaan sana. Saihan siitä vähän parempaa palkkaa kuin siitä halonsahauksesta ja sitä oli aina varma, että silloin se tulee se tili, kun tunnit tulee täyteen.²⁴²

Vaihtelevan toimenkuvan ja työkohteen takia sekatyömiehet, joiden tukikohta oli ainakin 1940-luvulla ”nikkarverstaalla” kirvesmiesten kanssa, muodostivat sekä oman porukkinsa ammattimiehistä erillään, että yhteisen ulkotyömiesryhmän tehtaan sisällä työskenteleviin nähden, jolloin palataan yhteiseen käsitteeseen ulkotyömiehet (”utarbetare”):

Ulkotöihin kuului kaikenlaista. Ensimmäinen työ, mihin jouduin, oli likakaivon tyhjennys hevostmiehen kanssa ja agronomi vielä kysy, että mitähän se ”Kallen” nenä tykkää. Minä sanoin, että ei se mitään tykkää. Sitt oli halon pinoamista vaunuihin, yhtä sun toista, mitä millonkin käskettiin tekemään.

Meitä oli monta miestä, hevostmiehiä ja timpurii ja... mutt nehän teki sitt niitä omia töitään, me tehtiin aina sitä huonompaa työtä, ketkä oltiin sivussa niistä ammattimiehistä. Samaa porukkaa kyllä oltiin, mutta aamulla, kun oli käskynjako, otettiin aina miehet siitä kuka men minnekin.²⁴³

* * *

Miehet ja naiset muodostivat kaksi selvästi erilaista palkansaajaryhmää yhtä lailla ennen työehtosopimusjärjestelmän läpimurtoa kuin sen jälkeenkin, vaikka ero pieneni huomattavasti sopimusten myötä. Kokonaisuudessaan palkkaerot näyttävät pienentyneen ja työntekijät tässä mielessä tasa-arvoistuneen selkeästi sotien jälkeen.²⁴⁴ Miesten tuntipalkkojen haitari Verlan tehtaan sisällä 1951 alussa oli 84–90,30 mk, naisten 73,50–75,60 ja ulkotyöntekijöitten 69,3–105 markkaa (miehillä 84–105 mk). Samalla välillä suurenakin ammottanut kuilu parhaiden ”ammattityömiesten” ja tuotantolinjaan kuuluvien työntekijöiden aikapalkkojen välillä pieneni. Aikapalkkojen suuruuteen nähden työntekijöistä tuli yksi, aiempaa kiinteämpi ja yhtenäisempi ryhmä.

Palkkojen hajonta työtehtävän sisällä oli tyypillistä siis tuotantolinjan ulkopuolisessa työssä, jonka tekijöihin kuuluivat niin tehtaan heikoimmin kuin parhaitenkin palkatut työntekijät ja jossa näyttää vallinneen pyrkimys ammattitaitoa vastaavaan ”reiluun” palkkaan. Ulkotyössäkin palkat yhtenäistyivät 1940-luvun lopulla

241 Talvi 1972, 185. Ks. myös VH 13/1–2.

242 VH 24/2.

243 VH 24/2.

244 Muutos tapahtui ilmeisesti jo viimeistään 1945 palkkapäätöksen yhteydessä. Ks. Bergholm 2005, 47–55.

palkkasopimusten vaikutuksesta. Ero hantti- ja ammattityömiesten välillä ei näkynyt kuitenkaan ainoastaan paperilla, vaan erilainen asema tunnustetaan myös muis- telupuheessa, jolloin yhteisyys ja erillisyyt esiintyvät siinä rinnakkain. Aikapalkka ei kuitenkaan kerro kaikkea ja siksi on syytä perehtyä myös kokonaisasioihin ja palkkausmuotoihin.

VAIHTELEVIA PALKKAHIERARKIOITA JA KOKONAISTULOJA

Paperiteollisuuden palkkaustilanne oli yleensä vuosina 1885–1920 heikko, sillä kustannuspaineet siirrettiin usein palkkoihin. Esimerkiksi kun vuonna 1885 tuli voimaan uusi epäedullinen tulliasetus, päättivät Kymin ja Kuusankosken tehtaiden johtohenkilöt alentaa palkkoja 10 prosentilla. Paperiteollisuuden sisällä palkkaus vaihteli kuitenkin paljon alan mukaan. Keskimäärin parhaat ansiomahdollisuudet olivat sellutehtailla, joissa alimpaan palkkaluokkaan 1912 tehdyn tutkimuksen mukaan kuului vain 15–31 % miehistä. Seuraavaksi sijoittuivat puuhiomot, joiden miehistä 34 % kuului alimpaan palkkaryhmään ja heikoimpana – ehkä yllättäen – varsinaiset paperitehtaat, joissa alimmassa palkkaryhmässä työskenteli peräti 45 % miehistä. Merkittävää onkin, että paperinvalmistuksessa korkea ammattitaitoa vaadittiin vain pieneltä osalta työväestä, kun suurin osa työtehtävistä edellytti vain ruumiillista työtä, jolloin vähäisemmän palkan katsottiin ilmeisesti riittäneen.²⁴⁵

Paperinvalmistuksen hierarkisuus tulee esiin, jos vertaillaan vastaavasti korkeimpaan palkkausryhmään kuuluneita. Paperitehtaissa, joissa oli siis eniten heikotuloisia, oli myös selvästi eniten suurituloisia, kun jopa 9 % miehistä kuului ylimpään palkkausryhmään. Sellutehtaissa vastaava osuus oli 4–5 % ja puuhiomoissa vain 3 % miehistä. Kaikilla kolmella teollisuudenalalla naisista yli 90 % sijoittui alimpaan palkkaluokkaan. Suuriin eroihin alan sisällä viittaavat myös tiedot paperiteollisuusväen koulutustasosta, joka osoittautui 1912 tutkimuksen mukaan keskimäärin heikommaksi kuin saha- ja metalliteollisuudessa. Harvojen pitkälle koulutettujen ammattilaisten lisäksi tarvittiin siis suuri joukko vähän koulutettuja työläisiä.²⁴⁶ Puuhiomot näyttävät kuitenkin muodostaneen toimialan, jolla keskinäiset palkkaerot olivat selvästi pienemmät kuin paperitehtailla, vaikka sukupuoli-ero tunnustettiin sielläkin.

Yksittäisen työntekijän kokonaistoimeentuloon vaikuttivat alan ja varsinaisen tilipussin lisäksi paikkakunnan hintataso, muut palkanluonteiset etuudet sekä kyky ja mahdollisuus omavaraistalouteen. Puoliagraarisuus onkin ollut tyypillistä maaseudun pienille teollisuusyhdyskunnille. Esimerkiksi Bo Lönnqvist ja Ivar Nordlund ovat hahmotelleet Tolkisten sellutehtaan paikallisyhteisön profiilia, jolle he ovat nimenneet yhdeksi luonteenomaiseksi piirteeksi juuri korkean omavaraistalouden asteen tuoman maalaisleiman, joka antaa Tolkkisille kuten Verlan kylällekin idyllisen maalaiskylän vaikutelman.²⁴⁷ Verla olikin puoliagraariseksi laskettava kylä, jossa varsinkin työläisten omien mökkien pihat oli tarkkaan hyödynnetty vil-

245 Michelsen siteeraa Snellmanin tutkimusta vuodelta 1912. Michelsen 1986, 150–151.

246 Michelsen siteeraa Snellmanin tutkimusta vuodelta 1912. Michelsen 1986, 151.

247 Lönnqvist, Nordlund 1997, 252.

jelyyn ja jossa oli hyvin yleistä pitää esimerkiksi sikaa tai lehmää. Lähiseudun tiilailisilta saatettiin vuokrata maata viljelyyn tai laiduntamiseen. Tehtaan asunnoissa asuvat saivat myös pitää kasvimaita (myöhemmin pientä korvausta vastaan), mutta kotieläimiä ei katsottu aina aivan suopeasti. Kalastamalla ja metsästämillä saatiin myös lisää ruokaa pöytään.²⁴⁸ Näin pelkkä palkkapussin arvo ei määritä vallinnutta elintaso.

Teollistumista ja työväestön muotoutumista Tampereella tutkinut Pertti Haapala on huomionut työläisten toimeentuloa tarkastellessaan myös perheellisuuden vaikutuksen. Suurin osa tehtaiden naisista oli naimattomia, sen sijaan miehillä oli useimmiten perheet, mikä tasoittaa keskimäärin sukupuolten välistä palkkakuilua, jos ansio lasketaan perheittäin henkeä kohti.²⁴⁹ Yleensä ottaen teollisuustyöväestön elintaso joka tapauksessa nousi pitkällä aikavälillä, joten kuva ”tehtaan varjosta” ja teollisuustyöväen kurjistumisesta teollistumisen myötä on virheellinen. Tehtaalla työskentelevien ehdottomana etuna oli palkkapussin säännöllisyys. Esimerkiksi ulkotyöläiset sen sijaan joutuivat ajoittain olemaan työttöminä ja maataloudesta elävien toimeentulo oli kiinni säästä ja sadosta.²⁵⁰ Toisaalta on osoitettu, että palkkapussin säännöllisyys tehdastyössäkin on osittain vain illuusio. Esimerkiksi maailmansotien välisen ajan tekstiiliteollisuudessa naisten ansiot olivat kaikkea muuta kuin säännölliset. Palkka tuli tehdyn työn mukaan, ja jos työtä oli tarjolla vähemmän, myös ansiot jäivät pienemmiksi.²⁵¹

Minkä tahansa yksittäisen vuoden palkkaustietojen perusteella olisi periaatteessa helppo muodostaa Verlan tehtaan yhteisyyttä ainakin jollain tasolla jäsentävä ”palkkahierarkia”. Eri työtehtävien välinen rahallinen arvostus vaihteli kuitenkin ajan mittaan, eikä niiden välillä vallinnut koko tehtaan toiminnan ajan mitään yhtä, yksiselitteistä arvojärjestystä lukuun ottamatta eri sukupuolten sekä työnjohdon, virkailijoiden (toimihenkilöiden), ammattimiesten ja muiden työntekijöiden välistä melko pysyvää palkkaeroa, joka kuitenkin pieneni tehtaan loppua kohden.²⁵²

Jotkin ammattien palkkauksessa tapahtuneet muutokset ovat selitettävissä itse työssä tapahtuneiden muutosten kautta. Esimerkiksi rasvaajat kuuluivat tehtaan ”arvokkaimpiin” miehiin 1800-luvulla ja 1900-luvun alussa, jolloin heidän kerrotaankin vastanneen koneiden käynnistä yöaikaan. Jos esimerkiksi tarvikevarastosta

248 TYKL KTL 780/5–6, 24–25, 48–49 ja passim.

249 Haapala 1986, 234–235.

250 Haapala 1986, 253–259, 341–342 ja passim; Heikkinen 1997, 120–127, 193–194 ja passim.

251 Suoranta, väitöskirjakäsikirjoitus.

252 Esimerkiksi 1885 tehtaan sisällä parasta miesten päiväpalkkaa nostivat hiojat ja rasvarit (2,25 mk/pvä) ja alhaisinta lämmittäjät (1,80 mk/pvä), mutta 1905 rasvariensa ja urakkatyössä olleiden pakkaajien päiväkohtaiset ansiot osoittautuivat korkeimmiksi prässimiesten noustua samoille palkkoille kuin hiojat (2,75 mk/pvä). Vuonna 1925 urakkatyössä olevat kuorijat ja pakkaajat johtivat palkkatilastoa, ja muista aiemmin hännänhuippuna olleet lämmittäjät ansaitsivat yhtäkkiä selvästi enemmän (3,60 mk/h) kuin matalaluokkaan pudonneet hiojat, rasvarit ja prässimiehet (3,00 mk/h). Vuonna 1951 miesten tuntipalkoissa oli enää oikeastaan kaksi kategoriaa: 90,3 mk/h ansaitsevat kuorijat, rasvaajat ja pakkaajat ja 84–85 mk/h ansaitsevat hiojat, prässimiehet ja lämmittäjät.

Raskaasta kuivaamotyöstä on maksettu miltei aina alhaisinta mahdollista naisten palkkaa.

Kuitenkin 1950-luvun alussa varisten perustuntipalkka nousi yllättäen hivenen muita naistyöryhmiä korkeammaksi. 1880-luvulla naisten korkeimmat tuntipalkat kuuluivat kokoojaneilla työskennelleille massakarhuille, mutta sittemmin he menettivät tämän asemansa joutuen tyytymään suurimmaksi osaksi esimerkiksi lajittelijoita ja kiillottajia pienempiin ansioihin.

tarvittiin jotain, piti heidän kuitenkin käydä herättämässä mestari.²⁵³ Kun tehtaalle palkattiin 1920-luvulla erilliset löysipomot, rasvaajat putosivat kuitenkin alhaisimmille miesten tuntipalkkoille, kunnes 1950-luvun alkaessa heidän ammattitaitoaan arvostettiin taas. Eräs massakarhu muistaa rasvamiiehen olleen kokoojakoneilla 1940- ja 1950 -luvun vaihteessa jälleen jonkinlainen ”pikkupomo”, jonka puoleen käännettiin, jos koneiden käynnissä oli ongelmia.²⁵⁴

Joidenkin ammattien palkkauksen kehityksen syistä voidaan esittää kuitenkin vain arveluja. Esimerkiksi hiojien pudotus palkka-asetelmassa 1900-luvun alun jälkeen voisi selittyä koneiden vanhentuvalla teknologialla ja siten työn arvostuksen vähenemisellä, prässimiesten palkkojen kohentuminen 1920-luvulla taas uudella kaksoisprässillä.²⁵⁵ Mutta miten on selitettävissä lämmittäjien huima nousu palkkahierarkiassa 1800-luvun ja 1900-luvun alun hännänhuipusta selvästi paremmille palkkoille kuin hiojat, prässarit ja rasvarit 1920- ja 1930-luvulla? Oliko työn kovat olosuhteet ja raskaus pakko huomioida palkkauksessa toisin kuin aikaisemmin, annettiinkö lämmittäjille uusia tehtäviä tai lisääntyikö työ kuivaamossa tehtyjen parannusten²⁵⁶ myötä?

Arkisen toimeentulon kannalta kokonaisansiot eli palkkapussin painavuus oli joka tapauksessa merkittävämpi elintaso ja toimeentuloa määrittelevä tekijä kuin pelkkä ansioperuste tai sen suuruus. Kuvioon 1 on koottu tiedot Verlan tehtaan työntekijöiden kokonaisansioista neljän viikon pituiselta palkkakaudelta 1880-luvun puolivälissä. Valittu kuukausi on tietysti ainutlaatuinen, mutta suhteellinen tavanomainen. Ulkotyöntekijöistä monet tekivät urakoita, joista maksetut palkkiot vaihtelivat suuresti, mutta tehtaan sisällä palkkaeroissa ei näytä olleen merkittävää vuodenaikaan liittyvää vaihtelua. Liitteessä 4 on näkyvissä myös vertailu talvisen ja kesäisen palkkakauden ansioiden välillä.

Neljän viikon palkkakautta tarkasteltaessa sijoittuivat miesten palkat Verlan tehtaalla 1880-luvun puolivälissä noin 50 markasta miltei 70 markkaan, naisten palkat reilusta 20 reiluun 30 markkaan ja poikien palkat päälle 20 markkaan. Näin tilipussin suuruuteen päti sama nyrkkisääntö kuin päiväpalkkoihin myös urakkapalkkauksessa olevien työntekijöiden kohdalla: miesten kokonaisansiot olivat noin kaksi kertaa naisten ansiot. Poikien ansiot taas olivat lähellä naisten ansioita, mutta jäivät niistä hiukan jälkeen. Vertailun vuoksi muistutettakoon, että patruunan peruskuukausipalkka yhtiösopimuksen mukaan oli siis 500 mk.

Tehtaan työläisistä korkeinta kokonaistulotasoa edustivat 1880-luvun puolivälissä päiväpalkkalaisista rasvaajat ja hiojat ja urakkapalkkalaisista kuorijat, joiden tulot pysyivät palkkausperusteeseen nähden hyvin vakaina. Seuraavan palkkapor-taan muodostivat prässimiehet ja pakkarit, mutta myös lämmittäjien ansiot tulivat niitä hyvin lähelle, sillä eltarin virasta saatavia ansioita voitiin täydentää ulkotöillä. Naisista korkeimpiin ansioihin ylsivät lajittelijat massakarhujen ansaitessa vain

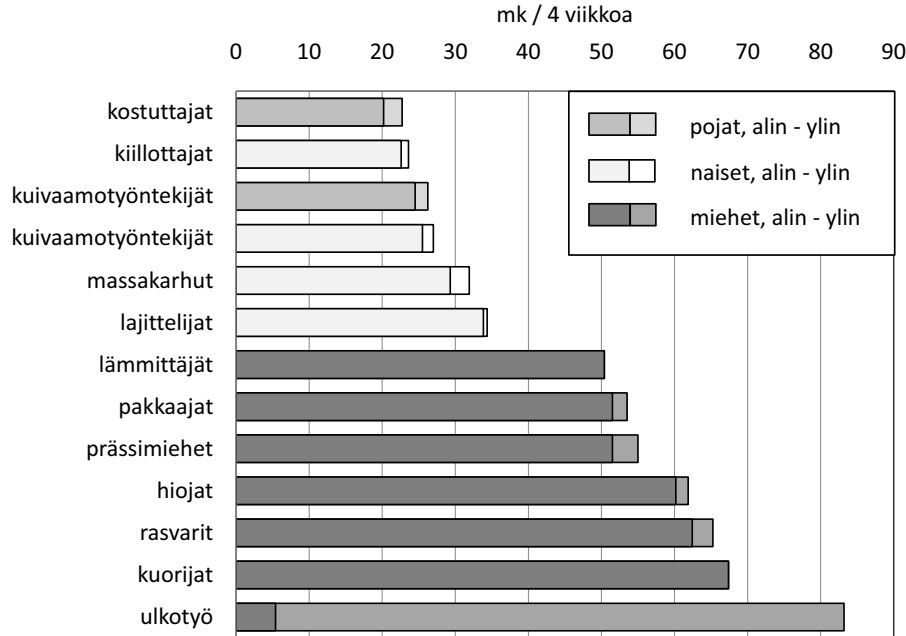
253 TKU TYKL KTL 780/56.

254 VH 1/6.

255 Konekannan kehityksestä Verlassa ks. Ilmonen 1933, 19–22.

256 Kuivaamossa mainitaan tehdyn ”uudelleen rakentaminen” vuosikertomuksessa 1925 ja vuosiker-tomuksessa 1937 mainitaan ”reparationen av torkhuset”, joka maksoi noin 40 000 silloista markkaa. WA Dir Ca:2 (1925); WA Bokf Gp:1 (1937).

Kuvio 1: Työläisten rahalliset kokonaisansiot Verlan tehtaalta 8.1.–4.2.1886.

Lähde: WA Personalavdelningen Lönestatistik Ka:1 8.–22.1.1886 ja 22.1.–5.2.1886. Laskelmassa on oletettu kuorijoiden jakaneen urakkansa tasan. Ulkotyössä säännöllistä päivätyötä tehneiden työntekijöiden ansio oli 50–60 markkaa kahden viikon palkkakaudesta. Taulukossa kuitenkin myös urakat.

hiukan vähemmän. Pienimmiksi jäivät kuivaamotyöntekijöiden, kiillottajien ja kostuttajapölkien ansiot. Mutta miten tilanne oli muuttunut 1950-luvulle tultaessa?

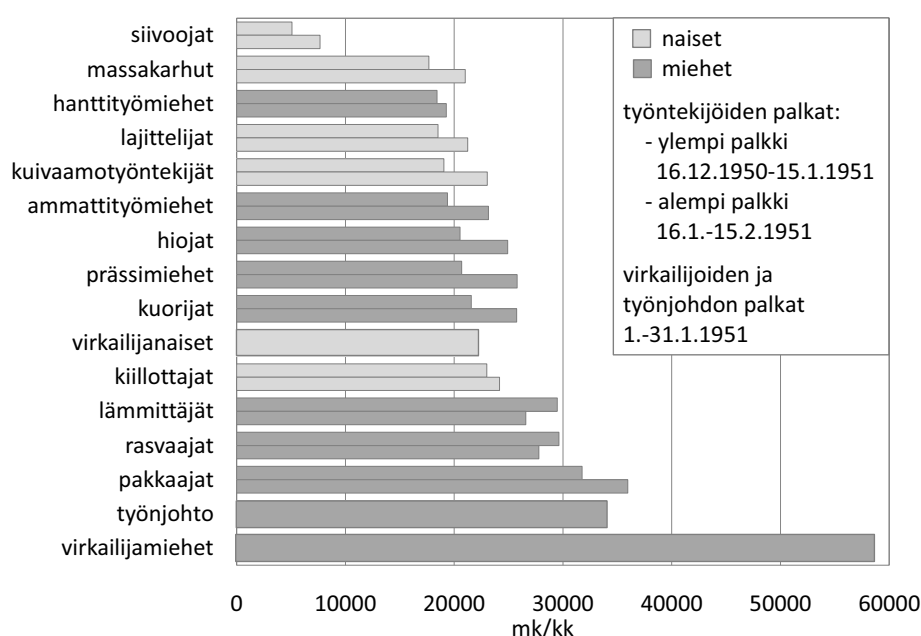
Verlassa tehtiin 1950-luvulla osa työstä osaksi tai kokonaan urakkana, minkä lisäksi tilipussin suuruuteen vaikuttivat tuotantopalkkiot sekä vuoro- ja ylityölisät. Palkkaerot olivat kuitenkin huomattavasti tasoittuneet aiempaan nähden. Suurimmat yksittäiset miesten kahden viikon palkkapussit saattoivat nousta yli 16 000 markan, kun naisten korkeimmat ansiot ylsivät miltei 13 000:een. Keskiarvoja lasien oli naisten joulukuun 1950 viimeinen palkkasumma noin 74,2 % tuotantolinjaan kuuluvien miesten keskipalkasta. Tammikuun ensimmäinen palkka vuonna 1951 oli naisilla jopa noin 87,9 % tuotantolinjan miesten keskipalkasta.²⁵⁷ Kokonaisuudessaan eroja tasoittivat valtakunnalliset sopimukset, vaikka miesten ja naisten palkkaero oli edelleen olemassa. Verlassa ero näyttää kuitenkin keskimääräistä pienemmältä. Valtakunnallisesti esimerkiksi vuoden 1950 lopussa naisten palkka

257 WA Pers Ba:26 16.–30.12.1950; WA Pers Ba:27 1.–15.1.1951. Mitään varsinaista muutosta palkkausperusteissa ei vuodenvaihteessa tapahtunut – ero selittynee pyhien, vaihtelevien urakoiden, ynnä kuun lopussa ja alussa mahdollisesti eri tavoin maksettavien lisien ja palkkioiden määrällä. Työläisten palkat tehtaalla olivat joulukuun lopussa yhteensä noin 1 400 000 markkaa ja tammikuun alkupuolella 1 370 000 markkaa eli kyse kahden palkkakauden välillä on vain 2 % eroa. Työntekijää kohden erotus on noin 200 markkaa. Summat laskettu bruttopalkoista eli palkkapusseista ennen sairauskassan, ennakoverojen, huoltokonttorin yms. maksamista. Ibid..

oli keskimäärin vain 65,6 % miesten palkoista.²⁵⁸ Tavallista pienempään eroon voivat olla syynä vanhanaikaisen teknologian mukanaan tuomat alhaiset koulutusvaatimukset ja niistä seurannut työntekijöiden tasa-arvoisuus.

Kuviossa 2 on vertailtu eri työntekijäryhmien, työnjohdon sekä virkailijoiden palkkoja Verlassa vuoden 1951 alkaessa. Työntekijöiden osalta kuvioon on laskettu kahden viikon palkkakaudet yhteen kuukausipalkaksi niin, että kuukausi vaihtuu tammikuun puolella välissä, jolloin työntekijät saivat palkankorotuksen. Työnjohdolle ja virkailijoille taas määriteltiin kuukausipalkka vuoden 1951 alussa. Eri työntekijä- ja henkilöstöryhmät on asetettu järjestykseen niiden keskimääräisten kuukausiansioiden mukaan tammikuun alussa.

Kuvio 2. Eri työntekijäryhmien keskimääräiset rahalliset kokonaiskuukausiansiot Verlan tehtaalla henkilöä kohden vuoden 1951 alkaessa.

Lähteet: WA Pers Ba:26 16.–31.12.1950 ja Ba:27 1.–15.2.1951; WA Pers Bc:1 Tjänstemannalöner den 1.1.51 ja Mästarelöner den 1.1.51. Laskelmassa on huomioitu vain ne työntekijät, joiden ammatit voitiin tunnistaa ”varmasti”. Lisäksi joitakin yksittäisiä työntekijöitä on jätetty laskelman ulkopuolelle, jos he ovat esimerkiksi aloittaneet työnsä kesken palkkakauden. Palkat on laskettu ”bruttona” eli summasta ennen sairauskassan, ennakkoverojen ym. pidätyksiä. Tarkkojen laskelmien mukaan keskimääräiset kuukausitulot 16.12.1950–15.1.1951 olivat siivoojat 5 082 mk, ”hanttityömiehet” 18 420 mk, ”ammattityömiehet” 19 383 mk, virkailijanaiset 22 300 mk, virkailijamiehet 58 666 mk, työnjohto 34 075 mk, kuorijat 21 563 mk, hiojat 20 533 mk, lämmittäjät 29 474 mk, prässimiehet 20 648 mk, pakkaajat 31 750 mk, rasvaajat 29 623 mk, massakarhut 17 674 mk, kuivaamo 19 045 mk, kiillottajat 22 990 mk ja lajittelijat 18 506 mk. Tammikuun lopun ja helmikuun alun keskimääräiset kuukausiansiot bruttona täsmälleen: siivoojat 7 657 mk, hanttityömiehet 19 274 mk, massakarhut 21 007 mk, lajittelijat 21 235 mk, kuivaamotyöntekijät 23 039 mk, ammattityömiehet 23 139 mk, kiillottajat 24 158 mk, hiojat 24 915 mk, kuorijat 25 744 mk, prässimiehet 25 782 mk, lämmittäjät 26 586 mk, rasvaajat 27 781 mk, pakkaajat 35 962 mk.

258 Bergholm 2005, 259. Bergholm viittaa taulukossaan Wilhelm Sjöbergin tutkimukseen vuodelta 1958.

Tehtaalla 1950-luvun alkuun mennessä tapahtunut palkkauksen tasa-arvoistumisprosessi niin miesten ja naisten kuin tuotantolinjaan kuuluvien työntekijöiden ja ulkotyöntekijöidenkin välillä on kokonaisansioissa vielä merkittävämpi ja selvemmin nähtävissä kuin aikapalkkoja vertailtaessa. Siivoojien kuukausiansiot jäivät tuntipalkan ennusteeseen nähden pieniksi, koska heidän kohdallaan kyseessä oli osa-aikainen työ. Muutoin huomiota kiinnittää lähinnä neljä asiaa:

- 1) Miesten ja naisten välinen palkkahierarkia on jonkin verran sekoittunut. Naispuoliset kiillottajat saattoivat yltää suunnilleen samoihin ansioihin kuin hiojat, prässarit ja kuorijat ja tässä asetelmassa jopa kolmanneksi korkeimpiin ansioihin koko tehtaalla, eivätkä miehet siis enää ansainneet yksiselitteisesti enemmän kuin naiset. Palkkaero esimerkiksi kuivaamon naisten ja miehisten hiojien ja prässimiesten välillä ei ollut suuri. Nk. hanttityömiehet jäivät kolmanneksi pienimpiin ansioihin koko tehtaalla.
- 2) Tehtaan ulkotyöntekijät – myös nk. ”ammattityömiehet” – sijoittuvat kokonaisansiovertailussa yllättävän heikosti, vaikka heidän perustuntipalkkansa olivat varsin kilpailukykyisiä. Ulkotyöntekijöiden ansiot koostuivat lähinnä vakituisena työaikana tehdystä tuntityöstä, jolloin toisille työntekijäryhmille keskeisten urakoiden, ylitöiden ja muiden lisien vaikutus jäi pieneksi. Järjestelyn hyvä puoli oli päivätö, jolloin tuotantolinjan ulkopuolisille työntekijöille jäi ainakin talvisin enemmän ”vapaa-aikaa” kuin muille tehtaan työntekijöille. Työtehtävän arvostus ja siitä saatava rahallinen korvaus olivat siis tässä kohtaa ristiriidassa.
- 3) Tuotantolinjaan kuuluvien miesten ansioiden haarukasta on tullut melko suuri ja lähes kaksipiikkinen. Hiojat, prässimiehet ja kuorijat ansaitsivat reilut 20 000 markkaa kuussa, kun taas lämmittäjien, rasvaajien ja pakkaajien ansiot pyörivät 30 000 markan tienovilla. Kuorijoiden 90,3 markan tuntipalkka olisi voinut ennakoida korkeampia kuukausiansioita, ja toisaalta lämmittäjien 85 markan tuntipalkka matalampia. Ratkaisevaksi tekijäksi nousivatkin lämmittäjien ja rasvaajien kohdalla muita pitemmät työajat eli yli 50-tuntiset työviikot ja pakkaajien kohdalla urakat.
- 4) Neljänneksi on käsiteltävä tehtaan työnjohdon ja toimihenkilöiden asemaa työntekijöihin nähden. Verlan virkailijanaiset eivät eroa 1950-luvun alussa työntekijänaisista kokonaisansioiltaan juuri mitenkään. Kiillottajat saattoivat ansaita jopa enemmän kuin konttorissa ja varastolla työskentelevät naiset. Myös ero parhaiten ansaitsevien työntekijäryhmien ja työnjohdon välillä ei ollut suuri. Pakkaaja, lämmittäjä tai rasvaaja saattoi ansaita jopa enemmän kuin joku työnjohtajista. Vaikka työnjohtajilla ja virkailijoilla oli tammikuussa 1951 (kahta henkilöä lukuun ottamatta) rahapalkan lisäksi vielä jonkinlaisia luontaisetuja, kuten asunto tai ilmaiset polttopuut sekä valo, oli palkkaero työntekijöiden ja nk. toimihenkilöiden välillä pienentynyt huomattavasti.²⁵⁹ Virkailijamiehet an-

259 Esimerkiksi Nokialla 1931 tehtaan virkailijat ansaitsivat keskimäärin yli 80 000 markkaa eli miltei kuusinkertaisesti sen, mitä tavalliset tehtaalaismiehet (noin 14 000 mk) ja yhdeksän kertaa tavallisen tehtaalaisnaisen verran (8800 mk). Kumitehtaan kuukausipalkkalaiset naiset ansaitsivat suunnilleen työläismiesten verran eli noin 14 000 mk. Työnjohtajien keskipalkka oli noin 25 000 mk, mihin saattoi yltää myös taitava ammattityömies. Koivuniemi 2000, 174. Verlan tehtaan paikallis-

saitsivat kuitenkin edelleen keskimäärin kaksi tai kolme kertaa sen, mitä tavalliset työmiehet ja -naiset.

Virkamiesten palkkauksen onkin todettu mullistuneen 1900-luvulla Suomessa kahteen otteeseen. 1800-luvun loppuun asti etenkin akateemiset virkamiehet saattoivat elää hyvinvoivaa ja etuoikeutettua elämää, mutta ensimmäisen maailmansodan aikainen inflaatio söi heidän palkkojaan paitsi ostokyvyn kannalta, myös suhteessa muihin palkansaajiin. Toisen maailmansodan yhteydessä ja jälkeen palkkaerot kaventuivat eri ryhmien kesken yleisesti ja kehitys jäi pysyväksi. Voimakkaimmin muutokset koskivat valtion virkamiehiä, mutta toki kehitys näkyi myös yksityisellä sektorilla. Esimerkiksi hovioikeuden presidentti ansaitsi Jukka Muiluvuoren siteeraaman Verner Lindgrenin mukaan vuonna 1914 neljätoista kertaa sen, mitä puhtaaksikirjoittajat, mutta 1920-luvun alussa enää 4,5 kertaa. 1950-luvun alkaessa taas esimerkiksi rautatiehallituksen osastopäällikkö ansaitsi 2,6 kertaa sen mitä asemamies, kun ennen talvisotaa hän oli ansainnut 4,2 kertaa asemamiehen verran. Vaikka virkamiesten reaali-palkat nousivat vuoteen 1950 mennessä toista maailmansotaa edeltäneelle tasolle, oli suhteellinen ero toisiin nähden kaventunut pysyvästi.²⁶⁰ Palkkaeroissa tapahtuneen muutoksen voi katsoa heijastaneen yhteiskuntaryhmien välisten suhteiden muutosta laajemminkin ja toisaalta vaikuttaneen tuohon muutokseen.

Kokonaisansioiden muodostama hierarkia ei 1950-luvun alun Verlassa siis (enää) tukenut voimakkaita eroja eri työntekijäryhmien kuten miesten ja naisten tai ulkotyöntekijöitten ja tuotantolinjaan kuuluvien työntekijöitten välillä, eikä välttämättä kaikin osin edes käskytykseen tai henkiseen / ruumiilliseen työhön perustuvaa hierarkiaa. Ammattikoulun käynyt kirvesmies saattoi kuukausiansioissaan jäädä jälkeen ahkerasti töitä painavasta, täysin kouluttamattomasta lämmittäjästä ja toisaalta esimiesasemassa oleva henkilö ei välttämättä ansainnut aina enemmän kuin tavallinen työläinen. Käskytyshierarkia ei liene kyseenalaistunut kuitenkaan palkkojen osaltakaan koskaan samalla osastolla: alhaisimmat työnjohdon palkat olivat ulkotyössä ja lastauksessa, missä myös työntekijäpalkat olivat keskimäärin pienempiä kuin muualla.

Vaikka palkkaerot osaltaan jäsensivät yhteisyyttä, jäsenyys muuttui ajan myötä. Tuntipalkka ei täysin ennakoanut kokonaisansioiden suuruutta. Työntekijöiden itseyttämyksen tasolla tuntipalkka oli kuitenkin se, jonka mukaan ”palkan hyvyys” ensisijaisesti määriteltiin. Vaikka nk. ammattityömiehet sijoittuivat 1950-luvun alussa kohtalaisen matalalle kokonaisansioita vertailtaessa, muistetaan palkkaustilanne

johtajan palkka vuonna 1933 oli 84 000 mk, konttoripäällikön suunnilleen samaan aikaan 44 400 ja naiskonttoristin 20 400. Vuonna 1929 päämestarin palkka oli ollut 31 200 mk ja naispuolisen konttoriapulaisen 15 600 mk. Nokiaa alhaisempien työläisten tuntipalkkojen perusteella voidaan olettaa myös työntekijöiden vuosiansioiden jääneen Verlassa Nokiaa alhaisemmiksi, jolloin ero konttorin, työnjohdon ja tehtaan työläisten välillä on ollut selvästi suurempi kuin toisen maailmansodan jälkeisenä aikana. KyA Personalkort Breitenstein, Ilmonen, Grönstrand; WA Dir Ca:1 ptk 25.4.1929.

²⁶⁰ Muiluvuori 2000, 10–13, 26–28. Reaalitulojen tasoittumiseen vaikuttivat palkkasäännöstely, työehtosopimukset, ammattiyhdistystoiminta, tulonsiirtojen lisääntyminen, kiristynyt tulo-verotus sekä erityisesti sotakorvausteollisuudessa yleinen urakkapalkkaus.

sekä 1970-luvun että vuosituhanen vaihteen haastatteluissa toisin: ”Ammattimiehillä palkka oli hieman parempi”²⁶¹, mikä vastaa tilannetta tuntipalkkoja vertailtaessa.

URAKALLA, AIKAPALKALLA JA TUOTANTOON SITOEN

Tehtaassa olivat vain kokoojakoneen työntekijät, kiillottajat ja kolme miestä pannuhuoneessa tuntipalkalla, muilla oli enemmän tai vähemmän urakaluontoinen työ.²⁶²
nainen, s. 1897

Verlan tehtaan loppuaikoina urakkapalkkaus on ollut muistitiedon mukaan hyvin yleistä, mutta pitkää aikaväliä tarkastellen suurin osa tehtaan työläisistä teki työnsä päivä- tai tuntipalkalla, jolloin olennaista oli aika, joka työpaikalla kulutettiin. Työnantajan kannalta tämä sopi oivallisesti esimerkiksi hiomiseen, prässimiehille tai kokoojakonetyöskentelyyn, joiden työtahdista itse tuotantoprosessi ja koneet pitivät huolen. Kuitenkin myös urakkatyötä tehtiin eri puolilla tehdasta, minkä lisäksi sitä käytettiin etenkin tehtaan alkuaikoina ulkotöissä. Miten palkkausmuoto määräytyi kullekin työtehtävälle? Entä miten se vaikutti yhteisyyteen?

Ennen kuin paneudumme aikapalkan ja urakkapalkan eroihin ja tavoitteisiin työläisten osalta, on vielä huomattava, että tehtaan virkailijat ja työnjohtajat saivat palkkansa kuukausittain. Kuukausipalkan voi katsoa kertovan luottamuksesta työpanoksen pysyvyyteen ilman jatkuvaa mittaamista ja uskosta kuukausipalkkalaisen työn pitkäjänteisyyteen verrattuna nopeasti toistuviin suorituksiin esimerkiksi tuntityössä. Samalla kuukausipalkka tarjosi nauttijalleen tunnustusta, taloudellista turvaa ja jatkuvuutta toisessa määrin kuin lyhyempiin aikayksiköihin perustuva palkkaus. Tehtaan toimihenkilöiden aseman erilaisuus työntekijöihin nähden näkyi siis palkan suuruuden lisäksi myös palkkausmuodossa.

Siirtyminen ”maatalouden luonnollisesta työajasta” aikapalkkaan tapahtui hitaasti ensin viikko- ja päiväpalkan kautta tuntipalkkaan 1800-luvun lopulla, mikä aiheutti tarvetta määritellä ja rajata työaikaa julkisesti. Työntekijöiden työkyvyn ja -tehon arviointi osoittautui tehtaissa kuitenkin hankalaksi, eikä tuntipalkkaukseen sisällynyt työnantajien mielestä riittävästi kannustimia. Samaan aikaan tuntipalkkauksen yleistymisen kanssa lisääntyivätkin erilaiset kappale- ja urakkapalkkausjärjestelmät. Teollisuuden harjoittajien kannanotot painottivat erityisesti kolmea urakkatyön etua: urakkatyössä työntekijä kontrolloisi itse työtehoaan, paremmat ansiot kohottaisivat työntekijän taloudellista ja sosiaalista asemaa ja palkkaus kehittäisi myös työntekijän ammattitaitoa: näppäryyttä, kätevyyttä, taitavuutta ja kekseliäisyyttä.²⁶³ Vaikka ammattiyhdistysaktiivit suhtautuivat urakkatyöhön 1800-luvun lopulta lähtien Suomessa hyvin kielteisesti, oli työpaikoilla Kari Teräksen mukaan selvää innostusta ja halua kokeilla sitä, ja urakkatyö houkutteli työntekijöitä ainakin aluksi jopa ”ylettömään rehkimiseen” ja sovituista työehdoista jous-

261 TKU TYKL KTL 842/2; VH 15/1; Nordberg 1974, 77–78.

262 TKU TYKL KTL 780/21.

263 Teräs 2001, 119–121.

miseen. Kokemuksen karttuessa innostus laimeni, ja työpaikoilla saatettiin vaatia urakkatyön poistamista, erilaisten turvalausekkeiden lisäämistä sopimuksiin tai säädellä työvauhtia kollektiivisesti. Työnantaja piti kuitenkin yleensä kiinni oikeudesta järjestää töitä urakalla.²⁶⁴

Urakkapalkkauksen yleistymistä Suomessa on ilmeisesti tutkittu varsin vähän.²⁶⁵ Verlassa urakoita käytettiin toistuvasti tietyissä työpisteissä tehtaan sisällä ja ulkotyössä ne olivat hyvin tyypillisiä etenkin tehtaan alkuaikoina. Ulkotyön urakat olivat usein kertaluonteisia tai väliaikaisia kuten rakennustyö ja niitä käytettiin rinnan aikapalkan kanssa. Kyse oli joko kokonaisista arviokaupoista, joissa työn hinta perustui arvioon koko työhön tarvittavasta ammattitaidosta, ajasta ja vaivasta, tai tiettyyn mittausyksikköön perustuvista (kappale)palkoista, joissa kokonaisansio määräytyi työsuoritusten lukumäärän tai yksikköjen määrän mukaan (esimerkiksi vedestä nostettujen hiomapuiden määrä).²⁶⁶

Kesä-heinäkuun vaihteessa 1885 Verlan tehtaan ulkotyöntekijöiden luettelossa on mainittu nimeltä yhteensä 38 eri miestä (kaksi merkinnällä ”med flera” tai ”med 3 kamrater”), joista 17:lle maksettiin palkka tehdyn työn mukaan, 12:lle päiväpalkkaa ja yhdeksän miehen kokonaisansiot muodostuivat sekä aikapalkasta että urakkapalkasta. Urakat saattoivat olla varsin pieniä: esimerkiksi Antti Wilenius ja Erik Ojanen saivat kumpikin 4 markkaa 90 penniä sahattuaan lattialankkuja isännöitsijän rakennusta varten ja Johan Huopille maksettiin yhteensä 6 markkaa 30 penniä seinien tiivistämisestä 18 sylen alalta uudella työväen asuntokasarmilla. Toisaalta urakka saattoi olla myös suuri ja aikaa vievä kuten Gustaf Söderlundin kohdalla, kun hänelle maksettiin 100 markkaa ennakkoa, ”förskottia”, isännöitsijän rakennuksen perustan muuraamisesta.²⁶⁷

Tehtaan saadessa ikää aikapalkkaus ja vakinaiset pestit yleistyivät nopeasti. Heinäkuun lopulla 1895 oli palkkakauden 30 ulkotyöläisestä pahvikollien kehyksiä (raameja) valmistanut Gustaf Mattsson ainoa, joka sai työstään pelkkää kappalepalkkaa. Päivätyön lisäksi urakkatyötä tekivät hiomapuiden nostoporukka Mahla-koivu etumiehenään ja miehet nimeltä Marttila ja Iiskola, jotka pinosivat puuta joko nostolla tai halkolaanilla. Talvella urakaluonteista työtä tekivät puusepät Matti Mustonen ja Karl Sirén, jotka valmistivat tehtaalle pirun ikeninä tunnettuja ”pahvilemmareita” kahden pennin kappalehintaan.²⁶⁸ Heinäkuun alussa 1925 ainoa urakkapalkka tuotantolinjan ulkopuolella maksettiin Anton Oksaselle neljän huoneen maalauksesta ja tapettien laitoista. Vastaavaan aikaan 1938 urakoita oli kaksi: pahvikollien kehysten tekeminen ja tukkien sahaaminen.²⁶⁹ Rationalisointi ja siihen liittyneet palkkausmuodot eivät edenneetkään Suomessa mitenkään suoraviivaisesti, vaan niitä käytettiin sekä ennen että jälkeen niin kutsutun ”Taylor-järjestelmän” maahantulon. Myös Paraisten Kalkkivuoriosakeyhtiössä urakoiden määrä

264 Teräs 2001, 124, 127, 131–134, 140–143.

265 Teräs 2001, 122–123.

266 WA Pers Ka:1 26.6.–10.7.1885 ja passim.

267 WA Pers Ka:1 26.6.–10.7.1885 ja passim.

268 WA Pers Ka:2 12.7.–25.7.1895; pirun ikenien valmistus 18.10.1895–9.1.1896. Noin kahdessa ja puolessa kuukaudessa Sirén ja Mustonen nikkaroivat lemmareita yhteensä miltei 12 000: Karl Sirén 6143 kappaletta ja Matti Mustonen 5745.

269 WA Pers Ba:2 1.–15.7.1925 ja Ba:15 1.–15.7.1938.

oli 1909–1912 laskeva ja kutomateollisuudessa urakkapalkan osuus 1929 jopa pienempi kuin vuosisadan alussa. Varsinaisiin työntutkimuksiin ja niihin perustuvaan palkkauksen kehittämiseen ryhdyttiin Suomessa 1930-luvulla, ensimmäisenä Arabian posliinitehtaassa.²⁷⁰

Suuntaus ensin kohti aikapalkkausta oli siis selkeä, erityisesti ulkotyössä. Samoin sekä kiillottajat että lajittelijat vaihtoivat urakkatyöstä aikapalkkaan 1920-luvulla, niin että aiemmin mainitun maalarin lisäksi 1925 vain kuorijoiden ja pakkaajien palkka tehtaalla maksettiin tehdyn työn mukaan. Kun tehdas hankki oman pysyvän joukkonsa ”ammattimiehiä”, se satoi ammattitaidon työsuhteeseen ja tarvitsi enää harvoin ulkopuolisilta ostettuja urakoita. Urakalla työskentelevät miehet saattoivat toki painaa pitempiä työpäiviä ja pitää kovempaa tahtia kuin aikapalkkaiset, mutta huonossa tapauksessa myös työn jälki saattoi olla heikompi.²⁷¹ Aikapalkka ja vakituinen työ saattoivat siis olla keinoja paitsi taata ammattitaitoisen työvoiman saanti aina tarvittaessa, taata myös työn laatu, jos oletetaan valvonnan olleen riittävää.

Toisen maailmansodan jälkeen urakka- ja aikapalkkauksen välistä rajankäyntiä tehtiin kuitenkin uudestaan, ja urakkatyön määrä kasvoi jälleen selvästi. Kun 1940-luvulla oli ajauduttu tilanteeseen, jossa monet ”perinteisetkin” tehtaan urakatyöryhmät työskentelivät aikapalkalla, työntekijät esittivät tuotantokomitean kokouksessa marraskuussa 1946 toivomuksen, että ”yhtiön johto ottaisi harkittavaksi eikä urakkatöitä voitaisi järjestää enemmän kuin ennen, esim. silittäjille, sortteeraajille ja kuorijoille.” Tehtaan paikallisjohtaja agronomi Bruno Breitenstein vastasi esittäneensä asian insinööri Durchmanille, joka parhaillaan valmisteli ehdotuksia urakkatyösopimuksiksi, mutta ulkotyössä oleville ei urakkaa pidetty mahdollisena.²⁷² Tulokset näkyivät esimerkiksi vuoden 1951 alussa niin tehokkaasti, että tuotantolinjan työntekijöistä vain hiojat, rasvaajat, massakarhut ja ilmeisesti prässimiehet tekivät enää työtä aikapalkalla, mutta heillekin maksettiin lisäksi tuotantopalkkioita. Urakalla työskentelivät siis jopa kuivaamon naiset.²⁷³

Ulkotyössä tilanne oli kuitenkin hankalampi. Tehtaan 39 ulkotyöntekijästä vain kahdeksan miestä teki työnsä tai ainakin osan siitä urakkana, jolloin urakkapalkan osuus heidän kunkin kokonaisansioista oli 15–53%.²⁷⁴ Ulkotyöntekijöiden kohdalla urakkatyön vähäisyyttä selittänee työntekijöiden kannalta korjausrakentaminen, jota oli turvallisinta tehdä tuntityönä. Syksystä 1951 lähtien uudisrakentaminen tehtiin puunjalostusteollisuudessa kuitenkin Rakennusliiton (eikä Paperiliiton) työehtosopimuksen mukaan, jolloin painopiste oli usein urakoissa.²⁷⁵

270 Teräs 2001, 123 (Teräs referoi 1936 tehtyä tutkimusta kutomateollisuudesta); Kettunen 2002, 284.

271 Kari Teräksen hyödyntämän muistitiedon mukaan John Barker & Co:lla tuotannolliset uudistukset heikensivät työn laatua, kun ”fuskutyötä” tehtiin yhä enemmän ansiotason säilyttämiseksi. Teräs 2001, 132.

272 WA Pers Tuty Ca:1 ptk 30.11.1946 § 2.

273 WA Pers Tuty Ca:1 ptk 30.11.1946 § 2; WA Pers Ba:27 1.–15.1.1951.

274 WA Pers Ba:27 1.–15.1.1951. Urakalla ulkotyöntekijöistä oli yksi kirvesmies, muurari, mylläri/raaminikkari ja viisi sekatyömiestä tai -hevosiestä, joista yksi saattoi olla hiomapuun nostossa. Muut kirvesmiehet, sekatyömiehet ja toinen mylläri taas nauttivat aikapalkkaa. Tehtaan sisällä lämmittäjillä oli vain ylityöurakoita. Prässimiehistä yhdelle on merkitty iso urakka, jolloin on mahdollista että hän ko. palkkakaudella onkin toiminut tavallisesta poikkeavassa tehtävässä.

275 Helin 1998, 193. Korjausrakentaminen säilyi siis Paperiliiton TES:n piirissä.

Sotien jälkeinen suuntaus jälleen kohti urakoita oli yleinen. Paperiteollisuuden työehtosopimuksessa vuonna 1949 oli asetettu tavoitteeksi ”työntekijäin ansion kohottamiseksi” järjestää työt urakoina, jos se oli mahdollista. Jos se taas ei ollut mahdollista, toivottiin – jälleen ”työntekijöiden ansion kohottamiseksi” – sovelletavan tuotanto- tai muita palkkioita.²⁷⁶ Samoin esimerkiksi Suomen satamissa siirryttiin yhä laajempaan urakkapalkkaukseen alan työntekijäjärjestön suotuisalla myötävaikutuksella ja metallialalla muutettiin useita aiemmin aikapalkkattuja töitä muodollisesti urakkatöiksi. Tapio Bergholmin mukaan urakkapalkkaus olikin työntekijöille sopiva keino sodan jälkeisen palkkasäännöstelyn kiertämiseen ja parempiin ansioihin. Työnantajat ja palkkaviranomaiset taas olivat tyytyväisiä työn tuottavuuden nousuun.²⁷⁷ Samoin Ruotsissa työnantajat pitivät kappalepalkkausta hyvänä tapana edistää tehokkuutta työvoimapulan aikana, jollainen Suomessakin vallitsi toisen maailmansodan jälkeen.²⁷⁸ Urakkatyössä oli mahdollista toteuttaa myös molempien osapuolten arkijärjen mukaan ”oikeudenmukaista” palkkausta, jossa työsuorituksen parantuessa myös ansiot paranivat.²⁷⁹

Urakkapalkkausideologia sopii hyvin rationalisointiin, joka eteni Suomessa ensimmäisen maailmansodan jälkeen lähinnä Saksasta ja Ruotsista tulevien esikuvien avulla. Osa tieteellistä liikkeenjohtoa olivat juuri palkkausjärjestelmät, joiden tarkoitus oli tehdä selväksi myös työntekijälle yhteys hänen kulloisenkin työsuorituksensa ja palkkansa välillä.²⁸⁰ Lamakausi 1920–1930-lukujen vaihteessa pakotti teollisuutta uudistumaan ja poistamaan vanhentuneita työmenetelmiä ja toimintatapoja, jolloin rationalisoinnilla, mekanisoinnilla ja standardoinnilla oli olennainen merkitys. Jopa työväenliike Suomessa muutti suhtautumistaan rationalisointiin ja näki sen välttämättömyyden.²⁸¹ Samalla tavoin ”ulkoiset” pakot olivat vaikuttamassa, kun Suomen teollisuutta rationalisoitiin sodan ja sotakorvausten aikana 1940–1950-luvulla.²⁸² Ulkotyölle ominaisia arviokauppoja ei kuitenkaan ilmeisesti ainakaan Verlassa pidetty enää samassa määrin hyödyllisinä kuin ennen, vaan mieluummin panostettiin kappalepalkkauksen tyyppiseen tulospalkkaukseen.

Työntekijöiden ja työnantajan intressit kohtasivat siis urakkapalkkauksessa toisen maailmansodan jälkeisessä Verlassa. Tällöin työteho ja ansioiden suuruus olivat motiivina varmasti keskeisimmät, vaikka palkkausmuoto vaikutti samalla itse työtapaan, yhteisyyteen ja erillisyyteen. Verlassa käytettiin urakkapalkkaa lähinnä kolmesta eri syystä:

- 1) työ oli väliaikaista, pätkittäistä tai kertaluonteista (esimerkiksi ulkotyö: rakennusurakat, puiden nosto, tehtaan ensimmäisinä vuosikymmeninä myös kiillotaminen ja lajittelu)
- 2) urakka kannusti avainasemassa olevia työntekijöitä hyviin suorituksiin (kuorimo)

276 AyA Paperiteollisuuden TES n:o 4 (3.3.1949) § 6 ja § 7. TES n:o 5 tuli voimaan 10.2.1951.

277 Bergholm 1997, 120–122.; Bergholm 2005, 65. Urakkapalkkoilta puuttuva säännöstely aiheuttikin sen, että koko palkkasäännöstely vuoti. Ibid, 67.

278 Swenson 2002, 136–137. Suomen työvoimapula ks. esim. Kalela 1993, 75.

279 Vrt. Hannikainen 2005, 83.

280 Kettunen 1994, 102, 213–214.

281 Michelsen 1999, 285–289, 297.

282 Michelsen 1999, 298–301, 305.

- 3) urakka kannusti ahkeruuteen työntekijöitä, joiden työn tahti ei ollut riippuvainen itse tuotantoprosessista tai koneiden toiminnasta (kuorimo, kiillottaminen, lajittelu, pakkaaminen).²⁸³

Tyypillisten urakkatyötehtävien (kuorimo, kiillottaminen, lajittelu, pakkaaminen) lisäksi Verlan tehtaalla kokeiltiin palkkauksen sitomista tehtaan tuotannon määrään ainakin hiojien ja massakarhujen kohdalla 1890-luvulla. Toisen tehtaalta säilyneen palkkakirjan alkaessa 10.8.1894 oli yli puolet (32 työntekijää 51:stä) tehtaalaisten palkoista sidottu tuotannon määrään, niin että palkkakaussittain laskettiin tuotetun pahvin määrä kiloina ja yksi työntekijäryhmä oli oikeutettu jakamaan siitä tiettyä promillemäärää vastaavan summan keskenään. Lopullisen palkan suuruuteen vaikutti kokonaistuotannon lisäksi siis myös työtehtävässä toimivien henkilöiden määrä ja heidän tekemiensä työpäivien määrä, eikä tilin suuruus ole suoraan arvioitavissa työntekijäryhmän promillen suuruudesta. Järjestelmässä oli mukana neljä kuorijaa, hiojat, kokoojakonenaiset, kiillottajat, lajittelijat ja pakkaajat. Sen ulkopuolella jäivät siis rasvarit, prässimiehet, lämmittäjät, kuivaamotyöläiset ja kustuttajat (pahvinputsaajia ei ollut erikseen) sekä kaksi kuorijaa.²⁸⁴ Kuinka paljon aikaisemmin tämä kokeilu oli alkanut, jää arvoitukseksi, mutta jo lokakuun 5. päivästä alkaen 1894 hiojat ja kokoojakonenaiset palautettiin kiinteälle päiväpalkalle (hiojille 2,25 mk/päivässä ja massakarhuille 1,10 mk/päivä), mikä on ymmärrettävää, sillä heillä ei ollut juurikaan mahdollisuutta vaikuttaa tuotannon suuruuteen muuten kuin siinä mielessä, että he varoisivat tekemästä virheitä.²⁸⁵

Palkan sitominen tuotannon määrään on ymmärrettävissä yhtäältä yritystaloudellisesti niin, että työntekijöitä kannustettiin nopeaan, tarkkaan ja tehokkaaseen työskentelyyn. Toinen motiivi on voinut olla kasvatuksellinen ja yhteisyyteen liittyvä erityisesti tehtävissä, joissa työntekijä ei pystynyt juurikaan vaikuttamaan itse työnsä tuottavuuteen: työntekijöille pyrittiin kenties opettamaan heidän tulojensa riippuvuus tehtaan menestyksestä. Palkan sitominen tuotannon määrään kiloina tai metreinä ei välttämättä kuitenkaan auttanut ymmärtämään pahvin hinnan, markkinatilanteen tai tullimaksujen muutosten yms. tekijöiden vaikutusta tehtaan kannattavuuteen tai palkkasumman suuruuteen.

283 Kuorijat olivat tuotannon kannalta avainasemassa: ilman kuorittua puuta ei tehtaalla olisi voitu tuottaa mitään, ja he ansaitsivat siksi erityisaseman. Tehtaan kannalta verkkaan toimivat lajittelijat, kiillottajat tai pakkaajat olisivat taas pahimmillaan voineet hidastelullaan jarruttaa koko tuotantoa ja aiheuttaa tarpeen lisätä työntekijöiden määrää. Tulospalkkauksessa yhtiö ikään kuin vakioi työvoimakustannuksensa tuotannon suuruuteen nähden. Työntekijät taas näkivät palkkapussissaan nopeuden tai hitauden seuraukset.

284 WA Pers Ka:2. Esimerkiksi kun 10.–23.8.1894 kiillotettua ja kiillottamatonta pahvia tuotettiin yhteensä 62 202 kg, oli kuorijoille siitä kuuluva osuus oli 3,35 promillea vastaava summa eli 208,38 markkaa. Tästä vähennettiin kahden kiinteällä päiväpalkalla olevan kuorijan ansiot eli kolmetoista päivää à 2 markkaa 10 penniä kummallekin ja loppusumma jaettiin muiden kuorijoiden tekemien työpäivien määrällä, jotta saatiin selville heidän päiväpalkkansa suuruus. Kiillottajien kohdalla lähtökohtana käytettiin kiillotetun pahvin määrää, joka edellä mainittuna ajankohtana oli 55 650 kg. Hiojien promille oli 2,90, massakarhujen 1,83, kiillottajien 1,53, lajittelijoiden 1,25 ja pakkaajien 1,33, mutta pakkarit saivat promillensa lisäksi myös päiväpalkkaa. Vuoden vaihteessa kiillottajien promillemäärä alennettiin 1,30:en, muttajo seuraavasti tilistä se vakiintui 1,40:ksi. Ibid 10.8.1894–31.12.1895.

285 WA Pers Ka:2 5.10.1894 alkava palkkakausi ja passim.

Lajittelijat työskentelivät useimmiten urakalla: mitä painavamman pinon pahvia punnitsi, sitä painavampi oli myös palkkapussi. Kuvassa vasemmalla ”modernein” tehtaan vaaioista – muihin arkki ripustettiin roikkumaan punnitsemista varten. Kuva: Verlan tehtaan arkisto.

Työtahti ei kuitenkaan pysynyt aina tasaisena niissäkään töissä, joissa se oli sidoksissa koneiden toimintaan. Esimerkiksi massakarhujen työtahdin kiivauteen ja työn hankaluuteen vaikutti olennaisesti tuotetun pahvin paksuus. Paksu pahvi oli raskasta ja vaikeaa irrottaa silinteriltä, muistelee eräs massakarhu:

Koneilta vaan oon nähny painajaista, ku mie en tykänny mennä sinne. Meitä välillä laitettiin, jos joku sairastu, ku se ol löysitöitä, ett yöllä ja se ol kaik ikävin paikka, mestar tul sanomaan, ett nyt ois mentävä, mie näin painajaisii, etten mie saanu pois sitä pahvia määrääjassa ku se kello alkaa poukuttaa. Ku se ol oikee paksuu, niin siin ol tekemistä, että sai sen oikein paksun, ne ei oikein taitavatkaan, nekin aina valitti, ett ne ei saanu sitt aina ja minull ku ol käsivoimat huonot.²⁸⁶

nainen, muisto tod. näk. 1930–1940-lukujen vaihteesta

Toisaalta myös ohut pahvi teki helposti tepposensa ja kiristi työrytmiä:

Joskus ol niin ohuttaki, että tuntu, että tähän hajoaa käsiin, mutt sitt tuli paksumpaakin taas ja kello soitti aina, koska se ol pois otettava. Sillon se täyty sitt nykästä pois ja mestar kävi välillä laittamassa, kun tuli erilaisia tilauksia, säätämässä sitä, minkälaista pahvia tulee. Ja myö pyöriteltiin päätä, ett nyt tulee taas ohutta pahvia, kun mestar käy tuol kähä-

286 VH 23/4–5.

löimässä. Kun ol ohkasta, ol niin kiire, ettei paljo muuta kerinny, ku nostaa siihen, tasata ja taas nostaa, että se ol KIIRETTÄ.²⁸⁷

nainen, tehtaalla 1940-luvulla

Ongelma koski useimpia naisten tehtäviä: mitä ohuempaa pahvia, sitä useammin sitä oli irrotettava arkkikoneelta ja sitä enemmän arkkeja oli kiillotettavana ja punnittavana. Esimerkiksi kiillottajien ja lajittelijoiden palkka määräytyi kuitenkin pahvipinon korkeuden (metreinä) tai kokonaispainon (kiloina), eikä arkkien lukumäärän mukaan. Aikapalkalla työskentelevien massakarhujen palkkaan arkkien vaihteleva laatu taas ei vaikuttanut millään tavalla, mutta työtahtiin kyllä.

Kiillottajien ja lajittelijoiden palkkauksen lähtökohdaksi voidaan siis todeta tuotantoprosessi miehisestä näkökulmasta katsottuna. Palkkaus perustui arkkien yhteispainoon tai pinon korkeuteen, vaikka olennaista itse työssä oli arkkien lukumäärä. Kuivaamossakin pahvin laatu muutti työskentelyä, sillä ohuet pahvit ripustettiin nippuina, paksuimmat yksitellen. Miesten töissä kuorimossa, hiomossa, eltarissa, prässillä ja pakkaamossa sen sijaan arkkien lukumäärällä tai paksuudella ei ollut väliä – prässillä ja pakkaamossa vain niiden painolla tai pahvipinon korkeudella. Paksut arkit lienevätkin olleet kiillottajien ja lajittelijoiden keskuudessa hahuttuja ja ohuet kirottuja, mikä on voinut luoda työhön ristiriitoja. Lajittelijoiden keskuudessa asiaan liittyy muistitietoa: eräs kertoja muistelee työtä lajittelussa 1940- ja 1950 -lukujen vaihteessa pienellä mielipahalla, koska vanhemmat ja kauemmin työssä olleet naiset ottivat pinoista paksummat pahvit, joita oli helpompi ja nopeampi punnita ja siten kasvattivat ansioitaan.²⁸⁸

Monet Verlan urakoista näyttävät olleen jonkinlaisia ryhmäurakoita, jotka vaativat toisaalta yhteistyötä ja luottamusta, mutta voivat aiheuttaa myös ristiriitoja. Esimerkiksi kuorimon ”puunputsaajille” maksettiin 1880-luvulla palkkasumma yhteisesti ja sen jakaminen jäi työporukan vastuulle, jolloin emme voi tietää, jakoivatko miehet rahat tasan vai saiko joku tai jotkut heistä enemmän kuin muut keskinäisen sopimuksen tai pienen riitelyn mukaan.²⁸⁹ Raha-asioissa vaadittiin työntekijöiltä keskinäistä luottamusta, joka oli joko ansaittua tai sitten ei. Esimerkiksi hiomapuiden urakkaporukalla oli ”nokkamiehensä”, joka piti tiliä töistä ja jonka (epä)tarkkuus tässä hommassa oli joskus aiheuttanut erimielisyyttäkin.²⁹⁰ Myös vuorotyössä muistellaan yhden saattaneen käydä hakemassa useamman henkilön

287 VH 11/2. Ohuen pahvin hankaluudesta katso myös VH 21/4, VH 1/2 ja VH 19/2.

288 VH1/5–6.

289 Tulojen porrastaminen esimerkiksi kokemuksen, iän, johtoaseman tai työnjaon perusteella on ollut hyvin mahdollista, sillä esim. 1905 kun kuorijat työskentelivät päiväpalkalla, maksettiin heille kolmea erilaista palkkaa: kolme miestä sai 2,75 mk päivässä, neljä 2,35 mk ja kaksi 2,25 mk. Myöhemmin 1920- ja 1930-luvulla yhteisesti ansaittu palkkasumma jyvitetiin jo tehtaan puolesta kunkin tekemillä työtunneilla, jolloin tuntipalkka määräytyi kaikille samaksi. Näin ”puunputsaajat” muodostivat työvuoron kokoisia ”tiimejä”, joiden sisällä työtehtäviä voitiin ainakin 1940-lukua koskevan muistitiedon mukaan vaihtaa kesken päivänkin halun ja tarpeen mukaan tai olla vaihtamatta, jolloin tilanne olisi ollut varsin hankala, jos yhteistyö ei olisi toiminut. WA Pers Ka:1 26.6.1885–9.7.1886 ja passim; WA Pers 14.–27.7.1905; WA Pers Ba:2 1.–15.7.1925; WA Pers Ba:15 1.–15.7.1938; VH 1/3.

290 VH 15/2.

palkat, koska kaikki eivät voineet poistua koneilta yhtä aikaa, jos tilinjako oli työvuoron aikana.²⁹¹

Palkkausmuotojen ajoittainen vaihtelu kertoo niihin liittyneistä hyvistä ja huonoista puolista niin työntekijän kuin työnantajankin kannalta, niin että systeemi välillä otettiin pois käytöstä ja sitten aloitettiin taas uudelleen. Työläisiä urakka-palkkauksessa houkutteli todennäköisesti mahdollisuus hyviin ansioihin sekä työn itsenäisyys, mutta varjopuolena saattoivat olla ansioiden vaihtelut, työilmapiirin huonontuminen ja keskinäinen kilpailu.²⁹² Itsenäinen työ teki työntekijästä itsenäisemmän, mutta samalla myös taloudellisesti turvattomamman muihin tehtaalaisiin nähden. Työnantajan kannalta urakoissa olivat riskinä työtahdin kollektiivinen ohjailu, palkkakulujen ennakoimattomuus ja työn laadun kärsiminen.

Monet ulkotyön urakat etenkin tehtaan alkuaikoina olivat itsenäisiä, väliaikaisia tai jopa kertaluonteisia ja siten erottivat niiden tekijöitä aikapalkkalaisista ja tehtaan vakituisesta työväestä – niiden tekijät olivat ikään kuin vierailijoita tehtaalla. Osa urakatyöstä kuten hiomapuiden nosto tai rakentaminen oli toistuvaa, jolloin sen alkaminen, päättyminen tai toimitukset kuuluivat tehtaan normaaleihin sykleihin, ja niiden tekijöistä tuli ”vakituksia vieraita” tehtaalla. Vähitellen iso osa rakennustyömiehistäkin kiinnitettiin kuitenkin vakinaisiin töihin. Palkkasumman riippuvuus tehtaan tuotannon määrästä ja omasta sekä oman työryhmän toiminnasta saattoi toisaalta tehdä urakkaporukoista kiinteitä työryhmiä tehtaan sisälle, mutta myös ruokkia työryhmien sisäisiä ja välisiä ristiriitoja ja aiheuttaa kilpailutilanteita yksilöiden välille. Mutta vaikuttiko palkkausmuoto myös itse työsuhteeseen ja sen jatkuvuuteen?

”FREE LANCEREITA” JA TEHTAALAISSPERHEEN ERILAISIA JÄSENIÄ

Thommy Svensson on pitänyt keskeisille työntekijäryhmille tarjottuja elinikäisiä työsuhteita yhtenä olennaisena osana paternalistista tai sosiaalis-emotionaalisesti painottunutta työnantajapolitiikan muotoa, jossa työsuhteesta muodostettiin perhemäinen.²⁹³ Yleisesti sosiaalisen turvallisuuden luomiseen tähdännyttä ”työväenhuoltoa” on pidetty keskeisenä paternalistisena piirteenä. Esimerkiksi sairasapu- ja eläkekassat ovat olleet monilla tehdaspaikkakunnilla tyypillinen sosiaaliseen turvallisuuteen tähdännyt instituutio niin Suomessa kuin muuallakin.²⁹⁴ Väitän kuitenkin, että pelkkä ”työväenhuolto” oli vain osa taloudellisen turvallisuuden luomista, joka muodostui olennaisesti työsuhteen ehtojen, turvallisuuden ja pysyvyyden ympärille. Kyse ei ollut pelkästään sairas- tai eläkeavustuksista, tehtaan koulusta tai edes elinikäisistä työsuhteista, vaan huomattavasti monivivahteisemmasta toimeentuloharkinnasta kunkin yksilön ja perheen kohdalla. Harkinnan perusteella osa työntekijöistä saattoi saada aseman kiinteämpänä osana tehtaalaisperhettä

291 TKU TYKL KTL 780/3.

292 Myös Kari Teräs kertoo tuotannollisten uudistusten aiheuttaneen esimerkiksi John Barker & Co:lla muistitiedon mukaan eripuraisuutta ja kateutta. Teräs 2001, 132.

293 Svensson 1988, 169, 197 ja passim.

294 Ks. esim. Hjelt 1892, 21–22; Jaakkola 1994, 158; Ericsson 1997, 161–162; Koivuniemi 2000, 24, 30.

kuin toiset – onhan tavallisessa perheessäkkin läheisempiä ja kaukaisempia sukulaisia, tai jopa suosikkeja ja niitä, jotka jätetään omilleen.

Esimerkkinä erilaisista jäsenyyksistä tehtaalaisperheessä toimivat tehtaan urakatyöntekijät. Vaikka urakkatyössä saattoi ansaita hyvin, on työstä saatu ansio voinut olla myös epävakaa, jos se oli riippuvainen tarjolla olevan työn määrästä.²⁹⁵ Työn epävakaisuus ei näytä juurikaan olleen ongelma Verlan tehtaan sisällä työskennelleille miespuolisille urakatyöntekijöille: kuorijoille ja pakkaajille. Murhe mahdollisista työttömyyskausista oli kuorijoiden kohdalla varsin olematon, sillä tehtaan tuotanto oli riippuvainen heidän työpanoksestaan ja kyvystään kuoria puuta riittävä määrä hiomakoneille toimitettavaksi. Näin heidän palkkansakin olivat hyvin vertailukykyisiä muihin nähden kaudesta toiseen.²⁹⁶ Samoin kuin kuorijoita, myös pakkaajia tarvittiin aina, kun tehdas vain tuotti jotain, ja myös heidän ansionsa kuuluivat usein tehtaan korkeimpiin.

Sen sijaan urakkapalkkauksessa olevat naiset, lajittelijat ja kiillottajat, olivat tehtaan alkuaikoina alttiita ansioiden heilahteluille, sillä tuotantoprosessin loppupään työntekijöiden työn määrä vaihteli tehtaan saamien tilausten mukaan. Jos kaikkea hioketta ei valmistettukaan pahviksi, vaan se myytiin esimerkiksi märkänä massana, olivat lajittelijoiden ja kiillottajien lisäksi myös lämmittäjät ja kuivaamotyöntekijät periaatteessa tarpeettomia. Jos massa myytiin kuivana, tarvittiin toki lämmitäjiä ja kuivaamotyöntekijöitä, muttei kiillottajia tai lajittelijoita. Pahvia myytiin myös kiillottamattomana, jolloin heikoimmassa asemassa olivat kiillottajat: heidän tulojensa näkökulmasta tehtaan olisi pitänyt tuottaa pelkkää kiillotettua pahvia.²⁹⁷

Aikapalkkauksessa olevien työntekijöiden asemaan tilausten määrällä oli yleensä vain kohtalaisen vähän²⁹⁸ vaikutusta, mutta lajittelijoiden ja kiillottajien kahden viikon tienestit saattoivat vaihdella 1800-luvulla huomattavasti. 1880-luvun puolivälin palkkakirjan ensimmäisen vuoden aikana kiillottajien ylimmät kahden viikon

295 Vrt. esim. Lüdtker 1993, 130–135. Niin sanottujen ”vakinaisten” työsuhteiden pysyvistä epävakaisuudesta maailmansotien välisen ajan teollisuudessa on kirjoittanut Anu Suoranta. Esimerkiksi kutoma-alan naisten työviikko ei vuosina 1925–1939 hetkittäisiä piikkejä lukuun ottamatta koskaan kohonnut täyteen 47 viikkotuntiin. Suoranta 2000, 289–290; Suoranta 2001, 155.

296 Jonkin verran ansiot saattoivat vaihdella esimerkiksi tehtaalle tulleiden tilausten määrän mukaan: 1880-luvun puolivälissä vuoden ajalta tehdyssä tarkastelussa kuorijoiden korkein ansio työporukkana oli helmikuun alkupuolella 1886: 141,75 markkaa eli keskimäärin 35,44 mk / mies. Pienimmäksi ansio jäi taas huhtikuun lopulla 1886, jolloin eri puolilla tehdasta tehtiin tavallista pienempiä päivämääriä ja kuorijatkin saivat yhteensä vain 80,50 mk eli keskimäärin hiukan päälle 20 mk kukin. Tuolloinen niukkuus koski kuitenkin päivätyöntekijöitä aivan samalla tavalla kuin urakkalaisia. WA Pers Ka:1 26.6.1885–9.7.1886.

297 Tiedot tehtaan tuotannon suuruudesta ja jakautumisesta eri tuotteisiin liitteessä 2.

298 Esimerkiksi kuivaamossa jäätiin 1880-luvun puolivälissä usein pienempiin palkkoihin kuin muualla, mikä johtuu päiväpalkan pienuuden lisäksi siitä, ettei siellä päästy aivan samaan työpäivien määrään kuin muissa töissä. Päivätyökirjan mukaan esimerkiksi 10.7.–24.7.1885 tehtiin kuivaamossa vain 10 ¼–12 ½ työpäivää, kun rasvari teki samaan aikaan 15 ½ työpäivää. Varsinaisista tuotannon rakenteen esteistä kuten lämmittämisen eri vaiheisiin liittyvistä ongelmista tuskin oli kysymys, sillä kun niikseen tuli, saatettiin kuivaamossakin työskennellä pitkään ja hartaasti: Esimerkiksi joulukuussa 1885 työskentelivät ”varikset” tauotta 13 päivää ja tammihelmikuun vaihteessa seuraavana vuonna 16 päivää. Varsin usein kuivaamossa ja kustuttajilla työpäivien määrä jäi kuitenkin hiukan alhaisemmaksi kuin muissa työpisteissä. Siten kuivaamotyö ei ollut vain raskasta, vaan myös kahdella tapaa heikosti palkattua: päiväpalkka oli alhainen ja työpäiviä kertyi vähemmän kuin esimerkiksi hiomossa tai kokoojakonesalissa. WA Pers Ka:1.

ansiot olivat 15,80–16,80 mk ja alimmat 2,16–4,86 markkaa, lajittelijoiden ylimmät taas 20,20–20,45 mk ja alimmat 7,19–7,94 markkaa.²⁹⁹ Kiillottajat ja lajittelijat muodostivat siis työntekijäryhmän, jonka läsnäolo tehtaalla sen toiminnan alkuaikoina oli epäsäännöllisempää kuin aikapalkkauksessa olevien. He tulivat kun heitä tarvittiin, mutta heikon kauden varalle heillä täytyi olla myös muita tulonlähteitä tai ansaitsemismahdollisuuksia. Tehtaalta saatu tulo ei ollut vakaa.

Lajittelijat ja kiillottajat muodostivatkin tehtaalle sen alkuaikoina eräänlaisen ”free lancer” -ryhmän verrattuna päiväpalkkalaisiin ja jopa urakkapalkkauksessa oleviin miehiin. Tämä käy ilmi myös toiminnasta poikkeustilanteiden, kuten remonttien aikana. Esimerkiksi lokakuussa 1886 uusittiin kuivaamon uuneja, jolloin neljän viikon aikana kiillottajille tuli ansioksi vaivainen marka ja lajittelijoille 6–10,5 markkaa. Myös kuivaamossa ja kostutuskoneella työskenneltiin vain 5¾–6½ työpäivää, eltarissa (lämmittäjä) 12–13 työpäivää ja pakkaajista toinen teki 19 työpäivää, toinen 10. Sen sijaan hiojat, rasvarit, kokoojakononaiset ja prässimiehet ahkeroivat varsin normaalit 26–29 työpäivää ja ansaitsivat moninkertaisesti: naiset noin 30 markkaa ja miehet reilusta 50:stä 65 markkaan. Tehdas pyrki kuitenkin tarjoamaan korvaavaa työtä väliaikaisesti hyllyttämilleen päiväpalkkalaisille. Niin lämmittäjien, pakkaajien, kuivaamotyöntekijöiden kuin kostuttajienkin nimet löytyvät ulkotyöntekijöitten luettelosta, jonka mukaan he ovat tehneet kokonaisuudessaan kuivaamon uunien parissa varsin tyydyttäviä työviikkoja samalla palkalla kuin olisivat varsinaisesta työstään saaneet.³⁰⁰

Työviikon täydentäminen seka/ulkotöillä on naisten kohdalla erikoiseen tilanteeseen liittyvä poikkeus. Sen sijaan lämmittäjät ja pakkaajat olivat kesäaikaan usein ulkotöissä silloin, kun heidän työviikkonsa muuten olisi jäänyt lyhyeksi.³⁰¹ Miehillä on voinut olla helpompi osoittaa ulkotyömaalta heille sopivina pidettyjä töitä, mutta heidän palkkaamiseksi tuotannon katkosten aikana on vaikuttanut varmasti myös ajatus heistä kotitalouksien päämiehinä ja elättäjinä. Pyrkimys näyttäisi siis olleen turvata työn ja tilin säännöllisyys miehille ja päiväpalkatuille naisille ja pojille pitemmän katkon ollessa kyseessä. Sen sijaan urakkapalkkauksessa olevia naisia eli kiillottajia ja lajittelijoita korvaavan työn tarjoaminen poikkeustilanteessa ei näytä koskeneen. Satunnaisesti he ovat saattaneet tehdä palkkauden aikana esimerkiksi puolitoista päivätyötä, mutta muuten saaneet tulla toimeen omillaan.³⁰² Epätasaisesti ansioihin ”tottuneiden” lajittelijoiden ja kiillottajien oletettiin ilmeisesti tulevan toimeen muutenkin ja pysyvän käytettävissä vastaisuudessa myös ilman korvaavaa työtä.

299 WA Pers Ka:1 26.6.1885–9.7.1886. Silloin tällöin – esimerkiksi 26.6.–10.7.1885 ja 24.7.–7.8.1885 – lähinnä lajittelijoille ja kuivaamon naisille on tarjoutunut mahdollisuus kasvattaa tiliään markalla tai parilla pakkaamalla (”emballeradt”) hiokemassaa, jolloin 30 motista (”mottor”) maksettiin 3 penniä kappaleelta.

300 WA Pers Ka:1 luettelot 1.–29.10.1886. Täsmälleen ottaen hiojat rasvarit, kokoojakononaiset ja prässimiehet työskentelivät 25 ¾ –29 ¼ päivää ja heistä naiset ansaitsivat 29,90–30,18 mk ja miehet 52,50–65,80 mk).

301 WA Pers Lönestatistik Ka:1. Lämmittäjät 7.–21.8.1885 ulkotöissä 3 ½–7 päivää ja pakkaajina viidestä reiluun seitsemään päivään. Samoin esimerkiksi luettelossa 26.6.–10.7.1885 lämmittäjät ja pakkaajat työskentelivät 3 ½–5 päivää ulkotöissä ja 24.7.–7.8. 1885 vastaavasti 4–7 päivää. Samaan aikaan naisille ei tarjottu korvaavaa ulkotyötä.

302 WA Pers Lönestatistik Ka:1 1.–29.10.1886 ja passim.

Samalla tavoin urakkatyöläisten asema tehdasperheessä erosi päiväpalkkalaisista, kun tehdas 1880-luvulla maksoi työntekijöilleen vuokratilaa, ”hyrespennin-gar”. Tukea ei nimittäin maksettu lainkaan urakkapalkkauksessa oleville, ei sen enempää miehille kuin naisillekaan.³⁰³ Tässä mielessä urakkapalkkalaisiin ja heistä erityisesti naisiin näytetään suhtaudutun kuin itsenäisiin yrittäjiin: heidän palveluksiaan käytettiin sen mukaan kuin tarvittiin, mutta tehdas ei katsonut kantavansa vastuuta heidän kokonaistoimeentulostaan samalla tavoin kuin muiden työntekijöiden kohdalla.

Naisten, miesten, urakkatyöläisten ja päiväpalkkalaisten erilainen asema ”tehdasperheen jäsenenä” näkyy myös myöhemmissä remonteissa. Samalla niissä näkyy vanhalle paternalismille tyypillinen työsuhteen henkilö- ja tapauskohtaisuus. Korvaavan työn saanti ei määrätynyt täysin kategorisesti työtehtävän mukaan, vaan lopputulos on ollut jossain määrin tapauskohtainen ja strategia vaihteli jonkin verran eri tilanteissa. Harkinta koski kuitenkin vain naisia – miesten työllistäminen näyttää olleen itsestään selvää.

Esimerkiksi vuonna 1903 tehtaalla tehtiin jälleen isoja korjauksia, jotka kestivät noin kolme kuukautta heinäkuun alusta lokakuun alkuun. Korjausten aikana tehtaassa sisätyöläisistä jatkoivat työmaa- ym. korvaavissa töissä perusalkotyöläisten lisäksi kaikki tehtaassa sisällä työskennelleet miehet palkkausmuodosta riippumatta sekä vaihtelevasti 7–8 kuivaamon naista, 2–5 pahvinputsajaa (tuolloin kuivaamo ja pahvinputsaus vielä eroteltiin toisistaan), mutta vain satunnaisesti yksi lajittelija tai kiillottaja. Mielenkiintoista on kuitenkin, että kokoojakoneilla päiväpalkalla työskentelevät massakarhut jäivät kaikki remontin ajaksi kokonaan ilman töitä, mutta palasivat tehtaalle sen päätyttyä.³⁰⁴ Olivatko he kaikki naisia, joiden toimeentulon turvasi toinen perheenjäsen ja siksi heidät voitiin väliaikaisesti jättää ilman ansiota? Samantapainen kuvio toistui myös kuivaamon palon yhteydessä 1912.³⁰⁵

Pyrkimys turvata perheiden toimeentulo, mutta toisaalta myös tehtaalaisten erilainen asema poikkeustilanteissa, ovat piirteitä, jotka periytyivät tehtaassa itsenäi-

303 WA Pers Ka:1 heinäkuu 1885.

304 WA Pers Lönestatistik Ka:8 3.7.–8.10.1903.

305 Kuivaamo paloi 16.12.1912, minkä jälkeen maksettiin kaikille tehtaalaisille palkkaa palon seuranneelta kahden viikon jaksolta ilman tehtävänimikkeitä niin, että kaikki miehet olivat tehneet vähintään seitsemän päivätyötä, mutta naiset vain muutaman. Lisäksi naisista miltei kaikki kuivaamon ja kiillottamon naiset sekä kaksi lajittelijaa osallistuivat tiilien puhdistamiseen ä 0,75 p / tiili ja puhdistivat vaihtelevia määriä 400:sta jopa 3000 tiileen kukin.

Heti seuraavasta tilistä lähtien tammikuussa 1913 tehdas alkoi tuottaa pelkkää märkää puuhioketta, jolloin kuivaamotyöläisiä, kiillottajia, lajittelijoita ja lämmittäjiä lukuun ottamatta tehtaalaiset pääsivät takaisin varsinaiseen työhönsä. Kuivaamon korjaus tehtiin nopeasti: tammikuun lopulla töissä oli 26 kirvesmiestä, 12 muuraria ja 34 hanslankaria, joten työmaalla on riittänyt vilinää.

Jo helmikuun lopulla voitiin kuivaamossa taas jatkaa töitä, mutta siihen asti piti osan työttömäksi jääneistä naisista venyttää penniä. Lämmittäjämiehistä toinen sijoitettiin hanslankariksi, ja toinen taas työskenteli mm. prässillä ja pakkaajana, mutta tehtaassa naisista hanslankareina työmaalla pysyi palkkakaudesta riippuen 11–16 naista, joista suurin osa oli kuivaamotyöläisiä. Heidän lisäksen työssä nähtiin 2–3 kiillottajaa (Hilda Eerikkilä, Hulda Seppälä ja Hilma Ohman) ja kaksi lajittelijaa (Sara Kajander ja Anna Virtanen), eli täysin työttömänä oli 7–12 naista (mm. tunnettu lajittelija Maria Mattsson), jotka olivat lähinnä lajittelijoita ja kiillottajia. Tehtaan palosta WA Dir Ca:2 tehdään vuosikertomus toimintakaudelta 1912–1913; Ilmonen 1933, 16. Palkkaus-tilanteesta WA Pers Lönestatistik Ka:16 2.1.1913–27.2.1913.

Kuivaamon sisäosat paloivat joulukuussa 1912. Palon jälkeisessä poikkeustilanteessa osalle työntekijöitä järjestettiin korvaavaa työtä, mutta osa jäi työttömäksi, niin kuin myös suurten korjausten yhteydessä. Kuva: Verlan tehtaan arkisto.

seltä kaudelta edelleen 1920-luvulle, vaikka kiillottajien ja lajittelijoiden asema normalisoituikin pian muihin työntekijöihin nähden. Kun tehtaan patorakennelmat uusittiin ja tehdas seisoj remontin takia kesällä 1922, tarjottiin miehille jälleen muutamaa harvaa tai väliaikaista poikkeusta lukuun ottamatta korvaavaa työtä, mutta naisista suurin osa jäi työttömäksi. Korvaavaa työtä jaettaessa olivat tällä kertaa vahvimmissa massakarhut eli kokoojakoneiden naiset.³⁰⁶

Jo 1920-luvun alussa tehtaan tultua Kymin Osakeyhtiön omistukseen sekä kiillottajat että lajittelijat olivatkin siirtyneet aikapalkkauksen piiriin, eikä palkkausmuotoa voi enää pitää samalla tavoin erilaisen aseman perusteena tai siihen sidoksissa olevana tekijänä kuin aiemmin.³⁰⁷ 1920-luvulta lähtien tehdas tuotti säännönmukaisesti sekä pahvia että puuhioketta, mutta jos tuotteiden välillä jouduttiin valitsemaan, pahvitilaukset saivat etusijan.

306 Remontista ks. WA Dir Ca:2 vuosikertomus 1922; Ilmonen 1933, 21. Työntekijöistä remontin aikana WA Pers Ka:24 15.5.–15.9.1922. Ensimmäisellä poikkeuksellisella palkkakaudella 1.–15.6.1922 kaikki tehtaan tuotantolinjan miehet saivat korvaavaa työtä kahta pestinsä kokonaan päättäneitä lukuun ottamatta. Ulkotyömiehistä puuttui neljä, jotka mainittiin edellisessä palkkaluettelossa. Kokoojakoneen 14 naisesta seitsemän sai korvaavaa työtä, kuivaamon 12:sta neljä, mutta ei yksikään lajittelija tai kiillottaja. Seuraavalla palkkakaudella 16.–30.6.1922 työssä kävi viisi kokoojakonenaista, kaksi kuivaamon varista ja yksi kiillottaja, sitä seuraavalla (1.–15.7.) taas yllättäen 18 konenaista, viisi varista, viisi kiillottajaa ja neljä lajittelijaa. Viimeisellä palkkakaudella (16.–31.8.1922) ennen tehtaan käynnistämistä uudelleen oli työntekijöitä palkkaluettelossa kaikkein vähiten. Tuolloin mukana ei ollut yhtään naista, ja miehistäkin puuttui kuusi tuotantolinjalta ja kahdeksan ulkotyöstä verrattuna remonttia edeltäneeseen palkkalistaan. Lajittelutyötä uudelleen viidelle naiselle riitti remontin jälkeen ensimmäisen vasta 1.–15.10.1922.

307 WA Pers Ka:25 1.–15.9.1922: lajittelijoiden tuntipalkka 1,75 mk ja kiillottajien 1,65 mk. Vrt. esim. WA Pers Ka:24, passim.

Tehtaan historian ankarin pudotus tuotannossa ennen tehtaan lakkauttamisvaihetta sattui vuoteen 1940, jolloin kokonaistuotanto jäi tehtaan vuosikertomuksen mukaan alle puoleen edellisvuodesta huonon vesitilanteen takia. Pahvintuotanto pystyttiin kuitenkin säilyttämään lähes ennallaan, mikä tarkoitti työtä myös lajittelijoille ja kiillottajille, vaikka kokonaistyöntekijämäärä väheni teollisuustilastossa parillakymmenellä hengellä 115:stä 94:ään.³⁰⁸ Lajittelijoista ja kiillottajista olikin tullut työsuhteensa jatkuvuuden kannalta pitkälti samanlaisia tehtaalaisperheen jäseniä kuin muut tehtaan naiset olivat. Pitkän työsuhteen tehtaaseen luoneiden työntekijöiden asema oli melko vakaa, mutta tämän ”ydinjoukon” lisäksi tehtaalla työskenteli lyhyempiä jaksoja työntekijöitä, joista ei tullut koskaan samalla tavalla vakituisia tehtaalaisia kuin heistä.

Myös suhdannevaihtelujen tähden voitiin joutua poikkeustilanteisiin, joissa työtä oli tarjolla tavallista vähemmän. Tuolloin ratkaisuksi otettiin työviikon lyhentäminen. Talouselämyksen kiperimpään aikaan heinäkuusta joulukuuhun 1931 Verlan tehdas kävi vain viisi päivää viikossa.³⁰⁹ Työntekijämäärää ei siis vähennetty, vaan työntekijät pidettiin kiinni työsuhteissa, mutta leipä kapeni väliaikaisesti. Esimerkiksi lokakuun alussa 1931 monissa työntekijäryhmissä Verlan tehtaalla tehtiin kahden viikon aikana vain 70 työtuntia eli 35 työtuntia viikkoa kohden.³¹⁰

Anu Suoranta onkin todennut alityöajan käytön olleen tyyppillistä työnantaja-politiikkaa monilla teollisuuden aloilla, joilla koneiden seisottaminen ja uudelleen käynnistäminen ei sinänsä aiheuttanut suuria tappioita. Tekstiiliteollisuudessa 85 % alan työläisistä säilytti työpaikkansa laman aikana, mutta pahimmillaan viikoittaisella tasolla tehdyt työtunnit jäivät 23:een eli puoleen ”normaalista” 47 viikkotunnista. Kuitenkin alityöaika oli käytössä lama-ajan lisäksi jo ennen sitä ja myös sen jälkeen. Varsinainen työaika ei 1925–1939 noussut kutoma-alalla täyteen 47 viikkotuntiin kuin muutaman hetkittäisen piikin ajaksi, mutta työvoima sidottiin tehtaisiin tuotannon jatkumisen varmistamiseksi.³¹¹

Paperiteollisuudessa tilanne oli yleensä toinen kuin tekstiiliteollisuudessa, koska prosessin keskeyttäminen on hankalaa. *Sosiaalisessa aikakauskirjassa* vertailluista kahdeksasta teollisuudenalasta pisimmät työajat 1925–1934 olivat säännönmukaisesti paperiteollisuudessa.³¹² Paperiteollisuuden sisällä puuhiomot muodostivat kuitenkin poikkeuksen, jossa koneiden seisottaminen ja käynnistäminen oli tavanomaista toimintaa, eikä tuottanut ongelmia. Siten esimerkiksi vuonna 1941, kun

308 Verlan tehtaan tuotantomäärät liitteessä 2 ja työntekijämäärä liitteessä 3. Vuosi 1939 oli tehtaan kaikkien aikojen huippuvuosi tuotannon määrässä laskien, kun kokonaistuotanto ylitti 4800 tonnia. Seuraavana vuonna 1940 jäätiin alle 2100 tonnin, mutta kiillotetun pahvin tuotanto väheni kuitenkin ”vain” reilusta 2400 vajaaseen 1800 tonniin. Syyksi mainittiin nimenomaan erityisen matala vedenkorkeus. Talvisota ei sen sijaan aiheuttanut juurikaan häiriöitä tuotannolle lyhyitä ilmahälytyksiä lukuunottamatta. WA Dir Ca:2 vuosikertomus 1940.

309 WA Dir Ca:2 vuosikertomus 1931.

310 Tammikuun alussa (1.–15.1.1931) työntekijöitä oli tehtaan palkkaluettelossa yhteensä 108, ja työntunteja kertyi tuotantolinjalla pakkareita lukuun ottamatta 80–88 (pakkarit tekivät enemmän). Lokakuun alussa (1.–15.10.1931) työntekijöitä oli yhteensä 107, mutta työtuntien määrä tehtaan sisällä oli monilla vain 70 kahden viikon jaksolla, mikä tarkoittaa esimerkiksi viittä 7-tuntista työpäivää viikossa. WA Pers Ba:9 1.–15.1.1931 ja 1.–15.10.1931.

311 Suoranta 2000, 290–292; Suoranta 2001, 155–157.

312 *Teollisuuden työaika vuosina 1925–1934* 1935, 280–281.

edellisvuonna alkanut vesipula jatkui, työskenneltiin Verlan tehtaalla kesäkuusta joulukuuhun vain kahdessa 9-tuntisessa työvuorossa normaalin kolmen 8-tuntisen työvuoron sijaan, mikä tarkoitti tuotannon käynnistämistä ja seisauttamista päivittäin.³¹³ Tilanne hoidettiin kuitenkin jälleen niin, että vanhat työsuhteet pyrittiin säilyttämään. Tehtaan kokonaispalkkakulut pienenevät kesäkuun alun noin 65 000 markasta kesäkuun loppupuolen reiluun 35 000 markkaan ja joulukuun lopulla palkkakulut olivat edelleen vain noin 45 000 markkaa, mutta palkkaluettelossa kohteilivat silti lähes kaikki samat nimet kuin ennen kulujen supistusta. Näin ollen vain käteen maksettu summa työntekijää kohden jäi selvästi tavallista alhaisemmaksi.³¹⁴

Samalla kun tehdasyritys varmisti työvoiman saatavuuden myös jatkossa, se turvasi paternalistisesti työntekijöittensä toimeentuloa poikkeustilanteissa. Ideologiaan liittyi myös isänmaallisuus. Osaltaan palkkakulujen pienenemiseen ja työvuorojen järjestelyyn 1941 vaikutti nimittäin kesällä käynnistynyt jatkosota. Sotaan kutsutut 16 miestä pidettiin yhtiön palkkalistoilla osoituksena työsuhteen voimassaolosta ja oikeudesta palata siihen sodan päätyttyä, vaikka he eivät luonnollisesti nauttineet palkkaa poissa ollessaan. Samoin tehdasyhteisyys ja huolenpito sulki sisäänsä isänmaan ja yhteisyyden puolustuksessa vahingoittuneet henkilöt: tehtaalla kerrottiin työskentelevän kaksi sodissa invalidisoitunutta miestä, joille järjestettiin heidän vammojensa sallimia työtehtäviä.³¹⁵ Tehdasperhe ei siis hylännyt jäseniään, joiden se katsoi taistelevan tai uhrautuneen isänmaan puolesta.

Tehtaalaisen päivätyön arvon määritti työkatkoksen aikana tehtaan itsenäisellä kaudella hänen tavallinen työtehtävänsä. Vaikka rakennustyö lienee ollut kaikille varsin samantapaista, maksettiin siitä kullekin sen mukaan, mikä hänen päiväpalkkansa yleensä oli. Urakkapalkattujen kohdalla tilannetta jouduttiin soveltamaan: esimerkiksi 1913 remontin yhteydessä lajittelijoiden ja kiillottajien päivätyö arvioitiin 1 markan 55 pennin arvoiseksi eli samaksi kuin kokoojakoneilla (= kymmenen penniä enemmän kuin kuivaamossa). Pakkarit taas saivat samaa 2 markan 90 pennin palkkaa kuin prässärit, hiojat ja kuorijoista parhaiten palkatut neljä.³¹⁶ Työntekijän arvo määritettiin tällaisessa tilanteessa siis potentiaalisen ammattitaidon, eikä tehdyn työn mukaan. Näin säilytettiin kunkin työntekijän tulotaso sekä jonkinlainen käsitys siitä ”kuka kukin on” tehtaalaisten kesken myös työmaalla. Sekä toimeentulon turvaaminen että signaali arvonannosta ovat sitoneet ammattinsa hallitsevia työntekijöitä tehtaaseen myös tuotannon keskeytyksen jälkeiseksi ajaksi.

313 WA Bokf Gp:1 Uppgifter över Kymmene A/B werla Träsliperi & Pappfabriks verksamhet 1941.

314 WA Pers Ba: 18 1941 palkkaluettelot 16.5.–31.12.1941. Kesäkuun lopun palkkaluettelossa verrattuna kesäkuun alun tilanteeseen oli jopa kaksi uutta työntekijää. Viisi työntekijää ei saanut lainkaan palkkaa ja 15:n palkka jäi hyvin heikoksi, näistä 14 oli miehiä. Heinäkuun alussa ja joulukuun lopulla luettelosta puuttui edelleen 15 miestä, jotka olivat jo kesällä jääneet ansioitta tai ansainneet vain vähän.

315 WA Pers Ba: 18 1941 palkkaluettelot 16.5.–31.12.1941; WA Bokf Gp:1 vuosikertomus 1941 (Uppgifter över Kymmene A/B Träsliperi & Pappfabriks verksamhet 1941). Joulukuun lopussa 1941 yhteensä 16 palkkaluettelossa mainittua miestä ei nauttanut lainkaan palkkaa, mutta heidän nimensä olivat edelleen luettelossa. Seuraavan helmikuun 17. päivän tilanteena ilmoitettiin, että 16 tehtaan työntekijää oli kutsuttuina sotapalvelukseen.

316 WA Pers Lönestatistik Ka:16 2.1.1913.

Samanlaiseen johtopäätökseen työttömyysjaksonkin aikana ylläpidettävän hierarkian säilyttämisestä on tullut Isabela Mares, jonka mukaan ansiosidonnainen sosiaaliturva on tärkeää nimenomaan koulutetulle työvoimalle. Esimerkiksi saksalaiset työnantajat ilmaisivat vuonna 1925 huolensa, että työntekijät vaihtavat ammatia työttömyyskauden aikana, mikä oli epäsuotavaa, sillä ammattitaitoisesta työvoimasta oli vaikea pitää kiinni.³¹⁷ Verlan tehtaan yhteydessä ammattitaidoksi voidaan katsoa kunkin työtehtävän hallinta.

Verlan tehtaan korjausten yhteyteen sijoittuvat 1922 myös palkankorotukset. Tehtaalaisille rakennustyömaalla maksetut palkat olivat etenkin miesten kohdalla systemaattisesti korkeampia kuin tehdastyöstä maksetut ja ne jäivät sittemmin uudelle, korkeammalle tasolle.³¹⁸ 1930-luvun lama-ajan rakennustyöläisiä tutkinut Matti Hannikainen on todennut rakennustyömailla palkkojen olleen yleensä korkeampia kuin tehdasteollisuudessa, sillä niin kompensoitiin alan alituista työttömyysriskiä ja kausiluonteisuutta. Työvoimapula ja vilkas rakentaminen johtivat 1922 niinkin hyviin palkkoihin, että esimerkiksi muurarit eivät edes halunneet työehtosopimuksia, jotka olisivat voineet rajoittaa ansioiden nousua.³¹⁹ Verlan tehtaalla lieneekin kyse samasta ilmiöstä kuin aiemmin: rakennustyömaalle siirtyviä Verlan tehtaalaisia rohkaistiin pysymään tehtaan leivissä. Lisäksi varsinaisten ammattimiesten paikalle saaminen olisi voinut olla vaikeaa ja tulla vielä kalliimmaksi.

Tehdasperheen täysivaltainen jäsenyys ja tehdasyhteisyys tarkoittivat työsuhteen kannalta siis pyrkimystä turvata työntekijöiden taloudellinen turvallisuus myös poikkeustilanteiden aikana. Kaikki tehtaalaiset eivät olleet kuitenkaan tässä suhteessa samanarvoisia jäseniä perheessä, vaan toisten elanto katsottiin ainakin näennäisesti tärkeämmäksi kuin toisten. Tehtaan itsenäisellä kaudella urakkapalkkalaiset tulkittiin eräänlaisiksi ”free lancer” -yrittäjiksi, jolloin heidän asemansa oli päiväpalkkalaisia heikompi. Eriarvoiseen palkkaukseen ja asemaan tehdasperheessä vaikutti kautta tehtaan historian ilmeisesti myös tapa arvioida tehtaalaisten toimeentuloa perhekunnittain. Naisten jättäminen ilman korvaavaa työtä poikkeustilanteessa ei välttämättä tarkoittanut heidän hylkäämistään, vaan järkeilyä, jonka mukaan perheen pää eli mies elättäisi vaimon tai tyttären katkoksen aikana. Kun naisten tulot olivat joka tapauksessa miehiä pienemmät, olisi miehen ”lomauttaminen” ollut perheelle suurempi takaisku. Yksinäisten naisten asema tässä asetelmassa oli hankala, mutta jonkin verran tehtaalla näytetään käytetyn myös tapauskohtaista harkintaa.

317 Mares 2003, 24–28.

318 Tehtaan seisahtaessa kesäkuussa siirryttiin samalla myös päiväpalkkauksesta tuntipalkkaan, mutta kahdeksan tunnin työajan mukaan laskien kuorijat, hiojat, prässarit ja rasvarit saivat nyt 24 mk/pvä, kun aiemmin 18–18,25 mk; hollanterimiehet 22 mk, kun aiemmin 17,50; lämmittäjät 26, kun aiemmin 20 ja tehtaan naiset 10,40–12 mk, kun aiemmin 10–10,50 mk. Tavallisten tehdastöiden käynnistyessä syyskuussa korotettiin vielä kiillottajien palkkaa 12,80 markkaan päivässä. WA Pers Lönestatistik Ka:24 1.–31.5.1922; Ka:25 15.–30.6.1922; 1.–15.9.1922.

319 Hannikainen 2004, 110, 142–143.

OMAPÄISTÄ TYÖNTEKOA JA HUUMORIA

Saksalainen historiantutkija Alf Lüdtke on käsitteellistänyt ja analysoinut Oskar Negtin ja Alexander Klugen aiemmin kuvaamaa ilmiötä omapäisyys (”Eigen-Sinn”). Tällöin ”Eigen-Sinn” tarkoittaa työntekijöiden arkipäivän toimintastrategiaa, jonka avulla tutkijat ovat selittäneet työn, teollisen tuotannon, tuhoamisen ja sodan yhteyksiä. Työnantajat ja työntekijät on usein haluttu nähdä vain toistensa vastapoolleina, jolloin työntekijän ainoat suhtautumis- ja toimintavaihtoehdot ovat olleet alistuminen tai vastarinta. Vaikka vastarinnan muotoja voidaan tutkia ja eritellä hyvin hienosyisesti, on kaksijakoinen valta vs. vallattomuus, hallinta vs. alistuminen -lähtökohta usein kyseenalaistamaton. Lüdtken analysoima omapäisyys on eräänlainen kolmas vaihtoehto, joka pyrkii menemään proletariaattimyytin taakse ja ottamaan huomioon kunkin yksilön omat, moninaiset, tilanteesta toiseen vaihtelevat ja jopa ristiriitaiset käytösmallit. Maailma ei näyttäyty arjen tasolla mustavalkoisena ”me” vastaan ”he” taisteluna, vaan ennen kaikkea ”minän” erilaisina ratkaisuin eri tilanteissa. Omapäinen toiminta saattaa siis suuntautua yhtä lailla omia työovereita kuin työnantajaa ”vastaan”, mutta myös heidän puolestaan. Lähtökohta on kunkin työntekijän omat, vaihtelevat tarpeet.³²⁰

Omapäisyys onkin ilahduttavasti vapaa Seppo Knuuttilan kritisoimasta ”tyhmän kansan teoriasta”, jossa rahvasta ei pidetä kykenevänä luomaan omaa, vaan vain jäljittelemään ylempien yhteiskuntaluokkien kulttuuria, ja jonka mukaan sen henkiset pyrinnot voitaisiin johtaa nykyisen tietämyksen valossa tyhjentävästi korkeakulttuurista.³²¹ Monet tutkijat ovat todistaneet, ettei kansa ole tyhmää, kaikkeen alistuvaa massaa, vaan sillä on omat syynsä toimia niin kuin se toimii ja säilyttää itsekunnioituksensa tarpeen mukaan erilaisin, ei aina niin näkyvin vastustuksen muodoin.³²² Suomessa Kari Teräs on verrannut ”omapäisyyttä” sellaisiin käsitteisiin kuin arkipäivän vastarinta, karnevalismi ja kiistämisen kulttuuri, mutta toteaa käsitteen näitä moniulotteisemmaksi,³²³ niin kuin se onkin. Omapäisyys onkin hyödyllinen käsite tutkittaessa myös verlaalista työyhteisöä sekä yhteisyyden ja erillisyyden rajoja ja rinnakkaineloa.

Suomen kielessä omapäisyys samastetaan usein uppiniskaisuuteen.³²⁴ Vivahte ei kuitenkaan ole huono – Lüdtken mukaan omapäisyys-käsitteen historiaan kuuluu kasvatuksellinen katse. Omapäisiksi tai itsepäisiksi on kutsuttu esimerkiksi 1700-luvun porvarismaailmassa alempien yhteiskuntaluokkien jäseniä tai lapsia, jotka ”eivät vielä” täyttäneet kunnollisuuden ja ahkeruuden vaatimuksia ja joita ”sivistyneen” yhteiskunnan edustajat siksi pyrkivät kasvattamaan. Huomiota kiinnitettiin mm. ulkoiseen esiintymiseen ja olemukseen, jolloin normista poikkeavia pidettiin ”tyhminä”, ei-vielä-sivistyneinä.³²⁵

320 Negt ja Kluge 1981; Lüdtke 1993b, 9–13, 121; Lüdtke 1994, 139, 141–144, 146–147.

321 Knuuttila 1994, 23–26.

322 Scott 1990, 3–8 ja passim. Ks. myös Katajala 1994, 135, 137–139.

323 Teräs 2001, 27.

324 Vrt. Teräs 2001, 26.

325 Lüdtke 1994, 140–141.

Verlassakin työntekijöitä ”kasvatettiin” jopa kohtalaisen konkreettisesti erityisesti tehtaan alkutaipaleella. Tehtaan palkkakirja 1880-luvun puolivälistä paljastaa, että palkkaa säätelemällä voitiin rangaista rikkeistä ja opettaa tehtaan tavoille ja työhön. Heinäkuussa 1885 kuivaamon väki sekä toinen kostuttajapojista joutuivat maksamaan sakkoa (”plikt”) 50 penniä kukin, siis puolen päivän palkan, koska he olivat ripustaneet pahvit liian paksuihin nippuihin.³²⁶ Syyskuun lopussa samana vuonna prässimies Johan Seppälän palkasta vähennettiin kokonaista kaksi markkaa eli päivän palkka huolimattomuudesta työssä ja kiillottaja Helena Kukkolalta ja Thilda Mattssonilta kummaltakin markka eli kuivaamonaisen päivän palkka juoksemisesta tehtaalla. Kirjan suurimman sakon joutui maksamaan kuitenkin ulkotoyössä ollut David Penttilä, jonka palkasta vähennettiin syyskuun alussa 1885 kokonaista viisi markkaa töiden laiminlyömisen (”försumlighet”) tähden. Penttilä ei kuitenkaan heti ottanut opikseen, sillä seuraavassa huhtikuussa hän joutui maksamaan taas päivän palkan eli 1,80 mk (syytä ei mainittu) ja lokakuussa 1886 saman verran vanhasta syytä: töiden laiminlyömisestä.³²⁷

Elinkeinoasetus 1879 antoi työnantajalle mahdollisuuden laatia työntekijöilleen ”järjestysohjeita”, joilla oli laillisen sopimuksen voima, jos ne olivat esillä tehtaalla työntekijän ymmärtämällä kielellä. Työsäännöt yleistyivät kuitenkin hitaasti eri puolilla maata.³²⁸ Onkin mahdollista, että ”sakottaminen” ja kasvatukselliset periaatteet eivät Verlassa olleet säännöiksi asti kirjoitettuja, vaan perustuivat yksinkertaisesti työnantajan ja -johtajan paternalistiseen kasvatusvaltaan. Itse aiheutetut vahingot jouduttiin korvaamaan ja työntekijöiden piti mukautua tehdaskuriin. Helmikuussa 1887 hioja Karl Eriksson ja massakarhu Lena Perttilä joutuivat maksamaan kumpikin 25 penniä rikkoutuneesta lampun lasista, ja vain paria viikkoa aiemmin hioja Herman Kinnarilta oli särkynyt kokonaista neljä lasia, joiden takia hänen palkastaan vähennettiin markka. Kuivaamon Kalle Neuvoselta taas veloitettiin tammikuussa 1887 markka eli päivän palkka omapäisyydestä (”själfsväld”).³²⁹ Vaikka sakon syytä ei historioitsijan harmiksi läheskään aina ole merkitty ylös, kertovat merkinnät silti paljon siitä, miten tehtaalla tuli sen johdon näkökulmasta työskennellä: tunnollisesti, huolellisesti, arvokkaasti, ohjeita noudattaen ja työvälineitä varoen. Sakot olivat tehtaalaisten ansiotason huomioon ottaen melko suuria, joten ei ihme, että patruuna Kreidlia pidettiin ankarana miehenä, joka ”luk oikeuden sil kerral”.³³⁰

Myös 1890-luvun puolivälin palkkakirjasta löytyy merkintöjä sakoista, mutta ikävä kyllä niiden syitä ei ole enää laisinkaan kirjoitettu muistiin. Kiillottajien joutuminen liki jatkuvan sakotuksen kohteeksi kiinnittää kuitenkin huomiota. Elo-syyskuun vaihteessa 1894 kolme kiillottajanaista Eda Nykman, Eva Liisa Nisus ja Hilda Tolska joutuivat maksamaan markan sakkoa kukin, seuraavalla palkkakaudella taas heidän työtoverinsa Edla Kukkola, Maria Pekkalin ja Eva Liisa Kukkola ja

326 ”för att upphängt Pappen i förtjocka knippen”. WA Pers Lönestatistik Ka:1.

327 WA Pers Lönestatistik Ka:1.

328 Teräs 2001, 83.

329 WA Pers Lönestatistik Ka:1 passim.

330 *Kymi-yhtymä* 5/1951, 10. Muistitiedon anekdootti viittaa myös nopeaan päätökselyyn, ehkä jopa kiivauteen: rikkomuksen sattuessa ”oikeus” tai siis tuomio langetettiin saman tien.

sitä seuraavalla Maria Pekkalin jälleen kaksi markkaa. Ehkä liian monta hierinkäistä pääsi pilaamaan arkkeja? Ainakin seuraavasta palkkakaudesta lähtien luetteloon ilmestyivät erilliset pahvinputsajat.³³¹

Kasvatuksellinen ote liittyi myös työn ulkopuolisiin asioihin. Muistitiedossa on säilynyt kertomus, kuinka patruuna Kreidl kerran lähetti tervehtimättä vastaan tulleeseen työntekijän takaisin kotiin hakemaan sieltä sitä ”hyvää huomenta”.³³² Nenäkyyttä tehtaan varhaisen vaiheen johtajat eivät myöskään sietäneet, kuten käy ilmi seuraavasta kertomuksesta noin 1910-luvulta:

[...] sateisena päivänä patruuna [Kreidl tai todennäköisemmin isännöitsijä Andersin?] tuli ovesta tehtaseen ja totesi: ”Se sataa.” Tähän vaarin työkaveri vastasi näsäviisaasti: ”Jos huomenna sataa, se on kakssataa.” Silloin patruuna käski miehen menemään konttoriin hakemaan lopputilin! Osasipa patruuna niin hyvin suomea, että ymmärsi sutkauksen.³³³

Patruunan autoritäärisyydestä ja äkkipikaisuudesta kertoo myös muistelmä, jonka mukaan hän useampaan otteeseen kirosi Valkealan myllärin ulkorakennuksia, jotka olivat kovin lähellä tietä.³³⁴

Tehtaan kasvatuksellisista periaatteista kertovia sakkomerkintöjä ei löydy palkkakirjoista enää 1900-luvun puolella. Työsäntölaki 1922 velvoitti työnantajan laatimaan työpaikalle järjestyssäännöt, jos työntekijöitä oli vähintään kymmenen,³³⁵ mutta ikävä kyllä Verlan tehtaan yhteiset säännöt eivät ole säilyneet nykypäivään. Muistitiedon mukaan vielä toisen maailmansodan jälkeen tehtaan paikallispäällikkö agronomi Bruno Breitenstein saattoi kuitenkin asettaa työntekijöille sakkoja ei-toivotusta käytöksestä. Kahden miehen juopoteltua kuivaamon alakerrassa määräsi Breitenstein heidät maksamaan sakkoja sotainvalidikassaan, jota hän keräsi paikallisille miehille. Ilmeisesti sakotetut valittivat asiasta, sillä sotainvalidiliitosta soitettiin Verlaan ja ilmoitettiin, ettei heidän nimissään saa kerätä rahaa. Agronomi suutui, lähetti rahat Helsinkiin ja lopetti keräämisen.³³⁶ Paternalistisen vallan ja kasvatuksen aika alkoi olla lopuillaan.

Kasvatuksellinen, kurittamisella omapäisyydestä ”parempaan” käytökseen pyrkivä tulkinta on kuitenkin vain ”ylemmän yhteiskuntaluokan” näkemys siitä, mitä tapahtui. Kun tehdastavat oli sisäistetty, tuli omapäisestä ja riippumattomasta toiminnasta työntekijän tapa luoda ympärilleen ”oma tila” ja mahdollisimman hyvät työolosuhteet niin henkisesti kuin fyysisestikin, jolloin tehtaan tapojen perinpohjainen tunteminen oli vain eduksi ja mahdollisti niiden soveltamisen käytännössä itselle mukavimmalla tavalla.³³⁷ Tällaisesta riippumattomasta toiminnasta ja omapäisyydestä on paljonkin esimerkkejä verlalaisessa perinteessä. Esimerkiksi mestarin kierrosaikojen tunteminen salli vapaamman käytöksen niiden väliajoilla. Jopa kylän lasten kerrotaan tienneen mestarin tarkastuskierrosten aikataulut, jotta he

331 WA Pers Lönestatistik Ka:2.

332 VH 46/13.

333 VH 49/2.

334 ”Saattans Pyykila, vie pois nää rumat röttelöt.” Pukkila 2006, 17.

335 Kettunen 1994, 178; Teräs 2001, 84.

336 VH 16/3.

337 Lüdtke 1993, 48–51; Lüdtke 1993b, 88–94 ja passim. Vrt. Teräs 2001, 25–28.

osasivat ajoittaa ”asiattomat” käyntinsä tehtaalla niitten väliin. Muistitietoa aikuisen näkökulmasta 1940-luvun lopulta:

Se ol katos semmonen juttu ku iltapäivävuoroon ei sinne parantunu mennä, siell oli se ilta-päivämestari silloin siell tehtaalla, mutta täss yövuorossa usein se mestari sillai että se kävi sillon kymmenen aikaan ja se lähti vielä käymään kotona kahveella ja sitte siinä oli sellanen kuollu kulma [naurua], että nehän [lapset] tunsi ne niitten tavat sitten aika tarkkaan...³³⁸

Samoin kuin työntekijät mukautuivat tiettyihin tehdaselämän sääntöihin – joiden tulkintaa he tosin saattoivat venyttää mieleisikseen – he olettivat myös esimiestensä noudattavan vastaavia kirjoitettuja tai kirjoittamattomia sääntöjä. ”Työrauha” kuului työntekijällekin ja taistelusta sen ja ”oman tilan” puolesta huumorin keinoin kertoo *Kymi-yhtymään* tallennettu kasku, jonka tapahtumat sijoittunevat 1930-luvun alkuun tai jopa sitä edeltävään aikaan:

50 vuotta Verlan tehtaan palveluksessa ollut mestari Kronholm valvoi ankarasti, ettei tupakoitu tulenaroissa paikoissa. Kerran hän teki iltakierroksensa puolta tuntia ennen tavallista aikaansa ja tapasi erään miehen haikuja vetelemässä. Mestari nuhteli, johon toinen vastasi rauhallisesti: ”Mitäs sie kulet tääl ajattomil ajoil.”³³⁹

Tämän tyyppisissä kaskuissa ei ole mielenkiintoista vain itse tilanne, josta niissä kerrotaan, vaan myös tarinan toistaminen ja sen muuttuminen vähitellen anekdootiksi. Tehtaan hierarkiaa ei kyseenalaista vain tarinassa tupakoinut mies, vaan myös jokainen tarinan kertoja ja toisto.

Vuorotyössä syömisestä piti huolehtia itse työn ohessa, jolloin aika siihen osattiin ottaa työssä esiintyvistä tauoista. Esimerkiksi prässimiehet söivät puristamisen välissä, samoin kuin kokoojakoneiden naisetkin ”tytöt siinä vaan istuttiin orrella” (=koneen kaiteella).³⁴⁰ Kahvipullot lämmitettiin itse lämmitysputkien päälle tehdyillä arinoilla. Virallisesti kahtitaukoja ei työssä ollut, mutta ”olihan niillä pulloja mukana”, joutui myöntämään tehtaan mestarikin.³⁴¹ Kesäkuivaamo oli suurimman osan aikaa mestarin silmän kantamattomissa, ja kun puilla lämmitettävässä kuivaamossa eli suojassa työ oli hyvin rankkaa, osattiin kesäkuivaamon eli huvilan sallimat rennommat olosuhteet ottaa auliisti vastaan. Työn ohessa järjestettiin joskus jopa ylimääräiset kekkerit:

Kesäkuivaamo ol tarina erikseen. Mehän päästiin sinne ku kesälaitumelle, oltiin vapaasti, ruokatunnitkin pidettiin ja välitaukoja ja yks pantiin aina ovenrakosest kattoo vahtiin, että siell kävi se mestar useammin. Arvas varmaan, että tytöt vetää lonkkaa. Niin se [vahdissa olija] anto aina merkin ja me nähtiin, että nyt hälytys ja kaikki taas [työhön]... samaa työtähän me sielläkin tehtiin. [...]³⁴²

nainen, muisto tod. näk. 1930-luvun lopulta

338 VH 5/5.

339 *Kymi-yhtymä* 5/1951, 15.

340 VH 1/2. Ks. myös esim. TKU TYKL KTL 780/3, 780/22.

341 TKU TYKL KTL 780/17. Ks. myös TKU TYKL KTL 780/3, 780/22; VH 15/6.

342 VH 23/5.

Kesäkuivaamossa eli ”huvilassa” työskentelyolosuhteet olivat paljon mukavimmat kuin kuumassa ja kosteassa talvikuivaamossa. Kuva 1960-luvulta, Verlan tehtaan arkisto.

Samoin putsuupäivät otettiin vähän helpompina, ja työn ohessa ”kielet lauloivat”, kun työnjohto oli turvallisen matkan päässä: ”Putsaaminen ol ikävää hommaa, mut siinähan me saatiin rupattaakin, kun vaan herran silmä vältti”.³⁴³ Lämmitettävässä ”suojassa” tehtävän työn raskauden vastapainoksi oli ”variksilla” yleensä myös oikeus kesäaikaan käydä vilvoittelemassa järvessä ja näin säädellä itse työnsä rytmiä ja helpottaa olosuhteita, vaikka tästä oikeudesta käytiinkin välillä taistelua.³⁴⁴

Samalla tavoin miehet muokkasivat tarvittaessa työolojaan mukavammiksi. Pahvinkuljetuskärryn päällä laskettelusta olisi 1880-luvun palkkakirjaan epäilemättä ilmestynyt sakkomerkintä, mutta ainakin salaa niin voitiin tulla kesäkuivaamolta alas vielä sotien jälkeen.³⁴⁵ Aiemmin on kerrottu, kuinka prässimiehet koettivat häytytellä kokoojakonenaisia lukemisesta, mutta lämmittäjillä oli ”koiijassaan” täysi rauha tehdä mitä halusivat silloin kun työ sen salli, eikä kukaan ollut näkemässä. Niinpä lukeminen saattoi olla tyyppillistä ajanvietettä myös eltarissa.³⁴⁶ Liippimiehet taas saattoivat itse säätää turbiinien pyörimisnopeuksia, jos näytti siltä, että muuten ei yksinkertaisesti ehdi:

Vesiturbiini kun ol niin sitä piti aina kiertää ratista kun pantiin stop, että lakkas pyörimästä ja sitt taas aukastiin. Se ol meitin [hiojien] homma. Nopeutta joskus salaa pienennettiin tai suurennettiin. Salaa piti tehdä, ettei mestar näe, kun ei se oikein asiaan kuulu, mutta jos se vei liikaa, niin hätä ei lue lakia.³⁴⁷

mies, hiojaksi 1940-luvulla

343 VH 1/7. Ks. myös VH 23/3.

344 VH 23/1–2,4. Ks. luku eri-ikäisten kohtaamisista tehtaalla sekä Ahvenisto 2001, 11–14.

345 VH 1/5; VH 23/5.

346 VH 10/1.

347 VH 24/4.

Ilmeisesti 1930-luvulla kokoojakoneiden naisille määrättiin oletettavasti työturvallisuussyistäkin haalarit työasuiksi. Lukuisien muistitietojen mukaan asut eivät kuitenkaan miellyttäneet kantajiaan ja lopputuloksena oli, että niiden käytöstä luovuttiin vähitellen omin luvin.³⁴⁸ Vuosituhannen vaihteessa kerätyssä muistitiedossa vallitseekin työn suhteen ajatus, että jos työnsä vain hoiti kunnolla, ei esimiehillä ollut oikeastaan oikeutta puuttua muuhun käytökseen.³⁴⁹ Työn laiminlyöminen tai unohtus saattoi johtaa kuitenkin noloihin tilanteisiin kuten tikkusihdillä tai hiomakoneella:

[Hiomakoneen] Luukut kun laitto kaikki täyteen, niin kymmenenkin minuuttia sai huilata. Jos luukut pääsi tyhjäksi niin sitt tul kiire. Sen näk niistä tangoista, jotka meni sisään, sitä seurattiin aina, koska uuni tyhjenee, ettei pääse pahoi tapahtumaan. Jos pääsi osumaan kiiveen, niin tuli rautaa ja pahviarikit mustii täpliä täyteen. [...] Rasvamies hoiti tikkusihdin ja viltinvaihdon ja mitä koneilla tarvittiin. Sihdillä piti aika ahkeraan käydä, sitä tuli tikkua niin paljon, että muuten meni ylitte ja monta kertaa kävi, että lattiat lainehti siellä.³⁵⁰

mies, hiojaksi 1940-luvulla

Näin työn vaatimukset olivat ensimmäisinä: oman työn hoitaminen oli tavoite ja kunnia-asia, mutta itselle sopivimmalla tavalla. Myös kokoojakonesalissa osattiin käyttää työprosessiin kuuluvat tauot hyväksi muuhunkin kuin syömiseen ja ruumiin huoltoon. Koneiden tahti määräsi työskentelyn tahdin, eivätkä ”massakarhut” siksi voineet edes mestarin silmän alla esittää sen ahkerampaa tai laiskempaa kuin tuotanto vaati, vaikka ”täytyhän sitä joskus fuskatakin, antaa [arkin valmistumista kertovan] kellon soida”.³⁵¹ Ihan tahallaan ei mestareita kuitenkaan voitu tai haluttu ärsyttää ja siksi tarkastuskierrosten ajan pysyttiin omilla paikoilla:

Välillä kerkis juttelemaan, jos ol paksumpi pahvi. [...] Välillä oltiin nenät yhdessä siinä ja juteltiin, ku herroi rupes näkymään, nii piti mennä siitä sitten. Ne ei oikein tykänny, kun me oltiin keskustelemassa.³⁵²

nainen, tehtaalla 1940-luvulla

Ei siinä sen ahkerammin voinut mestarin katsoessa työskennellä, kun kellot soi kuitenkin omaa tahtiaan. Paitsi jos oli puhunut jonkun kanssa ja kerännyt isompaa kasaa, niin sitte piti mennä töihin. Joskus jutellessa tuli vähän enempi pahvia siihen.³⁵³

nainen, massakarhuna 1930-luvulta 1950-luvulle

Kukin työntekijä määritteli kuitenkin itse suhteensa työhön. Sääntöjen rajoja voitiin koetella parhaiten silloin, kun työ ja työtoverit tunnettiin hyvin ja keskinäinen luottamus oli vahva. Kokemattomampi ja vieraampi työntekijä ei uskaltanut ottaa

348 TKU TYKL KTL 780/70; 842/6; VH 21/3.

349 Ks. esim. VH 24/2; VH 41/7.

350 VH 24/3.

351 VH 21/2.

352 VH 11/3.

353 VH 21/2.

aivan samoja vapauksia kuin pitkään työssä olleet ”konkarit”. Kolmas massakarhu kieltääkin ”fuskauksen” mahdollisuuden:

Paksummaks ei saanu antaa mennä. En tiä mitä se ois tehny sille koneellekaan, kun se aina heti lähti pyörittämään uutta. Ja kyllä se rasvamies olis heti puuttunu ja kieliny mestarille, ett nyt ne muijat taas tek paksuu.³⁵⁴

nainen, massakarhuna lyhyen aikaa 1940–1950-luvulla

Selkeät sosiaaliset erot arjessa vaativat käsittelyä. Yksi tapa käsitellä yhteiskunnan vaikeita asioita ja epäkohtia on ollut huumori aina isäntä ja renki -suhteesta lähtien. Kustaa Vilkuna toteaa sääty-yhteiskunnan moniportaisine hierarkioineen tarjonnan erinomaisen mahdollisuuden tuottaa herravihaista tai yhteiskuntajärjestyksen nurinkurisena esittävää huumoria.³⁵⁵ Ulf Palmenfelt on puolestaan todennut Ruotsissa vitsien kautta käsiteltävän yhteiskunnan muutosta ja kipeitä kysymyksiä aina kansankodista, siirtolaisuudesta, työttömyydestä jne. lähtien.³⁵⁶ Nauru on tarvittaessa selkeä sekä julkisen että naamioidun vastarinnan muoto, jonka avulla mitätöidään vastapuolen valta-asema. Se on tapa osoittaa voimakkuutta ja halveksuntaa ja se poistaa pelon ja kunnioituksen.³⁵⁷

Verlassakin huumori ja ironia kuuluivat työntekijöiden omapäiseen maailmankuvaan. Ironiaa voidaan kuulla esimerkiksi toteamuksessa, ettei hiomakoneen pyörästäkään olisi patruunan mielestä saanut kuulua ääntä.³⁵⁸ Edelleen ironiaa on tarinassa, kuinka hiomomestari Kronholm tukkivaunun rikki mentyä oli sanonut nuhtelevasti: ”Onhan se kestäny 40 vuotta, mikäs sen nyt rikkoi”.³⁵⁹ Nämä jutut voidaan nähdä tarinoina kohtuuttomista vaatimuksista, mutta toisaalta ne antavat mahdollisuuden nauraa auktoriteetin ymmärtämättömyydelle ja ehkä saituudellekin.

Samaa ironiaa on nähtävillä Helsingin Sanomissa 18.6.1972 julkaistussa artikkelissa, jota varten on haastateltu Jalmari Seppälää. Siinä huomautetaan ohimennen esimerkiksi että patruunan pyntinki oli miltei yhtä suuri kuin tehdaskin, ja toisaalla sanotaan patruunan luulleen itseään puolijumalaksi, joka paimenteli ja kontrolloi maallista laumaansa. Sisällissodan jälkeen tilanne kuulemma vähän muuttui, herrat eivät olleet enää niin suuria herroja. Kuitenkin lopulta joudutaan toteamaan: ”Jalmari Seppälän ja monen muun muistot ovat varsin leppoisia, patriarkaalinen perinne toimi, vaikka etuja vähin erin pienennettiin.”³⁶⁰ Artikkelissa ei ole ilmaistu

354 VH 1/3. Ks. myös VH 42/14, jossa kertoja kieltää, että koneilla olisi ”joutanu juoruumaan”, kun tarkkana piti olla. Molemmat kertojat ovat olleet kokoojakoneilla työssä suhteellisen lyhyen aikaa verrattuna edellisiin kahteen.

355 Vilkuna 2000, 34.

356 Palmenfelt 1996, 148.

357 Peltonen U-M 1996, 269–272.

358 TKU TYKL KTL 780/56.

359 *Kymi-yhtymä* 5/1951, 10.

360 *Kymi-yhtymä* 5/1951, 10; *Helsingin Sanomat* 18.6.1972: *Verlan ruukista tuli tehdasmuseo. Pieni tehdas isot pamput*. Artikkelin kirjoittaja käyttää jopa sana luokkasota, mutta onko se Seppälän vai toimittajan valitsema sana? Folkloristille tuttu ilmiö on, että esim. eri yhteiskuntaluokkiin, sukupuoliin jne. kuuluvat henkilöt voivat kertoa samoja tarinoita, mutta antaa niille eri merkityksen. Ks. esim. Knuutila 1996, 82–89. Näin esimerkiksi tarina patruunasta, joka komensi työläisiään hakemaan iloisempaa ilmettä kotoa ja vasta sitten tulla töihin, voidaan tulkita joko

sitaatteja, joten on mahdoton tietää, paljonko ironiasta on Seppälän ja paljonko toimittajan, tai onko pilkettä silmäkulmassa ollut alun perin vielä enemmän.

Huumorin terä saattoi kohdistua kuitenkin myös työtoveriin, kuten seuraavassa kertomuksessa:

Torpan Eero oli yövahtina tehtaassa. Aamupuolella yötä hän meni salaa nokkaunille suojan kuumaan alakertaan. Kun hän sitten hikipäässä kömpi sieltä ihmisten ilmoille ja lämmittäjä Viiksi-Pukkilan juttusille koijaan, hän kehaisi: ”On ollu pirummoist röykytöst koko yö.” Pukkilaa huvitti Eeron valehtelu. ”Vaikka makas siel kuumas, että ol silmälokot vettä täys”, tuumi Pukkila.³⁶¹

Omapäiseen, riippumattomaan toimintaan kuuluvat siis esimerkiksi luvattomat tauot, pilailu, kujeilu ja anekdoottien kertominen, mutta Lüdtken mukaan myös päiväuniin uppoutuminen, pakkoihin alistuminen ja jopa vihamieliset teot kuten työtoverien työkalujen varastaminen. Omapäisyyttä ei suunnattu varsinaisesti ”kehtään vastaan” vaan ennemmin ”omasta puolesta”. Kun niikseen tuli, se oli yhdessä olemista (”mit-anderen-sein”) ja yhteisyyden luomista, mutta tarpeen tullen myös itseksensä olemista (”bei-sich-sein”) ja etäisyyden ottamista kaikkeen ja kaikkiin, myös työtovereihin. Omapäisyys auttoi yksilöä selviämään, mutta samalla teki tilaa myös jatkuvalla läheisyydelle, sietämiselle ja mukanaolemiselle.³⁶²

Työporukoissa urakatyötä tekevä oli porukan rytmin, ryhmäkurin ja -ehtojen alainen. Näin esimerkiksi urakalla työskennelleistä hiomapuun nostajista kerrotaan, että taukoja ei työssä paljon maltettu pitää. Sateella vedettiin vain mustat öljykangastakit päälle ja kumihanskat käteen, jotta märkiä, liukkaita puita oli helppompaa käsitellä.³⁶³ Porukoiden edut saattoivat mennä myös ristiin, mikä aiheutti konfliktitilanteita.³⁶⁴ Muilta tehtailta on lukuisia esimerkkejä työläisten kesken vallinneesta kurista, urakoiden ja työrytmin ”säätelystä”, sillä liian ahkera työ ja paksumat tilipussit aiheuttivat yleensä ennen pitkää palkkaehtojen muuttamisen ja vaatimusten kovenemisen.³⁶⁵ Verlassa vastaavasta ei ole säilynyt muistitietoa. Esimerkiksi ulkotyömaalla olisi kuitenkin luontevaa ajatella työn tahdin ja taukojen ajankohtien ja pituuden määräytyneen jossain määrin kollektiivisesti.

ylenpalttiseksi tyranniaksi, joka tunkeutuu niinkin intiimille yksityiselämän alueelle kuin tunteisiin ja niiden ilmaisuun, tai patruunan oman iloisen luonteen ilmaisuksi, välittämiseksi tai leikinlaskuksi. Kumpi siis tulkinnoissa puhuu, työmies vai toimittaja? Ehkä molemmat. Seppälä ensin ironiaa käyttäen, sitten toimittaja tuoden tätä piirrettä tarkoituksellisesti esiin tai tulkiten sitä omasta maailmankuvastaan käsin.

361 WA Muistitietoa Verlasta II, 1.

362 Lüdtke 1993, 48–51, 55–57; Lüdtke 1993b, 140, 143 ja passim; Lüdtke 1994, 150–151. Vrt. Teräs 2001, 25–28. Lüdtke onkin pyrkinyt selittämään 1900-luvun historiallisia katastrofeja, I maailmansotaa ja fasismia nousua, sekä työväestön mukautumista niihin omapäisyyden perinteen avulla. Omapäinen toiminta oli tapa sietää toimintaa (esim. tehdastyön monotonisuutta ja pakkoja), jota ei voinut sietää. Lüdtke 1993b, 12, 150, 186 ja passim.

363 VH 15/2.

364 Esimerkiksi puiden pinoajat ja sirkkelimiehet saattoivat olla toistensa tiellä, mikä aiheutti toisinaan tunnelman kuumenelmistä. Talvi 1964, 18.

365 Magnusson 1987, 244 ja passim; Teräs 2001, 124–136.

Ystävyysuhde saattoi saada työntekijän auttamaan toista hädän tullen,³⁶⁶ mutta muistitieto kertoo toisaalta myös, että esimerkiksi lajittelussa hitaampia ei autettu, vaan heidän oli tehtävä töitä vaikka ruokatunnilla pysyäkseen vauhdissa.³⁶⁷ Esimerkiksi Karkkilaa tutkinut Kirsti Salmi-Niklander onkin todennut yrityksen olevan ja olleen julma yhteisö niille, jotka eivät olleet yhtä taitavia kuin muut.³⁶⁸ Työtoveruus saattoi olla jutustelua, yhteisyyttä ja jaettua ammattiylpeyttä, mutta myös omien etujen valvomista vaikka toisten kustannuksella.

Yksi työnjohtoon nähden, mutta myös työntekijöiden välillä kitkaa aiheuttanut tilanne oli työntekijän myöhästyminen tai poisjääminen työstä. 1970-luvulla kerätyn muistitiedon ja Henri Nordbergin mukaan Verlan tehtaan työntekijöillä ei ollut tapana myöhästyä, eikä pienistä myöhästymisistä rangaistu. Kerrotaan, että pienin aikayksikkö, jonka vanha ylimestari Kronholm tunsu, oli ”varttipäivä”. Jos vuorotyöntekijä kuitenkin myöhästyi, oli edellisen työskenneltävä, kunnes toinen saapui, mikä sovittiin työntekijöitten kesken ja korvattiin sitten työnä. Sairastapausten sattua saattoi työntekijä joutua työskentelemään puolitoista löysää peräkanaa.³⁶⁹ Vaikka ylityöstä toki maksettiin, nämä äkilliset tilanteet olivat työntekijöille tuskin mieluisia sen enempää kuin työnjohdollekaan. Esimerkiksi tammikuussa 1947 työnantajan edustaja esitti tehtaan tuotantokomitean kokouksessa ”toivomuksen työväestölle, ettei tästä lähtien saa jäädä tulematta vuorollaan työhön ilman edeltä käsin saatua asianomaista lupaa paitsi tietysti äkillisissä sairaustapauksissa, koska tällaisesta menettelystä etenkin vuorotyössä koituu kiusallisia tilanteita toisille työläisille samoin kuin työnjohdollekin.”³⁷⁰ Samoin eräs massakarhu muistelee myöhästymistilanteita:

[...] se ei ollu oikeen meidän mieleen. Ett kyl se pitää töihin tulla sillon ku aika on. Vähä jotain sanaharkkaa siinä sit, ett mikä on ollu syy, ettei oo kerinny. Kaikki yleensä piti jämpitisti, ettei myöhästyny. Siin piti sitt odottaa niin kauan ett toinen tul. Se olkii pa-

366 Esimerkiksi seuraavassa massakarhun kertomuksessa: ”Ei se tehdas mikään paha paikka ollu, mut mie en oikein niistä löysitöistä... Mie olin siinä koneilla, inhottavaa ol ku tuli kerran oikein hienoo pahvii, ja mie ajattelin, ett mie ne kerkiä millään, niin ”Maija” sano, ett mie siivoon sinulle. Mutta sitt se loppu, tottahan siellä toiset täyty tehdä valituksen, sitä tuli niin mahottomasti ja ohutta vielä, ettei niitä repiny.” VH 19/2. Tilanne on ollut mieleenpainuva, sillä kertoja palaa aiheeseen haastattelun aikana vielä uudelleen: ”Tehtaalla ei ollu vaikea oppia, mutta kerran ol ainakin niin ohkaset pahvit ja niitä tul kauheasti, etten mie meinannu keritä. Ett ”Maija” autto ja siivos, että mie kerkisin aina vetää pois ne arkit, ol vielä kesäloma tulossa. Mitenkä niit tul niin sakiaan, oliko joku jotain koiruutta tehny, mutta ”Maija” sano, että auttaa, kun näki, että taakkaa on.” VH 19/6.

367 TKU TYKL KTL 780/22. Kiillottajille ja lajittelijoille maksettu urakkapalkka eriteltiin henkilökohdittain kullekin jo 1880-luvulla, mutta muutamaa palkkakirjassa esiintyvää poikkeusta lukuun ottamatta jokaisen ilmoitettiin kiillottaneen tai punninneen tasan yhtä paljon pahvia kuin työtoverinsa. Joko kyseessä oli ryhmäurakka, kuten kuorijoilla myöhemmin tai sitten pahveja annettiin päivittäin sama metri- tai kilometri määrä jokaiselle työntekijälle, jolloin kukin vain suoriutui omasta pinostaan. WA Pers Ka:1 26.6.1885–9.7.1886 ja passim.

368 Salmi-Niklander 1999, 135.

369 Nordberg 1974, 61. Ks. esim. TKU TYKL KTL 780/2; 780/17; 780/22. Varttipäivän käsite kuvastaa tehdastyön hidasta siirtymistä yhä tarkempaan aikapalkkaan. Tehtaan alkuvaiheessa palkka maksettiin päiväpalkkana, jolloin varttipäivä on luonteva yksikkö. Myöhemmin käyttöön tulivat tuntipalkat, jolloin mittaustarkkuus on jo huomattavasti suurempi.

370 WA Pers Tuty Ca:1 tuko ptk 11.1.1947 § 6.

hempi juttu, jos ol pois ja sairaana, ett piti sitt pyytää joku siihen. Joku joutu tekemään kaksikin löysiä peräkkäin, ku eihän sitä voinu konetta jättää.³⁷¹

nainen, massakarhuna 1940-luvulla

Työntekijöiden saattoi kuitenkin olla vaikea puuttua toisten työskentelyn epäkohtiin virallisten käskysuhteiden puuttuessa. Kun tuotantokomiteassa 1949 käytiin läpi Suomen Kartonkiyhdistyksen laatuvalituksia koskevaa kiertokirjettä, toivoivat työntekijöiden edustajat, että nimenomaan mestarit kiinnittäisivät suurempaa huomiota ”työn kehitykseen” ja totesivat, että työntekijän on vaikea neuvoa toista työntekijää.³⁷²

Vaikka patruuna ja hiomomestari vallitsivat Verlaa ja tehtaan tapahtumia virallisesti, loivat työläiset itselleen sinne kukin oman valtakuntansa niinä aikoina ja siihen tilaan, joka kuului heille. Tiettyihin rituaaleihin oli alistuttu – mestarin kierroksen aikana tehtiin kaikki juuri niin kuin piti. Mutta vastapalvelukseksi tästä sovinollisuudesta tuli mestarin pitää myös kiinni ”omasta puolestaan sopimusta”, eikä ilmaantua paikalle milloin sattuu. Näin hierarkkinen suhde työntekijöiden ja johtoportaan välillä voidaan todella nähdä jossain määrin molemminpuolisena tasapainotteluna tiettyjen reunaehtojen välissä. Samalla omapäinen toiminta vapauttaa yksilön luokkadikotomiasta toimimaan yksilöllisesti ja riippumattomasti myös työtovereihin nähden. Tehtaan työn maailman säännöt eivät olleet pelkästään sen johdon ”ylhäältä” sanelemia, vaan ajan mittaan vakiintuneiden ja työtehtävien ominaislaadun mahdollistamia sekä omapäisen toiminnan muodostamia käytänteitä. Tehtaan johto samoin kuin työtoverit saattoivat asettaa vaatimuksia kanssakäymiselle, mutta niiden toteutumisen ratkaisi viime kädessä jokainen yksilö itse.

TEHDASTYÖN LUOMA YHTEISYYS

Itse tehdastyö yhdisti osaa verlalaisista ja muodosti heistä näkökulmasta riippuen tiiviimmän tai löyhemmän kokonaisuuden – ne jotka olivat Verlan tehtaalla töissä. Suurimman osan kyläläisistä koettiin olevan tehtaalaisia, mutta työntekijöitä saapui tehtaalle myös lähikylistä. Kun tehdas pysyi parhaimmillaankin korkeintaan noin 160 hengen työllistäjänä Verlassa, tehtaalaiset yleensä tunsivat tai ainakin tiesivät lähes kaikki toisensa. Tehdas yhdisti miehiä ja naisia, jotka siellä vallitsevasta sukupuolten välisestä työnjaosta huolimatta kohtasivat työssään päivittäin ylittäen ja samalla tehden näkyviksi sukupuolten välisiä raja-aitoja ja erilaisuutta. Vielä voimakkaammin tehdastyö yhdisti eri-ikäisiä työntekijöitä, sillä nuoret ja vanhat työskentelivät useimmissa ammattiryhmissä rinta rinnan. Tehtaalaisten kesken ei työnjohtoa ja virkailijoita lukuun ottamatta koettu olevan kovinkaan suuria eroja, eikä tehtaalla vallinnut mitään yhteistä, kaikkien tunnistamaa arvojärjestystä eri työtehtävien kesken, vaikka ”ammattimiehet” tunnistettiin kyllä omaksi porukakseen. Tämäkään ero ei ollut ainakaan kaikkien mielessä kuitenkaan kovin suuri tai merkittävä ja se on luultavasti muuttunut ajan myötä.

371 VH 11/4.

372 WA Pers Tuty Ca:1 tuko ptk 12.1.1949 § 4.

Tutustuttaessa tehdastyöhön ja sen tekijöihin tarkemmin, käy kuitenkin ilmeiseksi, että

- 1) yhteiskunnassa laajemmin vallitsevat kulttuuriset normit vaikuttivat yhteisyyden syntyyn, jäsentymiseen ja puuttumiseen myös tehtaan ja yhdiskunnan sisällä (esim. jako miesten ja naisten töihin, palkkauksen tarkastelu miehisestä näkökulmasta, yhteiskuntaluokkien väliset erot eli ”säädynmukaisuus”)
- 2) jo itse tehdastyö loi erilaisia yhteisyyksiä tehtaan alaisuuteen ja paikoitellen myös erotti työntekijöitä toisistaan (esim. erilliset työpisteet, erilaiset työporukat, yhteistyö tai yksinäinen työ, mahdollisuudet taukojen pitämiseen tai niiden puuttuminen, sisätyö vs. ulkotyö, ammattitaidon vaatimukset, työtehtävien ristiriidat)
- 3) tehdasyhtiö jäseni ja hajotti yhteisyyttä asettamalla eri työntekijäryhmien työlle erilaisia ehtoja ja kohtelemalla eri työntekijäryhmiä toisistaan poikkeavalla tavalla (esim. erilaiset palkkausmuodot ja palkan suuruus, toisistaan poikkeava työsuhdeturva, käskytyssuhteet)
- 4) erilaisten yhteisyyksien rinnalla elää yksilö omine tavoitteineen ja pyrkimyksiineen ja tarpeen tullen yksilö irrottautuu yhteisyydestä, jos minän etu niin vaatii (esim. yksilölliset työurat, keskinäinen kilpailu, omapäisyys).

5. TEHDASPATERNALISMI

Luvussa mietitään ensin kuka oli Verlan varsinainen patruuna ja tutkitaan sitten, kuinka Verlan tehdas vaikutti yhdyskunnan yhteisyyteen harjoittamallaan paternalistisyyppisellä työnantajapolitiikalla perustamisestaan 1910-luvulle asti. Työnantaja-politiikan avulla rakennettiin yhteisyyttä tehdasyhdyskunnassa, mutta myös jäsenettiin ja hajotettiin sitä eri tavoin. Kaikki yhdyskunnan jäsenet tai tehtaan työntekijät eivät olleet samanarvoisia tai samanlaisia tehtaalaisperheen jäseniä. Asiaa on lähestytty jo edellisessä luvussa taloudellisen turvallisuuden näkökulmasta, joten tässä luvussa paneudutaan erityisesti tehdasyhtiön harjoittamaan sosiaaliseen huoltotyöhön, sivistystyöhön ja yhteenkuuluvuuden tunteen herättämiseen ”lahjojen” kautta ennen 1910–1920-lukujen vaihteen tuomaa murrosta.

KUKA OLI VERLAN PATRUUNA?

Verlan ensimmäisenä patruunana on pidetty itävaltalaisyyntyistä Gottlieb Kreidlia, ja hänen aikakauttaan Verlassa tyyppiesimerkkinä paternalistisesta tehdasyhdyskunnasta. Tässä luvussa oletetaan patruunan henkilössä yhdistyvän kaksi asiaa: toisaalta patruuna on vallankäyttäjää, hänellä on päätösvalta tehtaassa sen omistajana ja johtajana, toisaalta hän on huolenpitäjä. Pelkkä omistajuus ei riitä patruuna-nimikkeen ansaitsemiseen, ellei omistaja ole myös työläistensä tunnistama ”isähammo”. Toisaalta myöskään pelkkä palkatun johtajan asema ei riitä todelliseksi patruunaksi pääsemiseen. Patruuna olisi siis ideaalimuodossaan ja tiukimmassa määrittelyssä tehtaassa ja tehtaalaisten itsevaltainen johtaja sekä paperilla että käytännössä.

Jokaisen museokierroksen alussa näytettävä lyhytelokuva *Näin tehtiin Verlassa käsipahvia* kertoo:

Ruukkikylän keskus oli Verlaa pitkään hallinneen patruuna Gottlieb Kreidlin kartanomainen rakennus, patruunan pyytinki, jota ympäröi ulkomaisia puita kasvava, hyvin hoidettu puisto. Jo viime vuosisadan lopulla Verla kehittyi omaleimaiseksi ruukkikyläksi, jota patruuna patriarkalisesti hallitsi. Sama tapa vallitsi työläisperheessäkkin: isäntä oli isäntä ja vaimon oli oltava hänelle kuuliainen. Tehdas perusti verlalaisten lapsille vuonna 1890 kansakoulun. Samoihin aikoihin sytytettiin Verlassa ensimmäinen sähkölamppu, perustettiin sairaus- ja hautausapukassa ja pieniä eläkkeitäkin alettiin maksaa.¹

Jo tässä lyhyessä kuvauksessa on läsnä sekä patriarkaalinen, miehinen, yhteisö että kaksi paternalismiin usein liitettyä elementtiä: yhtäältä isällinen huolenpito, toi-

¹ *Näin tehtiin Verlassa käsipahvia* 1964.

saalta hallinta ja tottelevaisuuden vaatimus. Kreidlista syntyy kuva edistyksellisenä huolenpitäjänä, jonka ansioksi edellä mainitut sosiaaliset etuudet laskettiin. Toisaalta kukaan tuskin on asettanut kyseenalaiseksi patruunan auktoriteettia ja vaikutusvaltaa pienessä kylässä. Samalla kuvaus täyttää myös patriarkaliskin määritelmän: patruuna hallitsi niin kuin isä kyläänsä, mutta Verla oli yleisesti ottaen myös laajemmin miesten hallitsema yhdyskunta.

Kreidlia voidaan pitää Verlan toisen tehtaan perustajana ja yrityksen alkuunsaattajana, sillä juuri hänelle Hugo Neuman myi Verlankosken tonttinsa myllyineen, turbiineineen ja koskioikeuksineen 15 000 Suomen markasta. Kauppakirja on tehty Helsingissä 8.11.1881 ja sen on allekirjoittanut ostajana yksin Kreidl.²

Joissakin tulkinnoissa kunnia yrityksestä on kuitenkin annettu viipurilaiselle konsuli Wilhelm Dippellille, joka oli harjoittanut teollisuustoimintaa jo aiemmin. Tällöin Kreidl olisi esiintynyt Verlankosken ainoana ostajana, koska häntä pidettiin sopivampana Neumanin silmissä.³ Vastaavaa menettelyä harkittiin ainakin myöhemmin 1896, kun hiomomestari Kronholmin suunniteltiin toimivan välimiehenä Verlan Puuhiomon ja Pahvitehtaan ostaessa Verlankosken toisenkin rannan omistukseensa.⁴

On kuitenkin mahdollista, että Kreidl alkoi etsiä itselleen yhtiökumppaneita vasta tontin ostettuaan. Huhtikuussa 1882 tehdyssä sopimuksessa, jossa tehtaalle vuokrataan lisää maata Puolakan tilalta 50 vuodeksi eteenpäin, on osallisena Kreidlin lisäksi Kymintehtaan saksalainen paperimestari Louis Hänel, ja Wilhelm Dippellin nimi ilmestyy mukaan papereihin syyskuussa kirjoitettuun yhtiösopimukseen.⁵ Näin yhtiön osakkaat olisivat tulleet mukaan yritykseen yksi kerrallaan.

Kreidlilla oli joka tapauksessa tiedollisesti ja taidollisesti hyvät edellytykset ryhtyä tehtailijaksi. Hän oli tullut Suomeen Itävallasta Kuusankosken tehtaan paperimestariksi syksyllä 1874 ja Veikko Talven mukaan hänen tulonsa oli yhtiölle suuri onni. Ensimmäiset ulkomaalaiset mestarit oli nimittäin jouduttu irtisanomaan ennen sopimuskauden päättymistä, kun hioketta ei valmistunut laskettua määrää, pahviarkkeja meni piloille ja lumppuja kului liikaa. Kreidl sen sijaan osasi käsitellä väkeä ja osoittautui muutenkin kyvykkääksi, hänet nimitettiin tehtaan teknilliseksi johtajaksi ja hänen merkityksensä oli sitäkin suurempi, kun isännöitsijät vaihtuivat Kuusankoskella tuolloin tuhkatihään.⁶

Verlankoski sijaitsee vain reilut 20 kilometriä Kuusankoskelta pohjoiseen, joten tieto sen olemassaolosta lienee kantautunut melko helposti mm. metsästystä harastaneen Kreidlin korviin. Hän saattoi käydä paikan päällä tutustumassa kosken mahdollisuuksiin ja seitsemän vuotta Suomeen muuttonsa jälkeen hän siis hankki tontin omistukseensa. Kreidl ei ilmeisesti antanut silloisille työnantajilleen juurikaan vihiä aikeistaan, sillä Kymin Osakeyhtiön historioitsija Victor Hoving kertoo tehtaan johtokunnalle selvinneen sanomalehdestä, että mestari oli kenellekään asiaa mainitsematta anonut oikeutta oman puuhiomon perustamiseen. Kun Kuusan-

2 WA Jur Protokoll och kontrakt Ca:1: kauppakirja 8.11.1881.

3 *Kotimaisen teollisuuden albumi* 1913, 399 vrt. Ilmonen 1933, 5; Hoving 1947, 368–371.

4 Ilmonen 1933, 40.

5 WA Jur Protokoll och kontrakt Ca:1: maan vuokrasopimus 21.4.1882 ja yhtiösopimus 23.9.1882.

6 Talvi 1979, 57.

kosken tehtaalla raivosi vielä tulipalo vain kuukausi kauppojen tekemisen jälkeen ja tuhosi sekä paperitehtaan että puuhiomon, katsoi johtokunta Kreidlin toimen Kuusankoskella päättyneen, kun kerran tehdastakaan ei enää ollut.⁷

Mutta minkälaisiksi muodostuivat Verlan kolmen yhtiömiehen roolit? Syyskuun 23. päivänä 1882 Verlassa allekirjoitetun yhtiösopimuksen mukaan Dippell, Hänel ja Kreidl sijoittivat kukin 30 000 markkaa yritykseen, ja voitot ja tappiot jaettaisiin tasan heidän kolmen kesken, mikä asetti yhtiömiehet hyvin tasa-arvoiseen asemaan. Jokainen yhtiömiehistä oli velvoitettu työskentelemään tehtaan eteen ja palkaksi tästä he saivat nostaa yhtiön tililtä kuukausittain 500 Suomen markkaa omaan käyttöönsä. Tasapuolisuus yhtiössä korostui vielä säädöksissä, joissa määrättiin tarvittavan kaikkien kolmen suostumus suuriin päätöksiin kuten velan ottamiseen yhtiön nimissä, maan, koneiden, rakennusten tai metsän ostamiseen. Muutoin tehtävät oli jaettu niin, että Kreidl ja Hänel vastasivat tehtaan käytännön toiminnasta, kuten työntekijöiden ja virkailijoiden palkkauksesta ja raaka-aineiden ostosta, ja Dippell liiketoiminnan kaupallisesta puolesta. Gottlieb Kreidlilla ja Louis Hänelillä oli yhtiön nimenkirjoitusoikeus yhdessä, mutta Wilhelm Dippellillä yksin, kenties heidän tulevia asemapaikkojaan ajatellen.⁸

Kreidl pyöritti toimintaa Verlassa ja Dippell saattoi toimia Viipurin toimistostaan käsin, mutta oliko siis myös Hänelin alun perin tarkoitus asettua asumaan Verlaan? Tarkkoja tietoja tehtaan alkuvaiheen järjestelyistä ei ole säilynyt, mutta Hänelin oleskelusta Verlassa ei ole mitään viitettä. Jaalaan muuttaneiden kirkonkirjoissa hänen nimeään ei näy, eikä häntä myöskään löydy vuoden 1885 henkikirjoista. Kun yhtiösopimus uusittiin 1892, hän allekirjoitti sen omasta puolestaan Dresdenissä ja 1896, kun yhtiö ilmoittautui kaupparekisteriin, hänen asuinpaikkaan nimettiin Dresden.⁹ Tehtaan käytännön toiminnan valvominen ja hoitaminen näyttää siis langenneen Kreidlin osalle, jonka avuksi palkattiin Herman Kronholm. Kreidl mainitaankin myöhemmissä historiikeissa yhtiön isännöitsijänä.¹⁰ Hänelin sijainti Saksassa on puolestaan ollut todennäköisesti myös hyödyllinen linkki yhtiölle: sitä kautta voitiin hankkia esimerkiksi koneita. Yhtiösopimuksessa 1892 kaikki kolme yhtiömiestä velvoitettiin edelleen tekemään yhtä lailla työtä yrityksen eteen.¹¹

Hänelin rooli yhtiön pyörittämisessä ei ole ainoa seikka, jossa alkuperäisestä yhtiösopimuksesta joustettiin heti alkuun: vaikka yhtiömiehiä piti olla vain kolme, on ainakin herroilla Friedr. Alfthan ja Robert Lydecken ollut jonkin aikaa omistus Verlan tehtaasta. Kesäkuun lopussa 1883 molemmat ovat yhtiön bilanssissa saaja-puolella mm. Dippellin, Hänelin ja Kreidlin kanssa, mutta vuotta myöhemmin enää Alfthan. Lydecken myikin 15.6.1883 tehdyllä kauppakirjalla osuutensa ”Werla Holzschleiferei & Pappenfabrik” -yhtiöstä Wilhelm Dippellille ja Alfthan seurasi esi-

7 Hoving 1947, 256, 368.

8 WA Jur Ca:1 Protokoll och kontrakt: yhtiösopimus 23.9.1882, pykälät 3, 4, 5, 6, 7, 12, 13 ja passim.

9 KA Jaalan kirkonkirjat, muuttaneet 1879–1889 (mikrokortit 270–271); KA Henkikirjat Jaala 1885 ES 3931 (U101) (Gottlieb Kreidl sen sijaan on kirjattu 1885 asumaan Jaalan Jaalan Rossille.); WA Jur Protokoll och Kontrakt Ca:1: yhtiösopimus 1892; KA PRH Poistetut ja lakanneet yhtiöt Eb 2335: ilmoitus kaupparekisteriin 28.7.1896.

10 Ilmonen 1933, 9; Hoving 1947, 372.

11 WA Jur Ca:1 Protokoll och kontrakt: yhtiösopimus 27.6.1892 § 6.

merkkiä puolitoista vuotta myöhemmin helmikuussa 1885.¹² Yhtiön alkuvaiheessa on pääomasta kenties ollut pula ja vastuuta on haluttu jakaa useamman yhtiömiehen kesken.

Ensimmäinen yhtiösopimus oli voimassa kymmenen vuotta, minkä jälkeen sen tuli jatkua viisi vuotta kerrallaan, ellei kukaan yhtiömiehistä sitä irtisanoisi vähintään yhdeksän kuukautta ennen sopimuksen päättymistä.¹³ Kauden päättyessä sopimus siis uusittiin ja se sai hiukan uudenlaisen muodon. Kreidl, Hänel ja Dippell vastasivat edelleen kukin kolmanneksesta yhtiön peruspääomasta (tuolloin 375 000 markkaa) ja kuten yllä on mainittu, oli jokainen heistä velvoitettu tekemään työtä yhtiön eteen, vaikka työnjako olikin nyt joustavammin määritelty kuin aiemmassa sopimuksessa. Raaka-aineiden ostoa, tuotantoa ja markkinointia ei asetettu enää suoraan kenenkään vastuulle, vaan ne jakautuisivat yhtiömiehille keskinäisen sopimuksen mukaan. Kuukausittainen palkkio jokaiselle kolmesta miehestä oli edelleen yhtä suuri: tällä kertaa 700 Suomen markkaa. Mielenkiintoisimpia säännöksiä uudessa yhtiösopimuksessa on kuitenkin pykälä neljä, jonka mukaan voitot ja tappiot jaettiin seuraavassa suhteessa:

W. Dippellille 5/12

G. Kreidlille 4/12

L. Hänelille 3/12.¹⁴

Wilhelm Dippell kantoi siis sekä suurimman taloudellisen vastuun että suurimmat voitot tehtaan toiminnasta, Hänel taas pienimmät.

Yhtäältä sopimus kertoo tasapuolisuudesta ja yhtiökumppanien välillä vallinneesta luottamuksesta – jokaisella heistä oli nimenkirjoitusoikeus. Toisaalta myös ristiriitatilanteisiin varauduttiin ja yhtiömiehet velvoitettiin myöntymään kompromisseihin. Kuten kymmenen vuotta aiemmin, katsottiin edelleen tarpeelliseksi erikseen kieltää ottamasta omavaltaisesti lainaa tai käymästä arvopaperikauppaa firman nimissä yksityisiin tarkoituksiin.¹⁵ Käytännön tasolla Kreidlin rooli isännöitsijänä ja Dippellin markkinoijana jatkui. Konttoripäällikkö Ilmosen historiikin mukaan Kreidl oli isännöitsijä kuolemaansa saakka ja Dippellin Viipurin toimisto toimi tehtaan pääkonttorina.¹⁶

Dippellin vaikutusvalta ja omistusosuus yhtiössä kasvoivat myöhemmin edelleen, Kreidlin omistus taas väheni: varsinainen yrityksen valtakeskus ei siis sijainnutkaan Verlassa. Vuoden 1892 yhtiösopimuksen annettiin ilmeisesti jatkuva kymmenvuotiskauden jälkeen vielä ylimääräiset viisi vuotta, mutta 1906 tehdas päätettiin muuttaa osakeyhtiöksi. Osakeyhtiö oli joustavampi niin omistuksen kuin hallinnonkin muutosten suhteen, sillä äänivalta vastasi kunkin osakkaan omistusosuutta ja hallitus uusiutui vuosittain yhden jäsenen verran. Wilhelm Dippell lu-

12 WA Jur Ca:1 Protokoll och kontrakt: kauppakirjat 15.6.1883 ja 7.2.1885; WA Bokf Bilansbok Gf:1.

13 WA Jur Ca:1 Protokoll och kontrakt: yhtiösopimus 23.9.1882 § 2.

14 WA Jur Ca:1 Protokoll och kontrakt: yhtiösopimus 27.6.1892 § 3, 4, 5, 6, 7, 12.

15 WA Jur Ca: 1 Protokoll och kontrakt: yhtiösopimus 27.6.1892 § 13, 16.

16 Ilmonen 1933, 9, 22; *Kymi-yhtymä* 2/1937, 9.

nasti uuden yhtiön 600 osakkeesta heti 540, Gottlieb Kreidl 50 ja Edward Dippell 10 osaketta.¹⁷

On todennäköistä, että Wilhelm Dippell ei hankkinut kaikkia 540 osaketta itselleen, sillä kauppayhtiö Werla Träsliperi & Pappfabrikin viimeisessä kokouksessa 26.10.1906 hän edusti myös Louis Hänelin kuolinpesää ja osakeyhtiön ensimmäisessä yhtiökokouksessa vuotta myöhemmin 175 osakkeen omistajana esiintyy rouva Hänel poikineen. Ensimmäiseen vuosikokoukseen mennessä Wilhelm Dippellkin oli kuitenkin jo kuollut ja suurin osakas oli hänen veljensä Edward Dippell 370 osakkeella.¹⁸ Dippellien osuus osakeyhtiöstä oli siis yli 60 % äänivallasta, Hänelin perillisten vähän alle 30 % ja Kreidlin enää alle 10 %.

Miksi sitten Gottlieb Kreidlia pidetään tehtaanpatruunana ja herrana, jos hänen omistuksensa oli korkeimmillaankin vain kolmannes ja päätösvalta rajattu? Osin käsitys onkin virheellinen, mutta paikkakuntalaisten silmissä hän täytti patruunan aseman muut edellytykset: Kreidl asui Verlassa, toimi tehtaan isännöitsijänä ja osakeyhtiön perustamisen jälkeen toimitusjohtajana. Hän oli ”tehtaan kasvot” paikkakunnalla suurempien omistajien asuessa kauempana. Kreidl oli se, joka piti tehtaan käynnissä, edusti ylintä auktoriteettia kylässä ja törmäsi päivittäin työläisten elämän arjen ongelmiin, jos niihin joku ylipäänsä törmäsi.¹⁹

Gottlieb Kreidl pysyi yhtiön osakkaana kuolemaansa asti – hänen jälkeensä sen sijaan yhtiön omistajuus ja isännöitsijäys tai paikallisjohto eivät enää yhdistyneet samaan henkilöön.²⁰ Siten Kreidlia voidaan pitää myös Verlan ainoana ”oikeana” patruunana – hänen jälkeensä tulleet johtajat olivat vain palkollisia. Suurten, mutta luonnollisena pidettyjen sosiaalisten erojen aika jatkui Verlassa kuitenkin pitempään, aina työväenliikkeen nousun, sisällissodan ja suuryhtiön omistukseen siirtymisen muodostamaan murrokseen saakka, ja osin myös sen jälkeen.

KETKÄ KUULUIVAT PATRUUNAN TEHDASYHTEISYYTEEN?

Kreidlin aikana Verlan tehtaalle luotiin monia paternalismille tyypillisiä huolenpituustoja ja -instituutioita, joista kukin määritteli tehdasperheen jäsenyyden vähän eri tavoin. Rakennettiin asuntoja, perustettiin sairaus- ja hautausapukassa, eläkerahasto ja kansakoulu. Nämä virstanpylväät muistetaan aina mainita tehtaan historiasta puhuttaessa. Valitettavasti taustatietoa kaikista päätöksistä ei ole säilynyt, joten on mahdotonta tietää kenen aloite oli kyseessä esimerkiksi koulun tai sairauskassan perustamisen yhteydessä. Uudistuksista ei voida kuitenkaan antaa

17 WA Jur Ca:1 Bolagsordning 30.6.1906 erityisesti pykälät 2, 3, 7, 9 ja päätösteksti. Yhtiön osakepääoma oli 600 000 Suomen markkaa ja se voitiin nostaa 700 000:een. Näin ollen jokainen osake oli 1000 mk arvoinen.

18 WA Jur Ca:1 kauppayhtiön ptk 26.10.1906 ; WA Dir Ca:2 osakeyhtiön vuosikokouksen ptk 12.9.1907.

19 Verlan tehtaan isännöitsijät ja johtokunnat ks. Ilmonen 1933, 9-9. Sanna-Kaisa Spoofo on arvioinut samansuuntaisesti Jokelan tiilitehtaan yhteydessä isännöitsijän roolin kasvaneen aina silloin, kun tämä asui paikkakunnalla, mutta omistaja ei asunut. Spoofo 1997, 117.

20 Ks. johtokunnan ja isännöitsijän luettelot 1882–1932 Ilmonen 1933, 9 ja Ahvenisto 2002a, passim.

kiitosta yksin Kreidlille, vaan ilmeisesti ainakin Wilhelm Dippellin rooli on ollut huomattava. Säilyneiden tietojen avulla on kuitenkin mahdollista tutkia, millä tavoin nämä eri instituutiot rakensivat, rajasivat, vahvistivat tai heikensivät tehdasyhdyskunnan yhteisyyttä.

ASUMINEN

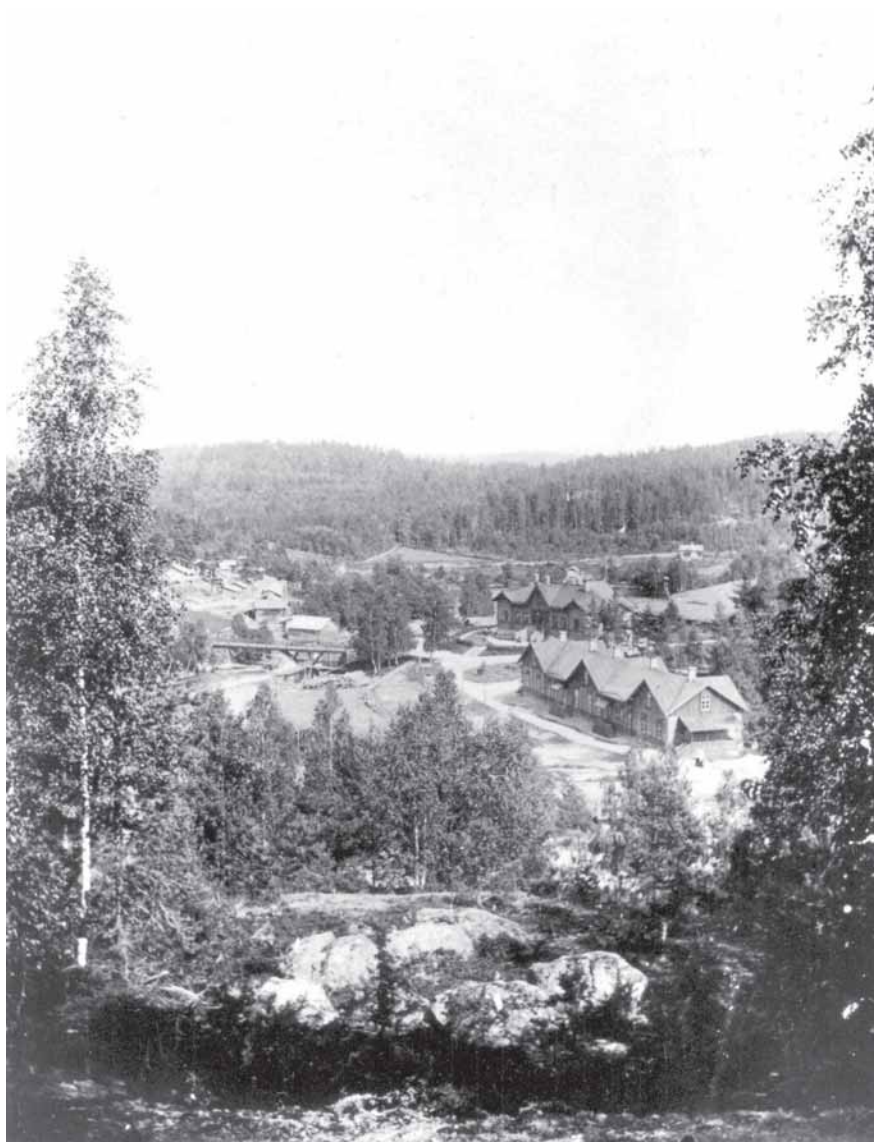
Kylä siis kasvoi molemmin puolin jokea. Valkealan puolella tehtaan omistamalla maalla (entinen Latipään tila eli Ojasela) asui henkikirjan 1905 mukaan 116 henkeä, joista teollisuuslaitosten vakinaisiksi työntekijöiksi perheineen oli tilastoitu 22 henkeä. Verlan työntekijöiden ja verlalaisten osuus on kuitenkin ollut suurempi. Esimerkiksi tehtaan palkkaluettelosta 24.3.–6.4.1905 on Valkealan puolen henkikirjoitetuista lisäksi tunnistettavissa hevosmiehet Antti Järvinen, Salomon Kinnunen, Kalle Ojanen, Viktor Mäntynen ja Viktor Kalenius, yövahti Isak Koivula ja pakkaaja Anton Koivula, hioja Tobias Karppinen, massakarhu Fanny Lippu ja lajittelija Helena Okka, jotka perheineen (yhteensä 42 henkeä) on henkikirjoituksessa luokiteltu kuuluviksi maataloustyöläisiin tai vailla vakinaista työpaikkaa oleviin. Lisäksi kauppias Tenhusen perhe oli 7-henkinen, joten jollain tapaa verlalaisia olisi Valkealan puolen asukkaista ollut ainakin 71 henkeä.²¹

Jaalan puolella Puolakan tilalla asui samaan aikaan kauempana asuvan Puolakan talouden lisäksi 174 henkeä, joista teollisuuslaitosten vakinaisiksi työntekijöiksi ja heidän perheisiinsä kuuluviksi tilastoitiin 63 henkeä. Näiden lisäksi tilan alueella asui lukuisia muita verlalaisiksi tunnistettavia tai arvattavia henkilöitä talouksineen kuten isännöitsijä Kreidl, ”paperi”mestari Kronholm, kasööri Ahrenberg, kansakoulunopettaja Emma Lindén, lihakauppias Wille Jakovleff, puutarhuri Juho Palmén, räätäli August Paavilainen, suutari Herman Stenberg ja kaksi kauppiasta (Matti Laukkanen ja Aleksej Sergejeff), jotka käsittivät perheineen yhteensä 41 henkeä. Vakinaista työtä vailla – siis mahdollisia tilapäisiä työntekijöitä – perheineen oli 43 henkeä, joista yhtä lukuun ottamatta kaikki asuivat omissa asunnoissaan.²² Näin Verlan kyläläisiä olisi ollut vuosisadan alussa yhteensä jo noin 200. Varmaa lukumäärää ei kuitenkaan voida antaa kummaltakaan puolelta jokea, sillä molemmat maatilat (Puolakka ja entinen Latipää) käsittivät paljon laajemman alueen kuin mitä on ymmärrettävissä varsinaiseksi Verlaksi.

Verlan tehdas rakensi asuntoja kylään työntekijöitään varten pian teollisen toiminnan aloittamisen jälkeen. Se oli välttämätöntä, sillä aiempaa asutusta ei Verlassa oikeastaan ollut. Tehtaalla voitiin kylläkin käydä töissä myös muista kylistä käsin ilman, että työmatka venyi edes kovin pitkäksi. Esimerkiksi Pyörylän kylään ei Verlasta ollut montaakaan kilometriä. Pitempienkin matkojen päästä saatettiin kulkea leivän perässä useita vuosia asuen vaikkapa viikot kortteerissa jonkun verlalaisen

21 KA Henkikirjat Valkeala 1905; WA Pers Lönestatistik Ka:10 24.3.–6.4.1905. Myös Kaarlo Sirén vaimoineen ja leski Anna Toivonen neljän lapsen kanssa asuivat edelleen tilan mailla, mutta heidät on merkitty vailla vakinaista työtä oleviksi, eikä heitä löydy edellä mainitusta palkkaluettelosta.

22 KA Henkikirjat Jaala 1905. Verlalaisessa muistitiedossa kerrotaan Verlaan tulleen kaupparengiksi Sergejeffin, joka olisi mennyt paikallisen tytön kanssa naimisiin. WA Muistitietoa Verlasta II, 9.

Verlaa 1890-luvulla Kokkokalliolta katsoen. Keskellä 1890 valmistunut koulupytinki ja sen takana isännöitsijänrakennus vielä ilman torniosaa. Itse tehtaasta näkyy vain katto. Kosken ylittävä silta on puinen ja kapea. Kuva: Verlan tehtaan arkisto.

luona. Esimerkiksi Juho Ahvenisto on otettu tehtaalle töihin 24.6.1888, jolloin hän Pökölän sukukirjan mukaan asui kuitenkin vielä Ahveniston tilalla lähellä Siikavan kylää. Vuonna 1898 hän muutti perheineen Jaalan Tuukkaimen Jaakkolan tilalle ”itselliseksi” ja vasta 1902 Verlaan Puolakan tilalle mäkitupalaiseksi.²³

23 ÅA STA D XXIV 60 nr. 199; kunniamerkkihakemus 30.4.1907; Kivioja 2000, 37–38.

Aiemmin on kerrottu, kuinka tehdasyhtiö rakensi ensimmäisen asuinkasarmen työntekijöilleen jo 1880-luvun puolivälissä ja muodosti oman ”valtakuntansa” vähitellen Verlan Valkealan puoleiselle rannalle. Asuntojen rakentaminen ei ollut kuitenkaan ainoa tapa tukea työntekijöiden asumista. 1880-luvun puolivälissä tehtaan palkkakirjaan on merkitty joillekin työntekijöille maksetun palkan lisäksi vuokratrahaa, ”hyrespenningar”. Vuokratrahaa ei maksettu urakkatyöntekijöille, mutta lisäksi sen saamiseen vaikutti ilmeisesti kotitalouksien kokoonpano. Vuokratrahaa vaille jääneet kuivaamotyöntekijät ja kostuttaja ovat todennäköisesti asuneet tehtaalla työskentelevien vanhempiensa luona: Maria Mattsson isänsä mylläri Mattssonin luona, Johan Seppälä taas täysikäimänsä (isänsä?) prässimiehen luona ja Anders Tuomola saattoi kuulua samaan talouteen esimerkiksi lajittelija Amanda Tuomolan ja / tai hioja Johan Tuomolan kanssa.²⁴

Täysin systemaattista asumistuen jakaminen ei kuitenkaan näytä olleen. Vuokratrahan suuruus oli kesä-heinäkuun vaihteessa 1885 kolme tai neljä markkaa, ja on vaikea päätellä, millä perusteella sen suuruus määräytyi. On helposti nähtävissä, että kaikki vuokratrahaa nostaneet naiset ovat saaneet vain kolme markkaa. Nuoriksi työntekijöiksi oletetut Kalle Neuvonen ja Anton Laitinen saivat myös vain kolme markkaa. Mutta millä perusteella hioja August Heinosen ja rasvari Erik Wileniuksen vuokratraha jäi pienemmäksi kuin muitten miesten?²⁵ Olivatko heidän asumiskustannuksensa muita pienemmät? Oliko heidän taloudessaan muitakin elättäjiä?

Syksyllä 1885 vuokratrahojen maksaminen näyttää lakanneen ja pian koko sarake jäi pois päivätyökirjasta. Luultavasti työläiset pääsivät tuolloin muuttamaan tehtaan ensimmäiseen vuokrakasarmiin, joka valmistui Jaalan puolelle juuri tuolloin ja joka tehdasalueen 1900-luvun alun kartoissa esiintyy rakennusnumerolla 6. Syyskuun 4.–18. päivinä ulkotyöläisten palkkaluettelo kertoo N:o 6:lle vielä rakennetun ulkokuonetta ja puuliiteriä ja itse rakennusta maalatun. Jos 19 henkeä mahdollisine perheineen mahtui kasarmiin 14 huoneeseen, 2 pakaritupaan ja keittiöön, kävi vuokratuen maksaminen heille tarpeettomaksi.²⁶

Myöhemmin palkkakirjassa esiintyy sarake ”Wedpenningar”, jonka mukaan esimerkiksi joulukuussa 11.–25.12.1885 maksettiin hioja Erik Wileniukselle, rasvari Johan Stöörille, prässäri Herman Pekkolille, prässäri Johan Seppälälle ja pakkari David Lampilalle avustusta polttopuiden ostoon.²⁷ Miksi juuri näille, jää arvoitukseksi. Joka tapauksessa asumistuki sen enempää kuin polttopuutuki ei näytä kos-

24 Maria Mattsson oli syntynyt tammikuun alussa 1859 eli hän oli vuonna 1885 26-vuotias. Vuonna 1880 hän oli nainut renki Juho Taavi lisakinpojan Hartolasta ja saattoi hyvinkin olla kirjoilla miehensä luona. Marian isä mylläri Gustav Mattsson asui Verlassa ja Maria on todennäköisesti ollut hänen luonaan kortteerissa, vaikka henkikirjan 1885 mukaan Puolakan tilalla (Jaala 12) asuneen Gustaf Mattssonin luona olivat kirjoilla vakituisesti vain vaimo Anna, yksi alle 16-vuotias lapsi sekä Karl (?) Mattsson Ida-vaimoineen. Jaala 12:n alueella asuivat myös Johan ja Anna Seppälä kuuden lapsen kanssa. Tuomolat taas löytyvät tehtaan palkkakirjasta. Mattssoneista ks. Vallenius 1996, 1, 7; muuten KA Henkikirjat 1885 Jaala ja Valkeala; WA Pers Ka:1.

25 WA Pers Ka:1.

26 WA Pers Ka:1 rakennuksella 6 kesällä 1885 tehdyt ulkotyöt; WA Fast Ba:1 rakennusten kortistotiedot VB 15 (s.15).

27 WA Pers Ka:1 11.–25.12.1885. Ks. myös passim.

keneen tehtaalaisia tasapuolisesti, toiset olivat enemmän tehtaalaisia kuin toiset tai toisten avustamiseen katsottiin olevan suuremman velvollisuuden kuin muiden.

Myös myöhemmin tehtaan itsenäisen taipaleen aikana asumista on tuettu. *Kotimaisen teollisuuden albumi* (1913) toteaa, että niille työntekijöille, jotka eivät asuneet tehtaan asunnoissa, maksettiin vuokratukea. Näin ollen tehtaan asunnoissa asuminen olisi ollut ilmaista.²⁸ Erottelu urakka- ja päiväpalkkalaisten välillä lienee poistunut melko nopeasti tehtaan vakiinnutettua asemansa ja kasvatettua tilauskantaansa. Asumistukea on 1932 edelleen maksettu niille työntekijöille, jotka eivät asuneet tehtaan asunnoissa. Tuen suuruus oli tuolloin miehille 40 mk ja naisille 20 mk.²⁹ Naisten oletettiin siis myös asuvan edullisemmin kuin miesten tai jonkun muun kantavan päävastuun heidän asumisestaan, mutta tehdasperheen jäseniksi tunnustettiin niin omista asunnoistaan kuin tehtaan omistamissakin asunnoissa asuvat työntekijät perheineen.

Kasarmimainen rakennustyylit jatkui tehtaan asunnoissa Verlassa vuosisadan vaihteen yli ja vielä jatkosodan jälkeenkin. Ilmar Talven mukaan suurehkot kasarmityyppiset rakennukset olivat tyypillisiä suomalaisille tehdasyhdyskunnille aina 1920-luvulle asti, minkä jälkeen alettiin rakentaa 2–4 perheelle tarkoitettuja omakotitaloja, joita kuitenkin erällä paikkakunnilla kuten Forssassa oli jo 1870-luvulla.³⁰ Ruotsissa yritykset olivat Eva Vikströmin mukaan samoin kuin Suomessa lähikohtaisesti teollisuuspaikkakuntien dominoivia rakennuttajia. Niin kauan kuin yleiset ja yksityiset asuntomarkkinat olivat kehittymättömät, vastasi yritys pienemmästä tai suuremmasta osasta paikkakunnan asuntotuotantoa. Yleensä suunnittelusta vastasi patruuna tai muu tehtaan johto sekä rakennusmestarit ja vain erityisen vaativia tehtäviä varten hankittiin suunnitteluun ammatillaisia. 1900-luvun edetessä valtio ja kunnat alkoivat kuitenkin ottaa kasvavaa vastuuta yhteiskuntasuunnittelusta. Ensimmäisen maailmansodan jälkeen joissakin yrityksissä rakentaminen jopa lakkasi, kun painopiste asetettiin omakotirakentamiseen, jota yritys ainoastaan tuki.³¹ Pekka Leimun mukaan tämä muutos tapahtui Suomessa pääosin 1930-luvulla, vaikka alkoi jo 1920-luvulla ja toisissa teollisuusyhdyskunnissa vasta 1940-luvulla.³²

Mitään arkistotietoa ei ole saatavilla kriteereistä, joilla tehtaan asuntoihin pääsevät työntekijät valittiin. Oletettavaa on, että päätökset tapahtuivat henkilökohtaisesti ja harkinnanvaraisesti niin tehtaan alkuaikoina, kuin myöhemminkin. 1800-luvun puolella syntynyt kertoja muistelee:

Tehtaan vuokra-asuntoa tarvitsi anoa kasööriltä tai mestarilta. Etusija oli perheellisillä. Pariskunnilla oli kaksi pientä huonetta asuttavanaan. Osa työläisistä käveli Verlaan jopa Jaalasta asti, muut omista mökeistään. Polkupyöriä ei vielä silloin [1900-luvun alussa?] juuri ollut. Jotkut tulivat pimeässä metsän halki ja koskien yli. Apunaan heillä oli tehtaasta otetusta paperista tehtyjä soihtuja. Piti tarkasti varoa, ettei mestari niitä nähnyt.³³

28 *Kotimaisen teollisuuden albumi* 1913, 400; ks. myös TYKL KTL 842/4–5 ja 780/35.

29 Ilmonen 1933, 24.

30 Talve 1980, 463.

31 Vikström 1998, 18–19, 22.

32 Leimu 1983, 117.

33 TKU TYKL KTL 780/3.

1920-luvulla Verlaan töihin tulleen kertojan mukaan taas kasarmeihin pääsivät ensin ammattimiehet ja löysiläiset (vuorotyöläiset) vasta sen jälkeen.³⁴ Näin valintakriteereissä olisi esiintynyt kaksi paternalistiselle työnantajapolitiikalle tyypillistä piirrettä: perheellisyyden huomioonottaminen ja tukeminen sekä sosiaalisten erojen tukeminen, siis palkitseminen avainryhmien ammattitaidosta ja koulututtamisesta.

Varsinaisten asuntojen lisäksi tehdas tarjosi työntekijöittensä käyttöön joitakin ulkorakennuksia kuten käymälöitä, puuliiterteitä tai saunan, jolla oli myös pesutupa. Työntekijöiden ja virkailijoiden saunat kuitenkin erotettiin toisistaan ja täten pidettiin yllä sosiaalisia eroja. Jaalan kasarmilaisten kerrotaankin käyneen saunassa omissa mökeissään asuvien kyläläisten luona.³⁵

TERVEYDENHUOLTO

Ennen sairauskassaa

Kovin paljon tietoja terveyden- ja sairaanhoidon saatavuudesta Verlassa ennen sairauskassan perustamista (1892) ei ole saatavilla. Ensimmäiset Verlan tehtaan työläisille kirjatut sosiaaliset etuudet näyttävät kuitenkin kuuluneen sairaanhoidon alalle. Tehtaan tapahtumista 1886 raportoiva Teollisuushallituksen lomake toteaa lakonisesti: ”Työntekijöille ei ole tapahtunut työtapaturmia. Apukassoja tai muita hyväntekeväisyysalan järjestelyjä ei ole, paitsi että työntekijät saavat sairastuessaan lääkkeet ilmaiseksi.”³⁶ Konttoripäällikkö Ilmonen kertoo kuitenkin historiikissaan tehtaan kustantaneen ensimmäisellä vuosikymmenellä lääkkeiden lisäksi työläisille tarvittaessa myös lääkärin. Lääkkeet hankittiin joko Dippellin Viipurin konttorin kautta tai L. Åkerstedtin apteekista Kouvolasta ja lääkärinä toimi tohtori A. Landzett, joka tarvittaessa matkusti myös tehtaalta sairaskäynneille.³⁷ Vaikka lääkäreitä ei ole lomakkeissa erikseen mainittu, voi tieto kuitenkin pitää paikkansa, sillä lomakkeiden informaatio on niukkaa. Vähäisiä vaivoja on tuskin huomioitu sen enempää työnantajan kuin -tekijänkään puolelta ja vakavia onnettomuustapauksia lienee sattunut harvoin. 1970-luvun alussa kirjatun muistitiedon mukaan lääkäri kutsuttiin vasta kun oltiin hengenhädässä, kun apua voitiin hakea kuitenkin kuppareilta ja kansanparantajilta, kuten ”Kuppar-Marjalta”, joka auttoi myös synnytyksissä.³⁸

Säätyläiset ovat useilla tehdaspaikkakunnilla toimineet ensiavun antajina ja on oletettavaa näin tapahtuneen myös Verlassa jo patruunan aikana niin kuin todistettavasti myöhemminkin – täytyihän jonkun ensin arvioida lääkärin tarve.³⁹ Jou-

34 TKU TYKL KTL 780/47.

35 WA Fast Ba:1, Taxation 1909 (kartta selityksineen); WA Muistitietoa Verlasta I, 1; TKU TYKL KTL 780/3.

36 KA TH Saapuneet tilastotiedot TH 179. Käännös tekijän. Alkuperäisteksti: ”Inga olyckshändelser hafva under året förekommit vid arbetarna under arbetet. Inga understöds-kassor eller andra välgörrikets inrättningar finner utom att arbetarna vid sjukdomsfall åtnjuta fri medicin.”

37 Ilmonen 1933, 26.

38 TYKL KTL 780/ 9, 40 ja passim.

39 Esimerkiksi tehtaan kassanhoitajalla neiti Grönstrandilla ja agronomin rouvalla oli myöhemmin tällaiset roolit. VH 4/13; VH 22/4; WA Sjuk Protokoll MM Ca:1: ptk 19.3.1937.

ko Jaakkolan mukaan yksityinen hyväntekeväisyys mm. sairaanhoidon alalla koki voimakkaan nousun 1800-luvun loppupuolella ja 1900-luvun vaihteessa ja hän näkee sen juuret juuri patriarkaalisessa perinteessä. Hyväntekeväisyyden kautta pyrittiin samalla siirtämään ylempien ryhmien arvot alemmille ryhmille.⁴⁰

Myös Kymintehtaalla ja Kuusankoskella vastasivat säätyläiset ja kansanparantajat alkuaikoina työläisten terveydestä, ja sittemmin harjoitti tohtori Otto Nassokin tiettävästi jonkin aikaa lääkärinammattiaan Kymin asemalla tai kävi siellä tarvittaessa, jolloin hän saattoi hoitaa myös työläisyhdyskuntien hankalia sairastapauksia. Kun Kymintehtaan, Kuusankosken ja Inkeröisten tehtaat päättivät yhteisesti perustaa tehtaanlääkärin viran 1880, oli se vasta toinen laatuaan koko maassa. Vain Fiskars oli ehtinyt ottaa palvelukseensa lääkärin jo 1860. Tohtori Konrad Relanderin käyttöön hankittiin Kymin asemalta rakennus, joka kunnostettiin sairastuvaksi, mutta silti Veikko Talvi toteaa, että ”rahvas alistui sairaalahoitoon vain äärimmäisessä pakossa”.⁴¹ Verlaan ei koskaan palkattu lääkäreitä, mutta vuosina 1902–1904 toimi tehtaalla koulutettu sairaanhoitaja, jonka palkan maksoi sairauskassa. Tehtaan puolesta ”kipusiskolle” luvattiin vapaa asunto, lämpö ja valo.⁴²

Vuodesta 1887 lähtien Verlan työntekijät vakuutettiin onnettomuuksien varalta,⁴³ vaikka laki ei siihen vielä pakottanut. Elinkeinoasetuksen 1879 mukaan työnantaja oli korvausvelvollinen vain sellaisissa tapaturmissa, jotka hänen tai yrityksen voitiin katsoa todistettavasti aiheuttaneen laiminlyönnillään. Työväen tapaturmavakuutuksesta keskusteltiin Suomessa jo 1880-luvun alussa ja valtiopäivillä 1882 tehtiin anomus työnantajan vastuun laajentamiseksi, mutta asia lykkääntyi, kun työväenvakuutusasiaa tutkimaan koko laajuudessaan asetettiin komitea. Komiteamietinnön mukaisesti 1895 säädetty laki työnantajan vastuunalaisuudesta työntekijää kohtaavasta ruumiinvammasta määräsi työnantajalle korvausvelvollisuuden tapaturmista. Pysyvään työkyvyttömyyteen johtavien tapaturmien varalta teollisuus- ja rakennusalan työnantajat määrättiin vakuuttamaan työntekijänsä eräitä poikkeuksia lukuun ottamatta, sillä etenkin pienten yritysten ei uskottu muuten kykenevän korvaamaan vakavammista tapaturmista aiheutuvia kustannuksia. Korvaukset ohimenevästä työkyvyttömyydestä työnantaja sai kuitenkin hoitaa itse haluamallaan tavalla.⁴⁴

Verlassa tapaturmavakuutusasia oli siis hyvin hoidettu. Tilastokaavakkeiden mukaan tapaturmia ei kuitenkaan sattunut ennen vuotta 1893, jolloin yritys ilmoitti, ettei tehtaalla ole sattunut ”mainittavia” (nämrvärda) onnettomuuksia. Uuden lain astuttua voimaan ilmoitettiin 1898 kolme pientä onnettomuutta, 1899 kaksi ja 1900 yksi kuolemantapaukseen johtanut onnettomuus.⁴⁵ Todellisuudessa pienempiä onnettomuuksia ja sattumuksia on varmasti ollut jatkuvasti monenlaisia, niistä ei vain ole pidetty kirjaa. Vuonna 1912 hyväksyttiin asetus työväen tapaturmavakuutuksesta, joka nosti korvaussummia huomattavasti ja ulotti työnanta-

40 Jaakkola 1991, 22–23.

41 Talvi 1979, 234–235; Alamäki 1997, 203–204.

42 WA Sjuk Protokoll MM Ca:1: pkt 3.3.1902, 20.3.1904, 20.11.1944; WA Sjuk Hälsosystemernas Dagbok.

43 KA TH Saapuneet tilastotiedot TH 179 (1887).

44 AsK 1895 n:o 44 § 4 ja 8; Kuusi 1931, 754–756; Jaakkola 1994, 101–103.

45 KA TH Saapuneet tilastotiedot TH 169–184.

jan vakuutusvelvollisuuden myös ohimenevään työkyvyttömyyteen sekä lyhensi omavastuu-aikaa kuudesta päivästä kahteen. Laki vahvistettiin kuitenkin vasta 1917.⁴⁶

Sairaus- ja hautausapukassa perustetaan

Sairastaminen ja lyhytaikaisenkin työkyvyttömyyden aiheuttavat tapaturmat olivat tehdas- ja palkkatyössä aina ongelma. Poissaolo töistä tarkoitti lovea työntekijän palkkapussiin ja asetti tehtaalaisen ulkopuolisen avun tarpeeseen. Kunnallinen vai-vaishoito keskittyi auttamaan pysyvämmässä avuntarpeessa olevia ihmisiä, joten tehtailla tarvittiin toisenlaisia ratkaisuja. Niille perustettiin usein työntekijöiden apukassoja, jotka toimivat jäsentensä vaivaishoitolaitoksena. Malli lienee saatu Sak-sasta – vanhin tunnettu suomalainen tehdaskassa on 1846 perustettu Tampereen Finlaysonin puuvillatehtaan työväen sairaus- ja eläkekassa. Aloitteentekijänä kas-san perustamiselle toimi yleensä työnantaja ja paikallisen kassan jäsenyys oli useim-miten pakollista.⁴⁷

Kaikkialla kassoja ei kuitenkaan ollut. Työväenvakuutuskomitean 1889 tekemän selvityksen mukaan Suomessa oli yhteensä 127 työväen- ja käsityöläisten apukas-saa, joista 99 oli toimivia. Toimivista kassoista 52 oli tehtaankassoja, ja näistä 44 osallisilleen pakollisia.⁴⁸ Kassat olivat yleisimpiä tekstiiliteollisuudessa, sillä keh-ruu- ja kutomatehtaitten työvoimasta 93,6 % kuului tehtaankassoihin. Rautaruu-keilla ja konepajoilla yllettiin yli 80 prosentin osallisuuteen, mutta paperitehtaitten ja puuhiomoitten työntekijöistäkin kaksi kolmannesta (61,5 %) kuului tehtaankas-soihin. Suomen koko työväestä kuitenkin alle 40 % oli oikeutettu kassojen kautta jonkinlaiseen sairasapuun – hautausapuun ja eläkkeeseen vielä pienempi määrä.⁴⁹ Ammattientarkastaja totesi 1891 suuremmilla tehtailla tavallisesti toimivan sai-rauskassan, mutta että pienemmällä oli harvemmin tehty mitään työläisten talou-dellisen toimeentulon varmistamiseksi sairas- ja onnettomuustapauksissa.⁵⁰

Seuraavana vuonna 1892 kerrottiin teollisuustilastossa ensimmäisen kerran Verlassa toimivan sairaus- ja avustuskassan (”vid bruket finns dessutom en sjuk-och understöds-kassa för arbetarna”), jonka myötä tuli mahdolliseksi saada avus-tusta sairauden aikana.⁵¹ Minkäänlaisia kirjallisia kassan sääntöjä ei tuolta ajalta ole säilynyt, eikä niitä välttämättä ole ollutkaan, sillä selvityksessä 1889 todettiin vähemmällä kuin puolella kassoista olevan julkisen viranomaisen vahvistus sään-nöilleen. Yhteensä 23 kassalta puuttuivat säännöt kokonaan ja niissä noudatettiin

46 Kuusi 1931, 755–756; Jaakkola 1994, 105.

47 Jaakkola 1991, 20–21; Jaakkola 1994, 151.

48 Hjelt 1892, 21, 29.

49 Hjelt 1892, 45, 48–49, 53. Tehtaankassat olivat usein suuria: alle sadan hengen kassoja niistä oli reilusti alle puolet eli 19 ja viisi suurinta (yli 900 hengen kassaa) olivat kaikki tehdaskassoja. Kaikista kassoihin kuuluvista henkilöistä kolme neljäsosaa (76,7 %) olikin tehdaskassalaisia. Vuoden 1889 lopussa suurimpia kassoja olivat Finlaysonin ja K:n pumpulikehräämön sairas- ja eläkekassa (1869 jäsentä), Sourun rautatehtaan piirikuntalaisten ja työväen vaivais- ja apurahasto (1062 jäsentä), Pitkärannan ruukin kassa sairasapua varten (975 jäsentä), Warkauden ruukin vaivaiskassa (940 jäsentä) ja Tampereen Pellava- ja rautateollisuusosakeyhtiön apu- ja eläkekassa (933 jäsentä). Hjelt 1892 taululitteet, 50, 66.

50 KA TH Ef 1. Bref ankomna från yrkesinspektörerne: vuosikertomus 1891.

51 KA TH Saapuneet tilastotiedot TH 183 (1892). Ks. myös Ilmonen 1933, 26.

oletettavasti muistitietoon perustuvia suullisia sopimuksia. Tärkein huomautus, joka mietinnössä kassoihin liittyen esitettiin, koskikin niiden tuomista esivallan ”valvonnan ja johdatuksen” alaisuuteen, jolloin samalla voitaisiin realististen ja täsmällisten sääntöjen avulla turvata niiden vakavaraisuus ja avunantokyky.⁵²

Verlan tehtaan sairauskassan toiminta heijastui kuitenkin palkkirjoihin. 10.8.1894 lähtien säilyneistä merkinnöistä näkyy, että 1890-luvun puolivälissä kaikki tehtaan työläiset maksoivat tuloistaan 2 % sairauskassaan. Tämä koski sekä sisä- että ulkotyössä olevia, urakkapalkattuja ja päiväpalkkalaisia, niin viisi päivää kuin 14 päivää kauden aikana työskennelleitä. Vain hyvin poikkeavassa tilanteessa työtä saatettiin tehdä ilman sairauskassan jäsenyyttä: esimerkiksi kun tehdasta muurattiin tiiliseksi loppukesästä 1895, osa tilapäisestä työvoimasta ei maksanut sairauskassan jäsenmaksua, oletettavasti juuri tilapäisyytensä takia.⁵³

Vielä ennen vuosisadan vaihdetta Verlan tehtaan apukassa sai kuitenkin kirjalliset säännöt, kun asetus 1897 vaati kassoja vuoden sisällä vahvistuttamaan sääntönsä kuvernöörillä. Asetus virallisti kassojen aseman ja määräsi niiden hallinnosta vaatien mm. erottamaan sairas- ja eläkekassat toisistaan.⁵⁴ Laajemmista työväen sairas- ja eläkevakuutuksista oli kyllä käyty keskustelua, mutta koska aiemmin mainitun työväenvakuutuskomitean enemmistö suhtautui valtiolliseen työväenvakuutukseen kielteisesti, jäi kassoja koskenut asetus ainoaksi alan lainsäädännöksi. Suomi jäikin tässä suhteessa jälkeen yleisestä eurooppalaisesta kehityksestä: kansaneläkejärjestelmä perustettiin Suomeen 1937 ja yleinen sairausvakuutus astui voimaan viimeisenä Euroopassa 1963, kun useimmissa Länsi-Euroopan maissa vastaavat uudistukset oli tehty viimeistään 1910-luvulla.⁵⁵

Jäsenyys kassassa, työnantajan rooli ja etuudet

Kuvernöörinvirasto hyväksyi Verlan tehtaan apukassan säännöt elokuun viimeisenä päivänä 1898. ”Sairas- ja avustuskassa” muuttui ”Sairas- ja hautausapukassaksi” ja sääntöjen mukaan jäsenmaksu työntekijöille oli 2 % palkasta niin kuin se palkkirjoista päätellen oli ollut jo aiemmin. Kassan jäsenyys määriteltiin automaattiseksi: ”Jokainen Werlan tehtaan työssä oleva työntekijä on kassan osakas ja sisäänkirjoitetaan siihen, kun hänet otetaan työhön. Hän nauttii niitä etuja ja on velvollinen suorittamaan ne maksut, jotka näissä säännöissä määrätään.” Samoin jäsenyys päättyi automaattisesti työntekijän siirtyessä pois tehtaalta.⁵⁶

52 Hjelt 1892, 26, 119–121.

53 WA Pers Lönestatistik Ka:2 12.7.–31.10.1895 ja passim. Ilman kassamaksua työskentelivät kahdeksan muuraria ja hanslankaria sekä muurarinhiekkaa kuljettaneet miehet. Samassa yhteydessä Mikko Tolska teki tehtaalle neljä työpäivää maksamatta mitään sairauskassaan. Urakassa mukana ollut Mikko Mikkola teki töitä ilman sairauskassan jäsenmaksua vielä lokakuun loppuun asti, mutta sitten työ ilmeisesti valmistui ja Mikkola siirtyi muille työmaille.

54 AsK 1897 n:o 35 § 2, 7, 9 ja passim; WA Sjuk Da:1 kassan säännöt 31.8.1898; Kuusi 1931, 781–782; Jaakkola 1994, 153.

55 Jaakkola 1993, 28; Jaakkola 1994, 103, 105–106; Urponen 1994, 237. Esimerkiksi perusteet vastaavalle järjestelmälle oli säädetty Ruotsissa jo 1891, Tanskassa 1892 ja Norjassa 1909. Jaakkola 1994, 106.

56 WA Sjuk Db:1 vastakirjoihin painetut säännöt 1898 § 2 (sitaatti), § 3, 6.

Jäsenyys ja sen myötä tapahtuva jäsenmaksun veloitus ei kuitenkaan ollut aivan niin itsestään selvää kuin sääntöjen perusteella voisi luulla. Esimerkiksi 1905 pääsääntöisesti kaikki tehtaan sisällä työskentelevät kuuluivat sairauskassaan ja heidän palkastaan veloitettiin 2 % jäsenmaksuna, mutta vähennystä ei tehty sellaisille työntekijöille, jotka palvelivat tehtaalla esimerkiksi vain muutaman työvuoron jonkun vakituisista työläisistä ehkä sairastuttua. Lisäksi ulkotyöntekijöistä löytyy muutama, jotka eivät jäsenmaksua maksaneet.⁵⁷ Ilmeisesti järjestelmäksi vakiintui 1900-luvun alkuvuosina, että kassan jäsenmaksua maksoivat ne, joiden pestiä pidettiin jatkuvana.⁵⁸

Työnantaja vastasi kolmanneksesta Verlan kassan varoista niin, että tehdas osallistui maksamalla aina puolet siitä summasta, mitä työntekijät yhteensä maksoivat.⁵⁹ Määrä oli sinänsä edullinen, että se oikeutti työnantajan vähentämään kassasta maksetut tapaturmakorvaukset omasta korvausvelvollisuudestaan.⁶⁰ Työnantaja oli sitoutunut tukemaan kassan toimintaa myös niin, että hänet veloitettiin lainaamaan kassalle varoja, jos se jonain vuonna ylittäisi tulonsa. Jos tehdas haluaisi lopettaa osakkuutensa kassassa, siitä oli ilmoitettava johtokunnalle kirjallisesti vähintään kolme kuukautta ennen kuluvan vuoden päättymistä. Velvollisuuksiensa vastapainona työnantaja nimitti edustajakseen vuosittain yhden johtokunnan neljästä jäsenestä sekä yhden varajäsenen. Työnantajan edustajalla oli läsnäolo-oikeus kaikissa johtokunnan ja osaksten vuosikokouksissa, oikeus ehdottaa sääntömuutoksia ja työnantajan tuli myös hyväksyä vakuutusasiakirjojen ja kassan rahojen säilytyspaikka. Oman vaikutusvaltansa kassan asioihin työnantaja turvasi lisäksi pidättämällä itsellään oikeuden hyväksyä tai hylätä kaikki päätökset, joissa muutettiin kassan maksuja tai sen myöntämiä avustuksia. Työnantajan ja johtokunnan samoin kuin yksittäisen kassan osakkaan ja johtokunnan väliset ristiriidat ratkaisisi erillinen sovintolautakunta, jollaista ei liene Verlassa kuitenkaan koskaan tarvittu.⁶¹

Tutkimuksen kannalta merkittävää on, että sääntöjen laatimisen jälkeen kassa alkoi tuottaa toimintaansa koskevia kirjallisia lähteitä. Säännöissä määrättiin, että kaksi kertaa vuodessa tuli pitää vuosikokous: marraskuussa valittiin johtokunnan jäsenet seuraavaksi vuodeksi ja maaliskuussa käsiteltiin johtokunnan ja tilintarkastajien kertomukset. Johtokunnan kertomuksessa täytyi vuosittain ilmoittaa mm.

57 WA Pers Lönestatistik Ka:7–8.

58 Kesällä (14.7.–27.7.1905) sairauskassan jäsenmaksua ei maksanut kukaan hevostilin naisista, neljä sekatyö- tai hevosmiestä (Vihtor Konka, Antti Lahti, Konsta Lehikäinen ja Walter Kalenius) sekä Leipäniemen ja Pyöriän nosto- ja urakkaporukat. Pelkkää urakkapalkkaa saanut raamintekijämylläri kuitenkin maksoi urakastaan jäsenmaksun. Edellä mainituista Vihtor Konka liittyi kassan jäsenyyteen 8. syyskuuta ja loput eivät talvella (26.1.–8.3.1906) enää olleetkaan töissä lukuun ottamatta neljän naisen harvoja työpäiviä. Kesällä jäsenmaksun maksaneista vain Antti Järvinen ei ollut työssä enää talvella ja hänen sijalleen oli palkattu Antti Sivenius (ellei Antti sitten vaihtanut sukunimeä). Tilanne näyttää muuttuneen vain muutamaa vuotta aiemmin, sillä kesällä 1902 esimerkiksi hiomapuun nostoporukka on vielä maksanut työstään sairauskassan jäsenmaksua, mutta seuraavana vuonna ei enää. WA Pers Lönestatistik Ka:7; Ka:8, Ka:10.

59 WA Sjuk Da:1 kassan säännöt 31.8.1898 § 7.

60 AsK 1895 n:o 44 § 7. Tapaturmia koskevan lain velvoittama korvausmäärä oli kuitenkin korkeampi kuin kassan avustus. Kassa maksoi jäsenilleen sairaspuna puolet normaalista palkasta, mutta laki edellytti 60 % keskimääräisestä päiväansioista, kuitenkin ei enempää kuin 60 % Ibid. § 8.

61 WA Sjuk Da:1 kassan säännöt 31.8.1898 § 8, 22, 25, 29, 33, 36; WA Sjuk Ca:1, Da:1, Ha:1, Ha:2 passim.

kassan jäsenten lukumäärä vuoden alussa ja lopussa, sairastapausten, sairaspäivien ja kuolemantapausten lukumäärä sekä antaa yhteenveto kassan tuloista ja menoista vuoden aikana. Sekä vuosikokouksista että johtokunnan kokouksista tuli tehdä pöytäkirja.⁶² Osallistuessaan kassan hallintoon työntekijät tulivat itse vastuullisiksi sen toiminnasta ja päätöksistä, mikä oli edullista niin heille kuin työnantajallekin.

Sääntöjen mukaan kassa myönsi sairaspua puolet työntekijän normaalista palkasta, mutta vain sairauksista, jotka kestivät kauemmin kuin neljä päivää. Avustuksen keston ylärajaksi oli määrätty 120 päivää, vaikka säännöt oikeuttivatkin kassan ”erittäin vaikeissa tapauksissa” maksamaan ”ylimääräistä apua” kauemmin sairastaneille, jos varat sen sallivat. Sairasapu maksettiin rahana siltä osin kuin se ei kullunut lääkärin- tai sairaanhoitoon tai lääkkeisiin. Sairaalahoidossa olevalle kassan osakkaalle ei tarvinnut hoidon lisäksi maksaa raha-avustusta, paitsi jos hänellä oli vaimo ja/tai lapsia, jolloin vaimolle maksettiin kolmasosa normaalista avustuksesta ja lapsille kuudesosa kullekin. Yhteensä raha-avustus saattoi olla kuitenkin korkeintaan puolet normaaliavustuksesta.⁶³

Sairasavun lisäksi kassasta myönnettiin hautausapua. Hautausapuun olivat oikeutettuja työntekijät, jotka olivat olleet kassan jäseninä vähintään kolme vuotta ja jos työntekijä oli ollut kassan jäsen vähintään viisi vuotta, hän oli oikeutettu hautausapuun vielä vuoden kassasta eroamisen jälkeen. Hautausavun suuruudeksi oli määrätty perheellisille 50 mk ja muille 25 mk. Täsmällisen sanamuodon mukaan hautausapu kuolinpesälle oli 50 markkaa, ”jos vainaja jättää jälkeensä lesken tai lapsia”.⁶⁴ Näin yksinasuvien ja perheellisten tehtaalaisten tarpeet nähtiin erilaisina. Mielenkiintoista on kuitenkin, että toisin kuin palkkauksessa, ei hautausavustuksessa ainakaan sääntöjen tasolla miesten ja naisten välillä tehty eroa. Uskolliset työntekijät olivat sukupuoleen katsomatta kuoleman edessä samanarvoisia. Avustuksen epääminen lyhytaikaisilta työntekijöiltä on taas ollut tekijä, jolla on rohkaistu pitkäaikaiseen työsuhteeseen. Se, että avunsaamisoikeus päättyi vuoden kulluttua kassasta eroamisesta (siis töiden lopettamista), toisaalta palkitsi vanhuuteen asti tehtaalla palvelleita työntekijöitä, mutta samalla esti heitä jäämästä eläkkeelle ”ennenaikaisesti”.

Sairauskassan vuosikertomuksissa 1899–1920 tilastoitiin yhteensä 12 kuolemantapausta jäsenistön keskuudessa. Näistä 7–8 tapauksessa maksettiin hautausapua, vaikka muistiin kirjatut tukisummat eivät aina vastanneet säännöissä määrättyjä korvauksia. Kyse voi olla kirjanpidollisesta epäselvyydestä, jolloin hautausavun lisäksi esimerkiksi kuolemaan johtaneen sairauden hoitoon kulutettu summa on voitu kirjata tapauksen kohdalle. Viralliset korvaussummat näyttävät pysyneen inflaatiosta huolimatta muuttumattomina, sillä vielä 1919 maksettiin yhden kuolin-tapauksen johdosta hautausavustusta 50 mk.⁶⁵

62 WA Sjuk Da:1 kassan säännöt 31.8.1898 § 19, 22, 28.

63 WA Sjuk Db:1 vastakirjoihin painetut säännöt 1898 § 10, 13. Jos työntekijällä oli siis vaimo, maksettiin apua käytännössä vain yhdelle lapselle. Vaikka sairaspuun oikeuttivat vain yli neljä päivää kestäneet sairaudet, laskettiin avustus kuitenkin alkavaksi heti ensimmäisestä sairauspäivästä, jos kyseinen raja ylitettiin.

64 WA Sjuk Da:1 kassan säännöt 31.8.1899 § 10.

65 WA Sjuk Da:1 vuosikertomukset 1899–1920.

Kassan jäsenet olivat kassan sääntöjä laadittaessa vielä pääosin nuoria ja terveitä ja varat karttuivat nopeasti 2 % jäsenmaksuilla, joten hyvin pian kassan myöntämiä etuuksia haluttiin jo parantaa. Ennen kuin sääntöjen hyväksymisestä oli kulu- nut vuottakaan, päätettiin yksimielisesti ulottaa apu myös osakkaiden perheenjäse- niin, jolloin patruunan tehtaalaisperheen piiri laajeni: ”pätettiin antaa työväjen Waimoille ja Lapsille tohtorin apu ja rohrot Sairauskassasta johon kaikki yksimieli- sesti Suostuttiin”. Samalla päätettiin antaa kassan jäsenille lääkkeiden ja lääkärin- hoidon lisäksi myös raha-avustus täysimääräisenä (puolet normaalista palkasta) ja maksaa kyytirahat lääkärissä käymistä varten.⁶⁶

Maaliskuussa 1902 päätettiin patruuna Kreidlin ehdotuksesta palkata kassan kustannuksella tehtaalle sairaanhoitajatar neiti I. Brunila, jonka majoituksesta teh- das lupasi huolehtia. Syksyn vuosikokoukseen oli kirjoitettu: ”Huom! Keskus- tellaan myös jos Sairauskassasta voitaisiin antaa apua ja kuinka paljon Suomessa nälkää näkeville kansalaisille.”⁶⁷ Solidaarisuuden tunne ulottui siis ainakin jollain tasolla myös oman tehtaalais- ja kyläyhteisyyden ulkopuolelle muuhun Suomeen. Marraskuun 16. päivänä 1902 pidetyn vuosikokouksen pöytäkirjassa ei kuitenkaan ole keskustelusta enää mitään merkintää, ja kun neiti Brunila maaliskuussa 1904 erosi, eikä hänen tilalleen löydetty uutta hoitajaa entisillä ehdoilla, vaikutti varojen säästyminen varmasti osaltaan siihen, että tammikuun alusta 1907 alkaen kassan jäsenmaksu alennettiin yhteen prosenttiin palkasta.⁶⁸

Itse asiassa kuvernöörinviraston ohjeiden mukaan mikään sääntömuutos ei oli- si voinut astua voimaan ilman sen asianmukaista vahvistamista. Käytännön tasolla Verlassa kuitenkin pidettiin vuosikokouksissa tehtyjä sääntöjen muutoksia viralli- sina, vaikka kokouspäätösten epämääräinen muoto saattoikin aiheuttaa hanka- luuksia sovellustapauksissa. Niinpä esimerkiksi joulukuussa 1915 johtokunta vai- vasi päätään työntekijän poikaa koskevalla avustuspäätöksellä, koska sääntöjä per- heenjäseniä koskevien avustusten kestosta ja muodosta ei ollut. Lopputuloksena johtokunta totesi, että tällaiset tapaukset oli tutkittava aina erikseen ja niissä oli otettava huomioon ”kaikki asiaan vaikuttavat syyt”.⁶⁹

Avustuksen puuttuminen lyhyiltä sairauksilta ja sen pienuus palkkaan nähden takasivat osaltaan, ettei töistä jääty pois pienten vaivojen tai vilustumisten takia, vaan ainoastaan tosipaikan tullen. Ylärajan määrääminen taas suojeli kassan vaka- varaisuutta. Johtokunnan pöytäkirjoissa on kaksi kertaa esillä tapaus, jossa sairaus on jatkunut kauemmin kuin 120 päivää. Kummassakin tapauksessa kassan hallinto osoittaa joustavuutta: helmikuussa 1912 johtokunta totesi työmies ”Kallen” saa- neen avustusta ja nauttineen sairaalahoidosta 120 päivää, mutta hoidon tulisi jatk- ua vielä kaksi kuukautta, eikä täydellinen paraneminen sittenkään ollut varmaa. Kokonaisuudessaan ”Kalle” oli saanut jo enemmän kuin sääntöjen mukaan ”pitäi- si”. Koska kunnallakin oli velvollisuuksia kuntalaisia kohtaan, eikä työmies siis jäisi

66 WA Sjuk Ca:1 johtokunnan ptk 28.4.1899.

67 WA Sjuk Ca:1 vuosikokousptk 3.3.1902; WA Sjuk Da:1 kokouskutsu 16.11.1902.

68 WA Sjuk Ca:1 vuosikokousten ptk:t 3.3.1902, 16.11.1902; 20.3.1904; 29.11.1906; WA Hälsosystemas Dagbok.

69 WA Sjuk Da:1 kassan säännöt 31.8.1898, kuvernöörinviraston lauseke; WA Sjuk Ca:1 johtokunnan ptk 22.12.1915.

kokonaan avustuksetta, päätettiin tuki lakkauttaa kuun loppuun. Yli sääntöjen maksettua avustusta ei kuitenkaan perittäisi takaisin.⁷⁰ Joulukuussa 1915 taas käsiteltiin tehtaan työmiehen pojan asiaa. Poika oli ollut toukokuun 14. päivästä lähtien kassan kustannuksella sairaalahoidossa Viipurissa, siis jo yli puoli vuotta. Avustus päätettiin lopettaa vuoden päättyessä ja perhettä kehoitettaisiin kääntymään avustusasiassa kunnan puoleen.⁷¹

Pitkäaikaissairaiden asema parani vielä hiukan vähän ennen tehtaan itsenäisen taipaleen päättymistä, kun Wilhelm Thesleff lahjoitti sairas- ja hautausapukassalle 15 000 mk pohjapääomaksi ”käytettäväksi apurahastona sairauskassan ohella sellaisissa tapauksissa joissa sairauskassan säännöt eivät salli enempiä avustusta, vaan apu kuitenkin olisi tarpeen vaatima, kuin myös tehtaan palveluksessa olleitten eläkettä nauttivien avustamiseen vaikeimmissa sairastapauksissa.” Uuden rahaston toiminnasta ja käytöstä ei kuitenkaan ole säilynyt juurikaan jälkiä, sillä sairauskassan johtokunta ja tehtaan isännöitsijä määrättiin sitä hallinnoimaan, eikä sen toimintaa ole ilmeisesti eritelty sairauskassan muusta toiminnasta.⁷²

Sairauskassa palveli osakkaitaan tasapuolisesti siinä mielessä, että sairausavustuksen kesto ja sen myöntämisen ehdot olivat kaikille samat. Kukin työntekijä maksoi jäsenmaksuna suhteessa yhtä paljon tuloistaan, mutta niinpä raha-avustuksetkin olivat erisuuruisia, vaikka lääkärinpalvelut ja hoito kustannettiin kaikille yhtäläisesti. Kyseessä oli siis ansiosidonnainen, työntekijöiden välisiä eroja ylläpitävä järjestelmä. Paitsi hautausavun, myös sairashoidon aikaisen perheavustuksen kohdalla eriteltiin perheelliset ja perheettömät kassan osakkaat. Jälkimmäisessä tapauksessa myös osakkaan sukupuolella näyttää olevan merkitystä, sillä avustus näyttää koskeneen ainoastaan miespuolisten työntekijöiden sairautta: ”Jos sairaalla on vaimo ja lapsia elossa”.⁷³ Pykälän perusteella voisi pitää yksinhuoltajaäitien lapsia oikeutettuina avustukseen, mutta se näyttää sulkevan pois miehen avustamisen, jos työssäkäyvä vaimo on sairastunut. Ajatuskuvio taustalla lieneekin linjassa mies- ja naistyöntekijöiden välisen palkkaeron kanssa: miehen oletettiin olevan perheen elättäjä ja naisen tuovan vain lisäansioita yhteiseen kotiin, vaikka mitään yhteistä kotia ei olisi ollutkaan.

Valvonta

Verlassa näyttää vallinneen luottamus kassan jäsenten ja työnantajan kesken, niin että apupäätöksistä ei useimmiten ole tehty pöytäkirjoja ja kirjallisia dokumentteja, tai sitten ne eivät ole säilyneet. Johtokunnan pöytäkirjoja on säilynyt useampia kappaleita kassan sääntöjen vahvistamista seuranneelta vuodelta, mutta sittemmin lähinnä vuosikokouksista ja johtokunnan kokouksista silloin, kun käsiteltävänä on ollut jokin yleinen tai tavallista kinkkisempi asia.⁷⁴ Säännöistä pilkahtaa esiin kui-

70 WA Sjuk Ca:1 johtokunnan ptk 23.2.1912.

71 WA Sjuk Ca:1 johtokunnan ptk 22.12.1915.

72 WA Sjuk Ca:1 lahjakirja 20.9.1919.

73 WA Sjuk Da:1 kassan säännöt 31.8.1898 § 10, 13.

74 WA Sjuk Ca:1 johtokunnan ptk:t 18.12.1898–28.4.1899, 23.6.1903, 2.9.1909 ja passim, vuosikokousten ptk:t.

tenkin myös pelko kassan aiheettomasta hyväksikäytöstä, sillä niissä velvoitettiin johtokunta tutkimaan avustusvaatimusten oikeellisuus ja kohtuullisuus ja saattamaan teeskentely ja petollisuus ilmi. Pykälässä neljä oikeutettiin johtokunta sulkemaan kassan osallisuudesta määrääjäksi tai ainaiseksi osakas ”joka tahallisesti on vahingoittanut itseään tai valheellisesti on teeskennellyt sairautta tai muuten menettelee petollisesti”.⁷⁵ Korkeat ihanteet ja avustusten suuntaamisen kasvatuksellinen pyrkimys ilmenevät pykälästä 12, jossa erikseen suljetaan avun piiristä pois tahallisesti aiheutettujen vammojen lisäksi myös ”päähtyneenä ollessa tai tappelussa” saadut vammat sekä sairaustapaukset, joiden syynä oli ”siveetön elämä”.⁷⁶ Verlassa johtui kenties yhdyskunnan pienuudesta, että mitään varsinaista valvontaa ei kuitenkaan ilmeisesti nähty tarpeelliseksi järjestää. Sen sijaan esimerkiksi Christer Ericssonin tutkimassa Nybyssä sairasvierailija kävi tarkastamassa joka viikko, että sairaaksi ilmoittautunut todella oli sairaana.⁷⁷

Mahdollista petollisuutta epäiltiin johtokunnan pöytäkirjoissa ainoastaan kaksi kertaa. Syyskuussa 1909 tutkittiin asiaa, jossa työmies sairasti parantumattomaa tautia ja hänen epäiltiin tienneen sen jo töihin tullessaan ja näin pyrkineen ansiottomasti hankkimaan osakseen sosiaalisia etuuksia. Keskustelussa tultiin kuitenkin siihen johtopäätökseen, että ”sen mukaan kuin miestä täällä tunnetaan, hän ei keinnottelu aikeissa ole työhön tullut, vaan on vammansa työssä pahentunut niin että on käynyt työhön kykenemättömäksi. Yllä olevan johdosta päätettiin antaa apua sanotulle henkilölle säännön mukaan.”⁷⁸ Hiukan toisenlaiseen päätökseen tultiin kymmenisen vuotta myöhemmin huhtikuussa 1917, kun toinen työmies anoi avustuksen jatkumista vielä kolmen kuukauden kuluttua tehtaalla sattuneesta tapaturmasta. Työmies itse ilmoitti, ettei jaksaisi kevyttäkään työtä, mutta johtokunta totesi: ”Katsoen kaikkeen siihen mikä asian yhteydessä on ilmennyt ja sivultapäin on voitu havaita, katsoo johtokunta hänen tilansa olevan semmoinen ettei apu kassasta ole tarpeen vaatima, ja kehoitettiin tehtaan isännistöä ilmoittamaan hänelle ettei hän kassasta voi saada enempää avustusta.”⁷⁹ Liekö anomuksen tekoon vaikuttanut levoton ajankohta ja uudistusten odotus pian ensimmäisen Venäjän vallankumouksen jälkeen?

Kassan etujen hyväksikäyttöä pyrittiin valvomaan myös erilaisilla muilla ohjeilla. Pian sääntöjen vahvistamisen jälkeen johtokunta oli päättänyt ”niin kuin tähän saakka kassan yhteiseen lukuun pitää Tehtaan konttorissa Lääkkeitä jotka sieltä tarpeen mukaan annetaan työmiehille Lääkkeet otetaan Kouvolan apteikista ja lääke laskusumma vuoden lopussa jaetaan Tasan kaikkien työntekijien välillä”. Vajaat viisi vuotta myöhemmin marraskuun vuosikokouksessa 1903 kuitenkin ”sen johdosta että on tapahtunut että lääkkeitä on tullut Kouvolasta, joita ei pitkään aikaan ole käyty konttorista noutamassa päätettiin kokouksessa, että ken ei hae tilaamia lääkkeitänsä konttorista vuorokauden kuluessa saa ne itse maksaa”.⁸⁰ Oman ”ap-

75 WA Sjuk Da:1 kassan säännöt 31.8.1898 § 4, 23.

76 WA Sjuk Da:1 kassan säännöt 31.8.1898 § 12.

77 Ericsson 1997, 142–143.

78 WA Sjuk Ca:1 johtokunnan ptk 2.9.1909.

79 WA Sjuk Ca:1 johtokunnan ptk 16.6.1917.

80 WA Sjuk Ca:1 johtokunnan ptk 18.12.1898; vuosikokousptk 29.11.1903.

teekin haarakonttorin” toiminta oli kuitenkin huomattava etu työläisille käytännön elämässä: lääkkeitä ei täytynyt hakea kaukaa ja ne sai vielä sairauskassan kustannuksella itselleen ”ilmaiseksi”.

Lääkəriin lähtemisen oikeutusta ja siitä ilmoittamista käsiteltiin toistuvasti. Kesäkuussa 1903 ensin johtokunta päätti, että ennen lääkeriin lähtöä on käytävä kassan oman sairaanhoitajan luona tai jos tämä ei sattuisi olemaan kotona, johtokunnan puheenjohtajan luona ilmoittamassa asiasta. Samalla päätettiin korvata erälle työmiehen vaimolle kustannuksista vain puolet, koska hän ei ollut ilmoittanut kenellekään tarvitsevansa hoitoa. Seuraavassa vuosikokouksessa ilmoitusvelvollisuus vahvistettiin ja päätettiin lisäksi vaatia sairaalahoitoon joutuneilta lääkirintodistus hoidon välttämättömyydestä, minkä jälkeen ylimääräinen kassankokous päättäisi annetaanko apua hoitoon vai ei ja kuinka paljon. Keväällä 1905 palattiin ilmoitusasiaan jälleen: ”Sität johdosta että on tapahtunut että työmies on käynyt lääkerissä ilman ilmoittamaan mitään päätettiin että jos ej ilmoitetaan sekä mestarille että konttoriin sairas itse saa maksaa kaikki kustannukset”.⁸¹

Keväällä 1913 oltiin tilanteessa, jossa kassan säästöt alkoivat uhkaavasti vähetä, eikä menojen kuitenkaan uskottu pienenevän, jolloin johtokunta kysyi kokouksen mielipidettä toimenpiteistä, joihin ryhdyttäisiin. Yleisenä mielipiteenä esitettiin, että kassa maksaisi edelleen myös perheenjäsenten sairaanhoidon, mutta ei muita heidän kustannuksiaan, ja että kassa korvaisi ainoastaan Kouvolan lääkerin määräämät hoidot. Koska näin kertyvä säästö olisi kuitenkin vähäinen, lykättiin asia syksyn kokoukseen, jossa sitten päätettiin ensinnäkin 50 pennin omavastuuosuudesta lääkerissäkäynnistä, toiseksi hyväksyä vain Kouvolan lääkerin määräämät sairaalahoidot ja kolmanneksi, että sairaalahoidon ohella ei maksettaisi raha-apua perheelle.⁸² Huhtikuussa 1919 jouduttiin siirtämään matkakustannukset lääkeriin kunkin itse maksettaviksi, mutta säästö ei riittänyt, vaan joulukuussa 1920 oltiin lopulta pakotettuja nostamaan jäsenmaksu takaisin alkuperäiseen 2 %:in, jolloin palautettiin myös oikeus matka-avustukseen, mikä lienee ollut tarpeellista. Jäsenmaksun korotusta oli ehdotettu jo kesäkuun kokouksessa, mutta silloin se ei vielä mennyt läpi. Sen sijaan joulukuun päätös oli yksimielinen.⁸³

Sairaustapausten määrä oli yksi asia, josta raportoitiin vuosittain. Niiden tilastoinnissa tapahtui kuitenkin muutos 1906. Tapauksia kirjattiin 1899–1905 olleen 75–118 vuodessa eli noin yksi per työntekijä, mutta 1906–1920 vain 7–23 vuodessa. Luultavasti ensimmäisinä vuosina ylös on merkitty kaikki sairaustapaukset, mutta myöhemmin vain esimerkiksi sairauspäivärahaan oikeuttaneet. Tätä olettamusta tukee sairausavustuspäivien määrä, joka aiempina jaksona vaihteli vuosittain 113 ja 241,5 päivän välillä, ja jälkimmäisellä 107 ja 419,5 päivän välillä. Työtaturmia ei useimpina vuosina ilmoitettu laisinkaan tai vain yksi. Poikkeuksena erottuu vuosi 1917, jolloin kirjattiin kolme työssä tapahtunutta onnettomuutta.⁸⁴

81 WA Sjuk Ca:1 johtokunnan ptk 23.6.1903; vuosikokousptk 29.11.1903; 30.4.1905.

82 WA Sjuk Ca:1 kokousptk 27.3.1913 ja 7.12.1913.

83 WA Sjuk Ca:1 ptk:t 26.4.1919, 11.6.1920 ja 17.12.1920. Tilanteeseen ja keskusteluun on voinut vaikuttaa 1910-luvun loppupuolen voimakas inflaatio, joka söi kassan ja työntekijöiden mahdollisten säästöjen arvon.

84 WA Sjuk Da:1 vuosikertomukset 1899–1920.

Asiaan on saattanut vaikuttaa siirtyminen kolmivuorotyöhön toukokuussa,⁸⁵ jolloin koneita käyttämään on tullut yhdellä kertaa useita uusia ja tottumattomia työntekijöitä.

Sairauksassan luottamustoimet

Sairauksassan johtokunta oli Verlan tehtaalla ensimmäinen elin tai yhdistys, johon työläiset itse valitsivat jäsenet ja jossa he pääsivät itse hoitamaan asioitaan yhdessä työnantajan edustajien kanssa. Tältä kannalta sairauskassan luottamushenkilöitten valinnat ovatkin hyvin mielenkiintoisia päätöksiä. Ketkä pääsivät edustamaan työväenyhteisyyttä tehdasyhteisyydessä? Tehtaan edustajana sairauskassan johtokunnassa ajalla 1899–1920 toimi säännönmukaisesti hiomomestari Kronholm. Työnantajan mahdollisuuksia valvoa kassan toimintaa vahvisti myös se, että sairauskassan varoja säilytettiin tehtaan konttorissa ja taloudenhoitajana kuten myös kokousten kirjuriina toimi tehtaan kulloinenkin kasööri. Johtokunnan varajäseneksi työnantaja nimitti kuitenkin aina jonkun työläisistä: tällaista luottamusta nauttivat pakkari Johan Lahtinen 1899–1900 (kansakoulun johtokunnassa 1903–1914), seppä V. Virtanen 1901, kirvesmies Matti Mustonen 1902–1904 (kansakoulun johtokunnassa 1908–1920), hioja Tobias Karppinen 1905, seppä Anshelm Mäki 1906, työmies Aksel Koskinen 1907 ja hioja Johan Seppälä 1908–1920. Valinnoissa korostuvat parhaiten palkatut työntekijät, jotka olivat siis miehiä ja usein nk. ammatti-työntekijöitä. Pisin luottamussuhde syntyi kuitenkin hiojaan, joka oli nimenomaan tehtaan oma kasvatti ja ollut töissä Verlassa vuodesta 1883.⁸⁶

Työväen kolme edustajaa sairauskassan johtokunnassa istuivat myös yleensä useamman vuoden, vaikka ilmeisesti paikkakunnan vaihtoon liittyvää vaihtuvuuttakin oli. Yhteensä 22 vuoden ajanjaksolla toimissa esiintyi 12 eri henkilöä, mikä tarkoitti keskimäärin 5,5 vuoden pituisia kausia. Pisimpään eli 13 vuotta johtokunnassa ehti istua seppä Viktor Seppälä, joka toimi myös kansakoulun johtokunnassa 1904–1920. Vähintään kymmenen vuotta istuivat myös hioja Taavi Konka ja kirvesmies Matti Mustonen. Jos johtokuntaan valitsemisen uskotaan kertovan myös ammattien arvostuksesta, ovat seppiä, kirvesmiehen ja hiojien lisäksi myös rasvarit kuuluneet tehtaan arvostetuimpaan ryhmään, mikä sopii hyvin yhteen palkkaustietojen kanssa. 1910-luvun loppupuolella johtokuntaan nousi kaksi ”puunputsaajaa” sekä pakkaajaa. Esimerkiksi prässimies sai luottamustoimen kuitenkin ilmeisesti vasta 1910-luvulla ja silloinkin varamiehenä. Aina valittujen henkilöiden titteleitä ei tosin ole merkitty muistiin.⁸⁷

Naiset eivät Verlassa yltäneet sairauskassan johtokuntaan sen enempää kuin johtokunnan varajäseniksi tehtaan itsenäisellä kaudella, vaikka heitä työskenteli tehtaalla lukuisasti. Miehet näyttävätkin olleen myös naisten mielestä parhaita hoitamaan asioita, sillä usein pöytäkirjaan kirjattiin erikseen valinnan olleen yksimielinen, eikä äänestyksistä ole mitään viitettä. Joulukuussa 1912 pöytäkirjoihin il-

85 Ks. esim. WA Pers Ka:19 palkkaluettelo 17.5.1917.

86 WA Sjuk Ca:1 vuosikokousten ptk:t 11.12.1898–11.6.1920. Ammateista ks. myös palkkaluettelot ja Seppälän työhön tulosta WA Pension Hb:1 henkilökansiot.

87 WA Sjuk Ca:1 vuosikokousten ptk:t 11.12.1898–11.6.1920.

mestyy ensimmäisen kerran luottohenkilönä nainen, kun Hilma Mäkinen valittiin kassan varatilintarkastajaksi. Seuraavana vuonna hän esiintyy jo varsinaisena tilintarkastajana ammattinimikkeellä ”silittäjä”, mikä tarkoittaa työskentelyä kiillottamossa. Hilma Mäkisen jälkiä naispuolisina tilintarkastajina seurasivat hänen työtoverinsa silittäjä Hulda Seppälä 1914 ja ”pahvikoneyöskenteliä” Lempi Mustonen 1918. Pöytäkirjan tarkastajina esiintyvät Ida Lampinen 27.3.1913, lajittelija Saara Kajander 21.5.1915 ja ”pahvikoneessa työskentelevä” Emmi Huttunen 13.12.1918. Naiset saivat siis 1910-luvun edetessä vähitellen jalansijaa pienemmissä luottamustoimissa.⁸⁸

Sairauskassan rooli tehdasyhdyskunnassa

Sairausapukassat ovat olleet melko yleinen, muttei mitenkään itsestään selvä ilmiö tehdaspaikkakunnilla. Ensimmäinen tehdaskohtainen sairauskassa perustettiin Suomessa Finlaysonin puuvillatehtaalla Tampereella 1846, ja vuosisadan vaihteessa kassoja oli jo reilusti yli sata.⁸⁹ Kymintehdas Verlan läheisyydessä sai ensimmäisen sairaus- ja apurahastonsa 1883 Forssaan 1859 perustetun kassan esikuvan mukaan, mutta Kuusankoskelle apukassa perustettiin myöhemmin kuin Verlaan eli vasta 1897. Voikkaalla ei tehdas edes yrittänyt tehdä aloitetta kassan perustamiseksi. Yksityiset tahot perustivat 1903 ”Voikkaan yleisen sairau- ja hautausapurahaston”, johon kuului myös muuta työväkeä kuin tehtaan työläisiä, ja varsinainen tehtaansairaus- ja hautausapukassa syntyi paikkakunnalle vasta 1912. Kuitenkin korvaus on ollut 1900-luvun alun jälkeen kaikissa kolmessa hiukan suurempi kuin Verlassa: Kymintehtaalla ¾ palkasta ja Kuusankoskella ja Voikkaalla 60 %. Kaikissa yhdyskunnissa tehdas osallistui kassan kustannuksiin.⁹⁰

Jouko Jaakkola on korostanut sairausapukassojen työnantajalle tarjoamaa mahdollisuutta järjestää terveydenhoito niin, että työläiset itse osallistuivat järjestelmän ylläpitoon ja tunsivat vastuunsa sairastamisistaan ja poissaoloistaan. Näin kassat edistivät häiriötöntä tuotantoa kahdessakin mielessä: paitsi pitämällä yllä työntekijöiden työkykyä myös estämällä konfliktien syntymistä. Työntekijöiden etu taas oli, että kassat takasivat jäsenilleen vaivashoitoa paremman ja arvollisemman turvan.⁹¹ Ruotsalainen tutkija Christer Ericsson on myös kiinnittänyt huomiota työntekijöiden osallisuuteen kassan hallintoon ja sen valvontaan Nybyn ruukilla Ruotsissa. Kassan olemassaolo oli yhteinen intressi, jolla toisaalta saatiin terveydenhoitoa ja sosiaaliturvaa, toisaalta tyytyväinen ja pysyvä työväestö ruukille.⁹² Järjestelmällä oli siis monta hyvää puolta niin työntekijöille kuin työnantajallekin.

Työntekijäkollektiivin sisällä sairaus- ja hautausapukassan olemassa olo vaati jonkinlaista järjestäytymistä ja luottamushenkilöiden valintaa sekä yhteispäätöksiä. Miehininen, patriarkaalinen, valta näyttää dominoineen sairaus- ja hautausapukassan hallintoa, samoin kuin nk. ammattimiesten arvostus. Paternalismin kannalta

88 WA Sjuk Ca:1 vuosikokousten ptk:t 11.12.1898–11.6.1920.

89 Jaakkola 1991, 20.

90 Talvi 1979, 373–380. Ks. myös Polin 1932, 210–213.

91 Jaakkola 1991, 20.

92 Ericsson 1997, 142–145.

kassojen perustaminen tarkoitti varsin pitkälle menevää systemaattisuutta terveydenhoitoa ja ilmeisesti myös hautausapua koskevissa asioissa.

Vaikka säännöt olivat yhteiset, heijastuivat työntekijöiden erilaiset tulotasot erisuuruisuutena myös jäsenmaksuihin ja sairausavustuksiin. Mielenkiintoista on, että tehtaalaisyhteisyyden sisälle suljettiin myös työntekijöiden perheenjäsenet, mikä korostaa perheyksikön olennaista asemaa tehdasyhdyskunnassa. Perheellisten työntekijöiden avustuksista säädettiin erikseen myös sairausavustusten kohdalla, mutta hautausavustuksissa eron tekeminen perheellisten ja perheettömien välille oli selkeämpää. Hautausavun osalta tehtaalaiset joutuivat toisistaan poikkeaviin asemiin myös työuran pituuden perusteella. Täysivaltaiseksi tehdasperheen jäseneksi hautausavun suhteen tultiin vasta viiden vuoden työskentelyn jälkeen ja jäsenyys menetettiin vuoden sisällä työsuhteen päättymisestä. Yhteisyys siis edellytti uskollisuutta ja jatkuvaa suhdetta tehtaaseen.

TEHTAAN KANSAKOULU

Jo 1888 tehdas ilmoitti teollisuustilastoon Verlassa pidetyn lapsille sunnuntaikoulua (”söndagsskola”).⁹³ Tuohon aikaan liittyyne muistitieto kasööristä, joka opetti Verlan lapsia omassa mökissään, joka ei vielä ollut kovin kummoinen. Muistelussa ihmettely ja jopa epäily kohdistuukin juuri kasöörin ja ”tavallisten” verlalaisten samanlaisiin elinoloihin:

Kertoja 1: ”Matti” kerto, että tää kasööri, en tiedä minkä nimelliin se sitte oli, siinä Saaren kaupan alla oli pieni harmaa mökki, kun ei niill ollu asuntoo, niin ne asu muka siellä ja se sano, että siellä se opetti sitten Verlan lapsia lukemaan ja laskemaan ja siellä ne valkosen Verlan viltin [entisen kokoojakonehuovan] välissä nukku sen lapset niinku muittenkin kuulemma...

Kertoja 2: Alatuvaaks sanottiin sitä, se on ollu ennen [myöhempää kasööri] Elikkiniä, siinä aina joku yksinäinen taikka joku asu [...]⁹⁴

Lokakuun alussa 1890 aloitti toimintansa varsinainen kansakoulu, joka oli tehtaan perustama. Uskonnon läsnäolosta tehdasyhdyskunnan arjessa kertoo, että Jaalan kirkkoherra Juho Auvinen kävi vihkimässä rakennuksen käyttöön.⁹⁵ Lähiseudun mittakaavassa verlalaiset työläislapset olivat varsin etuoikeutettuja: Jaalan kunnan ensimmäinen kansakoulu oli aloittanut toimintansa kirkonkylässä yli kymmenen kilometrin päässä vasta muutamaa vuotta aiemmin syksyllä 1887, ja seuraavat koulut Huhdasjärvellä ja Kimolassa käynnistyivät vasta syksyllä 1900. Kirkonkylän koululaiset olivat suurimmaksi osaksi talollisten lapsia, vaikka joukossa oli muutama torpparin ja käsityöläisen jälkeläinen.⁹⁶ Valkealaan taas oli perustettu ensim-

93 KA TH 180 (1888).

94 VH 4/14.

95 Ilmonen 1937a, 9.

96 JKA Jaalan kunnallislk I Ca:2 kuntakokouksen ptk 18.12.1886; Jaalan Kunnallislk I Ca:1 kansakoulujen yhteisen johtokunnan kokous 1.10.1899, ylimääräinen kuntakokous 29.10.1899; Salminen 2004, 228.

mäiset kunnalliset kansakoulut pojille ja tytöille kirkonkylään 1870 ja 1871, ja Kymintehdaalla aloitti kansakoulu 1883, mutta kouluverkoston tihentymistä laajassa kunnassa saatiin odotella 1890-luvulle. Siedettävälle etäisyydelle Verlasta tuli opinahjo 1897, kun Selänpään koulu Valkealassa aloitti toimintansa, mutta tehtaalaisilla oli tuolloin jo oma koulunsa.⁹⁷ Suomen ensimmäisiä kansakouluja olikin kolmenlaisia: kuntien, koulupiirien ja yksityisten tahojen eli yleensä tehtaiden perustamia. 1890-lukua on pidetty ylipäänsä kansakoulun toisena läpimurtovaiheena sen alun jälkeen.⁹⁸

Vaikka Verlan koulu pääsi jo toisen lukuvuoden alusta 1891 valtionavun piiriin ja sille myönnettiin valtiopäivien päätöksen (1885) mukainen 600 markkaa avustusta vuodessa naisopettajan palkkaamiseen, ei se vielä riittänyt koulun ylläpitoon. Koska 600 markan palkka oli varsin keho, maksettiin monilla kouluilla opettajalle luontaisetujen lisäksi tai osin niiden korvaamiseksi vapaaehtoista palkanlisää, etenkin, jos piiriin haluttiin hyvä opettaja. Verlan tehdaskin maksoi opettajattarelleen valtionavun, asunnon yms. lisäksi omasta pussistaan 250 markkaa, sekä tarjosi koululle tilat, huonekalut, opetusvälineet ja tarvikkeet, joihin näin alkuvaiheessa investoitiin yli 1600 markkaa. Lisäksi reilut 160 markkaa maksettiin palkkana ”muille koulun palveluksessa oleville” eli luultavasti lämmittämiseen, siivoamiseen ja muuhun sellaiseen.⁹⁹

Koulun perustaminen osoitti tehtaan johdon sitoutumista uuteen paikkakuntaan ja sen kehittämiseen. Se tarjosi paikkakunnan lapsille sivistystä, uusia haasteita ja mahdollisuuksia ja osaltaan vapautti vanhemmat töihin päiväsaikaan. Koulun lahjaluonne oli selvä ainakin sen opettajattarelle, sillä koulun ensimmäisessä viisivuotiskertomuksessa 1895–1896 kirjoitti Edla J. Lundgren: ”Koulu on kokonaisuudessaan yksi lahja paikkakunnalle, ja ylläpidetään tehtaan omistajien yksityisillä varoilla.” ja ”Oppilaat eivät suorita mitään maksua.” Samana vuonna vuosikertomuksessa: ”Paitsi valtionapua on Werlan tehdas lahjoittanut kaikki koululle.”¹⁰⁰ Samat asiat olivat mielessä opettajatar Emma Eliina Saarelalla viisitoista vuotta myöhemmin, kun hän kirjoitti vuosikertomukseen lukuvuodelta 1920–1921: ”Paitsi valtionapua, niin Werlan tehdas pitää lahjaksi kansakoulun tehtaalaisten lapsille” ja vielä muista vuosista poiketen: ”Tehdas maksaa joka tehtaalaisen lapselle ylimääräistä avustusta.”¹⁰¹ Mitä tuo avustus sitten oli, jää ikävä kyllä hämärän peittoon, samoin kuin sen tausta – oliko se tosiaan poikkeuksellista toimintaa ja liittyikö esimerkiksi poliittiseen tilanteeseen vai oliko se jotain tavanomaista, joka nyt vain tällä kertaa satuttiin mainitsemaan.

Koulu sijaitsi sittemmin puretussa pitkässä puurakennuksessa aivan kylän keskustassa ja siihen kuului 1892 kirjoitetun kuvauksen mukaan sali, eteinen ja opettajattaren asunto, jossa oli lisäksi keittiö. Sisustus ei ollut kovin moninainen, mutta käsitti tarpeellisimman: huonekalut olivat neljänistuttavia pulpetteja, lisäksi opet-

97 Vaara 1970, 154–163; Hako 1983, 7–9.

98 Halila 1949a, 39; Isosaari 1973, 39, 128.

99 WA Folk Ca:1: Suomen senaatin Ecklasiastik Expeditionin myöntökirje 31.8.1891; vuosikertomukset 1890–1892; yleisestä tilanteesta Suomessa Halila 1949a, 350–352, ks. myös 343–346.

100 JKA VeKo Dc Vuosikertomus ja 5-vuotiskertomus 1895–1896.

101 JKA VeKo Dc Vuosikertomus 1920–1921.

Verlan tehtaan kansakoululaisia koulun portailla 1913. Opettajatar Emma Saarela (oik.) opetti Verlassa miltei 20 vuotta 1903–1921. Kuva: Verlan tehtaan arkisto.

tajan pöytä, yksi pienempi pöytä, kaksi mustaa taulua, yksi kirjakaappi, seinäkello, neljä sähkökattolamppua, kaksi tuolia ja kaksi polttopuulaatikkaa. Kaikki huonekalut oli maalattu keltaiseksi ja ne olivat kuulemma hyväkuntoisia.¹⁰² Opetusmateriaalit karttuivat pikkuhiljaa ja ne antavat omalta osaltaan kuvaa opetuksesta ja koulun elämästä. Vuonna 1892 koululla oli kuusi karttaa (kaksi pallokarttaa, Euroopan, Suomen, Palestiinan kartat sekä Suomen historiallinen kartta), kaksi kuvaa kirjoitusta varten: ”Istu näin” ja ”Älä istu näin”, Raamatun kuvateoksia, Luonnonhistoriallisia kuvia kotia ja koulua varten, Suomen parhaat ruokasienet ja Metriset mitat. Lisäksi kirjastossa oli kunnioitettavat 249 kirjaa ja opettajan omassa kirjastossa 12 kirjaa. Muuhun kalustukseen kuuluivat tellurium eli laite, jolla havainnollistettiin maan ja kuun liikkeitä aurinkoon nähden, harmoni, helmitaulu, karttapiidätin ja karttakeppi.¹⁰³

102 KA TH Saapuneet tilastotiedot TH 180–183; WA Folk Ca:1: vuosikertomukset 1890–1893 liitteinen; Ilmonen 1933, 29.

103 WA Folk Ca:1: vuosikertomus 1892–1893 liitteinen.

Kansakoulu oli syntyessään eräänlainen kansankorkeakoulu, joka ei tarjonnut varsinaista alkeisopetusta kuin kaupungeissa ja mallikouluissa. Maaseudulla alkeiden opetus kuului kodeille ja seurakunnan kiinteille ja kiertäville kouluille. Koulut olivat kolmiluokkaisia yläkouluja, jonne pyrkivien 10–16-vuotiaiden lasten oli osattava jo lukea sekä taidettava perusasiat kristinopista. Kukin luokka oli kaksivuotinen.¹⁰⁴ Verlan tehtaan kansakouluun pyrki heti ensimmäisenä syksynä hyvin erikäisiä lapsia, ja sinne päätettiin ottaa yläkoulun vaatimuksia noudatellen aluksi halukkaista kaikki ne, jotka osasivat jokseenkin lukea. Nämä jaettiin ensin kahteen, mutta kevään aikana jo kolmeen eri osastoon. Miltei vuosittain palkittiin oppilaista ahkerimpia ja etevimpiä. Palkinnot tulivat useimmiten tehtaalta ja saattoivat olla esimerkiksi virsikirja tai *Uusi Testamentti*, mutta myös ainakin kerran Otavalta saatuja *Kalevalan tarinoita*.¹⁰⁵ Palkinnot kasvattivat näin paitsi ahkeruuteen myös uskonnollisuuteen ja isänmaallisuuteen.

Palkintojen lisäksi oppilailla oli myös velvollisuutensa, joiden kautta he oppivat mm. yhteisvastuullisuutta ja siisteyttä: he joutuivat nimittäin huolehtimaan opettajan johdolla koulun puhtaanapidosta. Elokuussa 1909 opettajatar valitti puhtaanapidon olevan liian raskasta niin hänelle kuin oppilaillekin, mutta johtokunta päätti silti pitäytyä vanhassa järjestelmässä. Pesu ja suursiivous tapahtuisivat ”likaisemmalla ajalla” kahdesti kuussa ja talvella kerran kuussa, mutta pulpetit päätettiin jakaa kahtia niin, että ne tulisivat kevyemmiksi liikutella.¹⁰⁶

Oppilasmäärä kasvoi niin, että kun lapsia oli ensimmäisenä lukuvuonna ollut koulussa yhteensä 26, oli heitä 1910-luvun alkupuolella monena vuonna jopa 40. Syksyllä 1917 alkaneella lukukaudella koulussa oli kuitenkin enää 32 varsinaista oppilasta ja kahtena sitä seuraavana syksynä 23. Vuonna 1920 koululaisia oli kuitenkin taas 31.¹⁰⁷ Kenties Venäjän vallankumoukset ja Suomen sisällissota vaikuttivat lasten koulunkäyntihaluan ja -kykyyn.

Koulu oli tehtaan koulu ja oppilaista ylivoimaisesti suurin osa tehtaan työväen lapsia. Muitakaan lähiseudun lapsia ei kuitenkaan suljettu pois. Vanhempien ammatin mukaan tehdyssä jaottelussa talollisten, maakauppiaiden ym. jälkeläisiä oli koulussa enimmillään viisi (1903) ja muun rahvaan ja työväen kuin tehdastyöväen lapsia kahdeksan (1908). Vuosina 1913–1917 koululaisten joukkoon on kirjattu myös virkamiesten lapsia.¹⁰⁸

104 Halila 1949a, 99–101; Isoaari 1973, 19–20.

105 WA Folk Ca:1 vuosikertomukset 1890–1920. Esim. lukuvuosina 1891–1892, 1893–1894, 1896–1898 palkintoja ei jaettu. Parhaimmillaan niitä voitiin jakaa kuitenkin jopa yhdeksälle kuten lukuvuonna 1892–1893 tai 11:lle kuten lukuvuonna 1912–1913. Aina vuosikertomukset eivät paljasta palkinnon laatua tai ilmaisevat vain yleisesti kyseessä olleen ”kirjapalkinnon”, mutta varsin useana vuonna se on ollut virsikirja. Esim. lukuvuonna 1899–1900 palkintoina jaettiin kolme Uutta Testamenttia ja 1909–1910 neljä kappaletta Kustannusosakeyhtiö Otavan lahjoittamia *Kalevalan tarinoita*.

106 WA Folk Ca:1 Suomen senaatin Eklasiastik Expeditionin myöntökirje 31.8.1891; vuosikertomukset 1890–1892; Ilmonen 1933, 29; johtokunnan ptk 26.8.1909.

107 WA Folk Ca:1: vuosikertomukset 1890–1920.

108 WA Folk Ca:1: vuosikertomukset 1890–1920 liitteineen. Koonnit Verlan tehtaan kansakoulun oppilaiden perhetaustoista 1890–1920 liitteessä 7.

Taulukko 12. Verlan tehtaan kansakoulun oppilaat otoksina viiden vuoden välein 1890–1920.

Lukuvuosi alkanut	Poikia	Tyttöjä	Yhteensä
1890	15	11	26
1895	9	15	24
1900	16	16	32
1905	23	11	34
1910	23	15	38
1915	21	19	40
1920	13	18	31

Lähde: WA Folk Ca:1: koulun vuosikertomukset 1890–1920; JKA VeKo Dc Vuosikertomukset 1920–1924.

Opettajien osalta olot koulussa vaikuttavat varsin vakiintuneilta: ensimmäinen opettajatar Edla J. Lundgren pysyi toimessaan yli kaksitoista vuotta kuolemaansa asti, niin että hän ehti saada palkankorotukset sekä viiden että kymmenen vuoden palveluksesta. Lundgren kuului samaan ikäluokkaan kuin patruuna ja patruunessa – Gottlieb Kreidl oli syntynyt 1850, Edla Lundgren 1851 ja Emilia Kreidl 1852 – ja nautti ilmeisesti yleistä arvostusta, koska hänet ilman muuta kutsuttiin myös koulun johtokunnan jäseneksi heti sen perustamisen myötä.¹⁰⁹ Lundgrenin sairastuttua vakavasti syksyllä 1903 tarvittiin koululle uusi opettaja, jonka toivottiin olevan miespuolinen, niin että hän voisi samalla opettaa myös puutöitä. Toimeen palkattiin kuitenkin neiti Emmi Eliina Lindén ensin väliaikaiseksi ja sittemmin vakinaiseksi, kun muita hakijoita ei ollut ja neiti Lindén oli hoitanut toimensa moitteettomasti. Emma Lindén (myöh. Saarela) pysyikin Verlassa miltei 20 vuotta kevätlukukauden 1921 loppuun saakka.¹¹⁰

Syksyllä 1919 tehtaan toimeenpaneva johtaja Wilhelm Thesleff lahjoitti 15 000 markkaa koulun stipendirahaston pohjapääomaksi. Koulun johtokunta päättäisi stipendiansaajista ja kriteereinä olivat kiitettävä käytös sekä parhaat päästötodistukset. Raha oli tarkoitettu oppilaiden ”ammattisivistykseen” ja se voitiin antaa samalle oppilaalle useampana vuonna peräkkäin.¹¹¹ Stipendillä rohkaistiin koulutautumaan ammattiin ylipäänsä, ja varattomalle perheelle se saattoi olla miltei ainoa mahdollisuus koulutuksen hankkimiseen. Kuusankoskella vain noin 20 kilometrin päässä Verlasta oli helmikuussa 1914 aloittanut hyvänä esimerkkinä Kymin Osakeyhtiön ammattikoulu, jossa tarjottiin tytöille kotitalous- ja käsityöopetusta ja pojille metalli-, puutyö-, suutari- ja puutarha-alan oppia.¹¹² Tehdas toivoi kenties hyötyvänsä myöhemmin oman kylän ammattitaitoisista työläisistä, mutta il-

109 WA Folk Ca:1 vuosikertomukset 1890–1904; kansakouluntarkastajien kirjeet 12.11.1896 ja 22.3.1902; KA Henkikirjat Jaala Nr. 12 1900.

110 WA Folk Ca:1 vuosikertomukset 1890–1920; johtokunnan ptk:t 11.10.1903 ja 5.7.1904; kansakouluntarkastajan kirje 5.11.1903; JKA VeKo Dc Vuosikertomus 1920–1921. Ilmeisesti kyseessä oli nimen suomentaminen, sillä myöhemminkin opettajattaren titteliksi kirjoitetaan neiti. WA Folk Ca:1 E. Saarelan työtodistus 3.12.1907.

111 WA Folk Ca:1 lahjakirja 20.9.1919.

112 Polin 1932, 31.

mankin oli stipendirahasto ja koulutuksen tukeminen hyvän tahdon ele, joka osaltaan vahvisti siteitä työntekijöiden ja tehtaan välillä, kun sisällissodan päättymisestä oli kulunut vasta reilu vuosi.

Opettajan valinnassa merkitykselliseksi esiin nostetut puukäsityöt olivat tuottaneet ongelmia ennenkin: jo kesällä 1892 oli Jaalan kirkonkylän koulun opettaja Mikko Timonen lupautunut pitämään käsityötunteja kaksi kertaa viikossa Verlassa. Palkaksi hän halusi 3 markkaa 50 penniä käynniltä, kyydin Jaalasta koululle ja takaisin ja että tehdas huolehtisi luokan siivouksesta tuntien jälkeen, jolloin reisuun menisi noin viisi tuntia kerrallaan. Matkaa varten Timonen laski kirkonkylältä Verlaan kuluvan puolitoista tuntia suuntaansa.¹¹³ Timosen palkkaamisen ehtoja lienee pidetty kuitenkin liian kalliina, sillä vuosikertomusten mukaan ei koulussa työskennellyt kuin yksi naisopettaja. Neiti Lindénin saatua opettajantoimen Verlasta myönsi senaatin Kirkollisiasiain toimituskunta koululle 75 mk vuodessa mieskäsítőiden ohjaajan palkkaamiseen, mutta sekään ei olisi korvannut kirkonkylältä asti saapuvan opettajan kuluja. Patruuna Kreidlin neiti Emma Saarelalle (ent. Lindén) joulukuussa 1907 kirjoittamassa työtodistuksessa kerrotaankin opettajattaren hoitaneen myös puukäsityön opetuksen.¹¹⁴ Sukupuolten välistä työnjakoa rikkottiin siis tarvittaessa ja kun siitä oli hyötyä. Samalla etäisyys kirkonkylälle osoitautui yllättävän pitkäksi.

Kansakoulun hallinto

Kansakoulu oli kylään ”ylhäältä” tullut uudistus. Sen ensimmäisenä toimintavuonna johtokuntaan ilmoitettiin kuuluvan vain patruuna Kreidl vaimoineen. Koulun päästyä valtionavun piiriin kutsui patruuna koolle asetuksen mukaisen 4–6 henkisen johtokunnan – kyseessä ei siis ollut äänestyksellä muodostunut elin, vaan patruunan valinta.¹¹⁵ Rakennettiinko johtokunnan kokoonpanolla yhteisyyttä tehdasyhdyskunnassa? Ketkä saivat edustaa yhdyskunnan koululaisia ja lapsiperheiden etua?

Itse oikeutettuina jäseninä kansakoulun ensimmäiseen johtokuntaan kuuluivat patruuna ja patruunessa Kreidl. Heidän lisäksi siihen kutsuttiin hiomomestari Kronholm, tehtaan kassanhoitaja Otto Stiefel sekä opettajatar Lundgren. Työntekijöiden edustajana toimi seppä Johan Laitinen.¹¹⁶ Niin 1800-luvun lopulla kuin 1900-luvun alkaessa kansakoulujen johtokuntien kokoonpano olikin Suomessa usein sosiaalisesti epätasapainoinen. Vaikka työläisten edustus Verlan koulun johtokunnassa oli suhteessa varsin pieni, olisi Suomen kansakoulun isä Uno Cygnaeus voinut olla tyytyväinen jopa kahden naisen johtokuntajäsenyyteen. Käytännössä oli yleistä, että toimeen valittiin vain vähän naisia.¹¹⁷ 1800–1900-lukujen vaihteen yh-

113 WA Folk Ca:1 kirje 24.6.1892.

114 WA Folk Ca:1 vuosikertomukset 1890–1920; Keisarillisen Suomen Senaatin Kirkollisiasiain toimituskunnan kirjelmä Koulutoimen Ylihallitukselle 21.4.1904; E. Saarelan työtodistus 3.12.1907.

115 WA Folk Ca:1 vuosikertomus 1890–1891, johtokunnan ptk 27.9.1891.

116 WA Folk Ca:1 vuosikertomus 1890–1891, johtokunnan ptk 27.9.1891. Johan Laitisen etunimi ks. KA Henkikirjat Jaala Nr. 12 1895.

117 Halila 1949a, 392–393; Halila 1949b, 362–363. Cygnaeus nimenomaan toivoi johtokuntiin valittavan myös naisia.

teiskunnallisessa toiminnassa sanotaan kuitenkin alkaneen vakiintua miesten ja naisten välisen työnjaon, jossa naiset ottivat itselleen ”yhteiskunnallisen äidin” roolin. Naisten toimialaan kuuluivat esimerkiksi perheisiin ja lapsiin liittyvät kysymykset. Tällöin toimijoita ja normien asettajia olivat paikallistasolla yleensä – kuten Verlassakin – sivistyneistönaiset.¹¹⁸

Johtokunnan peruskokoonpano pysyi ytimeltään vakaana kautta vuosien: vakituksia jäseniä olivat patruuna tai isännöitsijä, hiomomestari sekä kasööri, joka alkuaikoina tosin vaihtui melko tiuhaan, mutta joka lukuvuoden 1905 alusta lähtien oli Edvard Eliksin.¹¹⁹ Ilmeisesti naisten osallistumista koulun hallintoon Verlassa pidettiin suotavana ja asiaankuuluvana, sillä johtokunnassa istui aina vähintään yksi nainen: patruunessan jälkeen mm. opettajatar Lundgren, hiomomestarin rouva Matilda Kronholm, kasöörin rouva Martha Grönroos ja patruunan taloudenhoitaja neiti Olga Sandholm.¹²⁰ Vuosia 1895–1920 lukuun ottamatta johtokuntaan kuului myös vähintään yksi, mutta parhaimmillaan jopa kolme työntekijöiden edustajaksi katsottavaa henkilöä, jotka olivat seppiä, pakkareita tai kirvesmies.¹²¹ Nämä ammattiryhmät kuuluivat 1900-luvun alussa Verlan parhaimmin palkattuihin työmiehiin ja näyttävät nauttineen tavallista suurempaa luottamusta myös muuten.¹²²

Verlan kansakoulun johtokunta edusti nimenomaan tehdasta ja tehtaalaisuutta ja rakensi siihen perustuvaa yhteisyyttä, vaikka oppilaiden joukossa oli muunkin-

118 Ks. esim. Ollila 1993, 48–49, 52–54, 141–144.

119 WA Folk Ca:1 vuosikertomukset 1890–1920.

120 Patruunessan kuoltua opettajatar Lundgren oli johtokunnan ainoa naisjäsen lukuvuosina 1900–1903, mutta hänenkin kuoltuaan valittiin mukaan sekä hiomomestarin rouva Matilda Kronholm että tuolloisen kasöörin rouva Martha Grönroos. Grönroosit muuttivat jo seuraavana vuonna pois, minkä jälkeen lukuvuosina 1904–1908 johtokunnassa istui hiomomestarin vaimon lisäksi patruunan taloudenhoitaja neiti Olga Sandholm. Opettajatar neiti Saarela (ent. Lindén) merkittiin varsinaiseksi jäseneksi vasta syksystä 1915 alkaen. Syynä myöhäiseen jäsenyyteen on voinut olla neiti Saarelan edeltäjänsä nuorempi ikä. Verlan kouluun tullessaan neiti Saarela oli kyllä jo 30-vuotias, mutta parikymmentä vuotta esimerkiksi patruuna Kreidlia nuorempi. WA Folk Ca:1 vuosikertomukset 1890–1920. Neiti Sandholmista katso KA Henkikirjat 1900 Jaala Jaala n:o 12 ja Lindénistä KA Henkikirjat 1905 Jaala Jaala n:o 12. Emma Lindén on henkikirjan mukaan syntynyt 1872.

121 Aiemmin mainitun seppä Johan Laitisen muutettua pois paikkakunnalta ei hänen jälkeensä valittu ketään ilmeisesti ennen kuin syksyllä 1900 alkaneena lukuvuonna. Johtokunnan toiminta lienee ollut melko vähäistä ja patruunessa Emilia Kreidlin kuoltua johtokunta olisi supistunut jo kovin pieneksi, ellei sitä olisi täydennetty vuosina 1900–1903 työmies David Lampisella, joka lienee tehtaan palkkaluetteloissa ja sairauskassan luottamushenkilöissä esiintynyt pakkari David Lampila. Lampisen muutettua pois valittiin hänen tilalleen kertaaheittola kaksi työntekijöitten edustajaa: pakkari Johan Lahtinen sekä seppä J. Sundell. Sundellin muutettua pois hänen tilalleen valittiin toinen seppä, Viktor Seppälä. Työntekijöitten aktivoitumista yhteiskunnallisessa toiminnassa kuvaa hyvin kolmannenkin työläisjäsenen, kirvesmies Matti Mustosen, valitseminen koulun johtokuntaan syksyllä 1908. Pakkari Lahtisen erottua johtokunnan jäsenyydestä ja ilmeisesti muutettua pois paikkakunnalta, hyväksyttiin ”uusi” opettajatar Emma Saarela vihdoon johtokunnan vakinaiseksi jäseneksi lukuvuodesta 1915–1916 alkaen, minkä jälkeen johtokunnan kokoonpano ei enää ennen 1920-lukua muuttunutkaan. WA Folk Ca:1 vuosikertomukset 1891–1920. Ammateista ks. lisäksi esim. palkkaluettelot WA Pers Ka:6 13.4.–26.4.1900 ja WA Pers Ka:10 24.3.–6.4.1905.

122 Pakkarit olivat palkkakehityksensä huipulla ansaiten noin kolmanneksen enemmän kuin muut tehtaan sisällä työskentelevät tavalliset miehet ja noin tuplasti sen minkä naiset – mahdollisesti heillä oli jonkinlaisia työnjohdollisia velvollisuuksia, sillä muutoin tehtaalla ei vielä ilmeisesti tunnettu kuin yksi mestari. Kirvesmiehen päiväpalkka taas saattoi olla 3,50 mk ja sepän jopa neljä markkaa, kun ”normaali” päiväpalkka tehtaan miehillä oli 2,25–2,75mk. Ks. palkkaus-luku vuoden 1905 tilanne. Aiemmin on mainittu heidän olleen luottamustoimissa myös sairaus- ja hautausapukassassa.

laisia perhetaustoja. Johtokunnan kokoonpanossa huomioitiin eri yhteiskuntaluokat, vaikka niiden lukumääräiset suhteet eivät vastanneet likimainkaan yhdyskunnan koostumusta. Myös eri sukupuolet olivat edustettuina, vaikka miehet olivat enemmistönä ja työväenluokan naiset eivät osallistuneet hallintoon lainkaan. Kansakoulun hallinto katsoi tehdasyhdyskuntaa ja suurinta osaa sen työntekijöistä isällisesti ylhäältäpäin, jolloin koko työväen massaa edustamaan saattoi riittää yksi ammattityömiäs.

Tehtaan kansakoulu Verlan tehdasyhdyskunnassa

Kymintehtaan perustaja Wahren oli rakennuttanut Forssaan tehtaankoulun jo 1861, vaikka opetusta alettiin siellä antaa taloudellisten vaikeuksien tähden vasta 1867. Kymintehtaalla hankittiin kylään ensimmäinen opettaja Knut Selinin tultua isännöitsijäksi 1877 ja 1880 palkattiin Kuusankosken tehtaan kanssa yhteinen opettaja, joka työskenteli aamupäivisin Kuusankosken yhdyskunnassa ja iltapäivisin Kymintehtaalla. Kuusankosken kolmesta tehdasyhdyskunnasta Kymintehtaalla järjestettiin opetus myös ensimmäisenä vakituiselle kannalle. Varsinainen kansakoulu perustettiin sinne 1883, Kuusanniemelle 1888 ja Voikkaalla toimi koulu 1898–1900 ensin ilman valtionapua, minkä jälkeen se jatkoi toimintaansa tauon jälkeen 1901 valtionavun piiriin päästyään.¹²³ Kymintehtaan, Kuusankosken ja Voikkaan tehdasyhdyskunnat olivat kuitenkin kaikki kooltaan selvästi suurempia kuin Verla.

Verlan tehtaalle järjestettiin koulu kohtalaisen varhaisessa vaiheessa ja se pystyi-kin kokonsa puolesta vastaamaan yleensä hyvin yhdyskunnan tarpeisiin. Tehtaan koulu ei erotellut toisistaan Jaalan ja Valkealan puolen tai tehtaalaisten ja ei-tehtaalaisten lapsia ja sen penkillä nähtiin myös tehtaan virkailijoiden jälkeläisiä, vaikkei aivan ylimmän johdon jälkikasvua. Tässä mielessä se oli varsin laajasti yhteisyyttä rakentanut taho. Myös koulun johtokunta oli elin, joka periaatteessa yhdisti yhdyskunnan eri sosiaaliryhmiä. Sekä paternaalisuus että patriarkalisuus kuitenkin heijastuivat johtokunnan kokoonpanoon niin tehtaan virkailijoiden ja johtoportaan kuin yleensä miestenkin enemmistönä. Koulun opettajatar oli nainen, mutta muistitiedon mukaan kurinpito-ongelmissa apuun haettiin tarpeen tullen miehinen auktoriteetti, patruuna. Tällöin ”järjestys palautui silmänräpäyksessä”.¹²⁴

Koulu oli jo itsessään lahjaluonteinen, mutta sen kautta voitiin yhdyskunnan jäsenille antaa myös pienempiä lahjoja vahvistamaan paikkakunnan asujaimiston ja tehtaan yhteisyyttä ja kannustaa oppimiseen, isänmaallisuuteen ja uskonnollisuuteen. Lahjat saattoivat olla palkintoja valikoiduille lahjakkaille oppilaille, jolloin lasten välinen erilaisuus tuotiin esiin, mutta myös kaikkia yhtä lailla koskevia ja yhteisyyttä luovia lahjoja, kuten joulujuhlien karamellipussit tai viinimarjat. Lahja saattoi olla myös elämys, kuten patruunan ja hänen gramfoninsa vierailu koulussa. ”Ramakasta” muistitietoon on jäänyt elämään nimitys ”murha torvi” (murrettä: suuri torvi) ja laulu ”Harakat, varikset ja kuusikkonärhit ovat minun lintujani”.¹²⁵

123 Polin 1932, 17–20; Talvi 1979, 250–254. Ks. myös Jokiniemi-Talvisto 1997, 227–233.

124 *Kymi-yhtymä* 5/1951, 10.

125 VH 29/1; *Kymi-yhtymä* 5/1951, 10.

VANHUUDEN TURVA

Laki ja kunnat

Eräät vanhukset muuttivat lapsiensa luo, toiset asuivat omissa ”mökin röttelöissään”. Valkealan vaivaistaloon l. ”seitsenpiippuiseen” ei mielellään menty. Ne auttoivat vähäosaisia, jotka siihen pystyivät, myös tehtaan isännöitsijä Anders oli auttanut. Leskelle järjestettiin tehtaasta työ ja asunto. Orvot lapset joutuivat kunnalliskotiin tai ottokoteihin.¹²⁶
mies, tullut Verlaan 1920-luvulla, 1970-luvun haastattelu

Verlan tehdasyhdyskunnan nuoruus ja suomalaisen yhteiskunnan väestönkasvu näkyi 1900-luvun alussa alueen ikäjakaumassa: alkuvaiheessa vanhuksia oli vähän ja lapsia paljon. Tehtaan omistamalla tilalla Valkealan puolella vakinaisesti asuneista 116 hengestä 55 oli henkikirjan 1905 mukaan alaikäisiä eli alle 16-vuotiaita, joita ei mainittu nimeltä. Jaalan puolen Puolakan tilan 174 hengestä oli samaan aikaan 65 alle 16-vuotiaita. Muita henkirahasta vapautettuja kuten yli 63-vuotiaita, vaivaisia, monilapsisten perheiden vanhempia tai eräisiin sotaväessä palvelleihin tai palveluviini henkilöryhmiin kuuluvia oli Jaalan puolella vain 10 ja Valkealan puolella 8.¹²⁷ Näin ollen alueen väestöstä oli 1905 miltei puolet eli noin 41 % alle 16-vuotiaita, mutta muita henkirahasta vapautettuja kuten yli 63-vuotiaita vain noin 6 %. Tätä taustaa vasten on helppo ymmärtää, ettei kaikille Verlan lapsille riittänyt töitä tehtaalta heidän aikuistuttuaan, vaan osan oli muutettava kylältä pois.

Tehtaan toiminnan alkuaikoina vanhuudenturvasta huolehtiminen ei siis liene ollut ensimmäisiä huolenaiheita. Mitä kauemmin tehdas toimi, sitä ajankohtaisemmaksi kysymys kuitenkin kävi. Vaivaishoidosta oli tullut periaatteessa kunnallinen tehtävä jo 1865, kun maalaiskunnat erotettiin muodollisesti seurakunnista (kaupungeissa sama uudistus tapahtui 1873). Vaivaishoitoasetus 1879 velvoitti kunnat tietyn ehdoin avustamaan työkyvyttömiä, sairaita, vanhuksia ja alaikäisiä avuntarvitsijoita, mutta kunnan apuun turvautuminen ei ollut haluttua, eikä aina edes mahdollista. Jokaisen työhön kykenevän oli elätettävä itsensä ja alaikäiset lapsensa sekä miehen vaimonsa, ja tilapäisenkin avun vastaanottaminen johti avunsaajan vaivaishoitohallituksen isäntävallan alaisuuteen. Vakinaisen avun vastaanottamista seurasi ehdoton holhouksenalaisuus ja omaisuuden menettäminen kunnalle.¹²⁸ Työnantaja velvoitettiin huolehtimaan 25 vuotta palvelleen työntekijän elannosta, jos tämä tuli työkyvyttömäksi.¹²⁹

Asetus jätti avustuksessa käytettävän tukimuodon kunnan harkintaan. Vielä 1880 yli kolmannes kaikista avunsaajista Suomessa sijoitettiin ruotu- tai elätehoitoon, kumpaankin suunnilleen yhtä paljon. Molemmat järjestelmät perustuivat vaivaisten elättämiseen taloissa joko tietyn taloryhmän yhteisenä veloitteena (ruo-

126 TKU TYKL KTL 842/7.

127 KA Henkikirjat Jaala ja Valkeala 1905 (Puolakan eli Jaala 12:n lukumäärä ilman itse Puolakan taloutta); Orrman 1980, 2/14, 3/14, 6/14.

128 Jaakkola 1994, 111–113, 121; Pulma 1994, 62; Anttonen ja Sipilä 2000, 26.

129 Kuusi 1931, 789.

tuhoito) tai sopimuksen kunnan kanssa tehneessä talossa (elätehoito).¹³⁰ Ainakin 1880-luvun puolivälissä Jaalassa käytettiin vaivaishoidon tukimuotona ruotuhoidoa, sillä kuntakokouksessa 1.11.1885 vahvistettiin entiset ruodut.¹³¹

Köyhäinhuoltoasetuksessa oli kuitenkin myös vaivaistalojärjestelmän yleistymisen alku, sillä se velvoitti jokaisen kunnan yksin tai muiden kanssa perustamaan työlaitoksen. Esimerkkeinä olivat Englannin, Tanskan ja Saksan pakkotyölle perustuvat työlaitokset ja vaivaistalot, joista toivottiin ratkaisua paisuvaan vaivaishoidon ongelmaan: vapauden menetyksen ja työpakon uskottiin toimivan pelotteena, niin että kunnan apuun ei turvaututtaisi liian helposti. Vaivaistaloa suositeltiin edullisena vaihtoehtona, vaikka myöhemmin kävi ilmi, että sen kustannukset nousivat miltei kaksinkertaisiksi elätehoitoon nähden ja ihanne laitosten itsekannattavuudesta oli kaukana.¹³² Kiinnostuksesta huolimatta kustannukset pelottivat monia kuntia ja laitoksia perustettiin vain harvakseltaan, kunnes valtiovalta tarttui asiaan alkamalla 1887 myöntää lainoja vaivaistalojen rakentamiseen ja perustamalla vaivaishoidon tarkastajan ja neuvojan toimet. Vuonna 1902 Suomessa olikin jo 116 köyhäintaloa, niin kuin niitä vuosisadan alussa alettiin nimittää, ja 1920 oli kunnalliskodiksi nimensä muuttaneita laitoksia yhteensä jo 252 eli noin puolessa kaisista maan kunnista.¹³³

Jaalan kunnassa keskusteltiin köyhäintalon perustamisesta tammikuussa 1916 ja asiaa edistämään valittiin kolmimiehinen toimikunta. Hanke lähti kunnolla eteneeseen kuitenkin vasta kuusi vuotta myöhemmin 1922, kun kimolalainen tilanomistaja Thyra Gestrin lahjoitti kunnalle tontin kunnalliskotia varten. Koti valmistui ja sen ohjesääntö hyväksyttiin 1927, siis viisi vuotta ennen köyhäinhuoltolain asettaman takarajan umpeutumista.¹³⁴ Koska kunnalliskodin rakentaminen rasitti kovasti kuntaa, ryhtyivät ”Jaalan emännät” – joihin kuului myös tehtaan kasöörin

130 Jaakkola 1994, 130–134. Ruodut sopivat huonosti rahatalouteen ja työnjakoon perustuvaan yhteiskuntaan, ja myös hoitoon liittyneiden epäkohtien takia se kiellettiin lopullisesti 1916. Elätehoito perustui vapaaehtoisuuteen, mutta hoitajaksi ryhdyttiin usein vain tehtävästä maksetun korvauksen tai hoidokkien työvoiman takia. 1870–1880-luvulla laajimmillaan olleet huutokaupat, ”orjamarkkinat”, joilla huutolaisen sai itselleen lupaamalla kaikkein halvimmalla antaa hänelle ylöspidon, kohtasivat paljon kritiikkiä. 1890-luvun mittaan annettiin erilaisia määräyksiä hoidokien kohtelusta kuten asumisesta, ruuasta, vaatteista, sairaanhoidosta ja lasten koulunkäynnistä, ja huutokaupat kiellettiin ensin epäsuorasti 1891. Vuosisadan vaiheessa alettiin siirtyä yksittäin tehtyihin sijoituskotisopimuksiin. Vuonna 1891 senaatti kielsi hyväksymästä sellaisia kuntien vaivaisohjesääntöjä, joissa sallittiin huutokauppa, ja 1892 vaadittiin ohjesääntöihin määräykset elätekotien valintaperiaatteista ja valvonnasta, kirjallisista hoitosopimuksista sekä että etenkin lapset saivat mahdollisimman pitkän hoitosuhteen. Luopuminen vanhasta järjestelmästä oli kuitenkin hidasta ja vielä 1913 oli tarpeellista lähettää kuntiin kirjeet, joissa kiellettiin köyhäinhuutokaupat ja huutolaisnimitysten käyttö.

131 JKA Kunnallislk I Ca:2 ptk 1.11.1885.

132 Jaakkola 1991, 17; Jaakkola 1994, 113–115, 138.

133 Jaakkola 1994, 114–117. Köyhäinhuolto-sanana käyttöönotto kertoo ajattelun muutoksesta: ymmärrettiin, että avun tarpeessa eivät olleet aina vain ”vaivaiset” ja että köyhyydellä saattoi olla monia eri syitä. Yhden yhtenäisen, yhteiskunnan vastuulla olevan vaivaisten joukon sijalla alettiin nähdä erilaisia ryhmiä kuten lapsia, vanhuksia, sairasta, vammaisia, alkoholisteja ja taloudellisissa vaikeuksissa olevia, jotka eivät kaikki enää sopineet ”vaivaishoidon” käsitteen alle. Myös kunnalliskoti-nimike 1920-luvun alussa kertoo muuttuneesta ajattelutavasta. Jaakkola 1994, 117.

134 JKA Kunnall lk Ca:4 ptk 31.1.1916; Kunnall lk Cb:5 ptk 4.9.1922; Kunnall lk Cb:6 ptk 29.8.1927; yleisestä kehityksestä Urponen 1994, 178–181.

rouva Rosa Eliksin Verlasta – vielä samana vuonna keräämään vapaaehtoisia lahjoja toivoen voivansa niillä hankkia kunnalliskodille irtaimiston. Verlan tehdastakin lähestyttiin kirjeitse ja johtokunta lahjoitti tarkoitukseen 10 000 markkaa.¹³⁵

Yli puolet kaikista köyhäinhoidon huollettavista 1880–1910 sai avun kuitenkin tilapäisen tai vakinaisen kotiaavustuksen muodossa. Vuosisadan vaihteeseen tultaessa jyväävustusten rinnalla alkoivat maaseudullakin yleistyä jauho- ja raha-avustukset, mutta myös vaatteita ja lääkkeitä voitiin antaa. Avustus oli niin niukka, että on ihmeteltävä, onko sillä todella voinut elää. Jouko Jaakkolan mukaan vuotuinen vakinainen kotiaavustus 1890 oli vain 6 % ja 1910 11 % maatalouden naispuolisen päivätyöläisen keskiansioista. Elinkustannuksiltaan kalliimmissa kaupungeissa avustus oli suurempi, esimerkiksi Tampereella 1870–1910 se vastasi 10–17 % tekstiilitehtaan naistyöntekijän keskiansioista. Jos koko avustuksen käytti ruokaan, sai sillä torilta vuonna 1870 päivittäin 200 g ruisleipää ja 3,5 dl maitoa, mikä hädin tuskin ylittää nälkärajan. Lisäansioita tai apua muualta on ollut pakko saada. Vuonna 1910 tamperelaisella avustuksella sai 300 g ruisleipää, 5 dl maitoa, 200 g naudanlihaa ja 20 g voita, mutta myös asunto ja vaatteet on täytynyt löytää jostain.¹³⁶

Vuoden 1923 uusi köyhäinhoitolaki velvoitti kunnat avustamaan myös työkykyisiä henkilöitä, jos nämä eivät muuten voineet turvata elantonsa. Avuntarve todettiin tapauskohtaisesti ja kunnan köyhäinavustusvelvollisuus oli aina vasta toissijainen. Aviopuolisilla oli edelleen ehdoton elatusvelvollisuus toisiinsa nähden, samoin kuin alle 16-vuotiaisiin lapsiinsa nähden. Vanhempien, isovanhempien ja lastenlasten elättämiseen oli velvollisuus tarvittaessa ja jos kyvyt sen sallivat.¹³⁷ Työnantajan puolestaan tuli huolehtia siitä, että hänen palveluksessaan oleva työntekijä, tämän vaimo tai alaikäiset lapset eivät työsopimuksen voimassa ollessa joutuneet köyhäinhoidon varaan, niin kauan kuin he asuivat miehensä tai vanhempiansa luona. Työnantajan vastuu laajennettiin 25 vuotta palvelleista työntekijöistä 20 vuotta palvelleisiin, joilla oli oikeus ”voimainsa mukaista työtä vastaan” saada työnantajalta elatus kuolinpäiväänsä asti. Elatuksen laatua tai suuruutta ei ollut määritelty sen tarkemmin ja velvollisuus oli vain työkyvyttömyyden kohdalla: mitään velvollisuutta vanhuuseläkkeen maksamiseen se ei tarkoittanut.¹³⁸

Kunnallinen köyhäinapu oli edelleen niukka, sillä sen avulla ei haluttu luoda kenellekään parempaa elintasoja kuin mikä yhteiskunnan alimmalla itseään elättävällä kerroksella oli, jottei avunhakijoiden määrä olisi lisääntynyt. Köyhäinavun vastaanottaminen tarkoitti edelleen myös vajaavaltaisuutta: avunsaajan oli alistuttava viranomaisten valvontaan ja hänen muuttovapauttaan ja oleskeluaan voitiin rajoittaa. Tilapäinen, täysi-ikäisenä saatu apu tuli maksaa myöhemmin takaisin ja pysyvästi avustettu menetti omaisuutensa lisäksi jopa äänioikeutensa ja joutui köyhäinhoitolautakunnan holhottavaksi.¹³⁹ Avustusmuotoina olivat kotiaavustus, hoito

135 WA Dir Ca:1 ptk 29.10.1927 liitteinen. Anomuskirjeen olivat allekirjoittaneet rouvat Lydia Otava, Lyyli Gestrin ja Rosa Eliksin, ja siinä kerrottiin rahaa saadun jo yli 10 000 markkaa ja ainakin saman verran aineita, mutta paljon vielä puuttuvan tarvittavasta vaatetusmäärästä.

136 Jaakkola 1994, 130, 139–142.

137 Kuusi 1931, 978–980; Urponen 1994, 178–179.

138 Kuusi 1931, 789–790, 980–981; Urponen 1994, 178–179, 185.

139 Kuusi 1931 979, 984, 986; Urponen 1994, 179. Omaisuudesta säädettiin mm. että hartauskirjan ym. hartausvälineet, kihla- ja vihkisormuksen sekä henkilökohtaiset työkalut yms. pienemmät

yksityiskodeissa sekä laitoshoido. Ruotuhoito, vaivashuutokaupat ja hoidolleantokokoukset oli kielletty. Kotiavustuksen oli tarkoitus olla ensisijainen avustusmuoto, mutta käytännön tasolla laitoksissa huollettavien määrä lisääntyi koko maailmansotien välisen ajan, niin että kun 1921 noin kolmannes avunsaajista oli laitoksissa, vuonna 1937 vastaava määrä oli jo puolet.¹⁴⁰ Lain mukaan jokaisella kunnalla oli oltava 1932 loppuun mennessä oma tai toisen kunnan kanssa yhteinen kunnalliskoti. Kunnalliskodit perivät vaivaistalon huonon ja pelätyn maineen, vaikka komeasta laitoksesta saattoi tulla paikkakunnan ylpeys ja myös hoitotodellisuus saattoi olla ennakkoluuloja paljon myönteisempi.¹⁴¹

Kunnallinen hoito jaotteli verlalaiset siis kahteen eri ryhmään, Jaalan ja Valkealan kuntalaisiin. Vaivashoito ei ollut vanhuksia houkutteleva vaihtoehto ja siihen liittyi usein häpeän leima. Kunnallinen köyhäinhoito tarkoitti yleensä myös muuttoa kotikylästä ja eroa tehdasyhteisyydestä. Naapurit, lapset tai parempiosaiset saattoivat avustaa vanhuksia, mutta kunnan vaivaistaloon ei mielellään menty.¹⁴²

Eläkerahaston perustaminen

Tehtaisiin 1800-luvulla perustetut avustuskassat eivät olleet ainoastaan sairauskassoja, vaan niiden avulla huolehdittiin usein myös työläisten vanhuudenturvasta. Koska ne toimivat yleensä vakuutusperiaatteella eli jäsen sai oikeuden etuihin maksamalla jäsenmaksua, niistä saatua avustusta ei koettu samalla tavalla häpeälliseksi armeliaisuudeksi kuin vaivaisapua.¹⁴³ Teollisuushallituksen lomakkeissa mainitaan eläkerahasto Verlan kohdalla ensimmäistä kertaa 1894, jolloin sen suuruudeksi ilmoitetaan 5000 mk. Kymin Osakeyhtiön johtokunnan kokoukseen 28.5.1938 tehdyn selvityksen mukaan pääoman rahastolle oli lahjoittanut Wilhelm Dippell 30.6.1893 ja juuri hän olisi kasvattanut sitä uusilla lahjoituksilla myös 1896 ja 1901. Pääoma karttuikin nopeasti niin, että 1895 rahaston suuruudeksi ilmoitettiin jo 10 000 mk, vuonna 1896 20 000 mk ja 1906 40 702,33 mk. Korkojen lisäksi tehtaan voitoista tehtiin toistuvasti siirtoja eläkerahastoon edelleen ainakin 1910- ja 1920-luvuilla. Vuoden 1932 lopussa rahaston suuruus oli hiukan yli miljoona markkaa ja kuusi vuotta myöhemmin 1 137 792,92 mk.¹⁴⁴

Verlan tehtaan vuosikertomuksen 1912 välistä löytyvät päiväämättömät ja allekirjoittamattomat Verlan Puuhiomon ja Pahvitehtaan eläkerahaston säännöt, joiden Ilmonen otaksuu olevan peräisin vuodelta 1893. Tehtaiden 1800-luvun avustuskassat olivat kuitenkin hyvin epävirallisia luonteeltaan ja ensimmäinen niitä koskeva laki säädettiin 1897, minkä jälkeen Verlan sairauskassallekin vasta vahvis-

kapineet sai toki pitää itsellään. Suuremman omaisuuden kunta otti itselleen korvaukseksi hoidosta. Kuusi 1931, 984.

140 Kuusi 1931, 982–983; Urponen 1994, 179–180.

141 Kuusi 1931, 983; Urponen 1994, 181–182.

142 TYKL KTL 780/40, 50, 72; KTL 842/7.

143 Jaakkola 1991, 20–21.

144 WA Pension Hb:1 Henkilökansion liitteenä ote Kymin johtokunnan kokouksen esityslistasta kokoukseen 28.5.1938; KA TH Saapuneet tilastotiedot TH 169–184; WA Dir Ca:2 vuosikertomukset 1915–1926, 1928; Ilmonen 1933, 26–27. Vuonna 1928 rahaston suuruus oli 800 000 markkaa. WA Dir Ca:2 vuosikertomus 1928.

tettiin kirjalliset säännöt. Niinpä eläkerahaston säännöt voivat aivan yhtä hyvin olla peräisin myös myöhemmältä ajankohdalta, vaikka ne edustavatkin liki vanhinta tietoa, mikä rahastosta on saatavilla.¹⁴⁵

Huomattavaa on, että Verlan tehtaan eläkerahasto ei ollut eläkekassa, eikä toiminut jäsenmaksuperiaatteella, vaan lahjoitusvaroilla. Jos pääoman korot eivät riittäneet täysimääräisten eläkkeiden maksamiseen, määräisivät säännöt pienentämään eläkkeitä tulojen mukaisiksi. Kuitenkin rahastosta saatava avustus oli ansaittu pitkäaikaisella palveluksella ja saksankieliset säännöt käyttävätkin sanaa ”berechtigt”: työntekijä oli ”oikeutettu” eläkkeeseen.¹⁴⁶ Tehtaan maksama avustus ei siis ollut hyväntekeväisyyttä, vaan työntekijän itse ansaitsema etuus.

Sääntöjen mukaan eläkerahaston tarkoitus oli huolehtia tehtaan työntekijöistä vanhuuden, onnettomuuden tai sairauden aiheuttaman työkyvyttömyyden satuessa sekä heidän leskistään ja orvoistaan huoltajan kuoleman jälkeen. Sana ”työläinen” (Arbeiter und Arbeiterinnen) rajaa kassan ulkopuolelle tehtaan virkailijat, joiden vanhuudenturvasta huolehdittiin siis toisella tavalla, todennäköisesti tarpeen mukaan tapauskohtaisesti. Eläkeikä alkoi jo 55 ikävuodesta, mutta eläkkeen saaminen ja sen suuruus olivat riippuvaisia työntekijän palvelusajasta tehtaalla: korkeimpaan eläkkeeseen oli oikeutettu, jos oli palvellut tehtaalla vähintään 20 vuotta ja seuraavan kategorian muodostivat 10–20 vuotta tehtaalla palvelleet. Alle 10 vuotta palvelleille ei taattu minkäänlaista vanhuudenturvaa. Myös lesken- ja orvon eläkkeet oli sidottu vainajan työuran pituuteen. Näin eläke oli tekijä, joka useiden eri säädösten avulla kannusti pitkäaikaisiin, pysyviin ja uskollisiin työsuhteisiin.

Asetelma 1. Verlan tehtaan eläkerahaston vanhimpien sääntöjen mukaiset eläkkeelle pääsemisen ehdot sekä eläkkeiden suuruus

- 1) tehtaalla vähintään 20 vuotta palvelleelle yli 55-vuotiaalle 20 mk/kk
- 2) tehtaalla vähintään 20 vuotta palvelleelle sairauden tai tapaturman kautta työkyvyttömälle 20 mk/kk
- 3) tehtaalla 10–20 vuotta palvelleelle 10 mk/kk
- 4) tehtaalla 20 vuotta palvelleen työläisen leskelle, jos leski on itse yli 50-vuotias, sairas tai työkyvytön 10 mk/kk
- 5) tehtaalla 20 vuotta palvelleen työläisen orvoille
 - alle 13-vuotiaille 10 mk/kk
 - 13–17-vuotiaille 5 mk/kk
 - kuitenkin yhteensä enintään 20 mk/kk
- 6) tehtaalla 10–20 vuotta palvelleen työläisen orvoille
 - alle 13-vuotiaille 5 mk/kk
 - 13–17-vuotiaille 3 mk/kk
 - kuitenkin yhteensä enintään 20 mk/kk
- 7) Alle 10 vuotta tehtaalla palvelleille tai heidän orvoilleen ei makseta pääsäännön mukaan eläkettä, mutta erikoistapauksissa, kun tehtaan omistajat ovat tutkineet olosuhteet, voidaan heille myöntää kertaluonteista, määräaikaista tai jatkuvaa avustusta korkeintaan 10 mk/kk. Sama koskee leskiä, jotka eivät kohdan 4 mukaan olisi muuten oikeutettuja eläkkeeseen.

Lähde: WA Dir Ca:2 vuosikokousptk:n 3.9.1912 välissä olevat eläkerahaston säännöt, § 2.

145 WA Dir Ca:2 vuosikokousptk:n 3.9.1912 välissä olevat eläkerahaston säännöt; kassoista yleensä Jaakkola 1991, 21.

146 WA Dir Ca:2 vuosikokousptk:n 3.9.1912 välissä olevat eläkerahaston säännöt § 2 ja 4.

Mielenkiintoista on, että rahaston säännöt sisältävät ajatuksen vanhuuseläkkeestä. Jos 55 ikävuoden ja 20 palvelusvuoden kriteeri täyttyi, oli työntekijä oikeutettu eläkkeeseen, vaikka hän olisi ollut vielä työkykyinen. Leveää leipää eläke ei kenellekään tarkoittanut, eikä sinänsä liene ollut mikään varsinainen houkutin työstä pois jäämiseen, mutta on tarjonnut periaatteessa mahdollisuuden sivutuloon vielä työkykyiselle ja -haluiselle yli 55-vuotiaalle. Täysimääräinen 20 markan kuukausieläke oli 1890-luvun puolivälissä noin 2/3 massakarhun kuukausiansioista ja kolmannes hiojan ansioista. 1900-luvulle tultaessa avustus vastasi edelleen yli puolikasta massakarhun tai variksen kuukausiansioista ja reilua neljännestä hiojan, lämmittäjän tai prässärin ansioista.

Kunnan köyhäinapuun verrattuna avustus oli ruhtinaallinen. Koko maan keskiarvo kunnallisen köyhäinavun kotiavustuksissa oli Jouko Jaakkolan mukaan 1910 hiukan alle 56 markkaa vuodessa, siis vain noin neljännes Verlan tehtaan täysimääräisestä eläkkeestä. Eläkekassojen jäsenillä tilanne olikin ylipäänsä parempi kuin köyhäinhoidon varassa olevilla: Jaakkola laskee, että kassojen myöntämät keskimääräiset vuosivastukset vastasivat 1800-luvun lopulla lähes kolmen kuukauden palkkaa. Tämä vastaakin jokseenkin miesten tilannetta Verlassa esimerkiksi 1905. Verlan tehtaan naisten kohdalla keskiarvo muihin kassoihin nähden ylittyi selvästi vastaten esimerkiksi kuivaamo- ja kokoojakonetyöläisillä yli puolen vuoden palkkaa.¹⁴⁷ Kovin houkuttelevaa eläkkeen varaan jääminen tuskin kuitenkaan oli, jos työkykyä riitti. Edes puolikkaalla, saatikka neljänneksellä normaalista palkasta ei ole helppo elää, ellei tuloja saada muualta.

Rahan arvo ja palkat pysyivät kohtalaisen vakaina aina 1910-luvulle saakka, vaikka inflaatio söikin eläkkeitä jonkin verran. Ensimmäinen maailmansota aiheutti kuitenkin voimakkaan rahan arvon alenemisen, joka pudotti markan vuoteen 1920 mennessä miltei kymmenesosaan vuoden 1913 arvosta. Seuraukset olivat surkeat keskinäisen avun yhteisöille yleensä, mutta erityisesti eläkekassoille ja -rahastoille. Jaakkolan mukaan sairauskassojen keskimääräinen avustus oli 1910-luvulla reaalisesti enää puolet 1800-luvun tasosta ja eläkekassojen vuosieläkkeet putosivat sodan vaikutuksesta vastaamaan noin kuukauden palkkaa.¹⁴⁸ Myös Verlassa eläkkeet menettivät arvonsa. Sairauskassan tulot ja avustukset olivat suhteellisia ja nousivat siis samaa tahtia palkkojen kanssa (jos vain palkat kasvoivat inflaation tahtiin), mutta hautausapu ja eläkerahaston avustukset olivat markkamääräisiä ja siksi inflaatio puri niihin pahasti.

Eläkerahaston säännöistä käy ilmi myös, että niiden edustama tehdasyhteisyys ei rajautunut vain tehtaan seinien sisälle. Rahasto hyväksyi kokonaisuuden osaksi työläisten hyvinvoinnista huolehtivat ”kotijoukot”, kuten sairauskassankin kohdalla oli tehty. Samalla kun työvuodet tehtaalla toivat työläisen kiinteämmin osaksi tehtaan muodostamaa perhettä, toivat ne vähitellen myös hänen vaimonsa (sak-

147 Verlan tiedot ks. palkkausluku; muuten Jaakkola 1994, 141, 158. Hiojan palkkapsuseista 14.7.–27.7.1905 laskien 20 markan kuukausieläke olisi vastannut vuositasolla 27–30 % tuloista eli 3–4 kuukauden palkkaa. Hyväpalkkaisten rasvareiden vastaavasta tilipussista laskien eläke olisi vastannut kuitenkin vain 21–22 % heidän vuosiansioistaan, siis alle kolmen kuukauden palkkaa.

148 Laske rahanarvo. Nordean rahanarvon laskuri. http://www.nordea.fi/fin/hen/sasi/rahanarvokerroin_laske.asp?navi=sasi 23.2.2004; Jaakkola 1994, 158.

sankielinen lesken sana viittaa naispuoliseen leskeen) ja lapsensa tämän yhteisyyden osaksi. Jo kymmenen vuoden jälkeen tehdas tunnusti vastuunsa työntekijän lapsista ja vastuu kasvoi. Vaimokin saattoi kuulua huoltovastuun piiriin 20 vuoden jälkeen tai tapauskohtaisesti jo aiemmin.

Vaikka rahaston säännöt sisälsivät ajatuksen vanhuuseläkkeestä, työn ja työkyvyn tuoma velvoite ja arvostus ilmenee erityisesti lesken ja orpojen avustuksista: leskeneläke ei langennut pitkäänkään palvelleen miehen kuoleman jälkeen automaattisesti nostettavaksi, vaan vain jos leski itse oli iäkäs tai muuten työkyvytön. Ensisijaisesti lesken siis oletettiin itse ottavan vastuun perheen elättämisestä. Muis-titiedon mukaan tehdas tuki tätä pyrkimystä tarjoamalla leskelle työtä tehtaalta.¹⁴⁹ Orpojen eläkkeen kohdalla on huomattava, että alle 13-vuotiaille maksettava eläke oli suurempi kuin 13–17-vuotiaiden, joiden voitiin jo olettaa itsekin osin pystyvän elättämään itsensä. 18 vuotta täytettyään lapset eivät enää saaneet tehtaan eläkettä. Avustusta saattoi saada samasta perheestä 2–7 lasta,¹⁵⁰ mutta terveitä, työikäisiä ja -kykyisiä ihmisiä ei tehdas halunnut elättää.

Muutos avustussummassa 20 palvelusvuoden kynnyksen ylittyessä oli huomattava: se kaksinkertaistui, minkä voisi arvella tuntuneen katkeralta esimerkiksi 19 vuotta tehtaalla palvelleista. Käytännön eläketiedoista on kuitenkin nähtävissä, että ainakaan 1910-luvun puolella sääntöjä ei sovellettu portaittaisesti niin kuin ne oli tehty, vaan joustavasti. Säännöissä olikin erikseen pidätetty oikeus niiden muokkaamiseen milloin tahansa (”jeder Zeit”) ja mahdollisuutta harkinnanvaraiseen eläkkeen myöntämiseen on käytetty hyväksi. Esimerkiksi kuivaamossa 15 vuotta työskennelleelle Lena Lampilalle maksettiin vuoden 1911 alusta lähtien eläkettä 15 markkaa kuussa eli periaatteessa markka per vuosi, vaikka sääntöjen mukaan hänen olisi oikeastaan kuulunut saada vain samat 10 markkaa kuin kymmenen vuotta palvelleiden. Johan Lahtinen taas oli ehtinyt työskennellä tehtaalla pakkarina jo 30 vuotta jäädessään eläkkeelle 1913 ja hänelle myönnetty eläke oli kokonaista 25 markkaa.¹⁵¹ Eläkkeet olivat vanhalle paternalismille tyyppilliseen tapaan siis henkilö- ja tapauskohtaisia.

Yhteisyyden kannalta erittäin mielenkiintoista on, että eläkerahaston säännöt eivät erotelleet työntekijöitä mitenkään sukupuolen, normaalipalkan tai työtehtävän mukaan, vaan ainoana erottelukriteerinä olivat työvuodet tehtaalla sekä virkailijoiden jääminen rahaston ulkopuolelle. Yksittäisen työntekijän työn arvo saattoi siis olla työtehtävän ja sitä kautta sukupuolen mukaan erilainen palkan suuruudessa nähtynä, mutta kun tultiin lähelle elämän peruskysymyksiä kuten ikääntymistä ja kuolemaa, tilanne muuttui. Ilmiö on mielenkiintoinen arvoiltaan muutoin usein

149 TKU TYKL KTL 842/7.

150 Lapsille maksettavat orvoneläkkeet olivat myös tekijä, jonka suuruus saattoi perheen koosta riippuen olla arvaamaton, minkä tähden tehdas on ilmeisesti katsonut tarpeelliseksi rajata vastuutaan. Tässä rajauksessa ei ole enää huomioitu työuran pituutta, vaan yhden työläisen jälkeläisille yhteensä maksettava eläkesumma oli rajattu palvelusiästä riippumatta 20 markkaan kuussa. Teoriassa summa riitti siis lasten iästä riippuen kauemmin palvelleilla 2–4 lapsen täysimääräiseen eläkkeeseen ja vähemmän aikaa tehtaalla olleilla 4–7 lapsen eläkkeeseen. Käytännössä monilapsisten perheiden huoltajien kuolintapaukset ovat kuitenkin olleet harvinaisia, joten säännöt eivät ole tässä mielessä joutuneet kovin ankaran koetuksen alaisiksi.

151 WA Dir Ca:2 vuosikokousptk:n 3.9.1912 välissä olevat eläkerahaston säännöt, § 2 ja 4; WA Pension Hb:1 henkilökansiot.

patriarkaalisessa ja sosiaalisia eroja ylläpitävässä työnantajapolitiikassa: vanhuksina tai työkyvyttöminä miehet ja naiset ja eri työpisteiden työntekijät edustajat olivatkin samanarvoisia.

YHTEENKUULUVUUDEN TUNNE JA LAHJAT

Tässä tutkimuksessa paternalismin yhdeksi kriteeriksi on hyväksytty sen pyrkimys luoda yhteisyyttä. Yhteenkuuluvuuden luomisen osana voivat olla myös kiitollisuudentunteen luomat velvoitteet. Jo 1920-luvulla on Marcel Mauss esittänyt kaikkien lahjojen olevan vain päällisin puolin vapaaehtoisia ja todellisuudessa tähtäävän taloudelliseen etuun. Niitä annetaan ja otetaan vastaan velvollisuudesta, eivätkä esineet muodosta vaihdosta kuin osan. Esineiden lisäksi arkaaisissa yhdyskunnissa vaihdon osina toimivat mm. erilaiset suosionosoitukset, viihdykkeet, rituaalit, naiset, lapset, tanssit, juhlat, markkinat ja sotilaallinen apu. Samalla Mauss veti näistä jo yhteyden mm. teollisuuden apurahastoihin. Palkka ei ole hänen tulkinnassaan riittävä vastalahja työläisen elämän kestävästä työpanoksesta, joten lisäksi tarvitaan turvaa työttömyyden, sairauden, vanhuuden ja kuoleman varalle.¹⁵²

Heikki Lehtosen mukaan myös monet muut tutkimukset ovat kiinnittäneet huomiota lahjaan, sen merkityksiin ja velvoitteisiin, joita se tuo. Eri aikoina anteliaisuus on peittänyt eriarvoisuutta ja vastavuoroisuuden periaate on antanut vaikutelman, että eriarvoisuus olisi merkityksetöntä. Lahjoista toiset luovat perustan yhteistyölle, talkoille, naapuriavulle jne. ja ovat siten todella vastavuoroisia, ja lahjoista ja vastalahjoista muodostuva verkosto on hyvin kestävä vielä nykyäänkin. Vertikaaliseen vuorovaikutukseen liittyvät lahjat voidaan kuitenkin tulkita myös riistoksi tai uudelleenjaoksi, jolloin suhteen epätasaisuutta pyritään keventämään rikkaampaan osapuoleen kohdistuvilla velvoitteilla. Esimerkiksi varhaiskeskiajalla sitä suurempi oli anteliaisuuden velvoite, mitä suuremmat olivat varallisuuserot. Lahjoista huolimatta kyse oli näissä tapauksissa Lehtosen mukaan pohjimmiltaan alistussuhteesta.¹⁵³

Tehdasyrityksiä koskevassa tutkimuksessa nouseekin esille monia työntekijöille ”isällisesti” tarjottuja lahjoja, joilla on luotu toisaalta velvoitteita, mutta toisaalta myös paternalismille tärkeää yhteenkuuluvuuden tunnetta tehdasyhdyskunnissa. Christer Ericssonin mielestä lahjat ovat tyypillinen paternalistisen järjestelmän piirre. Ne voivat olla joko erityisistä ansioista annettuja palkintoja tai tapauskohtaisia avustuksia yksilöille, mutta myös kaikkia työntekijöitä koskevia, jolloin niiden avulla vahvistettiin yhteenkuuluvuutta ja legitimoitiin valtaa. Esimerkiksi juhannusjuhlat Nybyn ruukilla mahdollistivat toisaalta alaisten ja patruunan välisten rajojen ylittämisen ja toisaalta symbolisoivat yhdyskuntaa perheenä ja patruunaa (isää) lahjanantajana. Juhlien pitäminen päättyi Nybyssä kuitenkin 1900-luvun alussa. Ericssonin tulkinnan mukaan ne olivat tuolloin kuitenkin tehneet jo tehtävänsä: tehtaalle oli vakiintunut pysyvä työväestö.¹⁵⁴

152 Mauss (1923) 1999, 27–31, 114–115.

153 Lehtonen 1990, 61–65.

154 Ericsson 1997, 167–171, 220.

Vuonna 1883 syntynyt ja lapsuutensa ja nuoruutensa Verlassa elänyt Hilda Aartelo kirjoittaa patruuna ja patruunessa Kreidlista näin:

Patruunaksi häntä aina nimitettiin ja hän oli oikeen lupsakka ja iloinen mies, ja kaikki pitivät hänestä. Me kun asuttiin hänen naapurissaan siinä Myllärin asunnossa niin minun piti lapsena olla aina heillä Kostin kanssa leikkimässä hän oli heidän kasvattinsa ei heillä itsellä ollut lapsia. ja kun siinä kosken yli oli silta niin nuoret tulivat aina iltasin siihen sillalle leikkimään ja tanssimaan eikä patruuna koskaan kieltänyt. hän katseli vaan ikkunastaan. Patruunessa oli myös hyvä ihminen hän oli venäläinen. He järjestivät juhlia, juhannuksena oikeen isot juhlat kokkokalliolle sinne oli tehty tanssilava ja aittolahva [?] siellä oli kahvit ja ja virvotejuomat ja lapsille karamellit ja syksyllä ilotulitus juhlat. siinä omassa puistossa. he olivat oikein hyviä ihmisiä ja sitte kun sinne tuli kansakoulu niin minäkin menin kouluun siinä kuusi vuotiaana, niin patruuna järjesti suuret joulujuhlat ja siellä jaettiin kaikille lapsille suuret namus pussit vaikka eivät olleet koulussakaan, niin kaikki saivat, ja ne ei olleet mitään tavallisia karamellia vaan sellaisia hienoja lintuja, kaloja ja jos jonkinlaisia koristeellisia ja se oli elämys kaikille. ja sitte syksyllä patruunessa lähetti koululle suuret laatikot viinimarjoja jotka jaettiin lapsille, ja kyllä oli taas hauskaa. Sitte aikuisena saatiin pitää iltamia siellä. Ojaselan kartanon isossa tuvassa, siellä näyteltiin näytelmiä ja tanssittiin ja Patruuna rouvineen kävi myös katsomassa meidän näytelmiämme Mikon Antto teki kulissit.¹⁵⁵

Tekstissä luetellaan erilaisia patruunan ja tehdasyhdyskunnan jäsenten välisiä lahjoja: juhannusjuhlat, ilotulitusjuhlat, koulun joulujuhlat namuspusseineen, viinimarjat. Lapsuuden ja nuoruuden hyviin muistoihin liittyvät myös ylempään yhteiskuntaluokkaan kuulunut leikkikaveri, lupa ilonpitoon sillalla sekä lupa pitää iltamia Ojaselassa. Kaikki tämä on paternalismin näkökulmasta selvästi tehnyt tehtävänsä: herättänyt kiitollisuuden tunteen ja lojaaliutta patruunaa kohtaan, niin että kirjoittaja toteaa ”kaikkien” pitäneen hänestä. Vanhalle paternalismille luonteenomaisesti suhde on siis henkilökohtainen. Kiitollisuus kohdistui patruunaan ja patruunessaan, ei niinkään anonyymiin yhtiöön.

Muissakin lähteissä kerrotaan patruunan yhteydessä Verlan tehdasyhdyskunnan jäsenille suunnatuista lahjoista. Konttoristi Ilmosen historiikissa (1933) kerrotaan vuoden 1888 juhannusjuhla varten tilatun 26 kannua olutta, kahvin päälle karamellit ja kaksi pelimannia soittamaan. Vuonna 1895 saatiin Kokkokalliolla nauttia torvimusiikista, 500 paperossista ja 300 juhannuspullasta. Ilmonen kertoo juhlien jatkuneen koko yön.¹⁵⁶ Nämä juhlat samoin kuin ilotulitusjuhlat tai patruunan vierailut koulussa ja iltamissa ovat olleet omiaan luomaan yhteisyyden tunnetta, eräänlaista tehdaskylän sisäistä perhehenkeä, jossa patruuna on saanut kaikkea ylhäältä suojeasti valvovan isän roolin.

Aiemmin on jo käsitelty tehtaan kansakoulun lahjaluonnetta, ja samalla tavoin myös esimerkiksi eläkerahasto ja koulun stipendirahasto samoin kuin 1919 ”Teslevin” varoin rakennettu seuratalo voidaan nähdä koko työntekijäkunnalle tai jopa koko yhdyskunnalle suunnattuina lahjoina. Sairaus- ja hautausapukassaan tehtaan

¹⁵⁵ VH 29/1.

¹⁵⁶ Ilmonen 1933, 44.

työntekijät maksoivat kuukausittain osuutensa, mutta kassan perustaminen ja tehtaan osallisuus siinä voidaan myös tulkita lahjaksi. Yhteenkuuluvuuden ja kiitollisuuden tunteita vahvistava lahja oli myös rahasto, jonka konsuli Wilhelm Dippell perusti Verlan tehtaan 25-vuotisen toiminnan kunniaksi. Rahastosta maksettiin 500 markkaa kaikille tehdasta 25 vuotta palvelleille. Rahasto toimi vuoteen 1920 asti, jolloin se liitettiin työntekijöiden eläkerahastoon.¹⁵⁷ Samoin kuin eläkerahasto, juhlarahastokaan ei tehnyt eroa miesten ja naisten, eri palkkaluokkien tai tehtaan sisällä tai ulkona työskentelevien työntekijöiden välillä, vaan käsitteli kaikkia samalla tavoin muodostaen näin tehtaan työntekijäkunnan kattavaa yhteisyyttä.

Verlassa paljon kliseitä tehtaan ”huolenpidosta kehdestä hautaan” on innoittanut muistitieto, jonka mukaan tehdas kustansi ja teki työläisilleen hauta-arkut mahdollisesti vielä 1930-luvulla. Arkkujen valmistaminen oli tehtaan kirvesmiehen vastuulla. Kuulemma viimeiselle matkalle on voinut saada myös lainaksi hevosen, joka valjastettiin kesäisin kollakärrien (pahvinkuljetuskärrien), talvisin pitkän reenin eteen.¹⁵⁸ Näin tehdasyhdyskunnan jäsenille tehtiin kuoleman tasa-arvoisuuden edessä vielä viimeinen palvelus ja yhdistettynä hautausapuun pyrittiin turvaamaan ulkonaisilta puitteiltaan säädyllinen hautaus.

Muita lahjanlonteisia, kaikille yhteisiä etuisuuksia tehdasyhdyskunnan jäsenille on ollut työläisten lukutupa, jollainen mainitaan Verlan kohdalla *Kotimaisen Teollisuuden albumissa* 1913.¹⁵⁹ Haastattelutieto 1970-luvulta:

Tehdas oli järjestänyt myös ennen kapinaa työläisilleen mahdollisuuden tutustua moniin lehtiin, sillä 1900-luvun alusta alkaen heidän käytössään oli yhdestä tehtaan asuinrakennuksesta varattu huone työläisten lukutuvaksi. Tämä etuisuus kuitenkin poistettiin vuoden 1918 jälkeen. ”Pitkässä pytyssä” olleen kansakoulun yhteydessä oli myös pieni kirjasto, jota työläisetkin saivat käyttää.¹⁶⁰

nainen, s. Verlassa 1897

Todennäköisesti kyseessä on sama lukutupa, jonka Verlan työväenyhdistys on Sos-Dem. Puolueen tilastoissa ilmoittanut olevan työläisten käytössä 1907.¹⁶¹ Lukutuvan lakkauttamisella on voinut olla lukuisia syitä, mutta ainakin muistitiedossa se näyttää linkittyvän vuoden 1918 tapahtumiin, jolloin lahjan vastavuoroisuuden odotus tulee selvästi esiin. Kun lahjanantajaa ei palkittu uskollisuudella, vaan vuoden 1918 levottomuuksilla, otettiin se pois.

¹⁵⁷ Ilmonen 1933, 28. 25 vuottahan tuli täyteen 1907.

¹⁵⁸ TKU TYKL KTL 780/42, 63; KTL 842/5,7, VH 15/13. Myös Eino Pukkila kertoo muistelmissaan Laihon Eetusta, joka sai vankileiriltä vapauduttuaan punataudin ja odotteli tehtaan kirvesmiestä, Mustosen Mattia, ”tekemään itselleen asuntoa”. Eetu vietiin sitten arkussa hautuumaalle Pukkilan mukaan tehtaan ajoneuvolla. Pukkila 2006, 111–112.

¹⁵⁹ *Kotimaisen teollisuuden albumi* 1913, 400.

¹⁶⁰ TKU TYKL KTL 842/15. Tehtaan konttoristi Ilmonen kuitenkin mainitsee historiikissaan vuodelta 1933 yhtiön lahjoittaneen myös rahaa työläisten lukutupaa varten ja rahaston olleen 1932 yli 3600 markan suuruisen. Ilmonen 1933, 28.

¹⁶¹ TA Puoluetilasto 1899–1942. Vertailutietona Kymintehtaalla on ollut jotain kirjastoksi kutsuttavaa toimintaa jo 1870-luvun puolivälistä asti. Kuusankosken tehtaalla varat kirjaston perustamiseen saatiin 1897, mutta Voikkaalle ensimmäinen kirjasto syntyi vasta 1905. Polin 1932, 51–54; Jokiniemi-Talvisto 1997, 254–255.

Koko yhdyskunnalle suunnattujen lahjojen lisäksi järjestelmään kuului henkilökohtainen palkitseminen, jolla samalla rohkaistiin lojaaliin palvelussuhteeseen sekä palkittuja että muita heidän esimerkinsä kautta. Kaksitoista tehtaan työmiestä sai 1902 Keisarillisen Suomen Talousseuran pronssimitalin pitkäaikaisesta ja uskollisesta palvelusta ja kaksi tehtaalaisnaista saman seuran hopeisen kunniamerkin. Myös hiomomestari Kronholm sai rintaansa mitalin: hänen kohdallaan kyse oli pienemmästä hopeamitalista (”mindre silfvermedalj”).¹⁶² Näin palkitsemisessa pidettiin samalla yllä eroa miesten ja naisten sekä työntekijöiden ja mestarin välillä. Viisi vuotta myöhemmin Verlan tehdas anoi seuralta jälleen ansiomerkkejä kahdeksalle miehelle ja yhdelle naiselle.¹⁶³

Ansiomerkin saamisen perusedellytys oli työnantajan anomus ja sitoumus maksaa ansiomerkkikulut. Sääntöjen mukaan ansiomerkit myönnettiin pitkäaikaisesta ja uskollisesta palveluksesta, ja minimivaatimukseksi vakiintui kymmenen vuoden palvelus saman isännän luona tai samassa palvelupaikassa.¹⁶⁴ Verlan tehtaalle ei kuitenkaan haettu ansiomerkkejä kuin yli 15 vuotta palvelleille: ensimmäisellä ”kierroksella” palkituille palvelusvuosia oli kertynyt 16–20, toisella taas 15–20. Patruuna Kreidlin allekirjoittamassa hakemuksessa pyydettiin seuraa palkitsemaan nämä henkilöt, jotka ”mukaan liitetyn todistuksen mukaan ovat olleet palveluksessa yli 15 vuotta ja tuona aikana kunnostautuneet osoittamalla ahkeruutta työssä ja käytöstä, joka on heille kunniaksi”.¹⁶⁵

On oletettavaa, että ansiomerkit anottiin Verlassa kaikille kyseisen 15 vuoden vakinaisen palvelusajan ylittäneille työntekijöille. Palkittujen naisten vähäinen lukumäärä voi ensin tuntua yllättävältä, mutta esimerkiksi 1880-luvun puolivälissä tehtaalla ei ollut kuin 12 naistyöntekijää ja on kyseenalaista, voiko heitä kaikkia pitää vakituisesti työskentelevinä. Naisten työurat saattoivat useammin olla pätkittäisiä kuin miesten tai katketa naimisiin menoon ja lasten saantiin. Palkittujen miesten joukossa taas oli myös tehtaan ulkotyöläisiä, jolloin ryhmä, jossa miehet kasvattivat palvelusvuosiaan, oli kokonaisuudessaan selvästi suurempi kuin naisten ryhmä. Miehillä ja naisilla, eri palkkaluokkien työntekijöillä tai tehtaan seinien sisäpuolella tai ulkopuolella työskentelevillä oli siis samanlainen mahdollisuus an-

162 ÅA STA Årsbok 1902, 137, 141, 144; ÅA STA Ansökningar om medaljer till februari och maj plena 1902 kansio D XXIV 52, hakemus 18.4.1902 liitteinen. Pronssimitalin 20 vuoden palveluksen perusteella saivat Herman Kinnari, Johan Seppälä vanhempi, Mikko Juhonpoika Parkkonen, Mikko Ukko, David Lampila ja Erik Ukko (Wilenius). 19 vuotta olivat palvelleet Johan Seppälä nuorempi, Taavi Tuomaanpoika ja Johan Lahtinen. Karl Eerikinpoika oli ollut tehtaalla 18 vuotta, Petter Waljakka 17 ja Johan Lindberg 16 vuotta. Hopeisen ansiomerkin saivat Maria Lahti (Mattsson) 17 vuoden ja Eeva Liisa Antintytär 16 vuoden palveluksesta.

163 ÅA STA D XXIV 60 Nr. 199 Verlan tehtaan hakemus 30.4.1907; ÅA STA Årsberättelser 1907, 221. Pronssimitalit haettiin ja myönnettiin Herman Salolle ja Tobias Karppiselle 20 vuoden, Juho Ahvenistolle 19 vuoden, Taavi Tuomiselle 18,5 vuoden, Isak Koivulalle ja Tobias Huippulalle 18 vuoden ja Viktor Seppälälle ja Taavi Kongalle 15 vuoden palveluksesta. Hopeisen ansiomerkin sai Anna Floman 19,5 vuoden palveluksesta.

164 Zilliacus 1987, 29, 34 ja passim. Kymmenen vuoden käytäntö oli vakiintunut jo ennen kuin se määritettiin sääntöihin 1863. Hakemukseen liitettiin papintodistus varmistukseksi palkittavan henkilön nuhteettomuudesta.

165 ”...personer, hvilka enligt bilagda intyg varit anställda i vår tjenst öfver 15 år, och under sagda tid utmärkt sig genom flit i arbete samt ett i allo/s hedrande uppförande”. ÅA STA Ankömma skrivelser D XXIV 60 Nr. 199 hakemuskirje 30.4.1907.

saita vuosien mittaan kunnianosoitus palveluksestaan. Vain ansiomerkin laatu vaihteli sen saajan sukupuolen ja sosiaalisen aseman perusteella.

Ilmeisesti molemmissa ansiomerkkienmyöntötapauksissa juhlistettiin samalla tehtaan täysiä vuosia, jolloin palkittujen yksilöiden lisäksi juhlinnan kohteena oli koko tehdasyhdyskunta: 1902 ensimmäisen merkkienjaon yhteydessä oli kulunut 20 vuotta tehtaan perustamisesta ja 1907 25 vuotta. Samalla tavoin esimerkiksi Rakkolanjoen Kaakelitehtaan työläisille anottiin ansiomerkkejä 1899, kun oli kulunut 20 vuotta siitä, kun Wilhelm Dippell astui sen ohjaksiin. Myös monet muut tehtaajat käyttivät hyväkseen Talousseuran suomaa mahdollisuutta työntekijöiden palkitsemiseen. Esimerkiksi kymintehtaalaisille anottiin runsaasti ansiomerkkejä 1901 ja Kuusankoski Ab:lle samoin kuin Verlaan 1902.¹⁶⁶

Tehtaajat tarjosivat Suomessa aina 1920-luvulle asti erilaisia luontaisetuja, varsinkin perheellisille ammattimiehille. Vapaan asunnon lisäksi tarjolla saattoi olla ilmaiset polttopuut, valo (sähkö), vapaa laidunmaa, mahdollisuus tehdä heinää ja käyttää viljelysmaata joko ilmaiseksi tai pientä korvausta vastaan. Ennen ensimmäistä maailmansotaa näillä eduilla on myös ollut melkoinen taloudellinen merkitys.¹⁶⁷ Myös Verlassa kerrotaan työntekijöillä olleen tehtaan itsenäisellä kaudella oikeus laiduntaa ilmaiseksi yhtiön mailla, mutta edun päättyneen 1920-luvulla. Pienestä peruna- ja kasvimaasta ei myöskään tarvinnut tehtaan asunnoissa maksaa ja kalastaa sai toki omaan ruokatalouteen.¹⁶⁸

Luontaiseduilla on usein ollut lahjan luonne, mutta joskus ne ovat olleet myös työntekijöiden itselleen ”varastamia”¹⁶⁹, lopputulos siitä työehtojen jatkuvasta oma-päisestä muokkaamisesta, joka tehtaalla tapahtui ja jolla työntekijät osallistuivat yhdyskunnan käytänteiden ja työnantajan ja työntekijän roolien määrittelyyn. Esimerkiksi Verlan pahvia kerrotaan saadun tehtaalta ”luontaisetuna” alun perin rajoittamattoman määrän. Sitä käytettiin piirtämiseen, askarteluun, pöydän suojana, lattialla, seinien päällystämiseen, katon paikkaamiseen, vessapaperina, sytykkeenä... Kunnes joku keksi ruveta lämmittämään tupansa pahvilla, jolloin sen jake-luun asetettiin kiintiöt.¹⁷⁰ Seuraava kertomus sijoittuu aikaan jolloin pahvinjake-lun otaksutaan tapahtuneen kontrolloidusti palkkapäivien yhteydessä. Työmatka-soihdut lienee kuitenkin otettu tehtaalta, oli lupa tai ei:

Kertoja 1: Verlan työläisistä, kun niillä oli syksyllä se aika, ja kun oli yölöysi ja iltalöysi, ja illat ol pimeitä eikä valoi ollu muuta ku tehtaalla oli sähkövalot [...] niin ne työläiset aina kun ne pääsvätten tuota noin, niin ne kiersi siitä Verlan pahvista sellasen tiukan totterön ja sitt tuota kun ne läks töistä niin ne sytytti sen palamaan ja se näytti sitt tietä, ku mone-
nellakin oli [pitkä matka] [...]

166 ÅA STA Årsbok 1899, 61; Årsbok 1901, 119, 123–126; Årsbok 1902, 139, 142–143, 145.

167 Talve 1980, 463. Luontaiseduista esim. Forssassa ks. Leimu 1983, 98–100.

168 TKU TYKL KTL 842/5.

169 Gerald Marsin tutkimuksen mukaan kirjava ”työpaikkarikollisuus” on hyvin yleistä, mutta sitä ei yleensä pidetä varsinaisena rikollisuutena tai ylipäänsä kovin raskauttavana. Ilmiö on ikivanha, siitä on merkkejä esimerkiksi muinaisen Egyptin lähteissä tuhansien vuosien takaa. Mars (1982) 1984, 1–4.

170 TKU TYKL KTL 842/13; VH 15/11; VH 1/6; VH 5/5–6; VH 11/5; WA Muistitietoa Verlasta; Jaana 25–26/75: *Matka vuosisadan vaihteeseen. Kun Lempit olivat pieniä ja Verlan pahvitehdas kukoisti.*

Niinku tuo ”Maijakin” ku se meni Matalaniemeen ja sinne tulee jo vissiin seittemän kilometriä matkaa, niin siit täyty olla viel varatötterö että ku toinen sammu niin syytti toisen että pääs sen välin ja se ol sellaiست kiviist polkuu sinne Matalaniemeen, sinne ei kunnan tietä mennykään että kyllä siellä tötterö tarpeen oli.

Pahvin sai luontaisetuna mukaan, nehän sai aina tilipäivänä aika ison kääron sitt pahvii itelleen, monet käytti, sit ol lattial ja siit ol tehty seinii ja se ol hyvin käypää ja sitt sytykkeenä käytettiin, kun tulii tehtiin...

Kertoja 2: Ja mie muistin tuosta pahvist, ku ”Maija ja Liisa” [...] puhuivat – mie en nähny enkä kuullu tapausta – mutta puhuivat, että ku ne tul huonokuulosiks niin ne teki siint Verlan pahvista tötterön ja vastapäättä ku ne istu pöytään niin ne sen tötterön kato että lähelle toisen korvaa, että kuulu.¹⁷¹

Pahvin rinnalla toinen tehtaalta saatu hyötytarvike oli kokoojakoneilla käytetty viltti, joka uuteen vaihdettaessa myytiin edullisesti (varhaisessa vaiheessa ehkä jopa annettiin?) tehtaalaisille. Vilttiä voitiin värjätä ja siitä syntyi mitä erilaisimpia hyödykkeitä: työhansikkaita, haalareita, takkeja, puseroita, silitysalusta.¹⁷²

Osa luontaiseduista erotteli tehdasyhdyskunnan jäseniä toisistaan, sillä ne eivät koskeneet samanlaisina kaikkia. Esimerkiksi halkoja saatiin ostaa tehtaalta edullisesti kyllä ihan tehtaan loppuaikoihin asti, mutta sorvari sai kokonaan ilmaiset polttopuut vielä 1920-luvulla ja seppä pitempäänkin. Mestareista ja virkailijoista suurin osa asui kokonaan ilmaiseksi ja sai vielä 1950-luvun alussa polttopuutkin palkanlisänä.¹⁷³ Rahallinen palkka ei siis ollut ainoa tapa, jolla tehdasyhtiö saattoi osallistua ja osallistui työläistensä ja virkailijoiittensa elatukseen. Ajan myötä keinot kuitenkin muuttuivat, samoin kuin työntekijöille ja yhdyskunnalle suunnatut lahjat.

TEHTAAN KOKO JA SOSIAALINEN HUOLTOTYÖ

Jos Verlan tehdasta verrataan muihin tehdasyrityksiin, on läheisin vertailukohde 20 km päässä Kuusankoskella, missä toimi vuosisadan vaihteessa kolme paperitehdasta. Verlassa Kuusankosken tehtaista saatettiin puhua ”alatehtaina”, koska ne sijaitsivat Verlasta katsoen alajuoksulla, mutta kooltaan ne olivat kaikki jo alkuaan suurempia kuin Verlan tehdas:

Taulukko 13. Verlan ja ”alatehtaiden” työntekijämäärät.

	Verla	Kymintehd.	Kuusank.	Voikkaa
1885	33	325	135	–
1890	60	461	173	–
1900	90	771	290	468
1910	84	1033	701	648

Lähde: Verlasta ks. liite 3; muut tiedot Talvi 1979, 321.

¹⁷¹ VH 42/6.

¹⁷² TKU TYKL KTL 780/35; VH 1/2; VH 9/2; VH 11/3. Myös Kaltimon tehtaalla vilttiä on myyty työläisille halvalla ja siitä on tehty vaatteita. Makkonen 1997, 33–34.

¹⁷³ TKU TYKL KTL 842/5; KTL 780/35, 46; WA Pers Bc:1 Tjänstemannalöner den 1.1.51 ja Mästarelöner den 1.1.51.

Sijaintinsa takia ”alatehtaat” ovat olleet luonteva vertailukohta Verlan tehtaalle myös paikallisen työväen keskuudessa esimerkiksi muita työpaikkavaihtoehtoja punnitessa.

Pohjois-Kymenlaakson suuriin tehtaisiin verrattuna Verla on ollut aina pieni yritys, mutta tilanne muuttuu, kun sitä verrataan koko maan kehitykseen. Riitta Hjerppen laskelmien mukaan 86 % Suomen teollisuuslaitoksista (mukana vähintään 5 työntekijän toimipaikat) oli vuosina 1890–1891 alle 50 työntekijän toimipaikkoja, siis pienempiä kuin Verlan tehdas, ja vain reilu 5 % yli 100 hengen työpaikkoja. Suuryritysten määrä on pysynyt pienenä sen jälkeenkin, niin että 1970-luvun puoliväliin mennessä yli 200 hengen toimipaikat eivät olleet ylittäneet 10 % osuutta kaikista. Vuosina 1890–1970 toimipaikoista 8–13 % on ollut 51–100 hengen tuotantolaitoksia, ja 3–8 % 101–200 hengen laitoksia,¹⁷⁴ mikä vastaa Verlan kokoluokkaa.

Tätä vertailutaustaa vasten Verla vaikuttaa melko suurelta teollisuusyritykseltä, mutta jälleen tilanne muuttuu hiukan, kun katsotaan asiaa työntekijän näkökulmasta: Hjerppen tutkimuksen mukaan poikkileikkauksella 1890–1891 vielä 50 % teollisuuden henkilökunnasta työskenteli Verlan tyyppisissä alle sadan hengen toimipaikoissa. Vuonna 1913 edelleen 44 % teollisuuden työllisyydestä sijoittui Verlan kokoihin (51–100 hlö) ja sitä pienempiin yksiköihin. 1920-luvulle tultaessa Verlan työntekijämäärä oli ylittänyt 100 rajan, mutta samassa kokoluokassa sen kanssa työskenteli 1970-luvun alkuun asti enää 14–18 % teollisuuden työväestä. Verlan tehdasta suuremmissa toimipaikoissa leipänsä ansaitsi 47–53 % työläisistä ja pienemmissä taas 32–37 %.¹⁷⁵ Näin Verla näyttää työympäristönä ”keskikokoiselta” teollisuusyritykseltä.

Täysin kattavaa tilastotietoa tms. vertailuaineistoa tehdasyhdyskuntien harjoittamasta sosiaalisesta toiminnasta Suomessa ei ole saatavilla, mutta jos sosiaalipalveluja Verlassa verrataan läheisen Kuusankosken kolmeen tehtaaseen, voidaan todeta, että edistyksellisimmältä näyttää Kymintehdas, joka alkuaikoina oli yrityksistä myös selkeästi suurin. Kymintehtaan perustajista patruuna Wahrenilla oli kokemusta ”mallitehdasyhdyskunnan” luomisesta jo Forssassa, ja hänen edistyksellisen tiennäyttäjän asemansa onkin kiistaton. Kuusankoski eteni sosiaalisaralla monessa asiassa seuraavana ja huonoiten asiat olivat Voikkaalla, missä Veikko Talvi toteaa nopeasti syntyneiden epäkohtien myös tarjonnan otollisen maaperän radikaaleille aatteille.¹⁷⁶

Jonkin yksittäisen palvelun olemassaolon perusteella on kuitenkin vaikea arvioida sen vaikutusta yhdyskunnan arkeen. Vaikka Kymintehtaalla ja Kuusankoskella toimi lääkäri jo 1888 alkaen, kuinka riittäviä yhden lääkärin palvelut olivat koko yhdyskunnalle? Huonojen kulkuyhteyksien vuoksi avun saapuminen Verlaan on ollut hätätapauksissa hidasta, mutta voidaanko Verlan työläisten katsoa olleen olennaisesti huonommassa asemassa, jos he kuitenkin tarvittaessa saivat sairaan-

174 Hjerppe 1979, 54.

175 Hjerppe 1979, 54.

176 Talvi 1979, 316. Forssassa tehdasyhtiö alkoi huolehtia terveydenhoidosta jo 1850-luvun puolella palkatessaan tehtaalle kunnan kanssa yhteisen lääkärin, opetusta annettiin samoin jo 1850-luvulla ja 1861 rakennettiin koulu. Tehdas ulotti Wahrenin kaudella sormensa ja hoivansa miltei kaikkialle: kauppaan, vaivais- ja vanhainhoitoon, lastentarhaan, kirjastoon, pankkitoimintaan, majoitus- ja ravintola-alalle... Leimu 1983, 29–36. Muut osakkaat Kymin paperitehtaalla olivat kauppaneuvokset Gustaf Adolf Lindblom sekä Carl Magnus Dahlström. Tuuri 1999, 16.

hoitoa? Entä koulu? Esimerkiksi Voikkaan koulun perustamisen jälkeenkin joutui vielä moni paikkakunnan tyttö ja poika tyytymään kiertokouluun ja ripillä käyntiin, koska yksi koulu ei yksinkertaisesti riittänyt yhdyskunnan lapsille. Samoin, vaikka Voikkaalle oli palkattu lääkäri ja sairaanhoitaja, oli heidän vastuulleen uskottujen potilaitten määrä yli kymmenentuhatta, mikä oli työsarkana ylivoimainen.¹⁷⁷ Verlan mittakaavassa yksi koulu riitti jo selvästi paremmin ”kohottamaan paikkakunnan sivistystasoa”.

Miten koko sitten vaikuttaa tehdasyhdyskuntaan ja siellä vallinneisiin oloihin? Verla on pysynyt kooltaan yhdyskuntana, jossa voidaan vielä olettaa ”kaikkien tunteen kaikki”. Hierarkia oli olemassa, mutta se ei voinut muodostua kovin monipolviseksi. Tehtaan sosiaalisen toiminnan kannalta sekä hyvin pieni että suuri tuotantoyksikkö voivat olla hankalia. ”Kannattaako” esimerkiksi 50 työläistä varten perustaa koulua tai palkata lääkäriä, riittävätkö resurssit? Entä kuinka saada opetus- tai lääkärinpalvelut riittämään tuhannen työntekijän tehdasyhdyskunnalle perheineen? Suurissa yrityksissä ja tehdasyhdyskunnissa, kuten vertailun kohteena olleissa Pohjois-Kymenlaakson suurissa tehtaissa asumiseen, terveydenhuoltoon yms. liittyvät ongelmat kärjistyivät aivan toisella tapaa näkyviin kuin pienemmillä paikkakunnilla ja yhtiön puuttumista asioiden kulkuun voidaan pitää niissä vielä välttämättömämpänä kuin pienillä paikkakunnilla. Toisaalta suuremman yrityksen resurssit ovat myös suuremmat ja sosiaaliin asioihin panostaminen täten taloudellisesti vähemmän riskialtista. Sekä esimerkiksi Voikkaalla että Verlassa lähtötilanne on kuitenkin ollut sama: tehdasyhdyskunta syntyi maaseudulle likimain tyhjästä ja lähes kaikki sen infrastruktuuri ja palvelut oli luotava alusta alkaen.

Yrityksen koko vaikuttaa työnantajapolitiikan valintaan, mutta ei ole ainoa sitä määräävä tekijä. Isabela Mareksen mukaan suuryritykset sekä ammattitaitoisia työvoimaa tarvitsevat yritykset ovat taipuvaisia suosimaan yksityistä (tehtaan itse ylläpitämää) sosiaaliturvaa tai sosiaaliturvaa, johon työntekijät osallistuvat (esim. tehtaan kassat). Vastaavasti pienet yritykset hänen mukaansa tukevat usein laajemman, esimerkiksi valtiollisen, sosiaaliturvan rakentamista ja vastustavat yksityistä tai osallistuvaa sosiaaliturvaa, sillä niiden kulut olisivat pienelle yritykselle helposti suuremmat kuin niiden tuomat hyödyt. Niin Yhdysvalloissa, Iso-Britanniassa kuin Japanissakin yritysten omia hyvinvointiohjelmiä ovat perustaneet nimenomaan suuret yhtiöt pyrkiessään kiinnittämään ammattitaitoisen työvoiman työsuhteisiinsa ja vähentämään työvoiman vaihtuvuutta.¹⁷⁸

Peter A. Swensonin mukaan työnantajat voivat päätyä käyttämään erilaisia työnantajapolitiikan muotoja kuitenkin myös yrityksen koosta riippumatta sen perustella, mikä niiden asema on laajemmilla tuotteiden ja työvoiman markkinoilla. Esimerkiksi suuret amerikkalaisyritykset pyrkivät kyllä säilyttämään palkkaerot markkinoilla ja houkuttelivat näin ammattitaitoisia työntekijöitä omiin tehtaisiinsa, sillä työvoimaa oli siirtolaisuuden ansiosta riittävästi tarjolla ja tuotemarkkinat suuret jo kotimaassa. Monet Ruotsin suuret yritykset koettivat sen sijaan kollektiivisesti supistaa palkkaeroja, sillä työvoiman niukkuus aiheutti keskinäistä kilpailua

177 Immonen 1996, 214–215.

178 Mares 2003, 28–29, 252–258.

ja tuotantokustannusten oli pysyttävä alhaalla, jotta myyntihinnat pysyisivät kilpailukykyisinä myös ulkomaankaupassa. Suurista amerikkalaisyrityksistä monet omistautuivat hyvinvointikapitalismin harjoittamiseen, kun Ruotsin liittoutuneet työnantajat pyrkivät eliminoimaan yritysten väliltä kaikki epätasa-arvoa tuovat etuudet, jotka voisivat asettaa yritykset erilaiseen asemaan.¹⁷⁹

Kuitenkin molemmissa maissa esiintyi myös toisenlaisia yrityskohtaisia ratkaisuja. Esimerkiksi Yhdysvalloissa usein paikallisessa hiili-, vaatetus- ja rakennusteollisuudessa työehtosopiminen oli voimissaan samaan aikaan kuin suuret segmentalistit pyrkivät murskaamaan ammattiyhdistysliikkeen. Ruotsissa taas rinnakkain keskinäiseen kontrolliin pyrkieneen työnantajapolitiikan kanssa vaikutti myös hyvinvointikapitalistisia toimijoita, kuten vanhoja ”patruunasukuja”.¹⁸⁰ Suomen ja suomalaisten yritysten tilanne on monella tavalla verrannollinen Ruotsiin, vaikka suhde työväenliikkeeseen muodostui Suomessa osin erilaiseksi. Samalla tavoin kuin Ruotsissa, oli kuitenkin myös Suomessa mahdollista valita erilaisia – joko paternalistisia ja hyvinvointikapitalistisia tai toisenlaisia – työnantajapolitiikan muotoja.

Ehkä parhaan kuvan Verlan tehtaan asemasta suhteutettuna tilanteeseen koko maassa saakin lukiessaan Suomen itäisen piirin ammattientarkastajan vuosikertomusta 1891. Verlan tehtaalta on säilynyt ammattientarkastajan omaa materiaalia vain tehtaantarkastuspöytäkirja 1908, mutta siinä ei esiintynyt mitään erityistä. Ammattientarkastaja toteaa kuitenkin tilanteesta piirissään 1891, että suuremmilla tehtailla tavallisesti on sairauskassa, mutta pienemmillä on harvemmin tehty mitään työläisten taloudellisen toimeentulon varmistamiseksi sairaa- ja onnettomuustapauksissa. Vakuutuksia on, mutta ei niin yleisesti kuin olisi toivottavaa ja useimmilla isoilla tehtailla on kansakoulu.¹⁸¹ Samaa aikaan Verlassa työläiset olivat vakuutettuja ja koulu aloittanut toimintansa. Sairauksassa ja eläkerahasto perustettiin kahden seuraavan vuoden aikana.

PATRUUNA JA TEHDASYHTEISYYS

Verlan tehdasyhdyskunnan ensimmäisinä vuosikymmeninä luotiin paikkakunnan tehdasyhteisyydelle pohja, sosiaalinen järjestelmä, jonka varassa se toimi pitkälle 1900-luvun puolelle – ellei jossain määrin tehtaan lopettamiseen saakka. Jatkuvuuden rinnalla elää kuitenkin myös muutos ja niinpä yhteisyys ja olot tehdasyhdyskunnassa määriteltiin päivä päivältä ja vuosi vuodelta uudelleen jo sen itsenäisen taipaleen aikana ennen 1920-lukua. Esimerkiksi patruuna Kreidlin kuoltua hänen seuraajaansa Andersinia pidettiin erilaisena johtajana: Valkealan puolen myllärin pojan kuvauksen mukaan hän ”ei ollut samaa kovaa tyyppiä kuin vanha patruuna [...] Andersin oli pienikokoinen, kiltti patruuna, joka ei sanonut kenellekään pahaa sanaa.”¹⁸²

¹⁷⁹ Swenson 2002, 15, 77 ja passim.

¹⁸⁰ Swenson 2002, 42, 71–72, 146 ja passim.

¹⁸¹ KA TH Ef 1. Bref ankamna från yrkesinspektörerne: vuosikertomus 1891; KA TH Ek 2–3 Tehtaantarkastuspöytäkirjat.

¹⁸² Pukkila 2006, 145.

Tehdas määritteli vaihtelevilla tavoilla tehdasyhdyskunnan yhteisyyttä myös palkkojen ja tehdastyön arjen ulkopuolella. Vain osa tehtaan työntekijöistä asui tehtaan asunnoissa, mutta myös omissa mökeissään tai omilla vuokrasopimuksillaan asuvia työntekijöitä tuettiin. Kuitenkaan tuki ei näytä täysin systemaattiselta, vaan joissain tapauksissa raha-avustuksen suuruuden tai saamatta jäämisen perusteita on vaikea jäljittää.

1890-luvun alussa perustetun sairaus- ja hautausapukassan sairausavustukset toistivat eri suuruisuudellaan tehtaan palkkahierarkiaa ja kohtelivat hiukan eriävästi perheellisiä ja perheettömiä työntekijöitä. Myös perheellisille ja perheettömille työntekijöille lankeava hautausavustus oli eri suuruinen ja sen saaminen edellytti vähintään kolmen vuoden osakkuutta kassassa. Näin pysyvät ja pitkäaikaiset työntekijät saivat etusijan yhteisyydessä. Hyvin harvoja poikkeuksia lukuun ottamatta kaikkien tehtaan työntekijöiden oli kuitenkin kuuluttava kassaan.

Mielenkiintoista on tehdasyhteisyyden ulottuminen työntekijöiden perheenjäseniin, jotka otettiin paitsi tuensaajiksi elättäjän sairastuessa, myös sairasavun piiriin palkankorvausta lukuun ottamatta. Kuolleen työntekijän lesken ja orpojen oli myös mahdollista saada avustusta tehtaan eläkerahastosta. Niin henkilökohtaisten kuin perhe-eläkkeidenkin suuruus riippui palvelusvuosien määrästä tehtaalla: etusijalla olivat pisimpään palvelleet. Muut eläke-ehdot liittyivät tuensaajan ikään ja työkykyyn. Verlan tehtaan ensimmäiset eläkesäännöt sisälsivät mahdollisuuden jopa silkkään vanhuuseläkkeeseen, mutta esimerkiksi lesken kohdalla vain työkyvyttömän tukeminen nähtiin tarpeelliseksi. Työläisperheitä tuki myös kansakoulun perustaminen paikkakunnalle, vaikka sen oppilaisiksi voitiinkin hyväksyä kaikki paikkakunnan lapset työsuhteesta riippumatta.

Tehdas ja patruuna vahvistivat ja jäsensivät paikkakunnan yhteisyyttä myös muilla lahjoilla kuten järjestämällä juhlia, joissa patruuna esiintyi isän ja lahjanantajan hyväntahtoisessa roolissa. Palkitsemalla yksittäisiä, pitkäaikaisia työntekijöitä tehdas kiitti uskollisuudesta ja pysyvyydestä ja asetti samalla esikuvia nuoremmille polville. Kaikkia yhteisesti koskevilla lahjoilla taas luotiin yhteenkuuluvuuden tunnetta.

Yhteisyyden olennainen osa olikin epäyhteisyys, hierarkia, joka oli osin niin itsestään selvä, että sitä tuskin havaittiin. Esimerkiksi tehtaan mestarit ja virkailijat kuuluivat yleensä eri sääntöjen ja avustusten piiriin kuin työntekijät, puhumattaakaan patruunasta, vanhaan paternalismiin kuuluvan henkilökohtaisen suhteen toisesta osapuolesta. Työntekijöistä etusijalla olivat usein tehtaan pitkä-aikaiset työntekijät ja miehet, mutta esimerkiksi eläkkeen saamisen ehdot olivat kaikille sukupuolesta ja työtehtävästä riippumatta samat. Luottamustoimet lankesivat useimmiten nk. ammattimiehille.

Tilannetta Verlassa 1800-luvulla ja 1900-luvun alussa voidaan pitää vanhalle paternalismille melko tyyppillisenä, vaikka jokaisella paikkakunnalla on ollut oma varianttinsa järjestelmästä. Samalla on muistettava, että esimerkiksi hyvinvointipalvelujen edes alkeellinen järjestäminen ei ollut mitenkään itsestään selvää. Verlan tehdas hoiti asiansa kokoonsa nähden varsin mallikkaasti, vaikka tuki ei koskenutkaan kaikkia työntekijöitä samalla tavoin.

6. TEHDAS JA TYÖVÄENLIIKE

Luvussa perehdytään työväen yhdistystoiminnan kehitykseen Verlassa 1900-luvun ensimmäisinä neljänä vuosikymmenenä ja vaikutukseen, joka sillä oli yhdyskunnassa koettuun ja hahmotettuun yhteisyyteen. Työväenliikkeen nousu ja sisällissota aiheuttivat murroksen yhdyskunnan kehityksessä ja yhteisyyden kokemisessa. Vaikka työväen oma yhdistystoiminta oli vuoden 1918 jälkeen vähäistä ja vaikeaa, ei yhdyskunta palannut myöskään murrosta edeltäneeseen tilaan. Vähitellen paikallinen voimistelu- ja urheiluseura tarjosi kanavan uudenlaisen yhteisyyden kokemiseen.

Työväenliikkeen kehityksen ja vaiheiden tutkiminen on tehdasyhdyskunnassa rakennetun ja koetun yhteisyyden kannalta hyödyllistä useammasta eri syystä. Työväenyhteisyys oli jotain, jonka voi katsoa kilpailleen tehdasyrityksen tavoitteleman tehdas- ja yhtiöyhteisyyden kanssa. Tehdasyhteisyydessä saattoi hyvinkin olla oma lokeronsa paikallisen työväenyhteisyyden kokemiseen ja tehdasyrityksellä itse asiassa olennainen sija tämän kokemuksen herättämisessä, mutta työväenliike toi paikallisen tason lisäksi tarjolle kansallisen ja kansainvälisen työväenyhteisyyden. Samalla se kyseenalaisti vallinneen maailmanjärjestyksen. Työväenliikkeen nousua voidaankin perustellusti pitää paternalismin taitekohtana: nousu patruunaa ja ”annettua järjestystä” vastaan osoitti luonnolliseksi koetun sääty-yhteiskunnan ja vanhan ruukki- ja kartanotalouspaternalismin olevan menneisyyttä. Niin Nokialla, Munktellsilla, Nybyssä kuin Jonseredissakin on työväenliikkeen nousu merkinnyt samalla vanhan paternalismin loppua.¹ Patruuna-isän auktoriteetin kyseenalaistamisen myötä kyseenalaistettiin koko vallitseva yhteiskuntajärjestelmä ja työläiset ottivat aktiivisen vaikuttajan roolin. Yhteisyyden ehdot muuttuivat.

Verlan kohdalla mielenkiintoinen on myös ristiriita, joka on aikojen saatossa päässyt rakentumaan tehtaan ”julkisen” ja kyläläisten ”oman” historian välille. Esimerkiksi vielä *Verlan Maria* -lyhytelokuvassa (1995) kerrottiin, kuinka ”Verlassa elettiin yhteiskunnallisista mullistuksista syrjässä, patruunan patriarkalisesti valvomassa lintukodossa. Tehtaan työrauhaa ei horjuttanut työväenliikkeen leviäminen eikä lähiseudun suurten tehtaiden lakkoliikehdintä.”² Myös Eino Pukkilan muistelmassa Verla halutaan kuvata eristyneeksi paikkakunnaksi, ”jonka lähellä on vain rauhallista maalaisväestöä” ja ehkä hiukan pilkettä silmäkulmassa, mutta puolitossissaan, ”onnellisten laaksoksi virtaavan puhdasvetisen joen varrella”, jossa työläisillä on hyvät oltavat, vaikka kapinan aika sitten tulikin.³ Aivan näin auvoista Verlan kylän historia ei ole ollut. Esimerkiksi isoisäni isä tuli teloitetuksi Selänpäässä toukokuun alussa 1918. Miten nämä kaksi eri tulkintaa tai tietoa sopivat yhdyskunnan yhteisyyteen ja miten niiden välinen ristiriita on selitettävissä?

1 Magnusson 1987, 241–243; Svensson 1988, 186–187; Ericsson 1997, 174–177, 179–181; Koivuniemi 2000, 109.

2 *Verlan Maria* 1995.

3 Pukkila 2006, 78 ja passim.

Työväenliikkeen läpimurto tapahtui monella paikkakunnalla suurlakon 1905 yhteydessä tai sen jälkeen. Ylipäänsä tutkittaessa jonkin paikkakunnan yhteisyyden kokemusta Suomessa on vuoden 1918 tapahtumia miltei mahdoton ohittaa. Aika jätti mieliin usein puolin ja toisin kätkettyä kaunaa, joka saattoi vammauttaa kanssakäymistä pitkän aikaa jälkikäteen. Rauhanomainen toiminta ja sovinnolliset muistot kriisin ajalta ovat luoneet taas pohjaa rakentaa suhteita ja yhteisyyden kokemusta edelleen.

Käytän vuoden 1918 sodasta Suomessa sisällissota-termiä, koska nimikkeet vapaussota, (puna)kapina, vallankumous, luokkasota ja veljessota sisältävät mielestäni liiallisia arvolatauksia.⁴ Käytössä vakiintunutta kansalaissota-termiä vältän myös, vaikka se on alun perin ollut täysin synonyyminen sisällissodan kanssa. Heikki Ylikangas on perustellut sisällissota-käsitteen käyttöä ulkomaisten joukkojen osallisuudella: jos vuoden 1918 sotaa kutsutaan kansalaissodaksi, pitäisi kansalainen-käsitteen sisältää myös venäläisiä, saksalaisia ja ruotsalaisia, joita myös osallistui taisteluihin.⁵

TYÖVÄENLIIKE SAAPUU VERLAAN

Yhteisöharrastusten syntyminen vie aikansa. Eri puolilta samalle paikkakunnalle muuttaneiden ihmisten on ensin opittava tuntemaan toisensa ja luottamaan toisiinsa. Pitkien 12-tuntisten työvuorojen jälkeen on jostain vielä löydettävä innostusta ja aikaa osallistua muuhunkin toimintaan kuin elannon hankkimiseen.⁶ Yleensä Suomessa ensimmäiset työväenyhdistykset olivat nk. wrightiläisiä, ”ylhäällepäin” tuettuja ja työväen sivistämiseen tähdänneitä yhdistyksiä. Kuusankosken työväenliikkeen varhaisvaiheita tutkinut Jari Talvisto toteaa wrightiläisen työväenliikkeen järjestäytyneen Kymintehtaalla 1890,⁷ mutta Verlassa ei tuohon aikaan ole ollut vielä tietoaakaan moisesta.

Ensimmäiset jäljet työväen järjestötoiminnasta Verlassa sijoittuvat 1900-luvun alkuun, jolloin paikkakunnalla on toiminut raittiusseura Kipinä sekä työväenyhdistys. Muistitieto kertoo työväenyhdistyksen perustetun Verlaan mahdollisesti 1915, mutta sen toiminnan sammuneen ”kapinan” jälkiselvittelyissä. Samoin Kipinän toiminnan muistellaan saaneen kuoliniskunsa juuri sisällissodan myötä.⁸ Osa

4 Tavallinen kansa puhui Mirja Turusen mukaan sodasta heti sen alettua kapinana tai punakapinana. Luokkasota on kommunistien käyttämä nimitys, kansalaissota taas aluksi sosiaalidemokraattien, mutta muokkautui yleiseen käyttöön toisen maailmansodan jälkeen. Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen vapaussota -nimitys nousi uudelleen pinnalle osassa tutkijapiirejä, joiden mukaan sodan häviö olisi tarkoittanut Suomen liittämistä Neuvostoliittoon. Turo Mannisen väitöskirjan mukaan aikalaiset valkoisessakin Suomessa puhuivat kuitenkin kansalaisodasta tai sisällissodasta. Vapaussota-nimitys taas oli jääkärien ja itsenäisyysliikkeen aktivistien käyttämä nimitys ennen kuin se yleistyi koko voittaneella puolella. Turunen 2005, 21–24.

5 Ylikangas (1993) 1996, 15.

6 Esimerkiksi Väinö Anttila on päättellyt Vuohijärven yhdyskunnan nuoruuden sekä historiallisen ja sosiaalisen vakiintumattomuuden näkyvän sisäistä integraatiota kuvaavien vaikutusmuotojen vähäisyytenä. Järjestöelämä ei ollut vilkasta ja työväki järjestäytyi paikkakunnalla myöhään. Anttila 1980, 289–290.

7 Talvisto 1997b, 709.

8 TYKL KTL 780/14,75–78 ja passim.

tutkijoista esittääkin raittiusliikkeen olleen jopa keskeisempi esivaihe Suomen työväenliikkeelle kuin wrightiläiset työväenyhdistykset. Vaikka raittiusaatteessa ja -liikkeessä oli ylhäältäpäin kasvattamaan ja holhoamaan pyrkiviä piirteitä, se esitti karsimykseen syiksi yhteiskunnallisia seikkoja ja tarjosi siten otollisen kanavan poliittiselle heräämiselle.⁹

Muistitiedon ajoitukset vastaavat kohtuullisesti arkistolähteitä: Verlan tehtaan kansakoulun papereista käy ilmi, että tehdas lahjoitti 1910 koululaisille 12 markan arvosta raittiuskirjasia ”vastaperustettavaa Toivonliittoa varten”.¹⁰ Sosiaalidemokraattisen puolueen tilastojen mukaan taas työväenyhdistys perustettiin Verlassa marraskuussa (25.11.) 1905. Jäsenmaksu oli 3 markkaa ja yhdistyksen kirjasto käsitti kaksi nidettä, joiden yhteinen arvo oli yksi markka. Yhdistyksellä ei ollut omaa taloa, mutta lukusalissa – oletettavasti tehtaan ylläpitämä lukutupa – oli työntekijöiden käytössä kunnioitettavat 11 lehteä.¹¹

Sekä raittius- että työväenyhdistyksellä oli ongelmana kokoontumiseen sopivien tilojen puute, ja näytelmä- yms. ohjelmaillat ja kokoukset oli pidettävä muutamien kilometrin päässä tehtaan omistaman Ojaselan ”kartanon” suuressa palvelijaintuvassa.¹² Myös esimerkiksi Tervakosken tehdasyhdyskunnan paikallinen työväenyhdistys toimi parin kilometrin päässä Tervakoskelta Napialan kylässä. Toisin kuin Verlassa, Tervakosken yhdistys kantoi kuitenkin myös kokoontumispaikkansa mukaan Napialan Työväenyhdistyksen nimeä.¹³ Maantieteellinen etäisyys Verlasta Ojaselaan on oletettavasti rajoittanut yhdistysten toiminnan aktiivisuutta, mutta tehtaan johdon suhtautuminen on tuskin voinut olla kovin kielteistä, koska kokoontumiset sallittiin. Omistajien kannalta saattoi silti olla hyväkin ratkaisu, että toiminta tapahtui varsinaisen kylän ulkopuolella, jolloin paternalismin kanssa mahdollisesti kilpailevat ajatusmallit pysyivät kauempana.

Tietoa Verlan ensimmäisen työväenyhdistyksen toiminnasta on säilynyt melko vähän – vain vuodelta 1906 on taltioitu vuosikertomus ja vuodelta 1907 vuosikokouspöytäkirja. Kertomus välittää kuvan reippaasti alkaneesta toiminnasta. Jäseniä yhdistyksellä kerrotaan olleen 88, joista täysin maksaneita vuoden lopussa tosin vain 29. Yhdistys oli pitänyt 23 kokousta ja järjestänyt kuudet yleiset iltamat ja yhden perheiltamat. Yhdistyksen puheenjohtajaksi valittiin J. D. Ekholm, varapuheenjohtajaksi (seppä) Anselm Mäki, kirjuriksi ja rahastonhoitajaksi (kirvesmies) Matti Mustonen ja muiksi jäseniksi (seppä) Taavi Lahtinen, (hioja) Antti Mäkinen, (pakkaaja) Antton Koivula, (lajittelija) Helena Okka sekä (kuivaamotyöntekijät) Saara Kajander sekä Miina Wainio. Lisäksi yhdistyksen huvitoimikuntaan mainittiin kuuluvan 17 jäsentä.¹⁴ Muistitiedossa kerrotaan myös Ojaselan rannassa sijainneen yhdistyksen tanssilavan.¹⁵

9 Sulkunen ja Alapuro 1987, 142–144.

10 WA Folk Ca:1: vuosikertomus 1910.

11 TA Puoluetilastot 1899–1942; *Kotimaisen teollisuuden albumi* 1913, 400.

12 Kipinästä TYKL KTL 780/14; KTL 842/13,15. Työväenyhdistyksestä TYKL KTL 780/ 65, 75–78, KTL 842/13,15.

13 Koskinen 1989, 112.

14 TA 363.2. Verlan ty. Ammatit tehtaan palkkaluettelosta WA Pers Lönestatistik Ka:10 14.7.–27.7.1905, paitsi Miina Wainio perheen muistitiedosta (Matti Rautjoen kirjallinen tiedonanto). Ammattien vaihtelu on mahdollista, esimerkiksi Antti Mäkinen ei ollut enää tehtaan palkkalistoilla 20.1.1910. (WA Pers Ka:14).

15 TKU TYKL KTL 780/76, KTL 842/15.

Verlan nuorisoa 1910-luvun alussa. Kuvassa on niin tulevia punakaartilaisia (esim. Evert Ahvenisto seisomassa vas. ja Martti Kajander istumassa vas. edessä) kuin kauppiaan ja mestarin jälkeläisiäkin (oik. seisomassa Eino Kronholm, ylhäällä oik. Jenny Kronholm ja alhaalla oik. istumassa Tyko Kronholm). Kuva: Verlan tehtaan arkisto.

Yhdistys siis rakensi miesten ja naisten yhteistä työväenyhteisyyttä paitsi jäsenistönsä, myös hallintonsa kautta, kun yhdeksästä johtokunnan jäsenestä kolme oli naisia. Miesten ja naisten yhteisjärjestöt kuuluivatkin suomalaisen kansalaisjärjestäytymisen tyyppisiin piirteisiin 1900-luvun alkuun asti.¹⁶ Verlan tehdasyhdistykunnan työväki eli 1900-luvun alussa vielä lähellä sukupuolten yhteistoimintaan perustuvaa agraariperinnettä, vaikka esimerkiksi sairauskassan ja kansakoulun luottamuspaikkojen jaossa vallitsi vahva miesvaltaisuus. Samaan aikaan vaikutti sosiaalisessa liikkeessä sukupuoleton (sukupuolisokea) ideologia: yhteistä työväen-

¹⁶ Sulkunen 1987, 169–171. Tähän vaikuttivat Suomen maatalousvaltaisuus ja kaupunkiväestönkin voimakas agraariperinne vielä vuosisadan taitteessa. Maaseudulla ensimmäinen kokonaan naisille tarkoitettu järjestö, joka löi itsensä läpi, olivat Martta-yhdistykset. Kun ne hyväksyttiin maamiesseurojen rinnakkaisjärjestöksi, alkoi yhdistystoiminta eriytyä myös maaseudulla sukupuolen mukaan. Ibid. sekä Ollila 1993, 74.

kysymystä pidettiin tärkeämpänä kuin mahdollista naiskysymystä.¹⁷ Mukana työväenyhdistyksessä oli siis molempien sukupuolten toimijoita.

Taulukko 14. Verlan ensimmäisen työväenyhdistyksen jäsenmäärät 1906–1912.

	1906	1907	1909	1910	1912
miehiä	43	26	3	6	–
naisia	35	26	2	4	–
yhteensä	78	52	5	10	–

Lähde: TA Puoluetilastot 1899–1942. Tiedot annettu niiltä vuosilta, joilta ne ovat olleet saatavissa.

Sosialidemokraattisen puolueen tilastoon toimitettujen tietojen mukaan Verlan työväenyhdistyksessä oli 1906 yhteensä 78 jäsentä, minkä jälkeen lukumäärä väheni niin, että 1910 heitä oli enää kymmenen ja 1912 ei enää yhtään.¹⁸ Kehitys on karussa kokonaisuudessaan varsin tyypillinen suomalaiselle työväenyhdistykselle. Suurlakko 1905 oli ennen kaikkea työväen voimannäyttö, vaikka asia tuolloin koettiin koko kansan yhteiseksi: nk. ensimmäisen sortokauden katsotaan päättyneen lakon vaikutuksesta. Lakon imussa Suomeen nousi työväenyhdistyksiä kuin sieniä sateella ja seurasi levoton kapinakesä 1906. Toistuvat eduskunnan hajottamiset esitivät uuden eduskunnan (ensimmäiset vaalit 1907) tehokkaan toiminnan, ja likimain vuosittain jouduttiin järjestämään vaaleja uuden eduskunnan valitsemiseksi. Innostus menikin ohi, kun suuria edistysaskeleita ei saavutettu saman tien.¹⁹

Myös Verlassa osallistuttiin suurlakkoon. Voikkaan tehtaan isännöitsijä oli luvannut soittaa Verlan tehtaille, että lopettavat sielläkin työt.²⁰ Lakkokehoitus saattoi kuitenkin tulla myös Viipurista, joka oli ensimmäisiä kaupunkeja, joihin lakko levisi Suomessa ja jossa Verlan tehtaan suurin omistaja Wilhelm Dippell kaupunginvaltuuston johtajana joutui olemaan tapahtumien keskipisteessä. Toisaalta Dippell

17 Ks. esim. Sulkunen 1989, 52; Lähteenmäki 2000, 26–29; Uusitalo 2006, 120. Suomessa kuitenkin perustettiin erillinen naisliitto työväenliikkeen naisille jo heinäkuussa 1900, mihin vaikutti tehokkaan naisvalistuksen tarve. Sukupuolierojen havaitsemisen puute johti liikkeen kokonaisuudessa kuitenkin miehiä kiinnostavien kysymysten priorisointiin.

18 TA Puoluetilastot 1899–1942.

19 Klinge 1997, 416–424, 428–439, 455–462. Myös esimerkiksi Jaalan Kimolassa, Hartolassa, Uimilassa ja kirkonkylällä on ollut työväenyhdistyksiä 1900-luvun alkuvuosikymmeninä. Suurimmaksi osaksi ne ovat kuitenkin toimineet kituliaasti ja viimeistään sisällissodan päättymisen myötä ne katoavat tilastoista kokonaan. Jaalan Kimolan työväenyhdistyksestä on puolueelle tullut tietoja vuosilta 1906–1907, Jaalan Hartolan 1907–1916 (vuoden 1917 ja 1918 tiedot puuttuvat), Jaalan Uimilan 1915–1916 ja Jaalan kirkonkylän 1907–1908. TA Puoluetilastot 1899–1942.

Huittisia tutkinut Risto Alapuro kuvaa vuosia 1905–1907 ”hulluuden hetkeksi”, jolloin kaikki vanha näytti särkyvän ja uusi oli täynnä lupauksia. Maan yli käynyt poliittinen hyöky johti järjestäytymiseen – Huittisiin perustettiin seitsemän uutta työväenyhdistystä. Alapuro yhtyykin Viljo Rasilan näkemykseen vuosista 1905–1907 Suomessa varsinaisena vallankumouksena, joka teki pidemmälle menevän vallankumouksen tarpeettomaksi ja samalla mahdottomaksi. Alapuro 1995, 97–101, 144–146 ja passim.

20 Immonen 1996, 214. Maininta lakosta Verlassa löytyy myös artikkelista *Elävä teollisuusmuseo*. *Suomen Kuvalehti* 31.10.1953.

joutui myös lähelle lakon vallankumouksellisimpia piirteitä, jotka eivät häntä välttämättä miellyttäneet.²¹

Verlan tehtaan omistajat suhtautuivat lakkoon osallistumiseen kuitenkin suopeasti, kuten työnantajat Markku Mansnerin mukaan yleensä. Esimerkiksi metalliteollisuuden työnantajat päättivät maksaa lakkolaisille 50–70% palkasta ja Kymi-yhtiön tehtailla maksettiin jopa täysi palkka.²² Verlassa palkkakirja kertoo työnseisauksen kestäneen kolme päivää ja lakkolaisille maksetun tältä ajalta puolet normaalista palkasta. Muutama työntekijä on toiminut jonkinlaisena lakko- tai tehtaavahtina (”wakt”) ja ilmeisesti tauko on käytetty hyväksi kunnostamalla koneita, sillä rasvarit, kaksi hiojaa ja yksi prässäri ovat olleet ainakin osan lakkoajasta työssä. Ulkotyöläisistä lakkoon osallistui kymmenen miestä, joita ilmeisesti pidettiin vakituksina työläisinä eli kirvesmiehet, sepät, kolme hevosmiestä ja kaksi sekatyömiestä. Yksi vahti ja hevosmies joutuivat olemaan töissä myös lakon aikana.²³

Verla näyttääkin selkeästi seuranneen ympäristönsä tapahtumia ja työväenyhdistyksen perustaminen liittyy suurlakon jälkimaininkeihin. Vaikka Verlan yhdistyksen – kuten niin monen muunkin työväenyhdistyksen – käytännön toimet keskittyivät ensi alkuun pitkälti huvitoimintaan, on työväki tiedostanut olevansa osa suurempaa kokonaisuutta. Paikallinen yhdistys liittyi osaksi valtakunnallista puoluetta ja integroitui mukaan maan laajuiseen liikkeeseen. Yhteys lähiseudun työväenyhdistyksiin oli myös olemassa. *Kuusankosken kirja* laskeekin Verlan työväenyhdistyksen perustamisen Voikkaan yhdistyksen valistustyön ansioksi – lakon jälkeen perustettiin sosiaalidemokraattisessa puolueessa nk. agitatsioonipiirejä ja voikkaalaiset ulottivat retkensä ensin vain ympäröivälle maaseudulle, mutta lopulta jopa Lappeenrantaan ja Savitaipaleelle asti.²⁴

Paikkakuntatasolla on mielenkiintoista – vaikka kenties sattumanvaraista – että työväenyhdistyksen kuihtumisen aikaan 1910-luvun vaihteessa vaihtui Verlan tehtaan isännöitsijä. Gottlieb Kreidlin kuoltua Hjalmar Andersinista tuli isännöitsijä vuonna 1909. Andersin oli ollut aiemmin Kymin Osakeyhtiön puun- ja metsänohjaajana sekä Mäntyharjun reitin väylän lauttauspäällikkönä 1892–1900. Hän ei kuulunut tehtaan johtokuntaan eikä sen omistajiin, ja toimitusjohtajana oli hänen aikanaan everstiluutnantti Wilhelm Thesleff. Seuratalo rakennettiin heti sisällissodan jälkeen Andersinin ollessa isännöitsijänä, mutta muistitiedossa kunnia ei kuulu hänelle; ”Teslevin” varoilla rakennettiin.²⁵

21 Jo lauantaina 28. lokakuuta kokoontui Viipurin työväentalolle pari sataa rautatien konepajan työläistä vaatimaan yhtymistä lakkoon ja seuraavana päivänä he asettivat ”johtavan lakkokomitean”. Maanantaina kaupunginvaltuusto totesi kaupungissa puhjenneen laajan lakon ja torstaina 2. marraskuuta päätettiin kaupungin palveluksessa oleville lakkolaisille maksaa kansalaiskokouksen vaatimuksen mukaan täysi palkka. Seuraavana lauantaina keisari allekirjoitti manifestin, jossa hän lupasi yleisen ja yhtäläisen äänioikeuden sekä palauttaa lailliset olot, mutta työväenliike ei tahtonut tyytyä tähän. Maanantaina 6. marraskuuta työväki hyväksyi Viipurissa urheilukentällä pidetyssä tilaisuudessa nk. Tampereen punaisen julistuksen, jossa vaadittiin väliaikaisen hallituksen asettamista ja tsaarihallituksen sivuuttamista, mikä olisi tarkoittanut vallankumousta. Yleislakko päättyi Viipurissa vasta puoliltapäivän keskiviikkona 8. marraskuuta. Kiristynyt tilanne laukesi konsuli Dippellin käytyä neuvottelemassa linnoituksen komendantin kanssa, joka oli aiemmin samana päivänä julistanut kaupungin piiritystilaan. *Kuujo* 1981c, 591–592; punaisesta julistuksesta Heikkilä 1993, 41–43.

22 Mansner 1981, 51.

23 WA Pers Lönestatistik Ka:10 3.–16.11.1905.

24 Talvisto 1997, 607.

25 Ilmonen 1933, 9; Hoving 1947, 379; TYKL KTL 842, 4, 13 ja passim.

Vaikka Andersin vaikutti kylässä isännöitsijänä yli kymmenen vuotta, henkilöityy häneen melko vähän muistitietoa. Hänen tiedetään olleen innokas metsästäjä ja hänellä oli oma koiratarhakin. Andersin auttoi vähävaraisia ja vei joskus palvelustyttönsä ajelulle.²⁶ Kenties Andersin on vähitellen vain unohtunut. Esimerkiksi lehdistö on tuskin ollut kovin kiinnostunut Andersinista, kun ”aidosta” patruunasta on vielä ollut tarjolla tarinoita, tai sitten hänestä on kerrottu nimellä ”patruuna”. 2000-luvun vaihteessa hän alkoi joka tapauksessa olla jo liian vanhaa aikaa muistettavaksi. Mutta oliko henkilövaihdoksella vaikutusta työväenyhdistyksen kuihtumiseen vai onko kehitys tulkittava vain jäsenmäärässä näkyvän vähenemisen luonnolliseksi jatkoksi? Mistä muualta voisi saada tietoa asiasta?

Verlaa lähinnä sijaitseva ulkopuolinen työväenyhdistys on ollut Selänpään ty. Verlalla oli tiiviit yhteydet Selänpäähän, jonka asemalta tehdään pahvikuljetukset rahdattiin eteenpäin Savon radan valmistumisesta 1889 lähtien. Selänpään ty:n kymmenvuotiskertomuksesta käykin ilmi, että vapun 1908 mielenosoituskulkue oli järjestetty yhdessä verlalaisten kanssa. Historiikki vahvistaa myös tilastoissa näkyneen tosiasian: Verlan työväenyhdistys lopetti toimintansa vuoden 1911 lopulla. Lakkautetun yhdistyksen omaisuus siirrettiin Selänpään yhdistykselle sillä ehdolla, että se palautettaisiin Verlaan, jos siellä työväenaate vielä virkoaisi uudelleen. Historiikkiin mukaan Verlan yhdistyksen lakkauttaminen oli ikävää, muttei ilmeisesti täysi yllätys, sillä ”Werlaahan on pidetty vielä nytkin kaukana jälessä muiden teollisuustyöläisten kehitystasosta”.²⁷

Historiikki tarjoaa siis ensimmäisen selityksen yhdistyksen toiminnan lakkaamiselle: työntekijäkunnan ”puutteelliset” ominaisuudet. Jälkeenjääneisyydellä tässä tarkoitettaneen nimenomaan valveutumattomuutta työväenaatteen suhteen. Kari Teräs on hahmotellut vastakohtapareja merkityksistä, joita ammattiliittojen lehdisissä, agitaatiokirjoissa ja työväenlehdissä annettiin järjestäytyneelle ja järjestäytymättömälle työväelle tuohon aikaan. Yhtenä vastakohtaparina hän nostaa esiin juuri ”alhaisella kehitysasteella olevan” ja valistuneen työläisen.²⁸ Selänpään työläiset lienevät hakeneet teollisuustyöläisten mallinsa Pohjois-Kymenlaakson suurilta tehtailta (Voikkaa, Kuusankoski...) ja näihin verrattuna Verlan työväki ei ollut niin tiedostavaa, ”valistunutta” ja aktiivista kuin sen olisi suotu olevan.

Toinen selitys asiointilaan Verlassa saattoi olla yksinkertaisesti pätevien yhdistysaktiivien puute, minkä Hannu Soikkanen on todennut usein vaivanneen maaseudun työväenyhdistyksiä. Kolmanneksi maaseudulta tulleet työläiset edustivat usein maaseudun kulttuuria ja arvoja, jotka eivät aina olleet helposti yhdistettävissä sosialismin kanssa.²⁹ Säätö-yhteiskunnan malli elikin voimakkaana vielä monien

26 VH 7b/1, TYKL KTL 842/7; VH 10/1.

27 TA 363.2 Selänpään ty. 10-wuotis toimintakertomus 16.7.1916, 7, 9. Selänpään yhdistyksellä oli samoihin aikoihin melkoinen velkataakka niskassaan, sillä se oli rakentanut itselleen työväentalon, joka oli vihitty käyttöön juhannuksena 1911. Siinä mielessä Verlan yhdistyksen rahat olivat varmasti tervetulleita. Ibid, 8–9.

28 Teräs 2001, 215–216.

29 Soikkanen 1961, 195–196. Myös Briitta Koskiahon mukaan muuttokiellon jälkeen syntyneet työläisyhteisöt olivat pitkälti entisten kotikylien jäljitelmiä asenteineen ja asumismalleineen. Jäljitelmässä tehdänpatruuna peri kartanonherran (isällisen) roolin. Koskiahon 1981, 64.

Hjalmar Andersin toimi Verlan tehtaan isännöitsijänä 1909–1921. Hän oli kuulemma pienikokoinen ja kiltti. Kuva: Verlan tehtaan arkisto.

mielissä ja annettu järjestelmä voitiin ottaa luonnollisena. Esimerkiksi Risto Alapuro kirjoittaa tutkimuksessaan Huittisista 1890–1933:

Huono-osaisuus voi kääntyä yhteiseksi toiminnaksi vallitsevia oloja vastaan vain, jos yleiseksi tulee käsitys, että olot eivät kuulu luonnolliseen maailman menoon vaan ovat muutettavissa. Silloin tieto omasta puutteellaisuudesta täydentyy epäoikeudenmukaisuuden kokemuksella.³⁰

Samoin Pertti Haapala on todennut, kuinka Tampereen teollistumisen ja työväestön muodostumisen ensimmäisellä kaudella (1820–1870) sääty-yhteiskunnan eriarvoisuus oli laillista ja kyseenalaistamatonta. Itse asiassa ”luokkaraja oli sitä ’luonnollisempi’ mitä korkeampi se oli” ja vasta teollisuuden kasvu mursi vanhan yhteiskuntarakenteen.³¹ Samantyyppisiä tuloksia on saatu muissakin tutkimuksissa.³²

Neljänneksi asiaan on voinut vaikuttaa paternalismiin kuulunut patruunan ja työntekijän välinen valta- ja riippuvuussuhde. Kuten Jaalan historioitsija ja kotiseutumies Tapani Lemminkäinen kirjoittaa: ”Mitä häätöuhka merkitsi torpparille, sitä lopputilin uhka tehtaan työmiehille.”³³ Esimerkkejä tämän tyyppisen hallinnan varjopuolista löytyy kyllä. Suomessa esimerkiksi Karkkilassa ja Varkaudessa työnantaja koetti estää työväenyhdistysten perustamisen. Le Creusot’n kaupungissa Ranskassa taas 1899 puhjennun lakon johtajat joutuivat aloittamaan elämänsä uudelleen muualla, sillä tehtaan omistajat omistivat myös koko kaupungin. Le Creusot’ssa oli mahdoton elää, jos oli vihoissa tehtaan omistajien kanssa.³⁴

30 Alapuro 1995, 129.

31 Haapala 1986, 14–16, 69–72.

32 Ks. esim. Kalela 1981, 15. Hierarkiajärjestelmiin liittyen mielenkiintoista on, että esim. Kimmo Katajala tutkimuksessaan Karjalan 1600-luvun lopun nälkäkapinasta ja Kustaa H.J. Vilkun suurvaltakauden rautateollisuudesta Suomessa ovat todenneet, että milloin talonpoikais- tai työläisvastarintaa esiintyi, se kohdistui ennemmin lähempiin esimiehiin ja isäntien palkollisiin kuin itse patruunaan tai hovin isäntään. Vilkuna toteaa jopa, että patruunasta ei voitu uskoa pahaa ja mitä korkeammalla arvoasteikossa henkilö oli, sitä vaikeampi häntä oli vastustaa. Katajala 1994, 149–151, 157, 405; Vilkuna 1994, 190.

33 Lemminkäinen 1978, 185–186.

34 Soikkanen 1961, 197–198; Bertaux, Bertaux-Wiame 1980, 109, 117–118.

Toisaalta paternalistinen riippuvuus ei perustunut vain pakkoon ja uhkaan, sillä tehdas pyrki omilla tavoillaan kehittämään paikkakuntaa ja sen oloja. Negatiivinen käsitys tehtaan aiheuttamasta ”varjosta” työläisten elämässä onkin virheellinen, sillä tehdastyöväki ei suinkaan kurjistunut teollistumisen myötä, vaan itse asiassa sen elintaso nousi.³⁵ Lähin vertailukohta Verlan työväellä on ollut maaseudun työväestössä – yhdyskuntahan sijaitsi keskellä maaseutua ja eli itsekin osittain luontaista-loudesta. Maataloustyöväkeen ja sekatyöläisiin verrattuna sen asiat oli hyvin.³⁶ Sopuisat työsuhteet toivatkin turvallisuutta työläiselämään etenkin tehtaissa, joissa käytettiin vähemmän ammattitaitoista työvoimaa (kuten Verlassa). Työnantajan myötämielisyys oli näissä todennäköisempi keino saada uudistuksia läpi kuin amatillinen taistelu.³⁷

Myös Christer Ericssonin tutkimassa paternalistisessa Ruotsin Nybyssä työväki järjestäytyi myöhään. Ericssonin tulkinnan mukaan myöhäinen järjestäytyminen ei johtunut siitä, etteivät työläiset olisi olleet tietoisia vallastaan tehtaalla ja asemastaan työläisinä, vaan siitä että he asettivat järjestäytymistä tärkeämmäksi turvallisuuden ja pysyvyyden yhdyskunnassaan. Järjestäytyminen onkin Ericssonin mukaan usein seurannut paternalistisen systeemin purkamista. Nybyssä ei myöskään haluttu joutua samaan yhdistykseen torshällalaisten kanssa ja menettää omaa päätösvaltaa siten yhdyskunnan ulkopuolelle. Näin patruuna ja työläiset itse asiassa toimivat saman motiivin mukaisesti: oman yhdyskunnan asiat haluttiin pitää omina.³⁸

Myös Verlassa on saattanut ajatusmaailma olla samantapainen: niin kauan kuin asiat ovat hyvin, ei kannata järkyttää voimatasapainoa. Sen sijaan voi mielestäni pitää kyseenalaisena, seurasiko järjestäytyminen yleensä vanhan paternalismin purkamista vai toisin päin. Työnantajat ovat nimittäin toisaalla pyrkineet paternalistisilla toimenpiteillä myös estämään järjestäytymistä ja järjestelmän hiipuminen on alkanut vasta kun taistelu on ikään kuin jo hävitty. Toiset tutkijat ovatkin korostaneet työväenliikkeen roolia vanhan paternalismin kilpailijana. Yhtiön ulkopuolisen työväenyhteisyyden luomisen lisäksi se tarjosi jopa huoltotyön saralla vaihtoehtoja työväenliikkeen keräyslistojen ja tukitoimien muodossa. Työväenliikkeen leviämisen myötä patruuna menetti myös yksilökohtaisen suhteensa työntekijöihinsä, kun tehdas joutuikin yksilön sijasta neuvottelemaan yhdistyksen kanssa.³⁹

Verlan työläisten ”valveutumattomuudesta” huolimatta tarve työväenyhdistyksen perustamiseen heräsi sisällissodan alla uudelleen ja rohkeuskin siihen löytyi, joten Selänpään ty lienee joutunut lunastamaan lupauksensa Verlan ty:n omaisuuden palauttamisesta. Väliaikana aktiivisimmat verlalaiset ovat toki voineet osallistua toimintaan myös Selänpään yhdistyksen kautta. Ikävä kyllä tilastotiedot näiltä vuosilta ovat kadonneet, ja niin juuri ennen vuotta 1918 uudelleen henkiin herätystä Verlan työväenyhdistyksestä ei löydy mainintaa sos. dem. puolueen tilastoista. Sen olemassaoloa lienee kuitenkin turha epäillä, sillä muistitiedon lisäksi yhdistys

35 Haapala 1986, 341–342 ja passim. Koko Suomen työväen elintason analyysi 1850–1913 ks.

Heikkinen 1997, 120–126, 193–194 passim.

36 TYKL KTL 780/13 ja passim.

37 Teräs 1995, 74–75.

38 Ericsson 1997, 144–145, 174–181.

39 Ks. esim. Magnusson 1987, 241–243; Magnusson 1988, 157–158; Svensson 1988, 187.

nousee esiin sisällissodan jälkeen käytyjen oikeudenkäyntien yhteydessä syntyneissä punaisten kuulustelupöytäkirjoissa.⁴⁰

Valtiorikosoikeuden kuulustelujen kulkuun kuuluivat mm. kysymykset syytetyn jäsenyydestä työväenyhdistykseen, ammattiosastoihin ja punakaartiin. Verlaisten punaisten vastauksista käy ilmi Verlassa toimineen työväenyhdistyksen jälleen viimeistään keväällä 1917. Moni verlalainen on ilmoittanut kuuluneensa sodan alla myös ammattiosastoon. Verlan tehtaan ammattiosaston nimeksi mainitaan ainakin Verlan Pahvi- ja Puuhiomotyöläisten ammattiosasto, Verlan Sekatyöläisten ammattiosasto ja Verlan paperityöläisten ammattiosasto. Nimien takana lie nee ollut Paperiteollisuustyöväen Liittoon liittynyt Werlan pahvitehtaan työväen ammattiosasto, jossa keskusliiton omien tilastojen mukaan on vuonna 1917 ollut 92 jäsentä. Verlan tehtaan mittakaavassa tämä on ollut niin korkea järjestäytymisaste, että muuta merkittävää järjestäytymistä tehtaalla on tuskin ollut. Jos yhdistyksessä ei olisi ollut muita kuin tehtaalaisia, olisi 84 % sen työntekijöistä kuulunut osastoon – jonkin verran jäseniä yhdistys on kuitenkin saanut myös lähiseudun maatalouden työväestä ja sekatyöläisistä.⁴¹

Ei ole mikään ihme, ettei ammattiosastoa perustettu Verlaan tämän aikaisemmin, sillä koko Suomen mittakaavassa kasvoivat ensin työväenyhdistykset, jotka leimautuivat poliittisesti, kun taas ammattiosastot yleistyivät myöhemmin ja niiden toiminta-alueesta tuli rajatumpi. Ensimmäiset kolme paperiteollisuustyöläisten ammattiosastoa Suomessa perustettiin niinkin myöhään kuin 1905. Keväästä 1917 Venäjän helmikuun vallankumouksen jälkeen tuli kuitenkin ennätysmäinen ammattiyhdistysliikkeen osalta: vuoden lopulla oli paperiteollisuuden järjestäytymisaste 70 %. Yhtä korkeaksi se nousi uudelleen vasta 1970-luvulla.⁴² Verlan työväki loi 1910-luvulla yhtä kaikki siteitä työväenyhteisyyteen työväenyhdistyksen lisäksi myös ammattiyhdistysliikkeen kautta.

VUOSI 1917: MAAILMANPOLITIIKASTA KUNTATASOLLE

Laajalta, rakenteiden ja hitaan muutoksen tasolta on kuitenkin aika laskeutua yhä lähemmäs niitä tapahtumia, jotka järkyttivät ja muuttivat vallitsevia rakenteita. Minkälainen oli tilanne vuonna 1917? Ensimmäinen maailmansota oli alkanut elokuussa 1914. Sodan alettua vaikeutui myös elintarviketilanne, sillä Suomi oli tuonut aiemmin maahan puolet leipäviljastaan, lähinnä nyt vihollisleiriin siirtyneestä

40 Olen käyttänyt lähteinäni seuraavia Kansallisarkistosta löytyviä verlalaisia koskevia Valtiorikosoikeuden akteja, ellei toisin mainita: VRO124/526, VRO 83/12, VRO 72/139, VRO 73/939, VRO 106/24, VRO 87/237, VRO 75/459, VRO 91/173, VRO 73/856, VRO 124/341, VRO 128/340, VRO 132/327, VRO 132/326, VRO 122/337, VRO 108/124, VRO 108/142, VRO 90/77, VRO 89/27, VRO 62/70, VRO 73/938, VRO 73/937, VRO 73/936, VRO 117/23, VRO 72/766, VRO 122/338. Lisäksi Valtiorikosityöoikeuden akti VRYO 11023 sekä jaalalaiset VRO:t 86/279 ja 106/850.

41 Oksanen 1957, 127. Ilmosen tilaston mukaan Verlan tehtaan työntekijämäärä 1917 on ollut keskimäärin 110. Ilmonen 1933, 24.

42 Soikkanen 1961, 41–42; Kalela 1981, 28, 73–77; Kettunen 1986, 61–66, 535; Teräs 2001, 306. Erityisesti vuodesta 1916 lähtien ammattiyhdistysliikkeen jäsenmäärä kasvoi nopeasti koko maassa ja Venäjän maaliskuun vallankumouksen jälkeen se nousi todella korkeaksi.

Saksasta. Ennen kuin todellista puutetta alettiin kokea, sitä alettiin kuitenkin jo pelätä ja siihen valmistautua. Jo huhtikuussa 1916 ryhtyi mm. Jaalan kunta myymään leipäviljaa ja marraskuussa otettiin sokeri kunnan vastuulle. Tilanne heikkeni olennaisesti 1917, jolloin kuntaan jouduttiin perustamaan erityinen elintarvikelautakunta ja se valtuutettiin hankkimaan leipäviljaa vaikka rajahintaa korkeampaankin hintaan, jos sitä vain jostain saa. Kahvi loppui ennen pitkää kokonaan.⁴³

Ensimmäisen maailmansodan aikaan vallinnut elintarvikepula olikin taustalla, kun Verlaan perustettiin osuuskauppa. Hankkeen puuhamiehinä oli muistitiedon mukaan lähiseudun isoja talollisia ja isäntien sitten siirryttyä sivuun myymälän hallinnosta siitä tuli työväenkauppa, vaikka maanviljelijöiden muistetaan kyllä edelleen asioineen siinä. Liike sijaitsi muistin mukaan alun perin Kesomäellä, mistä se muutti nykyiseen Verlan kievarin taloon, jota on laajennettu muutamaan otteeseen alkuperäisestä mökistä.⁴⁴ Woikan osuuskaupan hallinnon pöytäkirjoista käykin ilmi, että ”Werlan tehtaalta” esitettiin pyyntö haarakaupan perustamiseksi Verlaan 1916 ja liike aloitti toimintansa 1917.⁴⁵

Osuuskauppojen määrä kasvoi ylipäänsä voimakkaasti 1912–1917. Kaupat olivat suosittuja, koska ne kykenivät sotavuosinakin hankkimaan tavaraa ja myivät joitakin säännösteltyjä tuotteita vain jäsenilleen. Erityisesti teollisuustyöläiset olivat riippuvaisia ostoehintarvikkeista ja siksi elintarvikepula koetteli heitä pahemmin kuin maatalousväestöä.⁴⁶ Kymintehtaalisten ja Voikkaan osuuskaupat oli perustettu jo 1902. Kuusaan työväestön kauppayhtiö aloitti toimintansa niin ikään 1902, mutta sitä ei lasketa varsinaiseksi osuuskaupaksi, vaikka toimintaperiaate olikin osuustoiminnallinen.⁴⁷

Verlan osuuskaupan jäseniksi liittyi heti alkuun 119 ruokakuntaa, joiden sitoumus asiakkuudesta oli vaadittu haaraliikkeen perustamista varten. Ruokakuntien päämiehistä noin 50 % oli titteleiden perusteella ”tavallista” työväkeä, noin 15 % ammattityömiehiä ja käsityöläisiä, joista osa oli myös töissä Verlan tehtaalla, ja

43 JKA Kunnall. lk. I Cb:5: ptk:t 6.11.1916, 19.3.1917, 30.4.1917; Seppä, 3–5. Elintarvikepulasta laajemminkin ks. esim. Klinge 1997, 508–509.

44 VH 2b/1. Ks. myös KA PRH Poistetut ja lakanneet yhtiöt Ea 201 32.210. Eino Pukkilan muistelmien mukaan osuuskauppa osti Onni Tenhusen (kauppias toisessa polvessa) kauppatalon, jonka siis täytynee olla nykyinen Wanhan Kievari Werlan talo. Pukkila 2006, 150–153. Osuuskaupan hallinnosta käy kuitenkin ilmi kaupan toimineen ensin vuokrahuoneistossa. Liikehuoneiston ostoliene tapahtunut keväällä 1920. TA 334.5 Woikan osuuskauppa, Yhteiseditoimikunnan ptk 1913–1922: johtokunnan ptk 2.2.1920 § 2; hallintoneuvoston ptk 1919–1922: ptk:t 16.3.1919 § 10; 15.2.1920 § 4; ptk 5.3.1920 § 3.

45 TA 334.5 Woikan osuuskaupan hallinnon ptk:t 12.11.1916 § 5, 14.1.1917 § 7, 15.5.1917 § 9. Ks. myös hallinnon ptk:t 11.2.1917 § 9, 11.3.1917 § 5, 6.5.1917 § 5 sekä yleisen kokouksen ptk 25.3.1917 § 7.

Eino Pukkila liittyy osuuskaupan tulon paikkakunnalle kuitenkin hieman hämmentävästi tehtaan omistussuhteiden muuttumiseen ja näkee osuuskaupan ulkopuolisena tunkeilijana, joka paremmalla tarjonnallaan ja suuruudellaan lopulta sai ”Verlan maalaiskaupan idyllin” päättyään ja muut kauppiat luopumaan liikkeistään paikkakunnalla. Pukkila 2006, 155. Kyseessä on ajankohta, jolloin Eino itse ei enää asunut kokovuotisesta Verlassa, mikä selittänee muistikuvaa. Kenties myllytuvalle oli pelätty erilaisia tulevaisuuden uhkakuvia ja surkuteltu pikkukauppiaitten kohtaloita, mikä on sitten jäänyt Einoon mieleen toteutuneena menneisyytenä, vaikka uusia kauppiaa tulikin vanhojen tilalle kilpailemaan osuuskaupan kanssa.

46 Mauranen 1987, 185; Karjalainen 1995, 16.

47 Talvi 1979, 211.

noin neljännes maanviljelijöitä ja talollisia. Mukana oli joitakin säätyläisiä kuten tehtaan isännöitsijä Hjalmar Andersin, kasööri Edvard Eliksin ja kansakoulun opettajatar Emma Saarela.⁴⁸ Jäsenistön kokoonpano kertookin osuuskauppahankkeen yhteisestä luonteesta, vaikka Woikan osuusliike sittemmin tunnustautui nk. edistysmieliseksi liikkeeksi.⁴⁹ Haaraliikkeen jäsenistö oli kirjavaa, mutta työväki – tai siis työmiehet – sai myymälän hallinnossa vahvan roolin heti alusta asti. Ensimmäisen myymäläneuvoston puheenjohtajaksi valittiin itsenäinen yrittäjä mylläri Anton Pukkila, mutta muut neuvoston jäsenistä näyttävät olleen verlalaisia työmiehiä.⁵⁰ Tavallisista jäsenistä 119 ruokakunnan listalla ”vain” vajaa puolet ilmoitti kotipaikakseen Verlan, mikä tarkoittanee suunnilleen ydin-Verlaa liepeineen. Selänpään kylästä ilmoitti tulevansa noin kolmannes jäsenistä ja viidennes Jaalasta.⁵¹ Kauppa hyödytti siis myös lähiseutua.

Koska Suomi oli osa Venäjän keisarikuntaa, se oli osallisena ensimmäisessä maailmansodassa ja julistettiin sotatilaan, mutta käytännössä suomalaisia oli sotimassa tsaarin puolesta vain ammattisotilaina tai vapaaehtoisina. Saksalaisten mairinnousun pelossa Suomeen lähetettiin ylimääräisiä armeijaosastoja ja Etelä-Suo-

48 Jäsenkirjauksessa tittelikseen antoi työmiehen, työläisen, tehtaan työmiehen, työmiehen lesken tai sekatyömiehen 53 henkeä, joiden lisäksi tittelitön Juho Ahvenisto, vääpelin vaimo Fredriika Prins ja kaksi neitiä Maiju Willingsman ja L (Lempi) Mustonen ovat tunnistettavissa kuuluviksi verlalaiseen työväkeen sekä todennäköisesti itsellinen Mikko Mikonpoika eli yhteensä 58 henkeä (49 % jäsenistöstä).

Erilaisilla ammattityönimikkeillä (kirvesmies, puuseppä, seppä, peltiseppä, mylläri, teurastaja, maalari, muurari, suutari, räätäli) esiintyi 18 henkeä (15 %), joista osa on tunnistettavissa myös Verlan tehtaalla työskennelleiksi. Talollisia oli 19, tilallisia kaksi, maanviljelijöitä kuusi, talon emäntiä yksi ja yksi entinen talollinen eli yhteensä 29 henkeä (24,3 %). Torppareita oli neljä.

Säätyläisiin lukeutuvat varmasti ainakin tehtaan isännöitsijä Hjalmar Andersin, kasööri Edvard Eliksin sekä kiertokoulun opettaja Daniel Pukkila Selänpäästä sekä opettajatar Emma Saarela Verlan tehtaan koulusta eli neljä henkeä. Työnjohtajiksi ilmoitautui mestari Kronholmin lisäksi kaksi henkilöä Selänpäästä ja yksi Jaalasta. Yksi titteli jäi tunnistamatta, mutta se saattaisi olla ”työvouti” Selänpään Ojaselasta, jolloin hänet laskettaisiin mukaan työnjohtajiin. Lisäksi yksi selänpääläinen neiti jäi liittämättä mihinkään sosiaaliryhmään sen kummemmin. TA 334.5 Woikan osuuskaupan hallinnon ptk 15.5.1917 § 9.

Puralan isäntä Hanén liittyi osuuskaupan jäseneksi vasta kuukautta myöhemmin. TA 334.5 Woikan osuuskaupan hallinnon ptk 10.6.1917 § 7. Oletettavasti hänellä on kuitenkin ollut jossain vaiheessa vaikutusvaltaa liikkeessä, koska hänet liitetään muistitiedossa kaupan puuhamieheksi, tai sitten ”ison isännän” vain oletettiin aina olevan erityisessä roolissa, jos hän johonkin osallistui.

Esiosuuskauppavaiheessa 1880-luvulla osuuskauppojen jäsenistöstä oli yleensä noin kolmannes säätyläisiä, kolmannes työnjohtoa ja kolmannes työläisiä. Vuoteen 1905 mennessä säätyläisten ja työnjohdon osuus oli kuitenkin laskenut jo alle viidennekseen, mutta maanviljelijöiden osuus noussut niin, että heitä oli perustajajäsenistä yli puolet. Mauranen 1987, 179, 181, 185.

49 Suomen osuuskauppaliike hajosi kahtia 1916, kun nk. edistysmielinen osuuskauppaväki poistui osuuskauppojen edustajakokouksesta Työväen marssia laulaen ja kokoukseen jääneet kajauttelivat Vaasan marssia. Woikan osuusliike kuului ”edistysmielisiin” liikkeisiin, liittyi uuteen Kulutus-osuus kuntien Keskusliittoon ja erosi SOK:sta, mutta jäsenistössä oli edelleen paljon myös muita kuin työväestöön kuuluvia. Mauranen 1987, 179, 181, 185. *Katsaus 20-vuotiseen osuuskauppa-toimintaan Kymintehtaalla ja Voikassa 1902–1922*, 53; Talvi 1979, 223.

50 TA 334.5 Woikan osuuskaupan hallinnon ptk 10.6.1917 § 2. Varapuheenjohtajaksi (seppä) Anselm Mäki, teurastaja Antti Mäkinen, (pakkari) Anton Koivula ja varajäseniksi (hioja) Tobias Karppinen ja Martti Kajander.

51 Verlasta 53 henkeä sekä kotipaikatön Juho Ahvenisto, Selänpäästä 35, joista kaksi Ojaselasta. Jaalasta tai Jaalankylästä 24 henkeä sekä kolme Jaalan Kyröstä. Jaalan Pyörylästä kolme, Jaalan Palojärveltä yksi sekä Valkealasta yksi. TA 334.5 Woikan osuuskaupan hallinnon ptk 15.5.1917 § 9.

messa aloitettiin laajat linnoitustyöt. Sisämaahan rakennettiin kaksi puolustuslinjaa, toinen suunnilleen Tampereen pituuspiiriä pitkin, ja toinen, suunniteltu pääpuolustuslinja, Kymijoen vartta ja Päijänteen itäreunaa pitkin. Myös Ahvenanmaa ja Helsingin ympärys linnoitettiin. Vuonna 1915 saapuivat ensimmäiset suomalaiset vapaaehtoiset Saksaan hankkiakseen siellä sotilaskoulutusta, jotta he myöhemmin voisivat taistella isänmaansa puolesta. Näin suomalaisia joutui ensimmäisessä maailmansodassa molemmille puolille rintamaa.⁵²

Linnoitustyöt koskettivat myös jaalalaisia ja valkealaisia. Helsinkiin piti lähettää linnoittajia Jaalasta ainakin jo 1916. Verlan seudulla linnoitettiin sekä Jaalan kirkonkylässä että Vuohi- ja Niskajärvien välisellä kannaksella. Työt alkoivat viimeistään talvella 1917, ja ne mullistivat oloja paikkakunnalla. Töihin saapui miehiä myös muualta ja näiden lisäksi jouduttiin majoittamaan venäläisiä sotilaita minne kyettiin. Seuratalolla pidettiin tansseja ja kesän tullen rakennettiin Hausanniemen tien varteen lava, jolla pidettiin tanssit joka ilta. Yrjö Tuominen Verlasta kertoo olleensa linnoituksilla porapoikana. Hänen piti kuljettaa poria pajalle teritettäväksi ja takaisin.⁵³

Myös Valkealan puolella oli elämä 1917 erilaista kuin ennen. Elintarvikepula kummitteli mielissä ja paikkakunnalla asui venäläistä sotaväkeä taloissa. Erimielisyyttä aiheutti mm. kuinka ”sellaisetkin työt jotka eivät työväenluokkaan kuuluneet, seurustelivat Venäläisten sotilaiden kanssa”.⁵⁴ Kansakoulunopettaja Väinö Vaaran mukaan Selänpäähän oli sijoitettu joukko venäläisiä sotilaita Jaalan puolen vallitöitä varten. Nämä olivat kuulemma kuitenkin rauhallista väkeä, eivätkä ”rettelöijä”.⁵⁵

Teollisuudelle maailmantilanne merkitsi suuria muutoksia. Markku Kuisma kertoo kirjassaan *Metsäteollisuuden maa*, kuinka kova isku sodan alkaminen Suomen teollisuudelle oli: ennen vuotta 1914 oli kolme neljänestä Suomen ulkomaankaupasta käyty Iso-Britannian, Saksan ja Venäjän kanssa, jotka kaikki nyt olivat sodassa. Saksalaisten kauppasaarto esti laivojen kulun Itämerellä, ja monia suomalaisia aluksia jäi Tanskan salmien toiselle puolelle pääsemättä palaamaan kotiin. Monet Suomen teollisuuden mahtimiehistä olivat saksalaisia ja heidät komennettiin pois maasta. Iso-Britanniasta tuotuja raaka-aineita ei saatu enää sen enempää kuin Saksasta tuotuja koneitakaan. Lisäksi katosivat markkinat.⁵⁶ Näistä ongelmista Verlaa koskivat koneiden hankinta ja tuotteiden myynti.

Kauppan ensimmäisen katkoksen jälkeen tilanne kääntyi kuitenkin päinvastaiseksi: etenkin paperi ja sellu tekivät suurvoittoja, kun Venäjän sotakoneisto tarvitsi

52 Ks. esim. Klinge 1997, 483–485, 496.

53 TA Työväen Muistitietotoimikunta CLXV 477/1; Seppä, 5–8.

54 SKS ”1918” 42:278–286.

55 VKA Väinö Vaaran arkisto A25 Vapaussota-käsikirjoitus, 15.

56 Kuisma 1993, 447. Kansainväliset taloussuhdanteet yleensäkin ovat vaikuttaneet huomattavasti metsäteollisuuden toimintaedellytyksiin. Vientipainotteisilla teollisuudenaloilla ulkomaisella kysynnällä ja vientihinnoilla on luonnollisesti merkittävä rooli yhtiöiden toiminnan kannattavuutta ja volyyymiä tarkasteltaessa. Yksi suhdanteiden vaihtelulle arimpia tuotteita on ollut puuhioke, jonka tilannetta on voitu helpottaa integroimalla tuotantoa vertikaalisesti, jolloin se on päässyt kehittymään tavallaan paperitehtaitten suojassa. Riippuvuus tietyistä merkittävistä markkina-alueista on tehnyt metsäteollisuuden myös poliittisesti suhdanneherkäksi, jolloin esimerkiksi maailmansotien vaikutus näkyy dramaattisesti, mutta myös muu kansainvälinen kauppapoliittinen kehitys on jättänyt jälkensä teollisuuden valintoihin ja toimintaan. Michelsen 1986, 147; Lamberg ja Ojala 2001, 134–135.

paperia pyörittääkseen byrokraatiaansa. Venäjän teollisuus sijaitsi lähinnä maan länsiosissa, joka ensimmäisenä jäi sodan jalkoihin, eikä Suomen tuotteille ollut kilpailua sotatilanteen takia. Niinpä kun Suomen kokonaisviennistä oli 1913 mennyt kolmannes Venäjälle, 1916–1917 sinne kuljetettiin jo 95 %, josta puolet oli paperia. Puuhioketta taas tarvittiin paperintuotantoon. Venäjällä vallitsi hirvittävä materiaalipula ja Pietarin Paperikomitea sekä maanitteli että uhkaili saadakseen suomalaiset tehtaot toimittamaan hioketta, mutta silti sitä ei riittänyt läheskään tarvittavia määriä vientiin. Täysillä käyvät kotimaiset tehtaot nielivät liki kaiken Suomessa tuotetun hiokkeen.⁵⁷

Ensimmäisen maailmansodan alku aiheutti keskeytyksen myös Verlan tehtaan toiminnassa, kun tilattuja lähetyksiä ei voitukaan toimittaa. Sodan tuomiin ongelmiin varauduttiin lyhentämällä työaika tehtaalla ja tekemällä muita tarpeellisia supistuksia. Vielä alkuvuosi 1915 oli Verlalle melko epäsuotuisa. Suomen epätavalliset olot heijastuivat yhtiön toimintaan mm. siinä, että lokakuun 23. päivälle aiottu yhtiökokous jouduttiin siirtämään, koska siitä ei ollut ajoissa tehty ilmoitusta poliisille. 30.10.1915 saatiin kuitenkin lupa pitää kokous ”sillä ehdolla, että siinä on läsnä poliisimies”.⁵⁸ Pian hinnat lähtivät kuitenkin nousuun niin että kauden 1.7.1916–1.7.1917 kehuttiin jo olleen yhtiön tähänastisista paras. Toimihenkilöitä palkittiin myöntämällä heille ylimääräisiä palkkioita ja työntekijöiden eläkesäätiölle tehtiin lahjoitus. Suurin osa voitosta kului kuitenkin tehtaan osakepääoman laajentamiseen. Kauden voitoista huolimatta arveltiin seuraavan vuoden koituvan vaikeaksi, sillä hinnat olivat laskeneet jälleen, kysyntä ulkomailla oli olematonta, mutta puun hinta, materiaalikulut ja palkkamenot olivat sen sijaan nousseet.⁵⁹

Palkkamenojen nousuun tehtaalla vaikutti sota-aika ja voimakas inflaatio. Lisääntyneiden elinkustannusten vastapainona ansioita oli pakko korottaa ja työnantajaliiton suosituksen mukaisesti Verlassa, kuten useimmilla muillakin tehtailla, päädyttiin tilapäisiin ”kalliinajanlisiin”, joiden suuruuteen vaikutti työntekijän sukupuoli ja perheellisyys. Tammikuussa 1918 tehtaalta kerrottiin kirjeessä työnantajaliitolle palkkojen nousseen sodan alettua 151,7 %.⁶⁰ Inflaatio kuitenkin söi kaikki lisät ja korotukset.⁶¹

Toinen tehtaan palkkakulujen kasvuun vaikuttanut tekijä oli siirtyminen kolmivuorotyöhön toukokuun alusta 1917. Vielä maaliskuun puolivälissä vastattiin Verlasta työnantajajärjestön kyselyyn, että tehtaalla käytettiin ainoastaan kahta työvoroa vuorotyössä.⁶² Järjestölle tiedotettiin kuitenkin 27.4.1917, että tehtaalla oli päätetty siirtyä mahdollisimman nopeasti kahdeksan tunnin työpäiviin niin vuoro- kuin päivätyössä ja annettiin julistus:

57 Kuisma 1993, 453–458.

58 WA Dir Ca:2 vuosikertomukset kausilta 1913–1914 ja 1914–1915; ptk:t 23.10.1915, 30.10.1915.

59 WA Dir protokoll bolagsstämman Ca:2: vuosikertomus 1916–1917.

60 WA All Brevkopiebok Da:33: kirje 18.1.1918. Työnantajaliiton suosituksesta ks. esim. Mansner 1981, 141.

61 Vuonna 1917 markan arvo oli enää kolmanneksen vuoden 1914 markan arvosta, mihin nähden palkankorotukset eivät olleet lainkaan riittäviä, eikä tehtaan suotuisa kausi siis koitunut työntekijöiden vaurastumiseksi.

62 WA All Brevkopiebok Da:33: kirje 12.3.1917.

Werlan tehtaan työväestölle.

Täten ilmoitamme, että olemme päättäneet siirtyä 8 tuntuisen työpäivä järjestelmään, niin vuoro kuin päivätyössä nykyisiä työpalkkoja kuitenkin vähentämättä. 2 päivästä Toukokuuta t.v. ja suorittaa muutos koko laajudessa 15 päivään Toukokuuta t.v..

Samalla ilmoitamme, että ylityöstä maksetaan kahdelta ensimmäiseltä tunnilta 50% koroitusta ja siitä seuraavista tunneista sekä pyhäpäivinä suoritettua työstä 100% Koroitusta.

Aktiebolaget Werla Träsliperi & Pappfabrik
Hj. Andersin⁶³

Yhtiön suhteellisen nopean muutospäätöksen paikallisesta taustasta ei ole säilynyt tietoa. Näin Verlassa siirryttiin lyhyempään työpäivään kuitenkin suunnilleen samoihin aikoihin kuin muuallakin maan teollisuudessa. Olennaista osaa Werlan tehtaan päätöksessä lienee näytellyt läheisen Kymmin Osakeyhtiön esimerkki ja siellä käyty kädenvääntö työpäivän pituudesta.⁶⁴ Paperiteollisuudessa siirtymä tapahtui yleisesti toukokuussa 1917, mutta Kymmin Osakeyhtiössä lyhyempää työaikaa oli kokeiltu jo 1907–1909. Lainsäädännön uudistuminen näiltä osin oli ollut odotettavissa jo pitkään, mutta se oli edennyt Suomessa hyvin vaivalloisesti mm. nk. sortokausien vuoksi. Elokuussa 1917 annettiin kuitenkin koko maata koskeva asetus kahdeksan tunnin työajasta vuorotyössä ja marraskuun lopussa senaatti vahvisti eduskunnan säätämän lain asiasta. Markku Mansnerin mukaan kahdeksan tunnin työaika oli tuolloin erittäin harvinainen niin Euroopassa kuin koko maailmassakin. Paperiteollisuuden työaikasiirtymä vappuna ennakoisi tulevaa.⁶⁵

Siirtymä tarkoitti Verlassa paitsi työpäivien lyhenemistä ja ”vapaa-ajan” lisääntymistä, myös työntekijämäärän kasvamista noin viidellatoista hengellä reiluun 110:een. Työntekijämäärän ehkä oletettua pienempi lisääntyminen johtuu siitä, että vain koneiden käyttäjiä tarvittiin tehtaalla ympäri vuorokauden – esimerkiksi kuivaamotyöläiset, lajittelijat ja rengit selviytyivät osastaan tuotannossa päiväsaikaan. Kuitenkin lisää työläisiä piti palkata ja tehtaalta pyydettiin kirjeitse esimerkiksi emäntä Anna Konkaa tyhjentämään tavaransa tehtaan omistamasta huoneistosta Kukkolan talossa, koska sinne tulisi asumaan uusia miehiä, joita oli pal-

63 WA All Brevkopiebok Da:33: kaksi kirjettä 27.4.1917 (yllä olevan suora sitaatti sekä kirje työnantajajärjestölle).

64 Työnantajajärjestölle lähetetyssä kirjeessä 15.5.1918 Werlan tehtaalta ilmoitettiin, ettei tehtaalla ollut muita järjestyssääntöjä (sopimuksia?) työläisille kuin Kymmin Osakeyhtiön kanssa yhteisymmärryksessä tehty sopimus kahdeksan tunnin työajasta. WA All Brevkopiebok Da: 34 kirje 15.5.1918.

65 Talvi 1979, 351–353, 361–363; Kalela 1981, 73–77; Mansner 1981, 146–150. Kymiyhtiön johtaja Gösta Björkenheim koki Veikko Talven mukaan työnantajien vastuun työolojen kehittämisessä suurempana kuin muissa maissa juuri lainsäädännön vaivalloisuuden takia. Björkenheim perusteli vapaaehtoisen siirtymän hyödyllisyyttä sillä, että täten uudistus voitiin viedä läpi kunnolla ja se saisi myönteistä huomiota osakseen. Kolmivuorotyö mahdollisti myös sunnuntaityön, jolloin yhtiön tuotanto kasvaisi. Muut työnantajat eivät kuitenkaan katsoneet Kymmin touhuja hyvällä, vaan tilanne johti lopulta yhtiön eroon työnantajaliitosta. Taloudellisten vaikeuksien takia yhtiö joutui palaamaan kaksivuorotyöhön vuoden 1909 lopussa. Kymmin hiomoissa siirryttiin 8-tuntisiin työpäiviin uudestaan 1916, mutta lopullisesti vapunaattona 1917. Talvi 1979, 351–353, 361–363. Ks. myös Mansner 1981, 104–105.

kattu 8-tuntisen työpäivän käyttöönnoton takia. Uittotyöhön ja rahtaukseen ei lyhyemmän työpäivän katsottu kuitenkaan soveltuvan ja näihin töihin anottiinkin Verlaan poikkeuslupaa vielä vuoden 1918 alussa.⁶⁶

Verlan tehtaanomistajien huonot aavistelut kautta 1916–1917 seuraavan tilikauden suhteen eivät muutenkaan olleet aiheettomia: tilanne markkinoilla ja politiikassa oli muuttunut ja muuttui edelleen. Venäjä alkoi joutua vuoden 1917 kuluessa yhä suuremman sekasorron valtaan, eikä maaliskuun 1917 vallankumous pystynyt muuttamaan asiaintilaa. Sotatarviketilaukset ja linnoitustyöt Suomessa loppuivat, mikä aiheutti laajaa työttömyyttä. Lokakuun 1917 vallankumouksen myötä lakautettiin useita porvarillisia sanomalehtiä, jolloin paperitilaukset näille loppuivat. Lisäksi rautatiet olivat täydellisessä sekasorrossa ja maksujen saaminen ylipäänsä mistään lähetyksistä oli epävarmaa.⁶⁷ Ei ihme, että kaupankäynti hiljentyi.

Jo maaliskuun vallankumouksen jälkeen alkoi paikallisen väen rinnoissa näkyä punaisia nauhoja ja pian niitä ilman ei enää oikein uskallettu kulkeakaan. Vappuna pidettiin Jaalan kirkonkylällä työläisten mielenosoituskulkue tunnuksineen. Valkealan Selänpäessä taas vietettiin 30.3. ”suurenmoista vallankumousjuhlaa”, johon osallistuivat kansakoulunopettaja (myöhemmin suojeluskunta-aktiivi) Väinö Vaaran mukaan sulassa sovussa sosialistit, porvarit ja kylään majoitettu venäläinen sotaväki.⁶⁸ Eino Pukkila kertoo muistelmissaan Verlastakin lähteneen juhliin ”muutamia työläisiä”, mutta sai omalta mylläri-isältään kiellon ”mennä punasten lippujen alle huutamaan”, mikä ilmeisesti leimaa jonkin verran hänen mielikuvaansa juhlasta.⁶⁹

Jaalassa asetti kuntakokous kolmimiehisen työttömyyskomitean, joka pyrki keksimään töitä vallitöiden päättymisen myötä työttömiksi jääneille.⁷⁰ Ajan merkit olivat ilmeisesti jo kauemmin olleet levottomia, sillä 29.10.1917 saatiin Verlan teh-

66 WA Pers Lönestatistik Ka:17–29; WA All Brevkopiebok Da:33: kirjeet 7.5.1918 ja 18.1.1918.

Uitossa olisi perustelujen mukaan mahdoton suorittaa keskellä järveä työvuoron vaihtoa, saatikka tuulisissa oloissa. Lisäksi olisi vaikea löytää tarpeeksi miehiä tähän työhön kahteen vuoroon, kun yksikin teki tiukkaa. Rahtauksessa taas oli olennaista, että kahdeksan tuntisen päivän aikana ei mies ehtisi tehdä kahta matkaa enempää Selänpäähän ja osa työajasta jäisi hyödyntämättä, koska näille miehille ei voinut osoittaa muitakaan töitä loppuajaksi.

Palkkaluettelossa 3.5.1917 oli tehtaan työntekijöitä 96, joiden lisäksi on mainittu viisi renkiä. Seuraavassa palkkaluettelossa 17.5.1917 työntekijöitä on 112 ja esimerkiksi seuraavassa heinäkuussa 12.7.1917 edelleen 115 henkeä. WA Pers Lönestatistik Ka:17–29.

67 WA Dir Ca:2 vuosikertomus 1916–1917. Yleisestä kehityksestä ks. esim. Kuisma 1993, 464–465.

68 VKA Väinö Vaaran arkisto, Vapaussota-käsikirjoitus, 6; Seppä, 4–5, 8–9.

69 Pukkila 2006, 62–63. Pukkila vähättelee juhlaan osallistuneen lähinnä nuorta väkeä, joka oli ennen kaikkea utealiasta ja halusi osallistua juhlan jälkeisiin tansseihin, mutta kertoo sitten ”kylältä” lähteneen Ukko Manun johdolla lähes parikymmentä henkeä vanhempaakin aatteellista väkeä. Menomatka taitettiin kuulemma kuin häpeillen hajaryhmyksessä pelonpientareita pitkin, mutta takaisin tultiin suljetussa marssirivistössä Kymin tehtaalta tulleiden agitaattoreiden innostamana. Manu lausuiikin paluumatkalle lähdetessä: ”Kun tultih, tultih viljavainioitten poikki, mutta kun nyt männäh, niin ei enää männäh viljavainioitten poikki, vaan männäh näyttävästi maantietä pitkin.” Eino-poika oli ollut uteliaana paikalla ja sai siksi isältään toruja, kun ”ei tietetä, minkälainen keisar tulee tilalle”. Kertomuksesta ei pysty aivan varmasti päättämään tarkoittiko ”kylä” Verlaa vai Selänpäätä, vaikka kappale alkaakin tiedolla ”muutamista” juhlaan osallistuneista Verlan työläisistä. Tässä yhteydessä oletettavasti kuitenkin Verlaa. Pukkila 2006, 63.

70 JKA Kunnall.lk. I Cb: 5: Kuntakokousten ja kunnanvaltuuston ptk 5.11.1917; Seppä, 7. Kokouksessa 21.1.1918 päätettiin kolmetuntisen keskustelun jälkeen valita työttömyyslautakuntaan lisää jäseniä, jotta hätäaputyöt voitaisiin käynnistää mahdollisimman nopeasti.

taalle Uudenmaan läänin kuvernöörinvirastosta vahvistus Jaalan kunnassa alkuvuodesta 5.2.1917 tehdyille päätökselle, joka oikeutti perimään tehdasalueella 50 mk sakon ”luvattomasti ja ilkeämielisessä tarkoituksessa sinne tunkeilevilta henkilöiltä”.⁷¹ Yleinen turvallisuus järkkäytyi työttömyyden, elintarvikepulan ja valtiiovallan edustajien puuttumisen takia. Venäläinen sotaväkikin poistui Jaalasta kirkkoherra Palmusen mukaan lokakuussa 1917. Palmusen laatima ”Kertomus Vapaussodan ajalta Jaalasta” kertoo elämän syksyllä 1917 vallitöiden lakkaamisen jälkeen olleen tavallista turvattomampaa:

Syksyn pitkinä ja pimeinä hetkinä murtauduttiin tavantakaa asukkaiden ruoka- ja vaateaittoihin. Turvattomuuden tunnetta lisäsi, kun uusi nimismies paikkakuntalaisten harmitaista pyynnöistä huolimatta asettui asumaan piirinsä ulkopuolelle Iitin kirkonkylään eikä koko kunnassa ollut muuta järjestyksenvalvojaa kuin yksi ainoa poliisikonstaapeli kirkonkylässä.⁷²

Tilannetta yritettiin Jaalan maanviljelijöiden ja porvarien keskuudessa ratkaista tekemällä aloite suojeluskunnan perustamisesta, mutta koolle kutsuttuun kokoukseen saapuivat myös sosialistit ”kaameannäköisen ja häikäilemättömän” johtajansa seppä Juho Seppälän johdolla ja esittivät uhkavaatimuksen, että ”jos porvarit perustavat lahtarikaartin, perustamme me punakaartin”. Suojeluskunta-ajatus näin ollen katsottiin kunnan valkoisten keskuudessa parhaaksi hylätä ja keskityttiin miettimään, kuinka nimismies saataisiin muuttamaan Jaalaan.⁷³ Vaikka suojeluskunta-ajatus hylättiin, perustettiin kirkonkylään Palmusen mukaan pian punakaarti, johon liittyi väkeä syrjäkyliltä. Ainakin Siikakoskella oli kuulemma pidetty jo kauan salaisia kokouksia ja harjoituksia.⁷⁴

Punakaarti järjestäytyi Verlassa ilmeisesti marraskuun yleislakon aikoihin. Yhden mukanaolijan todistuksen mukaan kaartia tuli perustamaan Verlaan kolmi-miehinen lähetystö Voikkaalta – Verla kuului hyvinkin Voikkaan vaikutuspiiriin, kuten jo aiemmin on käynyt ilmi. Verlan punakaartin ensimmäiseksi päälliköksi valittiin Taavi Tuominen, koska hän oli entinen Suomen kaartin sotilas. Korkean iän (56 vuotta) vuoksi hän kuitenkin pyysi eron tehtävästä ja hänen seuraajakseen tuli Martti Kajander, Verlan tehtaan 21-vuotias pakkari, joka myöhemmin mainitaankin yleensä Verlan kaartin alkuunpanijana ja puuhamiehenä. Valkoiset kuvailivat häntä myöhemmin sanoin: ”kiivas ja työteliäs, mutta suuri yllyttelijä”. Kajander

71 WA Jur Protokoll och kontrakt Ca:1: 29.10.1917.

72 SArk Vapaussodan historian komitea. Papiston kertomuksia. H 1522 C4 C III 5 (Jaala). Sodan jälkeen kunnan kokouksessa 17.6. nimismies Ilmari Lehtoselle ryhdyttiinkin etsimään toista viranjatkajaa. Lehtonen oli kuulemma käynyt virkapiirissään Jaalassa vain kahdesti ennen kapinaa ja kapinan aikana ei kertaakaan. Hän oli myös esiintynyt litissä humalapäissään ja työkeästi, mahdollisesti veljeilyt punaisten kanssa. Yleisen mielipiteen todettiin olevan yksiselitteisesti Lehtosta vastaan. JKA Kunnall. Lk. I Cb:5: ptk 17.6.1918.

73 SArk Vapaussodan historian komitea. Papiston kertomuksia. H 1522 C4 C III 5 (Jaala).

74 SArk Vapaussodan historian komitea. Papiston kertomuksia. H 1522 C4 C III 5 (Jaala). Kirkkoheran näkökulma on tietysti kirkonkyläkeskeinen, eikä hän ole välttämättä ollut täysin perillä tapahtumien kehityksestä eri puolilla kuntaa, mutta arvio lienee suuntaa-antava.

toimi kaartin kansliapäällikkönä marraskuun lakon aikana ja myöhemmin varsinaisen sodan puhjettua Jaalan I komppanian IV plutoonan päällikkönä.⁷⁵

Marraskuun yleislakon puhkeamisen taustalla oli kahdenlaisia vaikuttimia. Yhtäältä sosiaalidemokraatit olivat esittäneet valtiopäivillä *Me vaadimme* -ohjelman, joka törmäsi porvarillisella taholla kiinteään vastarintaan. Suomen Ammattijärjestöjen ylimääräinen edustajakokous uhkasi yleislakolla, ellei eduskunta alkaisi toteuttaa ohjelmaa. Toisaalta Venäjällä oli 7.11. alkanut bolshevikkivallankumous, ja Suomeen otettiin yhteyttä toivoen täälläkin ryhdyttävän vallankumoukseen. Jo 9.11. perustettiin Suomessa Työväen Vallankumouksellinen Keskuskomitea, ja järjestyskaartien piirihallintoja kehoitettiin huolehtimaan kaartien toimintavalmiudesta. Näin lakko oli toisaalta eduskuntaan kohdistuva painostustoimenpide, toisaalta sen taustalla oli vallankumouksellisia pyrkimyksiä. Maltillinen siipi voitti voimainmittelyn Keskuskomiteassa ja marraskuun lakko päättyi käytännössä 20.11. Tilanne oli kuitenkin varsin tulenarka, eri tahoilla ajaututtiin jopa väkivaltaisuuksiin ja vuoden 1917 osalta nk. punainen terrori Suomessa huipentui juuri marraskuuhun vaatien 31 uhria.⁷⁶

Kirkkoherra Palmusen mukaan Jaalan punakaartilaiset kävivät hakemassa aseita jo marraskuun lakon aikana sekä Voikkaalta että Kouvolasta, mutta ilman menestystä.⁷⁷ Muistitiedon puuttumisen perusteella on Antti Seppä tehnyt sen varmaankin oikeansuuntaisen päätelmän, ettei Jaalassa tapahtunut marraskuussa mitään kovin väkivaltaista – muuten se kyllä muistettaisiin.⁷⁸ Aivan tapaukseton ei tuokaan aika kuitenkaan ollut. Verlassa takavarikoitiin aseet tehtaan isännistöltä eli ”tirehtööri” Hjalmar Andersinilta, ”kasööri” E. Eliksiniltä ja ”paperimestari” H. Kronholmilta, mikä osoittaa normaalin yhteiskuntajärjestyksen kumoamista. Tämä teko olikin ilmeisesti pääsyynä ainakin kahden verlalaisen työmiehen ehdolliseen tuomioon yli puoli vuotta myöhemmin, vaikka miehiä muuten pidettiin siivoina, rehellisinä ja ahkerina. Toisen heistä todistettiin jopa käyttäytyneen ”siivosti moittien punakaartissa ollessaan toisien raakaa ja sopimatonta menettelyä”. Osallistuminen syksyn lakkoon osoitti tuomitsijoiden mielestä miesten olevan kuitenkin ”punakaartin kannattajia” ja siitä hyvästä heitä katsottiin sopivaksi rangaista ”ansioittensa mukaan”.⁷⁹

75 TA Työväen Muistitietotoimikunta CLXV 495/2; KA VRYO 11023. Ks. myös Seppä, 4. Antti Sepän saaman haastattelutiedon mukaan myös kirkonkylän kaarti olisi perustettu marraskuussa, vaikka yleensä se mainitaan valtiorikos oikeuden kuulusteluissa syntyneeksi vasta tammikuun alussa.

Myös Verlan kaartin perustamisesta on olemassa ristiriitaista tietoa (VRO:t) äsken esitettyyn nähden. Tämä selittyy kenties rauhallisemmilla ajoilla marraskuun lakon jälkeen, jolloin talven kaartien ei ehkä nähty olevan suoranaisesti syksyn kaartien jatkoa. Kysymys voi olla myös pyrkimyksestä esittää kaartien toiminta viattomampana sen kautta, että niitä ei ollut pitkään valmisteltu.

Punakaarti pyrki organisoituessaan noudattamaan rakennetta, jossa komppania oli 110 miehen laajuinen ja muodostui neljästä plutoonsata (24+3 miestä), jotka puolestaan käsittivät kukin kaksi 12+1 miehistä osastoa. Neljästä komppaniasta muodostui pataljoona (miehistöä 384), neljästä pataljoonasta rykmentti (1536), kahdesta rykmentistä prikaati (3072), kahdesta prikaatista divisioona (6144) ja neljästä divisioonasta armeijakunta (24 576). Todellisuudessa organisaatio jäi Lappalaisen mukaan paljolti komppanian tasolle. Lappalainen 1981a, 139.

76 Paavolainen 1966, 62–63, 89–91. Näistä on Paavolaisen mukaan venäläisen sotilasmielivallan uhreja neljä ja punaisten tekemiä murhia 27.

77 SARk Vapausodan historian komitea. Papiston kertomuksia. H 1522 C4 C III 5 (Jaala).

78 Seppä, 5.

79 KA VRO 128/341; KA VRO 128/340.

SISÄLLISSOTA

Kirkkoherra Palmusen mukaan tunnettiin Jaalassa tammikuun 1918 loppupuolella olevan jotain salaperäistä ilmassa. Korian sillan räjähdys ja Kouvolassa tapahtunut aseellinen yhteenotto puhuttivat ihmisiä ja tunnelma jännittyi seudulla, mutta kapinanhankkeista ei vielä yleisesti tiedetty ennen kuin kaartilaiset esiintyivät julkisesti helmikuun 10. päivänä.⁸⁰ Selänpään asemalla kuten muissakin lennätipisteissä oli vastaanotettu 28. tammikuuta seuraava viesti: ”Uusi punainen hallitus on muodostettu. Senaatti nimitys on muutettu Kansanvaltuuskunnaksi [...]”⁸¹ Samaan aikaan Mannerheim oli aloittanut venäläisen sotaväen riisumisen aseista Pohjanmaalla.

Ture Ilmonen, joka on 1930-luvun alussa kirjoittanut Verlan tehtaan julkaisemattoman historiikin, ei itse ollut todistamassa tapahtumia Verlassa 1918, sillä hän tuli vasta 1926 tehtaan konttoripäälliköksi. Hänen työvereinaan on kuitenkin ollut mm. kasööri Eliksin, jolta hän on voinut saada ensikäden tietoa tuota aikaa kuvatessaan, joskin näkökulma on luonnollisesti tehtaan johdon. Ilmonen kertoo levottomien aikojen alkaneen Verlassa kotitarkastuksilla, joissa etsittiin tehtaan toimihenkilöiden aseita, liikekannallepanolla ja tehtaan toiminnan alistamisella työläisten valvontaan. Käytännössä tämä tarkoitti konttorin miehittämistä punakaartilla, joka perusti sinne tukikohtansa pääesikunnan ollessa Jaalan kirkonkylällä. Muistitieto ja sodanaikainen kartta vahvistavat tämän.⁸²

Tehtaan konttori siirtyi punaisten tieltä kasööri Eliksinin luo. Kassakaappi pysyi vanhassa konttorissa, mutta Eliksin sai pitää sen avaimen ja tarpeen mukaan käydä noutamassa kaapista rahaa. Ilmonen kertoo tehtaan toimineen koko ”kapinan” ajan ja tehtaan koneiden ja rakennusten säilyneen vahingoitta. Tehtaan historiikki valittaa vain yhtä pahvikuormallista, joka sodan aikana toimitettiin Turkuun ja josta ei koskaan saatu maksua.⁸³ Seudun valkoiset tai valkoisiksi katsotut olivat hissukseen. Osa pakeni pohjoiseen rintaman yli, jotkut piilottelivat metsissä, mutta osa pysyi myös kotonaan. Esimerkiksi tehtaan isännöitsijä Andersin ”katosi” levottomuuksien ajaksi, Vähä-Selänpään talollisia piileskeli ja verlalainen pienviljelijä rakensi itselleen korsun navetan alle. Varovaisuus oli varmaankin aiheellista: pienviljelijä oli perimätiedon mukaan saanut punaisilta jo kutsun pahamaineiselle Korian sillalle, jolla monia valkoisia tapettiin Kouvolassa. Samoin Yrjö Hahl kertoo kuulleensa Voikkaan punaisten suunnitelleen noutavansa Tyko Kronholmin, Verlan mestarin pojan – mitä hänelle tämän jälkeen olisi tapahtunut, jää auki.⁸⁴ Muistitiedon mukaan tehtaan isännöitsijän rouva antoi puutarhurinsa kaivaa maahan kaikki perheen hopeaesineet ja samoin kätkivät paikalliset maanviljelijät viljaa pelätessään punaisten vievän sen.⁸⁵

80 SARk Vapaussodan historian komitea. Papiston kertomuksia. H 1522 C4 C III 5 (Jaala).

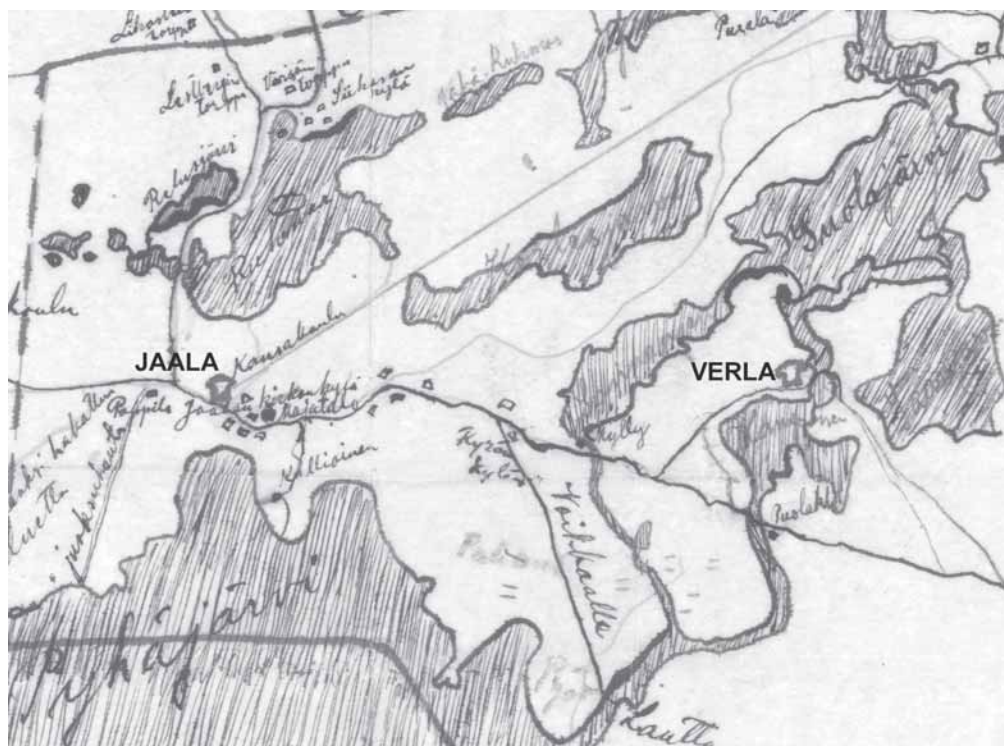
81 KA VapSA 675 Rautatieasemien sähkösanomakokoelmat/Selänpää.

82 VH 3/10–11; KA VapSA 214b/Jaala: kartta Jaalasta; Ilmonen 1933, 45. Ks. myös Pukkila 2006, 89. Punaisten asettumisesta vakituisemmin myös Verlaan todistaa Jaalan Lentävien päällikön Sulo Nykäsen karttaansa Verlan kohdalle piirtämä pieni punainen talo. Samanlaiset talot on piirretty myös Jaalaan, Ansalahden koululle ja Huhdasjärvelle. KA VapSA 214b/Jaala: kartta Jaalasta.

83 Ilmonen 1933, 45. Lisäksi punakaarti oli kuulemma jättänyt yhden sillinpään konttorin pöytälaatikkoon muistoksi vierailustaan.

84 VH 31/9; VH 4/9–11; Yrjö Hahlin kertomus julkaistu: Seppä, 30; Pukkila 2006, 90, 94–96 vrt. 110.

85 VH 10/1; VH 4/9–11.

Kartta 7. Osa Sulo Nykäsen, Jaalan lentävien päällikön piirtämästä kartasta vuodelta 1918. Karttaan on merkitty punaisten esikunnat. Jaalan kirkonkylän ja Verlan lisäksi myös Huhdasjärvelle ja Ansalahden koululle ja piirretty esikunta. Kartta: Kansallisarkisto.

Helmikuussa oli jo useampia verlalaisiakin liittynyt punakaartiin. Sodan aikana tehdyn jaalalaisten ”vapaaehtoisten punakaartilaiden” luettelon mukaan Verlan kaartiin kuului 41 henkeä, Nisuksesta mainitaan lisäksi yksi mies ja Pyörylästä neljä. Verlan kaartilaiset olivat suurimmaksi osaksi tehtaalaisia, mutta joukkoon mahtui kyllä muutama muukin lähiseudun työläinen: suutari, halonhakkaaja, lähimaa-tilojen työläisiä. Verlan punakaartilaiden valtiorikosoikeuspöytäkirjoista on 26 jäljitettävissä suhteellisen helposti. Näistä 21:ssä kuulusteltu mainitsee Verlan tehtaan viimeisimpänä työnantajanaan. Tilanne punakaartissa muuttui kuitenkin koko ajan, sillä liittyminen oli pitkään vapaaehtoista ja tapahtui pikkuhiljaa – säilynyt vapaaehtoisten listakaan tuskin kuvaa lopullista tilannetta. Toisaalta juuri Kymenlaaksossa ja Jaalassa pantiin toimeen myös pakko-ottoja.⁸⁶ Valkoiseen puoleen

86 KA VRO:t; Seppä, 16. Ks myös TA Työväen Muistitietotoimikunta CLXV 477/1. Ensimmäiset pakko-otot punakaartiin maaliskuussa olivat ilmeisesti väärinkäsityksiä ja vallankumousjohto kiiruhti nimenomaan kieltämään tällaisen toiminnan. Paine yleistä asevelvollisuutta kuitenkin kasvoi ja kansanvaltuuskunta sääti lopulta lain työvelvollisuudesta. Pakko-otot toteutuivat hyvin erilaisina eri puolilla maata: Kymenlaaksossa asiallisesti kutsuntatodistuksineen, Itä-Uudellamaalla vain valikoimattomana ottona kaartiin. Länsi-Uudellamaalla pakko-ottoa ei ehditty toteuttaa lainkaan. Pakko-ottolaiset olivat ymmärrettävästi rintamalla pikemmin rasite kuin hyöty, sillä

kuuluneen Eino Pukkilan mielestä verlalaiset punaiset kantoivat ”miltei häpeillen” kivääriä ja vaikka he saattoivat myllytuvaassakin esittää voiton olevan ”heitin”, he myös varoittivat mylläriä mahdollisista kylän ulkopuolelta tulevista murhamiehistä.⁸⁷ Verlan kaartilaisien suuri määrä osoittaa kuitenkin, etteivät verlalaiset suinkaan olleet vain passiivisia sivustakatsojia, vaan ottivat itse osaa tapahtumiin. Konflikti oli odotettavissa.

Myöhemmin valtiorikosoikeuden kuulusteluissa verlalaisten kaartilaisuudelleen antamat syyt vaihtelivat. Kovin harvassa ovat ne, jotka ovat uskaltaneet tunnustaa liittyneensä kaartiin vapaaehtoisesti tai vakaumuksesta (kaksi 26:sta). Ennemmin sanotaan, että on menty muiden mukana tai toisten kiihotuksesta, yllytyksestä ja painostuksesta, jopa pakottamisesta. Ainakin (valkoisen) keskiluokan kansanperinteeseen on jäänyt kasku työläisestä, joka houkuteltiin punakaartiin vakuuttamalla, että ”tää on vaan luokkasotaa, ei täällä mitään ammuta ja tapeta”. Mies myöntyi mukaan ja lähti kuljettamaan muonia, mutta joutuikin matkalla tulitukseen. Vihaisena hän palasi esikuntaan: ”Mitä hitto sie oikein valehtelit, ett tää on luokkasotaa, aisanhan ne ampus poikki!”⁸⁸ Toki painostusta on varmasti sattunut samoin kuin pakko-otoilla uhkaamista, mutta suuri osa kaartilaisista lienee selityksillään ymmärrettävästi pyrkinyt esittämään asiansa mahdollisimman edullisessa valossa tuomarin edessä.

Kaartin lupaama palkka on voinut olla monelle ratkaiseva houkutin. Punakaartilaisien kuukausipalkka määrättiin 16. helmikuuta työväen pääneuvostossa 450 markaksi kuukaudessa, lyhyemmiltä jaksoilta olisi päiväpalkka 15 mk. Perheellisille myönnettiin avustusta vaimosta 100 mk ja työkyvyttömistä huollettavista ja lapsista 25 mk kuussa. Lisäksi etuihin kuuluivat vapaa muonitus ja vaatetus sisäänostohintaan. Valkoisella puolella miesten palkat määriteltiin samaan aikaan 450 markkaan kuussa, mutta muonitukseen pidätettiin tästä 150 mk/kk, joten kaartilaisien palkka oli näin ollen parempi ja muutenkin erittäin hyvä (paperitehtaalaisen keskiansio tuolloin oli 10,42 mk/vrk ja sepän 14,14 mk/vrk). Helmikuun palkat onnistuttiin suurin piirtein maksamaan, mutta maaliskuussa alkoivat jo häiriöt punakaartilaisien palkan maksussa. Luvattu palkka oli siis houkutin, jota ei loppujen lopuksi voitu lunastaa.⁸⁹

”Matti” (jota kuulustelijat pitivät hiukan yksinkertaisena) värväytyi kertomansa mukaan kaartiin, kun hänelle oli kerrottu töiden muuten loppuvan ja leipäkortti otettaman pois. Ainakin viisi kuulusteltua 26:sta sanoo olleensa tilanteessa, jossa he ovat jääneet työttömiksi ja köyhyys on pakottanut etsimään elantoa mistä tahansa. ”Maija” kertoo työtä vähennetyn tehtaalla niin, että sitä olisi riittänyt enää joka kolmannelle viikolle. Tehtaan Viipurin konttoriin 18.2.1918 lähetetystä kirjeestä käykin ilmi, että työtä tehtaalla aiottiin tuolloin jatkaa vain kahdessa kah-

heitä olisi pitänyt pitää vartioituna koko ajan karkaamisen estämiseksi. Lappalainen 1981a, 164–165. Mirja Turusen mukaan pakko-ottoja tehtiin etenkin alueilla, joilla väkivalta purkautui, kuten Kouvolan seudulla. Turunen 2005, 114.

87 Pukkila 2006, 85–86.

88 VH 4/9.

89 Lappalainen 1981a, 182–188.

deksan tunnin vuorossa.⁹⁰ Huomiota herättää levottomuuden keskittyminen tiettyihin työntekijäryhmiin. Sekatyöläiset katoavat palkkalistoilta kokonaan ja sirkkelin ja hollanterien miehet vaihtuvat kevään aikana miltei kaikki. Osaltaan tähän vaikutti varmasti joukkohenki – porukalla lähdettiin tai oltiin lähtemättä. Toisaalta sekatyöläiset olivat usein myös epävakaimman toimeentulon varassa ja siksi heillä oli eniten syytä olla tyytymättömiä vallitseviin oloihin.⁹¹

Sodan alettua siirtyi ilmeisesti ainakin osa Verlan kaartilaisista Jaalan kirkonkylälle. Palmunen kertoo sunnuntaina 10. helmikuuta noin 50 punaisen porukan lähteneen Voikkaalle, josta he hakivat aseita ja ”palasivat mahtavina kiväärit olalla”. Kaarti asettui nuorisoseuran talolle kirkonkylään ja katkaisi puhelinlangat keskus- asemalta – niin tehokkaasti, etteivät itsekään enää voineet puhella, huomauttaa kirkkoherra hiukan vahingoniloisesti.⁹² Myöhemmin ainakin osa kaartista siirtyi asumaan Jaalan pappilan päärakennukseen, jossa papin perhe kuunteli sydän syrjällään elämää, josta heidät erottivat vain suljetut ovet. Miesparven keskellä asui ainakin yksi nainen (Verlasta), joka oli joukon ruuanlaittaja ja esiintyi valkoisten mukaan ”mitä rivommin ja raakalaismaisemmin kuin ikään ihminen voi esiintyä. Lauloi yösydännäkin vallankumousmarssia y.m. ruokottomia lauluja”.⁹³

Myöhemmissä vaiheissa verlalaisten kohtalot vaihtelivat, vaikka he pysyttelivätkin lähinnä kotiseudun tuntumassa. Punakaartilla oli Suomessa kolme päärintamaa: läntinen (Pohjanlahti–Päijänne), keskinen (Päijänne–Saimaa, Lahti–Luumäki) ja itäinen (Saimaa–Rautu). Keskinen rintama jakautui neljään alarintamaan: Taipalsaari, Savitaipale, Savon rata ja Heinola/Lusi. Lisäksi läntisen rintaman kanssa yhteinen palsta oli Padasjoki–Kuhmoinen.⁹⁴ Verlalaisia joutui sekä Savon radan että Heinola/Lusin piiriin. Esimerkiksi ”Kalle”, sekatyöläinen, joka viimeksi oli ollut töissä tehtaan halkojenajossa, palveli Voikkaalta ja Kouvolasta palattuaan ensin vahtina Jaalassa, sitten hän joutui kelirikon aikaan Heinolan rintamalle, mistä palasi Jaalaan ja osallistui mm. Oravalan taisteluun. Ainakin neljä verlalaista toimi silta-vahteina Torasjoella. Eräs pikkukoulunopettaja olisi halunnut sanitääriksi, mutta koska hän ei ollut käynyt kursseja, joutui hän tyytymään kokin rooliin kunnes ilmeisesti tuli niin tiukka paikka, että kouluttamatonkin apu sairaanhoidossa kelpasi. Ainakin yhdeksän verlalaista oli suorittamassa vahtipalvelusta Selänpään–Harjun rataosuudella. Paitsi Oravalassa myös mm. Uimilan taistelussa oli mukana Verlan kaartilaisia.⁹⁵ Ehkä erityisen ikävää mutta sisällissodalle tyypillistä on, että samalla alueella rintaman toisella puolella operoi oman paikkakunnan valkoisten osasto, Jaalan lentävät.

Monenlaista paljastuu tapahtuneeksi valtiorikosoikeuden kuulustelujen mukaan Jaalassa sinä aikana, kun punakaarti oli vallassa – verlalaiset eivät kuitenkaan olleet kaikessa osallisina. Jaalan kirkonisäntä ”vangittiin” ja vietiin kuulusteltavaksi punakaartin esikuntaan. Jaalan kirkon viinikellarin ovi murrettiin auki ja muuta-

90 KA VRO:t; WA All Brevkopiobok Da: 34: kirje 18.2.1918.

91 WA Pers Lönestatistik Ka:17–29 (1918).

92 SArk Vapaussodan historian komitea. Papiston kertomuksia. H 1522 C4 C III 5 (Jaala).

93 SArk Vapaussodan historian komitea. Nimismieskertomuksia/Jaala; KA VRO 72/139.

94 Lappalainen 1981a, 142–149.

95 KA VRO:t.

ma mies joi itsensä kirkkoviinistä humalaan. Matti Lehtinen Jaalan Salonsaaresta ampui Poterin isännän, kertomusten mukaan mitättömästä syystä. Punakaarti otti käyttöönsä hevosia, haki tarpeeseensa heinäkuormia ja hiiliä ja teurasti pienempiä elikoita.⁹⁶

Kirkkoherra Palmunen kuvailee tapahtumia Jaalan kaartilaiden palattua aseineen:

Paikalla saatiin myös nähdä, minkä hengen lapsia he ovat: he ryöstivät kauppias J.O. Malmin puotia. Samana päivänä ryöstettiin muutamista lähiseudun taloista ruokatavaroita. Ryöstämistä jatkui sitten päivä päivältä niin kauan kuin paikkakunnalla isännöivät.⁹⁷

Alli Koivu Valkealan Selänpäästä muistelee samaan sävyyn:

Me olimme koko talven punakaartilaiden terrorin kohteena. Minkä tultiin pitämään kotitarkastuksia, jokahuoneesta etsittiin lahtareita, milloin otettiin leivät vartaista, maito lypsyltä tullessa. Ne olivat aika ikäviä reissuja, kun tuotiin sana, että mies ja hevonen on tultava asemalle, kun tiesi, että edessä on taas juuri niitä reissuja, kun on vietävä punaisia ryöstöretkille, taloihin.⁹⁸

Jo yllä mainittu pikkukoulunopettaja kuitenkin vakuuttaa, että ”Selänpäässä ei otettu mitään väkisin, kaikki maksettiin, jopa yli rajahinnan. Väkivalta oli ankarasti kielletty.” Myös Jaalan punakaartin jäljiltä on säilynyt Kansallisarkistossa nippu kuitteja maksuista, joita kaarti on suorittanut haluamistaan hyödykkeistä.⁹⁹ Jaakko Paavolainen osuneekin naulan kantaan arvellessaan kapinan kokemisen kriminaalisena tekona johtaneen siihen, että sodan välttämättömyksiäkin tulkittiin kohuttomasti valkoisten puolella. Elintarvikkeiden, hevosten, rekien ym. esineiden takavarikointi oli isäntien mielestä yksiselitteisesti rosvoamista, ryöstämistä ja kiristystä, oli takavarikojalla esikuntansa käsky tai ei, ja annettiin näistä korvausta tai ei.¹⁰⁰ Suhtautuminen valkoisia kohtaan oli aivan toisenlaista: Kansallisarkistossa on säilynyt myös tositteita lahjoista, joita paikalliset ovat antaneet Jaalan lentäville.¹⁰¹

Punaisten rintama antoi kuitenkin hitaasti periksi ennen kuin romahti kokonaan. Jussi T. Lappalaisen mukaan Jaalan kirkonkylän vahvuudeksi laskettiin huh-tikuun lopulla 500 punaista, Hartolan–Huhdasjärven alueella 520, Hillosensalmella Valkealan puolella 2120 miestä ja ratavartiona välillä Harju–Voikkaa–Selänpää–Vuohijärvi 815 miestä. Kun Viipurin tien tukkeutumisesta tuli tieto, päättivät Kesken rintaman päälliköt, ettei perääntyviä läntisiä joukkoja enää odoteta, vaan murtaudutaan itään. Jaalan joukoille annettiin käsky perääntyä Iittiin ja Kymin-taustalle. Irrottautuminen alkoi onnistuneesti 28.–29.4. välisenä yönä ja se jatkui niin, että vappuiltaan mennessä joukkojen pääosa vetäytyi Kouvolaan. Keskityspai-

96 KA VRO:t

97 SArk Vapaussodan historian komitea. Papiston kertomuksia. H 1522 C4 C III 5 (Jaala).

98 SKS ”1918” 42:278–286.

99 KA VRO 83/12; KA VapSA 214b/Jaala: kuitit.

100 Paavolainen 1967, 368–370. Paavolaisen näkemukseen yhtyi mylläri Anton Pukkila Verlan valkoisista ja pitikin poikansa Einon mukaan perusteettomana sen perusteella langetettua kuolemantuomiota samoin kuin vakoilun perusteella annettua tuomiota. Pukkila 2006, 105–106.

101 KA VapSA 214b/Jaala: lahjakirjat.

kaksi määrättiin Inkeroinen, jossa punaiset yrittivät järjestää puolustusta, mutta valkoisten saapuessa paikalle antautuivatkin ilman muuta.¹⁰²

Tiedot Verlasta sopivat yleislinjaan. Huhtikuun 29. päivänä eivät Verlan punaiset Ilmosen mukaan enää saaneet yhteyttä Jaalan pääesikuntaan puhelimitse ja katsoivat parhaaksi paeta. Tehtaan vaunut valjastettiin ja niihin lastattiin kaikki punaisten tavarat konttorista kivääreineen kaikkineen ja kuljetettiin Selänpään asemalle. Hevoset kuulemma haettiin takaisin, mutta vaunut jäivät sille tielleen. Myöskään rautatievahdit eivät saaneet ilmoitusta vetäytymisestä, vaan oman kuvauksensa mukaan he nähtyään joukkoja tulevan Jaalasta poispäin kävellen päättelivät viisaimmaksi liittyä joukkoon ja päätyivät täten Harjuun ja sieltä Kouvolaan ja Inkeroiisiin.¹⁰³

SODAN JÄLKEEN

Ensimmäiset valkoiset saapuivat Verlaan 30. huhtikuuta 1918.¹⁰⁴ Teollisuustilastosta käy ilmi, että vaikka Ilmonen kehui tehtaan olleen käynnissä koko levottomuuksien ajan, se oli suljettu 16. huhtikuuta ja työt jatkuivat uudelleen vasta 26. toukokuuta.¹⁰⁵ Tilanne kylässä oli epätavallinen: elämä ei ollut normaaleilla raiteillaan, kun tehdas ei käynyt ja useita miehiä oli kadonnut; jotkut olivat kuolleet, toiset vankileirillä ja joidenkin kohtalosta ei ollut tietoa. Valkoiset etsivät syyllisiä, huhuttiin tapahtumista kunnassa ja koko maassa, eikä kukaan oikein tiennyt miten kaikki tulisi päättymään. Mm. Selänpään koululla toimi kenttäoikeus.¹⁰⁶ Kuitenkin työt pelloilla oli hoidettava, jostain oli saatava ruokaa ja elämän täytyi jatkua. Elin-
tarvikkeista oli edelleen pulaa ja Verlan kansakoulun opettajatar kirjasi vuosiraporttiinsa keväällä 1918:

Kapinan johdosta syntyneen hämminkin ja elintarvepulan tähden lapset menivät taloihin töihin, niin koulu lopetettiin 4 viikkoa aikaisemmin.¹⁰⁷

Oppilaat olivatkin opettajattaren mukaan olleet ”kapinavuonna” 1917–1918 erityisen hermostuneita, mutta seuraavana lukuvuonna hän sai jo todeta näiden käyttäytyvän taas huomattavasti ”siivommin”. Lukuvuonna 1918–1919 tehdas lahjoitti kaikille koulun oppilaille filtitossut ja lisäksi yhteensä kolme kokoojakoneen huopaa, joista voitiin ommella yksi vaatekappale kullekin. Verlassa toimi myös koulu-

102 Lappalainen 1981b, 30–32, 246–250. Marketta Lemminkäinen kertoo päiväkirjassaan tunnelman olleen levottoman kirkonkylässä jo edellisenä sunnuntaina, 27. huhtikuuta. Lähtöyönä 28.–29.4. väkeä pakeni sekasortoisen tilanteen tieltä mm. Kesäniemen huvilan saunaan, piilopirttiin, josta he seuraavana aamuna hiljakseen hiipivät tarkastamaan tilannetta. Kerrottiin, että punaiset olisivat pitäneet lähtiessään äänestyksen, poltetaanko kylä vai ei, mutta ”ei” oli voittanut. Samana aamupäivänä ensimmäiset kaksi valkoista ratsumiestä saapui kirkonkylään. Päiväkirja julkaistu: Seppä, 25–26.

103 Ilmonen 1933, 45; KA VRYO 11023.

104 Ilmonen 1933, 45.

105 TK Teollisuustilaston yleislomake 1918.

106 KA VRO 122/337; VH 26/3.

107 WA Folk Ca:1: vuosikertomus 1917–1918.

keittola, joka tarjosi ilmaisen ruuan viidelle oppilaalle. Helmikuun alussa 1919 kerrottiin tehtaalta työnantajajärjestölle työläisten tulleen toimeen ilman tehtaan apua, koska suurimmalla osalla heistä oli omat perunamaat ja kotieläimiä. Huolta tilanteesta kuitenkin kannettiin, koska vain muutamaa päivää aiemmin oli Osuuskunta Etelä-Suomen Karjakeskusta pyydetty järjestämään säännöllinen lihanjakelu noin 600 paikkakunnalla asuvalle, joista suurin osa oli tehtaan työväkeä perheineen. Näillä olisi suorastaan nälkä edessä, ellei säännöllistä elintarpeiden saantia pystyttäisi saamaan aikaan, kun voi ja maitokin olivat karjan ja rehun puutteen takia hävinneet kokonaan kaupasta.¹⁰⁸

Inkeröissä, Kymintehtaalla, Kotkassa ja Haminassa pidätetyt verlalaiset punaiset toimitettiin muutamien siirtojen jälkeen lähinnä kahdelle vankileirille: Lahteen ja Riihimäelle. Vankileirikatastrofi oli kaamea – niin kutsutun Sarlinin tilaston mukaan vankileireillä kuoli 1.5.1918–1.4.1919 välisenä aikana yhteensä 11 783 ihmistä, mitä Jaakko Paavolainen pitää tiettyjen virhetekijöiden tähden minimilähtökohtana uhrien laskemiselle. Riihimäen leirillä oli kuolleisuus 12 % suurimmasta ilmoitetusta vankimäärästä ja Lahdessa 8,9 %. Ehdottomasti tärkein syy korkeisiin kuolleisuuslukuihin oli ravinnonpuute, nälkä, joka altisti myös sairauksille.¹⁰⁹ Valtioneuvoston sotasurmaprojektin mukaan vankileireillä kuoli yhteensä 13 446 henkeä, joista 11 652 oli punaisia.¹¹⁰ ”Matti” Verlasta muistelee aikaa Riihimäen leirissä:

...jona aikana elämä oli kertakaikkisen kurjaa. Ruuasta ei juuri ollut tietoa enempää kuin muustakaan huollosta. Paljon kuoli nälkään ja tauteihin. Leipää mitä oli, oli se tehty kuorineen jauhetuista kauruista ja pellavan siemenistä ja joka repi sisukset, että veri tuli ulostuksessa.¹¹¹

Kun ”Kalle” palasi vankileiriltä kotiin, hän oli niin heikko, ettei jaksanut kulkea kotiin Selänpään asemalta Verlaan. Hän tapasi tiellä romanin, joka antoi hänelle jotain syötäväksi ja siitä lähtien hän ajatteli aina lämmöllä romaneja, kerrotaan.¹¹²

Vankileireillä punaisia kuulusteltiin ja heidät tuomittiin valtiorikosoikeudessa. Kuulustelupöytäkirjoihin liitettiin paikallisen suojeluskunnan lausunto, jossa mää-

108 WA Folk Ca:1: vuosikertomukset 1917–1919; WA All Brevkopiebok Da:34: kirjeet 31.1.1919 ja 3.2.1919.

109 Paavolainen 1971, 110–112, 235, 239, 262–264. Vankeja säilytettiin vielä toukokuun alussa ainakin 64 eri paikkakunnalla, mutta leirien määrä väheni keskittämisen myötä koko ajan niin, että kesäkuussa tietoja on enää 26 leiristä ja heinäkuun puolivälissä 15:stä. Leireistä suurimmat järjestyksessä olivat Helsinki (13 341 vankia), Hämeenlinna (11 482), Lahti (10 900), Viipuri (10 350), Tammisaari (8 689) ja Riihimäki (8 495). Ehdottomasti suurin kuolleisuus oli Tammisaaren leirillä, jossa se nousi 30,5 prosenttiin korkeimmasta ilmoitetusta vankien määrästä. Vaasan läänin maaherra Sarlin luki valtiopäivillä 30.4.1919 pitämässään puheenvuorossa tilaston jonka mukaan vankeja 1.5.1918–1.4.1919 oli kuollut sairaaloihin 9 010 ja kasarmeissa ja kentillä 2 773.

110 Suomen sotasurmat 1914–1922. Vuoden 1918 sotasurmat kuolintavan ja osapuolen mukaan. <http://vesta.narc.fi/cgi-bin/db2www/sotasurmaetusivu/stat2> Haettu 5.12.2006. Vankileireillä kuolleita valkoisia oli neljä ja ”muuta” 1790. Lisäksi vankileiriltä vapauduttuaan esimerkiksi aliravitsemukseen kuoli vielä 613 punaista ja kuusi ”muuta”.

111 TA Työväen Muistitietotoimikunta CLXV 495/2.

112 VH 6.

riteltiin mm. syytetyin luonteenlaatua ja elämäntapojen säännöllisyyttä. Verlalaiset syytetyt saivat hyvin samantapaisia ja leirien ulkopuolella valliiniseihin oloihin nähden lieviä tuomioita. Kaikki kolmen vuoden ja sitä lyhyemmät kuritushuone-rangaistukset muutettiin viiden vuoden ehdollisiksi rangaistuksiksi, ja vain muutama harva Verlan mies sai pidemmän tuomion.

Kotipaikkakunnalle jääneet sen sijaan saivat käydä läpi julmempia ja nopeampia ”puhdistusoperaatioita”. Suurin osa Jaalan ja Valkealan sisällissodan uhreista kuoli juuri näinä päivinä vallanvaihdon jälkeen. Valkoiset voittajat ryhtyivät rangaistuksiin heti Jaalan vallattuaan: 2.5. mainitaan ainakin kahdeksan punaista teloitetuksi Jaalan kirkolla ja helatorstaina 9.5. ammuttiin ainakin 19 henkeä. Jaalan lentävien päällikkö Sulo Nykänen kävi jopa hakemassa miehiä vankileiriltä Kouvolasta Jaalaan ammuttavaksi, kunnes kirkkoherra Palmunen muistitiedon mukaan puuttui asiaan soittamalla Kouvolaan, ”että älkää antako enään ketään ne tappaa kaikki miehet.”¹¹³

Jaakko Paavolaisen laskelmien mukaan Jaalassa teloitettiin yhteensä 53 punaista, joista 47 oli miehiä, mikä suhteutettuna kunnan miesväkilukuun tekee 2,9 %. Tämän prosenttiluvun ylittävät Uudenmaan läänissä (johon Jaalakin tuolloin kuului) vain Sammatti (4,7 %) ja Vihti (3,2 %) Hyvinkään noustessa samaiseen 2,9 %. Suurin osa kunnista pysyttelee alle yhden prosentin lukemissa tai ylittää sen vain niukasti.¹¹⁴ Paavolaisen laskelmat käsittävät kuitenkin vain teloitukset. Kun mukaan lasketaan taisteluissa kuolleet, kadonneet, sodan aiheuttamiin sairauksiin menehtyneet ja vankileireillä kuolleet päästään sodan uhrien yhteenlaskussa vielä suurempaan lukuun.¹¹⁵ Valkoisten puolelta Jaalassa kuoli kolme miestä ammuttuna, kolme taistelussa ja kolme sodan jälkeen joko tuntemattomasta syystä tai sodan aiheuttaman sairauden tähden.¹¹⁶ Sotasurma-projekti oli 9.2.2004 mennessä jäljittänyt yhteensä 91 vuoden 1918 tapahtumien uhrina kuollutta jaalalaista, joista 78 oli punaisia, yhdeksän valkoisia ja neljä ei kuulunut kumpaankaan osapuoleen tai heidän vakaumustaan ei tunnettu.¹¹⁷

113 TA Työväen Muistitietotoimikunta CLXV 495/2; TA Terroritilasto Jaala; Paavolainen 1967, 266.

114 Paavolainen 1967, 166.

115 KA TK OS 485; TA Terroritilasto Jaala. Jaalan hautausmaalla olevassa Jaalan punaisten muistokivessä on lueteltu 69 nimeä vuoden 1918 uhreina, eikä siitäkään löydy kaikkia. Varmaa lukua on vaikea määrittellä, sillä esim. punaisten kivessä on vainajista mainittu vain etunimen ensimmäinen kirjain, jonka perusteella on joskus vaikea päätellä, onko kyse samasta vai eri henkilöstä kuin toisaalla mainittu. Samoin henkilöistä on voitu käyttää sekä sukunimeä että talon nimeä.

116 KA TK OS 485; Paavolainen 1967, 266–268, Seppä, 20–21. Ratsutilallinen Erik Poteri ammuttiin 11.4. kun hän oli torunut vahdissa olevaa punaista turhasta ammuskelusta. Paljakan kylässä ammuttiin 13.4. maanviljelijä Anton Eerola ja hänen renkinsä Konsta Ristilä, joiden väitettiin olleen yhteistyössä valkoisten kanssa – heidän tappajansa eivät kuitenkaan olleet jaalalaisia. Antti Rolig, Edvard Salonen ja Matti Metsäpelto tapettiin Uimilan taistelun yhteydessä, Rolig ja Metsäpelto ovat mahdollisesti joutuneet haavoittuneina vihollisen käsiin. Metsäpellon tapaukseen liittyy väite kidutuksesta, vaikka kyseessä on Paavolaisen mukaan ollut tavallinen pistimellä surmaaminen taistelun yhteydessä. Antti Iiskolan ja Juho Väinö Perätalon kuolinsyytä lähde ei tunne – Jalmar Leinosen kuolinsyyksi ilmoitetaan sen sijaan tauti, joka aiheutui osanotosta noin 20 taisteluun ja kahakkaan punaisia vastaan.

117 Suomen sotasurmat 1914–1918 –projektin kirjallinen tiedonanto Jaalan historia -hankkeelle 9.2.2004. Vrt. Salminen 2004, 252.

Valkealan osalta pelkkä teloitettujen määrä nousee Paavolaisen mukaan 285:een, joista 276 on miehiä. Kunnan suureen väkilukuun suhteutettuna se tekee 4,4 % koko miespuolisesta väestöstä. Valkealassa teloitusten absoluuttinen luku onkin koko maan suurin. Paavolainen toteaa teloitusten määrän korreloivan usein varsin hyvin punaisen terrorin ilmiöihin. Niinpä Valkealan luvut eivät yllätä lukijaa niin paljon, kun hän tietää kunnan piiriin kuuluneen tuolloin myös Kuusankosken suurten tehtaiden ja Kouvolan, joka oli punaisten suurin ”murhakeskus”.¹¹⁸ Sotasurma-projektin tietojen mukaan Valkealan vuoden 1918 tapahtumien uhreja on ollut yhteensä 548.¹¹⁹ Kuusankoskella sanotaan kostetun nk. kymmenkertaisesti: 27 kuollutta yhtiön virkamiestä kohden teloitettiin kymmenkertainen määrä punaisia. Mirja Turusen mukaan Kuusankosken kolmessa tehdaskylässä kuoli yhteensä 487 punaista ja vankileireille joutui 925. Antti Tuurin tietojen mukaan näistä menehtyi vielä 106.¹²⁰

Vastuu Jaalan sisällissodan jälkiselvittelyjen verisyydestä työnnetään yleensä lähinnä Jaalan lentävän valkoisen osaston päällikön Sulo Nykäsen harteille. Syytöksessä on varmasti perää – jo Nykäsen kirjoittama selostus Jaalan lentävien toiminnasta antaa kuvan hänen asenteestaan. Kun Selänpään suojeluskunnan päällikkö kansakoulunopettaja Väinö Waara toteaa, että ”Paikallisen työkansan valtaosa on vakavaa ja kunnollista väkeä, joka ei suinkaan ollut halukas aseihin tarttumaan omia kansalaisia vastaan”, on Nykäsen vastaava kommentti:

Pitänee huomauttaa, että Jaalan Punakaartissa ei ollut ainoatakaan joka ei olisi ollut ottamassa osaa murhaan tai ryöväykseen [...] Kukapa olisi murhannut Jaalassa Eero Poterin kotonaan, Kalliomäellä suojeluskuntalaisen, ryöstänyt Jaalan kirkon viinikellarin puti-puttaaksi murtaen rautaovet ja häväisten kirkkoa kiroten juodessaan tynnyristä pakomat-kallaan lahtarien ”kristuksen verta” ja poltti Oravalan kylän vilja-aittoineen ellei juuri Jaalan petomainen punakaarti, joka villijen indijaanien tavalla kanto 2 ja useampaa pit-kää punaista nauhaa hatussaan [...] ¹²¹

118 Paavolainen 1966, 165–171; Paavolainen 1967, 167, 172–173. Paavolaisen arvion mukaan punaiset murhasivat Kouvolan–Korian alueella vähintään 130 ihmistä, vaikka näistä monet tulivat laajemalta maantieteelliseltä alueelta. Kouvolalaisia uhreista oli vain kolme, mutta esim. Kymiyhtiön alueelta 27. Valkoisten mielissä Kouvolan tapahtumat nousivat suorastaan symboloimaan koko ”punaista terroria”, niiden määrää luultiin todellisuutta vielä paljon suuremmaksi ja yleisesti uskottiin niihin liittyvän kidutusta.

Suurin osa murhista ajoittuu huhtikuulle ja toukokuun alkuun, jolloin rintama läheni ja tilanne alkoi käydä punaisten kannalta epätoivoisemmaksi. Myös valkoisten puolestaan tekemistä teloituksista liikkui huhuja, jotka antoivat Kouvolan tapahtumille ”oikeutusta”. Kouvolan tapahtumien voidaankin katsoa edustaneen tietyn maantieteellisen alueen loppukatastrofia, mutta Kouvolan keskuksen pitkäjänteinen ja harkitumpi toiminta antaa niille raskauttavan luonteen. Enemmän Kouvolasta katso Paavolainen 1966, 165–177.

119 Haku Suomen sotasurmaprojektin internetversion nimitiedostosta. Suomen sotasurmat 1914–1918. <http://vesta.narc.fi/cgi-bin/db2www/sotasurmahaku/input> 29.8.2006. Hakuehdot: kirjoilla-olokunta Valkeala, kuolinaika 1.1.1918–31.12.1918. Kyseisen ajankohdan jälkeenkin on saattanut vielä kuolla joitakin 1918 tapahtumien takia esim. vankileireillä tai niiltä päästessään. Myöskään marraskuun yleislakon yhteydessä mahdollisesti kuolleet eivät näy tässä haussa.

120 Tuuri 1999, 216–217; Turunen 2005, 235. Ks. myös Immonen 1996, 222.

121 KA VapSA 214b./Jaala: Nykäsen selostus; VKA Väinö Vaaran arkisto Vapaussotakäsikirjoitus A25,15. Jaakko Paavolainen kertoo Nykäsen paenneen asiakirjojen mukaan 4.2.1918 Romanian rintamalta venäläisen upseerin puvussa Suomeen ja yhtyneen 1.3. Puumalan lentävään osastoon. Enemmän Nykäsestä ks. Paavolainen 1967, 109–110; 262–268.

Jaalan vapaaehtoisten punakaartilaisten luetteloon Nykänen on merkinnyt kolmella ristillä ne, jotka pitää ampua, kahdella ne, jotka hänen mielestään kuuluvat vanhilaan ja yhdellä pakkotyöhön joutuvat. Kolmella ristillä merkityjä, siis kuolemaantuomittuja, on listalla 70 henkeä eli 37 % koko luettelosta (188 nimeä) – onneksi listan määräykset eivät kuitenkaan täysin toteutuneet.¹²²

On silti muistettava, että Nykänen ei ole voinut toimia yksin – poikkeusyksilön vaikutus ajan erikoisissa olosuhteissa on voinut olla suuri, mutta ei kaikenkattava. Tehtäväänsä toteuttaakseen Nykänen on tarvinnut apureita käytännön ”työhön”. Lisäksi paikkakuntalaisten on täytynyt myös olla mukana osoittamassa, kuka on toista suurempi syyllinen. Marko Tikka onkin tutkimuksessaan vuoden 1918 kenttäoikeuksista Suomessa korostanut niiden järjestelmällisyyttä ja organisointia niin punaisten kuin valkoisten puolella. Kyse ei ollut pelkästään poikkeusyksilöiden toiminnasta, vaan myös ”rationaalisesta” pyrkimyksestä kansan ”puhdistukseen”.¹²³

Jaalassa huomiota herättävää on teloitusten keskittyminen tietyille alueille kunnan sisällä. Nykäsen tappolistassa esimerkiksi kaikki Vesalan kuusi kaartilasta on merkitty saamaan kuolemantuomion, Siikaniemen kahdeksasta viisi ja kirkonkylän 24:stä 15. Sen sijaan Herransaaren miehistä teloitettavaksi ei ole merkitty ketään ja Verlan 41:stä vain neljä. Oletettavasti kunkin kylän asukkaiden aktiivisuus oli osaltaan määräämässä uhrien lukumäärää – Verlan valkoisilla ei kenties ollut kovin läheistä yhteistyötä Nykäsen kanssa. Itse Verlassa ei teloitettu ketään, vaan surmatuiksi tulleet kuljetettiin esimerkiksi Jaalan kirkonkylälle tai Selänpäähän.

Koska Verlan kylää ei ole hallinnollisesti olemassa, on vaikea sanoa, kuinka monta verlalaista todella kuoli. Entinen lajittelija Hilda Kalenius sanoo haastattelussa vuonna 1990, että ”monta” verlalaista teloitettiin.¹²⁴ Mutta mitä tarkoittaa monta? Eino Pukkilan muistelmien mukaan teloitettuja verlalaisia oli kolme. Pukkilan mainitsemat kolme ovatkin kaikki ydin-verlalaisia, kaksi heistä oli tehtaalla töissä ja yksi asui muuten aivan kylän keskustassa.¹²⁵ Sisällissodan uhreja oli kuitenkin enemmän. Ainakin kymmenen punaiselle puolelle laskettavaa verlalaista miestä kuoli vuoden 1918 uhreina teloitettuina, rintamalla tai vankileireillä. Verlalaisia olivat teloitettut Juho Ahvenisto, Abel Kärkkäinen, Robert Mustonen ja Antti Mäkinen. J. Kaivola kuoli taistelussa, E. Mäkinen, Taavi Stenberg ja Jalmari Lahtinen vankileirillä. Lisäksi Verla on merkitty kotipaikaksi Juho Väinö Sippulalle ja V. Linroosille, jotka myös saivat surmansa. Yhdestoista on Eino Pukkilan kuvaama Eetu Laiho. Tehtaan kirvesmiehen poikia teloitettiin kaksi, mutta nämä asuivat Pyörylän kylän puolella.¹²⁶

Oliko tämä paljon vai vähän, riippuu tietysti mittapuusta ja näkökulmasta. Pielessä kylässä se tarkoittaa joka tapauksessa, että kaikki tiesivät monta, jotka olivat

122 KA VapSA 214b./Jaala. Ks. myös Paavolainen 1967, 265–266.

123 Tikka 2004, 39, 97, 112–113, 147–148 ja passim.

124 *Kouvolan Sanomat* 12.8.1990: *Varo Ylppö, Jaalasta tullaan*.

125 Pukkila 2006, 105–108. Patruunan kuskina toiminut vanha Ahvenisto, lihan hankkijana toiminut Antti Mäkinen ja tehtaan työmies Roope Mustonen. Lisäksi hän mainitsee Eetu Laihon saaneen punataudin vankileiriltä vapauduttuaan ja kuolleen siihen.

126 TA Terroritilasto Jaala; KA TK OS 485; Pukkila 2006, 107–111; VH 14/1–2; VH 10/1; VH 15/13; VH 26/3; VH 6/1; VH 22/1.

poissa. Vielä useammalla oli kokemusta vankileiriltä. Lisäksi sodan uhreja löytyi muualla asuvista sukulaisista ja myöhemmin kylään tulleiden lähipiireistä.¹²⁷

Antti Mäkinen oli yksi niistä, jotka koottiin valkoisten saapumisen jälkeen Verlan sillan korvalle Jaalaan vietäväksi. Alun perin olisi muistitiedon mukaan myös hänen vaimonsa tahdottu teloittaa, koska tämän uskottiin laittaneen ruokaa punaisille. Mylläri Pukkila tuli kuitenkin väliin ”ja sano ett se on niin suuren perheen äiti [yhdeksän lasta], ei sill oo aikaa keitellä punikeille ruokaa, hyvä kun saa omilleen”. Niin vaimo pelastui.¹²⁸ Samoin pelastui toinen mies: ”...Äiti varttu sillon sis-koa, mutt sitä en muista kuka sano, mutta joku, ett joku oli sanonu, ett ei nyt sentään, kun äiti varttuu vauvaa.”¹²⁹

Juho Ahvenisto oli palvellut tehdasta mm. patruunan kuskina 30 vuotta ja oli 1918 jo 58-vuotias, kun hänet teloitettiin Selänpäässä. Terroritilasto tietää ilmoittaa teloituksen syyksi, että hän oli ”paljastanut isännistönsä aseet”. Eräs tarina kertoo ”patruunan” lähettäneen miehen hevosella hakemaan häntä pois, mutta pelastuksen saapuneen liian myöhään. Tarinan todenperäisyydestä ei ole tietoa, mutta merkille pantavaa on sen sovitteleva sävy, joka jatkuu: miehen 17-vuotias poika Uuno aiottiin myös viedä, mutta ”joku” tuli jälleen väliin sanomaan, ettei sitä nyt sentään, sehän on vasta poika. Myöhemmin puhuttiin ilmiantajan tahtoneen itse kuskiksi hienoon virkapukuun, vaikkei hän näissä pyrkimyksissään sitten onnistunutkaan.¹³⁰

Toisille punaisille pyrittiin järjestämään pakkotyötä paikkakunnalta, jotta he voisivat sovittaa rikoksensa. Jaalassa otettiin selvää mahdollisuuksista järjestää kapinallisille pakkotyötä esimerkiksi Verlan tehtaalla. Työvoimapulan haitatessa töitä saattoivat paikalliset isännät pyytää vanhoja työläisiään pois vankileireiltä avukseen mennessä tällöin vastuuseen ”lunastamistaan” vangeista. Näin kävi mm. kolmelle Verlan miehelle, jotka haettiin vankileiriltä kotiin. Yhdestä heistä on säilynyt paperimestari Kronholmin ”mielihyvällä” tekemä todistus Valtiorikosoikeutta varten, että tämä oli käyttäytynyt kiitettävästi työvankina ollessaan.¹³¹ Eino Pukkila kertoo isänsä Anton Pukkilan hakeneen kokonaista kymmenen Verlan miestä Lah-

127 Esimerkiksi myös sellaisten Verlan ikonien kuin Maria Mattssonin ja Herman Kinnarin suvut liittyivät tiiviisti vallankumoukseen. Mattssonin vävy oli Kouvolan punaisessa tutkijakomiteassa toiminut ja sittemmin vankeudessa kuollut Anton Aartelo. VH 29/2; Turunen 2005, 84. Herman Kinnarin poika Pauli Kinnari taas kävi Eino Pukkilan mukaan Verlassa opettamassa ammuntaa paikallisille kaartilaisille, kun itse oli asunut jo pari vuotta Kymintehtaalla, ja tuli itse myös ammutuksi vuonna 1918. Pukkilan valkoisen näkemyksen mukaan vanha Kinnari ei kuitenkaan ”hyväksynyt poikiensa sotatouhuja. Helvettiin hän toivoi koko vallankumousporukan.” Pukkila 2006, 93, ampumarjoitukset ks. 87.

128 VH 10/1; Hälikkä 1998, 5–6.

129 VH 21/5.

130 TA Terroritilasto Jaala; VH 26/3; VH 6/1. Ks. myös WA All Brevkopiobok Da: 34: kirje 22.7.1918. Eino Pukkila arvelee teloituksen syyksi, että Ahvenisto olisi ilmiantanut joidenkin suojeluskuntalaisten piilopaikan. Pukkila 2006, 106. Jaakko Paavolainen toteaa, että vaikka teloitukset virallisesti motivoitiin rangaistuksiksi ”maanpetoksesta” ja raskauttavasta ”rikollisuudesta”, oli kyse myös yksilöllisistä ja paikkakunnallisista aggressioista, jotka näin peitettiin. Paavolainen huomauttaa kuitenkin, ettei omantunnon puute tuomioita langettaessa ollut tyyppillistä vain suojeluskunnille vaan yleensä koko aikakaudelle. Paavolainen 1967, 360–368. Vrt. Tikka 2004.

131 KA VapSA 214b/Jaala; KA VRO:t 75/459;132/326; 132/327.

den Hennalan vankileiriltä kuultuaan leirien huonoista oloista. Varsinaista työtä hänellä oli tarjolla vain parille kolmelle, mutta ensisijaisena tarkoituksena olikin pojan mukaan saada miehet hengissä leiriltä kotiin.¹³² Kimmo Rentolan mukaan Karkkilassa tehdas ja talolliset olivat ne valkoiset ryhmät, jotka pian ymmärsivät punaisen tappion lopullisuuden ja halusivat pian palata takaisin arkeen ja työhön. Heidän kiittelemänsä työntekijät saattoivat saada kuitenkin kielteisiä arvioita suojeluskunnalta, jossa valtaa piti alempi sivistyneistö ja keskiluokka.¹³³

Verlan työväenliikkeen vaiheita tutkimalla käy selväksi, ettei Verla ollut ympäristöstään eristäytynyt yhdyskunta, eivätkä sen työläiset muodostaneet passiivista, osallistumatonta saareketta politiikan meressä, vaikka tehdashistoriassa on aiemmin esiintynyt tällainen tulkinta. Itse asiassa eristäytynyt teollisuuspaikkakunta näyttää olevan sula mahdottomuus sinänsä. Tehtaan liiketoiminnan kautta maailmanpolitiikan ja markkinatilanteen vaihtelut heijastuivat selkeästi paikkakunnan ja kyläläisten elämään parempina ja huonompina aikoina. Myös valtakunnallisilla projekteilla kuten Suomen linnoittamisella oli selvät vaikutuksensa veriläistenkin elämään. Vaikka kulkuyhteydet tuskin ovat olleet kovin häävit, sana kulki ja aatteet levisivät. Syrjäinen Verla joutui osaksi valtakunnallista työväenyhteisyyttä ensin perustamalla työväenyhdistyksen ja sitten yhdistyksen liittessä osaksi maan laajuista puoluetta. Myös ammattiyhdistysliike ehti Verlaan ennen sodan puhkeamista.

Risto Alapuron mukaan tyyppillistä koko Suomen poliittiselle modernisaatiolle oli, että maa reagoi ulkoa päin tulleisiin ärsykkeisiin, kuten tapahtui 1905 ja 1917. Kyse ei kuitenkaan ollut passiivisesta mukautumisesta vaan aktiivisesta omaksumisesta. Näin yksittäinen paikkakunta tuli osaksi valtakunnallista kokonaisuutta.¹³⁴ Verlan työläiset osallistuivat 1918 toimintaan, jossa kylän voimasuhteet mullistettiin hetkeksi päälälleen – he eivät siis vain tyytyneet passiivisesti vallitseviin oloihin yhteiskunnassa, vaan toimivat aktiivisesti tilanteen mukaan. Sekä Jaalan että Valkealan punaiset joutuivat usein maksamaan kalliimman mukaan osallisuudestaan näihin tapahtumiin. Paitsi teloitettuina, heitä kuoli vankileireillä nälkään ja tauteihin. Kerrotaanpa jonkun jaalalaisen tehneen ennemmin itsemurhankin kuin alistuneen valkoiseen valtaan.¹³⁵

Sisällissodan tapahtumat herättivät erilaisia tunteita sen kokeneissa: ylpeyttä, häpeää, vihaa, katkeruutta, surua. Samalla ne muuttivat paikkakunnan oloja. Vielä pitkään tiedettiin, ketkä olivat ”punikkeja” ja ketkä ”lahtareita”, vaikka mitään ”räikeää” ei muistitiedon mukaan tapahtunut. Paluu arkeen ja unohtaminen tapahtui eri perheissä eri aikoihin usein riippuen siitä, kuinka kipeästi ja lähelle asia oli satunut. Kun ”Maija” yli 10 vuotta tapahtumien jälkeen ihmetteli ystävilleen, eivätkö

132 Pukkila 2006, 107–108. Noin 13-vuotias Eino Pukkila oli koulukaupungissaan Lappeenrannassa toiminut sikäläisen vankileirin lähettinä ja järkyttyneenä kertonut isälleen siellä vallitsevista oloista. Anton Pukkila kiinnitti omissa lakiperusteluissaan huomiota esimerkiksi siihen, että Verlassa ei ollut punaisen vallan aikana mahdollista tietää, oliko punakaartiin liittyminen astumista vihollisen riveihin. Hän vetosi vankileiriltä noutamiinsa miehiin ilmoittamalla itse olevansa rangaistuksen uhalla heistä vastuussa. Kaikki kävikin ilmeisesti hyvin. Pukkila 2006, 107–109.

133 Rentola 1992, 687–688, 806. Myös esimerkiksi Jämsänkoskella tehtaan johto vastusti rajuja puhdistuksia ja jopa suojeli alaisiaan tappotuomioilta. Nokiolla kirjoitettiin puolustuskirjeitä joillekin tehtaan työntekijöille. Rislakki 1996, 102–103; Koivuniemi 2000, 135.

134 Alapuro 1995, 15 ja passim.

135 KA TK OS 485 /Jaala. Kyseessä oli itsellisen leski Maria Purho Jaalasta.

nämä nyt ole jo olleita ja menneitä, niin hänelle huomautettiin, että kyllä hänkin asiaan varmaan eri lailla suhtautuisi, jos häneltä olisi isä tai äiti kuollut. Maailmansotien välisen ajan työväki saattoi puhua asioista hiljaa keskenään, sillä avoimesti ei uskallettu puhua. ”Nehän olisivat pian ottaneet kyytiin ja vieneet rajalle”, totesi eräs haastateltava ilmeisesti 1930-luvun alun tilanteeseen viitaten. Aihepiiri saattoi olla arka kuitenkin myös valkoisten ja käpykaartilaisten keskuudessa: ”Siit oltiin hyvin hiljaa koko hommasta”.¹³⁶ Vaikenemalla haluttiin myös unohtaa – tärkeämpää kuin viha oli suru. Ulla-Maija Peltonen onkin todennut 1918 perinteessä vaikenemisen ja pyrkimyksen unohtaa olevan yleistä. Hänen mukaansa tämä voidaan selittää ”ristiriitaisten tunteiden ja järjen sovitteluksi, jossa ristiriidat pyritään sisäistämään”. Vaikeneminen ja unohtaminen helpottivat arkielämän sujumista.¹³⁷

Mitä mieltä tapahtumista mahtoi olla Verlan tehtaan johto? Toimitusjohtaja Wilhelm Thesleffin palatessa Suomeen kaukaa Baltiasta ja Saksasta oli sota hänelle hänen oman kuvauksensa mukaan ennemmin itsenäisyystaistelu kuin sisällissota.¹³⁸ Jos sodan toinen puoli oli hänelle tuolloin vielä vieraampi, se tuli kuitenkin pian tutuksi ja odotellessaan punaisten hyökkäystä vapaaehtoisten pellinkiläistensä kanssa Kemiössä hän pohti tilannetta seuraavasti:

Punaiset kokoontuivat uudestaan Perniössä hyökätäkseen kimppuumme ja valloittaakseen Kemiön takaisin, minkä lisäksi aivan läheisydessämme sijaitsi meille vaarallisia tehdaskeskuksia – Mathildedal, Tykö, Kirjakkala ja Koski – ja kaikki niiden pohjasakka.¹³⁹

Thesleff ei selvästikään arvostanut kapinan aloittaneita tehtaalaisia. Kuitenkin esimerkiksi Taalintehtaalla hän onnistui laukaisemaan tilanteen rauhanomaisesti ilmoittaen sinne puhelimitse Kemiössä olevan ”vahvan osaston saksalaisia joukkoja”, jotka olivat katkaisseet kaikki punaisten vetäytymisreitit ja vaati välitöntä antautumista, johon punaiset sitten suostuivatkin. Todellisuudessa Thesleffin joukko oli pieni ja itse pikemminkin saarroksissa, mutta saksalaisunivormut ja huhut työskentelivät pellinkiläisten hyväksi.¹⁴⁰ Thesleffin ja pellinkiläisten tavasta kohdella antautuneita punaisia ei ole sen tarkempaa tietoa. Sotasurmaprojektin tiedoston mukaan Kemiön vuoden 1918 tapahtumien 66 uhrista kuitenkin vain yksi punainen näyttää tulleen teloitetuksi itse saarella.¹⁴¹ Mahtoiko Thesleff liikkeessään Lounais-Suomen tehdasseudulla miettiä, mitä tapahtui toisella puolen maata Verlassa ja muilla tehdaspaikkakunnilla, joihin hänellä oli yhteyksiä? Todennäköisesti.

136 VH 4/10; VH 6/1; VH 22/1; VH 23/8; VH 13/3. Ks. myös VH 14/2.

137 Peltonen U-M 1996, 29.

138 Thesleff 1919, 118.

139 Tekijän suomennos. Alkuperäissitaatti: ”I Bjernå åter samlade sig de röda för att angripa oss och återtaga Kimito, varförutom i vårt närmaste grannskap befunno sig för oss farliga fabrikscentra – Mathildedal, Tykö, Kirjakkala och Koski – med allt sitt avskum.” Thesleff 1919, 146.

140 Thesleff 1919, 146–147.

141 Suomen sotasurmat 1914–1922. Vuosina 1914–1922 sotaoloissa surmansa saaneiden nimi-tiedosto. <http://vesta.narc.fi/cgi-bin/db2www/sotasurmahaku/input> Haettu 29.8.2006. Haku kirjoittalaolokunta Kemiö, kuolinaika 1.1.–31.12.1918. Kemiö on merkitty kuolinpaikaksi yhteensä neljälle henkilölle, joista yksi maatyömies on mestattu Kemiössä, yksi tehtaan työmies kuollut siellä taistelussa ja poliisikonstaapeli ja maanviljelijä ovat tulleet ”murhatuiksi”. Kemiöläisiä kuoli pääosin muualla, kuten vankileireillä Tampereella, Tammisaarella, Helsingissä, Lahdessa ja Raahessa (37), kaatuneina (15) ja kadonneina (7).

Sodan päätyttyä Thesleff joutui tekemisiin vankileirien karun todellisuuden kanssa toimiessaan Suomen sotaministerinä. Esimerkiksi viides heinäkuuta hän joutui vastaamaan vankileireistä eduskunnassa tehtyyn välikysymykseen. Jaakko Paavolaisen mukaan oli ”ymmärrettävää, että sotaministerillä ei ollut muuta mahdollisuutta kuin retusoida kuva leireistä niin siedettäväksi kuin mahdollista”. Yleisesti ottaen Thesleff joutui myöntämään, että olot leireillä eivät olleet edelleenkään tyydyttävät, mutta hän vetosi viranomaisten erilaisiin vaikeuksiin ja arveli vankiluvun vähenevän nopeasti, kun ehdollinen rangaistus otettiin käyttöön ja vähemmän syylliset päätettiin vapauttaa toistaiseksi, niin kuin sitten tapahtuikin.¹⁴² Sukikirjassaan Thesleff mainitsee ministerikautensa aikana vain saaneensa ”under sin ressort även fänglägren med krigsfångarna (85 000), ända till dess desse så småningom kvalificerats samt dömts av respektive domstolar”.¹⁴³ Thesleffin erottua valtiollisista toimistaan 27.11.1918 ja palattua keväällä 1919 Viipuriin ja W. Dippellin toimistoon hän tarttui tarmokkaasti myös Verlan sosiaaliasioihin. Tuolloin mm. uusittiin Verlan tehtaan eläkerahaston säännöt, seuratalo rakennettiin ja Thesleff lahjoitti tehtaan koululle stipendirahaston.¹⁴⁴

Kuvaa Verlasta rauhasana onnellana keskellä kuohuvaa maata täytyy siis pitää virheellisenä. Miten on näin ollen mahdollista, että tästä huolimatta kuva idyllisestä ja ristiriidattomasta Verlasta on luotu – ellei muualle, niin ihmisten mieliin? Vertailukohtia löytyy muista suomalaisista paikkakunnista ja niistä tehdyistä tulkinnoista. Esimerkiksi Jämsässä Jukka Rislakki tulkitsee vuoden 1918 muiston aiheuttaneen lamauttavan pelon vuosikausiksi. Vaikka paperityöläisten asema 1920-luvulla oli kurja, eivät jämsäläiset ryhtyneet työtaisteluun kertaakaan sisällissodan jälkeisinä vuosina. Valtakunnallisen lakon lähestyessä 1927, erotettiin lakkoon aikoneet Jämsänkosken tehtaalaiset. Sisällissodan jälkeen Sdp:n jäsenmäärä romahti paikkakunnalla, mutta vasemmisto korjasi silti vaalivoittoa. Ammattiosaston jäsenmäärä putosi kolmannekseen sotaa edeltäneistä luvuista. ”Synkeä luokkaviha” säilyi pitkään ja vuoden 1918 tapahtumista ei puhuttu – syyllisinä pidettyjä kartettiin ja vierastettiin. Vielä 1990-luvun alussa Rislakin aloittaessa tutkimustaan suosivat monet kertojista puhumaan ainoastaan nimettöminä.¹⁴⁵

142 Paavolainen 1971, 302–303 (sitaatti s. 302). Paavolaisen mukaan keskeisiä syitä vankien määrän vähenemiselle olivat nimenomaan valtiopäivien 18.5.1918 hyväksymä ja 20.6. vahvistettu laki ehdollisesta rangaistustuomiosta, jota voitiin soveltaa aina kolmen vuoden kuritushuonerangaistuksiin asti, sekä 28.6. senaatissa tehty päätös vaarattomiksi katsottavien vankien vapauttamista vankipassia vastaan odottamaan asiansa käsittelyä myöhemmin. Normaalien käytännön mukaan ehdolliset rangaistukset olivat olleet mahdollisia vain vuoden vapausrangaistuksiin asti. Ehdollisen tuomion saikin liki 40 000 vankia ja vankipassilaisten määrä kasvoi elokuun alkuun mennessä jo 15 000:en. Syyskuun puolivälissä vankien lukumäärä oli vielä noin 23 000. Noin 10 000 korkeintaan neljäksi vuodeksi tuomittua vankia tuli armahdetuksi ”korkeimman vallan haltijan” Svinhufvudin päätöksellä 30. lokakuuta. Seuraava, noin 6500:a vankia koskenut armahduspäätös tehtiin 7.12.1918. Paavolainen 1971, 117–119.

143 Tekijän suomennos: ”hallintonsa alle myös 85 000 vankia käsittäneet vankileirit, kunnes vangit vähitellen luokiteltiin eri ryhmiin ja tuomittiin vastaavissa tuomioistuimissa”. Thesleff 1925, 227.

144 TKU/TYKL KTL 842/4; Ilmonen 1933, 27, 29; Lemberg 22.3.2004.

145 Rislakki 1995, 12–13, 232–248, 257–258. Jämsän sisällissota olikin tavallisuudesta poikkeava: vaikka paikkakunta jäi rintamien muodostuttua yksiselitteisesti valkoisten puolelle, eikä siellä esiintynyt punaista terroria eikä muutakaan punakaartin toimintaa, laskee Rislakki sodan tappioiksi paikkakunnalla n. 170 henkeä, joista selkeästi valkoisia vain 13. Teloituksia toimeenpannut ryhmä oli

Tervakoskella taas vuoden 1918 on tulkittu olleen poikkeuksellisen verettömän ja tehdashistoriat ovatkin hehkutelleet konfliktin puuttumista noina muuten niin raskaina aikoina. Tarmo Koskisen siteeraamien Kerkkosen, Annalan ja Liljelundin historioiden mukaan Tervakoskella ei ammuttu laukaustakaan eikä yhtään väkival-
lan tekoa tehty, vaikka se kuului punaisten hallintoalueeseen. Keskinäisen äänes-
tyksen jälkeen työläiset päättivät jatkaa töitä tehtaalla ja jatkoivatkin häiriintymättä
sodan loppuun saakka. Insinööri Andersin meni saksalaisen ulaanirykmentin edes-
sä takuuseen Tervakosken miehistä ja kun yksi plutoonan päällikkö silti aiottiin
ampua, hän onnistui vielä pelastamaan tämänkin hengen puhumalla.¹⁴⁶

Verlan vuodella 1918 ja sen seurauksilla on yhtymäkohtia molempien tulkinto-
jen kanssa. Konkreettisella tasolla tilanne ei näyttänyt kovin hyvältä Verlan työläi-
sille 1920- ja 1930-luvuilla. Kuten Jämsässä, työväenliikkeellä oli vaikeuksia jatkaa
toimintaansa. Toisaalta Verlalla näyttää olleen yhteistä Tervakosken kanssa, molem-
mat tehtaasivat kun olivat toiminnassa vallankumouksesta huolimatta, eikä kummas-
sakaan tehdasyhdyskunnassa tehty veritekoja paikan päällä. Viljo Annalan lausunto
Tervakoskesta, kuinka ”muualla taisteltiin elämästä ja kuolemasta, siellä jatkui elä-
mä jokapäiväisen työn ja arkisen aherruksen merkeissä”¹⁴⁷ tuo mieleen kuvaukset
Verlasta.

Koskisen ja Annalan tutkimuksista käy ilmi, ettei tilanne Tervakoskellakaan ol-
lut kuitenkaan yksioikoinen: vaikka tehdaskylä itse säilyi väkivaltaisuuksilta, terva-
koskelaisia otti osaa sisällissotaan keskimäärin saman verran kuin muillakin paik-
kakunnilla ja heitä sai surmansa sekä sodan aikana että sen jälkeen. Se, että työvä-
enyhdistyksen toimi Napialassa, ei tehnyt sen tervakoskelaisista jäsenistä vähemmän
tervakoskelaisia. Myös Tervakoskella pidettiin kotitarkastuksia, vahdittiin, esiinnyt-
tiin uhkaavasti ja vietiin tehtaasivat tuotteita ja muita tarvikkeita, vaikka syy annettiin
usein ulkopaikkakuntalaisille. Kitkaa todella oli, ja tehdasyhteisyys joutui kriisiin ja
lamaantui muutamaksi vuodeksi sodan jälkeen. Koskisen mukaan Seurahuoneen
laajennustalkoista muodostui kuitenkin yhteisyyttä elvyttävä tekijä Tervakoskella ja
yhteisöharrastusten myötä eri sosiaaliryhmien yhteenkutoituminen jatkui. Vaikka
työrauha säilyi Tervakoskellakin sotien välisenä aikana miltei epänormaalin hyvin,
katsoo Koskinen tämän johtuvan vastakkaisista syistä kuin Jämsässä. Ei pelosta,
vaan niin kuin Koskinen asian ilmaisee: tehdas ikään kuin ”syleili” voimattomiksi
tehdasjohtoisen yhteisyyden vastavoimat protesteineen ja vaihtoehtoineen.¹⁴⁸

Verlan idyllisen kuvan taustalla piilee varmasti monia tekijöitä, joista yksi on se,
että Verla itse, kuten Tervakoski, on säästynyt leimautumasta ikävien muistojen ta-
pahtumapaikaksi. Päivittäin ei tarvinnut nähdä sorakuoppaa tai ladonseinää, jonka

paikkakunnalla tunnettu: Saaren Jallu (Hjalmar Saari) ja Rummin Jussi (Jussi From) saavuttivat
surullista kuuluisuutta koko maassa.

Rislakin tarkempien erittelyjen mukaan uhreista 50–54 oli murhattu Jämsässä, 20 muualla
Suomessa. 18–20 oli toispaikkakuntalaisia, jotka teloitettiin Jämsässä, jämsäläisiä punakaartilaisia
kaatui eri puolilla Suomea 18–19, valkoisia kaatui 13, 11 henkeä katosi, 2 tapettiin henkilökohtai-
sista syistä ja ainakin 39 kuoli vankileireillä. Rislakki 1995, 40, 219–225. Ks. myös Paavolainen
1967, 77–81.

146 Koskinen 1989, 165–167.

147 Annala 1950, 229.

148 Annala 1950, 228–230; Koskinen 1989, 164–170, 182; Koskinen 1993, 34.

luona tiedetään tuttujen kuolleen. Samoin kuin Tervakoskella, antoi sisällissodan suhteellisen rauhallinen kulku mahdollisuuden myöhemmin rakentaa yhteishenkeä uudestaan. Se ei sinänsä taannut me-hengen syntyä, mutta jätti oven auki siihen suuntaan. Jos Verlan työläiset eivät olleet ensimmäisinä Jaalan valkoisten mustalla listalla, eivät he kenties olleet myöskään kiivaimpien tai väkivaltaisuuksiin äityneiden punaisten joukossa. Korkein asema kylässä oli plutoonanjohtaja Martti Kajanderilla. Osaltaan haavojen umpeutumisesta ajan myötä kertookin Kajanderin myöhempi ura: 1924 hänet valittiin kunnanvaltuutetuksi, minkä jälkeen hän toimi lukuisissa eri kunnallisissa luottamustoimissa. Hän oli mm. Jaalan kansanhuollon johtaja koko sen toiminnan ajan ja 1950–1954 kunnanhallituksen puheenjohtaja. Ennen kuolemaansa hänelle myönnettiin mm. Maalaiskuntien Liiton hopeinen ansiomerkki.¹⁴⁹

Kuten Tervakoskella korostettiin vahinkoa tehneiden punaisten olleen ulko-paikkakuntalaisia ja Jaalassa syy verisistä tapahtumista annettiin Sulo Nykäselle, voitiin myös Verlassa sijoittaa syylliset kylän ulkopuolelle, eikä heidän kanssaan tarvinnut olla päivittäisessä kanssakäymisessä. Tämä tuntuu olleen yleistä myös muilla paikkakunnilla. Esimerkiksi ammattilaiset vierittävät Anne Heimon mukaan synn paikkakunnan korkeisiin teloituslukuihin vieraspaikkakuntalaisille, saksalaisille ja paikallisen suojeluskunnan päällikölle. Paikalliset teloittajat kuvattiin poikkeuksetta alkoholisoituneiksi, yksinkertaisiksi tai vammautuneiksi, jolloin heidät voitiin erottaa ”meistä”, kunnan ammattilaisista.¹⁵⁰ Jaalan suojeluskunta oli vahva kirkonkylällä ja siellä missä asui ”isoja isäntiä”, Valkealan suojeluskunnista taas Verlaa lähin oli Selänpäässä, mutta tehdasyhdyskunnassa ei niillä juuri ollut sijaa. Teloitusten epätasainen jakautuminen eri kylien kesken muistuttaa myös siitä, että kylien ja kunnan tapahtumat tulee erottaa toisistaan: vaikka Jaalan ja Valkealan sisällissotaa käsittelevät tilastot ovat melko synkeää luettavaa, on yksittäinen kylä voinut poiketa yleisestä linjasta, vaikkei ehkä täysin säästyä.

Samalla tavalla valkoisten puolella pyrittiin ongelmat sijoittamaan kylän ulkopuolelle ja tapahtumia myös vähäteltiin. Esimerkiksi myllärin ja sahanomistajan poika Eino Pukkila – sittemmin kommodori – arvioi muistelmissaan, että Verlasta ei saatu kovinkaan innostunutta joukkoa mukaan kaartiin, ”mutta tuumittiin silti, että olihan työväen puolustettava oikeuksiaan. Ja saihan torhakalla ainakin pudentella oravia. Ihmisiä ei sillä kuitenkaan aiottu tappaa.” Kun punakaarti piti ampu-maharjoituksiaan Verlassa, olivat kaartilaiset vastahakoisia tulemaan paikalle, eikä osumia tauluun juuri saatu.¹⁵¹ Pukkilan mukaan verilaiset pitivät ”yleisesti aseelliseen yhteenottoon ryhtymistä tarpeettomana”, eivätkä olisi ryhtyneet tihutyöhön missään vaiheessa, vaikka pelkäsivät Kuusankoskelta tai Voikkaalta tulevia rettelöitsijöitä. Ylipäänsä Verlassa ei ollut ”kiihkeätä ja murhanhimoista punakaartilaisainesta”, vaan siellä ”vallitsi vielä vanha ruukin patruunan istuttama nurkkapatri-

149 Kajanderista mm. *Etelä-Suomen Sanomat* 4.12.1964: *Martti Kajander +*; *Kuluttajan lehti* 18.12.1964: *Martti Kajander kuollut*; *Itä-Häme* 5.12.1964: *Kuolleita: Martti Kajander*.

150 Heimo 2000, 60, 64. Kuusankoskella syyllisyyttä esimerkiksi Kymmin Osakeyhtiön Gösta Björkenheimin teloituksesta ei sentään siirretty ulkopuolisille, mutta syy sodasta sysättiin jyrkille ja anarkisteille, mikä oli Mirja Turusen mukaan 1960-luvulla kerätyssä muistitiedossa sosialidemokraattien vakioselitys. Turunen 2005, 147.

151 Pukkila 2006, 85–87.

oottinen henki”. Katkeruutta esiintyi kuulemma vain niissä kolmessa perheessä, joissa sodan jälkiselvittely oli johtanut teloitukseen.¹⁵²

Oudon pitkälle menevä yhtäläisyys on myös Tervakosken Seurahuoneen korjauksella ja Verlan seuratalon rakentamisella pian sodan jälkeen. Jos rakentaminen Verlassa onkin vaikuttanut ilmapiiriin piristävästi kuten Tervakoskella, on sen vaikutus jäänyt harmillisen lyhyeksi isännän äänen muistutettua itsestään ja muutettua tilat todennäköisesti jo 1924 asunnoiksi työläisille.¹⁵³ Muistitieto kertoo myös, että työväenyhdistys ei sodan jälkeen enää saanut käyttää tehtaan tiloja kokoontumisiin.¹⁵⁴ Kymin Osakeyhtiö pyrki kehittämään Verlaa edelleen 1920- ja 1930-luvulla paitsi tuotannollisesti, myös yhdyskuntana esimerkiksi järjestämällä keitto- ja käsityökursseja sekä puutarhaneuvontaa. Monet paternalistisen huolenpidon piirteet säilyivät Verlassa. Samalla yhtiö pyrki tukityössään kuitenkin tukemaan ja synnyttämään tiettyä maailmankatsomusta, mistä selkeänä esimerkkinä oli esimerkiksi 50 % avustuksen myöntäminen työläisille porvarillisten lehtien tilaamiseen.¹⁵⁵ Loppujen lopuksi kyse on siis tulkinnasta: johtuiko esimerkiksi lakkoilemattomuus pelosta, kuten Rislakki tulkitsee, vai tehtaan ”syleilystä”, niin kuin Koskinen näkee asian. Luultavasti molemmat ovat oikeassa ja samalla väärässä.

Laajemmin sisällissodan kuvaan tutustuttaessa käy huomiota herättäväksi teollisuusyhtiöiden yhteinen tendenssi jälkikäteen joko sivuuttaa ikävät asiat, tai korostaa sopuisuutta ja hyvää yhteishenkeä paikkakunnalla. Esimerkkejä tästä ovat Verlan sisällissodan unohtaneen virallisen historian lisäksi mm. Kymin Osakeyhtiön vanhemmat tarinat ja lukuisat muut tehdasyhtiöiden tarinat, jotka käsittelevät kiusallista vuotta 1918 melko lyhyesti ja lähinnä valkoisten näkökulmasta. Samoin kuin Tervakosken kohdalla korostettiin olojen rauhaisuutta ja työväen yhteistyöhalukkuutta, muistaa myös esimerkiksi Ekmanin Nokian historia huomauttaa tehdasta kauan palvelleiden työläisten suhtautuneen ”epäillen äärimmäisyysaineiden vihan oppeihin” ja työmiesten – erityisesti vanhempien – tulleen pakotetuksi kaartiin vastoin tahtoaan. Paikallisen tehdasyhdyskunnan rauhaisuutta on päivitelty ja annettu sille samantapaisia selityksiä kuin Tervakoskella ja Verlassa: sodan aikana ei tapahtunut vakavia terroritekoja, vanhat kaunat puuttuivat, valkoiseen terroriin syyllistyivät ulkopaikkakuntalaiset, paternalistinen hallintatapa ja kulttuurin siteet loivat yhteisyyttä.¹⁵⁶

Tehtaanpatruunoista on historiankirjoituksessa löydetty valkoisten väkivallantehtojen vastapainoksi myös toisenlaista käytöstä: Valkeakoskella toimitusjohtaja Candelinin taloa vartioivat punakaartilaiset, etteivät muualta tulevat kaartilaiset voisi vahingoittaa häntä. Vallan vaihduttua Candelin joutui pian eroamaan tehtävästään valkoisen kenttätuomioistuimen puheenjohtajana, koska häntä epäiltiin salapunaakaartilaisuudesta, kun hän miltei poikkeuksetta julisti tutkittavat syyttömiksi. Karkkilassa valkoisten toimintaa julkisesti arvostelleesta tehtaanjohtaja pa-

152 Pukkila 2006, 97, 110, 114.

153 VH 4/3; WA Prod Ritningar Akt 101.

154 TKU TYKL KTL 842/15.

155 Polin 1932, 56, 188; haastatteluista ks. esim. VH 22/5.

156 Ekman 1930, 167–172; Hoving 1947, 227–247; Annala 1950, 228–235; Ahvenainen 1972, passim; Talvi 1979, 427–434; Koivuniemi 2000, 130–133.

Mylläri Anton Pukkila perheineen. Vaikka Pukkila liittyi sodan jälkeen paikalliseen suoje-luskuntaan, hän kieltäytyi kantamas-ta asetta. Kylän muistitiedossa hän esiintyy usein sovintoa rakenta-neena hahmona. Kuva: Eija Irolan kokoelma.

roni Hjalmar Linderistä tuli liki myyttinen hahmo, vaikka häneen oli suhtauduttu ennen sotaa työväenliikkeen piirissä lähinnä kielteisesti. Lielahden patruuna sai paikkakuntalaisten hyväksynnän hakemalla punakaartilaisia vankileiriltä takaisin kotiin. Marttyyrikuunu annettiin ainakin valkoisten toimesta taas Kymiyhtiön Gösta Björkenheimille, joka pyrki viimeiseen asti sovinnollisuuteen, myöntyi vaatimuksiin ja uskoi selvittävän ilman väkivaltaisuuksia, mutta tuli kuitenkin teloitetuksi huhtikuun lopussa.¹⁵⁷

Aiemmin negatiivisena esimerkkinä mainitussa Jämsässäkin on erotettava toisistaan Jämsä ja Jämsänkosken tehdasyhdyskunta. Antti Tuurin mukaan Jämsänkoskella teloitettiin 1918 ”vain” yhdeksän punaista ja Jämsässä 71.¹⁵⁸ Paternalistinen perheenomaisuus ja yhdyskunnan järjestäminen hierarkkiseksi ja tuotannon kannalta rationaaliseksi kokonaisuudeksi ovat saattaneetkin olla osaltaan vähentämässä mielivaltaisia tekoja ja poikkeusyksilöiden merkitystä. Tehtaalaisia kuoli usein kuitenkin myös itse yhdyskunnan ulkopuolella.

Syntipukkien sijasta paikallisista valkoisista löydettiin Verlassa jopa jonkinlaisia ”paikallisia sankareita” kuten mylläri Pukkila. Samoin tarinoissa esiintyy punaisen puolen ihmisiä, jotka ovat varoittaneet, auttaneet tai suhtautuneet ymmärtäväisesti tuntemiinsa valkoisiin. Näiden ”välittävien henkilöiden” toiminta teki sovinnon entisten punaisten ja valkoisten välillä moraalisesti hyväksyttäväksi niin, ettei kummankaan osapuolen tarvinnut tuntea pettäneensä läheisiään ja asiaansa. On myös huomionarvoista, kuinka muistot näyttävät kehittyvän kaksijakoisiksi tai esiintyvät pareittain: mies teloitetaan mutta vaimo pelastuu, mies teloitetaan mutta hänet olisi haluttu pelastaa, mies on liian heikko mennäkseen kotiin mutta häntä aute-

157 Tuuri 1999, 210–215; Randell 1987, 188; Rentola 1992, 674, 685–687. Mirja Turusen mukaan Björkenheimin kuolema järkytti ja puhutti kuusankoskelaisia pitkään ja Korian teloitukset olivat ylipäänsä kiusallinen asia paikkakunnan työväenliikkeelle. Veriteoista syytettiin anarkisti- ja huligaaniaineiksi. Turunen 2005, 146.

158 Tuuri 1999, 211.

taan, mies toimii ilmiantajana mutta ei hyödy teostaan. Nämä tarinat ovat selvästi yhteisyyttä rakentavia, sovintoa hakevia tarinoita.

Ulla-Maija Peltonen onkin todennut, että koska laki ei rankaissut valkoisia rikoksentehtäjiä, kehittyi uskomusperinne, jonka mukaan paha sai kuitenkin palkkansa ja tekijää kohtasi yliluonnollinen rangaistus.¹⁵⁹ Tarinan lopusta tulee tärkeämpi kuin sen onnettomasta alusta ja se antaa vastapainon, jota tarvitaan päivittäisen yhteiselämän jatkamiseen ja myöhemmin yhteishengen luomiseen.

Sen lisäksi, että syntipukit löydettiin kylän ulkopuolelta, sodan kauheuksista voitiin puhua sijoittamalla ne muihin paikkoihin ja muiden ihmisten elämään. Studebakerin tehdasta Yhdysvalloissa tutkinut John Bodnar totesi ihmisten toimivan näin traumaattisten tapahtumien yhteydessä. Studebakerin tehdas suljettiin 1960-luvun alussa ja monet joutuivat työttömiksi, mutta myöhemmin näistä ajoista kerrottaessa sijaitti varsinainen tuho ja kaaos aina muiden ihmisten elämässä, ei omassa.¹⁶⁰ Verlan yhteydessä tätä suhtautumistapaa heijastavat tarinat muualla ja muille tehdyistä hirmutöistä ja esimerkiksi Ilmosen kirjoittama historia, jossa sisällissodasta puhuttaessa heti alkuun huomautetaan, että ajasta ”ei kuitenkaan tullut Verlan tehtaalla yhtä raskas kuin Kymenlaakson suuremmissa tehdasyhdyskunnissa.”¹⁶¹ Samoin esimerkiksi Eino Pukkila vertaa muistelmissaan Verlaa tietoihinsa Kouvolasta ja koulukaupungistaan Lappeenrannasta.¹⁶² Näin ympäristö tuli apuun muistojen käsittelyssä: tapahtumat Jaalan kirkonkylällä, Kuusankoskella ja Voikkaalla, Kouvolassa tai Lappeenrannassa antoivat vertailukohdan, jota vasten omia kokemuksia voitiin ”suhteellistaa” ja vähätelläkin: vähitellen uskoa, ettei mitään niin kovin paha tapahtunutkaan.

Kaikkein tärkein tekijä tapahtumien unohtumisessa ja idyllisen yhteisökuvan rakentamisessa lienee kuitenkin ollut aika ja uudet sukupolvet, jotka vähitellen kadottivat oman kosketuskohtansa sisällissodan tapahtumiin. Etenkin muualta tulleilta, kuten tehtaan julkisuuskuvaa rakentaneilta toimihenkilöiltä, puuttuivat ensikäden tiedot tapahtumista. Vaikka vanhat asetelmat periytyvät usein sukupolvien eteenpäin, ovat ne koko Suomessa lientyneet hyvinvointivaltion rakentamisen ja sosiaalisten erojen pienentymisen myötä. Vuosituhannen vaihteen ihminen voi unohtaa mitään ristiriitoja olleenkaan ja rakentaa yhdyskunnalle mieleisensä auvoisen menneisyyden, ellei muunlaista tietoa ole saatavilla.

159 Peltonen U-M 1996, 223. Jukka Rislakki on todennut, että mistään ei kuule Jämsässä niin paljon tarinoita kuin pahamaineisen Jalmari Saaren kuolemasta, joka oli tapaturmainen ja kivulias. Saari putosi riihen parresta kiukaan ja seinän väliin niin että kylkiluut lävistivät keuhkon ja hän sai palovammoja. Hän oli loukussa koko yön ja vasta seuraavana aamuna löydettiin, vietiin sairaalaan ja heitti henkensä. Rislakki 1995, 250.

160 Bodnar (1989) 1990, 91–92.

161 Tiden ”blev dock ej på Werla bruk så svår som på större brukssamhälle i Kymmenedalen”. Ilmonen 1933, 45. Hirmutarinoista Verlassa tunnetaan esim. jopa lehteen päässyt kertomus nuoresta raskaana olevasta Jaalan naisesta, jolle oli luvattu kyyti sairaalaan, mutta joka olikin matkan varrella julmasti teurastettu, jopa sikiö silvottu. Myöhemmin kerrottiin, ettei tekoon syyllistynyt isäntäkään päässyt syyllisyydestään: hänen hevosensa kieltäytyi sen koommin kulkemasta tuon paikan ohi. Ks. esim. *Vapaa Sana* 20.9.1920: *Valkoinen terrori Jaalassa, Pöyristyttäviä ihmisteurastuksia tapahtunut* TA Vuoden 1918 arkisto 323.2 kansio 35; VH 6/1.

162 Pukkila 2006, 82, 99–104, 198 ja passim.

VALKOISESSA SUOMESSA

Valkealassa ensimmäiset ja ainoat ennen sisällissotaa perustetut suojeluskunnat olivat Kouvolassa ja Kymintehtailla.¹⁶³ Jaalaan taas ei siis perustettu suojeluskuntaa lainkaan ennen sotaa. Rintaman yli pohjoiseen paenneista valkoisten miehistä muodostettiin huhtikuun puolivälissä 1918 Sulo Nykäsen johdolla Jaalan lentävä osasto, joka ansioitui pääosin valtaamalla kotikuntansa takaisin. Virallisesti joukko-osasto pysyi kasassa toukokuun 24. päivään asti, jolloin se hajotettiin päämajan käskyn voimalla.¹⁶⁴ Muistitiedon mukaan Jaalan suojeluskunta perustettiin jo samana päivänä, kun valkoiset olivat tulleet kirkonkylään. Kirkkoherra Palmunen kirjoittaa: ”Vaan kohta kun vapauden päivä, huhtikuun 30:nä, koitti, perustettiin kirkonkylässä Jaalan suojeluskunta, joka edelleen on olemassa ja johon jäseniä kuuluu yltympäri seurakuntaa 120 miestä.” Jaalan suojeluskunnan ensimmäisenä paikallispuhullikkona toimi Antti Lemminkäinen – Nykänen itse julkaisi lehdessä kiitoksensa Heinolan ja Jaalan asukkaille saamastaan avusta sodan aikana ja poistui näyttämöltä liittyen myöhemmin Viron vapaussotaan.¹⁶⁵

Jaalan suojeluskunnan alaisuuteen perustettiin aluksi myös Verlan tehtaan suojeluskunta, jonka tehtäviin kuului heti sodan päättymisen jälkeen ainakin vahtia Verlan siltaa. Ikävä kyllä Verlan suojeluskunnan myöhemmistä vaiheista ei juuri ole säilynyt tietoa. Muistitieto ei useimmiten tunne sellaista olleenkaan ja 1930-luvun Jaalan suojeluskunnan vuosikertomuksissa ei Verlan kyläosastoa esiinny. Todennäköisesti tehdasyhdyskuntaan syntynyt osasto on ollut liian pieni jaksakseen pitää yllä toimintaa ensi innostuksen jälkeen ja kuntaraja on tuonut asiaan oman hankaluutensa. Paikkakuntalaiset ovat kuitenkin voineet jatkaa toimintaansa esimerkiksi läheisen Pyörylän kylän osastossa, joka jatkoi toimintaansa ilmeisesti aina suojeluskuntien lakkauttamiseen saakka. Myös Selänpään suojeluskunta on ollut verlalaisille avoinna. Se oli perustettu toukokuun alussa 1918 ja kuukautta myöhemmin siinä todettiin olevan jäseniä 95.¹⁶⁶

Vaikka Verlassa ei pian enää toiminut omaa suojeluskunnan osastoa, oli ilmeistä kenen puolella vuonna 1922 Kymin Osakeyhtiön omistukseen siirtyneen tehtaan

163 VKA Väinö Vaaran arkisto. Vapaussota-käsikirjoitus A 25, 13–14.

164 KA VapSA 214b/Jaala. Nykänen kertoo tavanneensa Puumalan lentävissä toimiessaan Heinolan metsistä Jaalan valkoisia ja ryhtyneensä kouluttamaan näitä. Jaalan lentävät perustivat itsensä 12.4.1918 ja kaksi päivää myöhemmin tälle saatiin virallinen valtuutus eversti Londén käskykirjeen muodossa. Jaalan lentävien varsinainen toiminta alkoi 15.4. Ibid.. Katso myös Paavolainen 1967, 262.

165 SARk Vapaussodan historian komitea. Papiston kertomuksia. H 1522 C4 C III 5 (Jaala); KA VapSA 214b: suojeluskunnan luettelo; Degerth 1929, 212, Seppä, 27 (V.J. Penttalan kertomaa); Salminen 2004, 253. Esko Salmisen mukaan Nykäsellä oli keskeinen tehtävä Tartossa helmikuun alussa 1919 perustetun eteläisen rintama-alueen tiedustelujohtajana, mistä hän sai kiitosmaininnan suomalaisten vapaaehtoisjoukkojen päälliköltä Martin Wetzteriltä.

166 VKA Väinö Vaaran arkisto C58 Selänpään suojeluskunnan kirjejäljennöksiä MM: paikkakuntakatsaus 7.6.1918 (Verlan siltaa kerrotaan vartioivan sikäläisen sk:n); SARk Sk 755 (Jaala) vuosikertomukset ja tilikertomukset 1934–1940. Neljä tilallista/talollista pyysi töihin vankileiriltä neljää miestä. Pyytäjien luotettavuuden takasi Verlan tehtaan suojeluskunta (allekirjoittaneet Tyko Kronholm ja Anton Pukkila), ja ”Että Verlantehtaalla oleva Suojeluskunta on Jaalan paikallisen esikunnan alainen ja pätevä vastaamaan sitouksestaan” todisti taasen Jaalan suojeluskunnan päällystö. KA VRO 75/459. Ks. myös Pukkila 2006, 120 ja passim.

johdon poliittiset sympatiat olivat: tehdas otti 1920–1930-luvuilla tavakseen tukea paikallista suojeluskuntatoimintaa yleensä vuotuisella 5000 mk avustuksella.¹⁶⁷ Suojeluskuntien rahallinen tukeminen oli yleistä tehdasyhdyskunnissa maailmansotien välisenä aikana. Niiden lisäksi metsäteollisuusyhtiöt tukivat myös valtakunnallisella tasolla esimerkiksi lapuanliikettä ennen sen radikalisoitumista ja jonkin aikaa myös Isänmaallista Kansanliikettä. Suomen poliittisista puolueista päävastustajiksi katsottiin maailmansotien välisenä aikana yleensä maalaisliitto ja sosiaalidemokraatit, kun taas esimerkiksi Kokoomusta, Edistyspuoluetta ja Ruotsalaista Kansanpuoluetta tuettiin.¹⁶⁸

Verlan työväenyhdistys – kuten muutkin Jaalan ty:t – katosi sodan jälkeen tilastoista ja perustettiin uudelleen vasta jatkosodan jälkeen vallinneessa uudessa poliittisessa tilanteessa. Samoin kävi Verlan tehtaan ammattiosastolle, joka jäi mullistusten jälkeen ”nukkumaan” ja heräsi uudelleen vasta 1944.¹⁶⁹ Ammatilliseen toimintaan osallistuminen olikin saanut vuoden 1918 jälkeen voimakkaammin poliittisen leiman kuin ennen ja jäsenyys saattoi jopa vaarantaa työpaikan. Prosessiteollisuudessa kuten paperiteollisuudessa työnseisaukset olivat erityisen haitallisia, eivätkä alan työnantajat suostuneet sotien välisenä aikana tunnustamaan työehtosopimuksia tai ammatillisia järjestöjä. Toiminta näyttää työnantajien kannalta tulokselliselta, sillä ajanjaksolla 1918–1944 käytiin paperiteollisuudessa yhteensä vain neljä työtaistelua. Liiton piirissä oli esimerkiksi 1920 vain kaksi paikallista lakkoa, kun muilla aloilla oli lakkotaisteluja enemmän kuin kertaakaan ennen jatkosodan päättymistä. Järjestäytyneiden paperityöläisten määrä ei noussut 1930-luvulla kertaakaan edes edellisen vuosikymmenen heikoimman vuoden tasolle.¹⁷⁰

Kymin Osakeyhtiön perustettiin kesällä 1918 työhönottotoimisto, jonka tehtävänä oli valvoa, ettei työläisten joukkoon pääsyt ”yhteiskuntaa mullistavia aineksia”. Yhtiöllä oli käytössään 1920- ja 1930-luvulla nk. mustia listoja työläisistä, joita ei heidän ideologiansa tähden otettu yhtiön palkkalistoille. Kymin Oy ei kuitenkaan ollut ainoa, joka toimi näin.¹⁷¹ Esimerkiksi Yhdysvalloissa monet suurista hy-

167 Sark Sk 755 (Jaala): vuosikertomukset ja tilikertomukset 1934–1940; WA Dir Protokoll Bolagstämman Ca:2; ptk:t 13.4.1928, 25.4.1929 vuosikertomuksineen ja passim; WA Dir Protokoll Styrelse och Bolagstämman Ca:3; ptk 21.3.1931, 2.3.1933 ja passim.

168 Häggman 2006, 37–43, 50–55, 211. Yksittäisistä tehtaiden tukemista suojeluskunnista ks. myös esim. Polin 1932, 151–153; Koivuniemi 1997, 262; Kettunen 2002, 288. Esimerkiksi lapuanliikkeen talonpoikaismarssin (1930) järjestelykuluista vastasivat ainakin Kymiyhtiö, Yhtyneet Paperitehtaat, Kaukas ja Ahlström. Viimeistään Ståhlbergin muilutuksen ja Mäntsälän kapinan yhteydessä metsäteollisuus kuitenkin otti etäisyyttä liikkeeseen. Maalaisliiton kanssa alettiin rakentaa suhteita pian 1930-luvun puolivälin jälkeen ja saman vuosikymmenen lopulla metsäteollisuus joutui muuttamaan suhtautumistaan myös sosiaalidemokraatteihin, sillä he olivat avainpohjoismaiseen yhteistyöhön. Häggman 2006, 50–58.

169 TA Kymen läänin sos. dem. piiri /tilastotietoja; PL Kirjeenvaihto Da 82: kirje 2.1.1945.

170 Kalela 1981, 93, 101–104, 124–126, 154; Häggman 2006, 190, 200, 207, 215–216, 220 ja passim. Vaihtelu puunjalostusteollisuudenkin sisällä oli suurta, esimerkiksi sahateollisuus oli levottomimpia aloja. Häggman 2006, 215–216.

171 Polin 1932, 151–152, 207; Kalela 1981, 117; Immonen 1996, 215; Tuuri 1999, 273; Häggman 2006, 225. Vastaavasti suojeluskunnan tai lottien jäsenyydestä saattoi taas olla hyötyä tehtaalle pyrittäessä. Ks. esim. Koivuniemi 1998, 52; Talvisto 1997a, 660. Voikaan tehtaan isännöitsijä Alvar Brejlin oli myös paikallisen suojeluskunnan johtohahmoja ja edusti myös Kymenlaaksoa Suomen Lukon ylimmässä johdossa. Ibid, 656.

vinvointikapitalisteista pyrkivät murskaamaan ammattiyhdistykset kokonaan, ja segmentalistien hallitsemassa teräs- ja metalliteollisuudessa järjestäytymisaste oli esimerkiksi 1933 vain noin 14 %.¹⁷² Suomessa tehtiin useilla paperitehtailla 1920-luvulla nk. orjakontrahteja, joissa työntekijä sai palkanlisää sitoutuessaan olemaan liittymättä ay-liikkeeseen. Allekirjoittamisen syynä ei kuitenkaan aina ollut vain lisätulo, vaan myös pelko työpaikan menetyksestä, jos sopimusta ei allekirjoitannut.¹⁷³ Verlassa ei varsinaisia tietoja tällaisesta ole, mutta joidenkin kyläläisten huhutaan muuttaneen pois paikkakunnalta pian sodan jälkeen syistä, jotka liittyivät työväenaatteeseen ja sodan asetelmiin.¹⁷⁴

Suojeluskunta-avustuksen lisäksi Verlan tehtaan johdolla oli jonkin asteiset henkilökohtaiset siteet paikalliseen suojeluskuntaan. Esimerkiksi 1919 ja 1921 isännöitsijä Hjalmar Andersin ja kasööri Edvard Eliksin oli valjastettu Jaalan suojeluskunnan tilintarkastukseen ja ainakin yksi tehtaan mestareista kuului jonkin aikaa suojeluskuntaan. Myös seuraava tehtaan paikallisjohtaja Bruno Breitenstein katsottiin Jaalan suojeluskunnan jäseneksi, vaikka hänellä ei ollut siellä ilmeisesti toimia, eikä hänen poikansa muista isän kuuluneen järjestöön. Jäsenyys on voinutkin olla lähinnä muodollisuus.¹⁷⁵ Verlan tehtaan onnistuikin ilmeisesti säilyttää suojeluskunta-avustuksistaan huolimatta jonkinlainen neutraliteetti ja esimerkiksi tehtaan paikallisjohtajaa agronomi Breitensteiniä on kuvattu ”epäpoliittiseksi” henkilöksi.¹⁷⁶

Suojeluskuntatoiminnan rinnalla toimi esimerkiksi Jaalan kirkonkylällä ja lähinnä tehdasyhdyskunnan ulkopuolella myös Lotta Svärd -järjestö, jossa mukana oli muutamia Verlan kylässä asuneita, kuten opettajattaret ja pienviljelijäperheen naisia. Yleensä lotat samoin kuin suojeluskunta pysyivät kuitenkin vieraana järjestönä suurimmalle osalle yhdyskunnan asukkaita.¹⁷⁷ Jo puvuilla oli voimakas symboliarvo, niitä kantamalla tunnustauduttiin ja leimauduttiin tietyn aatteen kannattajiksi. Lottiin ja suojeluskuntaan liittyminen oli raja, jota työväenluokkaan identifioituva ei hevin ylittänyt.

Esimerkiksi ”Maija” oli työväenperheestä, mutta ystäväystynyt opettajattaren tytären kanssa ja ihaili tämän pikkulotta-pukua kovasti. Lottiin liittymisestä ei ollut kotona puhuttakaan, vaikka tytöille politiikalla ei ollut juuri tuon taivaallisen merkitystä, puku vaan oli hieno... Sota-aikana sitten, kun sotilaita oli majoitettu paljon Verlaan, lotat pitivät kahviota yhdessä kasarmin kulmahuoneessa ja kerran Maija päätti mennä sinne ystävätärtään auttamaan. Tytöt olivat hyvin saman-

172 Swenson 2002, 54, 145 (prosentit) ja passim. Samaan aikaan kuitenkin hiilikaivoksissa ja vaatetusteollisuudessa esiintyi työehtosopimista ja järjestäytymisaste oli jopa 62 ja 69 prosenttia. Vastaavasti Ruotsissa työväenliike ”kesytettiin” esimerkiksi suurten työsulkujen avulla sopivaksi yhteistyökumppaniksi työnantajille. Ibid, 78, 84, 145 (prosentit) ja passim.

173 Kettunen 1986, 134–135.

174 VH 22/18.

175 SArk Sk 755/3 Jaalan sk:n ptk:t 4.1.1919 ja 30.1.1921; Henkilökortisto hakemistoineen Sk 821/9; VH 30/6; TKU TYKL KTL 780/18.

176 VH 6/1: VH 30/3,5. Myös työväenyhdistyksessä ja sosialidemokraattien kunnanvaltuutettuna toiminutta kirvesmies Matti Mustosta arvelaan silloisen tehtaan johdon miltei suojelleen menettämästä työpaikkaansa. VH 14/2. Mustonen ei lienkään ollut sekaantunut punakaartin toimintaan, mutta toisaalla jo pelkkä poliittinen toiminta olisi voinut olla irtisanomisperuste.

177 VH 4/9; VH 11/4.

kokoiset, joten Maija lainasi ystävättärensä toista pukua. Ei siellä kauaa oltu, mutta joku oli jo ehtinyt Maijan nähdä ja kertonut tämän isälle, että siellä se teidän tyttökkin on. Tapauksesta syntyi oikea pikku myrsky ja Maija muistaa sen ainoana kertana, kun hän oli saada oikein kunnolla selkäänsä.¹⁷⁸

Tehdas rakensi Verlaan seuratalon kokoontumispaikaksi ilmeisesti 1919, mutta jo muutaman vuoden kuluttua (1923–1924) se päätettiin muuttaa työläisten asunnoiksi, jolloin kyläläiset olivat jälleen ilman kokoontumispaikkaa. Asunnoista varmasti olikin pula, eikä Kymiyhtiö yleisen politiikkansa mukaan rakentanut enää uusia työsuhdeasuntoja 1920-luvun puolivälistä 1940-luvun puoliväliin saakka. Silti ei voi täysin välttää ajatusta, että päätöksen taustalla on voinut olla myös politiikkaa. On kenties kuvaavaa, että tehtaan paikallisjohtajan pojan puheessa seuratalo kulkee helposti työväentalon nimellä. Talo palautettiin jälleen alkuperäiseen käyttöönsä vasta 1948, jolloin kylään rakennettiin kaksi uutta kasarmityyppistä asuintaloa.¹⁷⁹

Toisin kuin Rislakin esittämässä Jämsänkosken tapauksessa, Kimmo Rentolan tutkimassa Karkkilassa kommunistit nousivat pian sisällissodan jälkeen suurimmaksi puolueeksi. Tilastollisissa tutkimuksissa on esitetty, että kommunistien kannatus olisi sisällissodan jälkeen yleensä ollut suurinta siellä, missä valkoinen terrori oli vähäisintä, sillä kovien otteiden kunnissa radikaalit saivat surmansa. Muitakin selityksiä kuitenkin on. Esimerkiksi Karkkilassa kommunistien vahvuutta selittää nuoremman ja radikaalimman sukupolven nousu vaikuttajiksi, kommunistien toiminnan kulttuurinen yhteys vanhaan työväenliikkeeseen sekä paikkakunnan pienviljelijöiden liittyminen vasemmistososialistien riveihin. Nk. korpikommunistit olivat suhteessa radikaalimpia kuin itse ruukkiyhdyksunnan työväki keskimäärin.¹⁸⁰ Siihen, ovatko paikkakunnalla sittemmin hallinneet kommunistit vai sosialidemokraatit on vaikuttanut toki monia muitakin tekijöitä. Pauli Kettunen on esimerkiksi todennut kommunistien saaneen usein enemmistön paikkakunnilla, joilla on paljon sesonkiloonteista työtä, joilla on useampia eri yrityksiä ja joilla työnantajan asema eroaa jyrkästi työntekijöistä. Sosialidemokraatit puolestaan ovat päässeet enemmistöön esimerkiksi yhden tehtaan hallitsemilla paikkakunnilla ja paikkakunnilla, joilla on edustuselimä, joihin he voivat osallistua.¹⁸¹

Verlassa punaisten tappio näyttää heti sisällissodan jälkeen melko täydelliseltä ja työväki nujerretulta, mikä kyllä voi johtua osin paikkakunnan pienuudesta. Valkoisilla ei kuitenkaan ollut hegemoniaa sisällissodan jälkeisessäkään Verlassa. Kuten Natalie Zemon Davis sanoo, ”jokaiselle modernisaatiokertomukselle, jossa paasto tuhoaa karnevaalin, on vastakertomus, jossa paasto ja karnevaali jatkavat uusin pelisäännöin ikuista taisteluaan”.¹⁸² Verlakin pysyi tehdasyhdyskuntana, työväen valtakuntana, vaikka pinta näyttäisikin muuta. ”Isot isännät” asuivat muualla,

178 VH 22/9; ks. myös esim. VH 13/5; VH 23/8.

179 VH 30/3, 5; VH 4/3; TKU TYKL KTL 842/15; WA Fast Byggnader och bostäder, försäkringsvärdering: vakuutustiedot 15.7.1955; WA Prod Ritningar akt 101; *Kymi-yhtymät 4/* 1948, 55–56; 4/1949; 41–42. Kymin Osakeyhtiön asuttopolitiikasta Kaitalehto 1997, 299.

180 Rentola 1992, 690, 812, 817–819, 876.

181 Kettunen 1986, 486–487, 541–542.

182 Davis 1996, 10.

suojeluskunnat toimivat muualla ja vaikka näillä olikin oma vaikutuksensa, elämä jatkui omaa menoaan.

Joulukuun 17. päivänä 1922 perustettiin Verlan sos. dem. Työläisnuoriso-osasto, jonka toiminnasta on ikävä kyllä säilynyt vain vähän tietoja. Perustavassa kokouksessa jäseniksi liittyi heti ”vain” 12 verlalaista, vaikka pöytäkirja kertoo läsnä olleen yli 30 henkeä.¹⁸³ Risto Alapuro on todennut saman ilmiön sisällissodan jälkeisessä Huittisissa. Vaikka kiinnostuneita ja kuulijoita olisi ollut paljonkin, pidettiin työväenyhdistyksen jäsenyyttä vahvempana kannanottona kuin ennen, eivätkä kaikki kirjoittautuneet jäseniksi.¹⁸⁴

Joitakin väläyksiä nuoriso-osaston toiminnasta on saavutettavissa vuosien varrelta. Rekisteröinnin yhteydessä 1923 kirjoitettiin osastosta Suomen Sosialistiseen Työläisnuorisoliittoon: ”Muuten alku on hyvä osastomme toiminnalla osastomme jäsenmäärä on 60. ja ensi iltamilla loppiaisena kookimme tuloja Bruttonimittäin yli 2.000:-mrk. joka oloihin verraten oli hyvä tulos.” Vappuna 1923 vietettiin Selänpään työväentalolla yhteistä vappujuhlaa sikäläisen ty:n kanssa. Juhlaan pyydettiin liitosta puhujaa. Yhdistys hankki 1926 oman tontin, jolle ilmeisesti suunniteltiin työväentaloa, mutta ensiksi sinne rakennettiin tanssilava.¹⁸⁵

Myös nuoriso-osaston johtokunnan kokoonpano on selvillä sen perustamisvuodelta. Johtokunnan puheenjohtaja oli (prässimies) Mikko Tuominen ja muina johtokunnan jäseninä toimivat (sekatyömies) Martti Kajander, P. Kolkka (nimikirjoitus epäselvä), Vilho Mäkinen, (prässimies) Einar Ojanen, (kiillottaja) Mandi Tolska ja (massakarhu) Lempi Mustonen. Perustavan kokouksen pöytäkirjan kirjoitti puuseppä Anton Oksanen ja kokouksen avasi Emanuel Ukko.¹⁸⁶ Yhdistys siis jatkoi vanhan työväenyhdistyksen perinnettä rekrytoimalla johtokuntaansa sekä miehiä että naisia. Sen sijaan ammattimiehet kuten sepät ja kirvesmiehet näyttävät antaneen ”tavallisille” tehtaalaisille tilaa johtokunnassa.

Vuoden 1929 jälkeen Verlan sos. dem. nuoriso-osaston toiminnasta ei löydy arkistotietoja ennen kuin vuodelta 1955, jolloin työväentalotontti lahjoitettiin 1948 perustetulle Verlan sosialidemokraattiselle työväenyhdistykselle.¹⁸⁷ Nuoriso-osaston toiminta lienee paineesta huolimatta kuitenkin jatkunut ainakin jossain muodossa. Kertojasta riippuen yhdistyksen toiminta voidaan muistaa 1930-luvulla hyvinkin vilkkaana tai liki olemattomana. Tällöin puhutaan vain yksinkertaisesti työ-

183 TA 329.5 HB10 Kymen läänin sos. dem piiri 1941–1966. Lakkautetut ja eronneet yhdistykset: Werlan sos.-dem. Työläisnuoriso-osasto ry. Ptk 17.12.1922 ja sopimuskirja yhdistyksen perustamisesta 17.12.1922. Näistä kahdestatoista ilmeisesti kaksi oli naisia.

184 Alapuro 1995, 236–239.

185 KAA SSNL Saapuneet kirjeet. Osastojen kirjeet 1924. E 23: kirjeet 21.1.1923 ja 17.4.1923; TA 329.5 HB 10 Kymen läänin sos. dem piiri 1941–1966. Lakkautetut ja eronneet yhdistykset: Werlan sos.-dem. Työläisnuoriso-osasto ry: kauppaakirja 22.4.1926; VH 6. Vuonna 1955 Nuoriso-osasto lahjoitti omaisuutensa Verlan Sos.-Dem. Työväenyhdistykselle, jolloin myös tontti vaihtoi omistajaa.

186 TA 329.5 HB10 Kymen läänin sos. dem piiri 1941–1966. Lakkautetut ja eronneet yhdistykset: Werlan sos.-dem. Työläisnuoriso-osasto ry. Ilmoitus yhdistysrekisteriin 10.1.1923 sekä ptk 17.12.1922 § 3. Suluissa olevat ammattinimikkeet Verlan tehtaan palkkaluettelosta. Lajittelija Tolskan etunimi on palkkaluettelossa tosin Manda. WA Pers Ka:26 16.–31.7.1923.

187 KAA SSNL Saapuneet kirjeet. Osastojen kirjeet 1929. E27; TA 329.5 Kymen läänin sos. dem. piiri 1941–1966. Lakkautetut ja eronneet yhdistykset. Verlan sos. dem. työläisnuoriso-osasto ptk 27.2.1955. Verlan yhdistys ei ole 1920-luvulla virallisesti lakkautettujen joukossakaan.

väenseurasta – nuoriso-osasto -nimike on jo unohtunut. Konkreettisia muistoja siihen liittyen on säilynyt kuitenkin hyvin vähän.¹⁸⁸ Silti tehtaan työntekijät jatkoivat omaa, tehtaan johdon tahdosta riippumatonta, toimintaansa tehdasyhdyskunnassa.

Nuoriso-osaston toiminnan lisäksi Verlan työntekijät aktivoituivat kunnallispolitiikassa. Kirvesmies Matti Mustonen Verlasta oli Jaalan kunnanvaltuuston jäsenenä ainakin 1920-luvun alkupuolella. Myöhemmin mm. Martti Kajander ja Yrjö Tuominen istuivat samaisessa valtuustossa sosialidemokraattien edustajina.¹⁸⁹ Sosialidemokraattisen työväenliikkeen kehityksessä olikin 1920-luvulla Pauli Kettusen mukaan nähtävissä maanlaajuisesti painopisteen siirtyminen kylän ja yksittäisen työväenyhdistyksen tasolta kunnalliselle tasolle. Samoin Risto Alapuron mukaan Huittisissa politiikka kehittyi edustukselliseen suuntaan ja vaikuttamisen painopiste siirtyi kunnallisiin järjestelmiin. Poliittinen kamppailu ei noussut enää työstä ja tuotannosta, vaan liikkui niiden ulkopuolisilla elämänaloilla.¹⁹⁰

Woikan osuuskauppa päättyi sisällissodan jälkeen porvarienemmistöisen johdon käsiin ja nk. puolueettomaan osuuskauppaliikkeeseen.¹⁹¹ Hallinnon kokouksissa päätettiin vielä huhtikuun alussa 1918 ehdottaa yleiselle kokoukselle keräystä ”Wapaustaistelussa kaatuneiden perheiden avustamista varten”, mutta kesäkuussa jo laatia ”Paheksumislausunto punakaarttien menettelyn johdosta ja varsinkin paikkakunnalla harjoitettujen tuhotöiden, y.m.s. ihmisyydestä poikkeavien tekojen johdosta.”¹⁹² Veikko Talven mukaan SOK-lainen osuuskauppaväki erosi Voikkaan osuuskaupasta perustaen oman liikkeensä, joten vanha osuuskauppa siirtyi uudelleen ”edistysmieliseen”, ei-porvarilliseen osuuskauppaliikkeeseen.¹⁹³

Verlan tehtaalaisten rooli säilyi olennaisena paikallisen osuuskaupan myymäläneuvostossa. Neuvoston puheenjohtajana jatkoi 1919–1921 itsenäinen mylläri Anton Pukkila, mutta 1928 hän oli siirtynyt neuvoston varajäseneksi ja puheenjohtajana toimi Martti Kajander. Muut neuvoston jäsenet olivat (kirvesmies) Anton Oksanen, (pakkaaja) Robert Vaahto, (sepän apumies) Vilho Mäkinen, (kuorija) Yrjö Tuominen, (pakkaaja) Robert Mäkelä ja varajäsenenä Pukkilan lisäksi (kirvesmies) Matti Mustonen. Myöhemmin esimerkiksi 1932 neuvostoon kuului myös tehtaan (kirvesmies) rakennusmestari Allan Fagerlund.¹⁹⁴ Naisia osuusmyymälän hallinnossa ei siis ollut mukana ja vuodesta 1933 lähtien sille alettiinkin valita erityistä ”Naiset mukaan toimintaan” -toimikuntaa. Ensimmäisen toimikunnan puheenjohtajaksi ryhtyi Hilda Salo ja siihen valittiin myös Elsa Haimi (ilmeisesti myymälänhoitajan puoliso) sekä (massakarhu) Lempi Mustonen. Naisten joukossa mukana oli itse työssäkävien lisäksi myös melko paljon työmiesten puolisoita.¹⁹⁵

188 VH 13/2–3; VH 22/14; VH 7/3; VH 5/6; VH 6/1.

189 TK Kunnallisvaalit 1920–1936 / Jaala; JKA Kunnall. lk I Cb:6 ja Cb:7 passim.

190 Kettunen 1986, 196–197; Alapuro 1995, 249.

191 Talvi 1979, 223.

192 TA 334.5 Woikan osuuskaupan hallinnon ptk:t 7.4.1918 § 7 ja 2.6.1918 § 10.

193 Talvi 1979, 224.

194 TA 334.5 Woikan osuuskaupan hallintoneuvoston ptk:t 12.1.1919 § 3, 4.1.1920 § 5, 23.1.1921 § 4, 22.1.1928 § 8; 17.1.1932 § 18. Suluissa olevat ammattinimikkeet Verlan tehtaan palkkaluettelosta WA Pers Lönelistor Ba:15 1.–15.1.1928.

195 TA 334.5 Osuusliike Kymenmaan hallinnon ja hallintoneuvoston ptk 17.1.1933 § 19. Verlan myymälänhoitajaksi oli valittu heinäkuussa 1931 Nestor Haimi Pieksämäen Osuuskaupasta. Ibid, ptk.

Verlan osuuskauppa oli osa Kuusankosken osuusliikettä. Etualalla näkyy kylän keskustan täyttäneiden hiomapuupinojen päällimmäisiä puita. Kuva: Museoviraston kuvaarkisto.

Myös Osuuskauppa järjesti tehdasyhdyskunnassa omaa yhteisyyttään rakentavaa toimintaa. Patruunan juhannusjuhlien perinnettä jatkettiin urheilu- ja voimisteluseura Kirin kanssa järjestämällä juhlia mm. Kokkokalliolla. Osuuskauppajuhlia pidettiin myös Osuuskaupan pihassa melkein kylän keskustassa. Ohjelmassa saattoi olla vaikkapa näytelmiä ja voimisteluesityksiä. Esimerkiksi 1937 Kuusankosken osuusliikkeen vuosikertomus kertoo Verlassa järjestetyn ”valistusjuhlan” 13. kesäkuuta ja osanottajia olleen 300.¹⁹⁶ Myös urheilua harrastettiin ja osuuskauppahiihdoista muistitietoon on painunut, kuinka viimeiseksi tullutta muistettiin antamalla hänelle rieska.¹⁹⁷ Osuuskaupalle ostettiin jo 1920 uusi talo, jolloin liike todennäköisesti siirtyi pois Kesonmäeltä. Kuvälähteistön perusteella kauppa olikin 1926 jo kylän keskustassa ja rakennus miltei nykyisessä laajuudessaan.¹⁹⁸

3.7.1931 § 3. Lempi Mustosen ammatti palkkaluetteloista WA Pers Lönelistor Ba:7 1.–15.1.1930 ja Ba:10 16.–31.7.1933..

Myöhemmin 1930-luvulla mukana olivat myös ((seppä Vihtori Seppälän leski)) Alina Seppälä, ((hioja Roope Vaahdon vaimo)) Martta Vaahto, ((kuivaamotyöntekijä)) Anna Mäkinen, ((massakarhu)) Anna Kaivola, ((kuivaamotyöntekijä)) Elli Laine, ((kuivaamotyöntekijä)) Elsa Ojanen, ((kirvesmies Anton Oksasen vaimo)) Ester Oksanen, ((kirvesmies Karl Lustigin vaimo)) Martta Lusdig, ((osuuskaupan myyjätär)) Aino Tuominen, ((verstasmies Jalmari Seppälän vaimo)) Aino Seppälä, ((ompelijatar ja mylläri Jalmari Toivosen vaimo)) Edla Toivonen, ((kiillottaja)) Hilma Rajulin, ((lajittelija)) Liisa Toivonen ja ((lajittelija)) Lempi Niemi. TA 334.5 Osuusliike Kymenmaan hallinnon ja hallintoneuvoston ptk:t 1930-luvulta. Suluissa olevat ammattinimikkeet tehtaan palkkaluettelosta WA Pers Lönelistor Ba:12 1.–15.7.1935 ja Ba:15 1.–15.7.1938. Kaksoissuluissa olevat VH 22/20.

¹⁹⁶ Ks. esim. VH 4/11,19; VH 10/8; *Kuusankosken osuusliike* 1938, 32.

¹⁹⁷ Ks. esim. VH 1/7; 4/1; VH 10/13.

¹⁹⁸ TA 334.5 Woikan osuuskaupan yleisen kokouksen ptk 17.10.1920 § 5: ostohinta oli 32 000 markkaa. *Kuusankosken osuusliike il.* 1927, 48: kuva Verlan osuuskaupasta. Anton Pukkila oli

Osuuskauppajuhlat Verlassa kaupan pihassa todennäköisesti 1930-luvulla. Juhlaväen takana osuuskaupan varasto. Kuva: Museoviraston kuva-arkisto.

Maanlaajuinen oikeistosuuntaus 1930-luvun vaihteen politiikassa on nähtävissä myös Jaalassa. Jaalan kunnanvaltuuston kokouksessa 15.8.1930 syytettiin kunnanvaltuutettuja Yrjö Tuomista (Verlasta) ja Eemil Koskista kommunistien kannattamisesta ja kommunistisen kirjallisuuden levittämisestä. Molemmat kielsivät väitteen, mutta pöytäkirjaan merkittiin kahden muun valtuutetun ”vastalause sen johdosta, että jos heidät näin ollen jätetään yhteistoimintaan Kommunistia kannattavien henkilöiden kanssa sillä, että epäillyt henkilöt eivät vain tahtoisi tätä tunnustaa”. Sosialidemokraattien edustajat katoavatkin Jaalan kunnallisvaltuustosta kokonaan 1931–1933, vaikka heitä sitä ennen ja sen jälkeen oli kuusi viidestätoista. Ilmeisesti sosialidemokraattien asettuminen ehdolle oli kokonaan estetty vaaleissa, sillä heitä ei näy millään ehdokaslistalla. Tilanne lienee turhauttanut työväkeä, sillä myös äänestysprosentti kunnassa romahti 13,2 %:in, kun se 1928 vaaleissa oli sentään 24,3 % ja 1933 jälleen 28,1 %.¹⁹⁹ Jaalan kuntaan perustettiin elokuussa 1933 Isänmaallisen kansanliikkeen IKL:n paikallisyhdistys ja mukana oli myös yksi verilaiseseen keskiluokkaan kuulunut mies.²⁰⁰

esittänyt jo maaliskuussa 1919 silloisen myymälän olevan sopimaton liikehuoneistoksi. TA 334.5 Woikan osuuskaupan hallintoneuvoston ptk 16.3.1919 § 10. Heinäkuussa 1920 Verlan myymäläneuvosto sai luvan laittaa kauppaansa ”telefoonin johtoineen”. TA 334.5 Woikan Osuuskauppa hallintoneuvoston ptk 2.7.1920 § 2. Vuonna 1928 myös myymälän tontti ostettiin omaksi Nestor Puolakalta. TA 334.5.Osuusliike Kymenmaa. Hallinnon ja hallintoneuvoston ptk:t 18.3.1928 § 7. 199 JKA Kunnall.lk I Cb:6: ptk 15.8.1930; TK Kunnallisvaalit (mikrokortteina). Ehkä Jaalassa on toimittu kuten Parikkalassa, missä kaikki sosialidemokraattien viisi ehdokaslistaa hylättiin, koska niillä oli paikallisen keskusvaalilautakunnan mukaan kommunisteja. Rantala 1998, 26. Valtuustojen puhdistukset olivat Kai Häggmanin mukaan erityisen yleisiä metsäteollisuuspaikkakunnilla. Häggman 2006, 227.

200 Salminen 2004, 260; VH 22/14; VH 20/3.

Werlan Kiri Karhulan voimistelujuhilla 1940-luvun lopulla tai 1950-luvun alussa. Kuva: Museoviraston kuva-arkisto / Verlan tehtaan arkisto.

Kymenlaaksossa tapahtui Jari Talviston mukaan neljä muilutusta ja yksi muilutusyritys, kaikki nämä joko Kotkassa tai Kymissä. Lisäksi muistitieto kertoo yhden kuusankoskelaisen miehen kyyditysyrytyksestä. Koko maassa tapahtui 254 muilutusta tai sen vakavaa yritystä ja 70 suomalaisessa kunnassa kunnanvaltuutettuja erotettiin ja painostettiin.²⁰¹ Mitään tietoa kyydityksistä tai muista väkivaltaisuuksista Verlassa, Jaalassa tai Valkealassa ei ole, mutta toki muiden paikkakuntien tapahtumat tunnettiin ja niistä puhuttiin.²⁰² Pääosin suojeluskuntakin liitettiin kuitenkin tehdasyhdyskunnan ulkopuolelle, esimerkiksi ”Jaalan isäntiin”, kuten seuraavassa muistossa:

Muistan ku olin nuor tyttö ja kattelin ikkunasta, kun suojeluskuntalaiset ennen talvisotaa piti manööverii, tuli suksin, retkeili, Verlassa mäen päälle sinne. Niit tuli sitt pitkä rivi suojeluskuntapuvuissa ja ne ol Jaalan isäntiä, semmoin erottelu, siitä mie opin tietämään, ett toi on nyt...²⁰³

URHEILU YHDISTÄVÄKSI TEKIJÄKSI?

Monilla tehdaspaikkakunnilla 1920- ja 1930-luvut olivat yhdyskunnan miltei täydellisen kahtiajakautumisen aikaa, kun kylässä saattoi olla kaikkea kaksi aina urheilukentistä lähtien: yksi työväelle ja yksi porvareille. Tällainen on ollut tilanne

201 Talvisto 1997a, 657–658.

202 Ks. esim. VH 22/14; VH 20/3.

203 VH 23/8.

mm. Lielahdessa, Kyröskoskella, Voikkaalla ja Nokiolla. Kyröskosken tehdasyhdyskuntaa tutkinut Pia Leminen toteaa, että näiden kahden leirin väliin jäi vielä pieni keskiluokka, josta saattoi tulla jonkinlainen väliinputoaja. Keskiluokan jäsenet eivät itse ehkä tunteneet juurikaan poikkeavansa työväestöstä, mutta eivät voineet mennä esimerkiksi työväentalolle, koska he olisivat siellä olleet ulkopuolisia. Huomionarvoista on, että rajoja valvottiin sekä työväestön että porvarien puolelta. Esimerkiksi keskiluokan tytöille ilmoitettiin suoraan, etteivät he ole tervetulleita työläistyttöjen kanssa pelaamaan nelimaalia. Urheiluseurojen kohdalla yhdyskuntien kahtiajakautuneisuus maailmansotien välisenä aikana ilmeni kenties selvemmin kuin missään muualla suoranaisen politiikan ulkopuolella.²⁰⁴

Kymi-yhtymä 5/1951 kertoo ensimmäiset kenttärheilukilpailut pidetyn Verlassa jo 1923, jolloin juostiin maantiellä Kesonmäeltä Tanelin taipaleelle ja heitettiin keihästä Parikan pellolla. Varsinaisen urheiluseuran perustaminen lykkääntyi jutun mukaan kenties, koska verlalaiset suhtautuivat ”nurjasti” kaikenlaista yhdistystoimintaa kohtaan. Samassa artikkelissa vihjataan urheiluseuran toiminnalle myös naljaillun sen alkuaikoina.²⁰⁵ Verlalaisten arvioiminen nurjamielisiksi yhdistystoimintaa kohtaan tuo mieleen vuosisadan alkupuolen pahoittelut Verlan työväenyhdistyksen lakkaamisen yhteydessä. Urheilutoiminnan kitualaisuuteen saattoivat päteä osin samat syyt kuin työväenyhdistykseen aiemmin: sopivien aktivistien puute ja toisaalta auktoriteettien pelko saattoivat viivästyttää toiminnan alkamista. Urheiluliikkeen jakautumisella lienee kuitenkin ollut myös vaikutusta asiaan. Samoin naljailu voi liittyä urheilun poliittiseen ulottuvuuteen.

Verlassa yhdeksi kylää lopulta yhdistäväksi tekijäksi nousi kuitenkin maaliskuun alussa (1.3.) 1934 perustettu Voimistelu- ja Urheiluseura Werlan Kiri, joka teollisuuspaikkakunnan urheiluseuraksi harvinaisella tavalla liittyikin TUL:n sijasta SVUL:oon. Jäsenyyttä hakiessa Kiriin oli liittynyt jo 86 henkeä (näistä 31 miestä, 19 naista, 24 poikaa ja 12 tyttöä).²⁰⁶ Varsinaista dokumentointia Kirin perustamiseen johtaneista tapahtumista ei ole, mutta muistitieto ja maalaisjärki viittaavat siihen, että päätös liittyä TUL:n sijasta SVUL:oon syntyi sen perustajiston kautta. Perustava kokous pidettiin Mustanlahden (Valkealan puolen) koululla ja jäseniä yhdistykseen liittyi muistakin Jaalan kylistä. Sopimuskirjan yhdistyksen perustamisesta ovat allekirjoittaneet tehtaan konttorineiti Naämi Grönstrand, työnjohtaja

204 Leminen 1996, 172–174. Lielahdesta Randell 1987, 188; Voikkaasta Immonen 1996, 220–221, 223–225; Nokiasta Koivuniemi 1997, 148–150, 197 ja 1998, 41. Ks. myös Hentilä 1987, 216. Pauli Kettusen mukaan poliittinen muoto, jossa työväenliike eristyi erilliseksi leiriksi porvareista, oli tyypillinen sekä kommunisteille että sosialidemokraateille. Sisällissotaa edeltäneessä työväenliikkeessä paikallinen työväenyhdistys edusti liikettä kokonaisuutena, mutta sen jälkeen alkoi toiminta jakautua eri aloille, vaikka työväentalo olisikin ollut yhdistävä tekijä. Osuustoiminnan, urheilun jne. jakautuminen toisaalta kuvaa yhteiskunnan kahtiajakautumista, mutta samalla myös perinteisen politiikan rajautumista omaksi erityiseksi toiminta-alakseen. Kettunen 1986, 67–69, 188–195, 487–488, 542–544.

205 *Kymi-yhtymä* 5/1951, 12.

206 WEKI Kaavake, jolla pyrittiin jäseneksi eri liittoihin, sekä vastauskirjeet. Kaavakkeen mukaan seura oli perustettu 1.3.1934 ja merkitty yhdistysrekisteriin 9.8.1934. Loppuvuodesta 1934 Kiri oli jo hyväksytty jäsen seuraksi Suomen Urheiluliittoon, Hiihtoliittoon, Pesäpalloliittoon, Painiliittoon, Poikaurheiluliittoon, Voimisteluliittoon ja Pyöräilyliittoon.

Otto Richter, opettajatar Aili Pukkila, ylioppilas Oiva Rämä, opiskelija Kaarlo Pukkila, mylläri Otto Pukkila ja työläiset Elli Rinne ja Eino Vesa.²⁰⁷

Myöskään Kymin Osakeyhtiö ei suhtautunut myönteisesti työläisurheiluun vuoden 1918 jälkeen, mikä on luultavasti vaikuttanut kattojärjestön valintaan ja seuran perustamiseen. Tilanne muuttui vasta toisen maailmansodan jälkeen, jolloin yhtiö ryhtyi järjestämään harjoitushuoneistoja, rahalahjoituksia ja erilaista kurssitoimintaa urheiluseuroille.²⁰⁸ Kirille sen sijaan raivattiin yhtiön avulla jo 1935 kooltaan 40 x 45 m suuruinen harjoittelukenttä, jota myöhemmin suurennettiin. Myös yhtiön ruokahuonetilaa saatiin käyttää voimisteluharjoituksissa.²⁰⁹ Urheilua tukemalla metsäyhtiöt pyrkivät paitsi kehittämään tehdasyhdyskunnan yhteenkuuluvuuden tunnetta ja maanpuolustusvalmiutta, myös pystyttämään vastaavoiman vasemmistolaiselle järjestötoiminnalle.²¹⁰

Jos onkin melko luonnollista, että nämä henkilöt perustivat SVUL:n jäsenseuran, käy entistä mielenkiintoisemmaksi muiden Verlan asukkaiden suhtautuminen yhdistykseen ja yhdistyksen suhtautuminen vastaavasti työläisiin. Juuri sotien välinen aika oli urheiluliitoille hyvin selkeän erilliskulttuurin aikaa. Oikeastaan minäkäänlaista yhteistyötä ei harjoitettu ”työväen” ja ”porvarien” kesken ja työläiset leimasivat SVUL:n urheilun rappiourheiluksi.²¹¹ Miksei paikkakunnalle perustettu TUL:n seuraa, niin kuin niin monille muille tehdaspaikkakunnille? Miksi Kiri jäi Verlan ainoaksi urheiluseuraksi?

Syyt kahden erillisen seuraperinteen syntyyn Suomessa olivat kahdenlaiset. Ensinnäkin työläisten oman urheilukeskusliiton perustamishankkeet olivat Seppo Hentilän mukaan jo ennen vuotta 1918 melko pitkällä ja on oletettavaa, että liitto olisi syntynyt Suomeen myös ilman sotaa. Työväenurheilulle oli perustettu omia liittoja joissakin Keski-Euroopan maissa jo ennen ensimmäistä maailmansotaa ja 1920-luvulla niiden perustaminen jatkui. Toisaalta alkuperäinen SVUL antoi itse toiminnallaan viimeisen sysäyksen työväenurheilun erkanemiseen, kun se kokouksessaan 24.11.1918 päätti erottaa kaikki ne seurat, jotka osastoina olivat ottaneet osaa ”kapinaan”, ja ne seurat, joiden jäsenistä vähintään puolet oli tuomittu kapinaan osallistumisesta, sekä vielä ne yksittäiset jäsenet, jotka olivat menettäneet kansalaisluottamuksensa. Näin ollen työläisten oli pakko miettiä uutta organisaatiota turvatakseen omat liikuntamahdollisuutensa.²¹² Tätä taustaa vasten onkin hämmästyttävää seurata SVUL:n surua urheilun hajaantumisesta.

TUL tunnusti avoimesti kantanaan, että urheilu niin kuin kaikki muukin yhteiskunnallinen toiminta on perimmiltään aina poliittista, vaikka se pyrki pysyttelemään tiukasti erossa poliittisista suuntaristiriidoista. SVUL ei puolestaan ollut samalla tavoin avoimesti poliittinen, eikä sillä ollut selviä puoluekytkentöjä – tosin valkoisen valtakulttuurin Suomessa se ei ollut tarpeellistakaan. Sen sijaan porvarillisesta näkökulmasta katsoen luokkaristiriita vaaransi koko Suomen valtiollisen

207 PRH Yhdistysrekisteri n:o 24634; *Kymi-yhtymä* 2/1937, 34–35.

208 Roiko-Jokela 1997, 739.

209 *Kymi-yhtymä* 2/1937, 34–35; VH 13/3.

210 Häggman 2006, 212.

211 Ks. esim. Ranto 1999, 10–11.

212 Hentilä 1992a, 148–150, 153; Hentilä 1992b, 239–240.

olemassaolon, sillä kahtiajakautunut kansa ei olisi tarpeeksi voimakas torjumaan ulkoista vihollista. SVUL:n urheilun tavoitteeksi asetettiin kansalaispiirien lähentäminen ja puolustustahdon kohottaminen. Isänmaallisuuteen vetoaminen kohotti porvariurheilun porvarillisesta näkökulmasta sisäpolitiikan yläpuolelle, eikä omaa toimintaa koettu millään lailla poliittiseksi.²¹³ Tätä taustaa vasten on helppo uskoa myös Verlan Kirin perustajien pitäneen toimintaansa ensisijaisesti urheilullisena ja ei-poliittisena. Seuran puolesta työläiset olivat tervetulleita mukaan niin sankoin joukoin kuin vain halusivat.

Verlan työväen keskuudessa asiasta käytiin ilmeisesti jonkin verran keskustelua. Kaikki eivät periaatteellisista syistä voineet tai halunneet liittyä Kiriin, vaikka ehkä olisivat mielellään harrastaneet urheilua. Eräs kertoja muistaa, että häntä kiellettiin ensin liittymästä, mutta halu voimistella ja olla mukana oli niin suuri, että lopulta vanhemmat taipuivat.²¹⁴ Kiri ymmärrettiin ”porvariseuraksi”, mutta samalla järki sanoi, että kylä oli liian pieni useammalle seuralle. Ehkäpä myös puuhamiehet puuttuivat, kun työläisaktiiveilla oli kuitenkin pyöritettävänä esimerkiksi työväen nuoriso-osasto ja osuuskauppa eri ulottuvuuksineen. Suhtautuminen on kuitenkin vaihdellut yksilökohtaisesti. Toisen pitkäaikaisen työväenaktiivin poika ei muista, että Kiriin liittymisessä ja kuulumisessa olisi heidän perheessään koskaan ollut ongelmia. Tosin syystä tai toisesta perheen isä ei itse koskaan liittynyt seuraan, vaan esimerkiksi näytteli enemmän työväenyhdistyksen alaisuudessa. Kiri piti myös Voikkaan porvarillisen urheiluseuran kanssa yhteisiä harjoituksia ja vaikka toiset eivät pitäneet sitä oikein sopivana, huomattiin Verlassa, ettei kukaan osoittanut heitä sormella, että nuo ovat verlalaisia ja työväkeä.²¹⁵

Toisen maailmansodan jälkeen TUL:n elpyminen oli yleensä hyvin nopeaa ja uusia seuroja perustettiin miltei joka kylään. Liittojuhlarassilla 1946 oli 30 000 osanottajaa.²¹⁶ Selvä osoitus siitä, että Werlan Kiriä ei kaikilla tahoilla pidetty parhaana mahdollisena ratkaisuna on, että jatkosodan jälkeen myös Jaalaan perustettiin TUL:n urheiluseura, Jaalan Jyry, johon pyrittiin värväämään väkeä myös (ja ehkä erityisesti) Verlasta. Vaikka yhdistys haki jäseniä koko Jaalasta, ei se kyennyt kuitenkaan enää uhmaamaan ”porvariurheilun” vakiintunutta asemaa ja kuihtui jo muutaman vuoden kuluttua pois.²¹⁷

Porvariurheilun puolella suojeluskuntien lakkauttaminen sotien jälkeen oli yleensä suuri menetys, eikä SVUL olisikaan varmasti pystynyt paikkaamaan paikallistason toimintaan syntyntä aukkoa, elleivät työnantajat olisi ottaneet ohjia käteensä ja panostaneet reippaasti urheiluun. Seppo Hentilän mukaan varsinkin yh-

213 Hentilä 1992b, 235–236, 239. Mielenkiintoinen vertailukohta löytyy Marjo Laitisen toteamuksesta, etteivät myöskään lotat kokeneet itseään poliittiseksi järjestöksi ja saattoivat esim. tuntea joutuneensa oikeusmurhan kohteeksi, jos pikkulottien toiminta koulutalolla kiellettiin järjestön ”poliittisuuden” vuoksi. Laitinen 1996, 42–43.

214 VH 22/7.

215 VH 23/9; VH 47/3. Ks. myös VH 26/2. Itse asiassa Hentilän mukaan vaikka luokkakantaisuus säilyi TUL:ssa pitkään, oli työväestön osuus SVUL:ssa jo 1950-luvulla huomattava. Vuodelta 1972 on ensimmäisen kerran kattavia tietoja jäsenistön sosiaalistaustasta. Tuolloin SVUL:oon kuului työväestöä jo enemmän kuin TUL:oon ja TUK:oon yhteensä, jolloin SVUL:n jäsenistä 42 % voidaan katsoa työväkeen kuuluviksi. Hentilä 1992c, 366.

216 Ranto 1999, 11.

217 VH 5/6–7; VH 13/2; Randell 1987, 188.

Karhulan voimistelujuhille mentiin tehtaan kuorma-autolla. Lavalle pakkautuneena verlalaisia ja vähän muitakin. Kuva: Museoviraston kuva-arkisto.

den suuren työnantajan hallitsemilla tehdaspaikkakunnilla työpaikkaurheilu kasvoi sotien jälkeen huomattavasti.²¹⁸

Verlassa työpaikkaurheilu alkoi jo 1930-luvulla. Terveellisen elintavan ja työ-kunnan ylläpitämisen lisäksi se voidaan liittää maanpuolustuskuntoon ja vasem-mistourheilun vastustamiseen, mutta myös tuotantoyksiköiden, tehtaan ja yhtiön laajuisen yhteisyyden luomiseen. Tällöin osa yhteisyyttä oli jälleen erilaisuus ja kes-kinäinen kilpailu. Vuodesta 1937 lähtien (ei kuitenkaan sota-aikana) järjestettiin yhtymän laajuisia hiihto- ja yleisurheilukisoja, joihin Verlastakin osallistui yleensä joukkue aina 1950-luvun alkuun ja tehtaan lakkauttamistoimenpiteisiin asti. Teh-taan pienuuden ja työväen vähäisyyden tähden joutui Verla yleensä tyytymään häntäpään sijoituksiin suurempien laitosten rinnalla, mutta intoa ilmeisesti riitti, sillä alkuvuodesta 1950 se jopa järjesti koko hiihtokisat ja sai niistä paljon kiitosta.²¹⁹ Werlan tehtaan ensimmäiset massahiihdot 1939 houkuttelivat toistasataa osanottajaa ja 1945 hiihrettiin tehtaan eri työosastojen välinen kilpailu, jonka miesten sarjan voitti ulkotyöosasto ja naisten sarjan päivävuoron naiset.²²⁰

Tehdas tuki kuitenkin edelleen voimakkaasti myös Kirin toimintaa, niin että sen ja urheiluseuran toimintaa on välillä vaikea erottaa toisistaan. Tavallaan Werlan Kiri perikin sotien jälkeen suojeluskunnan aseman tehtaan siipien suojassa. Esi-merkiksi kevättalvella 1938 kertoi *Kymi-yhtymä* -lehti Verlassa järjestetyn kerras-saan neljät hiihtokisat: karsinnat yhtymän kisoja varten, Kirin kisat, pokaalihiihdot Verlan ja Jaalan kiriläisten kesken sekä Werlan Kirin, Voikaan Urheilu-Veikkojen ja

218 Hentilä 1992b, 264–265.

219 *Kymi-yhtymät* 1937–1955, passim. Ks. erit. *Kymi-yhtymät* 1/1937, 24–26; 2/1950, 55. Ks. myös Häggman 2006, 212–213.

220 *Kymi-yhtymät* 1/1939, 52; 1/1945, 36.

Selänpään Jäykkien kesken järjestetyt viestikilpailut.²²¹ Sota-aika muodosti poikkeusajan Kirin toimintaan omine rajoituksineen, mutta sen jälkeen yhdistyksen toiminta helpottui, kun esimerkiksi tanssilavan päälle rakennettiin katto, niin että siellä saattoi voimistella ja tanssia sateellakin. Yhtiö kustansi urheilukentän kunnostuksen ja laajennuksen kesällä 1949, ja tehtaan uusi sosiaalipäällikkö sai anottua varat ja luvan uimatonnin rakentamiseen. *Kymi-yhtymä* -lehdessä 1951 kehuaankin Kirin nousseen ”tehtaan tuen ja jäsenten epätitekkään työn tuloksena sekä taloudellisesti että urheilullisesti pienten seurojen eturiviin”, mistä olivat todistuksena kohoaminen ”luokkaseurojen” joukkoon ja useat seuraotteluvoitot. ”Uimailaitos” vihittiin käyttöönsä kesällä 1951 ja seuraavana kesänä pidettiin promootio kolmelle uimamaisterille ja 12 kandidaatille, jotka olivat 10–17-vuotiaita tyttöjä ja poikia.²²²

Toisin kuin suojeluskunnalle, Kirille kehittyi kuitenkin viimeistään toisen maailmansodan jälkeen paljon koko kylän yhteisen yhdistyksen asema. Monet kyläläiset ja lähiseudun asukkaat saattoivat olla mukana toiminnassa, vaikkeivät olisi liittyneet urheiluseuran varsinaisiksi jäseniksi. Pienessä tehdasyhdyskunnassa jäsenmaksujen kerääminen ja valvominen ei liene ollut niin ”nuukaa”, mutta talkoapu oli aina tervetullutta ja juhlat kaikille avoimia. Muistelu 1940–1950-luvuilta:

Kyllä mä vähän aikaa kuuluiin Kiriin, sitten myöhemmin, ei alakouluikäsenä vielä. Musta tuntu, että se etupäässä, olin minä jossakin, kun suurkisat oli tulossa, olin voimistelua harjoittelemassa, vaikka en sillon Kiriin kuulunutkaan. Sitten oli ne Kirin pikkujoulat aina, joissa mä olin ja Kiri piti tanssilavaa siellä urheilukentän laidalla, mä olin siellä järjestysmiehenä, mutta en mä Kiriin kuulunu, vaan siinä sitte monet osallistuivat siihen, vaikka eivät Kirin jäseniä olleetkaan.²²³

Kirin alaisuudessa toimi myös näytelmäkerho, jonka tarkoituksena oli virallisesti kerätä seuralle rahaa, mutta joka aika pitkälti eli omaa elämänsä omien innokkaiden harrastajiensa kautta. Ensimmäisen näytelmän harjoitukset kerrotaan pidetyn konttorineiti Grönstrandin salissa, kun muutakaan sopivaa paikkaa ei ollut tarjolla, ja myöhemmin siirryttiin seuratalolle. Ensimmäistä näytelmää ohjaamaan tuli 1946 Vilho Auvinen Kuusankoskelta. Tämän Minna Canthin *Anna-Liisan* jälkeen seura esitti mm. näytelmät *Hallin Janne*, *Lapseksi jälleen*, *Isontalon Antti*, *Kipparirakkautta* ja *Särkelä itte*. Tehdas tuki näytelmäkerhonkin toimintaa mm. maksamalla kerhon esiintymismatkat lähiseudulla.²²⁴

Olenainen osa koko kylään heijastuvaa Kirin toimintaa olivat iltamat ja joka-vuotiset pikkujoulat, jonne saapuivat liki kaikki, jotka kynnelle kykenivät – eivät kuitenkaan aivan kaikki. Yhdistyksen järjestämät tanssit nousivat 1960-luvun vaihteessa niin suureen suosioon lähiseudulla, että lippuja kerrotaan kerran päätetyn

221 *Kymi-yhtymä* 1/1938.

222 *Kymi-yhtymät* 1/1945, 36; 5/1951, 12, 34; 4/1952, 32; VH 16/1–2.

223 VH 26/2.

224 *Kymi-yhtymä* 5/1951, 12–13; VH 2b/6,8. *Kymi-yhtymä* -lehden mukaan näytelmäkerho sai alkunsa Kirin juhliin valmistetuista pienemmistä näytelmistä, joiden tekijöiden keskuudessa heräsi ajan mittaan ajatus suuremmasta projektista. *Kymi-yhtymä* 5/1951, 12–13.

myydä tanssikohtaisesti lavalle, koska se muuten olisi käynyt liian ahtaaksi. Myös retkiä tehtiin mm. maaotteluihin.²²⁵ Urheilun puolella Kiri järjesti kilpailuja sekä seuran jäsenille että seurojen kesken ja vielä 1960–1970-luvulla suurempiakin hiihtokilpailuja, joihin Verlan maasto soveltui hyvin.²²⁶

TYÖVÄENLIIKE JA TEHDASYHTEISYYS

Monilla tehdaspaikkakunnilla työväenliikkeen nousun on todettu olleen sidoksissa tehtaan harjoittaman paternalistisen toiminnan päättymiseen, joko niin, että työväen järjestäytyminen tapahtui paternalismin alasajon jälkeen tai niin, että paternalismi päättyi ja menetti voimansa ja merkityksensä työväen järjestäytyessä.²²⁷ Työväen(liike)yhteisyys näyttäytyy tällöin siis työnantajan rakentaman tehdasyhteisyyden kilpailijana ja sitä hajottavana vastavoimana. Vuorovaikutussuhde onkin olemassa, mutta se ei ole aivan yksiselitteinen.

Tehdas loi Verlan kylään työväen, jossa se pyrki herättämään yhteenkuuluvuudentunnetta tehdasyritystä, sen johtoa ja virkailijoita kohtaan, niin että työntekijät viihtyisivät paikkakunnalla ja palvelisivat työnantajaa lojaalisti, ahkerasti ja pitkäkestoisesti. Toisaalta työväen tuli kuitenkin tietää paikkansa yhdyskunnassa, tiettyjä rajoja ei ylitetty. Vähitellen tehtaalaiset löysivät omaehtoisia toimintamuotoja ja samastumiskohteita, jolloin vastakohtaisuuden kokemus vahvistui yhteenkuuluvuuden kustannuksella ja johti osaltaan yhteiskuntajärjestyksen mullistukseen paikallisellakin tasolla 1917–1918.

Työväen vallankumousyritys Suomessa päättyi epäonnistumiseen, minkä jälkeen palattiin näennäisesti murrosta edeltäneeseen tilanteeseen ja voimasuhteisiin, mutta käytännössä kuva niin tehdasyhteisyydestä kuin maailmastakin oli kokenut muutoksen, jota ei voinut enää peruuttaa. Yhdyskunta jakautui karkeasti voittajiin ja häviäjiin ja niihin, jotka yrittivät parhaansa mukaan pysytellä vastakkainasettelun ulkopuolella. Täysin ulkopuolella oli kuitenkin liki mahdoton olla, kun oli vallittava suhtautumistapa muiden ihmisten toimiin ja kohtaloihin nähden sekä päätettävä, miten suhtautua ideologisesti värittyneisiin kansalaisjärjestöihin kuten työväenyhdistyksiin, lottiin tai suojeluskuntaan. Omien valintojen lisäksi oli kohdattava se suhtautumistapa, joka ympäristö kohdisti itseen.

Tehdasyritys Verlassa asettui voittajien puolelle ja pyrki nopeasti normalisoimaan työsuhteet, tehdastyön ja yleisen tilanteen yhdyskunnassa. Työnantaja ei kaivannut työväenliikkeyhteisyyttä, mutta tehdasyhteisyyttä pyrittiin vahvistamaan esimerkiksi seuratalon rakentamisen avulla. Myös asuntoja rakennettiin lisää. Suhhteessa esimerkiksi Kuusankosken ja Kouvolan tapahtumista liikkuviin tarinoihin voitiin luoda kuva (suhteellisen) rauhallisesta verlalaisesta työväestä ja vuodesta

225 VH 4/12; VH 2b/8; WEKI: toimintakertomukset ja pöytäkirjat.

226 VH 2b/8.

227 Ks. esim. Magnusson 1987, 241–243; Svensson 1988, 186–187; Ericsson 1997, 174–177, 179–181; Koivuniemi 2000, 109. Näistä tutkijoista erityisesti Svensson on kuitenkin tuonut esiin sosiaalis-emotionaalisen työnantajapolitiikan jatkuvuuden mahdollisuuden paternalismin päättymisestä huolimatta. Svensson 1988, passim.

7. HYVINVOINTIKAPITALISMI

Luvussa tutkitaan Verlan tehdasyhdyskunnassa harjoitettua työnantajapolitiikkaa 1920-luvulta 1960-luvulle asti. Avuksi otetaan 1920- ja 1930-lukujen työnantajapolitiikan tarkastelussa yhtiövetoisen hyvinvointikapitalismin käsite ja 1940-luvulla alkaneen vaiheen käsittelyssä neuvottelevan hyvinvointikapitalismin käsite. Työnantajapolitiikan ulottuvuuksia ja käytäntöä tutkitaan tehtaan harjoittaman sivistys- ja sosiaalitoiminnan, tunneyhteisyyden luomisen ja tehdas- ja tehtaalaisperheen kautta sekä suhteessa työväenkollektiiviin ja työväenliikkeeseen. Neuvotteleva hyvinvointikapitalismi törmäsi kuitenkin rajoihinsa tehtaan lakkauttamisprosessin myötä.

Sosiaalisia ja emotionaalisia seikkoja hyödyntävä, mutta silti yhtiön taloudelliseen menestykseen tähtäävä työnantajapolitiikka jatkui Verlassa tehtaan lakkauttamiseen asti. Toisin sanoen 1800-luvun paternalismista on olemassa jatkumo myöhempiin vaiheisiin tehdasyhdyskunnan kehityksessä. Työntekijöille tarjottiin edelleen sosiaalisia etuja kuten asuntoja, yhteenkuuluvuuden tunnetta tuettiin ja kehitettiin, pitkien työsuhteiden jatkuvuus pyrittiin turvaamaan ja hierarkkista järjestelmää pidettiin yllä. Kuitenkin tehdasyhdyskunnassa tapahtui useita muutoksia, jotka vaikuttivat sekä yhteisyyteen että harjoitettuun työnantajapolitiikkaan, ja siksi on perusteltua siirtyä käyttämään hyvinvointikapitalismin käsitettä kuvaamaan osin uudella tavalla juurtuvaa ja kehittyvää työnantajapolitiikkaa. Sosiaalis-emotionaalisen työnantajapolitiikan muodon voi kuitenkin nähdä myös heikentyneen 1920-luvulla ja vahvistuneen uudelleen vasta myöhemmin.

Muutoksia aiempaan oli lukuisia. Ensinnäkin Verlan tehtaan taival itsenäisenä yrityksenä päättyi ja sen uusi rooli ensin osana Kissakosken Osakeyhtiötä ja sittemmin Kymin Osakeyhtiötä vaikutti sen kohtaloon eri tavoin. Suuryhtiön hoivissa ja sen resurssien turvin tehdas pysyi toiminnassa vanhanaikaisuudestaan huolimatta 1960-luvulle asti ja tuli myöhemmin museoiduksi ja osaksi maailmanperintöä. Melko mitättömänä osana suurta koneistoa se sai kuitenkin vähemmän huomiota kuin yhtiön ”merkittävämmät” tehtaot. Itsenäisellä Verlan tehtaalla olisi joko tehty niitä kipeästi kaivattuja muutoksia, jotka olisivat estäneet sen vanhanaikaistumisen, tai tehdas olisi lakkautettu. Suuryhtiö päätti asioista osin kauempana ja byrokraattisemmin kuin ennen. Vaikka monet käytännön päätökset tehtiin edelleen paikan päällä, lopullinen määräysvalta siirtyi hallitukselle, jonka huolena oli monen muunkin tehtaan ja paikkakunnan etu kuin vain Verlan. Paikallisen tehdasyhteisyyden rinnalle ja taustalle nousi suuryhtiön laajuinen yhtiöyhteisyys.

Toinen olennainen seikka on murros, jota työväenliikkeen nousu ja vallankumousyritys tarkoittivat ihmisten ajattelussa ja tehdasyhdyskunnan historiassa. Tehtaan johdon ja ylempien yhteiskuntaluokkien auktoriteetti ei ollut enää samalla tavalla itsestään selvä ja luonnollinen, kun se oli kerran kyseenalaistettu. Yhtiön koon kasvaessa työnantajan ja työntekijän välisestä suhteesta tuli myös byrokraattisempi. Verlassa tehtaan paikallisjohtaja oli edelleen patruunamaisessa asemassa ja

pystyi tuntemaan työntekijänsä henkilökohtaisesti, mutta loppujen lopuksi hänkin oli vain osa suuren yhtiön koneistoa. Henkilökohtaisesta patruuna–työntekijä–työsuhteesta tuli ensi vaiheessa työntekijän ja yhtiön välinen suhde ja sittemmin 1940-luvulla yhä enemmän myös työnantajaliiton ja työntekijäjärjestöjen säätelemä suhde.

Suomalaisten työnantajien suhde työväenliikkeeseen ja sen aktiiveihin oli 1920- ja 1930-luvuilla yleensä torjuva ja tämä näkyi myös Verlassa, kuten on todettu. Asiaan vaikuttivat luultavasti yhtäältä vuoden 1918 kokemukset ja kommunismin pelko, mutta ilman niitäkin lopputulos olisi voinut olla samanlainen. Tiettyjen työnantajien valitsema hyvinvointikapitalistinen työvoimapolitiikka perustui sinällään pyrkimykseen säilyttää päätösvalta työnantajalla ja yrityksellä ja minimoida ulkopuolisten tahojen kuten ammattiyhdistysliikkeen tai valtion väliintulot. Myös työnantajien järjestäytymisen ongelmana saattoi olla päätösvallan luovuttaminen yrityksen ulkopuoliselle järjestölle.¹ Työnantajien taistelu kommunismia vastaan jatkui vielä toisen maailmansodan jälkeen, vaikka samaan aikaan työväenkollektiivi hyväksyttiin osapuoleksi monessa suhteessa. Esimerkiksi 1955 Suomen Puunjalostusteollisuuden Keskusliitto rahoitti kommunismin vastaista taistelua 15 miljoonalla markalla, jotka kerättäessä naamioitiin ”ylimääräisiksi jäsenmaksuiksi” ja käytettiin kirjanpidon ulkopuolisesta, salaisesta kassasta ”erinäisiin tarkoituksiin, joita talousarviossa ei mainita”.²

Työväenkollektiivin tai kommunismin torjunta ei kuitenkaan tarkoittanut paternalismista tai hyvinvointikapitalismista luopumista. Päinvastoin esimerkiksi Yhdysvalloissa yhtenä segmentalismiin (*welfare capitalismin* ja korkeiden palkkojen maksamisen) alkusyynä on pidetty kollektiivisopimusten epäonnistumisesta ja ammattiyhdistysliikkeen militanttiutta, mikä sai työnantajat taistelemaan ay-liikettä vastaan sekä kovin että pehmein keinoin (mustat listat, lakonmurtajat, sosiaali-edut, hyvät palkat jne). Toisen maailmansodan jälkeen siirryttiin kuitenkin nk. neuvoteltuun segmentalismiin, jossa ammattiyhdistys tuotiin osaksi yhtiötason politiikantekoa.³

Myös Suomessa esimerkiksi Huhtamäki-yhtymässä työnantaja suorastaan edisti työntekijöiden ammatillista järjestäytymistä jo toisen maailmansodan aikana ja pyrki kotoiloimaan ammattiyhdistyksen osaksi tehdasyhteisyyttä. Huhtamäen mielestä työn rationalisoinnin piti olla demokraattista ja siksi työntekijät kutsuttiin mukaan suunnitteluun esimerkiksi aloitetoiminnan ja tuotantokomiteoiden kehittämisen kautta.⁴ Ruotsissa Nybyn ruukilla ammattiosasto taas hyväksyttiin osaksi tehdasyhteisyyttä jo sen perustamisen myötä vuonna 1918. Ruotsin tilanne on kuitenkin erilainen, koska työnantajapolitiikkaan liittyi siellä voimakas työnantajien solidarismi, jossa esimerkiksi työehtosopimukset olivat olennainen osa harjoitettua työnantajapolitiikkaa.⁵

Thommy Svenssonin mukaan hyvinvointikapitalismille tyypillistä on työväenliikkeen ja työväen tavoitteiden erilaisuuden huomioiminen toimintasuunnitel-

1 Ks. ja vrt. esim. Kettunen 1986, 122–139, 485 ja passim; Teräs 1995, 350, 444, 448; Swenson 2002, 54, 87 ja passim.

2 Paavilainen 2006, 49.

3 Swenson 2002, 42, 54, 143 ja passim (anti-ay) ja 183 (neuvoteltu segmentalismi).

4 Teräs 1992, 259, 268, 275 ja passim.

5 Nybystä: Ericsson 1997, 212–217; Ruotsista yleensä: Swenson 2002, 43 ja passim.

missa joko negatiivisena ja vastustettuna tosiasiana tai pyrkien liittämään se osaksi omaa strategiaa.⁶ Ero asennoitumisessa on kuitenkin sen verran suuri, että mielestäni on perusteltua erottaa nämä kaksi suhtautumistapaa toisistaan. Verlan 1920- ja 1930-luvun työnantajapolitiikkaa nimitän yhtiövetoiseksi hyvinvointikapitalismiksi. Tuohon aikaan yhtiö pyrki päättämään yhdyskunnan asioista melko yksipuolisesti torjuen työväenkollektiivin olemassaolon tai oikeutuksen osallistua neuvotteluun. Ammattiosaston, työväenyhdistyksen ja tuotantokomitean perustamisen jälkeen 1940-luvun puolivälissä voidaan puhua neuvottelevasta hyvinvointikapitalismista, jossa työntekijäkollektiivi hyväksyttiin osaksi tehtaan toimintaa ja mukaan sen toimintatavoista päättämiseen. Valtakunnallisten työehtosopimusten läpimurto oli suuri muutos työnantajapolitiikassa, mutta niiden jälkeenkin segmentalistiset, kartellistiset ja solidaristiset työnantajapolitiikan muodot sekoittuivat ja olivat yhä aikaa läsnä työnantajan toimintatavoissa.

Työväenliike ei ollut kuitenkaan ainoa taho, joka pyrki puuttumaan tehtaan ja sen työntekijöiden välisiin suhteisiin, vaan myös valtiovallan ja kunnan rooli kasvoivat 1900-luvun edetessä. Työsuhteiden rajoja ja työehtoja säänneltiin yhä lisääntyvässä määrin lainsäädännön kautta samalla, kun kunta sai itselleen uusia tehtäviä esimerkiksi koulujen pidon ja terveydenhoidon aloilla.⁷ Andrea Tonen mukaan alkuperäinen amerikkalainen *welfare capitalism* olikin keskeisesti suunnattu valtiollisen sääntelyn lisääntymistä vastaan.⁸ Suomessa valtiovallasta kehittyi maailmansotien välisenä aikana esimerkiksi metsäteollisuudelle selvästi tärkeämpi yhteistyökumppani ja vastapeluri kuin ammattiyhdistysliikkeestä.⁹ Tehdasyhtiölle muutokset tarkoittivat toisissa tapauksissa lisää velvoitteita, toisissa taas tilaisuutta irrottautua niistä. Joka tapauksessa kyseessä oli yrityksen kaventuva itsenäisyys ja lisääntyvä puuttuminen sen päätöksentekoon.

Kaventuva itsenäisyys liittyi lainsäätäjien ja yksittäisten tuotantolaitosten lisäksi myös työnantajien keskinäisiin suhteisiin ja yritysten sisäisiin rakenteisiin. Samalla kun tehdasyhtiö systematisoi omaa toimintaansa, myös työnantajat tiivistivät yhteistyötään. Suomen puunjalostusteollisuudessa tämä kehitys alkoi 1920-luvun lopulla, vaikka yhtiöyhteisyys puhkesi kukoistukseen monessa suhteessa vasta toisen maailmansodan jälkeen.¹⁰ Esimerkiksi elintarvikealan Huhtamäki-yhtymässä sosiaalinen huoltotyö kehitettiin juuri sota-aikana suhteellisen sattumanvaraisesta toiminnasta systemaattiseksi, mikä liittyi yrityksen rationalisointiin. Heikki Huhtamäki perusteli rationalisoinnin välttämättömyyttä sota-ajan poikkeustilanteella ja jälleenrakennuksen vaatimuksilla, mutta vaati kokonaisvaltaisempaa ja ihmisen paremmin huomioon ottavaa rationalisointia kuin Amerikassa. ”Eurooppalainen rationalisointi” tarkoitti yhteiskunnallista vastuunkantoa ja se eteni yritysorganisaation ja tuotantosuunnitelmien uudelleenjärjestämisestä tuotantoprosessin rationalisointiin ja vasta viimeisessä vaiheessa työtapojen parantamiseen.¹¹ Yhteis-

6 Svensson 1988, 188 ja passim.

7 Ks. esim. Urponen 1994, 174–175, 178, 181, 201–202, 231 ja passim.

8 Tone 1997, 78, 101–102, 227.

9 Häggman 2006, 34 ja passim.

10 Kettunen 1994, 246–248; Kettunen 2002, 288, 301, 348.

11 Teräs 1992, 247–249, 264 ja passim. Rationalisointi on ymmärretty sekä teknologisenä että organisatorisena asiana toki aiemminkin kuten Paraisten Kalkkivuoriosakeyhtiössä 1910-luvulta

kunnan palveleminen taas vaati yrittäjien välistä yhteistyötä ja alan kehittämistä teollisuuden pitkälle viedyn järjestötoiminnan kautta.¹²

Toisen maailmansodan jälkeen työnantajaliitot vahvistuivatkin. Noin 70 % tehdasteollisuuden palkansaajista työskenteli 1953 Suomen Työnantajain Keskusliiton STK:n alaisissa yrityksissä. Työnantajien järjestäytymiseen vaikuttivat Markku Mansnerin mukaan palkkasäännöstely ja nk. vaaran vuodet, mutta ennen kaikkea työmarkkinasuhteiden muuttuminen. STK:n jäsenliitoista Puunjalostusteollisuuden Työnantajaliitto oli suurin työntekijämäärällä mitattuna, koska sillä oli palveluksessaan neljännes koko STK:n alaisista työntekijöistä. Jäsenyrityksiä puunjalostusteollisuudessa oli kuitenkin vain 75 eli ne olivat suuria kooltaan, ja niiden johtajilla voi katsoa olleen tavallista enemmän sananvaltaa niin oman liittonsa kuin koko STK:n asioissa.¹³

Kun siis puhutaan työnantajapolitiikan systematisoinnista hyvinvointikapitalismin myötä, on nähdäkseni kyse systematisoinnista hyvin monella eri tasolla. Yksittäisen työntekijän tasolla irrottauduttiin vähitellen tapaus- ja henkilökohtaisuudesta, mutta systematisointia tapahtui ennen pitkää myös tehdasyhtiön eri toimipaikkojen välillä, saman teollisuudenalan yritysten kesken sekä valtakunnallisesti työnantajaliittojen alaisuudessa ja lainsäädännön sekä kollektiivisopimusten puitteissa. Systematisointi koski eri osa-alueita kuten palkkausta, luontaisuuksia ja työehtoja, mutta ei luonnollisesti koskaan voinut muodostua täydelliseksi – se olisi itse asiassa tarkoittanut hyvinvointikapitalismin (ja segmentalismin) peruslähtökohdan, eriarvoisuuden, romuttumista. Samoin on muistettava, että kehitys tapahtui vähitellen ja saattoi välillä ottaa myös taka-askelia.

Kaikki nämä muutokset – tehtaan menetetty itsenäisyys, auktoriteettien kyseenalaistaminen, yrityksen ja työnantajien toiminnan systematisointi, rationalisointi ja kunnan ja valtion toiminnan kasvu – kietoutuivat yhteen Verlan tehdasyhdyskunnassa 1920-luvulta eteenpäin ja kaikki ne vaikuttivat paikalliseen työnantajapolitiikkaan ja yhteisyyden muotoutumiseen paikkakunnalla. Yhteisyys sai uusia ulottuvuuksia vanhojen rinnalle, mutta edelleen se rajattiin eri tilanteissa eri tavoin.

TEHTAAN JA YHDYSKUNNAN VAIHEITA 1920-LUVULTA 1950-LUVULLE

KISSAKOSKEN KAUTTA KYMIN OSAKEYHTIÖN HALTUUN

Verlan tehtaan osakkaiden aavistelut taloudellisesti huonommasta kaudesta ensimmäisen maailmansodan tuoman nousukauden jälkeen olivat siis osoittautuneet oikeiksi jo tilikaudella 1917–1918. Paitsi että olosuhteet muuttuivat huonommiksi

lähtien. Kettunen 2002, 284. Huhtamäen näkemys on kuitenkin ehkä poikkeuksellisen laaja ja liittyy omaan aikalaiskontekstiinsä.

12 Teräs 1992, 243, 246 ja passim. Huhtamäki itse toimi aktiivisesti monissa valtion komiteoissa, teollisuuden järjestöissä ja yhteiskunnallisissa luottamustehtävissä ja pitkälti hänen johdolla perustettiin elintarvikealan katto-organisaatioksi Elintarviketeollisuusliitto 1943. Ibid, 238.

13 Mansner 1984, 146–150, 155. Vuonna 1938 teollisuuden työntekijöistä yli 40 %, satamista 60 % ja rakennusteollisuudesta noin 15 %. Ibid, 154.

kysynnän, työvoiman ja materiaalin hintojen suhteen, kuten jo edellisvuonna oli arveltu, mainittiin huonomman menestyksen syyksi, että ”maassa vuoden alussa vallinneet levottomat ajat vaikuttivat haitallisesti sekä tuotantoon että myyntiin”.¹⁴ Sisällissodan vaikutukset näkyivät luonnollisesti vielä seuraavallakin tilikaudella, joka alkoi heinäkuun alussa 1918. Tällöin toimintakertomukseen kirjattiin seuraava selitys: ”Keväällä 1918 puhjenneen punaisen kapinan takia sen aikana ei luonnollisesti voitu tehdä tavaran toimituksia, minkä seurauksena yrityksen tulos jäi viime vuodelta hyvin epäsuotuisaksi.”¹⁵

Sotaa käyvässä Saksassa oli huutava paperipula ja poliittisista ongelmista huolimatta saatiin Verlastakin pian käynnistymään hyvä ja tuottoisa myynti uudelle isoveljelle. Maailmantilanteen muuttuttua vienti keskeytyi kuitenkin jo seuraavana talvena ympärysvaltojen väliintulon takia, ja tilanne alkoi jälleen näyttää hyvin pahalta. Vientiä ympärysvaltioihin ei ollut ja myös kotimarkkinoiden tilanne oli heikko. Ongelma koski koko suomalaista metsäteollisuutta, kunnes Iso-Britannia ja Yhdysvallat tunnustivat Suomen itsenäisyyden toukokuussa 1919, minkä jälkeen kauppaa voitiin todella alkaa elvyttää.¹⁶ Vuoden 1920 alusta Verlan tehdaskin sai vientinsä ympärysvaltioihin käynnistymään ja yrityksen vientikuviot mullistuivat täysin: kauppakumppaneiksi nousivat Skandinavian maiden ja Saksan lisäksi Hollanti, Belgia, Yhdysvallat ja Iso-Britannia. Venäjän markkinat olivat siirtyneet menneisyyteen.¹⁷ Ensimmäisen maailmansodan kiemuroiden seurauksena muuttuivat koko Suomen vientisuhteet: vuonna 1920 Suomen ulkomaankaupan vaihdosta taaphtui 90 % länsimaailman kanssa ja vientiä Venäjälle oli vähemmän kuin Aasiaan ja Afrikkaan.¹⁸

Kauppa alkoi taas luistaa, mutta Verlan tehdas myytiin jo samana vuonna Kissakoski Oy:lle. Elokuun 31. päivänä 1920 pidettiin Werlan Puuhiomo- ja Pahvitehtaan johtokunnan kokous, johon osallistuivat isännöitsijä Hjalmar Andersinin lisäksi Kissakosken edustajat: Lars Krogius, Mauritz Hallberg ja insinööri E. Klaile. Kissakosken oma tehdaslaitos oli tuhoutunut huhtikuussa pahoin tulipalossa, mutta tehtaan johto aikoi kaksinkertaistaa tuotantonsa ja toteuttaa jo aiemmin harkitsemansa ajatuksen: ostaa Verlan tehtaan. Näin hiokkeen saanti uudelle, suuremmalle tehtaalle olisi turvattu.¹⁹ Kaksi vuotta myöhemmin Kymin Osakeyhtiö osti

14 Tekijän suomennos. ”...den i början av detta år härskande orostiden verkade hindrande såväl på tillverkningen som ock på försäljningen”. WA Dir protokoll bolagsstämmans Ca:2: vuosikertomus 1917–1918.

15 Tekijän suomennos. ”Infolge des im Frühling 1918 ausgebrochenen roten Aufruhrs, während dessen selbstverständlich keine Expedition in Frage kommen konnte, fiel das Ergebnis des Betriebes im vorigen Jahre recht ungünstig aus”. WA Dir Ca:2: vuosikertomus 1918–1919.

16 WA Dir Ca:2: vuosikertomus 1918–1919; Kuisma 1993, 483–489, 495–496, 501, 538–539. Tilikauden 1918–1919 aikana ehdittiin Verlasta viedä Saksaan 756 351 kg pahvia. Ympärysmaihin vientiä oli vain vähän Tanskaan (78 750kg). Tietä Suomen metsäteollisuuden viennille avasi tammikuussa 1919 nk. lentävä kauppakomissio, ja Yhdysvalloista elintarvikeapua Suomeen rahtaavien laivojen paluukyydyissä päästiin halvalla rahtaamaan tavaraa Amerikkaan.

17 WA Dir Ca:2: vuosikertomus tilikaudelta 1919–1920. Kaudella 1919–1920 myyntiä oli eniten Ruotsiin (400 000 kg) ja Tanskaan (394 900 kg), sitten Saksaan (105 000 kg), Hollantiin, Belgiaan, Yhdysvaltoihin, Norjaan ja Englantiin.

18 Kuisma 1993, 556.

19 WA Dir Ca:1: ptk 31.8.1920; KyA Jur Kymin tytär- ja osakkuusyhtiöt, kansio 6; KyA KIS Dir Bolagsstämmo- och styrelseprotokoll Ca:1: ptk 30.9.1920. Samalla Verlan tehdas siirtyi kirjanpidossaan kalenterivuosiin. Uusi yhtiöjärjestys hyväksyttiin yhtiökokouksessa 30.9.1920.

sekä Kissakosken että Verlan tehtaat. Ylimääräisessä yhtiökokouksessa 8.6.1922 Kissakosken Wilhelm Bensow ja Mauritz Hallberg ilmaisivat halunsa erota johtokunnasta. Johtokunnan jäseniksi vakiintuivat tämän jälkeen aina vuoteen 1933 asti toimitusjohtaja Ernst Klailen lisäksi Kymin Osakeyhtiön toimitusjohtaja Einar Ahlman ja pankinjohtaja Gustaf af Forselles.²⁰

Mitkä sitten olivat kaupan syyt? Kuten Jorma Ahvenainen toteaa, ei Verla eikä Kissakoski ollut ennen siirtymistään Kymin Osakeyhtiön käsiin huonossa taloudellisessa asemassa. Molemmat tehtaat olivat kuitenkin pieniä ja välttämättömiin sijoituksiin olisi tarvittu paljon varoja. Sijoituksen kannattavuudesta ei olisi kuitenkaan voitu olla varmoja. Toisaalta myöskään tehtaiden silloiset omistajat eivät luultavasti olleet enää laitoksistaan kiinnostuneita eikä heillä ollut niille kasvutavoitteita. Verlan osakkeista 95 % kuului leskirouva Dagmar Dippellille; Kissakoskesta taas 50 % hyväntekeväisyssäätöille. Muut omistajat olivat Ahvenaisen mukaan enemmän kauppiaita kuin teollisuuden harjoittajia. Ei ihme, että Hoving arvelee kaupan olleen edullinen molemmille osapuolille.²¹

Kymin Osakeyhtiön puolelta ostopäätöksen takana oli Einar Ahlmanin muistio, jossa tärkein näkökohta oli metsävarojen lisääminen. Verlan tehdas omisti jo yksinään 8000 ha metsää; Kissakosken kanssa yhdessä alaa kertyi 11 000 ha. Samalla todettiin Verlan metsien sijaitsevan sopivasti Mäntyharjun uittoreitin varrella, jota pitkin niitä voitiin uittaa aina Kuusankoskelle asti. Lisäksi Verlan sijainti Kymijoen yläjuoksulla todettiin taktisesti tärkeäksi paikaksi, joka haluttiin saattaa omaan valvontaan. Alun perin yhtiö yrittikin ostaa pelkästään Verlan, koska Kissakosken sijainti oli emoyhtiöön nähden epäedullinen ja metsät mäntyä, mikä ei sopinut suunnitelmiin. Toisaalta Kissakosken oston myötä päättyisi yhtiöiden kilpailu Puulaveden ja Mäntyharjun metsistä. Muistio ei kiinnittänyt huomiota tehtaiden tekniiseen puoleen. Molemmat hiomot arvioitiin käyttökelpoisiksi ja Verlan pahvi oli hyvässä maineessa. Hiokkeen hankkiminen omilta tehtailta säästäisi laskelmien mukaan 4–5 miljoonaa markkaa vuosittain. Molemmat tehtaat päätettiin säilyttää itsenäisinä yrityksinä, eikä niiden toiminta juurikaan muuttunut omistajanvaihdoksen myötä, mikä ei liene ihme, kun otetaan huomioon oston syyt.²²

Laajemmalla tasolla Kissakosken ja Werlan hankinta oli Kymin Osakeyhtiölle osa jo ennen ensimmäistä maailmansotaa aloitettua laajentumisen ja vertikaalisen integraation strategiaa: 1915 yhtiö oli ostanut Juantehtaan, 1916 Halla Oy:n ja sama jatkui myöhemmin Högforsin ja Läskelän hankinnoilla. Yritysostoilla turvattiin paitsi raaka-aineen, myös puolivalmisteen (hiokkeen ja sellun) saanti ja vähen-

WA Dir Ca:2 ptk 30.9.1920 ja liitteenä oleva ”Bolagsordning för Aktiebolaget Werla Träsliperi & Pappfabrik”. Victor Hovingin mukaan Oy Kissakoski Ab oli perustettu 13. elokuuta 1907. Kosken rannalle perustettiin paperitehdas, joka ryhtyi tuottamaan ruskeaa paperia, valkeaa ohutta ”Rauchpapier”ia, josta käärrittiin mm. paperosseja sekä värillistä, kiilloitettua paperia. Tehtaan isännöitsijäksi tuli Ernst Klaille. Vuonna 1920 Kissakosken koko tehdaslaitos koneineen paloi vain hiomon säästyessä. Uuden tehtaan rakennuttaminen osoittautui melkoiseksi riskiksi epävarmoiksi koettuina aikoina, joten liiketoiminta jatkui ostamalla Verlan tehtaan kaikki osakkeet. Hoving 1947, 348–363.

20 WA Dir Protokoll Bolagstämman Ca:2: ptk 8.6.1922 ja passim; Ilmonen 1933, 9. Vrt. KyA Dir Direktionsprotokoll Cb:17 1922: ptk 29.4.1922: Kissakoski ostettu.

21 Ahvenainen 1972, 106–108; Hoving 1947, 347–348, 363.

22 Ahvenainen 1972, 106–108; ks. myös Hoving 1947, 347–348, 363 ja Tuuri 1999, 273.

nettiin kilpailua, mitkä ovat tyypillisiä yritysten laajenemis-, integraatio- ja fuusio-toiminnan syitä. Jari Ojalan metsäyhtiöanalyysin mukaan Kymin määrätietoinen tavoite kautta 1900-luvun on ollut olla suuri sekä tuottaa paljon ja tehokkaasti: sotiin välisenä aikana yhtiön tuotanto käsitti noin kolmanneksen koko maan paperintuotannosta. Suuruuden strategiaa toteutettiin ennen kaikkea uusien laitteiden ja koneiden hankinnalla.²³

Kymin Osakeyhtiön kannalta Werlan Puuhiomon ja Pahvitehtaan osto oli yksi rengas suuremmissa tapahtumaketjussa, mutta Verlalle se oli itsessäänkin merkittävä. Vaikka omistajanvaihdos tarkoitti toisaalta toiminnan jatkumisen turvaa suuryhtiön helmoissa, toisaalta se tarkoitti myös itsenäisen, omista asioistaan päättävän tehtaan muuttumista melko mitättömäksi osaksi suurta kokonaisuutta. Taloudelliset vaikeudet eivät tulisi suuryhtiötä kovin helposti kaatamaan ja varoja uudistuksiin ja investointeihin kyllä löytyisi, jos halua niihin on. Mutta kuvaavaa on, että kun *Kotimaisen teollisuuden albumissa* oli 1913 ollut vielä ylpeä kahden sivun esittely Verlan Puuhiomo- ja Pahvitehtaasta, näkyy se myöhemmissä *Suomen teollisuuden ja kaupan albumeissa* vain mainintana Kymiyhtiön lukuisten omistusten joukossa.²⁴

Suurin osa 1920-lukua oli Suomen teollisuudelle kiihkeän kehityksen aikaa. Verlassa oli jo Kissakosken hallintokauden alettua 1920 käynnistetty suunnitelmat tehtaan modernisoimiseksi ja vesivoiman käytön laajentamiseksi. Usein onkin sanottu, että tuolloin tehtiin Verlassa viimeiset suuret uudistukset. Miltei koko 1920-luku Verlassa myllättiin. Vuoteen 1927 mennessä rakennettiin koskeen uusi säännöstelypato ja tukkiränni, koskea perattiin, rakennettiin voimalaitos ja koneet sähköistettiin hiomakoneita lukuun ottamatta, tehtaaseen hankittiin sähköhissi ja koneistoa uusittiin jonkin verran hankkimalla esimerkiksi kuumahiomakone, kaksoisprässi, uusi kuorimakone ja tikkuseula. Uudistusten myötä tehtaan tuotantokapasiteetti kaksinkertaistui noin neljään tuhanteen tonniin vuodessa, vaikka itse prosessi ei juuri muuttunut.²⁵ Vuonna 1929 valmistui tehtaaseen vielä uusi siipi

23 Hjerppe 1979, 75, 91–92; Ojala 2001, 28, 30–31, 50–52.

24 *Kotimaisen teollisuuden albumi* 1913, 399–400; *Suomen teollisuus ja kauppa osat 2 (1924) ja 5(1936)*.

25 WA Dir Ca:1 esim. ptk:t 31.8.1920, 6.10.1921, 20.12.1921; Ilmonen 1933, 20–22, 47–50. Tuotantomääristä ks. myös Verlan tehtaan vuosikertomukset 1914–1964: WA Dir Protokoll, Bolagstämman Ca:2; WA Bokf Bokslut Gp:1(1935–1946) ja Gp:2 (1947–1964); KyA Bokf Bokslutsuppgifter vuodet 1933–1937, 1941–1942; lisäksi *Kymi-yhtymä 2/1937*, 10; *Kymi-yhtymä 5/1951*, 7; yleisestä talouskehityksestä Hjerppe 1990, 26–27. Tuhannen tonnin raja ylittyi ensimmäisen kerran 1887. Vielä 1920-luvun alussa vuosituotanto pyöri 2000 tonnin kieppeillä, nousten sitten noin neljään tuhanteen. Huippuvuosina kuten 1926 (4798 t) tuotanto lähenteli jopa viiden tuhannen tonnin rajaa. Noin puolet tuotannosta oli puuhioketta, jota toimitettiin yhtiön omille tehtaille.

Tehtaan vuosikertomuksista ja johtokunnan pöytäkirjoista voi seurata remontin edistymistä, vaikka tiedot ovatkin osin hajanaisia. 31.8.1920 isännöitsijä Andersinille ja insinööri Klaille annettiin tehtäväksi modernisoida tehdas ja vesivoiman käyttö. Vesivoiman uudistamissuunnitelma hyväksyttiin 6.10.1921 ja samalla päätettiin tilata 300 hevosvoiman turbiini, hydraulinen prässi sekä uusi hiomakone. Noin kuukautta myöhemmin rännin rakennussuunnitelma vahvistettiin sillä ehdolla, etteivät muut koskiosuuksien haltijat vastustaisi sitä liiaksi ja keväällä tapahtuvaa voimalarakennusta varten päätettiin ostaa saksanmarkkoja, mutta vähän myöhemmin ostosummaa pienennettiin, koska arveltiin, että suurin osa tehtaan koneista voitaisiin tilata ja ostaa Suomesta. Vesirakennuksen piirustukset ja kustannusarvio hyväksyttiin vielä ennen vuoden 1921 loppua. WA Dir Ca:1 ptk:t 31.8.1920, 6.10.1921, 5.11.1921, 10.11.1921, 20.12.1921.

Vuosikertomuksessa 1922 kerrotaan tehtaan olleen neljä kuukautta seisokissa remontin takia, ja

kiillottamoa varten ja merkittävä uudistus oli myös siirtyminen rahtauksessa hevoskärryistä kuorma-autokuljetuksiin 1929–1930.²⁶

Johtokunnan kokouksessa joulukuussa 1921 oli Hjalmar Andersin ilmoittanut eroavansa Verlan tehtaan isännöitsijän toimesta perheessään olevan sairauden tähden. Yhtiö valitti menetystään, mutta Andersin pidettiin edelleen johtokunnassa metsäasioiden asiantuntijana ja hänelle määrättiin eläke. Vuonna 1922 Verlan tehtaan paikallisjohtajana toimi Rafael Breitenstein, joka oli jo 1920 tullut Verlaan Andersinin teknilliseksi avustajaksi. Rafael Breitenstein ei veljenpoikansa tietämän mukaan kuitenkaan asunut koskaan vakituisesti tai pitkään Verlassa, ja hänen lähdettyään hoitamaan omaa tehdastaan Tampereelle alkuvuodesta 1923 tuli Verlan paikallisjohtajaksi hänen veljensä, agronomi Bruno Breitenstein. Bruno Breitenstein pysyikin Verlassa eläkkeellelähtönsä 1950 asti ja on siten henkilö, joka persoonallaan vaikutti Verlaan varmasti likimain yhtä paljon kuin Gottlieb Kreidl.²⁷

Ensimmäiset merkit lamakaudesta nähtiin Suomessa jo 1928, kun rakennusmarkkinat alkoivat hiljeta, rahamarkkinat kiristyivät ja maatalouden sato oli ollut huono. New Yorkin kuuluisa pörssiromahdus mustana tiistaina 29. lokakuuta 1929 ei siis ollut laman ainoa syy sen enempää Suomessa kuin muuallakaan: tapahtumiin liittyi muunkinlaista talouden epätasapainoisuutta. Vuosina 1929–1932 Suomen bruttokansantuotteen volyyymi laski yhteensä yli 4 % ja käypähintainen BKT 1928–1931 jopa 22 %, mutta laman todelliset vaikutukset olivat tätä suuremmat. Työttömyysurva oli liki olematon, vararikot yleistyivät ja vaikka Suomi selvisi lamasta nopeammin kuin moni muu maa (laman syvin kohta oli ohitettu jo loppuvuodesta 1932), yksityinen kulutus palasi lamaa edeltäneelle tasolle vasta 1935.²⁸

seuraavana vuonna todettiin tyytyväisenä tehtaan voineen toimia hiomon ja vesivoiman uudistamisen jälkeen koko vuoden täydellä teholla. Kun vielä uusi voimakeskus oli valmistunut, odotettiin seuraavan vuoden tuotannon nousevan 5000:en tonniin. WA Dir Ca:2 vuosikertomukset 1922–1923.

Jo 18.3.1922 hyväksyttiin päätös tehtaan lisärakennuksesta, minkä takia tuotantoa oli lisättävä, mutta mistä lisärakennuksesta tässä tarkalleen oli kyse, jää hämäräksi. Kokouksessa 2.9.1924 päätettiin uusia hiomorakennuksen vesikatto ja puuhiomon käsikäyttöinen hissi päätettiin korvata ammattientarkastajan määräyksestä sähköhissillä, jossa olisi itsesulkeutuvat ovet. Sen sijaan kuivaamon uudistamiseen liittyviä päätöksiä ei ole säilynyt, vaikka vuosikertomuksessa 1925 kerrottiin sen ”uudelleen rakentamisen” valmistuneen. WA Dir Ca:1 ptk:t 18.3.1922, 2.9.1924; WA Dir Ca:2 vuosikertomus 1925.

Marraskuussa 1926 hyväksyttiin insinööri Klailen ehdotus tehdä aiotut räjäytykset Verlan koskessa vallitsevan matalan veden aikana ja vuosikertomuksessa 1926 kerrottiin insinööri-toimisto Alfr. A. Palmbergin koskessa aloittamien perkaustöiden olevan määrä valmistua huhtikuun alkuun mennessä. Hiomon laajennussuunnitelmien takia osinkoa ei jaettu. WA Dir Ca:1 ptk 6.11.1926; WA Dir Ca:2 vuosikertomukset 1922–1923, 1925–1926.

Toteamus hiomon laajentamissuunnitelmista 1926 onkin ainoa johtokunnan pöytäkirjoissa tai tehtaan vuosikertomuksissa oleva viite, jonka voisi tulkita kertovan kiillottamosiiven rakentamisesta 1928–1929. Huhtikuussa 25.4.1929 johtokunnalla oli vielä uudet suunnitelmat mielessä, kun pöytäkirjaan kirjattiin muistutusta, että insinööri Klaille valmisteli yhtiön pahvikoneiden uusintaa ja yhden uuden turbiinin ja uusien kylmähiomakoneiden hankintaa, jolloin tuotannon oli tarkoitus nousta 13,5 tonnista päivässä 17,5 tonniin. WA Dir Ca:1 ptk 25.4.1929. Nämä suunnitelmat lienevät kuitenkin jääneet puolitiehen pian syventyneen lamakauden tähden.

26 WA Prod Ritningar Da:1 Akt 7, 41, 46, 63; Ilmonen 1933, 39; *Verla arkkitehtipiiskelijoiden harjoitustyönä* 1998, 28, 82. Vielä tehtaan vuosikertomuksessa 1923 esimerkiksi valitettiin rahtauksen tuottaneen ongelmia kesän ja syksyn sateisen sään aikana. Parannukset liikenneoloissa olivat siis tarpeen. WA Dir Ca:2 vuosikertomus 1923.

27 WA Dir Ca:1: ptk 20.12.1921; VH 30a/1; *Kymi-yhtymä* 5/1951, 4; Hoving 1947, 380–382.

28 Hjerpe 1990, 27.

Verlan tehtaan vuosikertomuksessa 1930 kerrotaan yhtiön tuloksen jäävän selvästi heikommaksi kuin edellisenä vuonna lähinnä kolmesta syystä: pahvin kysyntä yleensä oli ollut minimaalista, hinnat olivat laskeneet ja tilauksista oli puutetta. Märän hiokkeen hinta sen sijaan oli noussut, ja sitä toimitettiin osin Kymin omille tehtaille ja osin Suomen Puuhiomoyhdistykselle.²⁹ Seuraavana vuonna kokonais-tuotantokin jäi edellisvuotta heikommaksi, mistä syytettiin kysynnän heikkouden lisäksi maailmanlaajuista lamaa. Vaikein aika yhdyskunnassa oli varmaankin syksy 1931, jolloin tehdasta pidettiin käynnissä puoli vuotta vain viisi päivää viikossa. Jo seuraavana vuonna todettiin kysynnän kuitenkin olevan taas vilkasta ja kertyneet varastot saatiin myydyksi kohtuulliseen hintaan. Tämän jälkeen vuosikertomukset supistuvat kuitenkin entisestään miltei silloiksi tuotantoluvuiksi ja kirjanpito-ker-tomuksiksi, ja kuvaa tehtaan toimintaan vaikuttaneista tekijöistä on entistä vai-keampi saada.³⁰

Vanhimmat verlalaiset muistavat 1930-luvun alun laman todellisena pulana, jonka rinnalla 1990-luvun alun ongelmat ”eivät olleet mitään”. Raavaita nuoria miehiä kulki maaseudulla kyselemässä ruokaa ja kortteeria, ei suinkaan laiskuuttaan, vaan koska heillä ei muutakaan elinmahdollisuutta ollut. Tehtaalaiset Verlassa eli-vät kuitenkin suhteellisen turvatusi: vaikka leipä kapeni, säilyi elanto suurimmalla osalla työntekijöitä.³¹

Jorma Ahvenaisen mukaan paperiteollisuuden olosuhteet olivat vaikeutuneet koko ajan jo vuodesta 1926 lähtien. Vaikein vuosi sekä Suomessa yleensä että Ky-min Osakeyhtiössä oli juuri 1931, vaikka tilanne jatkui vielä seuraavanakin vuonna huonona. Jorma Kalelan mukaan paperityöläiset säästyivät laman välittömiltä seu-rauksilta useita muita työläisryhmiä paremmin. Tuotanto ja vienti kasvoivat voit-tojen pienenemisestä huolimatta miltei koko ajan. Näin olleen työttömyys alalla pysyi suhteellisen vähäisenä ja esimerkiksi Kymin Osakeyhtiön ja sen tytäryhtiöiden puukuitualan tehtaissa itse teollisuustyöläisten määrä pysyi varsin vakaa-na.³² Verlan tehtaan pyörittäminen vain viitenä päivänä viikossa viittaa samaan jär-jestelmään, jonka Anu Suoranta toteaa olleen tyypillinen tekstiilialan työnantajille laman aikana, Jarmo Kortelainen Vuohijärven vaneritehtaalle 1950-luvun heikom-pina vuosina ja Pertti Haapala Tampereen tehtaille jo esimerkiksi vuosisadan vaih-teessa: työläiset pidettiin alentuneen menekin aikana kiinni työsuhteessa lyhyem-millä työviikoilla tai -päivillä. Kyseessä ei ollut pelkkä solidaarisuus ja altruismi, vaan myös tarve turvata tuleva tuotanto ja työvoimansaanti.³³

Vuonna 1933 Werlan Puuhiomo- ja Pahvitehtaan omistusoloja mullistettiin vii-meisen kerran. Osakeyhtiö päätettiin purkaa ja Verla siirtyi suoraan Kymin Osa-ke-yhtiön alaisuuteen.³⁴ Ahvenaisen mukaan Kymin piirissä pyrittiin 1930-luvun alussa yleensäkin sulauttamaan tytäryhtiöt pääyhtiöön suuressa määrin verotek-

29 WA Dir Ca:2 vuosikertomus 1930.

30 WA Dir Ca:2: vuosikertomukset 1931–1932; WA Bokf Gp:1 Diverse Uppgifter över Kymmene Aktiebolag Werla Träsliperi & Pappfabriks verksamhet år 1933–1934.

31 VH 15/13; VH 2b/2.

32 Ahvenainen 1972, 181–183, 195–196, 229; Kalela 1981, 159. Vrt. Tuuri 1999, 289.

33 Haapala 1986, 143; Kortelainen 1991, 57–58; Suoranta 1999, 18–19.

34 WA Dir Protokoll Styrelse och Bolagstämma Ca:3: ptk: 4.2.1933 ja 28.4.1933; KyA Dir Styrelsen Styrelseprotokoll Cb:10: 2.3.1933 (identif. N:o K & W 1/1933); KyA Bokf Bokslutsuppgifter 1933–1934.

nillisistä syistä. Riitta Hjerppe selvittää kyseessä olleen 1920–1943 vallinneen ongelmatilanteen, jossa yritykset tasapainoilivat toisaalta progressiivisen verotuksen, toisaalta tytäryhtiöiden kaksinkertaisen verotuksen välillä. Jos emoyhtiö nosti osinkoja tytäryhtiöstä, maksettiin niistä valtiolle kahteen kertaan: ensin tytäryhtiö maksoi voitoistaan ja sitten pääyhtiö tuloistaan. Samoin omaisuudesta verotettiin ensin tytäryhtiötä ja sitten pääyhtiötä myös tyttären osalta. Fuusioiminen taas saattoi lisätä koko yrityksen verotaakkaa progressiivisuuden takia. Ab. W. Gutzeit & Co kuitenkin aloitti 1925 teollisuuden tytäryhtiöiden fuusioaallon, jota jatkui 1950-luvulle asti.³⁵

Vaikka Verlan tehdas päätettiin ”vain” fuusioida emoyhtiöön, oli Kymin Osakeyhtiön johtokunnan pöytäkirjan mukaan esillä jo tuolloin myös suunnitelma muuttaa Verla tulevaisuudessa sähköntuotantolaitokseksi. Tämä luonnollisesti vaikutti osaltaan päätökseen lakkauttaa tehtaan olemassaolo omana yhtiönään.³⁶ Pahvin tuotanto jatkui Verlassa kuitenkin vielä yli 30 vuotta.

Ennen lopullista katoamistaan Verlan puuhiomo ja pahvitehdas Osakeyhtiö hyödytti omistajiaan vielä yhdellä koukerolla: ”se” osti samaisena vuonna 1933 säästöillään Högforsin Tehdas Osakeyhtiön, joka näin ollen siirtyi myös Kymmenen omistukseen.³⁷ Högforsin osto toi Kymin uudelle toimialalle, 1930-luvulla nopeasti kasvavaan metalliteollisuuteen, ja vielä samana vuonna ostettiin osakeenemmistö myös Salon Valimo Oy:stä, joka oli Högforsin pahin kilpailija. Ensimmäinen motiivi yritysostolle oli kuitenkin sama kuin kymmenen vuotta aiemmin Kissakosken ja Verlan suhteen: yhtiön metsäomistukset ja siten raaka-aineen saannin turvaaminen.³⁸ Käytännössä ostossa ei ollut kuitenkaan kyse Verlan toiminnasta, vaan suuryhtiön omistuskierroista.

Paikallistasolla oman osakeyhtiön lakkauttamisella ei ollut juuri mitään merkitystä – Verlan tehtaan päivittäistä toimintaa tai tuotantoa se ei hetkauttanut suuntaan eikä toiseen. Osa päätösvallastahan oli karannut jo reilut kymmenen vuotta aiemmin Dippellin toimistosta Viipurista Kissakoskelle ja sittemmin Kuusankoskelle. Myös muistitiedon mukaan Verlan tehdas toimi joka tapauksessa melko itsenäisesti. Tehtaan 1920–1940-lukujen paikallisjohtajan pojan mukaan Verla sai olla ”melko rauhassa” pääyhtiöltä, josta suunnilleen kerran vuodessa kävivät tilintarkastajat muutaman päivän visiitillä, mutta paljon muuta kontaktia ei ollut.³⁹

Myöskään Kymin Osakeyhtiössä tehtaan asema ei muuttunut juuri kuin paperilla. Esimerkiksi Kuusankosken tehtaiden työoloja ja työntekijöitä koskevat päätökset eivät tulleet mitenkään automaattisesti koskemaan myös Verlaa, vaan suuryhtiön johtokunnassa käsiteltiin Verlan asiat edelleen omina pykälinään Kissakosken kanssa.⁴⁰ Osakeyhtiön lakkauttaminen merkitsi kuitenkin vuosikokousten ja

35 Ahvenainen 1972, 201; Hjerppe 1979, 132–133. Ks. myös Talja 1997, 455.

36 KyA Dir Styrelsen Styrelseprotokoll Cb:10: 2.3.1933 (identif. N:o K & W 1/1933).

37 WA Dir Ca:3: ptk 28.4.1933; WA Dir Ca:2 ptk 28.4.1933; KyA Dir Styrelsen Styrelseprotokoll Cb:10: 2.3.1933 (identif. N:o K & W 1/1933); KyA Bokf Bokslutsuppgifter 1933–1934.

38 Hjerppe 1979, 101–102; Ojala 2001, 30–31.

39 VH 6/1; VH 30/3, 5; VH 14/2. Ks. yhtiöstä myös Polin 1932, 151–152, Immonen 1996b, 215; Tuuri 1999, 273.

40 Ks. esim. KyA Styrelsen Styrelseprotokoll Cb:11 ptk 20.4.1934 § 6, 7; Cb:15 ptk 25.2.1938 § 8.

Vuonna 1940 myös Kissakoski fuusioitiin emoyhtiöön, mutta sen jälkeenkin Verlaa ja Kissakosken

johtokunnan kokousten lakkaamista, ja vuosikertomukset lyhenivät entisestään. Verla ei ollut enää oma yhtiönsä, mutta ei osa Kuusankosken tehtaitakaan ja siksi kenties aikaisempaakin helpommin unohdettavissa. Siitä tuli yhä mitättömämpi, mutta myös elimellisempi osa suuryhtiötä.

Verla ei toki ollut Kymin Osakeyhtiön ainoa pikkutehdas, eikä mitenkään hyödytön sellainen. Yhtiön kolme pikkutehdasta Juankoski, Kissakoski ja Verla tuottivat Jorma Ahvenaisen mukaan 1930-luvulla seuraavasti hioke- ja pahvitonneja per työntekijä:

Taulukko 15. Verlan, Kissakosken ja Juankosken tuotanto työntekijää kohden 1930 ja 1937.

	1930		1937	
	pahvia	hioketta	pahvia	hioketta
Verla	18	18	21	24
Kissakoski	–	99	–	113
Juantehdas	60	70	69	14

Lähde: Ahvenainen 1972, 228.

Tuottavuus kasvoi 1930-luvulla siis myös Verlassa, vaikka lisäys oli hyvin vaatimaton verrattuna Kuusankosken tehtaiden vastaaviin lukuihin: hiomoilla 352:sta 657:ään, selluloosatehtailla 114:stä 242:en ja paperitehtailla 111:stä 208 tonniin. Pienemmät tuotantoluvut eivät silti merkinneet, että pienet tehtaot olisivat olleet huonosti kannattavia. Ahvenaisen mukaan pahvimarkkinat olivat melko vakaat, kyseiset laitokset olivat pitkälle tai kokonaan kuoletettuja ja niille saatiin raaka-ainetta ja energiaa kenties edullisemmin kuin Kuusankoskelle. Vaikka koneet Verlassa olivat jo 1930-luvulla vanhanaikaisia ja ihmistyön osuus tuotannossa suhteellisen suuri, oli pahvin laatu hyvä, eikä markkinoinnissa ollut ongelmia. Vuosikymmenen loppuun saakka Verlan pahvi pysyi Ahvenaisen mukaan merkittävänä tuotteena. Ilmeistä kuitenkin oli, ettei pienillä puuhiomoilla ollut tulevaisuutta, eikä niihin haluttu sitoa enää uutta pääomaa. Tämä näkyy esimerkiksi yhtiön investoinneissa, joista koko 1930-luvulla Verlan osalle lankesi vain 3,3 miljoonaa. Esimerkiksi Halla sai osalleen investointeja 19,9 mmk, Kuusankoski 31,9 mmk, Kymintehdas 87,7 mmk ja Voikkaa 130,5 mmk.⁴¹

Verlan työntekijät osasivat tarvittaessa kuitenkin myös hyötyä Verlan asemasta osana Kymin Osakeyhtiötä, jos tehtaon paikallinen johto tuntui suhtautuvan neuvotteluihin nihkeästi. Seuraavan muiston ajoitus on sekava, sillä kertoja toisaalta sijoittaa sen 1920-luvulle, toisaalta Karl-Erik Ekholmin myötä se sijoittuisi aikaisintaan 1930-luvun loppupuolelle ja ammattiosaston myötä 1940-luvulle. Kyseessä on joka tapauksessa paikallinen sopiminen ja tilanne on mielenkiintoinen esimerkki arkipäivän vallankäytöstä ja uusista vaikuttamiskanavista suuryhtiön tytäryhtiössä:

koskevistä asioista käytettiin emoyhtiössä omaa identifikaatiotunnusta K & W. KyA Styrelsen Strelseärenden Cd:17 1940 Identif. N:o K & W 8/1940; Identif. N:o K & W 11/1940; KyA Styrelsen Styrelseprotokoll Cb:20 14.12.1943 § 10 Identif. N:o K & W 1/1943.

41 Ahvenainen 1972, 226–229, 236, 277.

Ja se oli silviisiin, että kylhän me välil käytiin tahtomassa palkkaa, mutta ne sano konttoorissa, että noin nyt on sellain heikkopuolein aika, ettei se käy nyt se nosto. Että taas vartutaan joitain vuosii, ja sitt taas tuota neuvotellaan.

Mut yhen kerran mie muistan, se oli jo tuota -21 tai, koska tääl oli tää Reittensteini sillon agronomina ja samal oli isännöitsijän vakanssil, niin myö sillon ku oltiin aina jälessä melkein niis palkoissa, kun ei tääl ollu mitään semmosii, se oli kauan aikaa kapiinan jälkee, kun ei ollu ammattiosastookaa, mut siihen aikaan oli jo osasto, koska me puhuttiin siit palkasta, niin sano, ett ei se käy se palkan nosto, mutt sitt oli joitain miehii vähä rohkiampii ja mie en ny muista enää niit toisii, mutt mie olin ja siin sakissa niin me päätettiin että kirjutetaan – jaa täähän ol Kymiyhtiöll, Kymiyhtiöhän osti -22 tän Verlan, sillon ol vuorineuvos Ekholmista muistaakseni – ja me kirjotettiin kirje, että mitenkä se on, kun me ollaan vähä alakynnes oltu palkassa, että eikö sitä vois korjata niin kuin muuallakin maailmassa ne aina vähän korjaa niit palkkoi.

Niin ei ollu ku pari päivää kun tul sen aikunen isännöitsijä ja tul viel min luokse ja sano ett työhän kirjotitten Kymiyhtiön johtajalle palkasta, ja mie sanoin että niinhän me tehtiin ja sehän ol oikeus ja kohtuus. Sano, ett oishan se korjaantunu tääl omissaki. Mie sanoin, ett eihän se korjaantunu, kun siitä puhuttiin! Sillon keskustelu loppu, se huomasi, että se on niin suoraluontoin poika, että se sanoo mitä lystää... niin ku asia olik. Mutt sitt se korjaantuu se palkka kuitenkin. Se johtaja ol ilmottanu, että pitää nostaa sitä palkkaa. Niin se ol semmosta siihen aikaan palkkojen kanssa...⁴²

SOTA-AIKA MURROKSENA JA JATKUVUUTENA

Talvi- ja jatkosota eivät antaneet teollisuudelle juuri mahdollisuuksia tehdä suuria investointeja rauhanajan tuotantoon, eikä heti sen jälkeen kiinnitetty huomiota ensimmäisenä niin pieniin yksiköihin kuin Verla oli. Niinpä tehdas ja kylä saivat jatkaa elämäänsä aika lailla entiseen malliin. Sotien jälkeen voisikin sanoa Verlan heränneen joutsenlauluunsa, viimeiseen kukoistukseensa, joka muistetaan aikana, jolloin ”Verla oli vahva” kontrastina sen jälkeen tapahtuneelle hiipumiselle. Ilmisisältönsä lisäksi muistelukerronta sisältää siis ajatuksen sodasta ja sen jälkeisestä kukoistuksesta rajapyykkinä ja ankkurina muistoille. Ajalle oli leimallista vireä rakennustoiminta työläisten pystyttäessä omakotitaloja, harrastustoiminta oli vilkasta ja myös työväenyhdistys ja ammattiosasto virkosivat jälleen eloon.⁴³

Itse sota-aika vaikutti Verlassa elämään ehkä vähemmän kuin kaupungeissa tai monilla muilla paikkakunnilla. Tuotannossa se aiheutti talvisodan aikana katkoja, kun ilmahälytysten vuoksi työ keskeytettiin lyhyeksi ajaksi ja tehtaan väki pakeni väestösuojaan, joka oli tehty pahvimakasiinin alakertaan vahvistamalla sen seinää pahvipaaleilla. Helmikuun puolessavälissä 1942 tehtaalla työskenteli kaksi sotainvalidia ja yhteensä 16 työmiestä oli rintamalla; näiden joukossa olivat mm. kaikki

42 VH 50/5–6. Agronomi Breitenstein toimi Verlan paikallisjohtajana 1923–1949, Karl-Erik Ekholmista tuli Kymin Osakeyhtiön toimitusjohtaja 1937 ja ammattiosasto perustettiin uudelleen 1944. Kertoja on syntynyt 1800-luvun lopussa, joten hän saattaisi kyllä muistaa jo 1920-luvun asioita, mutta olisi silloin ollut vielä varsin nuori työntekijä.

43 VH 2/passim; VH 3/9, 13.

autokukset. Seuraavana vuonna armeijan leipiin kutsuttiin vielä yhdeksän reservissä ollutta miestä.⁴⁴

Vesi- ja energiapula haittasivat Verlan tehtaan käymistä kuten muutakin Suomen teollisuutta. Veden ja sitä kautta vesivoiman vähyden takia ei esimerkiksi toukokuusta joulukuuhun 1940 tuotettu Verlassa lainkaan märkää massaa (hioketta). Kesäkuusta joulukuuhun 1941 jouduttiin tehdasta käyttämään samasta syystä vain kahdessa yhdeksän tunnin vuorossa, samoin 1942 ajoittain. Vuonna 1943 vettä olisi kyllä riittänyt, mutta työntekijöistä oli pulaa miesten ollessa rintamalla, joten tehdasta ei vielääkään voitu käyttää aivan täydellä teholla.⁴⁵ Tilauksia oli ainakin vuonna 1940 kuitenkin enemmän kuin pystyttiin täyttämään. Kuljetuskustannukset nousivat, mikä aiheutti osaltaan hiokkeen myynnin hupenemisen mitättömiin määriin koko Puuhiomoyhdistyksen jäsenistössä. Pahvilla sen sijaan tuntui olevan loputon kysyntä Saksassa.⁴⁶

Kokkokalliolle oli rakennettu tähystystorni, jossa pidettiin vartiota ja josta soitettiin sentraaliin, jos viholliskoneita nähtiin. Ilmeisesti pian saatiin puhelinyhteys myös tehtaan lämmittämöön, mistä hälytys voitiin tehdä höyrypillillä. Muistitiedon mukaan jotkut kyläläiset rakensivat suoja metsään pommitusten varalta ja kylän keskustassa muistetaan olleen jonkinlaisen sirpalesuojan puupinkkojen välissä. Sodan jatkuessa into lähteä suojaan väheni kuitenkin huomattavasti. Huomattiin, ettei itse Verlaa pommitettu koskaan, vaikka lähellä Selänpäässä oli lentokenttä. Jännittävimmillään tilanne oli heti jatkosodan ensimmäisenä päivänä, kun Verlan taivaalla voitiin katsella osaa ilmataistelusta, jossa tuhottiin useita vihollisen koneita. Yksi näistä putosi heti kosken alla sijaitsevaan Kamposen järveen, toinen taas Nisuksen taakse, mutta pyöräilytöisyydelle Verlasta. Selänpään asemaa pommitettiin kyllä myös ja tehtaan sikäläinen makasiini sekä lastauksen esimiehen asuinrakennus vahingoittuivat ilmahyökkäyksessä, mutta ne korjattiin heti. Samoin Kouvolaa pommitettiin raskaasti ja parhaimmillaan lähti Verlankin palokunta avuksi sammutustöihin.⁴⁷

Luonnollisesti Verlassa piti olla täysi pimennys, jota valvoi tehtaan päämestari, palopäällikkö Otto Richter. Mottitalkoisiin osallistuttiin, pula-aika toi mukanaan mustan pörssin ja tiskin alta myymisen, vaatteita jouduttiin kääntämään ja osin turvautumaan korvikemateriaaleihin ja -ruoka-aineisiin. Jaalan kunnan kansan-

44 WA Bokf Bokslut Gp:1: vuosikertomukset 1939–1943; WA Dir Ca:2: vuosikertomus 1940; KyA Bokf Bokslutsuppgifter Verlan vuosikertomukset 1939–1943.

45 WA Bokf Bokslut Gp:1: vuosikertomukset 1939–1943; WA Dir Ca:2: vuosikertomus 1940; Bokf Bokslutsuppgifter Verlan vuosikertomukset 1939–1943; energiapulasta muualla kuin Verlassa esim. Tuuri 1999, 319–322, 333.

46 WA Bokf Bokslut Gp:1: vuosikertomukset 1939–1943; WA Dir Ca:2: vuosikertomus 1940; VH 23/7; Sourander, Solitander 1943, 237–238; Laiho 1998, 48.

47 WA Bokf Bokslut Gp:1, WA Dir Ca:2 ja KyA Bokf Bokslutsuppgifter 1941–1942: Verlan vuosikertomukset 1940–1943; VH 4/4; VH 10/11; VH 11/4; VH 15/4–5,10; VH 13/3; VH 12/2; VH 21/7–8. Ilmataistelussa kyseessä oli 25.6., jolloin Risto Pajarin mukaan klo 7.15 Selänpäähän hyökkäsi 27 SB-konetta, joista kapteeni Aholan 8-koneinen lentue ampui alas kuusi. Klo 8.05 paikalle saapui kuusi pommikonetta, joista ammuttiin alas kaksi ja klo 10.45 vielä tuhottiin 2–3 konetta. Taistelut hajaantuivat laajemmalle alueelle. Pajari 1982, 59–60. Lentokenttä oli rakennettu Selänpäähän talvi- ja jatkosotien välissä ja työmaalla oli moni verlalainenkin nuori saanut kerättyä lisäansioita. VH 15/4; VH 10/3–4.

Kamposen järveen pudotettiin jatkosodan alussa puna-armeijan lentokone. Hylyn päällä istuvat vas. Eine Vesa, Veikko Pekkalin ja Armas Ukkonen. Kuva: Museoviraston kuva-arkisto.

huollon johtajana toimi verilalainen sosialidemokraatti ja punakaartin entinen plutoonapäällikkö Martti Kajander. Kaupungista saattoi tulla sukulaisia ja tuttavien pakoon pommituksia. Tanssikiellon noudattamiseksi Kirin tanssilavasta revittiin irti lautoja noin metrin välein, mutta sinnikkäät nuoret jatkoivat tanssimistaan sitten jäljelle jääneitä viuluja pitkin. Esimerkiksi Sorasaari Nisuksesta eteenpäin oli lähi-seudun nuorison suosittu kokoontumispaikka, jossa pidettiin salatansseja, leikittiin piirileikkiä ja poliisien paikalle sattuessa hajottiin joka ilmansuuntaan.⁴⁸

Etenkin talvisota yhdisti ihmisiä. Tunnekuuhu saattoi saada heidät toimimaan jopa normeista poikkeavalla tavalla:

[...] niin on oikein jääny mieleen se kun se ”Maija” oli enemmän sellanen hiljanen, ja sillä oli liina tiukasti tässä, niinku yleensä Verlan naisilla oli ja se kun tuota rupes kiroamaan, potkas siinä maton kulmaan ja ”se ryssän saatana, ku se”. Ja mä muistan ku mä menin ihan äidin taakse ja tuijotin, ku en ollu koskaan kuullu, ku ei siihen aikaan naiset kironnu, ku jossain ihan poikkeustapauksissa ja sitte vielä hän. Se järkytti varmaan enemmän kuin itse talvisodan syytyminen.⁴⁹

Jatkosodan suhteen tilanne ei kuitenkaan ollut aivan yhtä yksiselitteinen. Kun talvisodassa rintamakarkuruus oli oikeastaan tuntematon ilmiö, langetettiin suomalaisissa sotatuomioistuimissa 1941–1945 noin 32 000 tuomiota pakoilurikoksista.⁵⁰ Ainakin kolme Verlan seudun miestä päätti siirtyä käpykaartiin syksyllä 1941 pian jatkosodan alettua. Syytettyjen omat kertomukset ovat melko sekavia ja niiden avulla on oletettavasti pyrity esittämään teko kenttäoikeudessa mahdollisimman viatommassa valossa. Jälkeenjääneistä papereista onkin vaikea päätellä, johtuiko miesten karkuruus yksinkertaisesti pelosta ja huolimattomuudesta vai oliko mukana

48 VH 5/7–8; VH 10/11,18; VH 11/5; VH 12/2; VH 15/5,10, Salminen 2004, 357. Suomessa vallitsi lähes ainoana sotaa käyvänä maana ehdoton tanssikielto joulukuusta 1939. Sota-ajan häissä sai vain hääpari tanssia yhden valssin muiden katsellessa. Salatansseja kuitenkin järjestettiin. Niiniluoto 1994, 40–41.

49 VH 22/12.

50 Kulomaa 1995, 32–33, 363. Talvisotaan liittyen sotapalvelukseen saapumatta jättämisestä joutui vastaamaan vain noin 160 miestä ja vaikka etulinjassa esiintyi paikoittain pakokauhua, oikeustoimiin päädyttiin vain noin 750–850 miehen kohdalla. Näistä ainakin osaan tiedetään liittyneen kotialueella tai selustassa tapahtuneita rikoksia.

myös aatteellisia tai muita perusteluita.⁵¹ Jukka Kulomaan mukaan jatkosodan sotilaskarkuruuteen vaikutti itse taistelutoiminnan lisäksi myös sodan hyökkäysluonne, epäselvyys sen tavoitteista ja sodan pitkittyminen. Kokonaan palvelukseen saapumatta jääneiden ryhmässä päätökseen liittyi usein myös yhteyksiä ajan radikaaliin vasemmistolaisuuteen.⁵² Verlassa tehtiin jatkosodan aikana myös havainto, että venäläisen lentäjän haudalle oli joku vienyt kukkia. Tästä pääteltiinkin, että ainakin yksi ”kommunisti” kylässä siis oli.⁵³

Niin rintamalla olevia kuin kotirintamalla kovia kokeneitakin pyrittiin muistamaan ja auttamaan. Kaukana oleva sota ja lähellä olevat ihmiset muodostivat yhdistelmän, joka synnytti yhteisyyden tunteen lisäksi myös konkreettista toimintaa ja yhteistä huolenpitoa. Tehdasyhteisyyden rinnalla eli voimakkaasti isänmaallinen, kansallinen ja kohtaloiden yhteisyys, joka ei vaatinut aina organisoituja muotoja. Toisaalta sodan aikaiseen muistamiseen kuten kaikkeen muistamiseen vaikuttaa kerrontahetken perspektiivi, jonka kautta menneeseen katsotaan. Mennyt yhteisyys asetetaan esille myös vastakohtana tai esimerkkinä nykypäivälle:

...että kyllähän sitä kun niitä kudottiin niitä sukia ja lapasia ja lähetettiin kenttäpostia ja varsin sillä tavalla niinku yhdessä otettiin osaa, jos joltakin jostain perheestä kaatu isä, ”Selmankin” kanssa mekin käytiin keräämässä tässä näin tuonnepäin ”Niemisen”, olikos niillä kolme vai neljä lasta ja se kaatu se isä, niin mekin käytiin, se oli ihan vapaaehtosta, että kerättiin rahaa ja kerättiin vaatetta ja ei siin mitään lupia pyydetty keneltäkään eikä mitään, sitä autettiin. Tiedettiin missä apua tarvitaan ja autettiin. Ihan spontaanisti. [...]
Enkä mä usko, kun ajattelee, miten on kaikki menny ja muuttunu, että jos sellasta, että jos talvisodan hengestä puhutaan, niin ei sellasta enää koskaan tule.⁵⁴

Molemmilla Verlan kouluilla oli ainakin jonkin aikaa majoitettuna sotilaita ja yksi rykmentti ilmeisesti ryhmittyi Verlassa, jolloin teltoja oli pitkin tien varsia. Tämä toi oman värinsä mm. kahvion toimintaan ja näihin aikoihin liittyivät myös muistot tehtaan kasarmissa pidetystä lottakahviosta. Aivan jatkosodan loppuvaiheessa Viipurin lääninhallitus evakuoitiin Selänpäähän ja osa sen henkilöstöstä ja toiminnasta tuli myös Verlan osalle. Esimerkiksi patruunan pytingistä luovutettiin muistitiedon mukaan useita huoneita tähän tarkoitukseen ja lisäksi ainakin Karpisen kaupparakennuksesta yksi. Tarvittaessa elintarvikehuolto ajoi ohi tehtaan tarpeiden ja työläisiä vietiin tehdasyhtiön omistamalle Ojaselan maatilalle sadonkorjuuseen viimeistään syksyllä 1944.⁵⁵

Sotatapahtumien edetessä pysähtyi vienti kuitenkin lopulta kokonaan 1944. Miehet palasivat vähitellen pölkyilleen, ja tilapäistyövoima, kuten nuoret pojat, sai

51 SArk Pohjois-Kymenlaakson suojeluskuntapiiri, kenttöoikeus § 95 vuonna 1941.

52 Kulomaa 1995, 364–365.

53 VH 7b/18.

54 VH 22/12.

55 WA Bokf Gp:1 vuosikertomukset 1944; VH 3/3–4; VH 7/5; VH 12/1–2; VH 13/3; VH 22/8–9; VH 21/2; KA SM Kirjediaari. Ea 617 245/256 ja 357/268. Myös syksyllä 1945 tehdas seisoi 17.9.–1.10. kun työläiset olivat Ojaselassa perunannostossa, sillä apu oli kuulemma välttämätöntä. Seuraavana syksynä 1946 käytettiin tehdasta samasta syystä vain kahdessa vuorossa 16.9.–28.9. ja 1.10.–6.10. WA Dir Ca:2 vuosikertomus 1945; WA Bokf Gp:1 vuosikertomus 1946.

lähteä. Tehdas teki kysytyimpiä pahvilaatuja varastoon, mutta vähitellen varastotkin täyttyivät. Helmikuussa 1945 tehdas seiso i viikon työläisten korjatessa erään vanhan ladon kattoa, jotta siitä saataisiin vielä yksi uusi varasto pahville.⁵⁶ Vihdoin huhtikuussa oltiin kuitenkin jo niin pitkällä, että tehdas näki ainoaksi vaihtoehdoksi irtisanoa kaikki alle 15 vuotta tehtaalla palvelleet työntekijät. Hätäaputoita luvattiin järjestää haluaville. Tilanne ratkesi kuitenkin melko onnellisesti jo ennen kuin irtisanomisia ehdittiin toteuttaa, kun tehdas sai tuotettavakseen osan Juankosken tehtaalle langenneista sotakorvauksista. Tämän jälkeen sotakorvaustilauksia tuli enemmänkin, ja kun markkinat elpyivät, oli tehtaalla tilauksia vuoden 1945 lopussa jo kahdeksi kuukaudeksi eteenpäin.⁵⁷

Vaikka elämä sodan jälkeen periaatteessa palasi uomiinsa, oli paljon myös muuttunut ja muuttui edelleen. Evakot kulkivat karjoineen läheltä ohi, ja heitä jäi asumaan lähiseudulle. Karjalan siirtolaisia tuli itse Verlaan vähän, mutta seudulle kyllä, niin että koulupiirijaon muuttamista harkittiin Verlassakin. Säännöstely jatkui, kaupunkilaiset hamstrasivat maaseudulta, ja kauppias leikkasi kuponkeja. Kahvinvastiketta osattiin tehdä esimerkiksi herneistä ja teetä vatunlehdistä. Tehtaan kuorma-autot kulkivat häikäpönttöjen voimalla, kun bensiinistä oli pulaa.⁵⁸ Paperia käytettiin korvikemateriaalina myös vaatteissa, vaikka aivan kankaan veroista se ei ollutkaan, mikä käy ilmi seuraavasta muistosta:

Paperikankaasta tehdyt housutki minulla oli ku minulla tuli ”Matin” kanssa vähän kiistaa ja se tarttu kiinni, niin ne oli kahtena kappaleena ne housut ensimmäisellä reisull. Ne oli sellaset sinertävät, paperista, ettei se kestä, jos se johonki tarttuu kiinni.⁵⁹

Sota-aika ei kuitenkaan tarkoittanut murrosta kaikilla tavoilla. Esimerkiksi yhteiskuntapolitiikassa vuodet 1941–1947 olivat jatkuvuuden aikaa, kun yksi keskeisistä ongelmista oli maassa vallitseva työvoimapula. Sodan aikana ratkaisuksi oli sopinut naistyövoima, mutta rauhan aikana kaivattiin toisenlaisia keinoja, porkkanointa, työntekijöiden houkuttelemiseen.⁶⁰ Valtiollisella tasolla perussosiaaliturvan kehittäminen jäi taka-alalle, kun huomion veivät sotakorvaukset, sotavammaisten, -leskien ja -orpojen auttaminen sekä asutustoiminta.⁶¹ Näin teollisuusyhtiöille tarjoutui mahdollisuus sitouttaa ja houkutella työvoimaa sosiaalisten etuuksien avulla.

Teollisuuden työnantajien laajan sosiaalisen toiminnan sotien jälkeisenä aikana voikin nähdä osana taistelua työvoimasta pula-aikana. Kilpailu työvoimasta sai esi-

56 WA Bokf Bokslut Gp:1: vuosikertomus 1944; WA Dir Protokoll Bolagstämman Ca:2: vuosikertomus 1945; VH 15/1.

57 PL Kirjeenvaihto Da 82: kirje 26.4.1945 ja Ea 86: kirjeet 12.4.1945 ja 29.4.1945; WA Bokf Gp:1 vuosikertomus 1944; WA Dir Ca:2 vuosikertomus 1945. Pahvia sisältyi ensimmäisen kerran jo 11.8.1945 Moskovassa allekirjoitettuun sopimukseen vastakaupasta, jossa Suomeen tuotiin Neuvostoliitosta mm. viljaa, sokeria ja makeisia. Suomen Kartonkiyhdistyksen osuudeksi tuli toimittaa sotakorvauksia Neuvostoliittoon yhteensä 94 000 tonnia eli noin 6 miljoonan dollarin arvosta (=2 % Suomen sotakorvaussummasta). Laiho 1998, 50–51.

58 Ks. esim. VH 12/3.

59 VH 12/3.

60 Kalela 1993, 74–75.

61 Niemelä 1993, 89. Kuitenkin 1948 toteutettiin lapsilisäjärjestelmä ja kansaneläkejärjestelmää kehitettiin.

merkiksi osan ruotsalaisista työnantajista lipeämään ryhmäkurista ja tarjoamaan työntekijöilleen ylimääräisiä etuuksia työvoiman houkuttelemiseksi, mitä vastaan sikäläinen työnantajaliitto taisteli sitkeästi. Samalla tavoin Suomessa teollisuuden sosiaalinen toiminta koki toisen maailmansodan jälkeen ”korkeasuhdanteen”.⁶² Sosiaalinen toiminta toisen maailmansodan jälkeisessä tilanteessa liittyi myös nopeasti edistyvään teollisuuden rationalisointiin, jolle sota-aika ja jälleenrakennus olivat luoneet pakkonsa.⁶³

Suomalaisen teollisuuden piirissä toimi 1947 yli 40 sosiaalijohtajaa sekä noin 60 päätoimista ja yli 70 sivutoimista sosiaalipäällikköä.⁶⁴ Myös Verlassa yhtiö nimesi 1940-luvun lopulla sosiaalitoiminnan kuulumaan erityisesti Torsten Oljemarkin työtehtäviin, jolloin Verla sai ensimmäisen sosiaalipäällikkönsä ja toiminnan kehittämisen voidaan viimeistään katsoa tulleen systemaattiseksi.⁶⁵ Samaan aikaan yhtiö rakensi viimeiset uudet asuinrakennukset (1947–1948) ja palautti seuratalon vapaa-ajan käyttöön, urheilukenttää laajennettiin ja terveydenhoitajan vastaanotto aloitettiin.⁶⁶

Yhteisvastuuta ja sosiaalista turvallisuutta korostavaa ajattelutapaa on pidetty toisinaan sodan aikaisen asevelihengen seurauksena,⁶⁷ mutta Jussi Vauhkonen ja Raija Julkunen toteavat, että STK:n omista dokumenteista ei löydy minkäänlaista viittausta asevelihengen toimien motiivina. Vaikka sosiaalitoiminta lisääntyi, työnantajat vastustivat edelleen valtion tai ulkopuolisten lääkärin päätösvaltaa esimerkiksi sairausvakuutus- tai eläkejärjestelyissä. Kyse etujen täydentämisessä näyttääkin olleen taktikoinnista elintärkeiden etujen ja keskeisten työnantajaperiaatteiden varmistamiseksi.⁶⁸ Työnantajapolitiikasta on siis löydettävissä selvä jatkuvuus sotaa edeltäneestä ajasta sen jälkeiseen aikaan.

Jari Ojalan mukaan toinen maailmansota oli raju shokki Kymin Osakeyhtiölle, joka menetti paitsi huomattavan osuuden maaomaisuudestaan myös kaksi tehdasta, jotka jäivät uuden itärajan taakse. Läskelän ja Leppäkosken tehtaiden lisäksi alueluovutukset veivät lähes 180 000 hehtaaria maata, minkä lisäksi yhtiö joutui irtottamaan maanhankintalain perusteella asutustoimintaan vuoteen 1953 mennessä 65 000 ha metsää ja 3 000 ha peltomaata. Näin yhtiö luopui miltei kaikesta vil-

62 Swenson 2002, 120, 141, 183–184 ja passim (Ruotsi); Kettunen 2002, 313 (Suomi).

63 Hyvinvointiohjelmien on nähty liittyvän voimakkaasti työn tehostamiseen niin Suomessa kuin esimerkiksi Italiassa: Teräs 1992, 247, 253–269 (Suomi); Benenati 1998, 5–6 (Italia). Yhdysvalloissa yksityinen sosiaaliturvajärjestelmä koki kukoistuksensa juuri toisen maailmansodan jälkeen yritysten tarjotessa ennen kuulumattomia sosiaaliturvaetuja usein erilaisten ryhmävakuutusten muodossa. Sitomalla sosiaalinen turvallisuus työnantajaan ja työsuhteisiin amerikkalaiset työnantajat ja vakuutusyhtiöt onnistuivat heikentämään sidettä valtion ja työntekijöiden välillä ja vahvistamaan hyvinvointikapitalistista perinnettä, jossa määräysvalta säilyi yhtiöllä. Vaikka perinteinen tarina esittää kollektiivisen sopimisen työväenliikkeen voittona, käytiin Kleinin mielestä samaan aikaan paljon tärkeämpi taistelu hyvinvointietujen tuottamisen tavasta. Siinä taistelussa ammattiyhdistysliike hävisi, sillä se ei onnistunut rikkomaan linkkiä etujen ja yhtiöiden väliltä. Klein 2003, 204–206 ja passim.

64 Kaitila 1948, 15. Lisäksi yli 100 liikunnan ohjaajaa, noin 150 henkilöä lastenhuollossa, yli 100 sairaanhoitajaa ja terveysisarta, 22 päätoimista ja lähes 200 sivutoimista lääkäreitä jne.

65 VH 37/1.

66 *Kymi-yhtymä* 4/1948, 56. Ks. myös WA Fast Ba:1 vakuutustiedot rakennuksista VB 17 ja VB 18 vuodelta 1955.

67 Ks. esim. Niemelä 1993, 88.

68 Vauhkonen ja Julkunen 2006, 306–309, 316 ja passim.

jellystä maastaan ja sen maataloustoiminta hiipui.⁶⁹ Esimerkiksi suurin osa Ojaselan maatilasta vaihdettiin vuonna 1952 Voikkaalla sijaitsevaan tonttiin, jonka yhtiö tarvitsi kipeästi teollisuuskäyttöön. Lisäpuolustuksena tonttivaihdolle pidettiin todennäköisyyttä, että tila olisi ennemmin tai myöhemmin kuitenkin joutunut lunastettavaksi asutustoimintaan.⁷⁰ Maatalouden harjoittaminen Ojaselassa siirtyi siis pois tehtaalta ja yhtiöltä.

Sotavuodet ja toipuminen niistä vei suuryhtiöltä oman aikansa myös investointien ja tuotantomäärien suhteen. Jälleenrakennusvuodet toimittiin Suomen paperiteollisuudessa miltei pelkäämättä vanhojen koneiden varassa. Kymiyhtiössä ensimmäinen merkittävä investointi sodan jälkeen tehtiin vuonna 1950, jolloin uudistettiin Kymin selluloosatehdasta lainavaroin. Vasta vuonna 1955 yhtiön paperitehtaila päästiin samoihin valmistuslukuihin kuin 1937 – puuhiokkeen ja sellun osalta palautuminen kesti vielä kauemmin.⁷¹ Verlan tehtaalla ei edelleenkään ryhdytty suuriin uudistuksiin, vaikka tehdas muuten toimi vilkkaasti. Esimerkiksi työntekijämäärä nousi 1951 huippuunsa, 160 työntekijään. Vilkaista vaihetta ei kestänyt kuitenkaan kauan, sillä jo kaksi vuotta myöhemmin toimintaa alettiin supistaa lakauttamista varten.⁷² Miltei kahdeksankymmentä vuotta jatkunut teollinen toiminta Verlassa läheni loppuaan.

SOSIAALINEN TOIMINTA – KETKÄ KUULUVAT YHTEISYYDEN PIIRIIN SUURYHTIÖSSÄ?

KUNNALLISET KANSAKOULUT

Verlan koulu irti tehtaasta

Verlan kansakoulu oli perustettu nimenomaan tehtaankouluksi, mutta jo kansakoulujen piirijakoasetus 1898 oli velvoittanut maalaiskunnat jakamaan alueensa koulupiireihin. Harvaan asuttuja seutuja lukuun ottamatta koulumatka ei saanut muodostua viittä kilometriä pitemmäksi, ja jos piirissä oli vähintään 30 kouluun halukasta lasta, oli oppilaitos perustettava.⁷³ Koulujen ja niiden oppilaiden määrä lisääntyi jatkuvasti ja kun elokuun alussa 1921 voimaan astunut oppivelvollisuuslaki antoi maaseudulla aikaa velvollisuuden täydelliseen toteuttamiseen vuoteen 1937 asti, ei laki aiheuttanut mitään yhtäkkistä suurta muutosta. Kokonaisuudessaan oppivelvollisuuden toteuttaminen oli kuitenkin jättiläisponnistus ja osoittautui vaikeammaksi kuin alkuun oli luultu. Lukuvuonna 1921–1922 oppilasmäärä kasvoi koko maassa noin 19 %:lla (yli 36 000 oppilasta), mutta vielä 1937 miltei 13 % oppivelvollisuusikäisistä lapsista jäi vaille opetusta.⁷⁴

69 Ojala 2001, 29, 32. Ks. myös Tuuri 1999, 364.

70 KyA Styrelsen Protokoll 4.2.1952 Identif. N:o D 1/1952. Yhtiö säilytti itsellään ”luonnollisesti” Verlan kosken luona olevat alueet sekä joenrannat. Vaihdossa Einar, Toimi ja Veikko Vesaselle siirtyi Ojaselan noin 200 hehtaaria 148.

71 Talvi 1972, 179; Tuuri 1999, 365–366; Heikkinen 2000, 252.

72 WA Bokf Bokslut Gp:2: vuosikertomukset 1951–1953.

73 Halila 1949b, 31–32, Isosaari 1973, 40–41.

74 Halila 1950, 19–24; Isosaari 1973, 68–69.

Julkisen sektorin kehittyessä yksityisten tahojen kuten tehtaiden oli aiempaa helpompi luopua osasta huoltotehtäviään ja keskittyä liiketoimintaan. Paikoitellen, kuten Kuusankoskella, teollisuusyhtiö jatkoi koulujen ylläpitoa, jolloin nämä vanhat yksityiskoulut saivat pääasiassa samat etuudet ja avustukset kuin kunnalliset koulutkin.⁷⁵ Verlan koulu päätettiin kuitenkin luovuttaa Jaalan kunnan kontolle Kissakosken aikana. Kunnallislautakunnan kokouksessa marraskuussa 1921 valtuutettiin kunnanvaltuuston jäsen, Verlan tehtaan kirvesmies Matti Mustonen (sd), joka oli aiemmin toiminut pitkään myös tehtaan kansakoulun johtokunnassa, neuvottelemaan tehtaan isännöitsijän kanssa koulurakennuksen vuokrasopimuksesta kahdeksi vuodeksi eteenpäin, kun koulu siirtyisi vuoden lopussa kunnan huollettavaksi.⁷⁶ Tehdas siis irrotti paikalliset lapset tässä mielessä suorasta yhteisyydestään ja jakoi huoltovastuun kunnan kanssa.

Verlan koulu ja sen sijoittaminen näyttävät aiheuttaneen kunnassa jonkin veran päänvaivaa. Tehdas oli 1920-luvun alkuun asti paljolti huolehtinut kylän asioista, eikä kunnanvaltuutetuilla verlalaisia lukuun ottamatta ollut välttämättä juurikaan käsitystä tehdasyhdyskunnan tarpeista. Vaikka tehdas lahjoitti koulun irtaimiston kunnalle,⁷⁷ ei sillä ollut ilmeisesti haluja luovuttaa kokonaista komeaa hirsirakennusta parhaalta paikalta keskeltä kylää, vaan kunta joutui heti miettimään uuden koulun sijaintia ja kokoa.⁷⁸ Vaikka tehdas irrottautui itse kansakoulun ylläpidosta, se pyrki tarvittaessa vaikuttamaan voimakkaastikin päätöksiin, jotka koskivat sen jäsenten etua, mihin kunnallispoliitikot eivät kenties olleet alkujaan valmistautuneet. Muistitieto kertoo seuraavasti:

Ekana vaiheen mukaan sen [koulun] piti tulla [miltei Pyörylään, noin 3 km päähän Verlasta], isä luulikin jo, että se tulee siihen [...] mutta Verlan kun oli ostanu Kymiyhtiö, niin se isännöitsijä, akraks kun sanottiin - siihen astihan Verlassa ol tehtaan koulu - tää akra oli niin paljon vahva siinä kouluasiassakin, että se vaati, ett pitää rakentaa Verlaan. Tää [Pyörylän sijainti] olis sopinu siihen kilometrimäärään ja Pahasaari myös, niinku se ol myöhemminkin, mutta akra Breitensteinin vaikutus johti siihen, että sinne perustettiin koulu ja tänne rakennettiin [myös] ja yhtiö pääsi vapaaks siitä sitte.⁷⁹

Kun uudelle kunnan koululle päätettiin lopulta elokuussa 1923 ostaa tontti Puolalalta, tehtiin päätöksestä riippuvainen tehtaan mielipiteestä, koska siltä toivottiin avustusta koululle.⁸⁰

75 Halila 1950, 37–38.

76 JKA Kunnall. lk I Cb:5 ptk 21.11.1921; 5.12.1921.

77 Ilmonen 1933, 30.

78 JKA Kunnall. lk I Cb:5 ptk 5.12.1921; 16.1.1922; 27.11.1922; 17.9.1923. Ensin Verlan koulu suunniteltiin liitettäväksi supistettuna eli yhden opettajan kouluna Pyörylän kansakoulun johtokunnan alaisuuteen, mutta jo kuukausi myöhemmin päädyttiin 40-vuotiaalle koululle nimitämään oma johtokunta. Kun kouluun ilmoitautui jo ensimmäisenä syksynä 1922 yli 50 oppilasta, jouduttiin sinne palkkaamaan ensin apuopettaja ja seuraavana syksynä toteamaan, että koulu oli liian suuri toimiakseen supistettuna, ja alakoulu sekä toisen opettajan virka perustettiin alkamaan heti. Ks. myös JKA VeKo vuosikertomus 1925–1926: alakoulu perustettu 1923, jolloin alkanut myös pakollinen jatko-opetus.

79 VH 2/2.

80 JKA Kunnall. lk I Cb:5 ptk 18.8.1923.

Verlan koulu ja sen oppilaita 1938. Jaalan kunnan ylläpitämä koulu valmistui Nisuksen tien varteen 1924. Kuva: Museoviraston kuva-arkisto.

Uusi koulurakennus valmistui 1924 hiukan kylän keskustan ulkopuolelle Nisuksen tien varteen, niin että Nisuksen ja Salonsaaren lapset kuuluivat vielä samaan koulupiiriin. Samalla tehtaan rakentama ”koulupyntinki” vapautui muuhun käyttöön.⁸¹ Näin Nisuksen asukkaat liittyivät verlalaiseen yhteisyyteen yhä tiiviimmin, mutta raja maatalousvaltaiseen Pyörylään pysyi selvempänä. Samalla tehdasyhdyskunnan keskusta säilyi tehtaan hallussa ja kunnallinen toiminta siirrettiin kylän laitamalle.

Koulu oli siis liukumassa pois tehdasyhteisyydestä, vaikka esimerkiksi syksyllä 1925 koulun 79 oppilaasta suurin osa eli 50 lasta oli työväen lapsia (”torpparien, työväen ym. lapsia”). Koululaisista 23 oli pikkutilallisten ja pikkuliikkeenharjoittajien jälkeläisiä sekä 6 virkamiesten, suurtilallisten tai suurliikkeenharjoittajien lapsia.⁸² Samoin Verlan koulun uuden johtokunnan kokoonpanossa näkyivät tehtaan irrottautuminen koulusaralta sekä maatalousvaltaisen kunnan vaikutus. Hiomo-

81 JKA Kunnall. lk I Cb:5 ptk 10.11.1924; JKA VeKo Dc Vuosikertomukset 1924–1929. Lukuvuoden 1925–1926 vuosikertomuksen mukaan uudessa koulussa oli yksi yläkoulun opetussali sekä käsityösali, jota käytettiin alakoulun luokkasalina. Erillistä voimistelusalua, leikkikenttää tai puu- ja kasvitarhamaata koululla ei ollut, mutta sen sijaan keittiö talousopetusta varten ja asunnot kahdelle opettajalle. Kun molemmat opettajat Anna Leppänen ja Ida Viinikainen olivat naisia, kävi veistoa opettamassa yhdyskunnan ulkopuolelta Nestor Lemminkäinen. Oppilaat hoitivat itse koulun siivouksen sekä lämmityksen, mikä oli yleistä, vaikka 1923 annetun määräyksen mukaan lämmityksen olisi kuulunut olla jonkun täysikasvuisen henkilön tehtävä. Vuonna 1928 lämmitystä ei enää kirjattukaan oppilaitten kontolle. Pakollinen jatko-opetus aloitettiin Verlan koulussa 1923, ja oppivelvollisuus astui koulupiirissä täyteen voimaan 1925. Kaksivuotinen jatko-opetus (yleensä talvisaikaan 25 viikon aikana neljä tuntia viikossa) tuli järjestää, jos koulupiirissä oli vähintään kahdeksan jatkokouluun tulijaa. JKA VeKo vuosikertomus 1925–1926; yleisestä tilanteesta lämmityksen ja siivouksen suhteen Halila 1950, 116–117; Hako 1983, 22–23.

82 JKA VeKo vuosikertomus 1925–1926. Lukuvuodelta 1924–1925 ei kunnan arkistossa ole säilynyt oppilastilastoja.

mestari Kronholm jatkoi johtokunnassa sen puheenjohtajana, mutta hallintoon vakiojäseninä kuuluneet tehtaan isännöitsijä ja kasööri jäivät pois toiminnasta heti syksyllä 1921, samoin kuin mestarin puoliso. Lukuvuonna 1924–1925 koulun siirryttyä pois tehtaan tiloista omaan rakennukseen, sai Verlan tehtaalla mm. pakkarina toiminut Robert Vaahto edustaa johtokunnassa yksin tehtaan työläisiä, kun lopuille paikoista istutettiin maanviljelijät Väinö Puolakka, Juho Suurmäki, Sulo Hanén ja Martti Huimala.⁸³

Tehtaalaisten vähäinen edustus koulun hallinnossa jäi kuitenkin lyhytaikaiseksi. Vasemmiston saatua Jaalan kunnallisvaaleissa 1925 ensin kolme ja myöhemmin 1928 vaaleissa kokonaista kuusi paikkaa viidestätoista, näkyi tämä myös koulun johtokunnan tasolla. Jo toisena täysin ”itsenäisenä” lukuvuonna (1925–1926) uuteen koulutaloon muuttamisen jälkeen sai työväki toisen edustajan koulun johtokuntaan, kun sosialidemokraatti Martti Kajander tuli sen jäseneksi. Tehtaan näkökulmaa vahvisti myös kasöörinrouva Rosa Eliksinin valitseminen johtokuntaan samana vuonna. Kaksi vuotta myöhemmin joukkoon liittyi tehtaan paikallisjohtaja Bruno Breitenstein, joka toimi johtokunnassa samoin kuin Kajander aina kevääseen 1945 saakka. Jaalan vuoden 1930 dramaattisissa vaaleissa vasemmisto menetti koko edustuksensa kunnanvaltuustossa, mutta Verlan koulun johtokunnan kokoonpano säilyi miltei ennallaan: Vaahton ja Kajanderin lisäksi johtokunnassa kolmantena ”työväenedustajana” toiminut Robert Mäkelä vain vaihtui vuoromestari Eino Kronholmiin.⁸⁴

Sukupuoelten välisen yhteisyyden kannalta Verlan kansakoulun johtokunnan kokoonpanossa on silmään pistävää naisten mukanaolo, vaikka kyseessä eivät olleet tehdastyöläisnaiset. Johtokunnan viidestä varsinaisesta jäsenestä oli vuoteen 1933 asti yleensä yksi nainen, sitten kolmen vuoden ajan jopa kolme ja vuodesta 1936 lähtien tehtaan lakkauttamiseen 1964 asti kaksi naista.⁸⁵ Verlan koulun johtokunnassa toimineet naiset kuuluivat lähinnä seudun keskiluokkaan, eivätkä itse työkennelleet tehtaalla. Heillä saattoi olla enemmän aikaa luottamustoimille kuin teh-

83 JKA Kunnall. lk I Cb:5 ptk 16.1.1922; VeKo Dc vuosikertomukset 1921–1925. Mestarin tytär Jenny Kronholm sen sijaan toimi johtokunnan opettajajäsenenä vielä muutaman vuoden ennen siirtymistään muualle. Ibid.. Hallinnon kannalta tilanne oli maaseudulla yleinen, sillä jo 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun kahden ensimmäisen vuosikymmenen aikana valitettiin kansakoulun olevan talolliskoulu, jossa maanviljelijöillä oli suhteettoman suuri edustus koulujen johtokunnissa. Halila 1949b, 362–363. Kunnanvaltuusto valitsi 1920-luvulla johtokuntien jäsenet aina kolmeksi vuodeksi kerrallaan, mikä altisti koulujen hallinnon myös kunnallispolitiikan heilateluille. Niinpä esimerkiksi vuoden 1930 oikealle suuntautuneitten kunnallisvaalien jälkeen monien johtokuntien kokoonpano muuttui. Halila 1950, 332, 334.

84 JKA VeKo vuosikertomukset 1925–1945.

85 JKA VeKo vuosikertomukset 1921–1964. Vuosina 1921–1924 ei yhtään naista, kunnes kasöörinrouva Eliksin valittiin johtokuntaan. Eliksinin jälkeen johtokuntaan tuli kauppianrouva Lempi Karppinen ja syksyllä 1933 vielä emäntä Hilma Hanén ja pienviljelijän vaimo Lyydia Puolakka. Kun johtokunnan seitsemäntenä jäsenenä toiminut opettaja oli vielä aina 1940-luvun loppuun saakka nainen, oli naisilla näin kolmen vuoden ajan jopa enemmistö johtokunnassa. Vuonna 1936 Hilma Hanénin paikan otti jälleen vuoromestari Eino Kronholm, mutta Lempi Karppinen ja Lyydia Puolakka säilyttivät jäsenyytensä aina kevään 1945 loppuun saakka, minkä jälkeen seuraavat kahdeksan vuotta naissukupuolta saivat edustaa mestarinrouva Ester Oksanen ja pienviljelijän vaimo Lempi Hälikkä. Heidän jälkeensä 1954–1964 johtokunnassa istuivat suutarin vaimo Rauha Koivisto ja kirvesmiehen vaimo Aili Laitinen. Ammatit perimätieto.

taalaisnaisilla, mutta myös sukupuolijärjestelmän miesvaltaisuus ja porvarillinen perheideologia ja käsitys miehen ja naisen elämämpiireistä vaikuttivat asiaan.⁸⁶

Ajan kuluessa koulu teki aloitteita myös uusilla aloilla ottaen itselleen yhä enemmän vastuuta ja vähentäen siten tehtaalaisuuden ja tehdasyhteisyyden merkitystä. Kunnalta saatiin miltei vuosittain vaate- ja kenkäapua vähävaraisille oppilaille. Ainakin lukuvuosina 1926–1929 koulu kuului koululääkärin tai -hoitajan piiriin ja 1930-luvun puolivälissä sille rakennettiin ”leikkikenttä”, minkä jälkeen perustettiin myös koulukasvima. Raittiuteen kasvattava Toivonliitto toimi koululla ainakin 1936–1937 ja uudelleen 1940–1943 – voi olla, että toiminta oli pitkäaikaisempaa, mutta sitä ei aina muistettu merkitä kaavakkeisiin. Tehtaan stipendirahasto sen sijaan uinui unohduksissa aina 1930-luvun alkuun saakka, jolloin se jälleen kirjattiin vuosikertomuksiin ja sen tarkoituksiksi tehtaan työläisten lasten ammatillisen sivistyksen tukeminen. Koulukeittola aloitti toimintansa jatkosodan aikana marraskuussa 1942.⁸⁷ Näin koulun kautta tapahtuva sosiaalinen huolto- ja kasvatustyö laajeni uusille osa-alueille ja toisaalta vähensi tehdasyrityksen vastuuta, toisaalta mahdollisti sen panostamisen halutessaan uusille osa-alueille. Koulun toiminta loi kunnallista ja valtiollista yhteisyyttä ja riippuvuutta tehdasyhteisyyden rinnalle ja kansakoulun käyminen yhdisti eri yhteiskunta- ja elinkeinoryhmiin kuuluvia lapsia, vaikka samalla toi erilaisuuden⁸⁸ heidän jokapäiväiseen elinympäristöönsä.

Pukkilan koulu Valkealan puolelle

Tehdasyhdyskunta levittäytyi kuitenkin kahdelle puolen jokea. Tehtaan koulu oli yhdistänyt kylän lapset saman koulun katon alle, mutta koulunpidon siirtyessä kuntien vastuulle tilanne kävi monimutkaisemmaksi. Jo ensimmäisenä kunnallisen toimintavuonna jaalalaiset olivat neuvotelleet Valkealan kunnan edustajien kanssa yhteisen koulun rakentamisesta Verlaan, mutta kun ehdotus ei mennyt heti läpi, ajatus hautautui, ja kumpikin kunta päätti pitää huolta omista asioistaan.⁸⁹ Valkealan puolelle perustettiin 1923 noin 3 ½ km päähän Verlan keskustasta Pukkilan kylään kansakoulu. Tehdasyhdyskunnan lapset kävivät ilmeisesti kuitenkin edelleen ”Verlan koulussa” Jaalan puolella, kunnes Jaalan kunta konttoripäällikkö Ilmosen mukaan syksyllä 1927 sulki koulunsa Valkealan lapsilta. Syyksi sulkemiseen Ilmonen mainitsee, että Valkeala oli kieltäytynyt maksamasta Jaalalle korvaus-

86 Naisten johtokuntajäsenyyteen lienee vaikuttanut, että monet kansakouluun liittyvät asiat kuten yhä ajankohtaisemmaksi käyvä koulukeittolakesymys katsottiin naisten alaan sopivaksi, ja koulujen johtokunnat olivatkin ensimmäisiä naisille sopivia yhteiskunnallisen aktiivisuuden aloja. Halila 1949b, 363. Naisten välillä taas vaikutti yhteiskuntahierarkia, jossa ylä- ja keskiluokan naiset näkivät osakseen yhteiskunnallisen vaikuttamisen ja äitiyden, kun työväennaiset pyrittiin sitomaan vain ja ainoastaan äideiksi ja kodin piiriin. Sulkunen 1987, 165–167.

87 JKA VeKo Vuosikertomukset 1926–1945. Leikkikenttä 63 x 22 metriä ja kasvima 15 x 15 metriä. Ibid.. Jo seuraavana vuonna 1943 keittolatoiminta tulikin pakolliseksi: täysin koulupäivinä oli annettava kaikille oppilaille ilmainen ateria. Hako 1983, 100.

88 Koulu oli paikka, jossa esimerkiksi opettajien ja koulukirjojen edustama virallinen totuus vuoden 1918 tapahtumista joutui helposti törmäyskurssille työväenlasten tietojen ja näkökulman kanssa. Peltonen 1999b, 127–131. Ks. myös Rantala 1997, 32–34.

89 JKA Kunnall. lk I Cb:5 ptk 4.9.1922. Valkealaan hyväksyttiin uusi koulupiirijako marraskuussa 1924. Hako 1983, 16.

Mustanlahden eli Pukkilan kansakoululaisia hiihtoretkellä 1930-luvun lopulla. Valkealan puolella asuvat verlalaislapset kävivät Pukkilan koulua vuodesta 1927 lähtien. Kuva: Museoviraston kuva-arkisto.

ta siellä koulua käyvistä lapsista.⁹⁰ Näin ajauduttiin tilanteeseen, jossa Verlan lapset joutuivat eri kouluihin sen mukaan, kummalla puolella jokea he olivat syntyneet tai olivat kirjoilla, mikä vaikutti lasten elin- ja ystäväpiirien muotoutumiseen.

Kaikille kunnallispolitiikan kiemuroille tehdas ei voinut mitään, mutta itseään ja yhdyskuntaansa koskeviin käytännön päätöksiin se pyrki kuitenkin vaikuttamaan. Samana syksynä 1927, kun Verlan Valkealan puolen lapset siirtyivät Pukkilan kouluun, tehtaan paikallisjohtaja Breitenstein oli tullut jo Verlan kansakoulun johtokunnan jäseneksi. Koulumatka Verlasta Pukkilaan oli kuitenkin melko pitkä ja kun Pukkilan uudelle ja ensimmäiselle omalle koulurakennukselle etsittiin paikkaa, tehdas lupasi avustaa koulun rakentamista 50 000 markalla, jos se sijaitsisi korkeintaan puolentoista kilometrin päässä Verlan keskustasta. Niin koulu rakennettiin Kamposen järven rantaan suunnilleen Pukkilan ja Verlan kylien puoliväliin, ja se tunnettiin myöhemmin myös nimellä ”Mustalahden koulu”. ”Verlan koulu” tarkoitti edelleen Jaalan puolella olevaa koulua.⁹¹ Verlan lasten jako kahteen eri kou-

90 VKA Pukkilan kansakoulu Dc:1 Vuosikertomukset 1923–1924; Ilmonen 1933, 30. Pukkilan koulu toimi pitkään supistettuna kouluna vuokratiloissa. Alakoulu aloitti Jaakkola-nimisessä talossa vasta syksyllä 1929, jolloin aloitettiin myös pakollinen jatko-opetus ja oppivelvollisuus astui piirissä täyteen voimaan. VKA Pukkilan kansakoulu Dc:1 Vuosikertomukset 1923-1930.

91 WA Dir Ca:3 johtokunnan ptk 6.11.1930; VH 22/2. Ks. myös VKA Pukkilan kansakoulu Dc:1 vuosikertomus 1930–1931. Pukkilan tai Mustanlahden koulutalo valmistui 1930 ja vastasi hyvin pitkälle Jaalan puolella olevaa Verlan koulua ja tuohon aikaan yleensä rakennettuja maalaiskansakouluja – kyseessä olikin kouluhallituksen arkkitehti Toivo Salervon tyyppipiirustus. VKA Pukkilan kansakoulu Dc:1 vuosikertomukset 1930–1931; Hako 1983, 27.

Rakennukseen kuului ylä- ja alakoulun salit sekä keittiö. Asunto oli kahdelle opettajalle, mutta ei erillistä voimistelu- tai käsityötilaa. Oppilaat hoitivat siivouksen ja lämmityksen. Kouluun kuului kuitenkin heti alusta lähtien 80 x 30 metrin suuruinen ”leikkikenttä” ja jo seuraavasta vuodesta lähtien alettiin opettajan kasvitarhaa käyttää opetusvälineenä. Valkealan säästöpankki

luun jäi kuitenkin pysyväksi järjestelyksi. Koulu, joka oli ennen ollut yksi kylää ja tehdasyhdyskuntaa yhdistävä tekijä, erotti nyt Jaalan ja Valkealan puolia toisistaan.

Verlalaiset olivat osallisina myös Pukkilan koulun johtokunnassa, vaikka siellä ei istunut koskaan varsinaista tehtaan johtoa. Yleensä koulun johtokuntaan kuului vuodesta 1930 lähtien yksi tai kaksi tehtaalaista, joka saattoi olla mestari, ammattityömies tai tehtaan mylläri.⁹² Johtokunta oli myös hyvin pysyvä. Kalevi Hakon tekemän vertailun mukaan Pukkilan koulun johtokunnan jäsenet olivat koko Valkealan kunnassa toiseksi pysyvimpiä, sillä Pukkilassa luottamustoimi kesti keskimäärin 11,7 vuotta.⁹³ Jaalan puolella Verlan koulussa johtokuntakausi kesti keskimäärin 8,2 vuotta, eli suhteellisesta pituudestaan huolimatta selvästi lyhyemmän aikaa kuin Pukkilassa ja Valkealassa yleensä.⁹⁴ Tehdasyhdyskunnassa asujaimiston vaihtuvuus onkin ollut suurempaa kuin maaseudulla ja johtokunta avoimempi, mutta ehkä myös alttiimpi poliittisille heilahteluille.⁹⁵

Toinen selvä ero Verlan ja Pukkilan koulujen välillä on naisten osanotossa johtokuntien toimintaan. Ensimmäinen ja ainoa Pukkilan koulun johtokunnassa vaikuttanut nainen oli emäntä Minttu Vesanen, joka aloitti luottamustoimensa 1961 Verlan tehtaan käydessä jo viimeisiä vuosiaan.⁹⁶ Hakon tekemien vertailujen mukaan tämä on harvinaisen pieni osuus: naisten johtokuntavuosien prosenttiosuus oli Pukkilassa 3,2, mikä on vähemmän kuin missään muussa koulussa Valkealas-

tuki koululaisten säästämisharrastusta pienillä lahjoituksilla useana lukuvuonna. Keittolatoiminta näyttää alkaneen samoihin aikoihin kuin Jaalan puolella eli lain velvoittamana vuosina 1942–1943. VKA Pukkilan kansakoulu Dc:1 vuosikertomukset 1930–1945.

- 92 Ensimmäiseen kokoonpanoon kuului opettajan lisäksi alun perin neljä talollista, mylläri Anton Pukkila ja työnjohtaja Taavi Tolska, mutta yhden talollisen kuoltua tuli hänen tilalleen kesken vuoden ”työmies Einar Ojanen”, joka saattaa olla Ojaselan työntekijöitä. Varmasti tunnistettavia tehtaalaisia johtokunnassa ovat olleet kirvesmies Anton Oksanen (1930–1937), rakennusmestari Allan Fagerlund (1934–1938), rasvaaja Toivo Niemi (1938–1952), sähkömies Eero Kronholm (1945–1947), rasvaaja Väinö Arko (1953–1960) sekä tehtaan mylläri Esko Pukkila (1953–1964). VKA Pukkilan kansakoulu Dc:1 vuosikertomukset 1923–1964.
- 93 Hako 1983, 35–37. Pitempiä aikoja johtokuntaan on kuuluttu Valkealassa ainoastaan Inkerilässä (keskimäärin 12,5 vuotta). Lyhimmät kaudet ovat olleet Utissa (keskimäärin 5,3 vuotta) ja Kouvolankylässä (7,3 vuotta). Kunnan erityisen pitkäaikaisten johtokunnan jäsenten joukosta löytyy myös kaksi pukkilalaista: Vihtori Kauppi ja Anton Suurkonka, jotka molemmat tekivät yli 30 vuotta johtokuntatyötä.
- 94 JKA VeKo Vuosikertomukset 1921–1967. Johtokunnan jäsenten keskimääräiset jäsenyysajat laskettu lukuvuodesta 1921–1922 lähtien koulun lakkauttamiseen asti 1967. Kahdelta lukuvuodelta 1937–1939 ei ole säilynyt tietoja johtokunnan kokoonpanosta, mutta jäsenet ovat katkon jälkeen samat kuin sitä ennen, jolloin olen olettanut johtokunnan pysyneen koko väliajankin muuttumattomana. Opettajajäseniä ei ole huomioitu laskelmassa, sillä ilmeisesti myöskään Hako ei ole laskenut heitä omassa tutkimuksessaan mukaan. Opettajien huomioiminen todennäköisesti laskisi keskiarvoa, sillä Verlan koulun viimeistä opettajaa Oskari Komua (14 vuotta) lukuun ottamatta he ovat kaikki viipyneet Verlassa alle 10 vuotta ja joku vain vuoden, ellei sitten Valma Karppi (os. Luoma) ole tullut toimeensa jo edellä mainitun tauon aikana. Karppi on siis opettanut Verlassa enimmillään 11, mutta vähintään 9 vuotta. Ibid.. Valkealassa toimi pitkäaikaisena opettajana ja samalla johtokunnan jäsenenä Aili Pukkila (os. Metsäpelto) ainakin 18 vuotta ja Albin Rämö 11 vuotta. VKA Pukkilan kansakoulu Dc:1 vuosikertomukset 1923–1970.
- 95 Jatkosodan jälkeen Verlan koulun johtokunnassa näkyy murros, kun myös kansandemokraatit saivat johtokuntapaikoista osansa, mutta vastaavaa ei ole nähtävissä Valkealan puolella Pukkilan koulussa. Verlan koulussa kansandemokraatteja edustivat vuosina 1945–1948 Kaarlo Kaivola, 1948–1953 ja 1961–1964 Uuno Ahvenisto. JKA VeKo Vuosikertomukset 1945–1964.
- 96 VKA Pukkilan kansakoulu Dc:1 vuosikertomukset 1923–1970. Vesanen toimi seuraavasta vuodesta alkaen koulun lakkauttamiseen 1970 asti sen varapuheenjohtajana.

sa.⁹⁷ Verlan kunnallisen koulun johtokuntavuosista sen sijaan 27,6 % kuuluu naisille, mikä on enemmän kuin missään Valkealan kouluista.⁹⁸ Verlan keskustan avoimuuteen näyttää siis kuuluneen myös enemmän sukupuolten välistä tasa-arvoa kuin Valkealan puolella – suurin osa johtokunnassa toimineista naisista oli kuitenkin siis keskiluokkaan tai tehtaan toimihenkilö- tai työnjohtoluokkaan kuuluvia, ei työväkeä.

Tehtaan kansakoulun pidon päätyttyä yhdyskunnan annettiin siis jakautua tässä suhteessa kahtia, mutta tehdas pyrki vaikuttamaan koulujen sijaantiin. Jakautuminen kahteen eri kouluun vaikutti lasten ystävä- ja elinpiireihin. Koulujen johtokunnissa yhdyskunnan asukkaat joutuivat yhteistyöhön kahden eri kunnan muiden kylien edustajien kanssa. Agraariympäristön dominoima Valkealan puolen johtokunta oli staattisempi kuin johtokunta Jaalan puolella, jossa tehdasyhdyskunnan keskus sijaitsi. Johtokuntakaudet Pukkilan koulussa olivat pidempiä kuin Verlan koulussa, ja myös naisten osuus toiminnassa jäi huomattavasti pienemmäksi.

SAIRAUSKASSA JA TERVEYDENHOITO SUURYHTIÖN AIKAAN

Ketkä osallistuvat kassaan?

Verlan tehtaan sairauskassa jatkoi toimintaansa varsin muuttumattomana tehtaan itsenäiseltä kaudelta suuryhtiön aikaan. Sairauskassojen lukumäärä kasvoi Suomessa yleensä voimakkaasti 1920-luvun alkupuolelle saakka, minkä jälkeen kasvu keskittyi olemassa olevien kassojen jäsenmäärän lisääntymiseen. Sairauskassoissa oli 1930-luvun lopulla jo yli 100 000 jäsentä.⁹⁹ Jouko Jaakkolan mukaan 1920-luvun alussa sairaus- ja apukassojen piiriin kuului 60 % maan kaikista teollisuustyöntekijöistä ja Kyösti Urposen mukaan 1920-luvulla yleensä yli puolet.¹⁰⁰ Monet tehdaskassat joutuivat kuitenkin taloudellisesti heikkoon asemaan, kun työnantajat vetäytyivät niiden rahoituksesta. Työnantajien maksusuudet olivat laskeneet 1800-luvun lopulla jo noin kymmenesosaan kassojen tuloista, ja suurlakon 1905 jälkeiset työtaistelut, ammatillinen järjestäytyminen sekä vuosien 1917–1918 tapahtumat katkaisivat monissa kassoissa osapuolten suhteet kokonaan. Työnantajien tuki tehdaskassoille alkoi kasvaa uudelleen vasta 1930-luvulla ja vuosikymmenen lopulla se käsitti jo viidesosan kassojen tuloista.¹⁰¹

Verlan sairauskassa pysyi kuitenkin työntekijöiden ja tehdasyhtiön yhteisyrityksenä. Ensimmäisen maailmansodan aikana erityisesti kiihtynyt inflaatio söi säästöjä, mutta koska Verlassa jäsenmaksut ja korvaukset oli määrätty suhteellisesti prosentteina palkasta, ne seurasivat rahan arvon muuttumista. Toisin kuin monissa muissa kassoissa työnantaja osallistui Verlassa kassan toimintaan sen purkamiseen

97 Hako 1983, 35. Pukkilan lisäksi 13 muussa Valkealan koulussa prosenttiosuus jäi pienemmäksi kuin kymmenen, 10 ja 20 prosentin väliin asettui 11 koulua ja yli 20 % johtokuntavuosista kuuluu naisille ainoastaan Saviston, Sorsalan ja Vuohijärven kouluissa.

98 JKA VeKo Vuosikertomukset 1921–1967.

99 Jaakkola 1993, 38–39.

100 Kuusi 1931, 782–783; Jaakkola 1994, 157; Urponen 1994, 186.

101 Jaakkola 1993, 35–37, 42–43.

saakka maksamalla kassaan vuosittain puolet siitä summasta, joka oli työntekijöiden yhteenlaskettujen jäsenmaksujen määrä.¹⁰² Työnantajan osallisuuden kassan ylläpidossa voi katsoa kertovan yhtäältä sovinnollisista ruohonjuuritason suhteista kylässä. Toisaalta sairauskassa tarjosi suurellekin yhtiölle monessa mielessä edullisen sosiaaliturvajärjestelmän, sillä 1923 voimaan tullut köyhäinhuoltolaki velvoitti työnantajan huolehtimaan työläisistään ja näiden perheistä niin, etteivät he joutuneet köyhäinhoidon rasitukseksi.¹⁰³ Työntekijät vastasivat itse suurimmasta osasta kassan kuluja ja valvoivat samalla, ettei töistä oltu poissa turhan päiten.

Samoin kuin kassan talous ja toimintaehdot, myös sen hallinto siirtyi varsin sujuvasti paitsi itsenäisen tehtaan kaudelta suuryhtiön aikaan, myös yli sisällissodan. Kassan kokouksen 1916 valitsemista johtokunnan jäsenistä vain yksi vaihtui sodan jälkeen; muut jatkoivat ainakin 1920-luvun puoliväliin asti. Tehtaalla voi siis katsoa olleen jo ennen sisällissotaa ydintyöntekijäryhmän, joka oli sopeutunut vallitseviin toimintamuotoihin ja nautti eri tahojen arvostusta edelleen yhteenoton jälkeen.¹⁰⁴ Pysyvyys sairauskassan hallinnossa jopa lisääntyi suuryhtiön aikana, niin että koko kassan toiminnan ajalta (1899–1964) laskettuna yhden työväen edustajan johtokuntakausi kesti keskimäärin 6,5 vuotta, kun se 22 ensimmäisen toimintavuoden aikana oli ollut 5,5 vuotta. Pisimmät urat luottamustehtävissä kestivät yli kymmenen vuotta, sorvari Akseli Forsmanilla jopa yhteensä 25 vuotta.¹⁰⁵

Pysyvyys kertoo luottamuksesta ja tyytyväisyydestä toimien haltijoita kohtaan, mutta toki sillä on voinut olla huonotkin puolensa. Monet kassan pitkäaikaisista luottomiehistä kuuluivat nk. ammattimiesten pieneen ryhmään ja heidän asemansa näyttää vain vahvistuneen tehtaan viimeisinä vuosikymmeninä, jolloin se myös muistitiedossa miellettiin yhtä aikaa selvästi ja huomaamattomasti. Esimerkiksi kunniatehtävään kassan yleiskokousten puheenjohtajiksi valittiin miltei poikkeuksetta ammattimiehiä: kirvesmies, puuseppä, viilari, rasvaaja, peltiseppä.¹⁰⁶ Kun kokousten puheenjohtajat yleensä olivat työntekijöiden edustajia, näyttää vakiintuneen tavaksi, että sihteereinä toimivat työnantajan ja tehtaan konttorin edustajat,

102 WA Sjuk Da:1 vuosikertomukset passim; WA Sjuk Ha:1 sosiaaliministeriön 2.1.1947 hyväksymät Verlan kassan säännöt § 7. Aivan vaivattomasti ei Verlan tehtaan sairauskassan taloudenpitokaan ajan muutoksia kuitenkaan kestänyt. Jäsenmaksuja korotettiin ja pienennettiin useaan eri otteeseen aina kulloisenkin taloudellisen tilanteen mukaan: 2%:iin joulukuussa 1920, mutta kesäkuussa 1925 jälleen yhteen prosenttiin ja marraskuussa 1926 puoleen prosenttiin. Kesäkuussa 1930 maksu palautettiin yhteen prosenttiin. Kun menot ylittivät tulot jälleen 1936, päädyttiin kerran kuussa perittävään kolmen prosentin jäsenmaksuun – kuun toinen tili haluttiin siis pitää koskemattomana. WA Sjuk Ca:1 ptk:t 17.12.1920, 29.6.1925, 17.11.1926, 4.6.1930, 24.5.1936.

103 Kuusi 1931, 980–981.

104 Vrt. Risto Alapuron havainto Huittisista: työväki oli sitoutumassa jo 1900-luvun alussa vallitsevaan yhteiskuntajärjestelmään. Alapuro 1998, 343–344.

105 WA Sjuk Ca: 1 vuosikokousptk:t; WA Sjuk Ha:1 vuosikokousptk:t, WA Sjuk Ha:2 vuosikokousptk:t. Liitteessä 5 taulukko Verlan tehtaan sairas- ja hautausapukassan johtokunnan ja hallituksen pisimmistä urista. Muita pitkäaikaisia jäseniä olivat esimerkiksi Robert Mäkelä (16 vuotta), Jalmar Seppälä (16 vuotta) ja Anton Oksanen (15 vuotta).

106 Liitteessä 5 taulukot Verlan tehtaan sairas- ja hautausavustuskassan yleiskokousten vakiintuneimmista puheenjohtajista sekä pitkäaikaisimmista johtokunnan ja hallituksen edustajista. Ennen toista maailmansotaa joukossa oli myös muutama muu tehtaalla ansioitunut mies, joka oli yleensä jossain vaiheessa uraansa ollut hiojana.

Ammattimiehiä arvostettiin myös valitsemalla heidät usein luottamustoimiin. Kuvassa tehtaan ammattimiehiä sekä päämestari: vas. Otto Richter, laitospies Unto Laiho, peltiseppä Jalmar Seppälä, sähkömies Eero Kronholm, sorvaaja Aksel Forsman, maalari Veikko Kukkola ja laitospies Einari Honni. Kuva: Museoviraston kuva-arkisto.

muutaman kerran mestari, jolloin tasapaino työnantajan ja työntekijöiden välillä säilytettiin.¹⁰⁷

Ammattitaidon lisäksi yhteisten etujen ajamiseen kassan hallinnossa tarvittiin yleensä miehin sukupuoli. Naisten osuus jäi 1950-luvulle asti varsin vähäiseksi, vaikka sisällissotaa edeltänyt kehitys olisi voinut antaa aavistaa toista. Jatkosodan jälkeiseen aikaan asti naisten tehtävä oli toimia Verlan sairaus- ja hautausavustuskassassa lähinnä silloin tällöin pöytäkirjantarkastajina tai varatilintarkastajina. Vuosina 1921, 1925 ja 1930 nimettiin yksi naispuolinen tilintarkastaja, mutta seuraavan kerran vasta 1947. Johtokunnan varajäseniksi ylsivät naisista ensimmäisinä Aune Heinonen ja Alma Moberg 1945.¹⁰⁸ Silloinkaan kun vuonna 1936 kassan kokouksessa tehtiin ehdotus, että perheettömät naiset maksaisivat pienempää jäsenmaksua kuin muut, ei ehdottajana ollut kukaan naisista, vaan sorvari Akseli Forsman.¹⁰⁹ Näyttääkin siltä, että Verlan naiset ovat maailmansotien välisenä aikana jättäneet sairauskassan kokouksissa esiintymisen miesten asiaksi.

107 WA Sjuk Ca: 1 vuosikokousptk:t; WA Sjuk Ha:1 vuosikokousptk:t, WA Sjuk Ha:2 vuosikokousptk:t. 1940-luvulla on kausi, jolloin sihteeri vaihtui useammin kuin muulloin ja toimessa nähtiin joku tehtaan työläisistäkin, mutta yleensä pöytäkirjan pitämisestä vastasivat kynän käyttöön totuneet kasööri Edvard Eliksin 1920–1931, konttoripäällikkö Ture Ilmonen 1931–1942, konttoristi Torsten Oljemark 1948–1953 ja kassanhoitaja Elmi Savolainen 1953–1964.

108 WA Sjuk Ca: 1 vuosikokousptk:t; WA Sjuk Ha:1 vuosikokousptk:t, WA Sjuk Ha:2 vuosikokousptk:t.

109 WA Sjuk Ca:1 ptk 24.5.1936.

Kuten palkkaero miesten ja naisten välillä pieneni toisen maailmansodan jälkeen, myös luottamuskuilu näyttää pienentyneen – naiset saivat osakseen ja uskaltautuiivat tai joutuivat ottamaan harteilleen luottamustoimia tehtaalla sen lakkautusvaiheessa. Anna Villasta tuli kassan ensimmäinen naispuolinen johtokunnan jäsen vuosiksi 1953–1954. Villan jälkeen naisten jäsenyydestä tuli tavallista ja heitä valittiin työväenedustajista kaksi eli puolet. Kun yhtiön toiseksi edustajaksi tuli 1954 lähtien neiti Elmi Savolainen, oli kassan hallituksesta 1950-luvun puolivälistä lähtien puolet naisia.¹¹⁰ Tehdas-yhdyskunta olikin 1950-luvulla suuren muutoksen kourissa. Työntekijät ja asukkaat yhdyskunnassa vähenivät, nuorimmat ja kenties kunnianhimoisimmat lähtivät tai heidät siirrettiin pois. Jäljelle jäävien oli kannettava vastuu toimintojen jatkumisesta. Erityisen aktiivinen ja luotettu ammattiryhmä naisten joukossa näyttävät olleen lajittelijat.¹¹¹ Lajittelijoiden arvostukseen ovat viitanneet aiemmin jo heidän pitkät työuransa ja pysyvyytensä vaakojen äärellä sekä muistitieto.

Myös työnantajan edustajat kassan johtokunnassa olivat pitkäaikaisia. Keskimääräinen johtokuntakausi heillä nousi jopa 16 vuoteen. Vuoteen 1931 asti työnantaja oli nimittänyt varajäsenensä työntekijöiden joukosta, mutta sen jälkeen edustajiksi nimettiin säännönmukaisesti yksi henkilö konttorista ja yksi mestari, eikä enää työntekijöitä.¹¹² Työnantaja ja työntekijät vakiintuivat siis selkeämmin erillisiksi osapuoliksi kuin vanhan paternalismin aikaisessa ajattelussa. Samaan aikaan työnantajan oli helpompi löytää edustajia muiden kuin työntekijöiden joukosta, koska konttorihenkilökuntaa ja mestareita oli enemmän kuin ennen ja vaihtoehtoja näin ollen lisää.

Jo 1930-luvun loppupuolella työnantajan ote kassan hallinnosta vahvistui, kun johtokunnan varajäsen mestari Richteriä alettiin pitää työnantajan toisena edustajana, vaikka vanhojen sääntöjen mukaan varsinaisia työnantajan edustajia olisi pitänyt olla vain yksi.¹¹³ Vuoden 1946 säännöissä työnantajalle vahvistettiin kaksi hallituspaikkaa samalla kun työväen edustajien määrä kasvoi neljään.¹¹⁴

Vaikka jokaisella kassalla oli omat sääntönsä ja tavoitteensa, niiden toiminnan vapautta rajoittivat lainsäädäntö ja sopimukset. Uusi avustuskassalaki annettiin 1942, ja kunkin kassan säännöt tuli muuttaa uuden lain mukaisiksi 1945 loppuun mennessä – tosin pidennysaikaa jouduttiin myöntämään vielä kaksi vuotta.¹¹⁵

110 WA Sjuk Ca: 1 vuosikokousptk:t; WA Sjuk Ha:1 vuosikokousptk:t, WA Sjuk Ha:2 vuosikokousptk:t. Liitteessä 5 taulukko Verlan tehtaan sairaus- ja hautausavustuskassan johtokunnan ja hallituksen varsinaisista naisjäsenistä.

111 Liitteessä 5 taulukko Verlan tehtaan sairaus- ja hautausavustuskassan johtokunnan ja hallituksen varsinaisista naisjäsenistä.

112 Vuoteen 1931 asti vanha mestari Kronholm, minkä jälkeen konttoripäällikkö Ture Ilmonen ja mestari Otto Richter. Täydellinen luettelo työnantajan edustajista sairauskassan johtokunnassa ja hallituksessa on liitteessä 5.

113 Esimerkiksi vuosikokouspöytäkirjassa 18.11.1937 ilmoitetaan johtokuntaan kuuluvan tehtaan puolesta varsinaisina jäseninä Richterin JA Ilmosen. WA Sjuk Ca:1 ptk 18.11.1937; ks. myös esim. WA Sjuk Ca:1 vuosikokousptk 30.11.1940.

114 WA Sjuk Ha:1 sairauskassan 2.1.1947 vahvistetut säännöt § 21;

115 Jaakkola 1985, 180–181; Jaakkola 1993, 44; WA Sjuk Ha:1 Avustuskassojen yhdistyksen kiertokirje n:o 32 21.5.1953, selostus yhdistyksen 10-vuotistaipaleelta. Asetus tehtiin 1930-luvulla tehdyn komiteamietinnön pohjalta ja se korvasi apukassa-asetuksen vuodelta 1897. Lailla haluttiin

Myös sodan jälkeen syntynyt työehtosopimusjärjestelmä muutti sairauskassojen toimenkuvaa, kun työntekijän sairausajan palkan maksaminen tuli työnantajien velvollisuudeksi. Työnantajat palasivatkin kassatoimintaan yleisesti ja alkoivat tukea sitä yhä voimakkaammin.¹¹⁶ Myös ”Kymin Osakeyhtiön Verlan Puuhiomo- ja Pahvitehtaan Työläisten Sairaus- ja Hautausavustuskassalle” hyväksyttiin uudet säännöt vuoden 1947 alussa, mikä toi mukanaan lukuisia pieniä muutoksia. Osaan niistä liittyy yhteisyyden ja työnantajapolitiikan kannalta mielenkiintoisia periaatteellisia näkökohtia.

Ensinnäkin työnantajan päätösvalta kassan asioihin yhtä aikaa lisääntyi ja väheni. Kun 1800-luvun lopun säännöissä kassan johtokunnan jäsenistä vain yksi neljästä oli työnantajan edustajia, oli heitä uusissa säännöissä kaksi kuudesta. Mutta kun työnantajalla oli aiemmin ollut veto-oikeus kassan maksujen tai apurahojen muuttamiseen nähden, oli tämä oljenkorsi nyt poistettu. Sääntöjen muuttamiseen tarvittiin 1940-luvun lopun jälkeen 2/3 määräenemmistö eli periaatteessa työntekijäjäsenet olisivat voineet tehdä päätöksen, jota työnantaja vastusti.¹¹⁷ Kassa siis itsenäistyi ja erkani kauemmas työnantajan kontrollista. ”Holhoukseen” ei enää ollut samanlaista mahdollisuutta kuin ennen.

Toiseksi kassan jäseniä olivat kassan nimen mukaisesti, kuten aiemminkin, vain tehtaan ”työläiset”. Nyt kuitenkin ”työläinen” pyrittiin määrittelemään, kun kassa rajasi ulkopuolelleen yhtiön virkailijain eläkekassan toimintapiiriin kuuluvat henkilöt.¹¹⁸ Muutos tarkoitti, että vaikka tehdasyhdyskunta edelleen ilman muuta erotti toisistaan työntekijät, työnjohtajat ja virkailijat, erot eivät olleet enää niin itsestään selviä, että niitä ei olisi tarvinnut määritellä. Rajan vetäminen määrittelyn avulla kertoi itse asiassa rajan madaltuneen.

turvata avustuskassojen kyky vastata sitoumuksistaan kaikissa tilanteissa. Sosiaaliministeriö asetettiin valvomaan niitä entistä kiinteämmin. Laki määräsi mm. että kassat eivät voineet käyttää enää vapaata harkintavaltaa avustusten myöntämisessä, vaan tietyn suuruiset etuudet oli taattava aina, kun niiden saamisen ehdot täyttyivät. Kassojen neuvontaelimeksi perustettiin Avustuskassojen yhdistys.

¹¹⁶ Jaakkola 1993, 45.

¹¹⁷ WA Sjuk Ha:1 sosiaaliministeriön 2.1.1947 hyväksymät Verlan kassan säännöt § 7, 21, 31. Kassan kokouksissa työnantajalle annettiin 1/3 kaikista äänistä, siis puolet läsnä olevien työntekijöiden äänistä, mikä vastasi edelleen myös työnantajan rahoitusosuutta. Työnantajalla oli toki mahdollisuus vetäytyä kassan kannatusmaksuista tai muuttaa sen suuruutta, mutta tällaisesta muutoksesta oli ilmoitettava kirjallisesti vähintään yhdeksän kuukautta ennen sen voimaan tuloa. Ibid, § 39. Vrt. WA Sjuk Db:1 Sairas- ja hautausapukassan säännöt 1898 kassan vastakirjoissa, § 29, 30.

¹¹⁸ WA Sjuk Ha:1 sosiaaliministeriön 2.1.1947 hyväksymät Verlan kassan säännöt § 2. Virkailijoiden eläkekassan sääntöjen mukaan sen toimintapiiriin kuuluivat vakinaista kuukausipalkkaa saavien virkailijoiden lisäksi työnjohtajista ”ensimmäiset mestarit” ja näihin verrattavissa olevat toimihenkilöt. KyA Eri kassat. Kymi-Yhtymän Virkailijain Eläkekassa – Kymmene Koncernens tjänstemannapensionskassan säännöt. Yhteiskirjapaino Osakeyhtiö Helsinki 1946, § 2. Tämä jätti jonkin verran tulkinnan varaa. Toimihenkilöiden ja mestareiden jäsenyyksien määrittely lieneekin ollut sairauskassan suhteen Verlassa jonkin verran häilyvää. Esimerkiksi ulkotyönjohtaja Anton Oksanen toimi työntekijöiden edustajana sairauskassan hallituksessa vielä vuosina 1947–1949, vaikka hänet esimerkiksi tehtaan tuotantokomitean vaaleissa luettiin toimihenkilöksi. WA Sjuk Ha:1 ptkt: ja vuosikertomukset 1947–1949; WA Pers TuTy Ca:1 ptk tuotantokomitean toimihenkilövaalista 9.10.1946. Vuoden 1955 kirjanpidon mukaan näyttää siltä, että kukaan tehtaan vuoromestareista ei kuulunut virkailijoiden eläkekassaan, joskin jäsenyyden epäämisen syynä on voinut olla myös korkea ikä liityttäessä. WA Pension Ha:1 Luettelo eläkkeistä kuukausipalkkalaisille, jotka eivät kuulu virkailijain eläkekassaan 25.4.1955.

Kolmanneksi yhtiöyhteisyys tuli uusissa säännöissä näkyviin, kun kassan jäseniksi hyväksyttiin kaikki muiden yhtiön kassojen piiristä Verlaan siirtyvän henkilöt. Lisäksi kassan jäseneksi hyväksyttiin kuitenkin kaikki, jotka siihen entuudestaan olivat kuuluneet.¹¹⁹ Näin varmistettiin, että ketään vanhaan tehdasyhteisyyteen kuulunutta ei suljettaisi ulkopuolelle samalla kun luotiin uutta, yhtiön laajuis- ta sosiaaliturvaa. Kaikilla yhtiön tehtailla samaan aikaan tapahtuva sääntöjen tarkistus mahdollisti kassojen toiminnan systematisoinnin yhtiön laajuisesti.

Neljänneksi ääkkäinä tai sairaina tehtaalle tulleet sekä tilapäiset työntekijät suljettiin huolenpidon ulkopuolelle. Kassan jäsenyys oli työntekijöille edelleen pakollista, mutta edellytyksinä olivat vähintään puolen vuoden työnteko tehtaalla ja että työntekijä oli ollut terve ja alle 50-vuotias yhtiön palvelukseen tullessaan.¹²⁰ Näin tulevasta jäsenistöstä karsittiin ne, jotka todennäköisimmin aiheuttaisivat enemmän menoja kuin tuloja.

Viidenneksi kassasta tuli nimenomaan palkkatyön ja jäsenmaksujen vastine, sillä sen huolenpito ei enää koskenut työmiesten ja -naisten tarpeista kodeissa huolehtivia puolisoita tai heidän lapsiaan. Vielä 1940-luvun alkupuolella kassa maksoi osakkaan vaimolle (ei siis ilmeisesti miehelle) ja alle 13-vuotiaille lapsille lääkkeet ja lääkärinpalkkion,¹²¹ mutta perheenjäsenten sairasapu poistui 1947 sääntöjen myötä.¹²² Verlassa oli totuttu perheenjäsenten saamaan terveydenhoitoon ja vielä maaliskuussa 1952 otettiin esiin kysymys perheenjäsenten sairausavustuksista, mutta kassan hallituksen kanta oli kielteinen, eikä asia päässyt edes itse kokouksen pöytäkirjaan asti.¹²³ Mielenkiintoista on kuitenkin, että työntekijöiden perheenjäsenet olivat silti oikeutettuja tehtaan sairaanhoitajan palveluihin, kun kylään perustettiin terveysasema 1940-luvun lopussa. Tällöin yhteisyyttä ei rajattu edes työntekijöiden perheenjäseniin, vaan terveydenhoitaja otti vastaan kaikki halukkaat, olivat he sitten Verlasta tai naapurikylistä, tehtaalaisia tai ei.¹²⁴ Näin terveysasema toimi vanhalla, laajalta tehdasyhteisyyden määrittämisen pohjalta toisin kuin sairauskassa.

119 WA Sjuk Ha:1 sosiaaliministeriön 2.1.1947 hyväksymät Verlan kassan säännöt § 4.

120 WA Sjuk Ha:1 sosiaaliministeriön 2.1.1947 hyväksymät Verlan kassan säännöt § 4. Palvelukseen- tuloikään ja -terveydentilaan liittyvät kriteerit lienevät tähänneet kassan vakavaraisuuden turvaamiseen. Puolen vuoden palveluskriteerin avulla taas tilapäisimmät työntekijät suljettiin yhteisyyden ulkopuolelle.

121 Vuonna 1937 tehdyissä sääntömuutoksissa määriteltiin ensimmäistä kertaa tarkemmin, mitä tarkoitti 1889 tehty päätös työntekijöiden ”waimon ja lasten” ottamisesta avun piiriin. Lääkkeet ja lääkärinpalkkio päätettiin maksaa osakkaan vaimolle ja lapsille 13 ikävuoteen saakka, mutta matkakulut korvattaisiin vain osakkaille. Perheenjäsenille annetun sairasavun kesto rajattiin enintään 60 päivään, kun se osakkaille oli vanhojen sääntöjen mukaan kaksinkertainen. Mitään sairauspäivärahaa ei perheenjäsenille kuviteltukaan maksettavaksi, kysehän oli lähinnä ei- ansaitsevista kotiäideistä ja lapsista. Perheenjäseniä koskevat edut olivat siis heikommät kuin työntekijöiden. Sanamuotojen mukaan muutos piti sisällään edelleen myös oletuksen miehestä perheen elättäjänä, jos perheessä oli molemmat vanhemmat, mutta otti myös yksinhuoltajaäitien lapset apunsa piiriin. WA Sjuk Ca:1 ptkt 28.4.1899, 19.3.1937 ja 4.4.1937.

122 Vuoden 1947 säännöissä ei perheenjäsenille kuuluvasta sairausavusta mainita enää sanaakaan. WA Sjuk Ha:1 sosiaaliministeriön 2.1.1947 hyväksymät Verlan kassan säännöt. Myös kassan vuosikertomuksista katoavat tuolloin perheenjäsenten aiheuttamat kustannukset. Vuonna 1946 jäsenten omaisten aiheuttamia avustusmenoja oli 33 452 markkaa, mutta 1947 ei enää lainkaan. WA Sjuk Ha:1 vuosikertomukset 1946 ja 1947.

123 WA Sjuk Ha:2 vuosikokouskutsu 20.3.1952, ptk 20.3.1952.

124 Museoviraston kuva-arkisto, Verlan kokoelma, kuvateksti AIP24.

Tehtaan lakkauttamisvaihe asetti sairauskassan taloudelle ja yhteisyydelle omat vaatimuksensa. Vuosikertomuksessa 1953 kerrottiin, että vaikka vain lyhimmän aikaa palvelleet olivat joutuneet eroamaan, he olivat myös ”nuorimmat ja terveimmät”. Kun keväällä vielä oli sattunut influenssaepidemia ja muutama pitkäaikainen sairastunut ja tapaturmatapaus, osoitti kassan tase huomattavaa vajausta ja jäsenmaksuja oli nostettava. Noston osaperusteluna käytettiin Kuusankosken tehtaan kassan korkeampaa jäsenmaksua, jolloin vedottiin yhtiön laajuiseen yhteisyyteen ja systemaattisuuteen.¹²⁵

Ongelmaksi tuli myös kassan jäsenmäärän pieneneminen. Lain mukaan kassalla täytyi olla vähintään 50 jäsentä, jotta hautausavustuksia voitaisiin edelleen myöntää. Kun jäsenmäärä sitten 1959 putosi alle tuon 50:n, katsottiin asiaa kuin yhteisestä sopimuksesta sormien läpi tai siitä ei oltu kiinnostuneita sen enempää Verlassa, Kymin Osakeyhtiössä, avustuskassojen yhdistyksessä kuin sosiaaliministeriössäkään, eikä purkamista kiirehditty.¹²⁶ Verlan tehtaan sairaus- ja hautausapukassan purkukokous pidettiin vasta lokakuussa 1964, kun tehdas oli edellisessä heinäkuussa lopettanut toimintansa. Tuolloin kassassa oli ollut 28 jäsentä, joiden kesken miltei kaikki jäljellejääneet varat jaettiin heidän viimeisen viiden vuoden aikana maksamiensa jäsenmaksujen suhteessa. Pieni loppujäämä siirrettiin sääntöjen mukaan Kymin Osakeyhtiölle sosiaalisiin tarkoituksiin.¹²⁷

Verlan tehtaan ja tehdasyhdyskunnan omasta yhteisyydestä pidettiin lakkauttamisprosessissa kiinni siis hyvin pitkään, pitempään kuin varsinaisesti olisi ollut

125 WA Sjuk Ha:2 vuosikertomus 1953, ylimääräinen kokous 28.6.1954; WA Sjuk Ha:2 31.9.1954 annettu ilmoitus 1,5 % jäsenmaksun alkamisesta 4.9.1954 tilistä alkaen, kassan vuosikertomus 1954. Jo maaliskuussa 1953 jäsenmaksu oli nostettu 1,25 prosenttiin, mutta korottaminen 1,5 prosenttiin vaati sääntömuutosta. Samalla päätettiin hakea sosiaaliministeriöltä vahvistusta myös säädöksille, joiden mukaan avustusta maksettaisiin saman sairauden johdosta enää 60 vuorokaudelta entisen 90:n sijaan. WA Sjuk Ha:2 hallituksen ptk 14.3.1953, ylimääräisen kokouksen ptk 28.6.1954. Huhtikuussa 1957 jäsenmaksu alennettiin taas 1,25 %:iin, missä se pysyi aina tammi-kuuhun 1962 asti, jolloin se vielä kerran nostettiin puoleentoista prosenttiin. WA Sjuk Ha:2 hallituksen prk 15.4.1957, 31.1.1962, vuosikertomukset 1957 ja 1962.

126 WA Sjuk Ha: 2 vuosikertomukset sosiaaliministeriölle 1959 ja 1964. Jo 1949 oli anottu sääntömuutosta, jonka mukaan kassan vähimmäisjäsenmäärä olisi laskettu sadasta kolmeenkymmeneen, mutta avustuskassojen yhdistyksen mukaan se ei ollut mahdollista ja jäsenmäärä laskettiin vain 50:een. WA Sjuk Ha:1 sosiaaliministeriön 2.1.1947 hyväksymät säännöt § 38; WA Sjuk Ha:2 ylimääräinen kokous 28.6.1954, avustuskassojen yhdistyksen kirje 28.7.1954 ja sosiaaliministeriön vahvistus sääntömuutoksille 17.8.1954. Sairauskassojen toimintaperiaatteita mullistettiin vielä 1963, kun sairausvakuutuslaki teki niistä osan valtiollista sairausvakuutusjärjestelmää, mutta ne saattoivat edelleen myöntää jäsenistölleen erilaisia lisäetuksia. Jaakkola 1993, 45. Verlan kassaa nämä viimeiset uudistukset eivät ehtineet juurikaan koskea, sillä tehdas lopetti toimintansa kesällä 1964, kun uudet etuudet olisivat tulleet voimaan syyskuun alusta. Tämän lisäksi sairausvakuutus-kassalakia saattoi sosiaaliministeriön tiedonannon mukaan toteuttaa vain kassa, jonka jäsenmäärä oli yli 300 henkeä. WA Sjuk Ha:2 Avustuskassojen Yhdistyksen Sairausvakuutusta koskeva tiedotus n:o 1/50.5.1963; Sosiaaliministeriön kirje sairausavustuskassoille 17.9.1963.

127 WA Sjuk Ha: 2 ylimääräinen purkukokous ptk 6.10.1964, vuosikertomus 1964, kirje sosiaaliministeriölle 29.12.1965, kassan purkamiskuitit ja käsikirjoitettu luettelo purkamisesta joulukuulta 1965; WA Sjuk Ha:1 sosiaaliministeriön 2.1.1947 hyväksymät säännöt § 38, 40. Sääntöjen mukaan jos varojen jakamisesta jäi rahaa, se tuli siirtää yhtiölle säilytettäväksi kassan toimintapiirissä mahdollisesti kolmen vuoden sisällä perustettavaa uutta kassaa varten tai käytettäväksi sosiaalisiin tarkoituksiin. Ibid.. Verlan kassan varoista 7 274, 42 jaettiin osakkaiden kesken, jotka saivat vaihtelevasti jäsenmaksujensa mukaan noin 73–380 markkaa. Yhtiölle siirtyi vain 117,10 markkaa. WA Sjuk Ha:2 Kirje sosiaaliministeriölle 29.12.1965 liitteinen, kuitit ja käsikirjoitettu luettelo purkamisesta joulukuuta 1965.

mahdollista. Verlan yhteisyys hajotettiin symbolisella tasolla verlalaisiksi yksilöiksi sekä yhtiöyhteydeksi, joka jatkui muualla, toisessa yhdyskunnassa. Jakamisessa otettiin huomioon yhtä aikaa yhteisyys ja erillisuus, kun osuudet jakautuivat yksilöllisten suoritusten mukaan samassa suhteessa.

Kassa jäsentää yhteisyyttä ja vaikuttaa yksilöön

Sairaus- ja hautausapukassalla oli tiettyjä keinoja vaikuttaa ja puuttua yksilön päätöksentekoon ja valintoihin. Etujen ja velvoitteiden määrästä käytiinkin jatkuvaa kissanhännänvetoa yksilön ja kassan yhteisyyden välillä. Esimerkiksi lääkäriissäkäynnin määrää pyrittiin kontrolloimaan säätämällä 1920-luvulla omavastuuosuus, jonka voimassaoloajasta ei kuitenkaan ole tietoa. On mahdollista, että siitä luovuttiin heti kassan taloudellisen tilanteen parannuttua, mikä tapahtui jo muutama vuosi kyseisen päätöksen jälkeen, sillä kassan rahoitusta ja sääntöjä koskeneissa pöytäkirjoissa ei ole enää myöhemmin viitteitä omavastuuosuuksista. Samoin johtokunnan päätöksellä 1946 säädetyistä omavastuuosuuksista luovuttiin seuraavana vuonna.¹²⁸ Kontrollipyrimystä edusti myös halu rajata sitä, keiden lääkäreiden palvelut kuuluivat kassan korvausten piiriin.¹²⁹

Lääkäriissäkäynnin määrään ja tapaan pyrittiin vaikuttamaan myös matkakorvauksia määriteltäessä. Koska paikkakunnalla ei ollut lääkäriä, matkakustannukset olivat jatkuva ongelma. Useimmiten matkat korvattiin tai niihin saatiin ainakin avustuksia, mutta toisinaan kassa pyrki säätelemään kulujaan määrittelemällä kuluneuvon, jolla matka oli taitettava. Esimerkiksi 1928 kyytiraha käsitti junamatkan Selänpäästä Kouvolaan, mutta jos joku halusi käyttää autokyytiä, se oli maksettava itse.¹³⁰ Vuonna 1947 taas päätettiin maksaa linja-automaksu Verlasta Kouvolaan ja

128 WA Sjuk Ca:1 ptk 30.12.1921, 24.5.1936, 4.4.1937, johtokunnan ilmoitus 27.2.1946 päivää aiemmin tehdystä päätöksestä; WA Sjuk Ha:1 2.1.1947 sosiaaliministeriön hyväksymät Verlan kassan säännöt.

129 Näin oli tehty jo 1913 lupaamalla korvata vain ”Kouvolan lääkärin” antamien määräysten mukaiset hoidot. Vuonna 1937 annettiin ohjeeksi, että sairastapauksissa tulisi ensisijaisesti käyttää Kymin Osakeyhtiön lääkäreitä Kuusankoskella ja Voikkaalla, ja vasta heidän ehdotuksestaan kääntyä jonkun toisen lääkärin puoleen. 1940-luvun lopun uusissa säännöissä korvattavaa lääkärin- ja sairaanhoitoa oli nimenomaan ”Kassan nimeämien lääkäreiden antama tai määräämä hoito” ja hallitus laati heti luettelon, johon kuului viisi lääkäriä, naistensairaalan lääkärin Kuusankoskella sekä kaikki Kouvolan hammaslääkärit. Samalla nähtiin kuitenkin tarpeelliseksi todeta, että saman sairauden takia ei saanut käyttää useampaa lääkäriä. Lääkäriluetteloa uusittiin myöhemmin. WA Sjuk Ca:1 ptk: 27.3.1913, 7.12.1913, 19.3.1937 ja 4.4.1937; WA Sjuk Ha:1 sosiaaliministeriön 2.1.1947 vahvistaman Verlan kassan säännöt § 10, hallituksen ptk: 17.2.1947, 30.4.1951. Huhtikuussa 1951 lääkäreiksi hyväksyttiin Kymintehtaan sairaalan, Voikan tehtaan, Kuusankosken Naisten sairaalan sekä Kuusankosken kunnan lääkärin lisäksi tohtorit Greetta Toivola Kouvolasta ja tohtori Jokinen Kouvolan varuskunnasta sekä näiden suosittelemat lääkärin ja hammaslääkärit Kouvolassa ja Kuusankoskella. Ibid.. Vuosikokouksessa maaliskuussa 1953 lääkäreiksi ehdotettiin myös Valkealan kunnanlääkärin tohtori Sorsimoa, mutta asia ei saanut kannatusta, mikä on ehkä yllättävää ottaen huomioon, että Sorsimon luo matkaa olisi ollut parhaimmillaan vain Selänpäähän asti. WA Sjuk Ha:2 vuosikokousptk 22.3.1953; VH 26/8.

130 WA Sjuk Ca:1 vuosikokousptk 18.11.1928. Huhtikuussa 1919 matkakorvauksista oli luovuttu kokonaan rahan säästämiseksi, mutta jo puolitoista vuotta myöhemmin joulukuussa 1920 päätettiin jäsenmaksujen korotuksen yhteydessä, että kassa suorittaisi taas matkakustannukset, jotka aiheutuivat lääkärillä käymisestä Kouvolassa. Vuonna 1937 matka-avustukseksi määriteltiin kassan osakkeille 20 Suomen markkaa, mutta kulkuvälinettä ei ollut sen tarkemmin määriteltä.

takaisin. Kiireellisissä ja vakavissa tapauksissa annettiin lupa käyttää yhtiön henkilöautoa, jos se oli saatavissa. Kuitenkin jo seuraava vuosikokous liitti päätökseen liisäyksen, että jos tehtaan autoa ei ollut saapuvilla, sai kiireellisissä tapauksissa käyttää myös lähinnä olevaa muutakin autoa.¹³¹ Tehtaan auto edusti tehdasyhteisyyttä ja sen tuomaa hyvinvointia, mutta myös säätelyä. Elintason noustessa ja mahdollisuuksien laajetessa se sai rinnalleen muita vaihtoehtoja.

Samoin kassa pyrki pitämään lääkkeiden käyttöä kurissa, sillä niiden aiheuttamat kokonaiskustannukset olivat monena vuonna suuremmat kuin sairauspäivärahat ja lääkärinpalkkiot yhteensä.¹³² Selänpäässä oli 1922 aloittanut toimintansa apteekki,¹³³ mutta työntekijät saivat tehtaan konttorin kautta myös muita kuin reseptilääkkeitä ja pitkään jopa ilmaiseksi.¹³⁴ Käsikauppalääkkeiden välittäminen siirtyi 1940-luvun lopulla tehtaan konttorista uudelle ”terveysasemalle” Valkealan puolelle, ja silloin niitä myytiin omakustannehintaan, kun taas lääkärin määräämät lääkkeet kassa korvasi puoliksi tai kokonaan.¹³⁵ Muutos tarkoitti konttorissa asioimisen vähentymistä, mutta tehdasyritys osallistui edelleen palvelun tarjontaan. Terveysisaren vastaanotosta tuli uusi asioimispaikka kylään.

Sairauskassan säännöistä on luettavissa koodisto hyväksytyistä tai siedetyistä ja ei-hyväksytyistä asioista tehdasyhdyskunnassa. Petollisuuteen liittyen myös 1940-

Huhtikuussa 1944 esitettiin toivomus, että johtokunta koettaisi järjestää potilaille autokyytejä vaikeimpien sairastapauksien sattuessa. WA Sjuk Ca:1 vuosikokousptk:t 26.4.1919, 17.12.1920, 4.4.1937 ja 5.4.1944.

131 WA Sjuk Ha:1 hallituksen ptk 17.2.1947; vuosikokousptk 3.4.1947. Kun Verlan kassan uudet säännöt hyväksyttiin 1947, kirjattiin pykälään 11 kassan kustantamaan sairaanhoitoon kuuluvaksi ”hallituksen harkinnan mukaan sairaan kuljettaminen lääkärin luo tai sairaalaan ja sieltä takaisin”. WA Sjuk Ha:1 sosiaaliministeriön 2.1.1947 hyväksymät säännöt § 11.

132 WA Sjuk Da: 1 vuosikertomukset 1920–1937. Lääkekulut olivat suuremmat kuin sairauspäivärahat ja lääkärinpalkkiot yhteensä vuosina 1922, 1925, 1927, 1929, 1931–1935.

133 Ilmonen 1933, 26.

134 WA Sjuk Ca:1 ptk:t 24.5.1936, 19.7.1937 ja 4.4.1937. Vuoden 1936 kassakriisin yhteydessä päätettiin tehtaan ja sairauskassan kassanhoitajan Naemi Grönstrandin ehdotuksesta, että kassa maksaisi kokonaan enää vain lääkärin kirjoittamat lääkkeet, ja tehtaan konttorista noudettavista lääkkeistä tulisi osakkaiden maksaa itse puolet. Jo seuraavana vuonna, kun kassan kohta 40 vuotta vanhoja sääntöjä saatettiin ajan tasalle, päätettiin kuitenkin, että konttorista noudettavat lääkkeet maksettaisiin ilmeisesti toistaiseksi kokonaan. Päätöksen muotoilusta jää hiukan epäselväksi tarkoittiko ”tehtaan konttorista haettavista lääkkeistä maksetaan täysi hinta”, että kassa maksaa kyseiset lääkkeet vai että osakkaat maksavat ne itse. Maksaa-sana on pöytäkirjoissa yleinen merkityksessä ”korvata”. Esim. myöhemmin samassa pöytäkirjassa matkakulut ”maksetaan” vain osakkaille ja kassa ”maksaa” lääkkeet ja lääkärin. Tällä perusteella uskottavaa olisi, että kassa olisi lupautunut maksamaan lääkkeet. Myös lääkemenojen kehitys tukee ajatusta. Lääkemenot olivat sairauskassan vuosikertomusten mukaan 1935 yli 11 000 mk. Vuonna 1936 ne vähenivät 7114,05 markkaan, mutta nousivat 1937 jälleen miltei 9000 markkaan, vaikka työntekijämäärä pysyi ko. aikana melko vakaana. WA Sjuk Ca:1 ptk:t 24.5.1936, 19.7.1937 ja 4.4.1937; WA Sjuk Da:1 vuosikertomukset 1933–1940.

135 WA Sjuk Ha:1 sosiaaliministeriön 2.1.1947 hyväksymät kassan säännöt § 11 ja kassankokouksessa 20.3.1952 hyväksytyt ja sosiaaliministeriön 4.4.1952 vahvistama sääntömuutos. Ks. myös vuosikokousptk 20.3.1952; VH 44/2. Terveysisar esitti tilattavan listan tarvittavista lääkkeistä konttoriin ja tehdas hankki lääkkeet myytäväksi luettelon mukaan. Ibid.. Vuoden 1947 uusissa säännöissä sairaspapun kuului enää puolet lääkärin määräämistä lääkkeistä sekä tarpeellisista puhdistus- ja sideaineista jäsenen itse maksaessa loput – ei siis puhuttakaan muista kuin reseptilääkkeistä. Viisi vuotta myöhemmin sääntöjä uudistettiin kuitenkin niin, että lääkärin määräämät lääkkeet päätettiin korvata kokonaan. WA Sjuk Ha:1 sosiaaliministeriön 2.1.1947 hyväksymät kassan säännöt § 11 ja kassankokouksessa 20.3.1952 hyväksytyt ja sosiaaliministeriön 4.4.1952 vahvistama sääntömuutos. Ks. myös vuosikokousptk 20.3.1952.

luvun lopun uusissa säännöissä evättiin avustus tahallaan aiheutetuista vammoista, ja uhattiin vilpillisiä jäseniä kassasta erottamisella, mutta aiheeseen liittyviä pöytäkirjamerkintöjä ei ole löydettävissä. Samoin avustus voitiin evätä tai sitä vähentää, jos sairauden tai tapaturman syynä oli siveetön elämä tai päihdyttävät aineet. Uutta oli, että erikseen huomautettiin, että siveetön elämä ei käsittänyt yksinäisen naisen synnytystapauksia. Sen sijaan kohta, jossa vanhat säännöt mainitsivat avustuksen epäämisperusteeksi tappelun tapaturman syynä, oli jäänyt pois.¹³⁶ Tavoitteena oli siis rehellisyys, luotettavuus, siveellisyys ja raittius. Tappelut, esiaviolliset suhteet ja niihin liittyvät ”vahingot” ymmärrettiin anteeksiannettaviksi ja normaaliin elämään kuuluvaksi ilmiöksi, kunhan käytös ei ollut ”siveetöntä” tai liittynyt juopoteluun.

Vaikka Verlassa ei näytä juurikaan epäillyn petollisuutta kassan etujen hyväksikäytössä, kassalla oli ohjaava ja kasvatuksellinen ulottuvuus. Niinpä johtokunta päätti kesäkuussa 1937 periä eräältä työmiehen vaimolta takaisin ainakin osan sairausavusta, koska hän ”ei neiti Grönstrandin kehotuksesta huolimatta mennyt ajoissa lääkäriin saamaan hoitoa jalalleen, jonka oli loukannut, mistä johtui että hänen sittemmin oli 28 päivää tämän vamman vuoksi maattava sairaalassa”. Kassanhoitajalla käyminen ei ilmeisesti kuitenkaan ollut pakollista ennen lääkärille lähtöä. Sen sijaan korostettiin, että tehtaan mestareilta Hjalmar Mobergilta, Eino Kronholmilta tai Otto Paul Richteriltä oli saatava lupalappu lähtöön.¹³⁷ Samaa asiaa vaadittiin uudelleen kymmenisen vuotta myöhemmin 1946: lupalappu lääkärinkäyntiä varten oli hankittava mestareilta.¹³⁸ Näin lähtöihin saatiin jonkinlainen kontrolli ja samalla varmistettiin tehtaan kitkaton toiminta, kun mestarit tiesivät hankkia poissa olevalle työläiselle sijaisen.

Uuden ajan myötä myös uudenlaiset terveydenhuollon tarpeet, hoito- ja tutkimusmuodot tulivat ajankohtaisiksi. Erikoishoitojen korvattavuutta pohdittaessa olivat vastakkain toisaalta tilanne, jossa kuka tahansa voi tulla tarvitsemaan tällaista tukea ja toisaalta tieto, että toiset näin tulevat saamaan suuremman tuen kuin toiset ja samalla rasittavat kassan taloutta. Jotkin uusista etuuksista sidottiinkin kassan jäsenyyden (työuran) pituuteen ja siten osoitettiin pitkäaikaisen ja keskeytyksettömän palveluksen hyödyllisyys, jolloin kassan osakkaat joutuivat erilaiseen asemaan yhteydessä. Esimerkiksi kassankokouksessa maaliskuussa 1952 hyväksyttiin sääntömuutos, jonka mukaan kassa korvaisi puolet hammashoidosta osakkaalle, jotka olivat olleet kassan jäseniä vähintään viisi vuotta yhtämittaisesti.¹³⁹ Vuoden 1947 säännöissä taas esiintyi äitiysavustus kokonaan uutena avustusmuo-

136 WA Sjuk Ha:1 sosiaaliministeriön 2.1.1947 vahvistamat Verlan kassan säännöt § 5 ja 12.

137 WA Sjuk Ca:1 ptk 4.4.1937, 8.6.1937 (sitaatti).

138 WA Sjuk Ca: 1 ilmoitus 27.2.1946 johtokunnan 26.2.1946 tekemästä päätöksestä.

139 WA Sjuk Ha:1 Sosiaaliministeriön 2.1.1947 hyväksymät kassan säännöt ja sosiaaliministeriön 4.4.1952 vahvistama sääntömuutos; WA Sjuk Ha:2 vuosikokousptk 20.3.1952. Tekohampaitten laittamisesta ja siihen liittyvistä toimenpiteistä luvattiin korvata kuitenkin vain neljännes. Yhtämittäisyyden vaatimus oli hankala erityisesti perheellisille naisille. Kassa siis rohkaisi heitä joko jatkamaan töissä kuten ennenkin tai suosiolla luopumaan tietyistä etuisuuksista, jos työssäkännistä tuli tilapäistä. Vrt. vuonna 1926 hampaan paikkauksen ei katsottu vielä kuuluvan korvausten piiriin. Muita erikoishoitomuotoja olivat röntgentutkimukset ja keuhkotautiparantolat. WA Sjuk Ca:1 ptkt 17.11.1926; 3.2.1934, 17.3.1934, 17.11.1934; WA Sjuk Da:1 vuosikertomus 1931.

tona, jota myönnettiin jäsenelle, joka oli ollut kassan jäsenenä vähintään puoli vuotta, siis tehtaalla vähintään vuoden.¹⁴⁰ Valtiollisella tasolla vähävaraisten äitiysavustuksesta oli säädetty 1937 ja 1949 avustus ulotettiin koskemaan kaikkia synnyttäjiä.¹⁴¹ Äitiyttä tuettiin Verlan tehdasyhdyskunnassa siis hiukan aiemmin kuin valtakunnallisesti, mutta samalla lyhytaikainen ja ajoittainen työnteko pysyivät toisarvoisina pysyvään ja pitkäaikaiseen nähden.

Perheellisyttä tuettiin sairauskassan kautta myös perheenjäsenten oikeudella lääkärinhoitoon ja lääkkeisiin, mikä säilyi siis 1947 sääntömuutokseen asti.¹⁴² Perheellisyys vaikutti noin 1930-luvulle asti myös hautausavustuksen suuruuteen. Vuoden 1898 säännöissä hautausapu oli määritelty markkamääräisesti (perheellisten jäsenten perikunnille 50 mk ja muille 25 mk) ja avustuksia korotettiin seuraavan kerran vasta 1930-luvulla, mutta tuolloin perheellisyys oli lakannut vaikuttamasta hautausavustuksen suuruuteen.¹⁴³

Koska perheenjäsenet eivät maksaneet jäsenmaksuja kassaan, kassa joutui käytännössä kustantamaan heidän sairaanhoitonsa vastikkeetta ja perheettömät osakkaat näin tukemaan perheellisten taloutta. Kassan kokouksessa 1936 tehty melko harvinaislaatuinen ehdotus perheettömien naisten pienemmistä jäsenmaksuista ei kuitenkaan saanut riittävästi kannatusta ja kokous päätti pitäytyä periaatteessa, jonka mukaan kaikki maksavat saman prosentin palkastaan.¹⁴⁴ Periaate lienee pan-

140 WA Sjuk Ha:1 sosiaaliministeriön 2.1.1947 vahvistamat Verlan kassan säännöt § 10, 13. Avustusta luvattiin maksaa ennen ja jälkeen synnytyksen enintään 42 vuorokautta samoin perustein kuin sairastapauksissa, siis lääkärin- ja sairaanhoidon lisäksi 60 % päiväpalkasta. Hallituksen piirissä lokakuussa 1952 käydyssä periaatekeskustelussa selvennettiin, että äitiysavustusta sai vain niiltä päiviltä, jotka työntekijä todella oli poissa töistä. WA Sjuk Ha:2 hallituksen ptk 15.10.1952.

141 Urponen 1994, 203.

142 WA Sjuk Ca:1 ptk:t 19.3.1937 ja 4.4.1937.

143 WA Sjuk Db:1 vastakirjoihin painetut sairauskassan säännöt 1898, § 10; WA Sjuk Da:1 vuosikertomus 1939.

Markkamääräisyys tuli ongelmalliseksi rahan arvon muuttuessa, mutta syystä tai toisesta kukaan ei ollut kovin kiinnostunut avustusten korottamisesta ja ne näyttävät unohtuneen ennalleen. Vielä vuonna 1934 on hautausapua myönnetty kassasta 50 markkaa. Tuolloin sen arvo oli alle kymmenesosa alkuperäisestä. Asiaan ovat voineet vaikuttaa esimerkiksi osuuskaupuan myöntämät hautausavustukset, jolloin tehtaan kassan avustusten merkitys pieneni. Vuoden 1939 vuosikertomukseen kirjattiin kolme kuolintapausta ja hautausapua maksettiin yhteensä 900 markkaa. Seuraavien vuosien vuosikertomukset sosiaaliministeriölle vahvistavat hautausavun suuruudeksi 300 markkaa. Summa tarkoitti vuonna 1939 noin 22:ta vuoden 1898 markkaa, mutta 1945 enää alle kahdeksaa. WA Sjuk Da:1 vuosikertomukset 1934 ja 1939; kertomukset sosiaaliministeriölle 1942 ja 1944; WA Sjuk Ha:1 vuosikertomukset sosiaaliministeriölle 1943 ja 1945. Laske rahanarvo. Nordean rahanarvon laskuri. http://www.nordea.fi/fin/hen/sasi/rahanarvokerroin_laske.asp?navi=sasi haettu 21.4.2004; TA 334.5 Osuusliike Kymenmaa. Hallinnon ja hallintoneuvoston ptk:t 16.3.1930 § 8 ja 19.6.1932 § 7.

144 WA Sjuk Ca:1 ptk 24.5.1936. Forsmanin ehdotus on harvinaislaatuinen, vaikka viittaakin sinänsä yleiseen perhepalkka-ajatteluun. Jo 1889 Suomessa tehdyssä apukassaselvityksessä todettiin, että maksujen riippuvaisuus kassanosallisten iästä ja sukupuolesta oli useimmille apukassoille ”aivan vieras”. Vain kahdella tehtaankassalla oli naisten jäsenmaksu pienempi kuin miesten ja yhdellä tehtaankassalla jaoteltiin kassan tulokkaat iän mukaan neljään eri maksuluokkaan. Kuitenkin käytännössä maksut muodostuivat monissa kassoissa kuten Verlassakin sukupuolen mukaan erisuuruisiksi, koska ne maksettiin tietynä osuutena palkasta. Perheellisyttä maksukriteerinä ei mainita kuitenkaan ollenkaan. Hjelt 1892, 41.

Verlassa tehty esitys ei perustunut edes sukupuoleen vaan nimenomaan perheellisyteen tai perheettömyyteen. Itse asiassa se oli varsin looginen: perheettömät osakkaat rasittivat kassan

tu mutualismin eli keskinäisen avun tiliin, niin kuin nuorten ja vanhusten, terveiden ja sairaalloistenkin välinen epäsuhta avun antamisessa ja vastaanottamisessa. Perheellisistä huolehtiminen oli yhdyskunnan asukkaiden yhteinen vastuu.

Terveystenhoidon puute omalla paikkakunnalla piti kyläläiset riippuvaisina ulkopuolisista palveluista. Kysymys sairaanhoitajan pestamisesta tehdasyhdyskuntaan nousi vuosisadan alun jälkeen uudelleen esiin 1920-luvulla. Marraskuussa 1928 ehdotettiin kassan kokouksessa sairaanhoitajan palkkaamista, mutta koska asiasta ei päästy yksimielisyyteen, se jäi sikseen.¹⁴⁵ Seuraavan kerran sairaanhoitaja-asia otettiin esiin huhtikuussa 1944, mutta terveysisar löydettiin vasta 1948, kun yhtiön terveysasema-neuvola palautti tehtaalaisten perheenjäsenet yhtiön terveydenhoitopalvelujen äärelle. Samalla se toi myös uusia väestöryhmiä palvelujen piiriin, sillä asiakaskuntaa ei rajattu millään tavalla.¹⁴⁶ Terveysisar toimi tehtaalla vuoden 1953 loppuun saakka, minkä jälkeen ”neuvolan” tiloissa kävi vielä kunnallinen terveysisar määräajoin pitämässä vastaanottoa.¹⁴⁷ Näin sairaanhoitajan apu ulottui jälleen Verlaan yli 40 vuoden tauon jälkeen. Verlalainen yhteisyys vahvistui, kun kaikkia vaivoja varten ei täytynt enää lähteä hakemaan apua omaa kylää kauempaa ja samalla lähiseudun asukkaat saivat yhden syyn enemmän vierailta tehdasyhdyskunnassa.

Äärimmäisellä hetkellä, kuoleman kohdatessaan, yhdyskunnan miehet ja naiset pysyivät tasa-arvoisina, sillä hautausavustus oli molemmille yhtä suuri. Sen sijaan hautausavun suuruuteen saattoi vaikuttaa perheellisyyden lisäksi työkyky ja rooli

taloutta vain omilla sairastamisillaan, perheelliset taas koko perheen voimin. Oletus miehen vastuusta perheen elättäjänä tai tietoen paremmasta toimeentulosta oli kuitenkin niin voimakas, että maksujen keventämisehdotus ei käsittänyt ollenkaan perheettömiä miehiä.

145 WA Sjuk Ca:1 ptk 18.11.1928. Neiti I. Brunilan toiminnasta Verlassa oli kulunut yli 20 vuotta ja kylässä oli totuttu tulemaan toimeen ilman koulutettua terveydenhoitohenkilökuntaa, joten taloudelliset seikat lienevät painaneet paljon päätöstä tehtäessä. Kaksi vuotta myöhemmin 1930 tehtaan kassanhoitajaksi otettiin neiti Naemi Grönstrand, josta tuli paikkakunnan ensiavun antaja ja hoitotarpeen arvioija vuoteen 1946 saakka, jolloin hän jätti toimensa. Tavallisen konttorityön lisäksi rasitus ei välttämättä ollut aivan pieni ja vuosikokouksessa huhtikuussa 1937 tehtiinkin johtokunnan esityksestä päätös, jossa ”Kassan jäsenet velvoitetaan nykyiselle kassanhoitajalle maksamaan viisi markkaa jokaisesta sairaskäynnistä, jolla häntä vaivaavat.” WA Sjuk Ca:1 ptk 4.4.1937; *Kymi-yhtymä* 4/1946. Toimessaan kassanhoitaja tuli tutuksi monille yhdyskunnan jäsenille, mutta maksu erotti neiti Grönstrandin avun normaalista naapuriavusta.

146 WA Sjuk Ca:1 ptk 5.4.1944; *Kymi-yhtymä* 4/1948, 55; VH 17/1; VH 44. Sairauskassan johtokunnalle jätettiin vuosikokouksessa huhtikuussa 1944 tehtäväksi sairaanhoitajan hankkiminen tehtaalle, ja jos suinkin mahdollista jo kahden kuukauden kuluessa. Marraskuun kassan kokouksessa jouduttiin kuitenkin ilmoittamaan, että hoitajan hankkiminen ei vielä ollut onnistunut. Asiasta oltiin oltu yhteyksissä Jaalan kuntaan, joka samaan aikaan oli myös etsinyt terveysisarta, ja sovittu, että jos tehdas antaisi hoitajalle asunnon ja sairauskassa sen lisäksi suorittaisi osan palkasta, saisi kunnan sisar asua Verlassa. Laki velvoittikin järjestämään äitiys- ja neuvolatoimintaa. Lehtiin laitetun ilmoituksen perusteella ei kuitenkaan ollut saatu yhtään vastausta. Yksi hoitaja oli käynyt Verlassa, ”mutta ei katsonut voivansa ottaa vastaan paikkaa, kun hän piti tehtaalla tarjoamaa asuntoa sopimattomana.” Näin ollen täytyi hoitajan hankkimista siirtää toistaiseksi ja hanke näyttää rauenneen. WA Sjuk Ca:1 ptk:t 5.4.1944, 20.11.1944; JKA Kunnall.lk. II Ca:1: ptk 5.5.1944. Neuvoloiden lakisääteisyys ks. Urponen 1994, 203. Ei liene täysin mahdotonta, että kunnat olisivat osallistuneet myös yhtiön myöhemmän terveysaseman kustannuksiin, mutta tietoja siitä en ole löytänyt. Sekä entisen terveysisaren että paikkakunnan asukkaiden mielissä terveysasema oli yhtiön kustantama ja näin yhtiö itsekin antaa ymmärtää. Ks. esim. *Kymi-yhtymä* 4/1948, 55; VH 17/1; VH 44.

147 VH 17/1; VH 44.

yhdyskunnassa. Vanhojen sääntöjen mukaan kassan jäsen menetti oikeutensa hautausapuun vuoden sisällä töiden lopettamisesta tehtaalla.¹⁴⁸ Vuonna 1937 säädettiin kuitenkin kansaneläkelaki, jonka ensimmäinen vaihe tuli voimaan vuoden 1939 alusta ja eläkkeitä alettiin maksaa vähitellen 1940-luvulla.¹⁴⁹ Eläkkeelle jäämistä tuskin voitiin enää pitää laiskuuden merkinä, vaan siitä tuli uusi, melko normaali elämänvaihe suurelle osalle ihmisiä. Sairaus- ja hautausapukassan johtokunnan kokouksessa marraskuussa 1942 todettiinkin, että

jos kassan osakas siirtyy eläkkeelle, ei hänen kuolinpesänsä menetä oikeuttaan saada nostaa kassan 10§ edellytettyä hautausapua, koska johtokunta on sitä mieltä että eläkkeelle siirtymistä ei voi pitää sellaisena eroamisena työstä josta sääntöjen 3§ mainitaan. Päätös astuu voimaan heti.¹⁵⁰

Viimeistään 1949 lähtien hautausapu kuitenkin porrastettiin kahteen eri luokkaan: eläkeläisenä kuolleen hautausavustus oli pienempi kuin kassan varsinaisena jäsenenä kuolleen.¹⁵¹ Hautausavun porrastaminen tarkoitti, että vain palkkatyön tekeminen piti aikuisen tehdasyhteisyyden täysivaltaisena jäsenenä.¹⁵² Aivan viimeisinä tehtaan ja kassan toimintavuosina eläkeläisten ja kassan jäsenten hautausavustus

148 WA Sjuk Db:1 vastakirjoihin painetut sairauskassan säännöt 1898 § 14.

149 Urponen 1994, 198–199.

150 WA Sjuk Ca:1 johtokunnan ptk 13.10.1942.

151 WA Sjuk Ha:1 ylim. kassankokous ptk 4.12.1948. Vielä 1946 tehdyissä säännöissä avustus oli kaikille sama 3500 markkaa, mikä vastasi aika lähelle vuoden 1946 apukassojen keskiarvoa (3800 mk). Inflaatio jatkui kuitenkin korkeana ja jo lokakuussa 1947 Avustuskassojen yhdistys suosittelee hautausavustuksen nostamista ainakin suurissa kassoissa 10 000–20 000 markkaan tai mieluiten sitomaan sen palkkaan niin, että se vastaisi esim. kahden kuukauden ansiota. Marraskuussa 1948 Verlan kassan hallitus ensin päätti korkeimmaksi hautausavun määräksi 5000 mk, mutta totesi sen pian liian pieneksi ja kutsui koolle ylimääräisen kassankokouksen tekemään sääntömuutosta, jonka mukaan hautausavustus oli 50 kertaa sairausraha ja kassa määräisi vuosittain korkeimman mahdollisen hautausavustuksen määrän. Seuraavan vuoden korkeimmaksi hautausavuksi määrättiin 12 000 markkaa kassan jäsenille ja 8000 markkaa eläkeläisille. Kassan avustukset jäivät selvästi suosituksia pienemmiksi oletettavasti kassan pienen koon takia. WA Sjuk Ha: 1 2.1.1947 vahvistetut säännöt § 15 ja 27.12.1948 vahvistettu sääntömuutos; Avustuskassojen yhdistyksen kiertokirjeet 20-1/49 avustuskassatilastoa 12.1.1949 ja 14/29.10.1947, johtokunnan ptk 20.11.1948, ylimääräisen kassankokouksen ptk 4.12.1948.

Kassan jäsenten ja eläkeläisten välinen erottelu hautausavustuksen suuruudessa jatkui miltei kassan toiminnan loppuun saakka. Vaikka hautausavun korkein määrä määriteltiin vuodesta 1951 lähtien vuosikokouksissa ilman erottelua tai samaksi, vakiintui käytännöksi että eläkeläisten kohdalla hallitus käytti harkintaa ja myönsi usein pienempiä avustuksia. Esimerkiksi 1957 myönnettiin hautausapua yhden kuolleen miestyöläisen omaisille 20 000 markkaa, mutta kahden vanhuuseläkeläisen omaisille 12 500 markkaa molemmille, ja 1958 vastaavasti 20 000 ja 9000 markkaa. Vuonna 1961 eläkeläisen hautajaisiin myönnettiin 10 000 markkaa, kun korkein mahdollinen määrä olisi ollut 25 000 markkaa. WA Sjuk Ha:1 vuosikokousptk 26.11.1950; WA Sjuk Ha:2 vuosikokousptk: 20.11.1951, 20.3.1952, 20.11.1952, 21.11.1956, 26.11.1957, 26.11.1958, 26.11.1959, 29.11.1960, saatekirjeet sosiaaliministeriön vakuutusosastolle 10.4.1958, 7.4.1959, 11.4.1961.

152 Eläkeläisen sidos työyhteisöön on toki ohuempi, mutta hautausavustuksen erilaisiin määriin on voinut liittyä myös muita perusteluja, kuten perheen elatus: nuorempana kuoleva saattaa jättää jälkeensä pulaan joutuvan perheen, kun taas eläkeläisen lapset lienevät jo itse hyvää vauhtia ansaitsemassa. Toisaalta myös kesken (parhaan) työiän kuolevan henkilön katsottiin ehkä tarvitsevan komeammat hautajaiset kuin jo yhteiskunnan marginaaliin vetäytyneen tai joutuneen vanhuksen. Tehtaan ja kassan viimeisinä vuosina eläkeläisten määrä kasvoi koko ajan kassan jäseniin nähden ja hautausavustuksista tuli yhä suurempi rasite.

*Verlan tehtaan terveys-
aseman portailla
terveyssisar Irma Hatva
keväällä 1953. Taustalla
häämöttää tehdas.
Kuva: Museoviraston
kuva-arkisto*

oli kuitenkin taas käytännössä sama.¹⁵³ Liekö asiaan ollut vaikutusta sillä, että monet kassan jäsenistäkin olivat jo iäkkäitä?

Sairaus- ja hautausavustuskassa ja sen johtokunta olivat tehdasyhdyskunnan vanhimpia instituutioita, joissa työntekijät ja työnantaja toimivat yhteistyössä ja työntekijät osallistuivat tehdasyhdyskunnan asioiden hallintaan ja sitä kautta myös yhteisyyden määrittelyyn. Kassan luottamustoimen vastaanottaminen osoitti halua toimia yhteisten asioiden hoitajana sekä yhdyskunnan jäsenten antamaa luottamusta ja arvontoa ja kulttuurisia malleja. Useimmiten toimet lankesivat ammattityömiesten ryhmään kuuluville työntekijöille. Ensimmäinen nainen valittiin kassan hallituksen varsinaiseksi jäseneksi 1953.

Lukumääränsä perusteella tehtaan työntekijät kantoivat päävastuun sairaus- ja hautausavustuskassassa tehdyistä päätöksistä. Työnantajalla oli kuitenkin edustajansa johtokunnassa ja käytännön kassa-asiat hoidettiin tehtaan konttorissa: esimerkiksi kassan jäsenmaksu pidätettiin suoraan palkasta. Erillistä huoltokonttoria ei Verlan kokoisella tehtaalla tarvittu.

Sairauskassa keskittyi 1940-luvun lopulta lähtien vain työsuhteissa olevien henkilöiden avustamiseen ja jätti työntekijöiden perheenjäsenet ulkopuolelle, vaikka he terveysasemalla saivat täyden palvelun. Kassan toiminnan ulkopuolelle jäi myös osa mestareista ja toimihenkilöistä, mutta yhtiöyhteisyys tuli näkyviin aiempaa voimakkaammin. Kassa itsenäistyi työnantajasta ja tuli yhä tarkemman lainsäädän-

¹⁵³ WA Sjuk Ha:2 vuosikokousptk 26.11.1963, vuosikertomukset 1963–1964. Vuonna 1963 kuolintapauksia oli kaksi, joista toinen eläkeläinen. Molemmat saivat 250 markkaa. Vuonna 1964 hautausapuja maksettiin kahdelle eläkemiehelle á 250 markkaa, mikä oli edellisessä marraskuussa määrätty avustuksen korkeimmaksi mahdolliseksi määräksi.

nön alaiseksi. Tehtaan lakkauttamisen myötä kassan varat palautettiin pääosin yksittäisille työntekijöille, mutta osa niistä jäi rakentamaan yhtiöyhteisyyttä.

Kautta toimintansa kassa pyrki säilyttämään jonkinlaisen tasapainon etujen ja velvollisuuksien välillä. Yleinen oikeudenmukaisuuden taju ei vaatinut aina täydellistä tasa-arvoa, vaan tiettyjä luokitteluja ja eroja etuisuuksissa pidettiin tarpeellisina ja hyväksytyinä. Kassalla oli käytössään myös joitakin keinoja, joilla se pyrki ohjaamaan yksilön valintoja ja käytöstä. Kassan hallinnonin kautta periaatteessa jokainen työntekijä joutui osallistumaan sitä koskeviin päätöksiin omapäisesti tasapainotellen solidaarisuuden ja omien etujen saavuttamisen ja turvaamisen välillä. Lopputulokseen vaikuttivat kuitenkin aina myös tehdasyhdyskunnassa vallitsevat kirjoitetut ja kirjoittamattomat arvot.

ELÄKKEET

Vielä oikeus vanhuudenlepoon

Eläkerahaston säännöt uudistettiin 1919 Verlan tehtaan itsenäisen taipaleen lopulla.¹⁵⁴ Eläkesummat kasvoivat, mikä oli ensimmäisen maailmansodan aikaisen inflaation jäljiltä hyvin tarpeellista, mutta samalla säännöt kokivat monta varsin isoa periaatteellistakin muutosta. Ensinnäkin miehet ja naiset hierarkisoitiin eri korvausluokkiin, toiseksi eläkkeelle pääsyn ehtoja tiukennettiin, kolmanneksi korvaussummien reaaliarvo pysyi alkuperäiseen nähden selvästi heikompana ja neljänneksi eläkkeen määräytymiselle tietyn haarukan sisällä ei annettu selkeitä kriteerejä. Mahdollisuus puhtaaseen vanhuuseläkkeeseen kuitenkin säilyi.

Asetelma 2: Korvausluokat Verlan tehtaan eläkerahastolle 18.8.1919.

Luokka 1:	
25 vuotta palvellut mies, joka on 60-vuotias tai menettänyt työkykynsä	50–75 mk/kk
Luokka 2:	
25 vuotta palvellut nainen, joka on 60-vuotias tai menettänyt työkykynsä	30–50 mk/kk
Luokka 3:	
leski, jonka mies on ollut 25 vuotta työssä	20–25 mk/kk
Luokka 4:	
alaikäiset lapset, joiden vanhemmat olleet 25 vuotta työssä (ei kuitenkaan enempää kuin 30 mk/kk samaan perheeseen).	10–15 mk/kk

Lähde: Ilmonen 1933, 27. Ilmosen mukaan säännöt on allekirjoittanut everstiluutnantti W. Thesleff Viipurissa 18.8.1919. Vuodelta 1938 peräisin olevassa selonteossa vahvistetaan uudistuksen tapahtuneen elokuussa 1919 ja korvaussummien olleen tuolloin 10–75 markkaa. WA Pension Hb:1 Kymin johtokunnan kokouksen 28.5.1938 esityslistan ote.

Palkoissa esiintynyt sukupuoleen perustuva jaottelu laajeni 1920-luvun kynnyksellä siis käsittämään myös tehtaalaisvanhuuden. Muutos kumosi aiempien sääntöjen

154 Uudet säännöt ovat säilyneet vain konttoripäällikkö Ilmosen siteeraamina, mutta niihin viitataan myös Kymin Osakeyhtiön johtokunnan käsittelyssä 1938: KyA Styrelsen Styrelseprotokoll Cb:15 28.5.1938 § 17.

ajatuksen samanarvoisuudesta vanhuudessa. Työläiset muodostivat kaksi eri luokkaa sukupuolen mukaan niin, että korkein naisten eläke vastasi heikointa miesten eläkettä. Sukupuolten eriarvoisuus – tai perhepalkan ajatus sidottuna käsitykseen miehestä perheen elättäjänä – näkyi myös leskeneläkkeen määrittelyssä. Tapausta, jossa mies jäisi leskeksi, ei huomioitu säännöissä laisinkaan eli vaimon kuoleman ei katsottu aiheuttavan perheelle elatusongelmia. Sen sijaan lasten avustusten kohdalla käytetään neutraalia sanaa ”vanhemmat”, mikä antaisi olettaa myös työläisnaisten lasten olleen oikeutettuja orvoneläkkeeseen.¹⁵⁵

Sukupuolten erottelu kohensi rahaston taloudellista tilaa, kun naisille voitiin maksaa vähemmän kuin miehille. Voimistunut käsitys miehen elatusvastuusta saattoi leskeneläkkeiden kohdalla kuitenkin myös lisätä eläkekuluja. Vaikka leskeneläkkeen myöntämiseen päti uusissa säännöissä kovennettu 25 vuoden palvelusraja, ei leskeltä ainakaan säilyneiden tietojen mukaan enää vaadittu iäkkyyttä tai omaa työkyvyttömyyttä eläkkeen saamiseksi. Naisen siis oletettiin olevan oikeutettu saamaan aviopuolisolta elatusta, oli hän itse työkykyinen tai ei. Ylempien yhteiskuntaluokkien käsitys miehestä perheen elättäjänä alkoi levitä tehdasyhdyskuntaan voimakkaammin kuin ennen.¹⁵⁶

Toiseksi eläkkeelle pääsyn ehtoja tiukennettiin, jolloin tehtaalaisten sisäpiiristä tuli entistä tarkemmin rajattu. Alle 25 vuoden työskentely tehtaalla ei oikeuttanut enää eläkkeeseen, kun aiemmissa säännöissä jo 10 vuotta tehtaalla työskennellytään sai puolet täysimääräisestä eläkkeestä ja 20 vuoden kuluttua täyden eläkkeen. Ellei kyse ollut työkyvyttömyydestä, vaadittiin eläkkeelle pääsemiseen 60 vuoden ikä, kun aiemmissa säännöissä vanhuuseläkeikä oli ollut 55 vuotta. Entistä harvemmat työntekijät olivat siis oikeutettuja tehtaalaiseläkkeeseen, mutta vanhuuseläke oli edelleen olemassa.

Vaikka eläkeikää nostettiin uusissa säännöissä, voi vanhuuseläkkeen mahdollisuuden säilyttämistä säännöissä pitää vapaaehtoisen paternalismin henkäyksenä, sillä lain vaatimuksissa sille ei ollut vastaavuutta. Työnantajalla ei ollut mitään elatusvelvollisuutta työkykyisenä eronnutta työntekijää kohtaan.¹⁵⁷ Kuitenkin myös taloudelliset seikat kirjoittivat ajan työnantajapolitiikan reunaehjoja. Yksi vuoden 1919 sääntöjen tavoite näyttääkin olleen pienentää eläkkeistä yhtiölle tai eläkerahostolle koituvia kuluja, sillä potentiaalisten eläkeläisten määrä kasvoi yhdyskun-

155 Lesken eläke oli nyt vähemmän kuin puolet miehen eläkkeestä; lapsista maksettava korvaus taas vähintään puolet lesken eläkkeestä, siis tässä suhteessa enemmän kuin aiemmin. Yhteensä yksi perhe saattoi saada kuitenkin enää vain 2–3 lapsen täysimääräisen eläkkeen. Lapsia ei myöskään eritelty enää iän mukaan eri korvausluokkiin. Kyseenalaiseksi jää kuitenkin, mitä säännöissä tarkoitettiin alaikäisellä. Määriteltiinkö alaikäisyys esimerkiksi työlainsäädännössä esiintyvien 15 tai 18 ikävuoden mukaan? Tuskinpa ainakaan eduskuntaudistuksessa 1906 määritellyn 24 vuoden äänestysikärajan mukaan. Eduskuntaudistuksesta Kettunen 2006, 22.

156 Irma Sulkusen mukaan keskiluokkaiseen ydinperheeseen nojaava kotikultti vakiinnutettiin Suomessa 1920- ja 1930-luvuilla kansalaistoiminnassa ja eduskuntatyössä. Sulkunen 1991, 73. Mieselättäjyyden ihanteesta Tampereen työväen keskuudessa 1900-luvun alussa ks. Markkola 1994, 162–163, 230–231 ja passim.

157 Työkyvyttömyyseläkkeen osalta 25 vuoden palvelusehto vastasi kuitenkin köyhäinhuoltolain 1879 minimivaatimusta ja jo parin vuoden päästä tehdas joutui uuden köyhäinhuoltolain (1922) velvoittamana laskemaan avustukseen oikeuttavien palvelusvuosien määrän takaisin 20:en. Lain vaatimukset ks. Kuusi 1931, 789–790.

nassa.¹⁵⁸ Kun eläkeikä oli nostettu 60:een ja palvelusikä 25:een, tehtaalle täytyi pestautua viimeistään 35-vuotiaana, jotta palvelusvuodet ehtisivät kertyä täyteen uusien sääntöjen mukaan. Jos aloitti tehtaalla jo 20-vuotiaana, saattoi aikaisintaan 45-vuotiaana joutua työkyvyttömäksi voidakseen nostaa tehtaan eläkettä.

Kokonaisuudessaan eläkkeiden reaalitaso oli uusissa säännöissä selvästi heikentynyt rahaston alkuperäisestä ajatuksesta. Vaikka vuoden 1919 säädökset kaksinkertaistivat, parhaimmillaan jopa nelinkertaistivat kuukausittaiset avustukset, niiden reaalin arvo ei noussut läheskään alkuperäiselle tasolle. Miltei 30 vuodessa rahan arvo oli heikentynyt huomattavasti: vuoden 1893 markka vastasi 1919 yli yhtätoista markkaa ja näin ollen vuoden 1893 eläkettä vastaava eläke 1919 olisi pitänyt olla 220 markkaa 30–70 sijasta. Vaikka oletettaisiin aiempien tunnettujen eläkerahaston sääntöjen olevan peräisin vasta vuodelta 1912, olisi eläkkeen silti pitänyt olla noin 190 markkaa vastatakseen säätämisaikojensa tarkoitusta, sillä vuoden 1912 markkakin vastasi miltei yhdeksää ja puolta vuoden 1919 markkaa.¹⁵⁹

Konsuli Wilhelm Dippellin ja patruuna Gottlieb Kreidlin Verlan työläisille alun perin suunnittelema eläke oli siis huomattavasti parempi kuin vuoden 1919 sääntöjen mukaan maksetut eläkkeet. Tosin, kun eläkettä ei tehtaan ensi vuosikymmeninä juuri jouduttu soveltamaan käytäntöön, emme voi tietää, olisiko säännöistä voitu toisenlaisissa oloissa silloinkaan pitää tai olisiko niistä pidetty kiinni. Jennifer Kleinin mukaan erilaiset hyvinvointikapitalistiset eläkeohjelmat olivat melko yleisiä Yhdysvalloissa jo ennen 1930-luvun vaihteen lamaa. Kuitenkin vain 4–5 % miespuolisista ja noin 3 % naispuolisista työntekijöistä työskenteli tehtaalla niin kauan, että he olivat oikeutettuja eläkkeeseen. Lisäksi monet ohjelmista osoittautuivat viimeistään hädän tullen harkinnanvaraisiksi. Yhtiöt pitivätkin rahastonsa mielellään yksipuolisina, jolloin sääntöjen muuttaminen oli tarvittaessa helppoa.¹⁶⁰

Suomessa eläkeavustusten reaalitason pieneneminen oli yleinen ilmiö koko maassa. Kyösti Urposen mukaan eläkekassojen maksamat vuosieläkkeet tarkoittivat teollisuustyöntekijälle 1920-luvulla vain kahden ja puolen viikon palkkaa, mihin oli vaikuttanut inflaation lisäksi monien työnantajien vetäytyminen kassatoiminnasta. Etuudet paranivat 1930-luvulla jälleen, mutta vuosisadan vaihteen reaalitason tilanne saavutettiin uudelleen vasta toisen maailmansodan jälkeen.¹⁶¹

Neljäs vuoden 1919 sääntöjä koskeva huomio koski epävarmuutta siitä, minkä mukaan yksilön eläke määräytyi annetun haarukan sisällä. Varmaankin jonkinlaiseen legitimiin on pyritty, jolloin uskottavia eläkkeen suuruuden kriteerejä olisivat olleet esimerkiksi palvelusvuosien määrä ja työtehtävä tehtaalla. Työtehtävien vaihtuessa vuosien mittaan ei kysymys kuitenkaan koskaan ole voinut olla yksise-

158 Vastaavasti eläkejärjestelyt alkoivat kriisiytyä Yhdysvalloissa 1920-luvulla, kun ensimmäinen sukupolvi pitkäaikaisesti palvelleita alkoi tulla eläkeikään. Esimerkiksi rauta- ja terästeollisuudessa 45–54-vuotiaiden määrä kasvoi 1920-luvun kuluessa 61 % ja 55–64-vuotiaiden määrä 142 %. Klein 2003, 63–64.

159 Laske rahanarvo. Nordean rahanarvon laskuri. http://www.nordea.fi/fin/hen/sasi/rahanarvokerroin_laske.asp?navi=sasi.

160 Klein 2003, 57–63, 76. Eläkeohjelmat sopivat Kleinin mukaan hyvin vähentämään työvoiman vaihtuvuutta, edistämään työmoraalia, työrauhaa ja tehokkuutta sekä pitämään kiinni luotettavista, keski-ikäisistä työntekijöistä, mutta poistamaan tehtailta vanhusten epätehokkaat työpanokset.

161 Urponen 1994, 186; Jaakkola 1994, 157–158.

litteinen: loppujen lopuksi säännöt antoivat työnantajalle mahdollisuuden määrätä eläkkeet tapaus- ja henkilökohtaisesti ja siten ”palkita” tai ”rankaista” työntekijöitä. Toive suuresta eläkkeestä sitoi työntekijät nimenomaan henkilökohtaiseen suhteeseen tehtaan kanssa sekä riippuvuuteen tehtaan johdosta. Vaikka eläke edelleen ansaittiin 25 vuoden työrupeamalla, saattoi tuo 25 vuoden työpanos olla eriarvoinen jopa sukupuolen sisällä.

Toisaalta haarukka on voitu luoda myös kompensoimaan inflaation vaikutusta ja vastaamaan eläkerahaston taloudellista tilannetta. Tällöin sen avulla ei olisi ollut tarkoitus myöntää eri korvausluokkien sisällä erilaisia avustuksia, vaan vain mahdollistaa eläkkeiden korottaminen ja laskeminen eri tilanteissa. Tähän viittaisi vanhin Verlan tehtaan eläkeläisistä säilynyt luettelo, joka on todennäköisesti peräisin alkuvuodelta 1920. Luettelossa on yhteensä kaksitoista henkilöä, joista neljä miestä nautti kukin alhaisinta miesten eläkettä eli 50 mk kuussa, kaksi naista alhaisinta naisten eläkettä eli 30 mk kuussa ja viisi naista alhaisinta lesken eläkettä eli 20 markkaa kuussa. Yksi naispuolinen henkilö sai alhaisinta lasten eläkettä eli 10 markkaa kuussa.¹⁶² Avustussummat näyttävät siis olleen aluksi johdonmukaisesti kuhunkin korvausryhmään kuuluville samat ja lähtökohtaisesti haarukan alhaisimmat.

Samalla kun vuoden 1919 uudet eläkesäännöt sisälsivät huomattavia muutoksia aiempaan nähden – tärkeimpinä sukupuolten välinen erottelu ja eläkkeelle pääsemisen ehtojen tiukentaminen – ne olivat osoitus tehtaan pyrkimyksestä määrittellä yhdyskunnan miesten, naisten, leskien ja orpojen asemaa. Tehtaan pitkäaikaiselle ”ydintyövoimalle” ne soivat edelleen jonkinlaisen vanhuudenturvan jopa työkyvystä riippumatta.

Eläkkeet suuryhtiön tytäryhtiössä

Kymin Osakeyhtiön omistukseen siirtymisen jälkeen Verlassa ei toki oltu tietämättömiä aiemmista eläkejärjestelyistä, jatkoivathan esimerkiksi tehtaan kasööri Edward Eliksin ja päämestari August Herman Kronholm työskentelyä uuden työnantajan alaisuudessa. Kymin Osakeyhtiön johtokunnalle 1938 tehdyssä selvityksessä tunnettiin eläkerahaston alku, taloudelliset vaiheet sekä vanhat ja ”uudet” säännöt, joiden korvaussummien todettiin kuitenkin olevan vanhentuneita ja eläkkeitä kerrottiin siksi myönnetyn tapauskohtaisesti.¹⁶³ Eläketietojen perusteella näyttää siltä, että uuden köyhäinhuoltolain (1922) voimaantulon jälkeen ylimpänä ohjenuorana pidettiin uutta lakia, eikä esimerkiksi pelkkiä vanhuuseläkkeitä enää myönnetty, kun ei kerran ollut pakko.¹⁶⁴ Inflaatio taas irrotti myös eläkkeiden suuruuden teh-

162 Tosin luettelossa ei ollut yhtään varsinaista nk. ”ammattimiestä”, mutta liukumia ei käytetty naistenkaan kohdalla. WA Diverse. Pensionärer – luettelo on päiväämätön, mutta löytyy todennäköisesti vuodelta 1920 peräisin olevan toisen luettelon välistä ja sen korvaussummat sopivat alkuvuoden 1920 tilanteeseen. Vrt. WA Pension Hb:1 esim. Maria ja Johan Lahtisen tiedot.

163 WA Pension Hb:1, ote Kymmene Aktiebolagetin johtokunnan ptk:sta 28.5.1938 ja esityslistasta Identif. N:o K & W 15/1938.

164 Ks. esim. työntekijöiden eläkkeellejäämisiät sekä Kymin Osakeyhtiön johtokunnan pöytäkirjat, joissa eläkkeiden yhteydessä puhutaan niistä työntekijöistä, joita kohtaan yhtiöllä on elatusvelvollisuus lain mukaan. Esim. päätös Verlan tehtaalaisten eläke-eduista KyA Styrelsen Styrelsenprotokoll Cb:11 ptk 5.9.1934 § 3 Identif. N:o K & W 9/1934.

taan johdon vapaaseen harkintaan. Näin tehokkuus- ja taloudellisuusajattelu nousivat suuryhtiön aikana selvästi voimakkaammaksi kuin aiempi ansaitun vanhuudenturvan ja huolenpidon ajatus. Tapauskohtainen päätösvalta saattoi jopa kasvaa ja periaatteet muuttua.

Raha-avustusten suurimmaksi heikkoudeksi oli osoittautunut niiden markkamääräisyys, ja pian niitä jouduttiinkin korottamaan yli alkuperäisten haarukoiden. Varminta on mennä tutkimuksessa yksilötasolle ja tutkia todella toteutuneita eläkkeitä siinä määrin kuin niistä on saatavissa tietoa. Liitteeseen 6 on koottu tietoja Verlan tehtaalla maksetuista miesten, naisten ja leskeneläkkeistä 1920- ja 1930-luvulla. Miesten joukossa samanaikaisia eläkkeennauttijoita on hyvin vähän, mutta esimerkiksi 1937 myönnettiin tehdasta 55 vuotta palvellelle miehelle eläkettä 300 markkaa kuussa sekä 15 kg ruisjauhoja ja litra maitoa päivässä sekä huone, valo ja lämpö. Seuraavana vuonna yhtä kauan palvellut mies sai eläkkeekseen 350 markkaa kuussa.¹⁶⁵ Naisten ja leskeneläkkeiden kohdalla tapauskohtaisuus tulee vielä paremmin ilmi. Esimerkiksi 1930 naisten eläkkeet vaihtelivat 45–90 mk ja 1935 taas 150–200 mk, eikä tällöinkään kyse ollut yksiselitteisesti esimerkiksi työuran pituudesta eron syynä. Työmiesten leskien eläkkeissä taas esiintyi selittämätöntä keskinäistä vaihtelua 1925–1935. Vuonna 1940 eroa oli kuitenkin enää työmiesten ja mestarin vaimon eläkkeiden välillä.¹⁶⁶

Miesten, naisten ja leskien eläkkeet pysyivät selvästi omina kategorioinaan eli 1910-luvun lopussa tehty sukupuolten mukainen jaottelu oli tullut jäädäkseen. Ajan kuluessa selvästi heikoimpaan asemaan joutuivat lesket, joiden eläkkeet jäivät muita paljon pienemmiksi. Ero miesten ja naisten eläkkeiden välillä ei kuitenkaan ollut aivan niin suuri kuin pelkkien rahallisten korvausten perusteella olisi voinut luulla, sillä osa eläkeläisten elatuksesta annettiin luontaisetuina. Laki ei määritellyt työnantajan antaman elatuksen muotoa ja esimerkiksi 1934 hyväksyttiin Kymin Osakeyhtiön johtokunnassa luettelo eduista niille Verlan eläkeläisille, jotka lain mukaan olivat oikeutettuja saamaan toimeentulonsa työnantajalta. Luontaisedut olivat päätöksen mukaan miehille ja naisille täsmälleen samat, jolloin raha-avustuksen luoman eron vaikutus väheni. Edut eivät näytä kuitenkaan koskeneen lainkaan leskiä. Työntekijäeläkeläisten luontaisedut lopetettiin Verlassa kokonaan vasta 1942.¹⁶⁷

Luontaiseturjen kannalta ongelmallisia olivat ne eläkeläiset, jotka eivät asuneet enää Verlassa tai eivät ainakaan tehtaan asunnoissa ja kenties itse hankkivat maitonsa ja jauhonsa. Niinpä esimerkiksi Valter Kaleniuksen jäädessä eläkkeelle 1930-luvulla, totesi tehtaan johto hänen olevan palvelusaikansa nojalla oikeutettu pysyvään tukeen, mutta koska hän asui omassa mökissään, myönnettiin hänelle luontaiseturjen sijasta 350 mk elatusapua kuussa. Hiukan epäselväksi jää, oliko summan tarkoitus korvata kaikki luontaisedut vai saiko Kalenius sen lisäksi esimerkiksi polttopuita, jauhoja tai maitoa.¹⁶⁸

165 WA Pensions Hb:1 henkilökansiot. Liitteessä 6 taulukko miesten eläkkeistä Verlassa 1920–1940.

166 WA Pensions Hb:1 henkilökansiot. Liitteessä 6 taulukot naisten ja leskien eläkkeistä Verlassa 1920–1940.

167 KyA Styrelsen Styrelseprotokoll Cb:19 ptk 30.11.1942 § 10. Virkailijoiden ja työnjohdon edut siis jatkuivat ainakin osin.

168 WA Pension Hb:1 Henkilökansiot Bruno Breitensteinin kirje yhtiön juridiselle osastolle.

Taulukko 16. Verlan tehtaan työntekijäeläkeläisten edut 1934.

	Miehet kk:ssa/mk	vuodessa/mk	Naiset kk:ssa/mk	vuodessa/mk
1 huone	75	900	75	900
1 m3 halkoja	40	480	40	480
15 kg jauhoja	37,5	450	37,5	450
30 litraa maitoa	45	540	45	540
valaistus 1 lamppu	7	84	7	84
käteisenä	200	2400	100	1200
etujen arvo yhteensä/mk	404,5	4854	304,5	3654

Lähde: KYA Dir Styrelsen Styrelseprotokoll Cb:11: ptk 5.9.1934 liitteinen.

Erityisesti leskeneläkkeiden heikko tilanne kävi yhtiön johdollekin hyvin selväksi, kun Verlan tehtaalla 15 vuotta ja sitä ennen yhtiön toisella tehtaalla 14 vuotta toiminut rakennusmestari kuoli 1938 jättäen jälkeensä vaimon ja alaikäisen pojan. Tehtaan johdolle näyttää olleen itsestään selvää, että vanhojen sääntöjen mukainen leskeneläke ei riittäisi mestarin perheen toimeentuloon. Koska säädökset olivat vanhentuneet, kerrottiin Verlasta jo jonkin aikaa myönnetyn eläkkeitä ”tapauskohtaisesti” niin, että seitsemälle työläiselle maksettiin yhteensä 1904 markkaa kuussa eli keskimäärin 272 mk/kk (käytännössä miehet saivat enemmän ja naiset vähemmän) ja yhdeksälle leskelle yhteensä 325 markkaa kuussa eli keskimäärin 36 mk/kk kullekin. Kymin Osakeyhtiön toimitusjohtaja Karl-Erik Ekholm totesi etenkin leskeneläkkeitten olevan ”miltei tyhjän kanssa” ja pyysi tehtaan paikallisjohtoa tutkimaan, voisiko niitä tarkistaa. Jokin eläkkeiden tarkistus tapahtuikin, mutta leskeneläkkeiden korottaminen ja eläkkeiden yleinen systematisointi näyttää tapahtuneen vasta syksyllä 1940.¹⁶⁹

Lesket ja itse työssä olleet henkilöt erotettiin 1920- ja 1930-luvun eläkkeissä selkeästi toisistaan, mikä kertoo tehtaalaisyhteisyyden aiempaa jyrkemästä jäsentämisestä. Mestarin lesken eläkkeen yhteydessä käyty keskustelu tuo kuitenkin esiin myös sen itsestään selvän rajan, joka näyttää erottaneen mestarit tavallisista työläisistä. Verlan tehtaan johto oli kohta parikymmentä vuotta käsitellyt pieniä leskeneläkkeitä, mutta vaikka niitä oli jonkin kerran korotettukin, ei niiden riittäväydestä kannettu oikein todella huolta ennen mestarin lesken tapausta. Perheen yhteiseksi eläkkeeksi esitettiin 1800 markkaa vuodessa eli 150 markkaa kuussa. Kymin Osakeyhtiön johtokunta hyväksyi summaksi yhtiön virkamieseläkesäätiön sääntöjen mukaisen 1500 markan vuotuisen leskeneläkkeen (125 mk/kk) ja pojalle 250 markan suuruisen vuotuisen opiskelijaeläkkeen, yhteensä siis 1750 markkaa vuodessa. Kuukautta kohden mestarin perheen eläke oli siis pienempi kuin tuolloi-

169 WA Pension Hb:1 Henkilökansiot, erityisesti ote Kymin johtokunnan kokouksen esityslistasta 28.5.1938.

nen tehtaan naistyöläisen eläke (200 mk/kk), mutta tavallisiin leskeneläkkeisiin (30–50 mk/kk) nähden yli kaksin- tai jopa nelinkertainen.¹⁷⁰

Vielä suurempi ero oli kuitenkin varsinaisten virkailijoiden, päämestarin ja tehtaalaisten välillä. Kun isännöitsijä Hjalmar Andersin joulukuussa 1921 (Kissakosken aikaa) ilmoitti jättävänsä toimensa, määrättiin hänelle vuosittain 6000 markan eläke (500 mk/kk) sekä toinen mokoma vuosittaista kalliin ajan lisää, mikä ei tosin sekään ollut virkailijalle suuri eläke.¹⁷¹ Vanhalle hiomomestari Kronholmille johtokunta taas päätti 1924 myöntää elinikäistä eläkettä 400 mk/kk ja 200 mk/kk kalliin ajan lisää (yhteensä 7200 mk vuodessa) siitä päivästä, kun hän lähtee palveluksesta, sillä Kronholm on ”ollut yhtiön palveluksessa noin 40 vuotta ja suuren osan tuosta ajasta itsenäisesti hoitanut hiomoa”.¹⁷² Tehtaan pitkäaikaisen kasööri Eliksinin jouduttua keväällä 1931 äkillisen aivoverenvuodon uhriksi, johtokunta myönsi hänelle toistaiseksi virkavapautta ja ilmaisen asunnon, lämmön ja valon lisäksi 2000 markan kuukausipalkan. Eliksin menehtyi kuitenkin jo ennen vuoden loppua, minkä jälkeen hänen leskelleen myönnettiin oikeus asua nykyisessä asunnossaan seuraavan syyskuun alkuun asti sekä 6000 markan (500 mk/kk) vuotuinen leskeneläke.¹⁷³

Rouva Eliksinin eläke oli kuukautta kohden siis kymmenkertainen normaaleihin leskeneläkkeisiin nähden, miltei nelinkertainen seitsemän vuotta myöhemmin myönnettyyn mestarin lesken eläkkeeseen nähden ja yli kolme kertaa tavallisen miestyöläisen eläke. Luokkaero lienee ollut itsestään selvä, mutta ”säädynmukaisesta elämästä” päätöksessä oltiin silti vielä kaukana. Vaikka herra Eliksinin eläke oli kaksi kolmannesta hänen normaalista ansiostaan, rouva Eliksinin 6000 mk/vuodessa oli hiukan vähemmän kuin kutomon naistyöläisen vuosipalkka Nokialla.¹⁷⁴

Eläkkeiden jonkin asteinen epäsystemaattisuus, ”tapauskohtaisuus”, työntekijäryhmän sisällä ja erityisesti leskeneläkkeiden kohdalla käy ilmi niin edellä esitetyistä tiedoista kuin vuoden 1936 leskiluettelosta.¹⁷⁵ Esimerkiksi sepän leski saattoi saada parempaa leskeneläkettä kuin ”tavallisen” työläisen leski, mutta myöhemmin tilanne saattoi taas muuttua. Kun alalla ei ollut työehtosopimuksiakaan, oli työnantaja lain asettamissa rajoissa varsin vapaa päättämään avustuksista, mikä korosti työläisen ja työnantajan henkilökohtaista suhdetta.

Joskus ratkaisut kuulostavat suorastaan julmilta ja ovat siten melko kaukana ”isällisestä hoivasta”. Eläkkeitä myönnettiin vain sen mukaan kuin oli pakko, ainakin silloin kuin henkilökohtainen kontakti puuttui. Esimerkiksi 1929 anoi tehdasta yli 20 vuotta palvellut nainen lisää eläkettä, koska vuonna 1923 voimaan tulleen lain mukaan työnantajan tuli vastata yli 20 vuotta palveluksessaan olleiden työläisten vanhuuden turvasta. Tehtaalta vastattiin kuitenkin, että naisen jäädessä eläk-

170 WA Pension Hb:1 Henkilökansiot ote Kymin Osakeyhtiön johtokunnan kokouksesta 28.5.1938 (Identif. N. O K & W 15/1938 ja esityslista samaan kokoukseen).

171 WA Dir Ca:1 ptk 20.12.1921.

172 WA Dir Ca:1 ptk 12.4.1924. Kirjoittajan suomennos. Kronholm ”varit i bolagets tjänst ca 40 år och under större delen af denna tid självständigt skött sliperiet”. Kronholm tosin jäi eläkkeelle vasta noin 10 vuotta päätöksen jälkeen. *Kymi-yhtymä* 5/1951, 15.

173 WA Dir Ca:3 ptk: 21.5.1931 ja 18.12.1931.

174 Edvard Eliksinin palkka 3500 mk/kk. WA Dir Ca:1 ptk 25.4.1929; Nokian palkat Koivuniemi 2000, 174.

175 WA Pers Bc:1, Änkor som åtnjuta understöd 1936.

keelle oli voimassa vuoden 1879 laki, joka velvoitti avustukseen vasta 25 vuoden palveluksen jälkeen ja siksi anojan pitäisi tyytyä siihen 45 markan kuukausieläkkeeseen, jota tehdas hänelle ”ilman lain syytä” maksoi. Eläkerahaston säännöt si-
vuutettiin vastauksessa siis kokonaan.¹⁷⁶

Kun systemaattista, selkeää järjestelyä ei ollut, kannatti eläkeläisten pyrkiä itse valvomaan etujaan. Vuonna 1932 oli toinen eläkeläisnainen ilmeisesti pyytänyt vi-
ranomaiselta neuvoa eläkeasiassaan, sillä tehtaalta vastattiin Jaalan nimismiehelle
naisen eläkkeen olleen 1.5.1929 lähtien 90 markkaa kuussa, mutta jos nainen ei
tule sillä toimeen, kunta voisi ottaa hänet hoitoonsa ja tehdas korvaisi kustannuk-
set eläkkeen maksamisen sijasta. Ilmeisesti nimismies ei tyytynyt vastaukseen tai
kunnallinen köyhäinhoito osoittautui luultua kalliimmaksi, sillä reilun kuukauden
päästä kyseisen naisen eläke korotettiin 150 markkaan kuussa. Tämä ei kuitenkaan
tarkoittanut muitten eläkkeitten vastaavaa korotusta, sillä esimerkiksi toiselle yhtä
kauan tehdasta palvelleelle naiselle maksettiin vielä vuoden 1935 alkuun saakka 90
markan kuukausieläkettä ennen kuin se korotettiin 150 markkaan.¹⁷⁷

Vuonna 1935 päätyi samainen nainen jälleen anomaan apua ahdingossaan. Hän
ei asunut Verlassa, eikä siten oletettavasti voinut nauttia ainakaan suurimmasta
osaa tehtaan tarjoamia luontaisetuja ja kirjoitti liikuttavasti tehtaalle:

Koska eläkkeeni on niin pieni, että en mitenkään tule toimeen ja koska olen yhtiötä pal-
vellut 30 vuotta niin pyydän, että eläkeraha nostettaisiin ainakin 300:mk kuussa, joka ei
vieläkään ole täysi eläke. Pyydän että vuoden alusta tehtäisiin jo korotus muuten saan
nähdä vilua ja nälkää vanhuuteni päivinä.¹⁷⁸

Eläkettä nostettiinkin vuoden alusta, mutta vain 200 markkaan kuussa. Samaan ai-
kaan kuitenkin toinen vähemmän aktiivinen eläkeläisnainen sai tyytyä 150 markan
kuukausieläkkeeseen kesäkuuhun 1938 asti.¹⁷⁹

Eläkkeet systematisoidaan

Valtiollisella tasolla eläkeasia eteni Suomessa vihdoon 1937 kansaneläkelailailla, kun
esimerkiksi Saksassa vanhuusvakuutus oli tullut voimaan miltei 50 vuotta aiem-
min. Erityisesti sotien aiheuttama inflaatio kuitenkin mursi kansaneläkkeen sääs-
töperustan, eikä järjestelmällä ollut juurikaan merkitystä ennen 1950-luvun loppu-
puolta, kun myös vanhuusavustuslaki ja työkyvyttömyyslaki oli säädetty ja kansan-
eläkettä uudistettu.¹⁸⁰ Näin Verlan tehdasyhdyskunnan jäsenten vanhuuden eläke-
turva nojasi edelleen voimakkaasti köyhäinhoitolain määräyksiin, jotka pakottivat
teollisuusyhtiön eläkejärjestelyihin. Työntekijöiden eläkkeistä päätettäessä tuotiin
usein esiin avustusten koskevan vain niitä työntekijöitä, joihin nähden yhtiöllä oli
lain mukaan huoltovastuu, eikä siis esimerkiksi työkykyisenä vanhuuseläkkeelle

176 WA Pension Hb:1 Henkilökansiot, kirje konttoripäällikkö J. Hj. Dahlbergille 15.5.1929.

177 WA Pension Hb:1 Henkilökansiot, erityisesti kirje Jaalan nimismiehelle 6.1.1932.

178 WA Pension Hb:1 Henkilökansiot, kirje 19.2.1935.

179 WA Pension Hb:1 Henkilökansiot.

180 Niemelä 1993, 89; Urponen 1994, 199, 233; Julkunen ja Vauhkonen 2006, 306–308.

haluavia kohtaan. Sen sijaan lesken- ja orvoneläkkeet on laskettava yhtiön vapaaehtoisen toiminnan piiriin.¹⁸¹

Henkilökohtaiset ratkaisut joutuivat Verlassakin kuitenkin vähitellen väistymään ulkopuolisen kategorisoinnin ja yksiselitteisten mittayksiköiden tieltä. Vuonna 1940 eläkkeet systematisoitiin tehdasyhdyskunnassa, ja naiset saivat 380 markan, miehet 480 markan kuukausieläkettä. Kaksi vuotta myöhemmin 1942 luovutettiin luontaiseduista ja siirryttiin pelkkään rahalliseen korvaukseen.¹⁸² Tehtaan ”keskijohto” ja virkailijat perheeseen pysyivät kuitenkin luonnollisesti erityisasemassa. Verlan tehtaan ”ensimmäiset mestarit” ja virkailijat saattoivat liittyä Kymi-Yhtymän Virkailijain Eläkekassaan, ja jos he eivät näin tehneet tai voineet tehdä, heidän eläkkeensä määriteltiin kuitenkin erikseen.¹⁸³ Sukupuoleen perustuva jaottelu oli tullut jäädäkseen ja myös yhteiskuntaluokkaan perustuva jaottelu säilyi.

Hetkellisesti Verlan eläkkeissä eroteltiin 1940-luvulla työntekijöitä sukupuolten lisäksi myös perheellisyyskriteerin avulla toisistaan, kun Kymin Osakeyhtiön johtokunta määritteli joulukuussa 1943 Verlaankin Kuusankosken mallin mukaisesti erilliset eläkkeet vaimollisille miehille (830 mk/kk), vaimottomille miehille (780 mk/kk) sekä naisille (680 mk/kk).¹⁸⁴ Jaottelu liittyi todennäköisesti sodan aikaiseen väestöpolitiikkaan.¹⁸⁵ Kymin Osakeyhtiössä oli käytetty perheellisyttä avustussumman määräytymisen kriteerinä jo aikaisemmin Kuusankoskella, kuten myös Hallan sahalla. Sen sijaan Verlassa, Kissakoskella ja Juantehtaalla kategorioita oli ollut vain kaksi: miehet ja naiset.¹⁸⁶ Perheellisyyskriteeristä luovuttiin koko yhtiössä kuitenkin ilmeisesti jo kaksi vuotta myöhemmin 1945, kun se ei sisältynyt teollisuuden sosiaalijohtajien yhteiseen esitykseen.¹⁸⁷

Eläkkeen suuruuden määrittäminen perheellisyyden mukaan tarkoitti, että avioliiton solmimista ja perheen perustamista pidettiin yhteiskunnassa myönteisenä ilmiönä, jonka tuomiin kustannuksiin myös teollisuusyhtiö oli halukas osallistumaan. Sukupuolten välisen epätasa-arvon kannalta se tarkoitti kuitenkin samalla, että yksin asuvan miehen ja naisen erilaisen eläkkeen perusteluna ei voitu (enää) vedota perhepalkka-ajatteluun tai miehen elatusvelvollisuuteen, vaan kyse oli puhtaasti sukupuolten asettamisesta erilaiseen asemaan.

181 Ks. esim. KyA Styrelsen Styrelseprotokoll Cb:19 30.11.1942 § 10; Cb:22 3.7.1945 § 10; Cb:24 ptk 24.11.1947 esityslista Identif. N:o P 7/1947.

182 WA Pers Bc:1 luettelo Verlan eläkeläisistä 22.10.1940 ja WA Pension Hb:1 Henkilökansiot; KyA Styrelsen Styrelseprotokoll Cb:19 ptk 30.11.1942 § 10.

183 Ks. esim. KyA Eri kassat. Kymi-Yhtymän Virkailijain Eläkekassan säännöt. Helsinki 1946, § 2; WA Pension Ha:1 Eläkkeet kuukausipalkkalaisille, jotka eivät kuulu virkailijain eläkekassaan 25.4.1955.

184 KyA Styrelsen Styrelseprotokoll Cb:20 ptk 14.12.1943 § 10. Kuusankoskella vaimolliselle miehelle 900 mk/kk, vaimottomalle 766 mk/kk ja yksinäiselle naiselle 750 mk/kk. Ibid, § 8. Edellisenä vuonna 1942 Verlassa maksettiin vielä eläkkeitä vain kahdessa kategoriassa: naisille ja miehille, mutta Kuusankosken tehtailla perheellisyys esiintyi eläkkeen suuruuden määrääjänä miesten kohdalla ainakin jo 1940, jolloin vaimollinen mies sai siellä eläkettä 7200 mk vuodessa, vaimoton 6200 ja yksinäinen nainen 6000 mk vuodessa. KyA Styrelsen Styrelseprotokoll Cb:19 30.11.1942 § 6 ja 14 esityslistoiteen.

185 Maria Lähteenmäen mukaan perhepalkka-ajatusta toteutettiin nimenomaan kriisi-aikoina esimerkiksi kalliin ajan lisien ja perheavustusten muodossa. Lähteenmäki 2000, 165. Sota-ajan väestöpolitiikasta ks. Satka 1993, 59 ja passim.

186 Ks. esim. KyA Styrelsen Styrelseprotokoll Cb:19 ptk 30.11.1942 § 6, 14, 15, 20.

187 KyA Styrelsen Styrelseprotokoll Cb:22 3.7.1945 § 10.

Koko Kymiyhtiötä ja puunjalostusteollisuutta ajatellen työntekijöiden eläkkeiden systematisointi tapahtui 1940-luvun kuluessa, mistä yksi esimerkki on yllä mainittu perheellisyyskriteerin laajentaminen ja poistaminen. Vielä 1943 Kymin Osakeyhtiön johtokunta käsitteli eri tehtaiden eläkeasioita kokouksensa eri pykälissä, mutta 1945 tehtiin esitys eläkkeiden korottamisesta nojaten sosiaalijohtajien yhteiseen esitykseen. Kun eläkkeistä oli päätetty emoyhtiössä, annettiin tytäryhtiöiden paikallispäälliköille tehtäväksi korottaa eläkkeitä niissä samassa suhteessa, jolloin Hallan työntekijöille katsottiin aiheelliseksi antaa 100 markkaa enemmän kuin muille.¹⁸⁸

Seuraavan vuoden 1946 työntekijöiden eläkkeiden korotukset tehtiinkin koko yhtiön samanaikaisesti, samansuuruisina ja linjassa työnantajaliiton suositusten kanssa. Paikkakuntien erilaiseen hintatasoon nojaten eläkkeet pysyivät korkeimpina Hallassa ja matalimpina Verlassa, Kissakoskella ja Juantehtaalla.¹⁸⁹ Vuoden 1947 korotukset tehtiin jälleen STK:n suosituksen mukaisesti ja 1948 hintatason määrittelyssä käytettiin paikkakuntien yleistä jakoa neljään kalleusryhmään, jolloin ensimmäisen kalleusluokan paikkakunnilla miesten eläkkeet olivat 4000 mk/kk ja naisten 3750 mk/kk, ja neljännessä kalleusluokassa vastaavasti 3650 ja 3450 mk/kk.¹⁹⁰ Sukupuolten välinen ero oli siis pienentynyt selvästi.

Systematisointi jatkui myös työkyvyttömyys- ja perhe-eläkkeiden kohdalla. Suuryhtiön johtokunta päätti 1947 ulottaa Kuusankosken työntekijöitä koskevan eläkesäännön koskemaan myös tytäryrityksissä ja yhtiön metsäosastolla työskenteleviä. Eläkesääntö määritteli yli 20-vuotiaina yli 20 vuotta yhtiötä palvelleiden työntekijöiden työkyvyttömyyseläkkeet ja heidän perillistensä perhe-eläkeoikeudet (lesken ja orvoneläkkeet). Yritystaloudelle luontevasti kysymystä lähestyttiin johtokunnassa kustannuksista käsin. Eläkesäännön laajentamisen ja samaan aikaan tapahtuvan tavallisten eläkkeiden korotuksen laskettiin luovan yhtiölle yhteensä 26,5 miljoonan markan eläkekustannukset. Tästä 20,5 miljoonaa oli lakisääteisiä ”pakollisia” kustannuksia ja kuusi miljoonaa perhe-eläkkeitä koskevaa ”vapaaehtoista” kustannusta. Vaikka kokonaissumma tuntui suurelta, ei korotuksia katsottu voitavan välttääkään. Sen sijaan työnantajaliiton suositusta eläkkeiden sitomisesta elinkustannusindeksiin ei vielä pidetty tarpeellisena.¹⁹¹ Yhtiö teki siis edelleen myös itenäisiä päätöksiä työnantajaliiton kantoihin nähden.

188 KyA Styrelsen Styrelsenprotokoll Cb:19 ptk 30.11.1942 § 6, 10, 15, 20, Cb:20 ptk 14.12.1943 § 8, 10, 11, 13; Cb:22 ptk 3.7.1945 § 10.

189 KyA Styrelsen Styrelseprotokoll Cb:23 ptk 24.1.1946 § 9 sekä KyA Styrelsen Styrelseärenden Cd:23 Identif. N:o P 1/1946. Korotukset 300 mk/kk, niin että Hallassa 100 mk enemmän kuin muualla ja Strömsdalissa, Verlassa ja Kissakoskella 100 mk vähemmän. Ibid.. Jo marraskuun 1942 tilanne oli ollut se, että Hallan eläkkeet olivat suurimmat: 9360 mk/vuodessa vaimolliselle miehelle, 8400 mk/v yksinäiselle miehelle, 8220 mk/v naiselle. Kuusankoskella vastaavat summat olivat 8400 mk/kk vaimolliselle miehelle, 7400 vaimottomalle ja 7200 mk/v naiselle. Verlassa, Kissakoskella ja Juantehtaalla oli vain kaksi kategoriaa: 7560 mk/v miehelle ja 6360 mk/v naiselle. KyA Styrelsen Styrelseprotokoll 30.11.1942 § 6, 10, 15, 20.

190 KyA Styrelsen Styrelseprotokoll 24.11.1947 § 11, Identif. n:o P 7/1947; KyA Eläkkeet, ei paikkamerkkiä 13.9.2006, työläisten omakohtaisia eläkkeitä koskeva Kymin Osakeyhtiön kirjejäljennös 23.4.1948, allekirjoittaja Knut von Troil.

191 KyA Styrelsen Styrelseprotokoll 24.11.1947 § 11, Identif. n:o P 7/1947. Ks. myös KyA Eri kassat. Stadgar Da:1 Kymin Osakeyhtiön palveluksessa Kuusankosken kunnassa olevien työläisten eläkesääntö 1947.

Yhdysvalloissa yritysten eläkevakuutusohjelmat lisääntyivät 1930-luvun laman myötä ja ne alkoivat perustua realistisille laskelmille, rahastoinnille ja vakuutusyhtiöille toisin kuin usein aiemmin. Samalla niistä tuli yleensä kassatyyppejä eli työntekijät osallistuivat itse eläkesäästöjen kerryttämiseen. Työnantajat hyväksyivät myös pakolliset eläkevakuutukset, sillä niiden avulla saatiin kaikki työnantajat samalle viivalle, minkä jälkeen hyvinvointikapitalistit ryhtyivät tarjoamaan vakuutuksiin erilaisia ylimääräisiä lisäosia.¹⁹² Varteenotettava lakisääteinen eläketurva antoi kuitenkin odottaa itseään Suomessa.

Kun kansaneläkejärjestelmä uudistettiin Suomessa 1956, siitä tuli eduskuntakäsittelyssä ansiosidonnaisuuden sijasta tarveharkintainen ja tasasuuruinen eläke, mikä loi paineita työeläkkeiden tavoittelemiseen. Työeläkejärjestelmä syntyikin vihdoin 1961. Työnantajat olivat pitkään vastustaneet järjestelmää, joka puuttui työnantajan ja työntekijän väliseen suhteeseen ja yksi keskeinen tappio työeläkelaisilla heidän kannaltaan oli, että työntekijän ansaitsema eläke pysyi voimassa, vaikka hän vaihtaisi työpaikkaa tai yritys menisi konkurssiin. Uusi laki vastasi vanhaa politiikkaa kuitenkin esimerkiksi siinä, että työeläkkeiden suuruus riippui työuran pituudesta ja ansioiden suuruudesta, ja näin pidettiin edelleen yllä eroja eri henkilöstöryhmien välillä.¹⁹³ Vaikka eläkeporukanalla ei voitu enää sitoa työntekijöitä yhteen yhtiöön tai tehtaaseen, heijastui eri työntekijöiden erilainen asema yhdyskunnassa työeläkkeen suuruuteen. Heijastuminen oli kuitenkin hienovireisempää kuin yksinkertainen jaottelu virkailijoihin, mestareihin, työläismiehiin ja -naisiin.

Verlan tehtaan eläkerahaston ensimmäiset säännöt luokittelivat tehtaalaiset eri korvausluokkiin palvelusvuosien mukaan, mutta 1919 lähtien tärkeäksi erottelukriteeriksi tuli sukupuoli. Jo ensimmäisiin sääntöihin sisältyi mahdollisuus tapauskohtaiseen harkintaan, ja joitakin poikkeamia tehtiin työläisille edulliseen suuntaan. Tapauskohtaisuus lisääntyi 1920- ja 1930-lukujen mittaan, mikä merkitsi eriarvoisuutta eläkeläisten kesken. Eläkkeelle pääsyn ehtoja tiukennettiin ja ajatus oikeudesta vanhuuseläkkeeseen haudattiin.

Eläkerahastoa ei hallinnoitu yhteisesti, joten se ei luonut itselleen erillisiä hallintoelimiä tai kokouksia yhteisyyttä tai yhteisvastuuta tuottamaan kuten sairauskassa. Työntekijöillä ei ollut myöskään juuri mahdollisuuksia vaikuttaa rahaston toimintaperiaatteisiin, joista päättivät tehtaan ja yhtiön johto ylhäältä käsin. Omien etujen valvonnassa kannatti kuitenkin olla aktiivinen, kun eläkkeet määri-

192 Klein 2003, 53, 70–76, 93. Kleinin mukaan on totta, että osa yrityksistä luopui hyvinvointiohjelmistaan laman myötä ja toiset alkoivat tukea lainsäädännöllisiä minimipalkkoja ja hyvinvointia, mutta vakuutusyhtiöt vakuuttivat työnantajille, että hyvinvointikapitalismia voitaisiin jatkaa. Vuosina 1929–1932 eläkejärjestelmiä tuli paljon lisää ja vain 10 % niistä lakkasi. Ei ole täsmällisesti määriteltävissä, minkälaiset työnantajat olisivat hylänneet eläkkeet, vaan joukossa on erilaisia yhtiöitä. Vuoden 1929 jälkeen alkaneet eläkeohjelmat olivat yhtä poikkeusta lukuun ottamatta kaikki kiinni vakuutusyhtiöissä ja monet vanhoista ohjelmista järjestettiin uudelleen vakuutusfirmoihin. Eläkeohjelmat kasvoivat 1930-luvulla, mutta samalla säilytettiin käsitys paternalistisesta työnantajasta, joka huolehtii työntekijöistään, sillä työnantaja päätti eläkeohjelmien aloittamisesta, tuen suuruudesta, eläkkeen saannin edellytyksistä jne. Ibid, 70, 75, 106–107.

193 Julkunen ja Vauhkonen 2006, 308, 310–314 ja passim.

teltiin henkilökohtaisesti. Perhe-eläkkeillä yhtiö piti yllä laajennettua tehtaalaisperhettä, jossa myös työntekijöiden lesket ja jälkeläiset luettiin jollain tapaa yhteisen vastuun piiriin, vaikka heidän kuukausittainen avustuksensa oli toki huomattavasti pienempi kuin varsinaisten yhtiön työntekijöiden.

Eläkkeitä ja sosiaalasioita koskeva työnantajapolitiikka Verlan tehdasyhdyskunnassa systematisoitiin 1940-luvulla. Toiminta oli rationaalista ja taloudellisiin laskelmiin perustuvaa, vaikka siihen liittyikin elementtejä, joita voidaan pitää myös emotionaalisina. Eläkkeiden suuruus määräytyi yhteistyössä muiden työnantajien kanssa, mutta ei täysin orjallisesti. Korotukset tehtiin samalla tavoin koko suur-yhtiössä, vaikka tehdaspaikkakunnat määriteltiin eri kalleusluokkiin.

Kokonaisuudessaan suomalaista sosiaalipolitiikkaa voi pitää toiseen maailmansotaan asti ja pitempäänkin yleensä yksilöivänä ja residuaalisena, toisin sanoen julkisen sosiaaliturvan katsottiin olevan vain ”viimeinen oljenkorsi”.¹⁹⁴ Tässä mielessä Verlan tehtaan työntekijät olivat pitkään huomattavasti paremmassa asemassa kuin esimerkiksi maataloustyöväestö kuuluessaan esimerkiksi tehtaan sairauskassaan. Vaikka yhtiön maksamat eläkkeet eivät olleet suuria¹⁹⁵, eivätkä lesken- ja orvoneläkkeitä lukuun ottamatta yleensä vapaaehtoisia, olivat ne kuitenkin parempi kuin ei mitään. Tehtaan tarjoama sosiaaliturva ei kuitenkaan kattanut kaikkia tapauksia. Työntekijöiden myöhäiseen siirtymiseen eläkkeelle 1950-luvulle asti on löydettävissä siis epäilemättä muitakin syitä kuin pelkkä ahkeruus, yhteisyyden kokemus ja työn ilo.

YHTYMÄN HENKILÖSTÖLEHTI YHTEISYYDEN TUOTTAJANA

Juuri alkuperäistä *welfare capitalismia* harjoittavat yhtiöt olivat Yhdysvalloissa ensimmäisiä, jotka alkoivat julkaista henkilöstölehtiä 1900-luvun vaihteessa. Lehdet tarjosivat ideaalikanavan yhteishengen luomiselle ja yhtiön sosiaalitoiminnan tunnetuksi tekemiselle.¹⁹⁶ Suomessa kehitys oli myöhäisempää. Puunjalostusteollisuus näytti tietä tehdaslehdille niin, että ensimmäiset lehdet perustettiin niiden keskuudessa 1930-luvulla. Yksi ensimmäisistä oli Yhtyneiden Paperitehtaiden *Työn äärestä* -lehti, jota alettiin julkaista Valkeakoskella 1931.¹⁹⁷ Ensimmäiset numerot Kymin Osakeyhtiön henkilökunnan julkaisusta, *Kymi-yhtymästä* ilmestyivät taas 1936.¹⁹⁸ Samalla kun lehti tiedotti huoltotyöstä ja henkilökunnalle suunnatuista ”lahjoista”, se oli myös itsessään sellainen. Mutta minkälaista yhteisyyttä lehti loi?

194 Heikkilä 1993, 125 vrt. työnantajien pyrkimys sosiaaliturvan residuaalisuuteen ja tarveharkintaan vielä 1950-luvulla: Julkunen ja Vauhkonen 2006, 308.

195 Vielä työeläkelakijärjestelmänkin tavoite oli vain 40 % ansiotasosta 40 vuoden ansaitsemisen jälkeen. Työnantajien neuvottelutavoite oli tosin ollut vielä pienempi, vain 30 prosenttia. Julkunen ja Vauhkonen 2006, 312.

196 Tone 1997, 103. Yhdysvaltojen ensimmäisen työnantajan uutislehti oli *Factory News*, jota julkaisi National Cash Register 1890 lähtien. Myös H. J. Heinz Company alkoi julkaista lehteä 1800-luvun puolella. Lehtien huippukausi oli ensimmäisen maailmansodan aikaan, jolloin myös alkuperäinen *welfare capitalism* kukoisti, niin että niitä oli sodan päättymisen aikaan jo noin 300.

197 Kettunen 2002, 316; Anttila 2005, 194.

198 *Kymi-yhtymä* -nimisenä vuodet 1936–1971, *Kymiyhtymä* 1972–1975, *Kymiyhtiö* 1976–1980, *Utiskymi* 1981–2000 ja vuoden 2001 alusta *Paperivirta*.

Vaikka Verlan tehtaan taloudellinen ja tuotannollinen merkitys suuryhtiön sisällä jatkuvasti pieneni, pyrki yhtymä aktiivisesti luomaan yhteisyyttä tytäryhtiöitensä kesken ja sulkemaan ne mukaan ”yhtiöperheeseen”. Ensimmäisessä lehdessä selitti toimitus julkaisun tarkoitusta laveasti perustellen: yhtymä oli levittäytynyt lännestä Karkkilasta itään Läskelään Laatokan rannalle, etelän Hallasta Suomenlahden rannalla aina pohjoiseen Kuopion taakse Juantehtaalle ja metsäomistuksia oli aina Kuusamossa saakka. Vaikka toimintaa harjoitettiin monella eri alalla ja taholla,

[...]siitä huolimatta on se kuitenkin saman ylimmän johdon alaisena, muodostaen yhden kokonaisuuden, jonka toiminnan tarkoituksena on sama yhteinen etu. Tämän julkaisun tarkoituksena onkin juuri sanotun yhtenäisyyden korostaminen ja yhteenkuuluvaisuustunteen herättäminen yhtymän palveluksessa olevien henkilöiden keskuudessa.¹⁹⁹

Henkilöstölehti edusti siis ääneenlausutusti paternalismille ja hyvinvointikapitalismille tyypillistä pyrkimystä vahvistaa yhteenkuuluvuuden tunnetta. Käsitys yhtiöstä oli orgaaninen: työntekijät, virkailijat, eri tehtaot, kaikki tähtäsivät erilaisuudeltaan huolimatta yhteiseen etuun ja kaikkia tarvittiin kokonaisuuden muodostamiseen. Yhden tehdaspaikkakunnan ja tehtaan patruunan isähahmon sijasta yhteisyys laajeni koskemaan koko yhtiötä.

Ensimmäinen pääkirjoitus liitti lehden myös olennaiseksi osaksi Kymin Osakeyhtiön pyrkimystä systematisoida työnantajatoimintaansa. *Kymi-yhtymä* -lehdessä 1936 ilmoitettiin, että siinä aiottiin käsitellä myös erityisesti yhtymässä harjoitettua huoltotyötä, joka oli ottanut erilaisia toimintamuotoja eri paikkakunnilla ja jota näin ehkä voitaisiin yhtenäistää kokemusten vaihdon kautta.²⁰⁰ Pauli Kettusen mukaan paperiteollisuuden suuryhtiöt kuten Kymin Osakeyhtiö systematisoivatkin työnantajapolitiikkansa tavoitteita ja keinoja erityisesti vuoden 1927 jälkeen.²⁰¹ Tavoitteen asettaminen ei silti tarkoita, että systemaattisuus yhtiön sisällä olisi toteutunut saman tien tai edes kahden vuosikymmenen kuluessa. Yhtenäistäminen oli kuitenkin osa yhtiöyhteisyyden edistämistä.

Lisäksi lehden tarkoitukseksi nimettiin tiedottaminen. Pyrkimyksenä oli tehdä yhtymää ja sen liiketoimintaa tutuksi sen virkailijoille ja työläisille, sillä monia varmasti kiinnostaisi, ”minkälaisen yhtiön palveluksessa he todella ovat”. Tällöin tavoitteena oli myös ”herättää oikeutettua luottamusta yhtymää kohtaan sen palveluksessa olevien henkilöiden keskuudessa”. Erikseen nähtiin tarpeellisena mainita, ettei julkaisu edusta mitään poliittista suuntaa, eikä se ”millään tavalla” yritä vaikuttaa lukijoiden yhteiskunnalliseen tai valtiolliseen katsomukseen. Julkaisu jaettaisiin kaikille yhtymän vakinaisessa palveluksessa oleville.²⁰²

Pysyttelemällä erossa puoluepolitiikasta yhtiö pyrki luonnollisesti saavuttamaan mahdollisimman laajan lukijakunnan. On mielenkiintoista ja paljonpuhuvaa, että yhtiön edustama taloudellinen ja yhteiskunnallinen toiminta haluttiin nähdä täy-

199 *Kymi-yhtymä* 1/1936, 1.

200 *Kymi-yhtymä* 1/1936, 1.

201 Kettunen 1986, 132–133 vrt. Polin 1932, passim.

202 *Kymi-yhtymä* 1/1936, 1.

1918. Muisto paikallisista ristiriidoista pyrittiin sivuuttamaan ja unohtamaan. Vastaavasti työväen puolella kerrottiin tarinoita, jotka käsittelivät ja sovittivat mennyttä, eikä työväen omaehtoinen toiminta päättynyt kokonaan, vaikka toimintaedellytykset muuttuivat.

Sittemmin yhdyskunnassa suuren suosion saanut urheilu- ja voimisteluseura Werlan Kiri ei käynnistynyt työväen omana toimintana, vaan joidenkin työväen edustajien, tehdasyhtiön virkailijoiden ja seudun keskiluokan yhteistyönä sekä tehdasyrityksen tuella. Työväenkollektiivin potentiaalinen voimavara oli kuitenkin tosiasia, jonka olemassaolo oli tiedostettu niin työväen kuin tehtaan johdonkin näkökulmasta. Tämä johti tehtaan taholla osaltaan ensin yhtiövetoiseen ja sitten neuvottelevaan hyvinvointikapitalismiin yhteisyyden rakentamisen keinona.

sin (puolue)politiikan ulkopuolisena alueena ja tehdasyhteisyys siitä riippumattomana tekijänä. Luottamuksella tai epäluottamuksella työnantajaa kohtaan ei siis tunnustettu olevan minkäänlaista yhteiskunnallista yhteyttä, vaikka samalla esimerkiksi sosiaalista huoltotoimintaa voi pitää mitä suurimmassa määrin yhteiskunnallisena.

Ensimmäisessä lehdessä asetettuja päämääriä ryhdyttiin tavoittelemaan heti samassa numerossa, jossa Julius Polin kirjoitti Kymin Osakeyhtiöstä ja sen kehityksestä, niin että kaikki tytäryhtiöt tulivat kiinnitetyksi osiksi tarinaa. Tämän jälkeen kerrottiin vapaasta (ei-lakisääteisestä) huoltotyöstä Kuusankosken tehtailla, Kymin Oy:n huoltokonttorista, eläkekassoista, sairaus- ja hautausapukassasta, ammattikoulusta, kaasu- ja väestönsuojelusta, turvallisuustyöstä ja paljon urheilusta: lukuisista hiihtokisoista eri tehtailla, ammunnasta, uudesta uimalaitoksesta ja hypyrimästä. Lukijat pyrittiin aktivoimaan mukaan kirjoituskilpailun kautta ja päärooliin he pääsivät kahdella vuosikymmenen jatkuneella palstalla: pitkäaikaisesti palvelleet (tasavuosia esim. 25 tai 50 vuotta yhtiöllä) ja tasavuosia täyttäneet yhtiöläiset saivat henkilötietonsa esille. Lehden takakannessa julkaistiin suurella yhtymän edellisen vuoden tuotantoluvut.²⁰³ Näin yhtiöläisille luotiin ensin yhteinen historia ja identiteetti, sitten annettiin esikuvia ja palkittiin, minkä jälkeen herätettiin ylpeyttä yhtiön saavutusten suhteen. Tuotantoluvut toimivat samalla kannustimina kuluvalla vuodelle ja esimerkit sosiaalitoiminnasta tavoitteina ja vertailukohteina muille yhtiön tehtailla.

Verla ja muut pienemmät tehtaat nivottiin lehden sivuilla osaksi yhtiöyhteyttä. Lehden toisessa numerossa Verla ei vielä päässyt erityisesti esille, mutta siinä esiteltiin mm. Högforsin, Kissakosken ja Läskelän kehitystä ja vaiheita. Seuraavana vuonna ilmestyi kaksiosainen juttu Verlan historiasta, Herman Kinnarin kerrottiin palvelleen Verlassa jo 55 vuotta ja Verlan urheilutoiminnasta – lähinnä urheiluseura Werlan Kirin kehityksestä – julkaistiin pieni kirjoitus. Lehden perusteella tiedetään myös, että Verlasta lähetettiin edustusjoukkue koko yhtymän ensimmäisiin yhteisiin hiihtomestaruuskisoihin Kuusankoskelle kevättalvella 1937 sekä yleisurheilukisoihin seuraavana kesänä.²⁰⁴ Ajatus yhtiöstä perheenä sai ilmiänsä Kissakosken hiihtojoukkueen edustajien kiittäessä hiihtokilpailujen järjestelyistä yhtiötä eli ”äitiä”, joka oli huolehtinut ”tyttäristään” kaikessa niin kisan aikana kuin sen jälkeenkin.²⁰⁵ Paternalismista, isällisestä huolenpidosta oli siis kielikuvallisesti siirrytty uuteen vaiheeseen, äidilliseen huolenpitoon.

Kymi-yhtymä ilmestyi kaksi kertaa vuodessa aina vuoteen 1939 asti, jolloin lehden toinen numero jäi ilmestymättä ja toimittaminen keskeytyi sota-ajaksi. Kun *Kymi-yhtymä* taas 1945 ilmestyi, esitti yhtiön toimitusjohtaja K. E. Ekholm tervehdyksensä sen ensimmäisellä sivulla toivoen lehden ”antavan lukijakunnalleen mahdollisimman valaisevan kuvan siitä teollisuusyhtymästä, jonka palveluksessa me

203 *Kymi-yhtymä* 1/1936, passim. Vrt. Thommy Svensson kertoo paternalismin modernien muotojen yhteydessä kiinalaisissa yrityksissä ainakin 1980-luvulla usein pidetyn esille saavutettuja tuotantolukuja ja uusia tavoitteita, joilla tuotannon tehostaminen saatiin iskostettua jokaisen mieleen. Svensson 1988, 164.

204 *Kymi-yhtymä* 2/1936, passim; 1/1937, 7–9, 24–26, 50; 2/1937, 6–10, 13–17, 34–35.

205 *Kymi-yhtymä* 1/1937, 50

Kymi-yhtymä valmistti vuonna 1935:	
Puumassaa	162.508 tonnia
Sulfiittiselluloosaa .	107.649 ..
Sulfaattiselluloosaa .	14.713 ..
Paperia	152.875 ..
Sivutuotteita	5.478 ..
Rautatavaroita	6.924 ..
Sahattua puutavaraa	40.926 stand.
	491.073 tuotantoyksikköä
Paperinvalmistukseen käytetty	
puumassaa ja selluloosaa	128.673 tonnia
Myytyjä tuotantoyksikköä	362.400

Kymi-yhtymä -lehti perustettiin yhtiön henkilöstölehdiksi 1936. Ensimmäisen numeron etukannessa oli yhtiön pääkonttori; takakansi taas kertoi yhtiön tuotantoluvut. Kuvat: Kymi-yhtymä 1/1936.

Vuoden 1951 viimeisen Kymi-yhtymän teemana oli Verla. Kannessa komeili kuva Kokkokalliolta Mahalannoston yli Verlan sillalle. Kuva: Kymi-yhtymä 5/1951.

suoritamme jokapäiväisen työmme, ja siten muodostuvan luottamuksellista yhteistoimintaa edistäväksi yhdysiteeksi työssämme yhteisen edun hyväksi.²⁰⁶

Lehden päätarkoitus pysyi siis muuttumattomana. Teollisen toiminnan näkeminen yhteisenä etuna oli talvi- ja jatkosotien aikana vain voimistunut yhteiskun-

²⁰⁶ Kymi-yhtymä 1/1945, 1.

nassa, jota Karl-Erik Michelsen kuvaa rakenteeltaan ja toimintamekanismiltaan insinööriin ”unelmavaltioksi”. Teollisuus, alkutuotanto ja liikenne rationalisoitiin, jotta ne kykenisivät vastaamaan sotatalouden haasteisiin. Ideologisia ristiriitoja ei suvaittu ja itsensä epäpoliittisiksi kokevat insinöörit nousivat yhteiskunnallisen päätöksenteon huipulle. Yhteiskunnassa ”kaikki työskentelivät yhteisen päämäärän saavuttamiseksi” tai näin ainakin haluttiin asia nähdä.²⁰⁷ Sotakorvausten ja jälleenrakennuksen takia sodan aikainen tuotanto- ja säännöstelyjärjestelmä jatkui myös sodan päätyttyä ja Michelsenin mukaan Suomi oli 1944–1948 käytännössä teknokraattinen valtio.²⁰⁸ Yksimielisyys tuotannon turvaamisen tärkeydestä ulottui halki puoluepoliittisen kentän ja myös ammattijärjestöihin. Työn tehostaminen sekä sotakorvauksista ja jälleenrakentamisesta suoriutumisen olivat yhteisiä tavoitteita niin kommunisteille kuin yritysjohtajillekin.²⁰⁹

Myös *Kymi-yhtymän* toimitus määritteli julkaisun tarkoitusta uudelleen 1945. Näkemykset olivat hyvin samantapaiset kuin 1930-luvulla ja yhteisessä linjassa toimitusjohtajan lyhyemmin esitettyjen suuntaviivojen kanssa. Tavoitteena oli yhteisyyden luominen ja politiikasta haluttiin sanoutua irti:

Sen tarkoitus on sama kuin ennenkin, nimittäin yhteenkuuluvaisuudentunteen ylläpitäminen Kymi-yhtymään kuuluvien teollisuuslaitosten ja muiden yritysten sekä niiden palveluksessa olevien henkilöiden keskuudessa. Tämän tarkoituksensa saavuttamiseksi tul-laan julkaisussa kirjoituksin ja kuvin selostamaan yhtymän teollisuus- ym. laitoksia ja niiden työskentelyä, sosiaalisen toiminnan eri muotoja, henkilökunnan yhteisiä eri aloilla ilmeneviä rientoja ja harrastuksia ja yleensä muutakin sellaista, mikä läheltä sivuaa yhtymää ja sen palveluksessa olevia. Poliitiikkaan ei tulla missään muodossa puuttumaan, sillä julkaisun tarkoituksena on olla täysin puolueeton eikä se yritä tavalla tai toisella vaikuttaa lukijainsa enempää valtiolliseen kuin yhteiskunnalliseenkaan ajattelutapaan.²¹⁰

Myös monet muut tehdasyhtiöt julkaisivat henkilöstölehtiään toisen maailmansodan jälkeen niin, että niiden perustamisessa on nähtävissä varsinainen buumi 1940-luvun puolivälissä. STK järjesti ”tehdaslehtien” toimittajille myös neuvottelupäivät huhtikuussa 1948.²¹¹ Anu-Hanna Anttilan referoiman Esa Kaitilan mukaan ”tehdaslehti” oli Suomessa vuonna 1946 jo 50 tehtaalla. Niin Anttila kuin Pauli Kettunenkin liittävät lehtien olemassaolon kiinteästi teollisuuden tuottavuuteen ja rationalisointiin. Hyvän yhteishengen ja ”inhimillisten suhteiden” kautta pyrittiin siis tuotannollis-taloudellisiin tavoitteisiin, mikä oli ollut keskeistä myös Yhdysvaltain alkuperäiselle *welfare capitalismille* ja sen aikaisille yhtiölehdille.²¹²

207 Michelsen 1999, 299–300. Säröjä yhteisyydessä kuitenkin oli, kuten esimerkiksi Jukka Kulomaa on todistanut tutkimuksellaan jatkosodan aikaisesta sotilaskarkuruudesta. Esim. epäilyt jatkosodan tavoitteista ja hyökkäyssotaluonteesta. Kulomaa 1995, 364 ja passim.

208 Michelsen 1999, 302. Sotakorvausteollisuuden valtuuskunnan eli Sotevan budjetin suhteen eduskunnan rooliksi jäi käytännössä lähinnä hyväksyä yritysjohtajien, insinöörien ja virkamiesten tekemä esitys.

209 Esimerkkinä tuotantokomiteoiden perustaminen, Turunen 1990, 203, 207. Ks. myös Mansner 1984, 264.

210 *Kymi-yhtymä* 1/1945, 2.

211 Kettunen 2002, 316.

212 Kettunen 2002, 315–316; Anttila 2005, 193–194. Vrt. Tone 1997, 66–73 ja passim.

Sodan aikaisen tauon jälkeen *Kymi-yhtymä* -lehti koki pieniä muutoksia. Juttujen lokeroimista kunkin tehtaan ”omaan” osioon voisi ensi istumalta pitää yhteishengen luomisen kannalta heikennyksenä, mutta samalla se oli tapa pitää omaa tehdasta esillä kokonaisuudessa ja erottua muista. Yhtiöyhteisyys ei sulkenut pois tehdasyhteisyyttä, vaan molemmat koettiin suuryhtiössä hyödyllisiksi: yhteisyys ja erillisuus, joka oli osa yhteisyyttä.

Tuotantoluvut katosivat lehden takakannesta ja vähitellen mukaan ilmestyi yhä enemmän ”kevennyksiä”: novelleja, runoja, kaskuja, ajatelmia, pieniä sarjakuvia tai pilapiirroksia ja vihdoin jopa tehtäviä kuten sanaristikko tai tietokilpailuja.²¹³ Kevennyksillä haluttiin tehdä lehdestä oletettavasti maan- ja kansanläheisempi. STK:ssa arvioitiinkin 1948 henkilöstölehtien huumorin ja mukavien juttujen auttavan työntantajien ajamiensa asioiden perillemenoa. Näin ”nykyaikaisen psykologian” avulla voitaisiin työntekijät saada paremmin kuuntelemaan työnantajan puhetta ja ”sopeutettua tuotannon piiriin”.²¹⁴

Suomalaisiin tehdaslehtiin sopii hyvin myös, mitä on todettu vastaavista lehdistä muualla: niissä ilmoitettiin ja kerrottiin palveluista ja tapahtumista. Tällöin rohkaistiin myös selektiiviseen muistamiseen: tilaisuuksista ja palveluista pyrittiin luomaan positiivinen muisto, vaikka ne eivät aina olisi onnistuneetkaan. Samalla luotiin hienovaraisesti ulkopuolisuuden tunne niille, jotka syystä tai toisesta eivät olleet osallistuneet.²¹⁵

Yhteishenkeä kohottava, sosiaalityötä ja perheihanteita ylistävä tyyllilaji säilyi *Kymi-yhtymässä* kautta linjan. Huomio kiinnitettiin yleensä uudistuksiin ja niihin asioihin, jotka olivat hyvin, eikä mahdollisiin epäkohtiin tai puutteisiin. Asiat esitettiin yhtiön kannalta positiivisessa valossa. Samantapaista informaatiota edustaa esimerkiksi Julius Polinin teos *Kymiyhtiön sivistyksellinen ja yhteiskunnallinen toiminta* (1932), jossa luetellaan yhtiön saavutuksia sosiaalisella saralla. Toiminta oli kieltämättä laajaa, mutta kriittisiä kommentteja esimerkiksi palvelujen kattavuudesta tai riittävydestä on melko turha etsiä. Sen sijaan yhtiön työväenyhdistysvastaisuus on luettavissa suoraan kirjan sivuilta.²¹⁶

Vaikka Polinin kirjan ja *Kymi-yhtymä* -lehden uutisointi olisikin yksipuolista, tiedostivat Verlan entiset työntekijät ainakin 1970-luvulla tehdyissä haastatteluissa ongelmitta sekä hyviä että huonoja puolia asemassaan tehdas- ja yhtiöyhteisyyden jäseninä. Eräs 1800-luvun lopussa syntynyt nainen esimerkiksi kertoo, että tehtaalta sai pienen eläkkeen ja myös mahdollinen leski sai jonkinlaisen avustuksen. Eläkeläiset saivat kuulemma ostaa polttopuuta halvalla ja tehdas järjesti eläkeläisille retkiä ja teatteriesityksiä. Yleensä asuttiin kuitenkin omissa mökeissä tai lasten huollettavina, eikä tehtaan asunnoissa ollut enää eläkeläisiä. Jos vanhus kävi niin huonoksi, ettei pärjännyt yksin, haettiin hänet vaivaistaloon.²¹⁷ Tehtaan huolenpidolla oli siis rajansa ja kokonaismielipide rakennettiin lukuisien seikkojen perusteella, ei vain suoraan omaksuen.

213 *Kymi-yhtymä* 1/1945–1/1950, passim. Ennen sotia toimituksesta vastasi varatuomari I. Horelli, sotien jälkeen taas Å. Launikari toimitussihteerinä A. Ylikangas.

214 Kettunen 2002, 316.

215 Tone 1997, 104–111.

216 Polin 1932, 41, 248 ja passim.

217 TKU TYKL KTL 780/38.

Yhtiöperheen kannalta pienen Verlan tuominen näyttävästi esiin yhteisessä lehdessä oli tärkeää. Omalla teemanumerolla osoitettiin 1951, että pienintäkään perheenjäsenistä ei unohdeta, vaan kaikki kuuluivat yhtä lailla yhtiöyhteisyyden piiriin. Verlan yhdyskunta pienuudessaan soveltui myös erinomaisesti juuri yhtiössä ihannoidun perheenomaisuuden, tehdasuskollisuuden ja -yhteisyyden esimerkiksi. Samalla kuin menneitä sukupolvia ja patruunan aikaisia muistoja kunnioitettiin, osoitettiin yhdyskunnan olevan edelleen aktiivinen ja dynaaminen esimerkiksi vapaa-ajan toiminnassa. Tästä osakunnia lankesi esimerkiksi yhtiön puutarhaneuvojille, tehtaan urheilutoiminnalle antamalle tuelle ja seuratalon ”uusimiselle”, mutta osa myös esimerkiksi urheiluseuran ”jäsenten epäitsekäälle työlle”, Kuusankosken Työväenopistolle ja paikalliselle kansakoulunopettajalle. Tehdas ja paikallinen asujaimisto toimivat siis yhteistyössä.²¹⁸

Kymi-yhtymä-lehti oli sanoutunut irti (puolue)politiikasta, mutta luonnollisesti se edusti juttuvalinnoillaan ja tyylilajeillaan tietynlaisia arvoja, joiden kautta voitiin luoda kuvaa ”hyvästä tehtaalaisesta” ja tehtaalaisperheestä. Lehden numerossa 3/1945 alkoi usean vuoden jatkunut *Miehiä työnsä ääressä* -sarja, joka ihannoiti työtä, ahkeruutta ja tehdasuskollisuutta. Sarjaa pohjustettiin toteamalla työn olevan ihmisen suurin onni, vaikka sen merkitystä ei aina tule arvostaneeksi. Muutoksen ajattelussa saattoi aiheuttaa työttömäksi joutuminen, mikä pitemmän päälle lehden mukaan oli paljon raskaampaa kuin työn tekeminen. Laiskuus taas oli esimerkiksi rikollisessa aineksessa esiintyvä ominaisuus. Jo esi-isät ymmärsivät, että työ on kaiken menestymisen pohja ja perusta, ja heidän perintöään lukijoiden tuli kartuttaa omaksi ja koko kansakunnan hyväksi kunkin sukupolven osalle tulevista vaikeuksista huolimatta. Työ kiitti tekijäänsä, mutta myös julkisuudessa tulisi työ ja sen tekijät huomata, ja siksi aloitettiin tämän sarjan julkaiseminen. Kyseessä ei ollut lehden mukaan kuitenkaan ylistyslaulu ”työntekijälle, joka ei sellaista kaipaa”, vaan esittely, keitä he ovat ja mitä tekevät.²¹⁹

Otsikkonsa mukaisesti *Miehiä työnsä ääressä* esitteli vain yhtiön miespuolisia työntekijöitä; naisten paikan katsottiin siis olevan kotona. Tämä on mielenkiintoista, kun otetaan huomioon paperiteollisuuden työvoimasta olleen vielä 1950–1960-lukujen vaihteessakin neljännes naisia ja aiemmin vielä enemmän.²²⁰ Vuosi *Miehiä työnsä ääressä* -sarjan aloittamisen jälkeen ryhdyttiin *Kymi-yhtymässä* vastapainoksi julkaisemaan sarjaa, jossa naiset olisivat tärkeimmällä sijalla, mutta se saikin aiheekseen ja otsikokseen *Perheenäitejä kotioloissaan*. Ensimmäisessä jutussa kerrot-

218 *Kymi-yhtymä* 5/1951. Lehden ensimmäiset 15 sivua käsittelivät Verlaa. Konttoripäällikkö Ture Ilmonen kirjoitti historiasta ja tehtaan paikallisjohtaja, insinööri Nils Lindblom selosti Verlan pahvinvalmistusmenetelmää, mitä seurasi reportaasi verlalaisista työnsä ääressä. Paketti jatkui verlalaisten muisteluilla menneiltä ajoilta ja päättyi Verlan vilkkaan harrastustoiminnan esittelyyn, jaalalaisiin sananlaskuihin ja kaskuun vanhasta mestari Kronholmista. Yhteensä muodostui kuva tyytyväisestä tehdasyhdyskunnasta, jota hallitsi pysyvyys, tasapainoisuus, kodikkuus ja työn siirtyminen sukupolvelta toiselle, milteipä tehdasyhteisön ihannemalli. Työläisten mainittiin olevan kuin saman perheen jäseniä ja vaikka työ saattoi olla vain ”...työ kuin työ, kyllä tämä menettelee”, oli tehdas kuin koti ja Verla veti takaisin puoleensa sieltä pois lähteneitä. Työläisten suhde yhdyskuntaan ja elämäänsä näyttäytyi hyvin seesteisenä.

219 *Kymi-yhtymä* 3/1945, 19. Ylistyslaulun ominaisuuden torjumisella koetettiin luultavasti välttää liian suoran propagandan maku, jonka työntekijät olisivat voineet torjua.

220 Leminen 1998, 217.

tiin miehistä kertovan sarjan myötä heränneen ajatuksen, että olisi syytä muistaa myös miesten elämäntovereita

[...] jotka uskollisina ja väsymättöminä ahertavat yhteisen kodin ja sen jäsenten hyväksi, milloin lieden ääressä seisoen, milloin taas muita askareita toimitellen. Sitä työtä ei yleensä osata kyllin korkealle arvostaa. Hyvä perheenäiti on se voima, joka innoittaa miestä tekemään työtä, pyrkimään eteenpäin elämässä ja ponnistelemaan perheensä hyväksi. Äidistähän myös suureksi osaksi riippuu, minkälainen henki kodissa vallitsee ja minkälaisen kasvatuksen lapset siellä saavat.²²¹

Sarjalla haluttiin kiinnittää huomiota myös ”äidin monisäikeiseen osuuteen perheen jokapäiväisessä elämässä”. Nainen tai äiti ei kuitenkaan päässyt yksin jutun keskiöön, vaan koko perhettä haastateltiin samalla.²²² Naisen – tai äidin – vastuulla ei siis ollut vain hänen oma elämänsä vaan koko perhe, mies ja lapset ja heidän hyvinvointinsa ja tulevaisuutensa. Kuten mies sai arvonsa työstä, sai nainen sen miehensä, perheensä ja äitiyden kautta. Sen sijaan juttusarja unohti tai työnsi yhdyskunnan marginaaliin tehtaalla työskentelevät elämäntoverit, lapsettomat naiset, lesket ja yksineläjänaiset.

Tehdasyritys näyttääkin tukeneen tehdasyhteisyyden lisäksi myös perheyhteisyyttä, sillä se suhtautui perheellisyteen yleensä suopeasti. Tästä olivat merkkeinä esimerkiksi kansakoulun ylläpito 1920-luvun alkuun saakka ja perheellisuuden huomioiminen hautausavustuksissa, lesken- ja orvoneläkkeet ja tehtaalaisten vaimojen ja lasten sisällyttäminen sairauskassan sekä sittemmin tehtaan terveydenhoitajan vastaanoton piiriin. Tällöin perheitä voidaan tarkastella tehdasyrityksen kannalta työntekijän hyvinvointia ja pysyvyyttä edistävinä tekijöitä, mutta myös tulevien työntekijöiden rekrytointivarastoina.²²³

Kymi-yhtymän juttusarjan tyyli ja arvomaailma vastasivat varsin pitkälle 1940-luvun lopun Suomen perhe- ja kotikeskeisyyttä ja väestöpolitiikkaa, jotka olivat omiaan korostamaan käsitystä äidin tärkeästä tehtävästä.²²⁴ Samaan ilmapiiriin kuuluivat esimerkiksi 1941 perustetun Lomaliiton ”äitilomat”, joilla haluttiin ilmaista kiitollisuutta äideille, palkita heitä ja samalla tarjota heille lepoa ja hoitoa, jotta he jaksaisivat vastedeskin tärkeässä tehtävässään ”kodin sydämenä” ja tulevan sukupolven kasvattajana.²²⁵

Mielenkiintoista onkin, että kun loppuvuodesta 1951 ilmestyi *Kymi-yhtymän* Verla-teemanumero, oli reportaasiin verlalaisista työnsä ääressä valittu poikkeuksellisesti miehiä *ja naisia*. Ainakin kolme haastateltavista mainitsee jo isänsä tai äitinsä olleen Verlan tehtaalla töissä. Naisten joukossa oli Hilda Kalenius, jonka kerrottiin hoitaneen kiillottajan tointa miehensä sairastuttua ja kuoltua, vaikka hän

221 *Kymi-yhtymä* 4/1946, 14.

222 *Kymi-yhtymä* 4/1946, 14–19.

223 Esimerkiksi Andrea Tone esittää yhtiön rakentamilla ja ylläpitämällä leikkipaikoilla halutun kasvattaa terveitä, tulevia työntekijöitä. Tone 1997, 92–93.

224 Satka 1993, 57–60, 70–71.

225 Anttila 2005, 143–144. Lomaliiton nimi oli 1944 asti Lomankäytön Keskusliitto ja sen taustalla olivat mm. Työväen matkailuliitto, Suomen Matkailijayhdistys, sosiaaliministeriö ja yleisten töiden ministeriö. Sekä SAK että STK liittyivät liiton jäsenjärjestöiksi 1942.

oli jo aiemmin ollut tehtaalla silloin tällöin töissä. Lempi Niemi taas kertoi muun muassa, että tehdas tuntui hänestä kodilta. Myös oma talo oli valmistunut työstä saaduilla rahoilla. Toimittaja vakuuttui siitä, että ”tämä joukko on kuin yhtä perhettä, joka on saanut perinnökseen massan ja pahvin valmistajan ammatin”.²²⁶ Näin koti, perhe ja tehdas kietoutuivat tiiviisti yhteen monella tasolla. Ehkä aika kuitenkin oli muuttumassa: vain työmiehistä kertova sarja oli kuihtunut lehdestä pois. Verlan tehtaalla naisilla oli myös poikkeuksellisen näkyvä rooli ja heitä oli paljon. Vaikka kodin ylläpitoa pidettiin tärkeänä varmasti Verlassakin, oli naisten panos tehdastyössä siellä itsestään selvä osa tehtaan toimintaa. Perhe toistui kuitenkin retoriikassa niin yksilön, tehtaan kuin yhtiön tasolla.

Kymi-yhtymän Verla-numerossa lehden vastaavana toimittajana toimi ensimmäisen kerran Veikko Talvi, joka aloitti pääkirjoituksen tapaisen *Toimituksen tuolilta* -kirjoitussarjan. Sarja tosin yleensä julkaistiin lehden viimeisellä aukeamalla ensimmäisen sijasta. Ensimmäisessä kirjoituksessaan hän pohdiskeli teollistumisen mukanaan tuoma valtavaa muutosta yhteiskunnassa, toivoi yhtiöläisten tuntevan olevansa osa tätä tehtaiden valtakuntaa ja selosti yksinkertaisesti:

Tämän tehdaslehtemme tarkoituksena on kertoa tästä tehdasyhteisöstä, miehestä ja naisesta työpaikkansa ääressä, koneista, tuotannosta, uudistuksista, mutta myös työntekijäin elämästä kodin ja yhteiskunnan piirissä. Sanalla sanoen: sen sivuilta tulisi kuvastua se ilmapiiri, jota me joka päivä hengitämme.²²⁷

Valistamisen sijalle oli tullut kertominen, yhtymän sijalle yhteisö ja yhteiskunta, miehen rinnalle nainen, mutta lehden perimmäinen tarkoitus ja käytännön toteutus pysyivät pitkälti samoina kuin aiemmin ja muutokset tapahtuivat hitaasti numero numerolta. *Kymi-yhtymä*-lehti yhdisti yhtiöläisiä, loi heihin ylpeyttä omasta työstä, tehtaasta ja yhtiöstä, ja synnytti yhteisyyden (ja erillisyyden) tunnetta.

Koska ikävistä asioista ei pidetty melua, käsitteli lehti Verlan tehtaan lakkauttamispäätöstä ja kohtalonhetkiä 1950-luvun alussa kertomalla uuden voimalaitoksen rakentamisesta ja valmistumisesta Verlaan 1954. Näin katse voitiin menneen sijasta suunnata tulevaan. Rakennushankkeen yhteydessä esitettiin syitä, joiden vuoksi kylässä on jouduttu kohtaamaan ”erittäin vaikea pulma, tehtaan pakollinen seisauttaminen”. Syinä esiintyivät ulkoiset tekijät, kuten tehtaan rajallinen voimansaanti ja etäisyys rautatielle sekä ”maailmanmarkkinoilla vallinnut ostohalun puute”. Voimalaitostyömaa esiintyikin näin pelastavana työllistäjänä ja sallisi kosken hyödyntämisen vielä tähänastista tehokkaammin. Harjannostajaisjuhlassa rakennuksen ylin johto ja työläiset kiittivät toisiaan puolin ja toisin – jos kiittelyyn liittyikin sivumakua, lukija ei sitä tiedä.²²⁸ Saman vuoden lopulla kerrottiin uuden tyylikkään ja maisemaan sulautuvan voimalaitoksen aloittaneen toimintansa.²²⁹

Tehtaan toiminnan supistumisen myötä *Kymi-yhtymässä* ilmestyneet jutut Verlasta vähenivät miltei olemattomiin. Tehdaskylä hiljeni, kun nuorimmat ja kenties

226 *Kymi-yhtymä* 5/1951, 8–9.

227 *Kymi-yhtymä* 5/1951, 60–61.

228 *Kymi-yhtymä* 1/1954, 23–27.

229 *Kymi-yhtymä* 5/1954, 1–3.

aktiivisimmat kylän asukkaat lähtivät ensimmäisinä. Vilahduksia Verlasta voi tavoittaa lehden sivuilta kuitenkin vielä, kun joku tehtaalaisista sai ansiomerkin tai kun yhtiön eläkeläisten joulujuhlista raportoitiin.²³⁰ Vielä kerran vuoden 1963 lopussa nivottiin Verlakin osaksi yhtiöperhettä *Toimituksen tuolilta* käsin. Toimittaja kertoi jokaisella tehdasseudulla olevan oman viehätöksensä ja omat persoonalliset piirteensä:

Juantehtaalla ottaa tulijan vastaan ystävällinen ruukkikylä, tuhlailevan kaunis luonto ja huumoripitoista savvoo huastavat immeiset. Hallassa meren äärellä kohtaat sahayhdyskunnan, joka on kuin oma valtakuntansa. Karkkila on vahvojen rautakourien kauppala. Työn äänet kantautuvat hieman salaperäisenä kohinana ja jyskytyksenä tehdaslaaksosta. Itse virkeätä pientä kauppalaa hallitsee puinen ristikirkko, kylän kaunistus ja koristus. Jos taasen tahdot saada syntymään sellaisen mielikuvan, että siirtyisit ajassa vuosikymmeniä taaksepäin, niin matkusta Verlaan tai Kissakoskelle. Siellä rauha ja hyvänolon tunne valtaa mielesi.²³¹

Verlan tehtaasta muodostettiin siis jo toimintansa loppuaikana Kymin Osakeyhtiön sisällä kuva menneiden aikojen edustajana ja rauhan työssijana. Kaupunkiteollisuuden laita oli luonnollisesti toisin. Esimerkiksi Lahdessa sijaitseva Högforsin tehdas hukkui toisten joukkoon, Heinolassa tehtaot olivat olleet osana kasvattamassa kaupunkia, Salossa taas menneisyys ja nykyisyys kohtasivat sulassa sovussa. ”Pääkallonpaikka” Kuusankoski sai kuitenkin jäädä tällä kertaa rauhaan: ”Siitä tulee muutenkin tämän lehden palstoilla muihin tehdaspaikkakuntiin verrattuna höpityä liikaa”.²³² Kuitenkin sekä nämä kaupunkitehtaot että paikkakuntiaan hallitsevat ”tehdasseudut” muodostivat lehden sivuilla yhden kokonaisuuden, suuryhtiön.

MUUT ETUUEDET JA LAHJAT:

PALKKIOT, MITALIT, ASUMINEN, SEURATALO, KURSSIT

Kymin Osakeyhtiöllä oli 1920- ja 1930-luvuilla tapana maksaa tehtaittensa virkailijoille ja johtohenkilöille lahjapalkkioita (gratifikatsioneja), jotka Eino Kuusen mukaan ovat ”palkanlisiä, jotka erityisissä tilaisuuksissa (varsinkin jouluksi, uudeksi vuodeksi tai tilinpäätöksen johdosta) suoritetaan tunnustukseksi hyvin tehdystä työstä.”²³³ Kannustin sopiikin erittäin hyvin työnantajapolitiikkaan, jossa tavoitteena oli tehokas työnteko ja toisaalta eriarvoisuuden ”kannustava” säilyttäminen esimerkiksi työntekijöiden ja virkailijoiden välillä.

Lahjapalkkioita annettiin Verlassa konttorihenkilökunnalle ja joskus mestareille. Esimerkiksi 1925 lahjapalkkioiden piiriin kuuluivat tehtaan paikallisjohtaja Bruno Breitenstein, vanha mestari Kronholm sekä konttorihenkilökunta eli kasööri Ed-

230 Ks. esim. *Kymi-yhtymät* 1/1958, 24; 1/1959, 22–23, 27; 1/1965, 23, 26–27; 1/1966, 20–21, 24–25.

231 *Kymi-yhtymä* 6/1963, 24–25.

232 *Kymi-yhtymä* 6/1963, 24–25. Sama linja on jatkunut Verlan tehdasmuseon mainoksissa, joissa iskulauseina toimii muun muassa ”Eilinen elää Verlassa”.

233 Kuusi 1931, 143.

vard Eliksin, herra M. Sohlman ja Helvi Eliksin.²³⁴ Lahjapalkkioissa 1931–1932 taas näkyy konttorin työntekijämäärän supistuminen kahteen, joten Breitensteinin ja A. H. Kronholmin lisäksi palkkioita saivat vain konttoripäällikkö Ture Ilmonen ja kassanhoitaja neiti Grönstrand.²³⁵ Osakeyhtiön purkamisen jälkeen Verlan virkailijoiden gratifikatsioneja käsiteltiin Kymin Osakeyhtiön johtokunnan kokouksissa.²³⁶ Tehtaan virkailijoita ja mestareita muistettiin myös muilla tavoin – heille kuului esimerkiksi erilaisia luontaisetujen pitempään kuin muille tehdasyhdyskunnan jäsenille, kuten aiemmin on todettu.

Toinen yleinen tapa osoittaa henkilökohtaista kiitosta yhtiön palveluksessa olleille olivat mitalit ja kunniamerkit, kuten jo patruuna Kreidlin aikana. Niiden myöntäminen työntekijöille keskeytyi vuoden 1907 jälkeen kuitenkin 40 vuodeksi. Kasööri Edvard Eliksinille päätettiin 1931 myöntää jetonki (=kolikontapainen mitali) 25-vuotisesta palveluksesta Kymin Osakeyhtiössä. Ansiomerkistä oli säädetty 1922 ja tulkinta oli, että myös tytäryhtiöissä palvelleet olivat siihen oikeutettuja, jos muut edellytykset täyttyivät.²³⁷ Työntekijät taas saivat kunniamerkkejä jälleen vasta toisen maailmansodan jälkeen, kun luotiin Kymin Osakeyhtiön ansiomerkit pitkäaikaisesti palvelleille. Vuonna 1947 tehdyn päätöksen mukaan kunkin tehtaan paikallinen johto jakaisi 25 ja 50 vuoden palveluksesta myönnettävät kunniamerkit palkollisilleen. Verlassa pidettiin ”prenikoiden” jakotilaisuus 23.1.1949 seuratalossa. Kaikkiaan tuolloin jaettiin 56 ansiomerkkiä, joista yksi, Antti Tannerin, myönnettiin yli 50 vuoden palveluksesta.²³⁸ Näin lahjan avulla luotiin yhteenkuuluvuuden tunnetta ja samalla jäsenettiin sitä.

Työsuhdeasunnot olivat yksi keskeinen tehtaan työntekijöille edelleen tarjottu etu, joka vaikutti paikkakunnalla viihtymiseen. Aiemmin rakennetut työväen asunnot – työntekijöiltä itseltään lunastetut sekä Verlan tehtaan itsenäisellä ja Kissa-kosken kaudella rakennuttamat – pysyivät tehtaalaisten käytössä, vaikka paria niistä siirrettiin.²³⁹ Uusien työsuhdeasuntojen rakentamisen Kymin Osakeyhtiö oli kuitenkin lopettanut 1920-luvun puolivälissä, kunnes jatkosodan jälkeen 1946 päätettiin, että oli pakko rakentaa asuntoja mm. vaikean työvoimapulan helpottamiseksi.

234 WA Dir Ca:1 ptk 24.4.1924. Vuonna 1927 Sohlmanin tilalle konttoriin oli tullut herra Ilmonen, jolle lahjapalkkio myös kuului. Sohlmanin pesti oli päättynyt jo 1926. WA Dir Ca:1 ptk 16.4.1926, 13.4.1927.

Vuonna 1931 palkittiin tehtaan isännöitsijä Bruno Breitenstein, kasööri Edvard Eliksin, konttoripäällikkö Ture Ilmonen ja mestari Eino Kronholm. Oliko vanha Kronholm siis väliaikaisesti poissa tai vähentänyt vastuutaan? WA Dir Ca:3 johtokunnan ptk 23.4.1931.

235 WA Dir Ca:3 ptk 21.4.1932, 15.3.1933.

236 KyA Jur Kortregister över styrelseärendena. Be:6 R-Ö 1924-1939, Verla. Esimerkiksi 1933 lahjapalkkioita saivat Bruno Breitenstein, Ture Ilmonen, A. H. Kronholm sekä Naemi Grönstrand. Vuonna 1934 eläkkeelle jäänyttä Kronholmia lukuun ottamatta samat.

237 WA Dir Ca:3 johtokunnan ptk 21.3.1931.

238 *Kymi-yhtymät* 5/1948, etusisäkansi; 2/1949, 37, ja passim 1950–1965. Lähellä 50 palveluvuotta olivat myös Anton Koivu (47), Anna Floman (46), Emmi Palmén (46) ja Albin Laitinen (46 palveluvuotta). *Kymi-yhtymä* 2/1949, 37. Tulevina vuosina ansiomerkkejä jaettiin lisää. Merkin saadakseen ei toki täytynyt palvella vain samaa tehdasta, kunhan oli yhtiön palveluksessa. Esim. T. Sahlberg ei ollut tehnyt koko 50 vuoden uraansa Verlassa. *Kymi-yhtymä* 1/1959, 27.

239 Nk. Tupsulan kasarmin siirtäminen Jaalasta Valkealan puolelle sekä entisen koulurakennuksen päädyn siirtäminen virkailijataloksi Valkealan puolelle. Ks. luku Verlan tehdasyhdyskunnan kasvusta suuryhtiön aikana.

Yhtiö käynnisti tuolloin asuntorakentamisen myös Verlassa, jolloin tilat saatiin samalla terveyssisaren vastaanotolle ja neuvolalle.²⁴⁰

Kymin Osakeyhtiö tuki myös työläisten omaa rakennustoimintaa sotien jälkeen mm. jakamalla edullisesti tai ilmaiseksi tontteja esimerkiksi Kuusankoskella.²⁴¹ Omakotitaloasumisen edistäminen samoin kuin pientilat olivat laajemminkin yhteiskunnassa keino hälventää tilattomaan väestöön liittyviä pelkoja. Omaisuuden oletettiin sitovan liikkuvat palkkatyöläiset paikalleen ja estävän yhteiskunnalliset levottomuudet.²⁴² Verlan omakotirakentamista alettiin tukea työläisten aloitteesta 1950-luvun alussa.²⁴³

Verlan tehtaan asunnoissa tiedetään asuneen Verlan tehtaalaisten lisäksi myös esimerkiksi uittoyhdistyksen tai yhtiön metsäosaston paikallispäällikön jo tehtaan aktiiviaikana. Tehtaan lakkauttamisprosessin käynnistyttyä tyhjiksi jääviä asuntoja tarjottiin myös muualta tuleville yhtiön eläkeläisille.²⁴⁴ Näin yhtiöyhteisyys tunkeutui Verlaan myös osana asumista, kun paikallinen tehdasyhdyskunta joutui ottamaan uusia jäseniä suuryhtiön muiden tehtaiden ja osastojen työntekijöistä.

Kymi-yhtymän toimittajat kävivät vierailulla kahden perheen luona Verlaan vastarakennetuissa kahdessa ”rivitalossa” 1949 ja totesivat ne uudenaikaisiksi, siisteiksi ja viihtyisiksi sekä asukkaat tyytyväisiksi. Huoneet olivat kuulemma lämpimät ja kuivat talvellakin, komeroita oli lukuisasti, ullakko oli tilava ja leivinuuni hyvä. Hyvin hoidetut kukat ja monet käsityöt kertoivat ahkerista kätten töistä.²⁴⁵ Artikkeliki kertookin epäsuorasti paitsi työläisasumisesta uusissa taloissa, myös siitä miten asukkaat olivat aiemmin asuneet tai mikä toimi vertailukohtana. Jos oli olennaista kertoa, että huoneet olivat ”lämpimät ja kuivat talvellakin”, voidaan olettaa, että aiemmin näin ei ollut ollut. Komerot, ullakko ja leivinuuni eivät myöskään olleet itsestäänselvyksiä; hyvin hoidetut kukat ja käsityöt taas viittaavat perheenäidin ihanteisiin. Mutta vaikka nyt oltiin uudessa hyvässä asunnossa, oli toisella perheellä talo rakenteilla, sillä ”Kun on oma tupa, niin on oma lupakin”.²⁴⁶ Tehdasyhteisyys jäi kuitenkin toissijaiseksi itsenäisyyden rinnalla. Yhtiöön ei voinut sittenkään luottaa niin kuin itseensä.

Noin kaksi viidennestä Verlan tehtaalaisista asui yhtiön asunnoissa 1952, mikä toisaalta teki heidät riippuvaisiksi yhtiöstä, mutta toisaalta mahdollisti myös helpon muuton pois yhdyskunnasta tarvittaessa. Noin puolet asui omissa taloissaan, mikä sitoi tehokkaasti paikkakunnalle. Vanhempien luona tehtaalaisista asui noin 14 %. Näistä miehet olivat yhtä lukuun ottamatta alle 30-vuotiaita, mutta naisten

240 Kaitalehto 1997, 299–302; Verlasta *Kymi-yhtymä* 4/1948, 55–56.

241 Kaitalehto 1997, 299–302. Kymin Osakeyhtiö auttoi omakotitalorakentajia tonttien jakamisen lisäksi avustamalla luvissa, piirustuksissa, tarvikkeiden hankinnassa, rahoituksen järjestämisessä, järjestämällä neuvontaa ja näyttelyitä ja jopa suoraan rahallisesti.

242 Ollila 1993, 273. Ks. myös Koivuniemi 2000, 212; Häggman 2006, 195–196.

243 WA Pers TuTy tuotantokomitean ptk:t 6.5.1947 § 7, 28.9.1950 § 4 ja passim.

244 Museoviraston kuva-arkiston Verla-kokoelman kuvateksti VP1; WA Fast Ba:1 Verlan tehtaan rakennuksia 10.2.1965: asumassa vielä mm. entinen mestari Koskus ja useita Verlan eläkeläisiä. Toisin sanoen tehtaan asuntoja ei tyhjennetty heti, vaan oletettavasti vasta lomakylän perustamisen myötä. 1970-luvulla eläkeläisiä ei kuitenkaan enää ilmeisesti asunut tehtaan asunnoissa. Ks. esim. TKU TYKL KTL 780/28.

245 *Kymi-yhtymä* 1/1949, 41–42.

246 *Kymi-yhtymä* 1/1949, 41–42.

joukossa oli yli 40-vuotiaitakin. Vanhempiansa luona asuvat olivat oletettavasti tehtaalaisperheiden lapsia, jotka jäivät kotikyläänsä työhön ja ajallaan perisivät vanhempiansa kotitalon. Vuokralla muualla kuin tehtaan asunnossa asui vain neljä tehtaalaista, mutta tämäkin asumismuoto oli siis olemassa.²⁴⁷

Taulukko 17. Verlan tehtaan työntekijöiden asumismuodot 1952.

	yhtiön asunnossa	omassa talossa	vanhempien luona	vuokralla
miehet	30	41	7	0
naiset	22	22	12	4
yhteensä	52 (38 %)	63 (46 %)	19 (14 %)	4 (3 %)

Lähde: WA Pers Bc:1 Luettelo Verlan tehtaan työläisistä 20.10.1952.

Yhtiön asuntoihin kuului sekä suuremmissa kasarmeissa sijainneita asuntoja että pienempiä mökkejä, joissa asui vain yksi perhe. Henri Nordberg kirjoitti muistiin 1970-luvulla mm. seuraavanlaisen kuvauksen asumisesta Verlassa:

[Kertoja] on asunut tehtaan omistamassa ”Tupsula” nimisessä vuokratasarmissa, jossa oli kaikkiaan kuusi yhden huoneen ja viisi kahden huoneen asuntoa. Asukkailla oli vessat [puuhuussit] ja liiterit yhteisissä pitkissä rakennuksissa. Vesi haettiin Kymestä, sillä vasta viime vuosikymmeninä ovat kaivot alkaneet yleistyä Verlassa. Kompostit kerättiin vessojen taakse ja ne kuljetettiin keväisin hevosella Ojaselan tilalle. ”Tupsulassa” oli vinnillä hyvät pyykinkuivaustilat. Asuntojen seinät peitettiin vuosisadan alkupuolella usein sanomalehdin, ruskein käärepaperein tai tehtaalta satavalla 100 x 70 cm pahveilla.²⁴⁸

Yhden perheen asuttava talo oli monille kuitenkin haluttu asumismuoto, oli se sitten yhtiön omistama tai vielä mieluummin ikioma. Vuosituhanteen vaihteessa tehtaan omistamassa yhden perheen talossa asunut kertoja muistelee 1930-luvun asumista:

Taloissa oli päällilaudotus jo mun lapsuudessa, kaikissa melkein ja nimenomaan punavalkonen väri Valkealan puolella se oli ihan kautta linjan. [...] Kasarmia pidettiin tietysti sillä tavalla [...] että kyllä varmasti niistäkin, jotka kasarmeissa asu, monethan niistä muutti joko vapautuneisiin yhden perheen taloihin tai niin, että rakensivat itselleen taloja esimerkiksi Nisuksesta ostivat tontin ja rakensivat sinne. [...] Kasarmilla) oli kaikilla suhteellisen hyvät tilat, kaikilla huone ja keittiö ja ne oli isoja huoneita ja yläkerrassa ei asunu kuin jossain vaiheessa joku.

[...] Kamari oli ihan päivittäisessä käytössä kyllä, mutta ei siellä niin oltu, jos keittiöön vaan mahduttiin. Siinä oli ihan olennaista, että oli sänkyjä yks tai kaks, tilasta riippuen, ja missä suinkin oli tilaa, niin kyllä oli piironki tai meilläki oli sekä piironki että senkki [...] Kamarit oli yleensä pienempiä kuin keittiö, mutta oli semmosiakin, missä kamari saattoi

247 WA Pers Bc:1 Luettelo Verlan tehtaan työläisistä 20.10.1952.

248 TKU TYKL KTL 842/13.

olla suurempi, jos keittiö oli pieni, kun siinä oli se uunisysteemikin. [...Kamari] oli kuitenkin semmonen vähän parempi [huone], että jos oli joku tarpeeksi arvokas henkilö, niin sille saatettiin tarjota kahvit kamarissa.²⁴⁹

Maaliskuussa 1948 avatun terveysisaren neuvonta-aseman toiminnasta yhtymän henkilöstölehti raportoi ylöpeänä kuinka

Nyt ovat työläiset ja muutkin paikkakuntalaiset tilaisuudessa paremmin kuin ennen saamaan ensiavun tapaturmatapauksissa ja nuoret äidit saavat lastenhoito-ohjeita, joko terveysisaren kotikäynnillä tai lastenhoitokursseilla, joita on suunniteltu pidettäväksi lähitulevaisuudessa. Kurkkumätärökötus on suoritettu loppuun ja tarkoituksena on Calmette-rokottaa kaikki lapset.²⁵⁰

Myös seuratalon rakentamista 1910-luvun lopussa voi pitää tehdasyhdyskunnalle suunnattuna lahjana, joka kuitenkin otettiin pois tai sen tarkoitus muuttui, kun rakennus muutettiin työväenasunnoiksi 1920-luvun puolivälissä. Kun uusien asuinrakennusten valmistuminen 1940-luvun lopulla mahdollisti seuratalon palauttamisen alkuperäiseen käyttötarkoitukseensa, käynnistyi toiminta vilkkaasti. Kunnostamisen jälkeen talolla näytettiin elokuvia, mutta myös vierailevia teatteriseurueita kävi paljon, ja mm. Tapio Rautavaaran kerrotaan esiintyneen siellä. Kuvan seuratalon toiminnasta saa esimerkiksi talon valmistumisen jälkeen syksyllä 1948 kolmen kuukauden aikana siellä pidetystä ohjelmasta. Säännöllisten voimistelu- ja näytelmäharjoitusten lisäksi talolla oli pidetty kuusi teatteri-iltaa, kolme joulujuhlaa, seitsemän ohjelmallista seurailtaa, neljä tanssi-iltamaa ja kolme kokousta. Vuoden 1949 alussa aloittivat keskustelukerho ja shakkikerho toimintansa ja terveysisari piti viiden luennon sarjan lastenhoidosta.²⁵¹

Tehdas oli edelleen kylän sydän monissa muissakin kuin vain työhön liittyvissä asioissa: sieltä saatiin polttopuuta, sen kautta päästiin mahdollisesti ammattikouluun Kuusankoskelle, se avusti urheiluseuraa jne. Yhtymä järjesti Verlassa esimerkiksi käsityö- ja ruuanlaittokursseja sekä puutarhaneuvontaa jo 1930-luvulla. Kurseille otettiin miettimisen jälkeen myös muita kuin varsinaisia tehtaalaisia ja heidän perheenjäseniään, jolloin yhteisyys käsitettiin koko yhdyskuntaa, eikä vain suoraan palkkatyösuhteessa olevia työntekijöitä koskevana. Sen lisäksi, että kurssit toimivat lahjana, ne vahvistivat yhdyskunnan naisten ”naisellisia” taitoja mahdollisesta tehdastyöstä riippumatta sekä sitouttivat asukkaita paikkakunnalle lisäämällä mielenkiintoa asumiseen ja viihtyisyyteen.²⁵² Näiden kurssien ja puutarhaneuvonnan järjestäminen, kuten ammattikoulutuksen tarjoaminenkin on ollut osa koko Kymmin Osakeyhtiön tai ainakin Kuusankosken lisäksi läheisen Verlan käsittävää toimintaa.²⁵³

249 VH 22/17.

250 *Kymi-yhtymä* 4/1948, 55.

251 VH 15/8, VH 16/6; *Kymi-yhtymä* 1/1949, 42.

252 Ks. esim. VH 4/9, 12. Vrt. vastaavat ja muut ”naiselliset” kurssit Yhdysvaltain alkuperäisessä *welfare capitalismissa* keinona vaikuttaa työntekijöihin ja julkiseen mielipiteeseen: tehdas ei tuhoa naiseutta, vaan tukee sitä. Tone 1997, 162–165 ja passim.

253 Vrt. Polin 1932, 29–35; *Kymi-yhtymä* 1/1936, 13–14.

Verlan tehtaan keittokurssilaisia 1935. Kurssin pitäjä Eeva Kaukonen on neljäs alhaalta vasemmalta. Kuva: Verlan tehtaan arkisto.

Käsityökerholaisia 1934 tehtaan harrastushuoneessa, joka oli alun perin rakennettu ruokalaksi uuden kiillottamosiiven päähän. Taustalla kangaspuita. Myöhemmin tilassa oli myös mankeli. Kuva: Verlan tehtaan arkisto.

Werlan Kirin näytelmäkerholaisia seuratalolla 1940- ja 1950-lukujen vaihteessa. Kuva: Museoviraston kuva-arkisto.

TEHDAS JA PERHE

Perheenomaisuus liittyy tehdasyhdyskuntaan ja yhteisyyteen monella tavalla myös hyvinvointikapitalismin eri vaiheissa. Patrick Joycen mukaan perheilmio työssä teki tehtaan ja yhteisön välisestä suhteesta intiimin jo 1800-luvun Englannissa. Perheenomaisuuteen vaikutti esimerkiksi sukulaisten pestaaminen tehtaalle, mitä edistettiin, koska perheenjäsenet olivat työvoimaa, josta joku jo meni ”takuuseen”. Auktoriteetin jako työssä taas oli heijastuma perhe-elämästä ja -rooleista: miehet dominoivat. Tehdas saattoi olla naisille kuitenkin toinen koti, jonne monet palasivat naimisiin menon ja lasten saannin jälkeen – se oli paikka täynnä tuttuja kasvoja. Vaikka taloudellinen motiivi oli epäilemättä tärkein naisten työssäkäynnille, vaikuttivat siihen myös työtoveruus ja ystävyys.²⁵⁴

Christer Ericssonin mukaan perheen perustaminen ja avioliitto olivat myös Nybyn tehdasyhdyskunnassa patruunan tukemia instituutioita, jotka auttoivat säilyttämään järjestyksen ja luomaan vakautta. Sukupuolijärjestelmä oli osa tehdasyhdyskunnan sosiaalista järjestelmää. Nybyn ruukilla vuosina 1880, 1899, 1919 ja 1938 vähintään 90 % kaikista yli 30-vuotiaista aikuisista oli naimisissa.²⁵⁵ Vastavasti 1930-luvun italialaistehtaalla tuotettiin perhetyöllisyyttä. Työn arki salli ystävyysuhteet ja mukavan tunnelman. Työnjohtajien puoleen saattoi kääntyä henki-

²⁵⁴ Joyce 1982, 111-115.

²⁵⁵ Ericsson 1997, 92, 108-109.

lökohtaisissa ongelmissa tai palkankorotuspyyntöjen kohdalla ja aika muistetaan positiivisesti ”perheenomaisena”. Toisen maailmansodan jälkeen yritys loi kärsivällisesti yhtiöperheen imagoa, perheen jäsenten tuloa tehtaalle rohkaistiin edelleen ja perheellisyyttä tuettiin esimerkiksi vauvanhoitohuoneen rakentamisella ja lapsille suunnatuilla lahjoilla.²⁵⁶

Tehtaalaisperheitä tuettiin Verlassa monella tavoin, samalla kun *Kymi-yhtymäs-*sä luotiin kuvaa tehtaalaisihanteesta, johon liittyivät usein vakiintuneet sukupuoliroolit ja – ainakin miehillä – perheellisyys. Perhemetafora sopii Verlassa tehdasyhdyskunnan lisäksi myös koko yhtiöön, kuten on nähty henkilöstölehden sivuilta. Tällöin emoyhtiö edusti ”äitiä” ja sen alaiset tehtaat ”tyttäriä”.

Patruuna Gottlieb Kreidlin aikana tehtaan johtajalla oli paternalismille tyypillinen, yhtä aikaa isällinen ja autoritaarinen asema tehdasyhteisyydessä. Sama isällinen johtoasema periytyi jossain määrin myös myöhemmille paikallisjohtajille, vaikka henkilökohtaisen suhteen murtumista on pidetty yhtenä hyvinvointikapitalismin tunnusmerkinä. Henkilökohtaisuuden puute oli haaste työnjohdolle kuitenkin jo vanhan tehdaspatalismin aikana niissä yrityksissä, jotka kasvoivat huomattavan suuriksi. Miten delegoida valtaa niin, että henkilökohtaisen suhteen puuttumisen merkitys minimoidaan? Minkä verran valtaa työnjohtajille voi antaa missäkin asiassa?²⁵⁷ Tehokkuuskannustimien lisääntyessä valvonta väheni ja työnjohdon asema muuttui. 1930-luvulla ja sota-aikana ilmestyneissä työnjohdon oppikirjoissa korostettiin työnjohtajan tehtävää ihmisten kasvattajana ja johtajana.²⁵⁸ Osan isällisestä kasvatuksesta saivat siis työnjohtajat, vaikka tärkein symbolisen tehtaalaisperheen keulakuva oli edelleen tehtaan paikallisjohtaja.

Eino Pukkilan muistelmien mukaan Verlan siirtyminen toisen yhtiön omistukseen aiheutti levottomuutta verlalaisissa. Olihan kylällä totuttu sanomaan, että ”Jumala taivaassa, patruuna pytingissään”. Samalla kun vanhempi väki huolehti tulevasta, odottelivat nuoremmat kuitenkin innostuneina ”henkireikien avautumista ulkomaailmaan”. Andersinin jälkeen paikallisjohtajaksi tulleen Rafael Breitensteinin tehtäväksi arveltiin selvittää, kannattaisiko Verlan tehtaan koneita uusia, ja kun selvitys osoittautui kielteiseksi, hän siirtyi Waldhoffin tehtaalle Käkisalmen lähelle. Tilalle saatiin kaksimetrinen agronomi Bruno Breitenstein, joka näytti viihtyvän paremmin yhtiön maataloilla kuin tehtaalla.²⁵⁹ Bruno Breitenstein jäi kuitenkin Verlan tehtaan paikallisjohtajaksi ja häntä seurasi toimesta diplomi-insinööri Nils Lindblom. Heidän tehtäväkseen tuli tasapainotella isällisen patruunaroolin ja virkailijan toimenkuvan välillä.

256 Benenati 1998, 11–14.

257 Nämä kysymykset on esittänyt jo Joyce 1982, 99–100.

258 Tehokkuuskannustinten vaikutuksesta Swenson 2002, 58 ja passim; muuten Teräs 1992, 270. Mitä pitemmälle työtehtävät eriytyivät virkailijatasolla – insinöörit, kemistit, urakanlaskijat, työhönottajat jne. – sitä enemmän muuttui myös työnjohdon asema. Pelkkä tekniikan hallinta ja kurinpito eivät enää riittäneet. Samaan aikaan kun työnjohtajien sosiaalinen ylemmyys ja valta menettivät merkitystään, oli turvattava heidän lojaalisuutensa yritystä kohtaan ja vahvistettava heidän auktoriteettiaan suhteessa työntekijöihin.

259 Pukkila 2006, 145. Pukkila liittyy muutoksen vuoteen 1922, jolloin Verla siirtyi Kymin Osakeyhtiön omistukseen, mutta muutos on alkanut toki jo Kissakosken omistukseen siirtymisen myötä.

YHDYSKUNNAN ISÄLLISET KEULAKUVAT

Agronomi

Jos rakas lapsi tunnetaan monista nimistään, on Bruno Breitenstein ollut verlalaisille todella rakas. Ja ”hankala”, kuten häntä myös on kuvattu. Häntä kutsutaan milloin Reitensteiniksi tai Reetestamiksi, milloin akkernoomiksi, akranoomiksi, akraksi tai noomiksi. Hän on ollut persoonallisuus, joka muistetaan, värikäs, origi-nelli, itsevalti, ”luontainen patruuna”, mikä asema hänelle annettiin ehkä toisaalta vanhojen aikojen perintönä ja tottumuksesta, mutta myös kunnioituksesta hänen persoonaansa kohtaan.²⁶⁰ Muistitietoa häneen liittyen oli 2000-luvun vaihteessa saatavilla vielä melko paljon, ja siitä muodostuva kuva voi olla osin tarinoin-tunut, mutta silti särmikäs ja valottaa mielenkiintoisella tavalla tehdaskylän ihmis-suhteita.

Kun ”agronoomi B. A. Breitenstein” täytti 65 vuotta toukokuussa 1945, kirjoitti *Kymi-yhtymä* -lehti hänestä seuraavasti:

65 vuotta täytti toukokuun 16 p:nä *Bruno Arthur Breitenstein* Verlan tehtaalla. Hän on syntynyt Pyhäjärvellä (V.l.). Koulunsa hän kävi Viipurissa, missä tuli ylioppilaaksi Viipurin ruotsalaisesta lyseosta v. 1900. Agronomin tutkinnon hän suoritti Mustialassa v. 1905. Tämän jälkeen hän on täydentänyt opintojaan useilla opintomatkoilla, mitkä ovat suuntautuneet monia kertoja Ruotsiin, Tanskaan ja Saksaan. Vuosina 1903–05 hän hoiti Kiiskilän kartanoa, omisti vuosina 1905–1916 lähellä Viipuria sijaitsevan Tervajoen kartanon sekä v. 1917 Thusbyborgin kartanon. Myytyään nämä kartanot hän siirtyi v. 1918 hoitamaan Kymen Oy:n omistamia Kissakoski Oy:n ja Oy. Verlan Puuhiomo- ja Pahvitehtaan maanviljelyksiä, joita edelleenkin hoitaa. Verlan tehtaan isännöitsijäksi hänet nimitettiin v. 1923. Osoituksiksi hänen suurista ansioistaan nimenomaan maanviljelysalalla hänet nimitettiin v. 1923 [pitäisi olla: 1933] Kymi-yhtymän yliagronoomiksi, jota tärkeää ja vastuunalaista virkaa hän on menestyksellä hoitanut, kuuluen hänen valvontaansa kaikki yhtymän lukuisat maanviljelystilat ja kartanot.

Verlassa ollessaan on agronomi Breitensteinin kaltaisen miehen taitoa ja neuvokkuutta jouduttu paljon tarvitsemaan myös muissa erilaisissa tehtävissä. Niinpä hän on useaan otteeseen hoitanut kunnallisia luottamustoimia. Edelleen hän on ollut kiinnostunut myös koulutoimeen, kuuluen mm. Verlan kansakoulun johtokuntaan. Lisäksi hän kuuluu mm. Kymenlaakson-Savon Ayrshirekerhon johtokuntaan ym. järjestöihin.

Kunnioitusta ja arvonantoa nauttivana on agronomi Breitenstein vuosien mittaan saanut suuren ystäväpiirin, joka häntä mainittuna merkkipäivänä monin eri tavoin muisti.²⁶¹

Kirjoituksessa on pieni tahallinen tai tahaton painovirhe: koko yhtiön maanviljelysosaston johtajaksi Breitenstein nimitettiin johtokunnan pöytäkirjojen mukaan vasta paroni Wreden jälkeen 1.11.1933 alkaen, vaikka hänet sitä ennenkin mainitaan isännöitsijän lisäksi juuri agronomina.²⁶² Hiukan harhaanjohtava on myös to-

260 Ks. esim. VH 30b/8; VH 22/15; VH 10 passim ja VH 4, passim; TKU TYKL KTL 842/3.

261 *Kymi-yhtymä* 1/1945, 27.

262 KyA Styrelsen Cb:10 1933, ptk 16.11.1933 § 12. Ks. myös KyA Personalkort Breitenstein, Bruno sekä *Suomen agronomit* 1928, 12; *Suomen agronomit 1853–1941* 1942, 53.

Agronomi Bruno Breitensteinin tehtävänä oli johtaa Verlan tehtaan lisäksi Kymin Osakeyhtiön maatalousosastoa. Kuva: Verlan tehtaan arkisto.

teamus Breitensteinin uran alusta yhtiöllä 1918. Breitenstein aloitti tuolloin Kissakoskella, mutta Kissakoski ja Verla olivat tuolloin molemmat vielä itsenäisiä yrityksiä, joten Kymin palvelukseen Breitenstein astui vasta yhtiökauppojen myötä 1922. Suuryhtiö kuitenkin tahtoi työuria laskiessaan ottaa huomioon myös aieman palvelusajan, jolloin yhtiöyhteisyys ulottui myös menneisyyteen. Tammikuussa 1950 Breitenstein siirtyi Verlasta aiemmin lakkautetun Kissakosken tehtaan paikallispäälliköksi ”eläkevirkaan”.²⁶³ Kuitenkin juhlapäivän puheesta käy hyvin ilmi Breitensteinin urakehitys sekä yhteiskunnallinen toiminta.

Kymin Osakeyhtiö tarvitsi maatalouden asiantuntemusta, sillä sen alaisuuteen oli ajautunut metsähankintojen yhteydessä useita maataloita, ja osassa näistä viljelyä jatkettiin. Tavoitteena tehdasyritysten maanviljelykselle oli usein tuottaa elintarvikkeita omille tehdaspaikkakunnille ja samalla pystyä valvomaan niiden hintatasoa. Yhtiön suurimpia tiloja olivat Multämäki, Hevosoja ja Horppu Valkealassa, Nynäs Heinolan lähellä, Niittylahti Säamingissä, Eerola Kymintehtaan lähellä ja Perheniemi Iitissä. Verlaa läheisin oli tietysti sen tehtaan oma hankinta, Ojasela. Viljelyksen lisäksi harjoitettiin muitakin maatalouden osa-alueita: Perheniemen karjalla oli erityisen hyvä maine, Niittylahden taas kehuaan olleen Itä-Suomen parhaita sianjalostuskeskuksia, Eerolassa pidettiin 350–400 kanaa ja puutarhanhoitoa vaalittiin mm. Aholan puutarhakoulussa. Jo vuonna 1910 päätettiin yhtiöön palkata agronomi vastaamaan viljelyksestä. Ennen Bruno Breitensteiniä virassa ehtivät olla ainakin Athniel Björkenheim sekä paroni Wrede, jonka alaisuudessa Breitensteinkin toimi ennen kuin tuli itse nimitetyksi yhtiön maatalousosaston johtajaksi.²⁶⁴

²⁶³ *Kymi-yhtymä* 2/1950, 59; KyA Personalkort Breitenstein, Bruno.

²⁶⁴ KyA Personalkort Breitenstein, Bruno; KyA Styrelsen Cb:10 1933, ptk 16.11.1933 § 12; Hoving 1949, 190, 232–244. Ks. myös Polin 1932, 65–69; Ahvenainen 1972, 154–155.

Verlaan vuonna 1923 tulleelle nelikymppiselle Bruno Breitensteinille tehtaan isännöinti oli siis oikeastaan vain osa- tai sivutoimi, sillä tuotanto tehtaalla pyöri aika pitkälle ”itsestään” mestarien johdolla ja konttorihenkilökunnan avustuksella. Aamuisin noomi kävi muistitiedon mukaan pitämässä tehtävänjaon sekatyömiehille ja tarkasti, että lasti lähti ajallaan kohti Selänpäätä. Hänen varsinaisen päätoimensa Kymin Osakeyhtiön maatalouspuolella vastasi kuitenkin enemmän hänen koulutustaan ja Verla oli oiva asemapaikka yhtiön omistamiin maatiloihin nähden. Kylällä muistetaankin akran ”lempilapsen” olleen vain muutaman kilometrin päässä sijaitsevan Ojaselan tilan, jolla kasvatettiin mm. ”suomenennätyssonneja”. Verlalaisten oli ilmeisesti jossain määrin vaikea hyväksyä ja ymmärtää esimiehen huomion jakautumista kahtaalle: heidän suhtautumisessaan tuntuu olevan huvittuneisuutta, mutta myös pientä loukkaantunutta halveksuntaa, kun he kertovat kuinka akralle oli Ojasela niin tärkeä, tärkeämpi kuin tehdas. Esimerkkinä tästä Ojaselan asettamisesta etusijalle toimi vaikkapa se, kuinka tehtaan työläisiäkin joskus komennettiin Ojaselaan avuksi sadonkorjuussa ja Ojaselan korjauksia teetettiin tehtaan ammattimiehillä.²⁶⁵

Agronomin pojan arvion mukaan hänen isänsä muutti Verlaan mielellään ja oli kuin luotu työhönsä. Tehdaskylässä hän pyrki pitämään politiikan syrjässä, eikä toiminut Jaalassa aktiivisesti esimerkiksi suojeluskunnassa, vaikka hänet kirjattiinkin sen jäseneksi 1923 ja kannattavaksi jäseneksi 1934. Breitenstein lienee osaltaan vaikuttanut myös siihen, että Verla säilyi niin muuttumattomana: hänen intressinsä olivat enemmän maatalouden puolella ja yhtiön taholta silloin tällöin tuleviin hiukan ”utopistisiin” suunnitelmiin kuten kiramoon tai Selänpäähän rakennettavaan köysirataan hän suhtautui poikansa mukaan aktiivisen tyrmäävästi.²⁶⁶ Bruno Breitensteinin osalle katsottiin kuuluvan tehtaan ja maatalojen hoidon lisäksi myös paikkakunnan kehittäminen ja sosiaalipuolen asioiden hoito. Hän vaikutti muistitiedon mukaan voimakkaasti esimerkiksi Verlan koulun paikan määrääytymiseen verlalaisille edullisemmin ja aloitti paikkakunnalla maatalouskerhotoinnin viljelypalstoineen. Kyläläisille Breitenstein oli yhtiön kasvot, kuten Kreidl oli ollut aikanaan. Tehtaaseen ja yhtiöön liittyvät ansiot hyvässä tai pahassa laskettiin helposti hänen kontolleen, koska muitakaan synty- tai ansiopukkeja ei ollut näkyvissä.²⁶⁷

Toki sisällissodan aikaiset tapahtumat ja yhtiön vaihdos olivat vaikuttaneet osaltaan ilmapiiriin ja tapahtumiin Verlassa – aivan sellaista isällistä, kaikenkattavaa ja viattoman hyväksytyä paternaalista suhdetta kuin vielä viime vuosisadan puolella ei Verlassa enää agronomin aikana ollut, mihin vaikutti jo tiettyjen sosiaa-

265 PL Kirjeenvaihto Ea 86: kirje 5.9.1945; VH 7/1–2; VH 4/11; VH 15/6, 9; VH 16/3. Ks. myös Polin 1932, 69.

266 VH 30/1–3; SArk Sk 821/9 Jaalan suojeluskunnan kannattavat jäsenet 1934 ja henkilökortit. Sen sijaan edellinen isännöitsijä Andersin ja tehtaan pitkäaikainen kasööri Eliksin esiintyvät Jaalan suojeluskunnan tilantarkastajina. SArk Sk 755: pöytäkirjat 1919–1925. Marko Tikan mukaan suojeluskuntaan liittyminen oli kunnan kansalaisuuden osoitus, vaikka osallisuus jäikin monien kohdalla siihen ehkä juuri ”lahtari”-leiman takia. Tikka 2006, 34. Köysiradasta ks. WA Div: 15.5.1929: suunnitelma köysiradaksi, jonka avulla Selänpäystä voitaisiin tuoda hiomapuuta sen lisäksi, että sinne viedään pähvikollat.

267 VH 2/2; VH 7/1–2; VH 22/15, 18; VH 23/10.

litoimialojen kuten koulun pidon siirtyminen kunnan vastuulle. *Kuusankosken Sanomat* lienee kuitenkin tuskin kovin kaukana henkisestä totuudesta kertoessaan agronomin olleen oikea vanhan ajan patruuna. Vielä 1940-luvun lopussa hän toimi muistitiedon mukaan eräänlaisena ”nimismiehenä” kylässä, vaikkei hänellä siihen toki virallisia valtuuksia olisi ollut.²⁶⁸

Patruunan pytinki, Breitensteininkin käyttämä tehtaalla isännöitsijänrakennus, erottui tuolloin ja erottuu edelleen huomiota herättävästi sen ympärillä levittäytyvästä kylästä, ja sitä katsoessa on helppo kuvitella kuilun tehtaalla johdon ja sen työläisten välillä olleen huomattava. Palvelijoita oli talossa sisällä kaksi, keittäjä ja sisäkö, pyykin hoitivat ulkopuoliset ja tehtaalla palkkalistoilla olivat myös henkilöauton kuljettaja sekä puutarhuri. Lauantaisin ja pyhäaattoina haravoitiin pihan puiston käyttävät niin siistiksi, että haravanjaljet piti hiekassa näkyä, eikä sinne ollut työläisillä asiaa.²⁶⁹ Osaltaan tilanne on varmasti ollut sama kuin Ariman lasitehtaalla, missä seutu pidettiin siistinä ja kauniina paitsi tehtaalla johdon mieliksi myös vieraita (so. mahdollisia asiakkaita) varten ja se oli siten koko yhdyskunnan edun mukaista. Kansa piti sitä kuitenkin ”herrojen touhuna”.²⁷⁰

Mutta tavallaan elämä ei sittenkään ollut patruunan pytingissä niin kovin erilaista kuin se olisi voinut olla. Breitensteinien muuttaessa Verlaan oli isännöitsijänrakennuksessa edelleen uunilämmitys, eikä vettä tullut sen enempää sisään kuin mennyt ulos, joten se piti kantaa koskesta. Keskuslämmitys taloon saatiin vasta 1939. Paikallisjohtajan perheen ruoka oli nykypäivän näkökulmasta lähinnä tavalista kotiruokaa: puuroa, laattoja ja läskisöisiä, jota tehtiin suureen pyttyyn suolatusta lihasta ja syötiin sitten pitkin talvea. Samoin kuin Verlan työläiset kuljivat kokoojakoneiden huovasta tehdyissä vaatteissa, oli agronominkin pomppu ommeltu viltistä. Eikä agronomi viettänyt päiväänsä oloneuvoksena. Osaltaan hän saattoi ansaita työläisten kunnioituksen jo sillä, että vaikka auto kuljettajineen olisi ollut hänen käytössään, pitkä mies vielä vanhoilla päivillään Ojaselaan lähtiessään istahti polkupyörälleen ja polki matkaan. Samoin annettiin tunnustusta hänen elämänsä rakkaudelleen.²⁷¹

Suhtautuminen agronomiin tuntuu verlaalaisten keskuudessa olevan jokseenkin ristiriitaista. Breitenstein valvoi mielellään, kuka tuli ja meni, ja hän saattoi olla kysymyksissään ja kommentissaan tungetteleväkin, kuten kysellessään heilaansa linja-autoon saatteleelta tytöltä, oliko tämä antanut makiatkin pusut. Toisaalta hänet tunnettiin äkkipikaisena miehenä: ”Menniit helvettiin!” ja muut kiro sanat pääsivät hänen suustaan hyvin nopeasti selkokielellä, kun joku asia ei sujunut mielen mukaan. Täysin aiheetta hän ei kuitenkaan ilmeisesti kenenkään kimppeen käynyt. Kerran olivat lastausmiehet Selänpäähän lähteissään unohtaneet ottaa lastauskirjan mukaan. Asiasta jouduttiin soittamaan Verlaan ja agronomi lähti itse autonkul-

268 VH 16/3 (tarina sakkujen keräämisestä juopottelijoilta); *Kuusankosken Sanomat* 17.2.1988:

Paljasjalkainen perusverlalainen: Esko Pukkila jauhoi jauhot ja opasti tehdasmuseon vieraat.

269 VH 22/9,11; VH 7/4–5; VH 7b/11–12.

270 Rahikainen 1996, 152–153.

271 VH 7b/11–14; VH 1/7; VH 19/1–3; Lievonen 1995, Isännöitsijän rakennus. Polkupyörä on jäänyt elävästi varmaan kaikkien kyläläisten mieleen. Agronomi oli niin pitkä, että hänen ei tarvinnut irroittaa jalkojaan lainkaan maasta vetäessään pyörän alleen liikkeelle lähtiessään. Jalalla hän myös jarrutti. VH 1/7; VH 7b/14.

jettajan mukaan sitä tuomaan. Apumiehet silloin päättivät jo valmiiksi kiivetä vähän kauemmas kollikasojen päälle, sillä he tiesivät mitä oli odotettavissa. Jo ovelta alkoi kuulua ääni: ”...on ne helvetinmoisia vetelyksiä nuo Verlan nuoret miehet, kun ne kyyditään herroiksi työmaalle niin jättävät lastauskirjan...”²⁷²

Agronomin kanssa kuulemma pärjäsi, jos vain ei pelännyt. Ne, jotka eivät pelänneet, ottivat itselleen sen saman henkisen tilan kuin patruunalta tai hiomomes-tariltakin, eikä välttämättä aina huonoin seurauksin. Kerrotaan esimerkiksi agronomin kerran taas tokaisseen työläisvaimolle jostain syystä käskyn mennä helvettiin, mihin nainen vastasikin: ”No siellä tavataan, siellä me työläiset tehdään sielläkin työtä.” Tähän noomi vaan tuumasi, että niinkö ”Maija” meinaa. Agronomiin liittyy luultavasti myös tarina, jossa ”patruuna” oli huomannut montun pohjalle kaivuuhommista olevalta mieheltä puuttuvan paidasta toisen hihan. Kun hän tiedusteli syytä asian laitaan, tuli vastaukseksi: ”Ei köyhän paita yhtä aikaa pyykkiin jouda”. Kolmannen kerran hevostmies hermostui kun häntä hoputettiin valjastuksessa, etteihän hän sitä hevosta hännästään voi valjastaa, täytyyhän se ensin kääntää oikein päin. Tällöin agronomi joutui perääntymään ja toteamaan toisessa oman heikkoutensa: ”Olliit hyvä työmies, mutta olliit niin akkipikain...” Neljäs esimerkki kertoo samoin kuinka Breitensteininkin edessä pidettiin kiinni omasta ammattitaidosta ja arviokyvystä. Agronomi oli moittinut halkolaanille tuotuja puita, kun ne olivat niin käyriä, että pinosta tuli sen tähden harvaa. Puun ajaja harmistui, tempaisi pinosta käyrän puun ja kehotti ottamaan toisesta päästä kiinni, niin vedettäisiin mokoma suoraksi.²⁷³

Pienessä tehdaskylässä, jossa agronomin sana on ollut laki ja tehdas ainoa leipäpuu, on kiivas käytös ja itsevaltaisuus voinut olla myös katkeroittava asia, riippuen siitä, kuinka oikeutettuna asioihin puuttumista pidettiin, suhtauduttiinko asiaan huumorilla vai pidettiinkö sitä tungetteluna tai alistamisyrityksenä. Monilla haastateltavilla tuntuu olevan tarve todeta, ettei Breitenstein niin paha ollutkaan, kiivas vain ja loppujen lopuksi inhimillinen ja tarkoitti hyvää tai etteivät he itse olleet joutuneet selkkauksiin paikallisjohtajan kanssa.²⁷⁴ Tapahtumien tulkinta on voinut myös muuttua itse tapahtumahetken jälkeen, kun tilanteisiin on saatu hiukan etäisyyttä. Esimerkiksi kylän poikia agronomi osasi tarvittaessa kyllä säikyttää ja olihan hänen ”velvollisuutensakin” pitää yllä kuria ja järjestystä hallinta-alueillaan. Jälkikäteen hänen todettiin kuitenkin toisinaan miltei osallistuneen lasten leikkeihin, vaikeivät lapset välttämättä aina ymmärtäneet mistä oli kyse. Muistoja 1940-luvulta:

Pieni muistikuva tuosta agronomista, kun se niin kuuluisa henkilö täällä oli, noomi, jota kyllä yli kaiken... ei nyt suorastaan pelätty, ei siinä oikeastaan sellasta pelkoa, se ymmärsi oikeastaan poikia hirmu hyvin. Se teki sellaistaikin, että osallistukin meidän leikkeihin joskus: näki ihan varmasti että pojat on juoksemassa siellä ympäri tallin vai mitä hippaa

272 VH 15/9; VH 16/3; VH 24/1.

273 VH 5/5; VH 1/7–8; VH 4/13–14; *Eteenpäin* 16.9.1976: *Muistoja Verlasta: Kun tehtaan konttorista tippoja haettiin*. Tarinoista viimeinen on liitetty myös ”patruunaan”, mutta sillä lienee tarkoitettu agronomia.

274 Ks. esim. VH 1/7–8; VH 3/4; VH 15/9; VH 24/1.

sitten oltiinkin, meni sinne johonkin nurkan taakse seisomaan ja kun tuli se keppi sieltä [nurkan takaa] ja nykäs ja kamppas tavallaan [naurua] ja sitten: ”Männit pois” taikka jostain tällaista [...]

Ihan varmasti teki vaan kiusallaan, kun me oltiin Ojaselan pellolle menty hernevarkaisiin, meitä oli aika monta menty sinne, kun siellä oli rehuhernettä. Pyörillä oltiin menty sinne tai kuka juoksemalla, mutta ne pellot oli siinä heti ennen tienhaaraa. Nähtiin että akronoomi, noomi tulee pyörällä ja sehän näki että poikien päitä siellä vilksas pellossa, niin ojaan vaan sitten kyyryyn. Hän tulee siitä sitten, laskeutu pyörältä omalla tyyllillään, jäi nojaillemaan siihen ja oli hiiirum kauan aikaa siinä [naurua] ja pojat siellä ojan pohjalla kyttyrässä ja vapistiin, että mitähän tästä seuraa ja [naurua] ihan varmaan [agronomi] vaan nautti siitä, että pojat on siellä matalana. Ei sieltä mitään kuulunut huutona eikä muuta. Minun mielestä se oli ihan vaan sellanen jännä skoijaus.²⁷⁵

Todellistakin kitkaa Breitensteinin ja työläisten välillä on silti ollut kuten käy ilmi sotien jälkeisessä vapaammassa ilmapiirissä. Kun paikkakunnalle oli perustettu ammattiyhdistys, kirjoitettiin liitolle 1945 kirje, jossa mm. määriteltiin tehtaan paikallisojohtaja ”sellaiseksi vähemmän miellyttäväksi henkilöksi”, joka ei ottanut toisten toivomuksia huomioon ja kohteli muita kuin ilmaa. 1920-luvulle ehkä sopinut patriarkaalinen käytös herätti 1940-luvulla jo ärtymystä. Breitenstein oli 70-vuotias vihdoin vetäytyessään Verlasta eläkkeelle – aika muuttuu usein nopeammin kuin vanhat ihmiset.²⁷⁶

Asenteiden muuttumista onkin havaittavissa ajan kuluessa. Esimerkiksi rouva Breitensteinista kerrotaan suurin piirtein näin:

Kävihän rouva Breitenstein aikoinaan katsastamassa ku oli lapsia syntyny, ku ei ollu neuvola ja anto vähän neuvoja kuinka pitäis hoitaa, ei puuttunu huushollin pitoon, mutta anto neuvoja, että oli vähän sellain hyvä hengetär Verlassa alkuaikoina. Sitt alko työläisetki jo niin paljon nähdä maailmaa muuallakin, ett moni otti jo yliolkasen asenteen, ett mitä tuon tarvii tulla puhumaan, tiedetään me muutenkin, ett sitt hän jätti sen ja viimeisinä vuosina sairasteli jo itsekin.²⁷⁷

Muutos on samaa ajatustavan muutosta, joka oli alkanut jo ennen sisällissotaa, vanhasta paternalismista irrottautumisesta. Samalla tavoin Marjatta Rahikainen huomauttaa Ariman lasitehtaan nuoremman polven suhtautuneen sikäläisen patruunan perheeseen pidättyvämmiin. Lasinpuhaltaja Kalle Kumén esimerkiksi ei pitänyt siitä, että hänen kirjoitustaidottomat vanhempansa olivat pyytäneet patruunassaa kirjoittamaan kirjeen puolestaan 1912: ei pitäisi vaivata rouvaa, kai siellä olisi ollut joku kirjoitustaitoinen työläisnainenkin.²⁷⁸

Rouva Laelia Breitensteinin sopeutuminen Verlaan lienee ollut hankalampaa kuin hänen miehellään, sillä hän oli suuntautunut korkeakulttuuriin, tottunut seuralämään eikä hänellä ollut päiviä täyttävää virkatyötä. Rouvan kerrotaan olleen

275 VH 43/7.

276 PL Kirjeenvaihto Ea 86: kirje 5.9.1945. Ks. myös esim. VH 15/9,12; VH 19/5; VH 24/1.

277 VH 23/10.

278 Rahikainen 1996, 150.

Rouva Laelia Breitenstein kasvatti Verlassa harvinaisiakin kasveja ja säilöi niitä. Kuva: Verlan tehtaan arkisto.

hyvin lahjakas, hän oli syntynyt Pietarissa ja saanut koulutuksensa aatelistyttöjen Smolna-instituutissa, puhui viittä kieltä ja lauloi amatöörioopperassa ennen muuttoaan Verlaan. Keskellä pohjoiskymenlaaksolaista maalaisseutua hän sitten viihtyi ”väkisin”, teki poikansa mukaan parhaan mahdollisen siitä elämästä, mikä tarjolla oli. Esimerkiksi hän viljeli monia nykyäänkin harvinaisia kasveja kuten maa-artisokkaa, jopa jalosti kasveja, kutoi ryijyjä, säilöi ja laittoi. Hän auttoi myös sairastapauksissa ja tarvittaessa kyläläiset tulivat hakemaan apua patruunan pytingin keittion kautta. Myös yhdistystoiminnassa hän oli osallisena esimerkiksi 1930-luvulla tyttöpartiopiirin johtajana.²⁷⁹

Kuva nuoresta Breitensteinin perheestä Verlassa 1920- ja 1930-luvulla, kun lapset leikkivät esimerkiksi tehtaan myllärin lasten kanssa, osallistuivat urheiluseuran toimintaan tai kävivät kirkonkylällä tansseissa ja äiti taas kulki mukana esimerkiksi ompeluseuran kokouksissa, on selkeästi erilainen kuin se vanha pariskunta, joka asui 1940-luvun lopulla kahden isännöitsijärakennuksessa lasten ja lastenlasten tullessa vierailulle aika ajoin. Verlalaiset eivät tunnu kuitenkaan koko ikäkysymystä ja agronomin vanhenemista noteeraavan – heidän muistoissaan sillä ei liene juurikaan merkitystä, sillä agronomi oli kylän itsevaltainen ”patruuna” iästä riippumatta. Luultavasti perhe on osallistunut kylän elämään enemmän alkuaikoina, sitten ymmärrettävästi jo vetäytynyt enemmän omiin oloihinsa, niin että viime vuosina voidaan jo todeta, etteivät esimerkiksi perheen lapset ja äiti osallistuneet enää kylän toimintaan.²⁸⁰

Insinööri

Osaltaan muutosta tehdasyhdyskuntaan toi sotien jälkeen myös tehtaan paikallisjohtajan vaihto 1950, olihan agronomi Breitenstein hallinnut kylää jo liki kolme-

279 VH 19/5; VH 30/1–2; VH30b/14–15; *Suomen agronomit 1853–1941* 1942, 53. Vanhan koulurakennuksen Verlan keskustassa kerrotaankin tuhoutuneen osin, kun rouva Breitenstein lainasi sitä partiolaisille, jotka lämmittivät sitä liikaa talvipakkasella ja talo syttyi palamaan. VH 4/12.

280 VH 7b ja c, passim; VH 16/4.

kymmentä vuotta. Uusi paikallisjohtaja insinööri Lindblom oli syrjään vetäytyvämpi ja vähemmän autoritäärinen hahmo kuin edeltäjänsä. Hänen myötäan tapahtunut johtamiskulttuurin muutos oli selkeä, uusi paikallisjohtaja suhtautui ammattiyhdistykseenkin kuulemma ”ihan luonnollisesti”,²⁸¹ mikä tosin lienee valaisevampaa ehkä suhteessa hänen edeltäjänsä kuin Lindblomiin itseensä.

Diplomi-insinööri Nils Lindblom tuli Verlaan 1950 Bruno Breitensteinin siirryessä eläkevirkaan Kissakoskelle ja toimi tehtaan paikallispäällikkönä aina eläkkeelle jäämiseensä asti 1966. Kylällä häntä kutsuttiin useimmiten yksinkertaisesti insinööriksi, sillä muita insinöörejä ei ollut, mikä kertoo myös kylän ja tehtaan pienuudesta. Kymiyhtiö lopetti maataloustoimintansa näihin aikoihin, vuoteen 1953 mennessä se oli luovuttanut maanhankintalain perusteella miltei kaiken omistamansa viljellyn maan sekä vapaaehtoisesti että pakkolunastuksissa, joten agronomin ammattitaitoa ei yhtiössä enää tarvittu kuten ennen.²⁸² Lindblom oli Verlaan tullessaan liki 50-vuotias – hän oli syntynyt Tampereella 1901, käynyt koulua ensin Turun ruotsalaisessa lyseossa, valmistunut Åbo Akademin kemiallis-tekniillisestä tiedekunnasta (kem. tekn. fak.) 1925 ja tehnyt myöhemmin opintomatkoja Ruotsiin ja Norjaan. Kymin Osakeyhtiön selluloosatehtaan palvelukseen hän tuli 1928 toimittuaan ensin vähän aikaan Akademissa assistenttina. Ennen nimittämistä Verlan paikallisjohtajaksi hän ehti toimia talousosastolla 1945–1950.²⁸³

Kun jo parin vuoden kuluttua Lindblomin saapumisesta Verlaan tehtiin päätös tehtaan lakkauttamisesta, jäi insinöörin tehtäväksi hoitaa vähitellen hiljenevän tehdaskylän asioita. 1960-luvun alussa hänen vastuulleen tulivat myös Kissakosken asiat. Agronomiin verrattuna insinööri oli kyläläisten mielestä väritön ja hiukan päättämätön, jonka piti aina ”mieltiä” asioita, mutta häntä pidettiin myös asiallisena ja ystävällisenä.²⁸⁴ Lindblom otti esimerkiksi tavakseen kutsua tehtaan tuotantokomitean luokseen kahville kerran vuodessa ensin uuden toimintakauden alkamisen ja sittemmin aina sen päättymisen kunniaksi. Tapa alkoi hänen tultuaan Verlaan, mutta keskeytyi ilmeisesti 1952–1955, jolloin lakkautustoimenpiteiden ja epävarman tilanteen keskellä kahvittelu olisi voinut tuntua sopimattomalta juhlimiselta.²⁸⁵

Insinöörin ja rouva Lindblomin kerrotaan viettäneen elämänsä pääosin melko erillään muusta kylästä. Ajatuskin insinöörin perheen osallisuudesta kylän arkeen saa ainakin seuraavan kertojan taholta varsin voimakkaan torjunnan. Kertoja on ollut Lindblomin perheessä siivous- ja keittoapuna:

Ahvenisto: Osallistuiko insinöörin perhe täällä näihin kylän juttuihin?

Kertoja: Ei. Ei mihinkään. Ne pysyivät ihan erossa kaikessa. Ei mihinkään. Ei millään tavalla he osallistuneet, ei koskaan he. Myös insinööri kun täällä oli, täällä pidettiin aina joulujuhla täkäläisille tehtaalaisille, niin siellä oli, mutta ei mitään muuta.

281 *Kuusankosken Sanomat* 2.7.1985: *Laila oli varis: Heinosen sisarukset ja vanha Verla*.

282 Tuuri 1999, 364. Ks. myös Talja 1997, 457–458.

283 KyA Personalkort Lindblom Nils; *Diplomi-insinöörit ja arkkitehdit* 1965, 319; *Suomen insinöörejä ja arkkitehtejä* 1948, 287.

284 KyA Personalkort Lindblom Nils; VH 16/6; VH 15/12..

285 WA Pers Tuty Ca:1 tuko ptk 18.1.1951 § 8; 29.12.1951 § 4; 19.12.1956; 20.12.1958; 28.12.1959; 21.12.1960; 29.12.1961; 29.12.1962; 20.12.1963.

*Insinööri Nils
Lindblom
patruunan
pytingin
puutarhassa,
jossa hän viihtyi
niin hyvin, että
häntä nimitet-
tiin kylällä myös
kukka-
insinööriksi.
Kuva: Verlan
tehtaan arkisto.*

Ahvenisto: Entäs Pytinki? Siellä ei sitten kukaan käyny?

Kertoja: Ei. Ei. Ilman asiaa siellä ei kukaan käyny. Minun tietääkseni ei kukaan, heillä kävivät vieraat aina tuolta Kuusankoskelta. [epäselvää] Täällä ei minun tietääkseni siellä koskaan käyny tämänpaikkasia.²⁸⁶

Aivan kaikki asian puolet eivät toki arvioon sisälly. Esimerkiksi kerran vuodessa kylän lapset kävivät Lindblomien luona nuuttipukkeina ja erityisen hohtokkaina mieleen ovat jääneet pukeille annetut appelsiinit.²⁸⁷ Selvää on kuitenkin, että patruunan pytingin kynnyksen ylittäminen oli kyläläisille poikkeuksellista vielä Lindblomienkin aikana.

Aikojen muuttumista kuvaa kuitenkin yksinkertaistuva talous: rouva Märta Lindblom (o.s. Carpelan) oli ammatiltaan kotitalousopettaja ja hoiti keittiön ja suurimman osan kotitöistä itse. Muutaman kerran viikossa kävi kylästä apunainen auttamassa siivouksessa, silytyksessä tai juhlia järjestettäessä. Perheen velvollisuuksiin kuului myös yhtiön vieraiden majoittaminen, ”kestaaminen”, heidän tullessaan paikkakunnalle, sillä juuri muuta säädynmukaista yöpymis- tai majoitusmahdollisuutta ei kylässä ollut tarjota. Nämäkin vierailut rouva hoiti itse apulaisen avulla.²⁸⁸

Insinöörille taas puutarha ja puisto olivat lähellä sydäntä: insinöörimatrikkeliin hän ilmoitti 1965 mielenkiinnonkohteikseen puutarhanhoidon ja postimerkkien keräilemisen ja kylällä häntä nimitettiin kukkainsinööriksi, kun hänet nähtiin iltaisin kulkemassa puistossa ämpärin ja kairan kanssa poistamassa voikukkia nurmikosta. Perheellä oli kolme tyttäret, Etta, Tua ja Gigi, jotka olivat Verlaan tulles-

286 VH 8/3.

287 Museoviraston kuva-arkiston Verla-kokoelma, kuvateksti TH3.

288 VH 8/2–3; VH 41/4.

saan tosin jo niin vanhoja, että suurimman osan vuodesta kävivät koulua muualla, mutta ihastuivat Verlaan niin, että haluavat muistaa sen lapsuutensa kotipaikkana.²⁸⁹ Tyttäret myös ystävystyivät joidenkin paikalliseen ”keskiluokkaan” kuuluvien tyttöjen kanssa ja kotoa kuljettiin joskus salaakin kylään ja takaisin.²⁹⁰

Huolimatta muutoksen tuulahduksesta Verlan johtamiskulttuurissa oli tehdaskylässä opittu että Pytingin isäntä on korkea herra, eivätkä asenteet isännän vaihdoksen myötä yhdyskunnassa heti muuttuneet. Insinöörikin oli herra, jonka kerrotaan puuttuneen asiaan, kun kylän raitilla tuli vastaan mies tervehtimättä: ”Eikö se hattu nousekaan?” Toinen kertoja on kuitenkin epäillyt kyseisen tarinan alkuperää, eikä pidä sen toimintatapaa lainkaan luonteenomaisena insinöörille. Tärkeämpää kuin tarinan todenperäisyys on kuitenkin sen olemassaolo, joka kertoo kyläläisten kunnioittavasta ja vähän arastakin asenteesta tehtaan johtoa kohtaan vielä 1950-luvulla.²⁹¹ Insinöörin päätöstä voitiin kuitenkin myös tarvittaessa kiertää kuten seuraavassa esimerkissä:

[...] sitt ku myö muutettin sieltä pikkumökistä pois, niin myö ei saatu enää ottaa sikaa, se Lindblomi oli insinöörinä ja kielsi, ettei se ny oikein oo suotavaa... Se mietti ensin kaiken maailman ajan, sano ensin että mie mietin, niinku aina mietti, ja sitte sano, ett ei se... Sitte konttorissa ol yks rouva, mie kysyin ett kuinka se asia sitt on, niin se Savolaisen Emmu sano että ota lampaita [...] olihan meilläki sitte tässä lampaita ja se teki oikein kolme karitsaakin vai kaks [...]²⁹²

Insinööri Lindblom tuli hyvin toimeen muiden yhdyskunnan toimihenkilöitten kanssa,²⁹³ mutta oli selvästi eri yhteiskuntaluokkaa kuin suurin osa kyläläisistä. Hänen myötään kanssakäyminen tehtaan johdon ja työntekijöiden kanssa muuttui arkiemmaksi ja työnantajapolitiikan voidaan katsoa viimeistään siirtyneen myös paikallistasolla työntekijäkollektiivin olemassaolon tunnustavaan vaiheeseen. Päätösvalta oli yhä vähemmän henkilökohtaista ja yhä enemmän yhtiöön sidottua ja tehtaalaisperheen isä yhä enemmän vain yksi perheenjäsenistä.

TYÖLÄISISÄT JA -ÄIDIT

Minkälaisia olivat sitten Verlan tehtaan työläisten perheet? Henkikirjoista 1905 voidaan todeta tehdasyhdyskunnan olleen vuosisadan alussa nuori myös asujaimistoltaan: lapsia oli paljon ja vanhuksia vähän.²⁹⁴ Syntyvyys alkoi kuitenkin las-

289 *Diplomi-insinöörit ja arkkitehdit* 1965, 319; VH 8/2–3; VH 33. Tytärten ristimänimet olivat Astrid, Kerstin ja Solveig, mutta heistä käytetään muistelukerronnassa yleensä lempinimiä.

290 VH 8/3; VH 4/15.

291 VH 4/13; VH 16/6.

292 VH 4/18.

293 VH 16/6; VH 41/8.

294 KA Henkikirjat Jaala ja Valkeala 1905 (Puolakan eli Jaala 12:n lukumäärä ilman itse Puolakan taloutta); Orrman 1980, 2/14, 3/14, 6/14. Henkirahan maksamisen alaikärajaksi oli määrätty vuonna 1865 16 vuotta ja 1869 lähtien vakiintui käytännöksi merkitä alaikäiset vain lukumääränä. Yläikäraja pysyi muuttumattomana 63 vuodessa, mihin se oli määrätty jo 200 vuotta aiemmin

kea Suomessa 1800-luvun lopulta lähtien. Kun keskimääräinen lapsiluku 1900-luvun alussa oli 4,8, oli se 1930-luvulla enää 2,8.²⁹⁵ Systemaattisia tietoja Verlan tehtaalaisten perhesuhteista onkin saatavilla vasta toisen maailmansodan jälkeiseltä ajalta. Vuonna 1952, jolloin Verlan tehtaan lakkauttamispäätöstä ei ollut vielä tehty ja työntekijämäärä oli suurimmillaan, Verlan tehtaalaismiehet olivat hyvin vakiintunutta väkeä: 78 miehestä 73 (94 %) oli naimisissa ja vain viisi naimatonta. Miehistä 43:lla eli 55 prosentilla oli alle 16-vuotiaita lapsia. Vielä useamman perheen kotona asui vaimon ja lasten lisäksi myös esimerkiksi yli 16-vuotiaita lapsia tai vanhempia, sillä 52 miehen perheeseen kuului enemmän kuin kaksi henkeä.²⁹⁶

Taulukko 18. Verlan tehtaan työläismiesten alle 16-vuotiaitten lasten lukumäärä 1952.

naimisissa olevien miesten määrä yhteensä	ei alaikäisiä lapsia	1 alaikäinen lapsi	2 alaikäistä lasta	3 alaikäistä lasta	4–7 alaikäistä lasta
73	30	18	14	6	5

Lähde: WA Pers Bc:1 Luettelo Verlan tehtaan työläisistä 20.10.1952.

Taulukko 19. Verlan tehtaan työläismiesten perhekoko 1952.

miehiä yhteensä	1 henki perheessä	2 henkeä	3 henkeä	4 henkeä	5 henkeä	6–9 henkeä
78	5	21	24	10	10	8

Lähde: WA Pers Bc:1 Luettelo Verlan tehtaan työläisistä 20.10.1952.

Entä sitten naiset? Verlan tehtaalla oli ollut työssä huomattava määrä naisia jo sen perustamisesta lähtien. Sota-aikana tehtiin lisäksi joitakin erityisjärjestelyitä, kuten aiemmin on todettu.²⁹⁷ Sotien jälkeen naisten aktiivisuus lisääntyi myös yhdyskunnan yhdistystoiminnassa ja julkisilla areenoilla. Esimerkiksi sairauskassan hallitukseen valittiin sen historian ensimmäiset naispuoliset varajäsenet ja naisilla toimi jonkin aikaa jopa oma kerhonsa.²⁹⁸ Mutta olivatko Verlassa töissä vain naimattomat naiset vai myös vaimot ja äidit?

1652. Yli 63-vuotiaat talonissännät olivat kuitenkin verovelvollisia vuodesta 1655 lähtien. Suurin osa eri väestöryhmien vapautuksista henkirahasta poistettiin asetuksessa 1865, mutta tekstissä mainitut vaivaiset, monilapsisten perheiden vanhemmat sekä eräät sotaväessä palvelleet tai palvelevat olivat edelleen vapautettuja sen maksamisesta. Orrman 1980, 2/14, 3/14, 6/14.

295 Ollila 1990, 287, 300–306. Työläisperheissä syntyvyyden säännöstelyn ainoat keinot olivat yleensä keskeytetty yhdyntä tai abortti, sillä esimerkiksi kondomit olivat melko kalliita.

296 WA Pers Bc:1 Luettelo Verlan tehtaan työläisistä 20.10.1952.

297 Esimerkiksi nuorten poikien palkkaaminen. VH 13/1; VH 15/1.

298 WA Sjuk Ca:1 ptk 20.11.1945. Ks. myös esim. *Kymi-yhtymä* 5/1951, 14. Anne Ollilan mukaan Martta-järjestön johdon piirissä alettiin jo 1930-luvulla korostaa voimakkaasti naisten yhteiskunnallista aktiivisuutta. Samalla kuitenkin miesten ja naisten välinen työnjako pyrittiin legitimoimaan hyvin voimakkaasti ainoaksi oikeaksi yhteiskunnallisen toiminnan malliksi. Yhteiskunnallisella saralla naiset erikoistuiivat opetukseen, kasvatukseen, terveydenhoitoon ja sosiaalityöhön. Ollila 1993, 140–144.

Äitien työnteko on ollut merkittävimpiä keskustelunaiheita naisten ansiotyön hyväksyttävyyden suhteen. Jo raittiusliikkeessä 1900-luvun alussa muotoutunut naiskuva rakentui olennaisesti äitiydestä ja naisen tehtävästä kodin puolustajana. Naisliikkeen koko kuvassa niin naisasiajärjestöt, Valkonauhaliitto kuin Martatkin asettuivat yhteiseen rintamaan, jota yhdisti koti- ja äidillisyydeologia. Nainen piti ”vapauttaa”, jotta hän voisi omistautua perheelle ja feminiiniselle elämänpiirille. Siällissodan jälkeen äitien työssäkäyntiin alettiin suhtautua entistä kielteisemmin, ja sosialidemokraattinen naisliikekin omaksui kotitalousideologian.²⁹⁹

Suhtautuminen on kuitenkin ollut ala- ja suhdannesidonnaista. Esimerkiksi suuren laman aikaan 1930-luvun vaihteessa vaimoja syyllistettiin miesten töiden viemisestä, ja vaimojen työssäkäyntiä säännöstelltiin erityisesti Keski-Euroopan maissa kuten Saksassa ja Hollannissa.³⁰⁰ Suomen naisvaltaisessa tekstiiliteollisuudessa naiset kuitenkin pidettiin kiinni työsuhteissa, ja miesten työllisyysaste romahtikin laman seurauksena naisia voimakkaammin. Vaimon vastuu perheen elättämisestä kasvoi laman vuosina: ennen lamaa vain seitsemässä prosentissa perheistä nainen oli perheen ainoa elättäjä, mutta viittä vuotta myöhemmin kolmannes kotitalouksista oli naisen tulojen varassa. Avioliitto ei siis katkaissut automaattisesti naisten työntekoa kodin ulkopuolella, ja toisinaan tehdastyö alkoi vasta avioliiton aikana.³⁰¹

Kuten yleensä Suomessa ja maailmalla, toisen maailmansodan aika tarkoitti naisten astumista suuremmissa määrin ansiotyön piiriin. Naiset korvasivat puuttuvaa miestyövoimaa, mutta saivat myös uusia huoltotehtäviä. Teollisuudessa lisättiin naisten ja nuorten osuutta ja maatalouden työt hoidettiin lähinnä naisten, lasten ja yli 45-vuotiaiden miesten voimin. Naisten osallistuminen teollisuustyöhön ei ollut Suomessa uutta, mutta teollisuuden tuottavuus naisvaltaisena aikana yllätti työnantajat. Naiset selvisivät myös tehtävistä, joita oli aiemmin pidetty yksinomaan miehille kuuluvina, mikä muutti sekä työnantajien käsityksiä että naisten omia käsityksiä kyvyistään ja pätevyystään perheen ulkopuolisissa tehtävissä.³⁰² Sodan jälkeen perhekeskeisyys kuitenkin jälleen jopa lisääntyi. Sukupuolten välisen työnjaon säilyminen takasi miehille työpaikan ja sosiaalista turvallisuutta ja äitien kokopäivätyö muuten kuin erilaisten pakkojen edessä jäi yleensä odottamaan toteutumistaan.³⁰³ Mutta mikä oli tilanne Verlassa?

Vuonna 1952 Verlan tehtaan työläisnaisista naimisissa olevia ja naimattomia oli suunnilleen yhtä paljon: naimattomia 24 ja naimisissa olevia 23 yhteensä 60:stä. Eronneita naistyöntekijöitä oli neljä ja leskiä yhdeksän. Näin naisten joukosta sekä naimattomia (40 %) että naimisissa olevia (38 %) oli noin kaksi viidennestä kum-

299 Sulkunen 1987, 158–164; Sulkunen 1989, 81–82, 93, 111. Hierarkkisen sisaruuden ideologian mukaan kuitenkin vain alimpiin yhteiskuntaryhmiin kuuluvat naiset haluttiin sitoa pelkästään kotiin. Muille tulisi voida varata mahdollisuus vaikuttaa esteettömästi yhteiskuntakoneistoon ja nimenomaan sen naiselliseen toimintasektoriin. Ibid, 167.

300 Lähteenmäki 1994, 68–69. Poliittisiin järjestelmiin nähden sekä totalitaarinen Saksa että liberaali Yhdysvallat suhtautui naisten työssäkäyntiin laman yhteydessä samansuuntaisesti: naiset kotiin. Raija Julkusen mukaan Ruotsissa kehittyvä sosialidemokraattinen hallitsemistapa sen sijaan puolusti paremmin aviovaimojen oikeutta ansiotyöhön. Julkunen 1993, 134.

301 Suoranta 2001, 150–159.

302 Satka 1993, 63–64. Naisten panos maan teollisen tuotannon ylläpitämisessä oli huomattava;

Marjatta Rahikaisen mukaan naistyövoiman osuus kasvoi sotien aikana 24 %. Rahikainen 1996, 338.

303 Satka 1993, 61–62, 68–71.

piakin ja eronneita ja leskiä yhteensä noin yksi viidennes.³⁰⁴ Verlan tehtaalla työskentelevät naiset eivät siis olleet sen enempää kaikki vaimoja kuin pelkästään naimattomia naitaakaan. Työskentely tehtaalla myös naimisiinmenon jälkeen näyttää olleen hyväksyttyä, vaikka osa vaimoista jäi kotiin.

Lastensaanti ja alaikäisten lasten hoitaminen näyttääkin olleen voimakkaampi syy jäädä pois ansiotyöstä ja ryhtyä kotiäidiksi kuin pelkkä naimisiin meno. Verlan tehtaan 23 naimisissa olevasta naistyöntekijästä vain kuudella oli alaikäisiä lapsia 1952. Tämän lisäksi lapsia oli yhdellä naimattomalla, kahdella eronneella ja neljällä leskeytyneellä työssäkävynällä naisella eli yhteensä noin joka viidennellä tehtaan naistyöntekijästä.

Taulukko 20. Verlan tehtaalaisnaisten alaikäiset lapset 1952.

	0 lasta	1 lapsi	2 lasta	3 lasta
naimisissa olevat	17	3	1	2
lesket	5	2	1	1
eronneet	2	2	0	0
naimattomat	23	1	0	0
yhteensä	47	8	2	3

Lähde: WA Pers Bc:1 Luettelo Verlan tehtaan työläisistä 20.10.1952. Luettelossa ainoastaan kahden naimisissa olevan naisen kohdalle oli luettelossa merkitty alaikäisiä lapsia, ja heistä toisen mies oli työkyvyn, toisen mies taas töissä yhtiön metsäosastolla. Yhteensä 23 naimisissa olevasta naisesta yhdenoista kohdalla on perhekoon kohdalla vain viiva, vaikka minimi olisi tietysti kaksi. Ilmeisesti lapset ja perhekoko merkittiin siis vain isän kohdalle, jos molemmat vanhemmista olivat Verlan tehtaalla töissä. Kun puolisoitten kohdalle merkityt perhekoot ja lapsiluvut tarkistetaan, todetaan vielä neljällä naisella olleen tuohon aikaan alaikäisiä lapsia. Tämän lisäksi yhdellä naimisissa olevalla naisella on voinut olla alaikäisiä lapsia, mutta niitä ei tilastoitu, koska mies oli töissä muualla samassa yhtiössä.

Vaimojen ja äitien kotiin jääminen ei yleensä ollut työnantajan, vaan työntekijöiden ja heidän perheittensä oma päätös. Suomessa 1946 tehdyn kartoituksen mukaan vain murto-osassa yrityksistä erotettiin avioituvia tai lasta odottavia äitejä, ja näissäkin tapauksissa kyseessä olivat yleensä konttori- ja liiketyöntekijät. Vaikka keskiluokkaisten vaimojen siis katsottiin kuuluvan ensisijaisesti kotiin, saatettiin työläisvaimojen työpanos ymmärtää jopa välttämättömäksi perheelle.³⁰⁵

304 WA Pers Bc:1 Luettelo Verlan tehtaan työläisistä 20.10.1952.

305 Lähteenmäki 1994, 69–71. Esimerkiksi Yhtyneiden Paperitehtaiden toimihenkilönaiset joutuivat Suomessa kuitenkin vielä 1960-luvulla jäämään pois töistä naimisiin mentyään, sillä yhtiön viimeisen ”patruunan” Juuso Waldénin mielestä naisen paikka oli kotona. Johanna Koiviston mukaan toimihenkilönaisten suhteen Yhtyneillä paperitehtailla vakiintui jo 1930-luvulla periaate, jonka mukaan naimisissa olevia naisia ei hyväksytty jatkuvaan konttori- ja toimistotyöhön, vaikka periaateetta ei voitu noudattaa sodan aikana ja sen jälkeisinä vuosina työvoimapulan takia. 1950-luvun alussa konttorityössä olevat rouvat määrättiin kuitenkin irtisanottaviksi ja naimisiin meneville kerrottiin heidän työsuhteensa jatkuvan enää kuukauden naimisiin menon jälkeen. Tehtailla työskenteleviä koskemaan nk. rouvapykälä ulotettiin vasta 1958, jolloin sen piiriin tulivat laborantit ja naispuoliset käytöntarkkailijat, jotka rinnastettiin toimihenkilöihin. Työläisrouvien kohdalla sama ehdottomuus ei koskaan toteutunut, vaikka heitä irtisanottiinkin 1960-luvun alussa, vaan huomioon otettiin esimerkiksi perheen taloudellinen ja sosiaalinen tilanne ja osa irtisanottavaksi tarjotuista jätettiin kuitenkin töihin. Koivisto 2004, 3–4, 6–8, 18.

Molempien puolisoitten työssäkäynti silloin, kun perheessä on ollut alaikäisiä lapsia, oli Verlassa siis melko harvinaista, mutta ei täysin tavatonta. Kotona oli siivouksen, ruuanlaiton, leipomisen, ompelamisen, pyykinpesun ja lasten hoitamisen lisäksi usein myös puutarha- ja kasvimaatöitä tai jokin kotieläin, mitä voitiin käyttää perusteluna naisen kotiin jäämiselle:

Kyllähän äidillä oli useesti se ajatus, ett se haluais mennä töihin, ett se sais omaa rahaa. Isä tykkäs ett se nyt on turhaa, että tässä on kotonakin tekemistä niin paljon, ettei kannata mennä.³⁰⁶

mies, muisto 1940- ja 1950-luvulta

Perusteluina saattoivat olla myös perheenjäsenten tarpeet ja vaatimukset, kuten seuraavassa kertomuksessa. Kertojanainen ei ollut Verlassakaan enää ollut kokopäiväisessä työssä, mutta perheen muutettua Voikkaalle tehtaan supistamisprosessin myötä ansiotyö päättyi kokonaan:

Mie en ollu tääl [Voikkaalla] enää töissä. Tiukkaa teki kun yhen miehen palkalla oltiin, mut perhe ei päästäny, ett et sie äiti sinne mene, sinua tarvitaan täällä.³⁰⁷

Osaltaan jo päivähoidon puuttuminen on tehnyt toisen vanhemman kotiin jäämisen suotavaksi, jos lapset olivat pieniä. Kuitenkin sama ongelma oli kohdattavanaan leskillä, eronneilla ja naimattomilla äideillä, joilla ei ollut juuri muuta vaihtoehtoa kuin pysyä itse ansiotyössä, vaikka huollettavana olisikin ollut lapsi tai lapsia. Jostakin oli siis saatava lastenkaitsemisapua työssäkäynnin ajaksi ja kotityöt oli silti hoidettava. Naimisissa olevien naisten ansiotyötä ja sen edellytyksiä tutki 1940-luvulla Suomessa ainakin kolme komiteaa, jotka vaativat edellytysten parantamista esimerkiksi äitiysloman, lastentarhojen ja kodinhoitopalvelujen yms. avulla.³⁰⁸

Vakituisen tehdastyön sijasta tai lisäksi vaimoja ja äitejä voitiin käyttää teollisuuden ”työvoimareservinä”, hätäaputyövoimana tarvittaessa. Esimerkiksi osa-aikatyöstä säädettyä Suomessa 1940-luvun lopulla tarkoituksena oli vetää kotona olevat äidit työelämään, eikä päinvastoin.³⁰⁹ Samoin Verlassa värvättiin äitejä toisinaan hätäaputöihin – henkilökohtaisen kutsun kautta kuten pienessä yhdyskunnassa tapahtui usein – jolloin tavoitteena ei ollut vähentää naistyövoimaa tehtaalla, vaan paikata väliaikaista pulaa:

Sodan aikana olin niin kauan – ett minull ol hyvä ett äiti ja siskot piti lapsista huolta – mutt melkein jäin pois [töistä] sitt ku mies meni sotaan. Mutt jos ol vähän naisia niin laitettiin sanaa, ett voisinko mie mennä, niin olin mie vielä joskus, mutt en enää vakituksena. Täytyhän minun lapsia hoitaa.³¹⁰

306 VH 26/5. Kertoja luettelee myös erilaisia töitä, jotka perheen äidille heillä kuuluivat.

307 VH 23/7–8.

308 Satka 1993, 69–70.

309 Lähteenmäki 1994, 75. ”Työvoimareservistä” ks. myös Leminen 1999, 142.

310 VH 23/7.

Äidin työssäkäynti tai kotiinjäätminen silloin, kun lapset olivat alaikäisiä, liittyi usein työläisperheen rahalliseen tilanteeseen. Jo 1900-luvun vaihteen työläisperheissä asiat olivat paremmissa kantimissa, jos elanto ei ollut pelkästään perheen isän varassa.³¹¹ Seuraava kertomus sijoittuu 1960-luvun puoliväliin, kun Verlan tehdas oli jo lakkautettu, mutta kuvaa hyvin kädenvääntöä, joka äidin työssäkäyntiin saattoi liittyä vielä tuolloin. Nainen oli naimisiin menonsa aikaan 1950-luvun vaihteessa jäänyt pois palkkatyöstä, perhe oli muuttanut 1960-luvun alussa Voikkaalle miehen työn perässä ja heille oli rakennettu talo. Vähitellen tilanne oli kuitenkin kypsä muuttumaan:

Rekolassakin kun asuttiin ja tiukkaa oli ja pennii sai venyttää soikiaks, niin mie sanoin yhteen päivään tälle [miehelle], kun se läks töihin, ett nyt mie lähen kysymään, kun siin ruvettiin rakentaa sit ensimmäistä kerrostaloo, nyt mie lähen tytön kanssa kauppaan ja kysyn töitä tuolta rakennukselta. Ja: ”Etkä mene, sinun paikka on hellan ääres!” [naurua]

Mie ajattelin että katotaan nyt kuinka käyp ja kävin kauppaan mennessäni siel mestarin luona ja se kysy minult ett oleks sie koskaan ennen ollu rakennuksilla, ja mie sanoin, ett en mie oo ollu, mutt mitään työtä mie en pelkää, että olen oppinu ja olen tehny kaikeista työtä. Se sano, ett mie täss ajattelen tät asiaa ja ennen neljää se soitti mulle samaan päivään, että katoppas tyttö jotain huonompaa vaatetta päälles, että huomenna aamulla tulet töihin.

Ja miehän olin siel olinkos mie kuus vai seitsemän vai kaheksan vuotta siellä rakennuksilla ja sitt minul oli aina sillä viisiin niin hyvin, että minul ei ollu oikeestaan työttömyyttä ollenkaan, että aina kun toinen rakennus valmistu, niin minut siirrettiin aina toiselle rakennukselle.³¹²

Verlan tehtaalaisten perhekokoon ja siviilisäätyn vaikutti luonnollisesti myös heidän ikäjakaumansa. Verlan tehtaalaismiesten keski-ikä 1952 oli vähän päälle 43 vuotta (43,6) ja naisten noin 40 (39,9) vuotta.³¹³ Jos lasketaan tehtaalaisten keski-ikä siviilisäädyn ja sukupuolen mukaan, huomataan, että kenties odotusten mukaisesti naimattomista miehistä kaikki paitsi yksi olivat vielä nuoria, alle 30-vuotiaita. Naimattomat naiset sen sijaan sijoittuvat tasaisemmin eri ikäryhmiin, vaikka heitäkin oli eniten nuorissa. Lesket olivat kaikki yli 40-vuotiaita ja eronneet naiset alle 50-vuotiaita – kaksi jopa alle 30-vuotiaita.³¹⁴ Kokonaisuudessaan erot eri siviilisäättyjen keski-ikäissä eivät olleet siis kovin suuria naimattomien miesten ja ehkä leskien ryhmää lukuun ottamatta. Miesten kohdalla perheen perustaminen näyttää kuulu-

311 Markkola 1994, 101 ja passim.

312 VH 42/2.

313 WA Pers Bc:1 Luettelo Verlan tehtaan työläisistä 20.10.1952.

314 WA Pers Bc:1 Luettelo Verlan tehtaan työläisistä 20.10.1952. Liitteessä 3 taulukko tehtaalaisten jakautumisesta ikäryhmiin sukupuolen ja siviilisäädyn mukaan eriteltynä. Avioerot alkoivat yleistyä 1800-luvun lopussa ja vaikka niiden osuus oli prosentuaalisesti huomattavan pieni, ne olivat merkki uudenaikaisesta ajattelusta, jossa avioliitto ei ollutkaan ikuinen liitto Jumalan silmien alla, vaan ihmisten välinen sopimus. Niin 1800-luvun lopulla kuin 1920- ja 1930-luvuillakin eron syynä ei yleensä ollut niinkään naisten vapautuminen kuin puolison kyvyttömyys täyttää hänelle asetettuja rooliodotuksia: naiset hakivat eroa esim. jos mies ei kyennyt elättämään perhettä ja miehet, jos nainen ei huolehtinut kodista ja perheestä asianmukaisesti. Erojen määrä kaksinkertaistui jo 1920-luvun Suomessa. Ollila 1990, 283–285.

neen tehtaalaisen elämänkaareen ja toisaalta tehtaalaisuus sopi perheellisille miehille. Tehtaalaisnaiset saattoivat kuitenkin yhtä hyvin pysyä naimattomina kuin mennä naimisiinkin.³¹⁵

Kussakin tehtaalaisperheessä vallitsivat omat valtasuhteensa perheen jäsenten välillä. Nämä valtasuhteet olivat tietoisia vallitsevasta sukupuoli- ja perhejärjestelmästä, mutta saattoivat myös kiistää sen. Sanonta ”Kun kissa on poissa, hyppivät hiiret pöydällä” sopii hyvin varhaiseen (1900-luvun alku) veriläiseen muistitietoon. Miehen lähtö tehtaalle saattoi olla vaimolle merkki oman vallan ja vapauden alkamisesta. Muutamien eukkojen kerrotaan syöneen salaa kotona, kun ukko oli töissä. Eräs paistoi lettuja, toinen taas oli tukehtua kananmunaan, jonka joutui hätäpäissään tunkemaan suuhunsa, kun mies yllättäen palasikin aikaisemmin kuin piti. Erään miehen kerrotaan pitäneen ohjat niin tiukasti käsissään, että hän vei ruokakaapin avaimen mukanaan tehtaalle. Jos kotiin tuli tällä aikaa vieraisille ihmisistä, piti vaimon käydä hakemassa avain mieheltä voidakseen keittää kahvit. Myös yölöysit saattoivat vaikeuttaa perheiden arkea, jos mies ei ollut hyvä nukkumaan. Erään vaimon kerrotaan varjelleen miehensä unta niin tiukasti, että jos torppaan tuli vieraita miehen ollessa nukkumassa, hän tuli porstuaan asti vastaan nyrkki pystyssä: ”Olkai hiljaa, meidän Taavi makaa!”³¹⁶ Samoin myllärin vaimo katsoi 1910-luvulla velvollisuudekseen äänestää miehensä pään mukaan, vaikka itse olisi valinnut toisin.³¹⁷ Toisaalta kerrotaan myös poikkeavista tavoista, esimerkiksi vaimosta, joka antoi miehelleen selkäsaunan, kun tämä oli salaa pelannut korttia ja kiljunut sitten unissaan: ”Pata on valttia!”³¹⁸

Miehen valta-asema on kiistetty tarpeen vaatiessa myös 2000-luvun vaihteessa kerättyssä muistitiedossa. Lapsiperheissä vanhemmat saattoivat toivoa lapsilleen uraa muuallakin kuin kotikylän tehtaassa ja tähän liittyvässä muistitiedossa on nimennomaan perheen kotona oleva äiti voinut olla se, joka lopulta sai tahtonsa läpi. Esimerkiksi ”Kallen” perheessä (1950-luku) isä oli kylläkin sitä mieltä, että ”ammattimies on sentään ammattimies”, mutta äiti halusi pojasta pappia ja että hänet laitettaisiin oppikouluun. Aikansa puhuttuaan vaimo sai tahtonsa läpi oppikoulun suhteen, vaikka pappia ei pojasta sittemmin tullutkaan. ”Maijan” perheessä (1930–1940-luvun vaihe) taas isän mielestä oppikoulu oli työläislapselle täysin turha, mutta äiti sanoi, että tyttö ei tehtaalle mene, ja sai miehensä taipumaan tyttären opettajan suotuisalla myötävaikutuksella.³¹⁹ Myöhemmän iän ammatinvalinnasta, koulutuksesta, kurseista ym. nuoret saattoivat toki päättää varsin itsenäisestikin halujensa ja taipumustensa mukaan.³²⁰

Miesten ja naisten väliseen työnjakoon ja valta-asetelmaan niveltyy myös tehtaan perhehenkeä korostava lehtihaastattelulausunto, jonka mukaan naiset pitivät kuria ja järjestystä työssäänkin, joten roskea ei jätetty pitkin ja paikat pidettiin kun-

315 Tosin sodan jäljiltä ainakin nuoremmat miesikäluokat olivat pienentyneet, joten nuoria naimattomia naisia sekä leskiä lienee ollut enemmän kuin vain luonnollisen kuolleisuuden myötä olisi ollut.

316 VH 4/5; WA Muistitietoa Verlasta II, 2–3.

317 Pukkila 2006, 80.

318 Pukkila 2006, 23.

319 VH 22/16; VH 26/5.

320 Ks. esim. VH 11/5.

nossa. Kertomuksen todenperäisyydestä tai lähtökohdista ei ole kuitenkaan varmaa tietoa. Ainakin minun haastattelemilleni tehtaan miehille tuntuu siisteys olleen samalla tavoin itsestäänselvyys ja kunnia-asia kuin naisille.³²¹ Oletettavasti arvio sijoittuu joka tapauksessa tehtaan loppuaikoihin – patruunan tai vanhan mestari Kronholmin aikana on tuskin tarvittu muita kurin pitäjiä – ja kuvaa jonkin tehtaalaisen maailmankatsomusta ja menneisyyskuvaa haastatteluhetkellä.

Kuten Risto Nieminen on todennut Vuohijärven osalta, näyttää naisten osallistuminen keskittyneen myös Verlassa enemmän keskinäiseen yhteydenpitoon kuin nk. hyötyorganisaatioihin aina 1950-luvulle asti. Samoin Nybyn ruukilla organisaatioiden perustaminen ja yhdistyselämä oli miesten dominoimaa, mikä selittyy osin sillä, että naisilla ei ollut oikeastaan koskaan vapaata aikaa.³²² On melko uskottavaa, että Verlassakin on eletty pitkälti patriarkalisesti niin, että mies on ollut perheen pää ja hoitanut ”julkisuuteen” liittyvät asiat, kunnes sota-ajan murros ja tehtaan toiminnan supistaminen ovat toisaalta sallineet, toisaalta pakottaneet myös naisia julkisille areenoille. Nainen on saanut toisissa perheissä hallita kotia, toisissa taas syödä salaa.

YHTIÖVETOISESTA NEUVOTTELEVAAN HYVINVOINTIKAPITALISMIIN

AMMATTIOSASTO HERÄTETÄÄN

Poliittinen ilmapiiri Suomessa jatkosodan jälkeen oli olennaisesti erilainen kuin ennen sotia, mikä vaikutti myös erilaisten yhteisyyksien muodostumisen edellytyksiin myös Verlan tehdasyhdyskunnassa. Jo talvisodan aikana nk. tammikuun kihlauksen myötä olivat työnantajien ja työntekijöiden keskusjärjestöt (STK ja SAK) luvanneet neuvotella keskenään ja näin tunnustaneet toisensa. Yleissopimus solmittiin huhtikuussa 1944, ja marraskuussa Paperiliiton ja Suomen Puunjalostusteollisuuden Työnantajaliiton välillä allekirjoitettiin teollisuuden ensimmäinen valtakunnallinen palkkasopimus ja joulukuussa varsinainen työehtosopimus.³²³ Moskovan välirauhan sopimuksen ehtojen mukaan myös kommunistien toiminta laillistettiin ja maahan perustettiin Suomen Kansan Demokraattinen Liitto. Työväenliikkeen kannattajat jakautuivat puoluepoliittisesti sosialidemokraatteihin ja kansanedemokraatteihin. Suojeluskunnat ja lotat sen sijaan lakkautettiin.³²⁴

321 Naisten kurinpitotarina: *Uusi Nainen* 9/79: *Tehdas eläkkeellä*. Vrt. VH 24/2–3; VH 15/7.

322 Ericsson 1997, 98–99, 105.

323 Kalela 1981, 184–187, 195–199, Bergholm 2005, 21–23, 35, 55–60. Suomi poikkeaa säännöstä, jonka mukaan joukkosopimukset kehitettiin 1900-luvun alkupuolella Pohjoismaissa tärkeimmäksi instrumentiksi työnantajien ja -tekijöiden välisten suhteiden säätelyssä. Syyt tähän löytyvät mm. Suomen erilaisesta yhteiskuntatilanteesta, joka oli saanut alkunsa 1905. Työnantajien tavoitteet olivat kaikissa maissa kuitenkin samat: pitää ammattijärjestöt aisoissa ja itse säädellä säännöt ja ehdot mahdollisimman pitkälle työpaikoilla. Talvisota muutti asenteita, mutta Carl-Axel Nilssonin mukaan myös työntekijäjärjestöt muodostuivat riittävän vahvoiksi neuvottelukumppaneiksi vasta vähitellen. Nilsson 1997, 37–40 ja passim.

324 Kalela 1981, 202–204, 217–220; VH 16/1. Suojeluskunnat lakkautettiin ”fasistisena järjestönä”, mutta reaalipolitiikalle merkittävämpää lienee ollut, että sodan hävinneeseen maahan ei jää

Myös Verlassa työväki järjestäytyi ammattiliittoon neljännesvuosisadan tauon jälkeen uudelleen jatkosodan päätyttyä. Suomen Paperiteollisuuden Liitto ry:n osasto n:o 55 Verla toivotettiin tervetulleeksi liittoon tammikuun alussa 1945.³²⁵ Osastosta tuli hallitsija alueellaan. Liittoon raportoitiin 1947, että Verlan osaston toimialueella kaikki järjestäytyneet työläiset kuuluivat Paperiin.³²⁶ Järjestäytymisaste Verlassa olikin hyvin korkea etenkin osaston perustamisvaiheessa, jos se laskeaan yksinkertaisesti jäsenmäärän suhteena tehtaan työntekijämäärään: jopa yli 80 prosenttia. Toki mukana saattoi olla myös muita kuin tehtaan palkkalistoilla olevia henkilöitä ja tilastointitapa vaikuttaa asiaan. Joka tapauksessa ammattiyhdistystoiminta näyttää olleen kaivattu elementti tehdasyhdyskunnassa. Järjestäytymisaste pysyi korkeana myös myöhemmin, eikä ammattiyhdistysliikkeestä luopumista tapahtunut ainakaan 1950-luvun puoliväliin mennessä, vaikka osaston jäsenmäärä pienenikin tehtaan lakkauttamisprosessin myötä.³²⁷ Osasto toimi aina vuoteen 1965 asti, jolloin tehdas oli jo lakkautettu.³²⁸

Taulukko 21. Verlan puuhiomon ja pahvitehtaan ammattiosaston jäsenet 1945–1956.

	1945	1946	1947	1948	1949	1950
jäseniä	88	115	119	113	108	117
tehtaalla (ei toimihlöt)	101	134	145	145	144	144
aste (%)	87	86	82	78	75	81
	1951	1952	1953	1954	1955	1956
jäseniä	115	109	80	63	50	40
tehtaalla (ei toimihlöt)	148	136	97	88	69	56
aste (%)	78	80	82	72	72	71

Lähde: Osaston jäsenmäärät ks. Oksanen 1957, 384. Verlan työntekijämäärät ks. liite 3. Osasto jatkoi toimintaansa kyllä tehtaan lakkauttamiseen asti, mutta tiedot myöhemmiltä vuosilta puuttuvat.

Ammattiyhdistysliikkeen jäsenmäärät kasvoivat 1940-luvulla kaikkialla maassa. Kun järjestäytymisaste oli Tapio Bergholmin mukaan 1930-luvun lopulla ollut yleensä vain 10 prosentin luokkaa, se nousi 1947 lähes 47 prosenttiin, mikä on silti edelleen huomattavasti alhaisempi kuin Verlassa. SAK:ssa oli tuolloin jäseniä yhteensä yli 340 000, mihin päästiin seuraavan kerran uudelleen vasta 1960-luvun lopulla.³²⁹ Myös Paperiteollisuuden työntekijäin liitto moninkertaisti jäsenistönsä mää-

maanpuolustusorganisaatiota, joka voisi helposti ryhtyä menestyksekkääseen sissisotaan miehittäjää vastaan. Suojeluskuntien lakkauttamisesta katso enemmän esim. Rumpunen 1996, 48 ja passim.

325 PL kirjeenvaihto Da 82/1945:kirje 2.1.1945.

326 PL kirjeenvaihto kansio 105: kirje 20.2.1947.

327 WA Bokf Bokslut Gp:2, vuosikertomukset 1952, 1953.

328 Vuodelta 1965 löytyvät osaston viimeiset kirjeet. Liitolta kysytään neuvoa, kun osastolta loppuvat jäsenet ja tehdas on lopetettu ”ainaiseksi”. PL Kirjeenvaihto Ea 338: kirje 28.1.1965.

329 Bergholm 2005, 111–114.

rän nopeasti: 1944 jäseniä oli vielä alle 5 000, mutta seuraavana vuonna jo liki 15 000.³³⁰

Yleensä verlalaiset tuntuvat olleen oikein tyytyväisiä uuden osastonsa toimintaan, mikä käy ilmi esimerkiksi liitolle 1945 lähetetystä kirjeestä, jossa kerrotaan yhden miehen eronneen osastosta. Mies ei kuulemma suostunut tulemaan lainkaan järkiinsä ja erää ”ei osastolaiset ovat tuumineet, että kyllä ne palkat nousevat ilman osastoakin kun vaan odottelee. Sellainen mielipide varmaankin on tämän eronneen miehenkin vallannut. Yleensä kansa tuntuu olevan erittäin tyytyväinen osastoon sen aikaansaannosten johdosta. Eikä suotta, sillä ollaanhan Werlassakin vihdoinkin päästy toimeentulossa muun maailman tasolle.”³³¹ Olennaista oli siis työehtosopimusten takaama tasavertaisuus muiden maan tehdastyöntekijöiden kanssa.

Vaikka työolojen suhteen ei oltu passiivisia ennen ammattiosaston perustamista, sisarukset Laila Leivo ja Aune Heinonen muistelevat osaston toimintaa tyytyväisenä vielä 1980-luvun puolivälin lehtijutussa. Ammattiyhdistyksen ansiota kuulemma oli ”ettei tehtaan johto voinut mielivaltaisesti naisia juoksuttaa”. Artikkelissa kerrotaan myös kahdesta ristiriitatapauksesta, jotka ilmeisesti sijoittuvat aikaan jo ennen ammattiyhdistystä, mutta tyytyväisyyttä aiheutti, kun osaston perustamisen jälkeen asiat siirtyivät kollektiivitasolle:

- No joskushan pientä vastahankaa oli työasioissa. Yrittivät lisätä rässiä, et aina enemmän olis pitänyt kuivata samalla lämmityksellä. Eikä palkkaa nostettu.
- Agronomi Breitenstein sano, että hyväntahtosest nostetaan palkkaa yks markka ja tuli sit vielä siint rähjäämään, nii myö tehtiin pientä lakkoo eikä tultu töihi...
- No asiat taas parantu... mistä ne kaheksantoistakii varista ottivat yhtä aikaa. [...]
- Richterkii meittii ajo kerran takaa ku Voikkaalt se Lönnegren yritti [...] Ois meitit pantu koska tahansa työhö ku kuivaamo oli toiminnas... Että sillon ku se kuivaa sillon heti sisään, ol yö tai päivä... Eihän ny semmost lakii enää kai okkaan... Siint myö hikeennyttiin, täytyhän olla reilu kuivuuaika.
- Mut sitten ku ammattiosasto tuli, ei tarvinnut yksityisesti tehdä mitään. Asiat parani [...]³³²

Osasto tuntuu toimineen heti sodan jälkeen varsin aktiivisesti ajaessaan jäsentensä etuja – ja niitä oli monenlaisia, sillä osastoon kuuluivat varsinaisten tuotantolinjalaisten lisäksi mm. tehtaan autonkuljettajat ja kirvesmiehet. Niinpä liiton puoleen jouduttiin kääntymään milloin minkäkinlaisessa asiassa. Suurimpia huolia paikkakunnalla tuntuu olleen kalleusluokan määrittely, josta myös ansiot olivat riippuvaisia. Tehtaan kotipaikan Jaalan mukaan määrätty kalleusluokka oli Verlassa IV, vaikka joen toisella rannalla Valkealan puolella työskentelevät lastaajat saivat palkkaa jo III luokan mukaan. Verlassa oltiin sitä mieltä, että asialle pitäisi tehdä jotain, sillä puolet tehtaalaisista asui kuitenkin Valkealan puolella, elämä oli kallista ja

330 Oksanen 1957, 385.

331 PL kirjeenvaihto Ea 86/1945: kirje 6.5.1945. Tyytyväisyydestä ks. myös esim. VH 13/2.

332 *Kuusankosken Sanomat* 2.7.1985: *Laila oli Varis: Heinosen sisarukset ja vanha Verla*.

”olis toivottavaa että päästäis vihdoinkin pois IV kalleusryhmästä jossa ei enää paljon muita paikkakuntia olekaan.” Hakemus kuitenkin hylättiin.³³³

Liiton jäsenyydessä verlalaisille tuntuu olleen tärkeää saada työntekijöiden kanalta luotettavaa tai riippumatonta tietoa tapahtumista. Aiemmin tällaista mahdollisuutta ei välttämättä ollut. Liitto oli kanava, jonka kautta voitiin ainakin periaatteessa suhteuttaa omien epäluulojen aiheellisuus tai aiheettomuus, eikä asioita tarvinnut ihmetellä yksin sivustakäsin. Vaikka 1950-luvun kirjeenvaihto liiton kanssa on jo hyvin asiallista ja rauhasan sävyistä, iti ammattiosaston toiminnan alkuvaiheessa ennakkoluuloisuus herroja ja heidän toimintaansa kohtaan. Kun keväällä 1945 näytti siltä, että tehdas on pistettävä seisomaan ja työläisiä irtisanottava pysähtyneen markkinatilanteen tähden, sillä kaikki varastot olivat tupaten täynnä, kirjoitettiin osastosta liittoon ja kysyttiin, onko muualla ollut samanlaisia ongelmia vai ”mahtaako moiset toimenpiteet olla näiden meidän herrojen keksintöjä.” Samalla arveltiin tämän ehkä olevan vain tapa kuristaa uusi ammattiosasto kuoliaaksi, kun se oli saanut palkatkin ajan tasalle. Aiemmin tšekäläinen johto kuulemma maksoi, mitä katsoi sopivaksi, mikä oli kirjoittajan mielestä selvästi vähemmän kuin muualla.³³⁴

Tilanne ratkesi kun tehdas sai tehtäväkseen valmistaa kuivaa hiokemassaa, jota toimitettiin Neuvostoliittoon sotakorvauksina. Työttömiksi jääneille kiillottajille ja lajittelijoille luvattiin hätäaputoita konttorista. Osastossa kuitenkin ”tiedettiin”, että näin olisi voitu jo aiemmin päättää toimia, mutta tällaisen tuotannon kannattavuus oli kuulemma huono, eikä siihen siksi ollut aiemmin ryhdytty, sillä ”eihän työnantaja teettäisi mitään mistä se arvelee että ei tule miljoonia omaan pussiin.”³³⁵ Näin kirjeenvaihdosta liittoon tuli osaston aktiiveille yksi kenties pitkään patoutuneiden tunteiden purkamiskanava. Samalla voitiin luodata omien ajatusten paikkansapitävyyttä.

Suomen Paperiteollisuuden Liitto ry:n osasto n:o 55 Verlan toiminnasta on ikävä kyllä varsin vähän dokumentteja löydettävissä. Käytännössä ammattiosaston herättäminen tarkoitti kuitenkin työväenkollektiivin hyväksymistä tehdastasolla ja tehdasyhdyskunnan rajat ylittävän palkkatyöläisyhteisyyden olemassaolon hyväksymistä kansallisella tasolla. ”Ulkopuolinen” taho, liitto, puuttui tehdasyhdyskunnan työsuhteisiin ja tehtaalle nimitettiin luottamusmies, joka sai tuon ulkopuolisen tahon sekä tehtaan omien työntekijöiden tuen taakseen neuvotteluissa työnantajan edustajan kanssa. Työehto- ja palkkasopimukset toivat Verlan tehtaan työ-sopimukset ja -olot valtakunnallisen sääntelyn piiriin, jolloin työnantajapolitiikkaan puututtiin ulkopuolelta laajemmin ja yksityiskohtaisemmin kuin koskaan aiemmin.

Sopimukset eivät olleet vain paperia, vaan kertoivat työntekijäin kollektiivin tulosta mukaan työehtojen määrittelyyn ja työnantajan ajattelutavan merkittävästä muutoksesta. Mahdolliset riitatapaukset voitiin selvittää ylemmällä tasolla ja työn-

333 Kalleusluokasta ks. PL Kirjeenvaihto kansiot 128/1949: kirje 6.5.1949; 116/1948: kirje 22.4.1948; Ea 94/1946: kirje 2.4.1949. Edunvalvontaa yleensä ks. esim. PL Kirjeenvaihto kansio 94/1946: kirje 8.2.1946 ja kansio 105: kirje 18.11.1947.

334 PL Kirjeenvaihto Ea 86 /1945: kirje 12.4.1945.

335 PL Kirjeenvaihto Da 82/1945: kirje 26.4.1945 ja Ea 86/1945: kirje 29.4.1945.

tekijät saivat roolin, jossa heille ei enää yksipuolisesti ”myönnetty” asioita, vaan he saattoivat myös vaatia ja neuvotella muutenkin kuin äänestämällä jaloillaan. Suhteesta työnantajan ja työntekijän välillä tuli näin virallisella tasolla tasa-arvoisempi, yhteisyydestä tasapuolisempi ja vähemmän hierarkkinen. Vaikka tehdas- ja yhtiöyhteisyys eivät missään tapauksessa lakanneet olemasta, astui henkilökohtaisen yhtiö–työntekijä -suhteen rinnalle yhtiö–työntekijäkollektiivi -suhde. Verlalainen työväestö järjestäytyi kuitenkin myös muilla tavoilla.

TYÖVÄEN POLIITTINEN JÄRJESTÄYTYMINEN

Ammatillinen järjestäytyminen oli tiiviisti sidoksissa työhön ja tehtaaseen, mutta myös poliittinen järjestäytyminen tapahtui Verlan tehdasyhdyskunnassa uudelleen 1940-luvulla vahvistaen työväenyhteisyyttä, mutta toisaalta jakaen sitä kahtia. Ensin järjestäytyi punaisempi vasemmisto, jonka toiminnan kommunistilait olivat aiemmin kieltäneet. Tarve järjestäytymiseen koettiin sen verran tärkeäksi, että uuteen tilanteeseen reagoitiin verrattain nopeasti ja yhdistysrekisteriin tehtiin ilmoitus Verlan demokraattisesta yhdistyksestä (SKDL) tammikuussa 1946. Yhdistyksestä on säilynyt hyvin niukalti tietoja, mutta vuosikokoukseen vuotta myöhemmin tammikuussa 1947 osallistui 21 jäsentä. Puheenjohtajaksi valittiin puutarhatyömies Lauri Harjula ja sihteeriksi työmies (kirvesmies) Kaarlo Kaivola. Yhdistyksen luottamushenkilöiksi valittiin niin tehtaalaisia kuin muitakin lähiseudun asukkaita, kaikki miespuolisia.³³⁶ Elina Kataisen mukaan SKDL:n paikallisosastoissa naiset jäivätkin toiminnasta sodan jälkeen syrjään, vaikka kansandemokraattisessa liikkeessä oli alkuun erikoispiirteinä vahva naisten osuus liikkeen johdossa.³³⁷

Vaikka SKDL:oon järjestäytyminen oli 1940-luvun loppupuolella luvallista ja jokseenkin hyväksyttyäkin, liittyi aatteellisuuteen vielä 1950-luvun vaihteessa tiettyjä kipupisteitä. Muistitiedon mukaan eräs kansandemokraatti pelkäsi aatteensa takia menettävänsä asemansa Verlan tehtaalla. Toisessa perheessä taas säilytettiin ”Kärsimysten teiltä” (kirja vuoden 1918 punaisista uhreista) ja ”Venäjä kuvina” -kirjoja piilossa lipaston laatikossa.³³⁸

Myös sosialidemokraattisen toiminnan puolella pelkkä nuoriso-osasto koettiin riittämättömäksi viimeistään kansandemokraattien järjestäytymisen jälkeen ja varsinainen sosialidemokraattinen työväenyhdistys perustettiin 1940-luvun lopulla. Mielenkiintoista on, että nykyperspektiivistä katsoen katkos ty-toiminnassa on

336 VNK yhdistysrekisteristä poistetut yhdistykset n:o 39537 Verlan demokraattinen yhdistys.

Ilmoitus yhdistysrekisteriin 25.1.1946 ja lyhennysote vuosikokouksen pöytäkirjasta 26.1.1947.

Muiksi jäseniksi yhdistyksen hallitukseen valittiin jalkinetyöläinen (prässimies) Erkki Stenberg, postinkuljettaja (mahd. kuoriija?) Eelis Lehtinen, tonttitilallinen (lämmittäjä) Uuno Ahvenisto ja tilallisen poika Lauri Olavi Lehtinen. Varalle talollisen poika Väinö Severi Heikkilä ja tilallinen (hioja) Kalle Rafael Stenberg. Suluisia olevat ammattinimikkeet tehtaan työntekijöiden luettelosta WA Pers Bc:1 Förteckning över Werla Träsliperi & Pappfabriks arbetare per 31.3.1949.

337 Katainen 1994, 59–62. Selityksiä tilanteelle löytyy mm. 1920- ja 1930-lukujen aatemaailmasta ja käytännöistä, joissa periaatteena oli yhdenvertaisuus, sekä mieshukka, kun monet miehistä olivat kuolleet jo 1918 yhteydessä tai olleet vankiloissa, jolloin käytännön toiminnan pyörittäminen jäi paljolti naisten varaan.

338 VH 26/2.

monilta kyläläisiltä jo päässyt unohtumaan – 1920- ja 1930-luvulla toiminut nuoriso-osasto samastetaan usein varsinaiseen työväenyhdistykseen.³³⁹ Katkos oli 1940-luvun toimijoille kuitenkin tunnettu tosiasia, mikä käy ilmi esimerkiksi yhdistyksen perustavan kokouksen pöytäkirjasta joulukuulta 1948. Kokouksen puheenjohtaja Vilho Mäkinen lausui kiitoksensa kaikille osanottajille ja ”julkatoi toivomuksen, että nyt perustettu työväenyhdistys jatkaisi sitä toimintaa joka jo oli aikaisemmin paikkakunnalla vireillä, mutta joka kaikille tunnetuista syistä katkesi.”³⁴⁰

”Kaikille tunnetuilla syillä” viitattiin mitä ilmeisimmin vuoden 1918 tapahtumiin, jotka tuohon aikaan olivat vielä miltei lähihistoriaa. Punaisena tunnetussa Karkkilassa loi sisällissota Kimmo Rentolan mukaan ”punaorpojen sukupolven”, josta tuli paikkakunnan kommunistien kova ydin. Samalla paikkakunnan suhteellinen eristyneisyys sekä sen asujaimiston ja ruukin pysyvyys loivat edellytyksiä kannatuksen pysyvyydelle.³⁴¹ Verlassa vahvin työväenyhdistys oli sosialidemokraattinen yhdistys, mutta muilta osin yhtymäkohtia löytyy. Ainakin puolella perustavan kokouksen jäsenistä oli omakohtaisia muistoja sisällissodasta, ja loputkin heistä olivat syntyneet melko pian sodan jälkeen kahtiajakautuneeseen yhteiskuntaan.³⁴² Yhteys sisällissotaa edeltävään yhdistykseen oli siis olemassa. Välittäjänä 1910-luvun ja 1940-luvun lopun välillä toimi työläisnuoriso-osasto.³⁴³

Paitsi tavallisia kokouksia, suunnitteli sos. dem. yhdistys myös tansseja ja näytelmätoimintaa. Ensimmäisenä toimintavuonna pidettiin seitsemät iltamat, mutta määrä väheni jo 1950-luvun alkupuolella enää kolmeen, ja lopulta yhteen vuodessa, kunnes iltamatoiminta päättyi kokonaan. Ylipäänsä puoluepolitiikan ulkopuolelle viittaava toiminta väheni yhdistyksessä vuosien mittaan.³⁴⁴ Yhdistyksen ensimmäiseksi puheenjohtajaksi valittiin Martti Kajander, sihteeriksi Antti Hälikkä ja rahastonhoitajaksi (sorvari) Aksel Forsman. Hallitukseen valittiin yksi nainen, (lajittelija) Laura Ukko ja myös yksi varajäsenistä oli naispuolinen eli Verlan ensimmäisen työväenyhdistyksen ja nuoriso-osaston naisia hallintoon osallistava perinne jatkui, joskin melko minimaalisessa muodossa.³⁴⁵

339 Esim. VH 13/2; VH 22/14.

340 VESOS ptk 12.12.1948; ks. myös TKU TYKL KTL 842/13.

341 Rentola 1999, 126–127.

342 Yhdistyksen jäsenistön ikäjakaumasta saa melko hyvän käsityksen ensimmäisen kokouksen pöytäkirjasta, johon on kirjattu syntymäaikoineen 37 kokouksessa yhdistyksen jäseneksi hyväksytyt nimet. Luettelosta käy ilmi yhdistyksen olleen eri ikäluokat hyvin läpäisevä: 1890-luvulla syntyneitä kirjattiin jäseniksi 7 henkeä, 1900-luvun ensimmäisen vuosikymmenen lapsia 10, 1910-lukulaisia samoin 10, 1920-lukulaisia 7 ja yksi vuonna 1930 syntynyt, siis juuri 18-vuotias jäsen. VESOS ptk 10.1.1949.

343 Uusi yhdistys oli 1920–1930-luvuilla toimineen työläisnuoriso-osaston jatke myös siinä mielessä, että sen perustamiseen tarvittava pääoma saatiin nuoriso-osastolta, ja 1955 loputkin nuoriso-osaston omaisuudesta, kuten entisen tanssilavan tontti, siirrettiin työväenyhdistykselle. Oletettavasti nuoriso-osasto lakkasikin toimimasta käytännössä varsinaisen ty:n perustamisen myötä, sillä jäsenistö molemmilla oli pitkälle sama. VESOS ptk 12.12.1948; TA 329.5 HB 10 Kymen läänin sos. dem piiri 1941–1966. Lakkautetut ja eronneet yhdistykset: Werlan sos.-dem. Työläisnuoriso-osasto ry. ptk 27.2.1955.

344 TA 329.5 Kymen läänin sos. dem. piiri/tilastotietoja vuosilta 1949–1959; VESOS ptk 12.12.1948, 21.10.1949 ja passim.

345 VESOS ptk 12.12.1948. Muiksi jäseniksi johtokuntaan valittiin (lajittelija) Laura Ukko, (korjauspajan työmies) Väinö Lautamatti ja (korjauspajan työmies) Unto Laiho. Varajäseniksi (rasvaaja) Toivo Niemi, (lajittelija) Elli Laine, (korjauspajan työmies) Eino Volanen ja (kirvesmies) Veikko

Tilanne Verlan työväenyhdistyksessä vastaakin nk. yhden naisen kiintiö -politiikkaa, joka oli käytössä sosialidemokraattisessa liikkeessä pitkälle 1960-luvulle. Niin aktiivit kuin rivijäsen naisetkin hyväksyivät miesten johtoaseman osin kulttuuristen ja uskonnollisten tekijöiden takia, mutta Maria Lähteenmäen mukaan myös lainsäädäntöön pitkään sisältyneen edusmiehisyyden periaatteen takia. Vuoden 1929 avioliittolakiin asti naimisissa olevat naiset olivat miehensä edusmiehisyyden alaisia, vaikka naimattomien naisten itsenäistäminen oli alkanut jo 1864.³⁴⁶ Toisaalta yhdistysaktiivisuuteen liittyi perheen rahan- ja ajankäyttö: yhden jäsenmaksun maksaminen riitti perheelle ja jonkun oli kannettava vastuu kodista ja perheenjäsenten huoltamisesta. Jos perheessä oli lapsia, oli molempien vanhempien vaikeampi osallistua aktiivisesti yhdistystoimintaan.³⁴⁷

Vapaa-ajan toiminnan vähenemiseen Verlan työväenyhdistyksen piirissä vaikutti luultavasti Werlan Kirin vahva asema yhdyskunnassa – kovin monelle vapaa-ajan organisaatiolle ei yksinkertaisesti riittänyt toimijoita ja osanottajia. Kuitenkin samantapaista kehitystä oli nähtävissä myös muissa työväenyhdistyksissä. Esimerkiksi Marja Rantala on todennut, että ylhäältä tulevan vaikutuksen osuus kasvoi kokousten muuttuessa kärjistetyksi sanottuna ”kiertokirjeiden lukuhetkiksi”.³⁴⁸ Risto Alapuro taas toteaa työväenyhdistysten ja -talojen ympärille kerääntyneen yhteisön kadonneen Huittisissa, kun itse yhdistykset muuttuivat asemiltaan puolueosastoiksi, ja Pauli Kettunen toteaa työn ulkopuolisen työläiskollektiivisuuden ohentuneen 1950-luvulla. Leiri-ideologia menetti merkitystään ja uusia toimintamuotoja integroivaa voimaa ei löytynyt.³⁴⁹

Verlan sosialidemokraattiseen työväenyhdistykseen kuului sen ensimmäisenä toimintavuonna varsinaisina jäseninä 25 miestä ja 11 naista eli yhteensä 36 henkeä. Jäsenmäärä pieneni tehtaan lakkauttamisprosessin myötä niin, että 1960-luvun puolivälissä sitä piti yllä yhdeksän miestä ja kolme naista.³⁵⁰ Ammattitautaltaan he olivat miltei kaikki teollisuustyöläisiä, mutta ensimmäisinä vuosina poikkeamia oli enemmän: 1950 joukossa oli kahdeksan ”perheenjäsentä” ja jopa yhdeksän jäsenen ilmoitettiin olevan ammatiltaan jotain muuta teollisuustyöväkeä, mikä saattaa

Rinne. VESOS ptk 12.12.1948. Suluissa olevat ammattinimikkeet tehtaan työntekijöiden

luettelosta WA Pers Bc:1 Förteckning över Werla Träsliperi & Pappfabriks arbetare per 31.3.1949.

346 Lähteenmäki 2000, 18–19, 169, 170–171, 280.

347 Katainen 1994, 76–78; Lähteenmäki 2000, 170–171.

348 Rantala 1998, 24.

349 Kettunen 1986, 491–493; Alapuro 1995, 254–255.

350 TA 329.5 Kymen läänin sos. dem. piiri/tilastotietoja K3 (vuoteen 1959); TA 329.5 Kymen läänin sos. dem. piiri. Jäsenmaksutilityslistoja 1960–1965 B7, B9, B11–12, B14–15. Vuoden 1965 tiedot Jaalan ty -nimellä, mutta jäsenistö oli täsmälleen sama kuin edellisenäkin vuotena. Taulukko yhdistyksen jäsenmäärän kehityksestä 1949–1965 liitteessä 8.

Työvoiman vähentäminen tehtaalla vaikutti työväenyhdistyksen jäsenmäärään samoin kuin se oli näkynyt ammattiosaston jäsenistössä. Vuosina 1953–1955 yhdistys menetti kolmanneksen jäsenistään. Suuri osa Verlan tehtaalla lopettaneista työntekijöistä siirtyi töihin Kymen Oy:n Kuusankosken ja Voikkaan tehtaille, jonne järjestettiin Verlasta kulkemaan työläisbussi aamuin illoin. Loppuvaiheen uskollinen jäsenistö säilyi kuitenkin vuosi vuodelta samana, eikä yhdistykseen tullut uusia jäseniä edes 1965, kun se muutettiin nimeltään Jaalan sosialidemokraattiseksi yhdistykseksi. TA 329.5 Kymen läänin sos. dem. piiri. Jäsenmaksutilityslistoja 1964 (B14) ja 1965 (B15); VESOS ptk 21.3.1965; työläisbussista ks. esim. VH 3/6.

kyllä viitata myös tehtaan ammattimiehiin.³⁵¹ Sosialidemokraattinen yhdistys oli ilmeisesti avoin tehdasyhdyskunnan ja lähiseudun asukkaille samoin kuin kansandemokraattinenkin.

Vaikka kahden vasemmistopuolueen välinen taisto oli Suomessa usein ankaraa, tunnettiin pienellä paikkakunnalla ihmisten vakaumukset usein entuudestaan, joten suurta taistelua äänestäjistä ei Verlassa muistitiedon mukaan käyty. Esimerkiksi 1950 ennen vaaleja keskusteltiin sosialidemokraattien kokouksessa ”kommunistien solutusvaarasta”, mutta ei arveltu sen olevan haittana Verlan yhdistyksen toiminnalle.³⁵² Kansandemokraattisen yhdistyksen elinkaaresta minulla ei ole tarkkaa tietoa, mutta Verlan sos. dem. työväenyhdistys jatkaa toimintaansa vielä vuonna 2008 Jaalan sosialidemokraattisen työväenyhdistyksen nimellä.³⁵³

Yhdistystoiminnan aktiivisuuden aalto 1940-luvun Verlassa ei ole mitenkään ainutlaatuinen ilmiö. Sodan päättymisen ja vasemmiston poliittinen vapautuminen ruokkivat yhdistyselämää koko maassa. Valtakunnallisesti yhdistyksiä rekisteröitiin Suomessa huippumäärä 1946, mutta vielä vuodet 1947–1948 olivat hyvin voimakkaan järjestäytymisen aikaa. Suurin osa tuolloin perustetuista yhdistyksistä oli juuri poliittisia tai ammatillisia yhdistyksiä.³⁵⁴ Näkyvästä kuulumisesta työväenyhteisyyttä edustaviin virallisiin instituutioihin tuli yksinkertaisempaa ja hyväksytympää kuin aiemmin ja Verlassa toimittiin paikallisista erityispiirteistä huolimatta yhtenevästi ”ulkomaailman” kanssa. Yhteisyyttä, erillisyyttä, katkosta ja jatkuvuutta on löydettävissä myös yhdistystoiminnasta.

Työväen järjestäytyminen Verlassa uudelleen 1940-luvulla sekä poliittisesti että ammatillisesti oli monille yhdyskunnan jäsenille merkittävä asia, mikä käy ilmi esimerkiksi niihin liittyvästä sanankäytöstä. Ammatillisen järjestäytymisen rinnalla poliittinen järjestäytyminen mahdollisti työväenluokan aatteellisen yhteisyyden tunnustamisen, joka samalla vähensi tehdas- ja yhtiöyhteisyyden kaikkivoipaisuutta. Yhdistykseen kuulumisen oli väylä toteuttaa yhtiö- ja tehdasyhteisyyden lisäksi myös työväen(liike)yhteisyyttä yhdyskunnassa. Vasemmiston yhdistyksiä perustettiin paikkakunnalle kuitenkin kaksi, jolloin ne eivät ainoastaan yhdistäneet, vaan myös jakoivat työväkeä. Myös mies- ja ammattimiesvaltaisuus on huomiota herättävää yhdistysten hallinnossa.

UUDENLAISTA YHTEISTYÖTÄ TEHDASKOMITEOISSA³⁵⁵

Työntekijäkollektiivi ilmentyi toisen maailmansodan jälkeisillä tehtailla myös tuotantokomiteoissa ja työturvallisuuskomiteoissa, joita voi pitää esimerkkinä uudenaikaisesta tehdasyhteisyydestä. Tuotantokomiteoista säädettiin 1946 laki, joka tuli voimaan ensin määräaikaisena. Lain mukaan käytännössä yli 50 henkeä työllistä-

351 TA 329.5 Kymen läänin sos.dem. piiri/tilastotietoja K3. Verlan sos. dem. työväenyhdistyksen jäsenten ammattitausta 1949–1959 taulukkona liitteessä 8.

352 VH 13/2; VH 26/2; VESOS ptk 10.3.1950.

353 VESOS ptk:t passim.

354 Siisiäinen 2004, 361, 367, 370–371, 377–379.

355 Tämän luvun keskeistä sisältöä on julkaistu aiemmin artikkelissa Ahvenisto 2006.

vissä teollisuuslaitoksissa tuli perustaa tuotantokomitea neuvoa-antavaksi toimikunnaksi. Kohtalaisen suppeaan alaan viittaavasta nimestään huolimatta toimikunta käsitteli laajaa asioiden kirjoa: taloutta ja tuotantoa koskevien tiedotusten ja kysymysten lisäksi tehokkuuteen ja työkuuriin liittyviä asioita, varusteiden ja elintarvikkeiden saantia, ammatillista koulutusta ja sivistystä, vapaa-ajan viettoa, työturvallisuutta ja terveydellisiä oloja sekä viihtyisyyttä työpaikalla. Halutessaan komitea saattoi lain mukaan toimia myös ensimmäisen vaiheen sovittelijana työnantajan, toimihenkilöiden ja/tai työntekijöiden välillä mahdollisesti syntyvissä ristiriitakysymyksissä. Komiteaan kuului Verlan kokoisella tehtaallla kolme työnantajan edustajaa, kaksi toimihenkilöä ja viisi työntekijää, joista kaksi viimeksi mainittua edustajaryhmää valittiin vaaleilla.³⁵⁶ Vastaavia järjestelmiä luotiin toisen maailmansodan jälkeen myös esimerkiksi muissa Pohjoismaissa sekä Saksan liittotasavallassa.³⁵⁷

Yleensä tuotantokomiteoiden merkitystä Suomessa on pidetty vähäisenä esimerkiksi samaan aikaan vahvistuneen luottamusmiestutkimuksen ja työehtosopimusjärjestelmän rinnalla. Ilkka Turunen on perehtynyt tuotantokomitealain syntyvaiheisiin 1940-luvulla ja todennut sen toteutuneen alkuperäiseen suunnitelmaan verrattuna hyvin vesitettynä versiona. Puolueiden ja ay-liikkeen mielenkiinnon kohteet ja painopisteet siirtyivät hyvin pian muualle, kun komiteoiden toimivaltuudet jäivät vähäisiksi. Myös SAK:n ja STK:n tarinat käyvät läpi tuotantokomiteoiden syntyvaiheita, mutta toteavat niiden merkityksen jääneen lopulta vähäiseksi.³⁵⁸ Tuotantokomiteat ovat siis jääneet melko lailla aikansa muiden kehityskulkujen varjoon ja niitä on pidetty usein mielenkiintoisempina pikemmin lähdeaineiston tuottajina kuin itse tutkimuskohteina. Tutkimustietoa komiteoiden toiminnasta on kuitenkin saatavilla joiltakin tehtailta.³⁵⁹

Verlan puuhiomon ja pahvitehtaan tuotantokomitean (”TK”) järjestäytyessä ensimmäistä kertaa lokakuussa 1946 tilaisuus sai varsin juhlallisen merkityksen, kun komitean puheenjohtajaksi valittu työntekijäpuolen edustaja, rasvaaja Väinö Arkko ”viittasi niihin moniin ja varmasti myös arkaluontoisiin asioihin jotka TK saa käsiteltäväkseen, sekä toivoi että TK:n jäsenten kesken tulisi vallitsemaan molemminpuolinen luottamus ja hyvätahto koettaa ymmärtää toisiaan.”³⁶⁰ Heti seuraavassa kokouksessa tuotantokomitea käsitteli asioita urakkatöiden järjestämisestä tehdastyöläisten ulkorakennusten vuotaviin kattoihin sekä pahvin varastoisesta kumikenkiin ja kankaisiin asti. Komitean hyödyllisyyttä molemmille osapuolille korostettiin mm. tuotantokomitean ensimmäisessä jälkipolville säilyneessä vuosikertomuksessa 1948. Käsittely oli sujunut hyvin ja hyvässä yhteisymmärryksessä, mitkä ovat olleet tyypillisiä ilmauksia myös turkulaisten tuotantokomiteoiden ensimmäisissä vuosikertomuksissa.³⁶¹ Komitea saattoi siis saada paikallisesti hyvinkin

356 AsK 1946/470, laki tuotantokomiteoista § 1, 3, 4.

357 Wiiio 1971, 134–148. Ks. myös Kettunen 2002, 319, Bergholm 2005, 79.

358 Mansner 1984, 265–266; Turunen 1990, 204–206, 220 ja passim; Bergholm 2005, 88.

359 Esimerkiksi Varkauden ja Kaukopään tehtailta sekä Paraisten Kalkkivuoriosakeyhtiöstä ja Turusta. Haatanen ja Hikipää 1970; Tarvainen, Kääpä ja Holopainen 1982; Teräs 1995, 461–464; Kettunen 2002, 319–321. Ks. myös Kettunen 1994, 347–350 ja passim.

360 WA Pers TuTy Ca:1 tuko ptk 19.10.1946 § 3.

361 WA Pers TuTy Ca:1 tuko ptk 30.11.1946 ja vuosikertomus 1948. Tyytyväisyys Verlassa jatkuu 1950-luvun alkuun saakka. WA Pers TuTy tuko vuosikertomukset 1948–1951. Vrt. Teräs 1995, 462 (Turku).

lämpimän vastaanoton ja vaikuttaa nimenomaan eri henkilöstöryhmien välisiin suhteisiin sekä yritysten sosiaaliseen toimintaan.³⁶²

Tuotantokomiteoita koskeva kritiikki on keskittynyt niiden rooliin ainoastaan neuvoa-antavina eliminä, niiden rajoitettuihin valtuuksiin saada tietoa sekä niiden vaikuttamisen painopisteen siirtymiseen lain tavoitteeksi asettaman tuotannon kehittämisen sijasta sosiaalipuolen asioihin. Myös äänestysaktiivisuus tuotantokomitean jäsenten vaaleissa jäi usein heikoksi.³⁶³ Kuitenkin on esitetty, että tuotantokomiteat loivat myös mahdollisuuksia työnantajien ja työntekijöiden väliselle kanssakäymiselle tuotantolaitoksissa ja ilmensivät merkittäviä uusia tapoja tarkastella ja käsitellä työelämää.³⁶⁴

Tilannetta 1940-luvulla ei voidakaan arvioida myöhemmin tehtyjen kyselytutkimusten tai myöhemmin muotoutuneiden kantojen perusteella. Vaikka tuotantokomiteoita ei olisi alun alkaenkaan kaavailtu nimenomaan työorganisaation mullistajiksi, saatettiin niiden avulla kulkea kohti yhteiskunnallista muutosta.³⁶⁵ Tuotantokomitealain säätämisen aikaan vahvan SKDL:n suunnitelmissa tuotantokomiteat oli alun perin ajateltu kontrollielimiksi tehtaille matkalla kohti uudenlaista valtiota. Niille ehdotettiin valtuuksia puuttua miltei kaikkiin tuotantolaitoksen tärkeisiin päätöksiin tuotannon, palkkojen ja hintojen valvonnasta irtisanomisiin ja työvoiman pestaukseen asti. Myös SAK tuki tuotantokomiteoille laajempia valtuuksia kuin mitkä laissa toteutuivat, vaikka se pitikin työehtosopimuksia ja luottamusmiesjärjestelmää tärkeämpinä tavoitteina. Sosialidemokraatit taas halusivat liittää teollisen demokratian osaksi keskustelua suunnitelmataloudesta ja sosialismista. SKDL:n näkökulmasta laki vesittyi hallituksen ja eduskunnan käsittelyssä, mutta se hyväksyttiin, koska puolueella oli kiire saada edes jotakin näkyvää aikaan asiassa. Tulevaisuuden tilannearvio oli optimistinen ja sodan jälkeisessä tilanteessa tuotannon tehostamista ja turvaamista pidettiin ensisijaisena tavoitteena.³⁶⁶

Tuotantokomiteoihin työntekijäpuolella alun perin liitettyistä suurista toiveista kertoo myös SAK:n 1947 julkaisema kirjanen *Sosiaalinen huolto ja tuotantokomiteat*, jossa esimerkiksi todetaan komiteoiden tulleen perustetuksi vastoin työntekijäpuolen näkökantaa vain neuvoa-antaviksi elimiksi. Vaikka monet työntekijät kuulemma suhtautuivat komiteoihin pidättyvästi ja jopa kielteisesti peläten niiden muodostavan vain ”yhden piiskan lisää”, uskottiin vihkosessa, että ”kun tuotantokomiteat ja lähinnä niiden työläisjäsenet tarmolla puuttuvat kaikkiin sosiaalisiin epäkohtiin, joukot toteavat niiden ajavan todella työtätekevien asiaa [...]”.³⁶⁷ Vihkosessa esitelty sosiaalisen toiminnan sarka oli laaja ja sen perusteltiin kuuluvan kiinteästi tuotantokomiteoiden toimivaltaan, koska ihmistä voitiin pitää yhtenä

362 Ks. Teräs 1995, 462.

363 Turunen 1990, 218–222; Kettunen 1994, 311–350 ja passim; Teräs 1995, 461–464; Kettunen 2002, 320–321. Ks. myös Haatanen ja Hikipää 1970, 15; Haatanen ja Vähätalo 1971, passim; Wiio 1971, 126; Haatanen ja Vähätalo 1972, 23.

364 Teräs 1995, 462; Kettunen 2002, 320.

365 Ks. esim. Kettunen 1994, 348; Teräs 1995, 461; Bergholm 2005, 80.

366 Turunen 1990, 196, 201, 204–207, 211. SAK:n asennoitumisesta ks. myös Bergholm 2005, 77–81.

367 Salomaa 1947, 12, 24. Neuvoa-antavuus oli yksi työnantajien tärkeimmistä tavoitteista. Mansner 1984, 257–258.

tärkeänä tuotannontekijänä.³⁶⁸ Näin työntekijäpuoli sai tuotannon kehittämisajatuksen avulla ajettua läpi myös nimenomaan itselleen tärkeitä tavoitteita.

Työnantajat eivät omalta osaltaan odottaneet komiteoilta liikoja.³⁶⁹ Kuitenkin vastaavasti kuin työntekijäpuolella, kuvattiin ihmistä *Teollisuuden sosiaalinen toiminta* -kirjassa (1948) tuotannon tekijöistä tärkeimpänä, herkimpana ja eniten huomiota ja huolenpitoa vaativana. Komiteoille oltiinkin valmiita antamaan merkitystä nimenomaan sosiaalisen toiminnan asiantuntijana ja kehittäjänä. Sen sijaan työmarkkinajärjestöjen sopimusalaan ei komiteoissa pitänyt työnantajien mielestä missään tapauksessa puuttua.³⁷⁰ Tuotantokomiteoita perustettaessa kyse ei siis ollut työnantajia palvelevasta ”uudesta piiskasta”, vaan nimenomaan työntekijäpuolen tavoittelemasta uudistuksesta. Tilanteeseen on kuitenkin tutustuttava tarkemmin. Minkälaisen roolin ja merkityksen tuotantokomitea sai Verlassa ja mitä se tarkoitti paikkakunnan yhteisyydelle?

Verlan tuotantokomitea kohtaamispaikkana

Laki velvoitti järjestämään tuotantokomitean edustajien vaalit mikäli mahdollista työajan ulkopuolella ja siten, että kaikki äänestämään oikeutetut voivat osallistua niihin.³⁷¹ Ajankohdan lisäksi äänestysaktiivisuuden on voinut vaikuttaa kuitenkin olennaisesti esimerkiksi tiedottaminen ja tuotantokomitean merkityksestä kullakin tehtaalla muodostunut käsitys. Siten aktiivisuudessa eri tehtaitten välillä näyttää olleen huomattavia eroja. Verlan tehtaan tuotantokomitean vaaliasiakirjoja on säilynyt ikävä kyllä vain vähän, mutta tiedetään että joulukuussa 1946 järjestetyissä luottamusmiehen ja tuotantokomitean työntekijöiden edustajain vaalissa Verlassa kävi äänestämässä 89 tehtaalaista, mikä on 66 % vuoden keskimääräisestä työntekijämäärästä ja huomattavan korkea prosenttiosuus. Muualla äänestysaktiivisuus saattoi jäädä vastaavissa vaaleissa jopa alle 20 prosenttiin.³⁷² Verlan työntekijäpiireissä kohdistettiin tuotantokomiteaan siis odotuksia ainakin sen alkutaipaleella. Komitea asetettiin siellä lähtökohtaisesti luottamusmiesinstituution rinnalle niputamalla niiden vaalit samaan tilanteeseen, mikä luultavasti vaikutti myös äänestysaktiivisuuteen.

Verlan tuotantokomitean pöytäkirjat luovat vaikutelman kuin pitkään vaivanut yhteisen foorumin puute olisi nyt vihdoinkin tullut ratkaistuksi. Ilmoille purkautui erilaisia toivomuksia, ehdotuksia ja keskusteluita. Yhteistyö ja keskustelun

368 Salomaa 1947, 12 ja passim.

369 Mansner 1984, 254.

370 Kaitila 1948, 16; Valavaara 1948, 306–312.

371 AsK 1946/573, Valtioneuvoston päätös tuotantokomiteoista § 6.

372 WA Pers TuTy Ca:1 ptk Verlan tuotantokomitean työntekijöiden edustajain vaalista 27.12.1946.

Työntekijämäärät ks. liite 3. Esimerkiksi Paraisten Kalkkivuoriosakeyhtiön tuotantokomitean vaaleista tiedetään, että äänestysaktiivisuus Paraisilla oli heikko – 1946 vain joka kuudes työntekijä vaivautui äänestämään ja 1950-luvullakin vain 18–27 %. Toimihenkilöistä äänesti 1946 yli 60 %, mutta myöhemmin heistäkin vain 17–29 %. Lappeenrannan yksikössä osallistuminen oli selvästi vilkkaampaa: 1950-luvun alkupuolella äänesti 49–56 % työläisistä ja yli 90 % toimihenkilöistä, mutta saman vuosikymmenen loppupuolella enää 29–37 % työntekijöistä. Kettunen 2002, 320. Kaukopään paperitehtaalla Imatralla äänesti 1947–1959 vastaavasti 19–37 % työntekijöistä ja toimihenkilöistä 50–79 % vuosina 1949–1959. Haatanen ja Hikipää 1970, 15.

mahdollisuus koettiin tärkeänä, mutta samalla vastapuoleen suhtauduttiin puolin ja toisin varoen. Ensimmäisen kokouksen huolekkaiden ja juhlallisten sanankään- teiden tyyli jatkui myös myöhemmin. Työntekijöiden luovuttaessa puheenjohta- juuden työnantajan edustajalle vuoden 1947 alussa pöytäkirjassa kerrotaan, kuinka Arkko tähdensi ”vielä kuinka tärkeää osaa yhteisymmärrys näyttölee TK:n jäsenten keskuudessa”, mihin tehtaan paikallisjohtaja Bruno Breitenstein vastasi kiittäen luottamuksesta ja viitaten edeltäjänsä vastaavaan äänensävyyn ”niihin moniin arkaluontoisiin asioihin, jotka tulevat TK:n käsiteltäväksi, toivoen samalla että luottamuksellinen suhde ja toisen ymmärtäminen tulisi vallitsemaan TK:n toimin- nassa”. Hyvästä yhteistyöstä kiittelemistä jatkettiin sitten 1950-luvun alun lyhyestä shokkikatkoksesta huolimatta 1960-luvulle asti.³⁷³

Sekä työnantajan että työntekijöitten edustajien keskuudessa näyttää siis aina- kin kokouksen sihteerin mukaan vallinneen yhteisymmärrys käsiteltävien asioiden mahdollisesta ”arkaluontoisuudesta”. Mitä sitten olivat nämä asiat? Kokouksissa käsitellyt asiat olivat juuri niitä, joita komitean lain mukaan tulikin käsitellä: työ- olosuhteita koskevia parannusehdotuksia, työturvallisuutta, yksittäisiä tuotanto- vaiheita, urheilumahdollisuuksia, työllisyystilannetta, polttopuun myyntiä jne. koskevia asioita. Etenkin tuotantokomitean alkutaipaleella sen kokouksissa käsitel- tiin huomattavan paljon sosiaalitoiminnan alaan kuuluvia asioita, mutta myös kiinteämmin tuotantoon liittyviä kysymyksiä. Heti perustamiskokouksen jälkeen seuraavassa kokouksessa, jossa käytännön työskentely alkoi, puhuttiin urakka- töiden järjestämisen lisäksi mm. ulkorakennusten vuotavista katoista, työläisten saunojen korjaamisesta, kaivon tarpeesta Lotinanpellon kasarmille, työvaatteiden ja jalkineitten hankkimisesta työntekijöille sekä työpukujen hinnoista, viltin jaka- misesta jouluksi sekä uuden pahvimakasiinin tarpeesta Selänpäähän.³⁷⁴ Kyse oli usein arkipäivän politiikasta³⁷⁵, asioista, jotka olivat tärkeitä nimenomaan työnte- kijöiden jokapäiväisessä elämässä ja joiden käsittelyssä myös SAK ja työnantajat näkivät tuotantokomitean suurimmat mahdollisuudet. Myös muilta tehtailta saa- tavien tietojen mukaan tuotantokomiteoissa käsiteltyjen aiheiden kirjo oli jopa suurempi kuin vain lain perusteella olisi voinut odottaa.³⁷⁶

373 WA Pers Tuty Ca:1 tuko ptk 11.1.1947 § 3, yleisesti ptk:t 1949–1963 sekä vuosikertomukset 1948–1963. Keskinäiseen kanssakäymiseen kiinnitettiin huomiota laajemminkin. Myös esimerkiksi Paperiteollisuuden työehtosopimuksessa 1949 kehoitettiin erikseen päällystöä, työnjohtoa ja työntekijöitä osoittamaan toisilleen ”arvonantoa ja humanisuutta” keskinäisessä kanssakäymisessään. AyA Paperiteollisuuden TES n: 4, § 18.

374 WA Pers Tuty Ca:1 tuko ptk 30.11.1946. Myöhemmin keskustelua käytiin ja tietoja saatiin esimerkiksi eläkkeistä ja huomattavassa määrin asuinolosuhteista, vaikka vuoden 1946 laki oikeastaan rajoittui terveydellisiin oloihin ja viihtyvyyteen työpaikalla. Kolme vuotta myöhemmin pysyväksi tehdyssä tuotantokomitealaisa mainittiinkin erikseen myös asunnot osana komitean toimialaa. WA Pers TuTy tuko ptk:t 1946–1952; AsK 1949/843 ja 1946/470 Laki tuotantokomiteoista § 3.

375 Arkipäivän politiikan käsitteestä ks. Lüdtke 1993, 67–68; Lüdtke 1993b, 147–148.

376 Esimerkiksi A. Ahlströmin Varkauden tehtaiden tuotantokomitean historiikissa todetaan ainakin osan työntekijöistä olleen jo alusta asti tyytymättömiä tuotantokomitealakiin, mutta toisaalta komi- teassa kerrotaan käsitellyn lähes kaikkia työelämän asioita jopa laajemmin kuin laki olisi edellyttänyt. Huhtamäki-yhtymässä tuotantokomiteat kokoontuivat samoin vilkkaammin kuin laki olisi velvoit- tanut ja niiden toimintaa kehitettiin vapaaehtoisesti, vaikka liikkeenjohto kokikin ne ulkopuolisena interventiona työsuhteisiin, eivätkä ne syrjäyttäneet aiempia yhteistyömuotoja. Myös Paraisten yhtiön tuotantokomiteoissa käsitelty aihepiiri oli laaja etenkin komiteatoiminnan alkuvuosina. Tarvainen, Käähä, Holopainen 1982, 187–190; Teräs 1992, 274–275; Kettunen 2002, 320.

Mutta mitä oli arkaluontoisuus? Asumisen piirissä liikuttaessa voidaan toki katsoa oltavan työntekijöiden yksityiselämän piirissä ja kun raha on tabu, voi esimerkiksi eläkkeistä ja sitä kautta ihmisten toimeentulosta puhuminen olla arkaluontoista, vaikka se tapahtuisikin yleisellä tasolla. Utta oli kuitenkin vallan uusi jako ja siihen liittyvä uusi kanssakäyminen. Laki mahdollisti keskusteluja myös niillä alueilla, joihin työnantajat eivät olisi halunneet työntekijöiden edustajien lainkaan puuttuvan, kuten työnantajan valtaan palkata ja irtisanoa työntekijöitä. Esimerkiksi joulukuussa 1948 kantoi osa Verlan työntekijöistä huolta mahdollisesta talvityötömyydestä ja tuotantokomitean kokouksessa esitettiin toivomus seisokissa olleen kuumahiomakoneen käynnistämisestä määrän massan tuottamiseksi. Tehtaan johto vastasi mm. selittäen puumassan myynnin olevan juuri nyt hyvin vaikeaa ja varastojen miltei täynnä, kun tilauksia oli vähän, mutta asiassa päätettiin jäädä odottamaan insinööri Durchmanin päätöstä päätehtailta.³⁷⁷ Koska komitealla ei ollut kuin neuvoa-antava asema ja taloudelliset näkökohdat määräisivät harjoitettavan työnantajapolitiikan puitteet, jäi työntekijöiden menestys näiden asioiden esittämisessä useimmin vaatimattomaksi. Olennaista oli kuitenkin, että asiat voitiin ottaa esille virallisessa yhteydessä.

Pöytäkirjoista on löydettävissä tilanteita, joissa esitettiin arvostelua tai joissa olisi voinut kyteä riidan siemen. Esimerkiksi toukokuussa 1947, kun komitea ei ollut toiminut vielä vuottakaan, esitti tehtaan pääluottamusmies Väinö Lautamatti työntekijöitten toivomuksen, ”että yhtiön tulisi kiinnittää nykyistä suurempaa huomiota sosiaaliseen huoltoon. Etenkin yhtiön omistuksessa olevissa työväen asunnoissa pitäisi saada korjauksia aikaan m.m. rakentamalla kunnolliset eteiset sellaisiin asuntoihin joista ne puuttuvat tai ovat vajavaiset, samoin kellarien, saunojen y.m. aivan välttämättömien rakennusten rakentamisen ja korjausten suhteen olisi nykyistä suurempi huomiointi yhtiöltä k.o. asiassa toivottavaa.”³⁷⁸ Tehtaan johto näyttää suhtautuneen esitykseen maltillisesti ja lupasi ”edellämainituiten asioiden suhteen korjauksia mahdollisuuksien t.s. sen mukaan kuinka tarvittavia rakennusaineita ja työvoimaa saadaan järjestymään.”³⁷⁹

Vastaavasti työnantajan edustajan puheenvuorossa piili arvostelua joulukuussa 1948 hänen vastatessaan työntekijöiden toiveeseen tuotannon määrän lisäämisestä työllisyyden nimissä mm, että pahvintuotantoa voitaisiin ehkä jonkin verran lisätä, jos ”varsinkin kuivuhuoneessa työskentelevät naiset käsittelisivät pahviarkkeja varovammin, niin että n.k. ”uutskottia” [hukkapahvia] ei tulisi niin paljon kuin nyt tulee”.³⁸⁰

Kirstynyttä tunnelmaa on aistittavissa heinäkuun 1947 kokouksessa, kun luottamusmies kysyi, onko Ojaselan maatila tehtaan kanssa hallinnollisesti tai kirjanpitollisesti samaa kokonaisuutta, kun ”Tehtaan työväestön ja osaksi työnjohdonkin taholla on ilmennyt epätietoisuutta”. Saatuaan vastauksen, että Ojasela oli erillinen kokonaisuus, luottamusmies jatkoi kertoen saavansa jatkuvasti valituksia tehtaan omistamien asuntojen huonon kunnon takia, mistä tuotantokomitean kokoukses-

377 WA Pers Tuty Ca:1 tuko ptk 22.12.1948 § 2.

378 WA Pers Tuty Ca:1 tuko ptk 6.5.1947 § 4.

379 WA Pers Tuty Ca:1 tuko ptk 6.5.1947 § 4.

380 WA Pers Tuty Ca:1 tuko 22.12.1948 § 2.

sakin oli aiemmin ollut puhetta, ja väitti, että ”tehtaan rakennuksiin varatut kattamistarpeet on viety Ojaselaan ja siellä käytetty kartanon tarpeisiin näin ollen ovat tehtaan asuntojen ulkorakennusten huonot katot jääneet korjaamatta”. Tehtaan johto vastasi selittäen, että rakennusten huono kunto oli huomioitu ja korjaukset koetettaisiin toteuttaa vielä samana kesänä. Kattotarpeet oli kuulemma tarkoitettu alun perin sekä Ojaselaan että tehtaalle, mutta tehtaan osuus oli osoittautunut liian pieneksi vaurioihin nähden ja tarpeet eivät siksi olleet riittäneet, mutta niitä hankittiin kuulemma parastaikaa lisää.³⁸¹

Kokouspöytäkirjoissa mainittu ”arkaluontoisuus” tuntuukin tarkoittavan itse kohtaamisen arkaluontoisuutta. Perinne tällä alalla oli Verlassa melko heikko, olihan yhdyskuntaa hallittu varsin autoritäärisesti niin Gottlieb Kreidlin kuin agronomi Bruno Breitensteininkin aikana ja vuosien 1917–1918 työväen aktivoituminen oli johtanut lähinnä vain ikäviin seuraamuksiin. Kohtaamisen vaikeudesta vielä toisen maailmansodan jälkeen kertoo esimerkiksi seuraava toimihenkilöpuolella kerrottu tarina, vaikka samalla halutaan korostaa ristiriitojen vähäisyyttä:

[...] hänet [luottamusmies] lähetettiin neuvottelemaan sitten Breitensteinin kanssa. No hän oli vähän niinku ujo ja ei oikein osannu kakistaa...” ”Mitäs asiaa sinulla on?” ”No, ei oikeestaan mitään...” ”No mee sitt kottiin...” ”Siihen loppui sitte tää... Mutta yleensä siellä [Verlassa] ei ollu oikeestaan [ongelmia], siellä ei syntyny ristiriitoja, se oli niin pieni.³⁸²

Tilanne, jossa työntekijöiden ja työnantajan edustajat istuivat ensimmäistä kertaa tehdasyhdyskunnan historiassa periaatteessa tasaväkisinä keskustelemassa asioista saman pöydän ääressä, oli uusi. Se oli myös tilanne, jossa oli mahdollista tahallisesti tai tahattomasti esittää arvostelua toista osapuolta kohtaan ja siten aiheuttaa loukkaantumista ja eripuraa. Yhteenottoja haluttiin välttää ilmeisesti molemmin puolin, ettei yhteisyyden ilmapiiri ja komitean tarjoama uusi vaikuttamis- ja yhteistyömahdollisuus tärveltyisi. Tähän viitattiin huolehtimalla asioiden ”arkaluontoisuudesta”.

Toimijat ja osapuolet

Koska tuotantokomitean piiriin kuuluvia asioita oli runsaasti, jaettiin niitä monissa yrityksissä perustamalla erilliset työturvallisuustoimikunnat sinne, missä niitä ei jo aiemmin ollut. Työnantajan kontrollin kannalta erilliset turvallisuustoimikunnat olivat siinä mielessä edullisia, että työnantaja nimesi yleensä niiden jäsenet yhteisymmärryksessä pääluottamusmiehen kanssa, eikä vaaleja pidetty. Työnantajan ja työntekijöiden edustus pyrittiin pitämään yhtä suurena. Myös aloitetoimintaa kehitettiin tuotantokomiteajärjestelmästä irrallaan.³⁸³ Sekä turvallisuustoimikun-

381 WA Pers Tuty Ca:1 tuko ptk 10.7.1947 § 4.

382 VH 7/2.

383 Carlborg 1948, 52–55; Gardberg 1948, 294–306. Kymin Osakeyhtiöstä ks. esim. Kolmas aloitetoimintavuosi alkaa *Kymi-yhtymä* 2/1949 sekä työturvallisuudesta *Kymi-yhtymä* 2/1949, 4–8; Paraisilta Kettunen 2002, 323–327; Varkaudesta Tarvainen, Käätä & Holopainen 1982, 72. Ks. myös Kettunen 1994, 252–254, 343, 403–404.

nat että aloitetoiminta avasivat jälleen uusia osallistumismahdollisuuksia tehtaan työntekijöille ja tilaisuuden keskinäiseen yhteistoimintaan tehdasyrityksen eri henkilöryhmille.

Verlaan perustettiin erillinen työturvallisuustoimikunta vasta huhtikuussa 1947, vaikka Kymen Osakeyhtiössä työturvallisuustyö muuten oli käynnistynyt jo ennen sotia.³⁸⁴ Toiminnan aloittamisen eriaikaisuus korostaa jälleen Verlan erillisyyttä emoyhtiöstä. Pikkutehtaalla ei pätenyt kaikki mikä päti pääkallonpaikalla. Turvallisuuskomitean perustamisen jälkeen kuitenkin esimerkiksi työvaatteita, juomavettä, lämmitystä, valaistusta, käymälöitä, urheilua, paloturvallisuutta ja tapaturmien estämistä koskevat asiat siirtyivät tuotantokomitealta tämän toisen toimikunnan käsiteltäväksi. Toisin kuin tuotantokomitean jäsenet, turvallisuustoimikunnan jäsenet siis kutsuttiin tehtäväänsä. Koska mukaan haluttiin eri osastojen edustajat, tuli jäseneksi alusta asti yksi nainen, jonka vastuualue oli ensimmäisenä vuonna ”kuivaushuone ja naistyömaat”.³⁸⁵

”Kuivaushuone ja naistyömaat” oli osastona varsin suuri, sillä koko tehtaan työväestä naisia oli noin kaksi viidennestä. Tuotantokomitean toimintaan osallistui yleensä kuitenkin vain yksi nainen, joka kuului työntekijöiden edustajistoon. Työnantajan edustajana toimi nainen vain yhtenä vuonna, konttoristi Elmi Savolainen. Vuosina 1952–1953, 1956–1957, 1960–1961 ja 1964 kaikki toimikunnan varsinaiset jäsenet olivat miehiä. Joulukuun 1946 vaaleissa lajittelija Laura Ukko sai kuitenkin ehdokkaista kolmanneksi eniten ääniä (37,7).³⁸⁶

Naisten vähäinen edustus komiteoissa ei olekaan tulkittavissa tämän sukupuolen välinpitämättömyydeksi työolojen suhteen. Päinvastoin, nykyisen tiedon mukaan tehtaan ainoat ”sisäsyntyiset” lakkoaktiot menevät naisten piikkiin: kuivaamon naisten villistä lakosta on kerrottu jo aiemmin, kun työmäärää koetettiin muistitiedon mukaan lisätä ilman palkankorotusta. Tapahtuma saattaa sijoittua jo aikaan ennen ammattiyhdistyksen uudelleenperustamista 1944.³⁸⁷ Naisten osallistuminen virallisten kanavien kautta näyttää kuitenkin lisääntyneen sotien jälkeen. Helmikuussa 1958, kun väki tehtaalla oli jo vähentynyt ja ikäännytynyt, todettiin ammattiosaston vuosikokouksessa, ettei naisosasto ole tehtaalla tarpeellinen, koska naiset ovat muutenkin aktiivisia, miehet pikemmin eivät.³⁸⁸

Samantapainen toteamus liittyy Elina Kataisen mukaan esimerkiksi kansandemokraattien toimintaan, kun naisten aktiivisuus ja edustus tuntuivat olevan täydessä ristiriidassa: vaikka naiset olivat aikaansaavia ja aktiivisia käytännön toimin-

384 *Kymi-yhtymä* 2/1948, 11–14; Kettunen 1994, 252–253.

385 WA Pers Tuty Ca:1 tyko ptk 17.4.1947 § 1. Ks. myös ptk 20.4.1956 ja ptk:t passim. Ks. myös *Kymi-yhtymä* 2/1948, 11–14.

386 WA Pers TuTy Ca:1 ptk Verlan tuotantokomitean työntekijöiden edustajain vaalista 27.12.1946 sekä ptk:t 1946–1964 yleensä. Varsinaisista jäsenistä eniten ääniä sai luottamusmiehenäkin toiminut Väinö Lautamatti (60,7). Valituiksi tulivat myös Eino Vesa (42,4), Väinö Arkko (33,5) ja Einari Nikki (23,3).

387 *Kuusankosken Sanomat* 2.7.1985: *Laila oli Varis: Heinosen sisarukset ja vanha Verla*. Muisto sijoittuu agronomi Breitensteinin kaudelle, eli vuosiin 1923–1950 ja myöhemmin lehtijutussa viitataan asioiden parantuneen ammattiosaston aloitettua toimintansa, minkä jälkeen ”ei tarvinnut yksityisesti tehdä mitään”.

388 Kirje 12.2.1958, Paperiliiton arkisto, osastojen kirjeenvaihto kansio 238. Ehkä hiipuvan tehtaan ammattiosaston pyörittäminen ei kulkuta miehistä kunnianhimoa?

nassa, he antoivat miesten hoitaa asioitaan virallisella tasolla eivätkä äänestäneet toisia naisia esimerkiksi eduskuntaan tai kunnanvaltuustoihin. Naisehdokkaita oli vaikea löytää ja saada läpi.³⁸⁹ Paperiliitossa kutsuttiin vielä 1980-luvulla kunnanvaltuustojen, hallitusten ja lautakuntien yksinäisiä kiintiönaisia ”puunukeiksi”, jotka haluttiin paikalle, mutta joiden ei ollut tarkoitus sanoa tai tehdä mitään.³⁹⁰

Ensimmäisen Verlan tuotantokomitean muodostivat työnantajan edustajina tehtaan paikallisjohtaja Breitenstein, konttoripäällikkö Ilmonen sekä päämestari Otto Richter, toimihenkilöitten edustajina ulkotyönjohtaja Anton Oksanen ja vuoromestari Eino Kronholm sekä työntekijäedustajina viilaaja Väinö Lautamatti, rasvaaja Väinö Arkko, lajittelija Laura Ukko, kirvesmies Antti Niemi ja kirvesmies Einar Nikki.³⁹¹ Nk. ammattityömiehet olivat siis lukumääränsä nähden jälleen voimakkaasti yliedustettuja, naiset taas aliedustettuja. Patriarkaalinen, miesvaltainen perinne jatkui Verlassa pitkään samoin kuin ammattimiesten arvostus, joka näytti miltei vain lisääntyvän, vaikka heidän ansionsa muihin nähden eivät enää olleet niin suuret kuin aiemmin. Ammattimies edusti kenties itsenäistä, omatoimista ja aktiivista osajaa verrattuna koneetta käyttävään ja siihen sidottuun vuorotyöläiseen.

Tuotantokomitean työntekijäedustustolla ja ammattiyhdistysliikkeellä oli paljon yhteisiä intressejä – molemmat niistä vaikuttivat ja pyrkivät vaikuttamaan työn tekemisen ehtoihin ja ympäristöön ja siten tehtaalla toteutettuun työnantajapolitiikkaan. Komitea ja ammattiosasto linkittyivätkin toisiinsa, kun tehtaan luottamusmies toimi tuotantokomitean jäsenenä, kuten tapahtui ainakin Verlassa, Paraisilla ja luultavasti useimmilla muillakin maamme tehtaista. Myös STK oli toivonut pääluottamusmiehen kuuluvan tuotantokomiteaan, ettei syntyisi turhia arvovalta-kiistoja.³⁹² Luottamusmiehen rooli ei kuitenkaan ollut toimi, jonka voisi ohittaa tai pistää syrjään komiteassa, vaan päinvastoin verlalaista Väinö Lautamattia saatettiin tituleerata pöytäkirjoissa nimenomaan ”pääuskottumieheksi” tai ”pääluottamusmieheksi”, eikä vain jäseneksi tai esimerkiksi ammattinimikkeellä. Ammattiyhdistysliikkeen linkki tuotantokomiteaan tuli näkyväksi myös esimerkiksi heinäkuussa 1947 komiteassa käydyssä työpaikkaurheilua koskeneessa keskustelussa, jonka pohjaksi mainittiin nimenomaan SAK:n kiertokirje.³⁹³

Kaksoisroolissa olivat myös työnantajapuolen edustajat. Pauli Kettusen mukaan Paraisien yhtiön tuotantokomiteassa yritys edusti yleistä, työnantaja erityistä, jolloin ei ollut tavatonta, että komitea teki esityksen yritysjohdolle työnantajaedustajan ehdotuksesta.³⁹⁴ Verlassa työnantajan edustajan ja yrityksen ero kävi selväksi

389 Katainen 1994, 233–236.

390 Katainen 1994, 236. Kansandemokraattien ylimmässä johdossa oli heti sotien jälkeen poikkeuksellisen paljon myös naisia, mihin löytyy selitys 1920–1930-lukujen tilanteesta. Ideologisesti kommunistien periaatteeksi oli otettu yhdenvertaisuus ja velvollisuus luokkaa ja puoluetta kohtaan oli suurempi kuin esimerkiksi perhettä tai sukupuolta kohtaan. Käytännön syynä myös mieshukka liikkeessä ensin vuoden 1918 tapahtumien ja sittemmin poliittisten pidätysten ja uuden sota-ajan takia, jolloin naisille jäi merkittävä vastuu liikkeen johdossa. Paikallistasolla naiset sysättiin kuitenkin syrjään ja erilaisissa osastojen johtolimissä tai piiritasolla heitä oli yleensä pienin mahdollinen määrä, yksi tai ei yhtään. Ibid, 59–62.

391 *Kymi-yhtymä* 4/1946, 35; WA Pers TuTy Ca:1 tuko ptk 19.10.1946.

392 Mansner 1984, 263. Paraisista ks. Kettunen 2002, esim. 324, 326.

393 WA Pers TuTy Ca:1 tuko ptk 10.7.1947 § 6 ja ptk:t 1946–1957 passim. Paraisista ks. Kettunen 2002, esim. 324, 326.

394 Kettunen 2002, 320–321.

Tehtaan luottamusmies, viilaaja Väinö Lautamatti edusti työntekijöitä myös tuotantokomiteassa. Kuva uuden voimalan harjannostajaisista Kymi-yhtymästä 1/1954.

komitean toiminnan aikana monessa yhteydessä, kun pienen tuotantoyksikön varsinainen isännöitsijä ja suurten päätösten tekijät eivät kuuluneetkaan komiteaan. Tehtaan paikallisjohtajan toimivalta rajoittui monissa asioissa niiden esittämiseen Voikkaalla toimineelle isännöitsijälle, selvittämiseen Kuusankoskelta tai tiedon odottamiseen ja vastaanottamiseen päättävältä taholta.³⁹⁵ Tuotantokomitea loi kuitenkin virallisen keskusteluyhteyden sinne, missä sitä aikaisemmin ei ollut ja tarjosi vakavasti otettavan kanavan esityksille, ehdotuksille ja neuvottelulle paikallistasolla.

Linkitys tuotantokomitean ja työmarkkinaosapuolten edustuksen välillä lienee ollut yleinen ja tiedostettu. Varsinaisessa tuotantokomitealaissa ainoa viite tähän suuntaan oli komitean työntekijä- ja toimihenkilöjäsenten vaalien järjestämisen asettaminen työntekijöiden ja toimihenkilöiden pääluottamusmiesten vastuulle, jos tehtaalta sellaiset oli valittu. Valituksi komiteaan saattoi tulla kuka tahansa vähintään 21-vuotias henkilö, joka oli ”osoittautunut työssään tai tehtävässään pysyväksi ja ollut asianomaisen teollisuuslaitoksen palveluksessa vähintään yhden vuoden.” Ammattiyhdistyksen jäsenyyttä ei siis vaadittu. Työnantajan edustajat taas nimitti teollisuuslaitoksen vastuunalainen johto.³⁹⁶ Työnantajat olisivat itse asiassa halunneet luoda tuotantokomiteat sopimus pohjaisesti eikä lailla, mutta SAK piti Suomessa kiinni lakimallista. Tuotantokomitealain korvannut yhteistointialaki syntyi 1979 jälleen nimenomaan SAK:n ja STK:n myötävaikutuksella.³⁹⁷

Vaikka tuotantokomiteassa oli edustettuina kolme osapuolta eikä kaksi, eivät toimihenkilöiden edustajat esiintyneet kokouksissa omana ryhmänään tai osapuolenaan. Voidaankin olettaa, että osaltaan heidän näkökulmansa vastasi tehtaan johdon näkökulmaa ja osaltaan taas ongelmat esimerkiksi tehtaan asuntojen suhteen

395 Ks. esim. WA Pers TuTy Ca:1 tuko ptk:t 11.1.1947 § 7, 6.5.1947 § 7, 18.3.1948 § 4, 22.12.1948 § 2.

396 AsK 1946/470 Laki tuotantokomiteoista § 5. Ketään ei voinut kuitenkaan valita tehtävään vastoin tahtoaan. AsK 573/1946 Valtioneuvoston päätös tuotantokomiteoista. Vuoden 1949 laissa vaalikelpoisuuteen vaadittiin vielä, että ehdokas on kansalaisluottamusta nauttiva Suomen kansalainen. Luottamustointia edeltäväksi palvelusajaksi kyseisessä teollisuuslaitoksessa riitti kuusi kuukautta vaalipäivästä laskettuna. AsK 1946/843 Laki tuotantokomiteoista.

397 Mansner 1984, 257–262; Turunen 1990, 210–211; Kettunen 2002, 344; Bergholm 2005, 79. Ks. myös Valavaara 1948, 306; Wiio 1971, 126.

olivat yhteisiä työntekijöitten kanssa. Esimerkiksi vuoromestareillekin päänvaivaa tuottaneen työstä poisjäämisen otti tuotantokomiteassa esille työnantajan edustaja.³⁹⁸ Kolmen osapuolen olemassaolo otettiin Verlassa kuitenkin huomioon asioista päätettäessä. Kun esimerkiksi rakennusten korjaustarpeen toteamista varten päätettiin perustaa toimikunta, valittiin sen kolme jäsentä niin, että yksi edusti kutakin kolmesta osapuolesta. Samoin urheilutoimikuntaan tuli edustaja jokaisesta ryhmästä, vaikka työntekijöitä olikin useampia kuin muita.³⁹⁹

Toimihenkilöt saivat kokouksessa usein eräänlaisen asiantuntijan tai välittäjän roolin. Kun ulkotyön (ja siis rakentamisen) johtaja Anton Oksanen katsoi työläisten saunojen olevan korjauksen tarpeessa marraskuussa 1946, ei kukaan kyseenalaistanut hänen auktoriteettiaan asiassa. Oksasen tehtäväksi annettiin myös syyskuussa 1948 tutkia voidaanko tehdarakennuksen alakerran kylmyydelle tehdä jotain ja joulukuussa, kun työntekijät toivoivat saunalleen pumppua, hän ehdotti ratkaisuksi uutta kaivoa ja siitä vedettäviä putkia. Samassa kokouksessa Oksanen asettui kielteiselle kannalle, kun työntekijät toivoivat tehtaan myyvän valmiiksi pilkottuja halkoja, mm. koska niitä oli vaikea mitata. Mestarien tehtäväksi yleisesti taas jätettiin maaliskuussa 1948 testata ikkunoiden avaamisen merkitystä kosteuden poistamiselle kesken kuivaamon lämmittämisen.⁴⁰⁰

Toimihenkilöt olivat ilmeisesti niin pieni ryhmä Verlassa, että he eivät muodostaneet omaa kokonaisuuttaan, joka olisi kokenut sellaisia yhteisiä intressejä, joiden ajamiseen se olisi tarvinnut tällaista yhteistyöfoorumia. Näin tuotantokomiteasta muodostui Verlan kokoisella paikkakunnalla keskeisesti nimenomaan työnantajan ja työntekijöiden (ammattimiesten) edustajien ja intressien kohtaamispaikka.

Tuotantokomitea osana hyvinvointikapitalismia

Työnantaja näyttää suhtautuneen työntekijöitten taholta tullessiin ehdotuksiin yleensä varsin suopeasti, vaikka ne eivät olisi tuotantokomitean varsinaiseen toiminta-alueeseen kuuluneetkaan. Pienempiin korjaus- ja parannusehdotuksiin voitiin saada suostumus saman tien, ja suuremmissa asioissa yleensä luvattiin vähintään tutkia asiaa tai viedä ehdotus eteenpäin asianomaisille tahoille tai yhtiön ylempiin portaisiin.⁴⁰¹ Vaikka osa ehdotuksista torjuttiin, näyttää torjuminen tapahtuneen pyrkien rakentamaan henkeen etsimällä kompromisseja ja perustelemalla vastaukset. Esimerkiksi kun työnantaja ei katsonut voitavan rakentaa uusia työväen asuntoja kahden uuden (1947 ja 1948) rakennuksen juuri valmistuttua, jä-

398 WA Pers Tuty Ca:1 tuko ptk 11.1.1947 § 6.

399 WA Pers Tuty Ca:1 tuko ptk 10.7.1947 § 6; 18.3.1948 § 3.

400 WA Pers Tuty Ca:1 tuko ptk 30.11.1946 § 3, 27.9.1948 § 6, 22.12.1948 § 3, 5.

401 Esimerkiksi kokouksessa 30.11.1946 esiintuoduista asioista mahdollisuutta järjestää urakkatyötä ilmoitettiin jo valmisteltavan tehtaan sisällä työskenteleville, urakkatyöhön soveltuville työntekijäryhmille, ulkorakennusten vuotavat katot luvattiin korjata seuraavana kesänä, kun se olisi helpompaa kuin talvisaikaan, ja samalla kunnostaa saunat. Kaivon tarpeesta oltiin yhtä mieltä, mutta koska renkaiden saanti oli pula-aikaan huonoa, lupasi tehtaan paikallisjohtaja vain tehdä asiassa voitavansa kunhan päästään kesään, kansanhuoltolautakunnalta luvattiin tiedustella jalkineita ja jakaa jouluksi vilttiä vaatteiden tekoa varten, jos sitä on varastossa. WA Pers Tuty Ca:1 tuko ptk 30.11.1946.

tettiin kuitenkin mahdollisuus auki joidenkin lisähuoneiden järjestämiseksi ulla-koille.⁴⁰²

Vastavuoroisesti työnantaja saattoi esimerkiksi esittää toivomuksen, etteivät työntekijät vastedes jäisi pois töistä ilman etukäteen saatua lupaa muutoin kuin äkillisissä sairastapauksissa, koska se vaikeutti vuorotyötä. Luottamusmies lupasi tiedottaa asiasta työläisille ensi tilassa.⁴⁰³ Muutenkin molemmin puolin hedelmälliseen yhteistyöhön pyrittiin monin eri tavoin. Työntekijät eivät omalta osaltaan halunneet olla, eivätkä olleet, yksinomaan pyytävänä osapuolena komiteassa, vaan kantoivat kortensa yhteiseen kekkoon esittämällä tuotannon tehostamiseen ja parantamiseen pyrkineitä ehdotuksia. Tällaisia olivat mm. esitys puutavaran sahaamisesta varastoon, ettei sitä jouduttaisi käyttämään märkänä, kesäkuivaamon uudelleen järjestelystä sekä kolmannen prässin hankkimista.⁴⁰⁴

Kokouksia ja tuotantokomitean toimintaa voikin tarkastella eräänlaisena hyvinvointikapitalistisena kaupankäyntinä, jossa vastapalveluksena tai ”maksuna” myöntykyksistä ja kehityksestä sosiaalisella saralla toimivat työntekijöiden kiitokset, tyytyväisyys, lojaalius ja käytännön ehdotukset tuotannon tehostamiseksi. Esimerkiksi yhden lisäprässin (pahviarkkien puristimen) hankkiminen tehtaalle työntekijöiden esityksestä aiheutti yleistä tyytyväisyyttä, sillä puristusaikaa voitiin näin pidentää ja sitä kautta säästää energiaa varsinaisen kuivausprosessin aikana.⁴⁰⁵ Tuotantokomitea saattoi siis toimia elimenä, jonka kautta työntekijät pääsivät osallistumaan työn käytäntöjen muotoiluun ja luomiseen tehtaalla.

Tuotantokomitea vaikutti työnantajapolitiikan keinoihin ja ilmenemismuotoihin myös laajemmin Verlassa, mistä löytyy useita esimerkkejä. Toukokuussa 1947 komitean työntekijäedustajat tekivät kyselyn leskien ja orpojen eläkkeiden korottamisesta Verlassa yhtiön toisia tehtaita vastaavalle tasolle, jolloin kyselyyn vastattiin asian olevan jo käsiteltyä alla ja ratkeavan lähiaikoina lopullisesti. Kesäkuussa 1948 työntekijäjäsenet toivoivat urheilukentän kunnostamista loppuun asti ja se luvattiin tehdä kesälomien aikana. Syyskuussa 1948 toivottiin työväenopistotoimintaa paikkakunnalle ja seuraavassa tammikuussa seuratalolla käynnistettiinkin puhe- ja keskustelukerho Kuusankosken työväenopiston sihteerin, sittemmin yhtiön tiedotuspäällikön, Veikko Talven johdolla. Jo 1947 komiteassa oli ehdotettu myös, että jo sodan aikana henkilökuntaan kuuluneille, sodassa olleille työläisille ja virkailijoille annettaisiin tukea tontteina ja helppokorkoisina lainoina ynnä muina avustuksina, kuten melkein poikkeuksetta kaikilla teollisuuslaitoksilla kuulemma tehtiin. Asiaa luvattiin ehdottaa Kymin Osakeyhtiön johtokunnalle ja se edistyi hitaasti mutta varmasti niin, että joulukuussa 1949 esitettiin yhtiön lunastusehdot omakotialueille ja jaettiin työntekijöille kauppakirjakaavakkeita. Vaikka työntekijät torjuivat esitetyn alueen sopimattomana, luvattiin yhtiöltä apua lainanhakuasioissa ja alennuksia sahatavaran hinnoissa.⁴⁰⁶

402 WA Pers TuTy Ca:1 tuko ptk 18.3.1948 § 7.

403 WA Pers TuTy Ca:1 tuko ptk 11.1.1947 § 6.

404 WA Pers TuTy Ca:1 tuko ptk 11.1.1947 § 7; 18.3.1948 § 4, 6.

405 TK ptk:t 1946–1952, WA Pers TuTy Ca:1.

406 TK ptk 6.5.1947 § 6, 7, 28.6.1948 § 3, 6, 27.9.1948 § 5, 30.12.1949 § 3, 9.6.1950 § 4, 28.9.1950 § 5, 18.5.1951 § 4, WA Pers TuTy Ca:1; Verlan Puhe- ja keskustelukerhon ptk 31.1.1949, WA Werlan Puhe- ja keskustelukerho Ha:1. Kysymys asuntorakentamisen tukemisesta Verlassa on sikäläkin

Monet ehdotetuista käytännöistä olivat tuttuja yhtiön muilta tehtailta, tyypillisiä sotien jälkeisen ajan sosiaaliselle toiminnalle teollisuusyrityksissä ja näin ollen hyvin perusteltavissa, mutta Verlan tehtaan osoittaessa passiivisuutta pääsivät työntekijät tuotantokomiteaan itse ajamaan asioitaan. Komitean rooliin lienee vaikuttanut erityisesti Verlan asema hiukan syrjäisenä tytärtehtaan, joka saattoi muuten jäädä vähäiselle huomiolle ja sivuun toisaalla tehdyistä uudistuksista. Se mikä tapahtui Kuusankoskella, ei tapahtunut samalla automaattisesti Verlassa. Työntekijät kuitenkin tiesivät, että saadakseen omia tavoitteitaan läpi heidän täytyi omalta osaltaan osoittaa olevansa sitoutuneita ja halukkaita edistämään yhtiön parasta.

Luonnollisesti kaikki tuotantokomiteassa tehdyt esitykset eivät tulleet toteutetuiksi tai saaneet vastakaikua.⁴⁰⁷ Kuitenkin tuotantokomiteasta tuli Verlassa yksi sosiaalista toimintaa ja työnantajan käytänteitä muokannut ja ohjannut elin ja siten merkittävä osa yhdyskuntaan kehittyntä neuvottelevaa hyvinvointikapitalismia. Työnantajalla oli paikallisella tasolla omat selvästi nimetyt edustajansa, mutta työntekijäkollektiivi saattoi ilmentyä miltei helpommin tuotantokomitean edustustona kuin esimerkiksi suurena ammattiosastona. Myös luottamusmiehelle tuotantokomitea tarjosi ympäristön, jossa hän saattoi kohdata työnantajan edustajan luontevasti ja työntekijäkollegoiden tukemana. Työmarkkinaosapuolten vastakkainasettelu tuli toisaalta osaksi tuotantokomitean toimintaa, mutta toisaalta luotiin tila, jossa työnantajien, toimihenkilöiden ja työntekijöiden edustajien velvollisuus oli pyrkiä ylittämään tuo vastakkainasettelu toimimalla yhteistyössä. Näin rakentuneesta järjestelmästä tuli symmetrisempi ja tasapuolisempi kuin vanhan paternalismin tai yhtiövetoisen hyvinvointikapitalismin aikana.

Tiedot Verlasta vahvistavat olettamusta, että tuotantokomiteat vaikuttivat nimenomaan eri henkilöstöryhmien välisiin suhteisiin ja siten tehtaan rakentamaan ja siellä koettuun yhteisyyteen sekä yritysten sosiaaliseen toimintaan. Tuotantokomitealla ei ollut Verlassa sen enempää päätösvaltaa kuin muillakaan tehtailta, mutta se otettiin yhdyskunnassa innostuneesti vastaan samoin kuin mahdollisuus järjestäytyä ammatillisesti ja poliittisesti. Monet komiteassa keskustelluista ja esiintuoduista asioista johtivat hedelmällisiin ratkaisuihin, eikä tuotantokomitean roolia keskustelun ja kohtaamisen forumina tule aliarvioida. Aikaisempaan tilanteeseen verrattuna komitean mukanaan tuoma muutos oli olennainen: se loi kanavan keskustelulle, virallisen paikan ja ajan työnantajan, toimihenkilöiden ja työntekijöiden edustajille kohdata toisensa ainakin periaatteessa tasa-arvoisina saman pöydän ääressä.

mielenkiintoinen, että Kuusankoskella yhtiö oli Julius Polinin mukaan vuokrannut rakennustontteja jo 1880-luvulla ja rakennuslainoja oli myönnetty jo 1900-luvun alussa. 1920-luvulla lainoja myöntäneelle sairaus- ja eläkekassalle lahjoitettiin myös erityyppisten omakotirakennusten piirustuksia. Yhtiön oma rakentaminen samoin kuin omakotirakentamisen tukeminen käynnistyivät uudelleen voimakkaasti kuitenkin vasta toisen maailmansodan jälkeen. Polin 1932, 173–176; Kaitalehto 1997, 299–302.

407 Esimerkiksi maaliskuussa 1948 kyseltiin lisää asuntoja paikkakunnalle, mutta tehtaan johdon edustaja ei pitänyt sitä oikein mahdollisena, kun juuri oli rakennettu kaksi uutta rivitaloa. Joulukuussa 1948 kysyttiin voisiko tehdas myydä valmiiksi pilkkottuja halkoja työntekijöilleen, mutta ehdotusta ei pidetty hyvänä. WA Pers Ca:1 TuTy tuko ptk 18.3.1948 § 7, 22.12.1948 § 5.

Tehdasyhteisyyden kolmen osapuolen väliset rajat asetettiin ulkopuolelta, eikä järjestelmä soveltunut täysin verlalaisiin olosuhteisiin esimerkiksi toimihenkilöryhmän pienuuden takia. Myös ero työnantajan edustajan ja itse työnantajan välillä kävi paikoitellen selvemmäksi kuin aiemmin. Sen sijaan esimerkiksi naiset ja ”hantti-” ja vuorotyöläismiehet olivat komiteassa pysyvästi aliedustettuja ja luottivat ammattimiesten kykyyn ja haluun ajaa heidänkin asioitaan.

Komitean toiminta linkittyi myös työmarkkinaosapuolten toimintaan ja tavoitteisiin sekä työnantajapolitiikan toteuttamiseen tehdasyhdyskunnassa. Vaikka tuotantokomiteoiden vaikutus olisikin ollut vähäinen valtakunnallisella tasolla, ne saattoivat olla paikallisesti merkittäviä tekijöitä ja vaikuttajia tiedonvälitysväylinä, yhteistyöeliminä, ilmapiiritekijöinä, uusien ajattelutapojen ilmentäjinä sekä laajan sosiaalitoiminnan alan asioiden edistäjinä. Niiden kautta mahdollistui työntekijöiden kollektiivin osallisuus erilaisten työhön ja sosiaaliseen toimintaan liittyneiden käytänteiden muokkaamiseen yrityksessä ja yhdyskunnassa neuvottelevan hyvinvointikapitalismin idean mukaisesti.

KOVAT REALITEETIT 1950- JA 1960-LUVULLA

Vaikka esimerkiksi sosiaalietuuksilla pyrittiin turvallisuuden luomiseen, luottamuksen herättämiseen ja yhteishengen parantamiseen, Kymin Osakeyhtiön ja Verlan tehtaan liiketoiminta perustui taloudellisiin laskelmiin, joiden tavoitteena oli toiminnan tuottavuus. Niinpä taloudellisen tilanteen vaatiessa tehdasyhtiö oli valmis radikaaleihin muutoksiin kannattavuutensa lisäämiseksi ja varmistamiseksi. Työntekijäkollektiivi oli Verlassa päässyt toisen maailmansodan jälkeen osalliseksi palkoista ja työn ehdoista päättämistä ammattiosaston kautta sekä mukaan tehtaan paikallisen työnantajapolitiikan käytännön muokkaamiseen esimerkiksi tuotantokomitean kautta. Mutta mitä tapahtui yhteisyydelle ja työnantajapolitiikalle, kun tehdas päätettiin lakkauttaa?

TEHTAAN LAKKAUTTAMINEN

Verlan tehtaan koneet ja tuotantomenetelmät oli todettu vanhanaikaisiksi jo varhain, ja jo 1930-luvun alussa, kun Verlan puuhiomon ja pahvitehtaan osakeyhtiö purettiin, tuotiin esille suunnitelma muuttaa Verla sähköntuotantolaitokseksi. Kissakoskelle, Verlan aiemman emotehtaan yhteyteen, rakennettiin 1932 sähkölaitos ja itse Kissakosken tehdas lakkautettiin kannattamattomana 1939. Verlan tehdas kuitenkin kannatti vielä toistaiseksi ja Verlan pahvilla oli hyvä maine ja meneki, joten tuotanto sai jatkua entisellään.⁴⁰⁸ Sota-aikana tehtaan toimintaa oli häittänyt vesipula useaan otteeseen, ja samat ongelmat jatkuivat 1940-luvun lopulla ja 1950-luvun alussa. Tehdasta ei voitu pyörittää täydellä teholla ja energiaa jou-

408 KyA Dir Styrelsen Styrelseprotokoll Cb:10: ptk 2.3.1933 (identif. N:o K & W 1/1933); *Savon Sanomat* 14.7.1966: *Kissakosken tehtaan savupiippu kaadettiin*; Ahvenainen 1972, 229, 277.

duttiin ostamaan. Tilanne oli hankala, koska vesitilanteeltaan hyvänäkin vuotena Siikakosken voimalan toiminta vaikutti veden määrään eikä Verlan tehdas päässyt välttämättä parhaisiin tuotantolukemiinsa. Lisäksi 1949 ja 1952 tehtaalla oli menekkivaikeuksia. Kysyntä oli heikkoa ja varastot kasvoivat suuriksi.⁴⁰⁹ Menekkivaikeudet näyttävät olleen se viimeinen tekijä, jonka ilmennyttyä Kymin Osakeyhtiön johtokunta päätti 1952 lopussa mahdollisimman nopeasti ryhtyä toteuttamaan suunnitelmaa voimalaitoksen rakentamisesta ja Verlankosken muuttamisesta energiantuotannon palvelukseen.⁴¹⁰

Paikallinen, kansallinen ja kansainvälinen kietoutuvat vääjäämättä toisiinsa, sillä Verlan tapahtumat olivat riippuvaisia laajemmista taloudellisista suhdanteista. Menekkivaikeudet 1949 osuvat yhteen 1949–1950 kansainvälisen taantumun kanssa. Taantumasta siirryttiin nopeasti korkeasuhdanteeseen, jonka sai aikaan Korean sodan herättämä pelko uuden suursodan syttymisestä ja siitä aiheutunut tarvikkeiden ostoaalto. Korkeasuhdanne oli kuitenkin hyvin lyhytaikainen ja kysynnän kasvun loppui jo 1952, jolloin myynti Verlassakin jäi vähäiseksi. BKT:n kasvu jäi Suomessa 1953 jälleen hyvin alhaiseksi.⁴¹¹

Tehdyn lakkauttamissuunnitelman mukaan verlalaiset oli määrä pääosin työllistää rakennus- ja koskenperkaustöihin, minkä jälkeen osa voitaisiin siirtää yhtiön muille tehtaille töihin, osa taas eläkkeelle. Johtokunta joutui kuitenkin toteamaan, että luonnollisesti myös osa työntekijöistä (etupäässä naisia) jouduttaisiin irtisanoamaan. Vapautuvat asunnot jäisivät yhtiön eläkeläisten käyttöön.⁴¹² Yhtiön toimintakertomus 1952 huomauttaa muutoksen tapahtuvan vähitellen:

Jo pitkän aikaa on yhtiön johto ollut tietoinen siitä, että Werlan tehtaalla vanhanaikaista käsipahvin tuotantoa ei voida ajan mittaan pitää käynnissä. Käsipahvin kysyntä on vuoden aikana ollut niin vähäistä, että huomattava osa tuotannosta on täytynyt varastoida. Tarkoitus on asteittain muuttaa Werlan tehdas yksinomaan voimalaitokseksi, ja nämä työt on jo aloitettu.⁴¹³

409 WA Bokf Bokslut Gp:1: vuosikertomukset 1941–1946 ja Gp:2: vuosikertomukset 1948 ja 1952; WA Dir Ca:2 vuosikertomukset 1940 ja 1945; KyA Bokf Bokslutsuppgifter 1941–1943, 1947, 1949–1952: Verlan vuosikertomukset. Vuosina 1941–1942 valitettiin Verlassa energiapulaa, ja seuraavana vuonna 1943 rakennettiin korkeaännitelinja Verlan ja Voikkaan voimaloitten välille, jotta energiaa voitaisiin siirtää suuntaan ja toiseen. Vuonna 1947 valitettiin uudelleen vaikeaa energiapulaa koko maassa. Syyskuun alussa lopetettiin märän hiokemassan valmistus ja marraskuussa alettiin sähköä tuoda Voikkaalta, mutta silti myös pahvin tuotanto väheni energiapulan takia. Vesipula jatkui seuraavana vuonna ja helpottui vasta kevättulvien myötä. Vuonna 1949 todettiin Verlan vesitilanteen riippuvan Siikakosken voimalan tilanteesta ja syyskuun lopulta joulukuun puoliväliin kärsittiin taas veden niukkuudesta, eikä turbiineja voitu käyttää täysillä. Marraskuun 8.–29. päivä yksi hiomakoneturbiini seisautettiin kokonaan ja märän hiokemassan tuotanto keskeytettiin. Sen lisäksi 19.3.–12.11. tilauksia oli niin vähän ja varastot kasvoivat suuriksi, että tehdas kävi vain viisi päivää viikossa. Vuonna 1950 tehdas kävi täydellä kapasiteetilla lukuun ottamatta kolmea viikkoa syksyllä, kun Siikakosken patoaminen vähäsateisten elo- ja syyskuuden jälkeen vähensi tuotantoa. Vuonna 1951 marraskuussa ja joulukuussa energiasta oli jälleen pulaa.

410 KyA Dir Styrelsen Styrelseprotokoll Cb:29: 18.12.1952.

411 Hjerpe 1990, 28–29, 32; Heikkinen 2000, 229, 253.

412 KyA Dir Styrelsen Styrelseprotokoll Cb:29: 18.12.1952.

413 KyA Bokf Bokslutsuppgifter 1952, hylly 42: hallintokertomus 1952, 6.

Tuskin edes yhtiön ylin johto silti tuolloin vielä arvasi lakkauttamisen tulevan kestämään yli kymmenen vuotta. Tehdyt aikataulupäätökset koskivat lähinnä voimalaitoksen rakentamista, eivätkä niinkään tehtaan seisauttamista. Heti uuden vuoden jälkeen, tammikuun 2. päivä 1953 pidettiin Verlassa tuotantokomitean kokous, jossa työntekijät lienevät saaneet ensimmäisen tiedon tulevista muutoksista. Tuolloin komitealle ilmoitettiin kohdassa ”tiedotukset” että:

[...] yhtiöllä on aikomus kuluvan vuoden helmikuun puolivälissä aloittaa uuden voimalaitoksen rakennustyöt Verlassa. Samanaikaisesti pannaan seisomaan toinen nyt käynnissä olevista hiomakoneista. Tällöin vapautuvalle työvoimalle koetetaan mahdollisuuksien mukaan järjestää työtä voimalaitosrakennustyömaalla. [...] Ilmeistä on, että ennen pitkää olisi tuotantoa kokonaan lopetettava jos sitä ei ajoissa pienennetä ja koska tuotannon supistus tapahtuu samanaikaisesti kun voimalaitosrakennustyöt pannaan alulle voidaan ratkaisu voimalaitoksen rakentamisesta nykytilanteesta pitää oikeana työllisyyden kannalta.⁴¹⁴

Tiedotus lienee ollut mykistävä, eivätkä tosiasiat juurikaan antaneet tilaa vastaväitteille: varastojen kerrottiin olevan ”jokseenkin täydet” ja markkinatilanteen edelleen heikon, kuten jo aiemmissa kokouksissa oli todettu. Ainoa keskustelu, joka pöytäkirjoihin heijastui, koski rakennustyömaata. Kokous totesi hyväksi ratkaisuksi, että työtä ei anneta vieraille urakoitsijalle, jolloin tehtaan työntekijöillä olisi suurommat mahdollisuudet päästä mukaan rakentamiseen.⁴¹⁵ Epäselväksi jäi silti esimerkiksi tehtaan kohtalo kokonaisuudessaan, ja kun seuraavassa tuotantokomitean kokouksessa puolitoista kuukautta myöhemmin esitettiin kysymys, onko käsipahvin valmistusta tarkoitus jatkaa vielä voimalaitoksen valmistuttua, ei tehtaan johto osannut vastata varmuudella ”koska kaikki riippuu markkinatilanteesta ja tuotteittemme kysynnästä”. Toivoa ainakin osalle työntekijöistä antoi kuitenkin toteamus, että suunnitelmat olivat sellaiset, että tuotantoa jatkettaisiin voimalaitoksen valmistuttua, vaikka supistettuna entiseen nähden.⁴¹⁶

Tilanne jatkui epävarmana kuitenkin pitkään, mikä lienee ollut yhteisyyttä hajottava tekijä. Vaikka onnettomuus oli yhteinen, oli kunkin nyt itse katsottava eteensä ja päätettävä minkä varaan elämänsä laskee. Vaikka tehdas jatkaisi toimintaansa, vähenevistä työpaikoista jouduttaisiin kilpailemaan. Maaliskuun lopussa tuotantokomitealle ilmoitettiin virallisena tietona, että voimalaitostyömaan vaatiman noin 2–2½ kuukauden seisokin jälkeen pahvintuotantoa oli tarkoitus jatkaa puolella teholla ”mikäli markkinatilanne niin sallii”.⁴¹⁷ Kesäkuussa vahvistettiin, että tehdas käynnistettäisiin uudestaan todennäköisesti elokuussa, mutta syyskuun kokouksessa käynnistäminen oli siirtynyt tulevaan lokakuuhun. Seuraavassa tammikuussa 1954 toivottiin töiden riittävän tehtaalla kevääseen saakka, jolloin työnsaantimahdollisuudet muualla paranisivat.⁴¹⁸

414 WA Pers Tuty Ca:1 tuko ptk 2.1.1952 (pitäisi olla –53) § 4.

415 WA Pers Tuty Ca:1 tuko ptk 2.1.1952 (pitäisi olla –53) § 4.

416 WA Pers Tuty Ca:1 tuko ptk 17.2.1953 § 3.

417 WA Pers Tuty Ca:1 tuko ptk 31.3.1953 § 3. Tällöin tuotannon supistusta oli jo siirretty huhtikuun loppupuolelle, jolloin jo muutaman päivän supistuksen jälkeen seuraisi koko tehtaan seisauttaminen.

418 WA Pers Tuty Ca:1 tuko ptk 1.6.1953 § 3; 11.12.1953 § 2; 21.1.1954 § 3

Vuodelta 1947 peräisin oleva tonttijakoehdotus Verlan tehtaan uudelle asutusalueelle. Ehdotuksessa näkyvistä rakennuksista toteutettiin vain kaksi eteläisintä pitkää työväen asuntorakennusta, jotka tunnettiin Verlassa myös nimellä "Hölmölä" ja "Törmälä". Kuva: Verlan tehtaan arkisto.

”Hölmölää” ja ”Törmälää” ei maalattukaan punaisiksi, vaan keltaisiksi. Toisessa niistä sijaitsi myös terveydenhoitajan vastaanotto. Alle viisi vuotta rakennusten valmistumisen jälkeen tehtiin kuitenkin jo päätös tehtaan lakkauttamisesta. Kuva: Museoviraston kuva-arkisto.

Merkkejä vaikeuksista oli nähty ja kuultu kyllä jo aiemmin. Vuoden 1950 alusta lähtien oli tehtaan tuotantokomitea alkanut toimia yhä enemmän nimensä mukaisesti ja käsitellä säännöllisin väliajoin tietoja tehtaan tuotannosta vuosineljänneksittäin. Sille esiteltiin tilinpäätökset, markkinatilanne jne, niin että loppuvuodesta voitiin ilmaista kokouksessa jaetun lain edellyttämät ”tavanmukaiset kirjalliset tuotantotiedotukset”.⁴¹⁹ Koko vuoden 1952 ajan uutiset olivat huonoja: veden vähyyss huolehti alkuvuodesta, mutta sen lisäksi vuoden jokaisessa kokouksessa toistui tiedotukset myyntivaikeuksista. Huhtikuun loppupuolella oli jo ilmoitettu mären puuhiokkeen tuotanto lopetettavan noin kahden viikon kuluttua.⁴²⁰

Myös virallisten tiedonantojen ulkopuolella tosiasiat puhuivat omaa kieltään niille, jotka halusivat niitä lukea: muistitieto kertoo esimerkiksi yhdestä tehtaan hiomakoneista katkenneen voimansiirtoakselin vähän ennen lakkauttamispäätöstä, mutta sitä ei ryhdytty korjaamaan, vaan mieluummin supistettiin tuotantoa.⁴²¹ Jo tässä vaiheessa jouduttiin Paperiliitolle kirjoitetun kirjeen mukaan muutamia tehtaan nuorimpia työntekijöitä irtisanomaan, mutta vanhemmille koetettiin järjestää jotain muuta työtä. Tapaus herätti kuitenkin epäilyksiä tehtaan tulevaisuudesta.⁴²² Samoin kylän osuuskaupasta oli otettu yhteyttä Kuusankoskelle 1949, kun kauppaan suunniteltiin remonttia, ja tiedusteltiin tehtaan tulevaisuutta. Kovin ruusuisia

419 WA Pers Tuty Ca:1 tuko ptk 22.2.1950 § 5; 9.6.1950 § 8; 28.9.1950 § 4; 1.12.1950 § 7.

420 WA Pers Tuty Ca:1 tuko ptk 14.1.1952 § 8; 7.4.1952 § 4; 21.4.1952 § 3.

421 VH 13/7. Tieto viittaa ilmeisesti edellä mainittuun tilanteeseen, jossa mären puuhiokkeen tuotanto lopetettiin.

422 PL Kirjeenvaihto. Osastojen kirjeenvaihto kansio 161: kirje 14.5.1952; VH 16/2.

paikkakunnan kehittämisenäkymät eivät ilmeisesti olleet, koska liike päätyi lopulta vain halpaan remonttiin. Vastaavasti eräs tehtaalla muurarina toiminut mies lähti sopivan tarjouksen tullessa Verlasta Turenkiin 1948 huomattuaan, ettei Verlassa taapahtunut enää mainittavaa uusimista ja pääteltyään, että on parempi lähteä hyvään aikaan kuin pakon edessä. Olihan Verla kaunis paikka, mutta ”eihän se kaunis paikka elätä”⁴²³

Toisaalta hyviä ja huonoja kausia oli tullut ja mennyt ennenkin, ja ristiriitaisiakin viestejä oli luettavissa yhtiön toiminnasta. Esimerkiksi kahden uuden asuinrakennuksen rakentaminen Verlaan 1947–1948, seuratalon palauttaminen alkuperäiseen käyttötarkoitukseensa, terveydenhoitajan palkkaaminen ja sosiaalitoiminnan kehittäminen tuntuivat varmaankin selviltä viesteiltä halusta kehittää paikkakuntaa pitkäjänteisesti. Tehtaan arkistosta on jopa löydettävissä laajempi suunnitelmapiirros vuodelta 1947, jonka mukaan viimeiset talot on rakennettu, ja siinä paikalle on ehdotettu kokonaista uutta asutusalueetta, josta nämä kaksi olivat vain alku. Ehkä suunnitelma oli tehty vain kaiken varalta, eikä sen koskaan uskottukaan toteutuvan, mutta se osoittaa, että yhtiö ei ollut tuolloin vielä lyönyt lukkoon päätöksiä Verlan tulevaisuudesta ja eri vaihtoehtoja pidettiin avoinna.⁴²⁴

Vielä kesällä 1950 yhtiö tarjosi tehtaan työntekijöille omakotitalontontteja rakentamista varten Verlasta ja myöhemmin tehdas ilmoitti auttavansa omakotirakentajia laina-asioissa, vaikka ei voinutkaan itse myöntää lainoja, sekä tarjosi alennuksia puutavarakennustarkoituksiin. Kesällä 1951 rakennettiin suuri 20 perheen ryhmäkellari tehtaan asunnoissa asuville, ja mietittiin tarvetta toisenkin kellarin rakentamiseen.⁴²⁵ Elämä näytti siis jatkuvan ennallaan ja tässä mielessä lakauttamispäätöksen täytyi tulla verlalaisille kuin salama kirkkaalta taivaalta.

Verlankoskeen tulevan voimalaitoksen rakentaminen eteni seuraavasti: tammi-kuun alussa 1953 saapui Verlaan voimalan rakennustyömaasta vastaamaan määrätty Aarne Pajula ensimmäistä kertaa tutustumaan tulevaan työmaahansa. Työmaan valmistelutöihin siirrettiin maaliskuussa 36 miestä tehtaalta. Huhtikuun lopussa tehdas laitettiin seisokkiin, ja jäljellä olevat työntekijät siirrettiin voimalatyömaalle. Ilmeisesti 13 naista irtisanottiin, minkä lisäksi lomautettiin sellaiset vaimot, joiden miehet olivat työssä. Kesäkuun alussa lomautetut oli jälleen työllistetty. Seisokkia kesti lokakuun puoliväliin asti, ja voimalaitosrakennus valmistui hyvin pitkälle saman vuoden loppuun mennessä. Pajula kertoo huomanneensa verlalaiset ahkeraksi

423 VH 5/4; VH 2/5–6.

424 WA Fast Byggnader och Bostäder, försäkringsvärdering Ba:1: Verla tehdas, uusi asutusalue, tonttijakoehdotus 1947. Säilynyt on pelkkä piirros, ei mitään siihen liittyviä dokumentteja tai muistioita.

425 WA Pers Tuty Ca:1 tuko ptk 27.9.1949 § 4; 30.12.1949 § 3; 9.6.1950 § 4; 28.9.1950 § 5; 18.5.1951 § 4–5. Syyskuussa 1949 tuotantokomiteassa päätettiin hankkia tarkempia tietoja tehtaan omakotialueen saantiehdoista. Joulukuussa luettiin lunastusehdot ja jaettiin kauppakirjakaavakkeita, mutta kesäkuussa 1950 työntekijät totesivat etteivät halunneet rakentaa alueelle, koska se oli kaukana kaupoista, tehtaan saunoista ja pesutuvista sekä oli kivistä pohjoisrinnettä, jonne rakentaminen oli hankalaa ja kallista, eikä se sopinut puutarhaviljelyksille. Näin toivottiin alueen siirtämistä parempaan paikkaan. Omakotitaloalueeseen ei enää palattu kokouspöytäkirjoissa, mutta sen sijaan syyskuussa 1950 ilmoitettiin lainanhakemisesta annettavasta tuesta ja toukokuussa 1951 puutavaran myynnistä omakotitalon rakentajille. Samassa kokouksessa kerrottiin kellarin valmistuvan syksyyn mennessä ja pohdittiin, voisiko tehdas rakentaa vielä toisen, pienemmän, niille, jotka eivät tästä pääse osallisiksi, niin että perunakuopat jäisivät kokonaan tarpeettomiksi.

ja yritteliääksi väeksi, joka selvisi hyvin oudoistakin työtehtävistä. Ne 16 verlalaista, jotka olivat saaneet yhtiön rakennusosastolta vakituisen pestin, siirtyivätkin hänen kanssaan pian seuraavalle työmaalle läheisen Parikankosken perkaukseen. Pajulan pyynnöstä heistä muodostettiin myöhemmin oma työvuoronsa, joka saattoi siis toimia tutussa porukassa. 10.6.1954 käynnistettiin Verlassa uusi voimala.⁴²⁶

Jo ennen voimalan rakentamispäätöstä tehtaalla työntekijämäärä oli laskenut 1951 huippuluvusta 148:sta kahdellatoista 136:een. Vuoden 1953 aikana määrä väheni yhteensä 39 hengellä ja 1954 aikana 24 hengellä. Vuoden 1954 päättyessä tehtaalla oli enää 73 työntekijää, mikä oli siis vähän alle puolet kolmen vuoden takaisesta tilanteesta. Tehtaalta poistuneista 75:stä 16 sijoittui Kymin Osakeyhtiön rakennusosastolle ja vuoden 1954 aikana lähteneet 24 siirtyivät yhtiön muille tehtaille, mutta loppujen 35 vaiheista ei ole varmaa tietoa. Osa heistä oli irtisanottuja tai vapaaehtoisesti muualle lähteneitä ja muutama on toki voinut jäädä eläkkeellekin. Tehtaalla vuosikertomuksessa todettiin, että irtisanotuiksi olivat joutuneet ne, joiden palvelusaika oli suhteellisen lyhyt.⁴²⁷

Lakkauttamis- ja supistamiskehitys sekä epävarmuus tulevaisuudesta jatkuivat vuoteen 1964 asti. Vaikka voimala oli jo toiminnassa, kului tehtaalla lopulliseen seisauttamiseen kuitenkin vielä aikaa enemmän kuin monikaan olisi osannut aavistella. Kun lakkauttamisuhka nyt leijui jatkuvasti tehtaalla yllä, kuunneltiin markkinatilanne- ja tuloskatsauksia tuotantokomiteassa varmasti erityisen kiinnostuneina.⁴²⁸

Loppuvuodesta 1954 markkinatilanne parani jälleen, mutta useiden työntekijöiden ”jouduttua työkyvyttömyyseläkkeelle tai hakeuduttua muualle töihin” siirryttiin tehtaalla lokakuussa 1955 kahteen työvuoroon. Kummassakin vuorossa käytettiin vain yhtä hiomakonetta kuten edellisenäkin vuonna, mikä tarkoitti tehtaalla työntekijämäärän vähenemistä 57 henkeen.⁴²⁹ Seuraava totinen lakkautusuhka kohtasi tehdasta talvella 1957–1958. Syksyllä 1957 pahvin kysyntä oli niin heikkoa, että tuotantokomitealle ilmoitettiin erikseen tehdasta pidettävän kuitenkin käynnissä yli talven heikon työllisyystilanteen takia, ja tammikuussa 1958 lupaus uusittiin, vaikka markkinoiden pienenemisen takia todettiin olevan ”epävarmaa, kuinka kauan tuotantoa voidaan jatkaa”.⁴³⁰ Tilanne jatkui heikkona, mutta työllisyys vakaana huhtikuuhun 1959 asti, jolloin huono menekki johti kahden työvuoron supistamiseen yhdeksi. Yhteensä seitsemän miestä ja neljä naista siirrettiin

426 VH 34; *Kymi-yhtymä* 1/1954, 26–27; WA Pers Tuty Ca:1 tuko ptk 31.3.1953 § 3; 1.6.1953 § 3; 11.12.1953 § 2; 8.3.1954 § 3; WA Bokf Bokslut Gp:2: vuosikertomukset 1953–1954. Voimalaa jouduttiin kuitenkin pitämään seisokissa 2.8.–7.9.1954 vesipulan takia ja tehtaalla hiomakoneita käytettiin vain yhtä (kahdesta enää toimivasta).

427 KyA Bokf. Bokslutsuppgifter 1953 ja 1954: Verlan vuosikertomukset s. 2; ks. myös työntekijämäärät liitteessä 3.

428 Esimerkiksi kesäkuussa 1954 yhtiön vuosikertomus kuultiin ”suurella mielenkiinnolla”, kesäkuussa 1955 selostettiin komitean jäsenille yhtiön viime vuoden tuotantoa, myyntiä ja tilinpäätöstä ”seikkaperäisesti ja havainnollisesti”, tammikuussa 1956 käytiin tuotanto-, vesi- ja lumitilannetta esittäneistä kaavioista ”vilkas ja kiintoisa keskustelu” ja huhtikuussa 1956 vuosikertomus ja tilinpäätös kuunneltiin jälleen ”suurella mielenkiinnolla”. Tilanteen huomioon ottaen kyseessä ei liene pelkkä retoriikka. WA Pers Tuty Ca:1 tuko ptk 1.6.1954 § 3; 20.6.1955; 20.1.1955 (pitäisi olla –56); 27.4.1956.

429 WA Pers Tuty Ca:1 tuko ptk 30.8.1955 § 3; KyA Bokf Bokslutsuppgifter 1955, Verlan vuosikertomus s.2; ks. myös työntekijämäärät liitteessä 3.

430 WA Pers Tuty Ca:1 tuko ptk 17.9.1957 § 2; 14.1.1958.

Voikkaalle ja neljä vähemmän aikaa palvelutta, naimisissa olevaa naista sai loppu-tilin.⁴³¹

Vuonna 1962 Verlan tehtaan ainoa skandinaavinen kilpailija, norjalainen valkoista käsipahvia tuottava Lands-tehdas lopetti toimintansa ja tilanne markkinoilla parani Verlan kannalta. Koska kuivauskapasiteetti oli välttämättä hiukan suurempi kuin yhden hiomakoneen tuotanto, pidettiin hiomoa ja kokoojakoneita 90 päivänä vuoden 1963 aikana käynnissä kahdessa vuorossa. Joulukuussa 1962 alettiin rakentaa Verlan kylän keskustaa hyvin paljon muuttanutta nippu-uittorataa, jonka myötä yksittäisuiitto Verlan kosken ohi uittoränniä myöten tuli loppumaan. Mm. 1800-luvulta peräisin oleva tehtaan alkuperäinen koulurakennus purettiin radan tieltä. Rataa testattiin seuraavana vuonna ja vihdoon 1964 vanha väistyi uuden tieltä: miltei kaksitoista vuotta alkuperäisen lakkauttamispäätöksen jälkeen tehtaalle määrättiin sulkemispäivä ja samoihin aikoihin nippu-uittorata otettiin käyttöön.⁴³²

Jos Verlaa tarkastellaan yksittäistapauksena, lopulliseen sulkemispäätökseen vaikutti ennen kaikkea palkkojen nousu, mutta myös raaka-aineiden hintojen kallistuminen hankaloitti tilannetta. Huhtikuun 14. päivänä 1964 Kymiyhtiön johtokunnan kokouksessa todettiin, että nousseiden palkkakustannusten takia tulee yksinkertaisesti halvemmaksi lopettaa toiminta tehtaalla kuin jatkaa sitä. Muutamaa päivää myöhemmin 17. huhtikuuta tuotantokomitean kokouksessa asiasta tiedotettiin Verlan tehtaan luottamusmiehelle ja työntekijöille. Tällöin ilmoitettiin kaikkien 65 vuotta täyttäneiden sekä muutaman muun siirtyvän eläkkeelle, seitsemän naista sijoitettavan Voikkaan tehtaalle ja työhön Verlaan jäävän 9–10 henkilöä.⁴³³ Lisäksi muutama nuori poika irtisanottiin.⁴³⁴

Tehtaan toimintatapaa työntekijöiden ja tehtaan lakkauttamisen suhteen kuvaa hyvin helmikuussa 1964 päivätty muistio, jossa tehtaalla tuolloin työskentelevät miehet ja naiset käytiin läpi henkilö henkilöltä ottaen huomioon heidän taitonsa, perhesuhteensa ja fyysiset voimansa ja näiden mukaan etsittiin yhtiölle ja työntekijöille ratkaisuja heidän kohtalostaan tehtaan lakkauttamisen jälkeen.⁴³⁵ Muistio on

431 KyA Bokf Bokslutsuppgifter 1955–1959: Verlan vuosikertomukset; PL Kirjeenvaihto. Osastojen kirjeenvaihto kansio 253: kirje 20.5.1959. Ks. myös WA Pers Tuty Ca:1 tuko ptk 11.8.1959 § 2.

432 KyA Bokf Bokslutsuppgifter 1962–1964: Verlan vuosikertomukset; nippu-uiton rakentamisesta ja koulurakennuksesta esim. VH 4/12; VH 7/5. Mari Wiiskannan mukaan Verlan siirtoradan toiminnassa oli aluksi häiriöitä. Uitettavien puiden määrä kuitenkin väheni, jolloin kustannukset pikemminkin nousivat kuin laskivat ja väylä toimi nippu-uittokuntoon laitettuna enää kymmenisen vuotta. Wiiskanta 1998, 56–59.

433 KyA Bokslutsuppgifter 1964: Verlan vuosikertomus 1964; KyA Dir Styrelse Styrelseprotokoll Cb:41: ptk 14.4.1964 (Identif. Nr. 10/1964); WA Pers Tuty Ca:1 tuko ptk 17.4.1964 § 2.

434 Tehtaan arkistossa on säilynyt kopiot kahdeksasta kirjeestä, jotka on päivätty heinäkuun alussa 1964. Niiden vastaanottajista yksi siirrettiin 65 vuoden ikäisenä eläkkeelle, mutta eläke oli jäämässä niin mitättömäksi, että vastaanottajaa neuvottiin anomaan lisäksi vanhuuden tukea Kouvolan KEL:n asiamieheltä. Neljä siirtyi ennenaikaisesti eläkkeelle ja kolmelle ilmoitettiin yksinkertaisesti töiden loppuvan. Kolme miestä, joiden työsuhte yksinkertaisesti päättyi, olivat ilmeisesti nuoria työntekijöitä, jotka oli otettu tehtaalle, jotta työvuoro pysyisi täytenä. Ainakaan heitä ei löydy 20.2.1964 päivätyistä muistioista Verlan työntekijöistä, mutta muistiossa mainitaan nimettöminä kaksi poikaa ("två pojkar"), joiden palvelusikä oli noin kaksi vuotta. WA Pers Bc:1 kirjenippu 8.7.1964 sekä muistio "Beträffande nedläggande av papptillverkningen å Werla" 20.2.1964, allekirjoittaja ilmeisesti Erik Palmgren.

435 WA Pers Bc:1 Beträffande nedläggande av papptillverkningen å Werla 20.2.1964.

toisaalta koskettava, toisaalta kuitenkin hyvin järkipäiväinen todiste työnantajan toiminnasta lakkauttamisen suhteen. Tehtaan taloudellinen etu asetti lopulliset reunaehdot, mutta työntekijöitä käsiteltiin konsernin kokonaisuuteen nähden pienessä tehdasyhdyskunnassa yksilöinä ja heille pyrittiin löytämään mahdollisuudet selvittää lakkauttamisesta. Pohdinta tehtiin kuitenkin ”ylhäältäpäin”.

Laajemmassa tarkastelussa tehtaan lakkauttaminen yli kymmenen vuoden kitkuttelun jälkeen voidaan nähdä osana Kymin Osakeyhtiön toimintastrategian painotusten muutosta, joka sijoittuu juuri näihin aikoihin. Jari Ojalan mukaan yhtiö eli sotien jälkeen aina vuoteen 1964 asti sotien jälkeistä sopeutumiskautta ja hän kuvaakin yhtiön toimintaa 1930-luvun lopulta aina 1960-luvulle jopa uneliaaksi tuotannon ylläpitämiseksi. Vuodesta 1965 Ojalan mukaan alkoi uuden investointien, kansainvälistymisen ja monialaistumisen kausi.⁴³⁶ Taloudellisten suhdanteiden kannalta lakkauttamispäätökseen lienee vaikuttanut myös vuosien 1962–1963 taantuma.⁴³⁷

Verlan tehtaan ainut käynnissä ollut hiomakone pysäytettiin lauantaina 18.7. klo 15 ja noin kymmenen minuuttia myöhemmin massan tulo lakkasi kokoojakoneille. Kuivaus, kiillotus ja pakkaus jatkuivat syyskuun 9. päivään saakka, jolloin viimeisetkin pahviarkit saatiin varastoon asti. Kaikki työntekijät eivät poistuneet Verlasta kuitenkaan vielä tällöinkään, vaan vanhimpia heistä palkattiin pitämään huolta voimalaitoksesta ja tehdasalueesta. Kysyntä oli ollut itse asiassa suuri ja pahvivarasto oli myyty vuoden loppuun mennessä.⁴³⁸ Yhtiö kommentoi hallintokertomuksessaan kuitenkin vain yleistäen:

Verlan tehtaan toiminta lopetettiin syyskesällä. Tehdas onkin usean vuoden ajan käynyt enää vain yhdessä vuorossa lähinnä sosiaalisista syistä. Vanhimmat työntekijät jäivät eläkkeelle ja nuoremmille tarjottiin tilaisuus siirtyä töihin Kuusankosken tehtaille.⁴³⁹

Käytännössä tehtaan lakkauttaminen tarkoitti hyvin konkreettista yhteisyyden hajottamista ja uudelleen jäsentämistä tehdasyhdyskunnassa, sillä tehtaan työntekijät jaoteltiin silloin tehtaan puolesta jääviin, lähteviin ja muualle siirrettäviin. Tämän lisäksi yhdyskunnan asukkaat jakautuivat oma-aloitteisesti muualle muuttaviin, Verlasta käsin muualla työssä käyviin ja Verlassa pysyviin. Tehdasyhteisyys kuluvan nyt-hetken tasolla käsitti yhä pienemmän määrän ihmisiä, kunnes siirtyi kokonaan menneisyyden ja muistojen tasolle, joka sekin toki yhdisti ja yhdistää ihmisiä. Yhtiöyhteisyys jatkui monien kohdalla, mutta osa irrottautui siitä kokonaan. Myös Verlan kylän yhteisyys jatkui, mutta kylän identiteetti oli erilainen kuin ennen: ei enää tehdasyhdyskunta, vaan entinen tehdasyhdyskunta.

436 Ojala 2001, 27, 29.

437 Hjerpe 1990, 29.

438 WA Bokf Bokslut Gp:2: vuosikertomus 1964; WA Pers Bc:1 Beträffande nedläggande av papptillverknigen å Werla 20.2.1964; *Kymi-yhtymä* 4/1964, 12–13; VH 26/7.

439 KyA Bokf Bokslutsuppgifter 1964, hylly 42: hallintokertomus 1964.

SUHTAUTUMINEN LAKKAUTTAMISEEN

Katsauksen yhtiön julkiseen ja järkipäiseen näkökulmaan tehtaan lakkauttamiseen johtaneista syistä saa *Kymi-yhtymästä* 1/1954 *Uusi voimalaitos rakenteilla Verlaan* ja Veikko Talven *Kymi-yhtymään* 4/1964 kirjoittamasta artikkelista *Verlassa ruukkivanhuksen pyörät pysähtyneet*. Artikkeleissa esitetyt toiminnan lopettamisen syyt ovat pitkälti samoja, jotka toistuvat lehtiartikkeleissa tehtaan lakkauttamisen myötä ja museokierroksella esitettävässä elokuvassa. Tämä ei liene ihme, sillä ”tehdasmuseon isä” Veikko Talvi on vastannut tuolloin pitkälti yhtiön tiedotuksesta ja hän on kirjoittanut myös käsikirjoituksen kyseiseen elokuvaan. Ensinnäkin todetaan, ettei Verlan tehtaalla ”ollut luontaisia kasvun edellytyksiä” ja että pienten tehtaiden aika oli ohi. Verlan kosken vesimäärä vaihteli paljon vuotuisesti ja kokonaisuudessaan se oli pieni verrattuna Kymijoen koskiin, joten voimansaanti oli rajoitettu. Kun rautatiekään ei yltänyt Verlaan asti, toi kuljetus omat hankaluutensa ja lopulta ostohalun puute markkinoilla täytti varastot.⁴⁴⁰

Lisäperusteluina lakkauttamiselle esitettiin lehtijutuissa koneet, jotka olivat ”auttamattomasti vanhentuneet” ja työmenetelmät, jotka olivat ”monivaiheisia ja tekijöiltään paljon voimaa kysyviä”. Vaikka vanhat verlalaiset olivat kuulemma tehtaaseensa kiintyneitä, ei nuori polvi olisi enää ”astunut heidän jälkiään”. Lehden mukaan ”henkilöjärjestelyt eivät tuottaneet vaikeuksia.” Tehtaan pitkään ylimenokauteen ja osittaiseen käynnissäpitoon olivat vaikuttaneet ”sosiaaliset syyt ja pieteetti vanhaa kunnianarvoisaa tehdasvanhusta kohtaan.” Vaikka vanhat verlalaiset hieman haikeina lopettivat työnsä, tuumasivat he toimittajan mukaan toisaalta, että ”jouti tuo jo loppua” työtä oikein muistelllessaan. ”Kyllä Verlan tehtaan oli aika siirtyä historiaan.”⁴⁴¹ Mutta mikä on esimerkiksi muistitiedossa ja muissa arkistolähteissä esiintyvä näkökulma lakkauttamiseen?

Vuosituhanen vaihteen haastatteluissa verlalaiset tuntuvat hyvin sisäistäneen lakkauttamisen pakon ja sopeutuneen olosuhteisiin. Lakkauttamiseen johtaneet syyt – lähinnä tehtaan vanhanaikaisuus – ymmärretään hyvin ja yhtiön toimintaan tilanteessa suhtaudutaan yleensä ottaen myönteisesti, mihin lienevät vaikuttaneet joukkotiedotusvälineissä ja tehdasmuseolla tutuiksi tulleet tulkinnat. Vuodesta 1946 toimineen tuotantokomitean kautta työläisille oli varmasti myös tullut tieto tehtaan tuotanto- ja kannattavuusnäkökymistä. Päämestari Richter saa tunnustusta työstään koettaessaan sijoittaa esimerkiksi ammattimiehet koulutustaan vastaavaan työhön lakkauttamisen jälkeen ja yhtiö ylipäänsä siitä, että järjesti (useimmille) mahdollisuuden jatkaa työtä Kuusankoskella ja Voikkaalla. Loppujen lopuksi moni joutui toteamaan saavansa esimerkiksi Voikkaalla parempaa palkkaa kuin ennen ja muutenkin työehtojen olevan paremmat, ehkä työkin kevyempää.⁴⁴² Samal-

440 *Kymi-yhtymä* 1/1954, 23, 26–27 ja 4/1964, 12.

441 *Kymi-yhtymä* 4/1964, 12–15. Myös haastatteluissa esitetään mielipide, etteivät nuoret enää olisi kuitenkaan jääneet Verlaan niillä palkoilla ja niihin työolosuhteisiin. VH 3/7. Samoin Vuohijärven yhdyskuntaa tutkinut Kortelainen toteaa, ettei työpaikkojen puute ollut suinkaan ainoa syy, miksi nuoret muuttivat pois paikkakunnalta. Työ vaneritehtaalla itsessään oli jo raskasta ja vaarallista ja palkat pienet. Kortelainen 1991, 77–80.

442 VH 15/2; VH 23/8; VH 21/3; VH 8/1; VH 13/4; tuotantokomiteasta ks. *Kymi-yhtymä* 4/1946.

Uuden voimalan harjannostajaisia vietettiin joulukuussa 1953. Työmaalla oli mukana niin miehiä kuin naisia. Kuva: Kymi-yhtymä 1/1954.

la tavoin Studebakerin tehtaalla Yhdysvalloissa tehtaan lakkauttamista muistella mainittiin sulkemisen syyksi mm. kilpailun koveneminen, levityksen huonous ja johtajien vääränlainen koulutus, jolloin syitä katsotaan jo hyvin ulkopuolisesti, ei-emotionaalisesti.⁴⁴³

Nuoremmat työntekijät saattoivat olla jopa vapaaehtoisia poismuuttajia ja sopeutuminen vieraalle paikkakunnalle tapahtui viimeistään pakon edessä, kuten käy ilmi seuraavista muisteluista:

Ahvenisto: Entä ku tuli tieto lakkautuksesta?

Kertoja 1: Mielissään ol vissiin nuoret miehet, että pääsee tänne isoille tehtaalle...

Kertoja 2: Lihapatojen ääreen... [naurua] En mie muista, että reagoitiinko sen kummemmin... Ammattiyhdistys ei min tietääkseni mitään yrittäny, olhan Verlassaki yhdistys, mutt en muista, että se olis mitenkään siihen reagoinu. Mielellään muutettiin tänne [Kuusankoskelle], tähän ol isompaa, tääl ol mahdollisuudet paljon paremmat.⁴⁴⁴

-55 tai -56 mie läksin tehtaalta pois. Se ol viel toiminnassa, mut minun mieheni san – ku meil ol kolme lasta ja niiden koulu jäi viel poikien kesken, ett ne kävi sit loput Voikkaalla – niin mies sano Lindblomille, ett hän on sitt niit ensimmäisiä, jotka haluu lähtee perheinensä pois sieltä. [...] Kun mies sopeutu nii täyty sit vaimonkin ja hyvin me tänne sokeuduttiin. Kaikki ei tietysti mielellään lähteny. Meitä vähän toispaikkakuntalaisia katsottiin, ei kukaan uskaltanu sanoo, mutt joskus kuuli. Mutt mie sitt sanoin, ettei siel sen kummempii ihmisii ollu kuin täälläkään.⁴⁴⁵

Vuosituhannen vaihteen haastattelujen sävyyn vaikuttaa, että tuolloin oli elossa lähinnä enää niitä, jotka olivat lakkauttamisvaiheessa melko nuoria. Vuonna 1972 tehdyssä haastattelussa vuosisadan vaihteessa syntynyt mies sanoo, että ”oli kova mukina, kun tehdas pantiin toppiin ja jouduttiin pois täältä”.⁴⁴⁶ Etenkin monet

443 Bodnar 1990, 88.

444 VH 41/10.

445 VH 23/2 (alkuosa), VH 23/7-8 (loppuosa).

446 TYKL KTL 780/53.

vanhemmat ihmiset kokivat muutoksen raskaana ja esimerkiksi työläisbussikuljetusten aikana kuului manausta:

Se oli sillä tavalla, että nämähän joutuvat lähtemään, silloin kun tehdas suljettiin ja se kuljetus alettiin järjestää, niin se oli tosi kova paikka. Ei se ollu yhdelle miehelle kova, se oli monelle miehelle kova. Ne oli toiset hyvin katkeria, vähän luonteesta riippuen, joku stoppaili että saatiinhan me nyt kuitenkin olla töissä, toiset sano, että ei olis ollu montaa vuotta eläkeikään, että kyllä täällä olis pystytty järjestämään vielä jotain, mutta kun se näin tehtiin ja sitä kiroamista kuulu enemmän kuin yks ja kaks kertaa, että kyllä sitä manattiin.⁴⁴⁷

Bussimatka pidensi työpäivää, mutta sen lisäksi alatehtailla näytteli politiikka toisenlaista roolia kuin Verlassa, mikä voitiin kokea ahdistavana: jos et ollut ”meidän puolella”, olit ”meitä vastaan”. Koneet olivat toisenlaiset ja suurin osa verlalaisista joutui sekatoihin tai rakennuspuolelle, jolloin oma ammattitaitokin saattoi joutua kyseenalaistetuksi. Erään arvion mukaan Voikkaalle sopeuduttiin paremmin, mutta Kymintehtaalla ei muu kuin monenpolven kymiläinen ollut ”mitään”. Verlalaisiakin katsottiin karsaasti, kun tulivat kymiläisten ”leipää syömään”.⁴⁴⁸

Myös irtisanomiset herättivät katkeruutta niiden kohteeksi joutuneissa. Kun muutamia nuoria tyttöjä heti toiminnan supistamisen alkuvaiheessa kutsuttiin tehtaan konttoriin irtisanottaviksi, eivät he kuulemma suostuneet sanomaan herralle lähtiessään enää mitään, eivät hyvästikään. Samoin vielä 1959 Voikkaalle siirretyt naiset olivat harmissaan kohtalostaan ja totesivat, että varmaan heitä ”vihattiin”, kun he olivat naimisissa olevia naisia, ja siksi joutuivat siirtymään.⁴⁴⁹ Naisien kohdalla perheellisyys oli siis työsuhteen toissijaistava tekijä, jos mies oli terve ja työssäkäyvä.

Verlan tehtaan toiminta sulkemisen yhteydessä ja suhtautuminen siihen on miltei hämmäntävän samanlaista kuin mitä Marjatta Rahikainen kertoo Ariman lasitehtaan sulkemisesta, joka tapahtui miltei puoli vuosisataa aiemmin 1918. Patruuna Taxell neuvotteli lasinpuhaltajille uudet paikat Riihimäen tehtaalta ja maksoi muuttaville työntekijöille kaikille 100 mk muuttoapua. Osa työntekijöistä muistaakin muuton tyytyväisenä, koska uudessa paikassa oli paremmat luontaisedut ja harrastusmahdollisuudet, mutta toisille muutto oli raskas luopuminen kotipaikasta ja kodista. Mukaan otettiin ”vähäinen omaisuus, mutta sitäkin rikkaammat muistot”. Samalla tavoin kuin muutossa Verlasta Kuusankoskelle ja Voikkaalle, oli muutossa Arimaalta Riihimäelle myös kyse siirtymisestä perinteiseltä ruukilta moderniin kilpailuyhteiskuntaan. Utta oli mm. vahvasti aidattu tehdasalue ja lasinpuhaltajien keskinäinen kilpailu, jota tehtaalla pyrittiin ruokkimaan.⁴⁵⁰ Kenties Arimaan muutossakin ikäryhmä määritteli pitkälle sopeutumista ja eron haikeutta tai suhteellista helpoutta.

447 VH 52/3.

448 VH 52/2–3. Ks. myös VH 53/10–11.

449 VH 21/3, 9.

450 Rahikainen 1996, 155–156.

Kanadalaisten teollisuusyhdykskuntien sulkemisen ja työvoiman vähentämisen on todettu näkyneen selvästi perheiden hajoamisena, alkoholismina, stressinä, ylläpidettävyyden puutteena, pelkona ja sosiaalisena epävakautena.⁴⁵¹ Epätietoisuuden aika oli ahdistavaa varmasti myös Verlassa. Pelättiin mitä tapahtuu, minne joudutaan, kuinka pärjätään ja jos muualle joudutaan muuttamaan, niin kuinka siellä osataan olla. Kotipaikka oli monelle rakas, eikä muualle olisi haluttu lähteä. Vaikka bussikuljetukset ”alatehtaille” järjestäytyivät aamuin illoin, ei ollut mieluisaa kulkea töihin pitkän matkan päähän. Olot ”suuremmalla ruukilla” olivat kovin erilaiset kuin pienessä Verlassa. Ihmetystä aiheutti tuttavallinen suhtautuminen mestareihin, jopa vastaansanomien, kahvitunnin venyttelyt ja ”pinnaaminen”. Jokainen koetti sitten vallitsevissa oloissa tehdä parhaansa mukaan ”pehmeän laskun”.⁴⁵²

On siis liioittelua väittää, ettei Verlasta olisi jouduttu irtisanomaan ketään tai että kaikki tehtaalaiset olivat jo melkein eläkeiässä, kun tehtaan toimintaa ryhdyttiin supistamaan. Kuitenkin on totta, että verlalaiset vanhenivat tehtaansa myötä. Kesäkuussa 1954 Verlasta oli jo irtisanottu nuorimmat ja vähiten aikaa palvelleet ja osa oli siirtynyt muualle yhtiöön, mutta töissä oli vielä 55 miestä ja 39 naista. Miesten keskimääräinen palvelusaika oli tuolloin 21,4 vuotta ja naisten 17,3 vuotta.⁴⁵³ Viimeisen toimintavuoden 1964 alussa Verlassa työskenteli edelleen 20 miestä ja 18 naista. Miesten keski-ikä tuolloin oli 55,7 vuotta. Tehtaan käynnissä pitämiseksi oli mukaan jouduttu palkkaamaan vielä reilusti eläkeikäisiä ”vaareja” (vanhimmat 76- ja 74-vuotiaat) sekä kolme 18-vuotiasta poikaa, jotka toivat keski-ikää alaspäin. Ilman heitä se nousisikin 62,3 vuoteen. Naiset olivat ryhmänä yhtenäisempi vanhimman ollessa 67-vuotias ja nuorimman 43-vuotias. Heidän keski-ikänsäkin jäi 53,3 vuoteen.⁴⁵⁴ Verlan tehtaalaiset kyllä vanhenivat tehtaansa myötä, mutta eivät toki ”kaikki” olleet vielä kypsiä siirtymään eläkkeelle.

Verlassa ei ole juuri havaittavissa toimintaa, joka olisi kohdistunut itse voimalliseksi muuttamissuunnitelmaa vastaan. Tapahtumien yksityiskohtiin ja ehtoihin pyrittiin kuitenkin vaikuttamaan tuotantokomitean ja ammattiosaston kautta, niin kuin neuvottelevalle hyvinvointikapitalismille periaatteessa oli tyypillistä. Neuvotteluyhteys ei ollut kuitenkaan enää yhtä avoin ja tasapuolinen kuin aiemmin: yhtiö antoi selvästi ymmärtää, että päätökset oli jo tehty, eikä niistä sinänsä enää aiottu keskustella. Tuotannon supistamista, tehtaan mahdollista lakkauttamista ja voimallaitoksen rakentamista koskevat asiat esitettiin tuotantokomiteassa tiedotus- ja ilmoitusasioina. Niiden toteuttamisessa etsittiin kuitenkin paikalliseen työnanta-

451 Bradbury 1984, 130–131.

452 VH 15/2; VH 1/6; VH 13/4-5; VH 3/4,6; VH 12/4; VH 26/7; VH 24/1.

453 WA Pers Arbetare på Werla Bc:1: Luettelo Verlan tehtaan työläisistä 12.6.1954. Yli 40 vuotta tehtaan palveluksessa oli ollut kolme miestä: Antti Kaivola, Robert Mäkelä ja Onni Ripatti – naisten ennätyksen veivät Hilda Lahtinen ja Olga Seppälä 37 palvelusvuodellaan. Alle viisi vuotta tehtaalla työskennelleitä oli miehistä kaksi ja naisista vain yksi. Syntymävuoden perusteella laskettu tehtaan miesten keski-ikä oli tuolloin 48,3 vuotta, jolloin vanhimmat olivat 68-vuotiaita ja nuorin 24. Naisten keski-ikä oli miltei täsmälleen yhtä korkea kuin miesten: 47,3 vuotta. Heistä alle 30-vuotiaita oli kaksi ja vähintään 60-vuotiaita samoin kaksi. Vähintään 60-vuotiaita miehistä oli tuolloin seitsemän: viilaaja, hioja, sekatyöläinen, tallimies, lastauksen esimies, lämmittäjä, mylläri) ja alle 30-vuotiaita vain kolme. Naisista yli 60-vuotiaista toinen oli työssä nk. makkamyllyllä, toinen kiillottamossa.

454 WA Pers Lönelistor Ba:38 luettelo 1.–15.1.1964.

japolitiikkaan sopivaa, sosiaaliset ja emotionaaliset näkökohdat mahdollisimman hyvin huomioonottavaa toimintatapaa. Työntekijöiden tiedusteluissa yhtiön suuntaan oli puolestaan hyvin varovainen sävy.⁴⁵⁵

Vaikka kokonaistilannetta ja -päätöksiä ei kyseenalaistettu, osallistuiivat Verlan tehtaan työntekijät toiminnan muotoiluun vallinneessa poikkeustilanteessa mahdollisuuksiensa mukaan. Puolitoista kuukautta ensimmäisten poikkeuksellisten tietojen jälkeen helmikuussa 1953 piti Verlan ammattiosasto kokouksen, jossa mukana oli noin 50 verlalaisen lisäksi myös liiton edustaja. Luottamusmiehen saama suullinen tieto oli, että maaliskuun alusta lähtien siirrettäisiin vakinaisista työläisistä 36 miestä voimalaitostyömaalle ja samana päivänä irtisanotaan 15 naista. Irtisanottavat naiset olivat pääosin itsensä tai jopa perhettä huoltavia, joten luottamusmies oli esittänyt näiden sijasta irtisanottavaksi sellaisia naisia, joilla oli perheen huoltaja työssä. Liitto tuki luottamusmiehen kantaa, jos irtisanomisiin olisi pakko mennä.⁴⁵⁶

Perheelliset saivat siis etusijan niin ammattiyhdistyksen strategiassa, kuten aiemmin myös yhtiön sosiaalitoiminnassa, ja perheiden kokonaistoimeentulo pyrittiin turvaamaan. Ammattiliitto reagoikin yhden naispuolisen tehtaalaisen 1954 kirjoittamaan valitukseen, jossa hän kertoi tullessa irtisanotuksi, vaikka hän omasta mielestään jaksoi vielä tehdä työtä ja hänen miehensä oli sotainvalidi. Kuulemma luottamusmieheskin oli sanonut edellisenä päivänä, että hän saisi jäädä, mutta tehtaalla johdon kanssa oli käyty sitkeää keskustelua, häntä oli jo kunnantalollekin toimiteltu ja niin hän oli saanut lähteä. Naisen mielestä tehtaalta olisi pitänyt enemmän erottaa joku, jonka mies oli töissä, varsinkin kun väliaikaistakin naistyövoimaa kuitenkin tarvittiin. Asia oli ehtinyt jo hiukan vanheta, mutta ammattiliitto pyysi järjestämään naiselle mahdollisimman pian taas työtä.⁴⁵⁷

Kaksi päivää helmikuun 1953 ammattiosaston kokouksen jälkeen kokoontui myös tehtaalla tuotantokomitea, jolloin tehtaalla johdon edustajilta kysyttiin, voitaisiinko irtisanotuille naisille järjestää työtä yhtiön tehtailla Kuusankoskelta ja Voikkaalta. Vastaus oli kielteinen, koska muillakin tehtailla oli vaikeuksia naistyöntekijöiden sijoittamisessa. Vieläkään asiasta ei kuitenkaan kokonaan luovuttu. Maaliskuussa kysyttiin, eikö näitä, nyt lukumäärältään 13, naista voitaisi vain lomauttaa, mutta jälleen tehtaalla johto joutui vastaamaan, että koska tehdas ei tulisi enää käymään täydellä teholla, oli irtisanominen ainoa oikea toimenpide.⁴⁵⁸

Kuinka tuloksellista verlalaisten puolustustaistelu oli ylipäänsä, on vaikeaa sanoa. *Näin tehtiin Verlassa käsipahvia* -lyhytelokuvan mukaan ”Vanhat verlalaiset olivat kuitenkin kiintyneet tehtaaseensa ja heidän annettiin jatkaa niin kauan kuin halusivat ja voimia riitti.”⁴⁵⁹ Elokuvan tulkinta työntekijöiden omasta roolista päätöksenteossa on selvästi ylioptimistinen. Työnantajaan maltillisesti kohdistettu paine on voinut kuitenkin edesauttaa ratkaisujen huolellista punnitsemista. Kokonai-

455 Wa Pers Tuty Ca:1 ptk 1953–1964.

456 PL Kirjeenvaihto. Osastojen kirjeenvaihto kansio 178: kokousmuistio 15.2.1953.

457 PL Kirjeenvaihto Osastojen kirjeenvaihto kansio 190 (1954) kirjeet 15.11.1954 ja 23.11.1954 sekä kansio 202 (1955): kirje 31.3.1955.

458 WA Pers Tuty Ca:1 tuko ptk 17.2.1953 § 3; 31.3.1953 § 3.

459 *Näin tehtiin Verlassa käsipahvia* 1964.

suudessaan sekä työnantajan että työntekijöitten yhteinen pyrkimys näyttää olleen turvata pitkien työsuhteiden jatkuminen sekä pitkäaikaisten työntekijöitten toimeentulo muutoksen yhteydessä.

Kovin paljon painetta Verlassa ei kuitenkaan uskallettu käyttää. Tuotantokomitean toimintaan vaikutti varmasti osaltaan tieto siitä, että lakkauttaminen voi olla edessä milloin vain. Työntekijöiden edustajat eivät esittäneet enää mitään uusia toivomuksia tai pyyntöjä työllisyyskysymysten ulkopuolelta ja komiteasta tulikin täten pitkälti vain yhtiön tiedotuskanava. Vuoden 1952 jälkeen oikeastaan ainoa sosiaaliseen alaan kuulunut ehdotus esitettiin syyskuussa 1954 ja se koski Kymintehtaalla ja Voikkaalla silloin jo työskennelleiden mahdollisuutta ostaa polttopuuta Verlan tehtaalta.⁴⁶⁰ Ammattiyhdistyspuolella oli Verlassa samoin varsin hiljaista, lakoista ja mielenosoituksista ei ollut puhuttakaan, vaikka yleislakossa 1956 oli sentään Verlakin mukana. Tehtaan epävarma tilanne on varmasti vaikuttanut asiaan.⁴⁶¹ Kun kannattavuustilanne tunnettiin tarkkaan myös työväen keskuudessa, arveltiin luultavasti, että on parempi olla suurempia vaatimatta, että tehdas ja työ säilyisivät ylipäänsä.

Jonkinlainen apaattisuus tuntuu iskeneen Verlaan jääviin työntekijöihin, jotka joutuivat seuraamaan väen vähenemistä ja toiminnan hiipumista ympärillään. Esimerkiksi vuoden 1956 alussa esitettiin ammattiosastossa murheellinen kysymys: ”Jokohan on alkanut viimeinen toimintavuosi?”⁴⁶² Mielialojen kehittymisestä paikkakunnalla antavat kuvaa myös voimistelu- ja urheiluseura Werlan Kirin vuosikertomukset. Esimerkiksi 1955 todetaan toiminnan olleen laimeahkoa osittain olosuhteiden pakosta, kun osa paikkakunnan asukkaista oli joutunut muuttamaan paikkakunnalta työpaikkansa vuoksi. Seura oli kuitenkin ”yrittänyt” pitää seuratoimintaa pystyssä ja ”toivoi” sen jatkuvan alkavana toimintakautena ”ainakin samoissa puitteissa”.⁴⁶³ Seuraavana vuonna huoli tulevaisuudesta oli edelleen syvä:

Kuten yllä olevasta selviää, on seuratoimintaa yritetty pitää pystyssä ettei se olisi aivan kokonaan päässyt kuoleentumaan. Toivottavasti se nuoriso, joka vielä toistaiseksi hengittää Verlassa, pitää huolen ettei yhdistysrekisteriviranomaiset pääse pyyhkimään Voimistelu- ja Urheiluseura Verlan Kirin listoiltaan pois.⁴⁶⁴

Vuonna 1957 olivat jaostot edelleen ”yrittäneet” ”parhaansa mukaan vaalia ja ylläpitää seuratoimintaa”, eikä seuran toiminta ollut ”aivan kuoleentunut”, mutta mukana oli jo toiveikkaampiakin sävyjä: ”Alkakaamme uusi toiminta vuosi ussin toivein.” Tavoitteeksi otettiin seurahengen vaaliminen Pyörylän Salonsaareen asti. Kiinnittämällä huomiota reuna-alueisiin haluttiin ehkä kompensoida itse ydinverolaisien vähenemistä. Verla ei ollut – eikä sen ollut varaa olla – enää niin itseriit-

460 WA Pers Tuty Ca:1 tuko ptk 9.9.1954. Joulukuussa 1963 keskusteltiin myös työläissaunojen lämmittämisjärjestelmän muuttamisesta, mutta pöytäkirjasta ei käy kunnolla ilmi mistä oli kyse tai kuka asiaa esitti. Muutoksiin keskustelu ei kuitenkaan johtanut. WA Pers Tuty Ca:1 tuko ptk 20.12.1963.

461 WA Bokf Bokslut Gp:2: vuosikertomukset 1950, 1956; VH 26/7.

462 PL Kirjeenvaihto. Osastojen kirjeenvaihto. Kansio 210: kirje 16.2.1956.

463 WEKI: toimintakertomus 1955.

464 WEKI: toimintakertomus 1956.

toinen kuin ennen. Seuraavana vuonna todettiin, ettei toiminta ”aivan kuollutta ole. Onhan lavalla otettu ilo irti elämästä kokonaista 16 kertaa”. Vuonna 1960 todetaan jo toiminnan osoittaneen elpymisen merkkejä ja kilpailutoiminnan olleen vilkasta huomioon ottaen huonot ”kesäurheilupaikat” ja asukkaiden vähyyden. Toimintakauteen tartutaan ”uusin ottein ja uusin voimin, entistä toiveikkaampina.” ja seuraavana vuonna sama optimistinen sävy säilyy: ”Toivottavasti pystymme entistä ehompiin saavutuksiin niin tulosten kuin ennen kaikkea harrastuksen laajuudenkin suhteen”.⁴⁶⁵

Vähitellen uuteen tilanteeseen ja olosuhteisiin alettiin paikkakunnalla sopeutua, kun ajan kuluminen todisti, ettei loppu tullut vielä ja elämä jatkui, vaikkakin hiljaisempaan kuin ennen. Verlan ja pian maaseudunkin vähittäinen kuihtuminen oli epäilemättä kyllä alkanut, mutta autioituminen ei tapahtunut hetkessä. Esimerkiksi yksi Verlan kauppiasta muistaa 1960-luvun kaupan kannalta vilkkaimpana aikana, kun tehtaan sulkemisen jälkeen lähiseudulla oli vielä isoja rakennus- ja metsätyömaita.⁴⁶⁶ Ennen 1960-luvun loppua kiireisimpinä aikoina Suomessa saattoikin olla hakkuissa jopa 160 000 miestä, mikä antoi syrjäkylille mahdollisuuksia kukoistaa vielä melko myöhään.⁴⁶⁷

Tehtaan lakkauttamisessa oli sekä yhteisyyttä rakentavia, jäsentäviä että hajottavia piirteitä. Yhteisyyttä rakentavaa oli yhtiön kannalta pyrkimys pitää muualla työssäkäyvät verlalaiset ja Verlan eläkeläiset osana yhtiöyhteisyyttä. Uudenlaista paikallista yhteisyyttä muodostui, kun yhdyskunta haki identiteettiään ensin supistuvana ja sitten lakkautettuna tehdasyhdyskuntana. Yhteisyys jäsenyi kuitenkin eri tavalla esimerkiksi ikäryhmän ja työuran kohtalon (irtisanominen, siirto, jatkaminen, eläke) perusteella, mikä myös hajotti vanhaa yhteisyyttä. Osa verlalaisista sopeutui muutokseen paremmin kuin toiset, mutta jonkinasteisia kohtalotovereita oli kylä täynnä.

TEHTAAN JÄLKEEN

Jo tehtaan sulkemisen yhteydessä oli ollut esillä suunnitelma sekä Verlan käytöstä lomakylänä että tehtaan muuttamisesta museoksi. Tehtaan omistamiin asuntoihin avattiinkin 1967 yhtiöläisten lomakylä, joka toimii yhä edelleen. Varsinkin alkuaikoina muistetaan toiminnan olleen vilkasta ja lomakylä työllisti paikallisia ihmisiä muistitiedon mukaan 5–6 jatkuvasti. Museon avaamista saatiin odottaa hiukan kauemmin, mutta Kymin Osakeyhtiön 100-vuotisjuhlien yhteydessä 1972 koitti siihen sopiva tilaisuus.⁴⁶⁸

465 WEKI: toimintakertomukset 1957, 1958, 1960, 1961. Kiri toimii yhä vuonna 2008, vaikka urheilullinen puoli onkin jäänyt vähemmälle.

466 VH 12/1, 4.

467 Rannikko 1998, 224–225. Vuoden 1950 väestölaskennan mukaan yli 300 000 miestä oli ollut ainakin jonkin aikaa palkattuna metsä- ja uittotöissä, mihin on lisättävä omissa metsissä työskentelevät miehet. 1940–1950-luvut olivatkin suomalaisten syrjäkyläisten kukoistuksen aikaa yleisesti, ei siis vain Verlassa. 1970-luvun puolivälissä hakkuissa oli enää 30 000 miestä.

468 *Kymi-yhtymä* 4/1964, 15; *ESS Viikkoliite* 13.6.1964: *Wanha Werla waikenee*; KS 7.6.1964: *Verlan puuhiomo lopettaa toimintansa. Ansiokas uranuurtajan työ päättyvässä*; *Uusi Suomi* 26.7.1968:

Väkiluvun kehittymistä Jaalan puoleisella Verlan seudulla voi 1950-luvun alusta lähtien seurata vaaliluetteloista, joihin laskettiin henkikirjoista Verlan piirin äänestysikäiset henkilöt. Vuonna 1953 heitä oli yhteensä 407, mutta kun tästä vähennetään Siikakosken ja Vesalan kyläläiset jää osuudeksi 310. Kunnallisvaaleissa 1966 äänestysikäisiä Verlassa lasketaan olleen enää 174. Seuraavan kymmenen vuoden aikana äänestysikäisten määrä pysyi melko vakaana, kunnes 1980-luvulla se romahti jälleen melkoisesti. Vuonna 1985 äänestysikäisiä oli 109 ja presidentinvaaleissa 1994 enää 88.⁴⁶⁹

Taulukko 22. Verlan vaalipiirin äänestysikäiset ilman Siikakoskea ja Vesalaa.

	1953	1966	1976	1985	1994
Miehiä	143	86	76	50	44
Naisia	167	78	84	59	44
Yhteensä	310	174	160	109	88

Lähteet: JKA Valt. vaaliltk III 2 Bb Vaaliluettelot; JKA K.kesk. ja v.lk. III3 Bb Vaaliluettelot; JKA K. vaalilautakunta. Vaaliluettelot 1965–1976; JKA k.vaalilautakunta Vaaliluettelot 1978–1985; JKA Presidentinvaali 1994, vaaliluettelot.

Vuonna 1985 vanhat verlalaiset huomauttavat *Kuusankosken Sanomien* lehtihaastattelussa, ettei eläkeläisillä Verlassa ollut mitään etuoikeuksia: puusta piti maksaa (vaikka sitä tehtaalla kuulemma oli yllin kyllin), vedet oli kannettava itse, sauna ja pesutupa olivat alkeelliset ja maksulliset, vaikka asunnot olivatkin ”melkein ilmaisia”. Asiaintilan syyksi esitetään: ”Mut ku tää on siirtynyt aikanaan Kymille... eihän niil ole mitään velvollisuuksia meitä kohtaan. Ku tämä oli niin pikkunen.”⁴⁷⁰ Kertojien ajatuksissa tehtiin siis 1980-luvulla jälleen selvä ero ”patruunan aikaisen” itsenäisen tehtaan ja suuryhtiön aikaisen tytäртеhtaan velvoitteiden välillä. Itsenäisen tehtaan vastuun ja yhteenkuuluvuuden tunteen koettiin olleen suurempi. Kuitenkin nämäkin kertojat olivat eläneet suurimman osan elämästään Kymin omistamassa Verlassa, ja luontaisedut lienee lakkautettu kaikkialta yhtiöstä samoihin aikoihin. Siinä missä kaupunkilainen kodinkoneittensa keskellä ei niitä 1980-luvulla osannut ehkä kaivatakaan, ei verlalaisen asuinympäristö ollut tehnyt kotitöitä ja toimeentuloa välttämättä yhtään sen helpommaksi ja nykyaikaisemmaksi kuin ennen. Sen sijaan kylä ympärillä hiljeni hiljenemistään ja Verlassa koettiin erillisyyttä yhtiöön, ”niihin”, nähden.

Kymin Verlasta lomakylä. Museoajatuskin sopiva; Tuuri 1999, 427; VH 12/4. Tehdasmuseon perustaminen lasketaan pitkälti Veikko Talven ansioksi. Talvi oli Eero Niinikosken mukaan kiinnittänyt huomiota Verlan poikkeuksellisuuteen heti 1951 tultuaan Kymiyhtiön tiedottajaksi ja suhdetoimintamieheksi. Niinikosken mukaan juuri Talvi lopulta vakuutti yhtiön johdon tehdaskokonaisuuden ainutlaatuisuudesta. Niinikoski 2001b, 29–31.

469 JKA Valt. vaaliltk III 2 Bb Vaaliluettelot; JKA K.kesk. ja v.lk. III3 Bb Vaaliluettelot; JKA K. vaalilautakunta. Vaaliluettelot 1965–1976; JKA k.vaalilautakunta Vaaliluettelot 1978–1985; JKA Presidentinvaali 1994, vaaliluettelot.

470 *Kuusankosken Sanomat* 2.7.1985; *Laila oli Varis: Heinosen sisarukset ja vanha Verla*.

*Verlan tehdas-
museo on auki
kesäaikaan, jolloin
alueella järjeste-
tään myös erilaisia
tapahtumia. Kuva
Verla-päivältä
2004, jolloin
entiselle
halkolaanille
kokoontui paneeli
keskustelemaan
seudun kuntien
mahdollisesta
yhdistymisestä.
Kuva: Inkeri
Ahvenisto.*

Verlan kohtalo pitkin siirtymäaikoineen ja tulevana lomakylänä ja tehdasmuseona on kuitenkin ainutlaatuinen. Esimerkiksi Kissakosken tehdas oli lakkautettu jo 1930-luvulla ja Kaltimon pahvitehtaan tarina Enossa muistuttaa suorastaan hämmästyttävästi Verlaa aina viime hetkiensä asti, jolloin sen kohdalla tehtiin kuitenkin aivan erilaisia päätöksiä. Tehdas oli perustettu 1897 ja se siirtyi Kaukaan omistukseen 1916. Motiivina Kaukaan puolella olivat lähinnä metsäomistukset ja koskiosuudet. Kaltimossa ei tehty 1920-luvun jälkeen enää huomattavia teknisiä uudistuksia, joten jo 1940-luvulla laitteisto oli vanhanaikaista. Työntekijöitä tehtaalla oli enimmillään vuonna 1919 yhteensä 150 ja 1930-luvulta eteenpäin noin 100. Sotien jälkeen toiminta oli enimmäkseen tappiollista ja kun kosken rakentaminen tuli ajankohtaiseksi, lopetettiin tehdas 1953. Osa henkilökunnasta siirtyi eläkkeelle ja osa Lauritsalan tehtaille. Osa Enoon jääneistä osallistui Kaltimon voimalaitoksen rakentamiseen 1956–1958. Itse tehdas räjäytettiin 1958.⁴⁷¹

Verlassa tehdasrakennukset koneineen säästyivät ja ne museoitiin. Kylän elämää leimaakin 2000-luvun kesäkausina sen rooli matkailukohteena. Kylän identiteetti

471 Makkonen 1997, 6–8. Samoin Vuohijärven vaneritehdas jäi ajallaan uudistamatta, ja kun vielä sota tuli väliin, ei siellä koskaan ehditty tehdä tarpeellisia suurinvestointeja. Vuohijärvi menetti kiinnostavuuttaan 1960-luvulla, ja toiminta supistui. Kortelainen 1991, 133–134.

on kuitenkin selvästi muuttunut. Ensi vaiheessa lakkauttamisen jälkeen se ei ollut enää tehdasyhdyskunta, vaan entinen tehdasyhdyskunta, joka sinnitteli lomakylänä vielä osana yhtiöyhteisyyttä. Toisessa vaiheessa Verlasta tuli osa yhtiön, Suomen puunjalostusteollisuuden ja lopulta koko maailman kulttuuriperintöä. Lakkauttamisen jälkeen tehdas ja yhtiö eivät enää samalla tavalla yhdistäneet yhdyskunnan asukkaiden selvää enemmistöä kuin ennen, vaan elinkeinot ja elämänkulut olivat vaihtelevampia. Tehtaan tarjoama yhteisyys ja huolenpito väistyivät.

Museon ja maailmanperintökohteen saama huomio ei ole voinut olla vaikuttamatta verlalaiseen itseymmärrykseen ja yhteisyyteen. Menneisyys nähdään Verlassa arvokkaana ja siitä voidaan olla ylpeitä, mikä näkyy esimerkiksi suopeutena Verlaa koskevaa tutkimusta kohtaan. Itse tehtaalla työskennelleitä ei kuitenkaan ole enää monia elossa ja tehdas on siten monille kyläläisille melko ulkokohtainen asia. Museo ja lomanvietto tuovat kylään erityisesti kesäaikana useita erilaisia ihmisryhmiä kylän vakinaisten asukkaiden lisäksi: kesäasukkaat, lomakylän asiakkaat, museovieraat, yrittäjät ja maailmanperintökohteen työntekijät ja ylläpitäjät. Samalla kun Verlalle on muodostunut uudenlainen identiteetti, jäsentyy yhteisyys erillisiin ryhmiin.

HYVINVOINTIKAPITALISTISET PIIRTEET JA YHTEISYYS

Yhtiövetoinen ja sittemmin neuvotteleva hyvinvointikapitalismi tarjosivat Verlan tehdasyritykselle strategian, jonka avulla se saattoi jatkaa yhteisyyttä luovaa sosiaalis-emotionaalista työnantajapolitiikan linjaa, mutta sovelsi sitä muuttuneen ajan ja tilanteen vaatimuksiin. Käytännössä eri työnantajapolitiikan muodot elivät kuitenkin rinnakkain jopa saman yrityksen toiminnassa ja yleislinjasta poikkeavia valintoja on nähtävissä. Tiettyjen sosiaalis-emotionaalisen työnantajapolitiikan keinojen harjoittaminen jatkui yhdyskunnassa 1800-luvulta 1960-luvulle asti: työväelle tarjottiin asuntoja, sairaus- ja hautausapukassa ja jonkinlaista eläketurvaa. Toisista keinoista taas luovuttiin vähitellen, kuten kansakoulun pidosta, juhannusjuhlista ja useimmista luontaiseduista, ja käyttöön otettiin uudenlaisia toimintamuotoja, kuten yhtiön järjestämät kurssit ja henkilöstölehti. Ansiomerkit otettiin käyttöön 1900-luvun alun jälkeen uudelleen 1940-luvulla ja seuratalo toimi kahteen otteeseen, ensin 1920-luvulla ja uudelleen 1940-luvun lopusta lähtien. Harjoitetun työnantajapolitiikan keinot siis muuttuivat ajan kuluessa. Mistä muutokset kertovat?

Aiemmassa tutkimuksessa on kiinnitetty huomiota paternalismin proaktiivisiin ja reaktiivisiin muotoihin.⁴⁷² Tätä jakoa voidaan soveltaa myös hyvinvointikapitalismiin. Maaseudun yhden tehtaan paikkakunnalla osa toimenpiteistä oli edelleen 1900-luvulla ikään kuin pakotettuja reaktioita vallitseviin olosuhteisiin. Käytännön pakkoihin reagoivaa toimintaa on ollut esimerkiksi asuntojen tarjoaminen – työntekijöitä olisi vaikea houkutella ja pitää paikkakunnalla, ellei heillä ole saata-

472 Svensson 1988, 183.

villa kattoa pänsä päälle. Myös vanhuudenturvan suhteen yhtiö vetäytyi 1920-luvulla reaktiiviselle linjalle toteuttaen vain sen, mihin laki pakotti. Lesken- ja orvon-eläkkeiden tarjoaminen sen sijaan oli yhtiölle vapaaehtoista, mutta ne jäivät yleensä varsin pieniksi. Sairauksassan ylläpito ja siihen osallistuminen ei ollut tehdasyhtiölle alkuaan pakollista, mutta tarjosi oivan tavan järjestää sairasajan turva ja vastasi sittemmin myös lain vaatimuksiin. Kassa toimi samalla tyytyväisyyttä, lojaaliutta ja yhteisyyttä yhdyskunnassa luovana lahjana ja tekijänä. Kun oppivelvollisuuden toteuttamisvastuu lankesi kunnille, se antoi Verlan tehtaalle tilaisuuden toimia jälleen reaktiivisesti ja luopua kansakoulunpidosta. Proaktiivisena toimenpiteenä voidaan sen sijaan pitää esimerkiksi seuratalon rakentamista ja kunnostamista tai yhtiön henkilöstölehdien perustamista. Reaktiivisuus ja proaktiivisuus elivät siis rinnakkain ja muodostivat yhdessä harjoitetun työnantajapolitiikan lähtökohdan.

Osa keinovalikoimassa tapahtuneista muutoksista liittyy paternalismin muuttumiseen hyvinvointikapitalismiksi. Tehdas luopui kansakoulurasitteesta yhtäältä, kun kunnat ja valtio kasvattivat omaa vastuutaan, jolloin yrityksen taloudelliseen etuun päätettiin pyrkiä toisenlaisin keinoin ja lahjoin. Kuitenkin tehdasyhtiöt tekivät tässäkin suhteessa erilaisia ja eriaikaisia ratkaisuja. Esimerkiksi Kymin Osakeyhtiö jatkoi yhteensä kymmenen koulun pitoa työväenvaltaisella Kuusankoskella ainakin 1930-luvulle asti,⁴⁷³ luultavasti tavoitteenaan säilyttää ote uuden sukupolven kasvattamiseen. Verlan koulua maatalousvaltaisessa Jaalassa ei kuitenkaan yritetty ottaa uudelleen yhtiön vastuulle, kun se kerran oli luovutettu pois. Mitään yksittäistä työnantajapolitiikan muotoa ei voi pitää ainoana ajankohdalleen tyyppilisenä edes saman yhtiön sisällä.

Entä miksi juhannusjuhlat päättyivät Kreidlin jälkeen? Christer Ericsson tulkitsee juhannusjuhlien päätymisen Nybyn ruukilla tarkoittaneen yhdyskunnan vaikiintumista, minkä jälkeen rituaalista yhteenkuuluvuudentunteen vahvistamista ei enää tarvittu.⁴⁷⁴ Selitystä on mahdollista soveltaa myös Verlaan, mutta samoin kuin kouluja koskenut muutos, se voidaan liittää myös paternalismin ja hyvinvointikapitalismin välisiin eroihin. Henkilökohtaisesta kuljettiin kohti yhtiökohtaista ja pian työväenkollektiivi vielä kyseenalaisti tehdasyhdyskunnan auktoriteetit. Patruunan tai yhtiön sijaan juhlia alkoivat järjestää osuuskauppa ja urheiluseura.

Etuuksien muuttuminen liittyi myös niiden saamaan vastaanottoon ja uudelleen määrittelyyn. Vastaavia vain jonkin aikaa tarjottuja ja toimineita etuuksia ja lahjoja kuin kansakoulu, olivat esimerkiksi seuratalo ja ruokailutila. Kun ruokailutila Verlassa ei saanut osakseen suosiota, alettiin sitä käyttää harrastustilana. Seuratalo taas toimi tarkoituksessaan vain viitisen vuotta, ennen kuin se muutettiin asunnoiksi, kunnes 1940-luvulla palautettiin jälleen alkuperäiseen käyttöönsä. Näissä tapauksissa aiempi etuus tai lahja vaihdettiin toiseen ja muutoksiin vaikuttivat niin työnantajan tahto kuin työntekijät itsekkin. Työväen reaktiot – tiettyjen etujen hyväksyminen ja toisten torjuminen esimerkiksi boikotoimalla – muuttivat myös Yhdysvaltojen *welfare capitalismia* 1910- ja 1920-luvulla. Etujen tuli olla ratio-

473 Polin 1932, 23.

474 Ericsson 1997, 220.

naalisia, hyödyllisiä ja hyväksyttäviä niin työnantajan kuin työntekijöidenkin näkökulmasta.⁴⁷⁵

Esimerkiksi seuratalon kohtalo liittyi asumistilanteen lisäksi todennäköisesti tehtaan, työväen ja työväenliikkeen välisiin suhteisiin. Talon rakentamista 1919 voi tulkita sovinnoneleenä sisällissodan jälkeen, ja talon muuttamista asunnoiksi työväen kokoontumistilan poistamisena. Eino Pukkila kertoo muistelmissaan Selänpään nuorisoseuran esittäneen joitakin näytelmiä Verlan uudessa seuratalossa 1920-luvun vaihteessa, mutta ”siihenpä seuratalon käyttö rajoittuikin. Eivät tehtaalaiset enää kansalaissodan jälkeen halunneet nuorisoseuran esityksiä katsella. Työväenyhdistys ei myöskään täällä yltänyt tämäntapaiseen toimintaan.”⁴⁷⁶ Tehtaan tarjoaman uuden seuratalon toimintaa ei siis koettu työväen keskuudessa omaksi ja hyväksyttäväksi, jolloin etuus tai lahja torjuttiin. Toisaalta tehdas torjui lahjansaajia asettamalla heille ehtoja. Muistitiedon mukaan työväenyhdistyksen toimintaa ei sallittu seuratalolla toista maailmansotaa edeltäneenä aikana, mikä sopii hyvin tehtaan tuolloin omistaneen Kymin Osakeyhtiön politiikkaan.⁴⁷⁷ Työnantaja sulki työväenliikkeyhteisyyden yhdyskunnan ja tehdasyhteisyyden ulkopuolelle toisen maailmansodan jälkeiseen aikaan asti.

Työnantajapolitiikan keinoissa tapahtuneisiin muutoksiin liittyivät myös uudenlaiset vaikutteet ja lisääntyvä yhteistyö. Alkuperäinen *welfare capitalism* ja tieteellinen liikkeenjohto (taylorismi) yhdistettiin Yhdysvalloissa 1920- ja 1930-luvulla liittämällä tieteellisen liikkeenjohdon systemaattisuuteen ja tieteellisyyteen *welfare capitalismin* ihmisläheisyys,⁴⁷⁸ jolloin syntyi myöhempi hyvinvointikapitalismi. Suomessa taas on puhuttu paternalismin ja rationalisoinnin tai funktionalismin yhdistämisestä sekä paternalismin systematisoinnista.⁴⁷⁹ Systematisointi tapahtuikin monella eri tasolla: tehtaan sisällä, yhtiön eri tehtaiden välillä, teollisuudenalan sisällä sekä kansallisen työnantajapolitiikan tasolla kansainvälistä tilannetta seuraten.

Verlassa uudenlaisia hyvinvointikapitalistisia yhteisyyden rakentamisen ja jäsentämisen keinoja alkoi näkyä seuratalo- ja ruokailutilaepisodioiden jälkeen, kun yhtiö alkoi julkaista omaa henkilöstölehteään, tuki vasta perustettua urheilu- ja voimisteluseura Werlan Kiriä, organisoiti työpaikkaliikuntaa ja järjesti esimerkiksi kotitalous- ja puutarhaneuvontaa. Sosiaalisen toiminnan systematisointi 1940-luvulla eri tehtaiden ja työnantajien välillä sopi myös tieteellisen liikkeenjohdon ajatukseen. Sotien jälkeiseen kilpailuun työvoimasta kuuluivat panostukset sosiaaliseen toimintaan ja lahjoihin, kuten harrastustoiminnan laaja tukeminen, asumisen kehittäminen, terveysaseman perustaminen ja työntekijöiden henkilökohtainen pal-

475 Työntekijöille tarjottiin vähemmän seurataloja, ”ilmaisia” lounaita tai piknikkejä, jotka olisivat saaneet työntekijät kokemaan kiitollisuuden velkaa tai armeliaisuutta, eivätkä olleet heidän kannaltaan niin hyödyllisiä. Sen sijaan tarjottiin enemmän työntekijöidenkin haluamia etuuksia, joiden hankintaan he itse osallistuivat, kuten eläkerahastot ja erilaiset työväenvakuutukset. Edut kohdistuivat yhä useammin miehiin ja perheen elättäjiin ja harvemmin naisiin kuin alkuperäisessä *welfare capitalismissa*, jolloin toiminnan yksi tärkeä tavoite oli ollut todistaa, ettei teollisuustyö turmellut naisia ja heidän kykyään olla naisellisia, vaimoja ja äitejä. Tone 1997, 142, 145–147, 153–154, 226, 240–244 ja passim.

476 Pukkila 2006, 146.

477 TKU TYKL KTL 842/15 vrt. Polin 1932, 41, 56–57 ja passim.

478 Tone 1997, 230–231.

479 Ks. esim. Teräs 1992, 261–269 ja passim; Kettunen 1994, 246, 249–250, 258–259.

kitseminen kunniamerkeillä. Samaan aikaan urakkapalkkaus lisääntyi ja työehtosopimukset alkoivat säädellä työehtoja ja -oloja. Työntekijöistä kilpailtiin sosiaalietuuksien ja emotionaalisten tekijöiden lisäksi esimerkiksi palkkarajoitteita kiertävien urakkapalkkojen avulla. Hyvinvointikapitalismi, solidarismi ja kartellismi elivät rinnakkain.

Yhtiöyhteisyys hivuttautui Verlaan henkilöstölehden lisäksi niin sairauskassan ja terveydenhoidon, koulutuksen, eläkkeiden, asumisen kuin henkilökohtaisen palkitsemisenkin kautta erityisesti toisen maailmansodan jälkeen. Samoin vahvistui kansallinen työväenliiketyhteisyys työnantajien vastapoolina. Työväen edustajat olivat osallistuneet kyllä esimerkiksi tehtaan sairauskassan hallintoon sen perustamisesta lähtien, mutta yleensä Verlassa 1920- ja 1930-luvulla harjoitettu hyvinvointikapitalismi torjui työväenkollektiivin. Tehdas oli valmis hyväksymään työntekijöitensä yhteisyyden tehtaan sisällä ja rakensi itse osaltaan työväen erillisyyttä esimerkiksi virkailijoihin tai mestareihin nähden. Hyväksyttävyyden kriteeri lieneekin ollut työväenyhteisyyden alisteisuus tehdas- ja yhtiöyhteisyydelle. Paikallinen yhteisyys oli sallittua ja toivottavaa, kunhan työväki pysyi lojaalina työnantajalle, toisin kuin kansallinen tai kansainvälinen työväenliiketyhteisyys. Toisen maailmansodan jälkeen työntekijäkollektiivi pääsi kuitenkin mukaan yhtiön työnantajapolitiikan käytännön toimien suunnitteluun ja valvontaan laajasti luottamusmiehen ja ammattiyhdistystoiminnan sekä tuotanto- ja työturvallisuuskomiteoiden kautta niin paikallisella kuin kansallisellakin tasolla. Siirryttiin neuvottelevan hyvinvointikapitalismin vaiheeseen, jolloin työväenliiketyhteisyydestä tuli tehdasyhtiön ainakin osin hyväksymä osa tehdas- ja yhdyskuntayhteisyyttä.

Tehtaan lakkauttamisprosessi on hyvä esimerkki hyvinvointikapitalistisesta toimintatavasta, mutta samalla sen rajoista. Lopulliset ehdot paikkakunnalla harjoitetulle työnantajapolitiikalle saneli talous, eikä itse lakkauttamisesta oltu valmiita neuvottelemaan. Toteutuksen yksityiskohdissa pyrittiin kuitenkin ottamaan yksilöt huomioon – tai ainakin pitkäaikaisesti palvelleet. Lakkauttamisprosessi on myös esimerkki yhteisyyden hajottamisesta ja uusien yhteisyyksien rakentamisesta. Samalla tavoin kuin Verlasta pois muuttavat joutuivat osaksi uudenlaisia yhteisyyksiä toisilla paikkakunnilla, muuttui myös paikkakunnalle jäävien keskinäinen yhteisyys toisenlaiseksi. Yhtiöyhteisyys ja maantieteellinen paikallisyhteisyys vahvistuivat tehdasyhteisyyden kustannuksella. Toisaalta myös tehdasyhteisyys sai uuden merkityksen menneenä, kadotettuna yhteisyytenä, joka eli kuitenkin edelleen muistoissa. Myös mennyt voi yhdistää.

8. TEHDASYHDYSKUNTA JA YHTEISYYS

Luvussa pohditaan ensin tekijöitä, jotka vaikuttivat tehdasyhtiön valitsemaan yhteisyyttä rakentavaan työnantajapolitiikkaan ja käydään läpi työssä käytetyn aineiston erityispiirteitä. Työn keskeiset ajatukset kootaan yhteen ja mietitään tehdasyhtiön roolia ja tapoja vaikuttaa yhdyskunnassa rakentuvaan ja jäsenyvään yhteisyyteen sekä sen hajottamiseen. Yhteisyyksiä oli erilaisia ja tehdasyhtiö suhtautui niihin vaihtelevalla tavalla. Yhteisyys ja erillisyydet elivät tehdasyhdyskunnassa rinta rinnan.

Työnantajapolitiikan valinta ja puunjalostusteollisuus

Verlan tehdasyhdyskunnan teki otolliseksi kohteeksi tehdasyhteisyyden rakentamiselle ensinnäkin yhdyskunnan koko, joka alkuvaiheessa oli riittävän suuri, jotta tehtaan kannatti panostaa esimerkiksi koulun perustamiseen. Jatkossa se oli riittävän pieni, jotta siellä säilyi suhteiden henkilökohtaisuus yhdyskunnan jäsenten välillä. Toiseksi yhdyskunnan sijainti maaseudulla erillään suuremmista asutuskeskuksista teki tiettyjen palvelujen tarjoamisesta liki välttämätöntä. Kolmanneksi yhdyskunta kuului puunjalostusteollisuuden alaan, jolla sosiaalista toimintaa alettiin kehittää Suomen mittakaavassa varhaisessa vaiheessa. Tähän vaikuttivat yhtäältä alan yritysten suuri koko ja toisaalta ammattitaitoisen työvoiman tarve, jolloin liikutaan myös yhtiöyhteisyyden tasolla. Tämä kolmas kohta kaipaa kuitenkin muutamaa kriittistä huomiota.

Suomen metsäteollisista yhdyskunnista on maalailtu kuvaa ”teollisen konfliktin käänöpuolina” ja ”rauhan areenoina”, jolloin avain yhdyskuntien teolliseen järjestykseen olisi ollut juuri yhtiöyhteisöllisyys.¹ Aivan näin auvoista kuvaa en itse lähitisi piirtämään, sillä yhteisyys oli suhteellista ja sitä myös vastustettiin ja torjuttiin. Harjoitettuun työnantajapolitiikkaan kuului, että omasta tehdasyhdyskunnasta pyrittiin luomaan kuva poikkeuksellisen miellyttävänä ja rauhallisena elinympäristönä, mutta on eri asia, kuinka hyvin pyrkimys minäkin ajankohtana ja kenenkin suhteen onnistui. On kuitenkin totta, että tehdas- ja yhtiöyhteisyyden merkitystä ei pidä vähätellä. Vaikka yhteisyys ei ollut kaikissa suhteissa sisäistettyä, monissa suhteissa se oli.

Puunjalostusteollisuuden sisällä on kuitenkin myös suuria eroja. Paperitehdasyhdyskunnat ovat Suomessa parhaimmillaan kehittyneet jonkinlaiseksi tehdasyhdyskuntien eliitiksi, jossa tulotaso ja asumislaatu muodostuivat ajan myötä korkeiksi ja luonteenomaisia ovat olleet suhteellisen pysyvät työsuhteet, vakaat työmarkkinat ja sukupolvittainen jatkuvuus, vaikka tilanne näyttää viime aikoina muut-

¹ Koskinen 1998, 202–204.

tuneen. Sen sijaan esimerkiksi Jarmo Kortelaisen tutkimalle Vuohijärven vaneritehdasyhdyskunnalle luonteenomaista on ollut heikko palkkataso, huono työturvallisuus, heikot asumisolot, epävakaa työmarkkinat, muuttoliike ja rakennetun ympäristön vaatimattomuus. Vaikka Kortelainen myöntää tehtaan ja työläisten olevan aina vaihtosuhteessa, vaikuttaa suhteen laatuun merkittävästi, edustaako työvoima tehtaalle lähinnä resursseja vai kustannuksia. Metsäteollisuuden tehdaspaikkakuntia on siis ollut ainakin kahta perustyyppiä, jotka eroavat toisistaan jopa melko jyrkästi.²

Verla muodostaakin ristiriitaisen tapauksen. Etenkin toisen maailmansodan jälkeistä tilannetta ajatellen se puuhiokkeen ja puupahvin tuottajana, heikon palkkatasonsa ja asumisolojensa ja rakennetun ympäristön vaatimattomuuden puolesta näyttää selkeästi kuuluvan vähävaraisempiin puuteollisuusyhdyskuntiin. Tehtaan asema Kymin Osakeyhtiössä oli tuotannon ja investointien kannalta kerrassaan mitätön, eikä tehdas vaatinut toimiakseen juurikaan vaikeasti koulutettavaa ammattitaitoista työväkeä, jota pitäisi koskella yhteisöinvestoinnein. Työvoima oli sille kustannuserä ja yksittäinen työntekijä melko helposti korvattavissa. Kuitenkin tehtaan alkuaikoina tuotanto oli varsin ajanmukaista ja yhdyskuntaa kehitettiin aktiivisesti. Myöhemmin osana Kymin Osakeyhtiötä Verlan tehdas sijoittui ja identifioitui paperiteollisuuden kenttään. Paperiteollisuuden puolelle kuuluttiin yhtiön lisäksi mm. ammattiosaston kautta. Silloin tällöin myös lähteissä viitataan Verlaan ”paperitehtaan” ja Verlan työnjohtajaan ”paperimestarina”, vaikka tuote tosiaan oli pahvia.³

Pahviteollisuus ja hiomot sijoittuvat paperiteollisuuden sisälle mm. koulutuksessa ja tuotannossa – tarvitaanhan puuhioketta paperin valmistamiseen. Pahvi hävisi yleensä vertailun paperin kanssa, niin kuin käy ilmi Axel Solitanderin paperinvalmistusoppaasta jo 1909: ”Tosin pidetään pahvinvalmistusta niin sanoaksemme alempiarvoisen teollisuutena, johon jokainen paperin valmistajakin muka kykenee [...]”⁴ Ehkä tämä kahtiajakautunut identiteetti selittää myös Kymin Osakeyhtiön työnantajapolitiikkaa Verlassa: toisaalta yhtiö- ja tehdasyhteisyyttä pyrittiin kehittämään, toisaalta sitä tehtiin hyvin pienin resurssein. Kylä sai olla paljolti omissa oloissaan, monesti sitä tuskin muistettiin, eivätkä kaikki yhtiön suurempia tehtaita koskevat etuisuudet suinkaan koskeneet automaattisesti verlalaisia. Esimerkiksi

2 Nykytilanteen kommentointi tekijä, muuten ks. Kortelainen 1991, 142–143; Kortelainen 1996, 45–50; Kortelainen 1998, 211–212. Paperitehtaiden muodostaman eliitin vastakohtana ovat esim. sahat ja vaneritehtaat, vaikka poikkeuksiakin toki voi olla kuten vaneritehdasyhdyskunta Säynätalossa, johon on panostettu huomattavasti. Vaikuttajina yhteisön aseman muodostumiseen ovat Kortelaisen mukaan niin tehtaan asema yhtiössä, sen taloudellinen tuottavuus ja vakaus kuin ammattitaitoisen työvoiman tarve.

Toinen muutostekijä on kuitenkin aika. 1800-luvun puunjalostusteollisuuden yhdyskunnissa ensisijaisista oli usein käytännöllisyys. Esimerkiksi Alvar Aallon suunnittelema Sunilan teollisuusalue on peräisin 1930-luvulta, jolloin vaurautta oli jo enemmän. Häggman 2006, 178–179.

3 Ks. esim. *Helsingin Sanomat* 19.7.1964: *Verlan paperitehdas lopetti toimintansa*. Myös paperi-, selluloosa- ja puuhiomoteollisuutta kehittämään 1914 perustettu yhdistys sai nimen Suomen Paperi-insinöörien yhdistys. Sourander, Solitander 1943, 97. Myös teknisessä tekstissä joskus lipsahtavat pahvit papereiksi, ks. esim. *ibid*, 75.

4 Solitander 1909, 319. Paperin- ja pahvinvalmistuksen alan koulutuksesta ks. Sourander, Solitander 1943, 94–95.

asuinympäristönä Verla oli 1960-luvulla jo hyvin vaatimaton. Kuitenkin myös ”ai-tojen” paperitehdasyhdyskuntien suhteen on yleistettävä varovasti, etenkin kun liikutaan ajassa. Ulospäin tarjottu kuva yhteisyydestä ei vastaa kaikkia arjen ja menneisyyden vaiheita ja vivahteita.

Tutkimuksessa käytetyn aineiston erityispiirteistä

Asiakirjalähteet ja muistitieto täydentävät toisiaan, kun tutkitaan Verlan tehdasyhdyskunnan menneisyyttä. Asiakirjalähteiden sävyyn ja syntyyn vaikuttavat luonnollisesti monet seikat kuten muistiinkirjaamisen muoto, tavat ja tarkoitus sekä muistiinkirjoittajan maailmankuva ja asenteet, vaikka asiakirjoja halutaan usein tarkastella ”objektiivisina” lähteinä. Asiakirjateksti pyrkii olemaan epäpersoonallista ja ei-tunnepitoista, mutta sen antamat tiedot ovat tulkittavissa yhteisyyden rakentamisen ja jäsentämisen osa-aineksina. Sen sijaan muistitietokerronta on lähtökohtaisesti persoonallista, jolloin sen on tarkoituskin välittää kuulijalle kertojansa tunteita, arvoja ja elämäkokemuksia. Molempien aineistojen kohdalla tutkija etsii jälkiä, jotka valottavat juuri hänen tutkimuskysymystään. Seulonnassa keskeisellä sijalla on pyrkimys ymmärtää aineiston kokonaisuuden laatua ja sisäistä logiikkaa, ja sen tähden on olennaista ymmärtää myös kutakin kertojaa ja lähteen tuottajaa erikseen.

Verlasta saatavilla olevaan muistitiedon laatuun vaikuttavat useat eri tekijät. Suurin osa aineistosta on omakohtaisia muistoja ja arvioita, mutta mukana on myös tarinoitumassa olevaa ja tarinoitunutta aineistoa. Molemmilla on tehtävänsä. Omakohtainen kerronta on lähellä tavallista yksilöä ja hänen arkeaan, kun taas tarinoituva aineisto sisältää jonkin näkökohdan, joka on tehnyt siitä yleisesti mielenkiintoisen. Tällöin osa alkuperäisen tilanteen piirteistä voi hämärtyä tai muuttua, mutta yleisesti hyväksytty tulkinta toisista piirteistä vahvistuu.

Nykyään elossa olevilla verlalaisilla ei ole enää omakohtaista kokemusta esimerkiksi patruuna Kreidlista, mutta hän elää edelleen joissakin anekdooteissa. Ajan mittaan kylän tarinat ovat sekoittuneet lehdistä luettuun ja museo-oppailta kuul-tuun informaatioon, niin että ”alkuperäistä” on joskus mahdoton erottaa opituista ja jälkikäteen ”korjatuista” versioista. Folkloristiikka tuntee ilmiön, jossa folklore sekoittuu nk. bookloren kanssa, jonka se määrittelee ”suullisessa perinteessä esiintyväksi aineistoksi, joka välillisesti tai välittömästi pohjaa kirjallisiin ja painettuihin lähteisiin”.⁵ Tällöin kirjallinen tai muu ”virallinen” lähde saa usein auktoriteetin aseman, mutta toisinaan se myös kiistetään.⁶ Verlalaisessa kerronnassa on esimerkiksi sekä omien muistojen ja arvioiden väistymisestä virallisen version tieltä että virallisen kertomuksen kiistämisestä. Koska tutkimus Verlasta ei ole ollut kattavaa, on menneisyydessä kuitenkin monia osa-alueita ja vaiheita, joita ”booklore” ei ole juuri koskettanut.

Säilyneisiin muistoihin vaikuttaa myös muistajan perspektiivi. Esimerkiksi omia mielipiteitä koskevien arvioiden on huomattu muuttuvan selvästi ajan kuluessa.⁷

5 Gustafsson 1984, 10.

6 Esim. Maria Mattssonin sokeutta koskevien väitteiden kiistäminen tai suhtautumista tehtaan lakkauttamiseen käsittelevä arvio. Ks. esim. VH 10/7; VH 52/3.

Kukapa meistä ei olisi ihmetellyt esimerkiksi, kuinka asiat omassa lapsuudessa ja nuoruudessa tuntuvat olleen aina paremmin kuin nykyään? Ensinnäkin, kuten aiemmin on todettu, katoamisen retoriikka näyttää kuuluvan kylä- ja yhteisökuvauksiin. Hyvä elämä pakenee aina menneeseen.⁸ Toiseksi esimerkiksi Seppo Knuuttilan mukaan Sivakan kyläläisten arviot siitä, koska elämä kylässä oli ollut parhaimmillaan, sirottuivat pitkin eri vuosikymmeniä. Knuuttila tulikin johtopäätökseen, että jokainen sijoitti kylän kukoistustajan muistoissaan omaan nuoruuteensa.⁹ Sama ilmiö on luultavasti vaikuttanut myös Verlassa ja osin selittää nostalgisia vivahteita muistelussa. Kolmanneksi Verlan muistelun kohdalla kyse on jostain konkreettisesti kadotetusta, sillä tehdas on lakkautettu ja yhdyskuntaa ei siinä mielessä enää ole. Raju muutos sekä omassa elinympäristössä että yhteiskunnassa kokonaisuudessaan (elinkeinorakenteen muutos, kaupungistuminen, privatisoituminen, teknologinen kehitys jne.) muodostavat rajakohdan ja kontrastin edelliseen, menetettyyn, nähden.¹⁰

Kerrontaan vaikuttavat myös kuulija ja kerrontatilanne. Yhtäältä kerrontaa muokkaa se, mitä kullekin haastattelijalle on tahdottu milloinkin kertoa. Niin kuin eräs Verlasta lehtiartikkelia kirjoittanut toimittaja toteaa: ”He kertovat minkä haluavat kertoa, eikä tippaakaan muuta. Kuka nyt ventovieraalle kaikkea kertomaan...”¹¹ Toisaalta on kyse siitä, mitä kuulija on tahtonut kuulla ja pitänyt arvokkaana: mitä hän on kysynyt, mitä pitänyt olennaisena, mille antanut merkityksiä ja minkä sivuuttanut. Vaikka molemmilla osapuolilla olisi vilpitön tahto kertoa ja kuulla parhaansa mukaan, vain osa muisteloista julkaistaan lehtien sivuilla tai tulee siteeratuksi tutkimuksessa. Mukana on siis aina sekä kertojan itesesensuuri ja valinta että kuulijan sensuuri ja valinta.

Verlassa tilanne on vielä tavallisesta poikkeava, koska tehdas on sittemmin väkiinnuttanut asemansa museona ja maailmanperintökohteena. Tehdasmuseon ylläpitäminen on olennainen osa UPM-Kymmenen julkisuuskuvaa ja yhtiöidentiteettiä edelleen 2000-luvulla. Yhteisyyden rakentaminen jatkuu lomakylän ja tehdasmuseon kautta vielä nykyään, ja tällöin kohde nähdään arvokkaana, ei vain paikallisesti tai edes kansallisesti, vaan ylikansallisesti. Verlan saama huomio vaikuttaa luonnollisesti aina niin museolla kävijän kuin menneisyydestä kertojan arvioihin.

Yhteisyydet ja erillisyydet tehdasyhdyskunnassa

Tehdas yhtiö vaikuttaa lukuisilla tavoilla yhdyskunnassa muotoutuvaan yhteisyyteen ja erillisyyteen. Se vaikuttaa tapaan, jolla fyysinen yhdyskunta rakennetaan ja kehittyy, jolloin rakennukset ja niiden sijainti ilmentävät tehdasyhdyskunnan so-

7 Thompson 1988, 112.

8 Knuuttila 1996, 60–63 vrt. myös sosiologian teorian historian käsitys yhteisöstä Heikkinen 1990, 20–23 ja passim.

9 Knuuttila 1984, 142–144. Muistoissa kultaisena esiintyi ajankohta, jolloin oli jo irtauduttu vanhempien perheestä, mutta ei perustettu vielä omaa, mikä mahdollisti ainakin tilapäisesti elämän aineellisen väljentyksen ja suhteellisen liikkumavapauden.

10 Ahvenisto 2002c, 175–176.

11 *Jaana* 25–26/1975. *Matka vuosisadan vaihteeseen. Kun Lempit olivat pieniä ja Verlan pahvitehdas kukoisti.*

siaalisia suhteita ja luovat yhteenkuuluvuutta ja erillisyyttä. Tehdasyhtiö vaikuttaa myös henkilöihin, joita yhdyskunta houkuttelee puoleensa. Se kerää yhteen tehdasyrittäjät, virkailijat, mestarit, työntekijät ja palvelujen tarjoajat, kuten kauppiaat. Kaikki nämä saapuvat paikalle eri puolilta maata – osa toki syntyy paikkakunnalla –, heillä kullakin on erilainen tausta, ja tehdasyhtiö kohdistaa heihin erilaisia odotuksia sen mukaan, mikä heidän tehtävänsä yhdyskunnan kokonaisuudessa on. Yhdyskunnan jäsenet muodostavat tehdasyhtiön avulla toisaalta yhden yhteisen kokonaisuuden, mutta samalla erilaisia sosiaaliluokkia ja ryhmittymiä. Vaikka tietyissä tilanteissa ryhmien väliset rajat ylitetään ja ohitetaan, tulevat rajat näissä tilanteissa usein myös näkyviksi, eikä pyrkimys olekaan mitätöidä rajoja kokonaan tai pysyvästi. Tehdasyhdyskunnan yhteisyys on tiiviisti sidoksissa erillisyyteen. Instituutioiden kielellä tehdas voidaankin nähdä hierarkkisena instituutiona, joka yhtä aikaa kilpailee individualistisesti markkinoilla ja tekee yhteistyötä muiden tehdasyrittäjien kanssa työnantajayhteistyön kautta. Tehdasyhdyskunta taas on hierarkkinen instituutio, jossa toimivat yksilöt ja tehdas yhtä aikaa käyttävät erottelevaa valtaa ja vetoavat ryhmän etuun ja yhteisyyteen.

Myös itse työ tehtaalla ja sen ympärille muodostuvat arkiset käytännöt tarjoavat erilaisia yhteisyyksiä ja erillisyyksiä niihin osallistuville. Tietyissä työtehtävissä oltiin luontevassa tai jopa välttämättömässä yhteistyössä toisten työntekijöitten kanssa, toisissa taas työskenneltiin yksin. Osa työstä Verlassa tapahtui vain päiväsaikaan, osa taas oli vuorotyötä, mikä yhtäältä loi ryhmiin voimakkaampaa yhteisyyttä ja toisaalta piti muita kaukaisempina. Työtehtävät jaoteltiin miltei poikkeuksetta sukupuolen mukaan ja joissakin tapauksissa myös iällä tai työkokemuksen pituudella oli merkitystä. Monipolvinen työura tehtaalla ei ollut yksiselitteisen nousu- tai laskujohteinen, mutta antoi työntekijöille mahdollisuuden tutustua eri työtehtäviin tehtaalla sisällä ja läheisyydessä. Tämä oli kokonaistyöntekijämäärän suhteellisen pienuuden lisäksi yksi seikka, jonka avulla tehtaasta muodostui lattiatason kokonaisuus, joka voitiin mieltää yhteiseksi. Naisille oli kuitenkin tarjolla vähemmän erilaisia työtehtäviä kuin miehille ja siten vähemmän mahdollisuuksia laajentaa kokemuspiiriään ja tutustua tuotannon kokonaisuuteen. Ammattimiehet taas eivät yleensä siirtyneet enää tavallisiksi vuorotyöntekijöiksi.

Verlan tehtaalla sisällä työskentelevien lisäksi sen palkkalistoille kuului varsin suuri joukko ulkotyöntekijöitä, joista osa työskenteli tehtaalla vain kausiluontoisesti tai pätkittäin. Tehdas tarjosi epäsuorasti toimeentuloa myös laajemmalle joukolle puunhankkijoita, uittomiehiä, kuljettajia jne. Kaikilla näillä oli tehdasyhdyskunnassa oma paikkansa, johon tehdasyhtiö vaikutti työnantajana, yhteistyökumppanina tai välillisenä leipäpuuna. Oman ryhmänsä muodostivat myös tehtaalla johto ja virkailijat, jotka asumisen, palkkauksen ja useimmiten jopa äidinkielen kautta erottuivat yhdyskunnan asukkaiden enemmistöstä. Samoin tehdasyhtiö tarjosi mestareille muista poikkeavia etuja ja aseman. Tehtaalla patruunassa taas yhdistyivät isähahmo ja itsevaltainen autoritäarisuus. Päivittäinen hierarkia, yhteisyys ja erillisyydet olivat kuitenkin kaikki hetkellisesti kyseenalaistettavissa huumorin ja omapäisyyden keinoin.

Yhteisyyttä ja erillisyyttä rakennettiin myös palkkauksen kautta. Naisten työstä maksettiin säännönmukaisesti vähemmän kuin miesten työstä. Muista poikkeavassa asemassa olivat ”eläkevirkalaiset”, kuten yövahdit, joiden tulotaso oli selvästi al-

haisempi kuin muiden miesten. Alaikäiset työntekijät taas saivat sukupuolesta riippumatta yleensä naisen työtä vastaavaa palkkaa. Nk. ammattityömiehet alkoivat 1900-luvun alussa erottua selvemmin muista työntekijöistä ja heidän tuntipalkkansa pysyivät muita korkeampina tehtaan lakkauttamiseen asti. Hyviin kokonaisansioihin saatettiin yltää kuitenkin myös tavallisessa vuorotyössä esimerkiksi urakoiden ja pyhä- ja yötyökorvausten avulla, ja 1950-luvun alussa ammattimiehet jäivät kokonaisansioissa jopa jälkeen monista muista tehtaan työntekijäryhmistä. Toisen maailmansodan jälkeen palkkaerot pienenevät valtakunnallisten sopimusten myötä myös sukupuolten välillä huomattavasti niin, että ne olivat Verlassa jopa keskimääräistä pienempiä. Samalla erot tasoittuivat työnjohtoon nähden ja pienentyivät virkailijamiehiin nähden.

Pelkän palkan suuruuden lisäksi tehdasyhtiö vaikutti yhteisyyteen myös palkkausmuotojen avulla. Tuotannon kokonaisuuteen sidottu palkkaus vaati työntekijöitä hahmottamaan työpanoksensa osana yrityksen tuotantoa, aikapalkkaus taas perustui läsnäoloon ja tehtävän täyttämiseen tietyn ajanjakson aikana. Urakka-palkkauksella luotiin toisaalta yhteistä ja yksityistä yrittämistä ja ponnistelua, mutta toisaalta myös kilpailua ja jännitteitä eri työntekijöiden ja työntekijäryhmien kesken.

Samoin tehdasyhtiö asetti työntekijänsä erilaisiin asemiin työsuhteen jatkuvuuden ja sitä kautta syntyvän taloudellisen turvallisuuden kannalta. Yleensä tärkeimpänä Verlassa nähtiin miesten, ja etenkin perheellisten miesten talouden turvaaminen, mutta harkinta oli jossain määrin tapauskohtaista. Tämä näkyi tuotannon poikkeustilojen kuten korjausten aikana, mutta myös esimerkiksi suhteessa vanhuuden turvaan. Miehet pidettiin työssä kauemmin kuin naiset. Muuten suhteessa ikään tehdas useimmiten yhdisti työntekijöitä. Jotkin työtehtävistä vakiintuivat vanhempien ja toiset nuorempien tehtäviksi, mutta monissa tehtävissä toimi erikäisiä työntekijöitä.

Fyysisen ympäristön, työn käytäntöjen ja ohjaavan palkkauksen lisäksi tehdasyhtiö muokkasi yhteisyyttä paikkakunnalla sosiaalisen toiminnan ja lahjojen kautta. Tiedut sosiaaliset instituutiot, kuten tehtaan koulu, sairauskassa ja eläkerahasto, perustettiin Verlaan jo 1800-luvun puolella. Sosiaalinen huoltotyö ei ollut itsensänselvyyttä, vaan kehittyi vähitellen ja riippuvaisena tehtaan menestyksestä, yhdyskunnan tarpeista ja välttämättömyyksien pakoista. Myös keinot vaihtelivat eri ajankohtina. Tehdasyhtiön ja sen toimijoiden motiiveissa lienevät yhdistyneet niin hyötynäkökulmat kuin ideologinen tai filantrooppinen ilo ja ylpeys olojen kehittämistä.

Myöskään sosiaaliset etuudet ja lahjat eivät kohdanneet kaikkia yhdyskunnan jäseniä samanlaisena, vaan niiden avulla hallittiin ja jäsenettiin yhteisyyttä ja erillisyyttä. Etuudet edistivät tiettyjä pyrkimyksiä ja ilmensivät tehdasyhtiön edustamia arvoja. Esimerkiksi eläkerahaston ja hautausavun avulla kannustettiin työntekijöitä uskollisuuteen, jolloin edut saavutettiin vasta tietyn palvelusajan jälkeen tai ne lisääntyivät työuran pidentessä. Itse lääkärin palvelut, sairaanhoito ja lääkkeet korvattiin kaikille työntekijöille samalla tavalla, mutta sairauspäiväraha oli ansiosidonnainen, jolloin palkkauksen erot toistuivat avustuksen suuruudessa. Vastavasti osa lahjoista kohdistui vain tietyille ryhmille, kuten ansiomerkit pitkään palvelleille, jolloin tuotiin esiin yhteisyyden sisäisiä erillisyyksiä. Terveystenhoito ulot-

tui suurimman osan aikaa myös tehtaalaisten perheenjäseniin ja kansakoulu palveli koko yhdyskunnan lapsiperheitä.

Yhtiö osallistui yhteisyyden jäsentämiseen sosiaalietujen kautta myös passiivisesti vetäytymällä tietyistä tavoitteista tai tehtävistä, kuten kansakoulunpidosta 1920-luvun vaihteessa, jolloin Jaalan ja Valkealan puolen asukkaiden välinen erillisyys kasvoi. Tarjotut etuudet ja lahjat vaihtuivat ja muuttuivat, osa niistä katosi ja toisia tuli tilalle kulloisenkin tilanteen ja tavoitteiden mukaan. Tunneyhteisyyttä voitiin luoda yhtä lailla juhannusjuhlilla 1900-luvun vaihteessa kuin yhtiön henkilöstölehden avulla 1940-luvulla.

Tehdasyhtiö ei rakentanut vain tehdasyhteisyyttä, vaan myös tehdasyhdyskunta- ja yhtiöyhteisyyttä, jolloin se pyrki turvaamaan toimintaedellytyksensä myönteisessä ympäristössä myös tulevaisuudessa. Ylipaikallinen yhtiöyhteisyys vahvistui ja kurottautui vähitellen mukaan elämän eri osa-alueille tehtaan ikääntyessä. Vaikka sen voidaan yleensä katsoa palvelleen työnantajan etua kuten tehdasyhteisyydenkin, saattoivat nämä kaksi myös joutua ristiriitaan, kuten tilanteessa, jossa yhtiöyhteisyyttä käytettiin hyväksi ohittamaan neuvottelut paikallisen tehtaan johdon kanssa.

Työnantajapolitiikkaa, jonka avulla yhteisyyttä rakennettiin Verlassa, voidaan kuvata käsitteiden paternalismi ja hyvinvointikapitalismi avulla. Tehdasyhtiön käytännön toimintatavoista on erotettavissa näihin ilmiöihin liitettyjä piirteitä, mutta myös toisenlaisia ratkaisuja – mikään lokerointi voi tuskin olla yksiselitteinen tai täydellinen. Työnantaja toimi 1800-luvun lopussa ja 1900-luvun alussa olennaisesti erilaisessa ympäristössä ja erilaisin edellytyksin kuin myöhemmin, ja siksi on perusteltua käyttää erilaisia käsitteitä niihin viitattaessa. Vanha tehdaspatalonialismi väistyi systemaattisemman ja vähemmän henkilökohtaisen hyvinvointikapitalismin tieltä, joka vastasi työväen asettamien haasteiden lisäksi hyvinvointivaltion kehityksen tuomiin haasteisiin. Hyvinvointikapitalismi taas voidaan jakaa yhtiövetoiseen ja neuvottelevaan muotoon, joista jälkimmäisessä työntekijäkollektiivi otettiin mukaan yhtiön toimintatapojen muokkaamiseen. Kun vanha paternalismi totutti työntekijät tehdaskuriin, hyvinvointikapitalismi sopeutti heitä myös rationalisointiin ja työpanoksen tehostamiseen. Molemmat tähtäsivät tehdasyrityksen taloudelliseen menestykseen.

Tehdas-, tehdasyhdyskunta- ja yhtiöyhteisyyden rinnalla yhdyskunnassa rakennettiin myös muita yhteisyyksiä: kansallista ja kunnallista yhteisyyttä, työväen(liike)yhteisyyttä, perhe- ja sukuyhteisyyttä, ikäryhmien ja sukupuolten yhteisyyksiä, työporukoiden yhteisyyksiä, naapurustojen yhteisyyttä jne. Osaan näistä tehdasyhtiö suhtautui myötämielisesti tai myötämielisesti tietyissä rajoissa, osaan taas passiivisesti kantaa ottamatta tai kielteisesti.

Kansallinen ja isänmaallinen yhteisyys oli tehdasyhtiölle porvarisväritteistä: suurlakkoon 1905 osallistumiseen suhtauduttiin vielä myötämielisesti, mutta vuoden 1918 työväen pyrkimykseen kielteisesti. Toista maailmansotaa edeltäneinä kahden vuosikymmenenä yhtiö tuki suojeluskuntatoimintaa, kun taas työväenyhdistystoiminta näyttää olleen vaikeuksissa. Talvi- ja jatkosotien aikana katsottiin koko kansan yhteisesti taistelevan vihollista vastaan, ja esimerkiksi sotainvalideista ja rintamalla olevista pyrittiin pitämään huolta.

Paternalismin ja hyvinvointikapitalismin toimintojen on todettu olleen luon-

teeltaan kaksijakoisia: ne olivat yhtä aikaa sekä alistavia että integratiivisia, sekä poliittisia että sosiaalisia.¹² Onkin mielenkiintoista, että sekä varsinaisen työväenyhdistyksen että ammattiosaston toiminta katkesi sisällissodan jälkeen, vaikka tiedot niiden toiminnan hankaloittamisesta ovat lähinnä epäsuoria. Ilmeisesti mitään voimakkaita, konkreettisia toimenpiteitä esimerkiksi tehtaan osalta ei tarvittu, vaikka halu toimintaan olisi työväen puolella selvästi ollut. Kuinka pakottava tehdasyhtiön ja sisällissodan voittajaosapuolen rakentama versio tehdasyhteisyydestä ja tehdasyhdyskuntajärjestelmästä siis todella oli? Ilmeisesti hyvin pakottava.

Kaikesta huolimatta paikkakunnalle rakentui myös työväenliikeyhteisyyttä, joka järjestäytyi sekä ammatillisesti että poliittisesti ensimmäisen kerran 1900-luvun alussa, uudelleen 1940-luvulla ja siinä välissä kanavoitui nuoriso-osastoon. Yhteisyyden rakentaminen ei pystynyt estämään konfliktin syntyä paikkakunnalla 1917–1918, erimielisyyttä työehdoista ja palkoista tai tyytymättömyyttä asuinolosuhteisiin 1950-luvun vaihteessa. Työnantajapolitiikan kohteet, työntekijät, säilyttivät kykynsä itsenäisiin mielipiteisiin ja riippumattomaan, jopa vallitsevaa järjestelmää horjuttavaan toimintaan. Yhteisyyden tavoittelu ei myöskään estänyt yhtiötä lakkauttamasta tehdasta ja irtisanomasta nuorempia työntekijöitä, kun olosuhteet sen johdon näkemyksen mukaan niin vaativat.

Sukupuolten välinen erillisyys oli työnantajan näkökulmasta luonnollinen osa tehtaan arkea, tuotantoa ja taloudellista toimintaa. Esimerkiksi palkkauksen erot ovat selitettävissä ajalle tyypillisesti miesten ainakin näennäisellä roolilla perheen elättäjinä, mutta naisten matalista palkoista oli myös hyötyä tehtaan taloudelle. Yrityksen voimakas poikkeaminen valtavirrasta palkkapolitiikassa olisi aiheuttanut sen kilpailijoille etua ja voinut saattaa sen jopa konkurssiin. Valtavirrasta poiketen hautausapu ja eläkkeet olivat alun perin kuitenkin saman suuruisia miehille ja naisille. Ei ole varmasti pääteltävissä, johtuiko tämä tehtaan omistajien ja kassan sääntöjen kirjoittajien ajattelutavan poikkeamasta vai tarpeesta kannustaa nimenomaan naisia uutena, mutta tehtaan toiminnan kannalta välttämättömänä ja edullisena työntekijäryhmänä tehdas- ja palkkatyöhön.¹³ Tultaessa 1920-luvulle eläkkeensaajat alettiin kuitenkin luokitella sukupuolen mukaan kahteen eriarvoiseen edunsaajaryhmään. Hautausapu säilyi sen sijaan eri sukupuolille samana, mutta porrastettiin myöhemmin erisuuruiseksi kesken työuran kuolleille ja eläkeläisinä kuolleille. Tehdas yhdyskunnan näkökulmasta työikäinen oli ensisijainen yhdyskunnan jäsen.

Myös vapaa-ajan harrastuksissa ja luottamustoimissa ryhmittäydyttiin usein sukupuolen mukaisesti – sukupuolten erilaisuus oli sisäistettyä yhdyskunnan arvoissa ja kulttuurissa. Luottamustoimet lankesivat miltei poikkeuksetta miehille ja useimmiten nk. ammattimiehille, jotka täten saivat niin muiden työntekijämiesten kuin naistenkin luottamuksen asioittensa ajajina. Tämä ei tarkoittanut, että esimerkiksi naiset eivät olisi osanneet ajaa etujaan tai että ne olisivat olleet heille

12 Kettunen 1994, 247.

13 Andrea Tonen mukaan Yhdysvaltain alkuperäisen *welfare capitalismin* etujen suuntautuminen naisille johtui tarpeesta turvata naistyövoiman saanti, sillä sitä tarvittiin jatkuvasti enemmän. Asiaan vaikutti kyllä myös naisten avainrooli yrityksessä sellaisissa ammateissa kuin tavaratalon myyjinä tai puhelinkeskuksissa. Tone 1997, 62–63 ja passim.

yhdentekeviä, mikä näkyi esimerkiksi kuivaamon naisten villissä lakossa. Kuitenkin vasta toisen maailmansodan jälkeen ja tehtaan supistamisprosessin myötä naiset saivat ottaa tai joutuivat ottamaan aktiivisemmän roolin virallisissa luottamus-toimissa. Tehtaan elämänkaaren loppua kohti sukupuolet näyttävätkin yhdenvertaistuneen niin osallisuuden kuin rahallisen arvottamisen tasolla. Ammattitaidon merkitys sen sijaan näyttää kasvaneen.

Tehdasyhtiö näyttää suhtautuneen perheellisyteen positiivisesti koko elinkaarensa ajan. Tehtaan alkuvaiheessa tämä näkyi esimerkiksi tehtaan koulunpidossa, joka tuki tulevien työläispolvien kasvattamista ja helpotti vanhempien tehdastyötä, lesken ja orvon eläkkeissä sekä työmiesten vaimojen ja lasten sisällyttämisessä sairasavun piiriin. Samoin kerhotoiminta, seuratalo ja juhlat keräsivät yhteen muitakin kuin vain tehtaan työntekijöitä. Yhtiön henkilöstölehdessä ja kotitalous- ja käsiyökurseilla edistettiin perheideologiaa ja rakennettiin kuvaa naisesta perheen kotihengettärenä ja miehestä miehisenä elättäjänä. Perheellisten miesten työsuhteet olivat ensisijaisia muihin nähden, mutta naisten kohdalla perheellisyys saattoi merkitä samalla toissijaisuutta työsuhteessa.

Pääsikä yhteenkuuluvuuden tunteen ja lojaaliuden luomiseen tähtäävä työnantajapolitiikka siis loppujen lopuksi tavoitteisiinsa Verlassa? Kyllä ja ei. Työntekijöitä voitiin sitouttaa ja osallistaa erilaisilla toimenpiteillä ja heidät saatiin ainakin tiettyissä tilanteissa kokemaan yhteenkuuluvuutta työnantajan ja toistensa kanssa. Työntekijän maailmankuvan kokonaisuus oli kuitenkin aina laajempi kuin oma kylä, tehdas ja yhtiö. Olosuhteita, omaa elämää ja yhtiön toimintaa pystyttiin arvioimaan myös kriittisesti. Niiltä osin kuin oma asema koettiin hyväksi yhteiskunnassa keskimäärin, tilanne oletettavasti aiheutti tyytyväisyyttä ja halukkuutta säilyttää asiointi, mutta se ei estänyt tiedostamista omaa riippuvuutta tehdasyrityksestä. Epäkohdat tiedostettiin paremmin silloin, kun oma elintaso tai työolot jäivät jälkeen vertailuryhmän tilanteesta. Vertailuryhmänä taas saattoi toimia tehtaan aktiivisuuden aikaan mikä tahansa muu tehdas tai maan ”yleinen taso” ja tehtaan lakkauttamisen jälkeen viimeistään aktiiviväestö, Kuusankosken tehtaiden työntekijät ja maan valtaväestö.

Tehdasyhdyskuntaa ei voikaan tarkastella erillisenä ympäristöstään tai kansallisista ja kansainvälisistä tapahtumista. Lukuisien erilaisten yhteisyyksien kääntöpuoli ovat erillisyydet. Yksilön tasolla yhteisyys ja erillisyyys nivoutuivat toisiinsa jatkuvassa vuorovaikutuksessa. Omapäinen toiminta oli yksilön kunkin hetkisestä tarpeesta lähtevää toimintaa, jonka päämäärä voi olla yhtä hyvin erillisyyys kuin yhteisyys. Tehdas rakensi, mutta myös jäseni yhteisyyttä rakennetun ympäristön, palkkojen, työtehtävien sekä erilaisten etuuksien avulla, jotka voidaan tulkita myös lahjoiksi. Osa lahjoista tähtäsi yhteenkuuluvuuden tunteen kehittämiseen ja kohdistui koko yhdyskuntaan tai työntekijäkuntaan, osa taas oli henkilökohtaisia kannustimia ja piti yllä esimerkiksi yhteiskuntaluokkien välisiä eroja.

9. LÄHTEET

LYHENTEITÄ:

All	Allmänna avdelningen	SKDL	Suomen Kansan Demokraattinen Liitto
AsK	Asetuskokoelma, Suomen suuriruhtinaanmaan tai Suomen ammattiyhdistys	SKS	Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
ay	ammattiyhdistys	STA	Suomen Talousseuran arkisto
AyA	Ammattiyhdistysarkisto	STK	Suomen Työntantajain Keskusliitto
Bokf	Bokföringsavdelningen	SM	Sisäasiainministeriö
Dir	Direktionen	SSNL	Suomen Sosialistinen Nuorisoliitto
Div	Diverse	TaY Mus	Tampereen yliopiston musiikkieteen kokoelmat
Fast	Fastighetsavdelningen	TA	Työväen Arkisto
Folk	Folkskoledirektionen	Tied	Tiedotusosasto
Fri	Frivilliga Brandkåren	TES	työehtosopimus
JKA	Jaalan kunnan arkisto	TH	Teollisuushallitus
Jur	Juridiska avdelningen	TK	Tilastokeskus
KA	Kansallisarkisto	TKU TYKL KTL	Turun yliopiston kansatieteen kokoelmat
KAA	Kansan Arkisto	Tuty	Tuotanto- ja työturvallisuuskomiteat
KIS	Kissakoski Ab	tuko	tuotantokomitea
KMM	Kymenlaakson maanmittaustoimisto	ty	työväenyhdistys
KyA	UPM-Kymmene Kymin keskusarkisto	tyko	työturvallisuusosastokunta
Pension	Pensionsavdelningen	VH	Verlan haastattelut
Pers	Personalavdelningen	VKA	Valkealan kunnan arkisto
PL	Paperiliitto	VapSA	Vapaussodan arkisto
PRH	Patentti- ja rekisterihallitus	WEKI	Werlan Kirin arkisto
Prod	Produktionsavdelningen	VESOS	Verlan (Jaalan) sosialidemokraattinen työväenyhdistys
ptk	pöytäkirja	VNK	Valtioneuvoston kanslian arkisto
SArk	Sota-arkisto (Kansallisarkiston Sörnäisten toimipiste)	VRO	valtiorikosoikeuden akti
SAK	Suomen Ammattiyhdistysten Keskusliitto	VRYO	valtiorikosylioikeuden akti
Sjuk	Sjuk- och begravningskassan	WA	Verlan tehtaan arkisto
sk	suojeluskunta	ÅA	Åbo Akademin arkisto

ARKISTOT:

Ammattiyhdistysarkisto. Helsinki. (AyA)

Suomen Puunjalostusteollisuuden Työntajaliitto ry:n ja Suomen Paperiteollisuuden työntekijäin Liitto ry:n välinen työehtosopimus n:o 4 (3.3.1949).

Jaalan kunnan arkisto. Jaala. (JKA)

Kunnanhallituksen pöytäkirjat 1951–1955.

Kunnallislautakunta.

Kuntakokousten pöytäkirjat 1879–1916.

Kuntakokousten ja kunnanvaltuuston pöytäkirjat 1916–1924.

Kunnanvaltuuston pöytäkirjat 1925–1947.

Kunnanvaltuuston pöytäkirjat 1953–1954.

Lakkautetut kansakoulut. Verlan koulu.

Vuosikertomukset.

Tilastotiedot.

Johtokunnan pöytäkirjat.

Vaaliluettelot.

K. Kesk. ja v. lk. Vaaliluettelot 1953 henkikirjojen perusteella.

TEHDAS YHDISTÄÄ JA EROTTAA

K. Vaalilk. Vaaliluettelot 1965–1976 ja 1978–1985.
Presidentinvaalit 1994. Vaaliluettelot.
Valt. vaalilk. Valtiolliset vaalit. Vaaliluettelot kansanedustaja- ja valitsijamiesvaaleihin 1966 ja 1968.

Jaalan seurakunnan arkisto. Jaala. (JSRK)

Kirkonkokousten ja -raadin pöytäkirjat 1879–1959
Kirkonkokousten pöytäkirjojen kirja 1890–1908

Kansallisarkisto. Helsinki. (KA)

Henkikirjat. Iitti, Jaala, Valkeala.
Patentti- ja rekisterihallitus.
Poistetut ja lakanneet yhtiöt (kaupparekisteri).
Sisäasiainministeriö.
Kirjediaari 1944.
Suomen kirkonarkistojen mikrokortit.
Jaalan kirkonkirjat, muuttaneet 1879–1889.
Iitin kirkonkirjat, rippikirja 1867–1876.
Teollisuushallitus.
Ammattientarkastajilta saapuneet kirjeet 1890–1909.
Tehtaantarkastuspöytäkirjat 1890–1897, 1908.
Saapuneet tilastotiedot. Teollisuuslaitoksia koskevia ilmoituksia 1885–1905.
Tilastokeskus.
Luettelo kansalaissodan johdosta kuolleista tai hävinneistä henkilöistä 1918.
Vapaussodan arkisto.
Rautatieasemien sähkösanomakokoelmat. Selänpää.
Jyväskylän keräyspiirin kokoelma. Paikallisten suojeluskuntien asiakirjoja. Jaala.
Valtiorikosoikeuden ja -ylioikeuden aktit.

Kansan Arkisto. Helsinki. (KAA)

Suomen Sosialistinen Nuorisoliitto.
Saapuneet kirjeet. Osastojen kirjeenvaihto 1923–1929.

Kymenlaakson maanmittaustoimisto. (KMM)

Maarekisterikirja.

Kymin keskusarkisto. UPM-Kymmene. Kuusankoski. (KyA)

Kissakoski AB. (KIS)
Direktionen.
Bolagstämmo- och styrelseprotokoll.
Kymmene AB. (KyA)
Bokföringsavdelningen.
Bokslutsuppgifter.
Direktionen.
Direktions- och Styrelseprotokoll.
Eläkkeet.
Eri kassat.
Juridiska avdelningen.
Kortregister över styrelseärendena.
Kymin tytär- ja osakkuusyhtiöt.
Personalkort.
Styrelsen.
Styrelseprotokoll.
Styrelseärenden.
Tiedotusosasto.
100-vuotisjuhla. Tiedotusaineisto 1971–
Tidningsurklipp 1953–1968.
Tidningsurklipp. 100-årsjubileet 1972.
Uutiset lehdistölle 1964–1969.

- Paperiliitto. Helsinki. (PL)
Kirjeenvaihto. Osastojen kirjeet 1945–1965.
- Patentti- ja rekisterihallitus. Helsinki. (PRH)
Yhdistysrekisteri. Yhdistysten asiakirjat.
- Sota-arkisto. Kansallisarkiston Sörnäisten toimipiste. Helsinki. (SArk)
Suojeluskunnat. Jaala.
Pöytäkirjat 1919–1925.
Vuosikertomukset ja tilikertomukset 1934–1943.
Vapaussodan historian komitea.
Papiston kertomuksia. Jaala.
Nimismieskertomuksia. Jaala.
Pohjois-Kymenlaakson suojeluskuntapiiri.
Kenttäoikeus.
- Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki. (SKS)
”1918”
Suku. Minun sukuni tarina.
- Tilastokeskus. Helsinki. (TK)
Teollisuustilaston yleislomakkeet 1910–1964.
Kunnallisvaalit 1918–1964.
- Työväen Arkisto. Helsinki. (TA)
Kymen läänin sos. dem. piiri.
Tilastotietoja 1949–1959.
Lakkautetut ja eronneet yhdistykset 1941–1966.
Jäsenmaksutilityslisat 1960–1965.
Osuusliike Kymenmaa.
Hallinnon ja hallintoneuvoston pöytäkirjat 1916–1945.
Puoluetilastot 1899–1942.
Terroritilasto. Jaala ja Valkeala.
Työväen Muistitietotoimikunta.
Työväenyhdistykset. Jaala, Verla, Selänpää.
Woikan osuuskauppa.
Hallinnon pöytäkirja 1913–1918.
Hallintoneuvoston pöytäkirjat 1919–1922.
Yhteiseduntoimikunnan ptk 1913–1922.
Yleisen kokouksen pöytäkirjat 1915–1925.
Vuoden 1918 arkisto.
- Valkealan kunnan arkisto. Valkeala. (VKA)
Lakkautetut kansakoulut. Pukkilan koulu.
Vuosikertomukset.
Tilastotiedot.
Johtokunnan pöytäkirjat.
Väinö Vaaran arkisto.
Selänpään suojeluskunnan kirjejäljennöksiä MM.
Vapaussota-käsikirjoitus.
- Valtioneuvoston kanslian arkisto. Helsinki. (VNK)
Yhdistysrekisteristä poistetut yhdistykset.
- Verlan / Jaalan sosialidemokraattinen työväenyhdistys. Aineisto yhdistyksen hallussa. (VESOS)
Pöytäkirjat 1948–1965.
- Verlan tehtaan arkisto. UPM-Kymmenen Kymin keskusarkistossa Kuusankoskella. (WA)
Allmänna avdelningen.
Brevkopieböcker 1917–1920.

TEHDAS YHDISTÄÄ JA EROTTAA

- Bokföringsavdelningen.
 - Bokslut 1935–1964.
 - Bilansbok.
 - Direktionen.
 - Protokoll. Bolagstämman 1907–1933.
 - Protokoll. Styrelse. 1920–1930.
 - Protokoll. Styrelse och bolagstämma. 1923–1933.
 - Diverse. Sparkassa, bostäder, foto MM.
 - Fastighetsavdelningen.
 - Byggnader och Bostäder, försäkringsvärdering 1893–1967.
 - Folkskoledirektionen. Protokoll och årsberättelser 1888–1920.
 - Frivilliga brandkåren.
 - Diverse handlingar 1951–1963.
 - Juridiska avdelningen.
 - Protokoll och kontrakt 1881–1927.
 - Diverse Protokoll och domstulutslag 1890–1958.
 - Ojasela.
 - Diverse Rapporter.
 - Löner.
 - Pensionsavdelningen.
 - Folkpensions, familjepension, arbetspension.
 - Brev och förteckningar.
 - Personalavdelningen.
 - Arbetare på Werla 1916–1964.
 - Lönelistor.
 - Lönestatistik.
 - Tuotanto- ja työturvallisuuskomiteat. Protokoll MM 1946–1959.
 - Produktionsavdelningen.
 - Ritningar.
 - Sjuk- och begravningskassan.
 - Diverse 1948–1964.
 - Hälsosysterens dagbok 1902–1904.
 - Motböcker.
 - Personkort.
 - Protokoll MM. 1898–1946, 1959–1963.
 - Årsberättelse och redovisningar 1898–1942.
 - Werlan puhe- ja keskustelukerho.
 - Pöytäkirjat 1949–1950.
 - Werlan tehtaan kuulutuksia luettu Jaalan kirkossa 1884 ja 1886
- Werlan Kirin arkisto. Arkisto yhdistyksen hallussa. (WEKI)
Toimintakertomuksia ja sekalaista materiaalia 1934–1990.
- Åbo Akademin arkisto. (ÅA)
Suomen Talousseuran arkisto. (STA)
 - Ankomna skrivelser.
 - Ansökningar om medaljer.
 - Årsbok. Kejsrerliga Finska Hushöllningssällskapets handlingar (årsbok) åren 1891–1903.
 - Årsberättelser. Kejsrerliga Finska Hushällningssällskapets årsberättelser 1904–1907.

INTERNET:

- Heinolan historia alkaen vuodesta 1700-. Heinolan kaupungin verkkosivut.
<http://heinola.fi/info/heinolhistoria.html>. Haettu 9.12.2003.
- Heinolan kaupunkiseurakunta. Heinolan seurakuntayhtymän verkkosivut.
<http://www.evl.fi/srk/heinola/frame3.htm> Haettu 9.12.2003.
- Helsingin niemen puutalot. Helsingin kaupunginmuseon virtuaalimuseon verkkonäyttely.
<http://www.hel.fi/kaumuseo/kavely/puutalot/puukohde.html>. Haettu 2.12.2003.

- Käsitesanasto. Kokkolan ammattiopiston sivut.
http://koal.cop.fi/prosessitekniikka/sanasto_2.htm. Haettu 4.12.2003.
- Laske rahanarvo. Nordean rahan arvon laskuri.
http://www.nordea.fi/fin/hen/sasi/rahanarvokerroin_laske.asp?navi=sasi. Haettu 24.2.2004.
- Maailmanperintökohteet Suomessa. Museoviraston maailmanperintösivut.
<http://www.nba.fi/maailmanperintokohteet>. Haettu 25.4.2007.
- Mittojen muuntaja. Turun yliopiston historian laitoksen sivut.
<http://www.utu.fi/hum/historia/cgi-bin/mitat> Haettu 4.12.2003.
- Näyttelyt ja avoimet ovet Oulun päivillä 2002. Oulun kaupungin sivut
<http://oulu.ouka.fi/ouluunpaivat/ohjelma2002/nayttelyt.html>. Haettu 2.12.2003.
- Suomen sotaturmat 1914–1922. Vuosina 1914–1922 sotaoloissa surmansa saaneiden nimitiedosto.
<http://vesta.narc.fi/cgi-bin/db2www/sotasurmaetusivu/main?lang=fi>. Haettu 11.3.2002 ja 18.3.2002.
- Turun keskustan suojeltavat rakennetun ympäristön kokonaisuudet. Varsinais-Suomen liiton sivut, Turun kaupunkiseudun maakuntakaava.
<http://www.varsinais-suomi.fi/seutu/maakkaav/ths/Ehdotus%20041102/02raksuoturtau.pdf>. Haettu 2.12.2003.
- Unescon Maailmanperintö. Opetusministeriön sivusto.
<http://www.minedu.fi/opm/unesco/maailmanperinto.html>. Haettu 25.1.2005.
- Verla. Tehdasmuseo – Mill Museum – Fabrikmuseum. Verlan tehdasmuseon sivusto.
<http://w3.verla.fi/vrl/internet/vrlweb.nsf/sivut/ContentA13DB?OpenDocument&cid=ContentA13DB>. Haettu 19.1.2005.
- Villa Petrelius. Villa Petreliuksen kotisivut.
<http://www.geocities.com/villapetrelius/tekstisivut/vllapetrelius.htm>. Haettu 2.12.2003.
- World Heritage. Unescon sivusto. <http://whc.unesco.org/pg.cfm?CID=31&l=EN> Haettu 25.1.2005.

MUISTITIETOAINIETO JA MUISTELMAT:

- Museoviraston kuva-arkisto.
 Verlan kuvakeruun aikana 2004 kerättyjen kuvien arkistotekstit.
- Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kokoelmat. (SKS)
 Suku. Minun sukuni tarina -kokoelma.
- Tampereen yliopiston musiikkitieteen kokoelmat. (TaY Mus)
 Nauha 6908/1972. Kerääjä Marja-Leena Auer.
- Turun yliopiston kulttuurin tutkimuksen laitoksen kokoelmat. (TKU TYKL KTL)
 Henri Nordbergin keräämät Verlan tehtaan eläkeläisten ja työläisten haastattelut.
- Verlan tehdasmuseon kokoelmat. (WA)
 Muistitietoa Verlasta I ja II. Verlan tehdasmuseon lehdistökansioihin talletetut päiväämättömät muistitietokokoelmapaperit. Kerääjä Helly Kyllönen.
- Verlan haastattelut 1997–2005. (VH)
 Haastattelija Inkeri Ahvenisto ellei toisin mainita. Haastattelut sekä VH-koodaus tutkimuskäyttöä varten Verlan tehtaan arkistossa. Koodaukseen kuuluvat osin myös kirjalliset tiedonannot sekä Tampereen Musiikkitieteen laitoksen nauha ja SKS:n kokoelmista löytynyt Verlan muistitietokirjoitus.
Jorma Tapani Ahvenisto 25.9.2000	Aili Hasari 1.6.1998
Meeri Ahvenisto 13.10.2003	Silja Helin 15.10.1998
Sakari Ahvenisto 26.9.2000	Toini Hälikkä 6.7.1999, 9.7.1999, 19.7.1999
Yrjö Tapani Ahvenisto 11.3.1999, 13.10.2003	Kerttu Kainlauri 12.6.1998
Walter Breitenstein 1.9.1998	Lempi Kanervo 10.6.1998
keskustelemassa EeroNiinikoski, Pasi-Pekka	Kyösti Karppinen 26.7.1999
Rossi, Ulla Stubb; 27.1.2000 haastattelija Inkeri Ahvenisto.	Harry Kinttula 11.11.2003
Orvokki Forsell 24.2.2005	Marja Kinttula 11.11.2003
	Erkki Kousa 4.6.1998, 9.6.1998, 7.7.1999

TEHDAS YHDISTÄÄ JA EROTTAA

- Terttu Kousa 7.7.1999
Esko Lautamatti 15.6.1998, 28.7.2000
Matti Mustonen 7.7.1999
Pentti Niemi 11.6.1998, 15.6.1998
Eero Niinikoski 5.11.2003
Torsten Oljemark 14.9.1998
Irma Pajula 4.6.1997, 10.6.1997
Aarne Pajula. 6.6.1997,
haastattelija ja litteroija Pasi-Pekka Rossi.
Esko Pukkila 16.2.1999
Toini Pukkila 16.2.1999
Annikki Pöysä 16.9.1998, 23.10.1998
Helvi Rantala 8.7.1999, 14.7.1999, 29.8.1999
Sirkka Reiman 28.7.1999
Viljo Reiman 28.7.1999
Rainer Richter 16.10.2003, 10.11.2003
Reino Saarinen 12.6.1998
Aaretti Salminen 26.2.2005
Esko Salminen 18.1.2001
Saima Stenberg 1.6.1998, 3.6.1998, 3.10.2000
Katri Söderholm 20.7.2000, 21.7.2000,
15.10.2000, 2.5.2001
Armas Ukkonen 12.11.2003
- Kerttu Ukkonen 11.6.1998, 16.6.1998, 2.10.2000,
2.5.2001
Elli Vesa 8.7.1999, 14.7.1999, 29.8.1999
Kaarlo Willingsman 15.9.1998
Toivo Äikää 19.7.1999
- Kirjallisia tiedonantoja:
Hilda Aartelo, ilman päiväystä 89-vuotiaana.
Ursula Aldergård 10.1.2004
Walter Breitenstein 3.9.1999
Tua Kurtén 25.2.2000
Henri Nordberg 8.11.2004
Torsten Oljemark 6.9.1999
Aarne Pajula 27.11.1999
Aki Pukkila 11.11.2004
Matti Rautjoki 6.10.2003
Pertti Värjä 15.8.2004, 28.8.2004
Suomen sotaturmat 1914–1918-projektin
tiedonanto Jaalan historia -hankkeelle
9.2.2004.
Osa kertojista on piirtänyt Verlasta myös
muistikarttoja.

MUISTELMAT:

- Hälkkä, Toini: *Ulpukka Kananen. Lapsuuden muistoja*. Julkaisematon käsikirjoitus 1997–1998.
Kousa, Erkki: *Vaari muistelee*. Jaala 2002.
Pukkila, Eino: *Verlan kuohuista maailmalle. Elämää Verlassa 1910- ja 1920-luvuilla*. Toim. Olavi Pukkila ja Eija Irola. Doseator Helsinki 2006.
Selänpään perinnepiiri: *Muistelmia Selänpäästä ja selänpääläisistä*. Kirjapaino Koitinkaari. Hartola 2005.
Thesleff, Wilhelm: *Upplevelser under krigsåren 1914–1918*. Holger Schildts Förlagsaktiebolag Helsingfors 1919.

ELOKUVAT:

- Verlan Maria*. Tuottaja Eero Niinikoski, Kymin Paperiteollisuus Oy. Kuvaus ja ohjaus Heikki Jokiniemi. Käsikirjoitus Pia Lindroos. Näyttelijät Sirkka Seittu (Maria), Viljo Peltola (mestari Kronholm), Aulis Forssel (Patruuna Kreidl), Eeva-Kaarina Volanen (kertoja). Tuotanto J-FILMI KY. 1995.
Näin tehtiin Verlassa käsipahvia. Valmistaja Tauno Kapari. Teksti Veikko Talvi. Kertoja Yrjö Tähtelä. Tuotanto: Kymin Osakeyhtiö. 1964.

LEHDET:

- Verlan tehtaan arkisto. (WA)
Lehtileikekokoelma mm. Helsingin Sanomat, Jaana, Kouvola Sanomat, Kuusankosken Sanomat, Jaala Tänään.
Kymi-yhtymä 1/1936–1/1967.

MATRIKKELIT JA HAKEMISTOT, SANAKIRJAT, ASETUSKOKOELMAT, AIKALAISKIRJALLISUUS:

- Carlborg, E: Tapaturmantorjunta. –*Teollisuuden sosiaalinen toiminta*. Toim. Keijo Keravuori. Suomen Työnantajain Keskusliiton julkaisuja, Kustannus Oy Mantere. Helsinki 1948.
- Diplomi-insinöörit ja arkkitehdit. Diplomingöörer och arkitekter 1965*. STS:n ja TFiF:n julkaisema matrikkeli. Insinöörijärjestöjen kustannus Oy, Sanoma Osakeyhtiö 1965.
- Gardberg, B: Aloitetoiminta. –*Teollisuuden sosiaalinen toiminta*. Toim. Keijo Keravuori. Suomen Työnantajain Keskusliiton julkaisuja, Kustannus Oy Mantere. Helsinki 1948.
- Helander, A. Benj: *Metsänkätö-oppi*. WSOY. Porvoo 1918.
- Kaitila, E: Teollisuuden sosiaalitoiminnasta ja sen kehityksestä. –*Teollisuuden sosiaalinen toiminta*. Toim. Keijo Keravuori. Suomen Työnantajain Keskusliiton julkaisuja. Kustannus Oy Mantere. Helsinki 1948.
- Kotimaisen teollisuuden albumi*. Helsingin Kustannusosakeyhtiö. Helsinki 1913.
- Lampén, Lea: *Ruotsi-suomi -suursanakirja*. WSOY. Porvoo 1995.
- Maakunta-arkistojen yleisluettelo III*. Joensuun maakunta-arkisto ja Mikkelin maakunta-arkisto. Valtionarkisto. Helsinki 1992.
- Nurmi, Timo, Rekiaro, Ilkka, Rekiaro, Päivi: *Suomalaisen sivistysanakirja*. Gummerus. Jyväskylä 1992.
- Paperimassan valmistuksen käsikirja*, Suomen paperi-insinöörien yhdistyksen. Puutekniikan tutkimuksen kannatusyhdistys r.y. julkaisu n:o 12. Helsinki 1933.
- Salomaa, Erkki: *Sosiaalinen huolto ja tuotantokomiteat*. Ajankohtaisia kysymyksiä 2. Suomen Ammattiyhdistysten Keskusliitto. Helsinki 1947.
- Solitander, Axel: *Paperintekijän Käsikirja. Apu- ja oppikirja kaikille puuhiomoissa, sellusatehtaissa ja paperitehtaissa työskenteleville*. Gummerus. Jyväskylä 1909.
- Suomen agronomit. Elämäkerrallisia tietoja. Finlands agronomer. Biografiska uppgifter*. Koonnut S. Mattsson. Sammanställda av S. Mattsson. WSOY. Porvoo 1928.
- Suomen agronomit 1853–1941. Finlands agronomer*. Toim. S. Mattsson. Agronomien yhdistyksen julkaisuja n:o 38. WSOY. Porvoo / Helsinki 1942.
- Suomen asetuskoelma*. Vuodet 1946, 1949, 1956.
- Suomen insinöörejä ja arkkitehtejä 1948. Ingenjörer och arkitekter i Finland*. STS:n ja TFiF:n julkaisema matrikkeli. Vaasan kirjapaino 1948.
- Suomen liikemiehiä. Affärsmän i Finland. Osa II*. Suomen kauppa- ja teollisuus oy:n kustannusliike. Helsinki 1930.
- Suomen suuriruhtinaanmaan Asetus-kokoelma*. Vuodet 1895, 1897.
- Suomen teollisuus ja kauppa. Finsk Industri och handel. Osa 2*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjapaino 1924.
- Suomen teollisuus ja kauppa. Finsk Industri och handel. Osa 5*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjapaino 1936.
- Suomen vähittäiskauppiaita. Detaljhandlare i Finland*. Sininen kirja osakeyhtiö. Helsinki 1950.
- Valavaara, V: Tuotantokomiteat. –*Teollisuuden sosiaalinen toiminta*. Toim. Keijo Keravuori. Suomen Työnantajain Keskusliiton julkaisuja, Kustannus Oy Mantere. Helsinki 1948.

TUTKIMUSKIRJALLISUUS:

- Ahto, Sampo: Sotaretkillä. –*Itsenäistymisen vuodet 1917–1920. Osa 2. Taistelu vallasta*. Painatuskeskus. Valtionarkisto. Helsinki 1993.
- Ahvenainen, Jorma: *Paperitehtaista suuryhtiöksi. Kymen Osakeyhtiö vuosina 1918–1939*. Kymen Osakeyhtiö. Kuusankoski 1972.
- Ahvenisto, Inkeri: *Elävä kylä ja idylli. Verlan tehdaskylän moniääninen menneisyys*. Julkaisematon lisensointityö. Turun yliopiston historian laitos, kulttuurihistorian oppiaine 2002 (2002a).
- Ahvenisto, Inkeri: From Paternalism to Welfare Capitalism at Verla Groundwood and Board Mill in Finland. Local and Global Industrial Heritage. –*Industrial Tourism and Community Building. New Development in Industrial Tourism*. TICCIH Intermediate Conference 2005 & International Forum for Industrial Tourism in Nagoya / Aichi. Transactions. TICCIH Japan Committee, JIAS and CSIH 2005.
- Ahvenisto, Inkeri: Kaipuu tehdaskylään. Verla ja nostalgia. –*30-vuotias tunteilee. Turun yliopiston kulttuurihistorian oppiaineen juhla-kirja*. Toim. Kimi Kärki. Turun yliopiston historian laitos. Julkaisuja n:o 61. Turku 2002 (2002c).

- Ahvenisto, Inkeri: Matka Verlasta Voikkaalle. Elämästä ja työoloista Verlassa 1930–1950-luvuilla. – *Tekniikan Waiheita. Teknik i Tiden. Teknologian historian aikakauslehti* 3/2001.
- Ahvenisto, Inkeri: Milloin Verlasta tuli vanhanaikainen? Varhaista pahvinvalmistustekniikkaa Verlan puuhiomossa ja pahvitehtaalla. – *Tekniikan Waiheita. Teknik i Tiden. Teknologian historian aikakauslehti* 4/2002 (2002b).
- Ahvenisto, Inkeri: Omapäisyys, yhdistystoiminta, tuotantokomitea. Vaikuttamista Verlan tehdasyhdyskunnassa 1880-luvulta 1960-luvulle. – *Kansalaisvaikuttaminen ajassa. Näkökulmia suomalaiseen kansalaisvaikuttamiseen suurlakosta 2000-luvulle*. Toim. Inkeri Ahvenisto ja Kirsi Mäki. Väki voimakas 19. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura 2006.
- Alamäki, Päivi: Vaivashoidosta sosiaali- ja terveydenhuoltoon. – *Kuusankosken kirja*. Toim. Eero Niinikoski, Jari Talvisto. Kuusankosken kaupunki ja Kuusankosken seurakunta. Jyväskylä 1997.
- Alapuro, Risto: Sosiaaliset verkostot ja kollektiivinen toiminta. – *Uudet ja vanhat liikkeet*. Toim. Kaj Ilmonen, Martti Siisiäinen. Vastapaino. Tampere 1998.
- Alapuro, Risto: *Suomen synty paikallisena ilmiönä 1890–1933*. Hanki ja jää. Porvoo 1995.
- Alasuutari, Pertti: *Laadullinen tutkimus*. Vastapaino. Tampere 1994.
- Allardt, Erik: *Sosiologia 1*. Porvoo (1983) 1987.
- Annala, Vilho: *Tervakosken paperitehtaan historia*. Tervakoski Oy. Helsinki 1950.
- Anttila, Anu-Hanna: *Loma tehtaan varjossa. Teollisuustyöväestön loma- ja vapaa-ajan moraalisaattele Suomessa 1930–1960-luvuilla*. SKS Bibliotheca Historica 93. Helsinki 2005.
- Anttila, Väinö: Kyläyhteisöjen kulttuurinen integraatio. – *Muuttuva kylä*. Turun yliopiston kylätutkimusryhmän loppuraportti. Toim. Päiviö Tommila, Ismo Heervä. Tietolipas 84. SKS. Vaasa 1980.
- Anttonen, Anneli, Sipilä, Jorma: *Suomalaista sosiaalipolitiikkaa*. Osuuskunta Vastapaino. Tampere 2000.
- Aukia, Markku: *Valkealan Vuohijärven teollisuustajama 1900-luvulla*. Turun yliopiston kylätutkimusryhmän julkaisuja 14. Turku 1973.
- Benenati, Elisabetta: Americanism and Paternalism: Managers and Workers in Twentieth-Century Italy. – *International Labor and Working-Class History*. Patronage, Paternalism and Company Welfare. Number 53 Spring 1998.
- Bergholm, Tapio: Tulonjaon murros ja vuoden 1956 yleislakko. – *Kansalaisvaikuttaminen ajassa. Näkökulmia suomalaiseen kansalaisvaikuttamiseen suurlakosta 2000-luvulle*. Toim. Inkeri Ahvenisto ja Kirsi Mäki. Väki voimakas 19. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura 2006.
- Bergholm, Tapio: *Ammattiliiton nousu ja tuho. Kuljetusalan ammattiyhdistystoiminta ja työmarkkinasuhteiden murros 1944–1949*. Bibliotheca Historica 19. Työpoliittinen tutkimus 166. Suomen Historiallinen Seura ja Työministeriö. Helsinki 1997.
- Bergholm, Tapio: *Sopimusyhteiskunnan synty I*. Työehtosopimusten läpimurrosta yleislakkoon. Suomen Ammattiyhdistysten Keskusliitto 1944–1956. Otava 2005.
- Bertaux, Daniel, Bertaux-Wiame, Isabelle: Autobiographische Erinnerung und kollektives Gedächtnis. – *Lebenserfahrung und kollektives Gedächtnis. Die Praxis der "Oral History"*. Hrsg. von Lutz Niethammer unter Mitarbeit von Werner Trapp. Frankfurt am Main, Syndikat 1980.
- Blomstedt, Yrjö: Vanha Suomi ja Suomen suuriruhtinaskunta. – *Kahden kruunun alla. Kymijoki rajana 1743–1811*. Toim. Eeva-Liisa Oksanen. Kymen läänin Suomi 74 vuotta -työryhmä. Kymenlaakson maakuntaliitto ja Kymenlaakson kesäyliopisto. Kouvola 1992.
- Bodnar, John: Power and Memory in Oral History: Workers and Managers at Studebaker. – *Memory and American History*. Edited by David Thelen. Bloomington. Indiana University Press (1989) 1990.
- Bradbury, John H: Declining Single-Industry Communities in Quebec-Labrador, 1979–1983. – *Journal of Canadian Studies* Vol 19. No. 3 Fall 1984.
- Braudel, Fernand: *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. Vol 1. Translated from the French by Siân Reynolds. Fontana/Collins London and New York (1949) 1981.
- Burke, Peter: History Events and the Revival of Narrative. – *New Perspectives on Historical Writing*. Ed. By Peter Burke. Polity Press. Cambridge/Oxford (1991) 1993 (1993b).
- Burke, Peter: Overture: the New History, its Past and its Future. – *New Perspectives on Historical Writing*. Ed. By Peter Burke. Polity Press. Cambridge/Oxford (1991) 1993 (1993a).
- Counce, Stephen: *Oral History and the Local Historian*. London, Longman 1994.
- Davis, Natalie Zemon: *Kolme naista. Kolme elämää 1600-luvulla*. Suomentanut Jaana Iso-Markku. Alkuteos Women on the Margins, Three Seventeenth-Century Lives. Otava. Helsinki 1997.
- Davis, Natalie Zemon: Sosiaalhistorian haasteet. Alkuperäisartikkeli The Sapes of Social History, Storia della Storiografia/history of Historiographie 1990 No.17. Käännös Jyri Kokkonen ja

- Marjatta Rahikainen. –*Matkoja moderniin. Lähikuvia suomalaisten elämästä.* Toim. Marjatta Rahikainen. SHS Historiallinen Arkisto 107. Helsinki 1996.
- Davis, Natalie Zemon: *Who Owns History? –Historical Perspectives on Memory.* Ed. by Anne Ollila. SHS Studia Historica 61. Helsinki 1999.
- Douglas, Mary: *Risk and Blame. Essays in Cultural Theory.* Routledge London 1992.
- Ekman, Karl: *Nokian tehdas 1868–1928.* Helsinki, Nokia 1930.
- Elomaa, Hanna: *Mikrohistoria johtolankojen jäljillä. –Kulttuurihistoria – johdatus tutkimukseen.* Toim. Kari Immonen ja Maarit Leskelä-Kärki. Tietolipas 175. SKS. Helsinki 2001.
- Ericsson, Christer: *Vi är alla delar av samma familj. Patron, makten och folket vid Nyby bruk 1880–1940.* Carlsson. Stockholm, Malmö 1997.
- Fellman, Susanna: *Juoksupojasta toimitusjohtajaksi? Suomalaisen työväestön uramahdollisuudet suuryrityksissä 1900-luvulla. –Työväestön rajat.* Toim. Matti Hannikainen. Väki voimakas 18. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura 2005.
- Fellman, Susanna: *Uppkomsten av en direktörprofession. Industriledarnas utbildning och karriär i Finland 1900–1975.* Bidrag till kännedom an Finlands natur och folk 155. Finska Vetenskaps-Societetens – Suomen Tiedeseura. Helsingfors 2000.
- Ginzburg, Carlo: *The Cheese and the Worms. The cosmos of a Sixteenth-Century Miller.* Translated by John and Anne Tedeschi. Alkuteos Il formaggio e i vermi: Il cosmo di un mugnaio del'500. Routledge & Kegan Paul London and Henley (1976) 1981.
- Ginzburg, Carlo: *Johtolankoja. Kirjoituksia mikrohistoriasta ja historiallisesta metodista.* Suom. Aulikki Vuola. Gaudeamus. Tampere 1996.
- Gustafsson, Anne: *Folkloristiikan oppisanasto.* Folkloristiikan toimitteita 2. Turun yliopisto. Turku 1984.
- Haapala, Pertti: *Tehtaan valossa. Teollistuminen ja työväen muodostuminen Tampereella 1820–1920.* SHS Historiallisia tutkimuksia 133. Helsinki 1986.
- Haatanen, Pekka, Vähätalo, Kari: *Paperintekijäin mielipiteet yritysdemokratiasta.* Suomen Paperiteollisuuden Työntekijäin Liitto ry. Helsinki 1972.
- Haatanen, Pekka ja Hikipää, Seppo: *Tuotantokomitean toiminnasta Kaukopäässä.* Helsingin yliopiston Sosiaalipolitiikan laitoksen tutkimuksia n:o 3 1970.
- Haatanen, Pekka, Vähätalo, Kari: *Yritysdemokratia-asenteet ja poliittinen kanta.* Helsingin Yliopiston Sosiaalipolitiikan laitoksen tutkimuksia n:o 6 1971.
- Hako, Kalevi: *Valkealan kansakoulutoimi oppivelvollisuudesta peruskouluun 1922–1973.* Valkealan kunta 1983.
- Halila, Aimo: *Hallinto ja kunnalliselämä. –Viipurin kaupungin historia. IV osa.* Torkkelin säätiö. Helsinki 1981.
- Halila, Aimo: *Iitin historia I varhaisimmista ajoista 1860-luvulle.* Iitin kunta ja seurakunta (1939) 1988.
- Halila, Aimo: *Iitin historia II. Kunnallishallinnon synnystä ja yliisen Kymenlaakson teollistumisen alkamisesta toiseen maailmansotaan.* Iitin kunta ja seurakunta 1966.
- Halila, Aimo: *Suomen kansakoululaitoksen historia. Toinen osa. Kansakouluasetuksesta piirijakoon.* Suomen tiedettä N:o 3,2. Julkaisija Suomalainen tiedeakatemia. WSOY. Porvoo 1949 (1949a).
- Halila, Aimo: *Suomen kansakoululaitoksen historia. Kolmas osa. Piirijakoasetuksesta oppivelvollisuuteen.* Suomen tiedettä n:o 3,3. Julkaisija Suomalainen Tiedeakatemia. WSOY. Porvoo 1949 (1949b).
- Halila, Aimo: *Suomen kansakoululaitoksen historia. Neljäs osa. Oppivelvollisuuskoulun alkuvaiheet (1921–1939).* Suomen tiedettä n:o 3,4. Julkaisija Suomalainen Tiedeakatemia. WSOY. Porvoo 1950.
- Hannikainen, Matti: *Etumiehiä ja helppareita. Työnantajat ja palkkaerot Helsingin rakennustoiminnassa vuosina 1920–1939. –Työväestön rajat.* Toim. Matti Hannikainen. Väki voimakas 18. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura 2005.
- Hannikainen, Matti: *Rakentajat suhdanteissa. Palkat, työttömyys ja työmarkkinakäytännöt Helsingin rakennustoiminnassa 1930-luvun laman aikana.* Bidrag till Kännedom av Finlands natur och folk. Suomen tiedeseura 162. Helsinki 2004.
- Hamari, Risto, Miettinen, Timo, Kepsu, Saulo: *Valkealan historia I.* Valkealan kunta. Lahti 1990.
- Hareven, Tamara, Langenbach, Randolph: *Amoskeag. Life and work in an American Factory City.* Pantheon Books. New York 1978.
- Heikkilä, Jouko: *Kansallista luokkapolitiikkaa. Sosiaalidemokratit ja Suomen autonomian puolustus 1905–1917.* Suomen Historiallinen Seura. Historiallisia tutkimuksia 168. Helsinki 1993.
- Heikkilä, Matti: *Köyhän vai koko kansan asialla? –Hyvinvointivaltio ja historian oikut.* Toim. Pertti Haapala. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura. Väki Voimakas 6. Tampere 1993.
- Heikkinen, Sakari: *Labour and the Market. Workers, Wages and Living Standards in Finland 1850–1913.* Commentationes Scientiarum Socialium 5/1997. Helsinki 1997.

- Heikkinen, Sakari, Kortteinen, Timo, Soikkanen, Hannu, Soininen, Arvo M: *Palkat, toimeentulo ja sosiaalinen rakenne Suomessa 1850–1913*. Tulot Suomessa 1850–1913 Valtion yhteiskuntatieteellisen toimikunnan tutkimushanke vuosina 1980–1983. Loppuraportti. Helsingin yliopiston talous- ja sosiaalhistorian laitoksen tiedonantoja n:o 13. Helsinki 1983.
- Heikkinen, Sakari: *Paperia maailmalle. Suomen Paperitehtaitten Yhdistys – Finnppap 1918–1996*. Otava. Helsinki 2000.
- Heimo, Anne: ”Se oli simmost sukkela aikaa”. Mikä sammattilaisia vuodessa 1918 naurattaa? – *Naurava työläinen, naurettava työläinen. Näkökulmia työväen huumoriin*. Toim. Joni Krekola, Kirsti Salmi-Niklander ja Johanna Valenius. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura 2000. Väki voimakas 13. Saarijärvi 2000.
- Helin, Jyrki: *Rakentajien liitto. Rakennusalan työläisten järjestötoiminta Suomessa 1880-luvulta vuoteen 1995*. Rakennusliitto. Helsinki 1998.
- Hentilä, Seppo: Urheilu järjestäytyy ja politisoituu. – *Suomi uskoi urheiluun. Suomen urheilun ja liikunnan historia*. Toim. Teija Pyykkönen. Liikuntatieteellisen seuran julkaisu nro 131. VAPK Helsinki 1992 (1992a).
- Hentilä, Seppo: Urheilu, kansakunta ja luokat. – *Kansa liikkeessä*. Toim. Risto Alapuro, Ilkka Liikanen, Kerstin Smeds, Henrik Stenius. Kirjayhtymä. Helsinki 1987.
- Hentilä, Seppo: Urheilupolitiikasta liikuntapolitiikkaan. – *Suomi uskoi urheiluun. Suomen urheilun ja liikunnan historia*. Toim. Teija Pyykkönen. Liikuntatieteellisen seuran julkaisu nro 131. VAPK Helsinki 1992 (1992c).
- Hentilä, Seppo: Poliittista urheilua ja urheilupolitiikkaa. – *Suomi uskoi urheiluun. Suomen urheilun ja liikunnan historia*. Toim. Teija Pyykkönen. Liikuntatieteellisen seuran julkaisu nro 131. VAPK Helsinki 1992 (1992b).
- Herranen, Timo: Metalliteollisuus. – *Myllyntaus*, Timo, Michelsen, Karl-Erik, Herranen, Timo: *Teknologinen muutos Suomen teollisuudessa 1885–1920. Metall-, saha- ja paperiteollisuuden vertailu energiatalouden näkökulmasta*. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk. Utgivna av Finska Vetenskaps-Societeten H. 134. Helsinki 1986.
- Hjelt, August (toim.): *Suomen työväen ja käsityöläisten sairaa-, hautaus- ja eläkekassat. Tilastollinen tutkimus*. Työväen vakuutuskomitean mietintö I. Helsinki 1892.
- Hjerpe, Riitta: *Kasvun vuosisata*. VAPK-Kustannus. Helsinki 1990.
- Hjerpe, Riitta: *Suurimmat yritykset Suomen teollisuudessa 1844–1975*. Societas Scientiarum Fennica. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk utgivna av Finska Vetenskaps-societeten H. 123. Helsinki 1979.
- Holm, Vesa: *Kunnallishallinto. – Kuusankosken kirja*. Toim. Eero Niinikoski, Jari Talvisto. Kuusankosken kaupunki ja Kuusankosken seurakunta. Jyväskylä 1997.
- Honkala, Kauko: *Sosiaalinen eriarvoisuus maaseudulla. Neljässä varsinaissuomalaisessa kylässä suoritettu sosiologinen tutkimus*. Turku, Laitila 1971.
- Honkala, Kauko: *Vuohijärven sosiaaliset kerrostumat*. Turun yliopiston kylätutkimusryhmän julkaisuja 22. Turku 1976.
- Horelli, Liisa: *Ympäristöpsykologia*. Weilin + Göös. Espoo 1982.
- Hoving, Victor: *Kymin Osakeyhtiö 1872–1947 I*. Kymin Osakeyhtiö. Kuusankoski 1947.
- Hoving, Victor: *Kymin Osakeyhtiö 1872–1947 II*. Kymin Osakeyhtiö. Kuusankoski 1949.
- Häggman, Kai: *Metsän tasavalta. Suomalainen metsäteollisuus politiikan ja markkinoiden ristiaallokossa 1920–1939*. Metsäteollisuuden maa 2. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1055:2. Helsinki 2006.
- Iggers, Georg G: *The Role of Professional Historical Scholarship in the Creation and Distortion of Memory. – Historical Perspectives on Memory*. Ed. By Anne Ollila. SHS Studia Historica 61. Helsinki 1999.
- Ilmonen, T. M. A. *Anteckningar angående A/B Werla Träsliperi & Pappfabrik, 1882–1932*. Julkaisematon käsikirjoitus 12.6.1933. WA.
- Ilmonen, T: Piirteitä Verlan puuhiomoiden historiasta. *Rakennushistoriaa. – Kymi-Yhtymä 1/1937*. (1937a).
- Ilmonen, T: Piirteitä Verlan puuhiomoiden historiasta II. – *Kymi-yhtymä 2/1937* (1937b).
- Ilmonen, T: Verlan puuhiomoiden historiaa. – *Kymi-yhtymä 3/1945*.
- Ilmonen, T: Verlan tehtaan vaiheita. – *Kymi-yhtymä 5/1951*.
- Immonen, Kari: *Historian läsnäolo*. Turun yliopiston historian laitos, julkaisuja n:o 26, Kulttuurihistoria. Turku 1996 (1996b).
- Immonen, Kari: Historiantutkimus ja nostalgia. – *Pitkät jäljet. Historioita kahdelta mantereelta*. Toim. Eero Kuparinen. Turun yliopiston historian laitos. Julkaisuja 48. Turku 1999.
- Immonen, Kari: Kulttuurihistoria Turun yliopistossa. – *Historiallinen Aikakauskirja 3/2000*.
- Immonen, Kari: Paperiperheen neljä päivää. – *Lääkäri, lukkar, talonpoika, duunari. Lukuja suomalais-*

- ten historiaan*. Toim. Vuokko Aromaa. Otava. Helsinki Keuruu 1996.
- Immonen, Kari: Uusi kulttuurihistoria. –*Kulttuurihistoria – Johdatus tutkimukseen*. Toim. Kari Immonen ja Maarit Leskelä-Kärki. Tietolipas 175. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki 2001.
- Itsenäistymisen vuodet 1917–1920. Osa 2. Taistelu vallasta*. Kirjoittajina Ohto Manninen, Sampo Ahto, Juhani Piilonen ja Rainer Knaapas. Painatuskeskus. Valtionarkisto. Helsinki 1993.
- Isosaari, Jussi: *Suomen koululaitoksen rakenne ja kehitys*. Otava. Helsinki 1973.
- Jaakkola, Jouko: Kun valtio ei auttanut – työväen keskinäinen apu Suomessa. –*Hyvinvointivaltio ja historian oikut*. Toim. Pertti Haapala. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura. Väki Voimakas 6. Tammerpaino Tampere 1993.
- Jaakkola, Jouko: Sosiaalisen kysymyksen yhteiskunta. –*Armeliaisuus, yhteisöapu, sosiaaliturva. Suomalaisen sosiaalisen turvan historia*. Sosiaaliturvan kirjallisuus. Sarja sosiaalipolitiikka, sosiaaliturva 1. Sosiaaliturvan Keskusliitto. Helsinki 1994.
- Jaakkola, Jouko: *Tampellan työväen avustuskassatoiminta Tampereella 1860–1985. 125 vuotta työväen omatoimista turvallisuutta*. Tampellan Tampereen Tehtaitten Sairausrakennus. Tampere 1985.
- Jaakkola, Jouko: Yhteisöavusta vapaaehtoistyöhön. Epävirallinen apu suomalaisen sosiaaliturvan kehityksessä. *Valtion varjossa. Katsaus epävirallisen sektorin tutkimukseen*. Toim. Aila-Leena Matthies. Sosiaaliturvan Keskusliitto. Helsinki 1991.
- Johanson, Jan-Erik, Mattila, Mikko, Uusikylä, Petri: *Johdatus verkostoanalyysiin*. Kuluttaja-tutkimuskeskus. Menetelmäraportteja ja käsikirjoja 3/1995.
- Johansson, Hanna: Metsä kutsuu laulun. Ekofeminismi, maataide ja tilan esittäminen Anne Siirtolan Pienimuotoisissa sävellyksissä. –*Kauneuden sukupuoli. Näkökulmia feministiseen estetiikkaan*. Toim. Pauline von Bonsdorf ja Anita Seppä. Gaudeamus. Helsinki 2002.
- Jokiniemi-Talvisto, Maritta: Sivistys-, kulttuuri- ja vapaa-aikatoimi. –*Kuusankosken kirja*. Toim. Eero Niinikoski ja Jari Talvisto. Kuusankosken kaupunki ja Kuusankosken seurakunta. Jyväskylä 1997.
- Joutsivu, Tuija: The Social Status of a Local Fool in a Finnish Village. –*Folk Belief Today*. Ed. By Mare Köiva and Kai Vassiljevna. Estonian Academy of Sciences. Institute of the Estonian Language & Estonian Museum of Literature. Tartu 1995.
- Joyce, Patrick: *Work, Society and Politics. The Culture of the Factory in Later Victorian England*. J. W. Arrowsmith Ltd, Bristol. London (1980) 1982.
- Julkunen, Raija: Onko se ohi nyt? –*Hyvinvointivaltio ja historian oikut*. Toim. Pertti Haapala. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura. Väki Voimakas 6. Tampere 1993.
- Julkunen, Raija ja Vauhkonen, Jussi: Suomalainen ihme – työeläkejärjestelmän synty. –*Historiallinen käänne. Johdatus pitkän aikavälin historian tutkimukseen*. Toim. Juho Saari Gaudeamus. Helsinki 2006.
- Kaartinen, Marjo: *Spiritual Eunuchs. Religious People in English Culture of the Early Sixteenth Century. History of the Innocents*. Cultural History. University of Turku. Turku 1999.
- Kaitalehto, Osmo: Kaavoitus ja rakentaminen. –*Kuusankosken kirja*. Toim. Eero Niinikoski ja Jari Talvisto. Kuusankosken kaupunki ja Kuusankosken seurakunta. Jyväskylä 1997.
- Kalela, Jorma; Historia, kertomus, historiantutkimus. –*Menneisyyden merkitys. Historian suuret ja pienet kertomukset*. Historian ja yhteiskuntaopin opettajien vuosikirja XXI. Toim. Pirkko Pitkänen. Joensuu 1992.
- Kalela, Jorma: *Historiantutkimus ja historia*. Gaudeamus. Helsinki 2000.
- Kalela, Jorma: Nollakuusi ja vasemmiston poliittiset arvot. –*Kansalaisvaikuttaminen ajassa. Näkökulmia suomalaisen kansalaisvaikuttamiseen suurlakosta 2000-luvulle*. Toim. Inkeri Ahvenisto ja Kirsi Mäki. Väki voimakas 19. Työväen ja historian tutkimuksen seura 2006.
- Kalela, Jorma: Mitä on kansanomainen historia. Miksi sen pitäisi kehittyä ja mihin sitä tarvitaan? – *Kotiseutu* 4/1984 (1984b).
- Kalela, Jorma: Muistitietotutkimus ja historialiike. –*Kotiseutu* 1/1984 (1984a).
- Kalela, Jorma: *Taistojen taipaleelta. Paperityöläiset ja heidän liittonsa 1906–1981*. Paperiliitto ry, Tampereen keskuspaino 1981.
- Kalela, Jorma: Toteutumaton taite – neljäkymmentäluku suomalaisen hyvinvointivaltion historiassa. – *Hyvinvointivaltio ja historian oikut*. Toim. Pertti Haapala. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura. Väki Voimakas 6. Tampere 1993.
- Kalpio, Olli: *Ruukista nauulatehtaaksi. Koskensaaren tehdasyhteisön ja ruukkilaisen elämäntavan muotoutuminen ennen toista maailmansotaa*. Jyväskylän yliopisto, etnologian laitos. Tutkimuksia 22. Jyväskylä 1988.
- Karstila, Pertti: *Näse-Kronholm-suvun lentolehtinen*. Julkaisematon sukututkimus. Syyskuu 1995.
- Karjalainen, Ella: *Rapakkopuodeista suurliikkeeksi. Osuusliike Kymenmaa 1902–1982*. Korian Kirjapaino Ky 1995.

- Karonen, Petri: *Patruunat ja poliitikot. Yritysjohdajat taloudellisina ja poliittisina toimijoina Suomessa 1600–1920*. Historiallisia tutkimuksia 217. SKS Helsinki 2004.
- Katainen, Elina: *Akkain aherrusta aatteen hyväksi. Suomen naisten demokraattinen liitto 1944–1990*. KSL. Tampere 1994.
- Katajala, Kimmo: *Nälkäkapina. Veronvuokraus ja talonpoikainen vastarinta Karjalassa 1683–1697*. SHS Historiallisia Tutkimuksia 185. Helsinki 1994.
- Katajamäki, Hannu: *Alueellisen työnjaon muotoutuminen Suomessa*. Turun yliopiston maantieteen laitoksen julkaisuja n:o 121. Turku 1988.
- Katsaus 20-vuotiseen osuuskauppatoimintaan Kymintehtaalla ja Voikassa 1902–1922*. Kouvola Kouvolan Kirja- ja kivipaino O.-Y.
- Kepsu, Saulo: *Pohjois-Kymenlaakson kylännimet*. SKS Helsinki 1981.
- Keränen, Jorma: *Kustaa Vaasa ja uskonpuhdistuksen aika. – Suomen historian pikkujättiläinen*. Päätöim. Seppo Zetterberg. WSOY. Porvoo 1990.
- Kettunen, Pauli: *Poliittinen liike ja sosiaalinen kollektiivisuus. Tutkimus sosialidemokratiasta ja ammattiyhdistysliikkeestä Suomessa 1918–1930*. Suomen Historiallinen Seura. Historiallisia Tutkimuksia 138. Helsinki 1986.
- Kettunen, Pauli: *Punaisesta julistuksesta kansalaisvaikuttamisen politiikkaohjelmaan. – Kansalaisvaikuttaminen ajassa. Näkökulmia suomalaisen kansalaisvaikuttamiseen suurlakosta 2000-luvulle*. Toim. Inkeri Ahvenisto ja Kirsi Mäki. Väki voimakas 19. Työväen ja historian tutkimuksen seura 2006.
- Kettunen, Pauli: *Suojelu suoritus subjekti. Työsuojelu teollistuvan Suomen yhteiskunnallisissa ajattelu- ja toimintatavoissa*. Suomen Historiallinen Seura. Historiallisia Toimituksia 189. Helsinki 1994.
- Kettunen, Pauli: *Työväenhuollosta henkilöstöpolitiikkaan. – Suuryritys ja sen muodonmuutos. Partekin satavuotinen historia*. Partek Oyj Abp. Helsinki 2002.
- Kimanen, Anuleena: *Herätys kylissä ja tuvissa. Rääkkylän Oravisalon kylä ja renqvistiläinen herätys 1820-luvulla*. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia 204. Helsinki 2008.
- Kinnunen, Merja: *Naiset ja miehet väestötilastoissa. – Työelämän sukupuolistavat käytännöt*. Toim. Merja Kinnunen ja Päivi Korvajärvi. Vastapaino. Jyväskylä 1996.
- Kivioja, Kari: *Pökölän sukukirja*. Gummeruksen kirjapaino 2000.
- Klemettilä, Hannele: *The Executioner in Late Medieval French Culture*. Turun yliopiston julkaisuja. Annales Universitatis Turkuensis. Sarja B osa 268. Turku 2003.
- Klein, Jennifer: *For All These Rights. Business, Labor and the Shaping of America's Public-Private Welfare State*. Princeton University Press. Princeton and Oxford 2003.
- Kling, Blair B: *Paternalism in Indian Labor: The Tata Iron and Steel Company of Jamshedpur. – International Labor and Working-Class History*. Patronage, Paternalism and Company Welfare. Number 53 Spring 1998.
- Klinge, Matti: *Keisarin Suomi*. Schildts. Helsinki 1997.
- Knuutila, Seppo: *Miten sivakkalaiset itsestään kertovat? – Kyläläiset, kansalaiset. Tulkintoja Sivakasta ja Rasimäestä*. Joensuun yliopisto. Karjalan tutkimuslaitoksen julkaisuja n:o 114. Toim. Hakamies Pekka. Joensuu 1996.
- Knuutila, Seppo: *Mitä sivakkalaiset itsestään kertovat – kansanomaisen historian tutkimuskoe. – Yhteiskunta kylässä. Tutkimuksia Sivakasta ja Rasimäestä*. Joensuun yliopisto, Karjalan tutkimuslaitoksen julkaisuja n:o 61. Joensuu 1984.
- Knuutila, Seppo: *Tyhmän kansan teoria. Näkökulmia menneestä tulevaan*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Vaasa 1994.
- Koivisto, Johanna: *Naisten asema Yhtyneillä Paperitehtailla vuosina 1945–1969*. Suomen historian julkaisematon seminaarityö. Historiatieteen laitos Tampereen yliopisto 2004.
- Koivuniemi, Jussi: *Nokia. A Town Created by the Factories. History of Nokia from the 1860s to the End of the 20th Century*. Translated by Hannu Tervaharju. Nokia Town 1998.
- Koivuniemi, Jussi: *Patruunan suojassa ja vallassa. Nokian tehdasyhdyskunta 1860-luvun lopulta 1930-luvun lopulle*. Julkaisematon lisensiaatintyö. Tampereen yliopisto Suomen historia 1997.
- Koivuniemi, Jussi: *Tehtaan pillin tahdissa. Nokian tehdasyhdyskunnan sosiaalinen järjestys 1870–1939*. Bibliotheca Historica 64. SKS. Helsinki 2000.
- Kortelainen, Jarmo: *Tehdasyhdyskunta talouden ja ympäristötietoisuuden murrosvaiheissa*. Joensuun yliopiston yhteiskuntatieteellisiä julkaisuja n:o 24. Joensuun yliopisto. Joensuu 1996.
- Kortelainen, Jarmo: *Tehtaan varjossa vai valossa? Vihreä valtakunta. Suomen Metsäklusteri*. Toim. Aarne Reunala – Ilpo Tikkanen – Esko Äsvik. Otava, Metsämiesten säätiö, Keuruu 1998.
- Kortelainen, Jarmo: *Vanerin varassa. Tutkimus Vuohijärven tehdasyhdyskunnan elinkaaresta*. Joensuun yliopisto, Karjalan tutkimuslaitoksen julkaisuja n:o 99. Joensuu 1991.
- Kortelainen, Kaisu: *Muisteltu Penttilän sahayhteisö*. Julkaisematon perinteentutkimuksen lisensiaatin-

- utkielma, Suomen kielen ja kulttuuritieteiden laitos, Joensuun yliopisto 2003.
- Kortelainen, Kaisu: Saunassakin sahattiin. Tehdasyhteisön yleinen sauna ja pyykkitupa kerronnan kohteena. – *Tradition edessä. Kirjoituksia perinteestä ja kulttuurista*. Toim. Kaisu Kortelainen, Sinikka Vanamo. Kultaneito I. Suomen Kansantietouden Tutkijain Seura. Vantaa 1996.
- Koskiahon, Briitta: Pitkäsillan tuolta puolen Pispalaan. – *Sosiaalipolitiikka, historiallinen kehitys ja yhteiskunnan muutos*. Juhlakirja Heikki Wariksen täyttäessä 80 vuotta 25.10.1981. Toim. Jaakkola, Risto, Karisto, Antti, Roos J. P. Weilin + Göös. Espoo 1981.
- Koskinen, Tarmo: Elämää yhteisössä: elämäkertoista kertomukseksi. – *Elämää yhteisössä. Muistijälkiä, ihmisääniä ja joukkosydämen lyönnejä tehdasyhteisön rakentumisen ja rapautumisen kausilta*. Toim. Tarmo Koskinen. Vaasan yliopiston julkaisuja. Toim. Laaksovirta, Tuula H. Tutkimuksia No 176. Sosiologia 9. Vaasa 1993.
- Koskinen, Tarmo: Metsäklusterin merkitys kansalliselle kiinteydelle. – *Vihreä valtakunta. Suomen Metsäklusteri*. Toim. Aarne Reunala, Ilpo Tikkanen ja Esko Äsvik. Otava, Metsämiesten säätiö, Keuruu 1998.
- Koskinen, Tarmo: *Tehdasyhteisö. Tutkimus tehtaasta ja yhteisön kutoutumisesta tehdasyhteisöksi, kudelman säilymisestä ja purkautumisesta*. Vaasan korkeakoulun julkaisuja. Tutkimuksia No 123. Sosiologia 8. Vaasa 1989.
- Kovalainen, Pasi, Kotila, Weikko: *Uuden Seurahuoneen rakennushistoria*. Petrellin palatsin tarina. Julkaisija Oulun Seurahuone 2002.
- Kuisma, Markku: *Metsäteollisuuden maa. Suomi, metsät ja kansainvälinen järjestelmä 1620–1920*. SHS Helsinki 1993.
- Kulomaa, Jukka: *Käpykaartiin? 1941–1944. Sotilaskarkuruus Suomen armeijassa jatkosodan aikana*. Painatuskeskus. Helsinki 1995.
- Kuujo, Erkki: Kirkot ja uskonnollinen elämä. – *Viipurin kaupungin historia. IV osa*. Torkkelin säätiö. Helsinki 1981 (1981b).
- Kuujo, Erkki: Poliittinen elämä. – *Viipurin kaupungin historia. IV osa*. Torkkelin säätiö. Helsinki 1981 (1981c).
- Kuujo, Erkki: Terveydenhoito ja huoltotoimi. – *Viipurin kaupungin historia. IV osa*. Torkkelin säätiö. Helsinki 1981.
- Kuujo, Erkki, Lakio, Matti: *Viipurin pitäjän historia. Osa 2 vuodesta 1865*. Viipurin maalaiskuntalaisten pitäjäseura ry. Mänttä 1982.
- Kuusankosken osuusliike i.l. Katsaus liikkeen toimintaan 1902–1926*. Kouvola 1927.
- Kuusankosken osuusliike i.l. Katsaus 35-vuotiseen toimintaan sekä toiminta- ja tilikertomus v:lta 1937*. Kotka 1938. Eteenpäin Oy:n Kirjapaino.
- Kuusi, Eino: *Sosiaalipolitiikka*. Kansantaloudellinen käsikirjasto. Kansantaloudellinen yhdistys. WSOY. Porvoo 1931.
- Ladurie, Emmanuel Le Roy: *Karnevaalit. Kynttelinpäivästä piinaviikolla 1579–1580*. Suom. Inkeri Tuomikoski. Alkuperäisteos Le Carnaval de Romans. Art House Oy Helsinki (1979) 1990.
- Ladurie, Emmanuel Le Roy: *Montaillou – ranskalainen kylä 1294–1324*. Suom. Marja Itkonen-Kaila. Otava Helsinki (1975) 1984.
- Laiho, Sinikka: *Vuosisata kartonkiteollisuuden sillanrakentajana. Suomen Puuhiomoyhdistys 1893–1942. Suomen Kartonkiyhdistys – Finnboard 1943–1996*. Jyväskylä 1998.
- Laitinen, Marjo: Lotta Svärd och skyddskärerna. – *Historisk tidskrift för Finland 1/1996*.
- Lakio, Matti: Talouselämä. – *Viipurin kaupungin historia. IV osa*. Torkkelin säätiö. Helsinki 1981.
- Lamberg, Juha-Antti, Ojala, Jari: Samankaltaisia – mutta erilaisia: Metsäyhtiöiden ajallinen pitkäikäisyvertailu. – *Metsäteollisuusyritysten strategiset kehityspolut. Kilpailu, keskittyminen ja kasvu pitkällä aikavälillä*. Juha Näsi, Juha-Antti Lamberg, Jari Ojala ja Pasi Sajasalo. Metsäalan tutkimusohjelma Wood Wisdom. Tekes. Helsinki 2001.
- Lappalainen, Jussi T.: *Punakaartin sota 1*. Punaisen Suomen historia 1918. Opetusministeriö. Punakaartin historiakomitea. Valtion painatuskeskus. Helsinki 1981 (1981a).
- Lappalainen, Jussi T.: *Punakaartin sota 2*. Punaisen Suomen historia 1918. Opetusministeriö. Punakaartin historiakomitea. Valtion painatuskeskus. Helsinki 1981 (1981b).
- Latva-Koivisto, Pentti: Karjalan kauppahuoneet ja suurkauppiat. – *Karjala 3. Karjalan yhteiskunta ja talous*. Toim. Yrjö-Pekka Mäkinen, Ilmari Lehmusvaara. Arvi A. Karisto Oy. Hämeenlinna 1982.
- Lehtonen, Heikki: *Yhteisö*. Vastapaino. Tampere 1990.
- Leimu, Pekka: *Forssa – elämää tehtaasta pillin mukaan. Tutkimus Forssan puuvillatehtaasta työntekijöistä 1840-luvulta 1980-luvulle*. Museovirasto. Tutkimusosasto. Työväen kulttuuriprojektin julkaisu n:o 2. Helsinki 1983.
- Lemberg, Magnus: Thesleff, Wilhelm (1880–1941). Sotaministeri. – *Suomen kansallisbiografia*. Biografia-keskus, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. <http://www.kansallisbiografia.fi> Haettu 22.3.2004.

- Leminen, Pia: Kohtaamisia ja väistöjä. Rajankäyntiä 1930-luvun tehdasyhdyskunnassa. –*Matkoja moderniin. Lähikuvia suomalaisten elämästä*. Toim. Marjatta Rahikainen. SHS Historiallinen Arkisto 107. Helsinki 1996.
- Leminen, Pia: Metsäteollisuuden naiset: näppärää työtä näkymättömissä. –*Vihreä valtakunta. Suomen Metsäklusteri*. Toim. Aarne Reunala – Ilpo Tikkanen – Esko Åsvik. Otava, Metsämiesten säätiö, Keuruu 1998.
- Leminen, Pia: *Näkymättömät kädet. Naiset ja sukupuolijärjestelmä paperitehdasyhdyskunnassa*. Suomen historian julkaisematon lisensiaatintyö. Tampereen yliopisto 1999.
- Lemminkäinen, Tapani: *Seulan pohja. Jaalan vanhuksat muistelevat*. Jaalan kunta. Käytetty kahta eri painosta: Kouvola 1958 ja 1978.
- Lequin, Yves; Métral, Jean: Auf der Suche nach einem kollektiven Gedächtnis. Die Rentner der Metallindustrie von Givors. –*Lebenserfahrung und kollektives Gedächtnis. Die Praxis der "Oral History"*. Hrsg. von Lutz Niethammer unter Mitarbeit von Werner Trapp. Frankfurt am Main, Syndikat 1980.
- Levi, Giovanni: *Aineeton perintö. Manaajapappi ja talonpoikaisyhteisö 1600-luvun Italiassa*. Italiankielinen alkuteos L'eredità immateriale. Carriera di un esorcista nel Piemonte del Seicento (1985). Suom. Kaisa Kinnunen ja Elina Suolahti. Tutkijaliiton julkaisusarja 73. Kirjapaino-osakeyhtiö Like. Helsinki 1992.
- Levi, Giovanni: *On Microhistory*. –*New Perspectives on Historical Writing*. Ed. By Peter Burke. Polity Press. Cambridge/Oxford (1991) 1993.
- Lievenonen, Timo: *Verla*. Julkaisematon rakennushistoriallinen inventointi. Kymenlaakson maakuntamuseo 1995.
- Liikanen, Ilkka: Unohdetun kansan tahto. Vastarinta, järjestäytyminen ja politiikka kyläläisten kertomuksissa. –*Kyläläiset, kansalaiset. Tulkintoja Sivakasta ja Rasimäestä*. Toim. Hakamies Pekka Joensuu yliopisto. Karjalan tutkimuslaitoksen julkaisuja n:o 114. Joensuu 1996.
- Liljeström, Marianne: *Sukupuolijärjestelmä. –Avainsanat. 10 askelta feministiseen tutkimukseen*. Toim. Anu Koivunen ja Marianne Liljeström. Vastapaino. Tampere 1996.
- Lindblom, Nils: Verlan puuhiomo ja pahvitehdas. –*Kymi-yhtymä 5/1951*.
- Lowenthal, David: *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge University Press. Cambridge 1998.
- Lüdtke, Alf: *Eigen-Sinn. Fabrikalltag, Arbeitererfahrungen und Politik vom Kaiserreich bis in den Faschismus*. Ergebnisse Verlag GmbH. Hamburg 1993 (1993b).
- Lüdtke, Alf: *Geschichte und Eigensinn. –Alltagskultur, Subjektivität und Geschichte. Zur Theorie und Praxis von Alltagsgeschichte*. Hrsg. Berliner Geschichtswerkstatt. Verlag Westfälisches Dampfboot. Münster 1994.
- Lüdtke, Alf: *Polymorphous Synchrony: German Industrial Workers and the Politics of Everyday Life*. –*International Review of Social History*. Volume 38 (1993). Supplement 1. Ed. by Marcel van der Linden.
- Lähteenmäki, Maria: *Ansoäidit arvossaan. Naimisissa olevat naiset ja palkkatyö 1940-luvun puolivälissä. –Työ ja työttömyys*. Toim. Raimo Parikka. Väki voimakas 7. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura 1994.
- Lähteenmäki, Maria: *Vuosisadan naisliike. Naiset ja sosialidemokratia 1900-luvun Suomessa*. Helsinki 2000.
- Löfgren, Orvar: *Learning to Remember and Learning to Forget. Class and Memory in Modern Sweden*. –*Erinnern und Vergessen. Vorträge des 72. Deutschen Volkskundekongresses Göttingens 1989*. Hrsg. von Brigitte Bönisch-Brednich, Rolf W. Brednich und Helge Gerndt. Schriftenreihe der Volkskundlichen Kommission für Niedersachsen. Band 6. Göttingen: Schmerser, 1991.
- Lönnqvist, Bo, Nordlund, Ivar: *Sammanfattning. Kulturella särdrag i finlandssvenskt lokalperspektiv. –Industrisamhälle och arbetarkultur. En etnologisk studie över Tolkis cellulosafabrik i Borgå landskommun 1893–1975*. Toim. Bo Lönnqvist, Ivar Nordlund, Monica Ståhls, Katja Båsk. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland Nr 605. Folklivsstudier XX utgivna genom Folkkulturarkivet. Helsingfors 1997.
- Magnusson, Lars: *Arbetet vid en svensk verkstad: Munkells 1900–1920*. Det svenska arbetets historia I. Arkiv Förlag, Lund 1987.
- Magnusson, Lars: *Patriarkalism och social kontroll: Några synpunkter på ett problemkomplex. –Arbete och arbetsmarknad i Norden. Nya linjer inom den nordiska arbetslivsforskningen*. (red.) Bernt Schiller och Thommy Svensson. Meddelande från Historiska institutionen i Göteborg nr 35. Göteborg 1988.
- Makkonen, Elina: *Menneisyttä piirtämässä. Muistikartat tehtaalaislapsuuden elinympäristön kuvaajina. –Tradition edessä. Kirjoituksia perinteestä ja kulttuurista*. Toim. Kaisa Kortelainen,

- Sinikka Vanamo. Kultaneito I Suomen Kansantietouden Tutkijain Seura. Vantaa 1996.
- Makkonen, Elina: *Tehtaalaislapsuus Kaltimossa – muistoja pahvitehtaalta*. Kitee 1997.
- Manninen, Ohto: Sodanjohto ja strategia. –*Itsenäistymisen vuodet 1917-1920. Osa 2. Taistelu vallasta*. Painatuskeskus. Valtionarkisto. Helsinki 1993 (1993a).
- Manninen, Ohto: Taistelevat osapuolet. –*Itsenäistymisen vuodet 1917-1920. Osa 2. Taistelu vallasta*. Painatuskeskus. Valtionarkisto. Helsinki 1993 (1993b).
- Mansner, Markku: *Työnantajaklubista keskusliitoksi. Suomen Työnantajain Keskusliitto ja sen edeltäjä Suomen Yleinen Työnantajaliitto 1907–1940*. Gummeruksen kirjapaino Jyväskylä 1981.
- Mansner, Markku: *Suomalaista yhteiskuntaa rakentamassa. Suomen Työnantajain Keskusliitto 1940–1956*. Teollisuuden Kustannus Oy. Helsinki 1984.
- Mares, Isabela: *The Politics of Social Risk. Business and Welfare State Development*. Cambridge Studies in Comparative Politics. Cambridge University Press 2003.
- Markkola, Pirjo: *Työläiskodin synty. Tamperelaiset työläisperheet ja yhteiskunnallinen kysymys 1870-luvulta 1910-luvulle*. Suomen Historiallinen Seura. Historiallisia tutkimuksia 187. Helsinki 1994.
- Markkola, Pirjo: Pirtissä ja pellolla, kotona ja konttorissa. –*Naisen elämä. Mistä on pienet tytöt tehty, mistä tyttöjen äidit*. Toim. Kari Immonen. Otava. Helsinki 1990.
- Mars, Gerald: *Cheats at Work. An Anthropology of Workplace Crime*. London Unwin Paperbacks (1982) 1984.
- Mattila, Mikko, Uusikylä, Petri: Mitä on verkostanalyysi? –*Verkostoyhteiskunta. Käytännön johdatus verkostanalyysiin*. Toim. Mikko Mattila ja Petri Uusikylä. Gaudeamus. Tampere 1999.
- Mauranen, Tapani: Osuustoiminta – kansanliikettä aatteen ja rahan vuoksi. –*Kansa liikkeessä*. Toim. Risto Alapuro, Ilkka Liikanen, Kerstin Smeds ja Henrik Stenius. Kirjayhtymä. Helsinki 1987.
- Mauss, Marcel: *Lahja. Vaihdamman muodot ja periaatteet arkaaisissa yhteiskunnissa*. Ranskan ja englannin kielistä suomennaneet Jouko Nurmiainen ja Jyrki Hakapää. Tutkijaliiton julkaisu 94. Helsinki (1923) 1999.
- Meurman, Otto-I: Kaupunkiasutuksen laajeneminen ja kaupungin rakentaminen. –*Viipurin kaupungin historia. IV osa*. Torkkelin säätö. Helsinki 1981.
- Meurman, Otto-I: *Viipurin arkkitehdit*. Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita 2. Helsinki 1977.
- Michelsen, Karl-Erik: Paperiteollisuus. –Myllyntaus, Timo, Michelsen, Karl-Erik, Herranen, Timo: *Teknologinen muutos Suomen teollisuudessa 1885–1920. Metall-, saha- ja paperiteollisuuden vertailu energiatalouden näkökulmasta*. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk. Utgivna av Finska Vetenskaps-Societeten H. 134. Helsinki 1986.
- Michelsen, Karl-Erik: *Viides sääty. Insinöörit suomalaisessa yhteiskunnassa*. Tekniikan Akateemisten Liitto TEK ja Suomen Historiallinen Seura SHS Helsinki 1999.
- Mikkonen, Tuija: *Corporate Architecture in Finland in the 1940s and 1950s. Factory Buildings as Architecture. Investment and Image*. Suomalaisen tiedekatemian toimituksia Humaniora 337. Annales Academiae Scientiarum Fennicae. Gummerus. Saarijärvi 2005.
- Muilluvuori, Jukka: *Akava 1950–2000. Oma ja yhteinen etu*. Akava (2000).
- Myllyntaus, Timo: Sahateollisuus. –Myllyntaus, Timo, Michelsen, Karl-Erik, Herranen, Timo: *Teknologinen muutos Suomen teollisuudessa 1885–1920. Metall-, saha- ja paperiteollisuuden vertailu energiatalouden näkökulmasta*. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk. Utgivna av Finska Vetenskaps-Societeten H. 134. Helsinki 1986 (1986a).
- Myllyntaus, Timo: Talous, energia ja teknologia – kolmen toimialan vertailu. –Myllyntaus, Timo, Michelsen, Karl-Erik, Herranen, Timo: *Teknologinen muutos Suomen teollisuudessa 1885–1920. Metall-, saha- ja paperiteollisuuden vertailu energiatalouden näkökulmasta*. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk. Utgivna av Finska Vetenskaps-Societeten H. 134. Helsinki 1986 (1986b).
- Mäntylä, Ilkka: Kustavilainen aika. –*Suomen historian pikkujättiläinen*. Päätoim. Seppo Zetterberg. WSOY. Porvoo (1987) 1990.
- Negt, Oskar, Kluge, Alexander: *Geschichte und Eigensinn*. Zweitausendeins Berlin 1981.
- Niemelä, Heikki: Suomen sosiaaliturvajärjestelmien synty 1945–1990. –*Hyvinvointivaltio ja historian oikut*. Toim. Pertti Haapala. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura. Väki Voimakas 6. Tampere 1993.
- Nieminen, Risto: *Valkealan Vuohijärven sosiaalisesta integraatiosta*. Turun yliopiston kylä-tutkimusryhmän julkaisuja 16. Turku 1973.
- Niinikoski, Eero: *Verla – ainutlaatuinen teollisuusmuistomerkki*. UPM-Kymmene Oyj. Jyväskylä 2001.
- Niinikoski, Eero: Veikko Talvi perusti Suomen ensimmäisen tehdasmuseon. –*Tekniikan Waiheita Teknik i Tiden. Teknologian historian aikakauslehti* 3/2001 (2001b).
- Niiniluoto, Maarit: *On elon retki näin eli miten viihteestä tuli sodan voittaja. Viihdytyskiertueita*,

- kotirintaman kulttuuria ja Saksan suhteita vuosina 1939–1945.* Kirjayhtymä. Helsinki 1994.
- Nilsson, Carl-Axel: Arbetsgivarstrategi i Finland 1909–1940 i nordiskt perspektiv. –*Historisk Tidskrift för Finland* 1/1997. Ansvarig redaktör Max Engman.
- Nordberg, Henri: *Verlan ruukkiyhdykskunta 1882–1964. Kansatieteellinen tutkimus puuhioke- ja pahvitehtaan työntekijöiden työ- ja elinoloista.* Julkaisematon pro gradu -tutkielma. Turun yliopisto, Kansatiede 1974.
- Oinonen, Paavo: *Pitkä matka on Tippavaaraan. Suomalaisuuden tulkinta ja Yleisradion toimintaperiaatteet radiosarjoissa Työmiehen perhe, Kalle-Kustaa Korkin seikkailuja ja Kankkulan kaivolla 1945–1964.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 948. Tampere 2004.
- Ojala, Jari: Suuri, vauras ja velkainen. Kymiyhtiö 1900-luvulla. –*Metsäteollisuusyritysten strategiset kehityspotut. Kilpailu, keskittyminen ja kasvu pitkällä aikavälillä.* Juha Näsi, Juha-Antti Lamberg, Jari Ojala ja Pasi Sajasalo. Metsäalan tutkimusohjelma Wood Wisdom. Tekes. Helsinki 2001.
- Oksanen, Eeva-Liisa: Valkealan vaiheet 1860-luvulle. *Valkealan historia II.* Toim. Eeva-Liisa Oksanen, Kari-Matti Piilahti. Valkealan kunta 1995.
- Oksanen, Jaakko: *50 vuotta paperityöntekijöiden järjestötoimintaa.* Paperiteollisuuden Työntekijäin liitto. Helsinki 1957.
- Ollila, Anne: Introduction: History as Memory and Memory as History. –*Historical Perspectives on Memory.* Ed. by Anne Ollila. Suomen Historiallinen Seura. Studia Historica 61. Helsinki 1999.
- Ollila, Anne: *Jalo velvollisuus. Virkanaisena 1800-luvun lopun Suomessa.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 711. Helsinki 1998.
- Ollila, Anne: Perhe – ura vai vankila. –*Naisen elämä. Mistä on pienet tytöt tehty, mistä tyttöjen äidit.* Toim. Kari Immonen. Otava 1990.
- Ollila, Anne: *Suomen kotien päivä valkenee... Marttajärjestö suomalaisessa yhteiskunnassa vuoteen 1939.* Suomen Historiallinen Seura. Historiallisia Tutkimuksia 173. Helsinki 1993.
- Orrman, Eljas: Henkikirjat henkilöhistoriallisena lähteenä. –*Genos* 51 (1980). Suomen sukututkimusseuran aikakauskirja. Suomen sukututkimusseuran verkkosivut. <http://www.genealogia.fi> Haettu 10.12.2003.
- Paavilainen, Marko: Metsämiljoonilla kommunismia vastaan. –*Suomen Kuvalehti* 44/2006.
- Paavola, Jaakko: *Poliittiset väkivaltaisuudet Suomessa 1918 I. ”Punainen terrori”.* Tammi. Helsinki 1966.
- Paavola, Jaakko: *Poliittiset väkivaltaisuudet Suomessa 1918 II. ”Valkoinen terrori”.* Tammi. Helsinki 1967.
- Paavola, Jaakko: *Vankileirit Suomessa 1918.* Tammi. Helsinki 1971.
- Paavola, Jaakko: Väestöolot. –*Viiipurin kaupungin historia. IV osa.* Torkkelin säätiö. Helsinki 1981.
- Pajari, Risto: *Jatkosota ilmassa.* Werner Söderström Juva 1982.
- Palmenfelt, Ulf: Vad är det skojigt med bönder? –*Humor och kultur.* Red. Ulf Palmfelt. NIF Publikations 34. Jyväskylä 1996.
- Peltonen, Matti: Carlo Ginzburg ja mikrohistorian ajatus. –Esipuhe kirjassa Ginzburg, Carlo: *Johtolankoja. Kirjoituksia mikrohistoriasta ja historiallisesta metodista.* Gaudeamus. Tampere 1996.
- Peltonen, Ulla-Maija: *Punakapinan muistot. Tutkimus työväen muistelukerronnan muotoutumisesta vuoden 1918 jälkeen.* SKS Helsinki 1996.
- Peltonen, Ulla-Maija: The Return of the Narrator. –*Historical Perspectives on Memory.* Ed. Anne Ollila. Suomen Historiallinen Seura. Studia Historica 61. Helsinki 1999 (1999b).
- Pitkänen, Kari: Suomen väestön historialliset kehityslinjat. –*Suomen väestö.* Toim. Seppo Koskinen, Tuija Martelin, Irma-Leena Notkola, Veijo Notkola, Kari Pitkänen. Gaudeamus. Hämeenlinna 1994.
- Polin, Julius: *Kymiyhtiön sivistyksellinen ja yhteiskunnallinen toiminta.* Suom. Aukusti Simelius. Kymmene Aktiebolagin jaettavana, Kouvolan kirja- ja kivipaino osakeyhtiö 1932.
- Portelli, Alessandro: *The Battle of Valle Giulia: oral history and the art of dialogue.* The University of Wisconsin Press. London 1997.
- Portelli, Alessandro: *The Order Has Been Carried Out: History, Memory and Meaning of a Nazi Massacre in Rome.* Palgrave MacMillan. New York 2003.
- Prins, Gwyn: Oral History. –*New Perspectives on Historical Writing.* Ed. by Peter Burke. Polity Press. Cambridge/Oxford (1991) 1993.
- Pulma, Panu: Vaivaisten valtakunta. –*Armeliaisuus, yhteisöapu, sosiaaliturva. Suomalaisen sosiaalisen turvan historia.* Sosiaaliturvan kirjallisuus. Sarja sosiaalipolitiikka, sosiaaliturva 1. Sosiaaliturvan Keskusliitto. Helsinki 1994.
- Rahikainen, Marjatta: Arbete eller skola? Om minderårigas arbete i Finland under mellankrigstiden. –*Historisk Tidskrift för Finland* 3/1996 (1996c). Ansvarig redaktör Max Engman.
- Rahikainen, Marjatta: Hyttipoikia. Lasten työteko Suomen lasitehtaissa 1844–1944. –*Historiallinen*

- Aikakauskirja* 2/1995. Päätoim. Ohto Manninen.
- Rahikainen, Marjatta: Kasvot väkijoukossa. Historian kirjurit ja toimijat. –*Matkoja moderniin. Lähikuvia suomalaisten elämästä*. Toim. Marjatta Rahikainen. SHS Historiallinen Arkisto 107. Helsinki 1996 (1996b).
- Rahikainen, Marjatta: Miesten maailma. Ariman lasitehdas muistitiedon ja historiankirjoituksen valossa. –*Matkoja moderniin. Lähikuvia suomalaisten elämästä*. Toim. Marjatta Rahikainen. SHS Historiallinen Arkisto 107. Helsinki 1996.
- Rahikainen, Marjatta: ”Naiset näkyvät Suomessa tekevän vaikka mitä” –*Työllä ei oo kukkaan rikastunna” Naisten töitä ja toimeentulokeinoja 1800–1900-luvulla*. Toim. Marjatta Rahikainen ja Tarja Räisänen. Tietoliipas 176. SKS Helsinki 2001.
- Randell, Seppo: Kaksijakoinen Lielähti. –*Väki voimakas 3. Näkökulmia työväen ammatilliseen ja paikalliseen historiaan*. Toim. Hyrkkänen, Markku, Vehviläinen, Olli, Hannikainen, Juha. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura 1987.
- Rannikko, Pertti: Metsätyöt asuttivat ja autioittivat syrjä-Suomen. –*Vihreä valtakunta. Suomen Metsäklusteri*. Toim. Aarne Reunala – Ilpo Tikkanen – Esko Åsvik. Otava, Metsämiesten säätiö, Keuruu 1998.
- Ranta, Raimo: Värälän rauha. –*Kahden kruunun alla. Kymijoki rajana 1743–1811*. Toim. Eeva-Liisa Oksanen. Kymen läänin Suomi 74 vuotta –työryhmä. Kymenlaakson maakuntaliitto ja Kymenlaakson kesäyliopisto. Kouvola 1992.
- Rantala, Jouko: *Sopimaton lastenkasvattajaksi! Opettajiin kohdistuneet poliittiset puhdistuspyrkimykset Suomessa 1944–1948*. Suomen Historiallinen Seura. Bibliotheca historica 26. Helsinki 1997.
- Rantala, Marja: Työväenhistorioiden mikro- ja makrotaso. –*Työväentutkimus* 1998.
- Ranto, Esko: Vaikeuksien kautta aina voittoon. TUL:n monivaiheinen historia antaa potkua myös uudelle vuosituhannele. –*Työväentutkimus* 1999.
- Rantonen, Eila: Muukalaisnaiset materiaana eli huomioita geosukupuoli-politiikasta. –*N&N Filosofinen aikakaulehti* 3/97. http://www.netn.fi/397/netn_397_rant.html Haettu 17.3.2008.
- Rasila, Viljo: Vuoden 1910 yhteiskunnan kerrostumat. –*Historiallinen Aikakauskirja* 4/1995.
- Rentola, Kimmo: Toinen kirja. –*Karkkilan eli Högforsin ja Pyhäjärven entisen Pahajärven ihmisten historia*. Kirjoittajat Seppo Aalto ja Kimmo Rentola. Karkkilan kaupunki 1992.
- Rentola, Kimmo: The Red Karkkila. –*Meeting Local Challenges – Mapping Industrial Identities*. Ed. by Sakari Hänninen – Kirsti Salmi-Niklander – Tiina Valpola. Papers on Labour History V. The Finnish Society for Labour History. Helsinki 1999.
- Rislakki, Jukka: *Kauhaan aika. Neljä väkivallan kuukautta keskisuomalaisessa jokilaaksossa*. Vastapaino. Tampere 1995.
- Roberts, David: *Paternalism in Early Victorian England*. Groom Helm Social History Series. London 1979.
- Roiko-Jokela, Heikki: Urheiluelämä. –*Kuusankosken kirja*. Toim. Eero Niinikoski ja Jari Talvisto. Kuusankosken kaupunki ja Kuusankosken seurakunta. Jyväskylä 1997.
- Roos, J.P.: *Elämäntavasta elämäkertaan – Elämäntapaa etsimässä 2*. Tutkijaliitto. Jyväskylä 1988.
- Roos, J. P.: Life Stories of Social Changes: Four Generations in Finland. University of Helsinki, Department of social policy, Reprint Series B No 32. –*International Journal of Oral History* Vol. 6 No 3, November 1985.
- Roos, J. P.: *Suomalainen elämä. Tutkimus tavallisten suomalaisten elämäkerroista*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 454. Hämeenlinna 1987.
- Rossi, Leena: Em mä tierä mittä enk mä muista mittä! Kulttuurihistoriallisen muistitiedon keräämisen eräistä ongelmista. –*Ihmisiä ja elämää Kirjakkalan, Mathildedalin ja Teijon vanhoissa ruukkikylissä*. Toim. Leena Rossi. K & h, Turun yliopisto, kulttuurihistoria 2003 (2003b).
- Rossi, Leena: Initiation Rites among Finnish Factory Workers from the 1890s to the 1980s. –*Etnologia Scandinavica. A Journal for Nordic Ethnology* 1988.
- Rossi, Leena: Kulttuurihistoriallisesta muistitiedosta. –*Ihmisiä ja elämää Kirjakkalan, Mathildedalin ja Teijon vanhoissa ruukkikylissä*. Toim. Leena Rossi. K & h, Turun yliopisto, kulttuurihistoria 2003 (2003a).
- Rumpunen, Kauko I: Vägens slut för skyddskärerna. –*Historisk Tidskrift för Finland* 1/1996. Ansvarig redaktör Max Engman.
- Ruuth, J. W., Kuujo Erkki: Vuodet 1812–1840. –*Viipurin kaupungin historia. IV osa*. Torkkelin säätiö. Helsinki 1981.
- Saarinen, Tuija: Heikan Jussi. Katsaus kyläsuutarin huumoriin. –*Naurava työläinen, naurettava työläinen. Näkökulmia työväen huumoriin*. Toim. Joni Krekola, Kirsti Salmi-Niklander ja Johanna Valenius. Väki voimakas 13. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura. Saarijärvi 2000.
- Saaritsa, Sakari ja Teräs, Kari: Verkostot työväenhistoriassa. –*Työväen verkostot*. Toim. Sakari Saaritsa ja Kari Teräs. Väki voimakas 16. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura. Vaasa 2003.

- Salmi-Niklander, Kirsti: Soot and sweat. The Factory in the Local Tradition of Karkkila. –*Meeting Local Challenges – Mapping Industrial Identities*. Ed. by Sakari Hänninen – Kirsti Salmi-Niklander – Tiina Valpola. Papers on Labour History V. The Finnish Society for Labour History. Helsinki 1999.
- Salminen, Esko: Jaalan historia. –Salminen, Esko, Hamari, Risto, Miettinen, Timo: *Jaalan historia. Vesikansan vaiheet muinaisista ajoista 2000-luvulle*. Jaalan kunta 2004.
- Salokoski, Juuso: Dippell, Wilhelm (1853–1906). Kauppias, teollisuudenharjoittaja. *Suomen Kansallisbiografia* 2. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Studia Biographica 3:2. Helsinki 2003.
- Sata vuotta sähköä Pohjois-Kymenlaaksossa. Kouvolan seudun sähkölaitos. Kouvola 1984.
- Satka, Mirja: Sota-aika perhekäsitysten ja sukupuolten suhteiden murroksena. –*Hyvinvointivaltio ja historian oikut*. Toim. Pertti Haapala. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura. Väki Voimakas 6. Tampere 1993.
- Scott, James C. *Domination and the Arts of Resistance. Hidden Transcripts*. Yale University Press. New Haven 1990.
- Seppä, Antti: *Tapahtumia Jaalassa itsenäisyyden kynnyksellä*. Lions Club Jaala. Ilman vuosilukua.
- Setälä, Päivi: Tyttöjä ne on pienet pojatkin. –*Naisen elämä. Mistä on pienet tytöt tehty, mistä tyttöjen äidit*. Toim. Kari Immonen. Otava 1990.
- Sharpe, Jim: History from Below. –*New Perspectives on Historical Writing*. Ed. By Peter Burke. Polity Press. Cambridge/Oxford (1991) 1993.
- Siisiäinen, Martti: Protestcykler och föreningsväsende i det självständiga Finland. –*Historisk Tidskrift för Finland* 4/2004.
- Snellman, Hanna: Göteborginsuomalaiset. –*Työväen verkostot*. Toim. Sakari Saaritsa ja Kari Teräs. Väki voimakas 16. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura 2003.
- Soikkanen, Hannu: *Sosialismin tulo Suomeen. Ensimmäisiin yksikamarisiin eduskunnan vaaleihin asti*. Turku 1961.
- Sourander, Ingwald, Solitander, Erik: *Suomen Puuhiomoyhdistys 1892–1942. Lisävalaistusta Suomen hioke- ja kartonkiteollisuuden historiaan*. Helsinki 1943.
- Spoof, Sanna Kaisa: *Savikkojen valtiot. Jokelan Tiilitehtaan sosiaalinen ja fyysinen miljö*. Kansatieteellisen arkisto 43. Suomen muinaismuistoyhdistys. Helsinki 1997.
- Sulkunen, Irma: *Naisen kutsumus. Miina Sillanpää ja sukupuolten maailmojen erkaantuminen*. Hanki ja jää. Helsinki 1989.
- Sulkunen, Irma: Naisten järjestäytyminen ja kaksijakoinen kansalaisuus. –*Kansa liikkeessä*. Toim. Risto Alapuro, Ilkka Liikanen, Kerstin Smeds ja Henrik Stenius. Kirjayhtymä. Helsinki 1987.
- Sulkunen, Irma ja Alapuro, Risto: Raittiusliike ja työväestön järjestäytyminen. –*Kansa liikkeessä*. Toim. Risto Alapuro, Ilkka Liikanen, Kerstin Smeds ja Henrik Stenius. Kirjayhtymä. Helsinki 1987.
- Sulkunen, Irma: *Retki naishistoriaan*. Hanki ja jää. Helsinki 1991.
- Suoranta, Anu: Joustava nainen. Lama ja työaikakäytännöt. –*Jäljillä. Kirjoituksia historian ongelmista*. Osa 2. Toim. Pauli Kettunen, Auli Kultanen, Timo Soikkanen. Juhlakirja Jorma Kalelalle hänen 60-vuotispäivänään 12.11.2000. Turku 2000.
- Suoranta, Anu: Kutojat pulassa – jatkuva matalapalkkaa. –*Työväentutkimus* 1999. Toim. Tapio Bergholm.
- Suoranta, Anu: Lama iski – naiset töihin! 1930-luvun lama ja naisten työmarkkina-asema. –*”Työllä ei oo kukkaan rikastunna” Naisten töitä ja toimeentulokeinoja 1800–1900-luvulla*. Toim. Marjatta Rahikainen ja Tarja Räisänen. Tietolipas 176. SKS Helsinki 2001.
- Suoranta, Anu: *Tulevaisuus oli ennen meitä. Säännöllisen epäsäännöllinen vajaan työ ja sukupuoli hyvinvointivaltiota edeltävissä työmarkkinakäytännöissä*. Poliittisen historian väitöskirjäsäkirjoitus.
- Svensson, Thommy: Japansk företagsledning och svenska bruk – en felande länk? –*Arbete och arbetsmarknad i Norden. Nya linjer inom den nordiska arbetslivsforskningen*. (red.) Bernt Schiller och Thommy Svensson. Meddelande från Historiska institutionen i Göteborg nr 35. Göteborg 1988.
- Swenson, Peter A: *Capitalists against Markets. The Making of Labor Markets and Welfare States in the United States and Sweden*. Oxford University Press 2002.
- Talja, Virpi: Teollisuus ja elinkeinot. –*Kuusankosken kirja*. Toim. Eero Niinikoski ja Jari Talvisto. Kuusankosken kaupunki ja Kuusankosken seurakunta. Jyväskylä 1997.
- Talve, Ilmar: Suomen kansankulttuuri teollistumiskaudella. –*Suomen kulttuurihistoria II*. Toim. Päiviö Tommila, Aimo Reitala, Veikko Kallio. WSOY. Porvoo 1980.
- Talve, Ilmar: Johdannoksi: Pieni tehdasyhdyskunta. –*Pieniä teollisuusyhdyskuntia I*. Toim. Ilmar Talve. Turun yliopisto. Kulttuurien tutkimuksen laitos. Kansatiede. Monisteita 20. Turku 1983.
- Talvi, Veikko: Mahalan pyörä. –*Kymi-yhtymä* 4/1964.
- Talvi, Veikko: Verlan tehdas ja tehdasyhdyskunta. –*Kotiseutu* 4-5/1972.

- Talvi, Veikko: *Pohjois-Kymenlaakson teollistuminen. Kymin Osakeyhtiön historia 1872–1917*. Kymi Kymmene Oy. Kouvola 1979.
- Talvi, Veikko: *Verlan tehdasmuseo*. Museon opaskirjanen. Kouvola 1986.
- Talvisto, Jari: Poliittikan murroskaudet ja kriisit. –*Kuusankosken kirja*. Toim. Eero Niinikoski ja Jari Talvisto. Jyväskylän yliopiston ylioppilaskunnan julkaisusarja nro 34. Kuusankosken kaupunki ja seurakunta 1997 (1997a).
- Talvisto, Jari: Työväenliikkeen varhaisvaiheet. –*Kuusankosken kirja*. Toim. Eero Niinikoski ja Jari Talvisto. Kuusankosken kaupunki ja Kuusankosken seurakunta. Jyväskylä 1997 (1997b).
- Tarvainen, Ilmari, Kääpä, Pentti ja Holopainen, Valto: *Yhteistoimintaa työelämässä. Varkauden paperiteollisuuden tuotantokomitean historiikki 1946–1979*. A. Ahlström Osakeyhtiö. Varkaus 1982.
- Teollisuuden työaika vuosina 1925–34. –*Sosiaalinen aikakauskirja 1935*. Sosiaaliministeriö. Helsinki 1935.
- Teräs, Kari: *Arjessa ja liikkeessä. Verkostonäkökulma modernisoituihin työelämän suhteisiin 1880–1920*. Bibliotheca Historica 66. SKS Helsinki 2001.
- Teräs, Kari: Muistelmateokset, omaelämäkerrat ja suullinen historia. –*Jäljillä. Kirjoituksia historian ongelmista*. Osa 2. Toim. Pauli Kettunen, Auli Kultanen, Timo Soikkanen. Juhlakirja Jorma Kalelalle hänen 60-vuotispäivänään 12.11.2000. Turku 2000.
- Teräs, Kari: ”Oppi oli varastettava”. Ammattiin sosiaalistuminen 1900-luvun vaihteessa. –*Ammattia oppimassa*. Toim. Anu-Hanna Anttila ja Anu Suoranta. Väki voimakas 14. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura. Vantaa 2001 (2001b).
- Teräs, Kari: *Paikallisten työmarkkinasuhteiden kausi. Ammattiyhdistykset ja työsuhteiden sääntely Turussa 1880-luvulta 1950-luvulle*. Turun työväenliikkeen historia I osa. Turku 1995.
- Teräs, Kari: Yrittäjyys yhteiskunnassa – yhteiskunnallisuus yrityksessä. Heikki Huhtamäki ja nykyaikaiset työsuhteet. –*Turun Historiallinen Arkisto 47*. Turku 1992.
- Tervonen, Miika: Tutuissa taloissa. Vaihtoverkostot, riippuvuus ja valta kiertävien romanien ja maanviljelijäväestön välisissä suhteissa 1920–1960. –*Työväen verkostot*. Toim. Sakari Saaritsa ja Kari Teräs. Väki voimakas 16. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura 2003.
- Thesleff, Wilhelm: *Släkten Thesleff 1595–1925*. Holger Schildts Förlagsaktiebolag. Helsingfors 1925.
- Thompson, Paul: *The Voice of the Past. Oral History*. Second edition. Oxford University Press. Oxford 1988.
- Tikka, Marko: *Kenttäoikeudet. Välittömät rankaisutoimet Suomen sisällissodassa 1918*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Bibliotheca Historica 90. Helsinki 2004.
- Tikka, Marko: *Valkoisen hämärän maa? Suojeluskunnat, virkavalta ja kansa 1918–1921*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki 2006.
- Tone, Andrea: *The Business of Benevolence. Industrial Paternalism in Progressive America*. Cornell University Press. Ithica and London 1997.
- Tuomaala, Saara: *Työtätekevästä käsistä puhtaiksi ja kirjoitettaviksi. Suomalaisen oppivelvollisuuskoulun ja maalaislasten kohtaaminen 1921–1939*. Bibliotheca Historica 89. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki 2004.
- Turunen, Ilkka: *Arbete, produktion och demokrati. De finländska produktionskommittéernas historia. –Industriell demokrati i Norden*. Red. Daniel Fleming. Arkiv Förlag. Lund 1990.
- Turunen, Mirja (toim.): *Ruukkien retki. Historic Ironworks of Finland*. Museovirasto ja Suomen matkailuliitto. Tampere 1998.
- Turunen, Mirja: *Veripellot. Sisällissodan surmatyöt Pohjois-Kymenlaaksossa 1918*. Atena Kustannus Oy. Jyväskylä 2005.
- Tuuri, Antti: *UPM-Kymmene. Metsän jättiläisen synty*. Otava Helsinki 1999.
- Ukkonen, Taina: *Menneisyyden tulkinta kertomalla. Muistelupuhe oman historian ja kokemukset kertomusten tuottamisprosessina*. SKS Helsinki 2000.
- Urponen, Kyösti: *Huoltoyhteiskunnasta hyvinvointivaltioksi. –Armeliaisuus, yhteisöapu, sosiaaliturva. Suomalaisen sosiaalisen turvan historia*. Sosiaaliturvan kirjallisuus. Sarja sosiaalipolitiikka, sosiaaliturva 1. Sosiaaliturvan Keskusliitto Helsinki 1994.
- Uusitalo, Taina: *Yhdessä vai erikseen? Fiina Pietikäinen ja sukupuoli työväenliikkeen aatteellisena ongelmana 1800-luvun lopulta 1930-luvun alkuun. –Kansalaisvaikuttaminen ajassa. Näkökulmia suomalaisen kansalaisvaikuttamiseen suurlakosta 2000-luvulle*. Toim. Inkeri Ahvenisto ja Kirsi Mäki. Väki voimakas 19. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura 2006.
- Vaara, Väinö: *Valkealan kirja*. Väinö Vaaran kirjoituksista ja muistiinpanoista sekä hänen keräämistään lähdeaineesta koonnut Veikko Talvi. Valkealan kunta 1970.
- Vakimo, Sinikka: *Vanhat naiset nuorena kylässä. Rasimäki muistoissa ja elämäkulussa. –Kyläläiset, kansalaiset. Tulkintoja Sivakasta ja Rasimäestä*. Joensuun yliopisto. Karjalan tutkimuslaitoksen

- julkaisuja n:o 114. Toim. Hakamies Pekka. Joensuu 1996.
- Valkonen, Olli: *Viipurin taiteenystävät 1890–1940*. PainoCenter Oy. Sipoo 1992.
- Vallenius, Maria: *Työläinen Maria Mattssonin jalanjäljet*. Julkaisematon seminaarityö Anjalankosken opisto, Kymenlaakson kansanopisto, Suomen kulttuurihistoria 1996.
- Verla arkkitehtipiskelijöiden harjoitustyönä*. Tampereen teknillinen korkeakoulu, arkkitehtuurin osasto, arkkitehtuurin historian ja teorian laitos julkaisu 2. Toim. Valtteri Heinonen, Iina Laakkonen, Jaakko Penttilä. Tampere 1998.
- Verlan seudun opas*. Toim. Inkeri Ahvenisto. Verlanseudun kyläyhdistys ry, Selänpään kyläyhdistys ry. ja Pohjois-Kymen kasvu ry. 2006.
- Vilkuna, Kustaa H. J.: *Arkielämää patriarkalisessa työmiehisyhteisössä. Rautaruukkilaiset suurvalta-ajan Suomessa*. Suomen Historiallinen Seura. Historiallisia Tutkimuksia 196. Helsinki 1996.
- Vilkuna, Kustaa H.J.: *Herranperkeleet ja nakumannit. Säätyläistön ja rahvaan välinen ristiriita suomalaisessa kansanomaisessa huumorissa 1550–1850. –Naurava työläinen, naurettava työläinen. Näkökulmia työväen huumoriin*. Toim. Joni Krekola, Kirsti Salmi-Niklander ja Johanna Valenius. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura 2000. Väki voimakas 13. Saarijärvi 2000.
- Vilkuna, Kustaa H.J.: *Valtakunnan eduksi, isänmaan kunniaksi, ruukkipatruunalle hyödyksi. Suomen rautateollisuus suurvalta-ajalla*. SHS Historiallisia tutkimuksia 188. Helsinki 1994.
- Vikström, Eva: *Bruksandan och modernismen. Bruksamhälle och folkhemsbygge i Bergslagen 1935–1975*. Nordiska museets Handlingar 126. Lund 1998.
- Virrankoski, Pentti: *Haastattelumenetelmän käyttö historiantutkimuksessa*. Turun yliopiston historian laitoksen julkaisuja 30. 2. korjattu painos. Turku 1994.
- Virtanen, Keijo: *Teollisuuden ja kulttuurin vallankumous. –Maailmanhistorian pikkujättiläinen*. Päätöim. Seppo Zetterberg. WSOY. Porvoo (1988) 1991.
- Virtanen, Matti: *Fennomanian perilliset. Poliittiset traditiot ja sukupolvien dynamiikka*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 831. Sosiaali- ja terveysalan tutkimus- ja kehittämiskeskus (Stakes) julkaisuja. Hämeenlinna 2001.
- Voionmaa, Väinö: *Tampereen kaupungin historia. III osa. Tampereen historia Itämaisesta sodasta suurlakon aikoihin*. Tampereen kaupunki. Tampere 1932.
- Wahlroos, Arne: *Tekniska klubben i Wiborg 1895–1920. –Wiipurin teknillisen klubin 25-vuotisjuhla-julkaisu 1895–1920*. Ilman paikkaa ja vuotta.
- Waris, Heikki: *Työläisyhteiskunnan syntyminen Helsingin Pitkän sillan pohjoispuolelle*. Weilin + Göös. Helsinki (1932) 1973.
- Wiio, Osmo A: *Yritysdemokratia ja muuttuva organisaatio*. Ekonomia-sarja 9. Weilin + Göös. Helsinki 1971.
- Wiiskanta, Mari: *Kaksi tietä Verlaan. Uiton sosioekonomiset vaikutukset Verlaan vievillä vesiosuuksilla 1882–1964*. Julkaisematon pro gradu -tutkielma. Metsäekonomian laitos. Helsingin yliopisto 1998.
- Ylikangas, Heikki: *Tie Tampereelle. Dokumentoitu kuvaus Tampereen antautumiseen johtaneista sotatapahtumista Suomen sisällisodassa 1918*. WSOY. Porvoo (1993) 1996.
- Zilliacus, Lars: *Finska Hushållningssällskapets arkiv och skrifter som källa för forskningen. Osa 17: Finska Hushållningssällskapets belöningar för långvarig och trogen tjänst*. Åbo Akademis Bibliotek Stencilserie 38. Åbo 1987.
- Åkesson, Lynn: *Original and obducenter. –Humor och kultur*. Red. Ulf Palmfelt. NIF Publikations 34. Jyväskylä 1996.
- Östman, Ann-Catrin: *Kvinnorna och åkerbruksarbetet. Om det gemensamma arbetets betydelse. – ”Työllä ei oo kukkaan rikastunna” Naisten töitä ja toimeentulokeinoja 1800–1900-luvulla*. Toim. Marjatta Rahikainen ja Tarja Räisänen. Tietolipas 176. SKS Helsinki 2001.

10. LIITTEET

LIITE 1: HAASTATTELUMATERIAALI	524
Keruiden tarkoitus	524
Kertojat	524
LIITE 2: VERLAN TEHTAAN TUOTANTO 1882–1964	526
Verlan tehtaan tuotanto 1882–1892 Ilmosen mukaan	526
Verlan tehtaan toimitukset Finska Träsliperiföreningenille 1893–1913 Ilmosen mukaan	526
Verlan tehtaan tuotanto 1913–1964 vuosikertomusten mukaan	527
LIITE 3: TYÖNTEKIJÄT JA TOIMIHENKILÖT	528
Verlan tehtaan työntekijät sekä työntekijöiden sukupuolijakauma teollisuustilaston mukaan 1885–1949 ja tehtaan vuosikertomusten mukaan 1950–1964	528
Verlan tehtaan työntekijät 26.6.–10.7.1885 (ensimmäinen säilynyt työntekijöiden luettelo) ..	530
Verlan tehtaan kasöörit 1882–1906 Ilmosen mukaan.	530
Verlan tehtaan ulkotyöntekijöiden luettelossa mainittujen työntekijöiden määrä 26.6.1885–9.7.1886	531
Verlan tehtaan ulkotyöntekijöiden luettelossa mainittujen työntekijöiden määrä 1935	531
Verlan tehtaan työntekijöiden työuran pituus 1.1.1945	531
Verlan tehtaan työntekijöiden uran pituus 20.10.1952	532
Verlan tehtaan työntekijöiden jakautuminen ikäluokkiin sukupuolen ja siviilisäädyn mukaan 1952	532
LIITE 4: PALKKAUS JA ANSIOT	533
Verlan tehtaan työntekijöiden ansiot kesällä ja talvella 1880-luvun puolivälissä	533
Mestareiden ja virkailijoiden ansiot Verlan tehtaalla 1941–1951	534
LIITE 5: SAIRAUS- JA HAUTAUSAPUKASSA	535
Verlan tehtaan sairaus- ja hautausavustuskassan yleiskokousten vakiintuneimmat puheenjohtajat	535
Pitkäaikaisimmat työntekijöiden edustajat Verlan tehtaan sairaus- ja hautausavustuskassan johtokunnassa / hallituksessa 1899–1964	535
Verlan tehtaan sairaa- ja hautausavustuskassan johtokunnan/hallituksen varsinaiset naisjäsenet 1899–1964	535
Työnantajan edustajat Verlan sairaus- ja hautausavustuskassan johtokunnassa / hallituksessa 1899–1964	536
LIITE 6: ELÄKKEET.	537
Miesten eläkkeitä Verlan tehtaalla 1920–1940	537
Naisten eläkkeitä Verlan tehtaalla 1920–1940	537
Leskeneläkkeitä Verlan tehtaalla 1920–1940	537
LIITE 7: TEHTAAN KANSAKOULU	538
Verlan tehtaan kansakoulun oppilaiden perhetausta otoksina viiden vuoden välein 1890–1905 ...	538
Verlan tehtaan kansakoulun oppilaiden perhetausta otoksina viiden vuoden välein 1910–1920 ...	538
LIITE 8: VERLAN SOS. DEM. TYÖVÄENYHDISTYS	539
Verlan (Jaalan) sos. dem työväenyhdistyksen jäsenmäärä 1949–1965	539
Verlan sos. dem. työväenyhdistyksen jäsenten ammattitausta 1949–1959	539
LIITE 9: MÄKELÄN, VILKMANIEN JA AHVENISTON SUKUA	540
Vilkmanit ja Mäkelät	540
Ahvenistot	541

LIITE 1: HAASTATTELUMATERIAALI

KERUIDEN TARKOITUS

Henri Nordberg tehnyt 9 henkilön haastattelut vuosina 1972–1973 pro gradu-työtään varten ja tehdasyhdyskuntia koskevan muistitiedon tallettamiseksi (TKU TYKL KTL).

2000-LUVUN VAIHTEEN HAASTATTELUT (VH):

Keruun tarkoitus	päätemiikka	ajankohta	haastateltujen henkilöiden lukumäärä *
kuullun muistitiedon tallentaminen	mielenkiintoisia muistoja	1997	2
tiedon yleinen tallentaminen, tehdasmuseon arkiston kartuttaminen	työhön liittyvä muistitieto, vapaa-aika	1998	12
Jaalan historia -hanke	kertojien oma elämä ja kylän kehitys	1999	12
lisansiaatintyö	täydentävä asetelma	2000–2001	6
väitöskirja	täydentävä asetelma	2003, 2005	9

*Joitakin henkilöitä on haastateltu useamman kerran, jolloin olen merkinnyt ko. henkilöt ”päähaastatteluvuoden” mukaan ja jättänyt täydentävät puhelinhaastattelut ym. asetelman ulkopuolelle. Yksi henkilö on kuitenkin merkitty sekä vuoden 1998 että 1999 kohdalle, koska molemmilla kerroilla kyseessä oli kokonainen, itsenäinen haastattelu hiukan eri tematiikalla, eikä täydennys.

KERTOJAT

Henri Nordbergin tekemät haastattelut (TKU TYKL KTL 842 ja 780):

HAASTATELTUJEN SYNTYMÄAIKA 1892–1909:

syntymäaika	miehiä	naisia
1890–1899	3	3
1900–1909	3	–
yhteensä	6	3

HAASTATELTUJEN SYNTYMÄ- JA/TAI KASVINPAIKKA:

ilmeisesti* Verlassa	Jaalassa	muualla
6	2	1

* Syntymäpaikkaa ei kysytty erikseen. Haastattelujen alussa käytiin kuitenkin läpi kertojan elämäkerta, jolloin kävi ilmi esim. että isä oli ollut työssä tehtaalla jo aiemmin.

2000-LUVUN VAIHTEEN HAASTATTELUT (VH):

HAASTATELTUIJEN SYNTYMÄAIKA 1915–1944:

syntynyt	miehiä	naisia	yhteensä
1915–1919	4	4	8
1920–1929	10	11	21
1930–1939	6	2	8
1940–1944	2	1	3
yhteensä	22	18	40

HAASTATELTUIJEN SYNTYMÄ- JA/TAI KASVINPAIKKA:

syntynyt Verlassa	Verlaan alle 6-vuotiaana	nk. suur-Verlaan alue (lähikylät)	muu Pohjois- Kymenlaakso	muu Suomi, vasta aikuisiällä Verlaan
13	4	11	4	8

LIITE 2: VERLAN TEHTAAN TUOTANTO 1882–1964

Verlan tehtaan vuosikertomukset ovat säilyneet vasta tuotantokaudesta 1906–1907 asti. Tuotannon suuruus kirjattiin niihin tuotantokaudesta 1913–1914 lähtien. Sitä ennen tuotannon suuruudesta on tietoja konttoripäällikkö T. M. A. Ilmosen historiikista.

VERLAN TEHTAAN TUOTANTO 1882–1892 ILMOSEN MUKAAN

vuosi	tuotanto/kg
1882	432 703
1883	747 416
1884	736 203
1885	776 705
1886	823 823
1887	1 162 035
1888	1 468 475
1889	1 534 081
1890	1 534 294
1891	1 540 764
1892	1 491 310

Ilmonen, Ture: Anteckningar angående Ab Werla Träsliperi och Pappfabrik Oy 1882–1932 (1933), 47.

VERLAN TEHTAAN TOIMITUKSET FINSKA TRÄSLIPERIFÖRENINGENILLE 1893–1913 ILMOSEN MUKAAN

vuosi	märkää hiokemassaa/kg	kuivaa hiokemassaa/kg	valkoista pahvia/kg	summa/kg
1893	348 598	255 654	1 018 624	1 622 876
1894	103 582	0	1 331 677	1 435 259
1895	0	0	1 416 285	1 416 285
1896	0	0	1 683 745	1 683 745
1897	0	124 640	1 646 802	1 771 442
1898	0	0	1 669 011	1 669 011
1899	0	0	1 827 851	1 827 851
1900	0	0	1 827 873	1 827 873
1901	0	0	1 662 379	1 662 379
1902	0	0	1 674 509	1 674 509
1903	0	0	1 344 743	1 344 743
1904	0	0	2 085 444	2 085 444
1905	0	430 064	2 340 104	2 770 168
1906	0	0	2 333 909	2 333 909
1907	0	0	2 369 076	2 369 076
1908	0	0	1 974 731	1 974 731
1909	0	12 000	2 311 395	2 323 395
1910	0	0	2 146 180	2 146 180
1911	0	0	2 209 947	2 209 947
1912	3 200	0	2 410 539	2 413 739
1913	311 920	0	1 942 695	2 254 615

Ilmonen, Ture: Anteckningar angående Ab Werla Träsliperi och Pappfabrik Oy 1882–1932 (1933), 48.

VERLAN TEHTAAN TUOTANTO 1913–1964 VUOSIKERTOMUSTEN MUKAAN

kausi	massa/kg	pahvi/kg	yhteensä/kg
1913–1914		2 455 762	
1914–1915	506 000	1 701 446	2 207 446
1915–1916			”normal”
1916–1917	214 710	2 147 654	2 362 364
1917–1918		1 662 595	
1918–1919		2 203 104	
1919–1920		2 242 571	
1920–1921	1 239 770	1 754 977	2 994 747
1922	613 648	1 403 698	2 017 346
1923	2 837 074	1 356 550	4 193 624
1924	3 002 753	1 361 200	4 363 953
1925	2 431 809	2 132 100	4 563 909
1926	2 743 035	2 055 425	4 798 460
1927	2 270 077	2 046 850	4 316 927
1928	2 046 441	1 960 020	4 006 461
1929	1 817 746	2 106 125	3 923 871
1930	1 901 272	2 043 475	3 944 747
1931	1 989 100	1 662 800	3 651 900
1932	2 436 717	1 566 300	4 003 017
1933	1 302 261	2 108 325	3 410 586
1934	1 606 642	2 074 465	3 681 107
1935	2 348 000	1 970 000	4 318 000
1936	2 331 000	1 901 000	4 232 000
1937	2 363 602	2 140 720	4 504 322
1938	2 303 475	2 135 579	4 439 054
1939	2 398 711	2 429 590	4 828 301
1940	237 564	1 775 950	2 013 514
1941	238 187	2 056 850	2 295 037
1942	0	2 004 900	2 004 900
1943	34 368	2 893 780	2 928 148
1944	0	2 687 400	2 687 400
1945	1 122 517	1 508 800	2 631 317
1946	1 779 361	2 468 300	4 247 661
1947	871 251	2 513 238	3 384 489
1948	378 614	2 540 971	2 919 585
1949	1 097 286	2 333 775	3 431 061
1950	1 681 410	2 645 026	4 326 436
1951	1 714 284	2 849 578	4 563 862
1952	597 000	2 697 000	3 294 000
1953	76 000	1 173 000	1 249 000
1954	66 000	1 324 000	1 390 000
1955	23 000	1 209 000	1 232 000
1956	17 000	922 000	939 000
1957	0	1 007 000	1 007 000
1958	0	888 000	888 000
1959	0	651 000	651 000
1960	0	515 000	515 000
1961	0	522 000	522 000
1962	0	515 000	515 000
1963	0	618 000	618 000
1964	0	524 000	524 000

Lähteet: WA Direktiön Ca:2 vuosikertomukset, WA Bokföringsavdelningen Gp:1 vuosikertomukset; KyA Bokslutsuppgifter 1933–1964 Verlan tehtaan vuosikertomukset.

LIITE 3: TYÖNTEKIJÄT JA TOIMIHENKILÖT

VERLAN TEHTAAN TYÖNTEKIJÄT SEKÄ TYÖNTEKIJÖIDEN SUKUPUOLIJAKAUMA
TEOLLISUUSTILASTON MUKAAN 1885–1949 JA TEHTAAN VUOSIKERTOMUSTEN
MUKAAN 1950–1964

vuosi	miehiä	naisia	naisten osuus	yht.
1885	?	?	?	33
1886	24	12	33,3 %	36
1887	34	19	35,8 %	53
1888	34	25	42,4 %	59
1889	33	27	45,0 %	60
1890	33	27	45,0 %	60
1891	34	20	37,0 %	54
1892	34	20	37,0 %	54
1893	35	21	37,5 %	56
1894	24	33	57,9 %	57
1895	24	33	57,9 %	57
1896	24	33	57,9 %	57
1897	24	33	57,9 %	57
1898	24	33	57,0 %	57
1899	47	33	41,3 %	80
1900	54	36	40,0 %	90
1901	59	34	36,6 %	93
1902	49	32	39,5 %	81
1903	49	32	39,5 %	81
1904	50	40	44,4 %	90
1905	47	38	44,7 %	85
1910	47	37	44,0 %	84
1911	47	37	44,0 %	84
1912	45	37	45,1 %	82
1913	47	39	45,3 %	86
1914	47	39	45,3 %	86
1915	47	37	44,0 %	84
1916				
1917	60	42	41,2 %	102
1918	60	44	42,3 %	104
1919	64	45	41,3 %	109
1920				
1921	68	46	40,4 %	114
1922	81	36	28,3 %	127
1923	77	50	39,4 %	127
1924	68	45	39,8 %	113
1925	67	46	40,7 %	113
1926	64	45	41,3 %	109
1927	65	45	40,9 %	110
1928	43	46	51,7 %	89
1929	59	46	43,8 %	105
1930	64	47	42,3 %	111
1931	56	48	46,2 %	104
1932	50	45	47,4 %	95
1933	55	48	46,6 %	103
1934	58	46	44,2 %	104
1935	64	48	42,9 %	112
1936	60	45	42,9 %	105
1937	56	44	44,0 %	100
1938	62	44	41,5 %	106
1939	68	47	40,9 %	115

1940	51	43	45,7 %		94
1941	44	44	50,0 %		88
1942	36	46	56,1 %		82
1943	47	53	53,0 %		100
1944	57	54	48,6 %		111
1945	55	46	45,5 %		101
1946	69	65	48,5 %		134
1947	83	62	42,8 %		145
1948	83	62	42,8 %		145
1949	79	65	45,1 %		144
vuosi	miehiä	naisia	naisten osuus	toimihenkilöt	yht.
1950	78	66	45,8 %	12	156
1951				12	160
1952				12	148
1953				11	108
1954				9	97
1955				9	78
1956				8	64
1957				6	60
1958				6	57
1959				4	42
1960				4	37
1961				4	37
1962				4	37
1963				4	37
1964				4	30

Lähteet: KA TH Saapuneet tilastotiedot TH 169–184: vuodet 1885–1905; TK Teollisuustilaston yleis-lomakkeet 1910–1943; WA Bokf Bokslut Gp:1 ja Gp:2: vuosikertomukset 1943–1964. Teollisuustilastoa varten toimitetuissa luvuissa on tehtaan alkuaikoina ilmeisesti mukana vain tuotantolinjan työntekijät. Tällöin naisten osuus näyttyy todellista suurempana, sillä seka- ja ulkotyöntekijät olivat yleensä miehiä. Teollisuustilaston luvut ja vuorikertomuksissa tehtaan lopputaipaleella ilmoitettu työntekijämäärä eroavat toisistaan: vuosikertomuksessa 1942 kerrotaan työntekijöitä olleen 97, mutta Teollisuustilastoa varten on ilmoitettu vain 82. Vuonna 1943 vuosikertomukseen on kirjattu 106 työntekijää, mutta Teollisuustilastoon vain 100. Toisaalta vuonna 1941 ilmoitettiin Teollisuustilastoon 88 työntekijää, mutta vuosikertomukseen vain 80. Erot johtunevat siitä, että osa työntekijöistä oli rintamalla.

1950-luvun alusta lähtien on määrään laskettu mukaan mestarit ja konttorihenkilökunta, jolloin kokonaisluku näyttää kasvavan. Tiedot sukupuolijakaumasta päättyvät 1950-luvun alussa. Keskimääräisten lukujen ongelma tulee esiin esimerkiksi tehtaan lakkauttamisprosessin. Esimerkiksi vuosina 1954 ja 1955 vähennettiin väkeä tehtaalla runsaasti kesken vuoden. Vuoden 1954 lopussa tehtaalla oli enää 82 työntekijää ja 1955 lopussa 66. Vuonna 1953 oli varsinaisten tehtaalaisten lisäksi vielä 16 Verlan tehtaalaista työssä voimatyömaalla tehtaan vieressä eli luvuksi voisi ilmoittaa myös työläisten osalta 113 ja kokonaisuudessaan 124.

Erilaisia lähteitä käyttämällä ja erilaisin kriteerein on mahdollista saada tulokseksi myös toisenlaisia lukuja kuin yllä esitetyt. Esimerkiksi konttoripäällikkö Ilmosen taulukoinnin (Ilmonen, Ture: Anteckningar angående Ab Werla Träsliperi och Pappfabrik Oy 1882–1932 (1933), 24) mukaan Verlassa olisi ollut työntekijöitä:

vuosi	lukumäärä
1885	40
1897	74
1901	86
1905	80
1913	93
1917	110
1921	107
1925	119
1929	116
1932	113.

VERLAN TEHTAAN TYÖNTEKIJÄT 26.6.–10.7.1885
(ENSIMMÄINEN SÄILYNYT TYÖNTEKIJÖIDEN LUETTELO)

wedputsare	Huhtalampi, Johan	utarbetare	Mattsson, Gustaf
wedputsare	Kinnari, Herman	utarbetare	Nikkilä, Kalle
wedputsare	Tuomasson, Daniel	utarbetare	Kakkoin, Manu
wedputsare	Waljakka, Petter	utarbetare	Pukkila, Daniel
slipare	Tuomola, Johan	utarbetare	Lampiin, Elias
slipare	Heinonen, August	utarbetare	Wilenius, Antti
slipare	Granberg, Karl	utarbetare	Ojanen, Erik
slipare	Stöör, Johan	utarbetare	Lampila, David
smörjäre	Wilenius, Erik	utarbetare	Lahtinen, Johan
smörjäre	Tuomasson, David	utarbetare	Parkkonen, Mikko
wid pappmaskinerna	Horppu, Maria	utarbetare	Rett, Johan
wid pappmaskinerna	Laitinen, Wendla	utarbetare	Mahlakoivu, Herman
wid pappmaskinerna	Perttola, Eva	utarbetare	Pulsa, Daniel
wid pappmaskinerna	Penttilä, Lena	utarbetare	Kiiskinen, Antti
presskarl	Pekko/ali, Herman	utarbetare	Hietanen, Adam
presskarl	Seppälä, Johan	utarbetare	Latukka, Adam med häst
eldare	Parkkonen, Mikko	utarbetare	Paavola, Erik med häst
eldare	Rett, Johan	utarbetare	Nisus, Salomon
i torkhuset	Kukkola, Sofia	utarbetare	Hasu, Mikko & Niemi
i torkhuset	Mattsson, Maria	utarbetare	Abel? Sirén & Welin
i torkhuset	Seppälä, Johan	utarbetare	Huoppi, Kalle & Leipä
i torkhuset	Laitinen, Anton		niemi med flera
i torkhuset	Rett, Maria	utarbetare	Leipäniemi, Herman &
wid fuktapparaten	Tuomola, Anders		David
wid fuktapparaten	Neuvonen, Kalle	utarbetare	Huoppi, Johan
wid glättvalsarna	Ahvenainen, Maria	utarbetare	Söderlund, Gustaf
wid glättvalsarna	Pekko/ali, Antti	stockupplyftning	Mahlakoivu, Herman med
wid glättvalsarna	Mattsson, Thilda		häst eller/och 3 kamrater
wid glättvalsarna	Kukkola, Lena	stockupplyftning	Mahlakoivu, Herman med
sortererska	Tuomola?, Amanda		3 kamrater
sortererska	Kokko, Lisa	slipvedsågare	Pulsa, Daniel
packare	Lampila, Taavi	slipvedsågare	Pukkila, Elias
packare	Lahtinen, Johan	slipvedsågare	Rossi, Antti
utarbetare	Penttilä, David	slipvedsågare	Skåån (?), H, & Ansala (?),
utarbetare	Ukko, Mikko		A.
utarbetare	Laitinen, Johan	slipvedsågare	Sköön (?), Otto
utarbetare	Laurila, Daniel	slipvedsågare	Hietanen, Adam
utarbetare	Sihvola, David		
utarbetare	Pukkila, Sylvester	Alkuperäinen: WA Pers Ka:1.	

VERLAN TEHTAAN KASÖÖRIT 1882–1906 ILMOSEN MUKAAN.

R. Duncker	1882–1889
O. Frank	1889–1890
O. Stiefel	1890–1893
A. Lindström	1893–1898
U. Höckert	1898–1903
G. Grönroos	1903–1904
G. Ahrenberg	1904–1906

Lähde: Ilmonen, Ture: Anteckningar angående Ab Werla Träsliperi och Pappfabrik Oy 1882–1932 (1933), 9.

VERLAN TEHTAAN ULKOTYÖNTEKIJÖIDEN LUETTELOSSA MAINITTUJEN
TYÖNTEKIJÖIDEN MÄÄRÄ 26.6.1885–9.7.1886

ajankohta	lukumäärä	ajankohta	lukumäärä	ajankohta	lukumäärä
26.6.–10.7.	38	30.10.–13.11.	17	5.3.–19.3.	17
10.7.–24.7.	33	13.11.–27.11.	14	19.3.–2.4.	13
24.7.–7.8.	37	27.11.–11.12.	14	2.4.–16.4.	12
7.8.–21.8.	28	11.12.–25.12.	10	16.4.–30.4.	17
21.8.–4.9.	30	25.12.–8.1.	8	30.4.–14.5.	17
4.9.–18.9.	24	8.1.–22.1.	13	14.5.–28.5.	13
18.9.–2.10.	14	22.1.–5.2.	19	28.5.–11.6.	15
2.10.–16.10.	21	5.2.–19.2.	23	11.6.–25.6.	20
16.10.–30.10.	18	19.2.–5.3.	23	25.6.–9.7.	32

Lähde: WA Personalavdelningen Lönestatistik Ka:1 passim. Toisinaan on yhden nimen taakse saatettu kätkeä useampia ihmisiä (esim. ”med flera” tai ”med kamrater”), eikä näistä voi tietää ovatko he luettelossa ennen mainitsemattomia henkilöitä vai eivät, jolloin heidät on laskettu vain mainitun henkilön nimellä, ellei heitä ole kirjassa laskettu erikseen. Osa miehistä on voinut tulla mainituksi luettelossa myös kahteen kertaan esimerkiksi sekä ”tavallisten” ulkotyöntekijöitten joukossa että uudestaan sahaajien joukossa, jolloin olen pyrkinyt huomioimaan heidät laskussa vain kerran. On myös muistettava, että osa ulkotyöntekijöitten luettelossa mainituista henkilöistä saattoi saada osan palkastaan tehtaan sisällä tehdystä työstä. Kokonaisuudessaan taulukko on kuitenkin suuntaa antava.

VERLAN TEHTAAN ULKOTYÖNTEKIJÖIDEN LUETTELOSSA MAINITTUJEN
TYÖNTEKIJÖIDEN MÄÄRÄ 1935

ajankohta	lukumäärä	ajankohta	lukumäärä	ajankohta	lukumäärä
1.–15.1.	27	16.–31.5.	31	1.–15.10.	29
16.–31.1.	27	1.–15.6.	31	16.–31.10.	28
1.–15.2.	26	16.–30.6.	30	1.–15.11.	28
16.–28.2.	26	1.–15.7.	30	16.–30.11.	29
1.–15.3.	27	16.–31.7.	35	1.–15.12.	27
16.–31.3.	29	1.–15.8.	31	16.–31.12.	28
1.–15.4.	28	16.–31.8.			
16.–30.4.	31	1.–15.9.			
1.–15.5.	31	16.–30.9.			

Lähde: WA Personalavdelningen Lönelistor Ba:12 (1935). Lisäksi tehtaan pakkarit ovat tehneet säännömukaisesti myös päivätöitä tuotantolinjan ulkopuolella.

VERLAN TEHTAAN TYÖNTEKIJÖIDEN TYÖURAN PITUUS 1.1.1945

		40–50 vuotta	30–39 vuotta	20–29 vuotta	10–19 vuotta	5–9 vuotta	2–4 vuotta	korkeintaan vuoden
lukumäärä	miehet	2	8	15	10	13	2	7
	naiset	1	4	7	12	10	8	12
	yhteensä	3	12	22	22	23	10	19
prosentteina	miehistä	3,5 %	14,0 %	26,3 %	17,5 %	22,8 %	3,5 %	12,3 %
	naisista	1,9 %	7,4 %	13,0 %	22,2 %	18,5 %	14,8 %	22,2 %
	kaikista	2,7 %	10,8 %	19,8 %	19,8 %	20,7 %	9,0 %	17,1 %

Lähde: WA Personalavdelningen Bc:1 Förteckning över Werla Träsliperi & Pappfabriks arbetare 1.1.1945 (2 luetteloa – miehet ja naiset erikseen).

TEHDAS YHDISTÄÄ JA EROTTAA

VERLAN TEHTAAN TYÖNTEKIJÖIDEN URAN PITUUS 20.10.1952

		40–50 vuotta	30–39 vuotta	20–29 vuotta	10–19 vuotta	5–9 vuotta	2–4 vuotta	korkeintaan vuoden
lukumäärä	miehet	3	9	13	13	25	13	2
	naiset	0	7	6	13	14	17	3
	yhteensä	3	16	19	26	39	30	5
prosentteina	miehistä	3,8 %	11,5 %	16,7 %	16,7 %	32,1 %	16,7 %	2,6 %
	naisista	0,0 %	11,7 %	10,0 %	21,7 %	23,3 %	28,3 %	5,0 %
	kaikista	2,2 %	11,6 %	13,8 %	18,8 %	28,3 %	21,7 %	3,6 %

Lähde: WA Pers Bc:1 Luettelo Verlan tehtaan työläisistä 20.10.1952.

VERLAN TEHTAAN TYÖNTEKIJÖIDEN JAKAUTUMINEN IKÄLUOKKIIN
SUKUPUOLEN JA SIVIILISÄÄDYN MUKAAN 1952

		18–19- vuotiaat	20–29- vuotiaat	30–39- vuotiaat	40–49- vuotiaat	50–59- vuotiaat	60–66- vuotiaat	yhteensä	keski-ikä / vuotta
miehet	naimisissa	–	8	21	18	18	8	73	44,4
	olevat naimattomat	–	4	–	–	1	–	5	30,8
naiset	naimisissa	–	5	7	5	6	–	23	39,2
	olevat naimattomat	1	8	5	5	5	–	24	37,3
	lesket	–	–	–	4	5	–	9	50,9
	eronneet	–	2	1	1	–	–	4	34,8

Lähde: WA Pers Bc:1 Luettelo Verlan tehtaan työläisistä 20.10.1952. Iät laskettu vuosilukujen erotuksena.

LIITE 4. PALKKAUS JA ANSIOT

VERLAN TEHTAAN TYÖNTEKIJÖIDEN ANSIOT KESÄLLÄ JA TALVELLA 1880-LUVUN PUOLIVÄLISSÄ

nimike	päiväpalkka / muu palkkausperuste	2 viikon tienesti 10.7.–24.7.1885	2 viikon tienesti 22.1.–5.2.1886
kuorijat	7 mk kuutiometriltä päivätöistä 2,00 mk/pvä	30,63 mk*	34,13 mk*
hiojat	2,25 mk /päivä	30,37–33,22 mk	30,37 / 30,93 mk
rasvarit	2,25 mk /päivä	30,37 / 34,87 mk	30,37 / 31,50 mk
massakarhut	1,15 mk /päivä	15,52 / 16,96 mk	14,37–16,96 mk
prässimiehet	2,00 mk /päivä	28 mk	27 / 27,50 mk
lämmittäjät	1,80 mk /päivä	22,05 mk (+ ulkotöistä 3,15 / 3,60 mk)	25,20 mk
kuivaamossa	1,00 mk /päivä	10,50–12,25 mk	12–13,75 mk
kostuttajat	0,80–0,90 mk/päivä	10 / 10,75 mk	10,20 / 11,47 mk
kiillottajat	3 p puudalta ** päivätöistä 1 mk/pvä	12,96 mk	9,99 mk
lajittelijat	2 p puudalta päivätöistä 1 mk/pvä	17,30 mk	17 / 17,25 mk
pakkarit	2 mk /päivä	27 mk	25,50 / 27, 50 mk
ulkotyö	päiväpalkka / urakkapalkka	1,45–120,57 mk	3,60–41,20 mk

* jos oletetaan kuorijoiden jakaneen urakkansa tasan

** puuta = 40 Venäjän naulaa = 16,38 kg

Lähde: WA Personalavdelningen Lönestatistik Ka:1 10.7.–24.7.1885, 24.7.–7.8.1885 ja 22.1.–5.2.1886. Ulkotyössä suhteellisen säännöllistä päivätyötä tehneiden työntekijöiden ansio oli 18–26 markkaa kahden viikon palkkakaudesta. Taulukossa kuitenkin luvut urakoineen.

MESTAREIDEN JA VIRKAILIJOIDEN ANSIOT VERLAN TEHTAALLA 1941–1951

ansiot	työnjohtajat (kaikki miehiä)	virkaileijamiehet	virkaileijanaiset
rahalliset kuukausiansiot 1938		4500–7700 mk/kk	800–2000 mk/kk
kokonaisansiot 1941	2 250–3 200 mk/kk tai 8,30 mk/tunti (1735 mk/kk), mestareilla vapaa asunto, puut ja valo, ulkotyönjohtajalle vuokra-apua ja oikeus ostaa puita alennettuun hintaan		
kokonaisansiot 1943	2800–4500 mk/kk tai 13,50 mk/tunti, vuoro- ja päämestareilla vapaa asunto, puut ja valo		
kokonaisansiot 1.10.1947	13 800–18 900 mk/kk, kolmella vapaa asunto ja valo, viidellä ilmaiset puut, yhdellä ei etuja		
kokonaisansiot 1.4.1948		23 400–34 200 mk/kk, kaikilla ilmainen asunto ja polttopuut	8 400–13 400 mk/kk, kahdella ilm. asunto ja polttopuut, kahdella ei luontaisetuja
kokonaisansiot 1.1.1949	18 400–27 700 mk/kk, kolmella vapaa asunto ja valo, viidellä ilmaiset puut, yhdellä ei etuja		
kokonaisansiot 1.1.1951	29 000–43 500 mk/kk, kolmella vapaa asunto, polttopuut ja valo, yhdellä asunto ja valo ja yhdellä vain puut, yhdellä ei lainkaan luontaisetuja	45 000–78 000 mk/kk, kaikilla vapaa asunto ja polttopuut	18 200–26 500 mk/kk, kahdella ilmainen asunto ja kolmella neljästä ilmaiset polttopuut, yhdellä ei luontaisetuja

Lähteet: KyA Styrelsen Styrelseprotokoll Cb:15 ptk 25.2.1938 § 8 Identif. N:o K & W 6/1938, KyA Personalkort; WA Pers Bc:1 Työnjohtajien keskimääräiset kuukausiansiot Werlan tehtaalla 1941 ja 1943, Kymin Oy:n Verlan tehtaalla työnjohtajien palkat y.m. edut 1.10.1947 alkaen, mästarlöner per 1.1.1949, Månadslönerna 1.4.48 Tjänstemän, Tjänstemannalöner den 1.1.51, Mästarlönerna den 1.1.51.

LIITE 5: SAIRAUS- JA HAUTAUSAPUKASSA

VERLAN TEHTAAN SAIRAUS- JA HAUTAUSAVUSTUSKASSAN YLEISKOKOUSTEN VAKIINTUNEIMMAT PUHEENJOHTAJAT

ammatti	nimi	vuosina
kirvesmies	Matti Mustonen	1906–1913, 1920–1936
hioja	Tobias Karppinen	1908–1916
puuseppä ja ulkotyönjohtaja	Anton Oksanen	1936–1946
viilari ja luottamusmies	Väinö Lautamatti	1946–1950
rasvaaja	Väinö Arkko	1951–1952
kirvesmies	Kaarlo Kaivola	1954–1955
kirvesmies	Antti Niemi	1956–1957
viilaaja, peltiseppä	Jalmari Seppälä	1953, 1958–1964

Lähteet: WA Sjuk- och begravningskassan Ca: 1 vuosikokousptk:t; Ha:1 vuosikokousptk:t, Ha:2 vuosikokousptk:t. Myös muilta henkilöiltä löytyy joitakin lähinnä yksittäisiä puheenjohtajuuksia. Kaikilta vuosilta ei ole säilynyt tietoja.

PITKÄAIKAISIMMAT TYÖNTEKIJÖIDEN EDUSTAJAT VERLAN TEHTAAN SAIRAUS- JA HAUTAUSAVUSTUSKASSAN JOHTOKUNNASSA / HALLITUKSESSA 1899–1964

ammatti*	nimi	johtokunnassa	yht. v
seppä	Viktor Seppälä	1902–1910, 1912–1915	13
hioja	Taavi Konka	1902–1912	11
kirvesmies	Matti Mustonen	1905–1911, 1913–1915	10
puunputsaaja, lämmittäjä, hioja, pakkari	Robert Mäkelä	1916–1930, 1938–1939	16
pakkari, hioja, lämmittäjä	August Hietala	1916–1928	12
kirvesmies, myöh. työnjohtaja	Anton Oksanen	1931–1937, 1940–1944, 1947–1949	15
viilaaja	Jalmar Seppälä	1940–1944, 1950–1953, 1958–1964	16
sorvaaja	Akseli Forsman	1931–1949, 1958–1963	25
lajittelija	Aune Heinonen	1955–1964	10

* Ammatti lähinnä pöytäkirjojen tiedonantojen mukaan, joten kaikki muutokset työnkuvassa eivät välttämättä näy. Joissakin tapauksissa ammatin määrittelyn apuna käytetty muita lähteitä.
Lähteet: WA Sjuk- och begravningskassan Ca: 1 vuosikokousptk:t; Ha:1 vuosikokousptk:t; Ha:2 vuosikokousptk:t.

VERLAN TEHTAAN SAIRAS- JA HAUTAUSAVUSTUSKASSAN JOHTOKUNNAN/ HALLITUKSEN VARSINAISET NAISJÄSENET 1899–1964

ammatti*	nimi	vuodet
massakarhu	Anna Villa	1953–1954
lajittelija	Aune Heinonen	1955–1964
lajittelija	Laura Ukko	1955–1958
lajittelija	Elli Laine	1959–1964
kassanhoitaja (työnantajan edustaja)	Elmi Savolainen	1954–1964

* ammattien määrittelyssä käytetty apuna muita lähteitä. Ammatti on kuitenkin voinut vaihtuakin työsuhteen aikana.
Lähteet: WA Sjuk- och begravningskassan Ca: 1 vuosikokousptk:t; Ha:1 vuosikokousptk:t, Ha:2 vuosikokousptk:t.

TYÖNANTAJAN EDUSTAJAT VERLAN SAIRAS- JA HAUTAUSAVUSTUSKASSAN
JOHTOKUNNASSA / HALLITUKSESSA 1899–1964

varsinaisina jäseninä	varajäseninä*
hiomomestari Herman Kronholm 1899–1930	pakkari Johan Lahtinen 1899–1900 seppä V. Virtanen 1901 kirvesmies Matti Mustonen 1902–1904 hioja Tobias Karppinen 1905 seppä Anshelm Mäki 1906 työmies Aksel Koskinen 1907 hioja Johan Seppälä 1908–1930
konttoripäällikkö Ture Ilmonen 1931–1947 mestari Otto Richter 1937–1952	mestari Otto Richter 1931–1936 kassanhoitaja Naëmi Grönstrand 1940–1944, 1946
konttoripäällikkö Ture Ilmonen 1951 konttoristi Torsten Oljemark 1947–1953 ulkotyönjohtaja Kaarlo Soljama 1953–1964	mestari Otto Richter 1954–1956 mestari Eino Kronholm 1957–1959 mestari Toivo Sahlberg 1960–1964
kassanhoitaja Elmi Savolainen 1954–1964	konttorineiti Maria Huovila 1954–1956

*Tieto varajäsenestä puuttuu joiltakin vuosilta.

Lähteet: WA Sjuk- och begravningskassan Ca: 1 vuosikokousptk:t; Ha:1 vuosikokousptk:t, Ha:2 vuosikokousptk:t.

LIITE 6: ELÄKKEET.

MIESTEN ELÄKKEITÄ VERLAN TEHTAALLA 1920–1940

	1.1.1920	1.1.1925	1.1.1930	1937/1938	1.10.1940
mies, tehtaalla 30 v.	50 mk/kk	75 mk/kk	150 mk/kk	–	–
mies, tehtaalla 43/46 v.	–	–	–	–	480 mk/kk?
mies, tehtaalla 53 v.	–	–	–	–	480 mk/kk
mies, tehtaalla 55 v.	–	–	–	300 mk/kk	–
mies, tehtaalla 55 v.	–	–	–	350 mk/kk	–

Lähde: WA Pensionsavdelningen Hb:1 Henkilökansiot.

NAISTEN ELÄKKEITÄ VERLAN TEHTAALLA 1920–1940

	1.1.1920	22.8.1925	1.5.1930	1.1.1935	1.9.1940
nainen, tehtaalla 22,5 v	–	–	45 mk/kk	–	–
nainen, tehtaalla 25 v.	30 mk/kk	45 mk/kk	90 mk/kk	150 mk/kk	–
nainen, tehtaalla 29 v.	–	45 mk/kk	90 mk/kk	200 mk/kk	380 mk/kk
nainen, tehtaalla 30 v	–	45 mk/kk	90 mk/kk	150 mk/kk	380 mk/kk
nainen, tehtaalla 41 v	–	–	–	–	380 mk/kk
nainen, tehtaalla 51,5 v	–	–	–	–	380 mk/kk

Lähde: WA Pensionsavdelningen Ha:1 ja Hb:1 Henkilökansiot.

LESKENELÄKKEITÄ VERLAN TEHTAALLA 1920–1940

	1.10.1920	1.1.1925	15.2.1930	1.5.1935	1.9.1940
nainen, mies tehtaalla ? vuotta	–	–	–	–	60 mk/kk
nainen, mies tehtaalla 10 v	–	–	–	–	60 mk/kk
nainen, mies tehtaalla 15v?	20mk/kk	30mk/kk	30 mk/kk	50mk/kk	60 mk/kk
nainen, mies tehtaalla 20v	20mk/kk	30mk/kk	50 mk/kk	50mk/kk	60 mk/kk
nainen, mies tehtaalla 21 v	–	–	30 mk/kk	30mk/kk	60 mk/kk
nainen, mies tehtaalla 22 v	–	–	30 mk/kk	30mk/kk	–
nainen, mies tehtaalla 29 v	–	45mk/kk	45 mk/kk	45mk/kk	60 mk/kk
nainen, mies tehtaalla 29 v	–	30mk/kk	30 mk/kk	30mk/kk	60 mk/kk
nainen, mies tehtaalla 30v	–	–	–	30mk/kk	60 mk/kk
nainen, mies tehtaalla 30 v	–	–	30 mk/kk	30mk/kk	60 mk/kk
nainen, mies mestarina	–	–	–	–	–
Verlassa 15 v ja muualla yhtiöllä 14 v	–	–	–	–	125mk/kk

Lähde: WA Pensionsavdelningen Hb:1 Henkilökansiot.

LIITE 7: TEHTAAN KANSAKOULU

VERLAN TEHTAAN KANSAKOULUN OPPILAIDEN PERHETAUSTA OTOKSINA VIIDEN VUODEN VÄLEIN 1890–1905

alkanut	lukuvuosi oppilaita yhteensä	tilattomia, ym. rahvasta ja työväkeä (1903 [®] myös torpparit)	ammattilaisia, tehtaan työväkeä, posti- ja liikennelaitos- ten palvelus- väkeä ym.	talollisia, maakauppiaita ym.	virka- ja palvelusmiehiä, tehtailijoita ym.
1890	26	0	26	0	0
1895	24	2	22	0	0
1900	32	4	28	0	0
1905	34	5	29	0	0

Lähde: WA Folkskoledirektionen Ca:1 vuosikertomukset 1890–1905.

VERLAN TEHTAAN KANSAKOULUN OPPILAIDEN PERHETAUSTA OTOKSINA VIIDEN VUODEN VÄLEIN 1910–1920

lukuvuosi alkanut	oppilaita yhteensä	torpparien, työväen ym. lapsia	pikkutilallisten, pikkuliikkeen harjoittajien lapsia	virkamiesten, suurtilallisten, suurliikkeen harjoittajien lapsia
1910	38	37	1	0
1915	40	37	0	3
1920	31	31	0	0

Lähde: WA Folkskoledirektionen Ca:1 vuosikertomukset 1910–1921; JKA Verlan koulu Dc vuosikertomus 1920–1921.

LIITE 8: VERLAN SOS. DEM. TYÖVÄENYHDISTYS

VERLAN (JAALAN) SOS. DEM TYÖVÄENYHDISTYKSEN JÄSENMÄÄRÄ 1949–1965

vuosi	miehiä	naisia	yhteensä
1949	25	11	36
1950	32	10	42
1951	26	8	34
1952	27	8	35
1953	24	8	32
1954	19	8	27
1955	16	6	22
1956	16	7	23
1957	12	7	19
1958	12	5	17
1959	12	3	15
1960	11	3	14
1961	11	3	14
1962	11	3	14
1963	11	3	14
1964	10	3	13
1965	9	3	12

Lähteet: TA 329.5 Kymen läänin sos.dem. piiri/tilastotietoja K3 (vuoteen 1959); TA 329.5 Kymen läänin sos. dem. piiri. Jäsenmaksutilityslistoja 1960–1965 B7, B9, B11–12, B14–15. Vuoden 1965 tiedot Jaalan ty -nimellä, mutta jäsenistö oli täsmälleen sama kuin edellisenäkin vuotena.

VERLAN SOS. DEM. TYÖVÄENYHDISTYKSEN JÄSENTEN AMMATTITAUSTA 1949–1959

vuosi	teollisuustyöläisiä	muita	perheenjäseniä
1949	25	4	7
1950	25	9	8
1951	30	–	4
1952	35	–	–
1953	28	–	4
1954	25	–	2
1955	21	–	1
1956	21	–	2
1957	15	2	2
1958	17	–	–
1959	14	1	–

Lähde: TA 329.5 Kymen läänin sos.dem. piiri/tilastotietoja K3.

SUMMARY

THE MILL UNITES AND SEPARATES. VERLA GROUNDWOOD AND BOARD MILL COMMUNITY FROM 1880S TILL 1960S.

Industrial communities that grew up around mines, mills and factories are a remarkable part of industrialisation. Often they have been seen as either battlefields of industrial relations or as almost ideal communities, where people formed 'one big family'. This dualistic view is however too simple to reflect the variety of the past. This study connects the two interpretations by analysing the ways in which a mill creates, classifies and breaks up the sense of community.

The Verla mill community in the Southeast Finland is examined here through micro history, oral history and 'history from below'. The sense of community does not exclude a possible simultaneous sense of separateness, and the mill fed and created both feelings. By thoroughly analysing the past the process of simultaneous sense of community and separateness, as well as their implications, become visible.

A mill affects the sense of community and that of separateness in various ways: through the physical environment, through the people it brings together, through work and through employer strategies and politics. As employer strategies, this study uses concepts of industrial paternalism and welfare capitalism, whose strengths, weaknesses, similarities and differences are to be analysed. During the research it also becomes necessary to separate company welfare capitalism from negotiated welfare capitalism from each other.

Oral history material is combined with material from various archives (Verla Mill Archives, Jaala and Valkeala Municipal Archives, Finnish Labour Archives, National Archives etc), which reflects the different perspectives on the past. The oral history material consists mainly of interviews conducted by Henri Nordberg in 1972–1973 and those by the author of the present work in 1998–2005. The 10 interviews of the 1970s are just in note form, but the 38 interviews of 1998–2005 have been transcribed and the tapes and the notes are stored in the Verla Mill Archives.¹

The first groundwood mill was built by Verla rapids in 1872, but it was relatively small (10–12 employees) and was destroyed by fire a couple of years later. A new enterprise, Verla Groundwood and Board Mill was founded in 1882 and was bigger from the beginning: in 1885 the mill had 40 permanent employees, in the beginning of the 20th century more than 80 and at its height 160 in the

1 The interviews of 1970's include six men and three women born in 1890–1909. Eight of them were mill workers and one foreman. Interviews of 1998–2005 include 21 men and 17 women born in 1915–1944 and 17 of them are mill workers, two clerks and the rest is for example different kind of other workers, shopkeepers, policemen, farmers and their relatives from the neighbourhood.

beginning of the 1950s. In 1920 the mill was taken over by a bigger company, Kissakoski Oy and two years later the huge Kymmene Ab company (nowadays UPM-Kymmene) bought them both.

After the beginning of the 20th century little modernisation took place in Verla. Therefore, after World War II Verla was still using working methods and technology mostly from the 19th century and the beginning of the 20th century. In 1952 it was decided to close down the mill, but board production continued on a smaller scale until 1964. In 1972 Verla was re-opened as a museum and since 1996 has been part of the Unesco World Heritage as an example of the small-scale industrial settlement typical of the wood processing industry of Northern America and Europe at the end of the 19th and beginning of the 20th century.

The status as a museum and a World Heritage site has naturally affected how people remember and assess the past in Verla. It helps them see the importance of their history and makes them perhaps more willing to share their memories. Articles in newspapers, journals and magazines as well as guided tours at the museum, also offer interpretations of the past. Sometimes this 'official' information mingles with peoples' memories and adjustments, but the official history is also challenged and occasionally even denied.

PHYSICAL ENVIRONMENT AND PEOPLE

In Verla it is easy to see where the power resides: the residence of the mill manager is situated in a dominant place on the river bank in the middle of the village and the architecture of the house also proclaims its dominance. The mill bought most of the land as well as the dwellings of the workers on the eastern bank of the river, where the pale colours of the houses of the clerks stand out clearly from the red-painted workers' houses. On the western bank, however, the workers built their own houses, which were originally unpainted but acquired different colours as the living standard rose. Also the last two company houses for workers (built in 1947 and 1948) were painted yellow instead of red.

The mill itself was first built of wood (quick and cheap), but after a fire in 1892 it was rebuilt in brick. The architect Edward Dippell designed many buildings in the area that manifested the prosperity of the company and its belief in the future in the end of the 19th century. In the 20th century the architecture still articulated the historical roots of the mill, but lacked the modern features that would have been typical of an up-to-date mill.

A mill itself is deeply bound to the technological exchange, to import and export, economic booms and recessions: it is impossible for an industrial community to be isolated. The people, however, also have many connections to the outside world through families, relatives and friends. The various heads of the company in Verla had wide relations in the business world and connections even to the political elite of Finland, as well as international links: for example the first entrepreneurs came from Austria and Germany. The clerks were originally outsiders and usually moved away when they retired, because there were no suitable houses for them other than those the mill owned. Foremen were normally also outsiders,

but many of them stayed permanently in Verla. Only one of the foremen was originally an ordinary mill worker in Verla.

Even though the mill communities have often been seen as places of generational continuity, most of the people did not work there all their lives. Workers also came to the mill originally from the outside world and many also moved on. Because the mill did not expand all the time, only a few of the workers' children could stay in Verla, because there was not enough work for everyone. Some of the children also wanted something other than work at the mill.

In some contexts the people of Verla separated themselves from those around them. There was a certain pride in being from Verla as well as an even more detailed division between the different residential areas (eastern bank with company houses and two areas of private houses on the western bank). In other contexts, however, the sense of similarity included even people from nearby villages, who came to Verla to shop, attended the same school and from whom the people of Verla could rent land for vegetable gardens.

The difference between social classes was originally so high and natural that it was hardly noted. Later the difference decreased and thus became more visible to contemporaries. Social hierarchy could be momentarily surpassed in common celebration or hobbies but at the same time it was apparent: even in joint hobbies or ceremonies, everyone had their place appropriate to their social status. The children were more likely to cross divisions but in those cases, too, the initiative had to come from above. However, there were also some people like the village eccentrics who overrode all boundaries and cannot be positioned in the village hierarchy.

THE WORK AT THE MILL

About 40 % of the mill workers were women, but the jobs were clearly divided by gender. In the very beginning boys were sometimes used to do women's jobs and at the very end, as well as during the war time, women took part in some men's jobs. Women's wages were about half those of the men in the 19th century. There may have been the idea that the man was the breadwinner of the family behind this, but it was also cheaper for companies to use a female workforce.

The situation changed little before the collective agreements in the 1940s. In the beginning of the 1950s women's earnings in Verla on average could be almost 90 % of men's earnings, which is a smaller distinction than normal in Finland. This could be explained by the old-fashioned technology of the mill and because everything the workers needed to know could be learnt on the job.

In addition to the workers on the production line, the mill needed people to build, repair and transport as well as for other jobs outside the factory. In the 19th century these outdoor workers differed little from those on the production line, but gradually the craftsmen separated from other outdoor workers, started to form their own hierarchies and became better paid than the other workers. The pecuniary difference diminished after World War II, but the respect did not. Craftsmen were most likely to be elected to all kinds of positions of trust, such as member of the executive committee of the sickness fund or of the elementary school board. Even

in 2000, a craftsman was still considered someone better than an ordinary mill worker.

The difference between the salaries of the foremen, clerk and workers became smaller since the mid 1940s but the clerks still clearly belonged to a different world, and even their mother tongue was often different, that is Swedish.

The Verla mill had few under-age workers: at most 12 workers aged 15–17 in the 19th century, but later usually only one boy in the stock lifting and one helping to make frames for the bales of board. Yet the mill was open to children: they brought supper or other food to their mother or father; they came to ask for board for drawing and crafts and to get warm in the winter. Outsiders were officially not allowed to wander in the mill, but it happened particularly when the foremen were not looking. Verla mill was never surrounded by a fence and its doors were not locked.

Working at the mill united people of different ages. In older oral tradition the story goes that the women were first put to work in the unpleasantly hot and damp conditions of the drying loft before they could go onto other jobs. In the 1950s no task was exclusively for young people, because there was at least one worker over 47 years old in every task in the mill. Yet the female board sorters and male greasers, board packers and heaters were older than average.

In some cases there was a juxtaposition between different age groups: older workers tended to keep the younger ones in check. Still the older ones also helped train new workers, at least when it was not against their own advantage, which it usually was not. But the age was not always a benefit: The mill had its oldest employees in 1920s and 1930s when several men and one woman over 70 years worked there. Most of them were given lighter jobs such as night watchman and were paid less than before, but were not allowed to retire as long as they were able to work, if they wanted to have some pension.

The mill career was not always one way, only the craftsmen usually no longer returned to 'normal' work. Money, willingness or reluctance to do shift work or personal preferences could be reasons for changing jobs in the mill. Some jobs meant independent work, some team work and others working in a larger hall with others. The payroll system also influenced the sense of community: piecework and contract work could create sense of togetherness as well as competition between individual workers and teams.

When it came to factory work, the workers thought foremost about their own needs and benefits. This '*Eigensinn*' or wilfulness could mean disobedience and humour in dealing with the hierarchical relations of the mill, but also subordination depending on the conditions. The work was done, but in such way as to make it suitable for the individual and this could be either for or against the employer or fellow workers.

PATERNALISM AS AN EMPLOYER POLICY

Industrial paternalism has often been seen as a phase typical of the early industrial society: a phase rooted in the pre-existing social structure and which ended as the modernisation proceeded. Yet paternalism developed, for example in England, in an environment where most employers adopted a policy of '*laissez-faire*'. Another way to interpret paternalism is to see it, as this study does, as one form of a socio-emotional employer policy, which has been and can be used in different times and places.

Socio-emotional employer strategies can be seen as a system of exchange: social benefits and care in exchange for an obedient loyal workforce. Providing private social services, such as school and health care, is seen here as one of the characteristics of the strategy. Another typical feature is strengthening the emotional bond to the mill manager or the company, for example through joint midsummer parties. But not only were the social benefits and feeling of affinity elementary components of the system, but also the day-to-day terms and conditions of employment. Life-long employment is too much to claim but the employer often encouraged long-term employment at least at the mill in Verla.

Yet the limits of the paternalistic community and membership in it were defined in different ways in different situations. At its widest the care included everyone in the locality. For example, the elementary school founded by the Verla mill company was open to all the village children. Sickness benefit was organised in 1892 for the mill workers but in 1899 free medical care and medicines were also given to the wives and children of the workers. Families of the workers who had served in the mill at least 3 years became eligible for a burial allowance should the worker die. In the earliest remaining rules of the pension fund, founded in 1894, the pension was scaled based on the length of the time worked: to get any pension at all, one had to work at least 10 years and for the full pension at least 20 years at Verla mill.

The welfare institutions, such as the school, pension fund, health insurance and houses, can be construed as gifts that also created gratitude and obligation. Beside these joint gifts there were however individual ones like medals given for loyal long-term service at the mill. Through gifts the mill company taught fidelity and created a feeling of community, but also provided goals and role models.

Industrial paternalism was typical of at least two kinds of company: those which had to compete for skilled labourers with other companies in the cities and those that needed to tempt workers to the countryside by creating satisfactory living conditions and services if there were none. In the first case, social benefits were only given to the key workers of the mill production, but in the second, care is said to have been more extensive.

Verla belongs principally to the second category: the rapids in-the-middle-of-nowhere produced energy for the mill, floating routes gave access to the raw material, and the railway (from 1889 only 8 km from Verla) provided a way to huge markets in Russia. But the community itself had to be built from scratch. However, the benefits were not equal for all the mill workers. For example, gender was a factor. When the mill was being repaired, the male workforce was offered temporary jobs, but only some of the female workforce were offered it.

FROM PATERNALISM TO WELFARE CAPITALISM

The doctrine of welfare capitalism was formulated in the USA in the first decade of the 20th century, as several companies created extensive welfare programmes with social benefits for their workers. Originally the policy was aimed to fight the powerful and militant labour movement, as well as the increasing legislation, as companies tried to prove that more legislation was not necessary, since they took care of welfare by themselves. It also encouraged women to work outside the home. In the 1920s and 1930s the original welfare capitalism was combined with the scientific management of W. F. Taylor and benefits became more rational. Many researchers have even claimed that welfare capitalism vanished or collapsed during the economic depression, but actually it just changed its form concerning, for example, different kinds of insurance.

The later form of the socio-emotional employer policy in Verla can be called welfare capitalism. There are many similarities with paternalism. Both had the same main idea and often even the same means (for example, company houses, health care and pensions). However, there are also several differences which justify changing the concept. First of all, in 1920 Verla mill was taken over by another company. This meant that the decision-making left Verla and that the mill became a relatively insignificant part of one of the leading companies in Finland. A sense of a supra-local company was added to the sense of community and sense of the mill.

Second, the influence of the municipality and state increased. In some cases it enabled the company to give up some services like the school, which resulted in the children of Verla being divided in two. Those who lived on the eastern bank went to Valkeala municipal school and those on the western bank to Jaala municipal school. In other cases it led to new obligations like mandatory holidays for workers or limiting work hours to 8 per day (since 1917).

Third, as the company grew, it became more bureaucratic and started to rationalise its policy at different levels. First, the treatment of individual worker was made more systematic as opposed to the personal relationship to the mill manager during paternalism. Still in the 1920s and 1930s, for example, the company pension could vary individually, but in 1940 the contribution was made equal, all men received 480 mk and women 380 mk. Second, the company made its policy more systematic between its mills and factories in different localities, again during the 1940s. Even though the Verla workers did not always have all the same benefits as the workers at the company's other mills and *vice versa*, the direction was clear. Third, the employers of the same industry as well as employers nationwide, organised more efficiently and started to be more systematic in their actions.

Fourth, industrial paternalism was based on the self-evident authority and paternal role of the mill manager and the leader of the mill. During the unsuccessful attempted revolution by the Reds and the Civil War between the Reds and the Whites in Finland in spring 1918 this social system was questioned and overturned. Verla mill workers also took control over the production, made their headquarters in the mill manager's house and carried weapons. After the failure of the Red regime the revenge of the Whites was often horrendous with partially

arbitrary executions and disease-ridden prison camps with little food. Even though there were no executions directly in Verla, more than 10 Reds (but no Whites) from the locality died as a result of the Civil War on the front, executed or in the prison camps.

So the relationship between the worker and the employer changed, as did their worldview. As a result of the Civil War the workers' association and the trade union could not be active in the 1920s and 1930s in Verla. The company sided with the Whites: the mill supported the local (White) civil guard and forbid the meetings of the workers' association in company rooms. However, a Social -Democrat youth organisation was active and the Social -Democrats participated in the municipal politics, as well as running the local co-operative store. Anyhow, the company refused to negotiate with the workers' collective and sought to independently govern the community and define welfare. Therefore, this policy can be called company welfare capitalism.

In 1940s the relation between the employer and the employees changed again. During the Winter War against the Soviet Union in 1939–1940 the central organisations of the employers and employees announced negotiations in Finland. In 1944, as the Continuation War (1941–1944) was still ongoing, they made a collective agreement, after which different industries made their own agreements with the corresponding workers' associations.

In the 1940s the workers' association and the trade union were once more active in Verla. A production committee was also established for the representatives of the employer, the white-collar workers, as well as the blue-collar workers, to discuss work matters, production and, for example, vocational education and free-time arrangements. These committees had only an advisory role at the mills and factories but they gave a new channel for meeting and discussion at the local level. The new employer policy included channels of participation also for the workers' collective and therefore it can be called negotiated welfare capitalism.

TRANSFORMING BENEFITS, VALUES AND POLICIES

The paternalist and welfare actions of the company in Verla were partially reactive, reactions to the conditions like the lack of houses. Partially they were proactive aiming at something new like when starting a staff magazine and organising courses in cooking and handicrafts in the 1930s or building a club house in 1919.²

Even though the workers did not officially participate in determining of the company's actions in Verla before the 1940s, they participated by accepting or rejecting benefits offered to them. For example, a lunch room was built at the mill in the end of the 1920s, but since the workers did not use it, it became a hobby room. As an ultimate way of protest there was always resignation, but since there

2 The club house is an interesting case, for it was built soon after the Civil War and could be seen as an indemnity, encouragement or attempt to re-educate the worker. Yet after a couple of years it was rebuilt as apartments and was not used for its original purpose again until the end of the 1940s.

were no other significant employers in the area, it would have often meant also moving away.

The values behind the benefits and actions were emphasised differently at the time. For example in the end of the 1910s the mill pensions were for the first time classified differently for male and female workers with female pensions being smaller. So the original equality of gender in old age vanished, even though the pecuniary difference diminished later again.

Also the attitude to work and to workers with a family changed. In the 1940s the sickness fund no longer included families of the workers, but the company hired a nurse, who helped everyone in the area. The burial allowance was originally bigger for those who had a family, but this difference later vanished. The allowance was originally also given only for those who died whilst employed or within a year after resignation: work kept a person as a primary member of the community. Later retirement became part of the normal life of a worker, but the allowance was smaller for those who died as pensioners.

Although welfare capitalism used welfare, as defined by the employer, as means to company's success, it was capitalism and acted based on economic calculations. Negotiated welfare capitalism in Verla ended following the decision to produce hydro electricity and to end board production. This was not negotiated with the workers, who stopped presenting any wishes or demands to the mill managers probably hoping to keep the factory going as long as possible. The only thing negotiated was how production would be reduced, for example, family breadwinners would be employed as long as possible.

So something in the policy brought to mind paternalism: the mill managers took individual situations into account when determining individual's future: sacked, retired, employed at other mills or staying in Verla as long as possible. Most of the workers were employed at the company's other mills but the younger ones were let go. Sense of the mill community became sense of the ex-mill community, but sometimes the past also unites.

Separateness was an organic part of the mill community. At the same time as the company built a sense of community, it built differences between the members of the community through wages, positions of trust and benefits. It was not in the interest of the mill to have equal members in the community, because it would not encourage them to become better educated, work better or be more obedient.

The mill company was a powerful force in the community, but not the only one and not all of its aims were related to work and production, other ideological goals like patriotism are also to be seen. Beside work and company-related senses of community there was a local, regional, national and ideological sense of togetherness built in the community, as well as togetherness based on gender, different age groups, jobs, teams or neighbourhoods.

The workers in Verla were proud of their mill and felt loyalty towards it as well as a sense of community in many ways. Still this did not prevent them from joining the attempted Revolution in 1918 or being dissatisfied with the wages in the 1930s

or living conditions in the 1940s, which emerges in the minutes of the production committee and the union. The people in Verla were grateful for benefits that in some cases other workers seldom if ever had, but they compared themselves also to those who had it better. Building the sense of community did not prevent the mill either when it considered it necessary to shut down. A sense of community was only a means, not the goal and it was never all-embracing.

HAKEMISTO

- Aalto, Alvar 495v
Aalto, Lyyli (os. Gynther) 125v
Aalto, Simo 125
Aartelo, Anton 345v
Aartelo, Hilda 308
Ahlman, Einar 112–113, 375
Aho, Ida (os. Mäkelä) 173
Aho, Jalmari 137, 173
Ahola (kapteeni) 382v
Ahola (Virtanen), Fredrik 64v
Ahonen, Nikolai (Niilo) 121
Ahonen, Taimi 124
Ahomies, Anna 232v
Ahomies (lämmittäjä) 162
Ahrenberg, G 276
Ahvenainen, Jorma 33, 375, 378, 380
Ahvenainen, Maria 197
Ahvenisto, Anna (os. Röytiö) 140
Ahvenisto, Anna Maria (os. Hasu) 139–140
Ahvenisto, Arttu 140–141
Ahvenisto, Ester 141
Ahvenisto, Evert 141, 320
Ahvenisto, Impi 140–141
Ahvenisto, Juho Hermaninpoika 139–140, 277, 310v, 328v, 344–345
Ahvenisto, Laila 141
Ahvenisto, Maria (Maija) 140–141
Ahvenisto, Meeri 141
Ahvenisto, Rikhard 141
Ahvenisto, Sakari 141
Ahvenisto, Tapani vanh. 141
Ahvenisto, Tapani nuor. 141
Ahvenisto, Tyne 140–141
Ahvenisto, Uuno 139–141, 345, 393v, 456v
Airaksinen, Kirsti 125
Alapuro, Risto 20v, 321, 324, 346, 358, 359, 395v, 458
Alasuutari, Pertti 13v
Alfthan, Ferdinand 109
Alfthan, Dagmar Maria 109
Alfthan, Friedr. 109, 273
Alfthan, Maria 109
Andersin, Hjalmar 90, 150, 262, 300, 322–324, 328, 331, 334–335, 356, 374, 376v, 377, 414, 435, 438v
Andersin (insinööri Tervakoskella) 349
Annala, Vilho 349
Antintytär, Eeva Liisa 310v
Anttila, Anu-Hanna 423
Arkko, Väinö 85, 100v, 164, 393v, 460, 463, 466v, 467
Arvid (piispa) 59v
Ashworth, Henry 31
Auvinen, Juho 292
Auvinen, Petter 169
Auvinen, Vilho 367
Benenati, Elisabetta 23v
Bensow, Wilhelm 112, 375
Bergholm, Tapio 203, 248
Bertaux, Daniel 45
Bertaux-Viame, Isabelle 45
Björkenheim, Athniel 437
Björkenheim, Gösta 331v, 350v, 353v
Bobrikoff, Nikolai 111
Bodnar, John 353
Bonsdorf, Gunnar 112
Braudel, Ferdand 11v
Breitenstein, Bruno 83, 102, 114, 120, 148v, 150–151, 164, 237, 247, 262, 356, 377, 381, 388, 390, 392, 428–429, 435–443, 454, 463, 465, 467
Breitenstein, Laelia 152, 156–157, 280v, 441–442
Breitenstein, Rafael 377, 435
Breitenstein, Walter 154
Brejlin, Alvar 355v
Brunila, I. 286, 405v
Burke, Peter 55v
Cadenius, Wilhelm 71
Candelin (Valkeakosken tehtaiden toimitusjohtaja) 351
Caunce, Stephen 46v, 159v
Conradi, Waldemar 62, 63, 104–105
Cygnaeus, Uno 297
Dahlström, Carl Magnus 313
Dahlström, Ernst 68
Davidsdotter, Eva Lisa 64v
Davis, Natalie Zemon 12v, 39v, 357
Dippell, Dagmar (os. Alfthan) 109, 110, 375
Dippell, Edward 69, 75, 96v, 107, 110–111, 275
Dippell, Harriet 110
Dippell, Harry 110
Dippell, Julius 107, 110
Dippell, Wilhelm 64, 69, 107–110, 142, 272–276, 303, 309, 311, 321, 322v, 410
Douglas, Mary 19v
Duncker, Gustav 118
Durchman (insinööri) 247, 464
Eberhardt (insinööri) 123
Eerikinpoika, Karl 310v
Eerikkilä, Hilda 255v
Eerola, Anton 342v
Efaiasson, Karl 64
Ekholm, Juho D. 71, 73, 319
Ekholm, Karl-Erik 113, 380–381, 413, 421
Ekman, Karl 351
Eliksin, Edvard 90v, 102, 114, 132, 142, 152, 292, 298, 328, 334–335, 356, 396v, 411, 414, 429, 438v
Eliksin, Helvi 117, 429
Eliksin, Rosa 114, 302, 390, 414

- Elving, Rudolf 62
 Erber, N. 107v
Ericsson, Christer 23, 97, 219, 288, 291, 307, 325, 434, 491
 Eriksson, Karl 261
 Fagerlund, Allan 120–121, 359, 393
 Fagerlund, Irma (ks. myös Richter, Irma) 121
 Fagerlund, Tyyne 121
 Fasta, Annikki 117v
Fellman, Susanna 104v, 110, 148v
 Floman, Anna 310v, 429v
 Ford, Henry 31
 Forselles, Gustaf af 112, 375
 Forsman, Akseli 138v, 188, 395, 396, 457
 Forsman, Tyyne (os. Pukkila) 138v
 Franck, Johan Oskar 128
 From, Jussi 349v
 Gestrin (kartanon isäntä) 83
 Gestrin, Lyyli 302v
 Gestrin, Thyra 301
Ginzburg, Carlo 12v, 37v, 38v
 Goede, Rudolph 64v
 Granberg, Kaarle 128
 Greg, Samuel 31v
 Grönroos, Martha 298
 Grönstrand, Naëmi 102, 115–116, 152, 156, 280v, 363, 367, 402v, 403, 405v, 429
Haapala, Pertti 129, 213, 239, 324, 378
 Hahl, Yrjö 335
 Haimi, Elsa 359
 Haimi, Nestor 359v
Hako, Kalevi 393
Halila, Aimo 59v
 Hallberg, Mauritz 112, 374–375
 Hanén, Hilma 390v
 Hanén, Sulo 328v, 390
Hannikainen, Matti 235
Hareven, Tamara 28, 34, 41v
 Harjula, Lauri 456
 Hasari, Ann 232v
 Hatva, Irma (ks. myös Pajula, Irma) 117v, 407
 Haukka, Aino 125v
Heimo, Anne 350
 Heinonen, Arvi 119
 Heinonen, August 278
 Heinonen, Aune 396, 454
 Helsingin Matami (kulkukauppias) 73
 Henriksdotter, Eva 64v
Hentilä, Seppo 364–365
Hjerppe, Riitta 12v, 313, 379
Holm, Vesa 94
Honkala, Kauko 144
 Honni, Einari 396
 Honni, Maria 212
 Horelli, I. 424v
 Horppu, Sohvi 186
Hoving, Victor 33, 272, 375
 Huhtamäki, Heikki 32, 372
 Huimala, Martti 390
 Huippula, Maria (os. Mäkelä) 137
 Huippula, Tobias 132, 137, 310v
 Huoppi, Johan 246
 Huovila, Marja 117
 Huttunen, Emmi 291
Häggman, Kai 361
 Häkkinen, Matts Mattsson 64v
 Hälikkä, Antti 457
 Hälikkä, Lempi 390v
 Hälikkä, Toini 41v
 Hänel, Louis 64, 106, 118, 142, 272–275
 Hänel, rouva 275
 Iisakinpoika, Juho Taavi 278
 Iiskola (puiden nostaja) 246
 Iiskola, Antti 342v
 Ilmonen, Ture M. A. 81, 102, 114–115, 152, 396v, 397v, 425v, 429, 467
Ilmonen, Ture M. A. (tutkijana) 32–33, 63–64, 66, 67v, 69, 74, 76, 102, 114, 174–175, 187v, 274, 280, 303, 308, 335, 340, 353, 391
Immonen, Kari 54
Jaakkola, Jouko 281, 291, 302, 305, 394
 Jaakkola, Simo 71, 124
 Jakovleff, Wille 124, 276
 Jokinen (lääkäri) 401
 Joska (kulkukauppias) 73
Joutsivuo, Tuija (Saarin) 159
Joyce, Patrick 25v, 28, 133, 434
Julkunen, Raija 386, 447v
 Järvinen, Antti 201, 276, 284v
Kaitila, Esa 423
 Kaivola, Anna 360v
 Kaivola, Antti 192, 225, 484v
 Kaivola, J. 344
 Kaivola, Kaarlo 393v, 456
 Kajander, Martti 81, 149, 153, 320, 328v, 333, 350, 358–359, 383, 390, 457
 Kajander, Saara (Sara) 255v, 291, 319
Kalela, Jorma 39v, 41, 166v, 377
 Kalenius, Hilda 85, 182, 192, 344, 426
 Kalenius, Kalle 88, 94
 Kalenius, Viktor 276
 Kalenius, Walter (Valter) 284v, 412
 Kalliola (metsäpäällikkö) 81
Kalpio, Olli 44v
 Kanerva, A. 120
 Karhu, Anna 232v
 Karhu, Joonas 213
 Karppi, Valma (os. Luoma) 125v, 393v
 Karppinen, Lempi 390v
 Karppinen, Pekka 76, 79, 81–82, 124
 Karppinen, Tobias 85, 132, 164, 276, 290, 310v, 328v
Katainen, Elina 204v, 456, 466
Katajala, Kimmo 87v, 324v
 Kaukonen, Eeva 433
 Kauppi, Vihtori 393v
 Keller, Friedrich 61
Kepsu, Saulo 56
Kerkkonen 349
Kettunen, Pauli 26, 357, 359, 363v, 420, 423, 458, 467

- Kinnari, Herman 132, 133, 218, 220, 261, 310v,
 345v, 421
 Kinnari, Maria 220
 Kinnari, Pauli 345v
 Kinnunen, Salomon 201, 276
 Kinnuska 201, 232v
 Kinttula 79, 82
 Klaile, Ernst 107v, 374–375, 376–377v
Klein, Jennifer 26, 133, 410, 418v
Kling, Blair B. 28, 29v
 Klingberg, Maria 212
Kluge, Alexander 260
Knuutila, Seppo 158v, 260, 497
Koivisto, Johanna 448
 Koivisto, Rauha 390v
 Koivu, Alli 339
 Koivula, Amanda 69
 Koivula, Anton 74, 276, 319, 328v, 429v
 Koivula, Isak 69, 71, 276, 310v
 Koivula, Kaarlo (Kalle) 71, 73
 Koivula, Maria 212
Koivuniemi, Jussi 21, 23, 26v, 36, 118, 144
 Kolkka (?), P. 358
 Konka, Anna 331
 Konka, Taavi 290, 310v
 Konka, Vihtor 284v
 Komu, Oskari 125v, 393v
 Koppanen, Anna 73v
 Koppanen, Robert 73, 124
 Korhonen, Riitta 125v
Kortelainen, Jarmo 20v, 35, 378, 481v, 495
Kortelainen, Kaisu 36, 47v, 48–49, 91
 Koskinen, Aksel 290
 Koskinen, Eemil 361
Koskinen, Tarmo 17v, 23, 35, 53–54, 101, 155–157,
 349, 351
 Kosti (Kreidlien kasvattilapsi) 308
 Kousa, Erkki 41v
 Kreidl, Gottlieb 48, 64–69, 95–96v, 106, 108, 114,
 118–119, 142, 156, 261–262, 271–276, 276,
 286, 296–297, 298v, 299, 308, 310, 322, 377,
 410, 429, 435, 438, 465, 491, 496
 Kreidl, Emilia 296–298, 308
 Krogius, A. 63v
 Krogius, Lars 374
 Kronholm, Akseli Hugo 118–119
 Kronholm, August Herman 66, 96v, 114, 118–
 120, 128–129, 132, 151, 189, 263, 266, 268,
 272–273, 276, 290, 297, 310, 334, 345, 390,
 397, 411, 414, 425v, 428–429
 Kronholm, Cesilia (Sissi) 118–119
 Kronholm, Eero 118–119, 393, 396
 Kronholm, Eino 90, 118–120, 132, 320, 390, 403,
 429v, 467
 Kronholm, Elli 119
 Kronholm, Jenny 118, 125v, 320, 390v
 Kronholm, Johan Mattsson 118
 Kronholm, Mathilda 119, 298
 Kronholm, Sievä 118
 Kronholm, Tyko 119, 320, 335, 354v
Kuisma, Markku 329
 Kukkola, Edla 261
 Kukkola, Erkki 187
 Kukkola, Eva Liisa 261
 Kukkola, Helena 261
 Kukkola, Terho 187
 Kukkola, Veikko 396
Kulomaa, Jukka 384, 423v
 Kumén, Kalle 441
 Kuppar-Marja 280
 Kustaa III 56
Kuusi, Eino 213, 428
 Kyllönen, Aino 72
Kyllönen, Helly 42v, 72
 Kärkkäinen, Abel 344
 Laaksonen, Kalle 73
Ladurie, Emmanuel Le Roy 11v
 Lagerborg, Alexander 62, 104
 Lahti, Antti 284v
 Lahti, Maria (ks. myös Mattsson, Maria) 310v
 Lahtinen, Hilda 484v
 Lahtinen, Jalmari 344
 Lahtinen, Johan 290, 298v, 306, 310v, 411v
 Lahtinen, Maria 232v, 411v
 Lahtinen, Taavi 319
 Laiho, Eetu 309v, 344
 Laiho, Unto 396, 457v
 Laine, Elli 360v, 457v
 Laitinen, Aili 390v
 Laitinen, Albin 429
 Laitinen, Anton 278
 Laitinen, Johan 67, 297, 298v
Laitinen, Marjo 365
 Laitinen, Wendla 67
 Landzett, A. 280
Langenbach, Randolph 34
 Lampila, David (Lampinen?) 71, 278, 298v, 310v
 Lampila, Lena 306
 Lampinen, Ida 291
Lappalainen, Jussi T. 339
 Latipää, Anna 64v
 Latipää, Sofia 232v
 Latukka, Adam 233
 Laukkanen, Gustaava 73v
 Laukkanen, Matti 73, 79, 124, 276
 Laulu-Loviisa 159
 Launikari, Åke 424v
 Laurila, Daniel 233
 Lautamatti, Väinö 100v, 457v, 464, 466v, 467–468
 Lehikäinen, Konsta 284v
 Lehtinen, Eelis 456v
 Lehtinen, Lauri Olavi 456v
 Lehtinen, Matti 339
Lehtonen, Heikki 16–18, 229, 307
 Lehtonen, Ilmari 333v
Leimu, Pekka 34v, 101v, 192, 279
 Leinonen, Jalmar 342v
 Leivo, Laila 454
Leminen, Pia 25, 36–37, 101, 143, 157, 194, 204v,
 210, 363

- Lemminkäinen, Antti 354
 Lemminkäinen, Marketta 340v
 Lemminkäinen, Nestor 389v
Lemminkäinen, Tapani 73, 324
 Leppänen, Anna 125v, 389v
Lequin, Yves 44v, 46
Levi, Giovanni 12v
Liljelund, Olle 349
 Lindberg, Johan 310v
 Lindblom, Astrid 444–445
 Lindblom, Gustaf Adolf 313
 Lindblom, Kerstin, 444–445
 Lindblom, Märta 444–445
 Lindblom, Nils 75v, 114, 164, 178, 425v, 435, 443–445, 482
 Lindblom, Solveig 444–445
 Lindén, Emma Eliina (ks. myös Saarela, Emma) 276, 296–297, 298v
 Linder, Hjalmar 352
 Linderoos (perhe) 69
Lindgren, Verner 244
 Lindquist, Erik Johan 64v
 Lindroos, O. 132
 Linroos, V. 344
 Lippu, Antti 59v, 69, 71
 Lippu, Fanny 276
 Lippu, Ida 212
 Londén (eversti) 354v
Lüdtke, Alf 52, 260, 267
 Lundgren, Edla J. 125v, 293, 296–297, 298
 Lusdig, Martta 360v
 Lustig, Karl 360v
 Lydecken, Robert 109, 273
Lähteenmäki, Maria 416v, 458
Löfgren, Orvar 154
 Lönnegren (Kymiyhtiön virkailijoita) 454
Lönnqvist, Bo 238
 Magni, Nikolaus 59v
 Mahlakoivu, Herman 172, 233, 246
Makkonen, Eлина 103, 215
 Malm, J. O. 339
 Mannerheim, Carl Gustaf Emil 62, 112, 335
 Mannerheim, Carl Robert 62
Mansner, Markku 322, 331, 373
Mares, Isabela 30, 259, 314
 Markkanen, Kalle 118
Markkola, Pirjo 205, 219
 Marttila (puiden nostaja) 246
 Matinpoika, Esko 57
 Mattsson, Anna 278v
 Mattsson, Gustaf 64v, 67, 246, 278
 Mattsson, Ida 278v
 Mattsson, Karl 278v
 Mattsson (Lahti), Maria 37, 76, 132, 135, 197–198, 218, 255v, 278, 345v, 496v
 Mattsson, Thilda 197, 261
Mauss, Marcel 307
Métral, Jean 44v, 46
 Metsäpelto, Matti 342v
Meurman, Otto-I. 110
Michelsen, Karl-Erik 61, 62v, 423
 Mikko, Anton 308
 Mikkola, Mikko 283
 Mikonpoika, Mikko 328v
 Moberg, Alma 120
 Moberg, Hjalmar 120, 156, 403
Muiluvuori, Jukka 244
 Mustonen, Lempi 291, 328v?, 358–359
 Mustonen, Matti 145, 246, 290, 298v, 309v, 319, 356v, 359, 388
 Mustonen, Robert 71, 344
 Mäkelä, Eeva 137, 141
 Mäkelä, Hilja 141
 Mäkelä, Ida (ks. myös Aho, Ida) 137
 Mäkelä, Olga (ks. myös Vilkmán, Olga) 137, 139
 Mäkelä, Robert 137, 359, 390, 395v, 484v
 Mäki, Anshelm 290, 319, 328v
 Mäkinen, Anna 360v
 Mäkinen, Antti 80, 319, 328v, 344–345
 Mäkinen, Arvi 80
 Mäkinen, E. 344
 Mäkinen, Vilho 358–359, 457
 Mäntynen, Hilma 232v, 291
 Mäntynen, Viktor (Vihtor) 201, 276
 Mäntyskä 201, 232v
 Nassokin, Otto 281
Negt, Oskar 260
 Neuman, Franz Johan 104
 Neuman, Hugo 60–64, 66, 95v, 104–105, 187, 272
 Neuman, Johanna Louise (os. Rahn) 64v
 Neuman, Lars 104
 Neuvonen, Kalle 198, 261, 278
 Niemi, Antti 172v, 188, 214, 467
 Niemi, Lempi 360v, 427
 Niemi, Toivo 393v, 457v
Nieminen, Risto 452
Niinikoski, Eero 34–35, 42, 488v
 Nikki, Einar 466v, 467
Nilsson, Carl-Axel 452v
 Nisus, Eva Lisa 261
 Nivel (kauppias) 124
Nordberg, Henri 34, 42, 47–49, 51, 268, 431
Nordlund, Ivar 238
 Nykman, Eda 261
 Nykänen, Sulo 335v, 336, 342–344, 350, 354
 Ohman, Hilma 255v
Oinonen, Paavo 55v
Ojala, Jari 33, 376, 386, 480
 Ojanen, Einar 358, 393v
 Ojanen, Elsa 360v
 Ojanen, Erik 246
 Ojanen, Kalle 201, 276
 Ojaska 201, 232v
 Okka, Helena 276, 319
 Oksanen, Anton 121–123, 234, 246, 358–359, 360v, 393v, 395v, 398v, 467, 469
 Oksanen, Ester 360v, 390v
 Oksanen, Ida (Olga) 171
 Oksanen, Taavi 171
 Oljemárk, Anders 155

- Oljemark, Torsten Alfons 116–117, 155–156,
386, 396v
Ollila, Anne 12v, 446v
 Otava, Lydia 302v
 Owen, Robert 25v
 Paavilainen, August 276
 Paavola, Erik 233
Paavolainen, Jaakko 334v, 339, 341–343, 345v, 348
Pajari, Risto 382v
 Pajula, Aarne 477–478
 Pajula, Irma (os. Hatva) 117v
 Palmberg, Alfr. A. 377
 Palmén, Emmi 429v
 Palmén, Juho 276
Palmfelt, Ulf 266
Palmgren, Raoul 156v
 Palmunen, Kustaa 333–335, 338, 342, 354
 Parkkonen, Katharina 197, 232v
 Parkkonen, Mikko Juhonpoika 310
 Pasanen, Eeva (os. Vilkmán, Eeva) 117
 Pekkalin, Impi 125v
 Pekkalin, Maria 261–262
 Pekkalin, Theodor 188
 Pekkalin, Veikko 383
 Pekkoli, Antti 197
 Pekkoli, Herman 278
Peltonen, Ulla-Maija 347, 353
 Penttilä, David 186, 261
 Perttilä, Lena 261
Perätalo, Janne 45
 Perätalo, Juho Väinö 342v
 Plantz, Ludwig 123
Polin, Julius, 33, 71v, 421, 424, 471v
 Porkka (prokuristi) 111
Portelli, Alessandro 40v, 50
 Poteri, Eerik (Eero) 339, 342v, 343
 Prins, Fredriika 328v
 Procopaeus (kirkkoherra) 57
 Pukkila, Aili (os. Metsäpelto) 125v, 364, 393v
 Pukkila, Anton 74, 78v, 81, 124, 149–150, 328,
339v, 345, 346v, 352, 354v, 359, 393v
 Pukkila, Daniel (Taneli?) 71
 Pukkila, Daniel (opettaja) 328v
 Pukkila, David (Taavi?) 71
 Pukkila, Eino 41–42v, 68, 71v, 73–74, 78v, 94,
100v, 123, 126, 142, 149, 159, 309v, 317,
327v, 332, 337, 339v, 344–345, 346v, 350,
353, 435, 492
 Pukkila, Elias 138v
 Pukkila, Esko 393v
 Pukkila, Jalmari 138
 Pukkila, Kaarlo 364
 Pukkila, Lydia 138v
 Pukkila, Maria (os. Kurhinen) 138v
 Pukkila, Otto 364
 Pukkila, Sirkka 117
 Pukkila, Stina 212
 Pukkila, Taavi (nuor.) 138v
 Pukkila, Taavi (vanh.) 138v
 Pukkila, Taneli 68
 Pukkila, Viiksi-Pukkila 267
 Puolakka, Antti Alfred 76
 Puolakka, Elli 117
 Puolakka, Lydia 227v, 390v
 Puolakka, Nestor 76, 361v
 Puolakka, Olavi 215
 Puolakka, Onni 81, 150
 Puolakka, Väinö 79, 150–151, 390
*Rahikainen, Marjatta 147, 213, 215, 441, 447v,
483*
 Rahn, Johanna Louise (ks. myös Neuman,
Johanna) 104
 Rajulin, Hilma 360v
Rantala, Marja 458
Rasila, Viljo 144, 321
 Rautavaara, Tapio 82, 432
 Relander, Konrad 281
Rentola, Kimmo 346, 357, 457
 Richter, Otto (vanh.) 120
 Richter, Otto Paul 81, 120–121, 134–135, 156,
237, 364, 382, 396–397, 403, 454, 467, 481
 Riemula (pariskunta) 158, 161
 Rinne, Elli 364
 Rinne, Veikko 458v
 Ripatti, Onni 121–122, 484v
Rislakki, Jukka 348, 349v, 351, 353v, 357
 Ristikallio, Manta 162
 Ristilä, Konsta 342v
Roberts, David 23v, 31
 Rolig, Antti 342v
Roos, J. P. 47–48
 Rossi (isäntä) 85
Rossi, Leena 44v
Rossi, Pasi-Pekka 42
 Ryssä-Jussi (kulkukauppias) 73, 160
 Rämä, Oiva 364
 Rämö, Albin 126v, 393v
 Saarela, Emma Eliina (ks. myös Lindén, Emma)
125v, 132, 293–294, 297, 328
 Saari, Anna 125
 Saari, Hjalmar 349v, 353v
 Saari, Orvokki 125
 Saari, Veikko 76, 79–81, 100, 124–125, 292
 Saarinen, Einar 227v
 Sahlberg, Toivo 121–122, 144, 429v
 Sandholm, Olga 118, 298
 Salervo, Toivo 392
 Salin, Mathilda Mariana (ks. myös Kronholm,
Matilda) 118
Salmi-Niklander, Kirsti 268
Salminen, Esko 354v
 Salo, Herman 310v
 Salo, Hilda 359
 Salonen, Edvard 342v
 Salonen, Ulla 125v
 Savolainen, Elmi (Emmu) 117, 396v, 397, 445
 Selin, Knut 299
Seppä, Antti 334
 Seppälä, Aino 360v

- Seppälä, Alina 360v
 Seppälä, Anna 278v
 Seppälä, Hulda 255, 291
 Seppälä, Jalmari 135, 188, 266–267, 360v, 395v, 396
 Seppälä, Johan (nuor.) 198, 278, 290?, 310v
 Seppälä, Johan (vanh.) 67, 132, 261, 278, 310v
 Seppälä, Juho (seppä Jaalasta) 333
 Seppälä, Olga 484v
 Seppälä, Viktor 212, 213v, 290, 298v, 310v, 360v
 Sergejeff, Aleksej 124, 276
 Seyn, Frans 111
 Sigfridinpoika, Herman 139
 Sihvonen (kulkukauppias) 73, 78v, 100v
 Sinisalo (leipuri) 81, 124
 Sippula, Juho Väinö 344
 Sirén, Karl 69, 71, 246, 276v
 Sivenius, Antti 284v
 Sjöblom, W. 79, 80v, 81, 124
Snellman, Hanna 47v
 Sohlman, Mauri 114, 429
Soikkanen, Hannu 323
Solitander, Axel 175, 495
 Soljama, Kaarlo 122, 156
 Sormunen, Mariitta 140
 Sorsimo (lääkäri) 401
Spoof, Sanna-Kaisa 36–37, 146, 153, 275v
 Stenberg 85, 164
 Stenberg, Alina 138v
 Stenberg, Erkki 100v, 138, 456v
 Stenberg, Herman 276
 Stenberg, Ida 138v
 Stenberg, Kalle Rafael 138v, 456v
 Stenberg, Saima (os. Vilkmän) 138
 Stenberg, Taavi 344
 Stiefel, Otto 297
 Stünkel, Joh. Rob. 110
 Stöör, Johan 278
Sulkunen, Irma 25v, 409v
 Sundell, J 298v
Suoranta, Anu 203, 253v, 378
 Suurkonka, Anton 393
 Suurmäki, Juho (maanviljelijä) 390
 Suurmäki, Juho (metsätyön johtaja) 132, 169
Svensson, Thommy 24, 26, 252, 368v, 371, 421v
 Svinhufvud, P. E. 348v
Swenson, Peter A. 30, 314
 Sylversdotter, Maria Sofia 64v
 Sysmän Jussi 159–160
 Sysmän Jussin Hanna 159–160
 Söderlund, Gustaf 246
 Taavitsainen, Helena 117v
 Takanen, Johannes 109
 Takoja, Anna-Leena 64
 Takoja, David 64v
Talve, Ilmar 19v, 34, 42, 211, 279
Talvi, Veikko 33–34, 63, 68, 90, 106, 236, 272, 281, 313, 359, 427, 470, 481, 488v
Talvisto, Jari 318, 362
 Tanner, Antti 429
 Taxell (Ariman patruuna) 483
 Tenhunen (Tenhonen), Johan (Juho) 71–73, 276?
 Tenhunen, Onni 71, 124, 276?, 327
Tervonen, Miika 47v, 161
Teräs, Kari 26, 41v, 45, 245, 252v, 260, 323
 Thesleff, Wilhelm 110–113, 143, 150, 287, 296, 308, 322, 347–348
Thompson, Paul 39v, 47v
Tikka, Marko 150, 344, 438v
 Timonen, Mikko 297
 Toivola, Greetta 401
 Toivonen, Anna 69, 276v
 Toivonen, Edla 124, 360v
 Toivonen, Helga 124
 Toivonen, Jalmari 360v
 Toivonen, Liisa 360v
 Tolska, Hilda 261
 Tolska, Mandi (Manda) 358
 Tolska, Mikko 283
 Tolska, Taavi 393
Tone, Andrea 25, 27, 28, 372, 426v, 501v
 Torpan Eero 267
Tuomaala, Saara 41v
 Tuomaanpoika, Taavi 310v
 Tuomasson, Daniel 67
 Tuominen, Aino 360v
Tuominen, Marja 47v
 Tuominen, Mikko 358
 Tuominen, Taavi 310, 333
 Tuominen, Yrjö 329, 359, 361
 Tuomola, Amanda 278
 Tuomola, Anders 198, 278
 Tuomola, Johan 278
Turunen, Ilkka 460
Turunen, Mirja 337v, 343, 350v, 352v
Tuuri, Antti 33–35, 343, 352
Tönnies, Ferdinand 19
 Ukko, Anna 212, 233v
 Ukko, Emanuel 358
 Ukko, Erik (ks. myös Wilenius, Erik) 310v
 Ukko, Laura 457, 466–467
 Ukko, Manu 332v
 Ukko, Mikko 310v
 Ukkonen, Armas 383
Ukkonen, Taina 41, 44, 46v, 50
 Ullgren, Daniel 178v
Urponen, Kyösti 410
 Vaahto, Martta 360v
 Vaahto, Robert (Roope) 359, 360v, 390
Vakimo, Sinikka 161
Vauhkonen, Jussi 386
 Vesa, Eine 383
 Vesa, Eino 364, 466v
 Vesänen, Einar 387v
 Vesänen, Minttu 393
 Vesänen, Toimi 387v
 Vesänen, Veikko 387v
 Viinikainen, Ida 125v, 389v
Vikström, Eva 279
 Vilkmän, Arndt (Aaretti) 137–139, 141

- Vilkman, Eeva (ks. myös Pasanen, Eeva) 138–139
Vilkman, Eino 138–139
Vilkman, Irene 138–139
Vilkman, Lilli (myöh. Pukkila, Lilli) 138
Vilkman, Olga (os. Mäkelä)) 138–139, 141
Vilkman, Saima (myöh. Stenberg, Saima) 137–138
Vilkuna, Kustaa 158, 266, 324
Villa, Anna 397
Virtanen, Anna 255v
Virtanen, Kyllikki 125v
Virtanen, Matti 47v, 48v
Virtanen, V. 290
Voelter, Heinrich 61
Voionmaa, Väinö 34
Volanen, Eino 457v
Waara, Väinö 329, 332, 343
Wahren, Axel Wilhelm 62, 68, 299, 313
Wainio, Miina 319
Waldén, Juuso 448
Waljakka, Petter 67, 310v
Waris, Heikki 34
Wiiskanta, Mari 37, 169, 479v
Wilenius, Antti 246
Wilenius, Erik (ks. myös Ukko, Erik) 132, 278
Willingsman, Maiju 328v
Wrede (paroni) 436–437
Ylikangas, A. 424v
Ylikangas, Heikki 318
Åkerstedt, L. 280
Åkesson, Lynn 159
Östman, Ann-Catrin 195v